DE KATHOLIEKE ENCYCLOPAEDIE

ZEVENDE DEEL

N.V. UITGEVERSMIJ
JOOST V. D. VONDEL
AMSTERDAM
1934

DE KATHOLIEKE
ENCYCLOPAEDIE

EVULGETUR
NOVIOMAGI DIE 31A AUGUSTI 1934
PROF. DR. TITUS BRANDSMA O. CARM.
CENSOR AD HOC DEPUTATUS

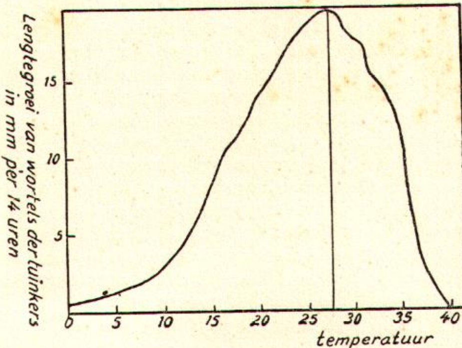
Cardiazol, merknaam voor pentamethyleen tetrazol $(CH_2)_5$ CN_4, wit poeder, oplosbaar in water, wordt in de geneeskunde als hartmiddel gebruikt.

Cardiff, stad in Z. Wales, graafschap Glamorgan (51° 28′ N., 3° 10′ W.), aan het Kanaal van Bristol; 200 000 inw. Uitvoer van steenkool en industrieproducten, invoer van koren, ijzererts en mijnhout. Barry Dock, een nieuwe haven, wordt veel door Nederlandsche schepen bezocht. Zetel van een Katholieken en een Anglicaanschen bisschop. *G. de Vries.*

Cardigan, 1° graafschap in het W. van Wales, aan de Cardigan Bay, 1 793 km², 62 000 inw., bestaande uit een smalle kustvlakte en laag bergland (hoogste top Plynlimmon, 754 m). Aan de kust landbouw, verder eenige mijnbouw van zink, koper en lood.

2° Hoofdstad van het graafschap Cardigan, ca. 2 500 inw. ; oude kerk; kasteelruïnen; visscherij. *G. de Vries.*

Cardinaalpunten. Alle levensverschijnselen zijn min of meer afhankelijk van uitwendige omstandigheden, zooals licht, vochtigheid en warmte en wel

Cardinaalpunten.

zoo, dat zij slechts binnen bepaalde sterktegraden daarvan plaats vinden (minimum en maximum) en bij bepaalden sterktegraad (optimum) het snelst verloopen. Wortels van de kruidkers groeien alleen binnen 0° C en 40° C en het snelst bij ong. 29° C. De drie bedoelde sterktegraden noemt men de cardinaalpunten van den uitwendigen factor voor een bepaald levensproces. De graphische voorstelling van een levensproces in afhankelijkheid van een uitwendige omstandigheid is een parabool, waarvan de top het optimum en de voetpunten de grenswaarden: minimum en maximum voorstellen. De ligging der c. is verschillend: 1° voor verschillende levensverschijnselen, 2° voor eenzelfde levensverschijnsel bij verschillende planten (of dieren) of bij dezelfde plant op verschillenden leeftijd. *Melsen.*

Cardinaalvenen zijn groote parige venen, die bij visschen en in embryonalen toestand ook bij de overige gewervelde dieren het bloed naar het hart terugvoeren. Ze loopen aan weerszijden van het lichaam en zijn te onderscheiden in de twee voorste cardinaalvenen (venae card. anteriores), die uit het vooreinde, en de twee achterste cardinaalvenen (venae card. posteriores), die uit het achtereinde van het lichaam het bloed verzamelen. Ter hoogte van het hart versmelten beiderzijds de voorste en achterste cardinaalvenen en monden door een dwarsgang uit in een bloedruimte (sinus venosus), die verder in verbinding staat met het hart. Bij de overige gewervelde dieren wordt in volwassen toestand de functie der achterste cardinaalvenen overgenomen door de onparige achterste holvene, terwijl de voorste cardinaalvenen als venae jugulares of voorste holvenen behouden blijven. *Willems.*

Cardinael, Norbert, schepen te Veurne, prins der Kamer Aerm in de beurse en van Sinnen Jonc; * 2e helft 17e eeuw te Veurne. In het archief der Kamer wordt het handschrift bewaard van zijn spel Den Heylighen Ludovicus (1665).

Lit.: De Potter en Borre, Gesch. der Rederijkersk. van Veurne.

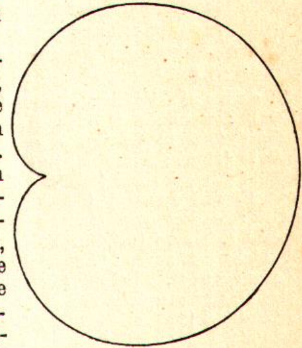
Cardinale (< Lat. cardo = deurpen, d.w.z. waar alles om draait) of hoofdtelwoord noemt men de telwoorden, die een hoeveelheid aanduiden. Men onderscheidt het c. als bepaald, wanneer het juiste aantal genoemd wordt, bijv. zes, beide, of als onbepaald, wanneer de hoeveelheid slechts benaderd wordt, bijv. weinige, menig. *v. Marrewijk.*

Cardinale deugden, → Deugden.

Cardiograaf (< Gr. kardia = hart, graphein = schrijven), een instrument ter registratie van de hartbeweging. → Cardiogram.

Cardiogram is een registratie van de hartbewegingen. Het wordt verkregen, wanneer men de hartbewegingen met behulp van een schrijfhefboom op een draaiende beroete trommel (mechanocardiogram) of met behulp van een snaargalvanometer op een rolfilm (electrocardiogram) laat opteekenen. Uit de verkregen curven kan men dan het normale of afwijkende verloop der hartbewegingen afleiden. *Willems.*

Cardioïde of hartlijn is een → limaçon van Pascal met een keerpunt; tevens een → epicycloïde.

Cardioïde.

Cardita, een geslacht van mossels, dat verwant is aan de hartschelp (Cardium edule), die aan de Ned. kust veel gevonden wordt. Cardita concamerata is een Zuid-Afrikaansche soort, merkwaardig door de wijze, waarop de jonge mossels worden opgekweekt. De onderrand van beide schalen is nl. naar binnen gebogen, waardoor een broedruimte ontstaat, die aan de jonge dieren gelegenheid geeft zich ongestoord te ontwikkelen. *M. Bruna.*

Cardium, → Hartschelp.

Cardoen, → Kardoen.

Cardoso, Jorge, Portugeesch hagiograaf, * 31 Dec. 1606 te Lissabon, † 3 Oct. 1669 aldaar. In 1632 werd hij priester gewijd. Zijn voornaamste werk: Agiológio lusitano enz. is een rijke bron voor kerkelijke en profane geschiedenis.

Carducci (of Carducho), **1°** Bartolomeo, Ital. schilder en bouwmeester, * 1560 te Florence, † ca. 1610 te Madrid, leerde bij Bart. Ammanati, ging met Zuccari (1585) naar Madrid, werkte in het Escuriaal en het Prado-paleis.

2° Giosuè, Ital. dichter en literair criticus, * 27 Juli 1835 in Val di Castello (Lucca), † 16 Febr. 1907 te Bologna. Professor in de Italiaansche lit. te Bologna. Zeer strijdlustig, fijngevoelig van inborst en buitengewoon werkzaam, heeft Carducci zich

gemengd in den politieken strijd voor de eenmaking van Italië, en de dichtkunst en de geschiedenis der Italiaansche letteren beoefend. Op politiek gebied was C. eerst onstuimig republikein en werd een tijd in zijn ambt geschorst. Zijn zwenking naar de monarchie is zoowel te danken aan zijn dichtersfijngevoeligheid, getroffen bij het zien van de koningin (regina si mite e si bella), als aan zijn sterke vaderlandsliefde. Zoo kon hij in 1891 door zijn studenten voor slecht vaderlander uitgescholden en in 1907, als Nobelprijswinnaar, door geheel de natie gehuldigd worden. Als dichter reageerde hij tegen het Romantisme of verval-Manzonianisme, dat hij te sentimenteel en te Christelijk, te bandeloos van vorm vond: zijn wensch is de nationale literatuur terug te leiden naar het antieke en heidensche Klassicisme en de Ital. letteren haar eeuwenoude rol te doen hernemen. Dit verklaart zijn materialisme en zijn haat tegen Christendom en Kerk. Als letterkundig criticus paste hij als een der eersten de wetenschappelijke werkmethodes in zijn onderwijs en werken toe.

G. Carducci.

W e r k e n. Poëzie: Rime (1857); Levia gravia (1868); Decennalia (1871); Nuove poesie (1873); Odi barbare (1877); Giambi e epodi (1882); Nuove odi barbare (1882); Rime nuove (1887); Terze odi barbare (1889); Rime e ritmi (1899). Volledige uitg. in één deel door C. zelf bezorgd (Bologna ²1902). Letterkundige critiek: Studies over Ital. en vreemde literaturen, verzameld in Opere (20 dln. Bologna 1889—1909). Keuze uit dicht en proza: Antologia carducciana, door G. Mazzoni en G. Picciola (Bologna ⁸1931). — L i t.: Chiarini, Memorie della vita di G. C. (1903); A. Jeanroy, G. Carducci (Parijs 1911); A. Galletti, L'opera di G. C. (Bologna 1929); H. Boeken, Carducci, in Mannen en vrouwen van beteekenis (1908); J. J. Salverda de Grave, G. C., in Groot Nederland (II 1910, 153). *Ulrix.*

3° V i n c e n z o, Ital. schilder, broeder van Bartolomeo, * 1578 te Florence, † 1638 te Madrid. Schilderde in het Kartuizerklooster van El Panlar. Sterke invloed van de Venetiaansche schilderkunst.
L i t.: Mayer, Gesch. der span. Malerei (1928).

Carduchen (a n t. g e o g r.), dapper bergvolk in Z. Armenië. Xenophon en de zijnen trokken door hun land (Xenophon Anab. III 5, 17 vlg.).

Carduelis, → Putter.

Carduus, geslacht van distels.

Cardwell, plaatsje in het N.O. van Queensland (Austr.) aan de Rockingham-baai; tropische landbouw.

Cardijn, J o z e f, Kath. priester, bezielend leider der arbeidende jeugd in België. Stichter en algemeen bestuurder der → Kajotters(sters) en Jocisten (Jeunesse Ouvrière Chrétienne). * 18 Nov. 1882 te Schaarbeek (Brussel). Na priesterwijding volgde hij de cursussen van politieke en sociale wetenschappen aan de universiteit van Leuven; werd in 1907 leeraar aan het College van Neder-Waver, in 1912 onderpastoor te Laken en in 1915 bestuurder van Maatschappelijke Werken voor het Arrondissement Brussel. Wijdt zich uitsluitend aan de leiding der arbeidende jeugd vanaf 1926. Eere-kanunnik benoemd van St. Rombouts in Nov. 1929.
W e r k e n: Handboek der K.A.J. (1927); Het zedelijk leven der jonge arbeiders (1930); De verovering van het arbeidsmidden (1930); De verovering van den vrijen tijd (1931); De K.A.J. en de verstandelijke en zedelijke nood der jonge arbeiders (1932). *Cool.*

Carebant, een gouw, teg. de streek in N. Frankrijk ten Westen van Henegouwen. Fr.: Carembault.

Carel ende Elegast, Dietsch heldenepos, waarin Karel de Groote door een engel uit stelen gezonden wordt; op zijn weg in den nacht ontmoet hij een door hem vroeger verongelijkten ridder, nu roofridder geworden, Elegast, wiens ongeschonden trouw aan zijn keizer treffend uitkomt. Beiden zullen gaan stelen bij Eggheric, in wiens slot Elegast binnendringt. Daar komt hij op het spoor van een samenzwering tegen den keizer. Eggheric wordt van verraad overtuigd, Elegast in eere hersteld. Gebouwd op de grootsche gedachte, dat gehoorzaamheid aan het bevel van hierboven, waaraan zelfs een keizer onderworpen is, ook al blijft het gebod nog zoo duister, redding brengt. Het schijnt oorspronkelijk Dietsch te zijn om de uitsluitend Germaansche namen, den sterk Germaanschen geest en de Germaansche sprookjeswereld, met de Germaansche opvatting der trouw en de vele Germaansche gebruiken. In het Fransch bestaan slechts korte samenvattingen en toespelingen; Elegast is hier Basin; Eggheric is Gerin de la Ferte. Het werd ook in de Karlomagnussaga en in Karlmeinet opgenomen. Albericus Triumfontium, omstreeks 1250, kent een cantilena over het onderwerp.

Het gedicht is waarschijnlijk oud: nog weinig meer dan een lied (1 414 verzen), heeft nog de forsche, wat woeste levensopvatting, zonder eenigen invloed van hoofsche kunst. Het is alleen volledig bewaard in volksboeken; van handschriften zijn slechts fragmenten over. De nuttige Boendale roept in zijn Lekenspieghel (III 15, vs. 133) verontwaardigd uit: „Caerle noit en stal". Evenals nog in de 19e eeuw Léon Gautier: „Le roi de France, voleur de grand chemin!" (Epopées Françaises III ²1880, 159).
U i t g.: H. Hoffmann von Fallersleben (Horae Belgicae IV, 1836); W. J. Jonckbloet (1859); E. T. Kuiper (1891); J. Bergsma (1893); H. W. E. Moller (1904, wat gemoderniseerd). *V. Mierlo.*

Carels, R e n é, redacteur van het Algemeen Christelijk Vakverbond van België, schepen van Maatschappelijke Werken te Borgerhout, lid van den Hoogeren Arbeidsraad. * 21 Maart 1897 te Berchem, † 9 April 1928 te Borgerhout.
W e r k e n: schreef art. in „De Gids op Maatschappelijk Gebied" en „Arbeidsblad", en werken over „Bedrijfsorganisatie" en „Beginselen en inrichting der Vakorganisatie".

Carelsen, F i e, tooneelspeelster; * 5 April 1891. Bezocht de tooneelschool en debuteerde in 1908 bij het Nederlandsch-Indisch tooneel, directie Chrispijn, om vervolgens eenige jaren verbonden te zijn aan het gezelschap van Willem Royaards. Daarna, bij Verkade, trad zij steeds meer op den voorgrond in allerlei uiteenloopende rollen. In 1933 vierde zij bij het Rotterdamsch-Hofstadtooneel haar 25-jarig jubileum als „Mata Hari". *v. Thienen.*

Caretschildpad, → Schildpadden.

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

Carette, Joanna, dichteres van het Sinnespel Anthropus Plodius, antwoord op een prijsvraag, uitgeschreven door de Brugsche kamer De Drie Santinnen (1628). Leefde te Ieperen in de 17e eeuw.

Lit.: J. Broeckaert, Leven en Werken der Zned. Schrijvers (afl. III, 194).

Carew, Thomas, Engelsch dichter van galante, onbeschaamde liefdesgedichten in keurigen vorm. * ca. 1595, † 1639. Van adellijke afkomst; hoveling van Karel I sedert 1628. Hij schreef voor het hof een Masque, getiteld Coelum Britannicum (1634). Zijn andere gedichten zijn pas na zijn dood gedrukt (1640). Herdruk 1903. *Pompen.*

Carex, → Zegge.

Carey, 1° Henry, Engelsch zanger, dichter en schrijver van parodieën, * ca. 1690, † 1743. Zijn twee meest bekende gedichten zijn Sally in our Alley en een spotdicht op Ambrose Philips, getiteld Namby-Pamby. Verder verschillende opera's en blijspelen. Ten onrechte heeft men ook God save the Queen aan hem toegeschreven. *Pompen.*

2° Henry Charles, Amerikaansch economist der zgn. optimistische school; * 15 Dec. 1793 te Philadelphia, † 13 Oct. 1879 aldaar. Was eerst boekhandelaar en daarna schrijver op sociaal-economisch gebied. Carey gaat onder den invloed van deïstische idees uit van een algemeene harmonie of een evenwichtstoestand, dien men overal in de wereld kan constateeren. De woorden: het wereldbestel is een harmonisch geheel en God is er de ziel van, gebruikte hij als motto voor zijn voornaamste werk; van deze harmonie gaat zijn individualistische beschouwingswijze uit, maar deze verkrijgt toch een sterken socialen inslag; de sterkste drijfveer is niet 's menschen eigenbelang, maar de associatie met anderen, zonder welke associatie het bestaan van den mensch onmogelijk zou zijn. Door individueele capaciteiten vullen de menschen elkaar aan, kunnen zij elkaar helpen en daardoor ontstaat het gevoel der verantwoordelijkheid. Wil de associatiekracht werken, dan moet de bevolking aan dichtheid toenemen; zoo bestrijdt C. de grondrenteleer en de bevolkingsleer van Ricardo en Malthus. Met de toename der bevolking neemt deze associatiekracht toe ook tegenover de natuur en zal men bij de bebouwing overgaan van den lichten grond tot den vasten grond in de rivierdalen, dus tot beteren grond.

Alle opbrengst van den grond reduceert hij tot kapitaal en arbeid. Carey is een der voornaamste vertegenwoordigers van de loontheorie, welke men productiviteitstheorie noemt; de mensch krijgt door de vervolmaking en toename der werktuigen een steeds toenemende macht over de natuur en dus toenemende opbrengsten, en daardoor kan een grooter deel producten aan den arbeid komen; door deze wet is een volkomen harmonie tusschen de verschillende klassen mogelijk. Carey's theorie is beïnvloed door de toenmalige toestanden in Amerika, waar vooral door het toenemend getal arbeiders de natuurlijke welvaartsbronnen meer werden benut. Was C. eerst vrijhandelaar, later werd hij een voorstander van beschermende rechten, wijl daardoor juist de aanleg en de krachten van het volk gewekt worden. *M. Verhoeven.*

Werken: Principles of political economy (3 dln. Philadelphia en Londen 1837—1840); Principles of social science, (3 dln. Philadelphia 1858—'59). — Lit.: E. Dühring, Die Verkleinerer Careys u. die Krisis der Nationalökonomie (1867); I. W. Jenks, Carey als Nationalökonom (1885); Teilhac, H. C. Carey (1926).

Carezzando (Ital.), muzikale voordrachtsterm: liefkoozend, streelend.

Cargadoor, een tusschenpersoon bij het goederenvervoer ter zee, die tevens als makelaar optreedt bij het koopen en verkoopen van schepen (scheepsmakelaar). Dikwijls treedt hij op voor meerdere reederijen. Zijn werkzaamheden bestaan o.a. in het vervullen van de douaneformaliteiten bij in- en uitklaring, de zorg voor een ligplaats, voor het laden en lossen, het bijstaan van den kapitein bij het vervullen van de wettelijke formaliteiten, het kennisgeven aan de ontvangers van de aankomst der goederen, het adverteeren, indien de ontvangers van goederen aan order zich niet melden, het afleveren der goederen, het innen der vrachten, den aankoop van victualiën en scheepsbehoeften, enz. In het algemeen neemt hij de zorg op zich van het schip en de lading van het oogenblik, dat het schip binnenloopt, tot het oogenblik, dat het schip weer zee kiest. *Witsenboer.*

Cargalijst (ladinglijst), een verzamelstaat, opgemaakt uit het → manifest. Deze lijst wordt in de groote bladen gepubliceerd.

Cargoverzekering, verzekering van de scheepslading (cargo). Ze behoort tot de zeeverzekering.

Cariani, Giovanni, Ital. schilder uit de 16e eeuw, * waarsch. te Venetië, † kort na 1547. Hij staat in hoofdzaak in de Lombardische school (zijn metalig koloriet), maar vertoont Venetiaansche elementen (Giorgione, Palma il Vecchio).

Voorn. werken: Kruisdraging (Bergamo, Accademia Carrara); Verrijzenis (1520 Milaan, privaatbezit); Man in pelsmantel (Venetië, Academie); Dame in landschap (Berlijn, Kaiser Friedrich Museum); Madonna met heiligen (Milaan, Brera). — Lit.: Venturi, Storia dell'arte italiana (IX 3, 1928, 438 vlg.).

Caria papaya, → Papaja.

Cariathaim (= Dubbelstad), 1° Naam van de plaats in Transjord., waarbij volgens Gen. 14. 5 koning Chedorlohamor de Emieten versloeg. Later kwam de stad aan Ruben (Num. 32. 37), doch bleef niet in het bezit der Israëlieten (Jer. 48. 1 en 23; Ez. 25. 9). Waarschijnlijk Koeraijat tusschen Madeba en Dibon.

2° Levietenstad in Nephthali (1 Par. 6. 76; Jos. 21. 32: Carthan). *Simons.*

Cariathiarim (= Stad der Wouden), Oud-Testamentische naam van Cananeesche stad Baala (Jos. 15. 9), een der steden uit den bond der Gabaonieten (Jos. 9. 17), later aan Juda toegevoegd (Jos. 15. 60). Hier stond de Ark des Verbonds 20 jaar in het huis van Abinadab op den heuvel (1 Reg. 7, 1—2). Dikwijls wordt C. geïdentificeerd met het huidige Karjat el Inab, ca. 12 km van Jerusalem aan den weg naar Jaffa, thans ook wel Aboe Gosj genoemd, naar een rooversfamilie, die in de 19e eeuw hier de reizigers uitschudde (Voor het heiligdom v. Aboe Gosj, → Emmaus). Juister is de identificatie met Tell el Hazar, een nabijen heuvel, waar sporen van een oude nederzetting en o.a. resten van een Byzant. kerk gevonden zijn en zich thans het heiligdom van de Ark des Verbonds verheft. *Simons.*

Lit.: Cooke, The Site of Kirjathjearim, in Annual Amer. Schools of Or. Research (V 1923, 105-120).

Cariath sepher (= Boekenstad?; Vulg.: Civitas litterarum), oudere naam van Israëlietische stad → Dabir, door Josuë veroverd (Jos. 15. 15).

Caribische Zee, randzee van den Atl. Oceaan, begrensd door de Groote en Kleine Antillen en het vasteland van Centraal en Z. Amerika. Opp. 2 700 000 km². Tusschen Jamaica en Honduras de breede Jamaica

rug (max. diepte 2 000 m), welke het bekken der Zuid-Caribische Zee met regelmatige diepte (max. 5 200 m) afsluit. Van Cuba steekt de smallere, niet geheel doorloopende Caymanrug af, waarop de Cayman-eil. en de Mesteriosa-bank. Tusschen beide ruggen de → Cayman-randinzinking. N.W. van den Caymanrug het Yucatanbekken (max. diepte 4 709 m). Zoutgehalte 35,5 tot 36°/₀₀. Watertemperatuur beneden 700 m diepte steeds 4,2° C. Door de geheele C. Z. stroomt in Oost-Westelijke richting de Caribische Stroom, een voortzetting van den Guyana-stroom. De heerschende windrichting is N.O. *Wissmann.*

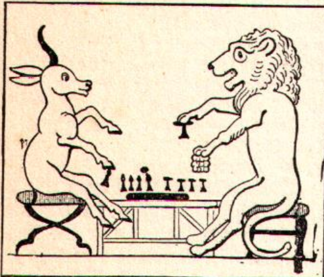
Caribou eaters, stam der → Indianen van Noord-Amerika, Mackenzie-gebied; district Mackenzie, Canada.

Carica, → Meloenboom.

Caricaceeën, → Meloenboomachtigen.

Caricatuur in de beeldende kunst is, in het algemeen genomen, een voorstelling, waarin aan personen of gebeurtenissen iets wordt toegevoegd, dat dezen uiteraard vreemd is en dat betrekking heeft op een eigenschap, welke reden tot spot en lachen geeft. In meer bijzonderen zin is het een voorstelling, waarbij eenige trekken op lachwekkende wijze zijn overdreven, zonder dat daardoor de gelijkenis met het origineel verloren gaat.

De oude kunst van het Oosten (vnl. Egypte) bekleedde graag dieren met eigenschappen, welke hun niet toekwamen, om daarmee hebbelijkheden van de menschen bespottelijk te maken (zoo op papyri: oorlog van katten met ganzen, wolven als herders enz.). Vreemde en uitheemsche volkstypen werden vaak gecaricaturiseerd. De Antieke c. schijnt onder invloed der Egyptische ontstaan te zijn (Pompeji, muurschildering: Vlucht van Aeneas uit Troje). Daarnaast wordt de wanstaltige dwerg een veel gebruikt element. Al deze producten krijgen den naam „grylli" (gryllus = zwijn), welke afkomstig moet zijn van een comische voorstelling, die de schilder Antiphiles leverde.

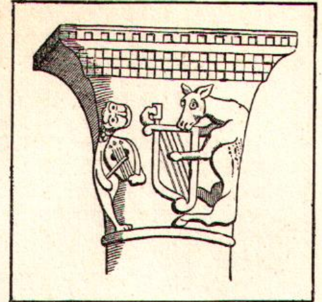

Caricatuur op koning Ramses III uit een satirische papyrus (13e eeuw v. Chr.).

Vlucht van Aeneas uit Troje. Wandschildering uit Pompeji.

De middeleeuwsche c. verwerkt graag de duivelsvoorstelling en alweer de dierfiguur (misschien in verband met dierenfabel en dierenepos), zij bespot gaarne het modeleven en den minder stichtelijk levenden clerus (dieren en duivels in monnikskleeren). Het schijnt, dat deze c. eer een vermanend dan een louter satyrisch karakter hebben gehad. Een bijzondere plaats namen de c. op de Joden in.

Middeleeuwsch kapiteel te Meillet (Fr.).

De moderne c. gaat in hoofdzaak terug op de teekeningen van Leonardo da Vinci (wanstaltige overdrijving der gelaatstrekken). Echte of aan hem toegeschreven c. werden door gravures alom bekend (vooral in de 17e eeuw door Wenceslaus Hollar, Sandrart e.a.). In Bologna was Annibale Carracci een bekend en gevreesd caricaturist. Zeker hebben de werken van Hiër. Bosch in Italië grooten invloed op de c. gehad, want de Franschman Jacq. Callot inspireert zich te Florence voornamelijk op hem. De politieke c. geeft o.a. de scherpe Pierleone Ghezzi (18e eeuw, kardinalen en hovelingen).

De wanhoop, voorgesteld door een man, wien de wereld tot last is (15e eeuw).

Leonardo da Vinci. Vrouwen- en mannenkop.

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

Hiëronymus Bosch. Narreschip.

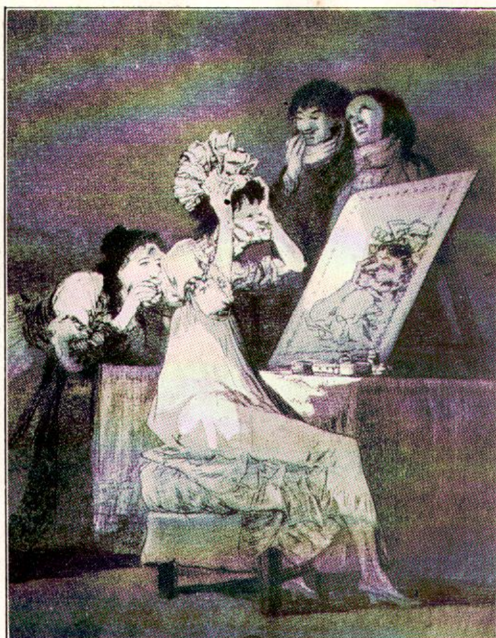
Titiaan? Caricatuur op de Laocoongroep.

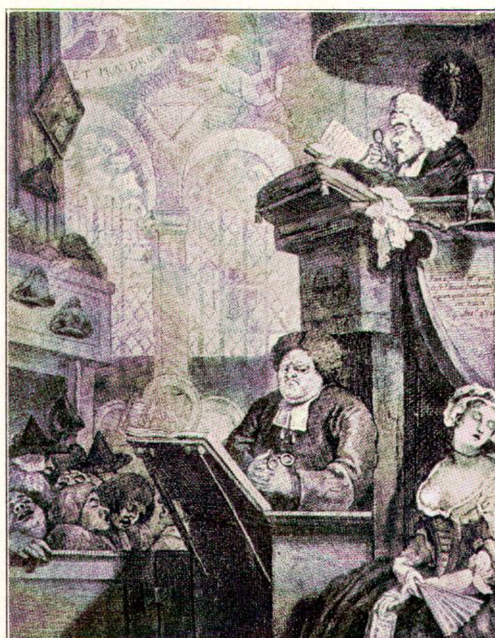
P. Brueghel. Gevecht tusschen dikken en mageren.

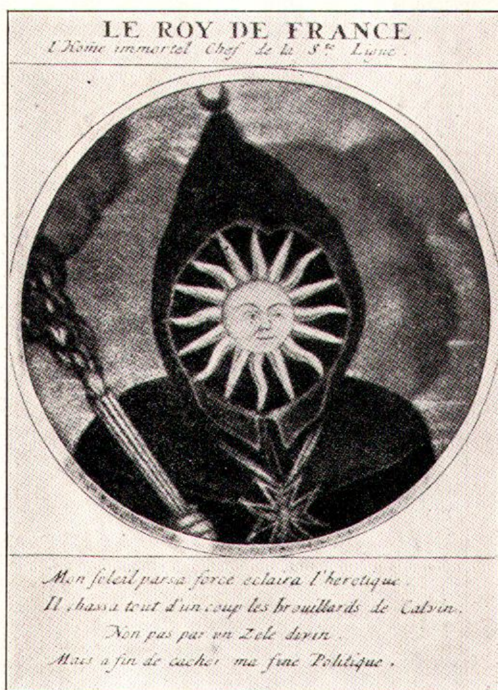
Thomas Rowlandson. De smulpapen.

Goya. IJdel tot haar dood.

William Hogarth. De preek.

Cornelius Dusart. Lodewijk XIV („De Zonnekoning").

Poulbot. Kerstmis 1915.

De Amerikanen „doen” onze musea. Teekening van Thijs Dorenbosch.

In Nederland hebben de wonderlijke voorstellingen van Hiër. Bosch, Lucas van Leiden en de Brueghels waarschijnlijk niet allereerst caricaturale beteekenis,

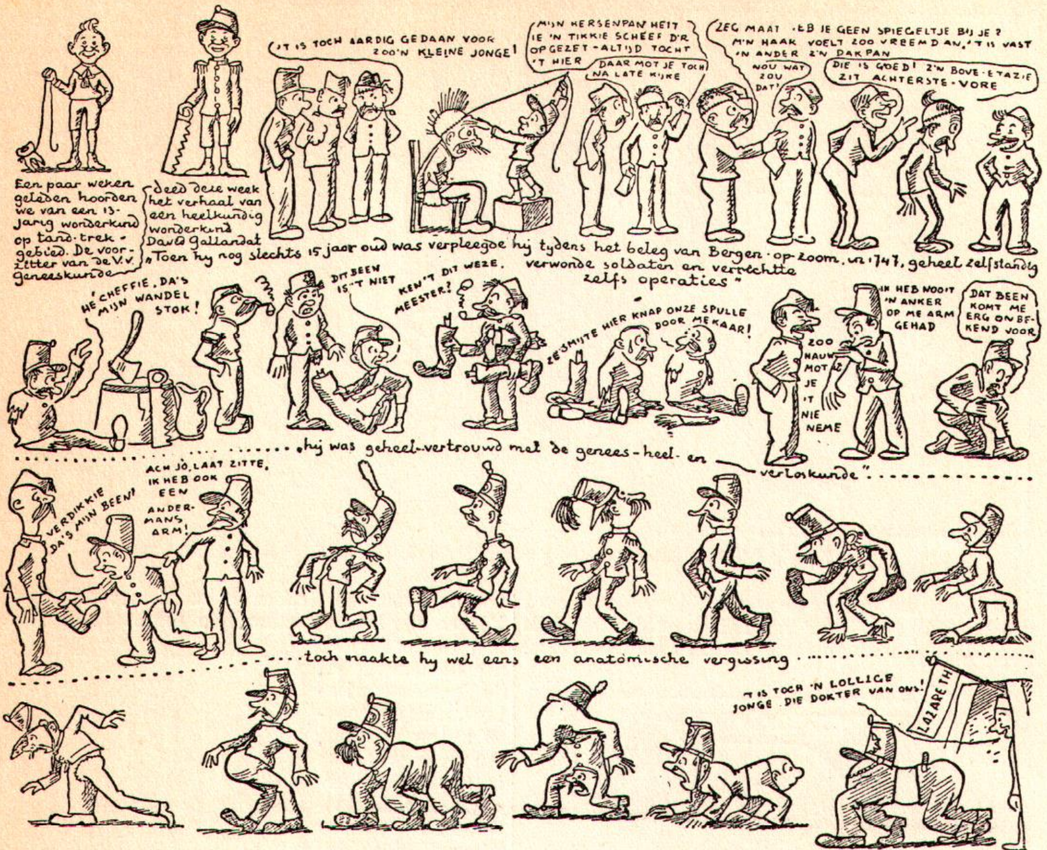
Middeleeuwsch initiaal (13e eeuw).

doch zijn er op uit op fantastische wijze (vermenging van organisch met anorganisch, dier met mensch) de wanstaltigheid en schrikwekkendheid van het kwaad te verbeelden. De reeds in de middeleeuwen geliefde c. op prelaten en monniken vinden we terug bij de illustraties, met welke Hans Holbein de „Lof der Zotheid” van Erasmus verluchtte. De 17e-eeuwsche genrekunst (Hals, Steen, Adr. Brouwer, van Ostade, Teniers) geeft tusschen veel eenvoudige boertigheid hier en daar rake c. van menschentypen. In het buitenland werden de c. van Corn. Dusart, Romein d'Hooge en Corn. Troost (onder invloed van William Hogarth) vermaard: persiflages van de Roomsche Kerk en het pausdom, van Lodewijk XIV en zijn hof en bestuur. Nu begint in de Ned., niet zonder invloed der Romeinsche c., de persoonscaricatuur, naast de typen- en zedencaricatuur, een voorname plaats in te nemen. Overwegend zedencaricaturen zijn die van Bles en Bakker Korff (eerste helft 19e eeuw) op het burgerleven hunner dagen. Met Holswilder komen in Ned. een aantal begaafde caricatuurteekenaars op, die vooral om hun politieke prenten en de c. van beroemde tijdgenooten bekend zijn; zoo Joh. Braakensiek (zie illustratie bij Braakensiek), Albert Hahn en Louis Raemaekers. Van de jongeren zijn nog te noemen Felix Hesse, Jo Spier, Willy Sluiter, van Raemsdonck en de jonge Hahn.

Teekening van Jo Spier.

Engeland stond, wat de c. betreft, in de 18e eeuw sterk onder Italiaanschen invloed; zoo de scherpe W. Hogarth in zijn c. van politieke persoonlijkheden en Libertijnsche zeden. Hetzelfde deden met minder bitterheid en even treffend realisme Th. Rowlandson,

Teekening van Ton van Tast in de „Haagsche Post".

George Cruikshank, James Gillray en Rob. Seymour. Het tijdschrift Punch (gesticht in 1844) zet nog altijd de traditie van zijn eerste teekenaars John Leech en Charles Keene voort. Een aparte plaats neemt de origineele, wat hybridische doch knappe Aubrey Beardsley in. Onder de jongste Eng. caricaturisten zijn te vermelden Bateman, David Wilson, Fougasse, Tom Titt en George Whitelaw.

De Fransche c. gaat in haar oorsprong al eveneens op de Ital. terug (16e eeuw: Rabelais of aan hem toegeschreven caricaturen). Vrij spel had de c. vóór en gedurende de Fransche Revolutie en na den val van Napoleon. Vooral echter werd de persoon van den burgerkoning Louis Philippe het mikpunt: zoo van de medewerkers van „La Caricature" (1831) en „Charivari" (1833), o.a. Honoré Daumier, die tevens onovertroffen de tijdszeden en hoogere beroepen caricaturiseert. Spotprenten op het Parijsche leven hunner dagen leveren o.a. Gaverni, Henri Monnier, Traviès; na den val van het Derde keizerrijk: Forain, Caran d'Ache, Steinlen, Léandre en Henri de Toulouse-Lautrec. Van de jongere generatie zijn te noemen Sem, die de Jodenwereld en André Rouveyre, die de schrijvers en sporthelden in c. brengt.

Spanje levert in Goya een uiterst fellen en bitteren caricaturist (de zeden der aristocratie), een jongere is Felix Elias Bracon.

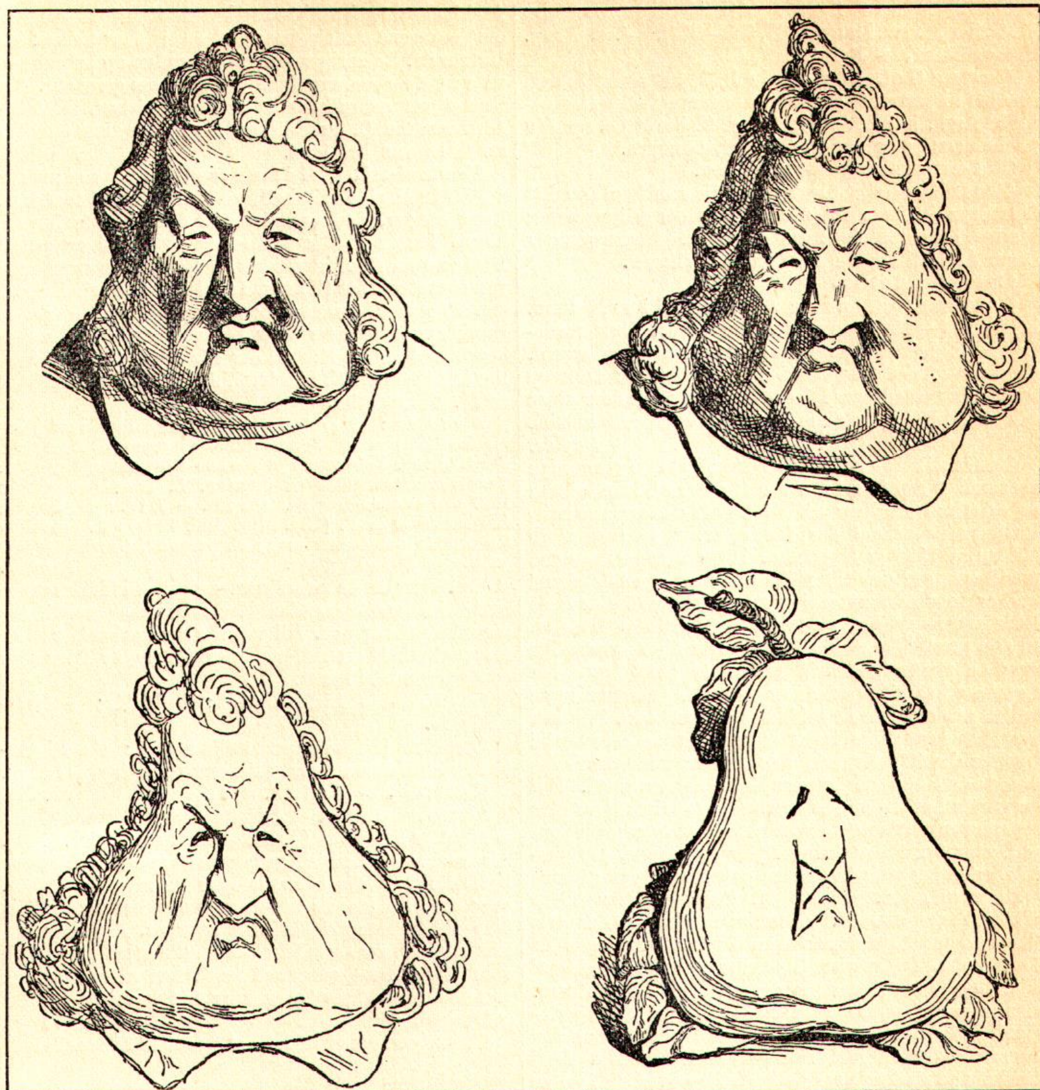
De vele caricaturen, welke in Duitschland gedurende de Hervorming het licht zagen, deels van de hand van bekende meesters, deels anoniem, zoowel voor als tegen de nieuwe leer, staan minder onder Ital. invloed. Meer eigen karakter vertoonen nog de 19e-eeuwsche c., waarbij vooral de boerenstand het moet ontgelden (Fliegende Blätter). Overwegend politieke strekking hebben de teekeningen in Kladderadatsch en in Simplizissimus. Bekendheid ook buiten de grenzen verwierven zich o.a. Wilh. Busch, Wilke, Grützner en Olaf Gulbransson en van de jongeren Hans Baluschek en Käthe Kollwitz.

Oostenrijk staat bijna geheel onder invloed van de Fransche en jongere Duitsche c. België bezit weinig caricaturisten van beteekenis en dezen nemen nog zonder veel oorspronkelijkheid de Fransche manier over (Félicien Rops).

L i t.: Wright, Histoire de la caricature et du grotesque dans la littérature et dans l'art (Fr. vert. 1875); Champfleury, Histoire de la caricature antique et moderne (2 dln. 1865); Idem, Histoire de la caricature au Moyen Age (1871); Idem, Histoire de la caricature sous la Réforme et la Ligue (z.j.); Idem, Histoire de la caricature sous la République, l'Empire et la Restauration (1874); Neyrat, La caricature à travers les siècles (1885); Fuchs, Die Karikatur der Europäischen Völker (2 dln. z.j.); Randalle, Caricature of To-day, in The Studio (1928); Allidoli, La caricatura inglese (1929); de vsch. werken van Veth over den arts, den advocaat en den opvoeder in de c.

Knipping.

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

De peren. Caricatuur van Charles Philipon op Louis Philippe (1833).

Caricetum, zeggeveen, → Veenvorming.

Carië (ant. geogr.), bergachtige streek ten Z.W. van Klein-Azië, waarvan de bewoners wellicht een Indo-Europ. taal spreken en denkelijk met de Myceensche beschaving in verband stonden. Na weerstaan te hebben aan de Dorische invallen, kwamen de Cariërs 545 onder Perzische heerschappij. In de 4e eeuw werd C. gehelleniseerd, onder het Rom. rijk bij de provincie Asia ingelijfd en door Diocletianus tot zelfstandige provincie verheven. In de Oudheid waren de Cariërs spreekwoordelijk berucht om hun omkoopbaarheid, kwade trouw en slaafschen aard. Steden: o.m. Milete, Halicarnassus, Magnesia. *E. De Waele.*

Caries of beeneter wordt genoemd een chronische ontsteking van het been en het omringende beenvlies of periost, van waaruit de nieuwvorming en instandhouding van het beenweefsel plaats heeft. Abces- en fistelvorming tot afvoer van den ontstanen etter treden steeds op. Een voorbeeld is de wervelcaries, een der meest voorkomende, op tuberculeuzen bodem berustende vormen. Zeer frequent is ook de caries dentium of tandbederf, het meest door in- en uitwendige oorzaken bij kinderen optredende. Vandaar dat bestrijding daarvan een der voornaamste zorgen is van het geneeskundig schooltoezicht, o.a. door de bevordering van het geregeld tandenpoetsen en der mondhygiëne in het algemeen.
v. Kranendonk Duffels.

Carilef(f)us, Heilige, stichter en eerste abt van St. Calais in het bisdom Le Mans aan de rivier de Anille; leefde in de 6e eeuw. Zijn levensbeschrijving stamt uit de 9e eeuw en werd geschreven om de vrijheid van het klooster te verdedigen tegen de bisschoppen Franco en Aldrich van Le Mans (Acta S.S. Juli I,

---

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

102). Zij is door Krusch critisch uitgegeven in: M. G. Script. rer. Merov. (III, 386—394). *J. v. Rooij.*

Carillon, → Beiaard.

Carina (Lat., = d e k i e l), **1°** het meest Z. deel van het uitgestrekte en daarom onderverdeelde sterrenbeeld Argo, in Ned. onzichtbaar. C. bevat de op één na helderste ster van den hemel, Canopus.

2° Borstbeenkam, → Borstbeen.

Carinatae zijn die vogels, die een kam op het borstbeen bezitten ter aanhechting der vliegspieren; hiertoe behooren de meeste vogels. Daartegenover staan de Ratitae, die niet kunnen vliegen.

Carine noctus, → Steenuil.

Carinus, M a r c u s A u r e l i u s, Rom. keizer 283—'85, zoon van keizer Carus, diens mederegent in het W. en opvolger; zedeloos en wreed. C. streed tegen Germanen en Britanniërs; trok op tegen zijn mededinger Diocletianus en werd door eigen soldaten bij Viminacium (Moesia) vermoord in 285. *Davids.*

Carioni, J o a n n e s B a p t i s t a (gewoonlijk genoemd B a p t i s t a v a n C r e m a), Dominicaan en ascetisch schrijver uit de Contra-Reformatorische Italiaansche school der 16e eeuw, * te Crema bij Milaan, † 1534 te Guastalla. Hij was een uitnemend predikant, een gezocht zielenleider en een uitstekend werker voor de hervorming der zeden, welke door de Renaissance en het Protestantisme geleden hadden. In zijn geestelijke geschriften spreekt hij voornamelijk over de noodzakelijkheid om in te gaan tegen het algemeen bederf, tegen de heerschende gebreken in en buiten ons en geeft de middelen daartoe aan. Zijn leer over het geestelijke leven culmineert in „den strijd tegen zichzelf”. Evenals alle reformatoren legde hij den nadruk op de „persoonlijke hervorming”. Het beroemde boek: Combat spirituel, waarin wij worden opgeroepen tot een voortdurenden oorlog tegen ons zelf, stamt uit den kring zijner leerlingen. Op verschillende hoogstaande zielen oefende hij een grooten invloed uit, o.a. op den H. Cajetanus van Tiene (Theatijnen), den H. Antonius-Maria de Zaccaria (Barnabieten), de gravin van Guastalla, Louise de Torelli e.a. De spiritualiteit der „clerici regulares” is dan ook in hoofdzaak in deze richting georiënteerd. Men meende echter in zijn geschriften Semi-Pelagianistische trekken te vinden. Was dit de oorzaak van de moeilijkheden met zijn overheid? Na zijn dood werden zijn werken door de kerkelijke overheid, welke in die dagen buitengewoon streng optrad, op den Index gezet; sinds 1900 zijn ze daarvan verwijderd.

L i t. : P. Pourrat, La Spiritualité Chrétienne (III, 345 en 352 vlg.). *J. v. Rooij.*

Carioth, 1° Bijb. plaats in het Z. van Juda (Jos. 15. 25: Kerijjoth Hesron; Vulg.: Carioth, Hesron), misschien = Chirbet al Karjatain ten Z. van Hebron.

2° Stad in Moab, door Amos (2. 2) en Jerem. (48. 24 en 41) met straf bedreigd.

3° Judas de apostel was afkomstig van een plaats C. geheeten (Joh. 6. 71: Iscariot = Man van C.), wellicht het huidige Koerijoet bij Silo. *Simons.*

Carissa, een tropisch plantengeslacht van de familie der A p o c y n a c e a e, maagdenpalmachtigen, dat in Afrika en Azië met 20 soorten voorkomt, en ook A r d u i n a genoemd wordt. Het zijn struikvormige gewassen met sterke doornen. Van West-Afrika tot Timor treft men C. edulis (Arduina carandas) aan, die eetbare ronde besachtige vruchten draagt. Deze struik wordt in den Oost-Indischen Archipel veel gekweekt voor haagbeplanting, speciaal om hare ondoordringbaarheid en is daar bekend als Karaunda. De onrijpe vruchten worden op azijn gezet en van de rijpe vruchten wordt moes gemaakt. Het hout wordt gebruikt in de meubelfabrieken. De Zuid-Afrikaansche C. grandiflora levert de beste wilde vruchten van het land. *Bouman.*

Carissimi, G i a c o m o, Ital. componist; * 1605 te Marino (Kerkelijke Staat), † 1674 te Rome. Eerst zanger, dan organist aan den dom te Tivoli, hierna korten tijd kapelmeester in Assisi en sedert 1628 aan de Apollinariskerk te Rome. Als componist van cantates staat C. naast Luigi Rossi, Mario Savioni e.a. Romeinsche meesters; tevens is hij de eerste en voornaamste meester voor het oratorium. Hij wordt beschouwd als de Händel der 17e eeuw. Tot zijn leerlingen behooren: A. Scarlatti, J. Kerll, Chr. Bernhard en M. Charpentier.

W e r k e n : 15 oratoria, o.a. Jephta, Judicium Salomonis, Balthazar, Jonas (alle uitgegeven door Fr. Chrysander). Vele van zijn werken zijn verloren gegaan. Verder vele cantates en duetten. L. Landshoff gaf in 1927 een verzameling duetten uit. — L i t. : M. Brenet, Les oratoires de C. (Riv. Mus. Ital. 1897) ; A. Schering, Geschichte des Oratoriums ; E. Schmitz, Geschichte der weltlichen Solo-Kantate. *Piscaer.*

Carista is de naam van een in middeleeuwsche bestiaria voorkomenden legendarischen vogel, die onverbrandbaar was. Hij wordt als zinnebeeld van de maagdelijkheid van Maria gebruikt in de literatuur en de beeldende kunst.

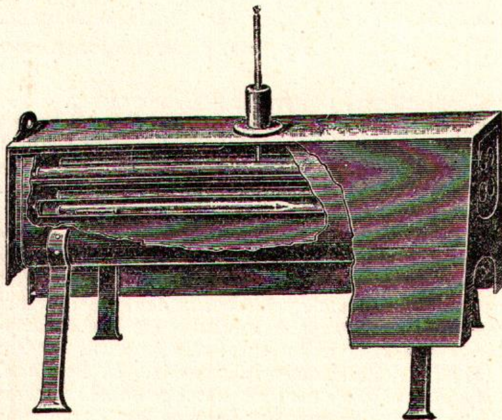
Caritas, → Liefdadigheid; → Liefde; → Naastenliefde.

Caritas (Hanze), gewoonlijk meerv.: C a r i t a t e s, middeleeuwsche koopliedenvereeniging, → Hanze.

Caritas, → Hoof (A. van).

Caritas enim Christi urget nos (Lat.) = want de liefde van Christus dringt ons (2 Cor. 5. 14). Als een soort dwang, gevangenschap, inbeslagname ligt de liefde, die Christus voor de menschen heeft, over hen. En (zooals uit de rest van het vers blijkt) deze liefdesdwang heeft zich naar St. Paulus' vaste overtuiging verwerkelijkt door Christus' zoendood voor allen. Deze zoendood heeft hen allen eigenlijk van het natuurlijke leven naar het bovennatuurlijke gedrongen. *Brouwer.*

Cariusoven of schietkast wordt in de scheikunde gebruikt om stoffen in een toegesmolten glazen buis

Cariusoven of schietkast.

boven 100° C te verhitten, zooals dit o.a. noodig is bij de elementair-analyse van organische halogeen- en zwavelverbindingen. De glazen buizen worden gebracht in dikke ijzeren kokers, die geplaatst zijn in een dubbelwandig ijzeren lichaam, dat van onderen verwarmd kan worden. Bij de proeven komen dikwijls heftige explosies voor. *Hoogeveen.*

Carlèn, Emilie, geboren Smith, romanschrijfster en gangmaakster van het realisme in de Zweedsche letteren; * 1807 te Strömstad, † 1892 te Stockholm. De groote bijval, dien hare tallooze boeiende, maar breedsprakige werken genoten, hield geen stand: haar karakterteekening is slap, haar stijl onzuiver en haar inhoud onbeduidend.

Uitg.: Verzamelde Werken (99 dln. 1868 vlg.; ook in Duitsche vert.). — Lit.: H. Svanberg, E. C. (1912); M. Holmström, E. C. (1918). *Baur.*

Carleton, 1° sir Dudley, viscount Dorchester, Humanistisch gevormd diplomaat van den eersten rang. * 10 Maart 1573 te Brightwell, † 1632. C. begon zijn diplomatieke loopbaan in Venetië. Van Maart 1616 tot 1621 als opvolger van Winwood in Den Haag. Zijn correspondentie uit deze jaren is van buitengewoon belang voor de geschiedenis der twisten tijdens het Bestand. Lettres, mémoires et négociations, dans le temps de son ambassade en Hollande (3 dln. 1759; in 1841 een Engelsche uitgave). *Cornelissen.*

2° William, een der eerste en grootste Katholieke Anglo-Iersche romanschrijvers. * 1794, † 1869. In zijn schetsen en romans geeft hij een scherpen maar somberen kijk op het Iersche landvolk. Zijn eerste schets, een beschrijving van Sint Patricius' Vagevuur, gaf hij uit in een Protestantsch tijdschrift. Zijn eerste verzameling verscheen in 1830; een pakkende beschrijving van den hongersnood, The Black Prophet, en zijn grootste roman, Fardorongha the Miser, in 1847. De meeste zijner werken zijn, helaas, vergeten. Alleen zijn Stories of Irish Life worden nog geregeld herdrukt. *Pompen.*

Carletus, ook: Carleti → Angelica (Summa).

Carli, Mario, Ital. publicist, * 31 Dec. 1889 te Sansevero di Capitanata. Een der sterkste polemisten, die de oorlog, het futurisme en het fascisme hebben voortgebracht. Merkwaardig ook als romanschrijver.

Werken: La defesa dell'arte (1909); Le seduzioni (roman, 1909); Saggi critici (1911); Il centauro (1912); Retroscena (roman, 1915); Notte filtrate (gedichten, 1918); Noi arditi (1919); Addio, mia sigaretta (oorlogsvisioenen, 1919); Con d'Annunzio à Fiume (1920); Trilliri (roman, 1922); La mia Divinità (gedichten, 1923); Fascismo intransigente (1926); Marvana, mistero d'amore (roman, 1927); Arditismo (1929); Antisnobismo (1929); L'italiano di Mussolini (roman, 1930).

Carlina, een plantengeslacht van de familie der samengesteldbloemigen, dat met een 20-tal soorten Zuid- en Midden-Europa en Midden- en Oost-Azië bewoont. Daar de binnenste omwindselbladeren zich bij nat weer omhoog buigen ter bedekking van de buisbloemen, worden deze soorten wel weerdistels genoemd. De meest algemeene is C. vulgaris, driedistel, met rechten steel en 2 of meer bloemhoofdjes; zij verkiest een droge standplaats. De zilverdistel C. acaulis is een sierplant, bijna zonder stengel, met zilverachtige glanzende omwindselbladeren. De bloemen en de naar selderie smakende wortels zijn eetbaar. Het zaadpluis dient ter opvulling van kussens. *Bouman.*

Carli-Rubbi, Giovanni Rinaldo de, Ital. archeoloog. * 1720, † 1795, studeerde te Padua, was leeraar te Venetië en werkte later vooral aan oudheidkundige onderzoekingen en Ital. numismatiek. Zijn volledige werken (over varia) in 18 dln.

Carlisle, hoofdstad van het graafschap Cumberland (Engeland, 54° 52′ N., 2° 56′ W.), aan de rivier de Eden, dicht bij de Solway Firth; ca. 52 000 inw. Keltische nederzetting, door de Romeinen versterkt en Luguvallium genoemd. Van hier liep de Picten- of Hadrianusmuur tot Newcastle aan de Tyne. De Normandische koning William Rufus stichtte er een kasteel in 1092; veel omstreden in de Border Wars, de grensoorlogen tusschen Engeland en Schotland. Vóór de Hervorming zetel van een Katholieken bisschop; de kathedraal uit de 12e eeuw geeft een beeld van de onophoudelijke verwoestingen der stad. *G. de Vries.*

Carlisle, sir Anthony, chef-chirurg aan het Westminster-hospitaal. Ontdekte samen met W. Nicholson de ontleding van water met behulp van de zuil van Volta. * 15 Febr. 1768 te Stillington (Durham), † 2 Nov. 1840 te Londen.

Carlisten-oorlogen (-strijd), twee burgeroorlogen in Spanje, waarbij de Carlisten-partij den regeerenden tak van het Bourbonsch vorstenhuis bestreed. De eerste oorlog (1834—'40) werd gevoerd door den broeder van Ferdinand VII, don → Carlos, die zich Karel V liet noemen, tegen Isabella II en haar aanhangers, Cristino's genaamd. De tweede (1872—'76) werd geleid door den kleinzoon van den eersten don Carlos, insgelijks Carlos geheeten en door de Carlisten als Karel VII erkend, achtereenvolgens tegen koning Amadeus I, de eerste republikeinsche regeering en Alfons XII. Elken keer leden de Carlisten de nederlaag. Behalve deze oorlogen vonden ook herhaaldelijk kleine Carlistische opstanden plaats, die echter spoedig onderdrukt werden.

Lit.: J.Mac Cabe, Spain in revolt, 1814—1931 (Londen 1931); P. de Répide, Isabel II, reina de Espana (Madrid 1932). *Lousse.*

Carlisten-partij noemde men in Frankrijk na de omwenteling van 1830, de partij der getrouwe aanhangers van den afgezetten koning Karel X. In Spanje waren de Carlisten aanvankelijk de partijgangers van don Carlos, broeder van koning Ferdinand VII, die na diens dood (1833) aanspraak maakte op de koninklijke erfopvolging en de dochter van Ferdinand VII, Isabella II, gewapenderhand bestreed. De vijandschap tusschen de afstammelingen van don Carlos en Isabella II bleef bestaan totdat, zeer onlangs, een verzoening plaats vond tusschen koning Alfons XIII en don Jaime van Bourbon, het laatste hoofd der Carlisten-partij. Deze beweging noemde men in Spanje Carlismo (tot 1909), Jaimismo (sedert don Jaime de leider werd), of nog Legitimismo (omdat don Carlos en zijn opvolgers zich de wettige erfgenamen van de kroon noemden). *Lousse.*

Carlitte Pic, top van 2 921 m hoogte in de Oost-Pyreneeën. Vele bergmeren, mooie panorama's.

Carloman, 1° oudste zoon van Karel Martel; † 754 (of 755) te Vienne. Deelde het bestuur van het Frankenrijk met zijn broer Pepijn den Jongen, werkte met den H. Bonifatius samen aan de hervorming der Frankische kerk (synode 742), bedwong de Alemannen, Beieren en Aquitaniërs en trok zich 747 als monnik op Monte-Cassino terug, waar zijn overblijfselen zijn heengebracht en nog rusten.

2° Koning der Franken, broer van Karel den Grooten; † 771. Ontving bij den dood van zijn vader Pepijn

den Jongen (768) een middenrijk, dat zich uitstrekte van Septimanië tot Alemannië en dat na zijn dood aan Karel den Grooten kwam.

3° Koning der Oost-Franken, oudste zoon van Lodewijk den Duitscher; † 880. Werd 876 koning over de Beiersche Marken en in 877 over Italië, nadat hij Karel den Kalen uit Lombardije had verdreven. *Gorris.*

Carloni (of Carlone), **1°** Carlo Innocenzo, Ital. schilder, * 1686 te Scaria, † 1775; maakte o.a. enkele altaarstukken te Einsiedeln (Zwitserl.). Koude, intellectualistische manier.

2° Diego, decorateur, * 1674 te Scaria, † 1750, werkte in St. Florian en maakte de altaren van Weingarten.

3° Giovanni Andrea I, Ital. schilder, * 1639 te Genua, † 1697 aldaar. Leerde o.a. bij Maratta te Rome en studeerde in Venetië Veronese. Schilderde in de Gesù-kerk te Rome de Glorie van den H. Franciscus Xaverius en een Ten-hemel-opneming van Maria; in het Palazzo Rosso te Genua een „allegorie van het menschelijk leven" en een Magdalena (Florence, Uffizi).

4° Giovanni Andrea II (gen. Il Genovese), Ital. schilder, * 1590 te Genua, † 1630 te Milaan. Leerde bij Sorri (Siena) en Passignano (Florence). Fresco's in de Annunziata-kerk v. Genua en in de hoofdzaal van het Spinola-paleis in Sampierdarena.

Lit.: Marangoni, I. C. (1926). *Knipping.*

Carlos, don, **1°** naam van den zoon van koning Philips II van Spanje uit zijn eerste huwelijk met Isabella van Portugal; * 8 Juni 1545 te Valladolid, † 24 Juli 1568 te Madrid; was reeds in zijn prille jeugd mismaakt van lichaam, geest en karakter, erfelijk belast met de ziekten van zijn Spaansch en Portugeesch voorgeslacht; toonde meerdere abnormale neigingen, welke zijn vader dwongen hem op 18 Januari 1568 in zijn eigen verblijf te interneeren, waar hij reeds een half jaar later stierf. De aan Philips II vijandige legende, vanaf de Apologie van Willem den Zwijger tot aan Schiller's drama, heeft ten onrechte den koning beschuldigd zijn zoon te hebben laten dooden.

Lit: Gachard, Don Carlos et Philippe II (1867); Docteur Cabanès, Les indiscrétions de l'histoire (5e serie, 1904); Bibl, Der Tod des Don Carlos (1918); Rachfahl, Don Carlos (1921). *v. Gorkom.*

2° De naam van den tweeden zoon (* 1788, † 1855) van koning Karel IV. Als broeder van den langen tijd kinderloozen Ferdinand VII was hij troonopvolger. Bij de geboorte van de latere Isabella II (1830) weigerde hij haar erfrecht te erkennen en verliet Spanje. Na den dood van zijn broeder riep C. zichzelf tot koning uit als Karel V. Dit was de aanleiding tot den eersten → Carlistenoorlog. 1845 trad hij af als hoofd van zijn partij ten gunste van zijn zoon C., Karel VI (* 1818, † 1861). Deze poogde eveneens een opstand te verwekken (1846). Na zijn dood werd zijn jongere broeder Juan (* 1822, † 1887) erfgenaam van zijn aanspraak. Hij stond 1868 zijn rechten af aan zijn zoon C., Karel VII (* 1848, † 1909), die in 1873 den laatsten Carlistenoorlog voerde. Na dezen werden achtereenvolgens zijn zoon don Jaime (* 1870, † 1931) en zijn broeder don Alfonso (* 1849) hoofd der Carlisten. *V. Houtte.*

Carlos I, de voorlaatste koning van Portugal (1889—1908), zoon en opvolger van Lodewijk I, beschermer van de kunst en zelf een begaafd schilder. * 23 Sept. 1863 te Lissabon, † 1 Febr. 1908 aldaar. C. had gedurende zijn gansche regeering te strijden met de republikeinen. Nadat hij in 1907 de dictatuur aan Franco had opgedragen, werd hij samen met den kroonprins Lodewijk-Philips vermoord. Hij was 1886 met prinses Marie-Amélie van Orleans in den echt getreden.

Lit.: de Colleville, C.I intime (1906). *V. Houtte.*

Carlow (Iersche naam Ceithiarloch), **1°** graafschap in de provincie Leinster (Iersche Vrijstaat), 897 km², 35 000 inw.; veeteelt en landbouw.

2° Oude stad in de provincie Leinster, Iersche Vrijstaat, aan de rivier Barrow, hoofdstad van het gelijknamige graafschap; ca. 7 000 inw. Ruïnen van het oude kasteel Ceatherloch, uit de 12e eeuw dagteekenend. Hier is de eerste suikerfabriek in Ierland. *G. de Vries.*

Carlsbourg, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, in het arr. Neufchâteau, op $4^1/_2$ km van Paliseul. Opp. 1 497 ha, hoogte 410 m, ca. 750 inw. Bosschen; leem- en rotsgrond. De Broeders der Christelijke scholen onderhouden te C. het St. Jozefgesticht voor moderne humaniora en landbouwonderwijs. *Striels.*

Carlstadt, → Karlstadt.

Carludovica, een tropisch Amerikaansch plantengeslacht van de familie der Cyclanthaceae, heeft 34 palmachtige soorten, meest kleine struikvormige gewassen met een korten stam. Eenige soorten zijn lianen of planten met een langen kruipenden wortelstok. Zelfs telt dit geslacht in Venezuela een epiphytische soort, de eenigste bekende palmachtige epiphyt.

C. latifolia en C. humulis uit Peru, alsmede de donkergroenbladige C. atrovirens zijn bekende en gewilde kasplanten. De belangrijkste is C. palmata, die in Noord-Westelijk Zuid-Amerika groeit en het fijnste materiaal levert voor Panamahoeden. *Bouman.*

Carlyle, Thomas, Schotsch-Engelsch geschiedschrijver, socioloog en letterkundige. * 1795 te Ecclefechan (graafschap Dumfries), † 1881 te Londen, maar begraven in zijn geboorteplaats. Zijn vader was een streng Calvinistische landbouwer, die zijn zoon voor dominee wilde laten studeeren te Edinburgh. Met het geven van onderwijs maakte deze zich echter onafhankelijk van zijn ouders, en daar hij aan de universiteit zijn geloof had verloren, studeerde hij verder in de rechten.

Th. Carlyle.

Maar het Calvinistische Puritanisme en de erkenning van de absolute souvereiniteit Gods zaten hem zoo diep in het hart, dat hij het ongeloof voelde als een marteling. Uitkomst kwam, toen hij in 1824 Goethe's autobiographischen roman, Wilhelm Meister's Lehrjahre, in het Engelsch vertaalde. Hij onderging eenige ideeën van dit werk als een verlossing, de ondraaglijke tegenspraak tusschen hoofd en hart

werd opgeheven; hij beschreef het gevoel later als een bekeering en werd van toen af de heraut van Goethe en van het Duitsche idealisme in Engeland.

Het eerst heeft hij zich uitgeschreven in zijn geniaalste en meest karakteristieke maar zonderlingste en moeilijkste werk met den zonderlingen titel S a r t o r R e s a r t u s (1833). Nadat C. intusschen in 1826 een zeer begaafde Schotsche boerendochter, Jane Welsh, had gehuwd, vestigde hij zich in 1834 in Londen te Chelsea. Hier bleef hij tot zijn dood en won hij den naam, waaronder hij nog altijd bekend is: De Wijze Man van Chelsea. Zijn leven is verder grootendeels de geschiedenis van zijn letterkundigen arbeid. De enorme spankracht van zijn geest bleef bewaard tot ongeveer 1850. Daarna trad een merkbare verslapping in. Ofschoon zijn kinderloos huwelijk niet in alle opzichten gelukkig was, werd hem na den dood van zijn echtgenoote, in 1866, de eenzaamheid al te drukkend en letterkundige arbeid bijna onmogelijk. Nooit heeft iemand moeizamer, met meer lichamelijke en geestelijke afmatting, geschreven dan C. Maar al wat hij schreef, werd ook met vulkanische kracht of met rhetorische geweldmiddelen de wereld ingeslingerd. Zijn zeer persoonlijke taal en stijl, het C a r l y l e s e, verdort herhaaldelijk, vooral in zijn latere werken, tot een opzettelijk maniërisme, tot holle inflatie. Maar de stem van C. heeft door de heele 19e eeuw geresonneerd, en zijn ideeën beginnen in de na-oorlogsche jaren weer een nieuwe actualiteit te krijgen. C. verkondigt het evangelie van den arbeid, van den arbeid óm den arbeid, zonder overwegingen van nut of voordeel; 's menschen plicht en adel is de arbeid en het offer, het Entsagen. Gezag is van God. De sterkste man heeft het recht gehoorzaamheid te eischen. Macht is recht, en in de geschiedenis voltrekt zich het oordeel Gods. Vrijheid is niet te bereiken door democratie, maar door gehoorzaamheid. Heldenvereering is de hoeksteen van de maatschappij.

Deze grondbeginselen van C.'s leer zijn niet het resultaat van een philosophisch inzicht. C. had geen eigen philosophie, geen tot in de principepen doorgedachte wereldbeschouwing. Zelfs van zijn veelgeprezen Duitsche idealisten, Fichte en Hegel, begreep hij maar weinig. Zijn geschriften komen niet voort uit het klare redeneerende verstand, maar uit zijn Puriteinsch instinct, uit zijn onbewust Christendom, uit zijn scheppende verbeelding. Het gevolg is niet een overtuigend betoog, maar suggestieve overstelpende kracht. Zijn taal krijgt den gloed, de beeldende kracht, vaak ook het rhythme van een dichter; zijn ironie bloeit tot weergaloozen humor of brandt met demonische felheid. Bijwijlen treft hij accenten van zoo diepe bewogenheid, dat het klinkt als de taal van een visionnair en dat sommige critici niet geschroomd hebben hem tot de groote Engelsche mystici te rekenen. Zeker is hij de hartstochtelijkste en vervaarlijkste bestrijder van het liberalisme en het rationalisme. Daarom werd hij tijdens de eeuw van het liberalisme bijna uitsluitend bewonderd door kunstenaars en dichters (Dickens, Tennyson, Browning, Chesterton, enz.). Alleen het dichterlijk aanvoelingsvermogen van sommige zijner literaire essays (bijv. Burns, 1828; Goethe, 1828—'32; Boswell en Johnson, 1832) vond meer algemeene erkenning.

W e r k e n: de meest volledige uitgave is de Centenary Edition (31 dln. 1893—1901). Afzonderlijke werken zijn vele malen herdrukt. De voornaamste zijn: Sartor Resartus (1833; Ned. vert. door J. W. C. A. Zürcher, 1880); The French Revolution (1837; Ned. vert. met voorwoord van W. J. Hofdijk, 1870); On Chartism (1839); On Heroes and Hero-worship (1841, Ned. vert. door J. Wesselink-van Rossum, 1902, herzien door L. Simons, 1907); Past and Present (1843); Life and Letters of Oliver Cromwell (1845). Van zijn latere werken is het belangrijkste zijn Frederick the Great (1851—'65). Een korte Ned. bloemlezing uit zijn werken door J. A. Eymers verscheen onder den titel: Arbeiden en niet Vertwijfelen (1909 en 1916). — L i t.: Over het leven van C. bestond en bestaat veel twistgeschrijf. Zijn vrouw was een van de meest vruchtbare en begaafde briefschrijfsters van haar eeuw, een gevaarlijk talent voor de echtgenoote van zulk een man. De min of meer officieele biographie van J. A. Froude in 4 dln. verscheen 1882—'84. D. A. Wilson heeft meer dan dertig jaren lang gegevens verzameld om dat werk aan te vullen of te weerleggen. Van zijn groot werk verscheen deel I in 1923, dl. V (niet het laatste) in 1929. Het resultaat is onbevredigend. De voornaamste gegevens staan in J. Nichol, English Men of Letters Serie (1892). Nieuwe literaire studies o.a. van E. Neff (1932), L. Cazamian (Fransche bewerking 1913, Engelsche bewerking 1933). *Pompen.*

Carmagnola, plaats in de provincie Turijn, 11 990 inw. (1921). Textielindustrie. Geboorteplaats van den bende-aanvoerder Carmagnola. Het Fransche revolutionnaire lied zou hier in 1792 ontstaan zijn.

Carmagnola, F r a n c e s c o B u s s o n e, g r a a f v a n, een condottiere; * ca. 1390, † 1432 te Venetië. Hij won voor Philippo Maria Visconti, hertog van Milaan, het verloren gebied terug, streed daarna in dienst van Venetië tegen zijn vroegeren heer. Van verraad ten gunste van Milaan beschuldigd, werd hij voor den doge gedaagd en onthoofd. Manzoni koos hem tot held van een drama. *Wachters.*

Carmagnole, 1° naam voor de aparte kleeding der werklieden tijdens de Fr. Revolutie; 2° naam voor de Jacobijnen-soldaten; 3° revolutie-lied, tevens satyre op Lod. XVI en Marie Antoinette, met het refrein: Dansons la Carmagnole! Vive le son du canon! Na 1800 door Napoleon verboden.

Carman, W i l l i a m B l i s s, Amerikaansch dichter. * 1861 in Canada; woont sedert 1889 in de Vereenigde Staten. Zeer bestudeerd en veelzijdig ontwikkeld man. Dichter van ongekunstelde zangerige liederen vol zuiver natuurgevoel en blijden levenslust. Songs of Vagabondia (4 dln. 1893—1900); Collected Poems (1905); Echoes from Vagabondia (1912). *Pompen.*

Carmania, → Kerman.

Carmarthen, 1° g r a a f s c h a p in Z. W. Wales; in het Z. aan de kust heuvelland, naar het N. onvruchtbaar bergland; 2 381 km²; ca. 190 000 inw.

2° Oud s t a d j e aan de uitmonding van de Torry in het graafschap Carmarthen (Z.W. Wales, 51° 52′ N., 4° 19′ W.), ca. 10 000 inw.; middeleeuwsch uiterlijk. Hier zijn nog eenige c o r a c l e s, oude Keltische visschersbooten, bestaande uit een houten geraamte, met leer overtrokken. *G. de Vries.*

Carmarthen Bay, golf in Z.W. Wales (51° 35′ N., 4° 35′ W.); zonder beteekenis voor de scheepvaart.

Carmel, 1° stad in Juda (Jos. 15. 55), bekend uit de geschiedenis van Saul en van David, waarschijnlijk = Chirbet el Koermoel ten Z. van Hebron, hoewel volgens Eusebius ten O. daarvan.

2° Een der voornaamste gebergten van Palestina (hoogste top 552 m), zich uitstrekkend van Haifa ca. 20 km in Z.O. richting, thans ook Dzjebel Mar Elias genoemd ter herinnering aan het wonderbare

offer van den profeet (3 Reg. 18). Een grot in het heiligdom van O. L. Vr. van den C. (de zetel van de gelijknamige aartsbroederschap) wordt door menschen van alle godsdiensten vereerd als de verblijfplaats van Elias. De pracht van C., ook thans nog rijk begroeid, is spreekwoordelijk in de H. Schrift (o.a. Cant. 7, 5). Vanaf het klooster met hospitium der Carmelieten heeft men een onvergelijkelijk vergezicht over zee en kust. Op een der hoogste toppen van den bergrug verheft zich de „kapel van het offer" van Elias, die vanaf deze plaats ook de regenbrengende wolk uit de zee zou hebben zien opstijgen, nadat hij de Baalpriesters had gedood. Resten van zeer oude tijden zijn op den C. gevonden.

Lit.: E. von Mülinen, Beiträge zur Kenntnis des Karmels (Leipzig 1908). *Simons.*

De vele holen en spelonken van het Carmelgebergte waren vanouds een geliefd toevluchtsoord voor hen, die de wereld wilden ontvluchten en de eenzaamheid zochten. Allerlei aanwijzingen getuigen van een, zoo niet voortdurende en wellicht nu en dan onderbroken, toch telkens wederkeerende vestiging van kluizenaars op den Carmel. Oude inscripties, in de grotten gevonden, en reisverhalen uit vroeger eeuwen, o.a. van den pelgrim van Piacenza, van Benjamin van Tudela en van den Griek Phocas, bewijzen, dat in de 4e, 6e, 10e en 11e eeuw op den Carmel kluizenaars woonden. Vooral in den tijd der kruistochten trokken vele kruisvaarders, evenals op andere vanouds vereerde plaatsen, zich in de grotten van den Carmel terug om zich aan het beschouwende leven te wijden.

In 1155 vereenigde de heilige kruisridder Bertholdus (volgens het verhaal van Phocas na een verschijning van den profeet Elias) de kluizenaars van den Carmel, door rondom hun cellen een muur te bouwen. In het midden dezer groote omheining lag de bron, door de gedachtenis van den profeet Elias geheiligd, en het oude heiligdom, waarschijnlijk reeds in de eerste eeuwen daar ter plaatse ter eere van Maria gebouwd. De aldus vereenigde broeders ontvingen den naam „kluizenaars van Sinte Maria van den berg Carmel". De H. Bertholdus bestuurde als eerste prior-generaal de in dezen vorm nieuw oplevende instelling der kluizenaars van den Carmel, welke door den patriarch van Antiochië haar kerkelijke goedkeuring en bevestiging als kloosterorde der Latijnsche Kerk ontving.

Zijn opvolger, de H. Brocardus, vroeg en ontving in 1205 van den patriarch van Jerusalem, den H. Albertus, tevens pauselijk legaat, een regel, welke een korte samenvatting was van de oude „Institutio monachorum", door vroegere bisschoppen van Jerusalem (zij wordt toegeschreven aan den patriarch van Jer. Joannes XLIV, doch diens auteurschap staat niet vast) voor de kluizenaars van den Carmel goedgekeurd. Deze zgn. Albertinische regel werd in 1226 door paus Honorius III goedgekeurd en bevestigd. De regel eischt gehoorzaamheid aan den met meerderheid van stemmen gekozen prior, armoede en kuischheid; iedere monnik heeft een eigen cel, het kerkelijk officie wordt gemeenschappelijk gebeden volgens het oude gebruik der Kerk van Jerusalem, een der oude Gallicaansche riten, welke door de geestelijkheid, tijdens de kruistochten door den paus belast met de geestelijke bediening in Jerusalem, gevolgd werd [→ Carmelieten (onder liturgie)]; ook de maaltijden worden gemeenschappelijk gebruikt; vanaf het bidden der Completen (kerkelijk avondgebed) tot aan de Prime (des morgens) moet een streng stilzwijgen onderhouden worden (strictum silentium); het gebruik van vleesch is verboden, behalve aan zieken en reizenden; vanaf Kruisverheffing (14 Sept.) tot Paschen moet elken dag, uitgezonderd Zondag, gevast worden; de door de broeders begane fouten worden in het wekelijksche kapittel bestraft.

De Orde, welke zich intusschen over meerdere kloosters in het Heilige Land en langs de Phoenicische kust had uitgebreid, werd door de opdringende Muzelmannen verdreven en genoodzaakt naar Europa te vluchten. Gulielmus de San Vico, de eenig overgeblevene, verhaalt ons, hoe de laatste monniken van het klooster op den berg Carmel in 1291 vermoord werden en het klooster zelf verwoest. In de 18e eeuw werden de ruïnen door de Carmelieten wederom opgebouwd en verrees de tegenwoordige kloosterkerk. In 1821 liet Pasja Abdallah van Akka het klooster in de lucht springen, maar in 1826 kon door de gunst van Ibrahim Pasja aan den bouw van een degelijk en ruim klooster begonnen worden, toegewijd aan den H. Elias en bekend om zijn gastvrijheid.

3° Naam voor elke provincie of klooster van Carmelieten of Carmelitessen. Zoo spreekt men bijv. van „De Carmel in Nederland" of „De Carmel van Nijmegen". *J. v. Rooij.*

Carmelieten, officieele naam: Ordo Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo, afgekort tot O. Carm.

I. Geschiedenis. 1° Oorsprong der Orde. De Carmelorde vereert den profeet Elias als „Dux et Pater", in dien zin, dat de kluizenaars van den Carmel de levenswijze van Elias en de profetenleerlingen steeds als voorbeeld hebben genomen en zich beschouwden als de rechtstreeksche opvolgers der profetenleerlingen en dragers der aldaar gevestigde traditie. Dat Elias de stichter der Orde zou zijn in strikten zin wordt

---

Carnaval. De strijd tusschen Vasten en Carnaval, naar een schilderij van Pieter Brueghel den Ouden. Op den voorgrond prins Carnaval, zittend op een ton ; pannen dienen tot stijgbeugels, een braadspit heeft hij als lans en een pastei als helm. Achter hem aan komen muzikanten (met rommelpotten, kroezen en oud ijzer) en een vrouw, die in de eene hand een wijnglas houdt, in de andere een kandelaar, en een tafel met broodjes en schijven honig draagt (Vastenavond-specialiteit). — De Vasten, een magere vrouw in nonnenkleed, zit op een bidstoel, die op een rolwagen staat, welke door een monnik en een non wordt voortgetrokken. Als lans heeft zij een broodschop, waarop twee haringen. Op den wagen liggen mosselen, brood en krakelingen. Kinderen met krakelingen en visschen in de hand begeleiden haar. Voor de herberg „Die blauw Schuyt", welke met groene slingers is versierd, vinden de Vastenavondspelen plaats. Vooraan de bruiloft van „Mopsus en Nisa" en links er achter het bekende spel „Valentijn en de Ourson". Bij alle twee gaat een jongen rond om geld op te halen. Beide spelen zijn een getrouwe weergave van de wijze, waarop toenmaals de Vastenavondspelen plaats vonden. Verder ziet men : een vrouw, die midden op het plein pannekoeken bakt ; een paar gemaskerden, die dobbelen, groepen narren en verkleede personen, die met lampen en toortsen Carnaval zoeken ; en ten slotte danspartijen en een feestelijken optocht. Rondom de kerk bedelaars. Verder verkoopers van religieuze artikelen, kerkgangers met gewijde takken en mannen en knapen, die bidstoelen dragen. Op de vischmarkt en in de bakkerij drukke nering ; ten slotte nog kinderen, welke aan het tollen zijn.

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

De strijd van de vasten met het carnaval. Schilderij v. Pieter Brueghel (Boeren-Brueghel). Zie toelichting hiernaast. Kunsthist. Mus., Weenen.

ANNIBALE CARRACCI

1. Christus en de Samaritaansche vrouw. 2. H. Maagd met het Jesuskind en St. Jan. 3. Diana. 4. H. Carolus Borromaeus. 5. Erminia zoekt toevlucht bij de herders.

tegenwoordig door niemand gehouden. Voor de thans heerschende Ordesopvatting over het ontstaan, den groei en de ontwikkeling der Orde op den berg Carmel, ➛ Carmel (2°).

Over den oorsprong der Orde werd langen tijd een heftige strijd gevoerd tusschen den Bollandist Papenbroek en eenige Carmelieten, o.a. Franciscus Bonae Spei; ex-provinciaal van Vlaanderen en pater Daniel a Virgine Maria, die een engere aansluiting aan de instellingen van den profeet Elias als stichter der Orde verdedigden. Papenbroek verwierp zoo goed als elk verband. Hij werd te Rome aangeklaagd in 1691 en de Spaansche Inquisitie veroordeelde hem. De H. Stoel ging voorzichtiger te werk. 20 Nov. 1698 vaardigde Innocentius XII de bulle Redemptoris uit, waarin aan beide partijen het stilzwijgen werd opgelegd, totdat de H. Stoel zou beslist hebben. Geleidelijk zijn beide opvattingen in boven aangegeven zin gematigd, zoodat thans de profeet Elias slechts in verwijderden zin als stichter wordt vereerd (feestdag 20 Juli).

2° Van 1240 (overbrenging naar Europa) tot 1562 (begin der hervorming door de H. Teresia). a) De verbreiding der Orde in Europa. De steeds toenemende Christenhaat der Saracenen maakte het leven op den berg Carmel steeds moeilijker, zoo niet onmogelijk. De derde generaal, de H. Cyrillus, gaf na een verschijning der H. Maagd den buitenlanders verlof om naar hun vaderland terug te keeren en nieuwe nederzettingen te stichten. In 1238 vestigden zich eenige monniken op Cyprus, andere te Messina. De kruisridder Richard van Cornwales nam eenige Britsche broeders mee, die zich vestigden in het graafschap Kent. Het eerste klooster in Nederland te Haarlem werd in 1249 gesticht, te Valenciennes in 1235, terwijl de H. Lodewijk in 1254 zes Carmelieten mee naar Frankrijk nam en te Parijs voor hen een klooster bouwde. Vanuit deze nederzettingen breidde de Orde zich spoedig uit in de onderscheiden landen van Europa. Deze ongewoon snelle verspreiding dankte zij voornamelijk aan haar groote Mariavereering en aan het ➛ scapulier.

De zesde generaal, de H. Simon Stock, vroeg en verkreeg van paus Innocentius IV in 1246 eenige wijzigingen in den regel, noodig voor de veranderde levenswijze in Europa. De Orde, welke eerst zuiver contemplatief was ingesteld, werd veranderd naar de inrichting der toen opkomende Orden der Dominicanen en Franciscanen en onder de bedelorden opgenomen. Aan de beoefening der wetenschap besteedde zij bijzondere zorg en vestigde zich tot dat doel in verschillende universiteitssteden [Cambridge 1249, Oxford 1253, Parijs 1254, Keulen 1256 (na een oudere nederzetting ca. 1220), Bologna 1260], in welke plaatsen verschillende paters bekendheid verwierven als docent, o.a. te Parijs Gerardus van Bologna, Joh. Bacon, Sibert van Beek, te Keulen Joh. Brammart en Simon van Spiers, die beiden groot aandeel hadden in de stichting der Keulsche universiteit, evenals de H. Petrus Thomas in die van de theol. faculteit te Bologna. In de 15e eeuw telde de Orde 51 provincies en 995 kloosters.

b) Inzinking en hervorming. Verschillende wantoestanden, o.a. het Westersch Schisma, de bevoorrechte positie der gegradueerden, lieten niet na een verderfelijken invloed uit te oefenen op de Ordestucht. In geheel de Kerk was trouwens een inzinking merkbaar. Door velen werd de regel als te zwaar gevoeld en ten slotte wendde men zich tot Eugenius IV, die in 1432 eenige verzachtingen aanbracht betreffende het gebruik van vleesch en het stilzwijgen, later verder uitgebreid door Pius II en Sixtus IV over het vasten. Deze verzachting geschiedde vooral op aandrang der zgn. Conventueelen, terwijl de Observanten hiervan geen gebruik wenschten te maken en terugkeerden tot den door Innocentius IV goedgekeurden regel. Een vijftigtal hervormingsgezinde kloosters sloot zich aaneen tot de Congregatie van Mantua, waarvan de Zalige Baptista Spagnuoli, de Christelijke Vergilius genoemd, een der leiders en glories was. Verder vormden zich de Congregatie van Albi (Frankrijk) en de Congreg. van Monte Santo (Zuid-Italië en Sicilië). Ondanks heftigen tegenstand bewerkte de Zalige Johannes Soreth, die 20 jaren lang prior-generaal was († 1471) een hervorming over de geheele Orde, bijzonder in de Nederlanden, Duitschland en Noord-Frankrijk. Aan hem danken de Carmelitessen en de Derde Orde haar ontstaan. Hij bepaalde ook, dat de zwarte kleur van het habijt vervangen moest worden door kastanjebruin, zooals tegenwoordig nog gebruikelijk is.

3° Na de splitsing tot op heden. a) De hervorming van de H. Teresia van Avila en den H. Joannes van het Kruis. De H. Teresia, die in 1533 haar intrede deed in het Carmelitessenklooster van de Menschwording te Avila, vatte in 1562 het plan op om den oorspronkelijken regel weer in te voeren. Zij werd hierbij gesteund door den H. Petrus van Alcantara en slaagde na heftigen tegenstand en vele moeilijkheden. In 1568 begon zij met den H. Joannes van het Kruis ook onder de mannelijke kloosterlingen deze hervorming. Bij den dood der H. Teresia in 1582 bestonden reeds 15 mannen- en 17 vrouwenkloosters, die voorloopig nog bleven onder de rechtsmacht van den eenen prior-generaal der Orde. Clemens VIII verhief den hervormden tak der oude Orde tot een zelfstandige Orde met een eigen generaal in 1593. Ofschoon oorspronkelijk beperkt tot Spanje, breidde de hervorming zich snel uit over de andere landen en werden nieuwe nederzettingen gesticht te Genua, Rome, Napels, Parijs, Brussel, Keulen en den berg Carmel. Het begin der 17e eeuw zag de hervormden uittrekken naar verschillende missiegebieden, waaronder ook Holland (1648) en Ierland (1625).

De wetenschap werd ijverig beoefend. De H. Teresia en de H. Joannes van het Kruis zijn de groote leermeesters der mystiek geworden. De standaardwerken der professoren van het studiehuis te Alcala (Complutensen; philosophie) en te Salamanca (Salmanticensen; dogmatiek en moraal) gelden nog steeds onder de meest waardevolle samenvattingen van de Thomistische wijsbegeerte en godgeleerdheid.

b) Mildere hervormingen in de oude Orde. Het Protestantisme had de Orde zware verliezen toegebracht. De contra-Reformatie vond ook weerklank in de kloosters, welke de hervorming van Teresia niet hadden aangenomen en waar over het algemeen een streven naar strengere ascese merkbaar was. De hervorming van Tours, begonnen door Petrus Behourt († 1633) te Rennes en vooral gesteund door Philippe Thibaut en den blinden mysticus, Jean de Saint Samson, die het door den Z. Joannes Soreth begonnen werk weder opnamen, verbreidde zich spoedig over heel Frankrijk, Duitschland en vond bijzonderen weerklank in de Nederlanden.

c) Tijdperk der secularisatie (1795—1870). De Fransche Revolutie bracht de beide takken der Orde

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

gevoelige verliezen toe; evenzoo het Josephisme in Oostenrijk, de secularisatie in Italië (1870) en Duitschland (1803), Spanje en Portugal (1830—'38). Gelukkig overleefden enkele paters de crisis en bezaten zij de kracht om de verschillende provincies weer tot bloei te brengen.

d) Nieuwe opbloei. Werkzaamheid. Op het laatst der 19e eeuw bloeide de Orde geleidelijk weder op, nam in de onderscheiden landen het aantal nieuwe kloosters en daarin wonende leden toe en werden ook verschillende beroemde oude kloosters betrokken en hersteld. De Nederlandsche Carmel restaureerde o.a. den Carmel van Mainz (1924).

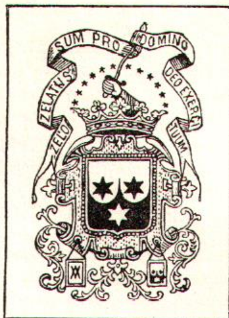
De oude Orde is thans verdeeld in 19 provincies en commissariaten in Europa, Amerika, Australië en Azië (H. Land en Ned. Indië), met ca. 1 500 leden. De Orde der ongeschoeide Carmelieten herstelde zich eveneens van de talrijke secularisaties en heeft behalve provincies en commissariaten in Europa, Amerika en Australië, eveneens missiën in Azië (H. Land en Engelsch-Indië), met ruim 2 000 leden.

De w e r k z a a m h e i d is als die eener bedelorde en wel naast het oorspronkelijke contemplatieve leven gericht op de zielzorg. Deze wordt bij voorkeur uitgeoefend in de bediening van eigen openbare kerken, waar de omstandigheden dit vereischen ook in dienst eener parochie gesteld en verder als hulp der seculiere geestelijkheid door gewone assistentie, het geven van oefeningen, missies en retraites. Bijzondere waarde wordt gehecht aan het missiewerk. De Nederlandsche provincie der geschoeide Carmelieten heeft missiën in Ned.-Indië (apostolische prefectuur van Malang) en Brazilië (kuststeden en de apostolische administratuur van Paracatu).

Kenmerkend voor de werkzaamheid der Orde in de zielzorg is de Mariavereering, waardoor vanouds in de Nederlanden de Carmelieten reeds bekend waren als de Lieve-Vrouwebroeders. Bijzondere beteekenis heeft de Orde ook door het groot aantal personen, dat mystieke begenadiging ontving en in geschriften leiding gaf aan het mystieke leven. De school van den Carmel sluit zich uiteraard aan bij de leering van de H. Teresia en den H. Joannes van het Kruis, hoewel deze zelf er in hun geschriften den nadruk op leggen, daarin de oude tradities van den Carmel te doen herleven. Als grondslag van de mystieke school van den Carmel moet dan ook gelden de oude „Institutio monachorum" van de eerste kluizenaars van den berg Carmel, onder verwijzing naar het leven en de geschriften van vele heiligen en zaligen der Orde vóór de splitsing.

De wetenschap vond in den tijd der herleving ook nieuwe beoefening. De meeste provincies hebben thans weder een naar de eischen der kerkelijke wetgeving ingericht studiehuis, terwijl bij vele universiteiten, zooals ook te Nijmegen, een klooster voor studeerenden is ingericht. Als onderdeel der zielzorg hebben meer in het bijzonder de geschoeide Carmelieten ook het onderwijs beschouwd. Zoo heeft de Carmel in Nederland, behalve het gymnasium ter opleiding voor het priesterschap te Zenderen (O.), een algemeen lyceum te Oldenzaal en een H.B.S. (5 j.) te Oss.

II. Organisatie. 1° De g e s c h o e i d e Carmelieten (Carmelitae antiquae observantiae of Calceati) volgen tegenwoordig den regel van den H. Albertus met de verzachtingen van Eugenius IV, Pius II en Sixtus IV, zooals boven aangegeven. Hieraan zijn constituties toegevoegd ter nadere bepaling, welke nog kort geleden herzien werden volgens het nieuwe kerkelijk wetboek. Aan het hoofd staat een prior-generaal, bijgestaan door 4 assistenten en één procurator-generaal, die om de 6 jaar gekozen worden door het generaal kapittel. De afzonderlijke provincies worden bestuurd door een provinciaal, bijgestaan door 4 definitoren, 1 assistent-provinciaal en 1 custos provinciae, die om de 3 jaar door het provinciaal kapittel gekozen worden. Aan het hoofd van elk klooster staat een prior. Zij volgen den ritus van Jerusalem (zie onder liturgie) en dragen een habijt, scapulier en capuce (schoudermanteltje met breede kap) van bruine wollen stof; bij feestelijke gelegenheden, in processies, bij preeken, het Misdienen en het ontvangen der H. Communie een witten mantel met capuce.

Wapen der geschoeide Carmelieten.

2° De o n g e s c h o e i d e Carmelieten (Carmelitae pristinae observantiae of Discalceati) volgen denzelfden regel, doch zonder verzachting. Zij hebben eigen constituties, welke door Urbanus VIII in 1631 goedgekeurd en in 1928 werden herzien. Het bestuur der Orde is op gelijke leest geschoeid. Hun generaal draagt den titel van „praepositus generalis et prior montis Carmeli". Zij volgen den Romeinschen ritus, kennen nog het middernachtelijk koorgebed. De kleeding is gelijk aan die der geschoeide, maar het scapulier, capuce en witte mantel zijn korter.

3° De C a r m e l i t e s s e n, de vrouwelijke tak der Orde, danken haar ontstaan aan den Zaligen Joannes Soreth, die in Geldern het eerste klooster voor haar stichtte. Nicolaas V schonk haar in 1452 zijn goedkeuring en de privileges der Dominicanessen en Clarissen. Ook hier onderscheidt men twee observanties in aansluiting met de geschoeide en ongeschoeide Carmelieten. Na het tijdperk der Revolutie en secularisatie is nieuwe bloei en opleving merkbaar. In 1845 kwamen zij wederom te Parijs door toedoen van Madame Camille de Soyecourt. De Carmelitessen, waartoe eenmaal Louise van Frankrijk, de dochter van Lodewijk XV, behoorde, zijn momenteel zeer talrijk in Frankrijk, Spanje en België (30 kloosters). Ook in Nederland neemt het aantal huizen vrij sterk toe.

Wapen der ongeschoeide Carmelieten.

De kloosters der geschoeide Carmelitessen staan onder jurisdictie van den provinciaal, die der ongeschoeide kennen geen provincieband en staan deels onder den generaal, deels onder den bisschop. Zij leggen zich uitsluitend toe op het beschouwende leven en hebben een zeer strenge clausuur (kloosterslot). Aan het hoofd van elk klooster staat een „mater" (moeder) priorin, welke in het driejaarlijksche kloosterkapittel gekozen wordt. Het brevier wordt in het

koor gebeden, op plechtige feestdagen gezongen. De Metten en Lauden worden des nachts gebeden. Men onderscheidt koorzusters en leekezusters.

III. Derde Orde. De Derde Orde van O.L. Vrouw van den Berg Carmel is een godsdienstige vereeniging voor mannen en vrouwen, die een gelegenheid zoeken om, alhoewel zij in de wereld verblijven, toch zooveel mogelijk de levenswijze der kloosterlingen te volgen. Zij streven onder leiding der Orde naar de Christelijke volmaaktheid en leggen zich toe op eigen zieleheil en dat van anderen op een wijze, die met het leven in de wereld overeenkomt. Een van de groote middelen voor een Derde-ordeling van den Carmel is de Maria-vereering en de navolging der heiligen der Orde, die allen daarin hebben uitgeblonken.

Ook de Derde Orde dankt haar ontstaan aan den Zaligen Joannes Soreth. Op denzelfden dag, waarop Nicolaas V (7 Oct. 1452) de reeds bestaande Carmelitessen officieel opnam in de rij der kerkelijke kloosterorden, gaf hij ook zijn goedkeuring aan de Derde Orde van Carmel, die opnieuw bekrachtigd werd door Sixtus IV.

In latere tijden sloten zich Derde-ordelingen, zoowel mannen als vrouwen, aaneen tot congregaties, welke zich in onderscheiden landen wijden aan werken van liefdadigheid. In Spanje zijn ze zeer talrijk. Nederland kent o.a. de Carmelitessen van het Goddelijk Hart van Jesus (moederhuis te Sittard).

IV. De Carmel in Nederland. Nadat de Carmelorde van het H. Land naar Europa was overgeplant, werden reeds spoedig in Nederland kloosters en termijnhuizen gesticht. Het oudste is dat van Haarlem (1249), dan volgen Schoonhoven (1330), Woudsend (1337), IJlst (1387), Vlissingen (1410), Ouddorp (1467), Utrecht (1529), waar de oude Carmelietenkerk in 1853 tot metropolitaankerk verheven werd, terwijl termijnhuizen bestonden te Amsterdam, Monnikendam, Delft, Den Haag, Dordrecht, Zierikzee, Den Bosch, Bergen op Zoom, Breda, Roermond, Venlo, Nijmegen, Doesburg, Zutphen, Deventer, Amersfoort, Zwolle en Oldenzaal. Al deze kloosters en termijnhuizen behoorden tot de groote Nederduitsche Provincie met als hoofdklooster eerst Keulen, later Frankfort. De bewoners legden zich toe op wetenschap, zielzorg, zoodat Hartzheim schrijft, dat de Carmelieten in de 15e eeuw vooraanstonden in de rijen der wetenschappelijke mannen. De Carmelitessen bezaten kloosters te Haarlem en Rotterdam. Tijdens de Hervorming werden al deze kloosters verwoest of aan de rechtmatige eigenaren onttrokken. Wel bleven nog langen tijd paters van Antwerpen, Gent en Brugge in Noord-Nederland werkzaam, o.a. te Amsterdam, zoodat er steeds Carmelieten in Nederland bleven, doch het duurde bijna een eeuw, voordat de Lieve-Vrouwe-broeders wederom in deze streken een klooster konden stichten. De graaf van Boksmeer, Albert van den Bergh, liet in overleg met pastoor Peelen in 1652 Carmelieten komen uit Antwerpen. Vanuit Boksmeer strekte zich in de jaren der Hollandsche Zending hun werkzaamheid uit over heel Nederland. De hatelijke wetten rond 1800 deden den Nederlandschen Carmel bijna uitsterven. In 1840 waren er nog twee paters over. In November van dat jaar stond Willem II toe om nieuwelingen aan te nemen en traden drie saeculiere priesters in. Sinds dien is er een gezonde groei merkbaar. Ook de Carmelitessen kregen in 1672 een klooster te Boksmeer, moesten dit echter onder Napoleon verlaten en konden zich pas in 1853 weer aan het beschouwende leven wijden. De geschoeide Carmelieten vormden zich in 1890 tot een eigen Nederlandsche provincie, na eerst met Beieren verbonden geweest te zijn. Op 1 Jan. 1934 telde deze provincie 264 leden, verdeeld als volgt: paters (115), fraters (74), novicen (20), broeders (55). Zij bezitten tegenwoordig kloosters te Boksmeer (noviciaat), Zenderen, Oss, Hoogeveen, Aalsmeer, Merkelbeek, Oldenzaal, Mainz en Nijmegen; de geschoeide Carmelitessen te Boksmeer (2 kloosters), Zenderen, Heerlen en Vilvoorden (bij Brussel). De ongeschoeide Carmelieten vestigden zich te Geleen, Groenendijk en Waspik, en zijn aangesloten bij de Beiersche provincie; de ongeschoeide Carmelitessen o.a. te Den Bosch, Nijmegen (H. Landstichting), Oorschot, Arnhem, Roermond, terwijl nog Duitsche en Fransche Carmelitessen gevestigd zijn te Maastricht, Echt, Bergen op Zoom en Egmond a. d. Hoef (N. Holland, eerst te Schiedam). *J. v. Rooij.*

V. De Carmel in België. 1° Na de overplanting in Europa kende de Carmelorde, de geschoeide Carmers of Lieve-Vrouwebroeders, reeds vroeg alhier een merkwaardige uitbreiding. Na het klooster van Brussel, gesticht in 1249, kwamen die van Mechelen (1254 buiten stad en in 1304 in stad), Ieperen (1264), Brugge (1265), Gent (1287). Later volgden Tienen (1372), Aalst (1411), Edingen (1433), Geeraardsbergen (1466) en Antwerpen (1493).

Tijdens deze eerste periode was de Vlaamsche provincie een der meest bloeiende der geheele Orde (meermalen vergaderde er het generaal kapittel; verscheidene Carmers werden tot hulpbisschop benoemd). Ze was ook een der ijverigste om in de 15e eeuw de hervorming van den Z. Joannes Soreth aan te nemen en in andere provinciën te verbreiden. Mechelen o.a. bekleedt hier een eereplaats.

Tijdens de godsdienstberoerten der 16e eeuw kende de Carmelorde betreurenswaardige afvalligen, maar daarnaast mocht zij roemen op verscheidene martelaren, als Henricus Turch, uit het klooster van Ieperen, om zijn apostolischen arbeid te Nieuwpoort gemarteld in 1578, en vooral de Eerbiedwaardige Petrus De Wolf (= Lupus), prior te Mechelen, door de ketters vermoord in 1580.

2° Vanaf de hervorming der H. Teresia zijn alhier de beide richtingen: a) de g e s c h o e i d e C a r m e l i e t e n. In 1597 werden al de Zuid-Nederlandsche kloosters van de Fransche provincie afgescheiden en vormden zij de Belgische provincie (= Provincia Belgica). Nieuwe kloosters kwamen te Leuven (1615), Boksmeer (1652), Nieuwpoort (1657), Bottelare (1667) en Munsterbilsen (1672).

Wegens het verschil in taal werd in 1652 een gedeeltelijke, in 1659 een volledige splitsing doorgevoerd in twee provinciën: de Vlaamsch-Belgische, met 17 mannenkloosters (615 kloosterlingen), en de Waalsch-Belgische, met 9 kloosters, o.m. te Aarlen, Marche, Waver, Bergen, Villers, Nijvel.

Bij het einde der 18e eeuw telden de geschoeide Carmelieten in Zuid-Nederland de bovengenoemde 17 mannenkloosters met 234 kloosterlingen en 5 vrouwenkloosters: Brugge, Vilvoorden, en Leuven, waarbij het Nederduitsche klooster te Geldern en het Nned. klooster te Boksmeer nog in hetzelfde provinciaal verband waren opgenomen. De Fransche Revolutie deed ze alle voor goed verdwijnen, behalve Boksmeer, dat in Noord-Nederland ligt, en de geschoeide Carmelitessen van Vilvoorden, die nu nog bestaan.

b) De o n g e s c h o e i d e C a r m e l i e t e n.

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

De hervorming kwam hier binnen door den beroemden Spanjaard Thomas a Jesu, en voor de vrouwen vooral door de Z. Anna van den H. Bartholomaeus en Anna van Jesus, vanaf 1607.

Het eerste mannenklooster, dat gesticht werd, is dat van Brussel in 1610, door de mildheid van aartshertogin Isabella. Volgden Leuven (klooster, 1611), Antwerpen (1618), Leuven (missieseminarie, met het oog op het werken onder de Protestanten; 1621), Brugge (1631), Gent (1649), Ieperen (1649), Mechelen (1652), Duinkerken (1654), Dendermonde (1662), Kortrijk (1666), Valencijn (1678), Nethen bij Leuven (1689), en wat later Sint Omaars.

In 1617 werd de Belgische provincie gesticht, die in 1665 eveneens gesplitst werd in een Vlaamsche en Waalsche. Later, in 1681, werd de Waalsche nogmaals onderverdeeld in een Fransch-Belgische en een Waalsche of van Luik, terwijl de Vlaamsche, in 1761, ook gesplitst werd in een Brabantsche en Vlaamsche provincie, die, beide samen, bij de Fransche Revolutie, bovengenoemde 14 mannenkloosters telden, benevens 13 vrouwenkloosters. De Fransch sprekende provincies telden, omstreeks denzelfden tijd, 13 mannen- en 9 vrouwenkloosters.

Bovendien hebben Belgische provincies nog vier vreemde Ordesprovincies gesticht: Duitschland (1626), Bourgondië (1653), Oostenrijk (1701) en Beieren (1740).

Hoogst verdienstelijk maakten zich de ongeschoeide Carmelieten op missiegebied: in 1700 telde de heele Orde meer dan 650 missionarissen en de Belgische provincies hadden verscheidene missies in Noord-Nederland, o.m. te Leiden en Den Haag. De Vlaamsche gouw vooral was en bleef uiterst vruchtbaar voor de vreemde missies.

Om het beschouwend leven op den voorgrond te stellen, zijn hier en daar huizen gesticht, alleen bestemd tot gebed en boete, waar de kloosterlingen eenigen tijd als in afzondering mochten verblijven: men noemde ze „heilige woestenijen”. Van de 21, die in Europa bestonden, waren er 2 in Z. Ned.: Marlagne bij Namen (1620), en Nethen bij Leuven (1682).

Door de Fransche Revolutie werden alle kloosterlingen verjaagd, sommigen om hun geloof gedood, en de kloosters aangeslagen. Door enkele verborgen gebleven paters, geholpen door edelmoedige Katholieken, konden drie kloosters, nl. Gent, Brugge en Ieperen, en een residentie, Kortrijk, gevrijwaard worden. Na die benarde tijden zochten de overgebleven kloosterlingen het regulier leven te doen herleven, doch zonder welslagen. Onder het Hollandsch bewind, vanaf 1821 aanvaardden ze in het geheim postulanten, die ze naar Rome of elders in Italië stuurden. Vanaf 1830 kan eigenlijk eerst van herleven sprake zijn.

In 1850 werd de Vlaamsch-Belgische provincie opnieuw ingericht, die, dank den voortdurenden groei, in 2 provincies gesplitst werd in 1885: de Vlaamsche en de Waalsche. De Vlaamsche provincie telt heden 5 mannenkloosters: de reeds genoemde 4 heringerichte, Brugge (noviciaat), Gent (theol. studiehuis), Ieperen (professorium), Kortrijk (philos. studiehuis en apostolische school) en een nieuw gesticht, in 1919, te Oude God-Luythagen (Antwerpen). Daarbij komen 15 vrouwenkloosters, ook genaamd Teresianen: Aalst, Antwerpen (gesticht in 1612 door de Z. Anna van den H. Bartholomaeus), Blankenberge, Brugge, Dendermonde, Gent, Herenthals, Kortrijk, Leopoldsburg, Leuven, Lokeren, Mechelen, Oudenaarde, Sint-Niklaas, Vlamertinge. Aan deze provincie behoort de zoo bloeiende missie van Zuid-Travancore (Eng. Indië). Daar hebben de Vlaamsche Carmelieten ook het eigenlijke regulier kloosterleven ingeplant: daartoe hebben zij een noviciaat te Trivandrum en een studiehuis te Tuckalay voor Indische Carmelroepingen. Ook zijn er inheemsche Carmelitessen. Vlaamsche kloosterlingen werken ook mede met andere Ordesprovincies, o.m. in Palestina, Syrië en Mesopotamië.

De vrouwenkloosters hebben in de laatste jaren ook huizen gesticht in de missies: zoo Brugge in Tonkin, Kortrijk in Cambodja en Cochinchina, Lokeren in Siam en Tonkin, Vlamertinge in Cambodja. Door toedoen van de Carmelieten der Vlaamsche provincie is voor het eerst in België de maand van Maria openbaar gevierd (1833 te Brugge) en wat later die van den H. Jozef (in 1851 te Ieperen).

De Waalsche provincie telt 4 mannenkloosters: Brussel, Chèvremont, Soignies en Namen (eerst te Gerdingen-Bree) en een 15-tal vrouwenkloosters. Voor de Fransche Carmelitessen, ten gevolge der vervolgingswetten alhier gekomen, zie → Congregaties.

Ten slotte vermelden we, dat de ongeschoeide Carmelieten internationale studiehuizen hebben geopend, waarheen uit al de provincies studenten gestuurd worden: Rome voor theologie, Carmelberg voor philosophie en Jerusalem voor Bijbelstudie. *Allossery.*

VI. Liturgie der geschoeide Carmelieten. Hoewel de ritus, zooals hij door de geschoeide Carmelieten gevolgd wordt, officieel genoemd wordt: „de Ritus van het H. Graf te Jerusalem”, is hij in feite toch een Gallo-Romeinsche, ontstaan in Zuid-Frankrijk. De priesters, die dezen ritus volgden en het leger der kruisvaarders vergezelden, stichtten na de inneming van Jerusalem, in de kerk van het H. Graf een soort kapittel, en plantten aldus hun ritus naar het Oosten over. Toen omstreeks 1205 de H. Albertus, patriarch van Jerusalem, voor de Orde van Carmel op haar verzoek een Regel samenstelde, schreef hij haar tevens voor de gebruiken te volgen der kerk van het H. Graf te Jerusalem. Op deze wijze werd de ritus van Jerusalem door de Carmelieten overgenomen, zij het ook slechts in groote trekken, in zoover zulks voor kluizenaars noodig was. Als echter de monniken van den Carmel als slachtoffers van de vervolging door de Mohammedanen omstreeks 1240 naar Europa moesten vluchten, en daar hun kluizenaarsleven omzetten in een gemeenschappelijk kloosterleven, werd het noodzakelijk, den ritus breeder te ontwikkelen en aan te vullen, wijl deze veranderde levenswijze het vieren der kerkelijke plechtigheden met grooteren luister mogelijk maakte. Dezen arbeid hebben wij in hoofdzaak te danken aan Sibertus de Beka, die omstreeks 1312 een geheel nieuw Ordinale samenstelde, dat tot op heden de grondslag bleef voor den ritus van den Carmel. Latere ontwikkeling hiervan beperkte zich in hoofdzaak tot het invoeren van nieuwere feesten hetzij van Heiligen der Orde, hetzij van die der geheele Kerk of van een bepaalde landstreek.

V e r s c h i l p u n t e n (voornaamste) met den Romeinschen ritus. H. M i s. In een stille H. Mis giet de priester na aankomst aan het altaar wijn en water in den kelk; in gezongen H. Missen geschiedt zulks onmiddellijk voor het Evangelie. Zoodra het een feest van een der beide hoogste rangen betreft, bidt de priester driemaal de Introitus-antiphoon, nl. in het begin, na het vers en na het Gloria Patri. Bij de Offerande wordt tegelijkertijd brood en wijn aangebo-

OPGEHEVEN CARMELIETEN- EN CARMELITESSEN-KLOOSTERS EN NEDERZETTINGEN IN NEDERLAND EN BELGIË OF IN DE VOORMALIGE NEDERLANDEN.

Geschoeide Carmelieten - kloosters
" " - termijnhuizen
• naam (M) " " - vaste staties in de Holl. missie.
o naam (M) Ongeschoeide Carmelieten - vaste staties in de Holl. missie.
Ongeschoeide Carmelieten - huizen
Geschoeide Carmelitessen - kloosters.

Appingen
IJlst
Woudsend
Oudorp
ZUIDERZEE
Zwolle
Monnikendam
Oldenzaal
Haarlem
Amsterdam
Deventer
Amersfoort
Leiden (M) (2 huizen)
Zutfen
'sGravenhage
Utrecht
Delft
Doesburg
Schoonhoven
NOORD - ZEE
Rotterdam
Dordrecht
Zaltbommel
Nijmegen
Balgooi (M)
Graat-Linden (M)
Haps (M)
Mill (M)
's Hertogenbosch
Zierikzee
Zevenbergen (M)
Standdaarbuiten
Breda
Beugen (M)
Sambeek (M)
Vierlingsbeek (M)
Gelderen
Rukfen (M)
Sprundel (M)
Hilvarenbeek (M)
Mörs
Bergen op Zoom
Tongelre (M)
Neukirch
Vlissingen
Ossenisse (M)
Venlo
Hengstdijk (M)
Bergeik (M)
Belfort (M)
Aardenburg (M)
Hontenisse (M)
Roermond
Brugge
Antwerpen
Nieuwpoort
Duinkerken
Gent
Mechelen
Keulen
Dendermonde
Munsterbilsen
Bottelare
Leuven
Aalst
Brussel
Nethen
Tienen
Düren
Ieperen
Kortrijk
Geeraardsbergen
Waver
Aken
Edingen (Enghien)
St. Omaars
Luik
Brugelette
Nijvel
Namen
Bergen
Marlagne
Dowaai
Marchienne
Atrecht
Valencijn
Marche
Trier
Aarlen
Villers

KLOOSTERS DER CARMELIETEN EN CARMELITESSEN IN NEDERLAND EN BELGIË

▲ Geschoeide Carmelieten
△ Ongeschoeide "
■ Geschoeide Carmelitessen
□ Ongeschoeide "

Hoogeveen
Egmond a.d. Hoef
IJSEL MEER
Zenderen
Oldenzaal
Aalsmeer
NOORD - ZEE
Groenendijk
Arnhem
Schiedam
Nijmegen
Oss
Waspik
's Hertogenbosch
Boxmeer
Oorschot
Bergen op Zoom
Blankenberge
Antwerpen
St. Niklaas
Roermond
Brugge
St. Michael
Lokeren
Herenthals
Leopoldsburg
Echt
Gent
Mechelen
Dendermonde
Vilvoorden
Geleen
Merkelbeek
Leuven
Heerlen
Vlamertinge
Aalst
Brussel
Ieperen
Kortrijk
Oudenaarde
Maastricht
Waterloo
Luik
Ath
Brugelette
Chèvremont
Doornik
Soignies
Theux
Namen
Jambs
Ciney
Bergen
Floreffe
Boussu
Mont sur Marchienne
Assesse
Marche
Rochefort
Virton

den, terwijl naar middeleeuwsch gebruik de priester na de Consecratie de armen in kruisvorm houdt uitgestrekt. Na de breking der H. Hostie legt de priester beide deelen niet op de pateen, doch houdt ze vast boven den kelk tot aan het oogenblik der Nuttiging. Behalve in Requiem-missen bidt de priester, nadat hij den zegen heeft gegeven, het Salve Regina, in den Paaschtijd afgewisseld met het Regina coeli, waardoor de Orde van Carmel zich ook in de Mis een aan Maria bij uitstek toegewijde Orde toont.

B r e v i e r g e b e d. Over het algemeen kan men zeggen, dat het breviergebed op den Carmel rijker geschakeerd is dan het Romeinsche. Niet alleen beschikt het over veel meer eigen Officies, doch ook de samenstelling wijkt in menig opzicht van het Romeinsche af. Zoo wordt zoowel in de Prime het vers in het korte Responsorium en in de Completen het vers bij den lofzang Nunc dimittis herhaaldelijk afgewisseld naar gelang van tijd of feest, terwijl gedurende heel het jaar het Alleluia behouden blijft in alle onderdeelen van het Officie, zoodra dit boven den rang van halfdubbel stijgt. Als geheel bijzondere eigenaardigheid kan hieraan nog worden toegevoegd, dat op het feest van Kerstmis en Driekoningen in de Metten na de 9e les de geslachtslijst van den Zaligmaker naar zijn menschelijke natuur op plechtige wijze gezongen wordt, terwijl in de Paaschweek na de psalmen het Graduale en Victimae Paschali der H. Mis herhaald wordt, en het Alleluia-vers als antiphoon op het Magnificat gebeden wordt. *Koenders.*

L i t. : B r o n n e n : Daniel a Virg. Maria, Speculum Carmelitanum (4 dln. Antwerpen 1680); Cosmas de Villiers, Bibliotheca Carmelitana (2 dln. Rome 1752, opnieuw uitgeg. door G. Wessels O. Carm., Rome 1927); Eliseus Monsignanus, Bullarium Carmelitanum (3 dln. Rome 1715—'68); Ben. Zimmermann, O.C.D., Monumenta Historica Carm. (Lirinae 1907); G. Wessels, Acta Capitul. Generalium (Rome 1912); Florencio de Nino Jesu O.C.D., Biblioteca Carmelitano-Teresiana de Missiones (Pamplona 1926 vlg.). — G e s c h i e d k. w e r k e n : Joh. Bapt. de Lezana, Annales sacri prophetici et Eliani ordinis B. M. V. de monte Carmeli (4 dln. Rome 1645—'56); Petrus a S. Andrea, Historia Gen. Fratr. discale (2 dln. Rome 1668—'71); André de Ste. Marie, L'ordre de N. D. du M. Carmel (Brugge 1910; Ned. vert. door Klep); Ben. Zimmermann, Carmel in England (Londen 1899); H. Koch, Die Karmelitenklöster der Niederl. Provinz, 13e—16e eeuw (1889); Klemens Martini O. Carm., Der Deutsche Karmel (2 dln. 1922—'26); A. Wijtenburg O. Carm., De Carmelieten (G.G.G. 1922); M. M. Vaussard, Le Carmel (Parijs 1929); L. v. d. Bossche, Les Carmes (Parijs 1930); L. Lenotre, La maison des Carmes (Parijs 1933); Berthold Ignace de S. Anne O.C.D., Histoire de l'établissement de la mission de Perse par les Carmes déchaussés de 1604 à 1612 (Brussel 1885); Lion de S. Joachim O.C.D., Le culte de S. Joseph et l'ordre du Carmel (Gent 1902); André de Ste. Marie O.C.D., Dans l'Inde Malabare. Souvenirs et récits de nos missionnaires belges (Ieperen 1905); id., Champs et missions d'Apostolat dans l'Inde Malabare et Tamoule (Brugge 1912); id., Un siècle de l'histoire des Carmes d'échaussés en Belgique. Leur oeuvre missionnaire (Kortrijk 1932); A quarter century of progress in the diocese of Quiton (Trichinopoly 1926). — B i o g r.: Philippus a SS. Trinitate, Decor Carmeli (3 dln. Lyon 1645); Oliverius a S. Anastasio, Lusthof der Carmelieten (2 dln. Antwerpen 1658 en 1661); Ferdinand de Ste. Thérèse, Ménologe du Carmel (3 dln. Rijsel 1879); R. Weninger, Auf Karmels Höhen (1922); Les Saints, Bienheureux, Vénérables.... de l'ordre de N. D. du M. Carmel (Meaux 1923); Brandsma en Wijtenburg, Carmels Heiligen (II 1928); Xiberta O. Carm., De scriptoribus scholasticis saec. XV ex ord. Carm. (Leuven 1931). — M y s t i e k : Jerome de la Mère de Dieu, La tradition myst. du Carmel (Parijs 1929); Crisógono de Jésus Sacr., La Escuela mistica carmelitana (Madrid 1930); J. de Brouwer, De psychologie der Spaansche mystiek (1931); Hendrik v. h. Huisgezin O.C.D., Geestelijke werken van S. Joannes a Cruce (3 dln. Gent 1916—'19; Hilversum 1931—'32); Brandsma, e.a., Werken over H. Teresia (1918). — T i j d s c h r i f t e n : Analecta Ord. Carmel. (Rome 1909 vlg.); Etudes Carmelitaines Historiques et critiques, pas les Pères Carmes déchaussés de la province de France (1911 vlg.); Carmelrozen, geïllustreerd maandschrift, gewijd aan de vereering van Maria, onder redactie van eenige paters Carmelieten (1912 vlg.); Chroniques du Carmel (Brussel-Soignies, 1889 vlg.); Bode der groote en kleine Theresia (Gent 1919 vlg.; waarvan ook een Fransche uitg.); Missions des pp. Carmes (Brugge).
J. v. Rooij/Allossery.

Carmelitessen van het Goddelijk Hart van Jesus, gesticht 1891 door M. Tauscher te Berlijn, met het doel om het geestelijk en tijdelijk welzijn der naasten te bevorderen. Sinds 1898 te Sittard, 1900 te Tilburg. Verder Leiden, Amsterdam, Haarlem. Totaal 50 kloosters, ook in Amerika.

L i t. : Kath. Nederland (II, 178-184).

Carmen, 1° stad in de rep. Columbia, Z. Amerika, 16 000 inw.

2° Havenplaats in Mexico, gelegen aan de golf van Campêche op het gelijknamige eiland; 7 500 inw. Uitvoer van Campêche-hout.

3° In Spanje de benaming voor een Carmel of Carmelietenklooster.

Carmen (Lat., lied, gezang; mv. cármina) heet in Klassieke metriek elk lyrisch gedicht, ook al werd het niet gezongen. Thans is c.: plechtig feestgedicht.

Carmen, operafiguur, type van de wufte, betooverende, fatale vrouw. De comische opera van Bizet (1875) ontleende de figuur aan een novelle van Prosper Mérimée (1845).

Carmen de Carupa, stad in de rep. Columbia (Z. Amerika), 2 365 m boven den zeespiegel; ca. 8 300 inw.

Carmen de Patagones, stad, gelegen aan de Rio Negro in de rep. Argentina, niet ver van de kust, door een spoorweg verbonden met Bahia Blanca. Een zeer voornaam centrum door de vee-fokkerijen der streek.

Carmen saeculare, cantate, door Horatius vervaardigd op last van keizer Augustus, voor de viering van het eeuwfeest in 17 v. Chr. Ze werd voorgedragen door 27 knapen en 27 meisjes op het Marsveld en op het Capitool.

Carmen Sylva, pseud. van koningin Elisabeth van Roemenië, dichteres en romanschrijfster. * 1843 te Neuwied, † 1916 te Boekarest. Uit haar lyrische gedichten spreekt zelden het sterk gevoel eener werkelijke dichteres; slechts wanneer zij doorleefde smart bezingt. Beter is haar proza, dat zij meestal in samenwerking met Mite Kremnitz schreef. In 1869 huwde zij den lateren koning Carol I van Roemenië.

W e r k e n : o.a. lyriek: Meine Ruh (1884); Heimat (1891). Romans: Aus zwei Welten, e.a. Schreef ook in het Fransch en Roemeensch. *De Tollenaere.*

Carmenta of C a r m e n t i s (R o m. O u d h e i d), eerst bronnimf, dan geboortegodin (heiligdom bij de Porta Carmentalis). Ook voorspellende godin, die aan pasgeboren kinderen hun toekomst voorspelde; bij de dichters verkondigt zij Rome's toekomstige grootheid. Zij zou de moeder of de vrouw van Euander geweest zijn. *Weijermans.*

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

Carmignani, Joseph Camillus, Ital. Carmeliet, * 1803 te Marginone, † 9 Juni 1867 te Florence. Als professor der theologie deed hij de achting en waardeering voor de groote Carmelieten-leeraren: Joannes Baconthorp, Michael van Bologna, Thomas Waldensis, bij zijn Ordesgenooten weer herleven. In zijn philosophische opvattingen was hij traditionalist. Behalve een ijverig bevorderaar der studiën in zijn Orde, was hij een gevierd kanselredenaar en stond hij bekend om zijn apostolischen zielenijver. Op het laatst van zijn leven doceerde hij de moraaltheologie aan de „Sapienza" te Rome. *J. v. Rooij.*

Carmina Burana heet een verzameling van ca. 250 Latijnsche, 55 Duitsche, enkele gemengd Duitsch- of Fransch-Latijnsche liederen, een Paaschen een Kerstspel, in de eerste helft der 13e eeuw in het klooster Benedictbeuern aangelegd, thans te München bewaard. Ontstaan uit oorspronkelijk verschillende verzamelingen van ernstige liederen, waaronder geschiedkundige en satirische tegen de hoogere geestelijkheid; van luimige liederen, van liefdes-, wijn- en spelliederen, van drama's. Hier uit zich de vreugde van het leven, die scherts, zelfironie en ernst laat afwisselen met geleerden pronk, oude wijsheid, eenvoudig natuurgenot en soms onbeschaamden zinnenlust. De vorm, uit de kerkelijke hymnen ontwikkeld, vertoont kunstvolle rhythmen, in strophen met twee of drie smaakvol door elkander slingerende rijmen, waarop soms refrein van enkele verzen. De inhoud is internationaal, enkele stammen uit Engeland en uit Frankrijk. De dichters, behalve de Archipoeta, zijn onbekend; men meent: jonge clerici, zgn. vagantes, aan de universiteiten, langs de wegen, ook Goliarden genoemd; men kan zeggen, dat het ernst en losse luim is van geestelijken en monniken. Het meest is wel niet veel ouder dan de 13e eeuw; ze staan te midden van de opkomende minnelyriek, doch de opvatting der liefde is er niet mee verwant. Gedichten van oudere Minnesänger werden ook opgenomen.

Uitg.: Schmeller ([4]1904); W. Meyer, Fragmenta Burana (1901). — Lit.: Süssmisch, Die lat. Vagantenpoesie des 12en und 13en Jhts. (1917); Brinkmann, Geschichte der lat. Liebesdichtung im Mittelalter (1925). *V. Mierlo.*

Carminativa zijn geneesmiddelen, die de werking der spieren van maag- en darmwand bevorderen.

Carmona, Fragoso, Portugeesch generaal, * 24 Nov. 1869 te Lissabon. In 1923 minister van Oorlog; na den opstand van da Costa in Mei 1926 minister van Buitenl. Zaken; na den val van da Costa in Juli van hetzelfde jaar, minister-president.

Carmontelle, Louis, pseudoniem van Louis Carrogis, Fransch dichter, schilder en graveur, * 1717 te Parijs, † 1806 aldaar.

Werken: Proverbes dramatiques (1768—1781); Nouveaux proverbes dramatiques; Théâtre de Campagne (1775).

Carna, oud-Romeinsche godin, beschermster der edele lichaamsdeelen. Op haar feestdag, 1 Juni, gebruikte men boonen en spek. Zij bezat een oud heiligdom op den Caelius (een van Rome's heuvelen), dat gesticht zou zijn na de verdrijving der koningen. Ovidius verwart haar met Cardea of Carda, beschermgodin der deurpennen. *Weijermans.*

Carnac, 1° plaats in Egypte. → Karnak.

2° Plaatsje van ong. 3 000 inw. ten Zuiden van Lorient, West-Frankrijk. Beroemde steenenrijen, 3 km lang, uit het jonge Steenen tijdvak (Keltisch Carns = Cairns = Carnac).

Keltische steenen bij Carnac.

Lit.: Le Rouzic, Les monuments mégalithiques de C (1909).

Carnaim (= Dubbelhoren) of Carnion (2 Mac. 12. 21), stad in Transjord., door Judas den Macch. veroverd (1 Mac. 5. 53 vlg.). Hier stond een tempel van Atargatis (2 Mac. 12. 21 Sept.). Ligging waarschijnlijk = Sjeik Saäd bij Tell Asjtara. Vgl. ook → Astarot.

Carnalliet (genoemd naar Carnall, mijningenieur te Breslau, 1804—1874), haloïd zout van de samenstelling KCl. $MgCl_2$. $6H_2O$. Carnalliet kristalliseert in het rhombische stelsel en bevindt zich op spleten in steenzout en anhydriet, doch ook als zelfstandige snoeren en lagen in den vorm van grofkorrelige aggregaten. Belangrijk kalizout, dat samen met steenzout of zelfstandig optredend de bovenste laag van de zoutafzettingen vormt (Stassfurt e.a. kalizoutcentra). C. wordt ook ontgonnen bij Kalusz in Galicië en Suria in Catalonië. → Kalizouten. *Crommelin.*

Carnarvon, 1° graafschap in N.W. Wales (53° 2′ N., 4° W.); opp. 1 481 km²; 130 000 inw.; onvruchtbaar bergland; hoogste top Snowdon (1 086 m); veeteelt; leigroeven.

2° Hoofdstad van het graafschap Carnarvon, aan de Menai-straat; ca. 9 000 inw. Middeleeuwsch uiterlijk; uitstekend bewaard slot, dateerend van ca. 1300. *G. de Vries.*

Carnarvon, George Edw. Stanhope Molyneux Herbert, 51e graaf van, Engelsch Egyptoloog (* 1866, † 1924), wiens naam, met dien van Howard Carter, verbonden is aan de ontdekking van het graf van Toetanchamen in de „vallei der koningen" te Thebe (Nov. 1922). Hij overleed echter, voordat de koninklijke sarcophaag werd ontdekt (3 Jan. 1924) aan de gevolgen van een muskietenbeet en een longontsteking [vgl. levensschets in dl. I van Howard Carter and A. C. Mace, The Tomb of Tut-ankh-Amen enz. (Londen 1923)]. *Simons.*

Carnauba-was, door Braziliaanschen waspalm in schubben op de bladeren afgescheiden was. Zeer hard, dient om andere wassen te verharden, voor boenwas en schoencrème.

Carnaval, feestviering in den tijd, die aan de met Aschwoensdag ingaande Vasten voorafgaat. Het woord is afgeleid van het Toscaansch carnevale, misschien voor carnelevale, hetgeen zou zijn ontstaan uit carnelevare: het opruimen van het vleesch; sommigen verklaren carne en vale: vleesch, vaarwel, waarin dan een volks-humoristische uitdrukking der kloostertaal zou schuilen. Waarschijnlijk ontstaan uit vermenging van een Romeinsch lentefeest en een Germaansch offerfeest. Vooral in de middeleeuwen ging de feestviering gepaard met optochten en de vertooning van kluchten. In België, het Rijnland, Nederlandsch

Limburg en enkele Noord-Brabantsche steden als Den Bosch, Breda en Bergen-op-Zoom, heeft de volkspret nog standgehouden, misschien wel een overblijfsel van de Romeinsche Saturnalia of van het Romeinsche Narrenfeest op 17 Februari. Waar c. duurt van Driekoningen tot Aschwoensdag, geldt die tijd als verlenging van het Joeltijdperk. Overdaad in spijs en drank deed het feest ontaarden, zoodat door kerkelijke en wereldlijke autoriteiten streng ertegen geijverd werd; de Reformatie veroordeelde het als Roomsche superstitie. Pannekoeken en poffertjes golden als lievelingsgerecht; kinderen trokken zingend van deur tot deur om spek, worst en eieren op te halen; meestal droegen zij een rommelpot of foekepot mee, ook wel hotfot of hottefot, fortelpot, pooverpot of rompot geheeten. Zie plaat t/o kolom 32.

De barbaarsche volksvermaken van het haanslaan en gansrijden zijn verdwenen. In het Zuiden van Nederland flakkeren hier en daar nog vastenavondsvuren op. Als overblijfsel van een reinigings- en vruchtbaarheidsritus bestaat op Schouwen nog het strand- of strarijden, waarbij men te paard een eindje de zee inrijdt.

L i t. : dr. Jos Schrijnen, Nederlandsche Volkskunde (I [2]1930, 183-195, met veel bibliographie); dr. H. H. Knippenberg, Carnavalsliederen, in Van Onzen Tijd (17 Febr. 1917, blz. 241-244); J. ter Gouw, De Volksvermaken (1871, 187-202). *Knippenberg.*

Carneades van Cyrene, Grieksch wijsgeer van de 3e → Academie, scepticus, * 214, † 129 v. Chr. Volgens C. kan niets met zekerheid worden gekend, maar sommige voorstellingen hebben zulk een overtuigingskracht, dat zij ons tot een hooge mate van waarschijnlijkheid kunnen brengen en ons handelen op goede gronden mogelijk kunnen maken.

L i t. : F. Sassen, Geschiedenis van de Wijsbegeerte der Grieken en Romeinen ([2]1932). *F. Sassen.*

Carneënfeest (G r. O u d h e i d), een nationaal feest, gevierd in de maand Carneios (Aug.—Sept.) in de Dorische steden ter eere van den god Carneios, die met Apollo werd geïdentificeerd; het duurde 9 dagen. Gedurende dien tijd stonden alle krijgsverrichtingen stil: daardoor kwamen de Spartanen te laat in den slag bij Marathon. *Weijermans.*

Carnegie, A n d r e w, Amerikaansch industrieel en philanthroop; * 25 Nov. 1835 te Dunfermline (Schotland), † 11 Aug. 1919 te Lenox. Van nederige afkomst, ging naar de Vereenigde Staten, waar hij door zijn vader geplaatst werd in een katoenspinnerij; daarna loopjongen, telegraafbediende te Pittsburg en kantoorklerk bij de Pensylvania Railway Co., waarvan hij nadien superintendent werd; exploiteerde de door Woodruf uitgevonden slaapwagens; zijn reeds aanzienlijk vermogen steeg nog aanmerkelijk door de exploitatie van petroleumbronnen op zijn goed en door speculatie op groote schaal; stichtte daarna te Pittsburg en elders groote staalfabrieken, bekend onder den naam van Carnegie Steel Co. of New Yersey. Trok zich uit de zaken terug in 1901, om zijn ontzaglijk vermogen te besteden aan ondernemingen voor wetenschap, volksontwikkeling en philanthropie: bibliotheken, laboratoria, gasthuizen, enz.; bouwde het Vredespaleis te Den Haag. Onder zijn stichtingen zijn de voornaamste: Carnegie Fund commission (1904) voor belooning van menschlievende daden; Carnegie Foundation for the advancement of teaching (1905); Carn. Institution of Washington (1902) tot bevordering van wetenschappelijk onderzoek met philanthropisch doel; Carn. Indowment for international Peace (1910), dat o.m. bijdroeg tot den wederopbouw der verwoeste gewesten in Frankrijk en België.

A. Carnegie.

W e r k e n : An American four-in-hand in Britain (New York 1883—1884); Triumphant Democracy (Londen 1888); Round the World (New York 1891); Empire of business (New York 1902 en 1906); A league of Peace (Boston 1906); Problems of to-day; wealth-labour-socialism (Londen 1908); Autobiography (Londen 1920). — L i t. : Tutein Nolthenius, A. C. (1902); Alderson, A. C. (1903); J. K. Winkler, Incredible Carnegie (New York 1931); B. J. Hendrick, The life of A. C. (Londen 1932); A manuel of the public benefactions of A. C. (Washington 1919). *Cosemans.*

Carneool [⟨ Lat. caro (carnis) = vleesch], geelbruine tot vleeschroode als halfedelsteen in den handel voorkomende variëteit van Chalcedoon. De voornaamste vindplaatsen zijn Arabië en Indië.

Carner, J o s e p, Catalaansch dichter en letterkundige, * 1884 te Barcelona. Op 18-jarigen leeftijd verwierf hij den eereprijs voor literatuur met L'enve-jós. Twee jaar later doctor in de rechten, philosophie en letteren. Hij schreef: L'Idili dels nyanyos (1904), Llibre dels poetes (1905), Dèn rondalles de Jesús Infant (1905), Els fruits saborosos (1906), enz. Weet zich te onttrekken aan den romantischen geest, waarin hij werd opgevoed. Hij paart zuiverheid van taal aan de fijne harmonie van het oude Catalaansch. Van het Fransche symbolisme gaat hij over naar de Engelsche romantiek, vindt echter zijn evenwicht terug in het zuivere Katholieke spiritualisme (L'oreig entre les canyes, 1920). In 1921 vertaalde hij: Fioretti di S. Francesco. Echter hebben zijn gemak van schrijven en zijn zucht naar originaliteit zijn werk geschaad.

V o o r n. w e r k e n : La iglesia y el teatro (Barcelona 1915); Cuentos y apólogos de todos los paises (ibid. 1917); Saltamontes y el rey glotón (verhaal; ibid. 1917); El burgués gentilhombre (vert. v. Molière); La inútil ofrenda (1924); Les bonhomies (1925). *Borst.*

Carnet, een lijst van banken, waar gedisponeerd kan worden over het bedrag of over een deel van het bedrag van een circulaire → reiscredietbrief.

Carnevale, f r a B a r t o l o m e o C o r r a d i n i, Ital. schilder, Dominicaan, † 1484. Waarsch. uit de school van Piero della Francesca. Werk is van hem niet meer over. Hij moet te Urbino gewerkt hebben.

L i t. : Venturi, Storia dell'arte italiana (VII 1, 1911 en 2, 1913).

Carnevali, G i o v a n n i, genaamd I l P i c c i o, Ital. schilder, * 1806 te Montegrino (bij Luino), † 1873 door verdrinking. Hij houdt van bijna kleurloos clair-obscur, bizarre compositie. Voorliefde voor grijs, azuur en lichtrood.

L i t. : Ojetti, La pittura italiana dell'Ottocento (1929).

Carnières, gem. in de prov. Henegouwen, ten W. van Charleroi; opp. 761 ha, ca. 8 700 inw.; zeer

heuvelachtig; steengroeven, fabriekswezen, landbouw, belangrijke marktplaats; oude heerlijkheid, herhaaldelijk verwoest.

Carnion, → Carnaim.

Carnisse, gehucht, behoorende bij de gemeente O. en W. Barendrecht.

Carnivora zijn vleeschetende dieren; het darmkanaal is kort. De vleeschetende zoogdieren hebben scherpe tanden en kiezen, geheel met email bedekt.

Carnivore planten, → Vleeschetende planten.

Carnonckel, Fulgentius, missionaris, * 1874 te Geeraardsbergen (O.-Vl.), † 26 Dec. 1930 tengevolge van een auto-ongeval te Molegbe in Oebangi. Op 19-jarigen leeftijd werd hij Capucijn. In 1910 vertrokken naar Belgisch-Oebangi, werd hij het volgend jaar tot eersten apost. prefect dier missie benoemd. Daar viel alles nog in te richten; doch bij zijn dood was de jonge Christenheid reeds in vollen opbloei.
Hildebrand.

Carnoncle, Johannes Franciscus Josephus, Augustijn, onderwees rhetorica, philosophie, theologie te Edingen, Leuven en Mechelen, herstelde in 1794—'95 te Utrecht de Augustijner statie, wegens tegenwerking der regeering sinds 1780 onbezet, nam tijdens de residentie van koning Lodewijk Bonaparte aldaar de geestelijke bedieningen aan diens hof waar. * 1756 te Edingen (Enghien), † 15 Oct. 1815 te Utrecht.
Claesen.

Carnot, 1° Lazare, Fransch wis- en krijgskundige. * 1753 te Nolay, † 1823 te Maagdenburg. C. was lid van Législative en Conventie. In het comité de salut public leidde C. de legerorganisatie. Practische activiteit en patriotisme maakten hem tot den „organisator van de overwinning". C. stelde voor 14 legers het plan de campagne op; zette het „amalgama" door, waarbij jonge, ongeoefende soldaten over oudere bataljons werden verdeeld en gebruikte die voor de „nieuwe tactiek": massa-aanval met bajonet en artillerie. C. was een eerlijk, plichtgetrouw werker; om onafhankelijk karakter en populariteit door Robespierre gewantrouwd; overtuigd republikein en weigerde daarom na het Schrikbewind met de gematigden samen te werken, omdat hij van hen herstel van Bourbon vreesde; maar als lid van het Directoire verzette hij zich ook tegen de partij-politiek van Barras; werd daarom na den staatsgreep van → Fructidor naar Cayenne verbannen, maar ontsnapte naar Zwitserland. In 1799 min. van Oorlog, maar neemt ontslag, omdat Napoleon hem te zelfstandig vindt. C. was in het Tribunaat de eenige, die als republikein tegen Napoleons levenslang consulaat en keizerschap stemde en trok zich daarna uit de politiek terug. In 1814 bood hij Napoleon zijn diensten aan en werd belast met de verdediging van Antwerpen; 1816 week C. als régicide uit naar Duitschland. In 1889 werd zijn lijk bijgezet in het Panthéon.

Lit.: Mémoires, ed. van zijn zoon; Charavay, Carnot.
V. Claassen.

2° Marie François Sadi, Fransch staatsman, de vierde president der Fr. republiek, een kleinzoon van Lazare C., * 11 Aug. 1837 te Limoges, † 25 Juni 1894 te Lyon. C. was van beroep ingenieur, en werd, na vsch. ministerportefeuilles beheerd te hebben, in Dec. 1887 als opvolger van Grévy tot president der Fransche republiek verkozen. Hij wendde zijn grondwettelijk beperkten invloed aan tot verbetering der buitenl. betrekkingen van Frankrijk, o.a. met Rusland en met het Vaticaan. Op binnenl. gebied bestreed hij met alle macht generaal Boulanger. C. werd door een Ital. anarchist, Caserio, vermoord.

Lit.: Barbou, S. C., histoire de sa vie (1888).
V. Houtte.

3° Nicolas Léonard Sadi, Fransch natuurkundige; * 1 Juni 1796 te Parijs, † 24 Aug. 1832 aldaar. Oorspronkelijk in het leger, waar hij later uittrad. Is te beschouwen als een der grondleggers van de mechanische warmtetheorie (Carnot-proces).

Carnotiet, uranylzout van de samenstelling K_2O. $2(UO_2)$ V_2O_5. $3H_2O$. Vormt kristallijne korreltjes van kanariegele tot groenzwarte kleur. Radiumhoudend en radioactief. Werd vroeger op vanadium bewerkt, tegenwoordig belangrijk radiumerts. Komt voor als poederachtige incrustatie in losse gesteentemassa's of als impregnatie in zanden of zandsteenen. Wordt ontgonnen vnl. in Colorado en Utah, daarnaast ook in Californië, Zuid-Australië en Toerkestan.
Crommelin.

Carnoy, 1° Albert, Belgisch taalgeleerde en politicus, professor aan de universiteit van Leuven. Is eenige jaren in België minister van Binnenlandsche Zaken geweest. Hij geeft met enkele Leuvensche professoren, o.a. Gregoire en L. van der Essen, Collection Lovanium uit, een serie wetenschappelijke en literaire werken.

Werken: Les Indo-Européens, Préhistoire des langues, des moeurs et des croyances de l'Europe (1921); La science du Mot, Traité de sémantique (Leuven 1926); Le Latin d'Espagne d'après les inscriptions (Brussel [2]1906); Manuel de Linguistique grecque (1924); The real Nature of dissimilation, in Transact. of the Amer. Philol. Assoc. (XLI, 101); en verschillende andere, o.a. toponymische studies.
Weijnen.

2° Jean-Baptiste, Belgisch bioloog-plantkundige; * 1836 te Rumillies, † 1899 te Schuls (Zwitserland). C. was professor in biologie en plantkunde aan de universiteit te Leuven en kanunnik van Doornik. Met zijn Recherches anatomiques et physiologiques sur les Champignons (1870) verwierf hij den vijfjaarlijkschen prijs voor wetenschappen. In 1876 richtte hij het eerste laboratorium op voor celkunde, thans het Carnoy-gesticht. Met G. Gilson stichtte hij het tijdschrift voor cytologie en histologie, La Cellule (1884), dat thans 43 deelen bevat. Baanbrekend werk was zijn Biologie Cellulaire (I 1884). C. was de eerste, die in België wetenschappelijken arbeid verrichtte op het gebied van de cel- en weefselkunde; zijn voorbeeld spoorde veel leerlingen aan tot verdienstelijk werk (Gilson, Biourge, F. Janssens, Van Gehuchten, Ide, V. Grégoire, enz.).

Lit.: Annuaire Univ. (Leuven 1900); La Cellule (XVII).
Robijns.

Carnúten (ant. geogr.), Keltische stam in Gallia Lugdunensis; voornaamste plaatsen: Aútricum (Chartres) en Cénabum (Orléans). In het land der C. hadden de Druïden een plaats van samenkomst.
Davids.

Carnutum of Carnuntum, Romeinsche versterkte plaats en vloothaven aan den Donau, bij het tegenwoordige Petronell; in de 4e eeuw door de Germanen verwoest, weder opgebouwd onder Valentinianus, later door de Hongaren geheel verwoest. Opgravingen door de vereeniging „Carnuntum".

Lit.: Kubitschek und Frankfurter, Führer durch C. ([6]1924).
W. Vermeulen.

Caro, 1° Annibale, Ital. schrijver, * 1507 te Civitanova (Ancona), † 1566 te Rome. Huisonderwijzer te Florence, dan secretaris van prelaten en

prinsen, vnl. van de Farnese's, te Rome, te Piacenza en te Parma. Hoog boven zijn verzen en proza (zooals zijn Rime naar Petrarca's trant, Gli amori pastorali di Dafni e Cloe, elegante vulgarisatie van den Griekschen roman van Longus, Gli straccioni, comedie in proza, Apologia, bitter polemisch geschrift, enz.) staan zijn Lettere en zijn vertaling in rijmlooze verzen van de Aeneis, werk uit zijn laatste jaren, noodeloos woordenrijk en niet heelemaal tekstgetrouw, maar schitterend van stijl en rijkdom van taal.

Uitg.: Volledige uitg. (8 dln. Milaan 1806); andere uitg. door Amico (Florence 1864), door Tierri (1912); Prose scelte, uitg. door Sterzi (Livorno 1909). — Lit.: Mondaini, I criteri estetici a l'opera poetica di A. C. (Turijn 1897); Sterzi, Studi sulla vita e sulle opere di A. C. (1908); Cian, C. (1912). *Ulrix.*

2° Edme Marie, Fransch wijsgeerig schrijver van de eclectische richting; sinds 1874 académicien; * 1826 te Poitiers; † 1887 te Parijs als Katholiek. Zeer afhankelijk van Cousin en dus zonder veel oorspronkelijkheid, maar in sierlijken, helderen, warmen stijl, verdedigt hij, o.m. als hoogleeraar aan de Sorbonne, met veel bijval vooral bij zijn vrouwelijk publiek, de leer van het → spiritualisme.

Hoofdwerken: Du mysticisme au 18e siècle (1852); Etudes morales sur le temps présent (1855); L'idée de Dieu et ses nouveaux critiques (1864); La philosophie de Goethe (1866); Le matérialisme et la science (1868); Problèmes de morale sociale (1876); Le pessimisme au 18e siècle (1878); Littré et le positivisme (1880) e.a. *Baur.*

3° Jac. Philip, zanger (bas); * 11 Sept. 1881 te Utrecht, † Febr. 1933 aldaar. C. werd opgeleid voor onderwijzer en ontwikkelde zichzelf als zanger. Als oratoriumzanger genoot hij in Nederland een groote bekendheid. Hij heeft zeer geijverd voor de verbetering van den volkszang en de uitbreiding van het zangonderwijs op de lagere school. Heeft een leergang geschreven, getiteld: „Noten lezen en zingen". *Hanekroot.*

Carol, naam van meerdere koningen van Roemenië, → Karel (koningen van Roemenië).

Carolan, Torlagh, Iersch dichter, de laatste der barden; * 1670, † 1737 te Alderford in Connacht. Was tegelijk harpspeler en componist van meer dan 200 Iersche wijzen.

Uitg. v. werken: James Hardiman, Irish Minstrelsy (1831). — Lit.: Douglas Hyde, Lit. Hist. of Ireland ([6]1910).

Carole (Fr. < Lat. carola), in de M. E. een rondedans in langzaam tempo onder gezang. Later het danslied (Fr. caroles, Eng. carols). Een fresco van Lorenzetti (Siena, stadhuis) stelt een c. voor.

Carolina (Recht), → Constitutio Criminalis Carolina.

Carolina, verkorte naam van de Universitas of Alma Mater Carolina, de Keizer-Karel-universiteit (Katholiek) te Nijmegen.

Carolina is de naam van twee staten der N. Amer. Unie. → Noord-Carolina; → Zuid-Carolina.

Carolina Mathilda, koningin van Denemarken; * 1751, † 1775; zuster van koning George III van Engeland; huwde in 1766 met den ontaarden koning Christiaan VII van Denemarken en werd de minnares van diens minister en lijfarts Struensee. Struensee's val in 1772 sleepte ook haar mede. Zij werd gevangen gezet en een echtscheiding uitgesproken tusschen haar en den koning. Door de tusschenkomst van den Engelschen gezant kreeg zij verlof Denemarken te verlaten; zij ging naar Celle in Brunswijk, waar zij overleed.

Lit.: De Lagrèze, La reine Caroline-Mathilde et le comte Struensee (1887); W. H. Wilkins, A queen of tears (2 dln. 1904). *v. Gorkom.*

Carolinen, eilandengroep in het Micronesisch gedeelte van den Grooten Oceaan (138°—163° O. en 3°—10° N.); Japansch mandaat. Totale landopp. 1 340 km²; ca. 35 500 Inheemschen. Ontdekt 1527 door den Portugees Diego de Rocha; door de Spanjaarden in bezit genomen 1686 en genoemd naar koning Karel II. Spanje verwaarloosde ze zoodanig, dat Duitschland ze 1884 als nog vrij gebied bezette. Spanje deed toen plotseling eigendomsrechten gelden. Bij arbitrage van den paus werd deze staat in het gelijk gesteld. Duitschland kocht ze 1899. Na den Wereldoorlog Japansch mandaatgebied geworden. De Carolinen vormen een langgestrekten archipel, bestaande uit ongeveer 700 zeer verspreid liggende eilanden; de meeste zijn lage koraaleil., die atolringen vormen; enkele grootere hebben oud-vulkanische bergachtige kern, met koraalrif omzoomd. De grootste eil. zijn: Ponape, Jap, Troek en Koesaie. Een 7 500 m diepe trog ligt tusschen Jap en de overige eil. Geographisch behoort dit eil. dus niet tot de Carolinen. De C. hebben een tropisch zeeklimaat. De neerslag is het grootst en best over het jaar verdeeld in het O., waar regelmatige passaatwinden waaien; hier valt meer dan 4 000 mm; het W. staat onder invloed der Austr.-Aziatische moessonwinden; Jap in het W. heeft slechts nog 3 250 mm. Het O. heeft oerwoud; in het W. treden reeds boomlooze grasvlakten op. De kleinere eil. zijn voornamelijk begroeid met kokospalmen. De windkracht is vooral in het W. zeer groot; wervelstormen (typhoons) treden er in den kenteringstijd zoo vaak op, dat het bestaan der Inheemschen er zeer onzeker is. De inheemsche fauna is arm; alleen vogels zijn er talrijk. De bevolking behoort tot gemengd Polynesisch-Melanesisch ras. De bevolkingsdichtheid is tamelijk groot: 27 per km². Dit is het gevolg van den bloeienden inheemschen landbouw: aanplantingen van kokos- en sagopalm, broodboom, taro's, yams, bataten en bananen. Naast landbouw is de vischvangst belangrijk, vooral op sommige overbevolkte eilanden. De veeteelt (kippen en varkens) beteekent niet veel. Uitvoer van copra, parelmoer en schildpad. Het welvaartspeil is dank zij den natuurlijken rijkdom der eil. opmerkelijk hoog. Er is tegenwoordig een sterke immigratie van Japanners. De grootere eil. hebben Japansche regeeringsscholen (Japaniseeringspolitiek). Op Ponape en Jap is het bestuur gevestigd. De kerstening maakt er groote vorderingen. Geregeld worden de Carolinen door vrachtbooten aangedaan. *Zwagemakers.*

Lit.: W. Sievers, Die Schutzgebiete in der Südsee, in Hans Mayer, Das Deutsche Kolonialreich (Leipzig 1910); N. Jamasaki, Micronesia and Micronesians, Inst. of Pacific Relations (Honoloeloe-Hawaii 1927).

Carolini, Libri, → Libri Carolini.

Carolus Borromaeus (Carlo Borromeo), Heilige, een der belangrijkste figuren der Contra-Reformatie in Italië; * 2 Oct. 1538 te Arona, † 3 Nov. 1584 te Milaan. Zooals toen vaak meer geschiedde, ontving hij reeds op zevenjarigen leeftijd de kruinschering en het geestelijk kleed, doctoreerde cum laude in de beide rechten te Pavia en werd 31 Jan. 1560, dus 21 jaar oud, door zijn oom Pius IV tot kardinaal benoemd. (Zie pl. bij artikel Carracci.)

Het is een der grootste verdiensten van den heilige later krachtdadig te hebben medegewerkt om aan deze

wantoestanden een einde te maken, door de wijze besluiten van het Concilie van Trente ten uitvoer te leggen, in het bijz. wat de oprichting van seminaries betrof. Te Rome kweet hij zich op voorbeeldige wijze van zijn gewichtige en omvangrijke taak, leidde een onbesproken leven en legde zich toe op wijsbegeerte en godgeleerdheid. De avondbijeenkomsten van de geleerdste en voortreffelijkste persoonlijkheden van Rome, welke de kardinaal in zijn woning organiseerde, zijn in de geschiedenis bekend gebleven onder den naam „Vaticaansche nachten”. De vroegtijdige dood van zijn broeder Federico in 1562 bewerkte in Carolus een omkeer; niet een bekeering in de gewone beteekenis, maar een overgang van deugdzaam leven naar een leven van groote heiligheid, waarbij hij vooral uitmuntte door onthechting aan het aardsche, ijver voor Gods glorie, boetvaardigheid en zelfverloochening. Om den aandrang van zijn familie, die hem graag gehuwd zag, voor goed te breken, liet hij zich nog in datzelfde jaar in het geheim tot priester wijden en eenige maanden later, op het feest van den H. Ambrosius, ontving hij de bisschopswijding. Te Rome bekleedde de heilige verschillende hoogere bestuursfuncties, o.a. was hij gouverneur der pauselijke legaties van Bologna, van de Romagna en der Marken van Ancona, en kardinaal-protector van Portugal, de Nederlanden, de Orde der Franciscanen, Carmelieten, e.a. In 1560 werd hij tot aartsbisschop benoemd van Milaan, welk bisdom hij eerst vanuit Rome bestuurde. In 1564 bracht hij zijn residentie over naar Milaan, om zoodoende de verordeningen van het Concilie van Trente te eerbiedigen.

Carolus Borromaeus.

De naam van den H. Carolus is onafscheidelijk met dit Concilie verbonden. Na onder de hooge leiding van Pius IV de grootste drijfkracht en bevorderaar van het Concilie geweest te zijn (de heropening in 1562 was grootendeels zijn werk), was hij de ijverigste uitvoerder der disciplinaire decreten. Onvermoeid werkte hij aan de hervorming van clerus en volk in zijn diocees, waarbij hij op heftigen tegenstand stuitte. Eenmaal zelfs werd een aanslag op zijn leven gepleegd. Ook de aangrenzende diocesen, welke kardinaal Borromaeus als apostolisch visitator bezocht, ondergingen den invloed van zijn weldadigen ijver. In zijn hervormingswerkzaamheid werd de heilige bijgestaan o.a. door de Jezuïeten en de door hem gestichte Oblaten, ook Ambrosianen genoemd.

De middelen, welke de kardinaal gebruikte om zijn doel te bereiken, waren voornamelijk: het bouwen van seminaries en de bevordering der studie, herstel der tucht in de kloosters, de vestiging van nieuwe orden en congregaties, het houden van visitaties en het bijeenroepen van provinciale en diocesane synoden, de invoering van conferenties voor de geestelijkheid onderling. Van zijn hand is bewaard gebleven een omvangrijk werk, bevattende de decreten van ongeveer elf synoden en zes provinciale concilies, de onderrichtingen, die hij aan de biechtvaders en predikers gaf, de regels, die hij den pastoors tot het goed bestuur der parochie voorschreef en de herderlijke brieven aan het volk. Het is een volledige codex van pastorale wetgeving. Dit standaardwerk, de „Atti della Chiesa Milanese” (Acten der Kerk van Milaan), is nog altijd een gezaghebbende codex van bestuur voor iederen bisschop en pastoor.

De goddelijke eeredienst had zijn bijzondere belangstelling. Reeds bij den aanvang van zijn bisschoppelijk bestuur vestigde zich door zijn toedoen te Milaan de Congregatie der Theatijnen, die voornamelijk hun invloed ten goede trachtten uit te oefenen door den luister en de godsvrucht, waarmee zij de kerkelijke plechtigheden omringden. Door de zorgen van kardinaal Borromaeus werden alle kerken van zijn diocees verfraaid, maar bijzonder wijdde hij zijn zorg aan den eeredienst zelf en eischte een stipte naleving van alle ceremonies en rubrieken. Onder zijn medewerking verschenen nauwkeurige uitgaven van het Ambrosiaansche brevier, van het Boek der groote en kleine Kruisdagen en van het Ritueel der Sacramenten en van het Missaal. Met alle macht verzette hij zich tegen het voorstel van eenigen om den Ambrosiaanschen ritus af te schaffen. De brief, bij deze gelegenheid geschreven, wordt nog steeds bewaard als een der schoonste verweerstukken voor dezen ritus. Hieraan is het te danken, dat de Ambrosiaansche ritus voor het diocees van Milaan bewaard is gebleven.

Ook op sociaal-charitatief gebied bewoog zich zijn herderlijke zorgzaamheid. Door zijn groote milddadigheid en algeheele zelfopoffering bij gelegenheid van de pestziekte in 1576 steeg zijn invloed bij overheid en volk beduidend. De aanhoudende en ingespannen arbeid, gepaard aan een strenge boetvaardigheid, maakten reeds op 46-jarigen leeftijd een einde aan dit vruchtbaar leven. In 1610 werd hij door Paulus V heilig verklaard. Feestdag 4 November. *J. v. Rooij.*

Uitg. van zijn gezamenlijke werken (Instructiones, preeken en brieven) in 5 dln. te Milaan (1747). — Lit.: Cesare Orsenigo, Leven van den H. Carolus Borromeus, naar het Ital. door A. Dijkveld Jr. S.J. (1929).

Voorstelling in de kunst. Volgens portret (Figino) aan het hoofd van zijn priesters, het kruis in de hand, op weg om de pestlijders te gaan verzorgen; hun de H. Communie uitreikend. Evenzoo de H. Communie reikend aan den H. Aloysius (Hermesdorff). Hij wordt door twee engelen gekroond (Carcani). Met een strop om den hals biddend voor het kruis (le Brun). Verder zijn ontmoeting met den H. Philippus Neri; en tezamen met den H. Ignatius van Loyola. C. B. is de patroon van de universiteit van Salzburg. *Heijer.*

Carolus-Duran, Charles Emile Auguste, Fransch schilder, * 1837 te Rijsel, † 1917 te Parijs. Zijn gezond-realistischen stijl, die in het Fransche academisme van de vijftiger jaren der 19e eeuw eenige verfrissching bracht, verwierf hij zich definitief gedurende een verblijf in Spanje. Portretten, genrestukken, landschappen in musea van Rijsel en Parijs (Luxembourg, Louvre).

Lit.: Alexandre, C.-D. (1902). *Knipping.*

Carolus Magnus, → Karel de Groote.

Caron, 1° Noel van, heer van Schoonewal, Zned. staatsman; * 1550 te Brugge, † 2 Dec. 1624

te Londen; schepen van het Brugsche Vrije, in dienst van de Generaliteit; bewerkt aansluiting van het Brugsche Vrije bij de Unie van Utrecht, onderteekent te Plessis bij Tours 19 Sept. 1580 de overeenkomst met den hertog van Anjou. Als afgezant van de Staten naar Hendrik III en koningin Elisabeth gezonden. In dienst van de Republiek der Ver. Prov. wordt hij in 1609 als haar ambassadeur in Londen erkend. *V. Roosbroeck.*

2° Philippe, componist uit de tweede helft der 15e eeuw, wellicht leerling van Dufay, tijdgenoot van Joh. Ockeghem.

Werken: in hs. 4-st. missen en een aantal chansons, waarvan één door Petrucci werd gedrukt.

Carondelet, 1° Ferry, prelaat en staatsman; * 1473, † 29 Juni 1528; commendatair abt van Mont Saint Benoit, en lid van den Breeden Raad te Mechelen. Hij was afgezant van keizer Maximiliaan naar Rome in 1511 en 1512.

Lit.: Biogr. Nat. Belg.

2° Franciscus, deken van Kamerijk; † 1635. Door aartshertogin Isabella als afgezant naar Engeland en Frankrijk afgevaardigd, tracht hij steun van Richelieu te verwerven voor den opstand van den graaf van Egmont en den prins van Epinoy. Na zijn terugkeer (1633) wordt hij gevangen genomen en in het kasteel van Antwerpen opgesloten. Zijn broeder, heer van Noyelles, eveneens hierin betrokken, wordt bij de aanhouding gedood (April 1633). *V. Roosbroeck.*

3° Jean, staatsman en prelaat; * 1469 te Dôle, † 8 Febr. 1545 te Brugge. Was eerst deken te Besançon en werd door Philips den Schoonen in het bestuur der Nederlanden gemengd, eerst als requestmeester in den Breeden Raad, later als lid en als voorzitter van Geheimen Raad en als voorzitter van den Collateralen Raad. Hij was aartsbisschop van Palermo en primaat van Sicilië, proost van St. Donaas, commendatair abt van Mont St. Benoit in Bourgondië, proost van St. Walburgis te Veurne en van St. Piatus te Seclin. Van hem verschenen: Concilia et observationes juris, en De orbis situ. Hij was bevriend met Erasmus en een trouw dienaar van Karel V.

Lit.: Biogr. Nat. Belg. *Erens.*

Carossa, Hans, Duitsch lyrisch dichter en prozaverteller. * 15 Dec. 1878 te Bad Tölz. Als dokter midden in het leven staand en los van elke literaire modestrooming, wist hij klassiek-evenwichtig zijn werk op te bouwen op een beheerschten levenszin. Het is van zeer bescheiden omvang en sterk autobiographisch, hoewel het persoonlijk beleven er steeds tot een hoogere werkelijkheid wordt opgevoerd.

Werken: Gedichte (1910); Dr. Bürgers Ende (1913); Der Arzt Gion (1913); Die Flucht (1916); Ostern (1920); Eine Kindheit (1922); Rumän. Tagebuch (1924, een oorlogsdagboek); Verwandlungen einer Jugend (1928). *Pintelon.*

Caro's zuur of sulfomonoperzuur is een stof met samenstelling H_2SO_5. Deze stof bevat dus een zuurstofatoom meer dan zwavelzuur. Het kan worden bereid uit rookend zwavelzuur met waterstofperoxyde, terwijl het ook ontstaat uit kaliumpersulfaat door bevochtigen met sterk zwavelzuur. Het is een zeer sterk oxydatiemiddel, waarin ook de toepassing bestaat. Door water valt het uiteen in zwavelzuur en waterstofperoxyde. Op deze reactie berust de technische bereiding van deze laatste stof door electrolyse van zwavelzuur, daar het Caro's zuur hierbij ook als tusschenproduct optreedt. *v. d. Beek.*

Carotine ($C_{40}H_{56}$) is een oranje gekleurde, onverzadigde koolwaterstof, verwant aan sterinen en genoemd naar het voorkomen in den wortel van de peen (Daucus carota). C. komt veel voor in chromatophoren, zooals in chromoplasten van de kroonbladjes der boterbloem en naast chlorophyl en xanthophyl ($C_{40}H_{56}O_2$, een oxydatieproduct van C.) in bladgroenkorrels (→ Bladkleurstoffen). C. lost gemakkelijk op in benzine en zwavelkoolstof; misschien is c. identiek met het vitamine A, dat in levertraan voorkomt. *Melsen.*

Carotus, → Halsslagader.

Caroussel is een spel op paarden, dat al in het jaar 842 aan het Frankische hof plaats vond en in de middeleeuwen opnieuw van Italië uit (Garosella) naar Frankrijk doordrong en vandaar naar alle Europeesche hoven. Eerst namen alleen de ridders er aan deel, later ook de adellijke dames, niet op de paarden zelf, maar in wagens. Terwijl aanvankelijk het spel vnl. bestond uit het gezamenlijk optreden van smaakvol gecostumeerde groepen, waarbij dus goede smaak en rijkunst den doorslag gaven, speelde later behendigheid een groote rol bij het spel, daar het zich sportief ontwikkelde en bijv. ringsteken, schijfwerpen, stooten naar figuren enz. op den voorgrond gingen treden. Daarna traden de wagens op, praalwagens zouden wij ze noemen, waarin dames gezeten waren, die de een of andere allegorische voorstelling vertoonden, terwijl daaromheen de ridders te paard gezeten waren. Later werden door de paarden voorgeschreven figuren gedanst (quadrille) of werden ingewikkelde figuren gereden door twee of meer ruiters, terwijl dan ook op daartoe bestemde punten eenige behendigheidsspelen, zooals ringsteken enz. ingelascht werden.

Lit.: W. Schmidt, Einfluss der Turniere auf die Deutsche Warmblutzucht (Berlijn 1925).

Carp, 1° Eugène Antoine Désiré Emile, Ned. psychiater; * 4 Juni 1895 te Den Haag. Studeerde geneeskunde te Leiden en verwierf in 1923 den doctorstitel op het proefschrift: Het manische element in de paranoia. C. was sinds 1921 werkzaam als arts en assistent der psychiatrische neurologische kliniek van prof. Jelgersma te Leiden, werd in 1926 privaat-docent in de klin. psychiatrie, was als psychiater verbonden aan het observatieziekenhuis voor crimineele kinderen te Den Haag, en werd in 1930 benoemd tot hoogleeraar in de psychiatrie aan de Leidsche universiteit. C. is medewerker van de Kath. Encyclopaedie.

Werken: Over dwangneurosen (1929); Bijdragen tot de kennis van de psychologie der schizophrene psychosen (1930).

2° Peter, Roemeensch staatsman, leider der Duitschgezinde partij vóór den Wereldoorlog. * 29 Juni 1837 te Jassy, † 22 Juni 1919 te Tripanesti, herhaaldelijk minister-president van 1888 tot 1912. In Aug. 1914 trad hij tevergeefs op voor milit. tusschenkomst aan de zijde van Duitschland.

Carpaccio, Vittore, Ital. schilder, * ca. 1455 te Venetië, † 1525 of 1526 aldaar. Hij wordt in een document van 1507 vermeld als helper van Giambellini. Waarschijnlijk is hij leerling van Gentile Bellini geweest. Of hij in het Oosten (Konstantinopel) geweest is, is niet uit te maken. Wat hij aan Oriëntaalsche dingen in zijn werk geeft, kan hij uit de Oostersche wijken zijner vaderstad en wellicht nog eerder van de teekeningen van Gentile Bellini hebben. Door de tijdgenooten werd zijn werk zeer geprezen. Twee zonen hielpen hem later, Pietro en Benedetto.

C. is een scherp opmerker. Met groote liefde schildert hij de kleine dingen op zijn monumentale werken: dieren en planten, schilderijtjes aan den muur, voorwerpen van gebruikskunst enz. Altijd geeft hij de gebeurtenis in Venetiaansch milieu. Die zorg voor het detail overlaadt niet zelden zijn compositie en zoo ze niet verward wordt, dan is ze vaak toch weinig overzichtelijk. Slechts zelden ademt zijn werk groote rust en verhevenheid. Zijn omtrekken zijn een weinig hard nog en scherp (invloed van Bellini), soms doet hij zoowel in zijn stoffeering als in zijn opvatting wat archaïstisch aan en het is mogelijk, dat hij dit laatste nastreefde. Hij houdt van amber-rose tinten en zijn koloriet is veel rustiger en vloeiender dan zijn teekening. Men prijst de harmonie, welke hij wist te scheppen tusschen houding en drapeering. Het natuurlijkst doen de drie engelen in de „Opdracht van Jesus” aan.

Voorn. werken: Madonna en H. Johannes (Frankfort, Städel Instituut); Vlucht naar Egypte (New York, privaatbezit); Sint Joris verslaat den draak (Venetië, S. Giorgio de'Schiavoni); Christus' Bloed (1496, Udine, Museo); Kruiswonder (Venetië, Accademia); Aanbidding van het Goddel. Kind (1507, lord Berwick); Dood van Maria (1508, Ferrara, Museum); Opdracht in den Tempel, gen. Pala di San Giobbe (1508, Venetië, Accademia); Maria- en Stephanus-cyclus (resp. 6 en 4 voorst., verspreid in Bergamo, Milaan, Venetië, Berlijn, Parijs en Stuttgart; voor een groot deel werk van leerlingen); S. Ursulaleven (9 voorst. Venetië, Accademia); St. Hiëronymus-cyclus (Venetië, S. Giorgio de'Schiavoni); H. Franciscus (1519, Pirano, S. Francesco). — Lit.: Ludwig en Molmenti, V.C. (1906); Venturi, Storia dell'arte italiana (VII 4, 1915); von Hadeln, Venezianische Zeichner des Quattrocento (1925); Hausenstein, Das Werk des V. C. (1925); Fiocco, V. C. (1931). *Knipping.*

Carpalia, → Handwortelbeentjes; → Ledematen.

Cárpathus (ant. geogr.), eiland met gelijknamige stad tusschen Rhodus en Creta, teg. Carpatho of Scarpanto. De zee ten O. van C. en Rhodus heette de Carpathische Zee.

Carpeaux, Jean Baptiste, Fransch beeldhouwer, schilder en graveur, * 1827 te Valenciennes, † 1875 te Courbevoie (Seine). Eerst vrij laat werd zijn talent erkend, de studie der Antieken en van de Renaissance gaf zijn beeldhouwkunst richting. Hij gaf de academische beeldhouwkunst weer eenige teere warmte. Als schilder zocht hij bij de Spanjaarden bezieling. Zijn voornaamste beeldhouwwerk is de groep „De Dans” in den gevel van de Opera van Parijs.

Lit.: Ristoz, C. (1904); Vitry, C. [z.j. (1912)]; de Poncheville, C. inconnu (1921); id., C. (1925); Lecomte, La vie heroique et glorieuse de C. (1928). *Knipping.*

Carpe diem, quam mínimum crédula póstero (Lat.) = Geniet (snel), gebruik, pluk vruchten van den dag, vertrouw zoo min mogelijk op morgen (Horatius' Od. 1. 11. 8). Het is een raad aan Leuconoë (waarschijnlijk een gefingeerd persoon, of een vrouw met gefingeerden naam, welke misschien minder „reine ziel” dan wel „lichtgeloovig zottinnetje” kan beteekenen): Doe niet mee aan de mode, om met de astrologen nieuwsgierig te zijn naar al wat toekomst is; het leven ontglipt ons toch al; wees er vlug bij, om die schoone vrucht, die we in de hand hebben, te plukken. *Brouwer.*

Carpellen of vruchtbladen zijn bladeren, waaruit de → stamper der bloem is opgebouwd.

Carpentaria-golf, inham aan de N. kust van Austr. tusschen het schiereil. Arnhemsland in het W. en York-schiereil. in het O.; 675 km breed en 780 km diep. De Oost- en Zuidkust zijn vlak en moerassig met mangrovebosschen, de Westkust is geleed en steil met vele klippen en eil. ervoor. De grootste eil. in de Carpentaria-golf zijn: Groote Eiland in het W., de Wellesley- en Sir Edward Pellew-eil. in het Z. De waterrijkste rivieren, die in de Carpentaria-golf monden, zijn: Mitchell, Gilbert, Flinders, Leichhardt- en Roper-river. De Carpentaria-golf werd door den Ned. schipper Willem Jansz met „Duyfken” in 1606 voor het eerst bevaren. Abel Tasman carteerde 1644 de heele kust der golf en noemde ze naar den gouverneur-generaal Pieter Carpentier. *Zwagemakers.*

Carpenter, 1° Edward, Engelsch socialistisch schrijver en dichter; * 1844 te Brighton, † 1929. Tot 1874 Anglicaansch geestelijke, daarna trachtend met naïeven, maar aandoenlijken ernst een eigen levensbeschouwing te winnen uit rationalistische, theosophische, pantheïstische dichterlijke elementen en socialistische toekomst-idealen. Voornaamste dichtbundel: Towards Democracy (4 dln. 1883—1902, nieuwe uitg. 1922), waarvan hij de verstandelijke verantwoording schreef in talrijke prozawerken, vooral in zijn autobiographie My Days and Dreams (1916). *Pompen.*

2° William Benjamin, Eng. physioloog; * 29 Oct. 1813 te Exeter, † 19 Nov. 1885 te Londen. Studeerde te Londen en Edinburgh. Werd in 1849 professor aan de universiteit te Londen; nam met Wiville Thomson deel aan diepzee-onderzoekingen, waarvan de resultaten gepubliceerd werden in „Proceedings” der Royal Society.

Werken: Principles of comparative physiology; Principles of general Physiology ([5]1854); Zoology and instincts of animals (2 dln. 1857); Manual of physiology ([4]1865); Principles of human physiology ([8]1882); Principles of mental physiology ([6]1891); The microscope and its revelations ([8]1901). *Willems.*

Carpenter-rem, type luchtdrukrem, voorlooper van de Westinghouse-rem. Door drukval in treinleiding komt een zuiger in beweging: de remblokken worden aangedrukt. De druk in de treinleiding bedraagt ong. 4 atm. De luchtperspomp bevindt zich op locomotief. → Remsysteem.

Carpentier, 1° D., Belgisch architect, bekend door de voltooiing van den bouw van het paleis van Justitie te Brussel na den dood van architect Poelaert (1879).

2° Evariste, Belgisch historieschilder, * 1 Dec. 1845 te Ceurne bij Kortrijk. Zoon van een West-Vlaamschen landbouwer, leerde hij op 18-jarigen leeftijd op de Antwerpsche Academie en werd er leerling van de Keyser. Na 1872 legt hij zich bijzonder op het historieschilderen toe (Vendée-oorlog). Gaarne zoekt hij de charme van het licht. Stukken in de musea van Antwerpen, Brussel, Luik, Kortrijk, Mechelen. *Knipping.*

3° Pieter, Augustijner monnik te Diest, 17e eeuw; studeerde en leeraarde aldaar aan het college van deze Orde. Schreef naast Lessum miserere et De Profundis enz. (1652) en De Cultu Sanctae Barbarae enz. (1668), eenige door zijn leerlingen opgevoerde, vloeiend berijmde, helder en sonoor bewoorde „dramata”. Voor één ervan werd hem door de magistraat der stad 24 gulden uitgekeerd (1643).

Lit.: Fr. W. van Spilbeeck, Leven en Werken der Zned. Schrijvers (afl. III, 195 vlg.); Snellaert, Biogr. Nat. (III, 351). *Godelaine.*

Carpentier Alting, 1° Albertus Samuel, predikant der Ned. Herv. Kerk. * 1837, † 1915 te Den Haag. Was eerst werkzaam in Ned. (Colmschate, Dokkum en Hoorn), sinds 1885 in Ned.-Indië (Padang, Buitenzorg, Semarang en Batavia); vestigde zich in 1906 als emeritus te Den Haag. C. A. werkte in Indië veel in het belang der militairen; hij was ook gedeputeerd grootmeester van de orde der Vrijmetselaren.

Werken: o.a. Geschiedenis van den duivel; Beelden en Typen uit de Christelijke Wereld; De godsdienst der toekomst; De wereld van het geheimzinnige; Woordenboek voor Vrijmetselaren.

2° Johannes Hendrik, Ned. rechtskundige, zoon van Alb. Samuel. * 1864 te Colmschate, † 1923 te Den Haag. Promoveerde 1886 te Amsterdam in de rechten, was vervolgens in Indië werkzaam, eerst als advocaat en procureur te Padang, daarna bij de rechterlijke macht. In 1900 werd hij belast met het onderzoek naar het gewoonterecht in de residentie Manado. In 1907 werd hij benoemd tot hoogleeraar te Leiden; met v. Vollenhoven, Kleintjes en Winckel publiceerde hij in 1909 de Vier en twintig ontwerpen van Indisch recht. In 1917 werd C. A. benoemd tot president der beide Hooge Indische Gerechtshoven, in 1919 tot lid van den Raad van Indië. Hij was tevens voorzitter van de Commissie tot herziening van de grondslagen der staatsinrichting van Ned.-Indië. Van 1915 tot zijn dood was C. A. wederom hoogleeraar te Leiden.

Werken: o.a. Regeling van het privaatrecht van de Inlandsche bevolking in de Minahassa-districten der residentie Menado; Grondslagen der rechtsbedeeling in Ned.-Indië.

Carpentier Alting Stichting is een stichting te Batavia, welke bedoelt de gelegenheid te scheppen voor schoolonderwijs en opvoeding op vrijzinnigen grondslag. Ze draagt haar naam ter herinnering aan A. S. Carpentier Alting, die haar in 1902 oprichtte, en zijn zoon, onder wiens voorzitterschap de sterkste groei plaats vond. De stichting beschikt nu over een lyceum, met H. B. S. 5 j. en gymnasium, over een H.B.S. 5 j. voor meisjes, een H.B.S. 3 j. voor meisjes en over een kweekschool. Aan al deze inrichtingen zijn internaten verbonden.

Carpentras, arr. hoofdstad in het dept. Vaucluse (Frankrijk). 102 m boven zee, 12 630 inw. (1931). Bisschopszetel, concilie in het jaar 527. Hoofdstad van het pauselijk graafschap Venaissin. Ruïnes uit den Romeinschen tijd; oude kathedraal (1405—1519).

Carpentras, schuilnaam voor Eleazar Genet, Fransch componist, * ca. 1475 te Carpentras (dept. Vaucluse), † 14 Juni 1548 te Avignon. C. was kapelzanger onder paus Julius II, dan bij Lodewijk XII van Frankrijk; 1513—'21 kapelmeester der pauselijke kapel, verbleef daarna te Avignon.

Werken: 4-st. missen, 3-st. cantica enz. (te Avignon gedrukt). — Lit.: H. Requin, E. G. dit Il Carpentrasso (Mém. de l'acad. de Vaucluse 1918). *Lenaerts.*

Carpentum, Romeinsch tweewielig rijtuig, dat als vrachtkar of als lijkwagen dienst deed, maar in hoofdzaak gebruikt werd als reisvoertuig voor Romeinsche dames of priesters; de inzittenden werden door een kap of huif beschut.

Carpetáni (ant. geogr.), Iberische stam in Hispania citerior, aan den Tagus.

Carpi, Ugo da, Ital. schilder en houtsnijder, * ca. 1480, † 1532. Vooral zijn houtsneden in clair-obscur zijn technisch volmaakt. Zijn schilderkunst werd door Michelangelo bespot.

Lit.: Reichel, Die Clair-obscur-Schnitte des 16. 17. und 18. Jahrhunderts (1926, 29 vlg.); Pittaluga, L'incisione italiana nel Cinquecento (1930, 329 vlg.).

Carpini, → Joës da Piano.

Carpinus, → Haagbeuk.

Carpocapsa pomonella, → Appelbladroller.

Carpocoris, → Frambozenwants.

Carpocrates, stichter eener gnostische sekte met heidensche ideeën en onzedelijke practijken (2e eeuw). Ontkende de Godheid van Christus, stelde Hem op één lijn met Pythagoras, Plato en Aristoteles.

Carpodinus, een Afrikaansch plantengeslacht van de familie der Apocynaceae, maagdepalmachtigen, waarvan de leden tot de lianen behooren. Met de geslachten Clitandra en Landolphia van deze zelfde familie leveren deze soorten het grootste deel der Afrikaansche, wilde caoutchouc. In Kongo en Angola groeien vele ondergronds kruipende soorten, uit de wortels waarvan de zgn. wortelcaoutchouc wordt gewonnen, bijv. in Zuid-Angola C. chylorrhiza. De ongeveer 50 soorten dezer drie geslachten zijn meest krachtige lianen met gewoonlijk witte, welriekende bloemen. *Bouman.*

Carpus, → Handwortel; → Ledematen.

Carpzovius, Benedictus, Duitsch rechtsgeleerde; * 1595 te Wittenberg, † 1666 te Leipzig. C. heeft door zijn geschriften en als hoogleeraar te Leipzig grooten invloed gehad op den verderen uitbouw van het Duitsche strafprocesrecht, zooals dit zich ontwikkeld heeft op den grondslag der → Constitutio Criminalis Carolina van Karel V. Op kerkrechtelijk terrein was hij verdediger van de leer, dat de jurisdictie der bisschoppen over de Protestanten overgegaan zou zijn op den landsheer.

Werken: o.m. Practica nova imperialis Saxonica rerum imperialium (1625, van belang ook voor de heksenprocessen); Iurisprudentia forensis enz.; Processus iuris in foro Saxonico. *Hermesdorf.*

Carpzow, Joannes Gottlob, Prot. Oriëntalist en bijbelgeleerde; * 1679, † 1767.

Voorn. werken: Introductio ad libros canonicos Veteris Testamenti (3 dln. ^{3}1741); Critica sacra Veteris Testamenti (1748). — Lit.: Dict. de la Bible (III, 311).

Carr, Joseph Comyns, Engelsch tooneelschrijver en kunstcriticus. * 1849. De voornaamste van de New Adelphi Dramagroep. Het grootste succes had zijn Tristam and Iseult (1906).

Carrà, Carlo, Ital. schilder en kunstcriticus, * 1881 te Quargorento (bij Alessandria). Studeerde te Milaan bij Cesare Tallone, nam deel aan de futuristische beweging van 1915. Daarvan heeft hij in lateren tijd de neiging naar het schematische en zwaar-opgezette bij zijn sterk in licht en schaduw gecomponeerde werken. Schreef een monographie over Giotto (1924).

Lit.: Bardi, C. e Soffici (1930). *Knipping.*

Carracci is de naam van een Ital. kunstenaarsfamilie uit Bologna in de 16e eeuw.

1° Agostino, schilder, beeldhouwer en graveur, * 1557 te Bologna, † 1602 te Parma; werkte eerst bij een goudsmid, later bij Prospero Fontana, Passerotti en zijn neef Lodovico C. In het graveeren ontving hij o.a. onderricht van Cornelis Cort. Te Parma graveerde hij naar groote meesters, vnl. Veronese en Tintoretto. Zijn koloriet is niet altijd even zuiver. In 1602 ging hij met zijn broeder Annibale naar Rome, doch wegens oneenigheid verliet hij hem spoedig. De beschildering

van het gewelf van een der zalen in „Il Giardino", het hertogelijk paleis van Parma, bleef door zijn dood onvoltooid.

Voorn. werken: Communie van S. Hiëronymus (Bologna, Pinacotheek); Opneming van Maria ten hemel (ibidem); gewelfschildering in Il Giardino te Parma (onvoltooid).

2° Annibale, schilder, broeder van Agostino, * 1560 te Bologna, † 1609 te Rome. Hij is de vruchtbaarste en meest begaafde der drie C. (Zie plaat.) Reeds op 18-j. leeftijd schildert hij voor kerken in Bologna. Hij trekt naar Parma om Correggio en naar Venetië om Veronese te bestudeeren; daar ondergaat hij tevens invloed van de Bassani. Met zijn broer en zijn neef Lodovico stichtte hij in zijn vaderstad (1582) een kunstacademie, die vele artisten voortbracht, maar later ook reden werd van een stilstand in de ontwikkeling der schilderkunst te Bologna. Zijn eerste werken, die hij in samenwerking of met Agostino of met Lodovico uitvoerde en waarvan hij voornamelijk de figuren schilderde, geven in al hun technische onvolmaaktheid en grofheid van koloriet, toch een meesterschap in houding en drapeering te raden. Op het eind van 1595 trok Annibale naar Rome, waar hij in het Palazzo Farnese de triomfen der liefde schilderde in gelukkiger compositie en doorschijnender en frisscher koloriet.

Voorn. werken: Christus aan het Kruis met heiligen (1578, Bologna, S. Niccolò); Argonautenlegende (na 1582 met Agostino en Lodovico; Bologna, Paleis van graaf Fava); Geschiedenis van Romulus en Remus (1592 met Lodovico; Bologna, Palazzo Magnani); Kruisafneming (ca. 1592, Parma, Galleria); Verrijzenis van Christus (1593, Parijs, Louvre); Christus en de Samaritaansche Vrouw (1593, Milaan, Brera); Triomfen der liefde (1595—1604; Rome, Palazzo Farnese); Quo Vadis (1600, Londen, National Gallery).

3° Lodovico, schilder, neef van de vorigen, * 1555 te Bologna, † 1619. Werkte eerst bij Prospero Fontana, later te Florence bij Passignano; te Parma bestudeerde hij het werk van Correggio en Parmigianino en te Mantua de wandschilderingen van Primaticcio. Vooral echter schoolde hij zich te Venetië. Transparante kleuren, gesloten compositie en juist getroffen uitdrukking kenmerken reeds van het begin af (1588) zijn werk. In 1607 werkte hij in den dom van Piacenza op verzoek van den bisschop.

Voorn. werken: Tronende H. Maagd met engelen en heiligen (1588, Bologna, Pinacotheek); Madonna van de barrevoeters (degli Scalzi; ca. 1590, ibid.); Bekeering van den H. Paulus (ca. 1590, ibidem); S. Raymundus van Pennafort (1590, Bologna, S. Domenico); Preek van Sint Johannes den Dooper (1592, Bologna, Pinacotheek); Marialeven (fresco, 1607—1608, Piacenza, dom); Boodschap des Engels (fresco, 1618, Bologna, S. Pietro). — Lit.: Baglione, Vite de'pittori, scultori et architetti (1642); Bellori, Vite de'pittori enz. (1672); Albini, I. C. (1909); Rouchès, La peinture bolonaise à la fin du 16e siècle. Les Carrache (1913); Voss, Die Malerei des Barocks in Rom (1925). *Knipping.*

Carrageen, → Iersch mos.

Carranza, 1° Bartholomeus, Dominicaan, theologant en jurist; * 1503 te Miranda, † 2 Mei 1576 te Rome. Was leeraar te Valladolid. Verdedigde op het concilie van Trente den residentieplicht der bisschoppen als jure divino. Werkte krachtig voor de Katholieke hervorming in Engeland en de Nederlanden. 1558 te Brussel tot aartsbisschop van Toledo gewijd. Om vermeende dwalingen verbleef hij van 1559 tot 1566 in de gevangenis der inquisitie te Valladolid. Onder Pius V werd het proces te Rome voortgezet, dat eerst onder Gregorius XIII in 1576 werd beëindigd. Hij herriep zijn zoogenaamde dwalingen.

Werken: Summa conciliorum et pontificum (Venetië 1546); Controversiae quattuor (Venetië 1546). — Lit.: Scriptores Ordinis (II, 236 vlg.); L. v. Pastor, Geschichte der Päpste (VI, 547 vlg.; VII, 523 vlg., 554; VIII, 250 vlg., 282 vlg.); P. Mortier, Histoire des maîtres Généraux (V, 383 vlg., 579 vlg.). *Lambermond.*

2° Venustiano, Mexicaansch staatsman. * 29 Dec. 1859, † 20 Mei 1920; leider van den opstand tegen president Huerta, bezet Mexico den 16en Aug. 1914; president der republiek in 1915 en 1917; vermoord tijdens de revolutie van 1920.

Carrara, plaats in de provincie Massa e Carrara in een keteldal van de Apuaansche Alpen (44° 7′ N., 10° 6′ O.); 23 950 inw. (1921). Beeldhouwersacademie, vakschool voor marmerbewerking. Domkerk uit de 13e eeuw.

C. is het middelpunt van een beroemd marmergroeven-gebied (ca. 500 groeven). Zoowel wit marmer als groene, zwarte, gele en geaderde soorten worden er gedolven. Uitvoer naar alle deelen van Europa en naar Azië, Amerika en Afrika. Reeds in den Romeinschen tijd was de exploitatie van groote beteekenis.

Carratraca, badplaats in Spanje met koude bronnen (arseenhoudend). Behandeling van huidziekten.

Carré, oude verdedigende slagorde tegen ruiterij, waarbij de troepen met front naar buiten in twee liniën, langs de zijden van een vierkant werden opgesteld. Het geschut werd geplaatst vóór de intervallen tusschen de troepen, terwijl de tusschenruimten met kruitkisten werden gesloten. De hoekpunten van het carré werden gedekt door opstelling der voorwagens. In het midden van het carré bevonden zich de bevelhebber met zijn hoofdofficieren, adjudanten, de tamboers en c.q. de muziekkorpsen. Werd de aanval van de ruiterij doorgezet, dan sloot de tweede linie op drie gelederen pal achter de eerste linie op, zoodat een muur van vuur en bajonetten ontstond. Bij den veldtocht van Napoleon in Egypte 1798—'99 faalden de aanvallen der Mamelukken op de Fransche carré's. *A. Lohmeijer.*

Carré, Jean, Fransch letterkundige, * 1887 te Maubert-Fontaine (Ardennes). Professor aan de universiteit van Lyon.

Werken: o.a. Goethe en Angleterre (1920); Michelet et Taine, Verlaine et Rimbaud (1921); Bibliographie de Goethe en Angleterre (1921).

Carreau (Fr., = vierkant), oude benaming volgens Baumès (geneesheer te Lyon; * 1791, † 1871) voor darm- en mesenteriale tuberculose. Bij onderzoek voelt de buikwand zoo hard als een plank aan.

Carré-dans werd door de dorpsjeugd uitgevoerd des avonds na het vogelschieten van een gilde op sommige dorpen in het Zuiden van Nederland, gewoonlijk op Kermismaandag, Pinkstermaandag of het patroonfeest van het schuttersgulde.

Carrée, schildersfamilie. Stamvader is **Franciscus,** * 1630, † 1669, een der stichters van het genootschap „Pictura" te Den Haag; in 1662 hofschilder bij den Frieschen stadhouder Willem Frederik. Vnl. portretten. Zijn twee zoons **Hendrik** (* 1656, † 1721) en **Michiel** (* 1657, † 1727) waren vooral decoratieschilders (kamerbehangsels), de laatste speciaal in den trant van Nic. Berchem. De eerste had wederom twee zonen **Hendrik** (* 1696, † 1775) en **Johannes** (* 1698, † 1772), die vooral schoorsteenstukken en portretten schilderden.

Lit.: v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex. *Schretlen.*

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

Carrein, F r a n s, tooneelschrijver, * Dec. 1816 te Eernegem, † 12 Oct. 1877 te Oostende. Bakker te Brugge (1828), uitgever van het weekblad „De Noordstar" te Oostende (1864). Schreef, naast vertalingen uit het Fransch, enkele breedsprakige maar niet zinledige, op kernhandeling gebouwde, oorspronkelijke tooneelverhalen. Zijn hist. drama Pieter Lanchals verwierf de eervolle vermelding op een prijskamp der Gentsche Kamer De Fonteyne (1849); na de première van zijn melodrama met scherp socialen inslag Arm en Rijk (1851) werd door den burgemeester van Brugge opvoeringsverbod uitgevaardigd.

L i t. : K. de Flou, Leven en Werken der Zned. schrijvers (III, 196, met bibliogr. lijst). *Godelaine.*

Carrel-Dakinsche vloeistof, → Dakinsche vloeistof.

Carreno, T e r e s a, pianiste; * 22 Dec. 1853 te Caracas (Venezuela), † 13 Juni 1917 te New York. Leerlinge van L. Gottschalk te Caracas en Matthias te Parijs. Nog zeer jong concerteerde zij reeds in Europa, haar groote roem begon echter pas in 1889. Zij was achtereenvolgens gehuwd met den violist Emile Sauret, den zanger Giovanni Tagliapietra en den componist Eugen d'Albert. Zij was ook zangeres, componeerde o.a. het volkslied van Venezuela en was zelfs eenigen tijd dirigente van een door haar geleide Ital. Opera. *Hanekroot.*

Carreno de Miranda, J u a n, Spaansch schilder, * 1614 te Aviles (Asturië), † 1685 te Madrid. Werd door Velasquez vooruit geschoven en kreeg door diens toedoen vele opdrachten. In enkele zijner portretten is zijn koloriet brandend als dat van Velasquez, meestal blijft het weeker en teerder. Soms wil hij Rubens navolgen (S. Sebastiaan; Madrid, Prado). Hij had een groote menigte leerlingen.

V o o r n. w e r k e n: decoratie van de Spiegelzaal van het koninklijk paleis van Madrid; Edelman van het hof van Karel II (Madrid, Prado); Visschenpreek van den H. Antonius van Padua (Vilanova y Geltrú, Museo Balaguer). *Knipping.*

Carrépruik, → Pruik.

Carrér, L u i g i, Ital. dichter, * 12 Febr. 1801 te Venetië, † 23 Dec. 1850 aldaar. Schreef niet enkel lyrische gedichten, vnl. idyllen en balladen, waarin zich rijke poëtische fantasie, goedhartigheid en echt Manzoniaansche gematigdheidszin openbaren, liet ook belangrijke werken van letterkundige critiek en eruditie na.

W e r k e n: o.a. Poesie (Padua 1832); Prose e Poesie (4 dln. Venetië 1837); L'anello di sette gemmi (1838); Apologhi (1841). — L i t. : G. B. Crovato, Della vita e delle opere di L. C. (Lanciano 1899); G. Bianchini, L. C. fra lettere ed amici (Verona 1900); Sartorio, L. C. (Rome 1900). *Ulrix.*

Carrère, J o h n M e r v e n, Amerikaansch bouwmeester, * 1858 te Rio de Janeiro, † 1911 te New York. Studeerde te Lausanne en Parijs en werkte, meestal samen met Hastings, sinds 1884 in New York. Hij vermengde 19e-eeuwsche Parijzer vormen met die van de Ital. Renaissance. Veel publieke gebouwen in New York (o.a. Public Library) en Washington (o.a. Carnegie Institution). *Knipping.*

Carrhae (a n t. g e o g r.), stad in Mesopotamië ten Z.O. van Edessa, teg. Harran. Macedonische kolonie 312 v. Chr.; nederlaag van Crassus tegen de Parthen (53 v. Chr.). C. is de Gr.-Rom. vorm van het bijbelsche Haran en het Babylonische Harran. *Davids.*

Carrick, 18e-eeuwsche Engelsche overjas met 3 of meer over elkaar vallende schouderpelerines Tegenwoordig alleen nog als koetsiersdracht voorkomend.

Carrier, stam der → Indianen van Noord-Amerika, plateau-gebied; in het huidige Britsch Columbia, Canada.

Carrier, J e a n B a p t i s t e, Fransch revolutionnair; berucht om zijn noyades in Nantes. Na het Schrikbewind op aanklachten van de bevolking te Parijs geguillotineerd, 1794.

Carriera, R o s a l b a, Ital. schilderes, * 7 Oct. 1675 te Venetië, † 15 April 1757 aldaar. Leerlinge o.a. van Antonio Balestra. Zij was in haar tijd zoo geëerd, dat men zeide, dat slechts een herrezen Guido Reni een gemaal, haar waardig, kon zijn. Zij verbleef eenigen tijd te Parijs. De geest en de vorm van haar werk (vooral van haar luchtig opgelegde pastels) verraadt overwegend Franschen invloed.

L i t. : Malamani, Rosalba C. (1910); v. Hörschelmann, Rosalba C. (1908); Ojetti, Dami en Tarchiani, La pittura italiana del Seicento e del Settecento (1924); Fiocco, La pittura veneziana del Seicento e Settecento (1929). *Knipping.*

Carrière, 1° E l i e A b e l, Fransch tuinbouwkundige, * 1816, † 1896; chef der Pépinières de la Musée d'histoire naturelle te Parijs, redacteur der Revue horticole, schrijver van Traité general des Conifères (Parijs ²1867), enz.

2° E u g è n e, Fransch schilder, * 1849 te Gournay (Seine-et-Marne), † 1906 te Parijs. Zoon uit een groot gezin, studeerde in Straatsburg, daarna in Saint Quentin, waar hij Latour copieerde. Ten slotte vestigt hij zich te Parijs en ondergaat sterk den invloed van Rubens. Na den oorlog van '70 werkt hij in het atelier van Cabanel, gaat naar Londen en wordt aangetrokken door het werk van Turner. Vooral intieme genre- en familiestukken, altijd overtrokken met een angstige somberheid. Zijn abstracte zoeken naar een harmonie tusschen vorm en kleur bracht hem in lateren tijd tot het monochrome. Het best is hij in zijn portretten (van Verlaine, Luxembourg-Museum).

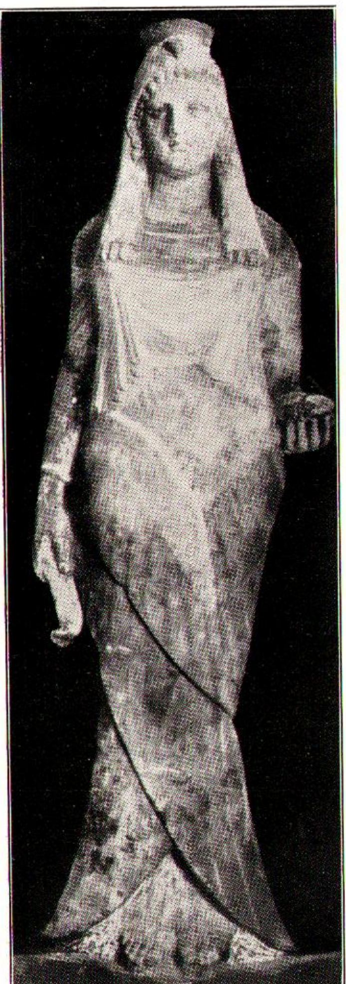
V o o r n. w e r k e n: Het zieke kind (1885, Museum v. Montargis); Moederschap (1892, Parijs, Luxembourg-Museum); Zelfportret (1887, Gent, Museum); De wetenschappen (1892, Parijs, Zaal v. h. Gemeentehuis); Jeugd (Panorama van Parijs met figuren; Parijs, Musée des Beaux-Arts). — L i t. : Séailles, Eugène C., l'homme et l'artiste (1901); Morice, E. C. (1906); Faure, E. C., peintre et lithographe (1908); Denis Théoris (1911, 203 vlg.). *Knipping.*

Carriès (of beter **Cariès**), J e a n, Fransch beeldhouwer, * 1855 te Lyon, † 1894 te Parijs. In samenwerking met den metaalgieter Bingen maakte hij een serie portretten van de bekendste Fransche kunstenaars. Maar daar hij meende zich in metaal onvoldoende te kunnen uitdrukken, werkte hij in „grès", dat dan geglazuurd werd. Enkele stukken in het Musée des arts décoratifs te Parijs; de meeste in privaatbezit.

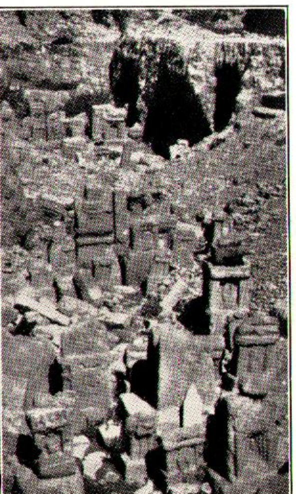
L i t. : Alexandre, Jean C. (1895). *Knipping.*

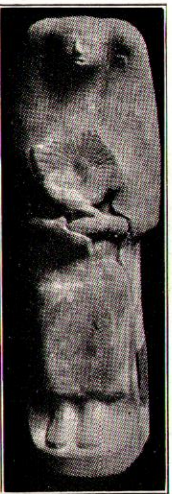
Carrillo y Sotomayor, L u i s, Spaansch dichter, * 1573 (?) te Cordova, † 1610 aldaar. Zijn broeder Carrillo Lasso de la Vega publiceerde C.'s Obras (Madrid 1611, ²1613) bestaande uit: 50 sonnetten, 2 lofdichten, een onvolledige vertaling in redondillas van stukken uit Ovidius; Disertación sobre la brevedad de la Vida, Tratado de la erudición; de monographie De Sanctae Gertrudis rebus gestis, en eenige zeer mooie gedichten. *Borst.*

Carrio, L o d e w ij k, professor te Leuven 1568. * te Brugge, van Spaansche afkomst, † 23 Juni 1595 te Leuven.

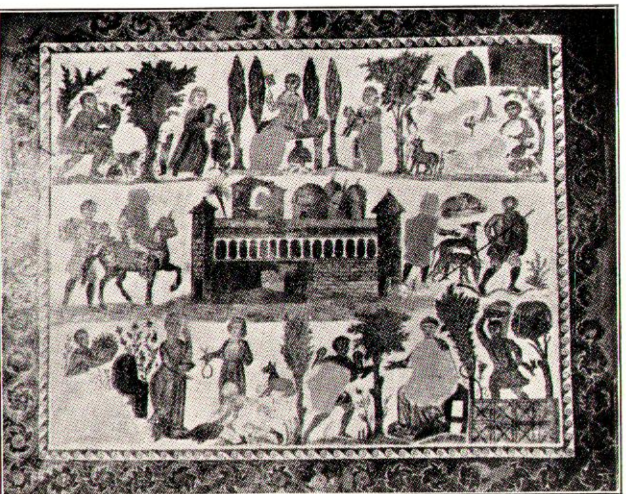

Punisch Carthago. Priesteres (3e eeuw v. Chr.). Museum St. Louis, Carthago.

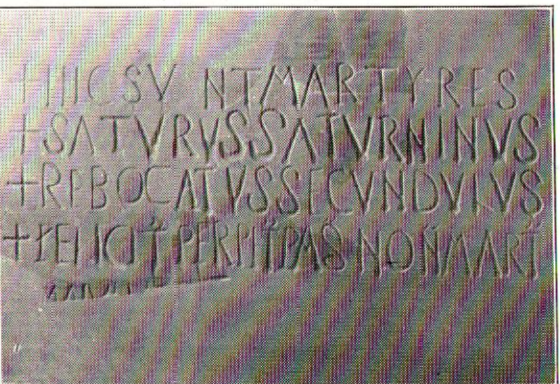

Punisch Carthago. Kerkhof (3e eeuw v. Chr.), gewijd aan de godin Tanit (rechts). Dit beeld bevindt zich in het Bardo-museum.

Romeinsch Carthago. Mozaïek, voorstelling van de villa van Julius; rondom: pachters brengen voortbrengselen der vier jaargetijden aan meester en meesteres.

Christelijk Carthago. Grafsteen met namen der martelaressen Perpetua en Felicitas. Christ. Museum.

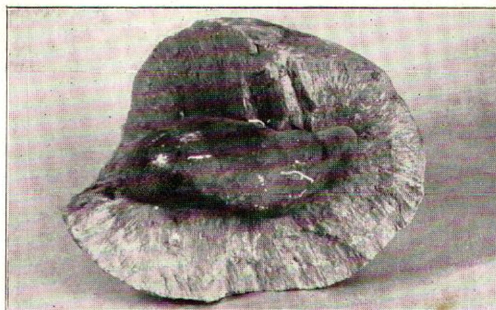

Christelijk Carthago. Ruïne van een vroeg-Christ. basiliek even buiten de stad.

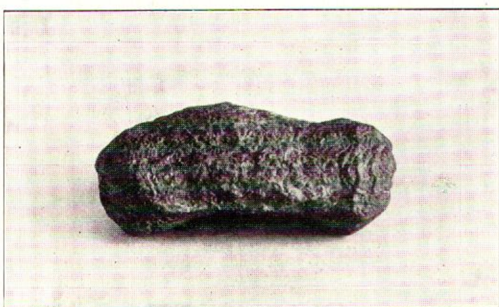
CONCRETIES

Vuursteen [kiezel- (chalcedoon-) concr.] uit het Maastrichtsche krijt; w. gr. 40 cm. Rechts boven: de afdruk van een zee-egel.

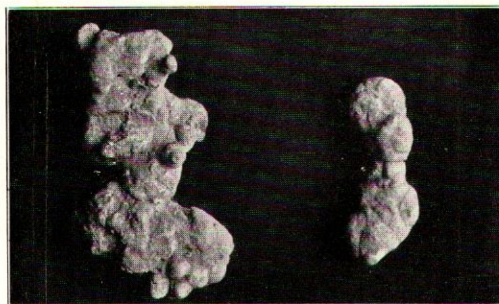
Aragoniet-concr. uit slijkvulkaanafzettingen op Trinidad; w. gr. 20 cm. Afzetting rondom een rolsteen.

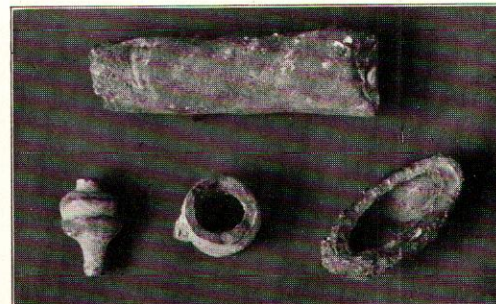
Marcasiet-concr. uit de krijtkust bij Calais; w. gr. 12 cm. De vorm der kristallen is nog te zien.

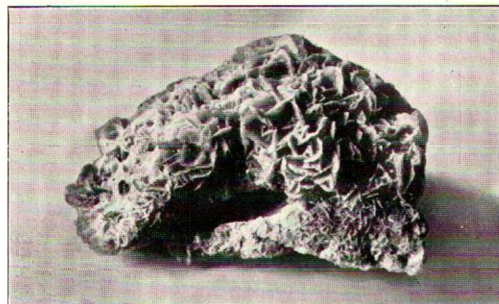
Meniliet [kiezel- (opaal-) concr.] uit het Tertiair van de omgeving van Parijs; w. gr. 10 cm.

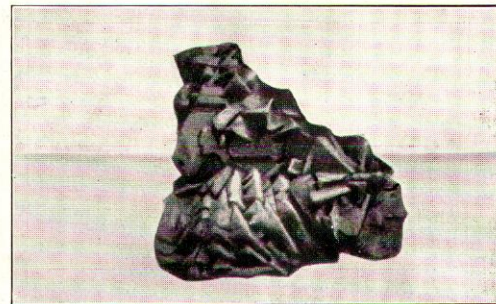
Löss-poppetjes (calciet-concr.) uit de Z. Limburgsche Löss; w. gr. 8 cm.

Limoniet (ijzeroer-) concr. uit den Achterhoek; w. gr. 8 cm. Rechts onder: schil van een klappersteen.

Gipskristallen-concr., zgn. woestijnroos uit Algiers; w. gr. 10 cm.

Calcietkristallen-concr. uit zandsteen bij Fontainebleau; w. gr. 7 cm. De calciet heeft de zandsteen geheel opgenomen.

Werken: Historiarum Sallustii Fragmenta (Antwerpen 1573); Magni Aurelii Cassiodori de Orthographia Libellus (Antwerpen 1579); Valerii Flacci Argonautica cum castigationum libello. Antiquarem lectionum libri III; Emendationum libri II (Antwerpen 1576).

Carrión, Antonio Luis, Spaansch journalist en schrijver. * 1839 te Malaga, † 1895 te Madrid. Als dichter schreef hij gloedvolle verzen. Bleef, ook tijdens zijn verbanning (om politieke redenen), vol enthousiasme en onder sterke inspiratie zijn land bezingen. Afgevaardigde van de Cortes in 1868, 1872 en 1873. Stichter der Biblioteca Andaluza.

Voorn. werken: Cantos populares (1870); Movimiento fabril e industrial en Andalucía (1876); Rey ninguno; Lágrimas y desencantos; República federal (1880). Tooneelstukken: Política menuda; A cadena perpetua; Un pollo de sesenta anos (1865). *Borst.*

Carrizo, haast uitgestorven stam der → Indianen van Noord-Amerika, Zuid-Oostelijk gebied; op de grens van Mexico, staat Tamaulipas, Mexico.

Carroll, Lewis, pseudoniem, waaronder de lector in de wiskunde te Oxford, Charles Lutwidge Dodgson, zijn beroemde kinderboeken schreef. * 1832, † 1898. Alice's Adventures in Wonderland (1865) is het klassieke kinderboek, dat in de Engelsche letterkunde nooit is overtroffen. Een Ned. vert. door R. ten Raa verscheen in 1889. *Pompen.*

Carsíoli of Carséoli (ant. geogr.), stad in het gebied der Aequi; teg. Piano del Cavaliere tusschen Arsoli en Carsoli.

Carson Sink, meer in den staat Nevada (Ver. Staten van Amerika), strekt zich uit tusschen het Humbold- en Trinidad-gebergte (39° 50′ N., 118° 20′ W.).

Carstens, Asmus Jacob, Deensch schilder en teekenaar; * 1754 te St. Jürgen (bij Sleeswijk), † 1798 te Rome; werd om zijn radicalisme van de Kopenhager academie weggezonden, woonde daarna in Lübeck, later (1790) in Berlijn als professor aan de academie en leefde sinds 1792 eenzaam en in voortdurende ziekelijkheid te Rome. Hij illustreert op zijn later beroemd geworden kartons tafereelen uit Dante, Shakespeare, Ossian en de Grieksche sagen en drama's, in neo-klassicistischen trant. Zijn kleuren zijn week, de teekening overheerschend.

Lit.: Fernow, C. (nieuwe uitg. door Riegel 1867); P. Schmidt, C. (1916). *Knipping.*

Carstensz, Jan, Ned. zeevaarder en opperkoopman te Banda. Hij vertrok 21 Jan. 1623 met een instructie van de G. G. J. P. Coen van Amboina als commandeur van de jachten Arnhem en Pera, om een onderzoekingstocht te doen naar de Kei- en Aroe-eilanden en na te gaan of Nieuw-Guinee samenhing met Australië. In Februari ontdekte hij de sneeuwbergen van Nieuw-Guinee, verkende de Prins Frederik-Hendrik-eilanden, maar vond niet den doortocht door de Torres-straat. Hij kwam in de Carpentaria-baai, waar hij o.a. Arnhemsland ontdekte. De door hem vervaardigde kaart bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief. Later maakte C. nog reizen naar de Roode Zee, de Perzische golf en de Straat van Mozambique.

Lit.: L. C. D., van Dijk, Twee tochten naar de Golf van Carpentaria, in Mededeelingen uit het O.I. archief (1850); mr. J. E. Heeres, Het aandeel der Nederlanders in de ontdekking van Australië (1899). *de Visser.*

Carstensz-toppen, 5 000 m hooge toppen van het Centraal-gebergte in Ned. Nieuw-Guinee.

Carswell, John, fanatiek Schotsch dominee. * ca. 1520, † 1572. Carswell vertaalde het Calvinische liturgieboek van John Knox in het Schotsch-Keltisch. Dit werd het eerste Keltische boek, dat ooit gedrukt is (1567 te Edinburgh).

Uitg.: The Book of Common Order. . . . translated into Gaelic by J. C., ed. by Thomas M'Lauchlan (1883).

Carta, in de rechtsgeschiedenis: oorkonde, opgemaakt tot bewijs van een rechtshandeling. De c. vormt ook wel een constitutief vereischte voor de rechtshandeling zelf. Levering eener zaak kon geschieden door overhandiging der c. vóór het gerecht (traditio per cartam; → Zegel en brief).

Lit.: Brunner, Deutsche Rechtsgesch. ([2]I, 568 vlg.); de Blécourt, Kort Begrip (184 en 336). *Hermesdorf.*

Cartabèl of kartabèl, waarschijnlijk van het Spaansch: cartapel = aankondiging. In N. en Z. Nederland gebruikelijke benaming voor het Directorium. Verbastering: kattebel(letje). Mogelijk ook ⟨ chori tabula (= koortafel), een boekje met de noodige aanwijzingen voor het bidden van het Brevier in het koor.

Carta del lavoro (Ital., = arbeidsgrondwet), de op 21 April 1927 door den Grooten Fascistenraad in Italië afgekondigde sociaal-politieke grondwet. In tegenstelling met de liberale en democratische ideeën, gaat zij van het standpunt uit, dat een direct en voortdurend ingrijpen van den staat tot handhaving en vermeerdering der productie noodzakelijk is en dat de staat de verplichting heeft den arbeid te beschermen en in plaats van den klassenstrijd de samenwerking der klassen te bevorderen.

De C. houdt in: algemeene richtlijnen, waardoor het recht der vereenigingen en der collectieve arbeidscontracten nader bepaald en verwezenlijkt zullen worden; de afzonderlijke regeling van betreffende vraagstukken werd niet in de C. opgenomen, maar is overgelaten aan de loonovereenkomsten. Voorzoover de C. echter geldend recht inhoudt, is zij hoofdzakelijk een verduidelijking en herhaling der vakvereenigingswet van 3 April 1926, en bekrachtigt zij de erkende vakvereenigingen van werkgevers en werknemers als publiekrechtelijke lichamen, die van alle vakgenooten, ook van niet-leden, een bijdrage kan eischen, en die met haar algemeene contracten voor het betreffende beroep de afzonderlijke overeenkomsten hierin voorgaan. In geval een algemeen contract niet tot stand komt, heeft een arbeidsgerecht, dat uit drie geleerden en twee ter zake deskundigen bestaat, tot taak een overeenkomst op te stellen.

Uit deze bevoegdheden der prov. en centrale bonden der vakvereenigingen, waarvan de beambten van staatswege worden aangesteld, uit het scherpe staatstoezicht over de erkende vereenigingen en vooral uit het verbod van stakingen, enz. blijkt duidelijk het op den voorgrond treden der staatsmacht in de nieuwe Ital. wetgeving.

Cartagena, 1° een stad in Spanje (37° 36′ N., 0° 58′ W.) met 96 981 inw. (1931). Oorlogshaven, handelshaven van de huerta van Murcia. Uitvoer van zuidvruchten, wijn, esparto; ertsen.

In de Oudheid heette Cartagena Carthago Nova = het nieuwe Carthago. Gesticht door Hasdrubal als steunpunt der Carthaagsche macht, op de plaats eener oude Phoenicische nederzetting. In de buurt zilvermijnen. 209 v. Chr. ingenomen door P. Cornelius Scipio Africanus; hoofdstad van Hispania Citerior, belangrijkste plaats van het Iberische schiereiland tijdens de Rom. republiek; in den keizertijd over-

vleugeld door Tarraco; 425 ingenomen door de Vandalen. Vondsten aldaar zijn belangrijk voor de kennis van inheemsche cultuur. *Davids.*

Van de Romeinsche bouwwerken is weinig meer over, evenmin als van het Moorsche kunstelement. Uit de tweede helft der 13e eeuw (na 1247) stamt de Gotische kathedraal onder auspiciën van den Minderbroeder Fray Pedro Gallego, toentertijd bisschop der stad en biechtvader van Alfons X. *Knipping.*

2° Stad in Z. Amerika, vroeger C. de las Indias genaamd, hoofdstad van het dept. Bolivar der rep. Columbia, aan de kust van de Caribische Zee gelegen op een smalle landtong. Met de voorstad Iijimani ong. 97 000 inw. C. is een belangrijke haven der republiek, sinds een kanaal ter verbinding met de rivier Magdalena is gegraven en zij bereikbaar is gemaakt voor groote schepen. Spoorweg naar Calamar. C. sedert 1900 aartsbisdom. *Zuylen.*

Cartagh de Jongere (Lat. Carthacus), Heilige, leerling van den H. Cartagh den Ouderen, * ca. 555 in het graafschap Kerry, † 14 Mei 637 te Lismore. Hij werd ca. 580 priester gewijd. Na in 635 uit zijn eerste stichting Rahan verdreven te zijn, stichtte hij het klooster Lismore en was ook daar bisschop. Feestdag 14 Mei. *J. v. Rooij.*

Cartago, 1° stad in de rep. Columbia (Z. Amerika), 76° W., 5° N., gelegen aan een zijtak van de Cauca-rivier; 22 000 inw. Knooppunt van de Pacific- en Caldas-spoorweg. Uitvoer: cacao, koffie, tabak, vleeschconserven.

2° Stad in de rep. Costa Rica, Centraal-Amerika, aan den spoorweg Limon—San José; 1563 gesticht, tot 1823 hoofdstad der rep. Costa Rica. Meermalen door aardbevingen verwoest (1823, 1910), ca. 26 000 inw. Uitvoer: maïs, suiker, koffie. Zetel van het hof van Arbitrage voor Centraal-Amerika.

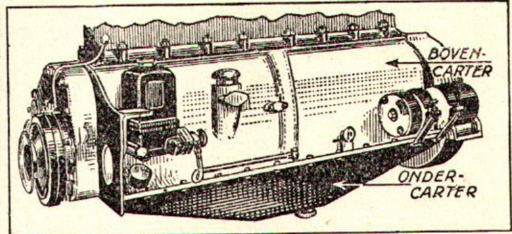
Cartailhac, Emile, Fransch geleerde, die vooral de voorhistorie van Frankrijk, N. Spanje en N. Italië onderzocht en de grondlegger der Fransche praehistorie genoemd wordt. * 1845 te Marseille, † 1921 te Genève. Hij was sinds 1906 hoogleeraar in de anthropologie te Toulouse. Redacteur van L'Anthropologie (1896—1921).

Voorn. werken: Les âges préhistoriques de l'Espagne et du Portugal (1886); La caverne d'Altamira (1908, samen met Henri Breuil); Les grottes de Grimaldi (1912). *Knipping.*

Cartault, Augustin George Charles, Fransch Klassiek philoloog, * 1847, † 1922. Hij gaf archeol. en letterk. werken uit en was prof. in Lat. aan de Sorbonne (1887).

Carte du Ciel, de algemeen gebruikte naam voor een fotografischen atlas van den geheelen hemel, die met samenwerking van 18 sterrenwachten sinds 1890 samengesteld wordt. Hiervoor worden met instrumenten van gelijke grootte fotografische platen opgenomen, die 2 graden in het vierkant afbeelden en die zoo over elkaar grijpen, dat iedere ster 2 × gefotografeerd wordt. In totaal moeten hiervoor 22 000 platen worden opgenomen van 40 min belichtingstijd, die naar schatting 30 millioen sterren bevatten. Tegelijk worden nog 22 000 platen opgenomen met korteren belichtingstijd (3—5 min) en waarop de plaatsen van alle sterren gemeten worden en in een catalogus samengesteld. Het aantal sterren zal hier 3 à 4 millioen bedragen. Het is de vraag of het werk ooit klaar komt. *P. Bruna.*

Carter is dat onderdeel van den automobielmotor, waarin de krukas en de nokken of excentriekas zijn gelagerd; het bestaat uit twee deelen, nl. het bovencarter, meestal uit aluminium gegoten, en het ondercarter, meestal uit plaatijzer gestampt. Het bovencarter bevat de vitale deelen van den motor, terwijl het ondercarter dient tot oliereservoir. Op het bovencarter is het cylinderblok bevestigd, terwijl aan de voorzijde een ruimte is voorzien voor een kettingtransmissie van de krukas naar de excentriekas; aan de achterzijde van het bovencarter bevindt zich het vliegwiel op de krukas gemonteerd. De bevestiging van het carter in het chassis geschiedt tegenwoordig meestal elastisch om de trillingen van den motor niet naar het chassis over te brengen. *Guljé.*

Carter.

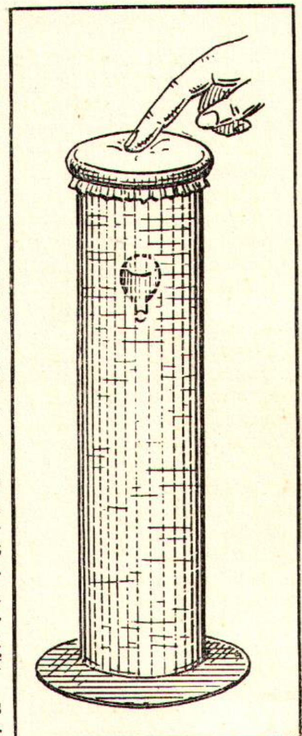
Carter, Howard, Engelsch Egyptoloog, * 1873. Hij was vanaf 1890 werkzaam in Egypt. opgravingen, lange jaren in dienst van de Egypt. regeering. Samen met lord Carnarvon vond hij in 1923 het graf van Toetanchamen.

Enkele werken: How. Carter and Percy E. Newberry, The Tomb of Thutmôsis (IV Westminster 1904); How. Carter and A. C. Mace, The Tomb of Tut-ankh-Amen enz. (I 1923; II 1927; III 1933, Londen). *Simons.*

Carteret, sir George, Engelsch kolonist; stichtte in 1664 de kolonie New Jersey en speelde ook een groote rol als planter en organisator in andere Engelsche koloniën op de Oostkust van Noord-Amerika.

Cartesiaansche duiker, toestelletje, dat soms in de natuurkunde gebruikt wordt om de samendrukbaarheid van een gas en de voortplanting van den druk in een vloeistof aan te toonen.

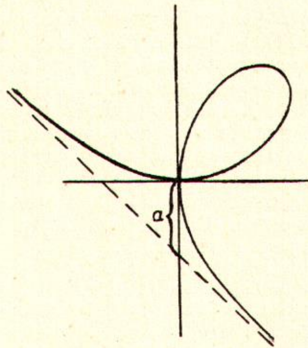
Een cylinderglas wordt volledig gevuld met water en door middel van een caoutchoucvlies luchtdicht gesloten. In het glas is

Cartesiaansche duiker.

vooraf een duikertje gebracht (glazen fleschje, van onder open), waarin zich juist genoeg lucht bevindt om het duikertje drijvend te houden. Drukt men nu het caoutchoucvlies zacht naar beneden, dan vermeerdert de drukking in het cylinderglas, de lucht in het duikertje wordt tot een klein volume samengeperst, dat niet in staat is om het toestelletje drijvend te houden; dit laatste zinkt dan ook in de vloeistof. Vermindert men nu den druk op het vlies, dan ontspant de lucht zich wederom in het fleschje en het duikertje stijgt weer naar de oppervlakte.

D'Olieslager.

Cartesisch blad of f o l i u m C a r t e s i i is een vlakke kromme, die in rechthoekige coördinaten de vergelijking $x^3 + y^3 = 3axy$ heeft.

Cartesisch blad.

Cartesius, → Descartes.

Carthaginiensis, → Plautus.

Carthago, Punisch: K a r t h a d a s h t = Nieuwe Stad, gesticht in de 9e eeuw v. Chr. door de Phoeniciërs vanuit Tyrus, 5e—3e eeuw v. Chr. groote machtsuitbreiding over de Phoenicische kolonies der Middellandsche Zee en over N. Afrika; voor de opkomende macht was de familie der „Megoniden" sterk werkzaam. Sinds de 6e eeuw v. Chr. handelsverdrag met Rome, wiens machtsuitbreiding naar het Z. een botsing onvermijdelijk maakte: Punische oorlogen. De slag bij Zama (Z.W. van C.) in 204 v. Chr. beteekende den politieken ondergang van C., dat na den 3en Punischen oorlog in 146 v. Chr. verwoest werd. C. Gracchus stichtte er 25 jaren later een Romeinsche kolonie, die zich sinds Caesar en Augustus ontwikkelde tot een bloeiende Romeinsche grootstad. Zie plaat.

Archeologie van C. Voor de citadel, zie → Byrsa. Van het P u n i s c h e C. bezitten we rijke vondsten uit de necropolen: kostbare houtbewerking, veel ceramiek van middelmatige kunstwaarde en sterk Egyptisch beïnvloed, metalen, vooral bronzen voorwerpen met naast Egyptischen ook Griekschen invloed, zilveren en gouden sieraden, ivoren en beenen voorwerpen, ivoren inlegwerk. De aanwezigheid van Protocorinthisch en Corinthisch aardewerk, van ceramiek uit Apulië en Campanië, van Attische en zgn. Rhodische lampen bewijst de uitgebreide handelsrelaties. Talrijke amuletten wijzen o.a. op den dienst van Tanit en Baal Hammon.

Van het R o m e i n s c h e C. werden resten van bouwwerken gevonden: odeum, theater, amphitheater, waarvan de arena iets kleiner is dan die van het Colosseum te Rome, thermen; een aquaduct van 132 km lengte, gebouwd op last van Hadrianus, voerde per dag 32 millioen liter water aan; resten van tempels, villakwartier met rechthoekig stratennet. Naast de weinige overblijfselen van schilderkunst, welke doet denken aan den Pompejaanschen stijl, is de beeldhouwkunst sterk vertegenwoordigd: beelden en koppen van Juppiter, Juno, Venus en Amor, Victoria, Ceres Africanus, Aesculapius en Telesphorus, ook van leden van het keizerlijke huis: Augustus, Octavia, Marcellus, Lucius Verus, Antoninus Pius. Kostbare vondsten worden bewaard in het tegenwoordige C. in het Musée St. Louis en het Musée du Bardo. Voor de opgravingen, met name van de Punische necropolen, verwierven zich groote verdiensten Delattre en Gauckler.

L i t.: G. G. Lapeyre, Carthage (1930, waar voornaamste literatuur); Stéph. Gsell, Hist. anc. de l'Afrique du Nord (I-IV 1913—1920 voor het Punische C., V enz. voor het Romeinsche C.); Carton, La beauté des ruines de Carthage (1923); id., Carthage (1926); voor afzonderlijke kwesties: Stéph. Gsell, Chronique archéologique africaine, in Revue Africaine (1893 vlg.) en in Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'Ecole française de Rome (XV 1895 vlg.). *W. Vermeulen.*

Carthago stond uiteraard aan het **hoofd der Kerk van Noord-Afrika,** al voerde de bisschop in de eerste eeuwen geen bijzonderen titel. Van de bisschoppen is vooral S. Cyprianus beroemd geworden, de martelaar en kerkvader. Er werden sinds begin 3e eeuw tal van provinciale synoden gehouden, vooral in verband met het → Donatisme. Voor de geschiedenis, → Afrika, Augustinus, Cyprianus, en de lit. aldaar.

Kerkelijke kunst. C. bezat in de 4e tot 6e eeuw eenige tientallen basilieken. In de documenten van dien tijd kan men er 23 vinden. Enkele daarvan zijn met meer of minder waarschijnlijkheid door p. Delattre bij zijn opgravingen teruggevonden. Het Christelijk museum der Witte Paters bevat o.a. een mooi reliëf, voorstellend de Aanbidding der Wijzen; een inschrift met de namen der in C. zoo populaire martelaressen Perpetua en Felicitas; een aantal kleine beeldjes van moeder met kind (of dit werkelijk Maria-beeldjes zijn is nog twijfelachtig).

L i t.: Audollent, Carthage romaine (1901); Mesnage, l'Afrique chrétienne (1912); Sauer, Der Kirchenbau Nord-Afrikas, in Grabmann u. Mausbach, Aurelius Augustinus (1930, 243-301); Lapeyre, l'ancienne Eglise de Carthage (II 1932). *Franses.*

Carthago Nova, → Cartagena.

Carthamus, → Saffloer.

Carthan, → Cariathaim (2°).

Cartier, 1° F r a n ç o i s, Zwitsersch letter-, geschied- en oudheidkundige, * 30 Aug. 1854 te Genève, † 1922 aldaar.

W e r k e n: o.a. Un homme de lettres du XVIe siècle, Antoine du Moulin, valet de chambre de la reine de Navarre (1895); Le libraire Jean Morin et le Cymbalum mundi de Bonaventure Despériers (1889).

2° J a c q u e s, Fransch ontdekkingsreiziger. * 1494 te St. Malo, † 1557 aldaar. In opdracht van Frans I deed hij drie reizen naar Canada. In 1534 ontdekte hij het St. Laurens-estuarium; in 1534 voer hij de rivier op, vond het Indianendorp Quebec en keerde eerst terug bij een het landschap beheerschenden heuvel, dien hij Mont Royal (het latere Montreal) noemde. Op zijn aansporen stichtte de Fransche regeering een kolonie bij Quebec, welke echter niet voldoende levenskracht had en na eenige jaren door C. naar Frankrijk werd terug gehaald. *de Visser.*

Cartilago, → Kraakbeen.

Cartimandua of C a r t i s m a n d u a, omstreeks 50 koningin der Briganten in Wales, gehuwd met → Venutius. → Caratácus.

Cartoccio of → Cartouche.

Cartographie is de wetenschap van het ontwerpen en vervaardigen van alle soorten van kaarten (topographische, geographische, ethnographische, ver-

keers-, zeekaarten, enz.). De gegevens, waarnaar de cartograaf zijn kaart opbouwt, worden verkregen door meting, driehoeksmeting, waterpassing, door luchtphoto's, photogrammetrie, door boren, peilen enz. Om deze gegevens, welke over telkens kleine gebieden verkregen worden, tot één kaart te kunnen vereenigen volgens de methoden der cartographische wetenschap, moet een keuze gedaan worden, wat weergegeven zal worden, wat niet. Deze keuze richt zich op de eerste plaats naar het doel van de kaart, en vervolgens naar de schaal, waarop de kaart geteekend wordt (hoe kleiner schaal, des te strenger keuze om alleen het essentieele weer te geven). Op twee wijzen kan men de gegevens op kaart brengen: 1° natuurgetrouw of de werkelijkheid benaderend (bijv. op plattegronden en topographische kaarten); 2° op symbolische wijze (bijv. een dubbel streepje op een geographische kaart zal een kanaal beteekenen, kruisjes of een bepaalde kleur op een kaart zal bijv. de Kath. bevolking aanduiden of het missiegebied van een bepaalde Orde of Congregatie). De moeilijkste weergave is die van het reliëf van het aardoppervlak. Het reliëf te land beeldt men hoofdzakelijk uit door arceeren en door hoogtelijnen. Bij het arceeren geven lengte, dikte en onderlinge afstand der streepjes den hoek van helling aan. Hoogtelijnen verbinden onderling de punten, welke op eenzelfde hoogte liggen. Bij overzichtskaarten geeft men het reliëf aan door schaduwing (donkerder voor steiler helling) en kleuren (bijv. bepaalde kleuren voor 0—200 m, voor 200—500 m, enz.). Zijdelingsche belichting (uit het N.W.) doet het reliëf soms plastischer uitkomen; een gevaar is echter, dat dan de belichte zijden meer effen en de schaduwzijden steiler lijken dan in werkelijkheid het geval is. Bij zeeën geeft men grooter diepte door donkerder kleur aan. Dikwijls combineert men ook meerdere methoden. Zie verder → Kaart, → Kaartprojectie.

Als onderdeel van deze belangrijke wetenschap moge hier nog genoemd worden de **carthographie linguistique,** het in kaart brengen van dialectverschijnselen (→ Dialectgeographie, → Taalkaart). Hiervoor bestaan twee manieren. Men kan zonder meer de voor een bepaald begrip in elk dialect opgegeven vormen onverwerkt op de kaart zetten en noemt dit dan: grondkaarten; of men verwerkt de gegevens en krijgt dan: verwerkte kaarten. Hierbij is dus het kaartbeeld gesynthetiseerd. Men geeft deze kaarten meer pasklaar om er aanstonds conclusies uit te trekken en werkt dus met isoglossen of met vlakken. De vormen zelf worden er dus niet telkens opnieuw op geteekend, maar met kleur of lijn geeft men slechts haar uiterste uitbreiding en begrenzing aan. Terwille van de duidelijkheid en van het sprekende van het beeld houdt men dan vaak slechts een bepaald verschijnsel in het oog. De methode der grondkaarten past de Atlas linguistique de la France en het Duitsche taalgeographische tijdschrift Teuthonista toe. Het Ned. tijdschrift Onze Taaltuin geeft verwerkte kaarten. *Weijnen.*

Cartometrie, het bepalen uit de kaart van afstanden, oppervlakten en hoeken. Het meten van afstanden geschiedt door den op de kaart langs een rechte of kromme lijn (met een curvimeter) gemeten afstand in de door de schaal aangegeven verhouding te vergrooten. Hierbij dient men er mede te rekenen, dat bij kaarten op kleine schaal deze verhouding niet voor elk punt en voor elke richting dezelfde is, maar afhangt van de gebezigde projectie. Het meten van oppervlakten en hoeken kan alleen goed geschieden resp. op aequivalente (oppervlaktegetrouwe) en conforme (hoekgetrouwe) kaarten. Anders moet men zijn toevlucht nemen tot berekening. Hoeken worden dan eenvoudig met den gradenboog gemeten, oppervlakten door het betreffende gebied te calqueeren op millimeterpapier en het aantal omsloten vierkantjes van 1 mm² uit te tellen. Ook kan men gebruik maken van een planimeter. Is de omtrek zeer ingewikkeld, dan kan men het gebied uitknippen, wegen en dit gewicht vergelijken met het gewicht van een uit hetzelfde papier geknipt vierkant van bekend oppervlak. De op de kaart gevonden oppervlakten moeten vergroot worden in de verhouding, aangegeven door het kwadraat van de schaal. *Jong.*

Carton, K a r e l, kanunnik, geschied- en opvoedkundige. * 3 Jan. 1802 te Pittem, † 19 Sept. 1863 te Brugge. Begon als onderpastoor te Ardoye in zijn huis het werk der doofstomme kinderen. 1 Juli 1835 stichtte hij te Brugge de Zusters der kindsheid van Maria en opende zijn gesticht voor doofstommen en blinden (Spermaljie). Veel schreef C. over de opvoeding dier gebrekkigen: in alle landen vond hij erkenning, België en Frankrijk bekroonden hem. In 1839 eerste voorzitter der Brugsche Soc. d'Emulation. Hij gaf verscheidene geschiedkundige werken uit.

L i t.: F. Van de Putte, Biogr. de Ch. L. Carton (Brugge 1864); Kervyn de Lettenhove, Notice sur M. le chanoine Carton (Brussel 1865; lijst zijner onderscheidingen en 105 werken). *Allossery.*

Carton de Wiart, H e n r y, Belgisch staatsman en letterkundige, * 1869 te Brussel. Wijdde zijn jeugd aan de Katholiek-sociale propaganda in de arbeidersmiddens en schreef romans, verhalen en werken over de sociale kwesties. In 1896 volksvertegenwoordiger voor Brussel geworden, speelde hij sindsdien een voorname rol in de Kamer, o.m. in de elaboratie van de wet op de evenredige vertegenwoordiging (1899). Minister van Justitie toen de oorlog uitbrak, was hij ook lid van de regeering te Le Hâvre. Minister-president in 1919, vormde hij een eenheidsministerie van Katholieken, liberalen en socialisten. In minderheid gesteld, trok hij zich in 1921 terug. Minister van Hygiëne en Sociale Voorzorg van 1932 tot 1933. *Ulrix.*

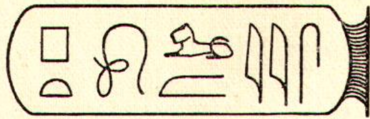
W e r k e n: Juridische en sociale werken: Manuel d'études sociales (1904); Catéchisme du mutualiste (1895); Le travail industriel de la femme mariée (1897); La protection de la petite propriété (1898); L'enseignement pour la vie (1911). — Belletrie: La cité ardente (1905); Les vertus bourgeoises (1910); Contes hétéroclites (1892); Histoire de Belgique (1928); Mes vacances au Brésil (1927); Mes vacances au Congo (1928).

Cartonnage, het verwerken van stroobordcarton tot allerlei vormen, als doozen, kokers, enz.

Cartonpapier. Hiertoe worden gerekend papieren met een gramgewicht van 200 tot 550 à 600 gram per m². Voor de fabricatie, → Papierfabricatie. De fijnere soorten worden op de langzeefmachine, de mindere kwaliteiten op het cylinderwerktuig gefabriceerd. Zwaardere cartons worden door samenplakken van dunnere papieren gefabriceerd. Voornaamste soorten zijn post-, ivoor-, bristol-, plak-, lichtdruk-, koperdruk-, kunstdruk- en chromocarton. *Tielens.*

Cartouche, „koningsring", waarmee sommige titels der pharaos op de Egypt. monumenten zijn omgeven (oorspr. rond, later afgeplat-langwerpig). De C. van Ptolemaeus en Cleopatra, resp. door Thomas Young en door Champollion Le Jeune ontcijferd,

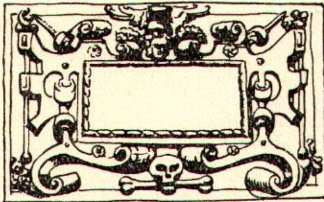
waren belangrijke hulpmiddelen bij de ontcijfering van het Egypt. hiëroglyphenschrift. *Simons.*

Cartouche van Ptolemaeus (boven) en van Cleopatra(onder).

In de sierkunst noemt men cartouche een meestal in reliëf uitgevoerd ornament, niet zelden door randen of lijsten omgeven, waarvan de middenruimte plaats biedt voor een inscriptie. Het is mogelijk, dat de c. aan het Romeinsche legerteeken is ontleend. De eenvoudige, staande of liggende, rechthoek komt zelden voor, meestal is de rand naar buiten uitgewerkt. Zoo vinden we bijv. de c. op monumenten der vroeg-Renaissance. In lateren tijd gaan die randen naar alle zijden omkrullen als ware het materiaal perkament of leer. Vooral in de Barok (titelpunten van boeken, diploma's enz.) komt dit krulwerk tot weelderige ontwikkeling. *Knipping.*

Cartouche (gevelsteen te Heusden).

Cartouche, populaire bandiet uit Parijs († 1721); de volksverbeelding en het volkstooneel idealiseerden zijn beeld tot een heldhaftigen, geestigen en schilderachtigen baanstrooper.

Car trust bonds, een bijzondere soort obligaties, uitgegeven door spoorwegmaatschappijen in de V. S. van Amerika, bij aankoop van rollend materieel.

Cartularium of Chartularium is een boek, waarin een klooster of kerk de voornaamste oorkonden afschreef, om een overzicht te hebben van de bezittingen. Het oudste in Nederland aangelegde Cartularium is dat van St. Radbod, bisschop van Utrecht; het werd waarschijnlijk omstreeks 914 samengesteld en later uitgebreid. Het is uitgegeven door S. Muller: Het oudste Cartularium van het Sticht, Werken van het Historisch Genootschap (Derde serie 1892, 3). *Post.*

Cartuyvels, Karel, kanunnik, vice-rector der Leuvensche universiteit, huisprelaat van Z. H. den Paus, gevierd Fransch kanselredenaar. * 27 Febr. 1835 te Luik, † 26 April 1907 aldaar. In 1859 doctor in de theologie te Rome, daarna leeraar aan het grootseminarie van Luik; in 1865 hoogleeraar in wijsbegeerte en godsdienst aan de Leuv. univ.; 1872 tot 1901 vice-rector. Door ziekte verplicht ontslag te nemen, wordt hij deken van het kapittel te Luik. Zijn werk en kanselreden werden in 1909 gebundeld: Le Christ, la Patrie, Rome. Louvain. *Allossery.*

Lit.: Annuaire de l'univ. cath. de Louvain (1908).

Carum, → Karwij.

Carus, Marcus Aurelius, Romeinsch keizer van 282—'83, een Illyriër; praefectus praetorio van keizer Probus. Hij werd door zijn soldaten gedwongen het purper aan te nemen, zomer 282. Probus werd door zijn eigen troepen vermoord. C. trad streng tegen de moordenaars op. In 283 trok hij op tegen de Perzen, veroverde Ctesiphon (vandaar zijn bijnaam Persius of Parthicus), doch werd zgn. door den bliksem getroffen, d.w.z. door zijn eigen troepen vermoord, 29 Aug. 283. *Davids.*

Carus, 1° Carl Gustav, arts en hoogleeraar te Dresden, vriend van Goethe, physiognomist. De uitwendige trekken waren voor hem als zinnebeelden van bepaalde geestesgaven. * 1789 te Leipzig, † 1869 te Dresden.

Werken: o.a. Symbolik der menschlichen Gestalt (1853; heruitgegeven door Lessing 1925); Vorlesungen ueber Psychologie (1831); Atlas der Cranioscopie.

2° Julius Victor, Duitsch zoöloog; * 25 Aug. 1823 te Leipzig, † 10 Maart 1903. Studeerde medicijnen te Leipzig en werd daar in 1853 professor in de vergelijkende anatomie. Van 1873—'74 hield hij voordrachten over de zoölogie aan de universiteit van Edinburg als plaatsvervanger van Wiville Thomson.

Werken: System der tierischen Morphologie (Leipzig 1853); Icones zootomicae (Leipzig 1857); Biblioteca zoologica (met Engelman; 2 dln. Leipzig 1861); Geschichte der Zoologie (München 1871); Handbuch der Zoologie (2 dln. Leipzig 1863—'75); Prodomus faunae mediterraneae (2 dln. München 1885—'93).

Carusius van Urbino, → Bartholomaeus Carusius van Urbino.

Caruso, Enrico, beroemd Ital. operazanger (tenor); * 25 Febr. 1873 te Napels, † 2 Aug. 1921 aldaar. Leerling van Guglielmo Vergine. Zijn loopbaan begon te Milaan in de rol van Loris bij de première van Giordano's Fedora. Na een Amer. tournée in 1904 was zijn roem als de grootste tenor van zijn tijd gevestigd. Bij C. was de ongehoorde prachtv. zijn orgaan verbonden met een voornaamgecultiveerde voordracht. Zijn repertoire was beperkt tot de Ital. en Fr. opera.

E. Caruso.

Werk: Metodo di Canto. — Lit.: P. V. R. Key en Bruno Zirato, Enrioo Caruso (London 1923); Emil Ledtner, Erinnerungen an Caruso (1923); Wagenmann, E. C. und das Problem der Stimmbildung (1924); S. Fucito en B. Beyer, C's Gesangskunst und Methode (1928). *Hanekroot.*

Carvajal, Micael de, Spaansch schrijver. * 1480 te Plasencia. Bekend is van hem Josefina, een religieus drama voor den Sacramentsdag van 1523,

en een onvoltooid Auto de las Cortes de la Muerte (voltooid en uitg. door L. Hurtado in 1557).

Carvalho, H i ë r o n y m a, mystieke uit een adellijk Portugeesch geslacht, † 3 Oct. 1585 te Santarem. Zij was gehuwd met Franciscus Coutigno, graaf van Marialua, die in 1576 in den strijd tegen de Mooren sneuvelde. In 1581 legde zij als Derde-ordelinge van S. Dominicus haar geloften af. In het proces harer zaligverklaring, dat niet beëindigd werd, werden verschillende wonderen, o.a. rozenregen, stigmata, vastgesteld. *J. v. Rooij.*

Cary, H e n r y F r a n c i s, de Engelsche Dante-vertaler, Anglicaansch geestelijke. * 1772, † 1844. C.'s vertaling van de Divina Commedia, in blanke verzen, verscheen gedeeltelijk in 1805, en geheel in 1814. Anderen hebben later meer nauwkeurige vertalingen geleverd, en beter den geest en het rhythme en de terza rima van het origineel weergegeven, maar C.'s vertaling heeft iets van de poëzie bewaard en is nog altijd het meest populair in Engeland. *Pompen.*

Carya, → Hicorynoot.

Caryanda (a n t. g e o g r.), stad in Carië, geboorteplaats van den logograaf Scylax; door Mausolus met Halicarnassus vereenigd.

Caryatiden, vrouwengestalten, die de architectonische functie van zuilen vervullen, reeds in de 6e eeuw v. Chr. in de Gr. bouwkunst in gebruik. Zoo werd te Delphi in de schatkamers van de Cnidiërs en Siphniërs het balkwerk met tympanum gedragen door twee nog archaïsch gevormde beelden; tusschen het hoofd en het eigenlijke kapiteel droegen zij een zgn. polos, waardoor de figuur zelf vrijer stond. In den Zeustempel te Acragas (Agrigentum) op Sicilië, gebouwd kort na 480 v. Chr., droegen ruim 7 m hooge C. en Atlanten het balkwerk. Beroemd is de Caryatiden-hal aan den Zuidkant van het Erechtheion te Athene: het dak wordt gedragen door zes meisjes (k o r a i), drie rustend op het rechterbeen, drie op het linkerbeen, terwijl aan den kant van het dragende been de verticale plooien van het kleed de canneluren van een zuil suggereeren. (Zie plaat tegenover kolom 512 in deel III.) C. werden ook gebruikt bij losse monumenten, bijv. bij de zgn. acanthus-zuil te Athene. — De naam C. verklaart men als: meisjes van Caryae bij Sparta, die bij een godsdienstigen dans ter eere van Artemis een hoofdbedekking droegen in den vorm van een mandje. → Canephorus. *W. Vermeulen.*

Caryatide.

L i t.: G. Rodenwaldt, Die Kunst der Antike.

Caryocar, het voornaamste geslacht van de plantenfamilie der C a r y o c a r a c e a e, dat in tropisch Amerika van de Antillen tot Peru en Brazilië met tien soorten wordt aangetroffen. De bladeren zijn driedeelig, de bloemen trosvormig en de vrucht is een steenvrucht met ten hoogste vier zaden.

In het steppengebied vindt men de behaardbladige C. brasiliense en C. villosum. De vethoudende zaden dezer groep worden gaarne gegeten om den heerlijken amandelsmaak en zijn als boternoten en nog zeer vele andere namen in hun land bekend. In Europa worden deze noten soms ook aangetroffen in delicatessenzaken. De smakelijkste noten leveren C. nuciferum uit Guyana, C. amygdaliferum uit Peru en Columbia, C. glabrum, zoowel in Brazilië als op de Antillen groeiend, en de beide bovengenoemde steppenbewoners. *Bouman.*

Caryocaraceae, een kleine plantenfamilie, bestaande uit twee geslachten Caryocar met tien soorten en Anthodiscus met drie soorten. Het is een tropisch Amerikaansche groep, die men van de Antillen tot Brazilië aantreft. De leden dezer familie zijn meerendeels boomen, met driedeelige bladeren. Terwijl Caryocar een steenvrucht voortbrengt, heeft Anthodiscus een ronde vleeschachtige schijfvrucht met 8—12 deelen. De bestuiving geschiedt veelal door vogels. *Bouman.*

Caryophyllaceeën, → Muurachtigen.

Caryophylli, → Kruidnagelen.

Caryophyllus, → Eugenia.

Caryopteris, een klein plantengeslacht van de familie der V e r b e n a c e a e, is afkomstig uit Z.O. Azië. De aromatisch geurende, vaak klimmende struiken, met licht blauwe bloemen, komen tot in Japan voor.

Caryota, → Vischstaartpalm.

Carystus (a n t. g e o g r.), stad in het Zuiden van Euboea; teg. Karysto.

Casa, G i o v a n n i d e l l a, Ital. schrijver, * 28 Juni 1503 te Mughello (Florence), † 14 Nov. 1556 te Rome. Was aartsbisschop van Benevento, apostolisch nuntius, secretaris van State van Paulus III te Rome. Hij schreef veel in het Latijn en in het Italiaansch. Zijn meest beroemde werk is G a l a t e o, waarin hij in een stijlvol proza de regels van de goede wereld uiteenzet. Hij schreef ook lyrische gedichten, Rime, waarin hij tracht meer harmonie aan het vers te geven en, in tegenstelling met de school van Petrarca, meer plechtigheid aan den stijl.

V o l l e d i g e u i t g. van zijn werken (3 dln. Florence 1707; 4 dln. Milaan 1806). *Ulrix.*

Casablanca, haven van W. Marokko, aan de vlakke Atlantische kust; ruim 160 000 inw. met 56 000 Europeanen; moderne Fransche stad naast oude, slordige wijk; drukbezochte handelsplaats; radiostation en luchthaven; spoorwegstation.

Casa dei Bambini, → Montessorianisme.

Casadesus, een Fr. familie, welke uit een aantal voortreffelijke instrumentalisten bestaat. Vooral voor de oude muziek maakten zij zich zeer verdienstelijk. Zij stichtten de „Société des instruments anciens", die jarenlang een internationale reputatie handhaafde en o.a. ook in Ned. groote bekendheid genoot. Een lid van deze familie is F r a n c i s L o u i s (* 2 Dec. 1870 te Parijs), dirigent der provincie-tournée's van de Opéra en de Opéra Comique, daarna trad hij in vele Europeesche steden op als gastdirigent. In 1921 stichtte hij te Fontainebleau het Amer. Conservatorium, waarvan hij eere-directeur is. Hij schreef eenige lyrische drama's, symphonische werken en liederen. *Hanekroot.*

Casale, → Ubertino van Casale; → Guglielmo van Casale.

Casale Procédé, → Stikstofverbinding.

Casals, P a b l o, violoncellist en dirigent; * 29 Dec. 1876 te Vendrell (Catalonië). C. was aanvan-

---

kelijk leerling van José Garcia, later van Monasterio te Madrid. Hij debuteerde in 1889 te Barcelona, in 1898 verscheen hij op de concertpodia te Parijs en Londen. Hij stichtte met den Belgischen violist Crickboom een strijkkwartet en werd in 1897 tot leeraar aan het Conservatorium te Barcelona benoemd. C. is ook als dirigent werkzaam. In 1919 stichtte hij te Barcelona het Orquesta Pau Casals. Voorts is hij componist van orkest- en kamermuziekwerken. C. is gehuwd met de zangeres Susan Metcalfe. *Hanekroot.*

Casamance, kuststroom in Fransch Senegal.

Casanate, Marcus Antonius Alegre de, Spaansch Carmeliet, * 1590 te Tarragona (Aragonië), † Sept. 1658.

Hij was eerst secretaris aan het hof van Philips III, werd in 1609 tot kardinaal verheven en was een gevierd kanselredenaar. Zijn geschriften over de geschiedenis der Orde hebben geen critische waarde.

Voorn. werk: Paradisus Carmelitici Decoris (Lyon 1639). *J. v. Rooij.*

Casanatensis, Bibliotheca, openbare bibliotheek, gesticht in het klooster S. Maria sopra Minerva te Rome, in verbinding met twee leerstoelen voor Thomistische theologie, door den geleerden en vromen kardinaal Gir. Casanate (* 1620, van 1693 tot zijn dood in 1700 bibliothecaris der Roomsche Kerk).

Lit.: Revue Thom. (1911). *J. Sassen.*

Casani, Petrus (kloosternaam: Petrus a Nativitate Dominae Mariae), Eerbiedwaardige, Piarist, * 8 Sept. 1570 te Lucca, † 13 Oct. 1647 te Rome en begraven in San Pantaleon. Te Rome volgde hij, samen met den H. Aloysius, de lessen van den H. Bellarminus, en werd in 1600 priester gewijd. Daar ook leerde hij als secretaris-generaal der Sodaliteit a Matre Dei, welke in 1614 met de Piaristen vereenigd werd, den H. Joseph van Calasanza kennen en werd diens meest trouwe medewerker, zoodat hij genoemd wordt „scholarum piarum confundator”. Het proces der zaligverklaring is in 1922 ingeleid.

Lit.: Acta Ap. Sed. (14, 1922, 308-312). *J. v. Rooij.*

Casanova, 1° Frans Joseph, schilder en graveur van Ital. oorsprong, * 1727 te Londen, † 1802 te Brühl. Zijn landschappen ontwikkelen zich onder invloed van Fr. Guardi. Werkte eerst te Parijs („peintre du roi”), doch na 1783 in Weenen. Werken o.a. in het Louvre te Parijs. *Knipping.*

2° Giacomo Girolamo, chevalier de Seingalt, Italiaansch avonturier; * 2 April 1725 te Venetië, † 4 Juni 1798 op het slot Dux in Bohemen. Raakte vanwege zijn al te vermetele brutaliteiten in de Venetiaansche staatsgevangenis der Piombi, waaruit hij in 1756 ontvluchtte; daarna begon hij een zwervend leven door Europa en bezocht ook Nederland. Overal wist hij tot de voornaamste persoonlijkheden der 18e eeuw door te dringen, behept met een voor niets terugdeinzend cynisme, pochend op zijn zeer bedenkelijke liefdesavonturen. Zijn laatste dertien levensjaren sleet hij als bibliothecaris van een graaf Waldstein op het kasteel Dux, waar hij ook schreef zijn befaamde Mémoires, die ondanks het bedenkelijke van hun inhoud voor de zedengeschiedenis der 18e eeuw van waarde zijn en een reeks van uitgaven hebben beleefd.

Lit.: Maynial, Casanova et son temps (1910); mr. C. P. van Rossem, Twee historische avonturiers (1914, gebrekkig van inhoud); Gugitz, Casanova und sein Lebensroman (1921); Pollio, Bibliographie des oeuvres de Casanova (1926). *v. Gorkom.*

3° Jean Jacques (Giovanni Giacomo), broer van Frans Joseph, schilder en teekenaar, * 1730 te Venetië, † 1795 te Dresden. Werkte bij Raffaël Mengs en werd om zijn teekeningen door Winckelmann zeer hoog geschat.

Lit.: Delogu, Pittori veneti minori del Settecento (1930).

Casaque (Fr.), musketiersjas, livreijas, zijden buis van een jockey. In de damesmode wordt met c. een blouse bedoeld, in model overeenkomend met bovengenoemde jockeybuis.

Casarubios, Antonius de, Spaansch Minderbroeder, bekend door zijn kerkrechtelijk werk over de Privileges der Mendikanten: Compendium privilegiorum. Verschillende uitgaven (de eerste van 1525). *v. d. Borne.*

Lit.: Dict. Théol. Cath. (II, blz. 1821).

Casas, Bartholomaeus de Las, priester gewijd in 1510 te San Domingo in Amerika, sinds 1523 Dominicaan, en van 1544 tot 1550 bisschop van Chiapa in Mexico, de groote beschermer der Indianen tegen de Spaansche verdrukking. * 1474 te Sevilla, † 1566 te Madrid. Met een gloeienden zielenijver en een geweldige werkzaamheid, aan zijn krachtnatuur eigen, en met een heftigheid, die soms tot excessen voerde, trad hij op tegen de commendenslavernij en de geheele kolonisatiemethode in de Nieuwe Wereld, en vorderde de vrijheid der Indianen en de bekeering door liefde en onderricht, in plaats van door geweIddadige onderwerping. Hij wilde met Spaansche boeren naar de West gaan en negerslaven uit Afrika vervoeren om de zwakkere Indianen te ontlasten. Door herhaalde betoogen voor het Spaansche Hof wist hij in beginsel den steun der regeering te verkrijgen, maar de doorvoering van zijn idealen is mislukt door de tegenwerking der kolonisten. Sinds 1547 verblijft hij weer in Spanje, waar hij zijn werk nog voortzet tot aan zijn dood. Een groot aantal theologische en politieke geschriften omlijsten zijn idealen en zijn werk.

Lit.: Mac Nutt, Bartholomew De Las Casas (New York en Londen 1909); Freitag S.V.D., Historisch-kritische Untersuchung über den Vorkämpfer der indianischen Freiheit Don Fray Bartolomé de las Casas (Steyl 1915); Streit, O. M. I. Bibliotheca Missionum (II Aken 1924, 28-32); Brion, Las Casas (Parijs 1927). *A. Mulders.*

Casas Grandes (Sp., = groote huizen), naam voor praehistorische woningen in Arizona en Mexico. Rechthoekige muur, waarin lage vierhoekige gebouwtjes; middenin een drie verdiepingen hooge woning met op elke verdieping vier rechthoekige kamers, welke om een centrale kamer zijn gegroepeerd. *Knipping.*

Casas y Novoa, Fernando, Spaansch bouwmeester uit de 18e eeuw, † ca. 1751. In den toren van de kathedraal van Santiago wist hij op weinig opvallende wijze Gotiek en Barok te verbinden.

Lit.: Schubert, Geschichte des Barock in Spanien (1908).

Casaubonus, 1° Isaac, Fransch Klassiek philoloog en Calvinistisch theoloog; * 1559 te Genève, waarheen zijn ouders als refugiés waren gevlucht, † 1614 te Londen. C. werd 1588 prof. te Genève, 1596 te Montpellier. In 1599 kwam hij op verzoek van Hendrik IV naar Parijs, waar hij 1604 onder-bibliothecaris van de Kon. Bibl. werd. In 1610 om zijn Protestantisme naar Engeland gegaan, ontving hij daar een jaarlijksch inkomen van Jacobus I. C. ligt

begraven in de Westminster Abdij. Hij was ongelooflijk belezen, bestudeerde massa's handschriften en gaf veel Klassieke auteurs uit. Voor de gesch. van dien tijd zijn zijn brieven en dagboek van belang.

Lit.: M. Pattison, Life of I. C. (1875).

2° Méric Florent Etienne, zoon van den vorige, Eng. Klassiek philoloog, * 1599 te Genève, † 1671 te Canterbury. Hij gaf meerdere Klassieke auteurs en een verdediging van zijn vader uit. *Zr. Agnes.*

Casbon, → Casphin.

Cascade, kunstmatige of natuurlijke waterval. Trapvormige c. worden in regelmatigen tuinstijl in heuvelachtige streken wel aangelegd.

Cascade-luchtkoeler is een natte luchtkoeler, waarin, trapsgewijs boven elkaar, geperforeerde platen horizontaal zijn aangebracht; er bevinden zich meerdere dergelijke trappen achter elkaar. De gekoelde pekel wordt op de bovenste platen uitgestort en stroomt over en door de platen trapsgewijze naar beneden. De af te koelen lucht wordt in horizontale richting doorgevoerd en komt daardoor in innig contact met de neerstroomende pekel. De luchtsnelheid is zoo gekozen, dat het meevoeren van vochtdeelen tot een minimum beperkt blijft, welke weinige vochtdeelen bij het verlaten van den koeler door een drooginrichting worden verwijderd. *Kouwenhoven.*

Cascade-methode (wisk.). Kan men, uitgaande van de veronderstelling dat een gegeven vergelijking een geheele positieve oplossing heeft, een kleinere geheele positieve oplossing vinden, dan bestaat er geen geheele positieve oplossing. Deze methode, genaamd c., is het eerst toegepast door Fermat, om te bewijzen, dat de som van 2 positieve 4e machten geen 4e macht, zelfs geen kwadraat is.

Lit.: P. Bachmann, Niedere Zahlentheorie (II 1910, 451). *v. d. Corput.*

Cascaden-gebergte is de naam van een breede, 800 km lange bergmassa, die gelegen is in het N.W. gedeelte van de Vereenigde Staten van N. Amerika, 150 à 250 km van de kust, en die tot in het Z.W. gedeelte van Canada doordringt. In het Z. is ze van de Sierra Nevada door diepe valleien gescheiden, maar in het N. verwart ze zich in het Rotsgebergte. Al is de bergketen in den regel relatief laag, toch telt ze vsch. voorname toppen, die met sneeuw en ijs zijn bedekt, zooals Mt. Rainier (14 408 voet), Mt. Shasta (14 161), Mt. Adams (12 307), Mt. Hood (11 225), Mt. Baker (10 750) en Mt. Jefferson (10 495). De hellingen zijn met prachtige bosschen gestoffeerd, waarin de geweldig hooge Douglas fir (in den handel Oregon geheeten) in groot aantal aangetroffen wordt. In 1926 werden deze bosschen grootendeels in 13 nationale woudreserves ingedeeld, die een half millioen ha beslaan. Het gebergte draagt talrijke sporen van tamelijk recente vulkanische activiteit. De hoogste toppen zijn alle vulkaankegels. De bergmassa wordt door 3 rivieren opgebroken: de Fraser, de Columbia en de Klamath. Het zijn de geweldige versnellingen der Columbia-rivier, die hun naam aan het Cascadengebergte hebben gegeven. *Polspoel.*

Lit.: G. O. Smith en F. C. Calkins, A Geological Reconnaissance across the Cascade Range near the Forty-Ninth Parallel (1904, U. S. Geological Survey Bulletin 253); W. D. Smith, A Summery of the Salient Features of the Geology of the Oregon Cascades (University of Oregon Bulletin, New Ser ies XIV, nr. 16).

Cascade-omzetter of cascade-convertor, een asynchrone motor en een eenankeromzetter, wier rotoren op een gemeenschappelijke as zijn gemonteerd. De rotor van den asynchronen motor is niet kortgesloten, maar levert aan de rotorwikkeling van den eenankeromzetter, zoodat aan dezen behalve mechanische ook electrische energie wordt toegevoerd. De C.-o. wordt meestal gebruikt ter verandering van draaistroom (driephasige stroom) in gelijkstroom. De aan de gelijkstroomzijde afgegeven spanning staat in een bepaalde verhouding tot de toegevoerde draaistroomspanning. *v. d. Well.*

Cascade-proces, → Liquefactie.

Cascaes, badplaats van Lissabon (Port.). Ligging: 38° 42′ N., 9° 30′ W.

Cascarabast of Cascara sagrada, roodbruine, gootvormige stukken bast van stam en takken van Rhamnus Purshiana, een in N.Amerika voorkomenden boom. Voor den jaarlijkschen oogst van ca. 1 000 ton bast worden ong. 100 000 boomen geveld. Bevat anthraglucosiden, daarom in de geneeskunde als zachtwerkend laxeermiddel in gebruik, o.a. in den vorm van versuikerde tabletten.

Lit.: Comm. Ned. Pharm. Ed. V. *Hillen.*

Cascarda, verzamelnaam voor oud-Ital. springdansen, uitgevoerd door 1 man en 2 vrouwen.

Cascarille bast, grijswitte gootvormige stukken of pijpen bast van stam en takken van Croton Eluteria, een kleinen boom, die voorkomt op de Bahamaeilanden en de Groote Antillen. Gebruikt bij de bereiding van wierook en in de geneeskunde als bittermiddel.

Lit.: Ned. Pharm. Ed. V.

Cascellius (Cassellius), Aulus, Rom. rechtsgeleerde en redenaar; geschriften verloren. Tijdgenoot van Caesar en Augustus; republikein; weigerde het hem door Augustus aangeboden consulaat.

Casciana, badplaats in Italië met indifferente bronnen.

Casciolini, Claudio, Italiaansch componist, * ca. 1670 te Rome, later kapelmeester in St. Lorenzo in Damaso aldaar, schreef gewijde muziek: missen, motetten, een requiem, enz.

Cascoverzekering noemt men bij de zeeverzekering de verzekering van het schip. Ofschoon casco (Spaansch, = helm, stormhoed) alleen den romp van het schip aanduidt zonder toebehooren, wordt door een cascoverzekering het schip met volledige uitrusting, takelage enz., verzekerd.

Caseïlith, een uit → caseïne bereide plastische stof, die gebruikt wordt om ivoor, celluloid, barnsteen en hoorn na te bootsen.

Caseïne, eiwit, verkregen uit de melk van zoogdieren, waarin het als calcium-verbinding (caseïnogeen, kaasstof) voorkomt. C. behoort tot de nucleoalbuminen. In koemelk is het voor 2 tot 4,5% aanwezig (gemiddeld 2,8 tot 2,9%). Hieruit wordt c. technisch gewonnen. Het is niet geheel zeker of de c. van alle melksoorten dezelfde is. De elementaire samenstelling is echter doorgaans tamelijk constant: koolstof 53,0%, waterstof 7,1%, stikstof 15,7%, zwavel 0,76%, phosphor 0,85%, zuurstof 22,6%.

C. is een witte, in zuiveren toestand doorzichtige stof, welke in water onoplosbaar is, doch daarin sterk opzwelt. Vaak is het product troebel door aanwezigheid van een kleine hoeveelheid vet. Met alkaliën geeft het oplosbare zouten; met aardalkaliën zoutachtige lichamen. Het iso-electrisch punt ligt bij $p_H = 4{,}7$. C. is een zwak zuur van hoog moleculair-gewicht en is minstens 8-waardig. Door koolzuur wordt het uit de alkalische oplossingen neergeslagen. Zoowel met

sterke zuren als sterke basen ondergaat het een hydrolyse. Het blijkt dan uit vele verschillende aminozuren te bestaan.

Uit de ondermelk wordt c. afgescheiden door zuren en door leb-ferment. Beide methoden worden technisch toegepast. Bij de inwerking van zuren en ook bij de spontane verzuring van ondermelk (door melkzuurbacteriën) zijn het de waterstof-ionen, die de uitvlokking bewerken. Zoowel zoutzuur, zwavelzuur, azijnzuur, melkzuur en koolzuur worden toegepast. Het neerslag wordt uitgeperst, gewasschen en ten slotte bij lage temperatuur gedroogd. Ook door lebferment (chymosine, chymase) wordt c. neergeslagen. Het chemisme van dit proces is nog niet geheel doorgrond (Hammersten, Bosworth en van Slijke). De reactie wordt door calcium-ionen bevorderd (paracaseïne-calcium). Dit vindt ook toepassing bij de kaasbereiding. Bij de fabricage van chemisch zuiver c. moeten anorganische verontreinigingen en vet zorgvuldig worden verwijderd, hetgeen een bijzonder zuiveringsproces vereischt. Groote zindelijkheid en snel manipuleeren is bij deze bereiding noodzakelijk.

De productie-gebieden zijn voornamelijk: Argentinië, de Vereenigde Staten, Nieuw Zeeland en enkele West-Europeesche landen. C. is als voedingsmiddel zeer waardevol (melk, melkproducten, kaas). Het heeft ook buiten de voedingsmiddelen-industrie uitgebreide toepassing gevonden: in de bereiding van plastische massa's (galalieth = kunsthoorn); als kit- en kleefmiddel; in de papierfabricage (o.a. voor het harden en waterdicht maken); in verfsoorten; als appreteermiddel en voor het waterdicht maken van stoffen; in de zeepfabricage; in de tapijten en linoleumindustrie. Verder in voedingsmiddelen als sanatogeen e.a.

Lit.: E. L. Tague, Casein, Its preparation, chemistry and technical utilisation (New York 1926); Edw. Sutermeijer, Das Kasein (Berlijn 1932); M. Beau, La caseine (1932). *M. Jansen.*

Caseïneverf is een waterverf voor binnenwerk, welke vervaardigd wordt door zinkwit of krijt dik aan te maken met water en, nadat de massa homogeen geworden is, daaraan zoolang vloeibare caseïne toe te voegen tot het mengsel niet meer afgeeft. Het verdient aanbeveling de te verven oppervlakte vooraf met een zeep- of aluinoplossing te bestrijken. *P. Bongaerts.*

Casel, Odo, Benedictijn, verdienstelijk Duitsch liturgist, redacteur van het Jahrbuch der Liturgiewissenschaft. * 1886.

Casella, Alfredo, Italiaansch componist, * 25 Juli 1883 te Turijn, ook als pianist, dirigent en publicist werkzaam. Casella's muziek behoort tot het representatiefste van het moderne Italië; uitgaande van Schönberg is hij ten slotte tot een neo-Klassicisme gekomen (Mozart-stijl), dat tot onvruchtbaarheid gedoemd schijnt.

Werken: voor piano: Sonatina (1916); A notte alta (1917) en Partita (1925), beide met orkest. Kamermuziek: Serenata voor klarinet, fagot, trompet, viool en violoncel (1927). Orkest: Pupazetti (1920), Concerto Romano voor orgel, 3 trompetten, 3 bazuinen, strijkers en slagwerk. Dramatische muziek: La giara (danscomedie naar Pirandello), e.a. *Reeser.*

Casellas y Dou, Raimundo, Catalaansch kunstcriticus en journalist, * 1855, † 1910. Bevorderaar van de Catalaansche kunst door zijn verzamelingen (aan Muceo Municipal vermaakt) en door zijn artikelen over de nationale schilderkunst.

Voorn. werken: Els sots feréstechs (1901); Les Multituts (bewijst zijn inzicht in de sociale wantoestanden); El dibuixant paisista Lluis Rigalt; Historia documental de la pintura catalana (bekroond in 1905).

Casembroodt, Jan van, heer van Beckerzeel, 16e-eeuwsch dichter en politicus; * te Brugge; behoort tot de Nederlandsche oppositie, secretaris van graaf Egmont, lid van het Eedverbond der Edelen, door hem in het Naamsche bevorderd; aanwezig te St. Truiden en op de vergadering van Duffel (18 Juli 1566). Blijft Katholiek, past zeer streng de overeenkomst met de regentes Margaretha van Parma toe; straft de rustverstoorders te Geeraardsbergen, Oudenaarde en omgeving. Op bevel van Alva aangehouden 9 Sept. 1567, wordt hij, na veroordeeling (9 Aug. 1568), op 14 Sept. 1568 ter dood gebracht te Vilvoorde. *V. Roosbroeck.*

Casembroot, Frans Frederik de, Ned. marine-officier. * 1817 te Luik, † 1895 te Den Haag. Het onder zijn commando staande oorlogsschip Medusa werd in 1863 vanuit de Japansche forten aan de Straat van Sjimonoseki aangevallen. Met groote dapperheid wist hij zijn schip te behouden, zij het onder niet geringe verliezen. In het jaar daarop nam hij deel aan een aanval op deze zeestraat door een Engelsch-Nederlandsch-Fransch eskader, welke expeditie feitelijk de onmiddellijke aanleiding werd tot de groote binnenlandsche omwenteling in Japan (1868). Ook had C. eenigen tijd zitting in de Tweede Kamer (1866—1871 en 1875—1883), waar hij, lid van de conservatieve partij, optrad als marine-specialiteit. *Verberne.*

Casement, sir Roger, Iersch patriot. * 1 Sept. 1864 te Dublin, † 3 Aug. 1916 te Londen. Eerst als consul werkzaam; tijdens den oorlog voerde hij een anti-Engelsche politiek en verzette zich tegen de inmenging van Ierland in den oorlog en tegen verplichte recruteering. Bij zijn terugkeer uit Duitschland aangehouden en wegens hoogverraad gehangen. Men gaf in 1917 zijn verzamelde werken uit en in 1922 het verhaal van zijn zending naar Duitschland.

Lit.: D. Gwynn, The life and death of R. C. (Londen 1930). *Cosemans.*

Caserta, stad in de provincie Napels; 34 560 inw. (1921), 70 m boven zee. Bisschopszetel. Luchtvaartacademie. De stad ontstond in 1752, toen Karel III hier zijn geweldig paleis liet bouwen (bouwmeester Luigi Vanvitelli). Dit is op rechthoekig plan gebouwd en bezit door twee elkaar kruiselings snijdende doorgangen vier binnenhoven. Het bouwwerk staat sterk onder Fransch-Klassicistischen invloed. In het park grootsch aangelegde waterwerken.

Lit.: Brinkmann, Die Baukunst des 17. und 18. Jahrh. in den romanischen Ländern (1915).

Casgrain, Henri Raimond, Canadeesch schrijver en priester, * 1831 te Rivière Ouelle, † 1904 te Quebec.

Werken. Geschiedenis: Histoire de la Mère Marie de l'Incarnation (1864); Histoire de l'Hôtel-Dieu de Quebec (1878); Un pèlerinage au pays d'Evangeline (1888); Une seconde Acadie (1894). Letterkundige werken: Soirées canadiennes, Foyer canadien (1860—1868). — Lit.: Routhier, Eloge historique de H. R. Casgrain (Royal Society Transactions, new serie X); The Catholic Encyclopedy.

Cashel, 1° stad in het Z. Iersche graafschap Tipperary. Ca. 3 000 inw.; spoorwegeindpunt. Schilderachtige ligging op een rots (90 m boven zee) met een ruïne van een kathedraal uit 12e eeuw.

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

2° Iersch aartsbisdom (sinds 12e eeuw) met 8 suffraganen.

Casilda, Heilige, maagd uit de 11e eeuw, volgens de overlevering dochter van den emir Aboe Mohammed Ismail van Toledo. Reeds als kind toonde zij een groote liefde voor de Christen-gevangenen. Nadat zij in de baden van S. Vincente de gezondheid herkregen had, liet zij zich doopen en trok zich in de eenzaamheid terug. Boven haar graf een nog heden druk bezochte bedevaartskerk. Feestdag 9 April. *J. v. Rooij.*

Casilinum (teg. Capua), oude stad van Campania, aan de via Appia en den Volturnus gelegen; voornaam strategisch punt, diende in den 2en Punischen oorlog als operatiebasis tegen het bezette Capua. De antieke brug is bijna in haar geheel bewaard.

Casimir [Fransch, < Cachemire = afkomstig uit Kasjmier (Noordelijk Voor-Indië)], dunne keperstof van strijkgaren met haardek. Dubbel-casimir is van dikker strijkgaren. Eventueel met liggend haardek (laken). Casimirkeper.

Casimir II de Rechtvaardige, grootvorst van Polen, achterkleinzoon van Casimir I. * 1138, regeerde van 1177 tot zijn dood 1194. Hij regelde met den steun der Kerk de ontredderde toestanden van zijn rijk.

Casimir III de Groote, koning van Polen, 1333—1370, de laatste van den stam der Piasten. Zijn bestuur was een zegen voor Polen, dat zich op allerlei gebied ontwikkelde. Hij sloot vredesverdragen met Bohemen (1335 en 1336) en met de Duitsche Orde (1343), stichtte in 1364 de universiteit van Krakau en noodigde Duitsche kolonisten naar de steden, die hij bovendien door gebouwen verfraaide. Grafmonument van Veit Stosz in den dom van Krakau.

Lit.: Hist. Générale (publiée sous L. Halphen en Ph. Sagnac, VII Parijs 1931, 210-211). *Wachters.*

Casimir IV, koning van Polen, 1447—1492. Hij wilde den hem in 1445 aangeboden troon niet aanvaarden door keuze van den Poolschen adel, maar enkel krachtens erfrecht. Een compromis bracht hem in 1447 op den troon. Hij was volhardend en voorzichtig; de grootmeester der Duitsche Orde werd (1466) vazal van den Poolschen koning en over het groothertogdom Litauen werd C. de onafhankelijke heerscher.

Lit.: Hist. Générale (VII Parijs 1931, 419-420). *Wachters.*

Casimir, Heilige, de derde zoon van koning Casimir IV van Polen, * 5 Oct. 1458, † 4 Maart 1484 te Wilna. Door de tegenstanders van Matthias Corvinus werd hij als opvolger van Joh. Hunyady tot koning van Hongarije gekozen, maar kon de regeering niet aanvaarden. Hij muntte uit door vromen levenswandel en reinheid van zeden. Zijn reliquieën worden in de kathedraal van Wilna bewaard. In 1664 werd hij heilig verklaard. De H. Casimir is patroon van Polen en Litauen, ook patroon der jeugd. Feestdag 4 Maart. *J. v. Rooij.*

Casimir, Rommert, bijzonder hoogleeraar te Leiden in opvoedkunde. Medewerker van Jan Ligthart, na Ligthart's dood verbreider van diens ideeën en werken. * 1877 te Kollum. Studeerde als onderwijzer te Groningen aan de universiteit oude talen en wijsbegeerte; 1902—1906 kweekschoolleeraar te Groningen; 1919—1930 rector van het Ned. Lyceum te Den Haag; sinds 1918 professor. Leerling van G. Heymans; in het godsdienstige scepticus.

Werken: o.a. Beknopte geschiedenis der wijsbegeerte (1917); Zelf aan 't stuur (1916); Langs de lijnen van het leven (1927); Opbouw (1927); Wij en de wereld (1927); Alleen met u zelf (1928). — Lit.: Rombouts, Historiese Pedagogiek (IV). *Rombouts.*

Casimiri, Raffaele Casimiro, Ital. componist, dirigent en musicoloog, * 3 Nov. 1880, sedert 1911 kapelmeester aan San Giovanni in Laterano te Rome; C. is van groote beteekenis voor de herleving van de oude kerkmuziek, die hij o.a. met zijn in 1922 opgerichte Società polifonica romana ook in het buitenland uitvoerde. C. is verder de uitgever van de Societatis polyphonicae romanae repertorium (sedert 1926) en van het tijdschrift Note d'Archivio.

Werken: kerkmuziek; 2 oratoria; biographische publicaties over Palestrina (1918 en 1922); Orlando di Lasso (1920); e.a. *Reeser.*

Cásina, comedie van → Plautus.

Casini, 1° Franc. Maria, Kapucijn en kardinaal-priester tit. S. Prisca; * 11 Nov. 1648 te Arezzo, † 13 Febr. 1719. Hij was gedurende 15 jaren apost. predikant.

2° Tommaso, Ital. letterkundige, * 1859. Een der stichters van de Rivista critica della letteratura italiana (Florence 1884).

Werken: Di alcune recenti publicazioni dantesche (1883); Sulle forme metriche italiane (1884); Anedotti e studi danteschi (1895); een commentaar op de Divina Commedia.

Casino (Ital., = klein huis, gezellig verblijf) noemt men gebouwen voor gezelligheidsverkeer. Gewoonlijk voor vereenigingen, dikwijls in een mooie omgeving of ook bij zee gelegen. Zij bevatten concert- en balzalen, eetzalen, salons en conversatiezalen, billard-, lees- en restauratiezalen en de noodige dienstvertrekken. Verder meestal open galerijen, zitjes in den tuin, muziektent, enz. Dikwerf met verfijnde luxe gebouwd en gedecoreerd. → Café. *Thunnissen.*

Casinobrood, → Brood.

Casinum (teg. San Germano), stad met burcht in de prov. Caserta van Italië, aan den voet van den Monte Cassino bij de Via Appia gelegen, was een colonia onder het Romeinsche keizerrijk. Ruïnen: o.m. het amphitheater, het theater, de tempel.

Caso, Ital. naam van → Kasos.

Casorati, Felice, Ital. schilder, * 1886 te Novara. Wist zich eindelijk (1928) door allegorisme, futurisme en absolute schilderkunst heen, een eigen zeer harmonischen op de traditie gebaseerden stijl te verwerven. Stichtte een revue: La via lattea (De melkweg).

Lit.: Gobetti, Felice C., pittore (1923); Giolli, Felice C. (1925); Sarfatti, Storia della pittura moderna (1930).

Caspar, Carl, Duitsch schilder; * 1879 te Friedrichshafen aan het Bodenmeer. Reisde naar Frankrijk en Italië, werd 1922 professor aan de academie van München. Zijn groote muurschilderingen in brandende kleuren (groote kleurvlakken op den voorgrond, tintelend kleurenspel op den weinig diepen achtergrond) geven zijn religieuze schilderijen een hiëratisch, bijna visionnair karakter. Verder landschappen en portret. → Caspar-Filser.

Voorn. werken: Bamberg (dom, koor, fresco's, 1927); Balingen (parochiekerk, kruisweg); schilderijen in verschillende Duitsche musea, o.a. in München, Keulen en Essen. *Knipping.*

Caspar de Bono, Zalige, * 5 Jan. 1530 te Valencia, † 14 Juli 1604 aldaar. Hij deed tijdens een veld-

slag een gelofte om in de Orde van den H. Franciscus van Paula te treden en werd 1560 door de Minimen opgenomen. In 1561 werd hij priester gewijd en was voor allen een voorbeeld van boete en versterving. Hij werd 18 Aug. 1786 zaligverklaard. Feestdag 14 Juli (18 Aug.). *J. v. Rooij.*

Caspar-Filser, Maria, echtgenoote van den schilder Carl Caspar, Duitsche landschap- en stillevenschilderes. * 1878 in Riedlingen (Wurttemberg), nu hoogleerares aan de academie van München. Bereisde, deels met haar man, Frankrijk en Italië. Haar landschappen (vooral de Italiaansche) zijn op de jongere Fransche en Duitsche expressionisten geïnspireerd.

Werken o.a. in München en Keulen. *Knipping.*

Caspar Roblesdiep of Kolonelsdiep, van Bergumermeer Oostwaarts gaande, boezemwater en belangrijk vaarwater (Amsterdam—Groningen).

Caspary, Robert, Duitsch plantkundige, bekend om zijn werken over waterplanten, speciaal over Nymphaeaceae en Hydrophyllaceae. * 29 Jan. 1818 te Koningsbergen, † 18 Sept. 1887 aldaar. C. was hoogleeraar in de plantkunde en directeur van den botanischen tuin in zijn geboorteplaats.

Caspel, Johan G. van, Nned. schilder en reclameontwerper. * 24 Maart 1870 te Amsterdam. Studeerde aldaar op de academie, leerde bij van der Valk. Affiches, meubelontwerpen, portretten (na 1905).

Casphin, oude vesting in Galaad, door Judas den Macch. veroverd (2 Mac. 12. 13—16), thans Chisfin ten O. van het meer van Genesareth. Volgens sommigen dezelfde plaats als Casbon (1 Mac. 5. 36; of = Hesbon?) en als Casphor (1 Mac. 5. 26), dat anderen echter met El-Mezeirib in Moab gelijkstellen. *Simons.*

Casphor, → Casphin.

Caspiae pylae, → Caspii montes.

Caspii montes (ant. geogr.), de Caspische bergen, tusschen Armenië en Medië, doorloopend tot Parthië; aldaar: de Caspiae portae of pylae, de Caspische poort, een bergpas, teg. Tengi Sirdara.

Cassadó, Gaspar, violoncellist; * 1897 te Barcelona, leerling van March en Casals. Zijn spel munt uit door groote technische beheersching en verfijnde toongeving. C. maakt jaarlijks groote concertreizen door Eur. en Amer.; schreef ook vsch. werken voor zijn instrument.

Cassagnac, 1° Adolphe Granier de, Fransch publicist, * 12 Aug. 1806 te Avéron Bergelle (Gers), † 31 Jan. 1880 te Coulomé (Gers). Was vóór 1848 Orléanist, daarna geestdriftig Bonapartist. Opsteller o.a. van Le Pays, later van L'Ordre, werd hij om zijn heftig conservatieve en absolutistische polemieken in processen en tweegevechten verwikkeld. Kamerlid (1876). Hij schreef ook tal van geschiedkundige werken.

Werken: Histoire des classes ouvrières et des classes bourgeoises (1837); Histoire des classes nobles et des classes anoblies (1840); Histoire des causes de la Révolution française (4 dln. 1850); Histoire du Directoire (3 dln. 1851—1863); Histoire de la chute du roi Louis-Philippe (2 dln. 1857); Histoire des Girondins (2 dln. 1860); Histoire des origines de la langue française (1872); Histoire populaire de l'empereur Napoléon III (1875).

2° Paul Granier de, Fransch politicus, zoon van Adolphe, * 2 Dec. 1843, † 1904. Opsteller van Le Pays (1872). Kamerlid (1876—1902), onderscheidde zich door zijn heftigheid. Als leider van het Bonapartistisch en nationalistisch blad L'Autorité, ijverde hij openlijk ten tijde van Mac Mahon en van generaal Boulanger voor den staatsgreep.

Werken: Empire et royauté (1873); Histoire de la 3e république (1875). — Uitg.: Oeuvres (8 dln. 1905). *Ulrix.*

Cassamus, Roman van, bewerkte vertaling van den Franschen Alexanderroman, Voeux du Paon, van Jacques de Longuyon. De honderdjarige, nog galante ridder Cassamus, gesteund door Alexander, verdedigt zijn nicht Phesonie tegen den ouden Claerwijs. Vol galanterie, met een conincsspel over Minnevragen. De eigenlijke Voeux, geloften, door ridders van Alexanders hof gedaan bij het opdragen van den geschoten en gebraden pauw van Phesonie, schijnt niet vertaald te zijn geweest. Van een langere bewerking bestaan fragmenten. Een volledig handschrift verkort de 3 900 verzen van het Fransch tot 1 890.

Uitg.: Eelco Verwijs (1869). *V. Mierlo.*

Cassandane, dochter van Pharnaspes uit het geslacht der Achemenieden, echtgenoote van Cyrus den Grooten en moeder van Cambyses.

Cassander, zoon van Antipater, den rijksregent van Macedonië tijdens de afwezigheid van Alexander den Grooten; * ca. 350 v. Chr., † 297 v. Chr. In 323 trok C. naar Babylonië om daar vóór Alexander zijn valschelijk beschuldigden vader te verdedigen. In 318, gesteund door koningin Eurydice en door Antigonus en Ptolemaeus, beiden oud-generaals van Alexander, bemachtigt hij het ambt van rijksregent over Macedonië en Griekenland; in 306 neemt hij den koningstitel aan. C. was berucht om zijn onstuimigheid en wreedheid: hij liet o.m. Rhoxane, een der vrouwen van Alexander, en haar zoontje ombrengen. Thessalonice werd door C. gesticht. *V. Pottelbergh.*

Cassander, Georg, theoloog. * 1515 te Brugge, † 3 Febr. 1566 te Keulen. C. doceerde te Brugge en te Gent; legde zich vooral toe op theologische kwesties betreffend de ketterij der Protestanten; werd door keizer Ferdinand I geraadpleegd over een mogelijke overeenkomst tusschen de Katholieke leer en de Protestantsche; stelde een lijst op van verschillende punten en legde deze voor aan den nieuwen keizer Maximiliaan II. Cassander had hier echter dwalingen overgenomen. Het Concilie van Trente veroordeelde verschillende zijner stellingen.

C. is op het terrein der liturgie-studie een baanbreker en wegwijzer geweest, in zoover zijn werken op dit terrein zich niet aan het dogma vergrepen.

Werken: De viris illustribus in Bibliis Sacris (Keulen 1550); De baptismo infantium (Keulen 1565); Commentarius de duabus in Christo naturis et unica hypostasi (Keulen 1555); De articulis religionis in Catholicos en Protestantes controversis consultatio (1542). — Uitg.: Opera Cassandri (Parijs 1616; door Rome verboden 1616). *Valvekens.*

Cassandra (Gr. myth. en poëzie), de schoonste der dochters van Priamus, den koning van Troia, ook Alexandra genoemd. Daar zij ongevoelig bleef voor de liefde van Apollo, die haar met de gave der profetie had begunstigd, werd zij hierdoor gestraft, dat haar voorspellingen nooit geloofd werden. Bij Troia's ondergang, door haar voorspeld, door Aias weggesleept en door Agamemnon als slavin meegenomen naar Mycene, wordt C., samen met haar meester, door diens echtgenoote vermoord: het thema van Aeschylus in zijn stuk Agamemnon. C. is het type der tragische, door goden en menschen verlaten figuur. *V. Pottelbergh.*

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

Cassandre, A. M., pseud. voor A. Mourron, Franschman, ontwerper van tal van vermaarde moderne affiches, zooals voor Au Bûcheron, l'Etoile du Nord, Triplex (zie plaat bij → Aanplakbiljet), L. M. S. Werkte ook voor Ned. opdrachtgevers. → Aanplakbiljet. Hij zoekt naar de elementairste en tegelijk sprekendste motieven van het te afficheeren object en beeldt deze uit, bekeken vanuit een origineelen gezichtshoek en met weglating van details, waardoor hij in veel gevallen een meesterlijk effect bereikt, maar in affiches als voor Van Nelle soms niet ontkomt aan het „l'art pour l'art" gevaar. Als baanbreker van een nieuwe opvatting oefent C. belangrijken invloed uit op de affichekunst der laatste zeven jaren, ook in Nederland. *Slewe.*

Cassatie (Recht). I. Algemeen. Cassatie (< Fr. casser = verbreken), in Vlaanderen ook verbreking genoemd, is de vernietiging door het Hoogste Gerechtshof (in Ned.: den Hoogen Raad; in België: het Hof van Verbreking) van een door een Hof of een rechtbank gewezen beslissing. C. werd als gevolg van de unificatie van het recht door de Fr. Revolutie ingesteld. De c. is geen nieuwe instantie: zij heeft ten doel de juiste naleving en toepassing der wetten door de rechterlijke macht te waarborgen. Niet het belang van de procesvoerende partijen, maar alleen het belang van het objectieve recht ligt ten grondslag aan c. Onrechtstreeks echter is het belang van partijen bij een eventueele c. toch betrokken, en daarom wordt de c., binnen de door de wet daartoe gestelde termijnen, door partijen gevorderd; het Hoogste Gerechtshof immers zal hen, na vernietiging van de bestreden beslissing, verwijzen naar een lager Hof of naar een rechtbank, die alsdan van de zaak zelf opnieuw zullen kennis nemen. Zulks is niet het geval wat betreft de zoogenaamde c. „in het belang van de wet", die door den procureur-generaal bij het Hoogste Gerechtshof, doch eerst na verloop van de wettelijke termijnen kan worden gevorderd, en die de rechtsgevolgen van de vernietigde uitspraak voor partijen onaangeroerd laat. Aan de door den Hoogen Raad (het Hof van Verbreking) aan de wet gegeven verklaring zijn de lagere rechterlijke organen rechtens niet, doch moreel en practisch tot op zekere hoogte wel degelijk gebonden. Want aangezien de H. R. (het Hof van Verbreking) over het algemeen aan een eenmaal door hem gegeven uitlegging, ter wille van de rechtszekerheid, moet vasthouden, zou een lagere rechter, die zich niet naar het inzicht van den H. R. (het Hof van Verbreking) voegde, nutteloos en overbodig werk verrichten, immers een beslissing geven, waarvan van te voren reeds vaststond, dat zij vernietigd zou worden. Daar het anderzijds echter ook voorkomt, dat het Hoogste Gerechtshof na zekeren tijd van opvatting verandert, doen zich eveneens gevallen voor, waarin een rechter, in de hoop, dat hij den H. R. (het Hof v. V.) „om" zal krijgen, een beslissing geeft, die met een (ouder) arrest van den H. R. (het H. v. V.) in strijd is. *Stoop/V. Dievoet.*

II. Nederlandsch Recht. C. komt eerst aan de orde, nadat de gewone rechtsmiddelen (verzet en hooger beroep) door partijen beproefd zijn. Art. 166 G. W. bepaalt, dat de H. R. de beslissingen van de rechterlijke macht kan casseeren, wanneer „dezelve met de wetten strijdig zijn". In art. 99 Recht. Org. is deze alg. regel nader uitgewerkt. Hier worden drie gronden voor c. genoemd: 1° verzuim van vormen, op straffe van nietigheid voorgeschreven; 2° verkeerde toepassing of schending der wet; 3° overschrijding van rechtsmacht (van dit laatste is sprake, wanneer een rechter zich bevoegdheden aanmatigt, die de rechterlijke macht als zoodanig niet toekomen). Ten aanzien van vonnissen in burg. zaken in hoogste ressort gewezen door den kantonrechter, is de mogelijkheid van c. eenigszins beperkt. Partijen kunnen c. dezer uitspraken slechts vorderen op grond van overschrijding van rechtsmacht of e r n s t i g vormverzuim (te weten, wanneer de kantonrechter een ongemotiveerde beslissing, of een beslissing niet in het openbaar heeft uitgesproken). Indien c. uitgesproken wordt op grond van vormverzuim, zal de H. R. (al naar mate de vernietigde beslissing door kantonrechter of Rechtbank is uitgesproken) de zaak ter behandeling terugwijzen naar rechtbank of gerechtshof; is de gecasseerde beslissing door een Gerechtshof uitgesproken, dan wordt de zaak naar een aangrenzend Hof verwezen (art. 106 R. O.). Wordt c. uitgesproken wegens schending of verkeerde toepassing der wet, dan doet de H. R. zelf de zaak ten principale af. Hij mag hierbij echter niet in een onderzoek der feiten treden (art. 105 R. O.). Dit voorschrift dwingt den H. R. een grens te trekken tusschen f e i t e l ij k e v r a g e n, waarmee hij zich niet, r e c h t s v r a g e n, waarmee hij zich wel mag inlaten. Het trekken van deze grens levert in de practijk echter groote moeilijkheden op en bij de bestudeering der cassatie-rechtspraak krijgt men vaak den indruk, dat zij min of meer willekeurig is.

A) In **burgerlijke zaken** moet het cassatieberoep ingesteld worden binnen 3 maanden na de uitspraak (of binnen 2 mnd. in request-procedures). Het beroep wordt ingesteld bij dagvaarding of bij request, al naar mate de zaak oorspronkelijk bij dagvaarding of request is aanhangig gemaakt. Het cassatieberoep moet alle c a s s a t i e - m i d d e l e n (d.z. alle gronden, waarop volgens eischer de door hem bestreden beslissing vernietigd zou moeten worden) bevatten. In burg. zaken mag de H. R. geen c. uitspreken op grond van een niet bij het cassatie-beroep vermeld cassatiemiddel. De H. R. gaat hierbij zelfs zoover, dat hij een aangevoerd cassatie-middel niet in aanmerking neemt, wanneer hierbij niet a l l e geschonden wetsartikelen opgesomd zijn. De verweerder in c. kan zijnerzijds incidenteel c. instellen bij zijn conclusie van antwoord. Bovenvermelde termijnen van 3, resp. 2 mnd. gelden in dit geval niet. *Stoop.*

B) In **strafzaken** moet het cassatieberoep in het algemeen binnen acht dagen na de uitspraak zijn ingesteld. Een vrijsprekend vonnis is slechts vatbaar voor c. in het belang der wet. Bij instelling van het cassatieberoep móet het Openbaar Ministerie en mág de verdachte een schriftuur overleggen, houdende zijn cassatiemiddelen. In strafzaken mag de H. R. een uitspraak ook op grond van niet aangevoerde cassatiemiddelen vernietigen.

L i t.: G. W. art. 166; Recht. organisatie, art. 94-107; Wetb. van Burg. Rechtsv. art. 398-429; Wetb. v. Strafv. art. 427-448. *Kleene.*

C) In **belastingzaken** kan cassatie worden ingesteld bij den Hoogen Raad tegen alle uitspraken der raden van beroep voor de directe belastingen, ook van de enkelvoudige Kamer, doch niet van beslissingen van den voorzitter omtrent verlenging van fatale termijnen voor bezwaar-, beroep- en verzoekschriften. C. in belastingzaken is slechts mogelijk wegens verkeerde toepassing of schending der wet. Zij kan niet geschieden

wegens overschrijding van rechtsmacht of inzake een vraag van feitelijken aard; wel van een beslissing, waarin feiten als vaststaande worden aangenomen, doch die niet behoorlijk gemotiveerd is. De bedoelde uitspraken der raden van beroep betreffen inkomsten-, gemeentefonds-, vermogens-, verdedigings-, personeele-, crisisinkomsten- en dividend- en tantième-belasting en tal van plaatselijke belastingen, overeenkomstig de art. 299 en 300 der Gemeentewet. Het cassatieberoep is in te stellen binnen een maand nadat het afschrift der uitspraak ter post is bezorgd en wordt in raadkamer behandeld. Pleidooi kan door advocaten van partijen plaats hebben. De procureur-generaal neemt een schriftelijke conclusie. De H. R. doet uitspraak in raadkamer; hij kan de uitspraak vernietigen op grond van de aangevoerde cassatiemiddelen, alsook ambtshalve op andere gronden. Bij vernietiging beslist hij tegelijk de hoofdzaak, zooals de raad van beroep had behooren te doen. Hangt de beslissing der hoofdzaak af van feiten, welke bij de vroegere beslissing onopgelost zijn gelaten, dan verwijst de Hooge Raad het geding naar den raad van beroep, ter verdere behandeling en beslissing van de zaak in voltallige vergadering met inachtneming van het arrest. *Russel.*

III. Belg. Recht. C. kan worden gevorderd wegens schending van de wet en wegens verzuim van de substantieele procesvormen alsook van de procesvormen die op straf van nietigheid zijn voorgeschreven. Het Hof houdt zich, evenmin als in Nederland, bezig met een onderzoek naar feitelijke vragen, het kent alleen rechtsvragen, d.i. verkeerde toepassing, verkeerde verklaring van de wet, verkeerde qualificatie van rechtshandelingen, enz. Het onderscheid tusschen recht en feit is ook hier onderwerp van veel discussie.

A) In **burgerlijke zaken** kunnen alleen worden bestreden door het middel van c. de eindarresten, en de eindvonnissen die in laatsten aanleg werden gewezen, en niet vatbaar zijn voor verzet: alle gewone rechtsmiddelen moeten vooreerst zijn uitgeput. Voorloopige beslissingen, voorbereidende beslissingen en interlocutoire vonnissen zijn niet vatbaar voor c., tenzij samen met de eindbeslissing. Een in laatsten aanleg door den vrederechter gewezen vonnis is vatbaar voor c. onder dezelfde voorwaarden als een vonnis van elk ander rechtscollege. C. kan worden ingesteld binnen drie maanden na beteekening van de bestreden beslissing, door de voorlegging aan het Hof van C. van een verzoekschrift, dat aan den tegenstrever moet worden beteekend. De artikelen van de wet, die men beweert te zijn overtreden, moeten in het verzoekschrift aangegeven worden. Tot c. mogen alleen middelen worden aangevoerd, die reeds voor den lageren rechter werden voorgebracht, behalve wanneer zulks onmogelijk was of wanneer het middel met de openbare orde verband houdt. Wordt c. uitgesproken, dan vernietigt het Hof het arrest of het vonnis, en verwijst het, om over de zaak opnieuw te oordeelen, naar een Hof of een rechtbank van denzelfden aard en dezelfde instantie als het Hof of de rechtbank, die de bestreden beslissing hadden uitgesproken.

Het rechtscollege, naar hetwelk verwezen wordt is, in den regel, niet verplicht zich bij de rechtsopvatting van het Hof aan te sluiten: zulks is alleen het geval, wanneer, na een tweede vordering, berustende op dezelfde middelen, het Hof, met vereenigde Kamers, opnieuw c. heeft uitgesproken.

B) In **strafzaken,** evenals in burgerlijke zaken, kunnen alleen eindvonnissen in laatsten aanleg gewezen en eindarresten door c. bestreden worden, doch arresten en vonnissen nopens de bevoegdheid, in laatsten aanleg gewezen, zijn altijd vatbaar voor c. (art. 414 W. v. Str. Vord.). Ook de gronden tot verbreking zijn dezelfde als in burgerlijke zaken; echter is de onbevoegdheid van het rechtsprekend college, dat de bestreden beslissing gewezen heeft, altijd middel tot c. In strafzaken moeten alle cassatie-middelen door het Hof v. V. van ambtswege ingeroepen worden: de toepassing der strafwetten behoort tot de openbare orde.

De vordering geschiedt door een verklaring, ter griffie van de Rechtbank of van het Hof, dat de beslissing heeft uitgesproken. Het Openbaar Ministerie, de Burgerlijke partij en de Burgerlijk verantwoordelijke partij moeten daarenboven hunne verklaring beteekenen aan de partij, tegen dewelke zij gericht is. De termijn om zich in c. te voorzien is drie dagen voor den beklaagde en de Burgerlijk verantwoordelijke partij, vier en twintig uren voor het Openbaar Ministerie en voor de Burgerlijke partij. Indien de bestreden beslissing bij verstek gewezen werd, begint de termijn slechts te loopen, nadat de termijn van verzet verstreken is. *Collin/V. Dievoet.*

C) In **belastingzaken.** De gronden voor c. zijn dezelfde als in burgerlijke zaken. De proceduur is ten deele verschillend.

Voor de rechtstreeksche belastingen wordt c. ingesteld, door een verzoekschrift aan het Hof van Verbreking, met beknopte opgave van de middelen van c. en van de wetten, die, naar men beweert, geschonden zijn. Het verzoekschrift, vooraf aan de verwerende partij beteekend, moet binnen de veertig dagen, die volgen op de dagteekening van het bestreden arrest, neergelegd worden op de griffie van het Hof, dat de bestreden uitspraak heeft gedaan (art. 13 vlg. van de wet van 6 Sept. 1895). In zake onrechtstreeksche belastingen (registratie, zegel en successierechten) is de proceduur dezelfde als voor de burgerlijke zaken. De tol- en accijnsrechten geven aanleiding tot een dubbele proceduur in c.: gaat het over een louter burgerlijke rechtsvordering (inning of terugvordering van wederrechtelijk geïnde rechten), dan zijn de regels van het burgerlijk procesrecht van toepassing; gaat het over een strafvordering (boete, gevangenis, verbeurdverklaring, sluiting van bedrijf, enz.), dan is de proceduur dezelfde als voor strafzaken (Alg. Tol- en Accijnswet, art. 246, 247 en 250).

Lit.: Simont, Des pourvois en cassation (Brussel 1933); Van Lennep, Het onderscheid tusschen feit en recht, in Rechtsk. Tijdschrift (1934, 21-53); Braas, Précis d'instruction criminelle (Brussel 1932); G. Lermusiaux, Réclamations, recours et pourvois en matière fiscale, in Journ. Prat. Dr. Fisc. (1928, 3 vlg.); Neven, Traité des douanes et accises (1933); P. Schmitz, Manuel des Impôts sur les revenus (1934). *Rondou.*

IV. Voor cassatie in het **Kerkelijk Recht,** → Kerkelijk Recht.

Cassatie-middel, → Cassatie.

Cassatorische clausule (vernietigende clausule), een clausule, voorkomende in cognossementen: het eene nagekomen zijnde, de andere van geen waarde, d.w.z. wanneer de kapitein tegen overgave van een regelmatig exemplaar van het cognossement de goederen afgeleverd heeft, zijn de andere exemplaren waardeloos. Een dergelijke clausule komt ook voor op de verschillende exemplaren, waarin een wissel soms wordt uitgeschreven. → Wisselexemplaren. *Witsenboer.*

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

Cassave, → Cassavemeel.

Cassavemeel, ook maniok, Braziliaansch arrowroot of tapiocameel, is het zetmeel uit de wortelknollen van de cassave of manihot. Behalve als meel ook als korrels en vlokken in den handel (parelsago, vloktapioca). → Arrowroot.

Cassazione, een der vóórgaande muzikale vormen der symphonie in de 18e eeuw, verwant aan de serenade en het divertimento.

Cassegrain-oculair bevindt zich aan een spiegeltelescoop. Hier worden de stralen, die van den grooten spiegel komen, door een kleinen bollen spiegel opgevangen, naar den grooten spiegel teruggekaatst, om door een opening in het midden van deze in het oculair terecht te komen.

Cassel, 1° stad in Duitschland, → Kassel. **2°** Stad in West-Vlaanderen (thans Fransch-Vlaanderen), waar in 1072 Richildis van Vl. door Robert den Fries verslagen werd. In 1328 overwon hier Lodewijk van Nevers, graaf van Vl., met Fr. hulp de opstandige boeren en gilden van zijn land (onder Zannekin).

Cassel, Gustav, Zweedsch economist van wereldvermaardheid; * 20 Oct. 1866 te Stockholm; van 1904 tot 1933 aldaar hoogleeraar aan de hoogeschool; onderging den invloed van Walras, den stichter der school van Lausanne, wiens ingewikkeld stelsel van vergelijkingen hij echter vereenvoudigde. Voordat C. zich aan economische studiën wijdde, hield hij zich bezig met de studie der mathematiek; hiervan getuigt reeds zijn eerste theoretisch werk: Grundriss einer elementaren Preislehre (1901). In 1903 stelde hij zich scherp tegen Böhm Bawerk's rentetheorie, in zijn werk: The nature and necessity of interest, en verwerpt vooral het begrip productieperiode, dat hij als onbruikbaar ziet voor de verklaring van den rentevoet. Rente is volgens C. de prijs voor het wachten en de hoogte ervan wordt bepaald door vraag en aanbod.

G. Cassel.

Cassels algemeen theoretisch standpunt leert men vooral kennen door zijn herhaaldelijk gedrukt, veelgebruikt leerboek: Theoretische Sozial-Oekonomie; karakteristiek is, dat hij de Oostenrijksche waardeleer bestrijdt en de waarde voor de economie als overbodig verwerpt; C. wil alleen weten van een prijsleer, waarin de beperktheid (Knappheit) een overheerschende rol speelt; de verklaring der prijsvorming geschiedt door middel van een stelsel van functioneele vergelijkingen, welke elkaar wederkeerig bepalen, zoodat alle prijzen zoowel van gebruiksgoederen als van productiefactoren een evenwichtssysteem vormen. Vraag- en aanbodfuncties worden beschouwd als gegeven grootten, volgens den graad der „Knappheit”.

De omvang der vraag is bij een gegeven prijs een tastbaar feit, dat zich in quantitatieven vorm openbaart; uitgangspunt is bij C. steeds het quantitatieve begrip, het begrip van het normale en van den gelijkmatigen vooruitgang. Tijdens en na den oorlog hield C. zich vooral bezig met het geldprobleem; in zijn geschrift: Teuerung u. Zettelüberflusz behandelde hij de inflatieverschijnselen, in een tijd toen hieromtrent groote verwarring heerschte; ook onderzocht C. den invloed van den goudvoorraad op het prijsniveau, waarbij het begrip van het normale noodig is om de afwijkingen te kunnen constateeren. Toen de groote schommelingen der urssel-koersen de aandacht trokken, verspreidde C. in meerdere, zelfs populaire geschriften de leer der koopkrachtpariteit, volgens welke de hoogte der wissel- en valutakoersen door de verhouding der koopkracht van het geld in de landen in kwestie bepaald wordt. C. heeft grooten invloed gehad op de reorganisatie van het Zweedsche geldwezen en was een der vooraanstaande valuta-experts der Conferentie te Brussel.

Ter gelegenheid van zijn aftreden als hoogleeraar (20 Oct. 1933) werd C. een feestbundel (Economic essays in honour of Gustav Cassel) aangeboden, waarin een vijftigtal bijdragen van economisten uit verschillende landen zijn opgenomen.

Werken: Theoretische Sozialökonomie (Leipzig [4]1927); Das Stabilisierungsproblem, od. d. Weg zu einem festen Geldwesen (Duitsche vert. v. Mehlem, Leipzig 1926); Fundamental thoughts in economics (Londen 1925); The nature and necessity of interest (New York 1903); The world's monetary problems, two memoranda to the League of Nations (Londen 1921); Money and foreign exchange after 1914 (New York 1922; Fr. vert.: La monnaie et le change après 1914, Parijs 1923); Wandlungen im Wesen der Goldwährung (Leipzig 1930). — Lit.: W. L. Valk, Het theoretisch-economisch stelsel van G. C. (1926); H. Mayer, Der Erkenntniswert der funktionellen Preis-theorien, in Wirtschaftswissenschaft der Gegenwart (III, 218). *M. Verhoeven.*

Cassette, → Caisson.

Cassettone, Ital. naam voor commode of ladekast, → Kast.

Cassia, → Sennaboom.

Cassia, Lex, wet van Cassius. Verschillende Rom. wetten zijn onder dezen naam bekend. De meest bekende is de Lex Cassia tabellaria (137 v. Chr.), die geheime, schriftelijke stemming ook in rechtszaken voorschreef, behalve in zake hoogverraad. *Davids.*

Cassia, Via, Romeinsche weg van Rome over Veii, Volsinii en Arretium naar Florence, aangelegd ca. 187 v. Chr.

Lit.: E. Martiori, Le vie maestre d'Italia, Via Cassia e sue diviazioni (1930).

Cassianen, Spaansche sekte uit de 9e eeuw, waarschijnlijk genoemd naar hun onbekenden stichter Cassianus. Hun opvatting van de kerk als gemeenschap was Novatiaansch, d.w.z. zij, die onder een vervolging waren afgevallen, de zgn. „lapsi”, konden niet meer in de gemeenschap der kerk worden opgenomen. De kerkelijke tucht was bij hen een mengsel van libertinisme en rigorisme. Uit de acten van de synode van Córdoba in 839 blijkt deze sekte een tak te zijn van de Migetianen. Zij werd veroordeeld en hield op te bestaan. *J. v. Rooij.*

Cassianus, Heilige, bisschop van Autun in de 4e eeuw. Zijn feestdag is opgeteekend in het Martyrologium Hiëronymianum. Van zijn leven is weinig met zekerheid bekend. Feestdag 5 Aug.

Cassianus, Joannes, abt in Marseille,

ascetisch schrijver. * Ca. 360, † ca. 435. C. trad in Bethlehem in een klooster, bracht meerdere jaren door in de verschillende nederzettingen van Egyptische monniken. Door S. Joannes Chrysostomus in Konstantinopel diaken gewijd. Na diens tweede verbanning ging C. naar Rome om den paus in te lichten, werd door dezen priester gewijd. Omstreeks 415 stichtte hij in Marseille een mannen- en een vrouwenklooster en bleef die besturen tot aan zijn dood. Hij schreef twee groote werken over het kloosterleven: De Institutione coenobiorum en Collationes Patrum. Met dit laatste zijn bedoeld: gesprekken van den schrijver met de meest beroemde kluizenaars van Egypte. Die werken waren van groot belang voor de ontwikkeling van het monniksleven in het Westen alsook voor de gesch. van liturgie en koorgebed. De 13e Collatio is het oudste document van het → Semipelagianisme en werd fel bestreden door → Prosper van Aquitanië. Tegen Nestorius schreef hij: De Incarnatione Domini.

Uitg.: Migne, Patr. Lat. (49-50); Corpus Scr. Eccles. Lat. (13 en 17). — Lit.: Bardenhewer, Gesch. d. altkirchl. Lit. (IV 1924, 557-564); Franses, Prosper en Cassianus, in Stud. C. (III 1926—'27, 145-155); Capelle, Les oeuvres de J. C. et la règle bénéd. (1929); Lex. f. Theol. u. Kirche (II 1931, 783 vlg.). *Franses.*

Cassianus van Imola, Heilige, gemarteld te Imola, waarschijnlijk tijdens de Christenvervolging onder Diocletianus (3e eeuw). Zijn naam staat in het Martyr. Hiëron. opgeteekend. De dichter Prudentius, die in 407 zijn graf bezocht, verhaalt ons zijn gruwzame marteling. C. zou nl. door zijn heidensche leerlingen met ijzeren griffels langzaam doodgestoken zijn. Feestdag 13 Aug. → Cassianus van Säben.

Lit.: Acta SS. (Aug. III 1735, 22 vlg.). *J. v. Rooij.*

Cassianus van Nantes, familienaam Gonsalvus Vaz Lopez Netto, Zalige, Capucijn, martelaar. * 15 Jan. 1607 te Nantes, † 7 Aug. 1638. Stierf als missionaris met den Zaligen p. Agathangelus in Abessinië den marteldood. Feestdag 7 Aug.

Cassianus van Säben, Heilige, volgens een volkomen onbetrouwbare legende bisschop van Säben en patroon van het bisdom Brixen. Hij is evenwel dezelfde als de H. → Cassianus van Imola, aan wien volgens een oorkonde uit de 9e eeuw te Säben een kerk was toegewijd.

Cassianus van Tingis, Heilige, gemarteld in Tingis (Tanger), → Marcellus van Tingis.

Cassiapeulen, → Sennapeulen.

Cassiciacum, landgoed van een vriend van S. Augustinus, buiten Milaan. Augustinus trok zich daar, na zijn bekeering, met moeder, zoon en vrienden terug tot aan zijn Doopsel. Hij schreef er zijn wijsgeerige werken: Contra Academicos, de beata vita, de ordine, soliloquia. Dom Morin meent het buiten gevonden te hebben in het sousterrain van een bestaande villa bij Cassago, 33 km ten N.O. van Milaan, aan de lijn Monza—Lecco. Vgl. La Scuola Cattolica (1927, 51—56). *Franses.*

Cassiere, Pieter, afkomstig van Den Bosch, deken der rederijkerskamer De Olijftack van Antwerpen, van wien o.a. enkele refereinen (in De Bruyne's refereinenbundel) en een min of meer hervormingsgezind tafelspel (1560) bewaard zijn. Zijn spreuk was: waer is de Waerheyt?

Cassieten, → Kosseeën.

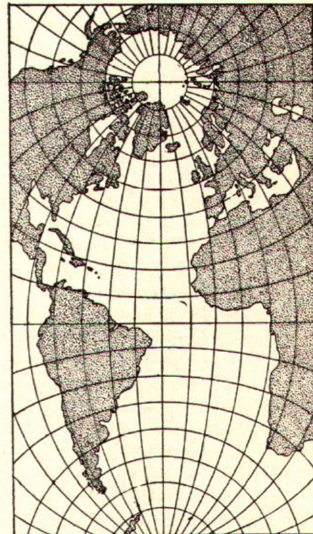
Cassine (Elaeodendron croceum) behoort tot de plantenfamilie der Celastraceae en is inheemsch in Zuid-Afrika. C. croceum, wel saffraanhout genoemd, levert een geel, doch thans zeer weinig gebruikt verfhout.

Cassinensis, scriptura, ook beneventana genoemd naar Monte-Cassino en Beneventum (Zuid-Italië), waar het vooral in de 11e—13e eeuw in gebruik was. Dit minuskelschrift ontwikkelde zich calligraphisch uit de jongere Romeinsche cursief en streeft naar gelijkmatigheid en duidelijkheid. Veel ligaturen, variatie in de lettervormen, verlenging van sommige letters. Typisch zijn de a, die op cc gelijkt; de e met lange tong; de g met linksgebogen staart. Eigenaardige, fantastische miniaturen.

Lit.: O. Piscicelli—Taegi, Paleografia artistica di Montecassino (1876 vlg.); Bibliotheca Cassinensis (5 dln. 1873—'94); E. A. Loew, The Beneventan script (Oxford 1914). *Lampen.*

Cassinet, halfwollen dunne keperstof met haardek. Effen, gemêleerd, gestreept en geruit. Ketting: katoen (water) garen, inslag strijkgaren. Binding: meestal keper anders plat, kruiskeper, satijn, enz. Ook halfwollen covercoatstof. Dubbel-cassinet is met onderinslag geweven. Doel: goedkoope heerenkleeding. *Schroeder.*

Cassini, 1° César François, de derde van een geslacht van Fransche sterrenkundigen en geographen, * 17 Juni 1714 te Parijs, † 4 Sept. 1784. Sedert 1756 directeur van de sterrenwacht te Parijs. Herhaalde van 1739—'40 de door zijn vader en grootvader ondernomen graadmeting en begon in 1739 de driehoeksmeting voor het eerste groote topografische kaartwerk, de Carte topographique de la France in 180 bladen, schaal 1: 86 400 (1744—1815). Dit werk werd in 1789 beëindigd door zijn zoon Jean Dominique (* 30 Juni 1748 te Parijs, † 18 Oct. 1825). Deze volgde zijn vader in 1784 op als directeur van de sterrenwacht, maar trok zich na een korte gevangenschap tijdens de Revolutie in 1794 terug op zijn goed Thury. Hier schreef hij een geschiedenis van de Parijsche sterrenwacht, die ook voor de geschiedenis van zijn familie belangrijk is: Mémoires pour servir à l'histoire des sciences et à celle de l'observatoire royal de Paris (1810). *Jong.*

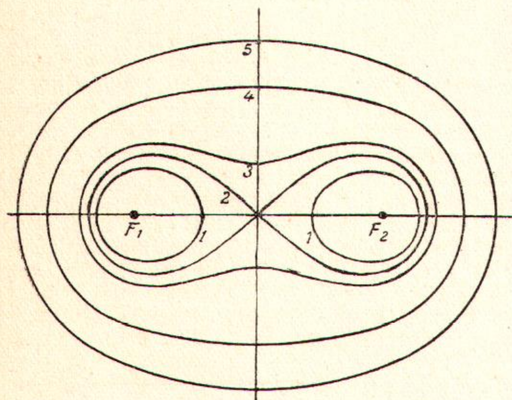

Transversale platkaart van Cassini-Soldner (1 : 300 000 000).

Projectie van Cassini-Soldner, de transversale quadratische platkaart, d.i. een aequidistante cylinderprojectie in transversale ligging. Het oppervlak van een met de aarde gelijkvormigen bol wordt op 'n cylinder overgebracht, die de aarde volgens 'n meridiaan raakt; deze meridiaan wordt dus lengte-getrouw overgebracht, te-

vens wordt de middelste parallel van het af te beelden gebied lengtegetrouw overgebracht, ieder punt ligt op den waren afstand (langs den grootcirkel) van den raakmeridiaan. Deze projectie is geschikt voor afbeelding van landen met de grootste uitgestrektheid in lengterichting. Zij werd het eerste gebruikt door de Cassini's in hun Carte géométrique de la France in 1 : 86 400 (1744—1815), later door Soldner op Wurttemberg toegepast. *Jong.*

2° G i o v a n n i D o m e n i c o, professor in de sterrenkunde te Bologna; * 1625 te Nice, † 1712. Van 1669 tot zijn dood directeur van de nieuwe Parijsche sterrenwacht. Zeer ijverig waarnemer. Ontdekt vier manen van Saturnus, bepaalt den omwentelingstijd van Jupiter, ontdekt den donkeren ring in den ring van Saturnus („scheiding van Cassini"), doet verder waarnemingen aan het Zodiakaallicht, manen van Jupiter, enz. Wordt op hoogen leeftijd blind. *P. Bruna.*

Cassinoïde of k r o m m e v a n C a s s i n i wordt gevormd door de punten, wier afstanden tot 2 vaste punten F_1 en F_2 (brandpunten) een constant

Cassinoïde.

product c^2 hebben; is de afstand $F_1F_2 = 2a$, dan is de vergelijking in rechthoekige coördinaten $(x^2 + y^2)^2 - 2a^2(x^2 - y^2) = c^4 - a^4$. De c. neemt de gedaanten 1, 2, 3, 4, 5 aan voor resp. $c < a$, $c = a$, $a < c < a\sqrt{2}$, $c = a\sqrt{2}$, $c > a\sqrt{2}$; 2 is de l e m n i s c a a t v a n B e r n o u l l i. *v. Kol.*

Cassiodorus, volledige naam F l a v i u s M a g n u s A u r e l i u s C a s s i o d o r u s S e n a t o r, in zijn tijd gewoonlijk Senator genoemd, later Cassiodorus, een van de beteekenisvolle figuren uit den overgang der antieke cultuur tot het Christelijk-middeleeuwsche leven; * ca. 485 te Squillace in Z. Italië, uit een familie, die reeds verscheidene staatslieden had geleverd, † ca. 580. Reeds op jeugdigen leeftijd in staatsambten opgenomen, werd hij gedurende eenige jaren zelfs de voornaamste helper der Oost-Gotenvorsten, om in Italië een vast rijk te stichten door de vereeniging der beste krachten uit het Gotische en Romeinsche volk. Gewoonlijk heeft men, wat deze periode betreft, een zeer ongunstige meening over zijn karakter, hierbij voornamelijk steunend op wat Mommsen (in zijn Prooemium op de Variae-uitgave) zonder voldoende bewijs over hem zegt. In 537 gaf hij de door hem geschreven staatsstukken als modellen uit onder den titel Variae. Dit werk is van veel waarde voor de geschiedenis van dien tijd. Toen eenige jaren later het Gotenrijk ineenstortte, trok C. zich uit het openbare leven terug. Een werk, in dien tijd geschreven (De Anima), toont een sterken zieleinkeer, die zich zijn heele verder leven handhaafde. Op zijn landgoederen te Squillace stichtte hij een deels coenobieten-, deels eremietenklooster. Volgens de gewone opvatting trad hij daar zelf in als monnik. Onlangs heeft v. d. Vijver echter waarschijnlijk gemaakt, dat hij leek-eigenaar van het klooster bleef, wat reeds in dien tijd meer voorkwam. Om voor de monniken het lezen der H. Schrift te vergemakkelijken en vruchtbaarder te maken, verzamelde hij veel schrifttuurcommentaren, alsmede wetenschappelijke werken van heidensche schrijvers. Om een soort handleiding bij het gebruik van die werken te geven, schreef hij zijn Institutiones divinarum et saecularium litterarum.

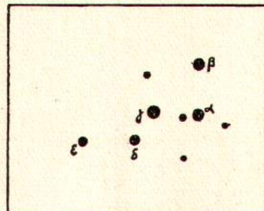
Eenige belangrijke vraagstukken omtrent den invloed van C. zijn: Welke werken der antieken zijn juist door zijn verzamelen en afschrijven voor den lateren tijd gered? Welk aandeel heeft hij gehad aan het feit, dat de in W. Europa ondergaande beschaving niet slechts een bewaarplaats, maar ook beoefenaars vond in de kloosters, en zoo niet onvindbaar verdween? Heeft zijn stichting invloed gehad op de Benedictijnsche kloostergedachte? Den laatsten tijd zijn deze door allerlei omstandigheden uiterst moeilijke problemen veel bestudeerd. Een bevredigend totaalantwoord is echter nog niet te geven.

W e r k e n: Variae; Historia tripartita; Chronicon; Institutiones; De Orthographia; De Anima; Expositio in Psalterium; Complexiones in epistolas et actus apostolorum. — U i t g.: Migne, Patr. Lat. (dl. 69 en 70); Chronicon en Variae, door Mommsen in Mon. Germ. Hist., Auct. Antiq. XI en XII. — L i t.: Manitius, Gesch. d. Lat. Lit. d. Mittelalters (I 1911, 37-52); Bardenhewer, Gesch. d. altkirchl. Lit. (V 1932, 264-278). De beste monographie: A. van de Vijver, Cassiodore et son oeuvre, in Speculum (6, 1931, 244-292); H. Thiele, Cassiodor, seine Klostergründung Vivarium und sein Nachwirken im Mittelalter, in Stud. u. Mitteil. z. Gesch. des Benediktiner Ordens (1932, 378-419). *Verhofstad.*

Cassiope, een plantengeslacht van de familie der E r i c a c e a e, heideachtigen, dat hoofdzakelijk in Noordelijke streken voorkomt, heeft bladeren, die elkander als schubben bedekken en den onderkant naar het licht keeren. De meest voorkomende soorten zijn de mosachtige C. hypnoides en de heideachtige C. tetragona, die de Noordelijke streken, ook Groenland bewonen. Ook treft men in Azië nog eenige soorten aan, in Japan en de Himalaja. *Bouman.*

Cassíope (a n t. g e o g r.), stad op Corcyra, teg. Cassopo.

Cassiopea (G r. m y t h.), moeder van Andromeda, gemalin van den Ethiopischen koning Cepheus. Zij haalde zich den toorn van Poseidon op den hals. Later werd zij door Zeus als gesternte aan den hemel geplaatst. Zie volgend artikel.

Cassiopea.

Cassiopea of C a s s i o p e i a, een der bekendste sterrenbeelden van den N. hemel, gelegen in den Melkweg, in Ned. altijd zichtbaar. De naam is ontleend aan de Gr. myth. (→ Andromeda). C. bevat 5 heldere sterren (2e en 3e grootte-klasse),

die een eenigszins onregelmatige W vormen; ook vertoont het sterrenbeeld eenige gelijkenis met een stoel. In 1572 verscheen in C. plotseling een nieuwe ster(→ Nova), die gedurende korten tijd even helder werd als Venus. *G. Mulders.*

Cassipora-kreek, of C a s s i p o e r a - k r e e k, 1° bijrivier van de Suriname, ten Z. van de Jodensavanna; vestigingsplaats van (200) Arowakken.

2° Een kreek bij de zeekust, uitloopende in de Cottica.

Cassirer, 1° B r u n o, hoofd eener Duitsche uitgeversfirma te Berlijn; gaf werken over kunst, wijsbegeerte en romans uit. Aanvankelijk was hij verbonden met zijn neef Paul.

2° E r n s t, Duitsch wijsgeer, Neo-Kantiaan van de Marburger-school, * 1874, hoogleeraar te Hamburg, in 1933 als niet-Ariër ontslagen. Hield zich in zijn historische werken bezig met de vóórgeschiedenis der critische philosophie en paste haar methode in den geest van H. Cohen vooral toe op de grondbegrippen van wis- en natuurkunde. Het substantiebegrip vervangt hij door dat van de functie.

W e r k e n: Leibniz' System (1902); Berkeley's System (1914); Das Erkenntnisproblem in der Philosophie u. Wissenschaft der neueren Zeit ([3]1922); Substanzbegriff und Funktionsbegriff ([2]1922); Kants Leben u. Lehre ([4]1921); Philosophie der symbolischen Formen (1923—'24); Sprache u. Mythos (1924). *F. Sassen.*

3° P a u l, die zich in 1901 afscheidde en zelf een nieuwe uitgeverij en een kunsthandel te Berlijn stichtte. * 1871, † 1926.

Cassiteriden (a n t. g e o g r.), de Tin-eilanden (< Gr. kassiteros = tin). Men bedoelde daarmede in de Oudheid de eilanden aan de N.W. kust van Spanje, of de Britsche eilanden, speciaal de tinindustrie (Cornwallis); later (Strabo) de Scilly-eilanden. *Davids.*

Cassius, → Goudpurper.

Cassius, Rom. plebejisch geslacht in de latere republiek: bijnaam L o n g i n u s. De bekendste Cassii zijn: 1° A v i d i u s C., → Avidius;

2° C. C h a e r e a, tribuun der praetorianen, doodde Caligula (41);

3° C. D i o, → Dio ;

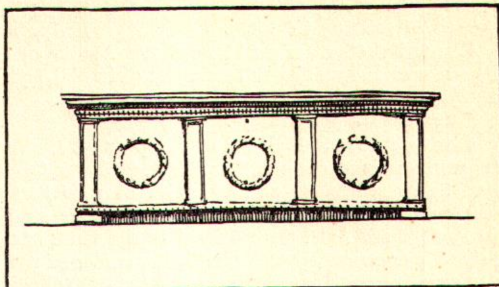
4° G a i u s C. L o n g i n u s, aanvankelijk aanhanger van Caesar, had met Iunius Brutus de leiding van het moordcomplot tegen Caesar. Met Brutus door Antonius in 42 v. Chr. bij Philippi verslagen, liet C. zich door een vrijgelatene dooden.

5° G a i u s C. L o n g i n u s, beroemd iurist, door Nero verbannen, door Vespasianus teruggeroepen; leider van een school, de zgn. C a s s i a n i.

6° S p u r i u s C. V e c e l l i n u s (Vicellinus), Rom. veldheer, sloot met den Latijnschen bond een verdrag (493 v. Chr.); voerde vele gelukkige oorlogen, werd verdacht naar de heerschappij te streven en terechtgesteld. *Davids.*

Cassivellaunus, aanvoerder der Britanni tegen Caesar in 54 v. Chr.

Cassone (Ital., = kist), een meubel, meestal van hout, rechthoekig en zoo laag, dat het als zitbank dienst kan doen. Het is meestal met opslaand deksel gesloten, en wordt vooral gebruikt tot het opbergen van kleeren en kostbaarheden. Het meubel, waarsch. oorspronkelijk een reiskist of reiskoffer, wordt, evenals de soortgelijke Fransche bahut, in de 14e—17e eeuw een voorwerp voor artistieke bewerking: beschildering, inlegwerk, houtsnijwerk enz. Vooral de bruidskist (cassone da nozze) kreeg kostbare en kunstvolle versieringen.

Cassone.

L i t.: Schiaparelli, La casa fiorentina ed i suoi arredi (1908, 231 vlg.); v. Bode, Ital. Hausmöbel der Renaissance (1920); Schubring, Cassoni ([2]1923). *Knipping.*

Cassotis (G r. O u d h e i d), 1° nimf van den Parnassus (berg in midden-Griekenland).

2° Bron, zoo geheeten naar deze nimf, bij den tempel van Apollo aldaar.

Cassytha, een plantengeslacht met 16 soorten van de familie der L a u r a c e e ë n, verschilt van de andere geslachten van die familie door de parasitische levenswijze. Bladeren ontbreken bijna geheel en evenals bij het warkruid, waarop zij gelijken, worden op de stengels boorwortels gevormd, die in de waard dringen. De soorten zijn verspreid over de tropen en woekeren op allerlei planten. Het taaie slijm wordt wel eens als kitmiddel gebruikt. *Bouman.*

Casta, → Trommel.

Castagnetten, twee aan elkaar verbonden houten klapinstrumentjes, waarvan de een in de hand wordt vastgehouden, terwijl de ander tegen deze kleppert. De c. worden dikwijls bij dansen aangewend ter versterking van het rhythmisch effect. Vooral de Spanjaarden gebruiken de c. met veel muzikaal succes. *H. Andriessen.*

Castagno, A n d r e a d e l, Ital. schilder, * 1423 te Castagno, † 1457. Volgens de legende was hij de zoon van een schaapherder en zou hij door Bernardetto de'Medici, die hem dieren zag teekenen, mee naar Florence zijn genomen. Daar zou hij dan bij Paolo Uccello geleerd hebben. Spoedig ging C. naar Venetië, doch keerde 1444 naar Florence terug. Dat hij, om alléén het geheim van het olieverfprocédé te bezitten, Domenico Veneziano zou vermoord hebben en deze misdaad eerst op zijn sterfbed zou hebben geopenbaard, is een van de vele legenden, die Vasari van de schilders vertelt, en is al daarom niet juist, omdat Domenico vier jaar na C. overleed. Vasari noemt als leerlingen van C. o.a. Piero del Pollaiuolo. Men kan in Castagno's kunstontwikkeling twee perioden onderscheiden. Aanvankelijk staat hij onder den invloed van de manier van Masaccio (koloriet) en Donatello (krachtige omtrekken, plastiek), later waarschijnlijk onder dien van den 6 jaar ouderen Piero della Francesca (lichter koloriet). Hier en daar blijft hij nog sterk Gotiseerend (compositie, bijv. Laatste Avondmaal).

V o o r n. w e r k e n: uit de e e r s t e p e r i o d e: Christus aan het kruis (Florence, Museo di S. Apollonia); Madonna tusschen S. Miniatus en S. Julianus (Berlijn, Kaiser Friedr. Museum). Uit de t w e e d e p e r i o d e (na 1450): De H. Drievuldigheid verschijnt aan St.

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

Hiëronymus; Christus zegent St. Hiëronymus (Florence, Annunziata); Laatste Avondmaal (Florence, refter van S. Apollonia). — Lit.: Waldschmitt, Andrea del C. (1900); van Marle, The Development of the Italian Schools of painting (X 1928). *Knipping.*

Castalia (Gr. myth.), een aan Apollo en de Muzen gewijde bron bij den Parnassus, dicht bij Delphi. De Muzen heeten naar deze bron wel Castalides.

Castanea, → Kastanje.

Castanheda, Fernão Lopes de, Portugeesch geschiedschrijver, * ca. 1500, † 1559 te Coimbra. Schrijver van de eerste kroniek over de Portugeesche koloniën, welke hij na een 20-jarige studie in Portugeesch Azië, teruggekeerd in zijn land, onder behoeftige omstandigheden (archiefbewaarder en pedel aan de universiteit te Coimbra) te boek stelt. Volledige uitgave in origineelen tekst (Lissabon 1833). *Borst.*

Castanopsis, een plantengeslacht van de familie der Fagaceae, dat door sommigen echter als een onderdeel van het geslacht Castanea wordt gerekend. Z.O. Azië en de Oost-Indische Archipel herbergt deze altijd groene, meestal hooge woudboomen, waarvan de vruchten vaak door hun massa den grond geheel bedekken. Talrijk zijn de soorten in den Oost-Himalaja, Achter-Indië en op de Groote Soenda-eilanden, weinig in aantal op de Molukken en in Zuid-China. Een vaak heesterachtige soort C. chrysophylla, de goudbladige kastanje, komt ook voor in Westelijk Noord-Amerika, een bewijs, dat dit geslacht vroeger veel meer verspreid was. *Bouman.*

Castanospermum, een plantengeslacht van de familie der Leguminosae, peulgewassen, en de onderfamilie der Papilionoideae, vlinderbloemigen, waarvan in Queensland een nuttige vertegenwoordiger voorkomt, C. australe, de zgn. Australische kastanje. Deze heeft leerachtige, onevengeveerde bladeren, tamelijk groote gele, in trossen staande bloemen en groote leerachtige houtige, opgezwollen vruchten. De zaden dezer vrucht worden na verschillende behandelingen, o.a. weeken, drogen, roosteren, fijnstampen, tot meel verwerkt, wat een voornaam voedingsmiddel der inboorlingen uitmaakt, die dan ook tijdens den oogsttijd van heinde en ver samenstroomen. Deze boomen zijn wettelijk beschermd. *Bouman.*

Casteau, gem. in de prov. Henegouwen, ten N. van Bergen; opp. 1 109 ha, ca. 1 800 inw.; landbouwstreek; vijvers; oude heerlijkheid; bezienswaardige kerk van de 18e eeuw met geschiedkundige herinneringen; kasteelen van C., Bruyère en Poudrerie; belangwekkende Romeinsche vondsten. *V. Asbroeck.*

Casteels, Franc., schilder te Antwerpen, maakte drie wandschilderingen in stadhuis te Antwerpen. * 1686, † 1727.

Lit.: v. d. Branden, Geschied. (blz. 1205); v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex.

Castelar y Ripoll, Emilio, republikeinsch gezind Spaansch schrijver en politicus, * 1832, † 1899. Stud. te Madrid; in 1858 geschiedenisprofessor aan de univ. te Madrid. Steunt als schrijver den strijd van de democratische partijen tegen de regeering van Isabella. 1864 richt hij het dagblad La Democracia op. Werkt mede aan een poging tot oproer (1866), vlucht naar Frankrijk. Keert terug in 1868 na den val van het koninkrijk. In 1873 wordt C. min. van Buitenl. Zaken, daarna president der Cortes, en minister-president. Na het herstel der monarchie (→ Cánovas del Castillo), lid van de Cortes. IJvert voor cultusvrijheid en afschaffing der slavernij op Cuba. In dien tijd is C. Spanje's grootste redenaar.

Voorn. werken: La historia de la civilización en los cinco primeros siglos del Cristianismo ([2]1859—'62); Defensa de la fórmula del progreso (1870); Historia del movimiento republicano en Europa ([2]1874); Cartas de política europea (1875); La Hermana de la Caridad (1862); Fra Filippo Lippi (1879); El suspiro del moro (1885). Reisverhalen: Recuerdos de Italia (1874); Un ano en París (1876). — Lit.: M. González Araco, C., su vida y su muerte (Madrid 1900); Morayta, La juventud de C. (Madrid 1901). *Borst.*

Castelein, Matthijs de, Zned. dichter en priester, bekend rederijker; * 1488 te Pamele bij Oudenaarde, † 1550 aldaar. Sedert 1530 pauselijk notaris; factor der rederijkerskamers Het Kersouwke en Pax Vobiscum van Oudenaarde, met de spreuk: Wacht wel tslot Castelein. Van zijn 36 esbatementen, 38 tafelspeelkens, 30 wagenspelen, 12 zinnespelen, zijn alleen bewaard een spel voor het landjuweel te Gent in 1539 en een spel van Pyramus en Thisbe. Verder dichtte hij in 1522 de uiterst gekunstelde Baladen van Doornycke (eerst in 1571 gedrukt, meermaals herdrukt) op de verovering der stad door Karel V. Zijn 30 Diversche Liedekens (oudste druk 1574) laten hem als een der beste liederendichters van zijn tijd kennen. Hij is echter vooral beroemd om zijn Const van Rhetoriken, in 1549 voltooid, in 1555 gedrukt, die veel bijgedragen heeft tot de ontwikkeling van de verstechniek en die, ondanks veel geknoei en geknutsel, toch nog tegenover zijn Fransche modellen blijk geeft van gezond verstand.

M. de Castelein. Portret op het titelblad van zijn spel Pyramus en Thisbe.

Lit.: J. Van Leeuwen, Matthijs de Castelein en zijne Const van Rhetoriken (1894). *V. Mierlo.*

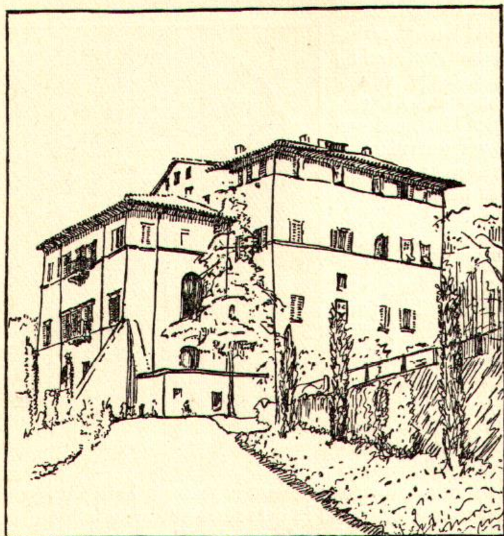
Castelfidardo, plaats met 7 000 inw. in den vroegeren Kerkel. Staat (bij Ancona), waar 18 Sept. 1860 de pauselijke zouaven onder Lamoricière door de overmachtige Piemonteesche troepen onder Cialdini werden verpletterd.

Castel Gandolfo, plaats in de provincie Rome, aan het meer van Albano; ca. 2 500 inw. In 1596 kwam dit gebied aan den paus. In 1929 werd het weer exterritoriaal. Er bevindt zich nu het zomerpaleis voor den paus. Zie afb. in kol. 101.

Castella, grensforten in den vervaltijd van het Romeinsche rijk. Het zijn de oudste forten, welke men kent.

Castellamare del Golfo, stad in de provincie Trapani in het N.W. van Sicilië; ca. 18 000 inw.

Tonijn; olijfolie, wijn. Badplaats met alcalische bronwateren op Sicilië. Behandeling van leverziekten en rheumatiek.

Pauselijke villa te Castel Gandolfo.

Castellamare di Stabia, stad in de provincie Napels; ca. 39 000 inw. Bisschopszetel. Veel vreemdelingen. Handel en industrie. Kasteel van Frederik II.

Castellamonte, 1° Amadeo, Ital. architect, † 1683. Breidde op bevel van Karel Emmanuel II van Savoye Turijn in de richting van de Po uit.

2° Carlo, vader van Amadeo, Ital. architect, † ca. 1640. Werkte in Piemont en Savoye. Muntte vooral uit als architect van krijgskundige werken.

Lit.: Boggio, Gli architetti Carlo ed Amadeo C. (1896). *Knipping.*

Castellani, een der ontdekkers, in 1903, van een protozoön, het Trypanosoma, oorzaak der slaapziekte. Ook vond hij een methode om de meerdere of mindere sterkte van agglutinatie (samenklontering van bacteriën) in het bloedserum van zieken te gebruiken om uit te maken, met welke ziekte men te doen heeft (bijv. onderscheiding van typhus en paratyphus). *Droog.*

Castellatus-wolk, ook cumuliformis-wolk, soms torentjeswolk genoemd, is een vormafwijking van sommige wolkensoorten, vnl. van altocumulus, waarbij het bovengedeelte van de wolk in kasteelvormige stapeltjes is opgeschoven. De castellatuswolk is meestal de voorbode van onweer, omdat zij in labiele luchtlagen gevormd wordt. *V. d. Broeck.*

Castelli, Ignaz Franz (pseud. Rosenfeld), Oostenrijksch dichter van anti-Napoleontische vrijheidslyriek en frissche dialectpoëzie; * 6 Maart 1781 te Weenen, † 5 Febr. 1862 aldaar. Voor zijn „Kriegslied für die Oesterreichische Armee" (in: Wehrmannslieder 1809) werd hij verbannen. Was eenigen tijd (1811-1814) aan de → Hofburg verbonden. Zijn stuk Der Schicksalstrumpf parodieert geestig de toen wat overspannen → noodlotstragedie.

Uitg.: Auswahl (22 dln. 1844 vlg.). — Lit.: Saager, Aus dem Leben eines Wiener Phäaken (1912). *Baur.*

Castellieri worden in de voorhist. wetenschap genoemd de oude walburgen, in Istrië en in de Alpenstreken. De oudste bewoners, die van lieverlede hun spelonken verlieten en binnen deze omwallingen zich terugtrokken, werden verdreven (ca. 2000 v. Chr.) en de veroveraars zetten de woonwijze der overwonnenen voort, die zich weer in hun holen terugtrokken. Na de verovering der Romeinen (177 v. Chr.) ontwikkelde zich uit deze castellieri de kiem voor steden (Triëst, Pola).

Lit.: Marchesetti, I c. preistorici di Trieste e della regime Giulia (1903); Von Duhn, in Reallexikon der Vorgeschichte (II 1925, 289 vlg.); Gnirs, Istria praeromana (1925). *Knipping.*

Castello, 1° Bernardo, Ital. schilder, * 1557 te Albaro (bij Genua), † 1629 te Genua. Illustreerde in 1585 het „Verloste Jerusalem" van Torquato Tasso. Hij is eclectisch, en zijn elegante figuren mankeert het meestal aan warm leven. Verwantschap met Agostino Carracci.

2° Valerio, Ital. schilder, zoon van Bernardo, * 1624 te Genua, † 1659 aldaar. Vormde zich vooral in Milaan bij Procaccini en zag in Parma Correggio, van wien hij de zwevende tonaliteit overnam (fresco's). Hij geldt als een vernieuwer der Genueesche schilderkunst in den tijd der Barok.

Lit.: Grosso, I decoratori genovesi (1921); Ojetti, Dami en Tarchiani, La pittura italiana del Seicento e del Settecento (1924). *Knipping.*

Castello Branco, 1° provincie in de landstreek Beira (Port.). Opp. ca. 6 700 km²; 265 573 inw. (1931). Ten O. van de Serra da Estrella valt veel minder regen. In de dalen landbouw (maïs), tuinbouw en fruitteelt.

2° Hoofdstad van de gelijknamige provincie (38° 42′ N., 9° 30′ W.). Ca. 10 500 inwoners.

Castello Branco, Camillo, Portugeesch schrijver der romantische periode, met wien de roman in een nieuwe phase treedt. * 1825, † 1890. Zijn talrijke romans, ofschoon vaak voorbehouden lectuur, werden en worden in Portugal veel gelezen. Evenals het leven van den schrijver hebben zij een element van onwaarschijnlijkheid en onrust. De sentimenteele sfeer van zijn werk wordt soms onderbroken door uitbarstingen van cynisme.

Werken: Anathema (1851; roman met overpeinzingen en moraliseeringen); Os Mysterios de Lisboa (1854); O livro Negro do Padre Diniz (1855); A Queda d'um Anjo (1866, humoristische schets van een landedelman). Zelden is zijn stijl aantrekkelijk door eenvoud als in sommige van zijn Novellas do Minho (12 dln. 1875—'77); het landhuis in Coraçao, Cabeça e Estomago (1862); de dorpspriester in A Sereia (1865); Vader Johannes in Doze Casamentos Felizes (1862); de hoefsmid in Amor de Perdiçao, de kolenbranders in O Santo da Montanha (1865). Sommige romans met historischen inslag: As Tres Irmas (1862); A Bruxa de Monte Cordova (1867). *Terlingen.*

Castellon de la Plana, 1° provincie in de landstreek Valencia (Sp.). Opp. 6 500 km²; ca. 308 000 inw. Huertalandschap, irrigatie; producten: zuidvruchten, wijn. In de hoogere deelen schapenteelt.

2° Hoofdstad der gelijknamige prov.; gelegen aan de kust (39° 59′ N., 0° 3′ W.), ca. 37 000 inwoners.

Castellum, verkleinwoord van castra (Lat.), legerplaats. Met c. duidden de Romeinen iedere versterkte plaats aan; vandaar ons „kasteel".

Castellum Menaporum (Lat.), = Cassel (in Fr. Vlaanderen).

Castelnau, Edouard vicomte de Curières de, Fransch generaal. * 24 Oct. 1851

te St. Afrique; gewond tijdens den Fransch-Duitschen oorlog van 1870—1871; sedert 1911 verbonden aan den generalen staf; in 1914 minister van Oorlog; in Aug. van hetzelfde jaar voerde hij het commando over het 2e leger in Lotharingen; nam in 1915 deel aan den slag van Champagne, en later bij Amiens; sedert 1916 weer in Lotharingen. In 1919 trad hij in de politiek, als leider van een Katholieke partij.

Lit.: V. Giraud, Le Général de Castelnau (Parijs 1921). *Cosemans.*

Castelnuovo (Ital.) of Ercegnovi (Servisch), havenstad met ca. 9 000 inw. aan den ingang van de Bocche di Cattaro, spoorlijn naar Dubrovnik en Mostar (zie kaart Balkan-Schiereiland C 3).

Castelnuovo, Enrico, Ital. schrijver, * 1839 te Florence, † 1915 te Venetië. Schreef een groot aantal zedenromans en novellen.

Werken: o.a. romans: Il fallo di una donna onesta (1897); I Moncalvo (1908). Novellen: Alla finestra (1876); Ultime novelle (1906).

Castelnuovo-Tedesco, Mario, Italiaansch componist en pianist, * 3 April 1895 te Florence, leerling van Pizzetti, behoort tot de begaafdste moderne Italianen van gematigde vooruitstrevendheid. Schreef pianowerken, kamermuziek, liederen, orkestwerken, de opera La Mandragola, e.a.

Castel Sant'Elia, dorp in Ital., 30 km ten N.O. van Nepi (prov. Viterbo) gelegen; ca. 1 300 inwoners. In de Valle Supentonia beneden het dorp ligt een basiliek uit den Longobardischen tijd, voor een deel op antieke tempelresten opgetrokken. Het inwendige bevat een merkwaardige ambo en een aantal belangrijke wandschilderingen uit de 11e eeuw. In de sacristie van de dorpskerk een schat van kostbare paramenten. Op een km afstand van het plaatsje ligt het Duitsche Minderbroedersklooster (1892 door mgr. Döbbing en p. Greg. Janknecht gesticht).

Lit.: Tomassetti, La Campagna Romana antica (III 1913, 155 vlg.). *Knipping.*

Castelvetrano, stad op Sicilië, 16 km ten N. van Mazzara del Vallo; ong. 30 500 inwoners, die in hoofdzaak van wijnbouw leven. De Normandisch-Byzantijnsche kerk Sta. Trinità della Dela, voor het meerendeel uit de 12e eeuw, ligt 3,5 km ten W. der stad. Ong. 12 km naar het Z.O. bevinden zich de tempelruïnen van Selinuntium. *Knipping.*

Castenray, → Venray.

Casteren, → Hoogeloon c.a. (N. Br. gem.).

Casti, Giambattista, Ital. dichter, * 1724 te Acquapendente, † 6 Febr. 1803 te Parijs. Alhoewel geestelijke, leidde hij een betrekkelijk bandeloos en avontuurlijk bestaan; hij verbleef aan de voornaamste hoven van Europa, te Rome en te Florence, te Weenen en te St. Petersburg, te Konstantinopel en te Parijs, waar hij aan een indigestie overleed. Hij was de gunsteling van verscheidene vorsten en werd door Franz I te Weenen tot hofdichter benoemd. Schreef melodrama's, lyrische poëzie, schuine novellen en twee satirische gedichten Il poema tartaro, gericht tegen het hof van Catharina II van Rusland, dat hij voorheen had verheerlijkt, en Gli animali parlanti, zijn beste werk, waarin hij, onder den sluier van een zinnebeeldige voorstelling, de dubbelhartigheid der politiek en de gebreken der maatschappij aan de kaak stelt.

Volledige uitg. van zijn werken: Opere dell'abbate G. B. (Parijs 1837). — Lit.: Piermattei, G. C. (Turijn 1902); F. Bernini, Storia degli Animali parlanti (Bologna 1901). *Ulrix.*

Castiglione, 1° Baldassare, graaf van, Ital. staatsman en schrijver, * Dec. 1478 te Casático (Mantua), † 7 Febr. 1529 te Toledo. Stond in den dienst van hertog Guidobaldo di Montefeltro van Urbino; overladen met eerbewijzen, verbleef hij gedurende enkele jaren aan dit elegante hof, dat een vergaderplaats was voor de edelste personages en de meest verfijnde geesten van den tijd. Hij was ook ambassadeur van Urbino bij paus Leo X, daarna pauselijk nuntius van Clemens VII in Spanje, waar hij overleed. Castiglione is de verpersoonlijking van den volmaakten courtisaan in de beste beteekenis van het woord, bedreven in het schermen, in de letteren, de kunsten, de politiek, de conversatie en de wellevendheid. Hij heeft Latijnsche en Italiaansche verzen nagelaten, een egloga in octaven, Tirsi, en het befaamde traktaat in 4 boeken en in dialoogvorm, Il cortegiano, geëindigd in 1516, doch eerst uitgegeven in 1528. Dit werk is een van de belangrijkste van deze eeuw, omdat het de levenswijze en de idealen uitbeeldt van de hofhouding in het Renaissance-tijdvak; het is tevens van groote letterkundige waarde wegens den natuurlijken eenvoud van den dialoog en de bevalligheid van den stijl.

B. van Castiglione.

Uitg.: Il cortegiano, door V. Ciàn (Florence [2]1910); Lettere (2 dln. Padua 1767—1771); volledige uitg. v. d. Opere volgari e latine (Padua 1733). *Ulrix.*

2° Giovanni Benedetto, genaamd il Grechetto, Ital. schilder en graveur, * 1610 te Genua, † 1665 te Mantua. Zijn buitengemeen talrijke schilderijen openbaren geheel de kunsttraditie van zijn vaderstad. Veel bijbelsche onderwerpen, enkele stillevens. Dierschilder.

Lit.: G. Delogu, G. B. C., il Grechetto (1920).

3° Pierre François, → Augereau.

Castil-Blaze, François Henry Joseph, Fransch componist en muziekhistoricus, * 1 Dec. 1784, † 11 Dec. 1857 te Parijs. Leefde sedert 1820 als muziekcriticus te Parijs.

Werken: l'Opéra en France ([2]1826); Dictionnaire de musique moderne ([2]1825); Théâtres lyriques de Paris (3 dln. 1847—1856).

Castilho, 1° Antonio Feliciano do, Portugeesch dichter der romantische periode in het voetspoor van Garrett, * 1800 te Lissabon, † 1878 te Parijs.

Werken: Cartas de Echo e Narcisso (1821); A Primavera (1822); Amor e Melancholia ou a Novissima Heloisa (1828). Romantische verzen: A noite do Castello (1836); Os Ciumes do Bardo (1838).

2° Joao de, Spaansch-Portugeesch bouwmeester, * ca. 1490 waarsch. te Santander (Asturië), † ca. 1551 te Lissabon. Vooral bekend om den bouw van het

Belem-klooster der Hiëronymieten in zgn. Emanuelstijl.

L i t. : Haupt, Gesch. der Renaissance in Spanien und Portugal (1927).

Castiliaansch(e). . . . , → Castilië.

Castiliaansch scheidingsgebergte in Spanje (40°—41° 20′ N., 3°—8° W.) verdeelt de hoogvlakte van Castilië in een Noordelijk en Zuidelijk deel. Het bestaat uit vier deelen: de Serra da Estrella (Port.), Sierra de Gata, Sa. de Gredos, Sa. de Guaderrama. Richting W.Z.W.—O.N.O. Het zijn breukgebergten, die als horsten uit de rompvlakte, de Meseta, oprijzen. Hoogste punt is Plaza de Almanzor 2 661 m (Sa. de Gredos). Men vindt er veel sporen van gletsjers uit de IJstijden. Gesteenten: graniet, gneis, kristallijne leien. Het gebergte was vroeger zeer woudrijk. Er zijn veel goede doorgangen en passen voor het verkeer. → El Escorial. *Erkelens.*

Castilië, landstreek in Spanje (38° 20′—43° 35′ N., 6° 45′—2° 55′ W.). Opp. ca. 130 000 km². Het wordt verdeeld in een N. deel, O u d C a s t i l i ë, meest Leon-Oud Castilië genoemd, omvattend de prov. Santander, Burgos, Logrono, Soria, Avila (Leon, Palencia, Zamora, Valladolid, Salamanca), en een Z. deel of N i e u w C a s t i l i ë met de prov. Guadalajara, Madrid, Toledo, Cuenca, Ciudad Real. Beide deelen zijn gescheiden door het Castiliaansch scheidingsgebergte. Zij behooren tot het Oostelijk deel van de Spaansche tafel of Meseta, een rompvlakte, bestaande uit oude gesteenten als graniet, gneis en kristallijne leigesteenten, waarvan de Oostelijke helft bedekt is met Tertiaire lagen (Mioceen), kalk en zandsteen, terwijl het midden om het Castil. scheidingsgebergte Diluviale afzettingen heeft. Oud-Castilië is een bekkenlandschap met in het N.O. de Iberische randgebergten. De Duero (Douro) en zijrivieren hebben diepe erosiedalen en stroomen Westwaarts. Hoogte bij Valladolid is 690 m; gemiddelde hoogte van Oud-Castilië is 800 m.

Nieuw-Castilië vertoont een ingewikkelder bekkenlandschap. Het Hoogland van Cuenca is het knooppunt, vanwaaruit de Taag (Tajo) en Guadiana naar het W. stroomen en de Guadalaviar en Jucar Oostwaarts. De hoogte bij Madrid bedraagt 640 m; gem. hoogte van Nieuw-Castilië is 700 m.

K l i m a a t : plateauklimaat met continentaal karakter. De dag en de nacht, zomer en winter verschillen zeer in temperatuur; gem. wintertemp. van Oud-Castilië is 3°—4°, zomertemp. 19°—20°. Te Madrid bedraagt de dagelijksche temperatuur-schommeling in den zomer 17°.

De f l o r a draagt een steppenkarakter: grassen (esparto), struiken, zeer weinig boomen, in de zomers woestijn. In de Zuidelijke gebieden meer mediterrane vegetatie.

De dichtheid der b e v o l k i n g is gering, nl. 25—50 per km². Enkele groote steden, Madrid (ca. 952 000 inw.), Burgos (33 500), [Valladolid (89 000)], Toledo (29 000).

Castilië is het kerngebied van Spanje; de Castiliaan het type van den Spanjaard. Zijn taal is de officieele Spaansche taal geworden. De bewoners van de randlandschappen (bijv. Catalonië, Andalusië, Portugal) verschillen in vele trekken.

B e s t a a n s m i d d e l e n. Landbouw om Valladolid (korenschuur voor Spanje): tarwe, maïs. Het kanaal van Oud-Castilië dient voor irrigatie en verkeer. In Nieuw-Castilië wordt in La Mancha tarwe verbouwd. Veeteelt op de hoogvlakten: schapen (merinos), geiten, muildieren. Primitieve werkmethoden en grootgrondbezit zijn oorzaken van minder welvaart. De laatste jaren wordt naar verandering en verbetering gestreefd.

V e r k e e r. Alles concentreert zich in Madrid, het natuurlijk middelpunt. Van alle richtingen komen de wegen hier samen. Belangrijke haven van N. Spanje is Santander.

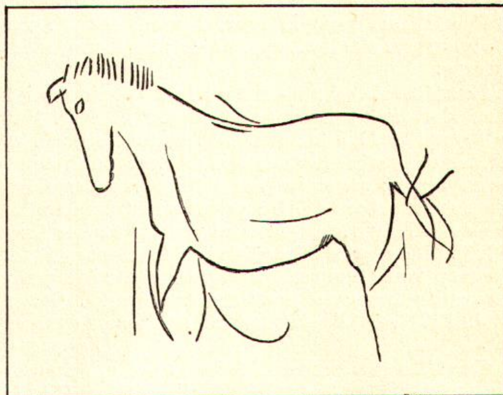
L i t. : → Spanje. *Erkelens.*

Castiliaansch is oorspronkelijk en in engeren zin het dialect, dat op de centrale hoogvlakten van het Iberisch schiereiland in Oud- en Nieuw-Castilië gesproken wordt. Het Castiliaansch verspreidde zich vanaf de 11e, en vooral sedert de 15e eeuw over geheel Spanje als de taal der hoogere klassen; „castellano” is thans synoniem met zuiver Spaansch. *Weerenbeck.*

Castiliaansche kunst, → Spaansche kunst.

Castillejo, C r i s t ó b a l d e, Spaansch dichter, * ca. 1490 te Ciudad Rodrigo, † 1556 te Weenen. Jeugd aan het hof van den infante Ferdinand, broer van Karel V. Van 1516—’25 Cisterciënser in het klooster van San Martín de Valdeiglesias. Verlaat Spanje in 1527 met Ferdinand I van Oostenrijk, den lateren keizer; wordt diens privé-secretaris. Schreef te Weenen Historia de Píramo y Tisbe (1528—’30). Leidt een avontuurlijk leven, waarvan weinig met zekerheid bekend. Zijn gedichten van groote innerlijke schoonheid. Tegen den Italiaanschen invloed, door Boscán en Garcilaso de la Vega geïmporteerd, kant C. zich in zijn parodie op de nieuwe dichtwijze: Contra los que dejan los metros castellanos en zijn meesterlijke, ongeëvenaarde satyres, tegen de „Petrarquistas” gericht. Als lyricus minder groot. Men noemt hem den Spaanschen Clément Marot.

V o o r n. w e r k e n : Diálogo de las condiciones de las mujeres; Diálogo de la vida de la corte; Sermón de amores; Diálogo entre él y su pluma; enz. — U i t g. : De beste, gedrukte tekst van zijn verzen is van 1792 (door Ramón Fernandes te Madrid); verdere uitgave: Biblioteca de autores espanoles (bd. 16 en 32, Rivadeneira). — L i t. : C. Leonor Nicolay, The life and works of C. de C. (Philadelphia 1910); J. Menéndez Pidal, Datos para la biografía de C. d. C., in Boletín de la R. Academia espanola (II 1915); L. Pfandl, Der Diálogo de mujeres von 1544, und seine Bedeutung für die Castillejo-Forschung, in Archiv. f. d. Stud. d. neuren Sprachen (CXL 1920). *Borst.*

Castillo. Ingegrifte teekening in een der spelonken.

Castillo, in de provincie Santander in Noord-Spanje, is bekend om Palaeolithische holen, die het

meest volledige overzicht geven van de ontwikkeling van het Palaeolithicum. De wijdvertakte spelonk is rijk aan ingegrifte teekeningen en schilderkunst. De oudste laag schilderwerk vertoont rood omtrokken handsilhouetten en groote, roode schijven. De diervoorstellingen, aanvankelijk slechts omtrekteekeningen (hert, runderen), ontwikkelen zich later meer (olifant, bisons, gemsen, steenbokken: rood of zwart gevuld). Ook weinig ingegrifte, zeer schematische menschenfiguren. De schilderwerken zijn in 1903 door H. Alcalde del Rio ontdekt.

Lit.: Alcalde del Rio, Breuil en Sierra, Les Cavernes de la Région Cantabrique (Monaco 1911, 112 vlg.); Obermaier, in Reallexikon der Vorgeschichte (II 1925, 290 vlg.). *Knipping.*

Castilloa of Castilla is een tropisch Amerikaansch plantengeslacht van de familie der Moraceae. Zes soorten, die van Mexico tot Peru en Brazilië hun woonplaats hebben, leveren caoutchouc. Het zijn hooge, snel groeiende boomen met groote ongedeelde bladeren en in de bladoksels staande bloemen. De mannelijke bloemen gelijken op schubbige napjes, de vrouwelijke zijn schijfvormig met schubranden, terwijl de meerzadige vruchten er uit zien als hobbelige borden, die ronde zaden zoo groot als een erwt bevatten. Opmerkelijk is het, dat de eerste niet bloeiende takjes vroegtijdig van den doorgroeienden boom afvallen. De meest bekende soort is C. elastica uit Centraal Amerika, waar deze boomen vanwege het caoutchouc uitgebuit worden. In den regel gaat het aftappen zoo ruw, dat de sapstroom spoedig ophoudt. Reeds zijn zeer groote gebieden als het ware uitgemoord en waardeloos, zoodat men zelfs bij Panama de boomen omhakt. In de Oude Wereld is getracht dezen boom in cultuur te brengen, doch hiertoe leenen zich Hevea en Manihot veel beter. In Middel-Amerika, maar vooral in Zuid-Mexico heeft de cultuur echter groote afmetingen aangenomen. De boom verlangt vochtige warme streken, levert veel sap, doch is zeer gevoelig voor wonden, waarom bij onvoorzichtige aftapping de sapstroom spoedig ophoudt. In het Amazonestroomgebied wordt C. Ulei voor caoutchouc sterk uitgebuit en levert het zgn. Caucho caoutchouc. De boomen worden daar voor den aftap omgehouwen. Hoewel het caoutchouc van deze Castilloa-soorten goed is, staat het toch ten achter bij het Paracaoutchouc. *Bouman.*

Castillon, gem. in prov. Namen, ten W. van Walcourt, ca. 400 inw., opp. 976 ha; landbouw, zandgroeven.

Castillon, Jan-Baptist Lodewijk de, Katholiek priester en bisschop. * 21 Sept. 1680 te Brussel, † 1755 te Brugge. C. studeerde theol. en rechten te Leuven. Licentiaat in de Rechten. Protonotarius apost.; secretaris van Philips van der Noot, bisschop van Gent (1706); proost van St. Pharaïlde te Gent (1714); vicaris-generaal van het bisdom Gent (1722). Door paus Benedictus XIV benoemd tot bisschop van Roermond, toen voor zijn wijding zijn benoeming kwam tot bisschop van Brugge. Gewijd 14 Juli 1743. Gaf de statuten van het bisdom opnieuw uit. *Valvekens.*

Castillo Solórzano, Alonso de, Spaansch dichter, * 1584 te Tordesillas (Valladolid), † 1648 te Saragossa. Neemt met succes deel aan letterkundige concoursen (Madrid 1622). Tot 1627 aan het hof; lid van den letterkundigen kring van Francisco de Mendoza. Een der beste novellisten van zijn tijd; door Lope de Vega geprezen. Zijn schelmenromans, die nóg populair zijn, zijn beroemd: o.a. Aventuras del Bachiller Trapaza (1637); Garduna de Sevilla y anzuelo de las Bolsas (1642), enz. Vervormt den traditioneelen schelm, naar het voorbeeld van Fr. López de Ubeda, tot vrouwelijke „picara” (→ Schelmenroman); E. Cotarelo y Mori; Clásicos castellanos (Madrid 1922). *Borst.*

Castle, 1° Eduard, Oostenrijksch philoloog en letterkundig geschiedschrijver, * 7 Nov. 1875 te Weenen, hoogleeraar aldaar. Bezorgde tekstcritische uitg. van Lenau, Raimund, Grillparzer, A. Grün en Anzengruber; voltooide de Deutsch-Oesterreichische Literaturgeschichte van Nagl-Zeidler (3 dln. 1899—1928) en schreef traditioneel-essayistisch over Duitsche en Oostenrijksche dichters (In Goethe's Geist, 1926). *Baur.*

2° W. E., vooraanstaand Amerikaansch geneticus; één der grondleggers van het Neo-Mendelisme; professor aan de Harvard University, Boston. Zijn onderzoek van de erffactoren bij het konijn en het Guineesch biggetje heeft er veel toe bijgedragen een duidelijker inzicht te krijgen in de koppelingsverschijnselen en in de wijze van samenwerken der factoren.

Lit.: Heredity (New York en Londen 1911); Heredity in Rabbits and Guinea-pigs (Bibliographia genetica, I 1925, 419—458). *Dumon.*

Castlereagh, Henry Robert Stewart, tweede markies van Londonderry, beter bekend onder den naam van viscount Castlereagh, Engelsch staatsman, * 18 Juni 1769 te Mount Stewart (Ierland), † 12 Aug. 1822 te North Cray Place (Kent). Lid van het Iersch parlement (1793). Als eerste secretaris voor Ierland (sedert 1797) vervulde hij een hoofdrol in de onderdrukking van den Ierschen opstand (1798) en ijverde nadien voor een reëele unie tusschen Ierland en Groot-Brittannië, die in 1800 tot stand kwam. Lid van het eerste vereenigde parlement van Groot-Brittannië en Ierland (1801). President van de Board of Control voor Indië (1802). Minister van Oorlog en Koloniën (1805—'06 en 1807—'09). Zijn grootste beroemdheid verwierf hij zich echter als minister van Buitenlandsche Zaken (1812—'22). C., die in het begin zijner politieke loopbaan vrij democratisch was geweest, stond thans aan het hoofd van de aristocratische en reactionnaire partij, die haar ontstaan te danken had aan de buitensporigheden der Fransche Omwenteling. Vooreerst spande hij al zijn krachten in, om Napoleon I ten val te brengen en sedert het Congres van Weenen ondersteunde hij de Heilige Alliantie, waardoor hij soms in oneenigheid met zijn ambtgenooten en den prins-regent geraakte. Bij het Engelsche volk maakte hij zich zeer gehaat door zijn tegemoetkoming aan koning George IV bij diens proces tegen koningin Caroline en door de strenge maatregelen, waarbij hij aan de ontevredenheid van den arbeidersstand een einde maakte. Door overspanning, een gevolg van overmatigen arbeid, begon hij aan vervolgingswaanzin te lijden, zoodat hij, op het punt om naar het congres te Verona te reizen, zelfmoord pleegde. Hij werd begraven in Westminster Abbey, tusschen de tomben van Pitt en Fox.

Werken: Memoirs and correspondence of viscount C. (uitg. Ch. W. Vane, markies van Londonderry, 12 dln. Londen 1848—'53). — Lit.: A. Alison, Lives of Lord C. and Sir Charles Stewart (3 dln. Edinburg 1861); C. K. Webster, The foreign policy of C., 1812—'22 (2 dln. Londen 1925—'31). *Lousse.*

Castor (dierk.), → Bever.

Castor (= bever), licht laken, zomereskimo,

liggend haardek. Castorin is dunner dan castor. Castor-pluche, bever-pluche, imitatie bont voor de confectie.

Castor (alpha Geminorum), de op één na helderste ster van het sterrenbeeld de Tweelingen (Gemini). Helderheid 1,6 grootteklassen. Afstand 43 lichtjaren. C. is een der merkwaardigste meervoudige sterren; reeds in een kleinen kijker blijkt C. een dubbelster te zijn; er is echter nog een zwakke derde component, terwijl elk dezer drie sterren zelf een spectroscopische dubbelster blijkt te zijn. C. is dus eigenlijk een 6-voudige ster. *G. Mulders.*

Castor, Heilige, bisschop van Apt (Provence), † 2 Sept. 420. Paus Bonifatius I noemt hem in een brief van 13 Juni 419. Hij was gehuwd en na wederzijdsch goedvinden traden beiden in het klooster. Hij was de eerste abt van het door hem gestichte klooster te Menanca. Op zijn verzoek schreef Cassianus „De institutis coenobiorum". Feestdag 21 Sept.

Lit.: Acta SS. (Sept. VI 1757, 239—249). *J. v. Rooij.*

Castor en Pollux, → Dioscuren.

Cástores of Cástorum locus (ant. geogr.), plaats, aan de Castores, d.w.z. Castor en Pollux gewijd; tusschen Cremora en Bedríacum.

Castoreum, → Bevergeil.

Castorius, H., → Vier gekroonde.

Castorolie, → Wonderolie.

Castor van Rhodus, een Oostersch koning, die, als vriend van Pompeius, van 64 v. Chr. af, de provincie Phanagorië (bij den Pontus) regeert en tegen Mithridates in opstand komt. In 42 klaagt hij zijn stiefvader Deiotarus aan; deze, door Caesar vrijgesproken, laat uit wraak C. en diens vrouw vermoorden. C. schreef rhetorische verhandelingen en stelde, onder vorm van (fragmentarisch bewaarde) tabellen, de Romeinsche, Grieksche en Oostersche geschiedenis samen. *V. Pottelbergh.*

Castra Herculis, plaats in de Betuwe bij Nijmegen, voorkomende op de → Peutinger kaart. Waarsch. Valburg of het nabij gelegen Herveld. Misschien ook Kesteren.

Castrametatio (Lat., ⟨ castra = legerplaats, metari = afbakenen), de bepaling van grootte en ligging van een Romeinsch legerkamp.

Castra Romana, Romeinsche → legerplaats.

Castratie. Hieronder wordt verstaan het wegnemen van de geslachtsklieren (teeltballen bij de mannen en eierstokken bij de vrouwen). Dit heeft een zeer verschillend gevolg al naargelang c. geschiedt bij volwassenen dan wel bij kinderen. Bij kinderen heeft c. zeer belangrijke consequenties. De geheele ontwikkeling der secundaire geslachtskenmerken op lichamelijk en geestelijk gebied, blijft achterwege. De beharing van schaam- en okselstreek evenals de baardgroei blijft uit, de uit- en inwendige geslachtsorganen evenals de borstklieren komen niet of weinig tot ontwikkeling, terwijl ook de typische stemvorming van den volwassene niet plaats heeft.

Bij c. op jeugdigen leeftijd ontstaat een beeld, dat men infantilisme noemt. Op volwassenen heeft de c. een andere werking, daar de secundaire geslachtskenmerken dan al tot ontwikkeling zijn gekomen. Bij c. van volwassenen treden spoediger de climacteriumverschijnselen op.

De c. geschiedde in de eerste 1000 jaar onzer jaartelling in het Oosten van het Romeinsche rijk bij talrijke priesters, terwijl bij de Skopzen tot in onze dagen de c. bewaard is gebleven. Bij mannelijke castraten is opvallend het behoud eener omvangrijke sopraanstem. In de 17e en 18e eeuw maakte men veelvuldig gebruik van castratenzangers. Bij c. ziet men niet zelden ook sterken groei van het skelet tot reuzengroei, het vetweefsel neemt toe, het gelaat is gevuld, glad en baardloos, terwijl het intellect soms achteruitgaat. Bij mutilaties in den laatsten Wereldoorlog, welke c. veroorzaakten, was men dikwijls in de gelegenheid het zich dan ontwikkelende beeld te bestudeeren. C. vermindert soms de geslachtsdrift, doch dit is lang niet altijd het geval. Uit geneeskundig oogpunt kan c. alleen noodzakelijk worden geacht bij enkele aandoeningen van de geslachtsklieren, zooals bijv. tuberculose en kwaadaardige gezwellen. *E. Hermans.*

Zedenleer. Buiten het geval, dat ziekte van de betrokken lichaamsdeelen de amputatie tot een goede medische operatie maakt, d.i. tot een operatie, noodig tot genezing van dezen mensch, is castratie een ernstige → verminking en ongeoorloofd, zooals iedere → sterilisatie. Voor de speciale vraag over c. als straf, → Sterilisatie; → Verminking. *Bender.*

Castratie **bij dieren.** Men laat een mannelijk dier castratie ondergaan, om voortplanting te verhinderen, terwijl het ook wordt toegepast om de dieren rustiger te maken, zoodat men ze beter voor den arbeid kan gebruiken of mesten (ossen). Bovendien castreert men dieren, die anders onhandelbaar zouden zijn (klophengst). Deze operatie werd al door de eeuwen heen verricht, helaas ook nu nog wel door leeken en dan niet pijnloos.

Geschiedt de operatie volgens de regelen der kunst, dan gebeurt dit onder plaatselijke of algemeene verdooving. Hierbij kunnen de teeltballen worden verwijderd of het afvoerende zaadkanaal kan onderbroken worden.

Castratie **bij planten** bestaat in het kunstmatig en zorgvuldig wegsnijden van de meeldraden eener tweeslachtige bloem, ten einde te verhinderen dat de stempel door het stuifmeel der gecastreerde bloem zou bestoven worden.

Wil men sommige eigenschappen van twee rassen in één nieuw vereenigen, of nagaan hoe de eigenschappen van twee erfelijk verschillende planten zich genetisch gedragen, dan kan dit alleen geschieden door kruising, d.w.z. door bevruchting van den stempel van een individu met het stuifmeel van een ander derzelfde, in sommige gevallen van een andere soort. Bij éénhuizige en tweehuizige planten heeft men er alleen maar voor te zorgen, dat de vrouwelijke bloem tijdig tegen bestuiving door ongekend pollen gevrijwaard wordt, om, zoo gauw het gunstig oogenblik voor bestuiving intreedt, het gewenschte pollen op een of andere manier op den ongerepten stempel te brengen; bij tweeslachtige bloemen is deze voorzorg niet voldoende, daar de bestuiving toch binnen het beschuttend omhulsel door eigen pollen zou kunnen geschieden. Benevens het tijdig vrijwaren voor vreemd pollen is hier verder noodig, dat al de in het beschermend omhulsel aanwezige meeldraden voorzichtig worden weggeknipt, vóór ze maar eenige kans tot bevruchten hebben gekregen. Dit onderstelt een volledige kennis van de structuur en de biologie van de te castreeren bloem. Men moet o.a. weten op welk oogenblik de castratie het meest kans tot slagen biedt, op welke wijze de bloem opengevouwen of opengesneden kan worden zonder gevaar voor af-

sterven, welke bloemen in de bloeiwijze of op de plant de voorkeur verdienen, in welk stadium van de ontwikkeling tot castreeren moet overgegaan worden, enz. Na de castratie moet de bloem of de bloeiwijze opnieuw in een gazen zakje, in een glazen buisje of in een zakje van pergamine ingesloten worden.

Lit.: Voor c. van landbouwgewassen: C. Fruwirth, Handbuch der landwirtschaftlichen Pflanzenzüchtung (5 dln. Berlijn 1922—'23); voor tuinbouwgewassen: J. Becker, Handbuch des Gesamten Gemüsebaues (Berlijn 1924); voor fruitboomen: Fritz Kobel, Lehrbuch des Obstbaus (Berlijn 1931); verder, Hayes and Garber, Breeding Crop Plants (Londen [2]1927). *Dumon.*

Castratie-complex, uitvloeisel van het kinderlijke phantasie-leven, volgens hetwelk een levensgewichtig orgaan (in het bijzonder het geslachtsorgaan) door vijandige invloeden uit de buitenwereld zou kunnen worden gekwetst. In de drift-psychologie van Freud en de psycho-analytische school (→ Psychoanalyse) speelt het castratie-complex een groote rol als verklaring van verschillende neurotische angstverschijnselen bij kinderen en volwassenen. *Carp.*

Castratie-dosis is de hoeveelheid stralenenergie van Röntgenstralen en radium, welke, in de geslachtsklieren gebracht, een dusdanige inwerking heeft, dat steriliteit ontstaat. Wordt in de geneeskunde met dat doel voornamelijk toegepast bij behandeling van goedaardige gezwellen der baarmoeder en pathologische bloedingen bij vrouwen. *Heukensfeldt Jansen.*

Castra Vetera, Romeinsch legerkamp (teg. Xanten), door Claudius Civilis veroverd en verwoest in den Batavenopstand van 70.

Castreeren, → Castratie.

Castrén, Matthias Alexander, Finsch taalgeleerde en stichter (onder invloed van J. Grimm) van de Finsch-Oegrische of Oeral-Altaïsche taalwetenschap; * 2 Dec. 1813, † 7 Mei 1852. Zijn Zweedsche vertaling van de → Kalevala (1841) vestigde de aandacht van Europa op dit werk; zijn taalkundige werken, op talrijke en verre reizen steunend, betreffen vele Oegro-Finsche talen van den Oostelijken stam; ook het Samojeedsch en andere Noord-Aziatische talen (bijv. Toengoesisch en Noord-Mongoolsch).

Hoofdwerk: Nordiska Resor och Forskningar (12 dln. 1852 vlg.). *Baur.*

Castricum, duinstreekgem. in de prov. N. Holland ten Z. van Alkmaar, aan de spoorlijn Uitgeest—Alkmaar, groot 3 162 ha, omvattende de dorpen C. en Bakkum; 5 761 inw. (1 Jan. 1933), waarvan ongeveer 2/3 Kath., vormend de parochie C. Middelen van bestaan: tuinbouw, o.a. bloembollen; veeteelt; toerisme: duin en bosch; dan is er het provinciaal ziekenhuis voor geesteszieken Duin en Bosch, het provinciaal Landgoed en waterleidingbedrijf. *van der Meer.*

Slag bij Castricum en Bergen, → Bergen (1°).

Castro, 1° Alfons, → Alfons de Castro.

2° Alves Antonio de, Braziliaansch dichter, * 1847 te Curralunho, † 1871. Door zijn lyrisch-amoureuze gedichten behoort hij nog tot de laat-romantici; toch zijn zijn latere gedichten sociaal geïnspireerd.

Werken: Gonzaga ou a revoluçao de Minas; Espumas Flutuantes; A cachoeira de Paulo Affonso; Escravos; Vozes de Africa; Navio negreio; Poesias posthumas.

3° Cipriano, president van Venezuela, * 12 Oct. 1858 te Capacho (Tachira), † 5 Dec. 1924 te San Juan de Portorico. Door een staatsgreep nam C. 1899 de macht in handen, en zag weldra naar wetten of verdragen niet meer om. Hij kwam in conflict met Duitschland, Italië en Engeland (1902—'03) en in 1908 met de Ned. regeering, die de Venezuel. vloot in den grond liet boren en de havens blokkeeren. Ditzelfde jaar werd C. door een staatsgreep van Gomez afgezet. *V. Houtte.*

4° Eugenio de, Portugeesch dichter; volgeling der Fransche Parnassiens en symbolisten, met echter een persoonlijk, muzikaal geluid. * 4 Maart 1869 te Coimbra. Lid van de Academia das Ciencias te Lissabon.

Werken: Crystalisaçoes da Morte (1884); Jesus de Nazareth (1885); Oaristos (1890); Horars (1891); Silva (1894); Sagramôr (1895); A Nereide de Harlem (1896); Constança (1900); Depois da Ceifa (1901); A Sombra do quadrante (1906); O filho prodigo (1910); Camafeus Romanos (1921); Eclogas (1932).

5° Jacobus a, doct. theol. te Leuven. Professor in de theol. aldaar. Bisschop van Roermond in 1611. Deed veel voor het geloofsonderricht in het bisdom. * 1560 te Amsterdam, † 24 Febr. 1639.

6° Jean de, componist, geboren waarsch. in de buurt van Luik, was 1582—'84 tweede hofkapelmeester te Weenen, later te Kleef en Keulen werkzaam.

Werken: missen en motetten, vsch. bundels madrigalen en chansons, vooral op teksten van Ronsard, met een streving naar sterke weergave van het woordmetrum.

7° Joannes à, Antwerpsch dichter en prediker, die leefde in het midden der 17e eeuw.

Werken: De ongemaskerde liefde des hemels (Antwerpen 1686; een tegenhanger van Poirters' „Masker"); Een boeck van het stervende leven der menschen (Antwerpen 1689; epigrammen); Zedige zinnebeelden (Antwerpen 1690).

8° Judocus a, → Judocus a Castro.

9° Nicolaas de of a, ook van de Burch of van de Borch, bisschop van Middelburg; * 1503 te Leuven als zoon van den pedel der universiteit, † 1573 te Middelburg. Hij was president-hoogleeraar aan het college Busleiden te Leuven, kanunnik van S. Marie te Utrecht, en als boekensencor en assessor van den onderinquisiteur ontwikkelde hij een groote werkzaamheid bij de bestrijding der opkomende ketterij. In 1560 werd hij benoemd tot eersten bisschop van Middelburg. IJverig vervulde hij zijn taak en hield in 1566 een diocesane synode, doch hij had moeilijkheden met den domproost van Utrecht over het uitoefenen der jurisdictie en vooral door de steeds veldwinnende Hervorming. Onversaagd bleef hij op zijn post tijdens den Beeldenstorm in 1566 en hij stierf tijdens de belegering zijner bisschopsstad door de troepen van Oranje. Krachtig had hij zich ook verzet tegen het invoeren van den tienden penning door Alva.

Lit.: A. Hensen, Biogr. Woordenboek (III, 208—212). *J. de Jong.*

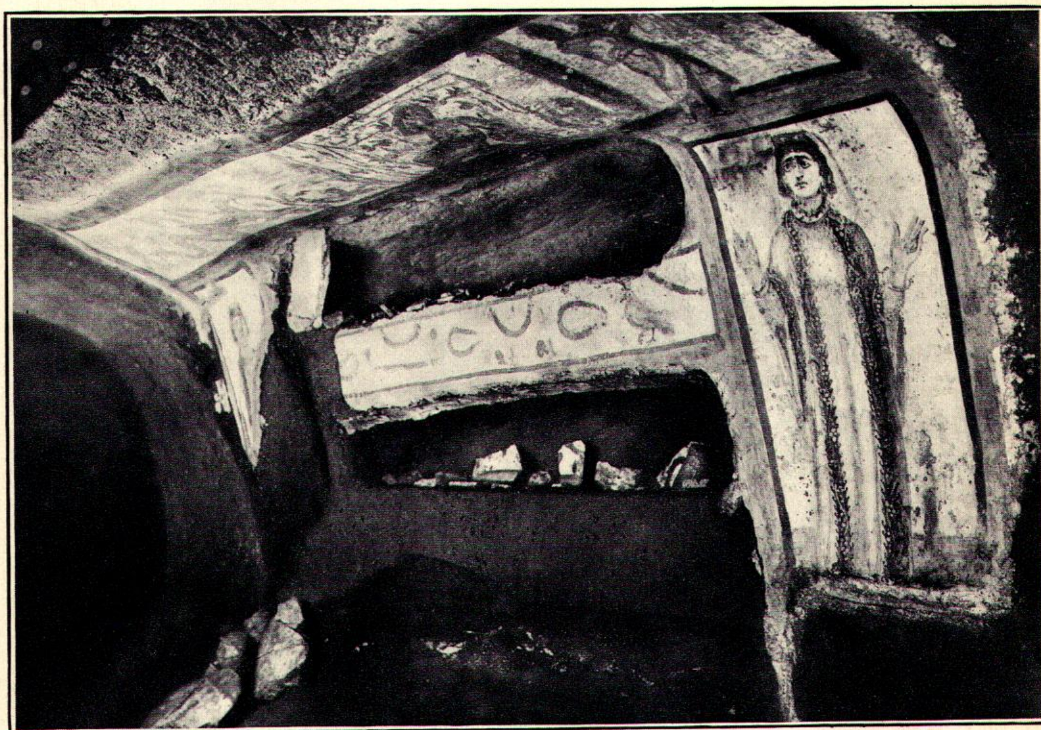
Castro Caro, badplaats in Italië (prov. Florence) met jodium- en broomhoudende bronnen.

Castro de Murguía, Rosalía de, Spaansch Galicisch dichteres; * 1837 te Santiago, † 1885. Zij ondervond in haar leven veel leed en lichamelijk lijden, wat tot gevolg had haar groote teergevoeligheid en ingekeerdheid en rijkdom aan innerlijk leven. Onbewust bracht zij, dank haar muzikaal gevoel, een innovatie in de metriek, die eerst twintig jaar later meer algemeen ingang vond. Haar lyriek blijft vooral den Galliciërs dierbaar.

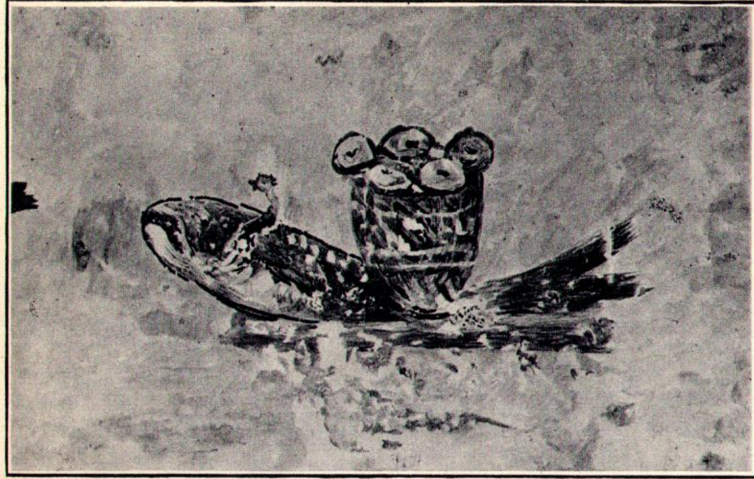
Voorn. werken: Cantares gallegos (1872);

Callistuscatacombe. Pauscrypte.

Catacombe van Vigna Massimo. Wandgraven en muurschilderingen. Zie ook plaat Catacomben IV, rechts.

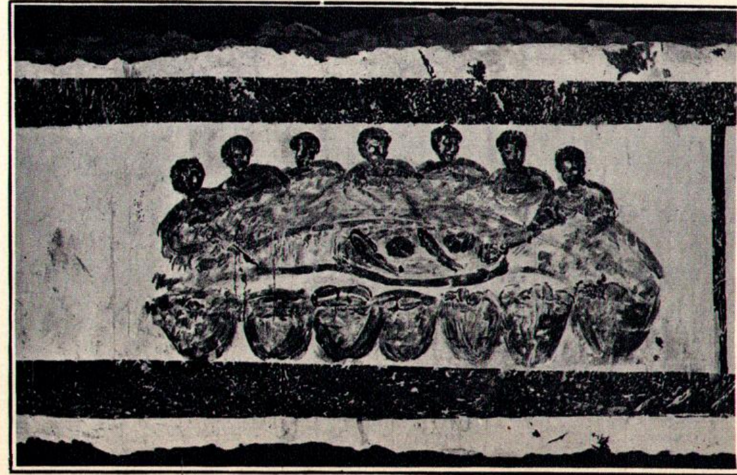
Lucinacatacombe. Eucharistische voorstelling: brood en visch.

Callistuscatacombe. Opwekking van Lazarus.

Priscillacatacombe. De drie jongelingen in den vurigen oven.

Callistuscatacombe. Broodvermenigvuldiging.

En las orillas del Sar (1884); Follas Novas (1880); Ruinas (1864); El caballero de las botas azules (1867); El primer loco (1881). — Lit.: I. Failde, R. de C. (1906); A. Gonzáles Besada, R. de C., Notas biográficas (1916); J. S. Prol Blás, Estudio bibliográfico-crítico de las obras de R. de C. (1918). *Borst.*

Castro y Bellvis, Guillén de, Spaansch tooneelschrijver, * 1569 te Valencia, † 1631 te Madrid. Eerst soldaat, dan literator. Hij werkt met Lope de Vega aan den opbouw van het nationaal theater. C. vindt zijn inspiraties in de historisch-populaire tradities; echter mist hij Lope's rijke fantasie en originaliteit, doch maakt de actie meer logisch en geeft aan de karakters meer vastheid.

Zijn beroemdste werken zijn: Las Mocedades del Cid, dat Corneille inspireerde tot zijn Cid (1636), en Las hazanas del Cid: tezamen een prachtig epopée over eer en vaderlandsliefde.

Verdere werken: Don Quijote (naar den roman van Cervantes); El Curioso impertinente; La justicia en la piedad; El Narciso en su opinión; La verdad averiguada y casamiento enganoso; Los mal casados de Valencia (verwikkelingen naar eigen avonturen?); Progne y Filomena; El mejor reposo; La degollación de los inocentes; Dido y Eneas, enz. — Uitg.: Parte primera de las comedias de Don Guillén de Castro (Valencia 1621); Parte segunda de las comedias de Don Guillén de Castro (12 stukken, Valencia 1625). — Lit.: Las Mocedades del Cid e Las Hazañas del Cid, ed. Victor Said Armesto, in Clásicos Castellanos (Madrid 1923); A. Schaeffer, Ocho comedias escogidas (Leipzig 1887); F. Martí Grajales, Cancionero de la Academia de los Nocturnos de Valencia (Valencia 1906; voor de biographie). *Borst.*

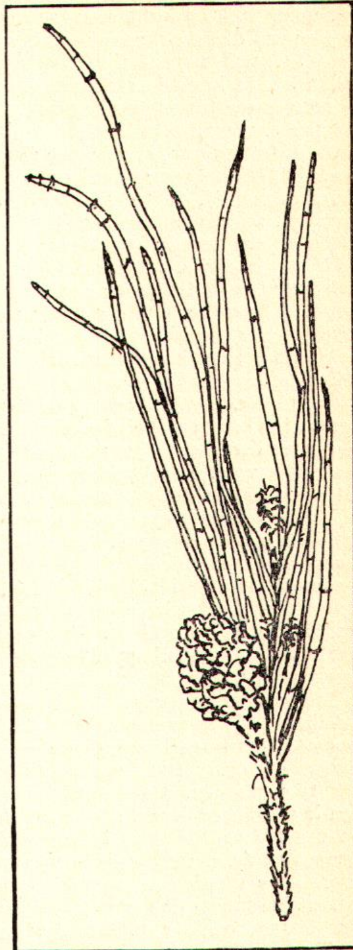
Castrum (Lat.), kasteel, schans; komt in meerdere plaatsnamen in de antieke geographie voor; bijv. Castrum Novum in Picenum en in Z. Etrurië.

Cástulo (ant. geogr.), middelpunt van een mijndistrict (zilver en lood) in Hispania Tarraconensis; bovenloop van de Baetis (Guadalquivir); teg. Cazlona.

Castulus, Heilige, Romeinsch martelaar. Zijn naam komt voor in de legendarische passio van den H. Sebastianus, waar verhaald wordt, dat hij als kamerdienaar van Diocletianus om wille van het Christengeloof in een groeve aan de via Labicana gestort en zoo gedood werd. Zijn heilig gebeente zou eerst gerust hebben te Pavia, daarna op de abdij Moosberg en werd vervolgens in 1604 overgebracht naar Landshut, waar het in de Martinuskerk rust. Een bedevaartskerk van dezen heilige staat op den Kastelberg bij Fahlenbach. C. is patroon der herders tegen onweer, roodeloop en uitslag, en wordt in Beieren vereerd. Feestdag 26 Maart. *J. v. Rooij.*

Castus, H., martelaar, → Emilius.

Casuarina, het eenige geslacht van de plantenfamilie der Casuarinaceae, dat met 25 boomvormige soorten Australië en Nieuw-Caledonië bewoont. Enkele soorten worden ook in de bergstreken van den Maleischen Archipel aangetroffen. De takken zien er uit als paardestaartstengels en de bladeren zijn tot een scheede vergroeid. Door de rudimentaire bladeren zijn deze soorten zeer geschikt voor droge streken. Zelfs in den vochtigen Maleischen Archipel zoeken zij de droogste gebieden uit. C. montana op Java geeft de voorkeur aan de grasvlakten der bergen boven de wolkengrens en vormt daar zelfs wouden. De mannelijke bloemen zijn lange dunne katjesvormige aren, de vrouwelijke kortgesteelde hoofdjes en de vruchten gelijken veel op dennenkegels. De belangrijkste soort is C. equisetifolia uit Australië en den Oost-Indischen Archipel, die ook in Zuid-Afrika in cultuur is genomen. Wegens den gemakkelijken en snellen groei leent hij zich bijzonder voor het bebosschen van warme kuststreken en zelfs op zandgronden, indien het grondwater tot ongeveer één meter onder de bodemvlakte reikt. Deze 20 meter hooge boom heeft zwaar en hard hout, dat echter voor het bewerken te broos is en te gauw splijt. Omdat het bestand is tegen zeewater, leent het zich echter uitstekend voor scheepsbouw, en is overigens goed brandhout. De Zuidzee-bewoners gebruiken dit hout voor gereedschappen en strijdkolven. Vanwege de hardheid rekent men deze houtsoorten tot het zgn. ijzerhout. De bast is rijk aan looimateriaal en bevat een kleurstof, waarmee wol en zijde duurzaam worden geverfd. In Australië noemt men het hout eiken en heeft men voor iedere soort een naam, nl. C. quadrivalvus uit Nieuw Zuid-Wales heet Swamp-oak (moeraseik), C. torulosa uit Oostelijk Australië heet River-oak (rivier-eik) of Forest-oak (woud-eik), C. Fraseriana uit Westelijk Australië heet She-oak (vrouwelijke eik) en C. stricta heet Beefwood. *Bouman.*

Casuarina.

Casuaris, → Loopvogels.

Casueuse pneumonie, snel verkazende longtuberculose, gekenmerkt door tuberkelbacillen bevattend sputum, hooge temperatuur en vorming van cavernen, vooral in de onderkwab.

Casuïstiek is een vertakking der → moraaltheologie, die de Christelijke zedenwet op afzonderlijke gewetensgevallen (casus conscientiae) toepast. De aard der moraaltheologie als practische wetenschap brengt de casuïstische methode vanzelf met zich mede. De wetenschappelijke positieve en systematische moraaltheologie, die in het licht der Openbaring en van de natuurlijke rede de algemeene beginselen en

normen van het Christelijk leven opstelt en daaruit meer bepaalde gedragsregelen afleidt, kan alleen niet volstaan voor volledige ethische vorming. De toepassing toch op het leven stelt meermalen nieuwe problemen, die door nauwkeurige analyse van het concrete geval met al zijn omstandigheden en het rechte inzicht in de dooreenstrengeling der beginselen en normen moeten worden opgelost. Zonder een vakkundige c. vervalt men hier óf tot uitgesproken rigorisme óf tot laxisme, en in beide gevallen verliest de moraal feitelijk haar invloed op het leven. Daarom kan geen moraal, die het leven leiden wil, aan de c. verzaken, zoomin als de geneeskunde en de jurisprudentie buiten practische oefening kunnen.

De studie der c. is vooral noodzakelijk voor den zielzorger en met name voor den biechtvader, die over den aard en de zwaarte der zonde moet oordeelen en ook in meer ingewikkelde gevallen een objectieve voorlichting moet kunnen geven.

Eenige casuïstische aangiften vindt men bij St. Paulus (1 Cor. 7 en 8); in de geschriften en brieven der Kerkvaders komt casuïstische behandeling van bepaalde punten der Christelijke zedenleer en levenspractijk veelvuldig voor. Een begin van casuïstische samenvattingen en methodische c. zijn de boeteboeken met de daaraan later toegevoegde interrogatoria (6e tot 10e eeuw); ze werden gevolgd door de casuïstische summa's (13e tot 15e eeuw), die men als handboeken van moreele en juridische biechtstoel-casuïstiek kan aanmerken. Daarnaast werd door de meesters der hoogscholastiek, vooral St. Thomas in zijn Summa theologica, de wetenschappelijke systematische moraal opgebouwd, tot een organische eenheid met de dogmatiek samengesmolten. De klassieke moralisten der 16e en 17e eeuw vereenigden de beide methodes, door aan hun moraaltheologische verhandelingen een uitgewerkt apparaat van moreele en juridische casuïstiek te verbinden. De gemengde methode is sinds dien in gebruik gebleven. Echter treden bij de moralisten der 17e en 18e eeuw het onmiddellijk-practisch element en de c. meer op den voorgrond, terwijl de theoretische grondslagen voor een deel aan de moraalphilosophie en aan de dogmatiek worden overgelaten. Zoo dragen ook de zedekundige werken van den H. Alphonsus van Liguori, waaraan én om hun innerlijke waarde én om de instemming, die zij in de Kerk hebben gevonden, een heel bijzonder gezag toekomt, een uitgesproken practisch en casuïstisch karakter. Deze wijze van behandeling en verdeeling der stof is uit de practische eischen van het onderricht voortgekomen en heeft zeker haar voordeelen; maar zij mist ook haar schaduwzijden niet. Wat als moraaltheologie wordt betiteld, geeft nog slechts fragmenten der geheele Christelijke zedekunde; de casuïstiek loopt gevaar het innig contact met de systematische moraal, waarvan zij dan toch slechts een toepassing kan zijn, te verliezen. Sommige gebreken der moraal uit deze periode (incidenteele uitingen van → laxisme door misbruik van het → probabilisme, al te groote nadruk aan de zgn. → moraal-systemen gegeven, e.a.) zijn wel mede aan deze gebrekkige methode te wijten. Overigens hebben de besten zich van deze fouten weten te vrijwaren, en komt aan deze periode de verdienste toe, door scherpe analyse en nijver verzamelen en schiften van een uitgebreid positief materiaal, een veilige, tot in al haar onderdeelen van den Christelijken geest doortrokken c. tot haar voltooiing te hebben gebracht.

De jongste ontwikkeling heeft een gelukkige vernieuwing gebracht van de studie der positieve en systematische moraaltheologie en zij beweegt zich in de richting van een steeds engere aaneensluiting van wetenschappelijke moraal en c.; daarbij wordt groote zorg besteed om de c. met het leven gelijken tred te doen houden en niet slechts het gebied der individueele moraal, maar ook heel het publieke leven, het sociale en politieke niet uitgezonderd, te bestrijken. Evenwel zijn ook thans nog de meeste der gangbare summa's en handboeken der moraaltheologie, vooral de Latijnsche, overeenkomstig de programma's der seminariestudie waarvoor zij bestemd zijn, vooral practisch en casuïstisch georiënteerd, en zij kunnen niet als een volledige samenvatting der Katholieke moraal worden beschouwd. Voor nadere historische bijzonderheden, zie → moraaltheologie (geschiedenis).

Vele grieven en beschuldigingen zijn tegen de c. naar voren gebracht; de aanvallen op de zgn. → Jezuïeten-moraal namen vooral de c. en het daarmee innig verbonden probabilisme tot mikpunt (Pascal, Jansenisme, Döllinger u. Reusch, Harnack, Herrmann, v. Hoensbroeck, Heiler). De c. zou leiden tot zedelijk minimalisme, laxisme, verlaging van het zedelijk leven tot louter uitwendige wettelijkheid in Farizeeschen geest, zou het persoonlijk en zelfstandig gewetensleven drukken enz.

Het valt natuurlijk niet te ontkennen, dat de c., vooral zoo zij eenigermate zelfstandig wordt beoefend, in deze en andere misbruiken vervallen kan: daarom moet hier wijze soberheid worden betracht en moet in de c. voortdurend het innigste contact bewaard worden met de systematische moraal. Ook valt het niet te ontkennen, dat sommige casuïsten niet geheel van dergelijke fouten zijn vrij te pleiten (→ Laxisme); de Kerkelijke overheid heeft dan die valsche of gevaarlijke opvattingen gecensureerd. Maar zoo die beschuldigingen tegen de Katholieke c. der laatste eeuwen in haar geheel, of tegen haar gezagvolle vertegenwoordigers worden gericht, getuigen ze, voor zoover ze niet uitgesproken lasterlijk zijn, van volslagen onkunde omtrent de Katholieke moraal in het algemeen en de c. in het bijzonder.

Aan wat reeds boven is bemerkt omtrent den aard en de plaats der c. zijn slechts een paar punten toe te voegen. De aard der c., vooral gelijk ze beoefend wordt in verband met de biechtpractijk, brengt mee, dat zij in ieder geval zoo nauwkeurig mogelijk vaststelt, wat strikte Christenplicht is, wat doodzonde of dagelijksche zonde, wat uit kracht van strikte rechtvaardigheid wordt geëischt, enz. Deze vaststellingen zijn van fundamenteel belang, maar ze zijn klaarblijkelijk onvoldoende om een volledige voorlichting te geven voor het Christelijk leven en een krachtdadige zedelijke vorming te inspireeren. Echter kan de c. zich veilig in hoofdzaak daartoe beperken, daar die andere gezichtspunten door een afzonderlijken tak der moraaltheologie, de ascetiek en mystiek, worden overgenomen. Wat de persoonlijke gewetensvorming betreft, de c. heeft allerminst de strekking deze buiten werking te stellen. De eigenlijke gewetensbeslissing blijft altijd een zelfstandig persoonlijk werk en alleen die uitspraak van het geweten beslist over de zedelijke waarde of onwaarde onzer daden, zooals ze door ons worden gesteld. Maar die uitspraak van het geweten, wil ze niet in de meest onzedelijke willekeur ontaarden, moet worden voorgelicht, en juist daartoe dient,

tezamen met de systematische moraal, ook de casuïstiek. De c. drukt of doodt het zelfstandig gewetensleven niet, maar licht het voor. Dat men in alle gevallen zou volstaan met eenvoudig naar goed geweten te handelen zonder objectieve voorlichting, veronderstelt ten slotte een radicaal subjectivisme, dat alle objectieve zedelijke normen verwerpt en geen andere moreele waarden kent dan de subjectieve goede gezindheid: een standpunt dat met de meest elementaire zedelijke opvattingen in strijd is. Voor de probabilistische c., zie → probabilisme en → moraalsystemen.

De c. gelijk ze werd omschreven, is de zgn. analytische c.; daarnaast is er nog de synthetische c., welke de Kerkelijke uitspraken en wetten, die op de zeden betrekking hebben, systematisch samenstelt en er algemeene beginselen en normen uit afleidt.

L i t.: Dict. Théol. Cath. (II 1860 vlg. s.v. Casuistique); Lex. f. Theol. u. Kirche (²V, 865 vlg. s.v. Kasuistik); Mausbach, Die Kath. Moral u. ihre Gegner (⁵1921). Het Prot. standpunt: Realenc. f. prot. Theol. u. Kirche (³X, 116 vlg. s.v. Kasuistik); Die Religion i. Gesch. u Gegenw. (²III, 673 vlg.). Speciaal het Gereformeerd standpunt: Geesink, Gereformeerde Ethiek (II 1931, 193 en 466-467). *Buys.*

Casula, → Kazuifel.

Casus, → Naamval.

Casus activus, → Casus agens.

Casus agens. In een vrij groot aantal talen van de wereld wordt in den taalvorm regelmatig onderscheid gemaakt tusschen de gevallen, waarin het subject van den zin bij een overgankelijk werkwoord behoort en die andere, waarbij dit laatste onovergankelijk is. Het actieve en zelfstandige optreden van het subject wordt in de eerste gevallen blijkbaar veel scherper ervaren dan in de tweede, waarbij de handeling enkel tot het eigen zelf beperkt blijft en niet op een daarbuiten gelegen voorwerp overgaat. Vandaar dat het subject in deze omstandigheden vaak ook een speciaal versterkend teeken voert; men spreekt van casus agens, c. activus of ook wel c. energeticus. De andere vorm heet c. patiens of c. passivus, niet alsof het onderwerp dan als „lijdend" zou zijn opgevat door de taalsprekers, maar omdat dezelfde (onversterkte) vorm van het zelfstandig naamwoord meestal ook dient als objectsaanduiding bij het overgankelijke werkwoord. Een dergelijken toestand vindt men bijv. in verschillende Australische en N. Amerikaansche talen, de Berbertalen en ook de Eskimo-dialecten, telkens natuurlijk met kleine onderlinge verschillen op ondergeschikte punten. Volgens prof. Uhlenbeck e.a. heeft ook het oudste Indo-Europeesch dat langs den weg der reconstructie te achterhalen is, het onderscheid tusschen den casus agens en den casus patiens gekend, ook voor het oudste Oeral-Altaïsch zijn er vele aanwijzingen in deze richting. De latere nominativus, zooals die bijv. in het Latijn duidelijk voor den dag komt, vat de functies van de beide besproken casus en zelfs nog enkele andere samen en heeft zich misschien secundair vooral uit den c. a. ontwikkeld bij het veldwinnen van een anders georiënteerde opvattingsrichting en het toenemen van den zin voor abstractie.

Soms gaat de differentiatie zelfs zoover, dat men met één onderscheid in de subjectaanduiding niet tevreden is en er meerdere gaat maken; zoo worden bijv. in de oudste Kaukasische talen de werkwoorden voor gevoelsreacties, zintuigelijke waarnemingen enz. eenvoudigweg tusschen de overgankelijke en de onovergankelijke groepen ingeschoven en van een eigen c., een soort datief-subject, voorzien. Over het algemeen genomen komt iets dergelijks echter eerder voor bij de pronominale subjectsvormen dan bij de nominale. Men krijgt dan verschillende rijen van persoonlijke voornaamwoorden in de taal, die in een vaste reeks gerangschikt kunnen worden naarmate het actieve optreden van het subject meer aanschouwelijk gegeven was in de belevingsstructuur en dus ook scherper in de taal wordt uitgedrukt. Men spreekt nu globaal van „subjectsgraden", elke van deze wordt weer bij bepaalde typen van werkwoorden of ook wel enkel in bepaalde tijden of aspecten gebruikt. Voor de objectsaanduiding geldt hetzelfde („objectsgraden"). Zoo telt in de W. Afrikaansche talen bijv. het mende (Sierra Leone) niet minder dan 5 subjectsgraden, het kposso (Voltastroomgebied) 3 objectsgraden.

Lit.: C. C. Uhlenbeck, Agens u. Patiens im Kasussystem der indogermanischen Sprachen. Indogerm. Forschungen (XII 1901, 170 vlg.). *Wils.*

Casus belli (v o l k e n r e c h t) beteekent, dat een staat een bepaalde daad van een anderen staat als een oorlogsdaad beschouwt, zoodat door het stellen van zulk een daad de oorlogstoestand van zelf ontstaat. Zoo heeft tijdens den Wereldoorlog de Nederlandsche regeering herhaaldelijk verklaard, dat een inval in Nederland bijv. van Duitschland in Limburg als een casus belli zou worden beschouwd. *L. Janssens.*

Casus energeticus, → Casus agens.

Casus irreducibilis, → Kubische vergelijking.

Casus passivus, Casus patiens, → Casus agens.

Casus reservatus (Lat.) beteekent „voorbehouden g e v a l" en beduidt soms o o k de voorbehouden → c e n s u r e n, nl. die kerkelijke straffen, waarvan slechts de hoogere overheid kwijtschelding kan verleenen. E i g e n l i j k beduidt c. r. een z o n d e, die op zich zelf (ratione sui) voorbehouden wordt, nl. waarover niet aan elken biechtvader → rechtsmacht wordt gegeven. Dat de kerkelijke overste aldus de jurisdictie beperken kan, heeft het Concilie van Trente plechtig verklaard (sess. 14. can. 11). De Kerk bedoelt de grootere wandaden te doen beoordeelen en in orde te brengen door bijzonder bekwame priesters, en ze te doen verafschuwen door de kwijtschelding er van te bemoeilijken. Zoo zijn een paar zonden den paus voorbehouden, als valsche beschuldiging van → sollicitatie (can. 894) en absolutie aan verstokte aanhangers van → Action Française gegeven (S. Paen. 16 Nov. 1928; 2 Maart 1929); ook in kloosterorden zijn er soms nog voorbehouden zonden; maar meestal is een c. r. een zware zonde door den ordinaris aan zichzelf voorbehouden, en waarover hij slechts aan uitgelezen biechtvaders rechtsmacht geeft. Het Kerkelijk Wetboek (can. 895—898) dringt aan op groote gematigdheid in het beperken der jurisdictie. Trouwens in zekere gevallen kan elke biechtvader een c. r. absolveeren, bijv. in stervensgevaar, of als een zieke niet kan uitgaan, of indien het uitstellen der kwijtschelding groot nadeel voor den biechteling meebrengt (can. 900). Anders, zoo deze zijn Communie kan uitstellen en bij den biechtvader terugkomen, mag nu een gewone biechtvader de absolutie niet geven, maar moet ondertusschen de noodige volmacht aanvragen. De biechteling mag natuurlijk ook zijn biecht herhalen bij een bevoorrechten biechtvader, om dadelijk geabsolveerd te worden. *Salsmans.*

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

Catabathmus (a n t. g e o g r.) (< Gr. katabathmos = glooiing), het land tusschen Egypte en Cyrenaïca.

Catabatische wind is de dalende luchtstroom, die door de afkoeling van hoog gelegen luchtmassa's veroorzaakt wordt. Vgl. convectie. De bora is een c. w. → Anabatische wind.

Catabrosa aquatica, → Watervlotgras.

Catachrèsis (Gr., = wangebruik) is de onlogische aanwending eener beeldspraak ten gevolge hiervan, dat een beeld niet meer als zoodanig wordt gevoeld. Bijv. „De molenwieken draaien". Wieken of vleugels draaien immers niet, doch bij molenwieken denkt niemand meer aan vleugels. Wie er wel aan denkt, vindt het grappig. *v. d. Eerenbeemt.*

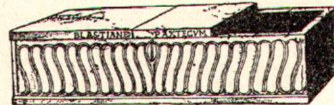
Catacomben, onderaardsche begraafplaatsen. (Zie pl.) N a a m. Tusschen de S. Sebastiaankerk en het grafmonument van Metella vertoont de Via Appia ten Z. van Rome een inzinking. Men noemde daarom die buurt in het Grieksch: kata kumbas = bij de glooiingen. De → Chronograaf van 354 noemde dan ook de begraafplaats der S. Sebastiaankerk: catacumbe. Vandaar is die naam overgegaan op alle onderaardsche begraafplaatsen van Rome en ook elders en niet alleen op de Christelijke maar ook op heidensche en Joodsche. De oorspronkelijke naam dier begraafplaatsen, die ook later nog gebruikt werd, is coemeterium, rustoord.

O n t s t a a n. Ten onrechte meende men vroeger, dat de eerste Christenen van Rome tijdens de vervolgingen schuilplaatsen hadden gezocht in verlaten steengroeven, dáár hun godsdienstoefeningen hielden en ook hun dooden begroeven. Men heeft zich het ontstaan aldus te denken: voorname Christenen hadden hun particuliere begraafplaatsen op hun landgoed buiten de stad. Daar lieten zij nu ook hun overleden slaven, vrijgelatenen, cliënten bijzetten, allen die de godsdienstoefeningen in hun woningen plachten bij te wonen. De aanvankelijk zeer beperkte ruimte werd daartoe telkens uitgebreid, door graven van nieuwe gangen en uithouwen van kleinere en grootere localen, en dat soms in 4 tot 5 verdiepingen. In de vrij zachte tufsteen was dit niet moeilijk. Aanvankelijk particulier bezit, kwamen sommige c. later in beheer en eigendom van de Kerk. Paus Zephyrinus draagt bijv. begin 3e eeuw aan zijn lateren opvolger het toezicht op over de catacombe, die nog naar hem San Callisto genoemd wordt.

Grafschrift in de catacomben met Griekschen (ichthus zoontoon = visch der levenden) en Latijnschen tekst (voor Licinia Amias, de voortreffelijke. Zij leefde ....).

D o e l. Al kan men ze wel eens als schuilplaats gebruikt hebben en al hield men er ook godsdienstoefeningen, de c. waren toch eerst en vooral begraafplaatsen. Men begroef in de gangen, in kleine grafkamers (cubiculi), in grootere kapellen (cryptae). Meestal, vooral in de gangen, begroef men in zgn. loculi. In de wanden groeven de fossores dan langwerpige nissen of sleuven, drie, vier of meer boven elkaar. In elk dier loculi konden soms drie lichamen worden geschoven. De nissen sloot men luchtdicht af met marmeren of andere steenen platen, die werden vastgemetseld. In de cubiculi en cryptae maakte men ook mooiere graven, arcosolia. Dan werd binnen een hoogere nis een graf uitgegraven, het lichaam al of niet gekist er in gelegd, het graf met een horizontaal liggende zerk afgesloten en daarboven welfde zich meest een halfronde boog. Boog en achterwand van de nis werden veelal met inschriften en schilderwerk versierd. Voorname Christenen werden ook wel in sarcophagen bijgezet, marmeren, vaak rijk gebeeldhouwde doodkisten. Vooral bij de graven der martelaren werd veel gebeden. Daar werden ook, speciaal op de sterfdagen, de H. Geheimen gevierd. Uit kleine bassins, die men in de c. vond, blijkt, dat men er ook gedoopt heeft. Dat de godsdienstoefeningen geregeld in de c. gehouden werden, is evenwel niet aan te nemen, want vooreerst waren de ruimten daartoe te klein en bovendien bezat men behalve de huizen der voorname Christenen al spoedig aparte gebouwen.

Steenen doodkist uit de catacombe van den H. Callistus.

G e s c h i e d e n i s. Vooral de martelarenvereering en de wensch der Christenen om bij de martelaren begraven te worden voerden tot groote uitbreiding der c. nog tijdens de vervolgingen. De Kerk profiteerde van het recht op begraafplaatsen en van het recht op vereeniging in collegia funeraticia of begrafenisvereenigingen. Sinds de bevrijding nam de cultus nog toe. Men versierde de graven, paus Damasus dichtte grafschriften, die in de sluitsteenen werden gebeiteld. Tijdens de invallen der barbaren sinds de 5e eeuw verminderde de belangstelling voor de c. In de 8e eeuw bracht men de overblijfselen der voornaamste martelaren over naar de basilieken. Het bezoek der c. neemt steeds af, zoodat ze in de middeleeuwen als vergeten schijnen. In de 16e eeuw herleeft de belangstelling, vooral sinds een instorting aan de Via Salaria een stuk catacombe blootlegde. Bosio begint de wetenschappelijke onderzoeking, maar op grooter schaal en geheel systematisch wordt dit pas voortgezet in de 19e eeuw door De Rossi en zijn leerlingen. De leiding berust bij de pauselijke Commissie voor Christelijke archeologie. Pausen als Pius IX en Leo XIII hebben veel steun verleend.

A a n t a l. In Rome en omgeving telt men de c. bij tientallen. De meest bekende en archeologisch meest waardevolle zijn de c. van S. Callistus (met crypte der pausen) en van Praetextatus aan de Via Appia; S. Agnes aan de Via Nomentana, Priscilla aan de Via Salaria nova, Domitilla aan de Via Ardeatina, SS. Petrus en Marcellinus aan de Via Labicana, S. Sebastianus aan de Via Appia (waar in de 3e eeuw tijdelijk de lichamen van Petrus en Paulus hebben gerust). Behalve in Rome zijn er c. ontdekt in Napels en meerdere plaatsen van Italië, in N. Afrika, Griekenland, Palaestina, in Marseille en Trier.

N i e t - C h r i s t e l ij k e c. Bij de Via Appia vond men ook Joodsche c., juist als de Christelijke ingericht. Slechts de inschriften en de zevenarmige kandelaar op de lampjes verrieden het verschil.

Waarschijnlijk hebben de Christenen die Joodsche c. als voorbeeld genomen: de eerste Christenen van Rome

De Drie Koningen bieden hun geschenken aan. — Muurschildering in de catacombe van den H. Callistus.

waren immers voor een groot deel bekeerde Joden. Verder hadden ook kettersche sekten hun catacomben. Heidensche c. waren ingericht als Columbaria (duiven-

Jesus in den tempel. Aan zijn rechterhand twee schriftgeleerden, aan zijn linkerzij Maria en Joseph. — Muurschildering in de catacombe van den H. Callistus.

tillen), de wanden vertoonden een groot aantal kleine nissen, waarin urnen met de assche der overledenen.

Kunst der c. Behalve sarcophagen vond men in sommige c. ook cathedrae of bisschopszetels en

Links: Moses slaat water uit de rots. Rechts: Christus geneest de vrouw, die aan bloedvloeiing lijdt. Op den achtergrond basiliek met absis, doopkapel, enz. — Smalle zijde van een sarcophaag, 4e eeuw (Later. Mus.)

overal een menigte lampjes met Christelijke symbolen en → goudglazen. Het waardevolste is echter wat op wanden en grafsteenen was aangebracht. Hier onderscheiden we epigraphiek en schilderkunst. De eerste omvat graffiti en grafschriften. Graffiti zijn door bezoekers ruw in cursiefschrift ingekraste beden tot de martelaren. De grafschriften, speciaal de verzen van paus Damasus, werden zorgvuldig ingebeiteld in mooie Romeinsche kapitaalletters. Het schilderwerk wordt weer onderscheiden in louter ornament en in religieuze voorstellingen. De laatste zijn uiteraard het meest van belang. Maar hier staan de meeningen der geleerden tegenover elkaar. Men vindt in de c. veelvuldig voorstellingen van: visch (al of niet met broodkorf), anker, duif met olijftak. Volgens de meesten zijn dit symbolen, volgens anderen louter decoratiemotieven. Er zijn verder tal van bijbelsche voorstellingen. Volgens de meesten (Wilpert e.a.) zijn die symbolisch bedoeld, volgens anderen (Styger) historisch. In de eerste opvatting wijzen die tafereelen op geloofsgeheimen, in de tweede verhalen ze bijbelsche geschiedenis. Men kan in principe met de eerste richting meegaan en het feit van symbolisme in de catacomben-kunst aanvaarden en tevens in concrete gevallen de beelden streng critisch beschouwen. Geen apologie, die overal en altijd bewijzen voor allerlei dogma's ziet. Voor het symbolisch karakter pleit het sepulchrale doel der catacomben. Wanneer anker en duif worden afgebeeld bij een grafschrift, dan pleit dit voor symbolisme. Verder zijn die bijbelsche voorstellingen, die in de eerste periode verreweg het meest voorkomen, bevrijdingsmotieven, volkomen passend bij de grafschriften, die van vrede en refrigerium (verkwikking, in den hemel) spreken: Noë in de ark, terwijl de duif hem den olijftak brengt; redding van Isaäc, die door Abraham geofferd moest worden; Jonas, die door den visch aan land wordt geworpen; Daniël levend in den leeuwenkuil; de drie jongelingen in den oven. Het zijn dezelfde voorbeelden, waarop het liturgisch gebed voor de stervenden zich beroept en die men vereenigd vindt op de schaal van → Podgoritza. Anderzijds behoeft men niet aanstonds in elke voorstelling van een maaltijd de H. Eucharistie te zien (→ Broodbreking). De → Oranten heeft men te beschouwen als beeld van de verloste ziel. Een Orante met kind voor zich is zeer waarsch. beeld van overleden moeder en kind en niet: Madonna met Goddelijk Kind. Dat er echter veel symbolisme is in de kunst der c., staat voldoende vast en daarom zijn die voorstellingen van waarde voor de apologie, voor kennis van leven en leer der eerste Christenen, mits men ze waarlijk critisch beschouwt. Wat den vorm betreft vertoont vooral de decoratieve kunst zeer sterke overeenkomst met de wandschilderingen van Pompeji, terwijl de beeldhouwers der sarcophagen eveneens naar heidensche modellen konden werken. Het eigene van de Christelijke kunst der c. moet dan ook vooral gezocht worden in den inhoud. Dat men tot symbolisme kwam, zou ook nog verklaard kunnen worden uit voorbeelden van heidensche kunst, maar de stof voor

Grafsteen in de catacomben.

symbolische beelden en tafereelen zocht men uiteraard in de H. Schrift en ook in de apocryphen.

Lit.: Bosio, Roma sotterranea (1632); De Rossi, Roma sotterranea cristiana (1864—'67); Wilpert, Malereien der Katakomben Roms (1903); Kaufmann, Handb. d. christl. Archäologie (^{3}1922); Marucchi, Manuale di archeologia crist. (^{3}1923); Leclercq, Manuel d'Archéologie chrét. (1907); Dict. d'archéol. chrét. et de liturgie; Schrijnen, Uit het leven der Oude Kerk (1919); Neuss, Die Kunst der alten Christen (1926); A. Schaepman, De veelbesproken wandschildering in de catacombe van Priscilla, in Stud. Cath. (III 1926—'27, 290-315); Styger, Die altchristliche Grabeskunst (1927); Kirsch, Der Ideengehalt der ältesten sepulcralen Darstellungen in den römischen Katakomben, in Röm. Quart. Schrift (36, 1928, 1-20). *Franses.*

Catacomben van Valkenburg. In mergelgrotten bij Valkenburg heeft men de voornaamste gedeelten der Romeinsche catacomben nagebootst. Hier kan men alles vinden, waarover hierboven werd gesproken: inrichting der catacomben, vorm der graven, crypten met schilderingen, enz. De volstrekte nauwkeurigheid der nabootsing is door Romeinsche archeologen erkend. Men krijgt hier dus een zuiver beeld en het groote voordeel is, dat men hier het voornaamste in beperkte ruimte bij elkaar vindt, wat in Rome door groote afstanden gescheiden is. Het werk, door den heer Jan Diepen in 1909 ondernomen, werd in 1913 voltooid. Het staat onder toezicht van het bestuur der Katakombenstichting.

Lit.: De Katakomben Rome—Valkenburg (z.j.; een gedenkboek); De Romeinsche Katakomben te Valkenburg (z.j.; een gids). *Franses.*

Catafalque, → Katafalk.

Catalaansch(e) . . . ., → Catalonië.

Catalani, 1° Angelica, zangeres met buitengewone stemmiddelen, trad op in vsch. steden van Italië, in Lissabon, Londen, Parijs. * 1780 te Sinigaglia, † 1845 te Parijs.

2° Joseph (Guiseppe), Hiëronymiet, † 1751, liturgist, bekend om zijn critische uitgaven met commentaar van het Pontificale, het Caeremoniale episcoporum en het Rituale Romanum.

Catalauni (ant. geogr.), volk en stad in Gallia, teg. Châlons-sur-Marne.

Catalaunische velden (Campi Catalaunici) of Mauriacensische velden noemt men de vlakte rondom het oude Catalauni (teg. Châlons-sur-Marne). De vlakte is bekend door den bloedigen slag, welke er in 451 n. Chr. geleverd werd en waarbij de Romeinsche veldheer Aëtius in vereeniging met de West-Goten de overwinning behaalde op de Hunnen. Toen nl. de Hunnen Gallië binnenvielen, trok Aëtius over de Alpen, nadat hij Theodorik I, koning der West-Goten, overgehaald had zich met hem te vereenigen; ook andere Keltische en Germaansche stammen sloten zich bij hem aan. De Hunnen onder Attila staakten op bericht hiervan de belegering van Orleans, begaven zich naar de vlakte van Champagne, waar ruimer beweging der ruiterij mogelijk was, doch moesten het onderspit delven; het aantal dooden wordt door sommigen op 162 000, door anderen zelfs op 300 000 geschat.

Cataldi, Pietro Antonio, Italiaansch wiskundige. * 15 April 1552 te Bologna, † 11 November 1626 aldaar. Hoogleeraar te Bologna vanaf 1583. Is vooral bekend om de invoering van oneindige kettingbreuken in zijn werk Trattato del modo brevissimo di trovare la radice quadra delli numeri . . . . (Bologna 1613). *Dijksterhuis.*

Cataldus, → Cathaldus.

Catalecta, dichtstukjes, die aan Vergilius worden toegeschreven.

Catalectisch is een vers, welks laatste voet onvolledig is, bijv. Driemaal heilig, eer zij God (Vondel). → Acatalectisch.

Catalogus (Gr., = opsomming, lijst) is een lijst van een verzameling van voorwerpen, gelijk boeken, schilderijen, munten, enz. Al naar gelang van hun doel zijn catalogi zeer verschillend (catalogi van bibliotheken, musea, tentoonstellingen, veilingen, uitgeversfondsen e.d.). Het belangrijkst zijn de catalogi van bibliotheken, die voor het gebruik van een eenigszins omvangrijke verzameling onontbeerlijk zijn. Bibliotheek-catalogi in boekvorm hebben het nadeel, dat ze snel verouderen, maar zijn toch wegens hun overzichtelijkheid en doordat ze ook buiten de bibliotheek te gebruiken zijn van groot nut. Bibliotheken van eenigen omvang bezitten echter meestal catalogi op kaarten of in losbladige boekjes.

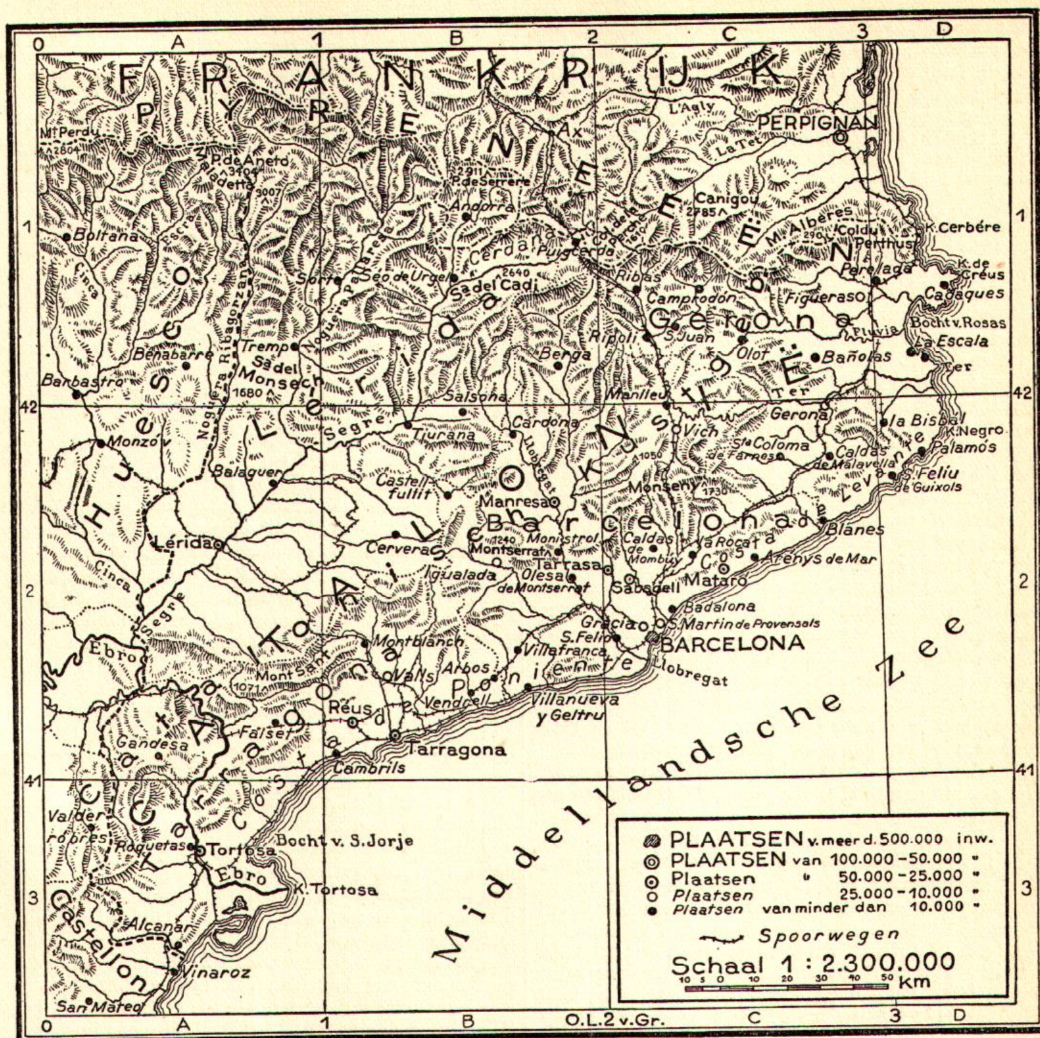
Te onderscheiden zijn de alphabetische, systematische en standcatalogus. In den alphabetischen catalogus worden de titels der boeken alphabetisch gerangschikt, meestal op de schrijversnamen of bij anonieme werken op een zelfstandig naamwoord. De systematische catalogus vermeldt de boeken, geordend volgens een bibliographisch systeem, dat in hoofdtrekken zich bij de indeeling der wetenschappen aansluit. Deze systemen zijn zeer talrijk en in de verschillende bibliotheken zeer uiteenloopend. Het → decimale systeem, dat een wereldsysteem zijn wil, vindt echter in het geheel geen algemeene toepassing en wordt door de groote bibliotheken in Nederland vrijwel niet gebruikt. De bezwaren, aan elke systematiek eigen, tracht de trefwoordencatalogus te ondervangen, waarin de boeken geordend zijn volgens alphabetisch gerangschikte trefwoorden, aan den titel of den inhoud der boeken ontleend. In de Engelschsprekende landen gebruikt men zeer veel de zgn. dictionary-catalogue, die de boeken zoowel op den naam van den schrijver als op den boektitel of het trefwoord in één alphabet vermeldt. In den standcatalogus, die niet toegankelijk is voor het publiek, zijn de boektitels gerangschikt volgens de plaatsing der boeken in de kasten.

Groote bibliotheken bezitten dikwijls nog speciale catalogi (handschriften, incunabelen, enz.), al of niet in boekvorm. Eenige bibliotheken van internationale beteekenis geven ook haar algemeene catalogi in boekvorm uit (Bibliothèque Nationale, Britsch Museum, Gesamtkatalog d. Preussischen Bibliotheken).

Lit.: F. Milkau, Centralkataloge und Titeldrucke (Leipzig 1898); G. Schneider, Handbuch der Bibliographie (Leipzig ^{3}1926); Margaret Mann, Introduction to Cataloging and the Classification of books (Chicago 1930); F. Milkau, Handbuch der Bibliothekswissenschaft (II Leipzig 1933). *Brummel.*

Catalogus Felicianus, lijst van pausen van Petrus tot en met Felix III (530), met korte biografieën, eerste redactie van het → Liber Pontificalis.

Catalogus Liberianus, oudste lijst der pausen van Petrus tot en met Liberius (352), opgenomen in het chronologisch verzamelwerk van den → Chronograaf van 354. Vermeldt de pausen met ambtsduur in jaren, maanden, dagen en dateering volgens consulaatsjaren en soms enkele bijzonderheden. Vanaf 231 steunt de chronologie op officieele gegevens, daarvóór is ze

Catalonië.

weinig betrouwbaar en soms zeker onjuist. Op den C. steunt het → Liber Pontificalis.

Uitg.: in Kirch, Enchiridion fontium historiae ecclesiasticae antiquae (1923). *Franses.*

Catalonië, landstreek in Spanje (40° 35′—42° 50′ N., 0° 10′—3° 15′ O.), bevat de prov. Lerida, Gerona, Barcelona en Tarragona. Opp. ca. 32 000 km²; ong. 2 928 000 inw. Hoofdstad is Barcelona. C. omvat geheel het Catalonische kustgebergte en heeft dus de bergketens, een lengtedal (pl. Figueras, Gerona, Sabadell, Reus, Tortosa) en de kust, met delta's door de rivieren Ebro, Llobregas en Ter opgebouwd. Er heerscht een Midd.-zeeklimaat (regen), vandaar ook woudrijk.

Catalonië is een deel van Spanje, dat zeer sterk afwijkt van de andere deelen in ontwikkeling, in godsdienst, taal, zeden en gewoonten. Een eigen taal, het Catalaansch, bevat veel Provençaalsche elementen. De Cataloniër is zeer actief, een contrast met den Castiliaan. Sinds 15 Sept. 1932 vormt het een autonome provincie.

Bestaansmiddelen. De industrie heeft zich in deze prov. geconcentreerd. Textiel-, metaal-, leer-, schoen-, papier- en kurkindustrie. Electriciteit wordt steeds meer drijfkracht. In de vlakten landbouw: olijf, wijn. Handelshavens zijn Barcelona, Tarragona. Voor geschiedenis en godsdienst, zie → Spanje.

Lit.: o.a. Julius O. Reichenheim, Die wirtschaftliche Bedeutung von Barcelona, Veröffentlichungen des Instituts für Meereskunde (Neue Folge. B. Hist. — volksw. Reihe, nr. 8, 1933). *Erkelens.*

Catalaansch, de taal, die thans door ongeveer 5 millioen menschen gesproken wordt in Catalonië, in de Spaansche provincies Castellón de la Plana, Valencia en Alicante, verder op de Balearen, de Pityusen alsook te Alghero op Sardinië en in Frankrijk in het departement der Oostelijke Pyreneeën (roussillonnais). In de 13e eeuw werd het Catalaansch nog niet door dichters, wel door prozaschrijvers als schrijftaal gebruikt (dichters schreven Provençaalsch); in de 14e en vooral in de 15e eeuw kwam het Catalaansch tot vollen bloei, ook als litteraire taal. Vanaf

het einde der 15e eeuw verviel het tot een aantal gesproken dialecten, maar sinds 1833 is het weer een vruchtbare litteraire taal geworden, die in hoofdzaak gebaseerd is op het zgn. Centraal Catalaansch, dat in Barcelona en omgeving de omgangstaal is.

Lit.: W. Meyer-Lübke, Das Katalanische, seine Stellung zum Spanischen und Provenzalischen sprachwissenschaftlich und historisch dargestellt (Heidelberg 1925). *Weerenbeck.*

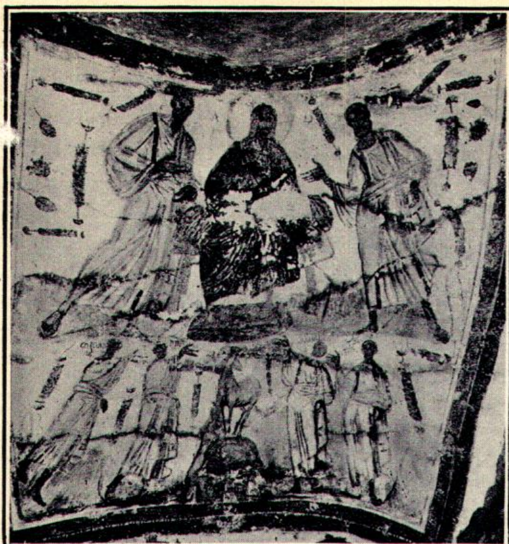
Catalonische taalatlas, atlas van taalkaarten over het heele Catalonische taalgebied (Catalonië, Valencia, de rand van Aragon tot Bosost, Roussillon en de Balearen). Hij is slechts een onderdeel van een grootschopgezette onderneming der jonge Catalonische Romanisten, waartoe ook een dictionnaire van het oud-Catalonisch (bewerkt naar historische documenten) en een algemeen woordenboek der huidige Catalonische taal (bewerkt naar een schriftelijke enquête) behooren. De C. t. heeft hooge wetenschappelijke waarde; hij is geheel naar het model van den Atlas linguistique de la France en werd voorbereid door A. Griera en P. Barnils, die daarvoor in Frankrijk (bij Gilliéron), Zwitserland en Duitschland waren gaan studeeren. Griera deed het werk van Gilliéron en Edmont samen, hij verzamelde (1912—1921) alle materiaal zelf en bleef daartoe in elke plaats ongeveer een week. De plaatsen zijn vastgesteld na een voorloopige enquête, die gehouden was om te bepalen, welke plaatsen voor den taalatlas van bijzonder belang waren. Natuurlijk koos Griera in elke plaats een geduldig proefpersoon met veel vrijen tijd, die de plaats nog nooit verlaten had en aan de gewone condities voldeed (→ Afvraagtechniek; → Proefpersoon). Als de proefpersoon twijfelde, riep Griera steeds andere zegslieden ter contrôle. Het net van den C. t. is 4 × zoo dicht als dat van den Atlas linguistique de la France en heeft 250 plaatsen. Ook het aantal kaarten is veel grooter, want hoewel men het questionnaire van den Franschen taalatlas tot grondslag nam, toch liet men enkele woorden weg, maar voegde er nog veel meer bij, zoodat Griera ongeveer 1 000 woorden meer vroeg dan Edmont.

Lit.: A. Griera, Atlas linguistic de Catalanga [Institut d'Estudis Catalans, Palan de la Generalitat, 4 dln. (Abans d'ahir — Els estreps) Barcelona 1923, 1924, 1927]; Bulleti de dialectologia catalana (Juli—Dec. 1918); A. Dauzat, La géographie linguistique (Parijs 1922); K. Jaberg, Romania (dl. 50). *Weijnen.*

De **Catalaansche letterkunde** is oorspronkelijk (midden 12e eeuw) een vertakking van de Provençaalsche. Uit dien tijd dateeren stukken proza: notarisakten, transacties, enz. De Homelies d'Organya (eind 12e eeuw) bevatten den oudsten litterairen prozatekst. Om velerlei redenen oriënteerde Catalonië zich naar Provence, zoodat de kunst der Provençaalsche troubadours daar algemeen ingang en navolging vond. Onder de Catalanen is Raimon Vidal de Besalú bekend om zijn „Las razos de trobar", waarin reeds neiging tot het vercatalaanschen der dichtkunst te bespeuren valt. Een kentering komt er onder Jacob I (1213—1276), die zijn rijk aan den anderen kant der Pyreneeën uitbreidt en een begin maakt met de nationaliseering van Catalonië. De letterkunde wendt zich meer en meer af van de Provençaalsche hoofschheid om zich naar den practischen en positieven geest der Catalanen te richten. Uit deze periode dateert een kroniek, getiteld: Llibre dels feyts d'En Jacme lo Conqueridor. De nationale periode der Catalaansche letterkunde breekt met Jacob II (1291—1327) aan. Deze vorst bevestigt het gebruik van het Catalaansch en bevordert de letterkunde. Drie schrijvers beheerschen dit tijdvak: Arnau de Vilanova (1240—1312), bekend om zijn „Rahonament" voor paus Clemens V; Ramon Lull (1235—1315), die de volkstaal voor allerlei geschriften gebruikt, ook romans, o.a. Blanquerna (1283); Ramon Muntaner (1285—1336), geschiedschrijver; zijn Crònica dels fets e hazanyes del Re En Jacme I e de ses descendents is met de Crònica del Rey Pere III van Bernat Desclot (1300) het beste proza van dezen tijd. In de tweede helft der 14e eeuw krijgt de Catalaansche dichtkunst onder invloed der school van Toulouse weer een Provençaalschen inslag. Daarnaast doet het Fransche verhalend proza, dat veel vertaald wordt, zijn invloed gelden. De C. l. is in een overgangsstadium, waarin de naast elkaar levende elementen niet tot een harmonisch geheel samensmelten. Francesc Eximènis (1340—1409) is met zijn tallooze werken de laatste encyclopaedische, middeleeuwsche auteur in Catalonië.

De Renaissance breekt zich in Catalonië baan gedurende de laatste jaren der 14e en het begin der 15e eeuw. Zij openbaart zich nog op passieve wijze door vertalingen der Klassieke schrijvers, onmiddellijk uit het Latijn, ofwel uit Fransche of Italiaansche bewerkingen. Evenals elders vindt het werk van Petrarca navolging. Door vertalingen van Italiaansche schrijvers komt ook het Italiaansche realisme in de C. l. en vloeit met de hoofschheid der Fransche romans ineen tot een waarlijk Catalaansch geheel in den roman Curial y Güelfa (1450), en vooral in Tirant lo Blanch van Joannot Martorell. Ook bij dichters als Auziàs March met zijn Cants d'amor en Cants de mort en Uc Bernat de Rocaberti is de Italiaansche invloed te onderkennen. Intusschen heeft zich het letterkundig leven van Catalonië te Valencia samengetrokken. Daar vormt zich een school van het Catalaansche Humanisme; onpersoonlijk, abstract, vaak onverzorgd van stijl en taal, ontwikkelt zij haar activiteit voornamelijk op didactisch gebied. Schrijvers en dichters van beteekenis heeft zij niet voortgebracht, uitgezonderd enkelingen als: Joan Roiç de Corella (1430—1500) met zijn Oració a la Senyora Nostra en zijn autobiographie Tragèdia de Caldesa. De nationale geest gaat onder, ook in de historiographie. Deze geest is nog levendig bij Bernat Boades (1420), doch bij Pere Miquel Carbonell (1434—1517) is hij reeds Spaansch. Wanneer de koninkrijken Aragon en Castilië vereenigd worden, verliest Catalonië zijn onafhankelijkheid. De centraliseerende politiek van Spanje doet ook het Catalaansch wijken voor de Spaansche taal. Ook de letterkunde wordt verspaanscht. De laatste Catalaansche dichter van naam is Joan Puyol di Mataró, die in 1580 zijn Batalla de Lepant schrijft. In de 17e eeuw wordt het verhalend proza een sporadisch verschijnsel. Men heeft uit 1608 de Viatge de Pere Portes a l'infern, en uit 1616 Pierres y Magalona. In de lyriek vormt zich aan den eenen kant de populaire strooming met Vincent Garcia (1582—1631) en Rector di Vallfogona (1700); aan den anderen kant de meer academische met Francesc Fontanella, Josep Fontaner. In de 18e eeuw is het Catalaansch als nationale en cultuurtaal verdrongen door het Spaansch. Onder het volk blijft het voortleven, ook in de kerk, bij het godsdienstig onderwijs. Een enkele schrijver, als Carles Ros, Antoni de Bastero († 1737) en Baldiri Reixach, breekt nog een lans voor de oude moedertaal. De nieuwe Catalaansche beweging, waartoe Antonio de Capmany (1742—1813) den stoot geeft, is als het ware een voorloopster der romantiek. In Catalonië schaart deze zich rond het

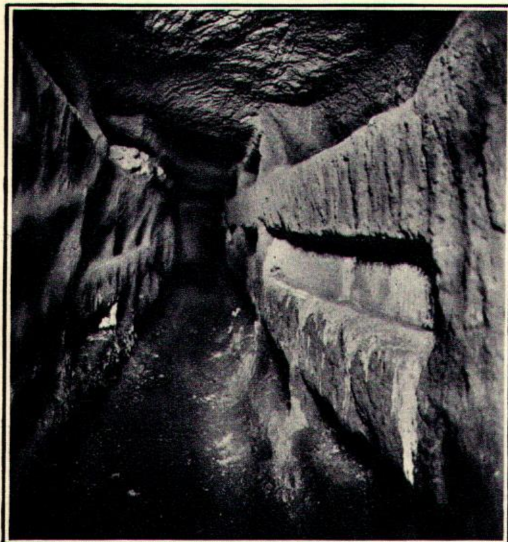

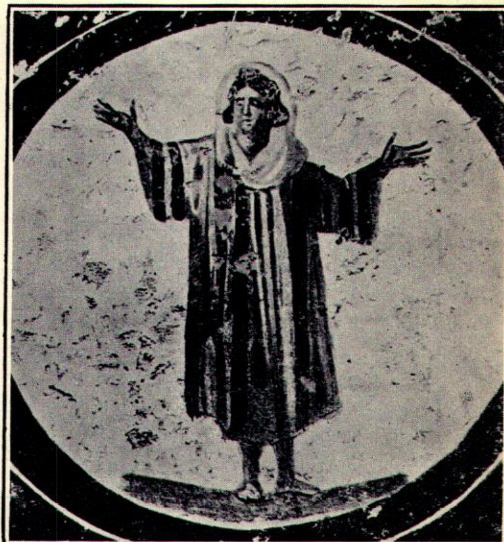
Petrus en Marcellinuscatacombe. Wandschildering: Christus met heiligen.

Christus. Detail van nevenstaande schildering.

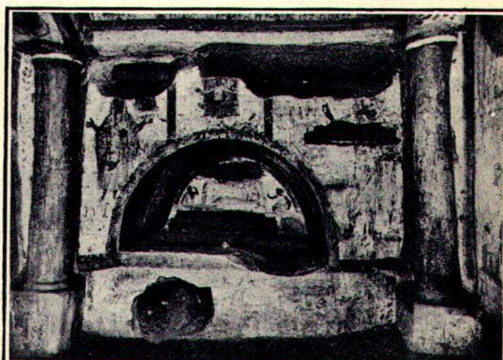
Sebastiaancatacombe. Gang met wandgraven (loculi).

Callistuscatacombe. Biddende figuur.

Domitillacatacombe. Grafplaat met opschrift Gerontius, leef in God.

Domitillacatacombe. Nisgraf (arcosolium) met wandschilderingen.

CATACOMBEN IV

Maiuscatacombe. Detail van „Madonna met kind".

Catacombe van Vigna Massimo.
Portret van een overledene, biddende. Zie plaat Catacomben I, onder.

blad El Vapor (1833—'37), waarin de eerste Catalaansche hymne „Oda" van Aribau verschijnt (Aug. 1833). Joaquim Rubió i Ors publiceerde zijn Catalaansche verzen in El Diario de Barcelona. Zij werden in 1841 verzameld in Lo Gayter del Llobregat. Een heele schaar dichters stond nu op; hun werken zijn in Los trobadors nous (1858), en Los trobadors moderns (1859) verzameld. Doch degene, die aan de C. l. haar plaats weer teruggaf was Marian Aguiló (1825—'97) met zijn vele werken over de oude C. l., die hij uitgaf in de Biblioteca Catalana (1872—1905). De romankunst kreeg een nieuw leven met Narcís Oller († 1880), Josep Pin i Soler, Emili Vilanova, Raimond Casellas, e.a. Lyriek en epiek bloeiden op met Teodor Llorente, Vincent Querol, Jacint Verdaguer (1845—1902) en Angel Guimerà, aan wien tevens de hernieuwing van het theater te danken is.

De hedendaagsche C. l. heeft, blootgesteld aan de vele stroomingen in Europa, gebroken met de tradities harer herleving, en zich, met behoud van haar persoonlijk karakter, gericht volgens de algemeene normen der wereldliteratuur. Onder de hedendaagsche dichters zijn te noemen: Joan Maragall (1860—1911), Josep Carner (* 1884), Josep de Sagarra (* 1894). Onder de prozaschrijvers munten uit Sagarra, Pere Corominas (* 1870), Alfons Maseras (* 1884), e.a.

Lit.: A. Elias de Molins, Diccionario biográfico y bibliográfico de escritores y artistas catalanes del siglo XIX (Barcelona 1889—'95); E. Cardona, Dell' antica letteratura catalana (Napels 1878); O. Denk, Einführung in die Geschichte der altcatalanischen Literatur (München 1893); A. Morel-Fatio, Katalanische Literatur, in Grundriss der Romanischen Philologie, van G. Gröber (Straatsburg 1897); L. Nicolau d'Olwer, Resum de literatura catalana (Barcelona 1927); A. Rubió i Lluch, Documents per l'historia de la cultura catalana Mig-eval (I Barcelona 1908, II 1921); J. Rubió y Ors, Breve resena del actual renacimiento de la lengua y literatura catalana (Barcelona 1877); P. Piferrer, Cataluna, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia (2 dln., geïll. serie Espana, Barcelona 1884); J. Balari y Jovany, Origines históricos de Cataluna (Barcelona 1894); Rey y Vilardell, Coleccio dels monografias de Catalunya (Barcelona 1890); J. J. A. Bertrand, La littérature catalane contemporaine (1833—1933), ed. Les Belles Lettres (Parijs 1933). *Borst.*

Catalonisch(e)..., → Catalonië.

Catalonisch kustgebergte in N.O. Spanje (40° 40′—42° 15′ N., 0°—3° W.) is een samenhangend gebergte met de Pyreneeën. Het bestaat uit enkele ketens met een lengtedal. In de centrale deelen graniet en gneis en in de Oostelijke deelen jongere gesteenten (Tertiair). De rivieren breken dwars door en hebben langs de lengtekust delta's opgebouwd. Toppen zijn o.a. Sierra de Montseny (1 740 m) en Montserrat (1 240 m; klooster). Er heerscht een gunstig regenrijk klimaat. Langs de berghellingen wouden. In het dal en op de kustvlakten olijf, wijn, koren. *Erkelens.*

Catalpa, → Trompetboom.

Catamarca, 1° provincie in N.W. Argentina, opp. 123 138 km², ca. 122 000 inw. Een zeer droog gebied met extensieve veeteelt. Rijk aan delfstoffen.

2° Hoofdstad (ook S. Fernando de C. genaamd) der gelijknamige prov., 27° 59′ Z., 67° 7′ W., 15 000 inw. Sedert 21 Jan. 1910 is C. bisdom, suffragaan van B. Aires.

Catananche, een plantengeslacht van de familie der Compositae, samengesteldbloemigen, waarvan C. coerulea als sierplant in cultuur is. Deze Zuid-Europeesche vaste plant heeft een smal blad en langgesteelde blauwe bloemen en wordt als blauwe stroobloem gebruikt.

Cataneo, Piero di Giacomo, bouwtheoreticus uit de 16e eeuw, † ca. 1570 te Siena. Hij schreef: Quattro Libri di Architettura (Venetië 1554, ²1567), dat voor den aanleg van Baroksteden veel werd geraadpleegd.

Catania, 1° provincie aan de Oostkust van Sicilië (Zuid-Italië); opp. 3 572 km², 766 390 inw., 215 per km². 51 gemeenten. Dit gebied bij den vulkaan den Etna heeft een mild klimaat. Wijn, ooft. Zout, zwavel.

2° Hoofdstad van de prov. Catania (37° 30′ N., 15° 6′ O.). 271 000 inw. Op lavastroomen gebouwd, met bouwsteen uit de lava, en herhaaldelijk vernietigd. Aartsbisschopszetel. Handel in wijn, zuidvruchten en tomaten. Zijde- en katoenindustrie. Visscherij. Winterbadplaats, luchtkuuroord.

C. is in 729 vóór Chr. gesticht door Naxus (→ Cátina). Er is een kasteel van Frederik II. De universiteit dateert van 1444.

Lit.: Holm, Geschichte Siziliens im Altertum (3 dln. 1870—1898). *Heere.*

Kunst. Enkele resten van Romeinsche architectuur. De dom (uit 1091) werd eerst door een aardbeving verwoest, dan herbouwd en totaal met den grond gelijk gemaakt door de aardbeving van 22 Jan. 1693. In de 18e eeuw werd hij in Barokstijl (3-schepig met koorkoepel) herbouwd. Hij bevat een schrijn van de H. Agatha, patrones der stad. De kerk del Santo Carcero bevat beeldhouwwerk uit de 11e eeuw en een voorst. der H. Agatha van Bernardino Negro. Aan de vroegere Benedictijner abdij S. Nicola is een Barokkerk verbonden, die de grootste van Sicilië heet. Behalve enkele altaarstukken bevat zij een orgel van 2 916 pijpen en 5 manualen, gebouwd onder abt Donato de Piano. Het Castel Ursino dateert uit den tijd van keizer Frederik II (1232).

Lit.: Cappelletti, Le chiese d'Italia (XXI 1844, 633 vlg.). *Knipping.*

Catanzaro, 1° provincie in Midden-Calabrië (Italië); 5 270 km²; ca. 556 000 inw. (ong. 105 per km²; 155 gemeenten. Veeteelt, landbouw en wijnbouw.

2° Hoofdstad der prov. C. Ong. 35 600 inw., 340 m boven den zeespiegel (38° 50′ N., 16° 37′ O.). Bisschopszetel. Handel, zijde-industrie.

Cataphotographie is een procédé om documenten photographisch te reproduceeren. Voor dit procédé bestaan verschillende methoden en toestellen. Wel het meest past men tegenwoordig toe, het te reproduceeren document op papier negatief op te nemen en in hetzelfde toestel daarvan het positief te vervaardigen in elke gewenschte hoeveelheid. Vooral bankinstellingen passen dit procédé tegenwoordig veel toe. *Ziegler.*

Cataphractes (Gr. kataphraktès), harnas, bestaande uit schubben; **cataphractus** = geharnast, naam voor de zware ruiterij der Perzen en Seleuciden, wier paarden ook geharnast waren. Onder Antoninus Pius ook in het Romeinsche leger.

Lit.: P. Couissin, Les armes romaines (1926, 513).

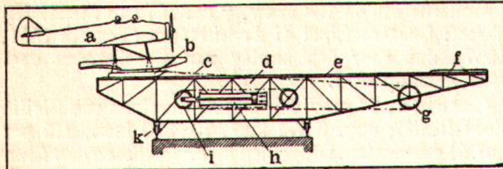
Cataplasma, brijomslag voor geneeskundig doel, → Pap.

Catapult is de naam voor werpgeschut uit vroeger tijden. → Ballista.

Catapult heet ook de inrichting om vliegtuigen op zee op te laten van oorlogsschepen, geen vliegtuigmoederschepen, dus zonder vliegdek. De c. bestaat uit

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

een samenstel van rails, dat in een bepaalde positie, over een der boegen naar voren gericht, wordt gesteld en wel zoo, dat het vrije uiteinde buiten boord uit-

Catapult (op schepen). a) watervliegtuig; b) wagen; c) kabel; d) draagconstructie; e) rails; f) wagenrem; g) vaste katrol; h) samengeperste-luchtcylinder; i) losse katrol; k) draai-inrichting.

steekt. Op de rails bevindt zich een wagen, waarop het vliegtuig rust. Door explosie van buskruit of door expansie van samengeperste lucht worden wagen en vliegtuig met een groote versnelling voortgedreven. Aan het einde der rails gekomen, stopt de wagen en laat deze het vliegtuig los. Het vliegtuig blijft onder invloed van de scheepssnelheid, de wagensnelheid, den wind en de trekkracht der eigen motoren in de lucht en kan zoodoende opstijgen. De c. voorkomt dus de bezwaren van het uithijschen van vliegtuigen, te weten 1° dat het schip moet stoppen en dus gemakkelijker door een onderzeeboot kan worden aangevallen en 2° dat de gesteldheid van de zee lang niet altijd het uithijschen en daarna van het water af opstijgen in volle zee toelaat. De terugkeer van vliegtuigen aan boord onderging geen wijziging door de uitvinding van de c. *Cikot.*

Cataracta, → Staar.

Catarrh (g e n e e s k u n d e) is een oppervlakkige ontsteking van slijmvliezen (bijv. van neus, maag of darmen). Deze slijmvliezen, die normaal reeds wat vocht afzonderen, scheiden dit nu in groote hoeveelheid af, waarbij zich ontstekingsproducten voegen (etterlichaampjes, afgestooten slijmvliescellen, bloed). Ten gevolge van de ontsteking is het slijmvlies gezwollen, hetgeen men bij een verkoudheid (een catarrh van neus- en omgevende slijmvliezen) goed kan waarnemen. Bij een catarrh der luchtwegen wordt door het gezwollen zijn der stembanden de spraak bemoeilijkt (heesch); de ontstekingsproducten geven hoestprikkel, waardoor zij naar buiten worden gebracht.

De behandeling is afhankelijk van de plaats. Het ontstoken slijmvlies moet rust worden gegeven; schadelijke invloeden worden vermeden, terwijl voor de verwijdering der afgescheiden ontstekingsproducten buiten het lichaam moet worden zorg gedragen. *v. Balen.*

Catasetum, een plantengeslacht van de familie der O r c h i d a c e a e, standelkruiden, uit tropisch Amerika. Van deze epiphytische groep zijn verscheidene grootbloemige soorten in cultuur, waarvan sommige wit bloeien, bijv. C. Bungerothii, andere gele of mooigevlekte bloemen voortbrengen.

Catasta (Lat.), stellage, waarop de slavenhandelaar bij de oude Romeinen de slaven ten verkoop opstelde.

Catastrophentheorie noemt men het totaal van de in de oudere geologie heerschende opvattingen, waarbij aan enorme overstroomingen, vulkanische uitbarstingen e.d. de beslissende rol in de veranderingen van de aardkorst werd toegedacht. Voornamelijk door sir Charles Lyell heeft zij moeten wijken voor het actualiteitsbeginsel, dat leert, dat in het geologisch verleden geen andere oorzaken gewerkt hebben dan wij thans nog kunnen waarnemen. → Gebergtevorming. *Jong.*

Catawba, 1° rivier in de Ver. Staten van Amerika, bovenloop der Wateree, ontspringt in het Alleghanygebergte (35° 45′ N., 81° 30′ W.).

2° Naam van een stam der → Indianen van Noord-Amerika, Zuid-Oostelijk gebied; in het huidige Zuid-Carolina.

Catch, zeer oude Engelsche compositievorm voor koorzang op imiteerende wijze. Reeds in de 13e eeuw komt de c. op beknopten tekst voor.

Cate, H e n d r i k G e r r i t t e n, Nned. schilder. * 22 Febr. 1803 te Amsterdam, † 6 Maart 1856 aldaar. Leerde bij Pieter Westenberg. Romantische landschappen, stillevens en enkele portretten.

Cateau Cambrésis, V r e d e v a n, gesloten 3 April 1559 tusschen Frankrijk en Spanje. Beide tegenstanders, financieel aan het einde van hun krachten, zeiden gedreven te worden door een oprecht verlangen om het Concilie van Trente te bevorderen. Zoo werd door deze „paix catholique” de weg geopend voor een gezamenlijk optreden tegen de ketterij. *Cornelissen.*

Catechese. Voor de b e t e e k e n i s, → Catechismus.

Geschiedenis. I. Eerste eeuwen van het Katholicisme. Na Jesus, model voor alle catecheten, zijn de apostelen de eerste catecheten: „Gaat en onderwijst alle volken”. Catechese is dan vooral uiteenzetting wat betreft de grondwaarheden van ons H. Geloof. Vgl. Lc. 1. 4; Act. 18. 25; Gal. 6. 6. De orale of mondelinge catechese, waarop waarschijnlijk teruggaan de Synoptici, heeft wel de eerste eeuwen gediend ter uiteenzetting van Jesus' leer en leven. Als de Synoptici was deze catechese sterk narratief georiënteerd. Sporen ervan in de eerste Katholieke geschriften. Meer bijzonder in tweede helft der 2e eeuw neemt het catechumenaat, onderricht meer speciaal voor voorbereiding van H. Doopsel en H. Communie, vasteren vorm aan. Sterker georganiseerd na den afval van betrekkelijk vele Christenen onder de vervolging van Decius. Catechumenaat vervalt ca. 5e eeuw. Redenen: H. Doopsel wordt niet meer bijna uitsluitend toegediend aan volwassenen op de vigilies van Paschen en Pinksteren, en het menigvuldiger worden van den kinderdoop, wegens groeiend aantal van Katholieke gezinnen. Uit periode der H. Vaders veel catechetische geschriften ons bekend, o.a. van S. Cyrillus v. Jerusalem, S. Augustinus (De catechesandis rudibus, De doctrina christiana, Enchiridion); S. Ambrosius, S. Gregorius van Nyssa; Maximus van Turijn; catechetenscholen van Alexandrië, Carthago, Antiochië, Jerusalem, Cesarea, Rome, Edessa. Formulierboeken, aanvankelijk met Onze Vader, Twaalf art., later erbij kruisteeken, eenige psalmen, het Eere aan Vader enz., afzwerings-, doop- en biechtformules. Na 13e eeuw ook opgenomen: verklaring tien geboden en zeven H. Sacramenten.

II. Middeleeuwen. Eerste catechetisch onderricht in het gezin. Daarom huwelijksexamen voorgeschreven. Peter- en meterplichten meer geürgeerd. Synoden geven voorschriften aan de zielzorg-geestelijkheid. Kloosterscholen. Vooral door toedoen van Karel den Grooten (Alcuïnus). Bepaling synode van Aken (789): Ieder klooster en kapittel moet een school oprichten, waar geleerd zal worden het psalterium, schrijven, zingen,

berekenen der feestdagen, de grammatica. Vele uitleggingen en verklaringen ten gebruike van den priestercatecheet reeds lang voor den catechismus van Luther. Catechismus in gebedsvorm door gezamenlijk bidden der gebeden enz. Kerkgebouwen waren de biblia pauperum. Armenbijbels einde 14e eeuw. Mysteriespelen. Methodische wenken Hrabanus Maurus, Gerson: de parvulis trahendis ad Christum. Lindanus bisschop van Roermond, Dirk Coelde: Kerstensleighel. Geschriften over catechese van St. Thomas van Aquino, S. Bonaventura. Uit dien tijd, waar meer aanschouwelijkheid werd nagestreefd, gezocht naar een meer practische inkleeding der leerstof door bijv. liederen, rijmcatechismussen, afbeeldingen, tooneel.

III. Tijd na Trente. Na het midden der 16e eeuw brengen de catechismus van het Concilie van Trente en nadien de catechismussen van S. Petrus Canisius en van S. Robertus Bellarminus grooten vooruitgang op het gebied der catechese. Onder leiding van S. Carolus Borromaeus werd voor gebruik voor de catecheten de Catechismus Concilii Tridentini ontworpen en dra in verschillende talen overgezet (eerste uitg. 1566). S. Petrus Canisius gaf drie verschillende catechismussen uit: de groote of Oostenrijksche of Keizercatechismus, de Summa doctrinae (1556), in het Duitsch: „Der klain katechismus sampt kurzen gebetlein fuer die einfaltigen" (1558) en: Parvus Catechismus Catholicorum (1559), in het Duitsch: Katechismus. Kuerze Erklaerung der fuernehmsten Stuck der wahren katholischen Glaubens (1563). De catechismussen (in 20 talen overgezet) van Petrus Canisius steunen op die van Trente. Schematisch is de opzet deze:

Inleiding.

I. Over het Geloof: De 12 artikelen.

II. Over de Hoop: Onze Vader. Wees Gegroet.

III. Over de Liefde: Geboden Gods. Geboden H. Kerk.

IV. H. Sacramenten.

V. Zonde. Goede Werken. Deugden. Gaven en vruchten van den H. Geest.

Epiloog : De uitersten.

Ook kardinaal Bellarminus schreef meerdere catechismussen: (in 60 talen overgezet) Dottrina cristiana breve (1597); Dichiarazione piu copiosa delle dottrina cristiana (1598). Opzet komt schematisch hierop neer:

Inleiding.

I. Geloof: 12 artikelen.

II. Hoop: Onze Vader. Wees Gegroet.

III. Liefde: 10 geboden Gods. 5 geboden H. Kerk. Sacramenten. De deugden, ondeugden en zonden.

Epiloog: De uitersten.

Op het Concilie van het Vaticaan (1869—'70) werd voorgesteld een eenheidscatechismus voor heel de Katholieke wereld: het voorstel werd afgewezen. Ook onder Pius X is in dergelijke richting gedacht. Kardinaal Gasparri gaf uit Catechismus Catholicus, als die van P. Canisius drieledig: een voor de eerstcommunicantjes, een gewone en een voor meer ontwikkelden. Deze catechismussen zijn niet voorgeschreven voor heel de wereld, hoewel ook daarover plannen schijnen geweest te zijn. Van buitengewoon veel invloed is geweest voor de catechese de actie van Pius X voor de vervroegde eerste H. Communie der kinderen. Ook de nieuwere richtingen en bevindingen op het terrein der theoretische en practische opvoedkunde zijn sterk merkbaar in de catechese. Van een te veel aan intellectualisme wil men sterk heen, soms te sterk, naar een beleven van de leer; invloed van pragmatisme en voluntarisme. Overberg, mgr. Grueber, de Muenchenermethode (Weber), de methode van de doeschool, arbeidsschool, levensschool, „Heimatschule" dienen eervol vermeld. In Engeland de „Sower" methode van Father Drinkwater. In Amerika maakten zich voor de catechese verdienstelijk Peter C. Yorke en de Katholieke universiteit van Washington (mgr. Edward Pace en prof. John Cooper). Hierbij dient vermeld de Shields-methode (ook Mac Eachen). In Frankrijk ijverden mgr. Dupanloup en de Sulpiciaansche richting. Gedurende de laatste tien jaar daar een duidelijk streven om heel het catechetisch onderricht meer te bouwen op het Evangelie (Quinet, abbé Charles). Ook in onze streken sterke strevingen om de catechese het eerste en meest rendeerende vak van het onderwijs te doen zijn. Werk van Poppe, H. Vandevelde, Montessori. Vaktijdschriften in Frankrijk, Duitschland, Vlaanderen, Nederland. Vereenvoudiging van tekst van den catechismus en aanpassingspogingen aan de gangbare taal. In de Ned. bisdommen, het Godsdienstonderricht door leeken geregeld door de bevoegdheden der diploma's (A en B).

L i t.: J. Ch. Köcker, Katech. Gesch. (Jena 1756); G. Langemack, Hist. catech. (3 dln. 1729—1740); F. Probst, Gesch. der Kath. Katech. (1886); J. Mayer, Gesch. des Katechumenats in der Katech. in den ersten 6 Jahrh. (1868); F. Thalhofer, Entwicklung des Kath. Katechismus in Deutschland (1892); S. Tromp, P. Can. en zijn Katech. (G. G. G. no. 106); H. Mayer, Katechetik (1928); Dr. V. d'Espallier, Nieuwe Banen in het onderwijs (I 1934). *Bogaartz.*

Catechesis Oralis, → Catechese.

Catechetenschool, → Alexandrië.

Catechetische leervorm, → Methodiek (sub b).

Catechismus, oorspronkelijk Grieksch woord, afgeleid van katèchizein, gelijk catechese van katèchein, en synoniem daarvan met nauw merkbaar verschil; beide beduiden oorspronkelijk: m o n d e l i n g o n d e r r i c h t door vragen en antwoorden. Feitelijk wordt onder catechismus vooral verstaan: 1° het onderricht in de Christelijke leer, van gedoopten: kinderen en volwassenen; 2° het boek, dat dit onderricht bevat. → Catechese; → Catechumeen; → Catechumenaat. *Louwerse.*

Catechisten. Het gebrek aan eigen clerus en religieuzen in de missielanden wordt eenigszins vergoed door de instelling der c., speciaal gevormde inheemsche leeken, die onder leiding en contrôle van den priester-missionaris diens werk voorbereiden en aanvullen. Bij het vestigen van nieuwe staties vormen zij de contactpunten met de Inheemschen; in de verdere missie vervangen zij den missionaris op de buitenposten in de niet strict-priesterlijke godsdienstige functies, zooals toedienen van het H. Doopsel, leiden van de godsdienstoefeningen, onderricht van de doopleerlingen en van de jeugd, enz. Door hen kan derhalve een grooter arbeidsveld worden bestreken, en tevens behoed voor het opdringen van andere godsdiensten. Een eerste eisch is beproefdheid in de deugd; de wetenschappelijke ontwikkeling is zeer afhankelijk van de omgeving. Moeilijkheden van practischen en financieelen aard zijn in het systeem niet te miskennen; met name vraagt de verhouding van deze instelling tot den geestelijken stand de volle aandacht. Feit is echter, dat het catechistenwezen in hoogen bloei is en dat de missies met het best ontwikkelde systeem het meest actief zijn.

L i t.: Dubois S.J., Les Catéchistes (Verslag der 4e

missiologische week te Leuven, 1926); Mazé W. P., Les Catéchistes (Verslag der 8e miss. week te Leuven, 1930); Roelens, Les Catéchistes dans les missions in Le Bulletin des missions (10, 1930, 96). *A. Mulders.*

De Catechisten van den Eucharistischen Kruistocht, godsdienstige vereeniging, gesticht in 1926 tot vorming van de schoolvrije vrouwelijke jeugd, te Breda, gevestigd te Ginneken. 5 huizen.

L i t. : Katholiek Nederland (II, 199).

Catechu, natuurlijke kleurstof, uit acaciahout gewonnen; met bichromaten geverfd bruin op katoen; op ijzerbeits zwart op zijde.

Catechuboom (A c a c i a c a t e c h u) behoort tot de familie der Leguminosae, peulgewassen, en tot de onderfamilie Mimosoideae. Deze boom met dubbel geveerde bladeren is de belangrijkste der Zuid-Aziatische soorten, en komt in grooten getale in Engelsch-Indië en Birma voor. Door uitkoken van het kernhout wordt een looiextract, het veelgebruikte bruine catechu (cutch) gewonnen. *Bouman.*

Catechumeen (Gr. katèchoumenos = „onderrichte”, doopleerling. → Catechumenaat; → Catechese.

Catechumenaat, de verstandelijke en zedelijke voorbereiding tot het ontvangen van het Doopsel. De groote gewichtigheid van dit sacrament vroeg ten allen tijde om een bijzondere voorbereiding, niet slechts waar het volwassenen betreft, maar ook, gelijk het hedendaagsche rituaal aantoont, bij kinderen. De exorcismen en andere handelingen, die aan de sacramenteele afwassching voorafgaan, zijn overblijfselen van het oude catechumenaat. Het groote tijdperk daarvan was dat van de 4e tot de 7e eeuw. De oorspronkelijke voorbereiding was kort, maar van de eerste tijden af waren de elementen aanwezig, waaruit het catechumenaat zich ontwikkelen zou: aanvaarding van het Evangelie, bekeering, boete (Act. 2. 36—38), hoe kort het tijdsbestek soms ook wezen mocht, gelijk in het geval van den Ethiopiër (Act. 8. 26 vlg.). Weldra echter, bij de ontwikkeling der Kerk en de toename der bekeerlingen, ontstond de behoefte aan grondige waarborgen; de onderrichting werd aan bijzondere personen opgedragen, aan de candidaten plichten opgelegd (Didachè, S. Justinus, Apol. I). Zelfs werden bijzondere, catechetische scholen gesticht, te Rome, Antiochië, Alexandrië, en weldra heetten de candidaten: katèchoumenoi, in het Latijn (van Tertuliaan): catechumeni, en (gelijkluidend): audientes, „onderrichten”, en vormden zij een bijzondere klas van personen. Sinds dien (einde 2e—3e eeuw) spreken alle oude liturgisten van hen, daarbij gewag makend van vasten, exorcismen, handopleggingen, bekruisingen, en spoedig ook (in het Westen) van het gewijde zout, het „sacrament der catechumenen”, gelijk men in Afrika zeide. Uit deze riten waren de plechtigheden der opname onder de catechumenen samengesteld, en gedurende den tijd der vorming werden zij meermalen herhaald. Vanaf de 4e eeuw echter begon zich een afzonderlijke groep te vormen uit hen, die zich tot het eerstdaags ontvangen van het Doopsel voorbereidden, p h o t i z o m e n o i genoemd (wijl zij verlicht gingen worden), of c o m p e t e n t e s (wijl zij daarom verzochten), en te Rome, e l e c t i : verkozenen. De anderen behielden den naam van c a t e c h u m e n e n. De duur van het eigenlijke catechumenaat verschilde naar plaats en omstandigheden. (Een misbruik was, dat men zijn Doopsel moedwillig uitstelde, zelfs tot aan het stervensuur.) Aan de vorming der competenten was de Vastentijd gewijd. Voor hen waren voornamelijk de lezingen der Voormis gekozen, de → C a t e c h u m e n e n - m i s (Yvo van Chartres), die zij mochten bijwonen tot na de preek, wanneer zij werden weggezonden, terwijl de geloovigen voor hen baden (zie de gebeden van Goeden Vrijdag). Bijna al die lezingen verhalen van de weldaden van den Zaligmaker: zondenvergiffenis, genezingen, opwekkingen uit den dood, alle tegelijk geschiedkundige feiten, en symbolen van Gods genade; op Stillen Zaterdag stonden alle profetieën in verband met het Doopsel zelf. Verschillende Vaders legden deze lezingen uit, in toepassing op de geloofsleerlingen. Ook werden er gedurende de Vasten bijzondere bijeenkomsten gehouden, drie, later zeven, scrutiniën genaamd, wijl dan de candidaten niet slechts onderricht, maar ook beproefd werden; de Gelasiaansche sacramentariën en de zevende Romeinsche Orde beschrijven daarvan het verloop. De leerlingen ontvingen er de gewijde woorden van het Onze-Vader, van de Geloofsbelijdenis, den aanvang der Evangeliën, af en toe ook van de Epistels (Poitiers) en van de Psalmen (Napels); daarna zegden zij deze ook op. Het laatste scrutinium had plaats op den ochtend van Stillen Zaterdag en ging onmiddellijk aan den Doop vooraf. Het droeg den naam van „Apertio aurium” (opening der ooren) en bestond uit het plechtig opzeggen van de Geloofsbelijdenis en het Onze-Vader, het aanraken, door den priester, van ooren en neus onder de woorden „Ephpheta . . .” (wordt geopend . . .) en de zalving met de catechumenen-olie (wat den candidaat maakt tot een „athleet Gods”, volgens den H. Thomas: III, q. 66, art. 10, ad 2), waartusschen viel de plechtige verzaking van den duivel (abrenuntiatio diaboli). Dit alles had plaats in het baptisterium, terwijl de vorige scrutiniën plaats hadden gegrepen buiten, onder het voorportaal der kerk of in het atrium, de gewone plaats voor de catechumenen en penitenten.

Vanaf de 8e eeuw handelen de documenten alleen nog over den kinderdoop, toch bleven de oude plechtigheden van het catechumenaat, verweven met de liturgie der Vasten, nog lang voortbestaan, en dienden vooral tot onderrichting van de peters en meters, behalve in Germanië en Groot-Brittannië, waar zij, wegens de vele bekeerlingen, het langst haar volle beteekenis behielden. Toen de Doop van kinderen alleen overbleef, hielden de catechumenenplechtigheden in de Vasten op. Echter bleven zij bijna alle bewaard in het Romeinsche Ritueel, samengetrokken tot de eene plechtigheid van het Doopsel. De Kerk hecht er ook nog steeds de oude waarde aan, daar zij in haar Wetboek vraagt, dat, wanneer zij op het oogenblik van den Doop zelf niet hebben plaats gehad, zij later moeten worden aangevuld (C.I.C. l. III, c. III; Rit. Rom. tit. II, c. 5, § II). Zelfs in de zoo sterk vereenvoudigde ceremonie van den kinderdoop is de oude verdeeling tusschen de twee tijdperken nog te herkennen: 1° de toelatingsritus = verzoek om het Geloof, korte onderrichting, uitdrijving van den duivel door overblazing (exsufflatio), merking met het kruisteeken: de inbezitneming door God, handoplegging en toediening van het gewijde zout; 2° de reeks der drie exorcismen enz. = de scrutiniën. Alle formulen zijn nog die der 6e eeuw. Een laatste handoplegging vormt den overgang tot den slotritus: de onmiddellijke voorbereiding tot de toediening van het Doopsel. De tucht van het oude C. bleef gedeeltelijk voortleven: in de Missie der Witte Paters (zie

Synod. Statut. van Nyanza, 1909), bij de Vrouwen van Nazareth in het program van haar bekeeringswerk.

Lit.: Eisenhofer, Handb. d. Liturgik (II Freiburg 1933, 244-280); Dict. d'Archéol. et d. Lit., art. Catéchuménat; Dölger, der Exorzismus im altchr. Taufritual (Paderborn 1909); Dubosq, Les étapes de la vie chrétienne, Le Baptême (Bayeux 1930); Dondeyne, La discipline des scrutins, in Revue d'Histoire eccl. (1932). *de Puniet.*

De instelling der Oude Kerk om door een rechtstreeksche, individueele vorming de noodige godsdienstige kennis en Christelijke gezindheid bij de doopleerlingen aan te kweeken, vindt men nog terug in de missielanden. Ten grondslag ligt de ervaring, dat de tijd van voorbereiding tot het H. Doopsel van beslissenden invloed is op het later leven. In tijden van grooten toeloop tot de Kerk, zooals na de groote ontdekkingen, moest men soms deze voorbereiding tot een minimum terugbrengen; in de nieuwere meer intensieve missiemethode echter is men er weer toe overgegaan voor het c. een langeren tijd en een gewichtiger plaats in te ruimen. Kerkelijke voorschriften, gebaseerd op de ervaring, hebben aan deze methode een vasteren vorm gegeven. Duur en inrichting zijn echter wegens de overal varieerende omstandigheden zeer verschillend; dikwijls omvat het c. meerdere jaren.

Lit.: Hallfell, Die Missionsgrundsätze des Kard. Lavigerie, in Dusseld. Missionskursus (1919, 184-195); Les idées principales du Card. Lavigerie sur l'évangélisation de l'Afrique, in Rev. d'Hist. des missions (2, 1925, 351-396); Roelens, Les Catéchuménats, in Le Bulletin des missions (9, 1929, 511). *A. Mulders.*

Catechumenen-mis (Lat. m i s s a c a t e c h u m e n o r u m), oorspronkelijk de benaming der plechtige w e g z e n d i n g der catechumenen eertijds, bij den aanvang der Offerhandeling, later (zeker sinds Yvo v. Chartres, begin 12e eeuw) uitgebreid tot de geheele, door de catechumenen bijgewoonde Voormis. Van die wegzending bleven in de Oostersche liturgieën nog sporen bewaard. → Misoffer (liturgie); → Catechumenaat. *Louwerse.*

Catechumenen-olie, olijfolie, door den bisschop (wel sinds 4e of 5e eeuw) op Witten Donderdag gewijd, tot zalving der catechumenen tegen den duivel, op Stillen Zaterdag, wanneer zij het Doopsel gingen ontvangen. Reeds begin 3e eeuw genoemd: oleum exorcismi, bezweringsolie. Sinds dien in het Westen ook gebruikt bij de bereiding van het Doopwater (uitgezonderd in den Ambrosiaanschen ritus; daarentegen eveneens in den Griekschen en den Koptischen), tot handzalving bij de priesterwijding, zalving van de altaarmensa, wijding van een koning en koningin. In het Oosten door den p r i e s t e r gewijd telkens bij elk doopsel. → Olie (in de liturgie); → Witte Donderdag. *Louwerse.*

Categorieën (< Gr. katègoriai; Lat. praedicamenta = gezegden). P h i l o s o p h i s c h verstaat men hieronder de hoogste stambegrippen, waartoe alle dingen op een of andere wijze kunnen worden teruggebracht. Aristoteles (Cat., 1b, 26) onderscheidt er tien overeenkomstig de verschillende praedicaten, die aan een ding kunnen worden toegekend: de zelfstandigheid (substantie) en negen bijkomstigheden (accidenten), nl. hoegrootheid (quantiteit), hoedanigheid (qualiteit), betrekking (relatie), plaats, tijd, ligging, houding, werking en ondergaan. De eerste vier zijn de voornaamste en worden dan ook bij de meeste wijsgeeren aangetroffen. Fundamenteel is het onderscheid in de zelfstandigheid, die niet in iets anders bestaat, en de bijkomstigheden, die wel in iets anders bestaan: de mensch bestaat als zoodanig in of liever op zich zelf, de kleur bestaat alleen in een gekleurd ding.

De categorieën vormen de hoogste classificatie der begrippen, die in denzelfden zin van meerdere dingen kunnen worden gezegd (< Gr. katègoreoo = als praedicaat toekennen), omdat de inhoud dier begrippen daaraan in werkelijkheid toekomt. Hierboven staan alleen nog de allerhoogste of transcendentale begrippen, die niet een bepaalde „categorie" van dingen omvatten, maar van alle mogelijke dingen kunnen worden gezegd, zij het dan ook in verschillenden zin: elk ding is een zijnde, elk ding is één, waar en goed.

Een geheel andere opvatting van de c. heeft Kant, die er twaalf onderscheidt overeenkomstig de door hem onderscheiden soorten van oordeelen. Het zijn bepaalde aangeboren reactiewijzen („Begriffe a priori") van ons verstand op de „verschijnselen", waardoor „ervaring" mogelijk wordt. Kant vat ze niet op als gekende werkelijkheden, maar als zuivere verstandsfunctie, welke de verschijnselen spontaan synthetiseert en classificeert. *v. d. Berg.*

Categorische imperatief, de hoogste zedelijke norm in de ethiek van Kant, luidend: „Handel slechts volgens dien regel, waarvan gij tegelijk kunt willen, dat hij een algemeene wet wordt".

Catel, 1° F r a n z L u d w i g, Duitsch landschap- en historieschilder. * 1778 te Berlijn, † 1856 te Rome. Hij was autodidact; in den eersten tijd ging hij met de klassicistische richting mee, later sloeg hij geheel naar de romantiek over. In zijn genrewerk met ethische strekking is hij een typische vertegenwoordiger van den → Biedermeierstijl. Verder Ital. landschappen in levendig koloriet. Werken in de musea van München, Berlijn en Hamburg.

2° L u d w i g F r i e d r i c h, Duitsch bouwmeester, * 1776 te Berlijn, † 1819 aldaar. Hij was sterk Klassicistisch ingesteld en op Fransch model geschoold, verzette zich in zijn „Ueber den Bau protestantischer Kirchen" heftig tegen de in zijn tijd nog altijd gebruikelijke Gotiek, die hij een „angstaanjagende ruïnenkunst noemde, wier doel enkel was zwaarmoedigheid te kweeken". Bouwde in Berlijn, Brunswijk en Weimar.

Lit.: Gurlitt, Die Deutsche Kunst des 19. Jahrh. (1907). *Knipping.*

Catena, V i n c e n z o, Ital. schilder, * 1470 te Venetië, † 1531. Aanvankelijk stond hij nog geheel op het standpunt van het Quattrocento, maar al spoedig nam hij den nieuwen levendigen stijl en het warmer koloriet van Giorgione en Titiaan over. Zijn werk werd echter door zijn tijdgenooten hooger geschat dan door de huidige kunstcritiek.

V o o r n. w e r k e n: H. Maagd, vereerd door den doge Loredan (ca. 1510 Venetië, dogenpaleis); Sacra Conversazione (Boedapest, Berlijn, Glasgow, Modena, enz.); Marteldood van de H. Christina (1520 Venetië, S. Maria Mater-domini). — Lit.: Berenson, The Venetian painters of the Renaissance (1907); Venturi, Giorgione e il giorgionismo (1913, 324 vlg.); id., Storia dell'arte italiana (VII 4, 1915, 562 vlg.). *Knipping.*

Catenae biblicae zijn commentaren op de boeken van de Heilige Schrift, waarin citaten uit verschillende exegetische schrijvers als aan een ketting aaneengevoegd zijn. In de handschriften staat ofwel de tekst der H. Schrift in het midden met op de randen

de citaten of wordt eerst een tekst van de H. Schrift gegeven en volgen dan scolia van verschillende schrijvers als commentaar. Naam van schrijver wordt niet altijd aangegeven. De naam c. b. dateert uit later tijd. Doel was verzamelen van uitgezocht materiaal, niet polemisch. Procopius van Gaza in de 6e eeuw was de eerste, die dit letterkundig genre beoefende. Alle kerkelijke literatuur is vertegenwoordigd: Syrisch, Armeensch, Arabisch, Ethiopisch, Koptisch en voornamelijk Grieksch. Latijnsche c. b. dateeren uit veel lateren tijd. Gewoonlijk wordt aan den H. Thomas van Aquino de eerste Latijnsche kettingcommentaar toeschreven. Hij schreef een commentaar op de vier evangeliën, bestaande uit citaten van Grieksche en Latijnsche schrijvers. Later ontving deze commentaar den naam „catena aurea"; met dezen naam wordt ze nu uitsluitend aangegeven. Ofschoon reeds veel vooral in den laatsten tijd gepubliceerd is, ligt het meeste nog verborgen in handschriften. Methodisch onderzoek is van belang voor patristische literatuur. Het meest waardevolle der vroegere exegese is bewaard gebleven in deze kettingcommentaren. Geschriften van onbekende schrijvers kunnen ontdekt, nieuwe werken van bekende auteurs gevonden, andere geïdentificeerd of aan de echte auteurs worden gerestitueerd.

L i t. : Dict. de la Bible (III, 482 vlg. en Suppl. I, 1084 vlg.); Staab, Die Pauluskatenen (1926). *Smits.*

Catenoide is een minimaaloppervlak, dat ontstaat door een bepaalde wenteling van de → kettinglijn.

Caterina, V a n S i n t e. Van een leven van S. Catharina uit de 13e eeuw zijn 121 kloeke, naar jambische maat gaande verzen over, met den marteldood van Maximus' vrouw, door het wonder van het vernielde wiel bekeerd.

L i t. : Nap. De Pauw, Mnl. Gedichten en fragmenten (II 1893).

Catervarius (Lat.), vuistvechter, die in een troep (caterva) streed.

Catesby, M a r c, Engelsch natuuronderzoeker, * 1680, † 1750, doorvorschte de flora van Virginië (1712—1719) en van Carolina (1722—1726), werkte daarna vele jaren aan zijn reisbeschrijvingen, waarvan hij zelf de teekeningen maakte en graveerde; schrijver van Hortus Brittano-Americanus (trees, shrubs, enz.; Londen 1763). *Moerlands.*

Catgut, resorbeerbaar hechtmateriaal voor chirurgisch gebruik, dat verkregen wordt door versche, ontvette schapendarmen in reepen te snijden, tot draden te winden, te polijsten en te steriliseeren.

Catha edulis, een struikgewas van de familie der C e l a s t r a c e a e, is een Afrikaansche plant, die van Abessinië tot de Kaap wordt aangetroffen. Voor de Arabieren zijn de bladeren een opwekkend en slaapverdrijvend middel, waartoe zij de versche bladeren kauwen. Deze struik wordt door hen ook tusschen koffie aangeplant. In Abessinië zijn de bladeren of een aftreksel daarvan, soms met honig vermengd, een lekkernij. In Zuid-Abessinië is dit gewas in cultuur en levert na het derde jaar den eersten oogst. Versch of in gedroogden toestand vormen deze bladeren in Abessinië en Zuid-Arabië een belangrijk handelsartikel. *Bouman.*

Cathaldus, Heilige uit de 7e eeuw, waarschijnlijk uit Ierland afkomstig. Bij zijn terugkeer van een pelgrimsreis naar het H. Land zou hij te Tarente tot bisschop gewijd zijn. C. wordt ook in Frankrijk, bijzonder in Sens en Auxerre, vereerd. Feestdag 8 Maart, ook 10 Mei. Patroon van Tarente.

Engeland.

Catharina van Valois, dochter van Karel VI van Frankrijk. * 1401, † 1437. Zij huwde in 1420 met Hendrik V van E n g e l a n d, die daardoor rechten op den Fr. troon kon laten gelden; ging later een tweede huwelijk aan met Owen Tudor.

Catharina van Aragon, koningin van E n g e l a n d, dochter van Ferdinand en Isabella, tante van keizer Karel V. * 1485, † 8 Jan. 1536 op het kasteel Berchden in Huxlingdonshire; huwde in 1501 met Arthur, prins van Wales, oudsten zoon van koning Hendrik VII, die reeds in 1502 stierf. In 1509 hertrouwde zij met koning Hendrik VIII, Arthur's jongeren broeder, die vijf jaren ouder was dan zij. Uit dit huwelijk werden zes kinderen geboren, die allen jong stierven behalve Maria, de latere koningin. Hendrik VIII, begeerig naar een mannelijken erfgenaam en door Anna Boleyn bekoord, dreef in 1533 de beruchte echtscheiding door, welke door Catharina nooit werd erkend. Zij stierf als waardige, vrome en zeer ontwikkelde vrouw.

L i t. : Froude, The divorce of Cath. of Arragon (1891); Pollard, Henri VIII (1905); Pastor, Geschichte der Päbste (IV 1907). *v. Gorkom.*

Frankrijk.

Catharina van Frankrijk, gemalin van → Karel den Stouten.

Catharina de Medicis, koningin van F r a n k r i j k, dochter van hertog Lorenzo II de Medicis; * 13 April 1519 te Florence, † 5 Januari 1589 in het kasteel te Blois; huwde in 1533 met Hendrik, toenmaals tweeden zoon van koning Frans I. Als weduwe van koning Hendrik II († 1559), vrouw van groote regeeringsgaven en van Macchiavelli's geest doortrokken, kreeg zij de macht in handen tijdens de regeering van haar in alle opzichten zwakken zoon Karel IX (1560—1574), trachtend als moeder van 10 kinderen voor de toekomst van dit nageslacht der Valois te zorgen te midden der machtige adellijke partijen in het tijdperk der Fransche godsdienstoorlogen. Haar streven naar evenwicht leidde tot de gewelddadige uitbarsting van den → Bartholomaeusnacht, waarvoor zij de verantwoording draagt. Ook in de latere voortdurende burgeroorlogen trachtte zij tevergeefs rust te brengen. Zij stierf, weinige dagen na den moord op Hendrik de Guise (23 Dec. 1588), een half jaar voor den moord op haar eigen zoon, koning Hendrik III. Haar brieven zijn in 10 dln. uitgegeven door La Ferrière et Baguenault de Puchesse (1880—1909).

L i t. : Defrance, C. de Méd., ses astrologues et magiciens (1911); Louis Batiffol, Le siècle de la Renaissance (1913; degelijk, vlot en aanschouwelijk geschreven); Mariéjol, Cathérine de Médicis (1921). *v. Gorkom.*

Gelre.

Catharina, dochter van Albrecht van Beieren, gehuwd met den veel ouderen Eduard, hertog van G e l r e, en na diens dood (1371) met zijn opvolger Willem van Gulik.

Catharina van Kleef, gehuwd in 1430 met Arnold van Egmond, hertog van G e l r e. Moeder van → Adolf van Egmond, dien zij steunde in zijn optreden tegen zijn vader.

Catharina van Bourbon, in 1464 gehuwd met Adolf van Egmond, hertog van G e l r e ; † 1469.

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

Catharina van Egmond, zuster van → Adolf van Egmond, hertog van Gelre, regentes over Gelre van 1477 tot 1479, eerst voor haar man, die in Vlaanderen gevangen zat en in 1477 stierf, daarna voor haar zoon Karel.

Rusland.

Catharina I, keizerin van Rusland (1725–'27); gemalin en opvolgster van Peter den Grooten (1682—1725). Zij was van oorsprong een lijfeigene uit de Zweedsche provincie Lijfland; in het bezit geraakt van den gunsteling Mentsjikow, trok zij door haar ruwe schoonheid de aandacht van den tsaar, die haar huwde in 1712 en haar plechtig als keizerin deed kronen. Na Peter's dood volgde zij hem op als tsarina. Haar korte regeeringstijd was feitelijk een heerschappij van vorst Mentsjikow.

Lit.: Lavisse et Rambaud, Histoire générale (VII 1922; een goed overzicht). *v. Gorkom.*

Catharina II de Groote, keizerin van Rusland (1762—'96), * 1729 te Stettin, † 17 November 1796 te Zarskoje Selo bij St. Petersburg; van geboorte Sophia Augusta, dochter van vorst Christiaan van Anhalt-Zerbst; in 1745 gehuwd met hertog Peter Ulrich van Holstein-Gottorp, den troonopvolger in Rusland. Het huwelijk was door de ontaarde persoonlijkheid van den gemaal voor de geniaal begaafde vrouw zeer ongelukkig en leidde tot een vereenzaming, waarin Catharina, zooals de grootvorstin heette sedert haar opneming in de Grieksch-Katholieke Kerk, door veelzijdige studie en waarneming de Russische toestanden geheel leerde doorgronden. Op 5 Jan. 1762 werd Peter van Holstein-Gottorp tsaar van Rusland, doch op 17 Juli d.a.v. werd hij vermoord door de samenzwering der drie graven Orlow met medewerking van zijn gemalin, die reeds op 11 Juli 1762 door de samenzweerders was uitgeroepen als keizerin van Rusland. In haar almacht van typisch „verlicht despoot" heeft Catharina II voor Rusland groote dingen gedaan, rechtstreeks voortzettend en uitbouwend het werk van Peter den Grooten; het binnenlandsch bestuur verbeterd door de instelling der 44 gouvernementen, de economische krachten van het land ontgonnen en de grenzen van het rijk wijd uitgezet in een reeks van oorlogen, o.m. tegen Polen, dat in de drie deelingen het grootste deel van zijn gebied aan Rusland verloor; tegen Turkije, dat de heerschappij over de geheele Noordkust van de Zwarte Zee aan Rusland zag overgaan, waardoor tegelijk geheel Zuid-Rusland tot nieuw economisch leven geraakte, vooral door inwendige kolonisatie, waaraan vele Duitschers deelnamen. Het was het Fransche rationalisme, dat Catharina in haar levenstaak volop beïnvloedde; met de bekende leiders der Fransche philosophie stond zij in aanhoudende briefwisseling. Aldus werd een nieuw glanzend uiterlijk van grootheid geschapen, in scherpe tegenstelling met de diepere toestanden, welke nog even barbaarsch bleven; de behandeling der tallooze lijfeigenen werd eerder nog slechter, doordat deze heerscheres hen in grooten getale wegschonk aan de adellijke grondbezitters. Onder De Montesquieu's invloed koesterde zij een Platonische liefde voor de republiek als den besten regeeringsvorm en beriep in 1767 een soort parlement van 652 leden, dat zich over een algemeen wetboek had te beraden en daarna weer ontbonden werd. De ontevredenheid in de diepere lagen des volks uitte zich o.m. in den grooten Kozakken-opstand van Poegatsjew (1771—1774), die ten slotte werd onderdrukt. Catharina II schreef zelf een reeks van werken niet zonder letterkundige waarde; zij vertaalde den Koran voor haar Mohammedaansche onderdanen uit het Arabisch in het Russisch. Ten zeerste berucht is de reeks van haar tallooze en onbetwijfelbare liefdesverhoudingen, waarvan de voornaamste zijn die met Soltikow, den waarschijnlijken vader van tsaar Paul, met Poniatowskij, die door haar wil koning van Polen werd; met Gregorius en Alexei Orlow; met Gregorius Potemkin, die ook een harer voornaamste medewerkers was gedurende vele jaren. Terwijl het overige Europa reeds geheel bezig werd gehouden door de gebeurtenissen der Fransche Revolutie, heeft Catharina II hare regeeringsgedachten geheel kunnen verwerkelijken.

Lit.: Waliszewskij, Le roman d'une impératrice (1893); dr. K. E. W. Strootman, Van de groote Catharina (1915; een beknopt en helder overzicht). *v. Gorkom.*

Catharina de Coster, tweede echtgenoote van Jacob van Artevelde (13e eeuw). Speelt ook een rol in de politiek.

Catharina Labouré, Heilige, → Labouré.

Catharina Thomas(ia), Heilige, → Thomas.

Catharina van Alexandrië, Heilige, maagd en martelares, een der meest vereerde heiligen in de Oostersche en Westersche Kerk, leefde in de 4e eeuw. In de kalendaria en martyrologia der eerste zeven eeuwen komt haar naam niet voor, zoodat wij weinig met zekerheid weten. Over haar juiste afkomst, naam, enz. loopen de meeningen sterk uiteen. Volgens de legende was C. een voorname geleerde jonkvrouw uit Alexandrië, die 18 jaar oud het Christelijk geloof op zoo'n heldere en overtuigende wijze verdedigde tegen vijftig heidensche wijsgeeren, die door keizer Maxentius bijeengeroepen waren om haar strikvragen te stellen, dat allen zich bekeerden en nog vóór C. den marteldood ondergingen op den brandstapel. Zij zelf zou gefolterd worden op een rad met scherpe punten, maar op haar gebed brak het foltertuig en zij werd onthoofd. Engelen brachten haar lichaam naar den berg Sinaï, waar het begraven werd. Aldus de vrome overlevering. Rond 800 ontdekte men haar graf, dat weldra een zeer gezochte bedevaartsplaats werd. Van hieruit is door de pelgrims, die den Sinaï bezochten, haar vereering verspreid. Tot bescherming van haar graf en de vrome pelgrims, die dit kwamen bezoeken, ontstond zelfs een ridderorde van de H. Catharina.

De hagiographie staat hier voor een merkwaardig probleem. Berust de zeer verspreide en hooge vereering der heilige alleen op sage- en legendevorming? Dit is moeilijk aan te nemen, maar geschiedkundige gegevens ontbreken ten eenenmale. Zij behoort tot de 14 zgn. „Noodhelpers". In den loop der eeuwen werden een onnoemelijk aantal kerken, kapellen en altaren aan haar toegewijd. De Parijsche faculteit der vrije kunsten, waartoe in de M. E. de wijsbegeerte hoorde, koos haar tot beschermheilige. Sindsdien is C. de patrones der wijsbegeerte. Nog lang na de Hervorming was zij aan meerdere Protestantsche universiteiten, o.a. Wittenberg en Tübingen, in hooge eere en werd haar feestdag plechtig herdacht. In sommige diocesen van Frankrijk werd deze zelfs als verplichte feestdag gevierd. Tegenwoordig vieren te Parijs de Midinettes of Cathérinettes (de ateliermeisjes der groote modehuizen) den feestdag van Sainte Cathérine met

een plechtige H. Mis, waarna de dag met allerlei festiviteiten gevuld wordt. C. is ook de patrones der wagenmakers en molenaars. Feestdag 25 Nov. (bij de Armeniërs 27 Maart). → Caterina (Van Sinte).

Lit.: H. Knust, Geschichte der Legenden der hl. K. v. A. und der hl. Maria von Aegypten (Halle 1890); E. Klostermann en E. Seeberg, Die Apologie der hl. K. (1924); H. Brémond (Parijs 1917). *J. v. Rooij.*

Voorstelling in de kunst. De patrones van philosophen, molenaars en wagenmakers, voorgesteld als koninklijke jonkvrouw met een rad (soms gebroken), een zwaard, een palm en (of) een boek, met den voet op een neerliggenden keizer, met een klein (dubbel) kruis. Zij wordt verder afgebeeld met de H. Barbara. Een geliefkoosde voorstelling van de middeleeuwen is haar mystiek huwelijk met het Kindje Jesus. Haar leven en haar marteling zijn veelvuldig in beeld gebracht. *Heijer.*

Catharina van Bologna. Heilige; * 8 Sept. 1413 te Bologna, † 9 Maart 1463 aldaar. Op 14-jarigen leeftijd werd zij hofdame van de prinses Margaretha van Este, deed 1431 haar intrede in het klooster der Clarissen te Ferrara en werd 1456 abdis te Bologna. Zij beschreef haar mystieke ervaringen in een werk, getiteld Liber de septem armis spiritualibus, dat vele malen herdrukt werd. Haar miniaturen en schilderstukken getuigen van een fijnen en kunstzinnigen aanleg en smaak. Haar lichaam is nog steeds ongeschonden en wordt in de kapel van het klooster te Bologna vereerd. Zij werd in 1712 heiligverklaard. Feestdag 9 Maart. *J. v. Rooij.*

Catharina van Cardona, Eerbiedwaardige; * 1519 te Napels uit het koninklijk geslacht van Aragon, † 11 Mei 1577 te Pastrana. Aan het hof van Salerno opgevoed, leidde zij toch aan het Spaansche hof een streng boetvaardig leven, trok zich in 1562 terug in een spelonk bij La Roda (Andalusië), en leefde later in de buurt van Pastrana. In 1571 werd zij Derdeordelinge van den Carmel. De H. Theresia van Avila had voor haar een groote hoogachting. C. bezat de gave der genezing en der profetie. *J. v. Rooij.*

Catharina van den H. Augustinus, een mystiek begenadigde kloosterzuster; * 1632 in Normandië, † 1668 te Quebec. Zij stamde uit het geslacht de Longpré, deed haar intrede bij de ziekenzusters van de Barmhartigheid van Jesus te Bayeux en werkte vanaf 1648 in het ziekenhuis te Quebec. Op bevel van haar geestelijke leiders Ragueneau S.J. en Chatelain S.J. schreef zij een dagboek en verscheidene brieven over haar visioenen en strijd tegen den duivel, waardoor ons een blik vergund wordt in dit rijk begenadigde leven. Zij ondervond de bijzondere bescherming van den H. Jean de Brébeuf.

Lit.: P. Hudon, Une fleur myst. de la Nouvelle France (Parijs 1929). *J. v. Rooij.*

Catharina van Genua, Heilige en mystiek begenadigde; * 1447 te Genua, † 15 Sept. 1510 aldaar. Zij stamde uit een der oudste en aanzienlijkste geslachten van Genua, nl. de Fieschi (Flisci), dat aan de Kerk twee pausen, aan het vaderland verschillende helden en staatslieden schonk. C. genoot een vrome opvoeding en reeds jong haakte zij naar het klooster. Tegen haar wensch in gaven haar ouders haar ten huwelijk aan den patriciër Giuliano Adorno, om de verzoening tusschen beide families te bezegelen. Het samenleven met den lichtzinnigen en verkwistenden echtgenoot was voor C. een ware marteling. Om haar gemaal te behagen, begon zij een meer wereldsch leven te leiden, dat haar nog meer onrust en droefheid bracht. Totdat God zelf ingreep en in Mei 1474 een omkeer in haar bewerkte, die haar zou voeren naar de hoogste toppen van het mystieke leven. De grootste tegenslagen, o.a. het volledig faillissement van haar echtgenoot, konden haar gemoedsrust niet meer verstoren. Ten slotte bekeerde ook hij zich en werd Franciscaansch-Derdeordeling.

C. zelf wijdde zich sedert 1479 aan de ziekenverpleging in het groote hospitaal Pammatone. Van 1491—1497 stond zij aan het hoofd dezer inrichting en onderscheidde zich bijzonder in de pestjaren 1493 en 1501. Jarenlang (1478—1500) was gedurende den Advent en den Vastentijd de H. Communie haar eenig voedsel. Een inwendige liefdesbrand verteerde haar, zoodat zij soms een beker water, vermengd met zout en azijn, dronk om dien gloed te stillen. Vandaar de benaming „de Serafijnsche”. Zij oefende een grooten invloed uit op haar omgeving en zag zich door een kring van leerlingen omringd, zoowel mannen als vrouwen.

Aan haar voortreffelijksten leerling, Hector Vernazza, danken wij een verhandeling over het vagevuur, die ook door theologen zeer hoog geschat wordt. Ook de „Samenspraak tusschen God en de ziel” werd waarschijnlijk door een der leerlingen opgeteekend. Al spreekt men van haar geschriften, eigenhandig werk kennen wij niet. C. werd 16 Juni 1737 door Clemens XII heiligverklaard en Benedictus XIV nam haar op in het Martyrologium. E. Underhill noemt haar „een geestelijk genie van den eersten rang”. Feestdag 22 Maart.

Lit.: F. v. Hügel, The Mystical Element of Religion as studied in St. C. of Genoa and her Friends (2 dln. Londen ²1923; standaardwerk); P. Lechner, Leben und Schriften der hl. Katharina von Genua (Regensburg 1859); O. Karrer, Die grosze Glut (1926); E. Erens, C. v. G. Dialogen en verhandeling over het vagevuur (1916). *J. v. Rooij.*

Catharina van Jesus, ongeschoeide Carmelites; * 1589 te Bordeaux, † 1623 te Parijs. In 1608 deed zij haar intrede in den Carmel te Parijs (Faubourg St. Jacques) en woonde sedert 1617 in het klooster aan de Chapronstraat. Zij stond onder leiding van kardinaal de Bérulle en Coton, werd door God begiftigd met vele visioenen en openbaringen en had een bijzondere devotie voor het Jesuskind en wel het Kindje in den moederschoot, omdat zich daar de Verlosser het diepst vernederde. Haar priorin, Magdalena v. d. H. Jozef, schreef haar leven, waarin ook haar brieven aan Bérulle werden opgenomen, dat te Parijs in 1656 verscheen. Een nieuwe uitgave bezorgde J. B. Eriau (Parijs 1929). *J. v. Rooij.*

Catharina van Ricci, Heilige en gestigmatiseerde, Dominicanes; * 23 April 1522 te Florence, † 1 Febr. 1590 te Prato. Op jeugdigen leeftijd nam zij in het klooster S. Vincenzo te Prato het kloosterkleed aan en bekleedde achtereenvolgens de functies van novicenmeesteres, subpriorin en priorin. Om haar wonderbaar leven, dat zich door veelvuldige extases en wondergaven kenmerkte, werd zij ook buiten het klooster bekend en beroemd. Zij onderhield briefwisseling met den H. Philippus Neri en de H. Maria Magdalena de Pazzi, welke brieven later werden uitgegeven. Zij was een groot vereerster van Savonarola. C. werd door Benedictus XIV 29 Juni 1746 tot de eer der altaren verheven. Feestdag 13 Febr.

Lit.: H. Bayonne (2 dln. Parijs 1873; Duitsche vert. in 1911); G. Sealia, Girolamo Savonarola e S. Cat. de Ricci (Florence 1924). *J. v. Rooij.*

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

H. CATHARINA VAN SIENA. FRESCO VAN ANDREAS VANNI. S. Domenico, Siena.

Catharina van Siena, Heilige, gestigmatiseerde, Dominicanes en patrones van de Derde Orde van den H. Dominicus; werd veelvuldig geraadpleegd zoowel in geestelijke als in kerkelijk-politieke aangelegenheden. * 25 Maart 1347 als jongste kind van den wolverver Benincasa te Siena, † 29 April 1380. Door haar invloed keerde in 1377 paus Gregorius XI uit Avignon in Rome terug, werden in de eerste jaren van het Westersch Schisma vele kardinalen en vorsten voor Urbanus VI gewonnen en kwam Italië onder diens obedientie. Zij gaf ook den stoot tot de hervorming der Dominicaner Orde in Duitschland en Italië en tot de krachtige ontwikkeling van de Derde Orde van den H. Dominicus. In haar mystieke geschriften (Dialoog en ca. 375 Brieven), ook in letterkundig opzicht van belang, „verheft (zij) Gods barmhartigheid, die ons geschapen en geheiligd heeft en zich openbaart tot in het straffen, wijl dit niet anders beoogt dan ons te louteren” (Tanquerey). In 1465 heilig verklaard (feestdag 30 April). Zie plaat.

Lit.: J. Jörgensen, De heilige Catharina van Siena (1931); E. v. Seckendorf, Die kirchenpolitische Tätigkeit der hl. Katharina von Siena unter Papst Gregor XI. 1371-1378 (Berlijn 1917). — Uitg. van haar geschriften o.a. L. Feretti (2 dln. Siena 1918—’22). *Kocken.*

Voorstelling in de kunst. C. in het kleed van de Dominicaner Orde draagt als attributen: de doornenkroon, een kruis, een lelie (soms een palmtak), een boek, een hart (vlammend of met leliën of met een kruis), de stigmata. Van de tafereelen uit haar leven noemen wij: het verzorgen van pestlijders; haar verschijning aan den H. Dominicus; samen met den H. Dominicus voor de Moeder Gods den Rozenkrans ontvangend; haar bezwijming, nadat zij van Jesus (of van een engel) de H. Communie heeft ontvangen; de verschijning van het Jesuskind in de H. Hostie; haar mystiek huwelijk.

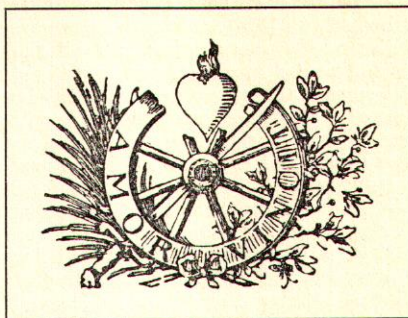
Lit.: Catharinae Senensis O. Pr. vita et miracula (Antwerpen 1603); H. Riesch, Die hl. Katharina von Siena (Freib. 1921). *Heijer.*

Catharina van Zweden, Heilige, dochter der H. Birgitta; * 1331, † 24 Maart 1381 te Wadstena. Zij leefde eerst met den vromen edelman Eggart van Kyren in echtelijke onthouding, volgde in 1349 haar moeder naar Rome en bleef, na den dood van haar echtgenoot, 23 jaren lang haar trouwe gezellin. In 1374 bracht zij het gebeente van haar moeder naar Zweden en bewerkte persoonlijk van 1375—1380 te Rome haar heiligverklaring. Zij wist in 1379 de goedkeuring van den Birgittinessenregel te verkrijgen voor het klooster Wadstena, waar zij abdis was. Innocentius VIII bevestigde haar vereering in 1474, maar zij werd nooit officieel heiligverklaard. Feestdag 22 (vroeger 24) Maart.

Lit.: T. Höjer, Studier i Vadstenaklosters och Birgittinordens historia (Upsala 1905); Nordisk Tidskrift för Bok och Biblioteksväsen (1933). *J. v. Rooij.*

Catharinadal, St., eenigst overgebleven Norbertinessenproosdij in Nederland; 1271—1295 gevestigd te Vroenhout bij Wouw; 1295—1637 te Breda; sedert 1637 te Oosterhout. De proosdij dankt haar behoud voornamelijk aan de vriendschappelijke gezindheid der Oranjes.

Catharinisten, De, Koninklijke Rederijkkamer te Aalst, naar haar zinspreuk, aMor VInCIt, gesticht 1107, voor het eerst vermeld in 1467; na perioden van bloei en slapte genadeslag in 1830, in 1845 sporen van herlevingslust, met duurzame heroprichting in 1893. In den naoorlogschen tooneelopbloei mocht de kamer een tweetal merkwaardige prestaties boeken: opvoering van Paul de Mont’s Het Geding van Onze

Blazoen der Rederijkerskamer „de Catharinisten” te Aalst.

Heer, regie Joh. de Meester Jr., Ghéon’s Franciskus, regie M. Van Vlaenderen. *Godelaine.*

Lit.: V. D’Hondt, De Catharinisten te Aalst (1908).

Catharinus, → Ambrosius Catharinus.

Catharsis (Gr., = zuivering), in de Gr. geneeskunde: zuivering van het lichaam van het overmatig afscheiden van de klieren, hetwelk noodlottig is voor het evenwicht van het organisme. Vandaar in het Pythagorisme, het herstellen van het psychisch evenwicht door de muziek en de wetenschap en van het zedelijk evenwicht door een geregeld leven. Aristoteles ziet, vlg. de waarschijnlijkste verklaring, in de muziek en in de tragedie middelen om, door het kunstmatig aanvuren van driften als gruw en medelijden, den mensch te zuiveren van de te groote spanningen, die zich anders in het normale leven niet ontlasten. De modernen breiden het begrip c. uit over de geheele kunst. Vlg. de psychoanalyse is de kunst een onbewuste ontlasting van verdrongen voorstellingen en strevingen (vlg. Freud: van sexueelen aard), die zich in symbolische vormen uitdrukken en aldus het psychisch evenwicht herstellen. In de mystieke theologie spreekt men ook van c. als van den trap der versterving en de zuivering van zonden en gebreken.

Lit.: Svoboda, L’Esth. d’Aristote (Brünn 1927; lit. over de vele verklaringen van Aristoteles’ leer). *De Bruyne.*

Cathedra (< Gr. kata; hedra = zetel), oorspronkelijk: naam voor verschillende zetels, bijzonderlijk voor een gemakkelijken, met gebogen leuning (ook: klismos); vervolgens, in het Westen, naam voor een eerezetel van strenger vorm, weldra ook met armleuningen (eigenlijk solium geheeten, en in het Oosten: thronos), ten gebruike van overheidspersonen en leeraars. Als zoodanig overgenomen door de Kerk als zetel voor den bisschop. Was waarschijnlijk steeds, gelijk reeds de oud-Romeinsche, met stoffen bekleed, minstens van een kussen voorzien. Stond midden tegen den absiswand op een verhooging, met op zij, lager, de zetels voor de priesters. Werd later (5e eeuw) ook in het Westen troon genoemd (→ Bisschopstroon). In overdrachtelijken zin werd de naam ook gebruikt voor het bisschoppelijke ambt zelf, heden vervangen door het woord Sedes (Vgl. Mt. 23. 2) en vooral voor het pauselijk ambt: cathedra Petri en Sancta Sedes.

Lit.: Dict. des antiquités grecq. et rom. (Daremberg en Saglio, s. v. Cathedra); Dict. d’Archéol. et de Lit., s. v. Chaire épiscop. (Leclercq), en s. v. Chaire de S. Pierre (Cabrol). *Louwerse.*

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

Ex cathedra, eig.: „vanaf den leerstoel”, nl. sprekend, is een zeer oude uitdrukking, aangevend, wanneer de paus → onfeilbaar is, door Concilie van Vaticaan (4e zitting, 18 Juli 1870) nauwkeurig omschreven door het stellen van 4 voorwaarden: „als hij zijn ambt vervult van herder en leeraar van alle Christenen”, dus niet spreekt als gewoon persoon of theoloog, die eigen meening geeft; „krachtens zijn hoogste, apostolisch gezag”, niet krachtens eigen kennis of ervaring; „een leer over geloof en zeden”, dus niet over ander onderwerp; „vaststelt (definieert) als door geheel de Kerk te houden”, dus niet alleen aanraadt of vermaant, maar oplegt. Dan alleen geeft de paus een einduitspraak en is dus onfeilbaar. Of hij zoo wil spreken, hangt allereerst van zijn eigen bedoeling af; deze bedoeling is behalve door uitdrukkelijke verklaring van hem zelf en de aan de uitspraak verbonden plechtigheden vooral kenbaar door de gebruikte uitdrukkingen, waaruit blijkt, of de paus een leer definitief aan allen wil opleggen.

L i t.: Denzinger, Enchiridion (no. 1839); verder de gangbare handboeken over de Kerk van van Noort, Schultes O.P., Dieckmann S.J., enz. *Pauwels.*

Cathedra Petri, naam van twee feesten ter herdenking van de stichting van den bisschopszetel (van Rome) door St. Petrus, op 22 Februari, de oorspronkelijke Romeinsche datum, en op 18 Januari, later in Gallië ingevoerd. Te zamen komend, werd dat van 22 Februari de herdenking van de stichting door St. Petrus van den zetel van Antiochië. *Louwerse.*

Cathedraticum (< Gr. en Lat. cathedra = zetel, bijz. bisschopstroon) is een geringe belasting, welke alle onder het gezag van een bisschop staande kerken, beneficies, broederschappen den bisschop ter erkenning van zijn gezag jaarlijks hebben te betalen (C.I.C. can. 1504, 1507, § 1, 1508, 8°).

Cathedraticus, benaming voor een hoogleeraar, wijl deze een katheder of leerstoel aan de universiteit bezet.

Cathelineau, J a c q u e s, voerman, die bij het uitbreken van den Vendée-oorlog in zijn dorp tot aanvoerder werd gekozen. * 1759, † 1793. C. werd wel de „Heilige van Anjou” genoemd. Hij verpersoonlijkte de goede eigenschappen van de Vendéërs en werd vooral daarom, op voorstel van d'Elbée, tot opperbevelhebber gekozen; doodelijk gewond bij den aanval op Nantes (29 Juni 1793). *V. Claassen.*

Cathenotheïsme, woord door Max Müller uitgevonden om een opvallend verschijnsel van het Wedische polytheïsme aan te duiden: de geloovige, die zich tot één der Wedische godheden richt om zijn lof te bezingen en zijn gunsten te verwerven, looft en prijst die godheid alsof zij de eenige godheid was. Sedert dien werd hetzelfde verschijnsel ook in andere polytheïstische godsdiensten vastgesteld. Men onderscheidt het c. van het → henotheïsme, dat, zonder de godheid van de goden der andere volkeren te loochenen, slechts één god vereert en aanroept. Sommige godsdiensthistorici, waaronder ook Max Müller, zagen in het c. een voorbereiding tot het → monotheïsme. Indien men zich daarbij op een historisch standpunt stelt, is dat zeker niet juist. Het c. is een relatief laat verschijnsel in de geschiedenis der godsdiensten. Het komt eerst voor in de polytheïstische godsdiensten der volkeren, die reeds een tamelijk hoogstaande cultuur hebben bereikt, terwijl men reeds zeer duidelijk het geloof in den monotheïstischen God in de oerculturen kan vaststellen. Van een psychologisch standpunt uit evenwel kan men in het c. de neiging tot de erkenning en aanbidding van den éénen God erkennen. Toch moet hier nog aan toegevoegd worden, dat in de polytheïstische godsdiensten, waarin we de neiging tot c. vaststellen, er telkens één god kan aangewezen worden, waartegenover de houding geheel anders is dan tegenover de andere goden. Zoo staat Waroena in de Weda's zonder twijfel op een hooger plan dan de andere goden van het Wedisme, hoe hoog dezen op bepaalde oogenblikken ook verheven worden. Hij draagt de kenmerken van het Opperwezen der oerculturen, zoodat ook zijn uitzonderlijke plaats in de Weda's niet door het c. kan worden verklaard. *Bellon.*

L i t.: L. Bellon, Inleiding tot de vergelijkende godsdienstwetenschap (1932, blz. 90-108); Max Müller, Vorlesungen über den Ursprung und die Entwicklung der Religion ([2]1881, blz. 158 vlg. en blz. 291 vlg.).

Cather, W i l l a (S i b e r t), Amer. romanschrijfster, * 1876 te Winchester (Virginia). C. was journalistiek werkzaam; in 1923 kreeg ze den Pulitzer romanprijs voor „One of Ours”. C. is vooral vertelster, ze schreef short-stories, maar ook haar romans zijn gemeenlijk raamvertellingen, vooral over het pioniersleven in het Westen, later over Mexico en Canada. Hoewel Protestante, weet ze in haar eenvoudigen, haast Klassieken stijl, het Roomsche leven uitmuntend te beelden.

W e r k e n: o.m. O Pioneers! (1913); My Antonia (1918); One of Ours (1922); A Lost Lady (1923); The Professor's House (1926); Death Comes For The Archbishop (1927); Shadows on the Rock (1931). — L i t.: L. L. Hazard, The Frontier in American Literature. *J. Panhuysen.*

Catholic Church Extension Society, genootschap tot uitbreiding van de Kath. kerk, in den geest van den → Bonifatius Verein, door F. C. Kelley in 1905 gesticht; helpt bij den bouw van kerken en scholen en ondersteunt krachtdadig de binnenlandsche missie. Haar orgaan is: Extension Magazine.

L i t.: F. C. Kelley, The Story of Extension (Chicago 1922). *J. Sassen.*

Catholic Evidence Guild, vereeniging tot verbreiding van de Kath. Waarheid, door prediking op straten en pleinen. Begonnen in 1918 door James Redwood in het Hyde Park te Londen. Deze prediking geschiedt onder toezicht van priesters, door leekenapostelen, die daartoe zijn opgeleid en de missio canonica ontvingen.

De C. E. G. is over geheel Engeland verspreid en beschikt over een groot aantal geoefende sprekers.

L i t.: Handbook of the C. E. G. (Londen 1922); Het Schild (IV, passim; V, 17-21). *J. Sassen.*

Catholic Truth Society, genootschap tot verbreiding van de Kath. geloofsleer, in 1884 door James Britter en Fr. W. H. Cologan met medewerking van Vaughan, bissch. te Salford, gesticht. Middel daartoe is de verspreiding van vlugschriften. Zij is gevestigd te Londen, maar bezit filialen in de grootere steden van Engeland en werkt ook in het buitenland. Behalve door de uitgave van een groot aantal geschriften werkt zij nog door conferenties, pelgrimstochten, bibliotheken, boekwinkels en een apologetisch tijdschrift, waardoor zij van grooten invloed is geweest op de opleving van het Katholicisme in Engeland.

L i t.: Apologetisch Leven (VII 1931, 214). *J. Sassen.*

Catholic Unio, een door Augustin. v. Galen O.S.B. gestichte vereeniging, wier statuten in 1924 door Rome zijn goedgekeurd en die ten doel heeft

den terugkeer te bevorderen tot de Kerk van alle afgescheiden Oostersche Christenen. Middelen daartoe zijn: gebed, ondersteuning van hereenigingspogingen, verbreiding van geschriften. Gevestigd te Freiburg in Zwitserland. *J. Sassen.*

Catholic Welfare Conference, een door de bisschoppen van Amerika in 1919 gestichte vereeniging met secties voor geloofsverdediging, opvoeding, pers, wetgeving, sociale actie, leekenorganisatie en immigratie.

Catholijke Nederlandsche Stemmen, tijdschrift over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde, 1835—'74. Een van de eerste Katholieke periodieken in Nederland, onder leiding van Lesage ten Broek, vooral geredigeerd door diens pleegzoon Josuë Witz. Voornamelijk bedoeld als protest tegen de stelling: Nederlandsch is gelijk aan Gereformeerd. Na den dood van Lesage (1847) verliest het tijdschrift zijn gezag grootendeels. → Broek (Lesage ten).

L i t. : A. J. A. Flament, Een overzicht der voornaamste katholieke tijdschriften en almanakken met mengelwerk. 1813—1913 (Het Katholiek Nederland 1813—1913 II); J. Witlox, De Katholieke Staatspartij (I 1919, II 1927). *de Haas.*

Cathrein, V i k t o r, Jezuïet, theoloog en vooral moraal- en rechtsphilosoof. * 8 Mei 1845 te Brig (Wallis, Zwitserland), † 10 Sept. 1931 te Aken. Groote verdiensten als verdediger der Katholieke beginselen op moraal-, sociaal- en rechtsphilosophisch gebied.

V. Cathrein.

V o o r n. w e r k e n : Moralphilosophie (2 dln. [6]1924); Philosophia moralis in usum scholarum ([15]1925); Recht, Naturrecht und positives Recht ([2]1909); Der Sozialismus ([15]1923); Die Einheit des sittlichen Bewusstseins der Menschheit (3 dln. 1914); Die Grundbegriffe des Strafrechts (1905).

Catianus, Heilige, → Gatianus.

Catilina, L u c i u s S e r g i u s, Romeinsch samenzweerder tegen de staatsorde, door Cicero met afdoend succes bestreden; * 109 v. Chr., gesneuveld 62 v. Chr. te Pistoja. Hij was een berooid edelman, die als een bandiet met zijn lot heeft gevochten. Tot alle andere ambten heeft hij het gebracht, en er overal misbruik van gemaakt tot eigen voordeel. Doch als candidaat-consul werd hij door den senaat geschrapt. Dan verzamelt hij zijn bende van geestverwanten en zoekt revolutie. Het mislukt hem in 65, maar onder Cicero's consulaat (63) begint hij opnieuw (beroemde redevoeringen van Cicero tegen hem). Hij vlucht, wil naar Spanje, doch vergeefs; en tot vechten gedwongen, valt hij in den slag. *Slijpen.*

Cátina (Lat.) of K a t a n è (Gr.) (a n t. g e o g r.), teg. Catania; kolonie van Naxus op Sicilië (729 v. Chr.), bekend door de wetgeving van Charondas. In 415 v. Chr. hoofdkwartier der Atheners. Zie verder → Catania.

Catinat, N i c o l a s d e, Fransch veldheer; * 1 Sept. 1637 te Parijs, † 28 Febr. 1712 op het kasteel St. Gratien bij St. Denis; trad in den krijgsdienst tijdens den oorlog tegen de Nederlandsche Republiek en nam deel aan den Negenjarigen Oorlog (1688—'97), waarin hij den maarschalkstitel verwierf. In den Spaanschen Successie-oorlog leed hij in 1701 een nederlaag in Italië tegenover prins Eugenius en trad uit het leger; stierf teruggetrokken op zijn landgoed. *v. Gorkom.*

U i t g. : Mémoires et Correspondance door Augius (1819). — L i t. : E. de Broglie, Catinat (1902).

Cativolcus, → Catuvolcus.

Cato, 1° M a r c u s P o r c i u s, bijgenaamd de Oude of ook Censor, de groote bestrijder van Griekenlands cultureelen invloed en van alle weelde te Rome; * 232 v. Chr. te Tusculum, † 149 te Rome. Reeds in den tweeden Punischen oorlog onderscheidde hij zich onder Fabius Maximus in Campanië 214; en 209 bij Tarente. In 198 praetor op Sardinië, waar hij de inwoners tegen den woeker beschermde. Vocht tegen Spaansche stammen en verkreeg een Triumph. In 184 censor. Streng tegen de senatoren. Dreef een wet door tegen den overdadigen opschik der vrouwen. Stichtte de eerste Basilica. Schrijver van het oudste, ons behouden prozageschrift in het Latijn: De agricultura (Over den landbouw). Onder zijn verloren boeken was een Encyclopedie voor zijn zoon het voornaamste. → Ceterum censeo. *Slijpen.*

M. P. Cato de Oude.

Spreuken van Cato, → Catoen (Dietsche); → Disticha Catonis.

2° M a r c u s P o r c i u s, bijgenaamd de Jongere of ook Uticensis, de bekende Stoicyn uit Cicero's tijd, het voorbeeld van den Romeinschen heilige met zijn deugden en vele gebreken; * 95 v. Chr. te Rome, zelfmoord 46 v. Chr. te Utica. Hij vocht tegen Spartacus 72, en in Macedonië; daarna wijsgeer en advocaat te Rome. Gedurende de volgende troebelen en burgeroorlogen koos hij steeds den meest conservatieven en meest wettelijken kant. Hij was tegen Catilina. En later ook tegen Caesar. Hij hielp Cicero. Hij zorgde voor de financiën van Rome (op Cyprus vooral) en voor zijn eigen financiën. Na de nederlagen van Pompeius trachtte hij in Afrika den strijd tegen Caesar voort te zetten. Ingesloten te Utica, stiet hij zich een zwaard door de borst. *Slijpen.*

3° V a l e r i u s, → Valerius Cato.

Catocala (d i e r k.), → Weeskind.

Catodon, → Walvisschen.

Catoen, D i e t s c h e, Middelnederlandsche (13e eeuw) bewerking van de Disticha of Dicta Catonis, een zedenkundig werkje uit den Romeinschen keizertijd, dat veel bij het onderwijs in het Latijn gebruikt

werd. Er schijnt een volledige vertaling van te hebben bestaan, al blijven er slechts verschillende stukken in verschillende handschriften en oude drukken van over. In den vorm van een onderricht van den Romeinschen wijsgeer Cato aan zijn zoon, biedt het practische, vaak bij de lage werkelijkheid blijvende levenswijsheid. Onze vertaling is van iemand, die vroeger aan Minnepoëzie had gedaan en die er zich nu van afkeert.

Uitg.: A. Beets (1885); M. Boas, in Tijdschr. Ned. Taal en Letterk. (1910). *V. Mierlo.*

Catoniaansche regel bepaalde, dat een legaat, dat naar Rom. Recht ongeldig zou zijn, indien de erflater ten tijde van het maken van het testament overleed, ook in de toekomst geen effect zou hebben, onverschillig wanneer de maker van het testament kwam te overlijden (Dig. 34. 7. 1 pr.).

Catonis Disticha, → Disticha Catonis.

Catreus (myth.), zoon van Minos en Pasiphaë, gaf aan Nauplius zijn beide dochters om ze te verdrinken. Deze huwde er één, Clymene, en gaf de ander, Aerope, aan Plisthenes tot vrouw. C. werd gedood door zijn zoon Althaemenes. *Davids.*

Cats, 1° (ook Catz) Boudewijn (Balduinus), apostolisch vicaris der Holl. Zending; * ca. 1601 te Gorkum, † 18 Mei 1663 te Leuven bij de Oratorianen, pastoor van Spaarnwoude, president van Pulcheria, overste van den Hoek te Haarlem, deken van het kapittel, vicarius sede vacante van het bisdom Haarlem, werd in 1637 door het kapittel van Haarlem aanbevolen voor coadjutor van Rovenius en bleef bij overeenkomstige vacatures de candidaat van dit lichaam, maar werd eerst bij den dood van Jac. de la Torre, met voorbijgaan van diens coadjutor Joh. van Neercassel, tot apost. vicaris benoemd (31 Mei 1662) en 9 Sept. 1662 te Keulen gewijd als aartsbisschop van Philippi. B. Cats genoot de achting van paus Alexander VII, die als nuntius te Keulen hem had leeren kennen. Bij zijn benoeming schijnt hij reeds geestelijk verzwakt te zijn geweest en in April 1663 bleek hij krankzinnig. Zijn kort bestuur heeft geen beteekenis; hij liet zich geheel leiden door den coadjutor J. van Neercassel.

Lit.: Bijdr. van de gesch. van de R.K. Kerk in Ned. (1e stuk, 1888, blz. 162 vlg. en 193 vlg.); Janssen in N. Ned. Biogr. Wbk. (IV, 405). *Rogier.*

2° (Ook Catz) Cornelis, priester; * 1613 te Gorkum, † 3 Jan. 1671 te Haarlem, broer van den apost. vicaris B. Cats, werd 1645 kap. te Haarlem, 1654 pastoor van het Begijnhof aldaar, 1662 pastoor-overste der Maagden in den Hoek, kanunnik, later deken van het Haarl. kapittel.

Lit.: Hensen in N. Ned. Biogr. Wbk. (VII, 285).

3° Jacob, Nederlandsch volksdichter en staatsman uit de 17e eeuw. * 10 Nov. 1577 te Brouwershaven, † 12 Sept. 1660 te Den Haag. Zijn eerste opleiding kreeg hij te Zierikzee, studeerde daarna in de rechten te Leiden en Orleans, waar hij promoveerde, daarna vestigde hij zich als advocaat achtereenvolgens te Den Haag en te Brouwershaven. Na zijn reis naar Engeland ging hij te Middelburg wonen en hield zich toen voornamelijk bezig met het indijken van polders op Walcheren. In 1621 werd hem het hoogleeraarschap te Leiden aangeboden, hij bedankte er voor en nam het ambt van pensionaris van Middelburg aan; in 1623 trad hij in dezelfde functie te Dordrecht, in 1625 werd hij curator van de Leidsche academie. In 1627 werd hij als gezant naar Engeland gezonden, in 1636 koos men hem tot raadpensionaris van Holland. Na den dood van Willem II was hij voorzitter van de bekende Groote Vergadering in 1651 te Den Haag, waarna hij zijn ambt neerlegde. Na nog eenmaal als gezant naar Engeland te zijn geweest, leefde hij tot zijn dood als ambteloos burger op Zorghvlied te Den Haag. In 1829 werd te Brouwershaven een standbeeld voor hem opgericht.

Jacob Cats.

Cats heeft als dichter een populariteit genoten als bijna niemand voor of na hem. Zijn werk beleefde een ontzaglijk aantal herdrukken in groote oplaag. Deze populariteit gold minder den dichter dan den uitlegger van een wat nuchtere, practische zedeleer. Zijn gedichten, die slechts hier en daar waarachtige poëzie bevatten, zijn meerendeels in een platten stijl, waarmee hij alle vraagstukken des levens behandelde, van de meest onbenullige af tot de gemiddelde interessen van den mensch; hooger kwam hij niet, en de hoogere behandelde hij banaal. Zijn opmerkingsgave voor de dingen van het dagelijksche leven is phaenomenaal, evenals zijn kennis en zijn belezenheid.

Werken: Emblemata of Sinnebeelden met den Maegdenplicht (1620); Tooneel der Mannelijcke Achtbaerheyd (1621); Houwelijck (1625; waarin hij alle problemen tusschen man en vrouw op zijn wijze behandelt); Proteus of Sinnebeelden (1627); Spiegel van den Ouden en Nieuwen Tijt (1632); Trouringh (1634); Ouderdom, Twee en tachtig-jarig leven. Al vroeg werd zijn werk in het Duitsch vertaald. — Lit.: W. C. M. de Jonge van Ellemeet, Museum Catsianum (1887); E. J. Potgieter, Het Rijksmuseum (een scherp oordeel over C.); C. Busken Huet, J. C. (in Lit. Fant. I; niet minder scherp); J. A. F. L. v. Heeckeren, „Vader Cats" (in Taal en Letteren V); dit werk en A. Kuyper, Het Calvinisme en de Kunst, pogen C. weer te rehabiliteeren. Daartegenover een volstrekte veroordeeling van H. Janssen Marijnen, J. C., Een mislukt eerherstel (in Studiën, dl. 74, 1909); S. Schroeter, Jac. Cats' Beziehung zur deutschen Literatur (Heidelberg 1905). *Piet Visser.*

4° Jacob, Nned. teekenaar; * 1741 te Altona (bij Hamburg), † 1799 te Amsterdam. Kwam al spoedig met zijn ouders naar Amsterdam. Ontwierp behangsels en leverde teekeningen. Hij werkte knap, maar het ontbrak hem wel eens aan zin voor compositie (vlakke, volgeteekende voorgronden).

5° (Ook Catz) Joost (Judocus), priester; * 29 Nov. 1581 te Schoonhoven, † 12 Jan. 1641 te Haarlem, oom van den apost. vicaris B. Cats, stichtte als pastoor van Schagen een communiteit van → klopjes te 't Veld, was 1613—1641 pastoor-overste der Maagden in den Hoek en deken van het kapittel te Haarlem. Zijn preeken voor de Maagden, opgeteekend door Trijn Oly, berusten in hs. te Warmond.

Lit.: Hensen in N. Ned. Biogr. Wbk. (VII, 287). *Rogier.*

6° Matthias (Felisius), Minderbroeder;

† 1576 als provinciaal. Hij was een oom van den dichter „Vader Cats". Voorbeeldig kloosterling en schrijver van enkele theologische werken. *v. d. Borne.*

Lit.: Dirks, Hist. lit. bibliogr. (Antwerpen 1885, 99).

7° Nicolaas van, → Nicolaas van Cats.

Catskillbergen, de naam van een gedeelte van het Allegheny-plateau in den N. Amer. staat New York. Ze tellen vele toppen boven de 3 000 voet, slechts 2 boven de 4 000, nl. Slide Mountain (4 204) en Mt. Hunter (4 024). De streek is dicht bebosch en wordt druk door toeristen bezocht. De reservoirs van het Catskill-gebergte voorzien de stad New York van drinkwater. *Polspoel.*

Cattaneo, 1° Carlo, Ital. wijsgeer (positivist) en politicus, * 1801 te Milaan, † 1869 te Lugano. Toen de revolutie in 1848 losbrak, werd hij te Milaan tot dictator uitgeroepen.

Werken: Opere edite ed inedite (7 dln. Florence 1881—1892); Scritti politici ed epistolarii (3 dln. Florence 1892—1901); Scritti storici, letterarii, linguistici, economici (Milaan 1898). — Lit.: Zanoni, C. C. nella vita e nelle opere (Rome 1898); V. Osimo, Gli scritti letterarii di C. C. (Palermo 1901).

2° Danese, Ital. beeldhouwer en schrijver, * 1509 te Colonnata (Carrara), † 1573 te Padua. Haalde → Torquato Tasso over tot het schrijven van zijn Rinaldo, en schreef zelf L'amore di Marfisa, gedicht in 24 zangen.

Cattani, Giacomo, internuntius te Den Haag, 1866—'68. Nadien tot 1875 nuntius te Brussel, daarna te Madrid; 1879 aartsbisschop van Ravenna, waar hij in 1887 overlijdt als kardinaal.

Lit.: P. Goulmy, 's Pausen Diplomatie en de Nederlanden (1917).

Cattaro (Ital.) of Kotor (Servisch), stad met 5 000 inw. aan de prachtige, diepe baai Bocche di Cattaro, handels- en oorlogshaven, zetel van een Kath. en van een Orthodoxen bisschop (zie krt. Balkan-Schiereiland C 3). C. is met Cetinje verbonden door een autoweg, die om zijn schoone vergezichten beroemd is.

Geschiedenis. Onder den naam van Ascrivium stond C. reeds omstreeks het begin onzer jaartelling onder Romeinsche heerschappij. In de middeleeuwen kwam het na een periode van onafhankelijkheid achtereenvolgens in het bezit van Byzantijnen, Serven en Hongaren, om ten slotte vanaf het begin der 15e eeuw tot 1797 in Venetiaansche macht te geraken. Van 1814 tot 1918 behoorde C. aan Oostenrijk; sedert 1919 maakt het deel uit van Zuid-Slavië. *Hoek.*

Cattermoli-Mancini, Evelina, Ital. schrijfster, bekend onder den naam van Contessa Lara, * 1851 te Cannes, in 1896 vermoord te Rome. Schreef passievolle „Versi" (1883).

Cattie, Joseph Theodore, doctor in de plant- en dierkunde (1881), directeur der Rijkstuinbouwschool te Wageningen (1895), * 1849, † 1905. Redacteur van het Tuinbouwblad (1884), schrijver van artikelen in de Landbouwcourant en van het Leerboek der Bemestingsleer voor den Tuinbouwer (1890).

Lit.: Nw. Biogr. Wbk. (V, 107). *Moerlands.*

Cattleya, orchideeëngeslacht uit tropisch Amerika. De bloemen zijn groot, kort gesteeld en fraai, meestal violet gekleurd. Veel gekweekt.

Catualda, adellijke jongeman onder de Gotonen, verdreven door Marbod, verdreef dezen op zijn beurt (19 na Chr.). De Hermunduri onder Vibilius verdreven in 20 C., die zich onder Rom. bescherming stelde en gezonden werd naar Forum Julii. *Davids.*

Catugnatus, aanvoerder der Allobroges in hun opstand tegen de Romeinen, 61 v. Chr.

Catularia, Porta (< Lat. catulus = hondje), een poort te Rome tusschen den Mons Capitolinus en den Mons Quirinalis; men offerde er ieder jaar een hondje tot bescherming van den oogst.

Catullius, Andreas, professor te Leuven 1620. Vicaris-generaal te Doornik. * te Doornik † 27 Sept. 1667.

Werken: Prometheus sive de Origine scientiarum Drama (1613); Septuplex Gladius; Septuplex Triumphus (Doornik 1614); Lacrimae sive Amores castae (Doornik 1618); Tornacum civitas metropolis et cathedra Nerviorum (Brussel 1652).

Catullus, Caius Valerius, Romeinsch lyricus van de allereerste grootte, * 84 v. Chr. te Verona, † 54 v. Chr. Hij was een mondain man, en bemoeide zich liefst noch met de politiek noch met welke ernstige zaak ook. De kunst had voor hem een doel in zichzelf. Zijn aanzienlijke familie stond in relatie met Caesar. En de Lesbia, die hij in zijn liefdesgedichten verheerlijkt, was de zuster van Cicero's befaamden vijand Clodius. Tegen het einde zijns levens werd hij toch nog in politieke kwesties gesleept. Zijn gedichten werden tijdens zijn leven afzonderlijk, en niet als verzameling uitgegeven. Hij stond sterk onder den invloed der Grieken. *Slijpen.*

Catulus, Quintus Lutatius, → Lutatius.

Caturiges (ant. geogr.), Keltische volksstam in de Cottische Alpen.

Catuvolcus, naast Ambiorix aanvoerder der Eburonen, 54 v. Chr.; doodde zich in 53 v. Chr.

Caub, stad in het Pruisisch regeeringsdistrict Wiesbaden, provincie Hessen-Nassau, rechts van den Rijn in het nauwe doorbraakdal door het leisteengebergte 80 m boven zeeniveau aan de lijn Frankfort a. Main—Niederlahnstein, wordt aangedaan door de Rijnbooten (verbinding met Mainz—Wiesbaden en Koblenz—Keulen), 2 500 overwegend Prot. inw. Gedeeltelijk nog door de oude muren omgeven.

Op een eilandje in den Rijn ligt de oude Pfalz, een zeshoekig slot met vijfhoekigen toren (14e eeuw). Rechts verheft zich op een steile rots het slot Gutenfels in 1886 gerestaureerd. Het Silezisch leger onder Blücher trok hier op Nieuwjaarsnacht 1813—'14 over den Rijn. *Lips.*

Cauca, 1° (ant. geogr.) stad in Hispania Tarraconensis, geboorteplaats van keizer Theodosius.

2° Dept. der Z. Amerikaansche rep. Columbia, opp. 52 844 km², ca. 317 500 inw., bestaande uit een kustgebied, het dal van de Aratro en van de Boven-Cauca-rivier. Zeer rijk aan delfstoffen: goud, zilver, koper, ijzer, steenkolen. Landbouw en veeteelt. Hoofdstad: Popayán met ong. 32 000 inw.

3° Linker zijrivier van de Magdalena in Columbia met stroomversnellingen tusschen Cartago en Antioquia. Lengte 1 090 km.

4° → Cauca's.

Caucalis, een plantengeslacht met slechts drie soorten, behoort tot de familie der Umbelliferae, schermbloemigen. In onze streken treft men soms C. daucoides aan, die roodachtige, later naar wit overgaande, bloemen draagt. C. latifolia wordt vaak onder den naam Turgenia latifolia als een afzonderlijk geslacht beschouwd. *Bouman.*

Cauca's, volkengroep in Columbia. → Indianen van Zuid-Amerika.

Cauchie, 1° Alfred, Belgisch priester en

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

kerkhistoricus; * 1860 te Haulchin, † door een aanrijding in de straten van Rome 1922. Professor in de kerkgeschiedenis te Leuven, bestuurder van het Belg. Historisch Instituut te Rome (1920—'22) en stichter en redacteur van de Revue d'histoire Ecclésiastique (1900—'22). Op het gebied van de wetenschappelijke kerkgeschiedenis was C. in België een baanbreker; in zijn practicum (Seminaire historique) vormde hij tal van leerlingen, die zijn verdienstelijk werk voortzetten.

Lit.: Rev. d'Hist. Eccl. (XVIII 1922).

2° Maurice, Fransch literatuur- en muziekhistoricus, * 8 Oct. 1882 te Parijs. C. is een specialist op het gebied der 16e en 17e-eeuwsche Fransche muziek, die hij heeft doen uitvoeren en gedeeltelijk heeft uitgegeven, o.a. werken van Jannequin (1928).

Cauchy, Augustin Louis, Fransch wiskundige. * 21 Aug. 1789 te Parijs, † 22 Mei 1857 te Sceaux. C. werd in 1816 hoogleeraar aan de Ecole Polytechnique, daarna ook aan de Sorbonne en het Collège de France. Hij verloor zijn betrekkingen na de Julirevolutie van 1830, omdat hij als overtuigd aanhanger der Bourbons den eed van trouw aan het nieuwe gouvernement weigerde. Hij aanvaardde in 1831 een leerstoel te Turijn, leidde daarna van 1833 tot 1838 te Praag de opvoeding van den kleinzoon van Karel X. Door dezen in den adelstand verheven met den titel van baron, keert hij in 1838 terug naar Frankrijk, waar hij echter wegens de weigering van den eed zijn betrekkingen niet weer kan vervullen; eerst na de Februari-revolutie van 1848 wordt hij door Napoleon van die verplichting ontslagen en kan hij zijn colleges hervatten. C. was iemand van streng Katholieke opvattingen; hij nam het initiatief tot of een werkzaam aandeel in tal van commissies of vereenigingen van religieuzen aard en beoefende op groote schaal de liefdadigheid.

A. L. Cauchy.

Als wiskundige behoort C. tot de allergrootsten. Hij schreef behalve de hieronder vermelde werken 789 verhandelingen over allerlei onderwerpen uit de zuivere wiskunde, de mechanica, de optica en de astronomie. Zijn historische beteekenis ligt vooral hierin, dat hij de grondslagen legde voor een strenge behandeling van de analyse en dat hij door ontwikkeling van de theorie der functies van een complexe veranderlijke haar terrein sterk uitbreidde.

Werken: Cours d'Analyse de l'Ecole Polytechnique (1821); Résumé des leçons .... sur le Calcul Infinitésimal (1823); Leçons sur les applications du calcul infinitésimal à la géométrie (1826—'28). — Uitg.: Oeuvres Complètes, door de Académie des Sciences (1882 vlg.). — Lit.: C. A. Valson, La vie et les travaux du Baron Cauchy (Parijs 1868). *Dijksterhuis.*

Integraalstelling van C. Is f (z) een reguliere functie in zeker enkelvoudig samenhangend gebied G van het complexe vlak, dan bestaat de lijnintegraal $\int_K f(z)\,dz$, en deze is gelijk aan nul, zoo K een gesloten, continue en rectificeerbare kromme is, die geheel tot G behoort. Op deze stelling laat zich de geheele complexe functietheorie opbouwen. → Convergentie.

Lit.: Lindelöf, Le calcul des résidus (1905). *Ridder.*

Cauda, 1° → Staart.

In cauda venenum (Lat., = in den staart het vergif): het laatste bederft het.

2° Sleep der → cappa magna.

3° In de terminologie van het mensuraalschrift beteekent de cauda de verticale streep aan de maxima ⌐┐, longa ┐, alsook aan het begin en einde der ligaturen. Men gebruikt den naam zelden voor de streep naar boven bij de minima ♩ en semi-minima ♪; evenmin voor de opposita propietas in de ligaturen. Ook de plica aan het slot van ligaturen in de mensuraalmuziek vóór 1400 wordt cauda genoemd.

4° In de muzikale vormleer beteekent cauda een aanhangsel, zooals bijv. in de balladen van de 14e en de frottola van de 15e eeuw voorkomt. Gewoonlijk zijn het één of meer strophen, die zelfstandig gecomponeerd zijn en de compositie afsluiten. De naam is als coda in denzelfden zin voor instrumentale stukken bewaard. *Piscaer.*

Caudaal noemt men bij de beschrijving van het dierenlichaam dat gedeelte, dat zich in de richting van den staart uitstrekt.

Cauda equina (Lat., = paardestaart). Uit het ruggemerg treden paarsgewijze de zenuwen uit: er ontspringt telkens een achterste (dorsale) sensorische en een voorste (ventrale) motorische wortel, die zich vereenigen tot een zenuw, die tusschen twee wervels het ruggemergskanaal verlaat. Het ruggemerg nu is korter dan het kanaal: het merg eindigt bij den tweeden lendenwervel. Gevolg daarvan is, dat de verschillende zenuwen geleidelijk steeds meer schuin omlaag verloopen om bij hun overeenkomstige wervel het ruggemergskanaal te verlaten. Vooral de lenden- en heiligbeenwortels verloopen over een vrij grooten afstand door het kanaal schuin omlaag en vormen daardoor een waaiervormige figuur, die een uiterlijke gelijkenis vertoont met een paardestaart. *v. d. Sterren.*

Caudata, → Salamanders.

Caudescure, → Koudeschure.

Caudex (Lat.), boomstam; c. of caudicaria (navis), schuit, die voor vervoer van koopwaren, speciaal koren, diende op den Tiber tusschen Ostia en Rome.

Caudicarius, schipper op een caudicaria. → Caudex.

Caudium (ant. geogr.), plaats in Samnium; in de nabijheid de Caudijnsche passen, waar in 321 v. Chr. het Rom. leger door de Samnieten werd ingesloten en op ongunstige voorwaarden lijfsbehoud en den vrede kocht. *Davids.*

Caudron, Willem, Vlaamsch rederijker, * 1607 te Aalst, † 1692 aldaar. Factor der Catharinisten. Gelauwerde poëet van een bombastisch Leven der groote Catharina van Alexandrien (uitg. 1771).

Caudijnsche passen, → Caudium.

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

Cauer, 1° naam van een Duitsche kunstenaarsfamilie uit de 19e eeuw.

a) Emil de Oudere, beeldhouwer; * 1800 te Dresden, † 1867 te Kreuznach. Leerde bij Rauch, genre-beelden (meestal groepen) en werken van historischen inhoud, waarvan enkele zeer goede, die op de Duitsche Hervorming betrekking hebben. Restaureerde voor het museum van Dresden antieke beelden.

b) Emil de Jongere, kleinzoon van Emil den Ouderen, beeldhouwer; * 1867 te Kreuznach, sinds 1888 woont hij in Berlijn. Fonteinen, standbeelden.

c) Karl, zoon van Emil den Ouderen, beeldhouwer; * 1828 te Bonn, † 1885 te Kreuznach; leerde bij zijn vader en bij Rauch. Sterk geïnspireerd door beeldwerk uit de Grieksche bloeiperiode en het Hellenisme.

d) Ludwig, zoon van Karl, beeldhouwer; * 1866 te Kreuznach, nu professor aan de Berlijnsche academie. Leerde bij zijn vader. Diens antikiseerende invloed merkbaar in zijn fonteinen en monumenten.

e) Stanislaus, kleinzoon van Emil den Ouderen, beeldhouwer; * 1867 in Kreuznach, nu professor aan de Academie te Königsberg. Genre-werk, portretten (o.a. borstbeeld van Hindenburg), standbeelden. *Knipping.*

2° Paul, Klassiek philoloog, maar vooral paedagoog. * 1854 te Breslau, † 1921 te Münster. In 1905 werd C. aangesteld tot Provinzialschulrat en Honorarprofessor te Münster. Buiten o.m. Grundfragen der Homerkritik (^{3}1923), schreef hij Grammatica Militans (^{3}1912), Palaestra Vitae (^{3}1913) en Die Kunst des Uebersetzens (^{5}1914), verhandelingen, waarin de in de studie der Oudheid aan te nemen houding wordt bepaald met het oog op jeugdvorming en leven. *V. Pottelbergh.*

Caulaincourt (of Caulincourt), Armand Augustin, hertog van Vicenza, Fransch diplomaat. * 1772 te Caul(a)incourt, † 1827 te Parijs. C. nam deel aan Napoleons veldtochten in Italië en Duitschland; als gezant in Sint Petersburg versterkt hij de Fransch-Russ. alliantie en oefent daardoor beslissenden invloed uit op de Eur. diplomatie; 1811 teruggeroepen, omdat hij volgens Napoleon Rusl. te veel ontziet. Na den slag bij Leipzig min. van Buitenl. Zaken ; krijgt volmacht om met de Geallieerden te onderhandelen, maar kan Napoleons positie niet redden; blijft echter tot het einde trouw. *V. Claassen.*

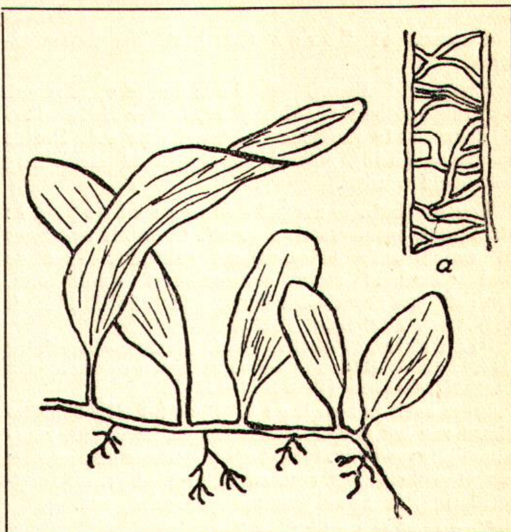
Caulerpa, het eenige geslacht van de groenwierfamilie der Caulerpaceae, heeft naast den eenvoudigsten bouw (eencellig) de hoogste differentieering in wortel-, stam- en bladachtige deelen. Van het kruipende rhizoom gaan zich in draden verdeelende rhizoiden in den bodem. Aan de stammetjes bevinden zich direct of aan zijtakjes bij de 50 verschillende soorten verschillend gevormde bladachtige deelen. Zie afb.

Ze komen voor in warme zeeën, C. prolifera ook in de Middellandsche Zee en worden somtijds als groente gebruikt. *Bouman.*

Caulet, François Etienne de, bisschop van Pamiers (1649—1680). * 19 Mei 1610 te Toulouse, † 7 Aug. 1680 te Pamiers. C. weigerde, met drie andere bisschoppen, zich te onderwerpen aan de veroordeeling der 5 stellingen van Jansenius.

Cauliculi (Lat.), stengels, waaruit bladeren en sierkrullen groeien, als versiering met name bij het Corinthische kapiteel.

Caulieten, voormalige Orde, gesticht op het einde van de 12e eeuw door een zekeren monnik Guido en genoemd naar het eerst gestichte klooster Vallis Caulium (Val-des-Choux) in Bourgondië. De zeer strenge regel, welke in 1204 pauselijke goedkeuring ontving en door Honorius III verzacht werd in 1224, berust op den regel van Sint Benedictus met enkele toevoegingen van den Kartuizer- en Cisterciënser-regel. Er bestonden ongeveer 20 kloosters, waarvan een bij Roermond, St. Elizabeth-dal. Tijdens de Fransche Revolutie is deze Orde uitgestorven. *J. v. Rooij.*

Caulerpa.

Lit.: W. de Gray Birch, Ordinale conventus Caulium (Londen 1900); Stimmen aus Maria-Laach (1900).

Cauliflorie (< Lat. caulis = stam, flos = bloem) is het verschijnen van bloemen aan den stam of aan oudere takken. C. komt o.a. voor bij den cacaoboom.

Caulinia fragilis, → Najas minor.

Caulon, stad van Oud-Italië, aan de O. kust van Bruttium, door de Achaeërs gesticht. Verblijf der Pythagoreërs, verwoest 388 door Dionysius van Syracuse, doch spoedig heropgebouwd. Niet te identificeeren met het moderne Caulonia.

Cauloomtheorie is een theorie, volgens welke elk blad één geheel zou uitmaken met een deel van den stengel, welk geheel men cauloom genoemd heeft. De stengel zou zijn op te vatten als de som der bladvoeten of phyllopodiën.

Caumont, 1° Arcisse de, Fransch archeoloog, grondlegger van de oudheidkundige wetenschap in Frankrijk, stichter (1834) en bezieler van de congressen der „Société française d'archéologie". * 1802, † 1873.

Werken: Abécédaire ou Rudiments d'archéologie (3 dln. 1862); hoofdwerk, thans verouderd: Statistique monumentale du Calvados (5 dln.).

2° Jan de, glasschilder te Leuven; in 1609 aldaar burger geworden, † 1659; vervaardigde de beroemde glasvensters voor het klooster du Parc te Leuven en voor vsch. andere kerken en kloosters aldaar.

Lit.: Edw. v. Even (Leuven 1895); v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex.

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

Caunus (a n t. g e o g r.), stad in Carië, tegenover Rhodus, lid van den Attischen Zeebond; basis van de Perzische vloot onder Conon, die door den Spartaan Pharax hier geblokkeerd werd (397 v. Chr.). *Davids.*

Caurus of C o r u s (Lat.), de Noord-Westenwind.

Caus (of Caux), S a l o m o n d e, Fransch werktuigkundige; * 1576, † 1626. Van 1614—1620 bij keurvorst te Heidelberg. Schreef daar o.a. Hortus Palatinus (1618), waarin de tuinen te Heidelberg behandeld worden.

Causa (Lat., = oorzaak), in de r e c h t s t a a l: rechtstitel, rechtsgrond, oorzaak. C. wordt overigens in verschillende beteekenissen gebruikt. Voor de bestaanbaarheid eener overeenkomst wordt o.m. vereischt een geoorloofde oorzaak (art. 1356, 4° Ned. B.W.; art. 1108 Belg. B.W.).

L i t.: Naber, Praeadv. Ned. Juristen-vereeniging (1889); H. A. Hartogh, De oorzaak van overeenkomst en schuldbekentenis (Diss. Leiden 1907).

Causa heeft in het K e r k. R e c h t alle beteekenissen van het gelijkluidende Latijnsche woord, voornamelijk: grond bijv. tot het verkrijgen van dispensatie; aangelegenheid; bijz. rechtszaak, proces bijv. tot zaligverklaring, in huwelijksaangelegenheden, enz.

Causaal (t a a l k.), → Zin.

Causa efficiens, Causa exemplaris, Causa finalis, Causa formalis, → Oorzakelijkheid.

Causale psychologie, → Verklarende psychologie.

Causaliteit (< Lat. causa = Fr. cause = Ital. cosa = Ned. zaak) of oorzakelijkheid is de wederzijdsche betrekking (relatie) van een → oorzaak tot haar gevolg, berustend op → actie en passie. De relatie van oorzaak tot gevolg is geen afhankelijkheidsbetrekking en daarom zuiver logisch; die van gevolg tot oorzaak daarentegen is een reëele relatie. *v. d. Berg.*

Historische causaliteit. In het historisch gebeuren onderscheidt men werkoorzaken en doeloorzaken. De eerste brengen door haar werking rechtstreeks of onrechtstreeks de hist. feiten voort; de tweede zijn de doeleinden, die de hist. handelende personen zich stellen en waardoor de activiteit der werkoorzaken in bepaalde richting wordt geleid. Daar alle strict-historisch gebeuren berust op menschelijk handelen, kunnen als hist. oorzaken in eigenlijken zin alleen menschelijke wilsbesluiten en motieven optreden. Uitwendige factoren kunnen alleen tot het eigenlijk hist. gebeuren bijdragen, inzoover zij als motieven aan het menschelijk willen een grond geven.

L i t.: A. Feder, Lehrbuch der hist. Methodik (Regensburg 1921). *F. Sassen.*

Daarnaast spreekt men volgens de klassieke indeeling der causae van **materieele** en **formeele causaliteit** als intrinsieke oorzaken van een historisch feit. Onder de eerste verstaat men het element van onbepaaldheid, in een historisch feit aanwezig als ondergrond van een andere of nadere bepaling of ontwikkeling, waaruit een eisch of exigentie tot die bepaling voortspruit. Onder de tweede het element van bepaling, welke het historisch feit overeenkomstig dien eisch bezit en waardoor het zich van andere historische feiten onderscheidt. Vgl. → Oorzakelijkheid. *Brandsma.*

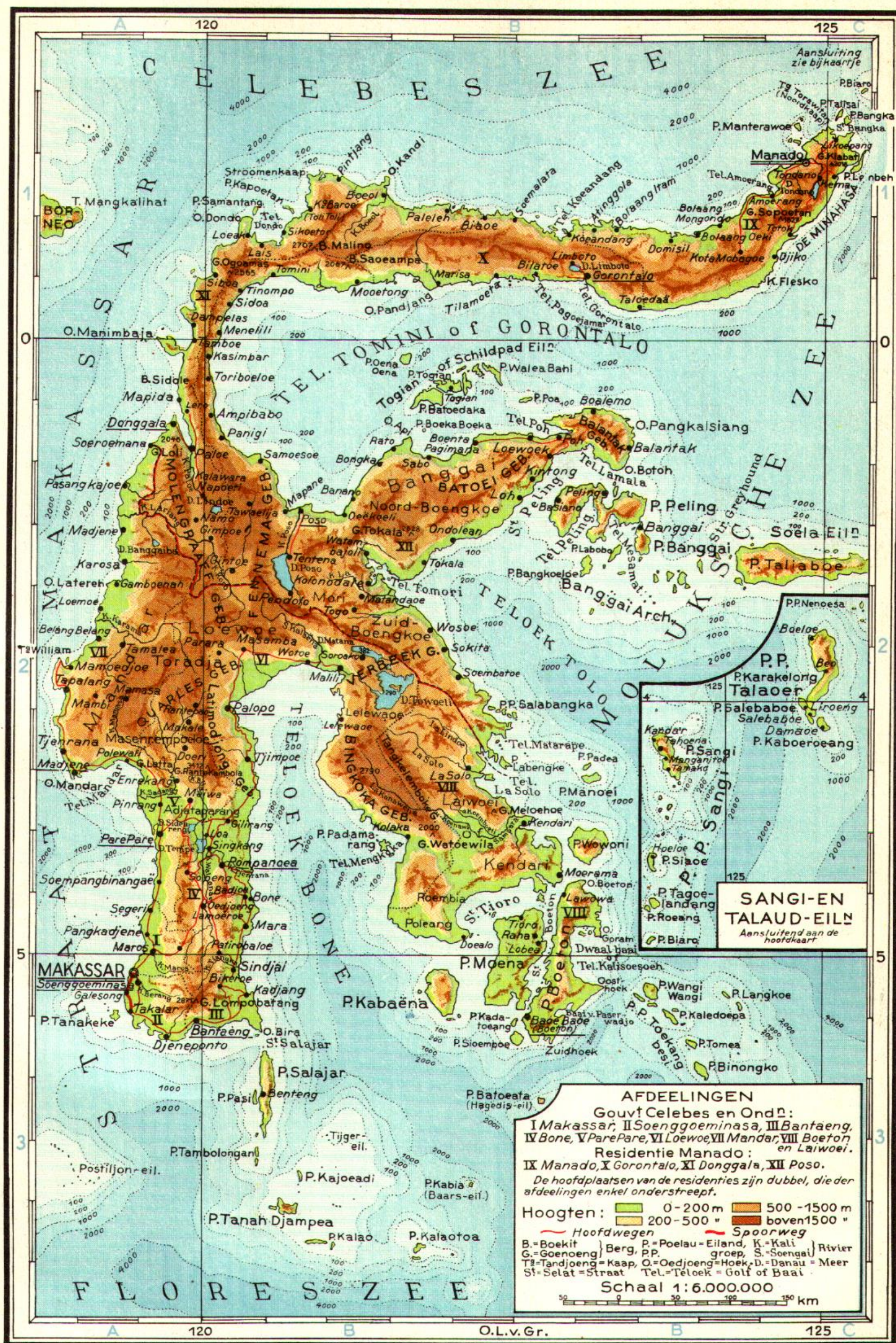
Physische causaliteit. De Klassieke natuurwetenschap heeft er steeds naar gestreefd, het natuur- en scheikundig gebeuren, waar mogelijk, te herleiden tot plaatselijke bewegingen van allerkleinste deeltjes. Men kende dan aan elk dezer deeltjes een bepaalde massa toe en betrok zijn beweging op zgn. coördinaatassen, met plus- en minusteekens voorzien. Zóó werd het physisch en chemisch gebeuren vatbaar voor wiskundige berekeningen. Waar een dgl. wijze van natuurbeschrijving en verklaring onmogelijk bleek, bleef men toch op atomistisch standpunt staan, maar rustte dan de kleinste deeltjes met aantrekkings- en afstootingskrachten, of electrische ladingen toe. Ook deze krachten of ladingen werden dan in getallen uitgedrukt. In den vorm van wiskundige formules kon men nu natuurwetten opstellen en het werd o.m. mogelijk om „wanneer men den toestand van een bepaald aantal deeltjes op zeker oogenblik kende, daaruit te besluiten, welke toestanden deze deeltjes in den loop der tijden nog zullen aannemen of welke zij in reeds verleden tijd aangenomen hebben”. Het physisch en chemisch gebeuren, zoo drukte men zich uit, had een streng causaal, in één richting gedetermineerd verloop. In de laatste tijden echter werden bij het onderzoek der atoomstructuur bepaalde feiten ontdekt, welke zich niet of allermoeilijkst op de tot dan toe gevolgde wijze lieten beschrijven en verklaren. Men stelde daarom nieuwe theorieën op. Verschillende hiervan maakten bij het opstellen der wiskundig geformuleerde natuurwetten gebruik van de probabiliteitsrekening. → Quantummechanica.

Zoo kwam men er toe, om aan de natuurwetten een absolute geldigheid voor elk bepaald geval te ontzeggen. Verschillende moderne physici gingen verder. Niet alleen hielden zij staande, dat wij menschen een bepaald natuurgebeuren niet streng causaal kunnen beschrijven en verklaren, maar zij ontkenden tevens dat de physische en chemische processen in de werkelijkheid een streng causaal verloop zouden hebben. Zooals uit het voorgaande blijkt, let de moderne natuurgeleerde slechts op de → werkoorzakelijkheid en dan nog maar op haar quantitatieven kant. Daarbij vormt hij zich van de levenlooze natuur een mechanistische voorstelling, door elk gebeuren waar mogelijk te herleiden tot bewegingen, aantrekkingen enz. van kleinste deeltjes. In de laatste jaren werden pogingen gedaan om ook de physische en chemische verschijnselen, evenals die van het leven meer van finalistisch standpunt uit te bezien.

L i t.: H. Weijl, Raum, Zeit, Materie (1923); H. Berman, Der Kampf um das Kausalgesetz in der jüngsten Physik (1929); A. S. Eddington, The nature of the physical world (1929); M. Planck, Der Kausalbegriff in der Physik (1932); Ph. Frank, Das Kausalgesetz und seine Grenzen (1932); E. Schrödinger, Über Indeterminismus in der Physik (1932). *v. d. Bom.*

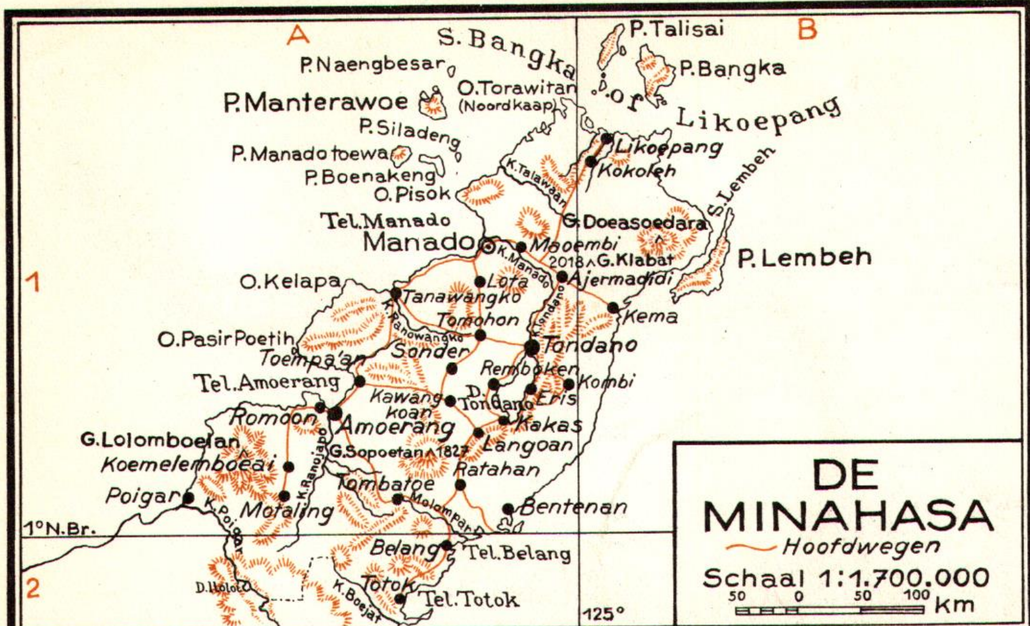
Causaliteitsbeginsel of oorzakelijkheidsbeginsel is het principe, waarin de causaliteitsbetrekking haar uitdrukking vindt. Het luidt: wat niet wezenlijk aan iets toekomt, komt (als „gevolg”) van i e t s a n d e r s (→ Oorzaak); ofwel: wat iets niet i s, dat h e e f t het van iemand of iets anders ontvangen. Daar het behoort tot de eerste zijns- en denkbeginselen (→ Beginsel), kan het niet strikt genomen „bewezen” worden (→ Axioma), ofschoon natuurlijk wel indirect kan „aangetoond” worden, dat het c. waar moet zijn; alle wetenschap immers is oorzakenkennis en berust dus op de waarheid van het c. Daar niets voortkomt uit niets, moet een gevolg

CELEBES

CELEBES ZEE
STRAAT MAKASSAR
TEL. TOMINI of GORONTALO
TELOEK TOLO
TELOEK BONE
MOLUKSCHE ZEE
FLORES ZEE
BOR-NEO
T. Mangkalihat
Manado
Tondano
DE MINAHASA
Gorontalo
Donggala
Palopo
ParePare
MAKASSAR
Soenggoeminasa
Bantaeng
Kendari
Banggai
P. Peling
Soela Eiln
P.Taliaboe
Toradja
Poso
P. Moena
P. Boeton
P. Kabaëna
P.Salajar
P.Tanah Djampea
P.Kalao
P.Kalaotoa
P. Wowoni
Bangai Arch.
Togian of Schildpad Eiln
Aansluiting zie bijkaartje
SANGI-EN TALAUD-EILN
Aansluitend aan de hoofdkaart
P.P. Talaoer
P.P. Sangi
P.Sangi
P.Siaoe
P.Karakelong
P.Salebaboe
P.Kaboeroeang
AFDEELINGEN
Gouvt Celebes en Ondn:
I Makassar, II Soenggoeminasa, III Bantaeng, IV Bone, V ParePare, VI Loewoe, VII Mandar, VIII Boeton en Laiwoei.
Residentie Manado:
IX Manado, X Gorontalo, XI Donggala, XII Poso.
De hoofdplaatsen van de residenties zijn dubbel, die der afdeelingen enkel onderstreept.
Hoogten: 0-200 m 200-500 " 500-1500 m boven 1500 "
Hoofdwegen
Spoorweg
B.=Boekit G.=Goenoeng } Berg, P.=Poelau=Eiland, P.P. groep, K.=Kali S.=Soengai } Rivier
Tg=Tandjoeng=Kaap, O.=Oedjoeng=Hoek, D.=Danau = Meer
St=Selat=Straat Tel.=Teloek = Golf of Baai
Schaal 1:6.000.000
km
O.L.v.Gr.
120
125

CELEBES

ECONOMISCH

- Goud
- Steenkool
- Gom
- Kaoetsjoek
- Edelhout
- Tabak
- Rotan
- Koffie
- Sago
- Copra
- Rijst
- Maïs
- Muskaatnoot

in de oorzaak zijn vervat en moet dus ook tusschen oorzaak en gevolg een zekere overeenkomst bestaan: vandaar is een gevolg k e n grond voor ons van zijn oorzaak. Maar terwijl in de physische orde oorzaak en gevolg soortelijk overeenstemmen (bijv. een paard brengt een paard voort), zal in de metaphysische orde de oorzaak met haar gevolg doorgaans slechts een analogische (→ Analogie) overeenkomst vertoonen (bijv. God schiep de wereld).

Lit: Beysens, Ontologie ([2]1917, 178—215); Welschen, De juiste formul. van het causaliteitsbeg. (1925); Heuser, Neuscholast. Begründungsvers. für das Kausalprincip (1930). *v. d. Berg.*

Causa maior, een aangelegenheid, die uit den aard der zaak of door een wet aan den paus zelf is voorbehouden. De C.I.C. somt de causae maiores niet op. Uitdrukkelijk vermeld allééen zalig- en heiligverklaring can. 1999 § 1; zaken van regeerende personen, kardinalen, paus. Legaten en crimineele zaken der bisschoppen, can. 1557; oprichting, verandering, opheffing van ordesprovincies, monastieke kloosters enz. can. 493, 494 § 1, verschillende → beneficies can. 1435. Vele andere zaken zijn uit den aard der zaak zelf gereserveerd, zoo: alles wat samenhangt met de geloofsdefinitie, disciplinaire maatregelen voor geheel de Kerk, organisatie der Kerk en derzelve algemeen bestuur. Sedert onheuglijke tijden zijn er zaken aan den paus voorbehouden. Reeds spreekt Innocentius I in 404 in zijn brief aan Victricius van causae maiores, die volgens oud gebruik aan den H. Stoel moeten worden voorgelegd. Zij zijn in den loop der tijden langzaam toegenomen en houden verband met de engere omschrijving van het pauselijk primaat. *Drehmanns.*

Causa materialis, → Oorzakelijkheid.

Causa pia (Lat., = vrome stichting) beteekent in het Kerkelijk Recht een voor godsdienstige of liefdadige doeleinden opgerichte stichting, rechtspersoonlijkheid bezittend en aan het gezag en het toezicht der kerkelijke overheid onderworpen. In het alg. spreekt men ook van „ad pias causas” voor hetgeen besteed wordt „met een liefdadig doel”.

Causa prima, → Oorzaak.

Causa Strecana, → Trognesius.

Causa sui (Lat., = oorzaak van zichzelf), alleen in oneigenlijken zin te verstaan, daar niets oorzaak van zichzelf kan zijn. Sommige Scholastieken gebruikten de uitdrukking causa sui om aan te duiden, dat God den grond van zijn bestaan in zich heeft. Spinoza past ze toe op de oneindige Zelfstandigheid, wier wezen het bestaan insluit, of wier natuur niet anders gedacht kan worden dan als bestaande. Ook bij Schelling en Hegel komt ze in soortgelijken zin voor. *F. Sassen.*

Causativum (< Lat. causa = oorzaak) of o o r z a k e l i j k werkwoord noemt men het woord of den werkwoordsvorm, die het veroorzaken van een werking uitdrukt, door een correlatief werkwoord aangeduid, bijv. vellen — vallen.

Causimomancie, divinatie, waarbij men brandbare voorwerpen in het vuur wierp, en het niet-ontvlammen ervan (waarbij knepen en bedrog niet uitgesloten waren) als een gunstig teeken verklaard werd.

Causses, kalkgebied, 700—1 300 m hoog, in het Zuiden van het Centraal Massief (Midden-Frankrijk). De rivieren hebben zich diep ingesneden. Een echt → Karstgebied met karren, dolinen, enz. Steppenflora; schapen; Roquefort-kaas.

Lit.: E. A. Martel, Causses et Gorges du Tarn (Parijs 1900); E. de Martonne, Cévennes et Causses (1926; met photo's). *Heere.*

Caussidière, M a r c, Fransch republikeinsch politicus, * 18 Mei 1808 te Genève, † 27 Jan. 1861 te Parijs. Bereidde, o.a. als medewerker van „La Réforme”, de revolutie van 1848 ijverig voor. Na den 24 Febr. stond hij op eigen gezag aan het hoofd der politie, die hij hervormde, en was meester van Parijs; hij verloor echter 15 Mei reeds geheel zijn gezag. Werd vervolgens als afgevaardigde van het departement der Seine naar de Nationale Vergadering gezonden, doch werd door deze, samen met Louis Blanc, in staat van beschuldiging gesteld en week naar Engeland uit.

Werk: Mémoires (2 dln. Parijs 1848). — Lit.: G. Weill, Histoire du parti républicain en France (Parijs [2]1928). *Lousse.*

Caussin, N i c o l a s, Fransch Jezuïet, * 1583 te Troyes, † 1651. Hij was biechtvader van Lodewijk XIII, maar werd door Richelieu uit dezen post ontzet.

Werken: Apologie pour les religieux de la compagnie de Jésus (1644); La cour sainte (1647).

Caustica, 1° (n a t u u r k.) → Brandlijn.

2° (G e n e e s k.) Bijtende middelen, zijn geneesmiddelen, die dienen om ziek weefsel te vernietigen.

Caustische kali, of p o t a s c h, → Kaliumhydroxyde.

Caustische natron, of s o d a, → Natriumhydroxyde.

Cautereels, P e t e r J o z e f, Vlaamsch schrijver van talrijke volksverhalen. * 1833 te Borsbeek, pastoor te Hemiksem tot 1877, † 1903 als missionaris in de Vereenigde Staten.

Cauterets, badplaats in het dept. Hautes Pyrenées (Frankrijk), 932 m boven zee; ca. 1 300 inw. (50 000 badgasten per jaar); 22 zwavelbronnen (22°—59° C). Behandeling van aandoeningen der luchtwegen. C. is gelegen in een smal dal, dat tot de Spaansche grens tot 3 300 m oploopt (Vigne male).

Cauteriseeren, het branden van weefsel met chemische middelen (caustica) of door verhit metaal. Tot de caustica behooren stoffen als salpeterzuur, zwavelzuur en kali- of natronloog. Deze stoffen, op het weefsel gebracht, vernietigen de lagen, waarmee zij in aanraking komen.

Cauteriseeren met verhit metaal geschiedt in den eenvoudigsten vorm door in vuur gloeiend gemaakt ijzer, hetwelk bijv. nog wel gebruikt wordt om in noodgevallen een beet van een slang of van een dollen hond uit te branden. De techniek der geneeskunde heeft de caustische behandeling ten zeerste verbeterd door de door Pacquelin uitgevonden thermocautère, een toestel, waarin een voorverwarmde holle platinastift gloeiend wordt gehouden door er aetherdamp door te blazen. Ook deze methode werd echter weer verdrongen door het electrisch c. door middel van de galvanocautère, in de laatste jaren door de geheel op warmte ontwikkeling berustende diathermie. *E. Hermans.*

Cauthals, B a r t h. J e a n, beroemd bronsgieter te Mechelen, † 1707.

Lit.: Pinchart, Arch. (II); v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex.

Cautie noemt men een zekerheidsstelling in geld.

Cauwe, 1° F r a n s, Vlaamsch geestelijk schrijver; * waarschijnlijk te Ardoye, Minderbroeder te Gent, † 1679 te Rome. Schreef een inniggevoelde Pelgrimagie van het Kindeken Jesus (3 dln. 1673—'75,

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

bewerkt door p. Ladislas Kerkhove, 1923—'30).

2° Peter, Vlaamsch dichter; * te Ardoye (bij Roesselaere), † 1719 aldaar. Hij schreef o.a. het bekende: Van Jesus en Sint Janneken.

Werk: Het gheestelijck opeeltjen van Hardoysche roosebladers (Duinkerken 1699; Brugge [2]1719).

Cauwelaert, 1° August Van, Vlaamsch letterkundige, * 1885 te O. L. Vrouw Lombeek, vrederechter te Antwerpen. Schreef o.a.: Verzen (2 bundels, 1909—1913); Liederen van droom en daad (1918); Liederen voor Maria (1924); en een roman: Het licht achter den heuvel (1929), waarin hij den invloed der naoorlogsche stroomingen op de plattelandsbevolking schetst, en Harry (1934).

A. Van Cauwelaert.

2° Jan Frans Van, Katholiek Vlaamsch leider en Belgisch staatsman, broeder van August van C.; * 10 Jan. 1880 te O. L. Vrouw Lombeek; promoveerde in de Thomistische wijsbegeerte aan de universiteit te Leuven (1905), hoogleeraar te Freiburg in Zwitserland (1906—1910), advocaat te Antwerpen, alwaar hij in de politiek trad. Was vóór den oorlog met L. Dosfel de meest gezaghebbende Katholieke Vlaamsche studentenleider. Volksvertegenwoordiger voor Antwerpen (1910), voerde samen met K. Huysmans en L. Franck een volksagitatie voor de vernederlandsching der universiteit van Gent. Tijdens den oorlog in Nederland, samen met J. Hoste, uitgever van Vrij België en een der leiders van de passieve Vlamingen. Na den oorlog burgemeester van Antwerpen (1921—1932), minister van State (1931), minister van Posterijen, Telegrafen, Telefonen, Handel en Middenstand (1933). Nam een actief aandeel aan den parlementairen strijd naar aanleiding der vervlaamsching van het openbare leven in Vlaanderen. Was herhaaldelijk rapporteur voor buitenlandsche zaken. Van C. is van een meesleepende, eenigszins romantische welsprekendheid. *Elias.*

J. F. Van Cauwelaert.

Cauwenberghe, Cesar van, practisch aangelegd leverancier van naar het Fransch verwerkte of oorspronkelijke sensationeele tooneelfeuilletons, spektakelstukken zonder stuwende, leidende interne actie. De jongste zijn gehouden in zwieriger en taalzuiverder dialoog. * 14 Mei 1870 te Kortrijk, † 1926 te Antwerpen. *Godelaine.*

Werken: o.m.: De gebroeders Degrave; De Siberische Banneling; Dreyfus (drama's in 6 bedr.).

Caux, landschap in Frankrijk (beneden Normandië), ten Noorden van de Seine. Krijtlandschap, doorsneden van diepe rivierdalen en met steile falaises, afvallend naar de zeekust.

Lit.: G. le Carpentier, Le Pays de Caux (Rouen 1906).

Cava, La, (Zuid-Italië) eertijds moederklooster van een Benedictijner Congregatie op den grondslag van → Cluny.

Cavacchioli, Enrico, Ital. tooneelschrijver, * 1887. Hij debuteerde in de futuristische beweging van → Marinetti met verzenbundels, o.a. Le ranocchie turchine (1910), die hem bekend maakten als een van de meest begaafde leden van die onsamenhangende groep. Hij geeft blijk van een zonderling-grillig en fantastisch-vreemd talent, onderstreept door een ware virtuozen-handigheid. Sedert 1914 heeft hij de dichtkunst opgegeven om zich, naar Marinetti's voorbeeld, aan het tooneel te wijden. *Ulrix.*

Werken: o.a. L'uccello del paradiso; Quella che t'assomiglia; Il cerchio delle morte; Signoringiallo; L'incantatore di serpenti; La corte dei miracoli.

Cavaedium, binnenplaats of hof in het midden van een Rom. huis.

Cavaignac, 1° Eugène, Fransch Klassiek philoloog, * 1876 te le Hâvre. Schrijver van een gesch. der Oudheid en sinds 1919 uitgever van een wereldgesch. met een groep medewerkers.

2° Jacques Marie Eugène Godefroy, Fransch staatsman, * 21 Mei 1853 te Parijs, † 25 Sept. 1905 op het kasteel te Ourne bij Flée (Sarthe). Zoon van den generaal Louis Eugène C. Onderscheidde zich als garde mobile in den oorlog van 1870. Studeerde in de technische wetenschappen en in de rechten. Werd ambtenaar bij den staatsraad (1881); vervolgens, als gematigd republikein, afgevaardigde van Saint-Calais (Sarthe, 1882). Onderstaatssecretaris van Oorlog (1885). Minister in 1892, 1895—'96 en 1898. Hij was een der voornaamste tegenstrevers van Dreyfus; hij weigerde revisie van het proces toe te laten, waarom hij 3 Sept. 1898 moest aftreden.

Werken: De meeste handelen over de Pruisische geschiedenis; vooral bekend is La formation de la Prusse contemporaine (2 dln. Parijs 1891—'98). — Lit.: → Dreyfus. *Lousse.*

3° Louis Eugène, Fransch generaal en staatsman, * 15 Oct. 1802 te Parijs, † 28 Oct. 1857 op het kasteel te Ourne bij Flée (Sarthe). Nam deel aan de veldtochten in Morea (1827—'28) en in Algiers (sedert 1832). Gouverneur der provincie Oran (1847), en in 1848 gouverneur-generaal van Algiers. Lid der Nationale Vergadering van 1848, werd hem bij het uitbarsten van het Juni-oproer de dictatuur opgedragen, wier macht hij gebruikte om den Parijschen opstand in een uiterst bloedigen strijd neer te slaan (23—26 Juni). De staat van beleg bleef daarna nog eenigen tijd gehandhaafd, gedurende welken C., als hoofd van de regeering, de orde herstelde. Bij de verkiezing voor het presidentschap van de republiek (einde 1848) bleef C. echter verre in de minderheid bij Louis Napoleon. Sedert dien schaarde hij zich onder de oppositie, bij het linker-centrum der republikeinsche partij. Na den staatsgreep van 2 Dec. 1851 trok hij zich uit het politieke en militaire leven terug.

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

W e r k e n : De la régence d'Alger, note sur l'occupation (Parijs 1838) ; Les deux généraux C., souvenirs et correspondance (Parijs 1808—'48). — L i t. : R. Arnaud, Histoire de la deuxième République et du second Empire (Parijs 1929) ; Ibos, Le général C. Un Dictateur républicain (Parijs 1930). *Lousse.*

Cavaillé-Coll, A r i s t i d e, Fransch orgelbouwer, * 1811 te Montpellier, † 1899 te Parijs. Cavaillé-Coll stamde uit een oude orgelbouwersfamilie en vestigde zich in 1833 te Parijs, waar hij zich spoedig niet alleen door buitengewone vakkennis, maar ook door idealistische en zeer artistieke opvatting van de orgelbouwkunst bijzonder onderscheidde. Reeds vóór zijn dood was hij over een groot deel van Europa beroemd als origineel kunstenaar en scherpzinnig technicus. Zeer ingrijpende verbeteringen heeft hij in den bouw van het orgel gebracht, o.a. de afzonderlijke windladen met verschillende windsterkte, niet alleen voor pedaal en manualen, maar ook voor de verschillende hoogten van ieder klavier. Hij vond de zgn. Flutes octaviantes (overblazende fluiten) uit en is onvolprezen als intonatie-artist der lichtere tongwerken, o.a. Hautbois en Trompette harmonique. Hij bouwde o.a. de groote orgels in de Madeleine, de St. Sulpice en St. Clothilde (orgel van César Franck) te Parijs. In Nederland o.a. het orgel van het voormalige Paleis voor Volksvlijt, dat thans in de Gemeentelijke Concertzaal te Haarlem staat. *H. Andriessen.*

Cavalcanti, 1° A l b e r t o, een der eerste kunstenaars, die de film als een zelfstandigen uitingsvorm erkende. C. behoorde tot de Parijsche avantgarde uit de jaren 1925—1927.

2° B a r t o l o m e o, Italiaansch schrijver, * 1503 te Florence, † 9 Dec. 1562 te Padua. Schreef werken over staatkunde en stijlleer.

W e r k e n : Trattati sopra gli ottimi reggimenti delle repubbliche antiche e moderne (Venetië 1555) ; Rettorica (Venetië 1559).

3° G u i d o, Ital. dichter, vriend en raadsman van Dante, en na dezen de grootste van de nieuwe Florentijnsche school (dolce stilo nuovo). * 1255 te Florence, † 1300 aldaar.

W e r k e n : Rime, uitg. door Rivalta (1902). — L i t. : Salvadori, La poesia giovanile di G. C. (Rome 1895). *Ulrix.*

Cavalcaselle, G i o v a n n i B a t t i s t a, Ital. kunsthistoricus, * 1820 te Legnano, † 1897 te Rome. Gaf met zijn vriend J. A. Crowe een aantal werken uit, o.a. een geschiedenis van de Ned. schilderkunst (in het Engelsch, 1856) en een van de Italiaansche schilderkunst (1864—'71). Met het eerste levert hij een eerste, schoon onvolledige samenvatting; het tweede is in zijn tijd voor de kennis der Ital. kunst in Europa van belang geweest. De geschiedkundige ontwikkeling is positivistisch opgevat en herinnert sterk aan Hyppolite Taine. *Knipping.*

Cavalerie (Ital. cavalleria, < cavallo, Lat. caballus, = paard), de te paard strijdende troepen van een leger. Naar uit oude opschriften blijkt, werd het paard vóór de 12e eeuw v. Chr. in den strijd bijna uitsluitend gebruikt, gespannen voor den strijdwagen. Waarschijnlijk was hiervan de reden, dat het paard nog te klein was om onder den man in het gevecht te worden gebezigd. Vermoedelijk door invoer van grootere paarden uit de streek van Dongola (Afrika) slaagde men er in om in Westelijk Azië een grooter slag te fokken. Echter kan men eerst uit Assyrische bas-reliëfs van na de 9e eeuw afleiden, dat er eigenlijke cavalerie-afdeelingen bestonden. In Griekenland kan men eerst na de 7e eeuw van ruiterij spreken, die bovendien weinig op den voorgrond trad, totdat de invloed van de Macedonische overheersching merkbaar werd. Philippus en vooral Alexander de Groote maakten veel gebruik van cavalerie. Het leger van laatstgenoemden bestond er voor $^1/_6$ uit. In de Romeinsche legers was weinig c., niettegenstaande de Romeinen van Hannibal, wiens ruiterij onder Hasdrubal een beslissenden invloed in den veldslag uitoefende, in dit opzicht veel hadden kunnen leeren. Zij hadden per legioen ongeveer 300 ruiters. In later tijden bestond de Romeinsche c. nagenoeg uitsluitend uit bondgenooten.

Tot de middeleeuwen was de bewapening hoofdzakelijk gebaseerd op het gebruik van werpwapens (speer en spies) en den boog. Van houw- en steekwapens en van de lans werd geen gebruik gemaakt, omdat dit een vasten zit vereischte. Deze vaste zit werd eerst mogelijk gemaakt door de invoering van het zadel en het gebruik van stijgbeugels. Het zadel nl. was in China reeds in de 1e eeuw na Chr. bekend, doch werd in Europa pas veel later ingevoerd. De tactiek van die dagen bestond dus in het omzwermen van den vijand en in het bestoken op vrij grooten afstand. Bovendien werd de c. uiteraard voor de verkenning gebezigd.

Met het gebruik van het zadel ontwikkelde zich in Europa een geheel andere tactiek, die was gebaseerd op den schok, gevolgd door het handgemeen. De ridders en hun paarden werden beschermd door een harnas. Het voornaamste wapen werd de lans. Ook de volgelingen van de ridders waren te paard bereden, zoodat de c. het hoofdwapen der middeleeuwen werd. Door de invoering van het buskruit verminderde de waarde van het harnas. Toch bleef de c. aanvankelijk nog het hoofdwapen in den slag, hoewel zij voornamelijk van een vuurwapen gebruik ging maken. Zij reed nl. in een formatie met vele gelederen achter elkander op de infanterie aan, hield op schotsafstand daarvan halt, het eerste gelid vuurde zijn vuurwapen af, reed buitenwaarts om de vleugels van de volgende gelederen heen, stelde zich daarachter weer op en laadde opnieuw. Daarop handelden de andere gelederen opvolgend insgelijks. Doordat de c. deze beweging sneller kon uitvoeren dan de infanterie, was haar vuursnelheid grooter en was zij overmachtig. Naarmate het laden sneller ging, verminderde de waarde van deze tactiek en ontstond er een oogenblik, dat de infanterie door vuur overmachtig was. Cromwell en Frederik de Groote alsmede Napoleon buitten de snelheid van de c. voor den aanval op infanterie uit, door — na een artillerievoorbereiding — in galop en gesloten te doen attaqueeren. Hiervoor bestemde men, speciaal in reserve gehouden, zware cavalerie, die bovendien van een kuras werd voorzien, omdat zij de vijandelijke c. dikwijls te voren moest verslaan. De verbetering van de vuurwapens maakte den aanval op ongeschokte infanterie reeds in de 19e eeuw onmogelijk, tenzij men er bij hooge uitzondering in slaagde te verrassen. Echter behield de c. haar waarde, daar zij modern werd bewapend nl. met karabijn en bajonet, mitrailleur en handgranaat. De lans is thans in alle moderne legers afgeschaft; de sabel wordt slechts gebruikt bij onverwachts stooten op den vijand. De benamingen: Huzaren, Jagers te paard, Spahis, Kozakken voor de lichte ruiterij, die van Dragonders, Lansiers en Uhlanen voor de middelzware c. en die van Kurassiers, Karabiniers, Schwere Reiter voor de zware c. hebben slechts historische beteekenis. Hoogstens worden deze bena-

mingen in sommige landen nog gebezigd in verband met de qualiteit der paarden, naarmate deze van een zwaar of minder zwaar slag zijn. Tegenwoordig heeft men dus allerwege eenheidscavalerie. Voor de verkenning en de beveiliging kan de c. in de meeste terreinen niet door andere wapens worden vervangen. Wielrijders, infanterie op auto's en gepantserde automobielen verleenen weliswaar een waardevollen steun, doch kunnen niet onder alle omstandigheden in haar plaats treden. *v. Voorst.*

Cavaleriedivisie, een legerafdeeling, gewoonlijk bestaande uit 2 à 3 brigades van 2 regimenten cavalerie (ieder van 4 eskadrons en 1 mitrailleur-eskadron), wielrijders of infanterie op auto's, rijdende artillerie, pioniers, enz.

Cavaleriekorps, een legerafdeeling, bestaande uit 2 à 3 cavaleriedivisiën, korpsartillerie, pioniers, verbindingstroepen, vliegtuigen, enz. In sommige legers wordt in oorlogstijd waarschijnlijk een der cavaleriedivisiën vervangen door een geheel gemotoriseerde divisie (infanterie en artillerie op auto's, vechtwagens). *v. Voorst.*

Cavalerieschool, een onderwijsinrichting, die in de meeste legers ten doel heeft zoowel de techniek als de tactiek van de cavalerie te onderwijzen aan officieren en onderofficieren. De techniek berust vooral op het gebruik van het paard, vandaar dat aan de cavaleriescholen het voortgezette onderricht in de rijkunst op den voorgrond treedt, ten einde rij-instructeurs te vormen en leiders bij het africhten van het paard. Wordt geen tactiek onderwezen, dan spreekt men van rijschool. De Ned. rijschool is gevestigd te Amersfoort. Bekende cavaleriescholen zijn vooral die te Saumur (Frankrijk), Brasschaet, vroeger te Ieperen (België), te Pinerolo en Tor di Quinto (Italië) en te Hannover (Duitschland). *v. Voorst.*

Cavalier, afzonderlijke grondhoop achter 14e en 15e-eeuwsche vestingmuren. Deze cavalier of → kat stak boven deze muren uit en was bestemd voor opstelling van geschut, waarmede plongeerend vuur (→ Plongée) werd afgegeven op geschut van den aanvaller.

Cavalier, J e a n, aanvoerder van den opstand der → Camisards in de Cevennes; * ca. 1685, † 1740; bracht orde en tucht in hun verzet. Na twee jaren onderwierp maarschalk Villars hun opstand met gematigdheid. Cavalier trad in dienst van het Fransche leger, maar vluchtte later naar de Engelschen; stierf als gouverneur van het eiland Jersey.

L i t.: F. Puaux, Jean Cavalier (1868). *v. Gorkom.*

Cavalière-perspectief of c a v a l i e r - p e r s p e c t i e f (w i s k.), een vorm van scheeve parallelprojectie.

Cavalieri, 1° B o n a v e n t u r a, Italiaansch wiskundige. * 1598 (of 1591) te Milaan (of Bologna), † 30 Nov. 1647 te Bologna. Lid van de Orde der Jezuaten van den H. Hiëronymus. Vanaf 1629 hoogleeraar in wiskunde te Bologna. Prior perpetuus van het klooster van S. Maria della Mascarella. Zijn beteekenis voor de geschiedenis der wiskunde ligt vooral in de door hem ingevoerde theorie der indivisibilia, die aan de wiskunde een halve eeuw lang de diensten der latere integraalrekening heeft bewezen. C. beoefende verder de astronomie (stelsel van Copernicus), de trigonometrie en de geometrische optica. Hij voerde in Italië het gebruik der logarithmen in.

W e r k e n: Lo specchio ustorio (Bologna 1632); Geometria indivisibilibus . . . promota (Bologna 1635; ²1653); Exercitationes geometricae sex (Bononiae 1647). — L i t.: A. Favaro, Atti del R. Ist. Veneto (74, 1914—'15). *Dijksterhuis.*

2° E m i l i o d e' (ook: E. del Cavaliere), Ital. componist; * 1550, † 1602 te Rome. Was vele jaren leider van de muzikale Vasten-opvoeringen in het Oratorio del S. Crocifisso in S. Marcello te Rome. In 1589 werd hij door Ferdinando de Medici naar Florence ontboden. In een voorrede van Peri's Euridice wordt C. aangewezen als de uitvinder van den basso continuo. Zeker is C. een der eerste vertegenwoordigers van den Stile recitativo.

W e r k e n: Rappresentazione di anima e di corpo (1600). — L i t.: Gandolfi, Appunti di storia musicale (1893); Guidiccioni Nicastro, La rappresentazione di anima e di corpo, notizie (1911). *Piscaer.*

Cavalli, F r a n c e s c o (eigenlijk: Pier Francesco Caletti-Bruni), Ital. componist; * 1602 te Crema, † 1676 te Venetië. Genoot door toedoen van Federigo Cavalli, een Venetiaansch edelman, een muzikale opleiding in Venetië; leerling van Claudio Monteverdi. Zooals gebruikelijk nam hij den naam aan van zijn beschermheer. In 1617 zanger aan de S. Marcuskerk onder den naam Bruni, 1628 als Caletti en 1640 als tweede organist Caletti detto Cavalli. In 1665 eerste organist en in 1668 kapelmeester der S. Marcuskerk. Bij zijn begrafenis werd een requiem uitgevoerd, door hemzelf kort voor zijn dood gecomponeerd.

C. was geroemd als organist, goed kerkcomponist en vóór alles opera-componist van groote beteekenis. Hij werd o.a. gevraagd bij gelegenheid van het huwelijk van Lodewijk XIV een feestopera te schrijven.

W e r k e n: 42 opera's, o.w.: Giasone; Serse; Ercole amante. Musiche sacre (missen en psalmen); zes 3-12-stemmige sonates. — L i t.: K. Kretzschmar, Die Venezianische Oper und die Werke Cavallis und Cestis (Vierteljarschr. für Musikwissensch. 1892); Egon Wellesz, C. und der Stil der Venetianischen Oper von 1640—1660 (1913). *Piscaer.*

Cavallini, P i e t r o, Ital. schilder uit het eind der 13e eeuw, † ca. 1321. In 1291 voerde hij in de absis van de S. Cecilia in Trastevere (Rome) mozaïeken uit, in 1308 werkt hij te Napels voor Karel van Anjou; volgens Ghiberti moet hij ca. 1320 nog de gevelmozaïeken van den dom van Ostia vervaardigd hebben. Hij geldt als een der vernieuwers der Ital. kunst, doch hij hangt nog sterk van de Byzantijnsche traditie af. Maar langzaam vindt hij de kracht deze te verjongen: vooral door een sterker en milder koloriet, waarmee hij soms den schijn van incarnaat weet te wekken.

V o o r n. w e r k e n: Maria-leven en Laatste Oordeel (Rome, S. Maria in Trastevere); fresco aan het graf van kard. Mattheus van Aquasporta (Rome, Aracoeli); Boom van Jesse (Napels, dom). — L i t.: Venturi, Storia dell'arte italiana (V 1907, 131 vlg.); van Marle, The Development of the Italian Schools of Painting (I 1923, 505 vlg.); Toesca, Storia dell'arte italiana (I 1927, 981 vlg.). *Knipping.*

Cavallotti, F e l i c e, Ital. dichter en politicus, * 6 Nov. 1842 te Milaan, † 6 Maart 1898 in een tweegevecht te Rome. Als afgevaardigde en leider van de uiterste linkerzijde in het Ital. parlement (1873) verdedigde hij er met gloed en hartstocht zijn republikeinsche en irredentistische gedachten. Hij schreef ook tal van lyrische en dramatische werken, waarin hij aan zijn romantisch-patriottisch gemoed lucht gaf.

U i t g. van verzamelde werken: Opere (8 dln. Milaan 1881—1888). — L i t.: P. Bardazzi, F. C. nella vita, nella politica, nell'arte (Palermo 1898); De Mohr, J. C., la vita e le opere (Milaan, z.j.). *Ulrix.*

Wat niet onder C te vinden is, zoeke men onder K.

Cavanilles, Antonio José, Spaansch plantkundige. * 16 Jan. 1745 te Valencia, † 4 Mei 1804 te Madrid, waar hij vanaf 1801 directeur van den bot. tuin was.

Hoofdwerk: Icones et descriptiones plantarum Hispaniae (1791—1801).

Cavanillesia, → Tonboom.

Cavatina (Cavatine), lyrische solo-zangcompositie van rustig karakter. Komt in vele romantische opera's voor, maar is daar van eenvoudiger structuur dan de aria. Wordt evenals de romanze ook wel als afwisseling in instrumentale werken gebruikt.

Cavazzola, Paolo, genaamd Il Morando, Ital. schilder, * 1486 te Verona, † 1522 aldaar. Leerling o.a. van Fr. Morone, van wien hij het metaalachtig koloriet erfde. Dit wordt echter met den voortgang zijner kunst malscher (invloed Romeinsche school?).

Werken: te Verona, Milaan, Dresden. Bijbelsche voorstellingen, mythologie, portretten. — Lit.: Aleardi, P. Morando (1853).

Cavazzoni, Girolamo detto d'Urbino, beroemd organist in de eerste helft der 16e eeuw. Zijn werk Intavolatura cioè Recercari Canzoni Himni Magnificat (2 dln. Venetië 1542) heeft beteekenis als eerste in de literatuur van orgelcanzonen. Van zijn werken zijn 13 opnieuw uitgegeven in Torchis Arte Mus. in Italia (III). *Piscaer.*

Cavea (Lat.), naam voor de ondergrondsche hokken voor de wilde dieren in de Romeinsche arena; ook toegepast op het amphitheater zelf.

Caveant consules, aanhef van het senatusconsultum ultimum, het laatste senaatsbesluit, waardoor aan de Rom. consuls in hachelijke omstandigheden een dictatoriale macht werd gegeven: Caveant consules, ne quid detrimenti respublica capiat = Laten de consuls zorg dragen, dat de staat geen schade lijde. *Davids.*

Cave canem (Lat., = pas op voor den hond), waarschuwend opschrift in het Romeinsche vestibulum, oorspronkelijk om te waarschuwen voor den hond; later, toen de hond slechts in marmer of in mozaïek werd afgebeeld, verstard tot een conventioneele formule.

Cavedium, → Cavaedium.

Cavedoni, Don Celestino, Ital. oudheidkundige, * 1795, † 1865 te Modena, alwaar hij hoogleeraar was, bibliothecaris, en conservator van de numismatische afdeeling. Schreef een werk over de munten van de Romeinsche gentes (1829—'31).

Cavell, miss Edith, Engelsch ziekenverpleegster; * 1866 te Swardeston, † 12 Oct. 1915 te Brussel. Eerst werkzaam te Dresden, Aken en Londen; vestigde zich te Brussel in 1907. Tijdens den Wereldoorlog werd ze door de Duitsche bezetting beschuldigd van spionnage en van hulpverleening aan Belgische jongelieden bij het overschrijden der grens; niettegenstaande de tusschenkomst van de gezanten van Spanje en van de Vereenigde Staten werd ze gefusilleerd. De Entente zag in die terechtstelling een verkrachting van het internationale recht en een bewijs van Duitsche wreedheid.

Lit.: S. Kirschen, La vie et la mort d'Edith Cavell (Parijs 1916). *Cosemans.*

Cavellus, Hugo, Iersch Minderbroeder; * ca. 1575, † 1626. Nam een werkzaam aandeel in de hervorming van het groote studiehuis zijner Orde in Parijs. Zijn wetenschappelijke beteekenis ligt op het gebied der interpretatie van Scotus. Ook aan de door Wadding bezorgde uitgave der werken van Scotus werkte C. mede. *v. d. Borne.*

Lit.: Dict. Théol. Cath. (II, 2045 vlg.).

Cavendish, 1° Henry, natuurkundige; * 10 Oct. 1731 te Nizza, † 24 Febr. 1810 te Londen. C. vond in 1766, dat koolzuur en waterstof aparte gassen waren en in 1781, dat water uit waterstof en zuurstof bestaat. In 1798 bepaalde hij de gemiddelde dichtheid van de aarde. Verder heeft hij als eerste het begrip chemische aequivalentie ingevoerd.

Lit.: Wilson, Life of Henry Cavendish (Londen 1852). *J. v. Santen.*

2° Sir Thomas, Engelsch zeevaarder; * 1550 te Grimston, † Febr. 1592; maakte 1586—1588 een reis om de wereld met drie schepen, ondernam meerdere rooftochten en stierf op den open Oceaan. Zijn metgezel Francis Petty beschreef zijn reis om de wereld in: The admirable and prosperous voyage of the worshipfull master Th. Cavendish (1599), later uitgegeven o.m. in de Cambridge Travel Books door Ph. F. Alexander. *v. Gorkom.*

Caverne (Lat. caverna), holte, in het bijzonder in de longen, vooral bij longtuberculose. Men make onderscheid tusschen versche cavernen en tusschen holten, ontstaan bij oudere tuberculeuse processen. De eerst genoemde genezen bij doelmatige behandeling sneller en vollediger dan de laatst genoemde. Door percussie en auscultatie kan de caverne dikwijls gevonden en haar grootte en event. samenhang met een bronchus bepaald worden. Centraal liggende en versche cavernen zijn vaak alleen röntgenologisch te onderkennen. In het algemeen is longtuberculose met caverne(n) als meer gevorderd of ernstig te beschouwen (→ Longtuberculose). *Henneman.*

Cavia, → Caviidae; → Cavia-proef.

Caviaar, → Kaviaar.

Cavia-proef. De cavia of het Guineesch biggetje (een soort marmot) is zeer gevoelig voor de tuberkelbacil. Wil men sputum of ander materiaal op aanwezigheid van tuberkelbacillen onderzoeken, dan brengt men hiervan een hoeveelheid in de cavia. Er ontwikkelt zich na zes tot acht weken in het dier een algemeen tuberculeus proces. Dit is de meest betrouwbare methode om met zekerheid het tuberculeus karakter eener aandoening vast te stellen. *Henneman.*

Cavicornia, → Holhoornigen.

Caviidae. Deze familie werd vroeger tot de groep der halfhoevigen (Subungulata) gerekend, omdat de nagels stomp en hoefachtig zijn. De kiezen hebben open wortels en de bovenste rijen loopen vooraan haast samen. Hiertoe behoort het waterzwijn (Hydrochoerus capybara Erxl.), een plomp dier met kleine ooren, zonder staart, met zeer krachtige snijtanden van 2 cm dikte; wordt ruim 1 m lang en 50 cm hoog; het leeft in het geheele boschachtige Zuid-Amerika; verder het Guineesche biggetje (Cavia porcellus L.; cobaya), dat door de Hollanders in de 16e eeuw uit Zuid-Amerika naar Europa gebracht is; behalve eenkleurige dieren ziet men gewoonlijk slechts driekleurige: wit, geel en zwart gevlekte; het is een zeer geliefd huisdier (zie plaat bij art. → Knaagdieren). *Keer.*

Cavillatio, Latijnsch woord, dat zoowel: sophisme of drogreden kan beteekenen alsook: plagerij en meer speciaal de humor van den redenaar, die door middel van een verhaal zijn tegenstander sarcastisch te lijf gaat.

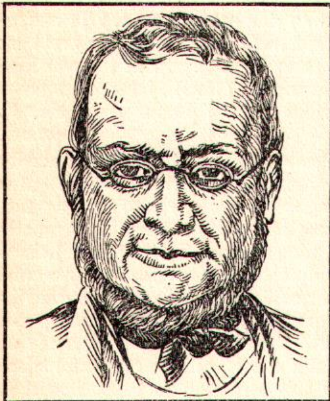
Cavite, hoofdstad der provincie C. op het eil.

Luzon (Philippijnen, 14° 20′ N., 120° 45′ O.). Deze provincie heeft een opp. van 1 239 km² en ca. 164 000 inw. C. is de voorhaven van Manila; sigarenfabrieken.

Cavolini, Philippo, Ital. zoöloog; * 1756 te Napels, † 25 Maart 1810 aldaar. Was professor te Napels.

Werken: Memorie per servire alla storia de' polipi marini (2 dln. Napels 1785); Memoria sulla generazione dei pesci e dei granchi (Napels 1787); Zosterae oceanicae Linnaci anthesis (Napels 1792); Phucogrostidium Theophrasti anthesis (Napels 1792).

Cavour, Camillo Benso, graaf van, beroemd Italiaansch staatsman, die de Italiaansche eenheid bevorderde; * 1810 te Turijn, † 6 Juni 1861 aldaar. Eerst voor den krijgsdienst bestemd, verliet hij kort na 1830 het leger om zich aan de studie van politieke en sociale problemen te wijden: hij kreeg weldra de overtuiging, dat de constitutioneel-monarchale staatsinrichting, wier Engelsch voorbeeld hij bij voorkeur bestudeerde, het hechtste bolwerk was zoowel tegen het despotisme van den vorst als tegen de heerschappij der massa. In 1847 stichtte hij te Turijn het dagblad „Il Risorgimento", hetwelk de vrijmaking van Italië beoogde. Zijn politieke loopbaan begon echter niet vóór de verkiezingen van 1848, die hem voor het eerst naar het Sardijnsch parlement zonden. In het kabinet d'Azeglio was hij minister van Landbouw en Handel (1850—Mei 1852). Nov. 1852 trad hij als premier op, welken post hij met twee korte onderbrekingen tot zijn dood toe behield. Sedert dien streefde hij met buitengewone bekwaamheid, energie en volharding naar de vrij- en eenmaking van Italië, onder leiding van Piemont, door de vereeniging van alle Italiaansche krachten en de ondersteuning van het buitenland. Hij verwierf zich de sympathie van de voornaamste Italiaansche revolutionnairen, als Garibaldi en Canin, en zond een Italiaansch leger naar de Krim, waardoor hij de gelegenheid kreeg, om op het vredescongres te Parijs (1856) de Italiaansche kwestie ter sprake te brengen. Op de samenkomst te Plombières (21 Juli 1858) bewoog hij Napoleon III tot een bondgenootschap met Piemont tegen Oostenrijk: als een gevolg van den veldtocht in 1859 werd Lombardije bij Piemont ingelijfd. Daarenboven kon hij nog de meeste vorstendommen in Midden-Italië, alsook Napels en Sicilië, en enkele gewesten van den pauselijken staat met Piemont vereenigen, den titel „Koning van Italië" aan Victor Emanuel II opdragen (17 Maart 1861) en het eerste Italiaansch parlement bijeenroepen. De totale eenmaking van Italië kon echter slechts door zijn opvolgers worden bereikt, doch zijn optreden had dit mogelijk gemaakt. Zijn verhouding tot den H. Stoel, die hem meermalen van Katholieke zijde verweten werd, is een moeilijk probleem, dat nog niet heelemaal belicht werd: het lijkt echter wel, dat C. de inlijving van geheel de pauselijke staten een noodzakelijkheid achtte en hij schrok er niet voor terug de grenzen van deze staten in 1860 te schenden.

C. B. Cavour.

Tweemaal werd C. in den kerkelijken ban geslagen. Reeds in 1855, omdat hij een wet had doorgevoerd, waarbij de kloostergemeenten in Piemont gedeeltelijk opgeheven werden, viel hij samen met koning Victor Emanuel onder de excommunicatio maior, door Pius IX tegen hem uitgesproken. In 1860 werd de kerkelijke ban latae sententiae nogmaals tegen hem uitgesproken, omdat op zijn bevel het pauselijk gebied geschonden werd en hij verklaard had, dat Rome de hoofdstad van het hereenigde Italië zou worden. In godsdienstzaken was C. volkomen onverschillig, doch toen hij einde Mei 1861 doodelijk ziek werd, uitte hij het verlangen om in het geloof zijner voorzaten te sterven. 5 Juni, 's avonds, werd de Heilige Communie hem toegediend door p. Giacomo, pastoor van zijn parochie, te Turijn. Doch daar deze de macht niet bezat zulks te doen, werd hij ter verantwoording naar Rome geroepen en voor suspensus a divinis verklaard.

Uitg.: Een volledige druk van de talrijke werken van C. wordt sedert 1927 te Bologna, op bevel van de Italiaansche regeering, onder titel Carteggio di C., bezorgd. — Lit.: R. Bonghi, C. (Turijn 1861); A. Luzio, Garibaldi, Cavour e Verdi (Turijn 1924; een werk, waardoor de studie van de Italiaansche kwestie in meer dan één opzicht hernieuwd werd); P. Matter, Cavour et l'unité italienne (3 dln. Parijs 1922—'27); in het bijzonder over de persoonlijke betrekkingen van C. met de kerk: Mazziotti, Le comte de C. et son confesseur (Parijs 1919, vert. Weil). *Lousse.*

Cavum Tympani = trommelholte. → Oor.

Cawnpore, 1° district in de Vereenigde Provinciën Agra en Oudh (26° 28′ N., 80° 24′ O.), ruim een millioen inw., waarvan 90% Hindoes. Vruchtbare, goedbesproeide landstreek in de Doab, tusschen Ganges en Dzjoemna. Hoofdmiddel van bestaan is landbouw: voedingsmiddelen, katoen.

2° Hoofdstad van het gelijknamige district, gelegen aan den Ganges, ca. 200 000 inw., spoorwegkruispunt, handel- en industriestad: katoen-, wol-, jute-, leer-, meel- en suikerfabrieken. *G. de Vries.*

Caxton, William, de eerste Engelsche boekdrukker, * 1422, † 1491. Was van 1441 tot 1475 in Vlaanderen, leerde te Keulen de boekdrukkunst in 1471 en drukte te Brugge in 1474—'75 het eerste werk in het Engelsch, de Recuyell of the Histories of Troye, door hemzelf vertaald. In 1476 bracht hij de eerste drukpers naar Engeland en gedurende de volgende 15 jaren drukte hij in Westminster bijna 100 boeken. Het drukken van wetenschappelijke werken in het Latijn liet hij over aan de drukkers van het vasteland; hij trachtte het groote publiek te bereiken en wist tegelijk door zijn literairen voorkeur den publieken smaak te leiden.

Wat hij drukte was: poëzie van Chaucer, Gower en Lydgate, 10 of 11 romancen, waarvan Malory's Morte d'Arthur de voornaamste was; 3 kronieken, zijn eigen vertaling van de Legenda Aurea (zijn grootste en meest populaire werk), een vertaling van Reinaard de Vos uit het Nederlandsch, en verder meerdere didactische en godsdienstige werkjes en werken.

Een derde van al zijn drukken was door hemzelf meest uit het Fransch vertaald, maar hij schreef er levendige, zeer persoonlijke voorreden bij. Onder de

verschillende dialect-woorden en -vormen koos hij de meer algemeen verstaanbare, en zijn stijl is naar het Fransch gemodelleerd, rhetorisch en vaak ingewikkeld, maar over het algemeen helder en krachtig en bevallig.

Uitg.: De meeste vertalingen zijn uitgegeven in de Early English Text Society; zijn Voor- en Nareden door W. J. B. Crotch (1928). — Lit.: W. Blades, Life and Typography of W. C. (1861—'63), aangevuld door monographieën van E. G. Duff (1905) en H. R. Plomer (1925). *Doyle Davidson.*

Cayenne, 1° eiland, gelegen langs de kust van Fransch-Guyana, Z. Amerika, met een zeer ongezond tropisch klimaat. Deportatie-oord.

2° Hoofdstad der Fr. kolonie Fr. Guyana, gelegen aan de monding van de rivier C., 14 000 inw. De temp. varieert tusschen 26,3° en 27,3° C, regenval 3 011 mm in 207 dagen met een maximum in Mei. Het is de voornaamste uitvoerhaven van de kolonie. Alleen schepen met een diepgang minder dan 5 m kunnen ankeren. Uitvoer van goud, cacao, suiker, rum. C. is een apost. prefectuur.

Cayenne-peper noemt men de fijngewreven, gedroogde, rijpe vruchten van Capsicum frutescens of van vormen van Capsicum annuum (beide van de fam. Solanaceae), met scherpe vruchten. Afkomstig uit Centr.- en Zuid-Amerika. Verspreidde zich na de ontdekking door Columbus spoedig over Oost-Indië en van hieruit over alle deelen der aarde. Verschillende soorten van het geslacht Capsicum kunnen in Europa groeien. Capsicum annuum bereikt een hoogte van 1 tot 3 voet, Capsicum frutescens van $2^1/_2$ tot 6 voet. De bladeren van Capsicum zijn eivormig tot langwerpig elliptisch, met spitse bladpunt. De bloeiwijze is enkelvoudig. De bloem is stervormig als bij den aardappel, bloemkroon wit, de 5 meeldraden staan rechtop in het midden der kroon. Eenjarige plant. In de tropen kweekt men de planten eerst op kweekbedden en plant ze dan in verhoogde rijen op het veld uit. Een lichte kleigrond voldoet het best. Na 4 tot 7 mnd. zijn de vruchten rijp. Soms zaait men direct op het veld. Door periodiek te zaaien, heeft men het geheele jaar rijpe vruchten. In Europa zaait men in Februari in kassen en poot in Mei uit. *Menrath.*

Lit.: H. S. Redgrove, Spices and Condiments (1933).

Cayes, Les of Aux Cayes, zeehaven aan de Z.W. kust der rep. Haïti, Groote Antillen, 1 500 inw. Uitvoer: koffie, cacao, tabak, rum. Sedert 1861 is Cayes bisdom, suffragaan van Port au Prince, met ruim 42 500 Kath.

Cayley, Arthur, Engelsch wiskundige. * 16 Aug. 1821 te Richmond, † 26 Jan. 1895 te Cambridge. Jurist van beroep; 1863 Sadlerian professor voor wiskunde te Cambridge. C. schreef ca. 800 verhandelingen, voornamelijk over analyse, mechanica, algebra en projectieve meetkunde.

Werken: Collected math. papers (13 dln. Cambridge, 1889—1898).

Caylus, Anne-Claude Philippe de Tubières, graaf de, Fransch archeoloog, wereldreiziger en schrijver, was met Winckelmann een der eersten, die zich toelegden op de geschiedenis der antieke kunst. * 31 Oct. 1692 te Parijs, † 5 Sept. 1765 aldaar. Zijn zeer rijke verzameling (o.m. gravures) is thans in het cabinet des Médailles en in het Louvre.

Werken: o.a. Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises (7 dln. 1752—1767); Recueil de peintures antiques trouvées à Rome (3 dln. 1783—1787); Oeuvres badines (verzamelde werken, 1787). *Ulrix.*

Cayman-eilanden, Britsche eilandengroep, gelegen in de Caribische Zee ten W. van Jamaica, waartoe ze administratief behooren; opp. 230 km², ca. 5 800 inw. Hoofdstad Georgetown (1 100 inw.), gelegen op het voornaamste eiland Groot-Cayman. De bevolking bestaat deels uit Blanken (ong. 40%), deels uit Negers en Mulatten. Bestaansmiddelen: handel in copra, hout, visscherij en scheepsbouw. De C.-eilanden behooren tot het aartsbisdom Port of Spain.

Cayman-randinzinking, diepe inzinking in de Caribische Zee bij de Cayman-eil. Grootste diepte (6 269 m) in het Bartlett-diep, nabij en ten Z. van Grand Cayman.

Cayon de la Vega, Torquato, Spaansch bouwmeester, * 1727, † 1784. Werkte in Cadiz vooral aan de kathedraal.

Caystrus (a n t. g e o g r.), rivier in Klein-Azië, die bij Ephese in zee stroomde; teg. Küsjüh Mendere.

Caytan, Lodewijk Albert, schrijver en strijder voor de onafhankelijkheid der Kerk. * 19 Febr. 1742 te Roeselare, † 3 Jan. 1813 te Brugge. Na den dood van bisschop Brenart, einde 1794, werd C. vicaris van het bisdom Brugge. In Jan. 1795 werd hij als gijzelaar door de Franschen medegevoerd. In 1797 weigerde hij den opgelegden eed en moedigde in het geheim de tegenkanting aan. 9 Juli 1799 werd hij ontdekt en opgesloten in het seminarie. Verlost, 2 Jan. 1800, behield hij zijn ambt tot de vereeniging van het bisdom met dat van Gent in 1802. Kanunnik benoemd der hoofdkerk van Gent, is aan hem de oprichting van het klein-seminarie van Roeselare in 1806 te danken. Na den banvloek tegen Napoleon in 1809 was C. een der hardnekkigste bekampers van het Salvum fac imperatorem: daarom werd hij opgesloten in het S. Juliaankrankzinnigengesticht 3 Febr. 1812, waar hij overleed. Zijn begraving was een ware triomfdag.

Niettegenstaande lamheid der rechterhand schreef of vertaalde hij veel werken van godsdienstigen aard, waarvan het voornaamste is: De godvruchtige landsman (1786).

Lit.: Biogr. des hommes remarquables de la Flandre occid. (I 1845). *Allossery.*

Cayuga, 1° meer in de Ver. Staten van Amerika (42° 45′ N., 76° 47′ W.), gevormd in den IJstijd; 60 km lang, 5 km breed, tot 150 m diep. Langs de oevers eenige welvarende steden. Toerisme.

2° Stam behoorende tot de Iroquois-volken der → Indianen van Noord-Amerika, Noord-Oostelijk gebied; in den huidigen staat New York, langs het Cayuga-meer, ten Zuiden van het Ontario-meer.

Cazalis, Henri, → Lahor (Jean).

Cazamian, Louis, professor der Engelsche letterkunde aan de Universiteit van Parijs. * 1877 op het eiland Réunion. Doctoreerde te Parijs, was leeraar te Brest, Nevers en Lyon, lector te Lyon, Bordeaux en Parijs. Eere-doctor van St. Andrews en Durham. Oprichter en redacteur van de Revue Anglo-Américaine sedert 1923.

Voorn. werken: Le Roman social en Angleterre (1903); Carlyle (1913, Eng. bewerking 1933); L'Evolution psychologique et la littérature en Angleterre (1920); Histoire de la littérature anglaise (1920; slechte Eng. bewerking 1924); The development of English Humour I 1930). *Pompen.*

Cazin, 1° Jean Charles, Fransch schilder, graveur en ceramist, * 1841 te Samer (Pas-de-Calais), † 1901 te Lavandon (Var). Ging 1871 naar Londen,

en na een mislukte poging om daar een school te stichten, verbond hij zich bij de Fulham Pottery, waarvoor hij sierlijk bloemornament ontwierp. Terug in Frankrijk (Boulogne), schildert hij Bijbelsche voorstellingen en geeft daarbij de tooneelen in een moderne omgeving weer. Hij voltooide de wandschilderingen van Puvis de Chavannes in het Panthéon van Parijs. Gaarne stelt hij landschappen onder nevels en buien voor.

L i t.: Bénédite, J. C. Cazin (1901). *Knipping.*

2° P a u l, Fransch hedendaagsch schrijver, verwierf in 1930 den grooten prijs van de Pen-Club van Warschau voor zijn studies over de Poolsche letteren.

W e r k e n: L'humaniste à la guerre; Dicadi ou la pieuse enfance; L'alouette de Pâques; L'hôtellerie du Bacchus sans tête.

Cazzati, M a u r i z i o, Ital. componist; * 1620 te Guastalla, † 1677 te Mantua. Na verschillende posten als kapelmeester te hebben bekleed, werd hij in 1673 in eenzelfde betrekking aangesteld bij de hertogin Anna Isabella van Mantua. Hij was lid der Academia della Morte te Ferrara en later van de Accademia degl' Eccitati te Bologna. Vooral bekend als instrumentaal componist.

W e r k e n: missen, psalmen, motetten en andere kerkelijke werken; aria's, cantates, madrigalen, 4 boeken sonaten en dansen (Correnti e Balletti). *Piscaer.*

Cd, symbool voor het chemisch element cadmium.

Ce, symbool voor het chemisch element cerium.

Cé, C a m i l l e, Fransch romanschrijver met uitgesproken sociale tendens; herinnert soms aan Balzac in de treffende en rake uitbeelding van den strijd der geringen om een menschwaardiger bestaan.

W e r k e n (in samenwerking met Jean Gaument): Les chandelles éteintes (1919); La Grand'route des Hommes; Largue l'Amarre; Le Fils Maublanc (1926); enz.

Ceadda (nieuw-Eng. Chad), Heilige, † 672; leerling van den H. Aidan te Lindisfarne. Na eenigen tijd in Ierland vertoefd te hebben, keerde hij naar Engeland terug en volgde daar zijn broeder Cedd op als abt van Lastingham. Hij stierf als bisschop van Mercia; zijn heilig gebeente wordt bewaard in de Kath. kathedraal te Birmingham. Feestdag 2 Maart. *J. v. Rooij.*

Ceanothus, Amerikaansch heestergeslacht uit de fam. der Rhamnaceeën. Onder de verschillende variëteiten in onze tuinen is een der meest bekende de Gloire de Versailles.

Ceara, bondsstaat in N.O. Brazilië; opp. 148 591 km², 1 615 000 inw. C. heeft groote katoen-, suikerriet-, tabak-, koffie- en rubberaanplantingen. Veeteelt op de drooggelegen gedeelten der hoogvlakte. De hoofdstad, tevens zeehaven, Ceara of Fortaleza, telt 120 000 inw. Het aartsbisdom Fortaleza, opgericht 10 Nov. 1915, telt ruim 1 millioen Katholieken.

Céard, H e n r y, Fransch romanschrijver met sociaal-naturalistische tendens, eenerzijds met Flaubert en Balzac, anderzijds met de Concourts en vooral met Zola verwant; * 1851 te Parijs, † 1924. Met Maupassant, J. K. Huysmans, Hennique en P. Alexis onderteekende hij het naturalistisch manifest (Déclaration des Cinq, April 1880), voorrede bij Les Soirées de Médan, een uitdagende aesthetische solidariteitsverklaring met Zola. Sinds 1918 lid van de Académie Goncourt.

W e r k e n: Une belle Journée (1881); Terrains à vendre au bord de la mer (1906); Théâtre; Renée Mauperin (1888); Tout pour l'honneur (1890); Les Résignés (1889); La Pêche (1890). — L i t.: L. Deffoux en E. Zavie, Le groupe de Médan (Crès ²1924). *Willemyns.*

Cebidae, → Aap (sub 2°).

Ceboruco, werkende vulkaan op het vulkanisch plateau van Mexico in de streek Tepic (21° 21′ N., 104° 42′ W.). 2 164 m hoog. De C. heeft twee actieve kraters en aan zijn voet warme bronnen.

Cebriones of C e b r i o n (Gr. m y t h.), 1° reus, die deelnam aan den oorlog tegen de goden; gedood door Aphrodite.

2° Een van Priamus' vijftig zoons, wagenmenner van Hector, gedood door Patroclus.

Cecchi, E m i l i o, Ital. schrijver; * 14 Juni 1884 te Florence. Een der beste Italiaansche critici. Zijn werk is vooral van beteekenis voor de Engelsche literatuur, doch hij schreef ook merkwaardige bundels fantastische en humoristische „essays”.

W e r k e n: Rudyard Kipling (1911); La poesia di G. Pascoli (1912); Studi critici (1912); Storia della letteratura inglese nel secolo XIX (I 1915); Pesci rossi (1920); La giornata delle belle donne (1924); L'osteria del cattivo tempo (1927); Messico (1932; reisverhaal). *Ulrix.*

Cecco Angiolieri, Ital. dichter, tijdgenoot van Dante; geniale vagebond, bezong in sonnetten „la donna, la taverna e il dado (dobbelspel)”; * ca. 1255 te Siena, † ca. 1313.

U i t g.: A. Massèra, I Sonetti di C. A. (Bologna 1906).

Cecco d'Ascoli, eig. F r a n c e s c o d i S i m o n e S t á b i l i, Ital. astroloog en dichter, tijdgenoot van Dante; * 1269 bij Ascoli, † 1327 te Florence (als ketter verbrand).

W e r k e n: Acerba, een leergedicht, waarin C. d'A. de wetenschappelijke en moreele gedachte van Dante tracht te weerleggen (1476, nieuwe uitg. 1820). — L i t.: G. Castelli, La vita e le opere di C. d'A. (Bologna 1892).

Cecidomyae, → Galmuggen.

Cecil, Engelsch adellijk geslacht van het einde der 15e eeuw in Lincolnshire.

1° Lord R o b e r t, Eng. staatsman; * 14 Sept. 1864. C. studeerde in de rechten, was daarna secretaris van zijn vader lord Salisbury. In 1906 verkozen tot conservatief lid van het Lagerhuis, waar hij door zijn onafhankelijk karakter een vooraanstaande plaats verwierf; trad ook op voor vrouwenstemrecht. Van Mei 1915 tot Nov. 1918 onderstaatssecretaris voor Buitenl. Zaken; in 1919 voorzitter van den Oppersten Economischen Raad te Parijs. In 1923 werd hij tot pair en viscount of Chelwood benoemd; in 1923 geheimzegelbewaarder in het kabinet Baldwin en kanselier van Lancaster. Voorstander van vrijhandel, Volkenbond, ontwapening en toenadering tot Frankrijk.

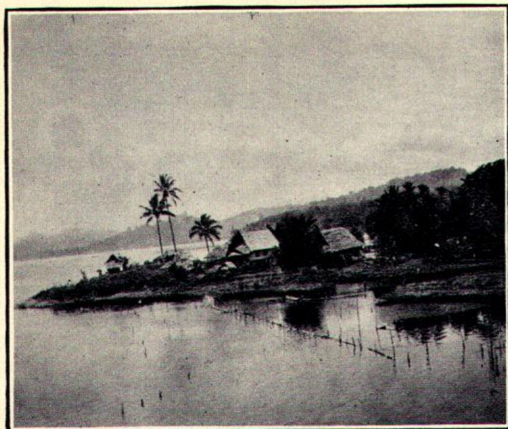

Lord Robert Cecil.

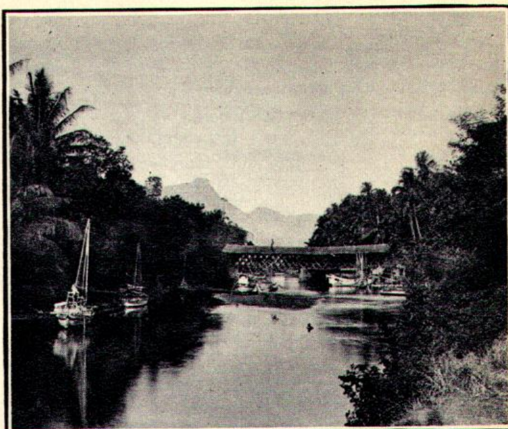
W e r k: Our national Church (1912). *Cosemans.*

2° W i l l i a m, werd in 1571 verheven tot lord

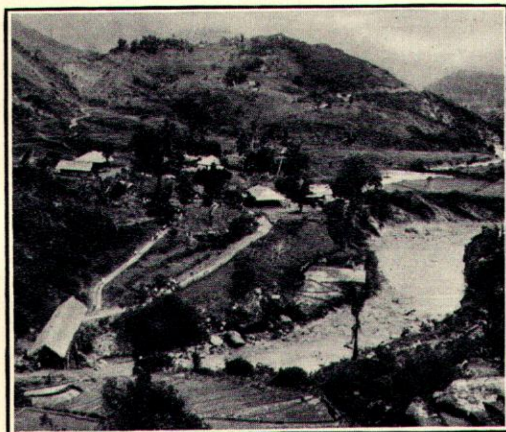
Wat niet onder C of Ce te vinden is, zoeke men respectievelijk onder K of Tsj, of onder Cae of Coe.

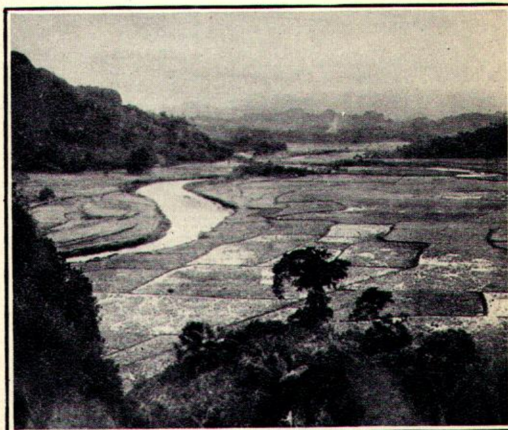
Minahasa. Gezicht op het meer van Tondano bij Rembokèn.

De kokerbrug te Segeri.

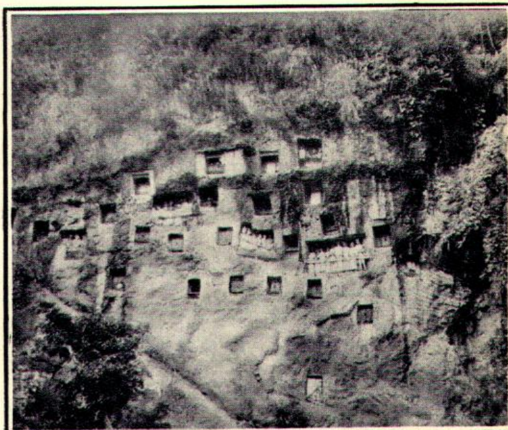
Toradja-landschap bij Pinanda.

Panorama van Rantepao, gezien naar Makale, met de Sadang-rivier.

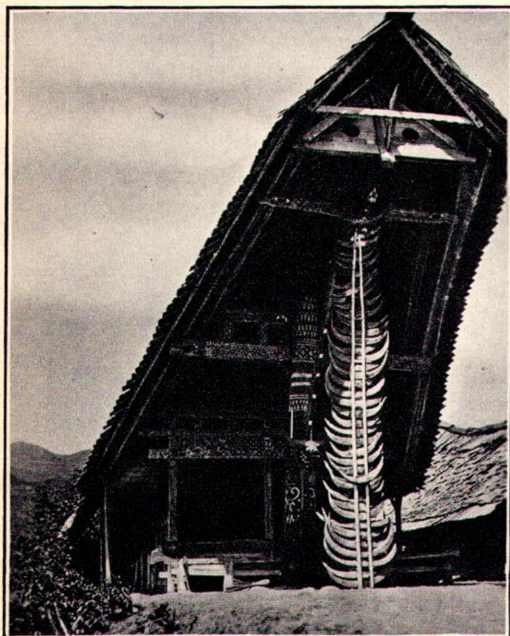
Inlandsche woning op Celebes.

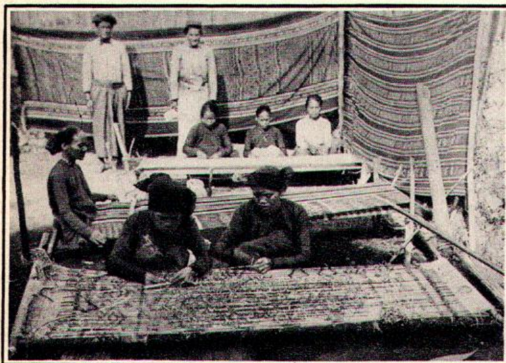
Doodengalerij der Toradja's in een rotswand nabij Rantepao. In de gaten houten poppen, voorstellende de overledenen.

Kampong te Segiri.

Rivier en kampong Tello bij Makassar.

Woning van districtshoofd van Nossoe te Mamasa.

Een oud Alfoersch graf (Minahasa).

Het weven van doeken, in diverse stadia
van bewerking.

Dorpshoofd van Galoempang met vrouw en zuster,
in feestdos.

Burghley en kreeg de leiding in de regeering onder koningin Elizabeth.

Lit.: Dennis, The house of C. (1914).

Cecropia, → Trompetboom.

Cecrópia, de door → Cecrops gebouwde burcht van Athene, of: Athene.

Cecrops (Gr. myth.), oude nationale god van Attica, half mensch half slang, zoon der aarde. Naar hem heetten Attica en de burcht van Athene ook wel Cecropia en de Atheners Cecropidae. Hij zou een twaalfstedenbond gesticht hebben en de grondlegger zijn geweest der beschaving. In den wedstrijd tusschen Athena en Poseidon om het bezit van Attica zou hij scheidsrechter geweest zijn. Ook in de kunst zoo voorgesteld. Twee zijner dochters, nl. Aglauros en Herse, werden, toen zij uit nieuwsgierigheid in de kist keken, waarin Erichthonius verborgen lag, waanzinnig en stortten zich van de rots naar beneden. *Weijermans.*

Cedant arma togae, concédat láurea laudi (Lat.) = de wapenen moeten wijken voor de toga; de lauwerkrans wijke voor burgerlof. Dit Ciceroniaansche „vers” volledig in „in Pisonem” 29. 72, met uitleg: Vrede en rust gaan vóór oorlog en tumult, in 30. 72 en 74. Vgl. „De officiis” 1.22. 77 en alleen het eerste gedeelte in 2 Philippica 8. 20. *Brouwer.*

Cedar Creek, kleine zijarm van de Shenandoahrivier in Virginia (V. S. van Amer., 41° 30′ N., 98° 50′ W.). De C. C. is in de Amer. geschiedenis bekend als het tooneel van een gedenkwaardigen veldslag tijdens den Burgeroorlog (Oct. 1864).

Cedar Rapids, stad in Iowa (V. S. van Amer.) aan de Cedar-rivier (41° 59′ N., 98° 9′ W.). 56 100 inw. Bloeiende stad: spoorwegknooppunt, distributiecentrum van een rijk landbouwgebied, industriestad. Het voornaamste product is de havermout „Quaker Oats”, daarnaast metaalwaren, vleeschwaren, medicijnen. *p. Cyrillus.*

Cedd of Cedda, Heilige, broeder van den H. Ceadda; * in Northumberland, † 26 Oct. 664. Hij werd te Lindisfarne opgevoed door Iersche monniken, stichtte in 648 het klooster Lastingham en werkte met den H. Finian, die hem later tot bisschop der Oost-Saksen wijdde, aan de bekeering der heidenen. Op de synode van Whitby liet hij zijn invloed gelden, om de Romeinsche liturgie ingang te doen vinden. Feestdag 7 Jan. *J. v. Rooij.*

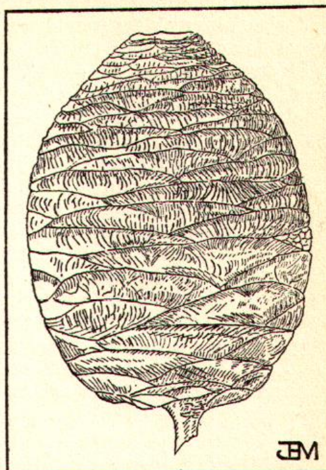
Cedeeren beteekent overdragen van rechten, aanspraken en vorderingen; deze handeling heeft den naam van cessie en komt onder verschillende vormen voor; zoo kan een aannemer aan zijn geldschieters de termijnbetalingen van een werk, dat hij in uitvoering heeft, vooraf cedeeren. *P. Bongaerts.*

Cedent, de juridische benaming voor hem, die een vordering aan een ander overdraagt. De verkrijger der overgedragen vordering heet cessionaris. → Cedeeren.

Ceder, geslacht van naaldboomen, vooral afkomstig van Atlas, Voor-Azië en Himalaja. De ceders worden in Europa in parken en tuinen veel geplant en vormen groote boomen. → Cederhout. Beroemd zijn de eeuwenoude ceders van den Libanon, welke echter nagenoeg op dit gebergte verdwenen zijn. Oudtijds was hun hout zeer gezocht. (Zie afb.)

Cederborgh, Fredrik, Zweedsch schrijver, stichter van de → humorrealistische richting; *1784 te Län Örebro, † 1835 te Dalkarlshyttan. In bewuste reactie tegen de wilde romantiek der → Phosphoristen ontwerpt C. een roman-formule, die, met haar oppervlakkige rechtvaardigheidsprediking, haar gemakkelijk sociaal dualisme van slechte rijken en deugdzame armen, haar nog geheel uiterlijke werkelijkheidsschildering en haar sentimenteelen humor, uitliep op het scheppen van gestereotypeerde karakterpoppen.

Hoofdwerken: Uno von Trasenberg (1809); Ottar Traelling (1810). — Lit.: M. F. Böök, C. F. (1925). *Baur.*

Vruchtkegel van den Libanonceder (Cedrus Libani). ³/₄ × ware grootte.

Cederhout, een houtsoort, afkomstig van verschillende cedersoorten, roodachtig van kleur, zeer hard, duurzaam en geurig. Aangezien de eigenaardige geur een gunstigen invloed op sigaren uitoefent, worden de duurdere soorten in kistjes van dit hout verpakt. Wegens de zachtheid en de fijne regelmatige vezel wordt het hout van den Guniperus virginiana als omhulsel voor potlooden gebruikt. Ook hout van andere boomen noemt men wel c., o.a. van de Cedrata odorata, een tropischen loofboom, waarvan het hout voor gewone sigarenkistjes gebruikt wordt. *Hoogeveen.*

Ceder(hout)olie, olie van sommige ceders, bijproduct van potloodfabrieken; een zeer goedkoope aetherische olie, die vooral als vervalschingsmiddel van andere oliën dient; wordt ook in de parfumerie en voor balseming gebruikt en verder in de microscopie, omdat de brekingsindex ongeveer gelijk is aan pie van glas, voor homogene immersie.

Cederschiöld, Johan Gustaf Christoffer, Zweedsch philoloog, gespecialiseerd in de studie van de Noorsche letterkunde, vooral de romantische saga, bewerking der oud-Fransche ridderromans; hervormer van het moedertaal-onderwijs. * 1849 te Stockholm, † 1928 te Lund.

Hoofdwerken: Fornsögur Sudhrlanda (1877 vlg.); mede-uitgever van de Altnordische Sagabibliothek (Halle); Kalfdråpet (1890); Om Erikskronikan (1899). — Lit.: Svenska Studier (1914); Arkiv för nordisk filologi (1929, 125 vlg.). *Baur.*

Cederström, Gustaf Olaf, Zweedsch historieschilder; * 1845 te Stockholm; past in Zweden met enkele andere leerlingen van Piloty uit München diens opvattingen toe. Voor zijn fel gekleurde doeken kiest hij onderwerpen uit de geschiedenis van zijn vaderland. In 1887 werd C. leeraar aan de kunstacademie te Stockholm en in 1899 is hij tot directeur ervan benoemd. *Haesaert.*

Lit.: Richard Muther, Gesch. der Malerei (III, 328).

Cedo nulli (Lat.) = ik doe voor niemand onder. Zinspreuk van Desiderius Erasmus (* 1466, † 1536).

Cedraatboom (Citrus medica L.) heester of kleine boom uit Medië en Perzië. De zeer onregelmatige vrucht wordt versuikerd en levert de sukade (Z. Italië en Corsica).

Wat niet onder C of Ce te vinden is, zoeke men respectievelijk onder K of Tsj, of onder Cae of Coe.

Cedrénus, Georgius, waarschijnlijk een Grieksche monnik, schreef omstreeks 1200 Synopsis historioon, kroniek der wereld van de schepping af tot keizer Isaac Comnenus (1057). *Davids.*

Cedron (bijb. geogr.), **1°** stad in Judea, door Antiochus VII versterkt. Daarheen vluchtte Cendebaeus, de Syrische bevelhebber, voor Joannes den Macch. (I Mac. 15. 39 Vulg.: Gedor; 16.9). Ligging: tusschen Gezer (Gazara) en Azotus.

2° Dal met gelijknamige beek, dat langs het N.W., N. en O. van Jerusalem en verder naar de Doode Zee slingert. Alleen tusschen den Olijfberg en de stad draagt het dal dezen naam. Ten tijde van Christus was de C. waterrijker dan thans (vgl. Joh. 18.1), doch ook nu zelden geheel droog. David vluchtte voor Absalom over den C. (2 Reg. 15.23) en Christus ging hierover naar den Hof van Olijven in den nacht van zijn Lijden (Joh. 18.1). Reeds ten tijde van Josias waren de hellingen van de C., zooals ook thans, met witgepleisterde graven bedekt. Voor historische monumenten in Cedrondal, → Jerusalem. *Simons.*

Cedrus, → Ceder.

Ceel (cedul), bewijs van opslag van goederen in een veempakhuis. Hierin wordt verklaard, dat de

Naamlooze Vennootschap „Hooghoedenveem"
ROTTERDAM.

№ 19351

Houder is gerechtigd te ontvangen

EEN KOOP KOFFIE

50 Balen wegende Bruto 3039½ Ko.

Merk G W & C — Wicht van het fust

1/50 ex „Vasco de Gama" van Guatemala — 4,50 kilo

Gesorteerd door de Makelaars, Loop & Zwartveld.

Verzekerd tegen brandschade tot de waarde van den dag.

ROTTERDAM, 17 Augustus 19

Huur 5 ct. pr. baal pr. maand te voldoen bij het afhalen der goederen.

Naamlooze Vennootschap „HOOGHOEDENVEEM"
H. van Dijk, Massief.

Ceel.

houder of toonder gerechtigd is de op de ceel vermelde goederen te ontvangen. Het stuk is dus toonderpapier en vertegenwoordigt de goederen. Levering van de goederen kan geschieden door overgave van de ceel. Eveneens kan bij een beleening volstaan worden met het in pand geven van de ceel: de Ned. Bank neemt alleen ceelen in beleening van veemen, welke bij haar geaccrediteerd zijn. Goederen, op ceel opgeslagen, zijn door het veem verzekerd op → veempolis.

Eerste-handsceelen noemt men die, welke afgegeven zijn voor goederen, welke onmiddellijk uit een zeeschip in een veempakhuis zijn opgeslagen en welke geen andere behandeling hebben ondergaan dan sorteering of storting. *Witsenboer.*

In het Belg. Recht is de c. het dubbel van het warrant-document. Volgens het gemeen recht veronderstelt het pand de materieele overdracht van het in pand gegeven voorwerp in handen van den schuldeischer of van een derde, door beide partijen aangesteld (B.W. art. 2076).

In het warrantstelsel wordt die materieele overdracht vervangen door de aflevering van warrantceeldocumenten. Aldus kunnen koopwaren, die opgestapeld liggen in een waren- of stapelhuis, in pand gegeven worden zonder verplaatsing. Het warenhuis geeft aan den eigenaar van de gestapelde koopwaren een dubbel document: warrant-ceel. Wil de eigenaar der koopwaren op deze krediet krijgen, dan overhandigt hij de warrant aan den kredietgever als bewijs van diens pandrecht op die koopwaren. De ceel houdt de eigenaar voor zich als titel van zijn eigendomsrecht op de in pand gegeven koopwaren.

Alleen aan den houder van beide documenten mag de eigenaar van het stapelhuis de koopwaren afgeven. Over de wijze van uitgifte, den vorm van de overdracht van de warrant-ceeldocumenten, → Warrant. *Rondou.*

Ceelwicht, het gewicht volgens de ceel. Gewoonlijk worden de onder een veem opgeslagen goederen op ceelwicht verkocht. Moet herweging plaats hebben, dan spreekt men van „voorwegen".

Cefalonia (Ital.), ook: Cephalonia, Gr.: Kephallenia (→ Cephallenia), Kephallinia (zie kaart Balkanschiereiland D 5), een der Ionische Eilanden, tot Griekenland behoorend en gelegen tegenover de Golf van Patras; opp. 689 km². C. is zeer bergachtig, de grootste hoogte bedraagt 1 620 m; de bodem bestaat vooral uit kalksteen, zoodat er karstverschijnselen voorkomen, waarvan het meest bekende gevonden wordt aan de kust $1^1/_2$ km ten W. van Argostoli, waar het zich in holen stortende zeewater molenraderen in beweging brengt (→ Argostolion). Klimaat en flora zijn Mediterraan. De nomos (district) C., die ook het eiland Ithaka omvat, telt 66 414 inw. (1928), het eiland C. heeft er ong. 55 000, die vrijwel allen den Grieksch-Katholieken godsdienst belijden. Te Argostoli zetelt een Grieksch-Katholieke bisschop. Landbouw is het voornaamste bestaansmiddel; tegen de hellingen is aanleg van terrassen noodzakelijk om de losse aarde voor wegspoelen te behoeden. De voornaamste producten zijn tarwe, olijven, krenten, katoen en wijn. Vooral krenten en olijven worden uitgevoerd. Ook de veeteelt is van eenige beteekenis: schapen en geiten. De voornaamste steden zijn: Argostoli, hoofdstad van het district C., en Lixouri.

Geschiedenis. Tot 1182 was C. een deel van het Byzantijnsche Rijk; in genoemd jaar kwam het aan Italiaansche heerschers. In 1215 werd het protectoraat van Venetië erkend, in 1350 werd het volledig Venetiaansch bezit, welke toestand, behoudens een kleine onderbreking (van 1479 tot 1500 Turksch), voortduurde tot 1797. Bij den vrede van Campo Formio (1797) werd C. aan Frankrijk toegewezen, het Weener Congres (1815) bracht het aan Engeland, dat het eiland reeds in 1809 veroverd had. In 1864 kwam C. aan Griekenland. *Hoek.*

Cefalu, stad van 15 000 inw. in de Ital. prov. Palermo (38° N., 14° 10′ O.); reeds in de Oudheid bekend; Noormannen herbouwden de stad. Sardinenvisscherij. Bisschopszetel.

Dom met prachtig mozaïek (12e eeuw).

Cegléd, prov.-stad in Hongarije; 37 000 inw., waarvan 19 000 Kath. en 16 000 Hervormd.

C. E. H. C., → Comité d'Etudes au Haut Congo.

Ceiba pentandra, → Kapokboom.

Ceila, vestingstad in Juda (Jos. 15. 44), waarheen David vluchtte voor Saul (1 Reg. 23), in oudere tijden zeker vrij belangrijk en vermeld op een brief van den koning van Jerusalem aan den pharao van Egypte (→ Amarna). Ligging: = Chirbet Kila ten N.W. van Hebron.

Wat niet onder C of Ce te vinden is, zoeke men respectievelijk onder K of Tsj, of onder Cae of Coe.

Lit.: A. Jirku, Der Ursprung des Namens der südpal. Stadt Ke"ila, in Zts. f. atl. Wiss. (48, blz. 144—180). *Simons.*

Cejador y Frauca, Julio, bekend Spaansch philoloog en literator; * 1864 te Saragossa. Studeert bij de Jezuïeten, wordt daarna wereldgeestelijke. Maakt vele studiereizen en legt zich toe op het Arabisch, Koptisch, Syrisch, en andere Semietische en Indo-Europeesche talen. Bestudeert ook het Baskisch en ziet in het „éuskaro" de primitieve taal. C. opent vele nieuwe gezichtspunten op literair-historisch gebied; naast veel bijval veel tegenkanting. Doceert Latijn, Spaansch, Grieksch, Hebreeuwsch, Sanskriet en Fransch en leidt linguïstische cursussen aan het Atheneum te Madrid.

Voorn. werken: Gramática griega; La lengua de Cervantes, Gramática y Diccionario de la lengua castellana en el „Ingenioso Hidalgo Don Quijote de la Mancha" (bekroond Atheneum, Madrid); Cabos sueltos, Nuevo método teórico-práctico para aprender la lengua latina (1907 Palencia); Tesoro de la lengua castellana (12 dln. 1908—'15); Historia de la lengua y literatura castellana (14 dln. 1915—'22); La verdadera poesía castellana (1921—'23); Tierra y alma espanola (1925); Ibérica: alfabeto e inscripciones ibéricas (1927—'28); Toponimia hispánica (1928); Recuerdos de mi vida (autobiographie). *Borst.*

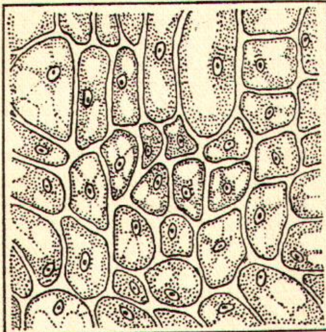
Cel, 1° (van kloosterling), → Abdij; → Klooster.

2° → Bijen.

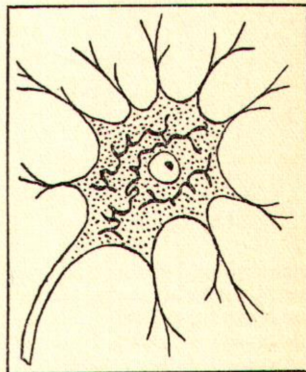
3° → Communisme.

4° Cel in de biologie. Alle levende wezens bestaan uit zeer kleine, duidelijk van elkaar gescheiden deelen, cellen genaamd. → Cellulairtheorie.

Cellen kunnen meestal alleen bij sterke vergrooting worden waargenomen; hun gemiddelde doorsnede bedraagt 0,01 à 0,001 mm. Sommige cellen bereiken grootere afmetingen. Eencellig zijn de oerdieren, bacteriën en vele wieren en zwammen. Plantencellen bestaan meestal uit een dooden celwand en een levenden celinhoud of protoplast (fig. 1); cellen van dieren hebben geen celwand en bestaan uitsluitend uit protoplasma (fig. 4). Protoplasma is een doorschijnende, slijmige massa, die bestaat uit water en een veelheid van chemische verbindingen van zeer gecompliceerde samenstelling, welke ten deele in water opgelost, ten deele in colloidalen toestand aanwezig zijn. Hieronder spelen eiwitstoffen en eiwitverbindingen de hoofdrol; daarnaast komen enzymen, organische zuren, koolhydraten, glucosiden, alkaloiden lipoiden en andere organische verbindingen voor, ten slotte ook minerale stoffen. Verschillen tusschen levende wezens moeten grootendeels worden teruggebracht op verschillen in den fijneren physicochemischen bouw van het protoplasma. Naast zijn karakter als emulsoid kan men in het protoplasma onder bepaalde omstandigheden nog bepaalde structuren vaststellen. De meeste waarnemingen dienaangaande zijn gedaan aan gefixeerde en gekleurde praeparaten, waarin dergelijke structuren gemakkelijk als kunstproduct kunnen zijn opgetreden. Door sommigen wordt een reticulaire of netvormige, door anderen een fibrillaire of vezelige structuur aangenomen; veel valt te zeggen voor een alveolaire structuur, waarbij het protoplasma wordt opgevat als een schuimachtig geraamte van eiwitachtigen aard, waarvan de tusschenruimten met een eiwithoudende vloeistof zijn opgevuld. Binnen betrekkelijk enge temperatuurgrenzen is protoplasma actief werkzaam, d.w.z. voortdurend vallen deelen van het protoplasma uit elkaar, een deel der splitsingsproducten wordt naar buiten afgegeven, een deel bouwt onder aangrijpen van nieuwe moleculen nieuw protoplasma en andere stoffen op. Alle levensuitingen van het protoplasma berusten op deze stofwisselingsprocessen. → Protoplasma.

Fig. 1. Plantaardig weefsel.

Het protoplasma der dierlijke cel bestaat in hoofdzaak uit een cellichaam (cytoplasma), celkern (nucleus) en een bij eencellige dieren soms ontbrekend centraal lichaampje of centrosma. In het cytoplasma zijn dikwijls twee soorten van korrel- of staafvormige lichaampjes te onderscheiden, die zich verschillend gedragen tegenover verschillende kleurstoffen. De eerste, mitochondriën genoemd, zijn het talrijkst en liggen door het heele cytoplasma verspreid. Daarnaast onderscheidt men Golgi-lichamen, die argentophile of osmiophile eigenschappen bezitten. Ook deze liggen min of meer gelijkmatig verspreid in het cytoplasma liggen; soms echter vormen zij een zoogenaamd Golgi-apparaat, waarbij zij zich vertoonen als een plaatselijke ophooping van korrels of staafjes of als een stelsel van vertakte staafjes of kanaaltjes. Dit laatste is o.a. het geval in zenuwcellen, waarvan in 1898 voor het eerst door den Italiaan Golgi een dergelijk apparaat beschreven werd (fig. 2). Over de beteekenis van deze twee soorten van lichaampjes is nog weinig bekend; misschien bestaan zij ten deele uit reservestoffen; ook is het waarschijnlijk, dat zij zich soms ontwikkelen tot grootere deelen der cel.

Fig. 2. Zenuwcel met Golgi-apparaat.

De celinhoud der plantencel bestaat uit celkern en cytoplasma (fig. 3). In het cytoplasma kunnen nog voorkomen: groote, dikwijls kleurstofdragende korrels, de chromatophoren, en holten, vacuolen genaamd, die met celvocht zijn opgevuld. Ook het cytoplasma der plantencel bevat kleine, korrelvormige lichaampjes, die men microsomen genoemd heeft en die men nog tracht te verdeelen in chondriosomen, mitochondriën, enz. In nieuweren tijd hebben Guillermond en Mangenot ook Golgi-lichamen van plantencellen beschreven. Het cytoplasma, dat grenst aan celwand en vacuole, is hyalien en bijna vrij van microsomen; beide lagen,

die men buitenlaag en vacuolewand of tonoplast genoemd heeft, zijn semipermeabel.

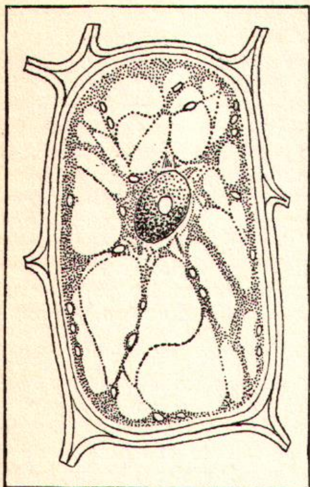

Fig. 3. Plantencel.

Men onderscheidt vrije cellen en weefselcellen. Vrije cellen met onbepaalden vorm, die dus voortdurend van vorm veranderen, zijn o.a. de amoebe, witte bloedlichaampjes en bloedplaatjes. Vrije cellen met bepaalden vorm zijn talrijke eencellige organismen, bijv. het pantoffeldiertje, de bacteriën, vele eencellige wieren en zwammen, roode bloedlichaampjes, stuifmeelkorrels, sporen van lagere planten, enz.; ook de → coeloblasten zou men hieronder kunnen rangschikken. Weefselcellen grenzen rondom aan andere cellen, wanneer zij niet toe vallig aan den buitenkant van het lichaam of van een orgaan liggen. Dikwijls zijn zij onregelmatig van vorm, bijv. parenchymcellen en bindweefselcellen. Langgerekte c. zijn o.a. hout- en bastvezels en spiercellen.

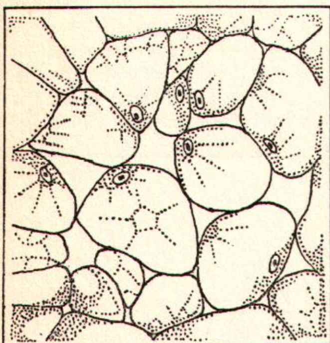

Fig. 4. Bindweefsel.

De c e l k e r n is een meestal bol-, ei- of lensvormig lichaam. Bij bacteriën en Cyanophyceae of blauwwieren heeft men nog geen kern kunnen ontdekken. Cellen van hoogere planten en dieren zijn meestal eenkernig; meerkernig zijn de c. van vele wieren en zwammen en onder de c. van hoogere planten de embryozak van den zaadknop en de kiemende stuifmeelkorrel. Meerkernig zijn ook sommige Rhizopoda of wortelpootigen en Ciliata of trilhaardiertjes en sommige c. uit lever en beenmerg. Aan de celkern onderscheidt men een kernvlies, daarbinnen het kernvocht, waarin zich één of meer kernlichaampjes of n u c l e o l i bevinden, die bestaan uit plastine. In gefixeerde en gekleurde praeparaten ziet men in het kernvocht een kernskelet liggen, dat bestaat uit een netwerk van draden van het moeilijk kleurbare linine of achromatine, waarin zich kleine korrels bevinden, die bestaan uit het goed kleurbare chromatine. Chromatine-korrels worden ook wel nucleïnelichaampjes genoemd. Nucleïne en plastine zijn beide phosphorhoudende proteïden. De celkern is voor het instandhouden van het leven der cel noodzakelijk; kunstmatig kernloos gemaakte cellen gaan ten gronde. Groote beteekenis heeft het chromatine van de kern als drager van erfelijke factoren. → Chromosomen.

C h r o m a t o p h o r e n zijn levende bestanddeelen van de protoplast der plantencel, die dragers zijn van kleurstoffen of daarin kunnen overgaan. Zij bestaan uit een kleurloos stroma van protoplasmatischen aard, waarin één of meer kleurstoffen kunnen voorkomen. Men verdeelt ze in chloroplasten, chromoplasten en leukoplasten. Zij vermenigvuldigen zich door deeling; chloroplasten kunnen bovendien ontstaan uit leukoplasten; chromoplasten eveneens, soms na doorloopen van het chloroplaststadium. Leukoplasten kunnen waarschijnlijk ontstaan uit chondriosomen van het cytoplasma. Bij bacteriën en zwammen en bij dieren komen geen chromatophoren voor. Chloroplasten of chlorophylkorrels treft men aan in de cellen van groene plantendeelen. Zij zijn groen van kleur; bij sterke vergrooting zijn er meestal nog kleine kleurlooze druppeltjes van onbekende samenstelling in waar te nemen. Bij hoogere planten zijn zij meestal min of meer ellipsoidisch en iets afgeplat van vorm; bij wieren zijn zij soms bandvormig (Spirogyra), plaatvormig (Mougeotia), stervormig (Zygnema) of netvormig (Cladophora). Meestal bevatten zij 4 kleurstoffen: α- en β-chlorophyl, carotine en xanthophyl (→ Bladkleurstoffen). Daarnaast komen bij blauwwieren, roodwieren en bruinwieren resp. phycocyaan, phyco-erythrine en phycoxanthine voor, ten gevolge waarvan de chloroplasten dezer planten anders van kleur zijn. Na langdurige belichting bevatten chloroplasten dikwijls zetmeelkorrels, welke ontstaan zijn bij het koolzuurassimilatieproces; ook eiwitkristallen en olieachtige druppeltjes kunnen als insluiting in chloroplasten voorkomen. Meestal kunnen chloroplasten ook bewegingen uitvoeren binnen de cel onder invloed van het licht (→ Phototaxis). C h r o m o p l a s t e n geven een gele of oranjeroode kleur aan sommige vruchten en bloemen, zooals die van de paardebloem en boterbloem. Zij bestaan uit een kleurloos stroma, waarin kleine druppeltjes (grana) liggen, die geel of oranje van kleur zijn door aanwezigheid van xanthophyl of carotine. Meestal zijn zij rond; wanneer het carotine er in uitgekristalliseerd is, zijn zij puntig en soms min of meer onregelmatig, naaldvormig of driehoekig van gedaante. L e u k o p l a s t e n of amyloplasten bevinden zich vooral in cellen van plantendeelen, waarin zetmeel als reservestof wordt opgestapeld. Zij zetten suikers, die zij toegevoerd krijgen, om in zetmeel, dat zich in de leukoplasten ophoopt in den vorm van zetmeelkorrels. In het licht gaan leukoplasten dikwijls over in chloroplasten; dit is o.a. te constateeren in de buitenste deelen van (nog groeiende) aardappelen en van sommige wortels, wanneer deze belicht worden.

De v a c u o l e. Jonge plantencellen zijn bijna geheel met protoplasma gevuld. Tijdens den groei neemt het protoplasma nauwelijks toe in hoeveelheid, in tegenstelling met dierlijke cellen, waar dit wel het geval is. Aanvankelijk bevinden zich in de cellen een groot aantal kleine vacuolen, met celvocht gevuld. Deze vloeien later ineen, zoodat ten slotte één groote vacuole ontstaat en het protoplasma wandstandig wordt. Een laag cytoplasma, die de vacuole omgeeft, tonoplast of vacuolewand genoemd, is semipermeabel. Vacuolen vermenigvuldigen zich door deeling: waarschijnlijk kunnen zij ook uit chondriosomen ontstaan. Het c e l v o c h t bestaat uit water, waarin tal van stoffen zijn opgelost: 1° koolhydraten, bijv. suikers,

zooals d-glucose, d-fructose, maltose en saccharose, dat in groote hoeveelheden in suikerbieten en stengels van suikerriet wordt aangetroffen, verder inuline bij Compositae, glycogeen bij zwammen, enz.; 2° organische zuren, zooals citroenzuur, appelzuur, wijnsteenzuur en barnsteenzuur en K-(kalium-) en Mg-(magnesium-)zouten van zulke zuren, verder oxaalzuur, meestal in den vorm van calciumoxalaat; 3° K- en Mg-zouten van anorganische zuren, vooral phosphorzuur, zwavelzuur en salpeterzuur; chloriden treft men vooral bij zoutplanten aan; 4° eiwitstoffen en aminozuren, vooral in zaden; 5° looistoffen, bitterstoffen, glucosiden en alkaloiden; 6° kleurstoffen, bijvoorbeeld anthocyanen, die rood van kleur zijn in zuur, en blauw in alkalisch celvocht, zeldzamer het gele anthochloor en anthoxanthine, zooals in de gele kroonblaadjes van Primula en het bruine anthophaeïne. Ook vaste stoffen komen soms in de vacuole voor, meestal in den vorm van calciumoxalaatkristallen (→ Raphiden). → Aleuronkorrels zijn ingedroogde vacuolen.

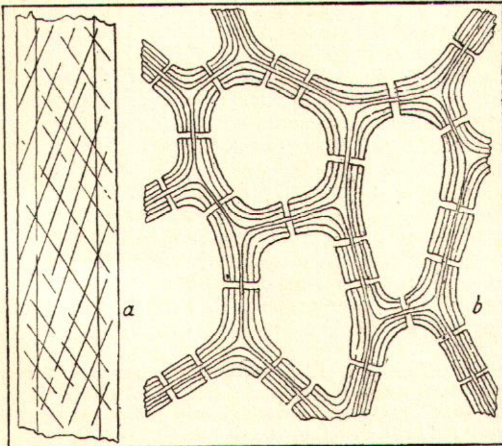

Fig. 5. a) Stuk van een sklerenchymvezel; de verdikkingslagen van den celwand zijn in verschillende richtingen gestreept. b) Sklerenchym, dikke celwanden met stippels.

De c e l w a n d of celmembraan bestaat in hoofdzaak uit pectineverbindingen, cellulose en water (→ Cellulose). De celwand der jonge c. (primaire celwand) is dun, zeer rekbaar, maar weinig elastisch; hij bestaat uitsluitend uit pectine. Bij de celstrekking wordt het oppervlak van den primairen celwand grooter hetzij door uitrekking, hetzij door intussusceptie van nieuwe deeltjes. Nadat de lengtegroei tot stilstand gekomen is, gaat de celwand in de dikte groeien. Het materiaal hiertoe wordt geleverd door de buitenlaag van den celinhoud. Dit geschiedt door afzetting van nieuwe deeltjes cellulose tusschen reeds voorkomende (intussusceptie) of door afzetting van deeltjes tegen bestaande deeltjes in lagen (appositie), zoodat de celwand concentrisch gelaagd wordt. De primaire verdikkingslaag is nog een mengsel van pectine en cellulose; vanaf de tertiaire verdikkingslaag bevat de celwand alleen cellulose. Verdikte celwanden zijn veel minder rekbaar en zeer elastisch; zeer dikwijls zijn de celwanden der c. van mechanische weefsels. Op den celwand kunnen later ringvormige, netvormige of spiraalvormige verdikkingslijsten optreden (→ Vaatbundels). Ook kunnen celwanden plaatselijk verdwijnen, zoodat de lumina van verschillende c. met elkaar versmelten (→ Vaatbundels). Op den primairen celwand blijven meestal enkele plaatsen onverdikt, zoodat stippels ontstaan, waardoor stofuitwisseling kan plaats vinden (→ Stippels). De celwand van vele zwammen bestaat uit chitine, dat overigens alleen bij dieren, nl. bij insecten voorkomt. In den loop van het leven der c. treden dikwijls physische en chemische veranderingen op in den celwand. Deze kan v e r h o u t e n door incrustatie door middel van lignine. V e r k u r k i n g bestaat in intussusceptie van suberine, een vetmengsel. Hierdoor wordt de celwand ondoorlaatbaar voor water. Dit geschiedt vooral daar, waar plantendeelen tegen sterke verdamping beschermd moeten worden. Celwanden kunnen ook v e r s l ij m e n of pathologisch o v e r g a a n i n g o m. Twee anorganische stoffen worden veel in celwanden aangetroffen, nl. kiezelzuur (grassen, paardestaart, kiezelwieren) en koolzure kalk (kranswieren, bijv. Chara, en sommige roodwieren, zooals de Corallineae).

Celdeeling. Nieuwe cellen ontstaan door deeling van reeds voorhanden cellen. Aan de celdeeling gaat meestal een deeling van de kern vooraf, welke op tweeërlei wijze kan geschieden. 1° I n d i r e c t e of m i t o t i s c h e k e r n d e e l i n g of k a r y o k i n e s e, waarin vier phasen onderscheiden worden. In de prophase ontstaat uit het kernskelet een lange draad, die zich verdeelt in stukken, de kernlissen of chromosomen, waarvan het aantal voor elke planten- of diersoort constant is. Zij zijn op te vatten als lininedraden, waarin op regelmatige afstanden chromatineschijfjes zijn ingeschakeld (fig. a—c). Tegelijkertijd verdwijnen kernvlies en kernlichaampjes (nucleoli); de laatste worden misschien opgelost, misschien in de substantie der kernlissen opgenomen. Van twee tegenover elkaar liggende polen van het cytoplasma gaan nu stralingen uit, die zich vertoonen als bundels van draden, welke elkaar ontmoeten in het zoogenaamde equatorvlak. Zoo ontstaat de kernspoel. Bij dieren en lagere planten, waar centrosomen aanwezig zijn, hebben deze zich vóór de kerndeeling gesplitst in twee helften, welke middelpunten vormen, vanwaar de stralingen uitgaan (fig. d).

In de metaphase rangschikken de kernlissen zich in het equatorvlak en deelen zij zich overlangs (fig. e). In de anaphase bewegen de helften der chromosomen zich naar de twee polen van de kernspoel, misschien ten gevolge van het korter worden van bepaalde draden, die men trekdraden genoemd heeft (fig. f en g).

In de telophase vormen de kernlissen weer een kluwenachtigen draad, welke weer overgaat in een kernskelet, dat gezamenlijk met het kernvocht omgeven wordt door een kernvlies. Nu treden ook de nucleoli weer op (fig. i).

2° D i r e c t e of a m i t o t i s c h e k e r n d e e l i n g of f r a g m e n t a t i e bestaat in een doorsnoeren van de kern in twee helften, zonder dat daarbij kernspoel en kernlissen gevormd worden (o.a. bij Characeae). Na de kerndeeling volgt celdeeling, doordat het protoplasma in tweeën verdeeld wordt. De vorming van een celwand tusschen deze twee helften kan op tweeërlei wijze geschieden: a) de draden van de kernspoel zwellen in het midden op en vormen samen de celplaat of phragmoplast, die overgaat in een protoplasmatische laag, welke zich splijt in twee lagen, die elk in de richting van het vlak van splijting celwandstof gaan afscheiden (simultane buitenlaag-

vorming). b) Bij succedane vorming der buitenlaag blijft deze steeds in verbinding met de oude buitenlaag,

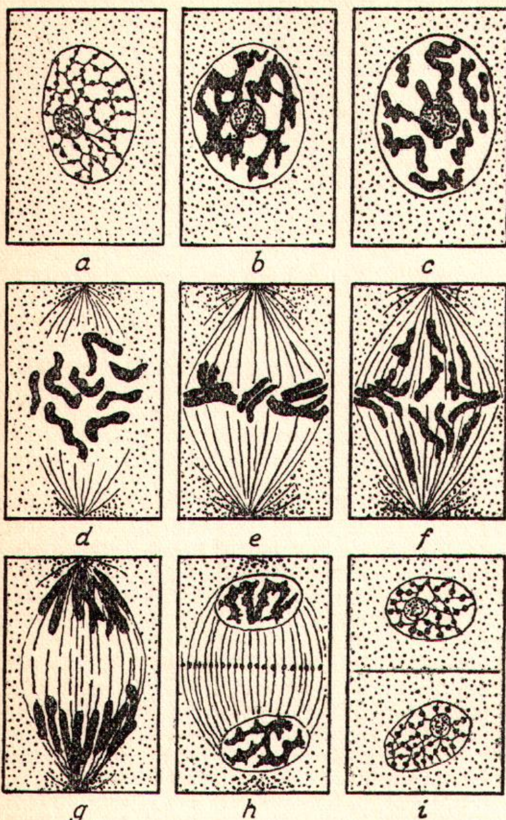

Fig. 6. Schema van de kern- en celdeeling eener plantencel.

om, daarvanuit groeiend, de cel ten slotte in tweeën te verdeelen.

De celdeeling van meerkernige c., zooals bij Coeloblasten, verloopt onafhankelijk van de kerndeeling. Onder multipele celdeeling verstaat men het verschijnsel, dat het protoplasma eerst dan in nieuwe c. verdeeld wordt, nadat door herhaalde kerndeelingen meerdere kernen in het protoplasma zijn komen te liggen. Dit is o.a. het geval in den embryozak van de Phanerogamae; ook de voortplantingscellen van vele wieren en zwammen ontstaan op deze wijze.

L i t.: Guilliermond, Mangenot en Plantefol, Traité de cytologie végétale (1932); Höber, Physikal. Chemie der Zelle und der Gewebe (1926); Doncaster, An introduction to the study of cytology (1926); prof. Grégoire, La Cellule (tijdschrift). *Melsen.*

Celaenae (a n t. g e o g r.), stad in Phrygië, vaak door aardbevingen geteisterd; slot van den Perzischen koning en van Cyrus den Jongeren. C. lag voor het verkeer zeer gunstig. Antiochus Soter verplaatste de bewoners naar de nieuwe stad Apamea. *Davids.*

Celaeno (m y t h.), **1°** dochter van Atlas, als Plejade aan den hemel geplaatst.

2° Een der Harpyen.

Celakowskij, → Tsjelakowskij.

Celanesezijde, → Acetaatzijde.

Celano, stad van 10 000 inw. in de Ital. prov. Aquila della Abruzzi (42° 5′ N., 13° 30′ O.); 800 m boven de zee. Kasteel uit 1450.

Celano, T h o m a s v a n, → Thomas van Celano.

Celastrus, geslacht van meestal klimmende heesters. In onze tuinen ontmoet men een enkele maal C. scandens.

Celaya, districtshoofdstad in den Mexicaanschen staat Guanajuato, aan de Rio Grande de San Jago (20° 30′ N., 100° 50′ W.); 24 000 inw. C. bezit een prachtig marktplein en een mooie kerk. Textiel- en lederindustrie, zeepfabricage. In de nabijheid warme bronnen.

Celdeeling, → Cel.

Cele, J a n, Humanist, intieme vriend van Geert Groote en van denzelfden geest, een didactisch genie, door Schoengen genoemd: „de grootste paedagoog der Nederlanden”; * ca. 1350 te Zwolle, † 9 Mei 1417 aldaar. C. stond van 1375 tot 1417 aan het hoofd van de Latijnsche stadsschool te Zwolle en maakte die tot een model-inrichting (acht klassen met vakleeraren en overgangsexamens), wel genaamd „de Universiteit van het Noorden” (theologie en philosophie!). De Zwolsche school werd door zijn toedoen het prototype van het moderne gymnasium; haar leerplan, door bemiddeling van de Broeders van het Gemeene Leven, overgebracht naar Den Bosch, van Den Bosch naar Luik, van Luik naar Straatsburg (door den Prot. paedagoog Sturm), enz. Zwolle bezat onder C. tevens een kweekschool voor onderwijzers (seminarium paedagogorum) en was beroemd om het hooge peil, waarop het onderwijs in den Gregoriaanschen kerkzang er stond; organisten, te Zwolle gevormd, waren zeer gezocht. C. werd in zijn geliefd klooster Windesheim begraven. Geschriften liet hij niet na.

L i t.: Acquoy, Klooster van Windesheim (3 dln. 1875—’80); Schoengen, Die Schule von Zwolle (diss. Freiburg 1898); id., De ontwikkeling van het hooger onderwijs in de M.E. (niet in den handel); T. W. Broeders, Geert Groote en zijn invloed op het onderwijs (1931); fr. S. Rombouts, Historiese Pedagogiek (I). *Rombouts.*

Celebes, grillig gevormd eiland, als een van de groote Soenda-eilanden deel uitmakend van Nederlandsch-Indië, gelegen tusschen 1° 45′ N. en 5° 37′ Z. en tusschen 118° 49′ en 125° 5′ O. Het wordt begrensd door de Celebeszee in het N., de Molukken-zee in het O., de Flores-zee in het Z. en de Straat Makassar in het Westen. C. bestaat uit een betrekkelijk klein middenstuk, waaruit 4 enorme schiereilanden steken, en wel: 1° het slangvormige Minahasa-schiereiland, dat zich eerst in N. richting uitstrekt, maar zich al spoedig ombuigt en over een afstand van ca. 500 km, bij een breedte van 20—50 km, zich in O. richting voortzet, om even voor het einde opnieuw om te buigen, en wel naar het N.O., in de richting van Mindanao, waarmee het door de brug der Sangihe- en Talaud-eilanden eenigszins samenhangt; 2° het veel kortere schiereiland in het N.O., geflankeerd links door den Togianarchipel en rechts door de Banggai-eilanden, van het eerste schiereiland gescheiden door de breede Golf van Tomini of Gorontalo; 3° het breede Z.O. schiereiland, dat zijn voortzetting vindt in den Boetonarchipel, van het tweede schiereiland gescheiden door de Golf van Tolo of Tomaiki; 4° het smallere Z.W. schiereiland, met de gebieden der Makassaren en Boegineezen, van het derde schiereiland gescheiden

door de Golf van Bone. De sub 1° en 4° genoemde schiereilanden zijn het dichtst bevolkt en het best bekend. In de Minahasa heeft sinds lang het Christendom een vaste positie, terwijl het land der Makassaren en Boegineezen reeds sinds lang tot den Islam behoort. Midden-Celebes is de laatste decenniën voor een aanzienlijk gedeelte gekerstend door de zendelingen der Protestantsche zending, onder wetenschappelijke leiding van dr. Adriani en dr. Kruyt, en met de kerstening is openlegging van het land gepaard gegaan. Tegelijkertijd dringt echter ook de Islam dit gebied binnen vanuit het Zuiden. De sub 2° en 3° genoemde schiereilanden zijn nog weinig toegankelijk en slecht bekend. Zie platen en kaart.

C. wordt in alle richtingen doorsneden door bergketenen. Hoogste toppen zijn de Batang of Piek van Bonthain in het Zuiden (2 871 m) en in midden-Celebes de Kamboeno (2 950 m) en de Kasintoeroe (2 855 m), terwijl er in het Latimodjong-gebergte in het Noorden van het Z.W. schiereiland toppen zijn tot bijna 3 500 m toe. Vulkanisch zijn de bergen in het Zuiden van het Z.W. schiereiland en in het einde van de Minahasa, waar de Klabat (2 019 m) de hoogste berg is. De omringende zeeën vertoonen groote diepten; overal zakt de bodem tot meer dan 2 000 m diepte, terwijl er benoorden de Minahasa diepten gemeten zijn van 5 024 m, aan de kust 2 966 m, Straat Makassar 3 215 m, bij Salajar 8 110 m, bij Boeton 4 196 m en in de Golf van Tomini 3 703 m. De rivieren zijn ten gevolge van den eigenaardigen bouw van het eiland kort en door het groote verval zoo goed als onbruikbaar voor de scheepvaart. Dit heeft de economische ontwikkeling van het eiland natuurlijk zeer geremd. Weliswaar zijn er tot dusverre geen groote hoeveelheden kostbare delfstoffen gevonden, maar de bodem is op vele plaatsen zeer vruchtbaar en het land is zeer rijk aan hout, wild en visch. Uitvoer heeft echter slechts in geringe mate plaats. Verreweg de belangrijkste export- en importhaven is Makassar op de Z.W. kust van het Z.W. schiereiland, dat vooral dierlijke en plantaardige boschproducten verscheept; de haven in de Minahasa is Manado, echter slechts met ongeveer een tiende van den omzet van Makassar.

C. heeft een opp. van ca. 186 000 km², waarop in 1930 een bevolking woonde van 4 226 586 lieden, en wel 4 168 186 Inheemschen, 7 921 Europeanen en aan Europeanen gelijkgestelden, 41 319 Chineezen en 9 160 andere Vreemde Oosterlingen. Administratief is Celebes verdeeld in het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, met de afdeelingen Makassar, Soenggoeminasa, Bonthain, Bone, Parepare, Mandar, Loewoe en Oost-Celebes, met een totale bevolking in 1930 van 3 087 335 lieden (verdeeld in resp. 3 057 121, 4 689, 21 410 en 4 115), en de residentie Manado, met de afdeelingen Manado, Gorontalo, midden-Celebes en Poso, met een totale bevolking van 1 139 251 lieden (verdeeld in resp. 1 111 065, 3 232, 19 909 en 5 045). Slechts het Zuidelijk deel van het Z.W. schiereiland (met Salajar) benevens het middenstuk en het N.O. van de Minahasa is rechtstreeks door het gouvernement bestuurd gebied; het overige gebied wordt bestuurd door de Inheemsche vorsten onder korte verklaring. De verbindingen worden voornamelijk onderhouden door de schepen der Kon. Paketvaart Mij. en over de — in den laatsten tijd in aantal zeer toegenomen — postwegen in het binnenland. Autoverkeer is thans mogelijk van Noord naar Zuid. Spoorwegen zijn er niet.

Evenals Sumatra en Borneo vormt Celebes slechts in geographischen zin een eenheid. Terwijl er in de oudheid voor Borneo en Sumatra althans nog verzamelnamen in gebruik waren (resp. Tandjoengpoera en Malajoe), was er voor C. niet één gemeenschappelijke term in zwang. De Nagarakertagama noemt als onderhoorigheden van het Oost-Javaansche rijk Madjapahit de losse gebieden Makassar, Bantajan (Bonthain), Salaja (Salajar), Boetoen (Boeton), Loewoek (Loewoe) en Banggawi (Banggai-eilanden). Pas in den tijd der ontdekkingsreizen der Spanjaarden en Portugeezen is de naam Celebes in gebruik genomen, naar men wel meent ten gevolge van een misverstand (naar een boektitel, die begon met Celebes .... = De beroemde ....). De bevolking behoort tot zeer verschillende stammen, die alle hun eigen taal, zeden en gewoonten, godsdienst en geschiedenis hebben en die zelf nooit tot de vorming van een gemeenschappelijken staat zijn gekomen. Alle stammen afzonderlijk te behandelen valt buiten het kader van dit algemeene artikel; men raadplege de afzonderlijke artikelen Barèe, Boegineesch en Boegineezen, Boeton, Makassaren en Makassaarsch, Banggai-eilanden, Manado, Minahasa, Sangir- en Talaud-eilanden en Toradjalanden. *Berg.*

Voor de **Missiegeschiedenis**, → Nederlandsch Oost-Indië.

Celebes-expedities. De eerste aanrakingen van Ned. met de bevolking van Celebes dagteekenen ongeveer van het jaar 1607, toen Hollandsche kooplieden kantoren oprichtten in het rijk van Makassar of Goa. Dit rijk nam toen reeds de voornaamste plaats in onder de overige staatjes van het schiereiland. Bovendien werd in 1640, na een oorlog tusschen Goa en Boni, het geheele Bonische rijk aan Goa onderworpen. Met het toenemen van hun aanzien traden de vorsten van Goa steeds aanmatigender en beleedigender op, verbraken zij de gesloten contracten en werden Ned. schepen afgeloopen. Een in 1660 door de O.I. Compagnie uitgeruste vloot onder Cornelis Speelman veroverde, met behulp van den Sopèngschen prins Aroe Palakka en de opgestane Boniërs, Makassar. Het Bongaaisch tractaat werd gesloten (18 Nov. 1667), waarbij Boni zijn zelfstandigheid herkreeg. In 1672 werd Aroe Palakka door de rijksgenooten tot vorst van Boni gekozen. In de volgende eeuw nam Boni in macht toe en verkreeg de hegemonie in Z.W. Celebes. De weigering van Boni om mede te werken tot vernieuwing van het Bongaaisch tractaat gaf in 1824 aanleiding tot een expeditie onder generaal van Geen, welke, hoewel de overwinning werd behaald, geen blijvend resultaat had, daar door het uitbreken van den Java-oorlog tegen Diponegoro de troepen werden teruggeroepen. In 1859 noodzaakte de in 1857 opgetreden vorstin Basse Kadjoeare door haar uittartende houding, o.a. door het bevel, dat alle Bonische handelsvaartuigen de Ned. vlag omgekeerd moesten voeren, het gouvernement tot het zenden van een nieuwe expeditie onder generaal Steinmetz. Met steun van het marinegeschut had 12 Febr. 1859 de landing bij Badjoa plaats. Door de snelle landing verrast, bood de vijand weinig weerstand; de hoofdplaats viel 28 Febr. na korten doch hevigen strijd in Ned. handen.

De ingevallen Westmoesson en de onder de troepen uitgebroken cholera maakten inscheping noodzakelijk, voordat een diplomatieke beslissing verkregen was. Een detachement werd te Badjoa achtergelaten. Na het

eindigen van het slechte jaargetijde werd een nieuwe expeditie uitgerust, de tweede Boni-expeditie, 1859—'60, onder leiding van luit. gen. J. v. Swieten, commandant van het O.I. leger. Boni werd voor de tweede maal veroverd (maj. Kroesen sneuvelt) en vervolgens de nieuwe verblijfplaats der vorstin, het sterke Pasempa, ingenomen. De vorstin vluchtte en werd door de rijksgrooten afgezet, die haar vervingen door den bondgenoot van Ned., Aroe Palakka. Boni werd een leenrijk, terwijl Sindjai en Kadjang onder rechtstreeksch bestuur kwamen.

Onder den laatsten vorst van Boni, La Pawawoio Kraèng Segiri, werd de verhouding met het gouvernement zeer gespannen, ten gevolge van het niet nakomen van verschillende contractueele verplichtingen, vnl. het zich mengen in de inwendige aangelegenheden van andere landschappen. Hij stoorde zich niet aan de vertogen van Ned. en oefende een zeer nadeeligen invloed uit op de andere landschappen van Zuid-Celebes, wier houding dan ook alles te wenschen overliet. Dit gaf in 1905 aanleiding tot het zenden van een expeditie onder kolonel van Loenen, 2e bevelhebber kol. der cav. jhr. de Lannoy, comm. der zeemacht kap. t. z. Hoekwater. 28 Juli 1905 landden de Ned. troepen bij Bena, ten Noorden van Badjoa. Na een heftig handgemeen (luit. Pothast sneuvelt) gaf de vijand zijn versterkingen prijs. Twee dagen later werd Watamponé, de hoofdplaats, bezet en 3 Aug. Pasempa genomen, waarmede het eigenlijke verzet in Boni gebroken was. In het landschap werd Europeesch bestuurspersoneel geplaatst, ten einde het Inlandsche zelfbestuur te leiden en bij te staan. De slavernij werd afgeschaft. Wadjo, waarheen de vorst van Boni gevlucht was, erkende zonder tegenstand het Ned. gezag. Voor een actie in Loewoe, dat ook geweigerd had aan de eischen te voldoen, landde een gedeelte der troepen bij Paloppo, 11 Sept. 1905; de kraton werd bezet en de vorstin onderwierp zich.

Intusschen was de toestand in Goa, meegesleept door Boni, ook meer en meer gespannen geworden, terwijl ook noodig bleek een bezetting te leggen in Paré Paré. De vorst van Goa kwam plotseling in verzet, doch werd bij Djongaja en Pakato verslagen, 21 Oct. 1905. Zelf wist hij steeds te ontkomen en eerst eind 1906 gelukte het aan den luit. Christoffel met een patrouille marechaussee hem te overvallen. In Goa zelf werd verder nergens verzet ondervonden en was de bevolking blijkbaar het jarenlang wanbestuur moede. 18 Nov. 1905 gelukte het een der mobiele colonnes marechaussee onder luit. Eilers de troepen van Lapawawoi te overvallen en den vorst van Boni gevangen te nemen, die te Bandoeng geïnterneerd werd. In Adjataparang en Masenrempoeloe bleef nog een verzetspartij, benden onder La Sinrang en onder den verdreven vorst van Goa. Na verovering van de sterke bentengs bij Kantoe, maar vooral na de verovering van de krachtig verdedigde, zeer sterke rotsstelling Bonto Batoe, 16 Mei 1906, waarbij de luit. Pape sneuvelde, was het georganiseerde verzet in het Enrekangsche gebroken. Sedert is in Celebes de rust niet meer noemenswaard verstoord.

Lit.: M. T. H. Perelaer, De Bonische Expeditiën (1872); J. W. F. Herfkens K.M.A., Oost Indische Krijgsgeschiedenis, De Expeditiën naar Boni 1859—'60 (1900); W. J. Lucardie K.M.A., De Expeditie naar Zuid-Celebes, Juli 1905 (1912). *Savalle.*

Celebes-instituut, niet zooals het Bataksch- en het Bali-instituut een wetenschappelijke instelling, maar een politieke organisatie, die in 1930, uit de inheemsche beweging zelf voortgekomen, in Soerabaja gesticht is, om tot bindmiddel te dienen tusschen de verschillende inheemsche organisaties. *Berg.*

Celebes-zee, zee ten N. van Celebes, begrensd door Celebes, Borneo, de Soeloe-eil., Mindanao, Sangihe- en Talaud-eil. → Archipel (zeeën van den Ned.-Indischen).

Celebrant, bisschop of priester, die een liturgische plechtigheid „celebreert" (d.i. daarin de hoofdrol vervult), hetgeen gezegd wordt, in het bijzonder, van het H. Misoffer, echter niet uitsluitend.

Celebret is een officieel, in den regel slechts voor bepaalden tijd geldend aanbevelingsschrijven voor een priester, van zijn bisschop (of daarmede gelijkstaanden kerkelijken overheidspersoon), of ordesoverste, of (wanneer het een priester der Oostersche Kerk betreft) van de Romeinsche Congregatie voor de Oostersche Kerk; voornaamste doel ervan: toelating tot het celebreeren der H. Mis (vandaar de naam). Volgens het Kerkelijk Recht mag een vreemde priester in het algemeen slechts op vertoon van een authentiek en nog geldig c. tot het celebreeren der H. Mis worden toegelaten (C.I.C., can. 804; nadere bijzonderheden aldaar). *Schweigman.*

Celen, Vital, Vlaamsch letterkundige; * 1887 te Hulshout; leeraar aan Athenaeum te Antwerpen. Sprookjes en novellen, bijdragen over Fransch-Vlaanderen. Bezorgde volledige uitgave van Michiel De Swaen (met C. Huysmans en M. Sabbe; 6 dln. 1927—'34).

Celer, Romeinsch architect, die samen met Severus (beiden waarschijnlijk keizerlijke slaven) op den Oppiusheuvel, een der uitloopers van den Esquilinus, te Rome het hoofdpaleis van Nero, het zgn. Domus aurea, het gouden huis, bouwde.

Céleres (Lat.), lett.: de snellen. In de vroegste tijden van Rome leverde elk der 30 curiae of afdeelingen voor het leger 100 voetknechten en 10 ruiters of celeres, aan wier hoofd een tribunus celerum stond. De oude schrijvers noemen Celeres: de 300 man sterke bereden lijfwacht van Romulus. *Davids.*

Celerinus, Heilige, lector te Carthago, door den H. Cyprianus gewijd, leefde in de 3e eeuw. Gesproten uit een martelarenfamilie, werd hij tijdens de vervolging van keizer Decius te Rome gevangen genomen en gefolterd, maar in het voorjaar van 250 wederom vrijgelaten. Feestdag 3 Febr.

Lit.: P. Allard, Histoire des persécutions du I—IV siècle (II, 303-305). *J. v. Rooij.*

Celesta, een sinds 1886 bekend staalstavenklavier, dat als orkestinstrument gebruikt wordt. De omvang is van c—c⁴; de lichte klokjes-achtige tonen klinken een octaaf hooger dan ze genoteerd worden. De eerste fabrikant was A. Mustel te Parijs.

Celestina, La, bekende Spaansche dramatische roman, toegeschreven aan Fernando de Rojas, dateerend uit 1492. Dit werk, ook getiteld: Tragicomedia de Calisto y Melibea, is eigenlijk een roman in dialoogvorm en een eerste proeve van een Spaansch tooneelstuk, echter onopvoerbaar wegens de vele en langdradige uitweidingen. Het is sterk realistisch en immoreel, vol individualistische gevoelsuitingen en bevat een scherpe karakterteekening van Celestina, een koppelaarster; groote invloed op het Spaansch

tooneel, den schelmenroman en den realistischen roman.

U i t g. : 75 Sp., 12 Fr., 12 Ital. uitg., verder in het Duitsch, Eng., Ned., Latijn, enz. ; Biblioteca de Autores Esp. (III) ; Biblioteca Hispanica (I 1500) ; Clásicos Castellanos (20 en 23). — L i t. : M. Menéndez y Pelayo Prólogo a la Celestina (uitg. Vigo, 1900); en Orígenes de la Novela (Madrid 1905). *Borst.*

Celeus (G r. m y t h.), koning van Eleusis (bij Athene), vereerder van de godin Ceres en invoerder van den landbouw. Uit erkentelijkheid wilde Ceres Celeus' zoon Demophon onsterfelijk maken, doch diens moeder bedierf de zaak.

Celhypothese, een verklaring van het ontstaan van → c a l d e r a's, opgesteld door N. Wing Easton (Nederlander). Hij meent, dat caldera's ontstaan zijn door instorting ten gevolge van een celvormige oplossing van het geheele vulkaanlichaam door → magmatische gassen.

Celibaat (Lat., = ongehuwde staat) wordt in het bijzonder gebruikt voor den aan de geestelijkheid der Kath. Kerk voorgeschreven ongehuwden staat. Behalve de voordeelen, van bovennatuurlijk standpunt uit gezien, aan den ongehuwden staat als zoodanig reeds verbonden, waarom dan ook Christus den ongehuwden staat „om het rijk der hemelen” prees (Mt. 19. 12), en Paulus hem aanraadde (1 Cor. 7), pleit vooral voor het c. het eigen karakter van het priesterlijk ambt, waarvoor van ouds al een eigen reinheid gevorderd werd.

G e s c h i e d e n i s. Nooit is de Kerk zonder c. geweest. Want ook al had het Apostolisch bevel (1 Tim. 3. 2) alleen die beteekenis, dat personen, die hertrouwd waren, voor het priesterschap niet in aanmerking mochten komen, toch leefden in de eerste eeuwen reeds vele priesters in onthouding. Vanaf de 4e eeuw, waarin het c. meer wettelijk vastgestelde normen kreeg, moet onderscheid gemaakt worden tusschen Oostersche en Westersche Kerk. Algemeen geldend werd voor de Oostersche Kerk, dat bisschoppen in c. moesten leven. Justinianus stond aan de clerici der mindere orden het gebruik van het huwelijk toe, maar priesters, diakens en subdiakens mochten ná hun wijding niet meer huwen, tenzij bij de diaconaatswijding die vrijheid uitdrukkelijk bedongen was. Tevens voegde hij aan de bestaande kerkelijke sanctie op deze wet (ontheffing uit het priesterlijk ambt) de ongeldigheid van zoo een huwelijk als civielrechtelijke sanctie toe (530). De Trullaansche synode (692) nam deze wetgeving vrijwel over, en deze is voor het O. nu nog geldend. Wat het W. betreft, gebood het Conc. van Elvira (ca. 300) aan bisschoppen, priesters en diakens, zoo ze gehuwd waren, op straffe van degradatie de onthouding, wat paus Siricius (384—399) in 386 zooveel mogelijk in het geheele W. trachtte ingevoerd te krijgen. Tot aan de 5e eeuw waren de subdiakens niet onderworpen aan deze wet. Paus Leo I (440—461) zal voor hen hetzelfde bepalen. Toch vindt men in de M.E. vele bisschoppen enz. gehuwd, wat gedeeltelijk hierin zijn verklaring vindt, dat het c. voor de mindere orden niet verplichtend was. Gregorius VII (1073—1085) vooral poogde de oude discipline te herstellen, stuitte echter op sterken tegenstand. Voortdurend werd echter tegen de heerschende misbruiken gestreden (Petrus Damianus); op het Conc. van Lateranen van 1123 werd het huwelijk, ná de hoogere wijding gesloten, voor ongeldig verklaard. Dank zij dezen aanhoudenden strijd worden de misbruiken minder, nemen dan in de 14e en 15e eeuw weer toe, totdat de straffe wetgeving van Trente (sessio 24 van 1563) op den duur een algemeene practijk van het c. mogelijk maakte. *Vismans.*

H e t t h a n s v o o r d e W e s t e r s c h e K e r k g e l d e n d r e c h t : 1° Majoristen (geestelijken met hoogere wijdingen) kunnen niet alleen niet op geoorloofde wijze (C.I.C. can. 132, § 1), doch ook niet op geldige wijze (can. 1072) een huwelijk aangaan. Bovendien zijn zij tot eeuwige zuiverheid verplicht, en wel zóó, dat overtreding dezer verplichting een heiligschennis is (can. 132, § 1). De majorist, die een huwelijk poogt aan te gaan, loopt daardoor vanzelf een excommunicatie in, waarvan de absolutie aan den H. Stoel simpliciter is voorbehouden, en wordt in geval van halsstarrigheid gedegradeerd (can. 2388, § 1), verliest kerkelijk ambt en beneficie (can. 118, 5°), en wordt irregularis (can. 985, 3°). 2° Minoristen (geestelijken met enkel lagere wijdingen) kunnen zoowel op geoorloofde als op geldige wijze een huwelijk aangaan; evenwel verliezen zij daardoor van rechtswege het lidmaatschap van den geestelijken stand, met alle rechten en voorrechten ervan, benevens de kerkelijke ambten en beneficies, die zij bezaten (can. 132, § 2; 213).

3° Een gehuwde kan zonder pauselijke dispensatie niet op geoorloofde wijze een hoogere wijding ontvangen. Heeft hij, al was het ook te goeder trouw, zonder dispensatie toch een hoogere wijding ontvangen, dan mag hij de ontvangen wijding niet uitoefenen (can. 132, § 3).

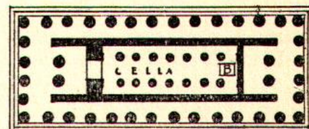
4° De celibaatsverplichting is een instelling niet van het Goddelijk, doch van het Kerkelijk Recht; bijgevolg kan de paus dispensatie ervan verleenen. Voor een bisschop is evenwel nog nooit dispensatie verleend.

L i t. : J. Freisen, Geschichte des kanonischen Eherechts (Paderborn ²1893) ; H. C. Lea, An historical sketch of sacerdotal celibacy (Boston ²1885) ; E. Vacandard, Les origines du célibat ecclésiastique, in Revue du clergé français (XCI, 252-289) ; dezelfde, in Dict. de Théol. cath. (II 1910, 2068-2088). *Schweigman.*

Celje, → Cilli.

Celkern, → Cel.

Cella (Lat.; Gr. naos), voornaamste ruimte in den antieken t e m p e l, waarin het godenbeeld met het gelaat naar de deuropening. Bij de G r i e k e n bestaat het grondtype uit een rechthoek, aan den voorkant afgesloten door een hekwerk; de overige drie wanden zijn blinde muren, in den achterwand soms een doorgang naar de zgn. schatkamer voor het bewaren van den tempelschat en ex-voto's. Bij grootere tempels vindt men een drieschepige c. (Parthenon te Athene); soms nissen langs de wanden (Apollotempel te Bassae); een enkele maal slechts 2 schepen (zgn. Basiliek te Paestum). De houten zoldering is versierd met rijk beschilderde caissons.

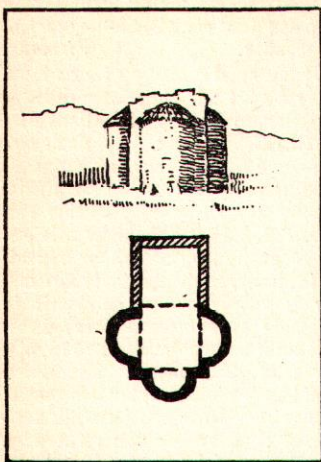
Plattegrond van een Griekschen tempel met een drieschepige cella (Poseidon tempel te Paestum. B: plaats van het Godenbeeld).

Bij de R o m e i n e n was de c. minder langwerpig, soms met halfzuilen tegen den buitenkant (zgn. Maison carrée te Nîmes). De techniek van het

Wat niet onder C of Ce te vinden is, zoeke men respectievelijk onder K of Tsj, of onder Cae of Coe.

tongewelf leidde hier tot breederen en rijkeren uitbouw.

Lit.: W. J. Anderson en R.Th. Spiers, The Architecture of Ancient Greek, -Rome; D. S. Robertson, A Handbook of Greek and Roman Architecture. *W. Vermeulen.*

Cella trichora (grafkapel van Sixtus II) bij de H. Callictus-catacombe te Rome.

Cellaag van Langhans, laag van epitheelcellen, behoorende tot de buitenbekleeding van chorionvlokken.

Cellach (Lat. naam C e l s u s), Heilige, † 1 April 1129. Als aartsbisschop van Armagh, tot welke waardigheid hij in 1105 verheven werd, keerde C. zich op de nationale synoden van 1111 en 1118 tegen verschillende misbruiken. In 1121 werd hij tevens tot bisschop van Dublin gekozen. Als zijn opvolger wees C. den H. Malachias aan. Feestdag 6 April.

Cella coemetrialis of c e l l a m e m o r i a e is een klein grafgebouw, meestal in nisvorm met een geopende zijde en door een halven koepel overwelfd. Aan de wanden bevonden zich banken (voor de gedachtenisplechtigheden); de eigenlijke begraafplaats bevond zich in den bodem, ofwel er was ergens in het gebouwtje een sarcophaag opgesteld. Komt voor bij de heidenen, doch vooral sinds de 4e eeuw bij de Christenen (Rome, Syrië, N. Afrika).

Lit.: Cabrol en Leclercq, Dict. d'archéol. et de liturgie Chrét. (II, 2). *Knipping.*

Cellamare, A n t o n i o G i u d i c e, h e r t o g v a n, Spaansch staatsman; * 1657 te Napels, † 1733 te Sevilla. C., van Genueeschen adel, werd Spaansch militair en in 1715 benoemd tot Spaansch gezant te Parijs; stelde zich in dienst van Alberoni's groote samenzwering en spande met den ontevreden Franschen adel samen tegen den regent, die gevangen genomen zou worden, om plaats te maken voor Philips V, als koning ook over Frankrijk (Dec. 1718). De Fransche minister, kardinaal Dubois, verijdelde den aanslag en stelde Cellamare onder bewaking. Na Alberoni's val werd hij naar Spanje teruggezonden en stierf als kapitein-generaal van Sevilla. *v. Gorkom.*

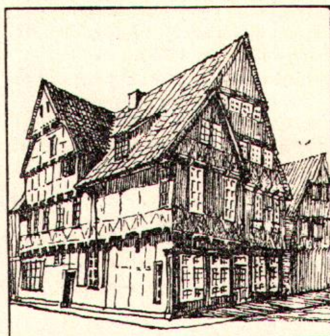
Lit.: Lavisse en Rambaud, Hist. gen. (VII).

Cellarius, C h r i s t o p h, Duitsch philoloog; * 1638, † 1707. C. was prof. te Halle en schreef o.a.: Antibarbarus latinus, om het Lat. zuiver te houden; Notitia orbis antiqui; Historia antiqua, medii aevi, nova. Hij gaf Lat. auteurs uit (met kaarten, een zeldzaamheid toen), en bracht den term „middeleeuwen" tot groote verbreiding. *Zr. Agnes.*

Cella trichora is een bouwwerk, waarvan het grondplan den vorm van een klaverblad vertoont om een vaak overkoepeld vierkant centrum. De drie zijden dragen dan halfronde niskoepels, de vierde blijft open. In gebruik gedurende het Hellenistische tijdperk als klein paleis of badhuis, later als graf. Als zoodanig namen de Christenen het over (grafkapel van Sixtus II).

Lit.: Fresfield, C. t. in Sicily, North Africa and Sardinia (I 1913). *Knipping.*

Celle, stad in het Pruisisch regeeringsdistrict Lüneburg, prov. Hannover. Ruim 25 000 inw., bijna allen Prot. De stad ligt aan beide zijden van de Aller, die hier de Fuhse opneemt en van hieraf bevaarbaar is. Verder is C. gelegen aan de spoorlijn Hamburg—Kassel, terwijl van hieraf zijtakken gaan naar Gifhorn, Langwedel en Brunswijk. Bezienswaardig zijn 't slot (13e eeuw), de vroegere residentie van de hertogen van Lüneburg-Brunswijk-Celle, en het stadhuis in laat-Renaissance. C. bezit nog vele mooie vakwerkhuizen uit 16e en 17e eeuw. Levendige, veelzijdige industrie. *Lips.*

Celle. Oud huis in vakwerkbbouw.

Cellebroers, → Alexianen.

Cellerarius is een monnik, die belast is met de tijdelijke aangelegenheden van het klooster, zooals het beheer over de bezittingen en de voedselvoorziening. Volgens den regel der Benedictijnen wordt hij door den abt aangesteld. Tegenwoordig gebruikt men ter aanduiding van dit ambt het woord procurator of econoom. *J. v. Rooij.*

Cellerier, J a c q u e s, Fransch bouwmeester; * 1742 te Dijon, † 1814. Leerde bij Leroy en Blondel. Vooral bekend om het theater van Dijon en de restauratie der abdijkerk van S. Denis (1807).

Celles, 1° gem. in het N.W. van de prov. Henegouwen; opp. 934 ha, 1 300 inw.; zand- en kleigrond; landbouw. Kasteelen: Grand Châtelet, Méaulne, Cazerie; bezienswaardige kerk der 16e eeuw; tumulus; oude heerlijkheid.

2° Gem. in de prov. Luik, ten Z. van Borgworm; opp. 1 073 ha; ruim 1 000 inw.; leemgrond, vruchtbare landbouwstreek; tumulus; oude heerlijkheid. *V. Asbroeck.*

Celles, A n t o i n e P h i l i p p e F i a c r e G h i s l a i n, g r a a f V i s s c h e r d e, Belg. diplomaat; * 10 Oct. 1779 te Brussel, † 1 Nov. 1841 te Parijs. De C. was in den Franschen tijd o.a. prefect van het departement van de Zuiderzee (1811). Lid van de Tweede Kamer (1821). Buitengewoon gezant van Willem I bij den paus (1826). In 1827 sluit de C. het concordaat en doet het door den koning bekrachtigen. Einde 1827 wordt hij van zijn post ontheven. In 1830 kiest hij de zijde van de Belgen; in 1832 laat hij zich als Franschman naturaliseeren.

Lit.: P. Albers, Gesch. v. h. Herstel der Hiërarchie in de Ned. (I1903); A. Hensen, in Nieuw Ned. Biogr. Wbk. (VII 1927). *de Haas.*

Celles-lez-Dinant, gem. in de prov. Namen, ten Z.O. van Dinant, aan de Lesse; ruim 700 inw.; opp. 2 074 ha; landbouw, steengroeven. Merkwaardigheden: 2 crypten met graftomben (14e eeuw); graf van den H. Hadelin, in een afzonderlijke kapel; oud kasteel der heeren van Celles, typisch specimen van militaire bouwkunde uit de 15e eeuw. *Ghoos.*

Wat niet onder C of Ce te vinden is, zoeke men respectievelijk onder K of Tsj, of onder Cae of Coe.

Cellezusters, → Augustinessen in de Nederlanden (sub 4°); → Alexianinnen.

Cellier, Alex., organist te Parijs; * 1883 te Molières sur Cèze. Leerling van Widor en Guilmant; componeerde symphonieën, orgelwerken en kamermuziek en publiceerde o.a. een zeer goed boekje over orgelbouw, waarin ook practische raadgevingen aan organisten staan, nl. L'orgue moderne (1913).
H. Andriessen.

Celliers, Johannes François Elias, Zuid-Afrikaansch dichter en schrijver; * 1865 te Wellington; zoon van den eersten Volkstem-redacteur. Na voltooide studie in Europa was hij landmeter en later staatsbibliothecaris te Pretoria. Maakte den Boerenoorlog (1899–1902) mee. Daarna letterk. studie in Europa. In 1907 keerde hij terug naar Z. Afrika. Thans professor in het Afrikaansch aan de universiteit van Stellenbosch. Zijn verzen bewezen ten volle, dat 't Afrikaansch door kernachtigheid, lyriek en beeldende kracht bestaansrecht heeft. C. was medeoprichter van het tijdschrift Die Brandwag en een ijverig taalpropagandist.

J. F. F. Celliers.

Werken: o.a. Die Vlakte en ander Gedigte (1908; invloed merkbaar v. h. Eur. geestesleven; in Die Ossewa bijv. verwantschap met Guido Gezelle's poëzie); Die Rivier (1909); Unie-Kantate (1910); die Saaier en andere nuwe Gedigte (1918; grootendeels vaderl. poëzie); Jopie Fourie en ander nuwe Gedigte (1920); Die Lewenstuin en andere Gedigte (1922); Martjie (1911; verhalend gedicht in vrijen versvorm). — Lit.: o.a. A. D. Keet, Jean Celliers, als dichter en denker (Dietsche Stemmen, Jan. 1917); dr. E. C. Pienaar, Taal en Poesie van die Twede Afrikaansche Taalbeweging (1920).
L. Diepenbrock.

Celliet is in aceton oplosbare acetylcellulose, sinds 1906 in het groot vervaardigd. C. is een licht, wit, smeltbaar poeder, dat moeilijk brandt. Het vervangt het zeer brandbare celluloid. C. wordt ook tot lakken verwerkt en als persmassa gebruikt.

Cellini, Benvenuto, Ital. beeldhouwer en goudsmid; * 3 Nov. 1500 te Florence, † 13 Febr. 1571 aldaar. Zijn vader bestemde hem voor de muziek, doch hij zelf bewerkte ten slotte, dat hij bij een goudsmid in de leer kwam. Tot twee maal toe moest C. uit Florence vluchten om zijn opvliegend en wispelturig karakter. Te Rome werkte hij voor Clemens VII, Paulus III en voorname burgers. Na een korte gevangenschap aldaar trok hij (1540) naar Parijs, waar hij van een jaargeld van Frans I van Frankrijk leefde en tegenwerking ondervond van Primaticcio e.a. landgenooten. In Florence terug, ontving hij in 1558 de mindere Orden en werd in de Annunziata begraven. Hij schreef een autobiographie (ca. 1558), een verhandeling over de goudsmeedkunst, over de bouwkunst en de teekenkunst, waarin hij met groot welbehagen over zijn eigen werk oordeelt. Volgens zijn zeggen zou Michelangelo hem tot de beeldhouwkunst hebben aangespoord. Zijn kracht ligt echter niet in zijn groote werken (Fontainebleau: Nimphe), doch in zijn edelsmeedkunst, waarvan weinig tot ons gekomen, doch veel aan hem toegeschreven is. Onder de voorgangers, wier kunst hij voortzet, munt Michelangelo uit. Langen tijd genoot zijn werk een bovenmatige waardeering (zoutvat van koning Frans I).

Lit.: Plon, B. C. Recherches sur sa vie et son oeuvre (1883); Molinier, B. C. (in Les Artistes célèbres 1894); de Bouchard, B. C. (1903); Dawai, B. C. (1907); Harlor, B. C. (1924).
Knipping.

Celloïdine is een hoogprocentige collodiumoplossing. Gebruik als voor collodium.

Cellon is een moeilijk brandbaar mengsel van acetylcellulose met kamferachtige stoffen. Het vervangt celluloid.

Cellonlak is een voor isolatie gebruikte cellonoplossing (→ Cellon).

Cellophaan, cellulose esters of aethers in dunne vellen. C. is glashelder, sterk en bij sommige merken vochtbestendig. C. wordt, evenals cellon, gebruikt voor het verpakken van levensmiddelen e.d.

Cellulair stelsel is het stelsel van afzonderlijke opsluiting van gevangenen. In Ned. toegepast sinds 1851. → Gevangeniswezen. In België bij wijze van proef toegepast sedert 1835 en veralgemeend in 1870.

Cellulairtheorie. In 1667 ontdekte Robert Hooke in flesschenkurk microscopisch kleine hokjes, die hij cellen noemde naar hun overeenkomst met de cellen van een honigraat. Later kwam men langzamerhand tot de overtuiging, dat alle planten en dieren zijn opgebouwd uit cellen of althans uit deelen, die uit cellen ontstaan zijn. Dit werd voor het eerst nauwkeurig in dezen zin geformuleerd voor dieren door Schwann en voor planten door Schleiden in hun cellulairtheorie (1839). Eerst in het midden der 19e eeuw werd de levende inhoud der plantencel, de protoplast, in zijn groote beteekenis erkend en na dien tijd aan een grondig onderzoek onderworpen, o.a. door Schleiden, von Mohl, Nägeli, Ferdinand Cohn, Max Schultze, Strasburger e.a. De eigenlijke grondleggers der weefselleer van de planten zijn de Italiaan Marcello Malpighi en de Engelschman Nehemiah Grew, wier werken kort na elkaar in 1671 verschenen. De c. is eigenlijk geen theorie, maar de uitdrukking voor het feit, dat alle levende wezens uit cellen zijn opgebouwd.
Melsen.

Cellulase of cytase is een enzym, dat cellulose splitst tot cellobiose, wat door het enzym cellobiase weer tot d-glucose gesplitst kan worden. Beide enzymen worden gevormd door sommige bacteriën en zwammen, die cellobiose en glucose meestal ook nog verder verwerken tot azijnzuur, boterzuur, melkzuur, waterstof, methaan, enz. Dergelijke bacteriën komen o.a. ook voor in den dikken darm van den mensch (Bacterium coli) en in den blindedarm van vele zoogdieren. In het darmkanaal van de wijnbergslak en van de rivierkreeft wordt cellulase afgescheiden, waaraan Karrer den naam van lichenase heeft gegeven, omdat het alleen inwerkt op reservecellulose of lichenose.
Melsen.

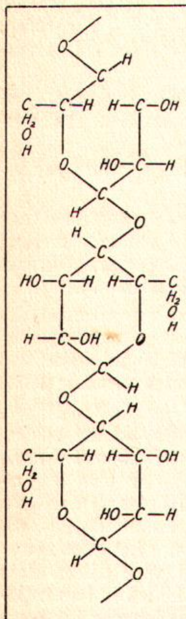
Celluloid is een oplossing van nitrocellulose in kamfer, ev. met vulstoffen (zinkwit, ureum e.d.). C. is zeer brandbaar, moeilijk breekbaar, elastisch en hoornachtig. Het is in de meeste organische oplos-

middelen oplosbaar. Het verbruik is door de kunstharsindustrie teruggedrongen.

Lit.: G. Bonwitt, Das Celluloid und seine Ersatzstoffe (Berlijn 1933). *Tellegen.*

Celluloidlak, oplossing van celluloid in vluchtige oplosmiddelen. C. dient als kleefmiddel (zaponlak) of voor bescherming van teekeningen e.d.

Cellulose is een koolhydraat en wel een polysaccharide van hoog moleculair gewicht, waarvan de formule kan worden voorgesteld door $(C_6H_{10}O_5)_n$. In de natuur komt c. voor als voornaamste bestanddeel van de celwanden van plantencellen (→ Cel). Onder de dieren komt echte c. voor bij Tunicata. Cellulose is bestendig tegen inwerking van verdunde zuren en alkaliën; hiervan maakt men gebruik, om c. te scheiden van andere plantenstoffen, die daardoor verwijderd kunnen worden. Linnen, watten, katoen en papier bestaan bijna geheel uit cellulose. Zuiver c. zijn zij echter niet en zelfs filtreerpapier is niet heelemaal vrij van begeleidende stoffen. Katoen bevat 91% c. en vlas ongeveer 77%. Als schijnbaar s.g. van den wand van droge katoenvezels wordt o.a. 1,27 opgegeven en voor het ware s.g. 1,55, waaruit een porositeit van 20% berekend kan worden. Met jodium wordt c. geel gekleurd en na toevoeging van zinkchloride en zwavelzuur blauw. Het beste oplosmiddel voor c. is een ammoniakale oplossing van koperoxyde; uit de oplossing kan het door zuren en zouten worden gepraecipiteerd. Ook in een sterk geconcentreerde oplossing van zinkchloride lost c. op.

Het cellulosemolecule (aant. groep. ong. 100).

Bij hydrolyse van cellulose door koken met minerale zuren ontstaat bijna uitsluitend d-glucose, welke stof dan ook beschouwd wordt als de bouwsteen van het cellulosemolecule. Over het aantal van deze bouwsteenen en de wijze, waarop zij met elkaar verbonden zijn, heerschen verschillende opvattingen. Het geringe reductievermogen van c. tegenover Fehling's oplossing wijst er op, dat de aldehyde-groep van de meeste glucose-eenheden is vastgelegd. Men heeft berekend, dat op 98 glucosebouwsteenen één vrije aldehyde-groep aanwezig is. Als meerwaardige alcohol kan men c. veresteren. Met salpeterzuur ontstaan cellulosenitraten, bekend onder den naam van nitrocellulosen, die als grondstoffen voor de bereiding van springstoffen (schietkatoen, cellulosedynamiet), kunstzijde, films enz. gebezigd worden. Cellulose-acetaten ontstaat bij inwerking van azijnzuuranhydried met weinig zwavelzuur; zij worden gebruikt voor de bereiding van kunstzijde, films, lakken, enz.

Uit het gedrag van c. bij voorzichtige verestering en het resultaat van de volledige methyleering blijkt, dat drie vrije hydroxylgroepen per glucose-eenheid aanwezig zijn. Deze zijn gebonden aan het tweede, derde en zesde koolstofatoom. De hydroxylgroepen aan het vierde en vijfde koolstofatoom zijn vastgelegd. Op honderd glucosebouwsteenen is echter één vrije hydroxylgroep aan het vierde koolstofatoom aanwezig. Volgens nieuwere onderzoekingen bestaat cellulosemolecule uit een opeenvolging van gelijk georiënteerde glucose-resten; het is een aaneenschakeling van zesringen (pyranosen) met zuurstofbruggen tusschen het C-atoom 1 van de eene en het C-atoom 4 van de volgende glucose-rest. Het voorkomen van vrije aldehydegroepen en van hydroxylgroepen aan het C-atoom 4 aan ongeveer 1% der glucosebouwsteenen wijst er op, dat het cellulosemolecule niet ringvormig is, maar draadvormig en bestaat uit ongeveer 100 pyranosegroepen. Bij acetolyse, d.w.z. door inwerking van azijnzuur, anhydried en zwavelzuur, ontstaat als tusschenproduct van de cellulose-afbraak cellobiose in den vorm van octacetaat, maar ook acetaten van polysacchariden met drie en vier glucosebouwsteenen. Volgens sommigen is niet glucose, maar cellobiose op te vatten als de bouwsteen van het cellulosemolecule. De opvatting, dat c. zou bestaan uit door associatiekrachten verbonden glucose-anhydrieden, is door nieuwere onderzoekingen volkomen van de baan geraakt.

In de natuur zijn het micro-organismen, die door middel van enzymen cellulose voortdurend afbreken (→ Cellulase). Door inwerking van sterk zwavelzuur gedurende korten tijd ontstaat perkamentpapier. Oxycellulosen ontstaan bij behandeling van c. met oxydatiemiddelen; zij hebben een sterk reductievermogen en een groote affiniteit tot basische kleurstoffen. Hydrocellulosen ontstaan door inwerking van zuren op cellulose. Zoowel hydro- als oxycellulose moeten worden opgevat als mengsels van onveranderd cellulose met afbraakproducten.

C e l w a n d e n van plantencellen zijn opgebouwd uit langwerpige, kristallijne cellulosemicellen of kristallieten, waartusschen zich een intermicellaire stof bevindt, die uit water en andere materie kan bestaan. Deze kristallieten kan men zich denken als staafjes met rechthoekige doorsneden, waarvan de lengte ongeveer tweemaal de dikte bedraagt. Men veronderstelt, dat zij ongeveer $^1/_{20}$ micron lang zijn. Elk kristalliet bestaat uit parallel gerangschikte kettingmoleculen van cellulose. De kristallieten kunnen weer gerangschikt zijn tot ketens, welke men fibrillen noemt en waartusschen zich ook weer interfibrillaire stof bevindt. Uitstekende moleculen aan het einde van de kristallieten zouden een soort franje vormen en de franjeslippen van naburige kristallieten zouden elkaar vasthouden (franje-theorie). Fibrillen kunnen microscopisch worden herkend. De fibrillen van ramievezels kunnen nog juist met het microscoop worden onderscheiden; zij zijn ongeveer 100 kristallieten dik en breed. Belangrijke onderzoekingen zijn in den laatsten tijd gedaan over de structuur der celwanden van wieren van het geslacht Valonia. Hierbij is gebleken, dat de fibrillen der opvolgende lagen of lamellen van den celwand in verschillende richting georiënteerd zijn. De strepingen in de 1e, 3e, 5e, 7e lamel loopen evenwijdig, evenals die in de 2e, 4e, 6e en 8e lamel.

Reeds in 1874 heeft Schwendener er op gewezen, dat natuurlijke celwanden bij rekking na overschrijden der elasticiteitsgrens veel spoediger breken dan metalen draden en dus een veel korter vloeigebied hebben. Later is gebleken, dat vezels niet volkomen elastisch zijn en bij elke rekking naast een omkeerbare ook een niet omkeerbare vervorming optreedt. De

vervormbaarheid is des te grooter, naarmate de streping op de vezels een grooteren hoek maakt met de vezelas. Deze verschijnselen vinden een verklaring, als men aanneemt, dat de fibrillen in de lengterichting elasticiteit bezitten en in die richting ook elastisch samenhangen, terwijl zij bij rekking in zijdelingsche richting plastisch vaneen wijken, des te verder en gemakkelijker, naarmate meer interfibrillaire stof voorkomt. Natuurlijke celwanden zijn dubbelbrekend. De structuur van den celwand, die bestaat uit staafjes, omgeven door een intermicellaire stof, kan ook worden aangenomen op grond van de optische eigenschappen van den celwand. De micellen schijnen ook dragers van eigen dubbele breking te zijn.

Naast c. in engeren zin onderscheidt men hemicellulosen, d.z. polysacchariden, zooals mannanen en galactanen, die bij hydrolyse naast glucose ook galactose en mannose opleveren en pentosanen, bij hydrolyse waarvan pentosen ontstaan. Zij kunnen voorkomen als bestanddeelen van celwanden en tegelijkertijd als reservestof dienst doen. Zij bevinden zich in de celwanden van het endosperm van vele zaden, bijv. van dadel en steennoot (Phytelephas macrocrapa). In het algemeen worden hemicellulosen in alle hoornachtige zaden, zooals in koffieboonen, aangetroffen. In den vorm van slijm komen zij voor in de wortelknollen onzer inheemsche Orchis-soorten (→ Salepknollen).

L i t. : Iterson, Boëseken, Kruyt, Katz e.a., in Chemisch Weekblad (1933, nr. 30, pag. 2-59). *Melsen.*

Fabricatie. Met cellulose bedoelt men in de p a p i e r i n d u s t r i e de houtcellulose. Zij wordt verkregen door dennen- en loofhout te koken met natronloog (sulfaat en natronprocédé), of met mono- of bisulfieten van kalk of magnesium. Doordat op korteren of langeren tijd met meer of minder stoomdruk wordt gekookt, verkrijgt men een verschillend karakter in de houtcellulose. Bovengenoemde chemicaliën bevrijden de houtvezel van lignin- en andere incrusteerende stoffen, welke de cellulose hard en aan bederf onderhevig maken. De chemische samenstelling van stroo-, katoen-, hennep- en linnenvezel is anders dan bij houtcellulose; er komt meer water in het molecuul voor.

Het voorbereidingsproces, voorafgaand aan het kookproces, is, evenals voor houtslijp, voor het sulfaat-, natron- en het sulfietproces hetzelfde en bestaat hoofdzakelijk uit het verwijderen van schors en bastvezel, daarna het sorteeren en praepareeren van gelijkmatige houtschilfers, het verwijderen van knoesten, om dan per transportband naar de kookketels te gaan. Na het kookproces worden de vezels losgemaakt en uitgewasschen en verder als vezelmelk behandeld door reinigingsmachines; wanneer helder witte cellulose verlangd wordt, moet zij met chloorkalk gebleekt worden. Na dit alles wordt de vezelmelk ontwaterd door middel van een kleine papierbaan met korte en sterke zift, verder door koetswals en pressen tot 50% absoluut droog, soms door een droogpartij tot 85—90% abs. droog, om als halfstof aan de papier-, kunstzijdefabricatie enz. doorgezonden te worden.

L i t. : E. Kirchner, Das Papier (III); de Vooys, Papierfabricatie; Valenta, die Rohstoffe der graphischen Druckgewerbe (I). *Tielens.*

Gebruik. Voor het fabriceeren van papier, kunstzijde, schietkatoen, viscose, dextrine, niet-brandbare films, onbrandbaar celluloid.

Cellulose-papier. Onder deze categorie vallen: eenzijdig glad cellulose-papier van 30 tot 60 gram, doorslagpapier van 25 tot 35 gram; detailteekenpapier, vetdichtpapier, simili perkament. Het gebruik is zeer veelzijdig, maar in de meeste gevallen voor uiteenloopende verpakkingsdoeleinden. *Tielens.*

Celosia, → Hanekam.

Celotex, materiaal, dat vervaardigd wordt in platen van ca. 1 bij 2 m en bestaat uit geperste suikerrietvezel met een bindmiddel. De kleur is geelachtig wit. Het doet dienst als geluiddempend materiaal in het bouwbedrijf; de absorptie-coëfficiënt bedraagt ongeveer 0,24. Voor acoustische doeleinden wordt het ook vervaardigd in tegels van 5 cm dikte, welke voorzien zijn van vele diepe gaatjes ter verhooging der absorptie (absorptie-coëfficiënt 0,7 tot 0,8). *A. Dubois.*

Celplaat, Celplasma, → Cel.

Cels, J a c q u e s M a r t i n, Fransch tuinbouwkundige; * 1743, † 1806. C. was eerst tolgaarder aan een der barrières van Parijs, later vooraanstaand handelskweeker met omvattende wetenschappelijke kennis en met aanzienlijke relaties als met den botanicus Bern. de Jussieu. Cels was lid van de Academie der Wetenschappen en zijn planten-collecties waren voor Parijs, wat toentertijd die van Lee en Kennedy, Colville of Loddiges voor Londen waren. Over zijn zeldzame planten publiceerde Ventenat een prachtig plaatwerk: Descr. d. Plantes nouv. et peu connues du Jardin de Cels (Parijs 1800). *Moerlands.*

Celsia, een plantengeslacht van de familie der l e e u w e n b e k a c h t i g e n (Scrophulariaceae), dat veel voorkomt op het eiland Kreta en verder rond de Middellandsche Zee en in Klein-Azië. Het zijn kleine, tot 50 cm hooge plantjes, die in onze streken in een koude kas vanaf Juni zeer langen tijd doorbloeien. Dit geslacht telt tamelijk vele soorten, o.a. Celsia arcturus. *Bouman.*

Celsiaan, $BaAl_2Si_2O_8$, vormt met orthoklaas een isomorph mengsel, hyalophaan (bariumveldspaat), dat uitwendig niet van orthoklaas te onderscheiden is.

Celsius, A n d e r s, Zweedsch natuur- en sterrenkundige; * 27 Nov. 1701 te Upsala, † 25 April 1744 aldaar. In 1730 werd hij te Upsala hoogleeraar in de sterrenkunde. De Fransche regeering zond hem met Maupertuis e.a. naar Lapland voor graadmetingen, om den vorm van de aarde te bepalen. Van hem is een honderddeelige thermometer (1742) (→ Centigraadthermometer). Verder wijdde hij zijn aandacht aan het Noorderlicht, de theorie van de Jupitermanen en de negatieve niveauverandering van de Zweedsche kust.

L i t. : Hopken, Eloge funèbre d'A. Celsius (Stockholm 1746). *J. v. Santen.*

Temperatuurschaal van Celsius. Hierbij wordt per definitie als nulpunt genomen de temperatuur van smeltend ijs, terwijl de temperatuur van den damp van kokend water honderd wordt gesteld, alles onder normale omstandigheden (druk van 1 at). Behalve voor practische doeleinden wordt de Celsiusschaal naast de Kelvinschaal ook voor wetenschappelijk werk gebruikt. *J. v. Santen.*

Celso, A l f o n s o, Braziliaansch schrijver, dichter en politicus; * 1860 te Minas Geraes. C. ijvert voor de afschaffing der slavernij. Wijkt in 1889 na de proclameering van de republiek uit met zijn vader, die de laatste voorzitter was van den Ministerraad van het Braziliaansche keizerrijk. C. wordt na zijn

terugkeer een der kopstukken van de imperialistische partij.

V o o r n. w e r k e n: Minha Filha; Um invejado; Porque me afano do meu paiz; Lupe; Rimas de outr'ora; Da imitaçâo de Christo (1913); De imitaçâo de Maria (1905); Lampejos sacros (1915). *Borst.*

Celstof is → cellulose.

Celsus, A u l u s C o r n e l i u s, schreef op het einde van keizer Tiberius' regeering een encyclopaedisch werk „Artes", waarvan acht boeken over geneeskunde over zijn.

Celsus, naam van eenige Heiligen:

1° → Cellach.

2° Een martelaar. → Nazarius.

3° Waarschijnlijk de vijfde bisschop van Trier; † 4 Jan. 141. Een legendarische figuur, waarvan weinig met zekerheid bekend is. Feestdag 23 Febr.

L i t.: St. Beissel, Geschichte der Trierer Kirchen (I 1887, 190 vlg.).

Celtae, → Kelten.

Celtazijde, → Luchtzijde.

Celtes of C e l t i s, eig. K o n r a d P i c k e l, een der ijverigste voorvechters van het Humanisme; * 1459 te Wipfeld, † 1508 te Weenen, waar hij sinds 1497 prof. was. Hij ontdekte de werken van Hroswitha v. Gandersheim en de Tabula Peutingeriana, en was de eerste bekroonde Duitsche dichter (1487 door keizer Frederik III). Hij gaf zich zelf den bijnaam Protucius. *Zr. Agnes.*

Celtibéri, → Keltiberiërs.

Celtis, een plantengeslacht van de familie der i e p a c h t i g e n (Ulmaceae), telt 60 soorten in de Noordelijk gematigde streken en de tropen. De meeste vertegenwoordigers zijn boomen, in de tropen zelfs aanzienlijk hoog. Echter komen in tropisch Amerika talrijke gedoornde heestervormen voor. De soorten der gematigde streken zijn bladverliezend, die der tropen hebben vaak leerachtige gaafrandige bladeren. De vleezige steenvruchten lokken de landdieren en vogels aan en zoodoende is dit geslacht ver over de aarde verspreid. Een tweetal soorten worden in onze streken gekweekt, nl. C. australis uit Zuid-Europa en C. occidentalis uit Amerika. Deze laatste levert goed hout. Zij heeft breede bladeren en roodbruine, kleine vruchten. Daarentegen heeft de eerstgenoemde smalle bladeren, zwarte, zoete, goedsmakende vruchten, zoo groot als een kers, waaruit in vroegere tijden wijn werd bereid. Tevens levert deze boom, die zeer oud wordt, mooi donker en vast hout voor beeldhouwwerk, blaasinstrumenten en zweepstokken. Ook de Oost-Afrikaansche soorten verschaffen goed te bewerken hout, evenals de Zuid-Afrikaansche C. Kraussiana. Het hout der tropische soorten wordt daarentegen nog zeer weinig gebruikt. *Bouman.*

Celtische kunst, → Keltische kunst.

Celvocht, → Cel.

Celwand, → Cel; → Cellulose.

Cembal d'amour, een door Gottfried Silbermann (1683—1753) bedachte vorm van clavichord, met snaren van dubbele lengte, die op de helft in twee gelijke deelen werden gedeeld door een kam. Beide snaarhelften gaven dan denzelfden toon. Evenals bij het clavichord werden de snaren door tangenten in trilling gebracht. *W. Andriessen.*

Cembalo, → Piano.

Cement, 1° (Ossea substantia) het beenweefsel, dat bij mensch en zoogdieren als een dunne overtrek den tandwortel omgeeft en de holten tusschen de emaillelijsten opvult.

2° In de **techniek** verstaat men onder cement een bindmiddel voor → mortels, bestaande uit een mengsel van kiezelzure aluinaarde, ijzeroxyde en kalk, dat door de inwerking van water verhardt. Men onderscheidt natuurlijke en kunstmatige cementen, de laatste, over het algemeen, als portlandcement (P.C.) aangeduid.

De n a t u u r c e m e n t e n worden verkregen door het branden en fijnmalen van mergelsoorten; ook behooren hiertoe het Puzzolaan (uit Italië), de Santorinaarde (uit Griekenland) en andere vulkanische steensoorten, welke plotseling afgekoeld zijn en dezelfde eigenschap als het c. bezitten om zich, bij vermenging met gebluschte kalk en water, te verharden.

Het k u n s t m a t i g e cement is van een zuiverder samenstelling dan het natuurcement en zelfs kan men, door een nauwkeurige verhouding der bestanddeelen en een zeer zorgvuldige bereidingswijze (branden met gasvlamkolen), een product verkrijgen, dat aan zeer hooge eischen voldoet en daarom e d e l c e m e n t of s n e l v e r h a r d e n d e c e m e n t genoemd wordt.

Portlandcement is een fijngemalen, tot sinterens toe gebrand innig mengsel van kalk- en leemhoudende bestanddeelen: kalk (CaO), kiezelzuur (SiO_2), ijzeroxyde (Fe_2O_3), aluminiumoxyde (Al_2O_3) en magnesia (MgO), waarbij de verhouding ongeveer 70 à 75% kalk en 30 à 25% klei is. Volgens de nieuwste normen mag P. C. niet minder dan 1,7 gewichtsdeelen CaO op 1 dl $SiO_2 + Al_2O_3 + Fe_2O_3$ bevatten, terwijl in het gedurende 10 min bij 100° C gedroogde c. het gehalte aan niet in zoutzuur oplosbare (inactieve) bestanddeelen hoogstens 3%, dat aan MgO niet meer dan 5% en aan SO_3 (zwavelzuuranhydride) ten hoogste 2,5% mag bedragen.

Het portlandcement wordt gekeurd op: 1° soortelijk gewicht; een hoog s.g. wijst op smelten in den oven, een te laag s.g. (onder 3,1) op onvoldoend branden.

2° Fijnte van korrel; op een zeef van 900 mazen per cm^2 mag niet meer dan 2% en daarna op een zeef van 4 900 mazen per cm^2 hoogstens 20% (in gewichtsdeelen) achterblijven.

3° Tijd van binding; normaal bindend c. begint na 1 uur, langzaam bindend c. na 2 uur te verharden; de bindtijd moet minstens 2 uur bedragen. Deze verschillende tijdstippen (begin en einde der binding) worden met de naaldproef bepaald (→ Bindtijd).

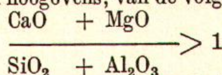
4° Volumebestendigheid; deze wordt bepaald door een cementkoek op een glazen plaat gedurende 24 uur aan de lucht te laten verharden en vervolgens 1 maand onder water te bewaren, waarna geen scheuren of andere op „werken" wijzende verschijnselen mogen optreden. Soms wordt hiertoe ook de zgn. kookproef toegepast, waarbij de cementkoek, na 5 à 6 uur in kokend water te zijn geweest, geen werken mag vertoonen.

5° Vastheid, en wel: trekvastheid en drukvastheid. Daartoe wordt een mortel gemaakt van 1 deel c. en 3 deelen zand en hiervan volgens bepaalde voorschriften met betrekking tot vorm en afmetingen (voor de trekproef een 8-vorm, voor de drukproef een kubus) en het aanstampen van de mortel in de vormen, een aantal proefstukken gemaakt, welke achtereenvolgens 1 etmaal in de lucht en hetzij 26 of 27 etmalen onder water worden bewaard. De trekvastheid moet

dan volgens de Gewapend Beton Voorschriften (G.B.V.) 1930, na bijv. 27 dagen onder water te zijn geweest, minstens 26 en de drukvastheid minstens 300 kg per cm^2 zijn. Als trekvastheid geldt hierbij het gemiddelde der hoogste 6 cijfers uit 10 proeven, als drukvastheid het gemiddelde der hoogste drie cijfers van 5 proeven. Voor zgn. edelcement gelden nog hooger cijfers; hierbij neemt, in tegenstelling met de gewone c., na 28 dagen de vastheid sneller toe.

Behalve de hierboven genoemde cementsoorten komen nog voor: aluminium-, ijzerportland- en hoogovencement. Volgens de G.B.V. 1930 is a l u m i n i u m c e m e n t een hydraulisch bindmiddel door fijnmalen van een product, verkregen door samensmelting van kalk- (CaO-)houdende stoffen en stoffen met hoog aluinaarde- (Al_2O_3-)gehalte.

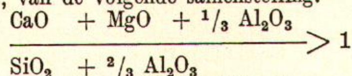
I J z e r p o r t l a n d c e m e n t is een hydraulisch bindmiddel, dat voor ten minste 70 gewichtspercenten uit portlandcement en overigens uit gegranuleerde basische hoogovenslak bestaat. Hoogovenslak en portlandcement worden te zamen al dan niet met een den bindtijd regelenden toeslag fijngemalen en innig gemengd. De vervaardiging moet geschieden onder voortdurende chemische contrôle. De voor de bereiding van ijzerportlandcement te bezigen slak mag uitsluitend zijn slak, verkregen bij de bereiding van ruwijzer in hoogovens, van de volgende samenstelling:

$$\frac{CaO + MgO}{SiO_2 + Al_2O_3} > 1$$

Het portlandcement moet aan de daarvoor vastgestelde normalen voldoen (N 481).

H o o g o v e n c e m e n t is een hydraulisch bindmiddel, dat, bij een gehalte van 15—69 gewichtspercenten portlandcement, overigens uit gegranuleerde basische hoogovenslak bestaat. Hoogovenslak en portlandcement worden te zamen al dan niet met een den bindtijd regelenden toeslag fijngemalen en innig vermengd. De vervaardiging moet geschieden onder voortdurende chemische contrôle. De voor de bereiding van hoogovencement te bezigen slak mag uitsluitend zijn slak, verkregen bij de bereiding van ruwijzer in hoogovens, van de volgende samenstelling:

$$\frac{CaO + MgO + {}^1/_3\, Al_2O_3}{SiO_2 + {}^2/_3\, Al_2O_3} > 1$$

De slak mag ten hoogste 5% MnO bevatten.

Het portlandcement moet aan de daarvoor vastgestelde normen voldoen (N 481).

De aan deze cementsoorten in de waterbouwkunde te stellen eischen komen nagenoeg overeen met die voor portlandcement. → Cementbepleistering.

P. Bongaerts.

3° In de **geologie** noemt men c. het bindmiddel, waarmee gesteenten in de natuur aaneengekit worden. Al naar het voornaamste bestandmiddel onderscheidt men: kalk-, kiezel-, dolomiet- en limonietcement.

Cementatie heet in de leer van de ertsafzettingen een proces, waardoor metaalverbindingen uit hun oplossingen in den vorm van sulfiden en metalen worden neergeslagen door andere sulfiden (vnl. pyriet). Dit proces speelt zich hoofdzakelijk af op de grenszone tusschen den zgn. → ijzeren hoed en de onaangetaste ertslagen, nl. in de cementatiezone, en kan tot plaatselijke ophooping van waardevolle ertsen aanleiding geven. De metaaloplossingen ontstaan direct door verweering in den ijzeren hoed of worden door de oplossende werking van neutraal ferrisulfaat gevormd, dat zich gemakkelijk vormt uit overal aanwezig zwavelijzer, en een oplosmiddel vormt voor veel sulfiden en gedegen metalen (goud, zilver, koper). De oplossingen zinken naar de diepte, waarbij ze met onaangetaste sulfiden (in de eerste plaats pyriet) in aanraking komen, die nu de ertsen doen neerslaan. Op deze wijze worden koperkies, vaalerts, loodglans, gedegen goud, zilver en koper afgescheiden. *Crommelin.*

Cementbepleistering (a r t i s t i e k). De grauwe kleur en het egale oppervlak geven aan een met cement gepleisterd vlak een doodsch aanzien. Het verven van c. mag pas plaats vinden na voldoende droging; zelfs droog pleisterwerk levert voor olieverven nog circa 2 jaar gevaar op voor verzeepen. Silicaatverven (Keimsche verf) zijn in het algemeen geschikt voor c. Een mooie gladde afwerking kan worden verkregen door het aanbrengen van zgn. kunstglazuren (fortoliet e.a.). Het toevoegen van kleurstof aan de c. maakt de specie slechter en levert meestal vlekkerig werk op. Door het indrukken van kleine verdiepingen, bijv. met een bos riet, kan voor buiten-cementbepleistering een ruw oppervlak worden verkregen. Lijstwerken en smalle banden om de ramen worden dan meestal glad bewerkt. *Thunnissen.*

Cementbeton, → Beton.

Cementdakpan, → Cementpan.

Cementeeren, 1° zeer oude en verouderde bereidingswijze van cementstaal. Een lang volgehouden behandeling in puddeloven, frischhaard, converter of Martinoven levert de koolstofarme doch zuivere grondstof. Bij voorkeur welijzer: vrijer van mangaan en phosphor dan vloei-ijzer. Door gloeien van dit koolstofarme ijzer (smeedijzer) met koolstof verkrijgt men cementstaal met 0,45 tot 1,90% koolstof. Het smeedijzer wordt in gemetselde kisten in houtskoolpoeder verpakt en lichtroodgloeiend 7—9 dagen verhit, langzaam afgekoeld. Voorbeelden: veerenstaal, shearsteel, blister steel. Dit verstalingsprocédé is door de snellere, minder kostbare electrostaalbereiding vrijwel verdrongen.

2° Een overeenkomstig proces als onder 1°, waarbij de verstaling slechts tot enkele millimeters onder het metaaloppervlak wordt doorgevoerd. De afgewerkte, smeedijzeren producten worden in houtskoolpoeder of beenderkool verpakt, eenige uren gegloeid, afgeschrikt in water. Het inwendige blijft week en taai, dus eenigszins plastisch, de oppervlakte wordt glashard (→ Oppervlakteharding). Analoog procédé: nitreeren. Toegepast op moeren, astappen, tandraderen, enz.

Beijnes.

3° Onder c. verstaat men ook het afdichten van watervoerende lagen bij grondwerken en in den mijnbouw, zooals bij het delven van schachten en het boren van oliebronnen (→ Aardolie). Te dien einde worden één of meer buizen tot de vereischte diepte in de watervoerende laag gebracht, waarna zij zijdelings tegen den wand van het gat worden afgedicht en vervolgens tamelijk dun aangemaakte cement door die buizen wordt gepompt. Na eenigen tijd wordt het pompen gestaakt en het in de steenlaag alsmede in de buis aanwezige cement onder druk gebracht, zoodat het in de te dichten laag dringt, waarna men het geruimen tijd onder druk laat staan, om het tijd te geven tot verharden. Wanneer dit geschied is, wordt het water uitgepompt en het overtollige cement verwijderd, waarna de werkzaamheden worden voortgezet.

P. Bongaerts.

Cementiet, Fe_3C, chemische verbinding van

ijzer en koolstof, welke ontstaat, wanneer een verzadigde oplossing van koolstof in gesmolten ijzer wordt afgekoeld. Komt vooral in het witte gietijzer voor. Wordt door zuren ontleed onder vorming van koolwaterstoffen.

Cementmastiek wordt gebruikt voor het afdichten van platte daken en wel door hierop eerst een droge onderlaag van henneppapier en vervolgens 2 of 3 lagen asphaltvilt of dakleer te leggen, welke met c. aaneen geplakt en afgestreken worden, waarna ten slotte een laag van 3 of meer cm los dakgrind ter bescherming tegen weersinvloeden wordt aangebracht. *P. Bongaerts.*

Cementmortel (P. C.-mortel) heeft tegenover kalkmortel het voordeel van snellere binding en grooter vastheid; in de lucht krijgt de c. een hooger vastheid dan onder water. Het binden berust op het chemisch binden van water en de verharding ontstaat door de vorming van kalkhydrosilikaat en door het omzetten van de vrijkomende kalk tot koolzure kalk. Indien een overmaat van kalk wordt afgescheiden, veroorzaakt dit een uitslag, waartegen men toevoeging van tras aanwendt, hoewel hierdoor de bindingstijd verlengd wordt; daarom kan men beter in plaats van tras gegranuleerde hoogovenslakken (slakken-P. C.) gebruiken. *P. Bongaerts.*

Cementpan. Deze worden vervaardigd uit cement en zand, hetwelk in vormen wordt geperst. De kleur, „grauw" en door toevoeging van kleurstof donkerblauw of rood, is doodscher dan van de gebakken pan.

Cementsteen, een steenmateriaal van cementbeton, bereid uit gruis met zand en cement, in vormen geperst of gestampt; gebruikt voor riolen, buizen, steenen, pannen, enz.

Cementtegels worden vervaardigd van cementbeton en zijn bijzonder geschikt voor het bevloeren van trottoirs e.d. Betontegels worden gemaakt van grind, zand en cement; de twee laatstgenoemde zijn sterker dan gewone tegels. De kwaliteit is afhankelijk van de wijze van fabricage; met de handpers, hydraulisch of met valhamers; laatstgenoemde methode geeft de beste tegels. Behalve eenkleurige (grijze) worden ook gekleurde en geornamenteerde tegels, voor binnenwerk, vervaardigd. Soms ook wordt op de nog vochtige tegels een laagje marmer gestrooid, dat na de verharding geslepen wordt; men verkrijgt dan terrazzo-, granito- of (als gekleurde steensoorten zijn gebruikt) mozaïektegels. *P. Bongaerts.*

Cementtrasbeton wordt toegepast voor het maken van hydraulisch werk (zeewaterkeeringen, zee-, strand- en havenhoofden, zinkwerken, oeververdedigingen), bijvoorbeeld volgens het systeem-de-Muralt. Hierbij wordt, naargelang van de bestemming, de samenstelling gewijzigd en een mengsel gemaakt van:

	cement	tras	kalk	zand	grind
zeewaterkeeringen	1	1/2	—	3	5—7
havenhoofden, enz.	1	1	—	4	5
zinkwerken	2	1/8	—	5	7
oeververdedigingen	3	1/8	—	5	7
zee- en strandhoofden	4	1	—	5	8
dijkverdedigingen	3	1	—	5	8
trapglooiingen, enz.	5	1	—	5	8

P. Bongaerts.

Cempoallen, in Mexico ten N. van Vera Cruz, vroeger hoofdstad der Totonaken, nu een ruïne, met resten van 12 tempelcomplexen, in lage terrassen en met trappenpyramiden aangelegd en elk door een ringmuur omgeven (over het alg. Mexicaansch type).

L i t.: Krickeberg, in Wasmuth's Lex. d. Baukunst (II 1930, 26).

Cena, G i o v a n n i, Ital. dichter en romanschrijver; * 18 Jan. 1870 te Montanaro Canavese (Piemont), † 6 Dec. 1917 te Rome. Hoofdredacteur van de Nuova Antologia (1904), schreef sonnettenbundels, o.a. Madre (1892), In umbra (1899), Homo (1907), en een autobiographischen roman: Gli ammonitori (1904). *Ulrix.*

U i t g.: Poesie complete (1922). — L i t.: F. P. Mulé, G. Cena poeta (in de Nuova Antologia 1 Sept. 1922).

Cénabum (a n t. g e o g r.), hoofdstad der Carnuten; later civitas Aurelianorum genoemd; → Aureliani; teg. Orleans.

Cénacle (Fr., = eetzaal; → Cenakel), in de Fransche literatuurgeschiedenis een hecht aaneengesloten groep letterkundigen met één dichter of schrijver als middelpunt. Bijv. Le cénacle rond Victor Hugo, 1828; c. parnassien rond Leconte de Lisle, 1866; c. réaliste rond Zola, 1871; c. des Décadents rond St. Mallarmé. *v. d. Eerenbeemt.*

In Rome werd **„cenacolo"** genoemd de groep der zgn. Nazareners (ca. 1830), die zich onder leiding van F. Overbeck in het vroegere S. Isidoor-klooster op den Pincio gevestigd hadden.

Cenakel (Lat. coenaculum = eetzaal) (zie ook → Cénacle) is in de Romeinsche huizen een vertrek of een complex van vertrekken op de bovenverdieping (die later zelf c. heette). Sommige der in Pompeji (Via dell' Abondanza) opgegraven c. schijnen inderdaad ook als eetzaal gebruikt te zijn. In de grootere woningen van het Oosten was dit c. door een trap van buiten af bereikbaar. Men ontving er gasten, baarde er de dooden op voor de begrafenis, verzamelde zich daar voor het gebed en hield er familiefeesten en maaltijden.

Het c., waar Jesus het laatste Avondmaal hield (→ Jerusalem), ligt tegenwoordig, volgens de overlevering, buiten Jerusalem aan de Zuidzijde. Hier werd ten tijde van Constantijn de eerste kerk van Jerusalem gebouwd en in de 6e eeuw door een groote en rijke basiliek vervangen. In 1333 verkreeg Robert van Anjou van de Mohammedaansche overheerschers dit c. en zij vertrouwden het den Franciscanen toe. Toen na twee eeuwen een ingestorte muur een graftombe bloot legde, meenden de Mohammedanen daarin het graf van den profeet David te zien; zij verwoestten een deel der basiliek, richtten er een moskee in en verjoegen de Franciscanen. Deze mogen zich nu alleen op Goeden Vrijdag daar verzamelen om er te bidden. Het gebouw bestaat nu uit vier in zeer slechten staat verkeerende vertrekken of zalen, twee beneden en twee boven. Boven de moskee Masdzjid Nabi Doead ligt het c., dat men met een trap vanuit het binnenplein bereikt: het is een stuk van een Gotische kerk(de Zuiderzijbeuk van de Kruisridderskerk).

L i t.: Vigouroux, Dict. de la Bible (II, 1, kol. 399-403 en Suppl. I, kol. 1064-1084); Vincent en Abel, Jerusalem (II z.j., 421 vlg.); Lemmens, Die Franziskaner auf dem Sion (Beiheft der Franziskanischen Studien 1925). *Knipping.*

Congregatie der Religieuzen van O. L. Vrouw van het Cenakel, gesticht 1826 door Theresia Couderc in de Fransche Ardèche. Doel: contemplatie en actief

Wat niet onder C of Ce te vinden is, zoeke men respectievelijk onder K of Tsj, of onder Cae of Coe.

apostolaat, vooral door het geven van retraites. In Nederland te Tilburg.

Lit.: Katholiek Nederland (III, 266-267).

Cenchreae (ant. geogr.), havenstad van Corinthe aan den Saronischen zeeboezem, teg. Kenkri.

Cenci, Beatrice, dochter van den Romeinschen edelman Francesco, een losbandigen wreedaard, die haar met zijn tweede vrouw Lucretia in het slot Rocca Petrella bij Rieti opsloot. Een liefdesverhouding van Beatrice met den gehuwden slotvoogd Calvetti, door den vader ontdekt, was aanleiding, dat haar het leven nog meer tot een hel werd gemaakt. Met haar broer Giacomo ontwierp zij het plan, haar vader te laten vermoorden, waarin Lucretia, zij het dan aarzelend, toestemde. Calvetti en een sluipmoordenaar brachten het plan ten uitvoer. Het proces onder de regeering van paus Clemens VIII, waarbij volgens het barbaarsche gebruik dier dagen ook de pijnbank in werking werd gesteld, eindigde met de terechtstelling van Beatrice, Lucretia en Giacomo en de gebruikelijke confiscatie der bezittingen. Beatrice, die moedig den dood was ingegaan, werd door Rome vereerd als een martelares. Dit is te begrijpen, omdat de menigte de processtukken niet had ingezien en ten onrechte meende, dat de vader zich aan bloedschande tegenover haar had schuldig gemaakt. Het vrouwenportret in de galerij Borghese, zonder voldoenden grond aan Guido Reni toegeschreven, stelt Beatrice niet voor. Shelley wijdde aan deze gebeurtenis een drama, Guerrazzi een roman.

Lit.: N. Knoblich, Die Gesch. der B. C. (1926, een vert. v. d. verkorte Ital. uitg. v. C. Ricci); Pastor, Gesch. der Päpste (XI 1-7 1927, 615 vlg.). *Wachters.*

Cendrars, Blaise, Zwitsersch-Fransch dichter en romanschrijver; * 1887. Uit een zwerversleven gegroeid, getuigt heel zijn werk van zijn voorliefde voor een intens en gevaarlijk leven. Scherp is bij hem de zin voor het moderne, de beweging, het rhythme van vandaag. Zijn verzen munten uit door groote vormvrijheid en sterk uitingsvermogen. Hij schreef eveneens krachtig gegoten en heftig gekleurde romans, waarin sommige van de wonderlijkste en ontroerendste uitzichten van het hedendaagsch bewogen leven met onloochenbaar meesterschap worden geteekend.

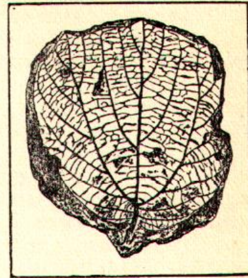
Voorn. werken: Du monde entier (1919); Dix-neuf poèmes élastiques (1919); Anthologie nègre (1921); L'Or (1925); Moravagine (1926); L'Eubage (1926); Le Plan de l'Aiguille (1929); Confessions de Dan Yack (1929); Rhum (1930); Aujourd'hui (1931). *Guiette.*

Cenereth of Ceneroth, → Genesar (Genesareth).

Cennini, Cennino, Ital. schilder en schrijver over kunst en kunstenaars; leefde op het eind der 14e en begin der 15e eeuw. Van zijn schilderwerken is weinig met zekerheid bekend, doch vermaard is zijn „Libro dell' Arte", waarsch. te Padua geschreven. Daarin noemt C. zich volgeling van Giotto. Uit het werk valt veel over de schildertechniek en het schoonheidsideaal der 14e eeuw te leeren. Kunst is volgens C. een middel om gestalten der verbeelding uit te drukken door vormen, die aan de werkelijkheid zijn ontleend. Laatste uitgave door Simi (1912).

Lit.: Loumier, Les traditions techniques de la peinture medievale (1914, 67 vlg.); von Schlosser, Die Kunstlitteratur (1924); Venturi, La critica d'arte alla fine del Trecento (in L'Arte 28, 1925, 233 vlg.). *Knipping.*

Cenomaan (Lat. Cenomanum = het tegenwoordige Le Mans in Frankrijk), onderste afdeeling van het boven-Krijt. Het meest bekend zijn glauconietische conglomeraten, zanden en mergels uit Engeland, N. Frankrijk en Westfalen, bijv. „upper greensand"; chlorietisch Krijt van Rouen; de „Tourtia" (naar Tournay); Essener Grünsand. Gidsfossielen voor het C., dat evenals het Krijt een zeeafzetting is, zijn o.a. Acanthoceras rothomagensis, Acanthoceras Mantelli, Pecten asper, Inoceramus striatus, Scaphites aequalis. Van veel gewicht is het voorkomen van afdrukken en verkoolde resten van loofboomen, bijv. Credneria, Ficus, Populus, Salix, Acer, Alnus in de Cenomane zandsteenen van Freiberg in Bohemen. Het zijn de oudste ons bekende angiospermen. In het C. had een belangrijke transgressie plaats, die groote gedeelten van de toenmaals bestaande vastelanden onder zee zette. *Crommelin.*

Cenomaan.
Credneria triacuminata.

Cenománi (ant. geogr.), groep Keltische stammen in Gallia Transpadana tusschen Adda en Etsch; een deel van dezen: de Aulerci in N.W. Gallië. De C. waren nl. omstreeks 400 v. Chr. grootendeels naar Italië getrokken. *Davids.*

Cenotaaph (< Gr. kenos = ledig, taphos = graf), graf, dat bij de Grieken en de Romeinen opgericht werd ter eere van dooden, wier lijk men miste, opdat aldus de ziel van den afgestorvene, ook in zijn vaderland, van den passenden cultus niet verstoken zou zijn.

Cenozoïcum, → Kaenozoïcum.

Censor, Romeinsch magistraat, die den → Census hield, de lijsten van burgers en ridders opmaakte, de senatoren koos, toezicht hield op de zeden, de staatsinkomsten verpachtte en openbare werken aanbesteedde. De twee censoren, gekozen in de comitia centuriata, moesten aanvankelijk patriciërs zijn; sinds 339 v. Chr. moest één van hen plebejer zijn. Ambtsduur: maximum 18 maanden. Periode tusschen twee censuren: lustrum. → Censuur. *Davids.*

Censorinus, 1° → Marcius.

2° Rom. geleerde uit de 3e eeuw na Chr., schrijver van: De Die Natali (de geboortedag), als verjaardagscadeau voor zijn beschermer; het is een verhandeling over allerlei problemen, die met den geboortedag in eng of minder eng verband staan. Het hierbij overgeleverde „Fragmentum Censorini" is niet van hem. *Zr. Agnes.*

Census (Lat.), schatting; de census, door den censor op het Marsveld te Rome gehouden, had ten doel een overzicht te krijgen over de burgerij, ten einde politieke rechten, financieele en militaire verplichtingen behoorlijk te verdeelen. Ieder burger moest verschijnen en zijn grondeigendom opgeven, alsook zijn overige bezittingen. → Censor. *Davids.*

Census-Reports, de verslagen van de tienjaarlijksche volkstellingen in Engelsch sprekende landen; vooral voor Britsch-Indië zeer belangrijke bron van studie.

Censuur (Lat. censura), 1° het ambt van → Censor, in 443 v. Chr. in Rome ingesteld. Duidde tevens zijn uitspraak aan.

2° In de **journalistiek** onderscheidt men een geestelijke en een wereldlijke censuur. De eerste

is de keuring op moreele of godsdienstige strekking van Katholieke dagbladen en tijdschriften door den daarvoor vanwege de geestelijke overheid aangestelden censor. Deze beoordeeling vindt, voor wat de dagbladen betreft, meestal a posteriori plaats, daar het in onzen tijd van snelle en omvangrijke berichtgeving voor den censor vrijwel onmogelijk is alle artikelen of berichten, welke daarvoor in aanmerking komen, vóór verschijnen te controleeren. De wereldlijke, meestal politieke censuur, keurt de verschijnende dagbladen en periodieken op hun politieken of staatkundigen inhoud. Vooral in tijden van oorlog of gisting wordt op de berichtgeving zeer strenge censuur uitgeoefend. In democratisch geregeerde landen bezit de drukpers volkomen vrijheid, behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet. *Weterings.*

3° In het **Staatsrecht** heet censuur het preventief toezicht van de overheid op openbaarmaking van gedachten of gevoelens door middel van drukpers, tooneel, bioscoop of radio.

N e d e r l a n d. Volgens de Grondwet (art. 7) heeft niemand in Nederland voorafgaand verlof noodig om door de → drukpers gedachten of gevoelens te openbaren. Voor boeken, couranten, tijdschriften, enz. kan dus in Nederland geen censuur ingevoerd worden. Een ieder is echter achteraf aansprakelijk voor de strafbare feiten of onrechtmatige daden (opruiing, beleediging, enz.), die hij door zijn publicaties gepleegd heeft. Ten aanzien van tooneelvoorstellingen heeft de burgemeester het recht deze te verbieden, wanneer hij meent, dat zij in strijd zijn met de openbare orde of de zedelijkheid (art. 221 Gem. Wet). Voor films bestaat eveneens een censuur, die uitgeoefend wordt door de Centrale Commissie voor de filmkeuring, die er voor te waken heeft, dat geen films vertoond worden, die in strijd zijn met de goede zeden of de openbare orde. Bij verordening kan een gemeenteraad nog een plaatselijke nakeuring voorschrijven, terwijl de burgemeester het vertoonen van een film verbieden kan, indien van de vertooning van een goedgekeurde film toch in zijn gemeente ordeverstoring te vreezen is (Wet v. 14 Mei 1926, Stbl. 118). Op radio-uitzendingen bestaat sinds 1930 censuur van de Radio-Omroep-contrôle-commissie, die moet toetsen of de uitzendingen geen gevaar opleveren voor de veiligheid van den staat, de openbare orde of de goede zeden (K. B. v. 3 Juli 1930, Stbl. 272, K. B. v. 27 Febr. 1933, Stbl. 66). De organen, belast met censuur, mogen niet toetsen aan andere belangen dan de wet noemt. Doen zij dit toch, dan maken zij zich schuldig aan → détournement de pouvoir. *Struycken.*

B e l g i ë. De Belgische grondwet heeft een stelsel van nooit geëvenaarde persvrijheid ingevoerd. „De pers is vrij; de censuur kan nooit ingesteld worden'' (art. 18). Het verbod is gericht tot de openbare macht: niet alleen tot de uitvoerende, maar ook tot de wetgevende macht. De regel waarborgt volledige vrijheid onder voorbehoud van den eerbied voor de rechten van anderen en mits naleving van de wet op de schrijversrechten.

De grondwet heeft in den oorlogstoestand niet voorzien. Tijdens den oorlog 1914—1918 werd de Belg. pers in het vrij gebleven gedeelte van het land en in de landen van de bondgenooten aan censuur onderworpen. *V. Boon.*

Censuur op t o o n e e l door Burgemeester en Schepenen (→ Gemeentewet). Op f i l m s: als op het tooneel. Bovendien een extrakeuringscommissie (Wet van 1 Sept. 1920, K.B. 10 Nov. 1920, 14 Maart 1921, 26 Mei 1921, 4 Jan. 1922 en 11 Mei 1922. R a d i o-censuur is geregeld volgens de radiowet en door de inrichting van het Nat. Radio Instituut.

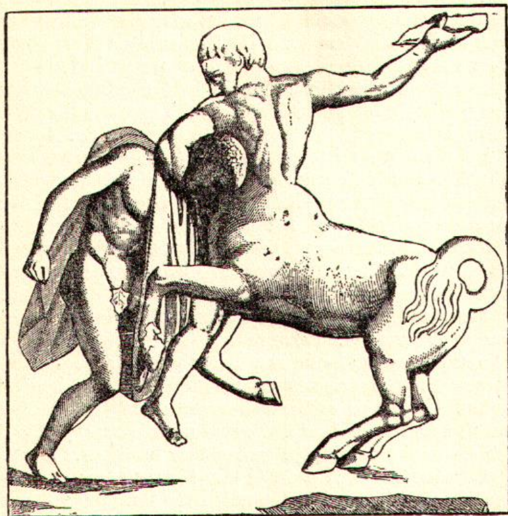
4° In het **Kerkelijk Recht** kan censuur een voorafgaand onderzoek beduiden, hetgeen voor sommige boeken wordt vereischt, opdat zij mogen worden uitgegeven en gelezen (→ Boekenwetten); het woord c e n s u r a beteekent echter vooral een straf, welke een gedoopte beloopt, die met boozen wil een kerkelijk gebod overtreedt, en waardoor hij van bepaalde geestelijke goederen wordt beroofd, terwijl hij evenwel na oprecht berouw van de straf móet worden ontslagen. Drie soorten van censuur bestaan er, nl. de e x c o m m u n i c a t i e, het p e r s o o n l ij k i n t e r d i c t en de s u s p e n s i e. Behalve de paus kunnen slechts zij een censuur opleggen, die in de Kerk voor hun onderdanen wetten kunnen uitvaardigen, bijv. de bisschoppen, conciliën en oversten van reguliere, exempte instituten. Een censuur kan in de wet zijn vastgelegd (a jure) of door een afzonderlijk gebod zijn opgelegd (ab homine); ze kan vanzelf worden beloopen (latae sententiae) of pas na uitspraak van den rechter (ferendae sententiae); de kwijtschelding kan gereserveerd zijn of niet. Nooit wordt een censuur weggenomen tenzij door een absolutie. Is de censuur niet gereserveerd, dan kan iedere biechtvader in de biecht er van ontslaan. Is de censuur gereserveerd, dan kan per se alleen hij ervan ontslaan, aan wien zij gereserveerd is. In stervensgevaar echter, en in een urgent geval, waarin nl. ergernis of schande dreigt, wanneer men zou moeten wachten tot faculteit gevraagd is aan wie reserveerde, kan iedere biechtvader (in stervensgevaar iedere priester) van alle censuren ontslaan, maar met verplichting van „recursus" binnen een maand tot hem, aan wien de absolutie gereserveerd is, en wel onder straffe van herval in de censuur, na geweken stervensgevaar echter alleen bij censuren, die ófwel heel afzonderlijk zijn opgelegd (ab homine), ófwel heel bijzonder (specialissimo modo) aan den H. Stoel zijn gereserveerd. *Beyersbergen.*

Cent, naam voor $^1/_{100}$ der munteenheid in Nederland, V. S. van Amerika, Canada, Britsch West-Indië en de Sandwich-eilanden. De oudste cent in N e d e r l a n d was een koperen munt, die den duit in 1819 verving. In 1878 werd de koperen cent door den bronzen cent vervangen. De oudste halve cent is eveneens van 1819, de huidige van 1877, terwijl de $2^1/_2$-centstukken van 1877 dagteekenen. De Ned. cent behoort tot de pasmunt (→ Munt). *Vorstman.*

Centaur (G r. m y t h.), een wezen, in Thessalië, half mensch half paard. De Centauren zijn op enkele uitzonderingen na wellustig van aard en verzot op wijn. Bekend is hun strijd met de Lapithen. Voorgesteld als paard met bovenlijf van een mensch. Later ook vrouwelijke Centauren. *Weijermans.*

V o o r s t e l l i n g i n d e k u n s t. Reeds bij de Babyloniërs komt een gevleugeld wezen voor, dat zeer veel gelijkenis vertoont met den c., en, belangrijk omgewerkt, geeft de Etruskische kunst eenzelfde voorstelling. Het vroegst ontdekt men in de Gr. kunst den strijd van Hercules met den c. (bronsreliëf uit Olympia, lekythos te Berlijn), maar later wordt deze voorstelling geheel verdrongen door den Lapithenstrijd, welke in een der oudste vormen op de François-vaas voorkomt. Deze laatste voorst. wordt gedurende en na de Perzische oorlogen zeer populair (wellicht omdat men in den c. den barbaar zag): W. gevel van den

tempel van Olympia, Parthenonmetopen, roodfigurige vazen). Later wordt de uitbeelding zeldzamer. In de Hellenistische kunst beeldt men graag c. in dronkenschap of liefdeshartstocht uit (nimfen-roovende c.),

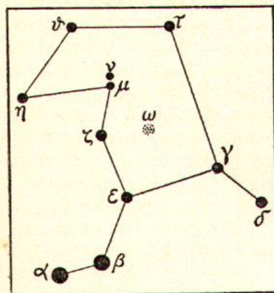
Centaur (Metoop van het Parthenon te Athene).

of men geeft ze op jachttafereelen in strijd met wilde dieren. In deze naturalistische kunst zoekt men naar een zoo aannemelijk mogelijke uitbeelding der verbinding van menschenlijf en dierenlichaam. In de middeleeuwen blijft de voorst. van den c. bestaan en wel vooral als ornament van kapiteelen en friezen. S. Bernardus meent tegen dergelijke „wanstaltigheden" zelfs te moeten waarschuwen: ze zijn even dwaas als kostbaar. In de iconographie bekleedt de c. echter een vrij voorname plaats; hij komt voor als zinnebeeld van den duivel (bijv. bij de bekoring van den H. Antonius, abt), strijdend tegen den Goeden Herder of de menschelijke ziel (psalter van Albani); verder in de 14e eeuw als beeld van den dood (zoo in het Missaal van Petrus Raimbaucourt uit 1323, in de Koninkl. Bibl. te Den Haag); verder als symbool der barbaarschheid, eigenzinnigheid enz. De Renaissance neemt de mythol. voorst. over; jagende c., gevecht met de Lapithen, enz. (Michelangelo: reliëf). In de Barok is hij een geliefd object van anatomische bravour.

L i t.: Baur, Centaurs in ancient art (1912). *Knipping.*

Centaurea, → Korenbloem.

Centaurus, sterrenbeeld nabij de Zuidelijke hemelpool, in Ned. onzichtbaar. Nergens aan den hemel vindt men twee zulke heldere sterren zoo dicht bij elkaar als α en β Centauri: α (afstand 4,3 lichtjaar), helderheid 0,1 grootteklassen) is even helder als Wega, en β (afstand ca. 300 lichtjaar, helderheid 0,9 grootteklassen) even helder als Altaïr. α Centauri is een der eerste sterren, waarvan de afstand kon worden gemeten (1839); het is een prachtige dubbelster, reeds in een kleinen kijker als zoodanig te herkennen, waarvan de beide componenten in 78,8 jaar om elkaar heen wentelen.

Centaurus.

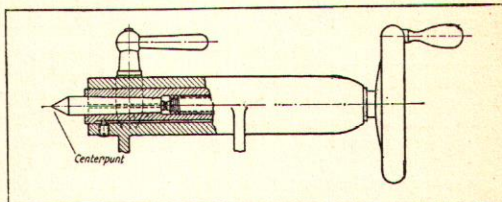
Er is slechts één ster bekend met een kleineren afstand dan αCentauri: deze ligt eveneens in C., vlak bij α en heeft den naam Proxima Centauri gekregen; haar afstand bedraagt 4,27 lichtjaar, haar helderheid 11 grootte-klassen.

Verder bevat C. den bolvormigen sterrenhoop ω Centauri, een der weinigen van deze soort, die met het bloote oog is waar te nemen, als een wazig vlekje van de 4e grootte-klasse; de afstand bedraagt ca. 20 000 lichtjaar. *G. Mulders.*

Centena, → Honderdschap.

Centenarius, in de Frankische periode der rechtsgeschiedenis, een door het volk zelf gekozen rechter (honderdman), die zelf niet recht spreekt, maar belast is met het bijeenroepen der gerechtsvergadering, waar hij als leider optreedt en recht eischt. Wat recht is, wordt oorspronkelijk uitgemaakt door het geheele volk, later door de → rachineburgii (oordeelvinders). Soortgelijke taak als die van den c. wijst de lex Salica aan voor den → thunginus. *Hermesdorf.*

Center of c e n t e r p u n t noemt men vnl. in de metaalbewerking, het door een ingeslagen putje aangegeven middelpunt van een te boren gat. Ook: stalen pen, waarmede de inslag wordt aangebracht, gehard stalen pen in vasten en (of) lossen kop van een draaibank, waartusschen het te bewerken materiaal wordt opgespannen. → Centreeren. *Beijnes.*

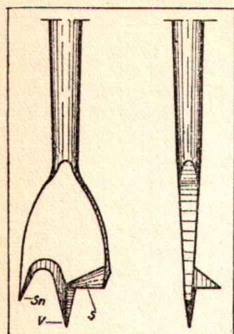
Center op lossen draaibankkop.

Centerapparaat, gereedschap, toegepast in de metaalbewerking o.a. bij het zuiver centrisch opspannen van ronde staven op de draaibank. Men brengt vooraf een zuiver haaksch dwarsvlak aan, waarvan met behulp van het c. het middelpunt bepaald wordt. Voorbeelden van gangbare c. zijn: 1° een holle kegel, die, zuiver met zijn hoogte in de langsas van de staaf, op den staafkop geschoven wordt, voorzien van een in de as van den kegel beweegbare, scherpe, stalen pen, waarmede door een hamerslag op de pen het middelpunt gemarkeerd kan worden. 2° Een stalen rechte hoek, met vaste stalen lineaal als bissectrix van den rechten hoek, wordt schrijlings op de staaf geplaatst en langs de bissectrix-lineaal met kraspen een middellijn op het haaksche dwarsvlak getrokken. Het snijpunt met een, op overeenkomstige wijze aangebrachte, tweede middellijn geeft het staafmidden.

Grootere werkstukken worden tusschen centreerende klauwplaten opgesteld en worden gecentreerd door draaiing t.o.v. een vaste stift. *Beijnes.*

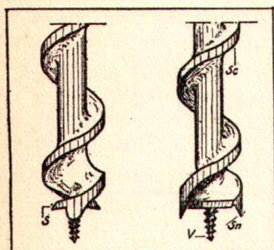
Centerboor of c i n t e r b o o r wordt toege-

past in de houtbewerking voor zuiver cylindrische gaten (geleiding) of verzonken gaten met platten bodem. Bestaat in eenvoudigste uitvoering uit een geleidende centrische punt, meestal uitgevoerd als een van schroefdraad voorziene voorlooper, een evenwijdig aan de booras staanden snijtand, die de houtvezels langs den omtrek van het gat doorsnijdt, en 'n diametraal hiertegenover, loodrecht op de booras staande snijsnede, die de spaan van den bodem aflicht. In deze volgorde komen de onderdeelen bij het indringen in het hout in werking. Bij steekbanken combinatie met vierkanten hollen steekbeitel. Vgl. de bij metaalbewerking gebruikelijke penboor. Ook: zwikboor voor kuipers om gaten voor een zwik te boren.

Centerboor. S = snijsnede; Sn = snijtand; V = voorlooper.

Beijnes.

Centerboor. S = snijsnede; Sc = schroefdraad voor spaanafvoer; Sn = Snijtand; V = voorlooper.

Centésima rerum venalium, een belasting van 1% op handelswaren in het Romeinsche keizerrijk.

Centigern [ook Kentigern of Contigern, waarvan een Gallische diminutiefvorm Mun-gu (St. Mungo)], een beroemde geloofsapostel van Noord-Engeland en de eerste bisschop van Glasgow; * ca. 518, † 13 Jan. 603 (?). C. stamde uit een koninklijk geslacht en werd op 25-jarigen leeftijd tot bisschop gewijd ; hij werd echter gedwongen te vluchten naar Wales, waar hij verschillende kloosters stichtte. In 573 keerde C. naar Noord-Engeland terug. Hij zond, naar men zegt, missionarissen naar de Orkney-eilanden, IJsland en Noorwegen. Vele kerken in Zuid-Schotland en Cumberland zijn hem toegewijd. Feestdag 13 Jan.

L i t. : H. Williams, Christianity in Early Britain (Oxford 1912) ; H. L. Simpson, S. Mungo (Londen 1918). *J. v. Rooij.*

Centigraad-thermometer wijst 0° bij het vriespunt en 100° bij het kookpunt van water aan, onder een druk van 760 mm kwik. De afstand tusschen 0° en 100° is in 100 gelijke graden verdeeld. De schaal van den c.-t. werd door Christin (Lyon) 1743 bepaald. De c.-t. wordt algemeen gebruikt (→ Absolute temperatuur), uitgezonderd in de Eng. sprekende landen. → Fahrenheitschaal. De c.-t. wordt ook C e l s i u s - thermometer genaamd, alhoewel Celsius (Upsala 1742) 0° bij het kookpunt en 100° bij het vriespunt van het water had geplaatst, wat later door Strömer werd omgewisseld. *V. d. Broeck.*

Centimani (Lat.), de honderdhandigen; → Hekatoncheiren.

Centime, naam voor 1/100e der munteenheid in België, Frankrijk en Zwitserland. Maakt samen met het twee centime-stuk de koperen pasmunt uit in België. Aan dit laatste muntstuk wordt in Vlaamsch-België de naam van cent gegeven.

Centimeter (eenheid van capaciteit), → Eenheden (electrische).

Cento (Lat., = lappendeken; Gr. kentroon), gedicht, samengesteld uit verzen of deelen van verzen van andere dichters (vooral Homerus en Vergilius). Zeer bekend is de obscene c e n t o n u p t i a l i s van Ausonius uit Vergilius. Nog in 1814 maakte Beuchot een politieke c. tegen Napoleon. Tegenwoordig niet meer in zwang. *Zr. Agnes.*

C e n t o a n t i p h o n a r i u s is de verzameling van Mis- en Officiezangen, van verschillende herkomst, tot één geheel gecompileerd door S. Gregorius I in het Antiphonarium. Om het karakter van compilatiewerk te doen uitkomen, heeft de levensbeschrijver van Gregorius, Johannes Diaconus, diens Antiphonarium voor het eerst zoo genoemd. *Bruning.*

Centon Epistolario, Spaansche brievenbundel van 105 brieven, behandelend de geschiedenis en chronique scandaleuse van het einde der 15e eeuw, zoogenaamd geschreven door een lijfarts van koning Johan II. Het is echter een vervalsching uit de 17e eeuw, geschreven door den graaf de la Roca († 1658), om de oudheid van zijn geslacht te bewijzen. *Borst.*

Centonisatie, procédé van Gregoriaansche compositie, waarbij bestaande melodische formules volgens bepaalde regels tot een nieuw geheel worden samengevoegd. → Gregoriaansch (sub Vormleer).

Cento novelle antiche (N o v e l l i n o), beroemde verzameling van honderd Ital. novellen van een onbekenden schrijver uit de 13e eeuw; voor het eerst uitgegeven te Bologna (1525), opnieuw uitg. te Milaan (1825).

L i t. : D'Ancona, Studi di critica e Storia letteraria (Bologna 1880, ²1912).

Centra (K o n g o) zijn nieuwe dorpen of steden, die zich ontwikkelen in de nabijheid der Europeesche posten of ondernemingen. Hun bevolking bestaat uit inboorlingen, die van hun hoofdijen losgeraakt zijn en gedeeltelijk aan den invloed der voorvaderlijke gebruiken ontsnapt zijn.

Die agglomeraties staan onder de voogdij der administratieve overheden. Zij bezitten hun eigen rechtbank en een zekere zelfstandigheid voor wat betreft beheer, huishoudkunde en politie. Hun statuut is bepaald door een decreet van 23 Nov. 1931. *De Jonghe.*

Centraal (m e e t k.) is de rechte, die de middelpunten van twee cirkels of bollen verbindt.

Centraal-Afrikaansche talen, → Cultuurkringen.

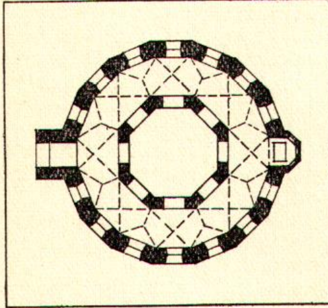
Centraal-Amerika, → Middel-Amerika.

Centraal-Australië, territorium van den Austr. Statenbond, Midden-Austr.; hoofdplaats S t u a r t. Opp. 570 000 km²; 400 inw., dus bijna onbewoond. Enkele veestations liggen aan weerszijden van de overland-telegraaflijn, welke C.-A. doorkruist. De eenige weg is de spoorlijn vanuit Z. Austr. naar Stuart. Het N. deel is zelfs nog niet nauwkeurig verkend. Economisch van geen belang; landbouw is door de groote droogte onmogelijk (→ Australië); slechts wat uiterst extensieve veeteelt en eenige mijnbouw (goud). Vanuit den Lutherschen missiepost Hermannsburg (100 km W. van Stuart) zending onder de Inheemschen. *Zwagemakers.*

Centraal-Azië. Dit is een begrip, dat geographisch niet nauwkeurig vaststaat. Von Humboldt gebruikte het woord om er de ligging in het centrum

mee aan te geven. Von Richthofen bedoelde er mee het woestijn- en steppengebied zonder afvloeiing. Liever spreekt men thans van het h o o g e A z i ë, daar het het grootste gebied op aarde omvat met hooggebergten en hoogvlakten. Het geheel is ong. 1/5 van Azië, een driehoek met als hoekpunten: Pamir, Junnan en Grooten Chingan. *Heere.*

Centraalbouw is een gebouw, gegroepeerd om een bepaald middenpunt, zoodat de centrale ruimte domineert. Deze ruimte kan rond, veelhoekig of gelijkarmig kruisvormig zijn en zoowel met vlak plafond als met gebogen gewelven worden afgedekt. Bij de Grieken en Romeinen komt c. voor. Een mooi voorbeeld is het Pantheon te Rome. In de Bijzantijnsche bouwkunst vierde de c. triomfen (→ Aya Sophia). In de Romaansche en Gotische periode werd de c. minder toegepast, doch weer meer in den Renaissance-kerkbouw, o.a. de St. Pieterskerk te Rome, welke door Maderna later met een langbouw werd vereenigd. Deze combinatie vindt men in den Kath. kerkbouw veel. Bij den Prot. kerkbouw komt c. vaak voor. Bij de logische groepeering der zitplaatsen rond het spreekgestoelte kan de c. goede oplossingen geven.

Centraalbouw. Plattegrond van de Karolingsche kapel op het Valkhof te Nijmegen. Oudste voorbeeld van Centraalbouw in Nederland.

In Nederland werden de laatste tientallen jaren veel Kath. kerken in c. ontworpen, waarmede gepaard ging een ontwikkeling van den koepelbouw; o.a. door arch. J. Cuypers kerken in Beverwijk, Dongen, Hilversum, door arch. Jan Stuyt de St. Catherijnckerk in Den Bosch, de H. Landstichting; door arch. Valk kerken te Utrecht en Waalwijk en een zeer gewaardeerde toepassing van c. in de bedevaartskapel te Dokkum. Tegenover het voordeel van een groote, machtig imponeerende centrale ruimte, staan de nadeelen, dat het priesterkoor in de ruimtewerking slechts op de tweede plaats komt, dat de richting naar het priesterkoor niet duidelijk spreekt en dat bij een ronde kerk de goede plaatsing van de banken soms moeilijkheden ondervindt; daarenboven is een goede acoustiek moeilijk verkrijgbaar. *Thunnissen.*

Centraal Bureau van Beroepskeuze, → Interdiocesane Jeugdcommissie.

Centraal Bureau van het Ned. Landbouwcomité, → Landbouwcomité.

Centraal Bureau voor Statistiek, gevestigd te Den Haag, opgericht bij Kon. Besluit van 9 Januari 1899; → Statistiek.

Centraal-eruptie, → Vulkanisme.

Centraal-gebergte of S n e e u w g e b e r g t e, benaming gegeven aan het gebergte, dat vanaf 130° O. heel de lengte van Nieuw Guinee in W.—O. richting (de lengte is drie maal zoo groot als die der Alpen tusschen Lyon en Weenen) doorsnijdt, te beginnen met het C h a r l e s - L o u i s - en het W e ij - l a n d - g e b e r g t e (hoogste top 3 700 m), verder Oostwaarts het N a s s a u - g e b. met de Idenburg- (4 800 m) en Carstensz-toppen (5 000 m), het O r a n j e g e b. met den Wilhelmina- (4 750 m) en Juliana-top (4 700 m), dan het Sterren-geb., dat op de grens ligt tusschen Ned. en Australisch Nieuw Guinee. Alle toppen boven 4 500 m zijn met sneeuw en ijs bedekt.

R e l i ë f e n f o r m a t i e. Steile kammen, diepe dalen. Vier en meer evenwijdige ketens, die coulissengewijze achter elkander zijn opgebouwd door rivieren in N.—Z. en Z.—N. richting onderbroken. Ten Z. van het Centraal-gebergte is een groote breuk, waar het inzinkingsbekken van de Arafoera-zee begint. Het gebergte is zeer jong; jong-Tertiaire gesteenten worden in de voorste ketens aangetroffen. Het geheele Tertiair is in een opvolgende serie van sedimenten vertegenwoordigd.

R i v i e r e n. Op de Z. helling ontspringen de Fly-rivier, de Digoel, de Eilanden-riv., de Pater Le Cocq d'Armandville-rivier, de Mimika, enz.; op de N. helling de Rouffaer- en Idenburg-rivier en andere zijtakken der Mamberamo-rivier, de Kaiserin-Augusta-rivier, enz.

G e s c h i e d e n i s. Het Centraal-gebergte is het eerst vermeld op de kaart van Arent Martensz de Leeuw, in 1623 opperstuurman van de „Pera" onder Carstensz. In 1909 werd de Wilhelmina-top door L o r e n t z en N o u h u ij s beklommen. Verschillende militaire expedities droegen veel tot verdere kennis van het gebergte bij.

L i t.: mr. H. A. Lorentz, Zwarte menschen, witte bergen (1913); A. Pulle, Naar het Sneeuwgebergte v. Nieuw Guinee met de 3e Ned. Expeditie (1915); Verslag v. d. mil. exploraties van Ned. Nieuw Guinee, 1907—1915 (Weltevreden 1920, 389 vlg.). *Cappers.*

Centraal Genootschap voor kinder-, herstellings- en vacantiekolonies, kortweg: „Centraal Genootschap", verzorgt kinderen van alle gezindten, werd gesticht in 1902, heeft 445 afdeelingen over geheel Ned. verspreid, beschikt over 11 huizen aan zee en in de bosschen, met 1 170 bedden, verzorgde in 1933: 6 621 kinderen met 276 034 verpleegdagen en had in dit jaar een budget van ongeveer 4 3/4 ton. *H. Damen.*

Centraal Missie Bureau, een instelling van de gezamenlijke kerkvoogden van Ned.-Indië; werd in 1931 opgericht tot behartiging van de gemeenschappelijke en afzonderlijke belangen der Katholieke missies van Ned.-Indië, die het in opdracht der kerkvoogden voor de behandeling van alle missie-aangelegenheden met de regeering in Indië en met andere instellingen in Indië of elders vertegenwoordigt. Zetel te Batavia; de apostolisch vicaris van Batavia is ambtshalve voorzitter van het Dagelijksch Bestuur.

Centraal orgaan wordt een orgaan genoemd, wanneer hiervan de regeling der functies van andere organen afhankelijk is, zooals bijv. het hart in het bloedvatensysteem.

Centraal-plateau, het oude rompgebergte in midden-Frankrijk, deelen van het Armoricaansch gebergte, welker kristallijne gesteenten tot ca. 1 100 hoogte gaan. Door de opplooiing van de Alpen is de Oostrand een steil breukgebied geworden, terwijl het Westen langzaam afhelt naar Limousin. Door enkele inzinkingen stroomen Loire en Allier. Op de breuklijnen kwam veel vulkanisch gesteente omhoog. Het Zuid-Westen heeft onvruchtbare kalkgebieden (Les Causses). De kristallijne hoogvlakten dragen armelijke heiden, de lavagebieden zijn zeer vruchtbaar, maar

vooral de dalen (Limagne) leveren ooft, koren en vee. Bekende badplaatsen (Vichy) bevinden er zich, naast toeristenplaatsen (La Puy) en industriesteden (Limoges, Clermont-Ferrand en St. Etienne). Vooral de rijke steenkoollagen (St. Etienne en Alais) bevorderen de metaalindustrie. Het geheele gebied, ca. 400 km lang en breed, is een klimaatscheiding tusschen Atlantisch en Middellandsche-Zeeklimaat.

Lit.: H. Baulig, Le plateau central de la France (Parijs 1928); L. Farges, La haute Auvergne (Aurillac 1928); H. Pourrat, Ceux d'Auvergne (Parijs 1928). *Heere.*

Centraal Verbond van R. K. Gezellen-vereenigingen, → Gezellen.

Centraal Zielkundig Beroepskantoor, als eerste particulier instituut voor beroepskeuze te Utrecht opgericht onder leiding van prof. dr. Jac. van Ginneken en prof. dr. F. Roels, legt zich eenerzijds toe op de beroepsanalyse of de karakteristiek der vakken en anderzijds op de geschiktheidsdiagnose, d.i. het psychologisch onderzoek der beroepscandidaten. *Eras.*

Centrale Boerenleenbank, → Boer (sub. II, E).

Centrale Jeugdraad, ingesteld bij K. B. van 1 April 1920, behartigt de belangen van de vrije jeugdvorming en van de ontwikkeling der jeugd in het algemeen buiten het schoolonderwijs. De C. J. is het leidend orgaan, dat de regeering bijstaat op het gebied van de vrije jeugdvorming en vormt het centrale punt, van waaruit het geheele jeugdwerk wordt overzien. Hij bestaat uit ten minste zes leden die door de regeering worden benoemd en ontslagen. Een derde van de leden treedt om de twee jaren af, de aftredenden zijn terstond herbenoembaar. De voorzitter wordt door de regeering uit de leden benoemd en ontslagen, de minister van Onderwijs voegt aan den C. J. een secretaris toe. *H. Deelen.*

Centrale Magazijnen van Militaire Kleeding en Uitrusting, te Amsterdam en te Woerden gevestigde inrichtingen voor aanschaffing, keuring, oplegging, herstelling, enz. van voor het leger in vredes- zoowel als in oorlogstijd bestemde voorwerpen van kleeding en uitrusting. De aanschaffing, keuring en opslag van nieuwe goederen vindt hoofdzakelijk te Amsterdam plaats, terwijl de herstelling, reiniging, opslag enz. van gebruikte goederen, w.o. vooral tentmateriaal en nachtlegergoederen, in het algemeen te Woerden geschiedt.

De leiding van het geheel berust bij een hoofdofficier van de intendance, terwijl het administratief beheer van de voorraden in handen is van officieren van de militaire administratie, zgn. magazijnmeesters. De keuring geschiedt door de tot genoemde inrichtingen behoorende zgn. keuringscommissie, met een kapitein-intendant als hoofd en drie keurmeesters specialisten resp. voor textielgoederen, ledergoed, en ijzer- en blikwaren en overige goederen, als leden.

Zoowel in de inrichting te Amsterdam als te Woerden vinden eenige honderden mannelijke en vrouwelijke krachten arbeid.

Sedert de vereeniging van de departementen van Oorlog en Marine heeft ook de aankoop en de keuring van vele voor de Koninklijke Marine bestemde goederen in de Centrale Magazijnen plaats. *v. Leeuwen.*

Centrale Proeftuin, → Proeftuinwezen.

Centrale Provinciën en Berar, rechtstreeks bestuurd gebied in het midden van Voor-Indië, (21° 30′ N., 81° 30′ O.); 259 000 km², 14 000 000 inw.; overgangsgebied vormend tusschen Hindoestan en Dekan. Hoofdstad Nagpoer.

De bodem bestaat deels uit vruchtbare zwarte aarde (verweerde lavabodem), deels uit minder goed doorlaatbaar archaeïsch gesteente. Klimaat warm en tamelijk vochtig: 80—180 cm neerslag per jaar. De landbouw levert gerst, tarwe, en katoen; de hoogere deelen zijn begroeid met bosch. Belangrijke mijnbouw: mangaan en ijzererts, steenkolen. *G. de Vries.*

Centrale Raad van Bedrijven. Toen in April 1919 de gezamenlijke R.K. Vakbeweging van Nederland haar → Paaschmanifest de wereld inzond, deelde zij daarin mee, dat zij een R.K. Centralen Raad van Bedrijven had gevormd. Deze C. R. v. B. zou tot taak hebben: in geheel het Nederlandsche bedrijfsleven den stoot te geven tot collectieve arbeidsovereenkomsten en andere bedrijfsregelingen, waardoor de rechtspositie en de economische positie der werknemers zoo krachtig mogelijk zou worden en het bedrijfsleven zoo hecht mogelijk gegrondvest.

Behalve uit een bestuur zou de C. R. v. B. bestaan uit een aantal R.K. Bedrijfsraden, in de verschillende bedrijven des lands gevormd.

In Juli 1919 hield deze C. R. v. B. zijn bijzonder luisterrijk Congres te Den Haag, waarop alle in het Paaschmanifest voorgedragen grondslagen voor de collectieve arbeidsovereenkomst van den nieuwen tijd met overweldigende meerderheid werden aanvaard.

Toen later de Statuten van den C. R. v. B. werden bewerkt, werd hij onderverdeeld in drie Algemeene Bedrijfsraden, één voor het Land- en Tuinbouwbedrijf, één voor het Middenstandsbedrijf, één voor het Grootbedrijf.

De schoone taak van dit zoo veel belovende lichaam was echter spoedig ten einde, omdat de groot-werkgevers zich reeds in 1920, 1921 van de nieuwe beweging afkeerden.

Lit.: prof. dr. J. A. Veraart, Beginselen der Economische Bedrijfsorganisatie. *Veraart.*

Centrale Raad van Vakbelangen is samengesteld uit de buitengewone leden van de Ver. ter bevordering van de belangen des boekh., o.a. de Ned. Boekverkoopersbond, de Ned. Uitgeversbond, de Boekbinderspatroons, de federatie der werkgeversorganisaties in het boekdrukkersbedrijf, de Leesbibliotheekhouders en de Ver. ter bevordering van het Vlaamsche Boekwezen. De C. R. heeft ten doel het behartigen der gemeenschappelijke en onderlinge vakbelangen der leden van bovengenoemde bonden. *P. Coebergh.*

Centrale Vakvereenigingsraad van de Unie der Sovjetrepublieken (C.V.R.) is belast met het bestuur van de in één verband samengetrokken verschillende revolutionnaire vakvereenigingen der Sovjet-republieken, welke in 1932 te zamen 16 500 000 leden telden. De C.V.R. heeft ook de leiding op het revolutionnaire vakvereenigingscongres, hetwelk om de twee of drie jaar wordt belegd. Op het negende en laatstgehouden congres in 1932 waren 1 970 leden aanwezig, afgevaardigd door 44 verschillende vakvereenigingen.

Lit.: Internat. Handbuch des Gewerkschaftswesens; Le Mouvement Syndicat (Bur. Int. Trav. Genève 1927); Informations Sociales (Bur. Int. Trav. Genève 1932; 11 Juli, 6855); Wirtschaft u. Technik (28 Febr. 1932); De Vakbeweging (II 1921, 45 vlg.; VIII 1928, 239 vlg.); De Socialist. Gids (1928, 1087); Slotemaker de Bruine, Christ. Sociale Stud. *Eras.*

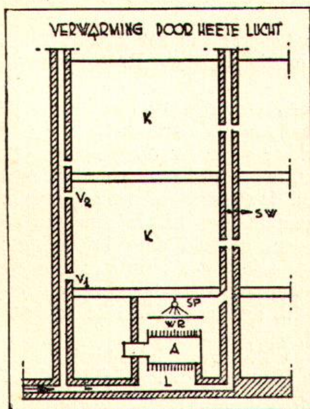
Centrale verwarming, de verwarming van

meerdere ruimten van een gebouw vanuit één warmtebron. Reeds bij de Romeinen was centrale verwarming bekend, doch de tegenwoordige systemen dateeren uit de tweede helft van de 19e eeuw.

Centrale verwarming heeft hygiënisch veel voordeelen. Eenvoudige bediening van uit één punt, nog te vergemakkelijken door een oliestookinrichting, inplaats van steenkolen. Weinig stof, asch en verbrandingsgassen, gemakkelijke en continue verwarming ook van gangen en portalen; zonder oververhitting, die eventueel nog door automatisch werkende regelingstoestellen (thermostaten) te voorkomen is. Een nadeel is echter, dat bij een defect aan de leiding dikwijls het geheele verwarmde gebouw daarvan den invloed ondervindt. Men onderscheidt: 1° electrische verwarming; 2° verwarming door heete lucht; 3° verwarming door stoom; 4° laagdruk- en 5° hoogdrukwarmwaterverwarming.

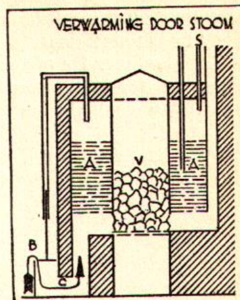
1° Electrische verwarming is van hygiënisch standpunt ideaal, doch te duur om veel toegepast te worden. In landen, waar de gesmolten sneeuw der bergen veroorlooft op goedkoope wijze waterkrachtcentrales te verkrijgen, die electriciteit opwekken, is electrische verwarming ook economisch te verantwoorden.

2° Heeteluchtverwarming is de oudste c. v. en wordt ook nu nog toegepast. De warme lucht ontstaat in de heeteluchtkamer W R door den met ribben voorzienen verwarmingsketel A. Met de verwarming is daarbij, zooals uit de teekening blijkt, een overvloedige ventilatie verbonden. De buitenlucht treedt langs L binnen en langs S W in de kamers, om die langs V_1 en V_2 weer te verlaten. Het is noodig de zeer droge lucht door 'n sproeier S P te bevochtigen. De toegevoerde lucht moet zuiver zijn en de verwarmingsruimte (heeteluchtkamer) op tijd gereinigd worden om onaangename geuren te voorkomen. De ventilatie beweegt zich niet altijd langs den voorgeschreven weg; in het algemeen is deze c. v. meer geschikt voor groote ruimten, als kerkgebouwen, dan voor woningen. De verwarming komt vlug tot stand.

A = verwarmingsketel; K = te verwarmen vertrekken; L = toevoerkanaal versche lucht; SW = stijgschacht heete lucht; SP = sproeier; V_1-V_2 = ventilatie-kanalen; WR = heete luchtkamer.

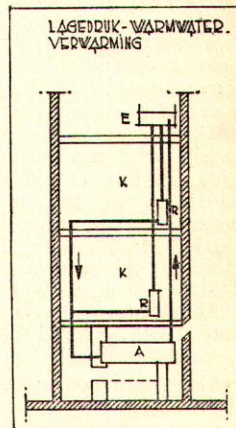
3° Stoomverwarming is vooral geschikt, om op grooten afstand te verwarmen en wordt met voordeel toegepast daar, waar reeds voor andere doeleinden stoom wordt gemaakt; dan heeft men zelfs geen afzonderlijken stoomketel noodig. De ontwikkelde stoom wordt door met isoleerende stof omgeven buizen naar de stoomkachels (radiatoren of caloriferen) in de vertrekken gebracht en de latente warmte van den stoom (bij het ontstaan van 1 liter condenseerwater komen 540 warmte-eenheden vrij) komt dan ten nutte van de kamerverwarming. Het condenseerwater vloeit weer naar den ketel terug. De verwarming geschiedt zeer vlug. In woonhuizen past men laagdrukstoomverwarming toe (1 atmospheer), in groote gebouwen en op afstand is hoogdruk (2—5 at) meer economisch, maar er zijn voorzorgsmaatregelen noodig. De verwarmingslichamen (radiatoren) dienen stofvrij gehouden te worden, daar anders door de groote hitte der radiatoren (95° C) het stof verbrandt en stank kan verspreiden. Men plaatse de radiatoren zoo mogelijk onder de ramen om daardoor de tegen de ramen afgekoelde en afdalende lucht te verwarmen. In de teekening wordt de stijgleiding, die den stoom naar de vertrekken voert, door S aangeduid. Stijgt de druk in den stoomketel A te hoog, dan zorgt een daarboven aangebrachte buis, verbonden met een regulateur B C, dat de luchttoevoer tot het vuur V wordt verminderd of omgekeerd.

A = verwarmingsketel; B-C = regulateur; S = stijgleiding; V = vuur.

4° Warmwaterverwarming. In kelder of keuken bevindt zich de centrale vuurhaard met ketel of eenvoudiger nog een kachel met ommanteling A, waarin het water verwarmd wordt en waaruit het door zijn lichter soortelijk gewicht langs buizen opstijgt naar het expansievat E, om vandaar af te dalen en zich te verdeelen over de verschillende vertrekken, waar het door middel van verwarmingslichamen (radiatoren, calorifères) zijn warmte afgeeft, en daarna in den ketel terugvloeit. Deze radiatoren zijn meestal van zgn. ribben voorzien, om het warmtestralingsoppervlak te vergrooten. De ketel en de buizen zijn steeds vol water en het open expansievat E zorgt, dat de temperatuur van het water niet boven het kookpunt van 100° stijgt (de drukking is nooit meer dan 1 at).

Men kan steeds hetzelfde water gebruiken (behoeft hoogstens het expansievat eens bij te vullen) en krijgt dan geen hinder van kalksteen; gebruikt men het water ook voor baden, dan is dit wèl mogelijk, omdat men dan groote hoeveelheden moet toevoegen, waarin zich wel genoeg kalk bevindt voor kalksteenvorming. Door harder of minder hard te stoken kan men het water warmer of koeler maken. Indien men niet hooger gaat dan 75° C, is er ook geen gevaar voor droge destillatie van stof op de buizen en radiatoren en geen hinder van onaangename geuren.

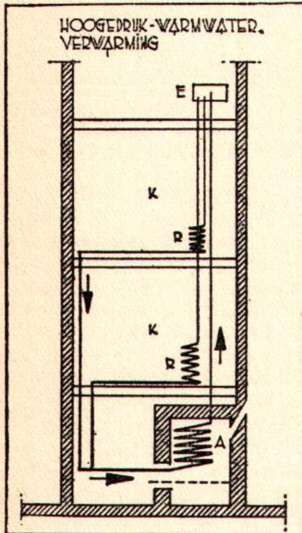
A = verwarmingsketel; E = expansievat; K = te verwarmen vertrekken; R = radiatoren.

Voor warmwatervoorziening van groote gebouwen, als ziekenhuizen, wordt dikwijls met behulp van een electrische pomp snelcirculatie van het water tot stand gebracht, om de weerstanden in het buizennet te

Wat niet onder C of Ce te vinden is, zoeke men respectievelijk onder K of Tsj, of onder Cae of Coe.

overwinnen. De voordeelen van de laagdrukwarmwatervoorziening zijn: weinig gevaar, een niet te hooge warmteafgifte, geen verbranding van stof en eenvoudige bediening; daarom is ze voor woonhuizen het meest geschikt. De nadeelen zijn, dat de verwarming langzaam tot stand komt en op ruime, afzonderlijke ventilatiemogelijkheden de aandacht moet worden gevestigd.

5° Hoogdrukwarmwaterverwarming of liever heetwaterverwarming, waarbij het buizensysteem door een belast ventiel wordt afgesloten en het water onder deze hooge drukking temperaturen van 120—200° C. kan bereiken, wordt nog maar zelden aangelegd. Zij is wel productief en verwarmt snel; maar niet ongevaarlijk en vanwege den hoogen druk moet ze zeer solide gebouwd zijn en eischt ze nauwlettend en deskundig toezicht. De groote hitte der buizen, de sterke warmtestraling en snelle afkoeling zijn evenmin als voordeelen aan te merken. De ketel A bestaat hiermeest al uit gesmede buizen in spiraalvorm.

A = verwarmingsketel; E = expansievat; K = te verwarmen vertrekken; R = radiotoren.

6° Plafondverwarming (pannel-heating) is de meest moderne wijze van c. v. Ze is in hoofdzaak een verwarming door stralingswarmte. In plaats van ijzeren staven worden als bewapening van betonnen wanden ijzeren buizen gebruikt, waardoor matig warm water wordt gevoerd. De verwarming zou zeer gelijkmatig zijn en weinig tocht veroorzaken. Warmtelichamen (radiatoren) zijn niet noodig. In het buitenland wordt deze methode in hospitalen (Barthelomaeus-hospitaal te Londen) en andere groote gebouwen met succes toegepast; in ons land wordt o.a. door de firma Esders te Rotterdam en door het electriciteitsbedrijf te Maastricht van deze verwarming gebruik gemaakt. Ook in het Provinciaal Ziekenhuis nabij Santpoort en in dat te Duinenbosch zal dit verwarmingssysteem worden toegepast.

L i t.: dr. E. Cramer, Hygiene f. Studirende u. Aerzte (Leipzig); Rietschel-Brabbée, Leitfaden der Heiz- u. Lüftungstechnik (Berlijn [6]1922). *Droog.*

Centrale voor Arbeidersopvoeding, afgekort C.A.O., sedert 1912 opgericht in den schoot der Belgische → Werkliedenpartij.

Centrale voor Volksontwikkeling. De C.V.O. is het centraal organisme, dat zich, binnen het verband van het Algemeen Christen Werkersverbond van België (A.C.W.), bezig houdt met het werk der arbeidersopvoeding. Opgericht in 1929, in werking sedert 1 Dec. 1930; heeft zich tot heden (1934) hoofdzakelijk bezig gehouden met de opleiding van de bestuursleden der arbeidersorganisaties. Daartoe bestaan de gewestelijke sociale scholen, de studiekringen, de godsdienstige oefeningen en de bestuursvergaderingen.

Gewestelijke sociale scholen (1934): in het Vlaamsche land 24, in het Waalsche land 19; 1 162 cursisten. Bovendien volgden 41 leerlingen de school van Gent, 177 die van Antwerpen. Het grootste deel der leerlingen telde van 20 tot 30 jaar. Meer dan $^3/_4$ der leerlingen waren arbeiders.

In 1933—'34 telden de Christelijke arbeidersorganisaties in het Vlaamsche land 225 studiekringen, waarin meer dan 3 000 volwassen arbeiders, meestal bestuursleden, een algemeene vorming hebben ontvangen.

In 8 van de 18 Vlaamsche arrondissementen wordt ook een methodische, godsdienstige vorming aan de bestuursleden verzekerd, hoofdzakelijk door de recollectieavonden en verder door de recollectiedagen, triduums en hier en daar gesloten retraiten.

Als leidersbladen van de C.V.O. heeft men voor het Vlaamsche land „De Gids op Maatschappelijk Gebied", dat maandelijks verschijnt en 2 000 abonnenten telt; voor het Waalsche Land „Les Dossiers de l'Action Sociale Catholique", eveneens een maandelijksch tijdschrift met 1 300 abonnenten.

De C.V.O. verspreidt ook schema's van lessen voor de studiekringen; hoofdartikels voor de weekbladen van de organisaties, „Handboek voor inlichtingsbureelen", een gedrukt „Documentatie-bulletijn" voor de leiders der werkliedenorganisaties. → Arbeidersontwikkeling.

L i t.: Verslag XIe Congres van het A.C.W. 1933; Rubriek der C.V.O. in De Gids op Maatschappelijk Gebied. *H. Kuypers.*

Centrale waarde, term in gebruik bij de psychostatistiek. De c. w. laat toe een synthetischen kijk te krijgen op de verzamelde gegevens van een onderzoek, een enquête, enz. (bijv. lengte van een groep kinderen van denzelfden leeftijd). Er zijn drie vormen in gebruik: 1° het rekenkundig gemiddelde, d.i. de som van de verschillende grootheden, gedeeld door het aantal; 2° de mediaan, d.i. de middenste term van de verschillende gegevens, volgens grootte of een rij gerangschikt; 3° de modus, d.i. de grootheid, die het meest voorkomt in de reeks.

L i t.: O. Decroly en R. Buyse, Introduction à la pédagogie quantitative (Brussel 1929). *d'Espallier.*

Centrale Werkgevers-Risicobank. De oorspronkelijke opzet van minister Lely voor de uitvoering van de Ongevallenwet was geweest, dat het monopolie zou berusten bij de Rijksverzekeringsbank. Het wetsontwerp, waarin dat belichaamd was, werd echter, na een krachtige actie van de zijde der grootwerkgevers, door de Eerste Kamer verworpen. Onverwijld kwam de minister met een nieuw ontwerp, waarin de werkgevers de bevoegdheid kregen, het risico der verzekering zelf te dragen of dit over te dragen aan daartoe toegelaten vereenigingen of maatschappijen.

De C. W. R. werd opgericht, toen de Ongevallenwet 1901 in werking trad, op 26 Maart 1902.

Weliswaar worden de schadeloosstellingen, waarop de wet recht geeft, zonder uitzondering door de Rijksverzekeringsbank toegekend en uitbetaald. Maar het opbrengen van de kosten der uitkeeringen, welke door de R. V. B. zijn betaald, geschiedt door de verschillende risicovereenigingen, die in de C. W. R. gecentraliseerd zijn.

Het voornaamste beginsel der C. W. R. is, dat de werkgevers slechts opbrengen de werkelijke kosten der

ongevallen, die hebben plaats gehad. Er wordt op aangestuurd de werkelijke kosten zoo laag mogelijk te houden. Dit leidt tot beveiliging in de ondernemingen om zooveel mogelijk ongevallen te voorkomen. Hierin zit, begrijpelijkerwijze, ook een groot arbeiders- en algemeen belang.

Men kent directe en indirecte aansluiting. Bij de eerste, die alleen voor zeer groote ondernemingen bruikbaar is, betalen de aangeslotenen aan de C. W. R. terug al wat deze bij de R. V. B. moet storten voor de ongevallen in hun ondernemingen. Door tusschenkomst van de C. W. R. dragen zij eigen risico. *Veraart.*

Centrale zaaddrager. Een plant heeft een c. z., wanneer de zaadknoppen niet op de randen van een om zijn middelnerf omgevouwen vruchtblad vastzitten, zooals dit bijv. bij de boon het geval is, maar gedragen worden door een centrale kolom, die haar oorsprong vindt in een aantal vergroeide vruchtbladen, wier zijwanden echter niet tot ontwikkeling kwamen. Primula heeft een typischen centralen zaaddrager. *Dumon.*

Central Falls, stad in den Staat Rhode Island, aan de Blackstone-rivier (V. S. van Amer., 41° 55′ N., 71° 27′ W.); ca. 26 000 inw. Uitgebreide katoen-, wol- en zijde-industrie, machinefabricage. De rivier levert de electriciteit voor de bedrijven.

Centraliet is de naam van enkele derivaten van diphenylureum, die in de springstoffenindustrie als stabilisatoren worden gebruikt. C_I = diaethyldiphenylureum; C_{II} = dimethyldiphenylureum.

Centranthus, → Spoorbloem.

Centreerband, koperen band om den voorkant van het cylindervormig gedeelte van een projectiel, dient om het projectiel in den vuurmond te centreeren. Bij de nieuwe projectielen is de centreerband door een verdikking van den projectielwand vervangen (centreering).

Centreeren, bij metaal- en houtbewerking, het middelpunt bepalen van staven of van te boren gaten; het centrisch opspannen van werkstukken op de draaibank; het slaan van een inslag of putje in metaaloppervlak bij het afteekenen, ook centeren genoemd. → Center.

Centreering, → Centreerband.

Centres d'Intérêt, → Belangstellingscentra.

Centrevalve, apparaat, tusschen leidingen aangebracht en zóó ingericht, dat het gelegenheid geeft, door een eenvoudigen handgreep de leidingen onderling afwisselend op elkander aan te sluiten.

Centrifugaalpompen zijn roteerende pompen waarbij door op een draaiende as bevestigde schoepen een vermeerdering van druk en snelheid aan de vloeistof wordt medegedeeld. Dit schoepenrad of loopwiel wordt de waaier genoemd; hij kan open, halfopen of gesloten zijn, naargelang de schoepen niet, dan wel door één of twee zijwanden zijn ingesloten. De vloeistof treedt steeds axiaal (in de richting van de rotatie-as) binnen en verlaat het pomplichaam hetzij radiaal, hetzij axiaal, in welk laatste geval de pomp een schroefpomp genoemd wordt. Bij radiaal uittreden van de vloeistof, dus bij de eigenlijke c., kan dit geschieden door een stilstaanden schoepenring, d.i. een aantal schoepen, welke als een ring om den waaier liggen, dan wel door een gladderen ring zonder schoepen (geleidingsring) of een zich geleidelijk verwijdende buis, welke zich om den waaier bevindt en den naam van slakkenhuis draagt.

C. zijn geschikt voor groote opvoerhoogten; desnoods past men eenige in serie achter elkaar geplaatste waaiers toe; voor het verkrijgen van een groote vloeistofhoeveelheid worden soms meerdere waaiers parallel op de as aangebracht.

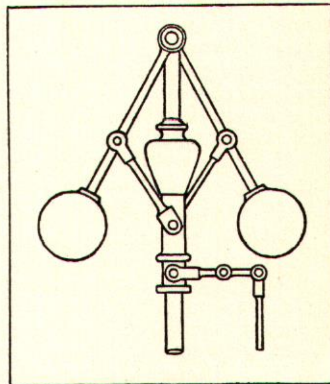
De manometrische opvoerhoogte van een c. is afhankelijk van de vloeistoflevering en omgekeerd, terwijl beide afhankelijk zijn van het aantal omwentelingen van den waaier.

Men zal dus bij een constante opvoerhoogte de vloeistofhoeveelheid niet kunnen verminderen door het toerental te verlagen, doch alleen door den tegendruk te verhoogen, bijv. door het knijpen van den afsluiter in de persleiding. Omgekeerd gaat een vermeerdering der opvoerhoogte door verhooging van het toerental noodzakelijkerwijze gepaard met een grooter vloeistof-aflevering, zoodat in beide gevallen het krachtsverbruik noodeloos groot is. In vele gevallen zijn evenwel goed voor het doel berekende c. te verkiezen boven zuigerpompen, wegens hun eenvoudige constructie, beknopte plaatsruimte, gemakkelijke behandeling, geringe slijtage en de omstandigheid, dat zij voor directe aandrijving door een electromotor geschikt zijn. Een bezwaar is evenwel, dat zij niet zelfaanzuigend zijn en dus vóór het in bedrijf stellen gevuld moeten worden; bij sommige kleine c. (→ Babypompen; → Sihipompen) wordt evenwel een constructie toegepast, waardoor zij wèl zelfaanzuigend zijn.

Een belangrijk voordeel van deze pompen is nog, dat zij, behoudens een voetklep aan het begin der zuigleiding, geheel zonder kleppen werken, waardoor ook niet-zuivere vloeistoffen ermede verpompt kunnen worden. Deze eigenschappen, alsmede het feit, dat zij door directe koppeling aan een electromotor voor automatische regeling (in en buiten werking stellen afhankelijk van het vloeistofpeil) geschikt zijn, maakt ze in het bijzonder bruikbaar voor rioolgemalen.

Men onderscheidt c. met horizontale en verticale as. *P. Bongaerts.*

Centrifugaalregulateur of **-slinger** bestaat uit een loodrechte stang, de as, aan wier boveneinde twee staafslingers draaibaar zijn bevestigd. De staafslingers eindigen in zware ballen, die in den rusttoestand tegen de as hangen, en bij wenteling der as zich van deze verwijderen tot op zekeren afstand, die afhankelijk is van de draaisnelheid. Hierbij heffen zij een schuif omhoog, die langs de as kan glijden. Door deze schuif op geschikte wijze te verbinden met de toelaatklep der krachtgassen in calorische werktuigen kan men de snelheid daarvan regelen. Een dergelijke regulateur werd door James Watt het eerst toegepast op de stoommachine. Voor de elementaire wiskundige theorie, → Slinger. *A. Mulder.*

Centrifugaalregulateur.

Centrifugale kracht, → Middelpuntvliedende kracht.

Wat niet onder C of Ce te vinden is, zoeke men respectievelijk onder K of Tsj, of onder Cae of Coe.

Centrifuge of centrifugaalmachine berust op de werking van de centrifugaalkracht, die een lichaam ondervindt als gevolg van een roteerende beweging om een as buiten het zwaartepunt van het lichaam. De grootte van deze kracht op een gegeven oogenblik wordt voorgesteld voor $\frac{m.v^2}{r}$ of door $m\omega^2 r$, waarin m de massa van het lichaam; v zijn snelheid; ω de hoeksnelheid; r de afstand tot de rotatieas; de richting ligt langs den oogenblikkelijken voerstraal (vgl. centripetaalkracht). De kracht is rechtevenredig met de massa. Brengt men een met materiaal gevulde ruimte in snelle rotatie, dan worden de zwaardere materiaaldeeltjes verder weggeslingerd, op grootere r, dan de lichtere massa.

De c. vindt in de techniek uitgebreide toepassing: in gieterijen, chemische fabrieken; ververijen, wasscherijen; zuivelbedrijven; conservenfabrieken; ketelhuizen. Men past de c. bijv. toe: 1° om stoffen van verschillend soortelijk gewicht te scheiden, bijv. in de zuivelindustrie om room uit de melk af te scheiden, ontroomer; om zwevend vuil uit de melk te verwijderen, melkreiniger; c.-olieafscheider in ketelhuizen voor condenswater van zuigerstoommachines. Ook ertsen kunnen volgens deze werkwijze gescheiden worden.

2° Om stoffen te scheiden, bijv. door snel roteerende trommelzeven: bijv. de centrifugaalfilters om vloeistoffen te klaren; de c. in suikerfabrieken ter scheiding van gekristalliseerde suiker en stroop; de c. in de zetmeelfabrieken voor het drogen van het zetmeel; c. voor scheiding naar korrelgrootte in maalderijen; c. voor het drogen resp. ontwateren van waschgoed, wol, garens, turf (hydroextractors).

3° Om, gewoonlijk vloeibare, later stollende stoffen, over en in een vorm te verdeelen: centrifugaalgietmachines in de gieterij (buizenfabricage); in de glasfabriek.

4° Om stoffen te distribueeren, bijv. sproeiers en zandstrooiers; bij automatische werpstokers, waarbij de brandstof in het vuur geslingerd en over het vuur verdeeld wordt; meststrooiers; centrifugaalverstuivers.

Wordt de c. in cylindrischen trommelvorm uitgevoerd, dan vormt de verticale cylinderas tegelijk de rotatieas. Gewoonlijk stelt een c. door haar hoog toerental (soms 10 000 per min) en soms grof materiaal, zeer hooge materiaaleischen. Zij vereischt beveiligingsmaatregelen, vraagt weinig plaatsruimte. Automatische lossing, waarbij de c. niet behoeft te worden stilgezet, wordt soms toegepast. Riemaandrijving wordt nog dikwijls aangetroffen doch voor moderne installaties gewoonlijk electrische aandrijving. *Beijnes.*

Centrifugemelk, het gedeelte der melk, dat bij de ontrooming met centrifuges afgescheiden wordt van de room (→ Boterbereiding). De trommel der centrifuge wordt met groote snelheid (ong. 6 000 toeren per min) rondgedraaid, waardoor een groote centrifugale kracht wordt ontwikkeld, waardoor het zwaarste deel, d.i. de centrifugemelk, met meer kracht tegen den wand der trommel wordt geslingerd dan de lichtere room. Door het groote aantal schotels in de centrifuge wordt niet alleen vlugger, maar ook veel scherper ontroomd. De uurcapaciteit der centrifuge is thans opgevoerd tot 6 000 kg melk, terwijl slechts ca. 0,07% vet of nog minder in de c. achterblijft. Door boterfabrieken wordt ong. 80% c. aan de leveranciers teruggegeven, wanneer ze niet voor andere doeleinden wordt bestemd (o.a. magere kaasbereiding, poeder). Wettelijk is vastgesteld, dat c. vóór de aflevering verhit moet worden tot 80° à 85° C ter voorkoming van besmettelijke ziekten. Om vast te stellen, dat c. goed is verhit, past men de → Storchsche reactie toe.

Samenstelling: droge stof 8,8%, vet ca. 0,07%, vetvrije droge stof ca. 8,7%, eiwitten 3,3%, melksuiker 4,7%, asch 0,7 %. S.g. bij 15° C is 1,034. Ten onrechte wordt c. ook wel ondermelk genoemd. *Verhey.*

Centrifugeslib. Bij het centrifugeeren der melk zet zich tegen den trommelwand een grijs-witte massa af, bestaande hoofdzakelijk uit onopgeloste deelen der melk, vermengd met veel vuil; rijk aan eiwitbestanddeelen, maar ook aan bacteriën, waaronder pathogene. Als veevoeder ongeschikt.

Centriolen, → Centrosomen.

Centripetale kracht, → Middelpuntzoekende kracht.

Centrodorsale (Lat. centrum = middelpunt, dorsum = rug) zijn de platen, die bij ongesteelde → crinoidea op de plaats van den steel gevormd zijn. Ze worden omgeven door de dicylische basis en liggen dorsaal, in het midden van de kelk.

Lit.: K. A. von Zittel, Grundzüge der Paläonthologie. ([6]1924).

Centrolepidaceeën, een plantenfamilie, bestaande uit zeven geslachten en ongeveer veertig soorten; het zijn nietige, meest moeraskruiden. Het geslacht Gaimardia bewoont met twee soorten de Zuidelijkste punt van Amerika en gelijkt evenals een geslacht van Nieuw-Zeeland en omgeving op een bladmos. Hydatella, een West-Australisch geslacht, telt twee soorten waterplanten. Van de vijf Australische geslachten hebben drie een grasachtig voorkomen, waartoe ook behoort Centrolepis met 26 soorten. Hun bloeiwijze is aarvormig. In de botanische tuinen treft men C. tenuior aan. Andere soorten van dit geslacht zijn nog C. strigosa en C. cristata. *Bouman.*

Centrones, → Ceutrones.

Centropogon, een plantengeslacht van de familie der klokjesachtigen (Campanulaceae), dat met ongeveer 100 soorten in de tropen en de Zuidelijke gematigde streken voorkomt.

Centrosema, → Groenbemesters.

Centrosomen zijn kleine lichaampjes met een dichtere kern, die centriool genoemd wordt. Zij komen voor in cellen van dieren en van sommige lagere planten en spelen een rol bij de kerndeeling (→ Cel). De blepharoblasten der spermatozoidenmoedercellen van varens en mossen worden hiermee wel vergeleken. *Melsen.*

Centrospermen, een plantenorde der tweezaadlobbigen, die negen families omvat en overwegend kruiden en heesters telt, tegen weinige boomsoorten, bijv. de geslachten Pisonia en Phytolacea, die dan nog klein zijn. Werkelijke woudboomen met vast hout telt deze orde niet. Het bovenstandig vruchtbeginsel is veelal eenhokkig. De belangrijkste families zijn: Chenopodiaceae (ganzevoetachtigen), Amarantaceae (amarantachtigen), Aizoaceae, Caryophyllaceae (muurachtigen), terwijl van minder belang zijn: Nyctaginaceae, Phytolaccaceae, Portulaccaceae (posteleinachtigen), Basellaceae en Cynocrambaceae. *Bouman.*

Centrum, 1° (wiskunde) → Middelpunt.

2° Naam van politieke partijen in vsch. landen, afgeleid van de zitplaats van haar afgevaardigden in de vergaderzalen der Kamer. Meest bekend is het Duitsche Centrum. Deze partij streefde naar doorvoering der Katholieke

beginselen in Staat en Maatschappij. Reeds in 1848, in het Bondsparlement te Frankfort, zijn er pogingen om een Kath. fractie te stichten, merkbaar. Het gelukte echter pas in 1860 in de Pruisische Kamer, dank zij de gebroeders Reichensperger. In 1870 nam deze „Katholische Fraktion" den naam van C. aan, 1871 ook in den Rijksdag, en weldra kwamen in de Kamers der meeste Duitsche staten C.-fracties tot stand.

In die jaren werd de aandacht van het C. geheel in beslag genomen door den Kulturkampf, die tusschen de Duitsche regeering en het Vaticaan uitgebroken was. Het C. verdedigde beslist de belangen van de Kerk; en sinds 1879 is het aan de winnende hand. Ook in zijn strijd voor het behoud en de ontwikkeling der Kath. scholen was het resultaat zeer bevredigend. Verder trad het C. nog op voor soc. wetgeving, vooral vanaf ca. 1890, voor politieke beroepsvertegenwoordiging en tegen het overdreven militarisme der Duitsche regeering. Voor den Wereldoorlog kwamen regelmatig een vierde van het aantal Rijksdagszetels aan het C. toe; 1881—1912 was het de sterkste partij. Zijn invloed werd nog grooter, doordat het bijna steeds den doorslag gaf bij iedere coalitievorming. Voorn. leiders waren toen de Reichensperger's, Windthorst, Mallinckrodt, Hertling, Spahn, Bachem en Erzberger.

Na den Wereldoorlog werd het C. voorgoed regeeringspartij. Onafgebroken was het vertegenwoordigd in alle Rijksministeries van 1918 tot 1932. Het bewaarde zijn vroeger programma met aanvaarding van den republikeinschen staatsvorm en accentueering van zijn soc. streven. In den Rijksdag beschikte het C. over $^1/_9$ tot $^1/_6$ der stemmen. Zijn leidende persoonlijkheden waren Wirth, W. Marx, mgr. Kaas, Stegerwald en Brüning.

Vanaf 1933 was er in den nationaal-socialistischen staat geen plaats meer voor de partijen, al steunden zij nog de regeering zooals het C. Om de opheffing van staatswege te voorkomen, besloot het C. tot zijn ontbinding in Juni 1933.

L i t.: B r o n n e n: Bergsträsser, Der politische Katholizismus. Dokumente seiner Entwicklung (2 dln. 1922—'24). V e r d e r e l i t.: Joos, Die politische Ideenwelt des Zentrums (1928); Schreiber, Z. und deutsche Politik (1924); Kohnen, Z. und Nationalsozialismus (Gelbe Hefte 1932, 766-771). Al deze werken staan op Kath. standpunt. *V. Houtte.*

Centrum, H e t, Ned. Kath. volksdagblad, vanaf 1 Mei 1884 te Utrecht uitgegeven. Van den aanvang af heeft het blad de Christelijk-democratische ideeën voorgestaan. Het was hét Schaepmanniaansche orgaan in het laatste kwart van de vorige eeuw. Dr. Schaepman heeft vanaf 1886 aan het blad voortdurend meegewerkt. Terwijl de latere hoofdredacteur P. H. J. Steenhoff van het begin af tot 1932 aan het Centrum verbonden is geweest, was van 1898—1902 dr. Gisbert Brom hoofdredacteur en van 1890—1916 Th. A. Koelman directeur-hoofdredacteur. Een van de bekende redacteuren is G. Bruna geweest, de bekeerde, scherpzinnige dominee. Tal van vooruitstrevende, thans leidende figuren op politiek, maatschappelijk en kunstzinnig gebied hebben hun debuut bij dit blad kunnen maken. Sedert 1932 is het Centrum orgaan van de Ver. Kath. Pers onder hoofdredactie van Th. F. M. Schaepman.

Centula, plaats bij Abbeville (Normandië), waarvan de vroegere kloosterkerk Saint → Riquier (Richarius), uit het eind der 8e eeuw als drieschepige basiliek met twee dwarsbeuken en een atrium gebouwd en door vlakke zoldering gedekt, nu geheel is verwoest.

L i t.: Effmann, C., S. Riquier (1912).

Centumcellae (a n t. g e o g r.), havenstad in Etrurië, teg. Cività Vecchia.

Centumpondium, Oud-Romeinsch gewicht van 100 pond.

Centumtalen (spreek uit: kentoemtalen). De groote groep der Indo-Germaansche talen wordt onderverdeeld in een Westelijke groep of centumtalen en een Oostelijke of satemtalen. Deze twee benamingen zijn ontleend aan de Iraansche en de Latijnsche vormen van het Indo-Germaansche woord voor 100, kentóm, omdat dit woord een klankwet vertoont (de behandeling van de palatale k), die het typeerende verschil tusschen beide taalgroepen vormt. Men onderscheidt in de c. een Grieksche, een Keltische, een Italische en een Germaansche groep. Al deze talen worden, behalve in de koloniën, alleen in Europa gesproken. Het Tochaarsch werd in Centraal-Azië gesproken, maar heeft toch het criterium van de centumtalen. Ook het Indo-Germaansche Hetitisch in Voor-Azië is geen satemtaal. De c. hebben de Indo-Germaansche palatale explosieven als explosieven bewaard, doch lieten haar met de zuivere (d.i. niet gelabialiseerde) velaren samenvallen. In de satemgroep werden zij tot palatale spiranten (sisklanken); zie bijv. Indo-Germ. *k'mtóm, Oud-Indisch satám, Avestisch satəm, Litausch szimtas, Letlandsch simts, Oud-Slavisch sŭto, Grieksch (he-)katon, Latijn centum, Kymrisch cant, Oud-Iersch cēt, Tochaarsch kant, Ned. honderd. De gelabialiseerde velaren bleven in de c. bewaard, maar vielen in de satemgroep met de oude zuivere velaren samen. Zie bijv. Nederlandsch wie, Gotisch hvis, Grieksch tís, Latijn quis, Litausch kàs, Oud-Slavisch kŭto. Reeds het oer-Indo-Germaansch zal al wel de splitsing in een centum- en een satemdialect gekend hebben. Binnen de c. vormen Italisch en Keltisch, die zeker langeren tijd een eenheid gevormd hebben, ook nu nog een aparte groep. Zij hebben den genitief der o-stammen op i, bij haar wordt p. . . kw → kw . . . . kw (Latijn quinque, Oud-Iersch cōic), zij vertoonen overeenkomsten in de superlatiefvorming en samenval van het vocabulair (bijv. Latijn terra, Iersch tīr). Ook Grieksch en Italisch hebben een typische parallel in het bezit van vrouwelijke o-stammen en zijn verder cultuurverwant. Eveneens zijn er overeenkomsten uitsluitend tusschen Italisch, Keltisch en Germaansch: bijv. zij drukken het praeteritum uit door een combinatie van perfectum en aoristus en hebben heel veel woorden gemeen, die nergens elders voorkomen, o.a. bloem, Latijn: flos, Oud-Iersch blâth; woest, Latijn: vāstus, Oud-Iersch fās; mond, Latijn mentum (= kin), Gallisch mant (= kaak).

L i t.: J. Verdam-F. Stoett, Uit de gesch. der Ned. Taal ([4]1923); Jos Schrijnen, Handl. bij de studie der vergelijkende indogerm. taalwetenschap ([2]1924); A. Meillet, Les dialectes indo-européens ([2]1922); Dez, Introd. à l'étude comparée des langues indo-européennes ([5]1922); C. Lecoutere-L. Grootaers, Inl. tot de taalk. en tot de gesch. van het Ned. ([3]1926); K. Brugmann-Delbrück, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogerm. Sprachen (1886—1900); A. Cuny, Bulletin de la Société de linguistique de Paris (60, CCXI); A. Meillet, Indogerm. Jahrbuch (I 1913, 15); J. Pokorny, Berichte des Forschungsinstituts für Osten und Orient in Wien (III 1919). *Weijnen.*

Centumviri, de honderdmannen, die tijdens de republiek te Rome een gerecht vormden, dat, in tegenstelling tot den alléén rechtsprekenden rechter, in collegiaal verband recht sprak. De c. waren voornamelijk bevoegd in geschillen betreffende erfrecht.

Centuriatores Magdeburgenses, → Maagdenburger Centuriatoren.

Centurie (Lat. centuria), oorspronkelijk een afdeeling van 100 man; het begrip 100 wordt later losgelaten. In het Romeinsche leger was een C. $^1/_{60}$ van een legioen: $^1/_2$ manipel, $^1/_6$ cohort. Als politieke afdeeling bracht de centurie één stem uit in de comitia centuriata. Het heele volk was in 193 centuriën verdeeld. *Davids.*

Centurio, aanvoerder van een → Centurie in het Romeinsche leger.

Centúripae (a n t. g e o g r.), stad op Sicilië, ten W. van Catana.

Ceo, V i o l a n t e d e, Portugeesch Dominicanes en dichteres; * 1601 te Lissabon, † 1693. Haar gedichten zijn gemaakt en hoogdravend onder invloed van Gongora. In 1630 wordt zij Dominicanes.

V o o r n. w e r k e n: Rimas varias (Rouaan 1646); Parnaso Lusitano de divinos e humanos versos (Lissabon 1733); La transformación de Dios (drama; in 1619 opgevoerd voor Philips III).

Ceolfrith, Heilige, Benedictijner abt van Jarrow en Wearmouth; * ca. 642, † 25 Sept. 716. Door zijn onvermoeid ijveren wist hij beide kloosters tot brandpunten van geestelijk leven te maken in Noord-Engeland. In 716 legde hij zijn waardigheid neer en stierf op reis naar Rome te Langres. Wij bezitten van C. twee levensbeschrijvingen, waarvan de een vervaardigd werd door zijn leerling Beda en opgenomen in: Vitae quinque abbatum Wiremuthensium. Feestdag 25 Sept. *J. v. Rooij.*

Ceolwulf, Heilige, † 760 of 764 in de abdij Lindisfarne. In 729 werd hij tot koning van Northumbrië verheven, maar acht jaren later deed hij zijn intrede in voornoemde Benedictijner abdij. De eerbiedwaardige Beda droeg zijn Historia eccles. aan hem op. Feestdag 15 Jan. (vroeger 14 Maart). Zijn heilig gebeente wordt bewaard te Northam, zijn hoofd te Durham. *J. v. Rooij.*

Ceos, een der belangrijkste en vruchtbaarste der Cycladen-eilanden, bij de Zuidspits van Attica. Oorspronkelijk door de Arcadiërs bezet; in de 5e eeuw v. Chr. opgenomen in den Attischen bond; na een opstand tegen Athene (364 v. Chr.) in vier gebieden verdeeld; in 262 weder tot één politiek geheel vereenigd. Op C. werden o.m. geboren: Simonides en Bacchylides, Prodicus, Ariston, Erasistratus. *V. Pottelbergh.*

Cepari, V i r g i l i o, Jezuïet en hagiograaf; * 1564 te Panicale (Midden-Italië), † 14 Maart 1631 te Rome. C. was gedurende 25 jaren belast met de voorbereidende werkzaamheden der zaligverklaringsprocessen. Zijn Directorium Canonizationis Sanctorum (in hs. bewaard) werd door Benedictus XIV op hoogen prijs gesteld en veel geraadpleegd. Hij schreef verschillende heiligenlevens, o.a. het leven van den H. Aloysius, den H. Joannes Berchmans, den H. Franciscus Borgias, de H. Francisca Romana en de H. Maria Magd. de Pazzi, welke ook in het Nederlandsch vertaald werden. *J. v. Rooij.*

Cephalandra, → Coccinea.

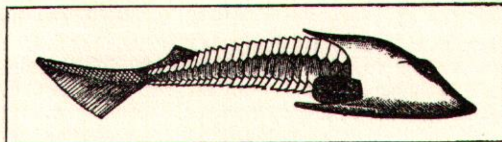
Cephalanthera, → Boschvogeltje.

Cephalanthius, → Kogelboom.

Cephalaria, een plantengeslacht van de familie der k a a r d e a c h t i g e n (Dipsaceae), waarvan de 30 soorten verspreid zijn van Zuid-Afrika tot in de steppen van Siberië, doch hoofdzakelijk aangetroffen worden rond het Oostelijke deel van de Middellandsche Zee. C. tatarica is het hoogste kruidgewas (tot 3 meter) van Zuid-Rusland. Een lastig onkruid is C. syriaca, met blauw getinte bloemen, dat tusschen tarwe wordt aangetroffen. Kleine hoeveelheden kleuren het brood groenblauw en grootere geven er een bitteren smaak aan. In de Alpen komt C. alpina voor. *Bouman.*

Céphalas, C o n s t a n t i n u s, stelde in de 10e eeuw de Anthologia Palatina samen. → Anthologia Graeca.

Cephalaspis (< Gr. kephalè = kop, aspis = schild), fossiel visschengeslacht, behoorende tot de

Cephalaspis Lyelli.

orde der G a n o ï d e i. Het is bekend uit het Siluur en Devoon, vooral uit de „Old red sandstone" van Schotland. C. was voorzien van een groot halvemaanvormig kopschild.

Cephalhaematoom (bloedgezwel), bloeduitstorting onder het beenvlies van een schedelbeen. Komt voor bij pasgeborenen ten gevolge van den druk, die de beenige bekkenring der moeder op den schedel van het kind uitoefent, waardoor het beenvlies plaatselijk van zijn onderlaag losscheurt. *Koenen.*

Cephalicus, → neum van 2 dalende noten, waarvan de laatste een → liquescent is; bij het Gregoriaansch in gebruik.

Cephalion, Oud-Grieksch Siciliaansch historicus uit de 2e eeuw; schreef een samenvattend, maar onbetrouwbaar historisch overzicht, dat met Ninus, den stichter van het Assyrische rijk, aanving en eindigde met Alexander den Grooten. Fragmenten zijn bewaard.

Cephallenia, teg. → Cefalonia, grootste eiland in de Ionische Zee (688 km²), door enkelen, naar de aldaar ontdekte Myceensche graven, voor het Homerische Ithaca gehouden. Anderen zien C. aan voor het Same van Homerus.

Cephalocereus, een plantengeslacht van de familie der C a c t a c e a e, en behoorende tot de onderfamilie der Cereoideae, die vijf soorten telt, waarvan vier in Mexico thuis behooren. [Zie plaat bij → Cactusachtigen (dl. VI t/o kol. 816).] Vermeldenswaard is C. senilis, die twaalf meter hoog wordt en 30 cm dik is, en vaak tien of meer naast elkaar staande stammen heeft, die uit denzelfden wortel voortkomen. Van boven zijn ze dicht bezet met witte en grijze krullige haren. C. columna Trajani heeft een wolkruin en als orgelpijpen vertakte, heldergroene stammen, die 18 m hoog kunnen worden. *Bouman.*

Cephalonia, → Cefalonia.

Cephalopoda (< Gr. kephalè = kop, pous = voet) of i n k t v i s s c h e n, ook kopvoetigen genoemd, vormen de hoogstontwikkelde klasse der weekdieren. Zij leven alle in zee en vallen op door hun lichaamsgrootte, zooals men die bij geen andere groep van ongewervelde dieren vindt. De lengte bedraagt meestal 0,2—1 m, bij sommige soorten tot 17 m. Van de andere weekdieren zijn zij uitwendig onderscheiden door een vaster en steviger bouw en vooral door de vangarmen, die in een krans de mondopening omgeven. Het lichaam bestaat uit een kop en een romp, die door een insnoering van elkaar gescheiden zijn. De kop

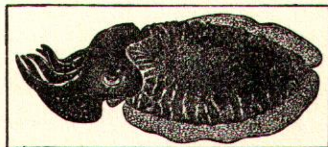
draagt aan den top een mondopening, waaromheen een krans van acht of tien vangarmen gevonden wordt; deze dienen tot grijpen van de prooi, zijn zeer beweeglijk en dragen aan den binnenkant eenige rijen van zuignappen, die elk door een kraakbeenring worden gesteund. Zij worden tegen de prooi geslagen, waarna door spiercontractie een luchtverdunning binnen den ring optreedt, zoodat deze zich vastzuigt. Met deze armen, die tot 11 m lang worden, grijpen de inktvisschen hun prooi aan, vooral krabben en visschen, waarna deze door de kaken wordt bewerkt. Ook dienen de armen ter verdediging: zoo vindt men bij potvisschen, die op inktvisschen jagen, soms op de huid litteekens van zuignappen. Onder den armkrans liggen aan den rugkant twee oogen, die veel gelijken op die der gewervelde dieren. Men vindt hier ook een hoornvlies, een beweeglijke lens en een netvlies. Soms ontbreekt de lens en werpt een ronde opening een beeld op het netvlies (Nautilus).

De romp heeft een spoelvorm, zoodat de weerstand bij het zwemmen gering is. Een in den rug gelegen kalkplaat vormt een soort geraamte; dergelijke schelpen vindt men vaak aan het strand („zeeschuim": rugschild van Sepia). Opzij en aan den buikkant wordt de romp omgeven door den mantel, een dikke huidplooi, die het lichaam omhult. Zij omsluit de mantelholte, die alleen aan de kopzijde met de buitenwereld in contact staat, en wel door middel van den trechter. Dit is een trechtervormig aanhangsel van den romp, waarvan de opening naar boven is gekeerd en vlak onder den kop ligt. Trekken de mantelspieren zich samen, dan wordt het water uit de mantelholte met groote kracht door den trechter uitgestooten, zoodat van den weeromstuit het lichaam door het water schiet, met den kop naar achter. Daarnaast dient een tweetal zijdelings geplaatste vinnen om te zwemmen en te sturen.

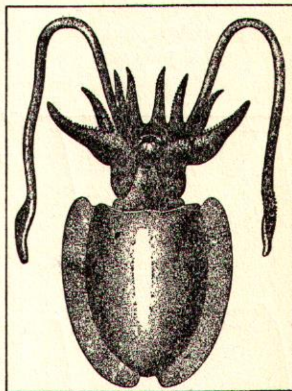
In de mantelholte liggen ook de kieuwen, meestal twee, soms vier in getal. Tevens mondt daarin een inktzak, die bij gevaar zijn inhoud naar buiten stoot, zoodat de vijand door een donkere wolk wordt verblind.

Merkwaardig is ook het vermogen der huid om verschillende kleuren aan te nemen. Dit berust op de eigenschappen van chromatophoren of kleurstofcellen, waarin door samentrekking van elastische vezels de aanwezige kleurstof zich kan uitbreiden of samentrekken. Het kleurenspel wordt nog verhoogd, doordat de kleurstofcellen gelegen zijn boven een weerschijnende, spiegelende laag. Een Sepia wordt bij prikkeling afwisselend donker en bleekgeel; een achtarm vertoont allerlei kleuren (zie afb. bij art. → Achtarm).

De inwendige bouw toont aan, dat inktvisschen de hoogstontwikkelde ongewervelde dieren zijn. Zoo vindt men een sterk gecentraliseerd zenuwstelsel, waarvan de hersenen door een kraakbeenigen „schedel" zijn omgeven. Het bloedvatenstelsel is eveneens sterk ontwikkeld en bijna gesloten; behalve een lichaamshart vindt men een paar kieuwharten, die het bloed, dat uit het lichaam komt, door de kieuwen naar het hart stuwen. Het darmkanaal is relatief kort wegens de vleeschvoeding. Twee hoornachtige kaken verdeelen het voedsel in den bek, die tusschen de vangarmen is gelegen. De einddarm, waarin tevens de inktzak uitmondt, loost haar inhoud in den trechter.

Gewone inktvisch (Sepia officinalis); mannelijk exemplaar.

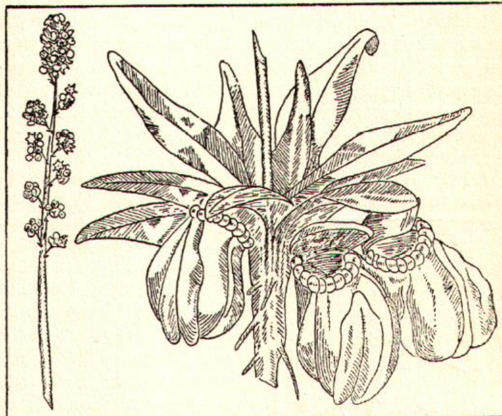
Inktvisschen zijn over alle zeeën verbreid. Van de tweekieuwige soorten of **D i b r a n c h i a t a** moet genoemd worden de gewone inktvisch of Sepia, die in de Noordzee veel voorkomt en de **s e p i a** levert; verder de pijlinktvisschen, die evenals Sepia tien armen dragen. Soorten van den achtarm (Octopus) komen zelden op de Noordzeekust voor, daarentegen veel in de Middellandsche Zee; van dit geslacht vindt men soms zeer groote exemplaren. Tot de vierkieuwigen of **T e t r a b r a n c h i a t a** behooren de Nautilussoorten, die den Grooten en Indischen Oceaan bevolken. Zij dragen een schelp, waarin zij zich kunnen terugtrekken. *M. Bruna.*

Gewone inktvisch (Sepia officinalis); vrouwelijk exemplaar.

Uit de Palaeozoïsche en Mesozoïsche zeeën zijn buitengewoon groote hoeveelheden fossiele C. bekend, terwijl er tegenwoordig nog ongeveer 400 soorten voorkomen.

L i t.: K. A. von Zittel, Grundzüge der Paläontologie (I, Invertebrata, [6]1924); prof. dr. J. E. W. Ihle en prof. dr. H. F. Nierstrasz, Leerboek der bijzondere Dierkunde (1928).

Cephalotaceeën, een plantenfamilie met slechts één vleeschetend geslacht **C e p h a l o t u s**, dat de moerassen in West-Australië bewoont. Van de in rosetvorm staande bladeren zijn de onderste zakvormig vergroeid en van een deksel voorzien. Aan den bovenrand van den zak bevinden zich klieren, die stoffen afscheiden, welke de insecten aanlokken. Tevens zijn die zakken van weerhaken voorzien, zoodat de insecten niet meer ontsnappen kunnen. Zij bloeien in trosvorm met een langen steel, en vormen éénzadige vruchtjes. De eenigste soort in C. follicularis. *Bouman.*

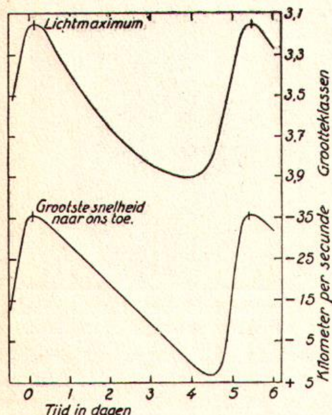

Cephalotus follicularis.

Cephalotaxus, → Knoptaxus.

Cephalothorax, → Kopborststuk.

Cephalus, in de Oud-Grieksche sage, een schoone jager, echtgenoot van Procnis. Na een lange scheiding elkaar onbekend geworden, maken beiden zich met elkaar aan gewaande echtbreuk schuldig, waarna erkenning en verzoening volgen. Doch op jacht doodt C. Procnis bij vergissing. *V. Pottelbergh.*

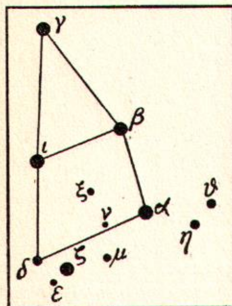
Cepheïden, klasse van veranderlijke sterren, waarvan δ Cephei een typisch voorbeeld is. De lichtwisseling is regelmatig, de perioden loopen uiteen van 0,1 dag tot 45 dagen; de c. met perioden korter dan 1 dag vormen echter een aparte groep, die der → RR Lyrae sterren, en blijven hier verder buiten beschouwing. De stijging der lichtsterkte is bij de c. meestal steiler dan de daling, soms even steil. De amplitude overtreft zelden 1 grootteklasse. De radieele snelheid verandert in dezelfde periode als de lichtsterkte, de grootste snelheid naar ons toe valt samen met het lichtmaximum. Veranderingen in kleur en spectrum toonen aan, dat de temperatuur in het maximum hooger is dan in het minimum. De absolute helderheid der c. is zeer groot en vertoont, evenals spectrum en dichtheid, een correlatie met de periode (periode-lichtkrachtwet van Shapley).

Lichtkromme en radieele snelheidskromme van δ Cephei.

De oudere theorieën over de c., die de veranderlijke radieele snelheid aan baanbeweging toeschrijven (dubbelstertheorieën), zijn onhoudbaar. De pulsatietheorie van Eddington e.a. vat een c. op als een enkele ster, die periodiek uitzet en inkrimpt en daardoor temperatuurwisselingen ondergaat. Jeans beschouwt een c. als een snel roteerende ster, die bezig is in tweeën te splitsen en daarbij trillingen uitvoert. Ook tegen deze theorieën zijn bezwaren.

L i t. : J. Stein S.J., Die Veränderlichen Sterne (1923) ; H. Ludendorff, Handbuch der Astrophysik (VI 1928). *Reesinck.*

Cepheus.

Cepheus (m y t h.), koning van Ethiopië, vader van Andrómeda, later in een sterrenbeeld veranderd.

Cepheus, sterrenbeeld nabij de Noordelijke hemelpool en dus in Ned. het geheele jaar zichtbaar. Het bevat geen sterren helderder dan de 3e grootte-klasse (α, β, en γ zijn resp. van de grootte-klassen 2,8 en 3,5 en 3,4). In C. bevindt zich de bekende veranderlijke ster δ Cephei (→ Cepheïden), en de vuurroode, eveneens veranderlijke ster μ Cephei, door Herschel de granaatster genoemd. *G. Mulders.*

Cephisodorus, oud-student van Isocrates; schreef vier boeken tegen Aristoteles, die in 355 v. Chr. een tegen Isocrates'school gericht instituut met rhetorenschool had opgericht.

Cephísus of C e p h i s s u s (a n t. g e o g r.), **1°** rivier in Phocis en Boeotië, uitmondend in het Copaïsmeer, teg. → Kiphissós of Mavropotamos.

2° Rivier in Attica, teg. → Kokkinis.

3° Rivier in Argolis, teg. Dervenaki, zijrivier van den Inachus. *Davids.*

Cepolidae (bandvisschen). Hiertoe behoort de roode → bandvisch.

Cera (Lat.), was; c e r a e (meerv.), schrijfplankje; → Wastafel. → Was.

Cera japonica, de zgn. Japansche was, is het vet van de vruchten van vele Anacardiaceae-soorten, die inheemsch zijn in Japan en China. In het bijzonder betreft dit de vruchten van R h u s s u c c e d a n e a en in mindere mate die van Rhus vernicifera. In Japan wordt van dit vet een soort kaars gemaakt, terwijl het in Europa dient ter bereiding van boenwas. *Bouman.*

Ceram (ook S e r a n, S e r a n g), eiland in de Molukken. Opp. 17 152 km² (= helft van Ned.).

L i g g i n g : tusschen 2°45′ — 3°55′ Z. en 127° 50′—130° 51′ O., begrensd ten N. en O. door de Ceramzee (Pitt Passage), ten Z. door de Banda-zee en ten W. door Straat Manipa. C. ligt met de lengte-as O.-W. op den Timor-Ceram-boog.

O p b o u w e n r e l i ë f: zwaar beboscht hoog bergland met plooiingen, in W. Ceram van N.O.—Z.W. (samenstel van ong. 1 000 m hooge ruggen en kammen), in midden-Ceram van N.W.—Z.O. (vnl. uit Mesozoïsche sedimenten en oud-Tertiaire formatie bestaande; hoogste toppen: Bina Ia, 3 027 m, Pinaja, 3 010 m, Noesa Heli 2 960 m en Moerkele 2 827 m), in O. Ceram lager en zonder bepaalde richting.

Vele onbevaarbare bergstroomen doorsnijden 't land. De baaien van Piroe, Elpapoetih, Teloeti, Waroe en Seleman geven aan de kustlijn een grilligen vorm. In het algemeen zijn de kusten steil, alleen langs de N.O. kust is een breede strook moerassig laagland.

I n d e e l i n g : C. ressorteert met bijbehoorende kleine eilanden onder de residentie A m b o i n a, gouvernement der Molukken, N.O.I. Het bestaat uit de onderafdeelingen: W. Ceram, Amahei, Wahai en O. Ceram.

F l o r a. Er zijn een vijftigtal goede houtsoorten, o.a. lingoa (Pterocarpus indicus), ijzerhout (Intsia), ivoorhout, damar- en copalboomen (Damara alba en Agathis alba), kajoepoetih (Melaleuca), allerlei palmsoorten, rotan, cocos, sago, muskaatnoot, kruidnagel,enz.

F a u n a : herten, varkens, casuaris, koesoekoesoe (Cuscus orientalis). De groote rivieren zijn vischrijk.

K l i m a a t : tropisch; wegens het hooge gebergte van O.-W., geeft de W.moesson op de N. kust regen en de O. moesson droogte. Op de Z. kust geeft de Z.O. moesson regen en de W. moesson droogte. Weersgesteldheid is over het algemeen koel. Gemiddelde jaarlijksche regenval in het N. 2 273, in het Z. 2 478 mm.

De b e v o l k i n g bedraagt ca. 90 000 zielen (de 4 onderafd. samen ong. 98 700). Aan de kust is de bevolking zeer gemengd: Ternatanen, Tidoreezen, Javanen, Ambonneezen, Binonko's, Keieezen, Makassaren, enz. De oorspronkelijke bewoners (→ Alfoeren), van Maleisch-Papoeëesch ras, behooren ethnologisch tot één stam, doch zijn staatkundig verdeeld in: Patasiwa Hitam (getatoueerde), Patasiwa Poetih, Patalima en Oost-Cerammers.

Ceram.

G o d s d i e n s t. De immigranten brachten den Islam mede. O. Ceram is grootendeels Mohammedaansch. Tot vóór korten tijd was de Inheemsche bevolking heidensch. De W. Cerammers vooral waren beruchte koppensnellers (het Kakihan, een soort geheim genootschap, schreef ritueelen moord voor). Sinds eenige jaren gaan velen tot het Prot. Christendom over. De Ind. Kerk heeft op C. 2 hulppredikers (standplaats Piroe voor W. Ceram en de Oewen-streek en Amahei voor Amahei en O. Ceram). Er zijn ruim 70 scholen met ong. 27 350 gedoopten.

B r o n n e n v a n b e s t a a n. C. is een rijk land. De bevolking is te primitief om het te exploiteeren. Ze leeft van kleinen tuinbouw, jacht en visscherij. In de kunst van weven en vlechten munten ze uit. In het N.O. rond Boela wordt veel aardolie gevonden. Het schiereiland Hoamoal is in gouvernementsbeheer voor sago en damar. Verder zijn over geheel het eiland een 20-tal concessies voor houtaankap en een 30-tal voor cocos-, koffie- en rubberaanplant verleend. De grootste ondernemingen zijn: Liang (Crediet- en Handelsvereeniging Banda) en Awajja (Awajja-Estate) en Poeloe Toedjoe ten N.O. van de baai van Seleman.

G e s c h i e d e n i s. Reeds rond 1512 werd C. door de Portugeezen bezocht. In 1563 evangeliseerde pater Antonio Fernandez de streek rond Lissabatta en doopte er 2 500 menschen. In 1655 en '56 werd het schiereiland Hoamoal, ter verzekering van het specerij-monopolie, door De Vlamingh van Outshoorn te vuur en te zwaard verwoest. C. stond verder nooit in de eigenlijke interesse-sfeer van de O.I. Compagnie. Vanaf 1857 werden verschillende expedities gehouden tegen de woelige bevolking. Sedert 1919 heerscht er rust en orde.

L i t. : dr. H. A. Brouwer en dr. L. Rutten, Over de geologische expeditie naar Seran, in Amsterdam, Tijdschr. Kon. Aardr. Gen. (XXXV 1918, 2e s. nr. 1, blz. 112-121, 228-234, 368-378, 547-555, XXXVI 1919, blz. 36-42 580-581, 715-750 enz.) ; prof. J. C. van Eerde, Gegevens betreffende de onderafdeeling West-Ceram (zelfde tijdschr. 1920 nr. 4) ; C. Wessels S.J., De Geschiedenis der R.K. Missie in Amboina 1546—1605 (1926) ; J. Ph. Duyvendak, Het Kakéan-Genootschap van Seran (1926).
Cappers.

Cerambycidae, → Boktorren.

Ceramícus (Gr. Kerameikos), de buurt der pottenbakkers in het Oude Athene (zie kaart: Het oude Athene, deel III, kolom 233/234).

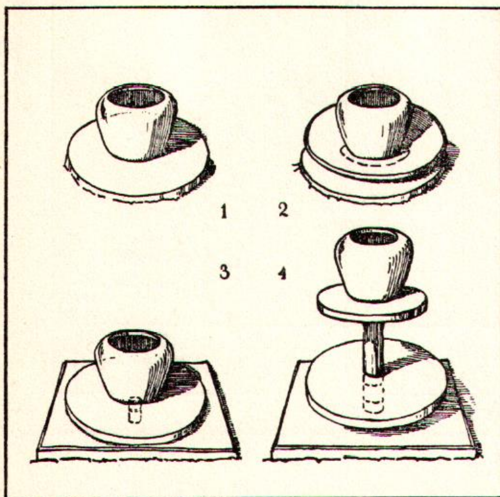
Ceramiek (〈 Gr. keramos = klei) heet de techniek, waarmee producten worden vervaardigd uit aarde door deze eerst te vormen en daarna te branden. De naam c. wordt ook gebruikt voor die producten zelf en omvat dan de pottenbakkerskunst, de ceramische beeldjes en de bouwceramiek. Zie platen. Zie tevens plaat bij → Delftsch aardewerk.

I. Techniek.

De ceramische producten zijn onderling verschillend: A) naar het kleideeg, dat gebruikt wordt; B) naar hun bekleeding; C) naar hun versiering.

A) Het **kleideeg.** Dit wordt uit den bodem opgedolven (leem), in kuilen of houten bakken met water aangemengd (wat zijn vormbaarheid en inwendigen samenhang bevordert), fijngemalen en (van steentjes, organische stoffen enz.) gezuiverd en met andere substanties (bijv. metaaloxyden) verbonden. Deze laatste dienen vooral om het deeg kleur te geven en de deeltjes hechter met elkaar te verbinden. Bij fijnere c. slibt men het leem, d.w.z. het door omroering slijkerig geworden water wordt afgeschept en in een anderen bak overgebracht; het daarin bezinkende fijne slib wordt dan gebruikt. Het aldus ontstane deeg wordt nu g e v o r m d. Dit geschiedt met de hand of langs machinalen weg. Voor het vormen met de hand kende men vanaf de oudste tijden verschillende bewerkingen: de leemklomp wordt geheel met de hand gevormd, zonder dat hij op een onderstel wordt geplaatst, of men gebruikt voor het vormen een werktuig (mes of schelp); ofwel de leemklomp wordt op een platten ondergrond (bijv. een steen) geplaatst, waarna men er den bodem in drukt en de randen met de hand opwerkt, of den bodem met lage randen eerst vormt en daarna deze laatste met kleine reepjes deeg ophoogt ; ofwel

men maakt gebruik van een vorm, waaromheen men het deeg legt (behalve voor voet en hals, die meestal apart gemodelleerd worden), of gebruikt als onderstel de pottenbakkersschijf. Deze laatste ontstaat uit den platten ondergrond (fig. 1), die niet

Ceramiek. Ontwikkeling van de pottenbakkersschijf.

beweegbaar is. Een verder stadium is de op den bodem liggende holle schijf, die, aan de onderzijde bol, om haar middelpunt kan draaien (fig. 2). Gelijkmatiger wordt dit draaien, wanneer de schijf of plaat op een pin loopt (fig. 3). Een meer volmaakten vorm biedt de zgn. pottenbakkersstoel, die uit een spil bestaat, aan welks boveneinde zich de kopschijf bevindt, terwijl onderaan de ongeveer driemaal grootere voetschijf zit, die als vliegwiel dienst doet en met den voet gedraaid wordt (fig. 4). Deze pottenbakkersschijf bevordert het gelijkmatig vormen van het deeg. Voor het vormen van ooren en pooten van grof aardewerk gebruikt men tegenwoordig de trap-pers. Den machinalen weg kiest men vooral bij het vervaardigen van goedkoope massaproducten: men gebruikt draaimachines.

Is het aldus gevormd deeg goed en gelijkmatig gedroogd, dan wordt het gebrand, d.w.z. het wordt tot aan gloeihitte aan den invloed van het vuur blootgesteld. Hierdoor smelt de grondstof niet, zooals dat bij glas het geval is (toch komt bij sommige variëteiten een gedeeltelijke smelting of glasvorming voor), maar zij trekt samen, verhardt en krijgt een blijvenden vorm, die gelijk de grondkleur vaak geheel anders is dan die, welke het ongebrande deeg vertoonde. Vroeger geschiedde dit branden onder de asch, nu in ovens van verschillenden hittegraad: de lichtere moffelovens (voor zgn. petit feu), de sterkere ring- en tunnelovens voor hoogvuren (zgn. grand feu). Fijne c. stelt men niet onmiddellijk aan de vlam bloot, doch beschermt ze in vuurvaste cassetten tegen aschbestuiving enz.

Na het bakken hebben de producten een zekere dichtheid gekregen: ofwel ze laten het vocht door en zijn poreus, ofwel ze zijn glad en dicht. Men bemerkt dit door het aardewerk te breken: de gladheid ontwaart men dan aan de glasachtige breuk. Hoe dichter het gebrande deeg, des te grooter meestal de graad van hardheid en des te helderder de toon, welke het, in trilling gebracht, laat hooren. Ook de kleur is bij de verschillende soorten anders: bij de grovere c. is het deeg veelal gekleurd (bruin, roodbruin, groenig, gelig, zwart of grijs), bij de fijnere soorten blijft het na branding wit. Het branden geschiedt meestal in twee tempo's: eerst in een tamelijk hooge temperatuur, waardoor de zgn. biscuit ontstaat; daarna in lager temperatuur (moffeloven), waarin de biscuit wordt gaar gebrand, nadat zij met de bekleeding is bedekt.

B) De **bekleeding.** Niet alle c. wordt bekleed; de eenvoudige terra-cotta (= gebrande klei) en verschillende producten van witte pijpaarde komen zonder bekleeding in gebruik. Bij enkele soorten Grieksch vaatwerk polijstte men enkel de wanden, vooraleer er op geschilderd werd. Toch eischten practijk (wegnemen der poreusheid) en schoonheidszin (verbergen van leelijke bakkleuren) reeds in zeer vroege tijden een bekleeding, die doorzichtig (translucied) of ondoorzichtig kan zijn en een bepaalde kleur kan aannemen. Ofschoon de terminologie niet vaststaat (de naam glazuur wordt vaak voor alle soort glazige bekleeding gebezigd), kan men toch 4 soorten bekleedsels onderscheiden: a) de loogzout- of alkali-houdende, uit vette aarde gemaakt, die als dikke „engôbe" op het ongebakken deeg wordt aangebracht en om haar weinige dichtheid nog een tweede metaalhoudende bekleeding vraagt; b) het vernis op loodbasis, dat doorschijnend en glazig is en reeds bij vrij lage temperatuur smelt; c) het email, dat tinhoudend glazig wit en glanzend is; d) het eigenlijke glazuur, dat boorzuur- of veldspaat-(kwarts- en glimmer-)houdend en eveneens glazig is.

Volgens den aard van deeg en bekleeding vallen nu enkele groote ceramische typen te onderscheiden: 1° de terra-cotta, gekleurd, poreus deeg, zonder bekleeding (ondoorzichtig);

2° de faience, gekleurd, poreus deeg met bekleeding; is deze tinhoudend, dan spreekt men van majolica (ondoorzichtig);

3° het grès (Duitsch: Steinzeug, Eng.: stoneware, Fr.: grès-cérame), een meestal gekleurd ijzeraarden deeg, dat door sintering van zijn biscuit op hooge temperatuur een half-glazige breuk krijgt en al of niet kan worden bekleed (ondoorzichtig);

4° de pijpaarde of steengoed of halfporselein (Duitsch: Steingut, Eng.: earthenware, Fr.: terre de pipe of faïence fine), een wit, meestal poreus deeg, dat over het algemeen bekleed wordt;

5° het porselein, een wit, dicht deeg (kaoline), waarvan de biscuit op zeer hooge temperatuur wordt gesinterd. Men onderscheidt: a) zacht porselein (temperatuur 1200—1350°), dat vooral voor kunstwerken en weeldevoorwerpen gebruikt wordt; b) hard of Chineesch porselein (temperatuur 1400—1500°), dat niet zoo breekbaar is en voor gebruiksvoorwerpen en technische instrumenten wordt aangewend (beide soorten doorzichtig of translucied). → Porselein.

Wanneer niet door bijvoeging van kalkhoudende mageringsmiddelen het verschil in spanning tusschen biscuit en bekleeding wordt opgeheven en de klei dus sneller en ongelijkmatiger krimpt dan de bekleeding, ontstaan daarin de zgn. haarscheuren (craquelures), die zich, omdat ze vocht opnemen, hoe langer hoe scherper gaan afteekenen. De Japanners hebben deze craquelures als een versieringsmiddel uitgebuit (Seladon-werk en Satsuma-ceramiek).

De bijgevoegde tabel tracht een overzicht te geven van de verschillende ceramische typen en hun samenstelling, met telkens enkele voorbeelden uit de geschiedenis der ceramiek.

Overzichtstabel der ceramische typen

	DEEG			BEKLEEDING		CERAMISCH TYPE		
	Kleur	Dichtheid	Gebruik	Samenstelling	Algemeene benaming	Soortnaam	Variëteiten	Voorbeelden
Ceramiek	gekleurd deeg	poreus	zonder bekleeding	—	—	terra-cotta	—	baksteenen, bouwaardewerk, voorhistorische ceramiek
			met bekleeding	alkalihoudend	vernis of lak			antieke vazen
				kiezel- of silicaathoudend	glazig of verglaasd	faience (ondoorzichtig)		Spaansch-Moorsche faience
				loodhoudend vrij zuivere klei	engôbe (vernis)			Fransche faience (Palissy e.a.)
				tinhoudend	email			majolica, Duitsche faience (Hirschvogel) Delftsche faience
		dicht	zonder bekleeding	—	—	—	—	
			met bekleeding	alkalihoudend loodhoudend	vernis	grès (ondoorzichtig)		
				tinhoudend	email			beeldjes v. Mendes da Costa
	wit deeg	poreus	zonder bekleeding	—	—	—	—	witte poreuze vazen Wedgwood-aardewerk
			met bekleeding	loodhoudend boorzuurhoudend	vernis	pijpaarde of steengoed (ondoorzichtig)		Duitsche kruiken (15e en 16e eeuw) Henri II- of Orion-aardewerk
				veldspaathoudend	glazuur			
		dicht	zonder bekleeding	—	—	—	biscuit van porselein	
			met bekleeding	loodhoudend boorzuurhoudend	vernis	porselein (doorzichtig)	zacht pors.	Medici-porselein, vroeg-Sèvres
				veldspaathoudend	glazuur		hard pors. (kaolien)	Chineesch en Japansch porselein, later Sèvres, Meissener porselein

C) De **versiering.** Veel c. blijft onversierd en het is op de allereerste plaats de vorm, die het aesthetisch welgevallen moet oproepen. De rijkste versiering zal het gemis aan schoonen vorm nooit goed maken. Men kan versiering aanbrengen door schildering of door plastiek. 1° Schildering. Men kan a) de klei in de massa kleuren, waardoor dus haar natuurlijke kleur gewijzigd wordt; hierin onderscheidt men effen, gestroomde, geschifte en gekristalliseerde schildering; b) de effen kleur of de figuurversiering op de biscuit schilderen; ze wordt dan onder de doorzichtige glazuur tegelijk met deze ingebakken (onderglazuurversiering); de kleurstoffen gaan dan in de hooge temperatuur sinteren, doch slechts weinige zijn daartoe geëigend; hun toon is echter zeer warm en fluweelig; c) op het eerste glazuur met lak- of emailverven schilderen en de verven in een zacht vuur (moffelvuur) doen inbranden (bovenglazuur-versiering); hier is het kleurpalet veel rijker, doch de tonen zijn harder. Men zoekt den oorsprong dezer bovenglazuur-versiering in het verre Oosten, zij wordt bij het Sèvres- en Meissener-aardewerk toegepast. Bij massaproductie gebruikt men tegenwoordig veel de → decalcomanie. d) Men kan ook de bekleedingsbrij zelf kleuren of daarin kleuroxyden opnemen, die in het vuur met het voorwerp samensmelten; ofwel e) de versiering met een penseel direct op het tinglazuur aanbrengen en dan even inbakken. Dit zgn. majolica-schilderen was in de 16e eeuw bij de Italianen in zwang en werd door Franschen en Hollanders (→ Delftsch aardewerk) overgenomen.

2° Plastiek. Men kan het product een plastische versiering geven: a) door figuren in de klei uit te diepen en de verdiepte deelen met anders gekleurde klei op te vullen; b) door het product in verschillende lagen klei te dompelen of daarmede te overgieten en dan volgens een bepaalde figuur deze lagen weg te schrapen, zoodat de onderliggende laag bloot komt (sgrafitto); c) door met anders gekleurde klei, die uit een tuitvormig kannetje of spuitje vloeit, op het deeg teekeningen aan te brengen (ringelooren); d) door een in vormen gegoten klei-ornament op den deegwand af te drukken (vooral bij massaproductie). *Knipping.*

II. Geschiedenis.

A) Voorhistorische ceramiek.

Uit de Oudste perioden (oudere Steentijdperk) is ons bijna geen aardewerk bekend; wellicht dat veel, omdat het weinig of niet gebakken was, vergaan is. Uit den jongeren Steentijd is zeer grove c. bekend, waarvan het deeg (donkerkleurig) met mineralen is vermengd. De versieringen zijn zeer primitief: ingegrifte puntjes, horizontale lijnenbundels, golflijnen en spiralen. Beschildering komt minder vaak voor. De voorn. soorten voorhist. c. zijn: de in midden- en Oost-Europa voorkomende snoer-ceramiek; de klokbeker-ceramiek, die in Italië, Frankrijk, Groot-Brittannië enz. gevonden wordt en waarsch. uit het Oosten stamt; de band-ceramiek, wier vindplaatsen in West-Europa, de Donaulanden, den Balkan en Klein-Azië liggen. *Knipping.*

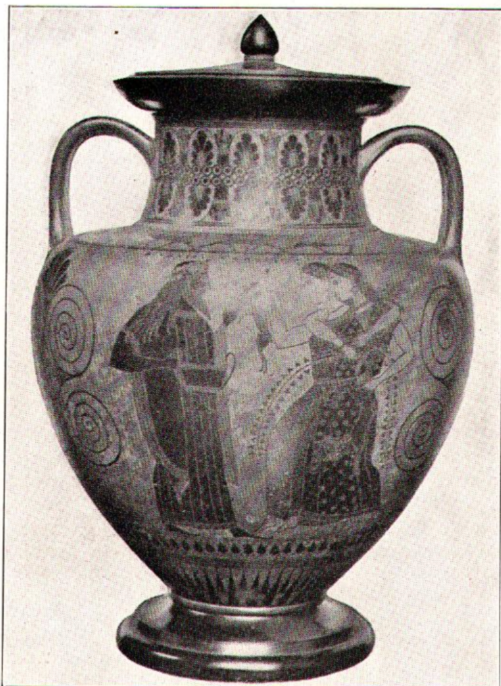
B) In de **Oudheid.**

Voor de kennis der Oude beschavingen, zooals zij tot ons gekomen zijn in de nagelaten ruïnes, is de c. van het hoogste belang, niet alleen als uiting van kunst (vorm en versiering), maar ook als middel tot het dateeren der ruïnes. Dit laatste berust op de omstandigheid, dat in alle gebieden van Oude cultuur een steeds voortschrijdende ontwikkeling in de vormen der ceramische producten plaats had, zoodat door vergelijking van deze met absoluut dateerbare vondsten (inschriften enz.) een chronologisch schema van de ceramiekvormen eener bepaalde cultuur kan worden opgesteld en dienen tot sleutel voor de dateering van alle overblijfselen derzelfde cultuur. De ontwikkeling in de c.-vormen is voor alle gebieden verschillend. De kennis daarvan is een aparte, nog jonge doch zeer uitgebreide wetenschap en kan moeilijk anders worden verkregen dan door practische oefening. De technische beschrijving der tallooze vormen zoeke men in de betreffende vakliteratuur. Hier volgen slechts de meest algemeene begrippen, ingedeeld volgens de vsch. gebieden der Oude culturen.

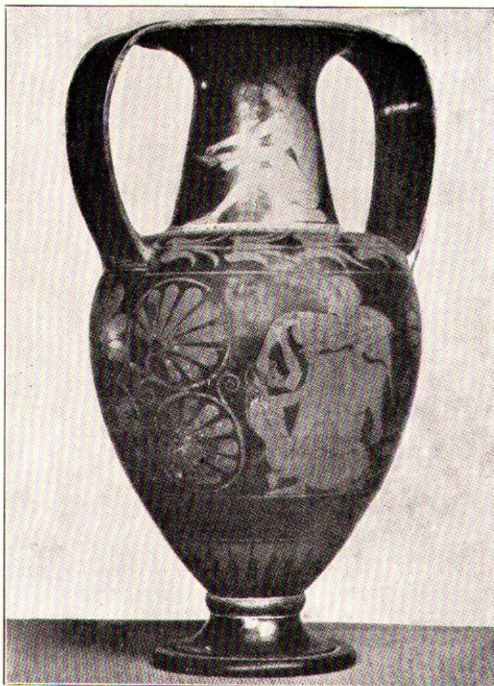
1° **Aegeïsche cultuurkring. a) Creta.** Na de monochrome, simpel-gedecoreerde c. van het Neolitisch tijdvak ontwikkelde zich op Creta in het Bronzen (of Koperen en Bronzen) tijdvak (2e duiz. v. Chr.) een ceramische kunst, die tot het beste behoort wat de Oudheid heeft voortgebracht. (Zie platen bij → Aegeïsche kunst.) In het vroeg-Minoïsche tijdvak heeft men vooral vormen met rechtlijnige versiering, de zgn. gevlekte en vernis-ceramiek. In de middel-Minoïsche periode ontwikkelt zich de → Kamares-ceramiek. Waarschijnlijk door de invoering van het pottenbakkerswiel en onder invloed van metalen modellen worden de vormen verfijnd. De Creta-ceramiek bereikt haar hoogste uiting in de uiterst dunne zgn. „egg-shell”-ceramiek met rijke decoratie. Ook de reusachtige → pithoi van Cnossus zijn uit deze periode. Het laat-Minoïsche tijdvak wordt o.a. gekarakteriseerd door de naturalistische ceramiekdecoratie. Ca. 1500 v. Chr. komt de protsige zgn. paleisstijl op, terwijl echter het verval, dat het einde der Minoïsche beschaving aankondigt, ook in de c. duidelijk merkbaar is. *Simons.*

b) Vasteland van den Aegeïschen cultuurkring **tijdens Neolotischen, Bronzen en Myceenschen tijd.** De Neolitische ceramiek is in Griekenland speciaal vertegenwoordigd in Thessalië (Dimini) en Zuidwaarts tot Corinthe. Boven deze lagen vindt men veelal c. uit den Bronzen tijd, met name in het praehistorische Troje, verwant met het Cyprische en zgn. „Minysche” aardewerk van Orchomenos (Boeotië). Bij het vroeg-Myceensche aardewerk (ong. 1500 v. Chr.) zijn vorm en versiering (zeeplanten, zeedieren) sterk beïnvloed door de naturalistische vazenkunst op Creta. De middel- en laat-Myceensche c. (tot 12e eeuw v. Chr.) kent naast een rijkdom van vormen toenemende verstarring der versieringsmotieven; deze c., waarin de zgn. snavelkan een geliefkoosde vorm was, was verspreid tot in Phoenicië. *W. Vermeulen.*

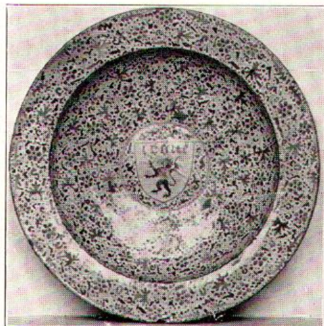
2° **Egypte.** De ceramiek van het Oude Egypte is, ondanks den op ander gebied zoo productieven kunstzin van dit volk, noch in vormen noch in versiering bijzonder uitmuntend. Men kan haar scherp verdeelen in een praehistorische en een historische periode. Voor de ontwikkeling der c. in de praehist. periode, waarvoor absolute dateeringen ontbreken, houden velen zich thans aan het systeem der zgn. „Sequence Dates” (Duitsch: Staffeldatierung; afgekort: S.D.), waardoor Flinders Petrie de talrijke groepen en vormen gerangschikt heeft volgens relatieve opeenvolging. Deze c. onderscheidt zich van de latere periode door verscheidenheid van vormen en rijkdom van versiering. De Egypt. c. van het historische tijdvak wordt ingedeeld op dezelfde wijze als de politieke geschiedenis van het rijk der pharaos (→ Egypte). In het Oude Rijk is voor het eerst de c.

Zwartfigurige amphora van Amasis (Grieksch), voorstellende Dionysus en twee maenaden. Bibl. Nat., Parijs.

Roodfigurige amphora van Pamphaeus (Grieksch), voorstellende hetaere, satyr en maenade. Bibl. Nat., Parijs.

Bord (Spaansch-Moorsch).
Rijks Museum, Amsterdam.

Bord (Majolica).
Privaatbezit, Amsterdam.

Bord (Turksch, 16e eeuw).
Britsch Museum, Londen.

Bord (Palissy). Louvre, Parijs.

Meissener-porseleingroep (August III van Saksen met hofdame). Privaatbezit, München.

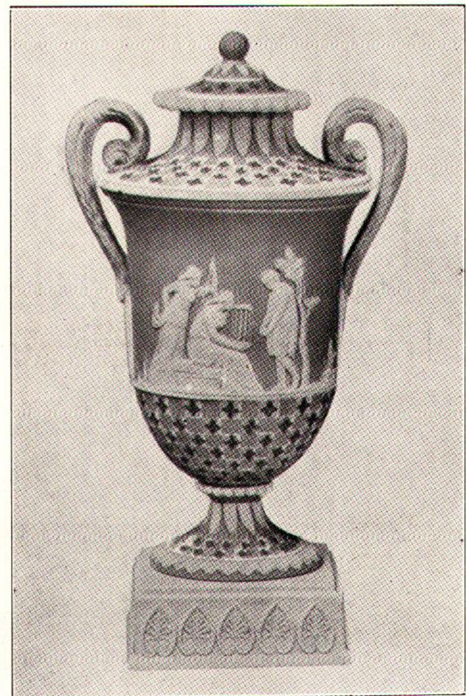
Vaas (craquelé, Chineesch, Ming-tijdperk). Britsch Museum, Londen.

Flacon (Medici-porselein, Florence, ca. 1580). Privaatbezit, Amsterdam.

Groep (Sèvresporselein). Rijks Museum, Amsterdam.

Vaas (Wedgwood, ca. 1790). Britsch Museum, Londen.

met het wiel vervaardigd, doch het gebruikte materiaal is over het algemeen grof. Uit deze periode is echter slechts weinig omtrent de c. bekend. In het Midden-Rijk mist de c. nagenoeg alle versiering. Typisch voor dezen tijd zijn o.a. de modellen, die de Egypt. graanschuren nabootsen, terwijl ook Kamares-ceramiek op vsch. plaatsen gevonden wordt. De c. van het Hyksustijdperk is begrijpelijkerwijze in het algemeen onegyptisch van aard en Klein-Aziatisch beïnvloed. De zgn. Tell el Jehoedeije-ceramiek daarentegen wordt aan Nubischen oorsprong toegeschreven. Eerst in het Nieuwe Rijk komt de Egypt. c. weer eenigermate tot bloei. Aan de natuur ontleende decoratiemotieven zijn talrijk en de invloed der faiencekunst, die veel meer beoefend werd dan de pottenbakkerskunst, is merkbaar. Buitenlandsche invloeden, met name van Cyprus, zijn sterk. Hierop volgen nog de perioden der Boebastieten, Saïeten, Ptolomeeën en Romeinen en eindelijk de Mohammedaansche periode. Het maken van aarden vaten, zoowel met de hand als met het wiel, wordt in vele Egypt. voorstellingen aanschouwelijk afgebeeld.

3° Palestina en Syrië. Het Noordelijk deel van het Syro-Palestijnsche cultuurgebied is nog zoo weinig archeologisch onderzocht, dat wij ons hier tot enkele opmerkingen over de c. van Oud-Palestina beperken. Oorspronkelijk geheel verwaarloosd, heeft de c. van de Palest. tell's sinds het grondleggende experiment van Flinders Petrie in Tell el Hesi de hoogste beteekenis gekregen voor de Palest. en Byb. archeologie, die nog vergroot wordt door de omstandigheid, dat in zich zelf dateerbare vondsten in dit gebied uiterst zeldzaam zijn. De verschillende, grootendeels op ethnographische onderscheidingen berustende classificeeringen van Petrie, Bliss, Macalister e.a. zijn thans geheel in onbruik en vervangen door een indeeling, die grootendeels op cultuurhistorischen grondslag berust. De pottenbakkerskunst begint in Palest., zooals elders, eerst in het late Steenen tijdvak. De voornaamste vondsten daarvan zijn uit Gezer. Over deze, evenals over de c. uit het eerste Bronzen tijdvak, is echter nog geen algemeen oordeel te vormen. In de tweede Bronsperiode is het pottenbakkerswiel algemeen in gebruik. Hyksusceramiek (zie boven sub Egypte) is talrijk. De derde Bronsperiode, waarin de ceramische kunst haar hoogsten bloei bereikt, wordt o.a. gekenmerkt door Cypriotische en de eerste Myceensche vormen. Decoratie is rijk en verscheiden in vorm en kleur. In de Eerste IJzerperiode wordt over het alg. grover materiaal gebruikt. Onzeker is nog steeds de kwalificatie van „Philistijnsche ceramiek” voor een bepaalde groep van dit tijdvak. Het Tweede IJzeren tijdvak kent onder meer de handvaten met ingedrukt Hebreeuwsch zegel. Ca. 300 v. Chr. komen onder den Hellenistischen invloed nieuwe vormen in zwang, in de laatste periode van het ijzer evenzoo Byzantijnsche en Romeinsche vormen. Voor het eerst wordt nu geglazuurd aardewerk gevonden. Een der vormen van de Arab. c. imiteert opvallend de geometrische versiering van het late Bronzen tijdvak.

4° Klein-Aziatisch cultuurgebied. De studie der Bab.-Assyr. c. is verre ten achter bij die van andere cultuurgebieden. Slechts de hoofdlijnen zijn bekend. De oudste c. werd tot nu toe gevonden in Eridoe, Oer en Tell el Obeid, gewoonlijk toegeschreven aan de Chalcolitische periode. Het onderscheid der verschillende histor. en cultuurperioden in dit gebied berust slechts voor een gering gedeelte op de ceramiekvormen.

L i t.: Voor nadere détails omtrent dit gebied, evenals voor verschillende andere, Klein-Aziat. culturen (Elamieten, Hettieten, Perzen), zie: Reallex. d. Vorgeschichte (s.v. Vase); Brit. Mus., How to observe in Arch. (Londen [2]1929). *Simons.*

5° Grieken en Romeinen. 1° T e c h n i e k. Het poreuze van het aardewerk trachtten de Grieken te ondervangen door een laagje „glazuur”, dat vooral door het polijsten verschillende vervolmakingen onderging; de uitvinding van het pottenbakkerswiel schreef men toe aan Thalos van Creta; de beschildering geschiedde met een penseel op de vochtige leem; gewoonlijk bracht men een laagje zwarte vernis aan, soms ook andere kleuren, zelfs vindt men verzilveren en vergulden. Technisch opmerkenswaardig zijn ook de zgn. → Tanagrabeeldjes. In de Grieksche vaastechniek onderscheidt men met name de zgn. zwartfigurige vazen (vooral 6e eeuw v. Chr.), en roodfigurige vazen (eind 6e, begin 5e eeuw v. Chr.). Bij het Romeinsche aardewerk ontwikkelde zich sterk zgn. barbotinetechniek, waarbij men vochtige, fijngewasschen leem tot lijnen, figuren, opschriften op het aardewerk opspoot. Met name in de Romeinsche provincies heeft men vele bakovens gevonden: vuurhaard en bakruimte zijn gescheiden; deze laatste is gewoonlijk rond met een koepelvormige afdekking; de ovenbodem is soms doorboord met ronde openingen, zoodat vlammen, rook en gassen langs het aardewerk trekken en dit ‚smoren” tot een donkerbruinen tot zwarten tint.

2° Eenige voorname s o o r t e n e n s t ij l e n. a) G r i e k s c h e ceramiek. Geometrische stijl, 10e en 9e eeuw v. Chr., Archaïsche stijl, 8e—6e eeuw (Oostersche fabeldieren), de proto-Corinthische en Corinthische stijl, de vrijere Ionische stijl, de Attische stijl; (voorstellingen uit godenmythen en heldensagen); in de 6e eeuw Ionische c. vooral van Caere en Chalcis (bonte kleurenmengeling, → Chalcidische ceramiek), de zwartfigurige Attische vazen, waaronder de zgn. Panathenaeïsche vazen; einde 6e, begin 5e eeuw de roodfigurige vazen; in 4e en deels nog in 3e eeuw groote aardewerkindustrie in Groot-Griekenland, met name in Apulië (Z. Italië); ingevoerd en beoefend vooral door Grieksche kolonisten; zij kenmerkt zich door rijkdom van kleuren en ornament (vaak scènes uit tragedies en comedie).

b) Voor I t a l i ë moge hier worden gewezen op het Etruskische aardewerk en de Buccherovazen. Onder de specifiek Romeinsche c. neemt het Arretijnsche aardewerk een merkwaardige plaats in, in den tijd van Augustus vooral in Zuid-Frankrijk, en vandaar door Gallië tot in Z.W. Duitschland: de zgn. Terra-sigillata. In zeer wijden zin kan men tot het Romeinsche aardewerk ook rekenen de ceramieksoorten en -technieken der inheemsche bevolkingen in de Rom. provincies, die onder Rom. invloed een aanzienlijke veredeling ondergingen; voor onze streken worde hier speciaal genoemd het zgn. Gallo-Belgische aardewerk in zijn verschillende locale schakeeringen.

L i t.: Neuburger, Technik des Altertums; A. Springer, Die Kunst des Altertums. *W. Vermeulen.*

C) Middeleeuwen en Nieuwe tijd.

Sinds de toepassing van schijf (of stoel) en oven heeft de vervaardiging van c. geen wezenlijke veranderingen meer ondergaan. Tot aan de majolica-productie was het verglazen van terra-cotta in het Westen de meest algemeene siermanier. De Byzantijnsche pottenbakkers bekleedden hun geelachtig vaatwerk met een dikke, metaalhoudende engôbe en versierden hun

werk met uit het Oosten overgenomen motieven. Deze c. had invloed op de vroege Islam-ceramiek. In den Gotischen tijd zijn het vooral vloertegels (waar marmervloeren ontbraken), die gebakken werden in een techniek, die op sgrafitto lijkt (Frankrijk, Engeland, Duitschland). De c. van het volk was ruw en vertoonde weinig belangrijke ornamentatie.

Van grooten invloed op de ontwikkeling der c. was die van de volkeren van den Islam, welke elementen opnam uit de Byzantijnsche, Mesopotamische en Sassanidische c. Werd in den aanvang tinhoudend deeg gebruikt, later (na de 11e eeuw) waren het vooral silicaat-degen (zeer dun), die met vage kleuren, bloemmotieven en opschriften georneerd werden en met een tinhoudend email bedekt (gebruiksvazen, muurtegels). Er was een levendige export naar alle landen om de Middellandsche Zee (tegels in Z. Fransche kerken; „azulejos" in Spanje). De goudglanzende Spaansch-Moorsche faience staat misschien onder Gotische invloeden. In hoeverre de Spaansch-Moorsche c. van Maiorca op het Ital. majolica (overeenkomst van naam) invloed had, is nog een open kwestie. Majolica heette in Italië later héél de lood- en tinhoudende c. Zij bloeide daar in de 15e en 16e eeuw en opnieuw in de 18e en had invloed op Spanje, Frankrijk, Duitschland (Hirschvogel; tegels, kruiken), Nederland; Engeland, Bohemen enz. en kreeg daar (naar de stad Faenza) algemeen den naam faience, waarvan de oudste stukken juister mezza-majolica (= half-maj.) geheeten werden (Luca della Robbia: donkere omtrekken, blauwe ondergrond, vlakke kleuren, ongekleurde vleeschpartijen). Naast de majolica-productie bleef in het N. de volksche pottenbakkerskunst bestaan.

Aan Ital. voorbeelden ontleend is het pijpaarden, met lichtgeel glazuur gedekte Henri II- of Orion-faience in Frankrijk. Meer schrijver en bekwaam technicus dan waarachtig kunstenaar was de Hugenoot Bernard Palissy (ca. 1510—1590), die in zware reliëfs onder gekleurd hard loodglazuur (geel, oker, indigo grijs-blauw, maar nooit helder wit) visschen, reptielen, insecten en plantmotieven in zijn faience verwerkte („pièces rustiques"). Naast dit werk verdient nog de blauwachtige, in scherpe contouren geteekende c. van Rouaan (16e en 17e eeuw) vermelding. Omtrent denzelfden tijd komt in Duitschland het steengoed sterk in zwang met loodglazuren bekleeding (kruiken, tegels als wandversiering). België produceert zijn geel- en zilvergrijze kruiken met geschilderd of gegroefd ornament.

Op de latere ontwikkeling der Westersche c. was vooral het Chineesche en Japansche aardewerk van grooten invloed. Sinds begin der 16e eeuw door de Portugeezen en later door de Nederlanders geïmporteerd, was zijn rijke ornamentiek al spoedig een voorwerp van imitatie. China had reeds van oudsher sterk, eenvoudig en vooral goed gemodelleerd aardewerk (terra-cotta) met emailversieringen en andersoortige decoratie-methoden (kunstmatige haarscheuren), maar zijn porselein verwierf toch de grootste bekendheid. Reeds in het begin onzer jaartelling had China porseleinovens en de industrie kwam onder de Mingdynastie (15e en 16e eeuw) tot hoogen bloei. Een Chinees had in het begin der 16e eeuw de fabricatie ook naar Japan gebracht. Dit harde porselein is in den regel met vrij ornament in hoog-opgelegde emailverf versierd. Het eerst imiteerden Frankrijk (Rouen) en Nederland (Delft). De Delftsche faience was reeds in het eind der 16e eeuw vermaard en volgde aanvankelijk met voorliefde Ital. (Hendrik Cornelisz Vroom, * 1566) en Duitsche decoratie en bewerkingswijze na, doch aldra koos men om wille van de vraag Chineesche en Japansche decoratievormen. Tot eigenlijke porseleinfabricatie kwam men toen niet. Een soort zacht porselein werd al op het eind der 16e eeuw te Florence vervaardigd (Medici-porselein) onder invloed van den Chineeschen import (een vermenging van pijpaarde en glas). Ruim een eeuw later vervaardigde Frankrijk (Vincennes, Sèvres) zacht, later hard porselein. In 1709 brandde Böttger in Meissen hard porselein uit in Saksen gewonnen kaoline. Zoowel de Fransche (Sèvres) als de Saksische industrieën namen een hooge vlucht. In den loop der 18e eeuw mengde men in Engeland beendermeel met de klei, terwijl onder invloed van Vlaamsche pottenbakkers een soort poreus steengoed vervaardigd werd, dat men ten onrechte „Delft" noemde en een vervanging heette te zijn van het oude majolica (Josiah Wedgwood). België imiteerde de Nned. en N. Fransche producten (Manufactuur der Mombaerts in Brussel, 1705).

Op het einde van die eeuw en in het begin der 19e hadden Eng. ceramisten in Frankrijk veel invloed en richtten er steengoed-ovens in. Ook Fransche meesters als Albert Dammouse en Solon stonden onder Eng. invloed. Over het algemeen leggen de Franschen meer den nadruk op de versiering dan op den vorm van hun product. In de meeste landen teerde men op ouden roem, de techniek dreigde in Nederland te loor te gaan. Omtrent 1840 komt een vernieuwing, wel het meest markant in Kopenhagen, waarvan de kleine en grootere porseleinen beeldjes op verschillende tentoonstellingen bewondering trekken.

In Nederland was omtrent 1850 de traditie van het vak nog maar aan enkelen (zoo aan den Delftschen werkman Kees Tulk) bekend. Een vernieuwing brachten de producten van „De Porceleyne Fles", waar Joost Thooft zijn siermotieven in onder-glazuur aanbracht op deeg, dat met Wedgwood-waar verwant is. Toorop ontwierp later voor „De Porceleyne Fles" tegeltableaux. De Duitscher Gudenberg, die in Delft de oude faience wilde komen namaken, sloot zich spoedig bij Theodoor Colenbrander aan, die dit plan door een heel nieuwe, lijnige ornamentiek op Engelsche techniek in een meer oorspronkelijke richting stuwde (fabriek Rozenburg, Den Haag). Later werkt Colenbrander in Gouda en Arnhem („Ram"). Hem volgden, voornamelijk als tegel-ontwerpers, Willem de Zwart en van Horssen. De fabrieken „Gouda" en „Holland" volgden het voorbeeld van Rozenburg. Zelfstandig hield zich „De Porceleyne Fles", die zich in de bouwceramiek ging specialiseeren (Toorop's sectiel-werken voor de Amsterdamsche beurs en de Haarlemsche kathedraal). De door W. Hoeker (1895) in het leven geroepen fabriek „Amstelhoek" te Amsterdam plaatste versoberd ornament en vooral sprekende vormen op haar program. Ongeveer dezelfde beginselen (doch flauwer koloriet en ijler lijn) huldigden J. M. Lob en Bert Nienhuis in „De Distel" (Amsterdam). Een geheel eigen stijl ontwikkelde Willem C. Brouwer in Gouda, die vooral door kleurschakeering en niet door lijnornament wilde sieren. In dezelfde richting, doch onafhankelijk van hem werkte Chris J. Lanooy. Schotels naar Oud-Perzische motieven in overheerschend diepgroen en blauw ontwierpen voor „De Porceleyne Fles" Leo Senf en Bodart (dikwijls in fraai zilver- of goud-lustre). Van dr. J. Mendes da Costa zijn vooral de beeldjes in geglazuurd grès zeer bekend. Dit handwerk

---

begint weer in de algemeene waardeering te stijgen. Onder de velen zijn Offermans, Chris Lebeau, Groeneveld, het echtpaar Hobbel-Van Harten, Chris Agterberg, S. E. Verrijn Stuart te noemen. Naast de reeds besproken fabrieken verdienen nog vermelding: de Plateel-bakkerij Zuid-Holland (Gouda), Amphora (Oegstgeest), Sint Lucas (Utrecht), de Eerste Steenwijksche Kunstaardewerkfabriek (E.S.K.A.F., waarin o.a. Hildo Krop ontwerpt), de Sphinx (Maastricht, waarbij W. Rozendaal tijdelijk werkte) en de „Mosa" (Maastricht, waar naast Ch. Vos ook Italiaansche kunstenaars beeld- en bouwceramiek laten branden).

L i t. : Jacquemart, Hist. de la c. (1873) ; Jaennicke, Grundriss der Keramik in Bezug auf das Kunstgewerbe (1878—1879). Bijzonder voor Nederland : de Meester, Les industries céramiques en Belgique (1907) ; Bremmer, Delftsch Aardewerk (z.j.) ; Havard, La céramique hollandaise (2 dln. 1909) ; van Gelder, Pottenbakkerskunst, in de serie „De toegepaste Kunsten in Nederland" ([2]1927); Hudig, Delfter Fayence (1929). Verder is zeer van belang : Jean, les arts de la terre. *Knipping.*

Ceram-Laoet-eilanden (S e r a n - L a o e t - e i l.), groep van een 10-tal kleine eilanden (meestal koraalformatie), door groote riffen omgeven, ten Z.O. van Ceram, onderafdeeling O. Ceram, residentie Amboina, gouvernement der Molukken (N.O.I., tusschen 3° 51′— 3°57′ Z. en 130° 38′— 131°5′ O.). Grootste eiland: Ceram-Laoet; voornaamste: Geser. De bewoners zijn allen Mohammedaan. *Cappers.*

Ceram-zee of P i t t - p a s s a g e, boogvormige zee ten N. van Ceram en Boeroe en verder begrensd door Soela besi, Mangole, de Obi-eilanden, Misoöl en W. kust van Nieuw Guinee. Het W. gedeelte (Boeroe-bekken) is zeer diep (grootste diepte 5 300 m), het O. gedeelte is ondiep (2 100 tot 600 m). *Wissmann.*

Cerarium (Lat.), bij de Romeinen: vergoeding van de c e r a (was) van het zegel; zegelgeld, leges.

Cerastium, → Hoornbloem ; Akkerhoornbloem.

Ceratinus, J a c o b u s, eig. J. T e y n g, prof. te Leipzig en Leuven; * te Hoorn (Gr. keras, vandaar zijn naam), † 1530 te Leuven. Priester, taalgeleerde, vriend van Erasmus, aan wien hij zijn Lexicon Graeco-Latinum opdroeg.

L i t. : Nieuw Ned. Biogr. Wbk. (VI, 293).

Ceratites (⟨ Gr. keras = hoorn), ammonietengeslacht uit het Trias. Uit de Germaansche → Muschelkalk in het bijzonder zijn talrijke soorten bekend, waaronder C. nodosus en C. semipartita gidsfossielen zijn. Uit de Alpine Muschelkalk kent men o.a. C. binodosus en C. trinodosus. Zie pl. bij art. → Ammonoidea.

Ceratitidae is de naam van een familie, behoorende tot de onderorde der → Ammonoidea. De schaal vormt een navel en is doorgaans voorzien van dwarsribben of rijen knobbels. De woonkamer is klein, de mond normaal. De → sutuurlijn is eenvoudig. De C. komen voor in het Perm en Trias.

L i t. : K. A. von Zittel, Grundzüge der Paläontologie (I, Invertebrata, [6]1924).

Cerato, D o m e n i c o, Ital. priester-architect; * 1720 te Mason, † 1792 te Padua; stichtte in 1748 een school voor bouwkunde te Vicenza en in 1765 werd hij hoogleeraar in de bouwkunst aan de universiteit te Padua.

W e r k e n : aanleg van Prato della Valle (Piazza Vittorio Emanuale II), bouw van de Sterrenwacht (Specola), van het Ospedale Civico te Vicenza, Palazzo Trissino del Vello d'oro te Padua. — L i t. : ir. Milizia, Memorie degli architetti (Bassano 1785).

Ceratodus, → Longvisch.

Ceratonia, → Johannesbroodboom.

Ceratophyllaceeën, → Hoornbladachtigen.

Ceratophyllum, → Hoornblad.

Ceratosaurus, een uitgestorven werveldier, dat behoorde tot de klasse der reptielen. Een niet volledig skelet van 3 m lengte is bekend uit het bovenste Jura van N. Amerika.

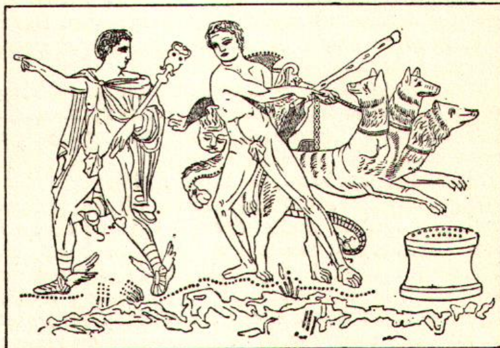
L i t. : K. A. von Zittel, Grundzüge der Paläonthologie ([6]1924).

Ceraunii montes (a n t. g e o g r.), de Ceraunische bergen, ook C e r a u n i a genoemd, langs de kust van Epirus, tegenw. Kimara.

Cerbera, een plantengeslacht van de familie der m a a g d e p a l m a c h t i g e n (Apocynaceae), uit Zuid-Azië afkomstig; omvat een aantal boom- of struikvormige soorten, welke dikke takken en trechtervormige bloemen hebben. Het overvloedige melksap der twijgen is vergiftig en veroorzaakt oogontstekingen. De hoofdsoort C. manghas of odollam bewoont de wouden aan het strand. Nadat het vruchtvleesch der steenvruchten verrot is, vervult de overblijvende vezelomhulling in zee de rol van zwemgordel. Uit de zaden wordt een brandolie gewonnen, welke olie ook purgeerend werkt, doch, in groote hoeveelheden gebruikt, bedwelmend is. *Bouman.*

Cérberus (G r. m y t h.), de hond, die den ingang tot de onderwereld bewaakte. De schimmen der afgestorvenen liet hij binnen, maar zij mochten er niet weer uit. Meestal stelde men zich hem voor met drie koppen, soms met één of twee. Een van de twaalf werken van Heracles was het naar de bovenwereld brengen van den hellehond. Bij deze gelegenheid zou uit het giftige spog van het monster, dat op de aarde druppelde, de gevaarlijke giftplant de monnikskap opgegroeid zijn. *Weijermans.*

V o o r s t. i n d e k u n s t. Naast plastische voorstellingen van den Cerberus met Hercules, bijv. in den Zeustempel te Olympia en het Theseion te Athene, is de C. veelvuldig afgebeeld op vazen: éénkoppig en omgeven door slangen, op zwartfigurige Attische vazen met twee koppen en een slangenstaart,

Cerberus. Heracles ontvoert met hulp van Hermes den Cerberus (naar een Grieksche vaasschildering).

terwijl Hercules den C. voortdrijft of hem voorzichtig tracht te benaderen; op voorstellingen uit de onderwereld in Zuid-Italië met 3 koppen. Veelvuldig op Etruskische grafschilderingen. *W. Vermeulen.*

Cerbonius, Heilige, bisschop, leefde in de 6e eeuw. Hij was afkomstig uit Afrika, vluchtte voor de Vandalen naar Italië, waar hij eenigen tijd als kluize-

---

Wat niet onder C of Ce te vinden is, zoeke men respectievelijk onder K of Tsj, of onder Cae of Coe.

naar leefde en werd omstreeks 544 bisschop van Populonium (Piombino in Tuscië). Uit vrees voor de Longobarden nam C. op het einde van zijn leven de wijk naar Elba, waar hij omstreeks 575 stierf. Latere levensbeschrijvingen bevatten allerlei legendarische bijzonderheden, o.a. dat hij veroordeeld was om door een beer verscheurd te worden, doch wonderbaar gered werd. C. wordt afgebeeld met een beer. Feestdag 10 October. *J. v. Rooij.*

Cercariae, een bij trematoden voorkomende tusschenvorm, die ontstaat, nadat het uit het ei te voorschijn gekomen embryo, miracidium genaamd, in een tusschen-gastheer, bijv. een slak, is binnengedrongen. In de lever van dat dier vormt zich dan een sporocyste, waaruit c. te voorschijn komen. Deze verlaten dan den gastheer en zwemmen vrij rond in het water, totdat zij in de huid van een tweeden gastheer (mensch, rat of muis) kunnen binnendringen, waar ze, via lymph- en bloedbanen, de lever bereiken, waar de parasiet tot geslachtsrijpheid komt om dan haar eieren te leggen. Door besmetting met c. ontstaat de schistosomiasis of bilharziosis. *E. Hermans.*

Cerchneis, → Torenvalk.

Cercidiphyllum, een Japansche boomsoort, waarvan de bladeren somtijds door fraaie kleur en door een eigenaardigen geur de belangstelling wekken. Komt in tuinen en parken wel voor.

Cercina (a n t. g e o g r.), teg. Kerkenna, met Cercinitis een dubbeleiland in de Kleine Syrte, bij de N. kust van Africa.

Cercis, boomengeslacht van de familie der v l i n d e r b l o e m i g e n. In onze tuinen plant men wel de C. Siliquastrum, die langs den stam en de dikkere takken pleegt te bloeien.

Cercle de la librairie française is de sedert 1847 bestaande organisatie van den Franschen boekhandel, te Parijs gevestigd; geeft de wekelijks verschijnende Bibliographie de la France uit en een omvangrijken catalogus „La Librairie Française", catalogue général des ouvrages en vente, met repetitorium. *P. Coebergh.*

Cercoleptus, → Rolstaartbeer.

Cercomonas is een tot de flagellaten behoorende groep protozoën met een of meer zweepdraden. Het is onzeker of ze voor den mensch ziekmakende eigenschappen bezitten.

Cercópes (Gr., = apen) (m y t h.), roofzieke volksstam op het eiland Pithecusa(in de Tyrrheensche zee. tegenover Campanië), door Iuppiter in apen veranderd.

Cercopithecidae, → Aap (sub 1°).

Cercospora, een nog niet volledig bekende schimmel van de familie der D e m a t i a c e a e, bezit langwerpige veelcellige sporen en komt met 500 soorten meestal als parasiet op de bladeren van verschillende gewassen voor: C. resedae op reseda, C. beticola op beetwortel, C. köpkei op suikerriet, C. viticola op wijnstok en C. circumscissa op Prunussoorten. *Bouman.*

Cércyo (G r. m y t h.), reus, roover, bij Eleusis in Attica, die vele menschen doodde. Hij werd zelf door Theseus gedood.

Cerdo, gnostisch dwaalleeraar uit Syrië, die begin 2e eeuw in Rome leerde, dat de strenge God van het Oude Testament en de goede God, wiens Zoon mensch werd in Christus, niet dezelfde waren.

Cerealis, → Petilius Cerealis.

Cerebellum, → Kleine hersenen.

Cerebralen, → Cacuminalen.

Cerebrum, → Hersenen.

Ceremoniale episcoporum, → Caeremoniale episcoporum.

Ceremoniarius (c a e r e m o n i a r i u s), geestelijke (meest uit de hoogere Orden), belast met het toezicht op de uitvoering van (in het bijzonder liturgische) plechtigheden. → Ceremonie.

Ceremonie, openbare plechtigheid, bijzonderlijk (reeds in de Oudheid) van godsdienstigen aard. Heden óók, in engeren zin: de uiterlijke handelingen daarvan, ten doel hebbend den zin van het inwendige te verduidelijken.

Ceres (R o m. m y t h.), dochter van Saturnus en Rhea, zuster van Juppiter, moeder van Proserpina, godin van den land- en graanbouw en vandaar van de beschaving en van de vruchtbaarheid, ook godin van den echt. Ter eere van haar werden te Rome in April de Cerealia gevierd. Zij is dezelfde als de Grieksche godin Demeter, die in 496 voor Chr. bij gelegenheid van een groote droogte en gebrek aan graan, op voorschrift der Sibyllijnsche boeken, uit Z. Italië naar Rome werd gebracht. Ceres werd voorgesteld met een krans van korenaren, een fakkel of scepter en een vruchten- of bloemenkorf in de handen; zij is de beschermgodin van Sicilië. *Weijermans.*

V o o r s t. i n d e k u n s t. C. komt onder dezen naam voor op Romeinsche munten (bijv. samen met de godin van den overvloed, Armona). Maar daar, gelijk op enkele schilderingen in Pompeji, is ze geheel voorgesteld als → Demeter.

Ceres, de eerst-ontdekte kleine planeet (→ Kleine planeten), door Piazzi te Palermo op 1 Jan. 1801 toevallig aan den hemel gevonden, en aanvankelijk voor een komeet aangezien. Toen het object na eenigen tijd te dicht tot de zon genaderd was om nog waargenomen te kunnen worden, loste de jonge mathematicus Gausz het probleem op, met behulp van de wetten der mechanica uit de beschikbare waarnemingen de baan van C. om de zon te berekenen (→ Baanbepaling). Daaruit kon hij de plaats voorspellen, waar men de planeet vele maanden later, bij haar terugkeer aan den ochtendhemel kon verwachten. Inderdaad werd C. op 31 Dec. 1801 door von Zach, en bijna gelijktijdig door Olbers, op de berekende plaats teruggevonden. De gemiddelde afstand van C. tot de zon is 2,8 astronomische eenheden, terwijl haar omloopstijd 4,6 jaar bedraagt. Haar diameter is door Barnard bepaald op 770 km, d.w.z. ca. $^1/_{16}$ van den diameter der aarde. De helderheid van C. kan hoogstens, in oppositie, de 7e grootte-klasse bereiken; de planeet is dus nooit voor het bloote oog zichtbaar. *G. Mulders.*

Ceresine (< Lat. cera = was) is een op bijenwas gelijkende kunstwas, die door behandeling met geconcentreerd zwavelzuur en ontkleuringsmiddelen uit de ruwe aardwas verkregen wordt. Het dient als vervangingsmiddel van bijenwas bij de bereiding van kaarsen, schoencrême, wrijfwas, enz.

L i t.: B. Lach, Die Ceresinfabrikation (Halle 1911). *Hoogeveen.*

Ceresit wordt, evenals bibercement, gebezigd voor het waterdicht maken van cementmortels; het is een reukelooze, kleurlooze zelfstandigheid, die met water aangemengd en in de verhouding van 1 op 20 bij de cementzandmortel gevoegd wordt.

Cereus, een geslacht van de plantenfamilie der c a c t u s a c h t i g e n, in verband met de groeiwijze ook wel toorts- of kaarscactus genaamd.

Wat niet onder C of Ce te vinden is, zoeke men respectievelijk onder K of Tsj, of onder Cae of Coe.

Cerevisia, drank van Kelten en Galliërs, waarin, benevens gerst en tarwe, aromatische bestanddeelen werden gemengd. Romeinen en Grieken maakten van dat soort van bier weinig gebruik en gaven de voorkeur aan wijn.

Cerexhe-Heuseux, gem. in de prov. Luik, ten W. van Herve; opp. 551 ha, 900 inw.; golvende landbouwstreek. Zeer merkwaardige kerkversiering; kasteel; oude heerlijkheid.

Cerf, eiland in den Indischen Oceaan, ten N. van Madagaskar gelegen.

Cerfontaine, gem. in de prov. Namen, ten Z. van Walcourt, aan de Eau d'Heure; ca. 1 750 inw.; opp. 2 405 ha; landbouw; rood marmer, hardsteen. Merkwaardigheid: versterkt kasteel, gerestaureerd in de 16e eeuw.

Ceriet, $H_6(CaFe)_2Ce_6Si_6O_{26}$, is een fijnkorrelige delfstof, die somtijds in regelmatige rhomboëderzuilen kristalliseert en tot de groep der waterhoudende silicaten behoort. De kleur is rood of bruin, het voorkomen van buiten mat, en van binnen diamant- of vetglanzend en aan de kanten doorschijnend. Komt vooral in Zweden voor. *Roodhuyzen.*

Cerigo, Ital. naam van het eiland → Cythera.

Cerinthe, → Wasbloem.

Cerinthus, dwaalleeraar, die reeds door S. Jan den Evangelist bestreden werd. C. leerde, dat Jesus een mensch was, dat Christus bij den doop in den Jordaan in dien mensch neerdaalde, maar hem bij het lijden weer verliet, want Christus als God kon niet lijden. God stond zoo oneindig hoog boven de materie, dat Hij de wereld niet zelf kon scheppen en ordenen, maar dit deed door den → Demiurg. C. leerde ook het → Duizendjarig Rijk. *Franses.*

Cerioli, P a u l a E l i s a b e t h, Eerbiedwaardige; * 25 Jan. 1816 te Soncino (prov. Cremona), † 24 Dec. 1865. Na den dood van haar drie kinderen en haar man, graaf Buzecchi-Tassis, met wien zij gedurende 20 jaren een gelukkig huwelijksleven leidde, stichtte zij in 1856 de Congregatie van de Zusters der H. Familie, wier eerste generale overste zij werd. In 1901 ontving deze congregatie de pauselijke goedkeuring. Het proces harer zaligverklaring is 14 Mei 1919 begonnen (Acta Apost. Sedis 1919, 286—289). *J. v. Rooij.*

Cerisy-la-Forêt. Van de voormalige abdij, hier in 560 gesticht door Vigor, bisschop van Bayeux, in 1030 herbouwd door hertog Robert I van Normandië, rest nog de abdijkerk (St. Vigor), gebouwd ca. 1050 op een grondplan naar het schema der 2e kerk van → Cluny, in den Normandisch-Romaanschen trant der ongeveer gelijktijdige abdijkerken (H. Stephanus en H. Drievuldigheid) te Caen.

L i t.: Congrès archéol. Caen 1908 (II, 545). *F. Vermeulen.*

Cerithidae, een familie, behoorende tot de klasse der → Gastropoda. De C. hebben een torenvormige schaal, de mond is ovaal of vierhoekig met aan den voorkant een kort kanaal of goot. Ze komen voor van Carboon tot Recent, zoowel in zee als in brak water. Men kent meer dan 1 000 levende en 500 fossiele soorten. Deze laatste vnl. uit het Eoceen. *Roodhuyzen.*

Cerithium is de naam van een tot de familie der → Cerithidae behoorende diersoort. C. komt voor van Krijt tot Recent en vindt zijn grootste verbreiding in het Eoceen. Er kwamen toen exemplaren voor, die een lengte van 1,50 m bereikten.

Cerithiumklei is klei, die vnl. uit fragmenten van → Cerithium ontstaan is.

Cerium, Ceriumglas, Ceriumijzer, → Aardmetalen.

Cerna, 1° rivier in Roemenië, ontstaat aan de W. zijde van de Transsylvanische Alpen, stroomt naar het Z.W. langs Herculesbad en mondt bij Orsowa in den Donau.

2° Rivier in Z. Slavië, → Tsjerna.

Cernauti, Roemeensche naam voor → Czernowitz.

Cernavoda, stad in de Dobroedsja (Roemenië) aan den Donau, waar deze overbrugd is ten behoeve van de spoorlijn Boekarest—Constantsa. C. telt ong. 6 000 inw. Er is graanexport.

Cernaysien, naam, gebruikt bij de stratigraphische onderverdeeling van het Eoceen. De naam C. werd ingevoerd door V. de Lemoine, die een belangrijke fauna uit deze laag beschreef.

Cernobbio, luchtkuuroord aan het Lago di Como.

Cernyscewski, → Tsjernysjewskij.

Ceroferarius, benaming der → acolythen, die in kerkelijke plechtigheden waskaarsen (cereus) op kandelaars dragen.

Ceropegia, een plantengeslacht van de familie der Asclepiadaceae, waarvan de meeste der 80 soorten Afrikaansch zijn en de overige inheemsch in Oost-Indië en Australië. Sommige soorten zijn rechtopgaande kruiden, waarvan vele knollen vormen; andere zijn windend, bijv. Woodii, een kasplant, waarvan de toppen der buisvormige bloemen aaneengegroeid zijn. Vaak hebben Afrikaansche soorten smalle bladeren of zijn bladloos, bijv. C. stapeliiformis, die cactusachtig verdikte twijgen heeft. Van vele Indische soorten worden de stengels als groente gegeten, evenals van de Abessinische en Z. Afrikaansche soorten de knollen. Kasplanten in cultuur zijn behalve C. woodii ook C. Sandersonii en de Oost-Indische C. elegans. *Bouman.*

Ceroplastiek is de kunst om in was te beeldhouwen. Zij werd in de Antieke wereld beoefend en later weer in de Renaissance, doch daar diende zij gewoonlijk slechts voor modellen. In Frankrijk leidde de c. een vrij zelfstandig bestaan (portret van Lodewijk XIV door A. Benoit) tot ver in de 18e eeuw. Tegenwoordig wordt zij als kunst zelden meer beoefend, doch gebruikt men haar nog voor anatomische stukken, voor modemodellen en voor de bekende „wassen beelden”.

L i t.: Meisl, Kunst der Wachstechnik (1837); Blümner, Technologie und Terminologie der Gewerbe und der Kunst (II 1879, 151 vlg.). *Knipping.*

Cerosole Reale, badplaats in Italië met arseenhoudend ijzerwater.

Ceroux-Mousty, gem. in Waalsch-Brabant; ca. 1 700 inw.; opp. 1 077 ha; landbouw; zandgroeven; katoenspinnerij. Ceroux en Mousty vormen twee afzonderlijke parochiën.

Ceroxylon, → Waspalm.

Cerquozzi, M i c h e l a n g e l o, Ital. schilder; * 1602 te Rome, † 1660 aldaar. C. kwam met de Ned. Jacob van Hase en Pieter van Laer in aanraking en schilderde met voorliefde baldadige en uitbundige volkstooneelen. Ook enkele religieuze en historische stukken. Zijn werk bevindt zich o.a. in de musea van Florence en Rome. *Knipping.*

Cerretti, L u i g i, Ital. dichter; * 1 Nov. 1738 te Modena, † 5 Maart 1808 te Pavia. C. doceerde achtereenvolgens geschiedenis en welsprekendheid aan de universiteiten van Modena en van Pavia. Schreef

---

talrijke gedichten, waaronder enkele merkwaardig zijn door de spontaneïteit en de Klassieke zuiverheid van den vorm.

U i t g.: Poesie di L. C. (Pavia 1813 en 1836); Pedroni, Poesie scelte (2 dln. Milaan 1812); Rosini, idem (Pisa 1813). — L i t.: F. Solerio, Studio critico su L. C. (Florence 1902). *Ulrix.*

Cerro Gordo, een bergpas bij Jalapa (Mexico) op den grooten weg tusschen Vera Cruz en Mexicostad (19° 50′ N., 97° W.). Bekend uit den oorlog tusschen de Ver. Staten en Mexico (1846—1848).

Cerro Pimal, een 3 450 m hooge berg van de Sierra Nayarit, in den Mexicaanschen staat Jalisco (22° 10′ N., 104° 20′ W.).

Cersobleptes, koning van Thracië, 358—342 v. Chr. Door Chares wordt C. gedwongen den Thracischen Chersonnesus aan Athene terug te schenken, waarop C. met Philippus van Macedonië een verbond aangaat tegen Athene. In 349—'48 echter valt Philippus C. aan en ontneemt hem een deel van zijn rijk.

Tegen Philippus opgestaan, verliest C. in 342 volledig zijn troon. *V. Pottelbergh.*

Certhia, → Boomkruiper.

Certificaat (⟨ Lat. certum facere = zeker maken), een schriftelijke verklaring van een bevoegde autoriteit, waarin een bepaald feit bevestigd wordt. Een c. van oorsprong vermeldt het land van herkomst. Dit kan bij invoer geëischt worden in verband met → differentieele rechten of in verband met oorlogstoestand. Bekend zijn de certificaten van oorsprong uit den tijd van het → Continentaal Stelsel en van den Wereldoorlog.

Een certificaat van deugdelijkheid bevat een verklaring van het hoofd van de scheepvaartinspectie, dat een bepaald schip onderzocht is en deugdelijk bevonden, hetzij voor alle vaarwaters of voor bepaalde vaarwaters. De hoofdinspecteur bepaalt den termijn, waarvoor het certificaat geldig zal zijn. Een en ander is geregeld in de Schepenwet en in de daarop steunende A. M. v. B.

Voor certificaten van inschrijvingen in het Grootboek der Nat. Schuld en van aandeelen, → Administratiekantoren. *Witsenboer.*

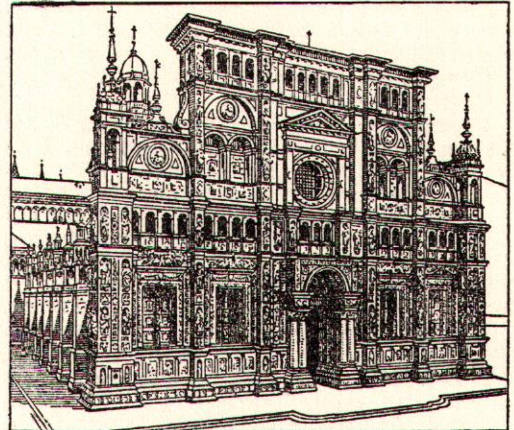
Certificaatkeuring. Sedert eenige tientallen van jaren keurt men in verschillende landen ten behoeve van den land- en tuinbouw zaaizaad en plantgoed, terwijl dit nog groeiende is, ten einde waarborgen omtrent de deugdelijkheid te kunnen geven. Bij den verkoop van dit gekeurde materiaal pleegt men een bewijsstuk (certificaat) te overleggen. Deze keuring heeft in hooge mate bijgedragen tot den goeden naam van de Ned. pootaardappelen, landbouwzaden en fruitboomen.

In N e d e r l a n d gaan de keuringen uit van een landelijke organisatie: de Nederlandsche Algemeene Keuringsdienst, N.A.K. De keuringsvoorschriften van de N.A.K. geven aan, dat bij de keuring moet worden gelet op voornamelijk drie punten: de naamechtheid, de gezondheid en de afwezigheid van onkruiden. Bij fruitboomen bovendien op den onderstam der geënte boomen. *Rietsema.*

B e l g i ë. Een bijzondere dienst is sinds 1932 in België opgericht, met het doel de landbouwgewassen en hoofdzakelijk de aardappelen, in den zomer te velde, op stam, te onderzoeken, ten einde er de geschiktheid als plantgoed of zaaizaad voor verdere vermeerdering van vast te stellen. De goedgekeurde gewassen kunnen bij aflevering van het product van een keuringsgetuigschrift voorzien worden. De K.C.P. - C.C.P., „Keuringscommissie voor plantaardappelen - Commission de contrôle des plants de pommes de terre", gevestigd te Brussel, bepaalt de normen, volgens dewelke gekeurd wordt, en aanvaardt de keurmeesters; de keuring gebeurt in samenwerking met de landbouwvereenigingen.

Certon, P i e r r e, Fransch componist; † 22 Febr. 1572. C. was een leerling van Josquin des Prés, schreef wereldlijke liederen en geestelijke werken. Vanaf 1532 was hij verbonden aan de Sainte Chapelle te Parijs, eerst als zanger, sedert 1542 als magister puerorum.

Certosa van Pavia [Certosa (Ital.) = Kartuizerklooster]. Dit klooster werd gesticht in 1392 door Caterina Visconti, gemalin van Gian Galeazzo, op de domeinen van het kasteel van Pavia. De bouw vorderde uiterst langzaam: in 1560 was men nog niet gereed. De toren (met rijke lantaarn) en het inwendige der kerk zijn van de 17e en 18e eeuw. Het oorspronkelijk plan van Giacomo da Campione, die ook deel had

Certosa van Pavia.

aan den bouw van den dom van Milaan, werd door Giovanni en Giuniforte Solari geheel veranderd (Renaissance-elementen werden met Lombardisch-Romaansche, en Fransch-Gotische verbonden). De heerlijke gevel is een werk der gebroeders Mantegazza. De kleurige terra-cotta versieringen in het groote en het kleine kloosterpand leverde Rinaldo de Stauris. Vele bekende kunstenaars wijdden hun talenten aan den bouw en versiering der C. Onder de vele monumenten is te vermelden de graftombe van Gian Galeazzo. Na vele malen verjaagd te zijn, kregen de Kartuizers van de huidige Ital. regeering de C. terug.

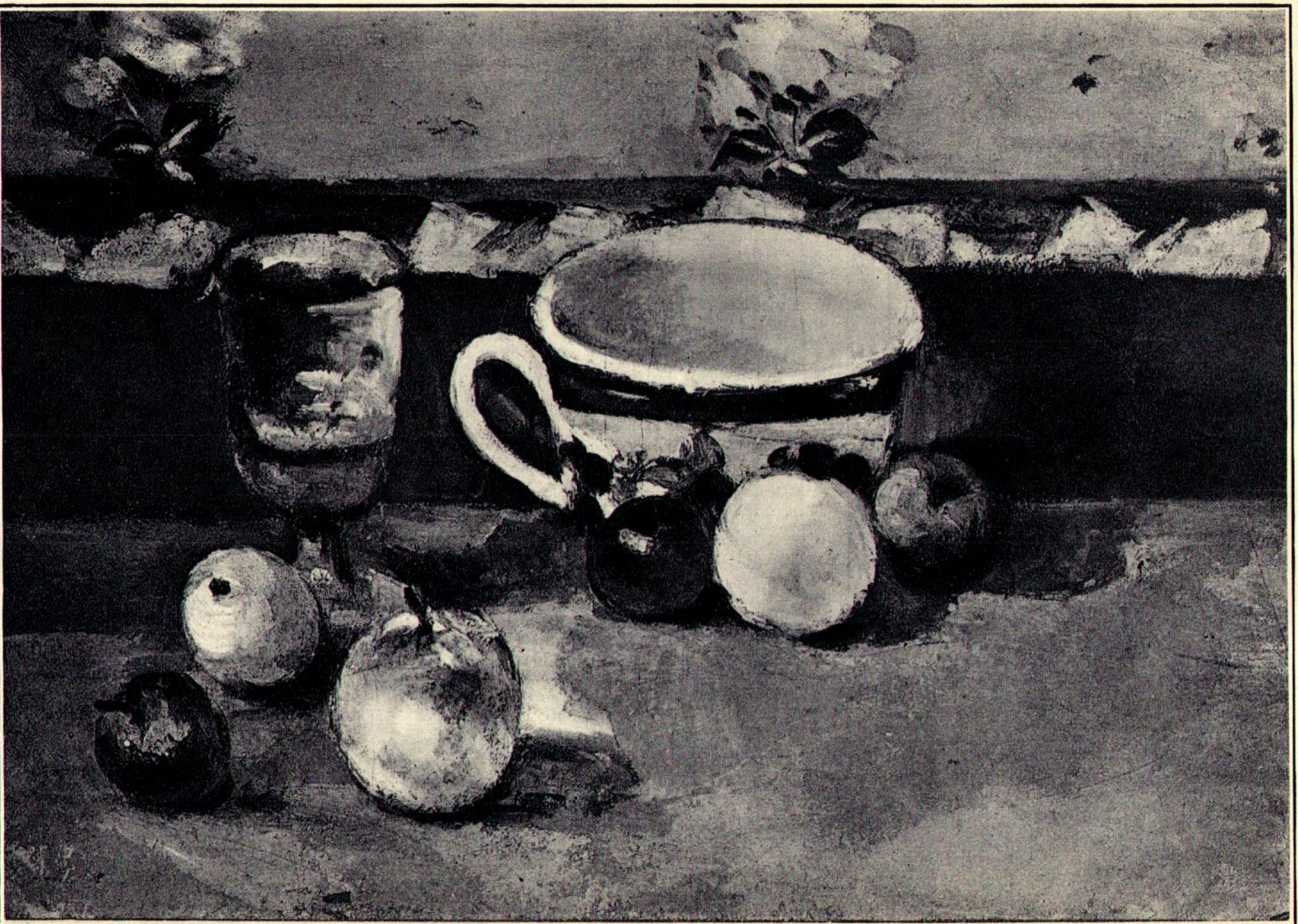
L i t.: Meyer, Die C. von Pavia (1899); Venturi, Storia dell'arte italiana (VIII 2, 1924); Salmi, La Certosa di Pavia (in de collectie Fiore nr. 4, 1925); Lissoni, La C. di P. (Monographie Lissoni nr. 6, 1930). *Knipping.*

Cerumen, Cerumenprop, → Oorwas.

Cerussa, → Loodwit.

Cerussiet (⟨ Lat. cerússa = loodwit), loodcarbonaat, $PbCO_3$, wordt ook wel genoemd witlooderts of loodspaat. C. kristalliseert in het rhombische kristalstelsel en vormt pyramidale of plaatvormige kristallen van witte, gele, bruine tot soms zwarte kleur. Plaatselijk belangrijk looderts, karakteristiek voor de bovenste lagen („ijzeren hoed") van de loodertsafzettingen. Vindplaatsen: Leadville in Colorado;

CÉZANNE

Stilleven

CHICAGO

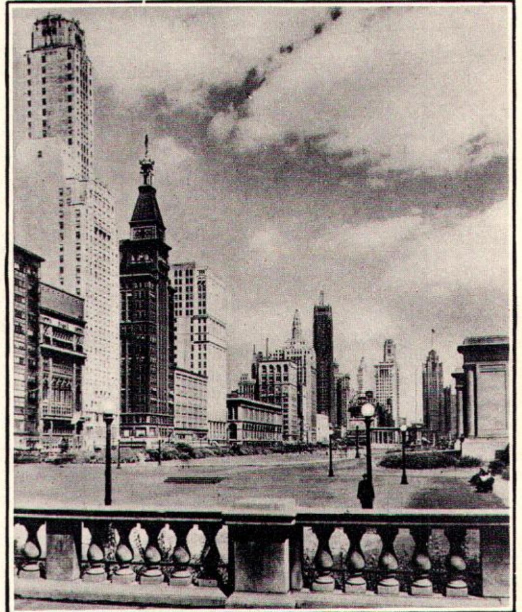
Panorama van de zakenwijk.

Blik vanaf de pier op de stad.

Gebouw der „Daily News".

Michigan Avenue.

Wolkenkrabbers.

Chicago bij nacht.

Tarnowitz, Pribram in Bohemen; Leadhills in Schotland. *Crommelin.*

Cervantes Saavedra, Miguel de, de Spaansche schrijver van Don Quijote; * 1547 te Alcala, † 1616 te Madrid. Van verarmden adel. Van zijn jeugd is weinig bekend. Was in dienst van kardinaal Aquaviva te Rome in 1569, werd soldaat en verloor het gebruik van zijn linkerarm in den slag van Lepanto in 1571. Wilde in 1575 van Napels naar Spanje terugkeeren, maar werd door Algerijnsche zeeroovers gevangen genomen, en bleef vijf jaar als slaaf in Algiers. Terug in Madrid in 1580 en gehuwd met Catalina de Palacios in 1584, begon hij eerst daarna zich aan letterkundigen arbeid te wijden. Als belastinginner en ondergeschikt ambtenaar leefde hij te Sevilla, te Valladolid, in de Mancha, en, vanaf 1606, te Madrid in groote armoede.

M. de Cervantes Saavedra.

C. schreef een zwakken herdersroman Galatea in 1584, Don Quijote eerste deel in 1603, een twaalftal kostelijke Novelas ejemplares in 1613 en Don Quijote tweede deel in 1615. Door Don Quijote werd C. de schepper van den modernen roman. Zijn opzet was, de verderfelijke ridderromans bespottelijk te maken en uit te roeien. Hij schiep meer dan hijzelf wist, nl. een meesterwerk vol diepzinnige levenswijsheid. Don Quijote is het type van den idealist, de vertegenwoordiger van het mystische spiritualisme. Naast hem staat Sancho Panza, de materialist, de egocentrische, goedmoedige boer, die zijn wijsheid put uit spreekwoorden. Beide typen samen kenmerken het Spaansche volkskarakter.

Uitg.: F. Rodriguez Marin (1916); R. Academia Espanola (1917—'23), enz. — Lit.: monogr. van J. Fitzmaurice-Kelly (1913); A. Bonilla y San Martin (1916); bibliogr. van L. Rins Rius (1895—1904).

Cervantiet, geel tot geelbruin antimoonoxyde.

Cervera Y Topete, Pascual, Spaansch admiraal, * 18 Febr. 1839, † 3 April 1909 te Cadiz. Tijdens den Spaansch—Amerikaanschen oorlog (1898) werd C. door de Amer. vloot van admiraal Sampson in de haven van Santiago (Cuba) geblokkeerd. 3 Juni 1898 waagde hij een uitval, waarbij geheel zijn smaldeel in den grond werd geboord. *V. Houtte.*

Lit.: Risco, Apuntes biograficos del C. (1920).

Cervetri, dorp in Italië, deel van het vroegere → Caere.

Cervicaalabortus, uitstooting van het zwangerschapsproduct bij miskraam in het halskanaal van de baarmoeder, waar het dan wordt vastgehouden, tot het door kunsthulp wordt verwijderd.

Cervicaalkanaal, kanaal van den baarmoederhals. Het vormt de verbinding tusschen de holte van het baarmoederlichaam en de scheede.

Cervicornia is een verzamelnaam van → geweidragers, waartoe ook ons recent hert behoort (→ Hertachtigen). Hiertegenover staan cavicornia, beesten met een hollen hoorn.

Cervidae, → Hertachtigen.

Cervinae, → Herten.

Cervix uteri, halsgedeelte van de → baarmoeder.

Cervus, Cervulus, → Herten.

Cerynitische hinde (Gr. myth.), vlugge hinde met gouden gewei en koperen pooten, aan de godin der jacht gewijd. Eurystheus zond Heracles uit om het levend te vangen, hetgeen hem na langen tijd gelukte.

Ces, naam van een muziektoon, enharmonisch gelijk aan B. Fransch: Ut bémol. Verlaging van den toon C door een mol (♭). Ook afkorting van de toonsoort ces-majeur of ces-mineur.

Cesalpino, beroemd arts, vooral bekend, doordat hij reeds vóór Harvey een idee had over den bloedsomloop. Tevens was hij misschien de grootste botanicus van zijn eeuw, en tegelijk een zelfstandig en diepzinnig philosoof. * 1519, † 1603.

Werken: o.a. Quaestionum peripateticarum libri VI; Daemonum investigatio enz.; De plantis libri XVI; Praxis medica.

Césari, 1° Antonio, Ital. letterkundige; * 16 Jan. 1760 te Verona, † 1 Oct. 1828 te Ravenna. Lid van de Congregatie van de Orde van den H. Phillippus. Onbetwist leider der „puristi”, die op het einde der 18e eeuw streden voor den terugkeer tot de taal der 14e- eeuwsche auteurs, om de verbastering der taal te verhinderen en het Italiaansch voor vreemde besmetting te behoeden. Met dat doel schreef hij verscheidene traktaten, verzorgde de heruitgave van meerdere teksten uit het Trecento, gaf te Verona een nieuwe editie uit van den Vocabolario della Crusca (7 dln. 1806—'11) en vertaalde Grieksche, Latijnsche en Fransche werken in zuiver Italiaansch. → Cesarotti.

Werken: o.a. Dissertazione sopra lo stato presente della lingua italiana (1809); Le Grazie (1813); Le bellezze della Commedia di Dante Alighieri (1824—'26; beide laatste werken in dialoogvorm); Novelle (1815). *Ulrix.*

2° Gaetano, Ital. musicoloog; * 24 Juni 1870 te Cremona. Was eerst contrabassist in Ital. operaorkesten, studeerde daarna muziekwetenschap te München.

Werken: Die Entstehung des Madrigals im 16. Jahrh. (1908); Giorgio Giulini musicista (1916); Musica e musicisti alle corti Sforzesca (1922). Gaf in 1917 sonates van Lammartini uit.

3° Giuseppe, genaamd Giuseppino of Il Cavaliere d'Arpino, Ital. schilder; * 1568 te Rome, † 1640 aldaar. Werd aan paus Gregorius XIII bekend en kwam aldus in de school van Pomerancio. Door intriges trachtte hij zich vermaardheid te verwerven. Caravaggio en Annibale Carracci twijfelden aan zijn technisch kunnen.

Lit.: Voss, Die Malerei der Spätrenaissance in Rom und Florenz (II 1920, 378 vlg.). *Knipping.*

Cesáro, Ernesto, Italiaansch wiskundige, hoogleeraar in de infinitesimaalrekening te Napels; * 1859 te Napels, † 1906 aldaar. C. was werkzaam op het gebied der functietheorie, reeksen en getallenleer.

Cesarotti, Melchiorre, Ital. dichter en geleerde; * 15 Mei 1730 te Padua, † 3 Nov. 1808 te Selvazzano. Priester en professor in de rhetorica aan het seminarie en van Grieksch en Hebreeuwsch aan de universiteit van zijn geboortestad. Als tegenstrever van Antonio Césari, leider der puristi, verwierp hij de tradities van het Trecento en het Cinquecento

Wat niet onder C of Ce te vinden is, zoeke men respectievelijk onder K of Tsj, of onder Cae of Coe.

en hield staande, o.a. in zijn Saggio sulla filosofia delle lingue applicata alla lingua italiana, dat de schrijvers het recht hebben, uit alle bronnen te putten om hun woordenschat te vernieuwen en te verrijken. Vertaalde in dien geest talrijke oude en moderne letterkundige werken en is vooral bekend door zijn vertaling van den zgn. Ossian. *Ulrix.*

U i t g. : Opere (40 dln. Pisa en Florence 1800—1813).

Ceskoslovenska Republika, → Tsjecho-Slowakije.

Cesnola, L u i g i P a l m a d i, Ital. oudheidkundige; * 29 Juli 1832 te Turijn, † 21 Nov. 1904 te New York. C. nam deel aan oorlogen in Europa en Amerika, deed 1865—'77 opgravingen te Cyprus en werd 1879 directeur van het Metropolitan Museum te New York.

H o o f d w e r k : Atlas of Cypriote Antiquities (3 dln. 1884—'86). *E. de Waele.*

Céspedes, 1° J o h a n n a v a n, Spaansch Dominicanes en mystiek begenadigde, leefde in de 16e eeuw in het klooster van den H. Geest te Alcaraz (Andalusië). Zij onderscheidde zich door strenge boetedoening en ondervond in de voeten de smarten der stigmatisatie.

2° P a b l o d e, Spaansch schilder; * 1538 te Cordova, † 1608 aldaar. Studeerde eerst theologie aan de Universiteit van Alcala de Henares. Werkte als schilder veel samen met de Ital. meesters, welke door Karel V en Philips II naar Spanje werden geroepen (Vinc. Carducci). Verbleef tweemaal (1559—1566, 1575) in Italië. Prijst in een gedicht Michelangelo als den besten schilder. Werken te Rome (SS. Trinita de' Monti), Cordova en Sevilla. *Knipping.*

Cespedes y Meneses, G o n z a l o d e, Spaansch literator, dichter en historicus; * 1585, † 1638.

V o o r n. w e r k e n: Poema trágico del Espanol Gerardo y desengano del amor lascivo (autobiographie; Madrid 1617); Historia apologética de los sucesos del Reyno de Aragón (1622); Varia fortuna del soldado Pindaro (type v. schelmenroman; vlot verteld); Francia enganada: Francia respondida (aanval op Richelieu en Frankrijk's anti-Kath. politiek).

Cessie (R e c h t), de overdracht eener schuldvordering op naam, door den schuldeischer aan een derde. Geschiedt door middel van een authentieke of onderhandsche akte. Om tegen den schuldenaar te werken moet de c. in Nederland aan dezen worden beteekend, of door hem schriftelijk worden erkend (Ned. B. W. art. 668). In België is daartoe vereischt beteekening, of erkenning door den schuldenaar in een authentieke akte (Belg. B. W. art. 1690). Schuldvorderingen aan toonder worden overgedragen door afgifte van het papier, die aan order door endossement van het papier. Kennisgeving aan den schuldenaar is in deze gevallen niet noodig. *Witteman/Rondou.*

Cessiekrediet (b a n k t e c h n i s c h) is een krediet, dat verleend wordt tegen verkoop of overdracht krachtens anderen titel van handelspapier of boekvorderingen. Juridisch is de vorm van zulk een c. vaak te verkiezen boven een krediet tegen verpanding van uitstaande vorderingen, omdat bij verpanding beteekening aan den debiteur is vereischt. Op handelspapier, dat niet voor disconto in aanmerking komt, daar het niet aan alle technische eischen voldoet, kan door het verleenen van c. voorschot worden verleend. Als regel bedraagt het c. slechts een gedeelte van de nominale waarde der gecedeerde vorderingen. Economisch draagt een c. het karakter van een voorschot op uitstaande vorderingen van den kredietnemer. De financiering van aannemingsbedrijven door de banken geschiedt grootendeels tegen cessie van de termijnen

Voor B e l g i ë, → Delegatie. *Huysmans.*

Cessio, → In iure cessio.

Cessionaris (N e d. R e c h t), de verkrijger eener vordering of andere onlichamelijke zaak krachtens → cessie.

Cessolis, J a c o b u s d e, Ital. Dominicaan, uit het begin der 14e eeuw, in 1318 vicaris van den inquisiteur van Genua, schrijver van een in de meeste moderne talen overgebracht Ludus scaccorum, waarin onder het beeld van de verschillende stukken van het schaakspel, van den koning tot de vinnen (of pionnen), een volledige allegorie van de maatschappelijke standen en hun onderlinge verhouding wordt uitgewerkt. Het werd in het Mnl. bewerkt door iemand, die zich Franconis (Vrancken) noemt. Vele exempelen, meestal uit de Klassieke Oudheid, moeten de leer toelichten.

U i t g. : G. H. van Schaick Avelingh (1912). — L i t. : K. De Flou, in Versl. en Meded. k. Vl. Academie (1895, 173); C. G. N. De Vooys, in Tijdschr. Ned. Taal en Letterk. (1907, 225). *V. Mierlo.*

Céstac, L o u i s E d o u a r d, Eerbiedwaardige; * 6 Jan. 1801 te Bayonne, † 27 Maart 1868 aldaar. In 1825 werd hij priester gewijd, was eenigen tijd leeraar aan het klein-seminarie te Larressore, later kanunnik te Bayonne. C. was een gezocht geestelijk leidsman en zijn priesterlijke ijver ging bijzonder uit naar gevallen meisjes, waarvoor hij zonder middelen en onder de grootste moeilijkheden tehuizen stichtte en zelfs een afzonderlijke Congregatie van de Dienaressen van Maria in het leven riep, die bij zijn dood 900 zusters telde en over geheel Frankrijk verspreid was. Hieruit zijn voortgekomen de Silencieuses (Solitaires) de Marie, een congregatie van Magdalena's, met altijddurend stilzwijgen. Het proces der zaligverklaring is in 1908 aanhangig gemaakt. *J. v. Rooij.*

Cesti, M a r c A n t o n i o, een der beroemdste operacomponisten van de 17e eeuw; * 1623 te Arezzo, † 1669 te Florence. Zijn doopnaam is Pietro; bij zijn intrede in het klooster der paters Minderbroeders nam hij den naam aan van Antonio. De voornaam Marc, die op de handschriften van zijn opera's voorkomt, is onverklaarbaar. Gedurende 1645—'49 was hij kerkelijk kapelmeester te Volterra; in 1653 aan het hof van aartshertog Ferdinand te Innsbruck, waar in 1655 zijn opera „Argia" werd opgevoerd; 1659—'62 zanger aan de pauselijke kapel en 1666—'69 onderkapelmeester bij keizer Leopold I te Weenen.

In vergelijking met de werken van Cavalli, zijn tijdgenoot, zijn de opera's van C. gevoelvoller van inhoud en melodie.

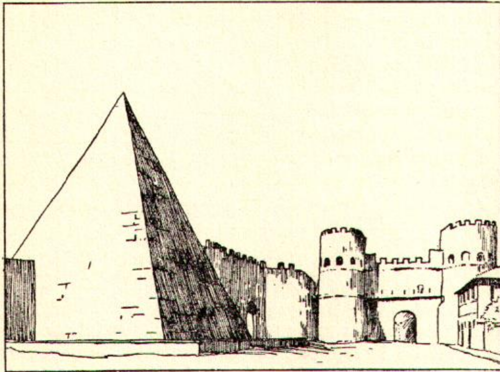
W e r k e n: voorn. opera's: La Dori (1661) en Il Pomo d'oro (1667, bij gelegenheid van het huwelijk van Leopold I met Margaretha van Spanje). Verder eenige Arie da Camera. — L i t. : H. Kretzschmar, Die Venezianische Oper und die Werke Cavallis und Cestis (Vierteljahrsschr. für Musikwiss. 1892); Franc. Conradi, P. A. C., in Rev. Music. Ital. (XXX, 3, 1923); A. Sandberger, Beziehungen der Königin Christine von Schweden zur Ital. Oper und Musik, insbesondere zu M. A. Cesti, in Bull. Soc. Mus. (V, 2, 1905); Adler, Einleitung zu „Il Pomo d'oro" von M. A. Cesti, in Denkm. der Tonkunst in Österr. (VI en IX). *Piscaer.*

Cestius, G a i u s, Romeinsch praetor, volkstribuun, één van de septemviri epulones (zorgden voor de maaltijden bij de feesten der goden), bekend om zijn grafmonument, de zgn. pyramide van Cestius.

Wat niet onder C of Ce te vinden is, zoeke men respectievelijk onder K of Tsj, of onder Cae of Coe.

Zijn broer Lucius Cestius had als → aedilis het Tibereiland verbonden met den rechteroever van den Tiber door een brug, die zijn naam droeg.

Pyramide van Cestius, grafmonument van Gaius Cestius in den vorm van een pyramide, uit den tijd

Pyramide van Cestius, daarachter een deel van de stadsmuur van Aurelius met de Porta S. Paolo (te Rome).

van keizer Augustus; 37 m hoog en 30 m breed, opgebouwd uit baksteen en met marmer bekleed, gelegen dicht bij de Porta Ostiensis (teg. Porta San Paolo). Onder keizer Aurelianus werd het monument in de stadsmuren ingebouwd. De inscriptie vermeldt: C(aius) Cestius L(ucii) F(ilius) Pob(lilia) Epulo Pr(aetor) Tr(ibunus) Pl(ebis) VII vir Epulonum. *W. Vermeulen.*

Cestoda, → Lintwormen.

Cestraciontidae (Stierenkophaaien) vormen een familie der haaien met hoogstens 5 kieuwspleten. Zij dragen hun naam naar den breeden, plompen kop, op de onderzijde waarvan, tamelijk dicht bij het uiteinde, de neusgaten en de met breede plaveiseltanden bezette mond gelegen zijn. Elk der beide rugvinnen draagt aan den voorrand een sterken, kegelvormigen stekel. Deze stekels behooren tot de meest kenmerkende versteeningen en hoofdzakelijk door deze heeft men kunnen aantoonen, dat deze familie in vroegere aardperioden, tot het Steenkolentijdperk toe, een zeer groote verbreiding en een groot aantal soorten gehad heeft. Nu leven slechts enkele verspreide vormen; de bekendste is de d o g h a a i (Heterodontus philippi Lacép.), die talrijk aan de kusten van Australië voorkomt. Zijn voedsel bestaat uit mossels en slakken. *Keer.*

Cestrum, een plantengeslacht van de familie der n a c h t s c h a d e n (Solanaceae), heeft 140 soorten, welke meerendeels inheemsch zijn in Amerika. Het zijn heesters of boomen met kleine buisvormige of trechtervormige bloemen. C. parqui is een bossige struik uit Chili met groenachtige geurende bloemen en bruinpaarse bessen. Het hout en de bladeren gebruikt men daar in de geneeskunde. In vroegere tijden rookten de Indianen de bladeren, zooals thans de tabak. C. foetidissimum en enkele andere soorten zijn als kasplanten, C. nocturnum als potplant in cultuur; de laatstgenoemde is des avonds welriekend. C. aurantiacum uit Guatemala heeft oranjekleurige bloemen. *Bouman.*

Cesus, A u l u s C o r n e l i u s, Romeinsch schrijver en encyclopaedist; * 18 v. Chr., † 39 na Chr. Schreef o.a. een werk in 8 deelen, De Medicina, waarin hij den toestand der toenmalige medische wetenschap uiteenzette. Vertaald door Scheller in het Duitsch in 1846, opnieuw bewerkt in 1906 door Walther Triboes.

Cesuur, → Caesuur.

Cetacea, → Walvischachtigen.

Cetaceum, → Walschot.

Cet âge est sans pitié (Fr.) = op dezen (jeugdigen) leeftijd kent men geen medelijden (La Fontaine, Fables 9.2, „Les deux pigeons”).

Cetatea Alba (Roemeensch, = witte stad), ook: Ak-kerman, stad in Bessarabië (Roemenië) aan den liman van de Dnjestr; 33 495 inw. (1930). De haven is alleen voor zeer kleine zeeschepen toegankelijk. Marktplaats voor graan, wijn en visch. In C.A. zetelt een Grieksch-Katholieke bisschop.

G e s c h i e d e n i s. C.A. was in de Oudheid de Milesische kolonie Tyras. In de M.E. was de stad afwisselend in het bezit van Venetië en Genua. Vanaf 1484 werd zij Turksch, in 1812 Russisch en in 1918 Roemeensch. *Hoek.*

Cétera desunt (Lat.) = het overige ontbreekt.

Céterum cénseo Carthâginem esse delêndam (Lat., = overigens ben ik van meening, dat Carthago moet verwoest worden), het hardnekkige slot van al de redevoeringen, die Cato de Oude in den Romeinschen senaat hield. Een overvloed van auteurs halen dit wereldberoemde woord aan, waarvan ook alleen beide eerste woorden geciteerd worden; o.a. Cicero in Cato maior (6.18), Livius (XLIX, Epitome), Plinius in Nat. hist. (15.20). *Brouwer.*

Cethégus, G a i u s C o r n e l i u s, een van Catilina's saamgezworenen, wilde den consul Cicero dooden; na de ontdekking der samenzwering in de gevangenis gedood (5 Dec. 63 v. Chr.). *Davids.*

Cetina, rivier in Dalmatië (Zuid-Slavië), ontstaat op de Dinarische Alpen en mondt uit in het Kanaal van Brazza bij Almissa. De watervallen van Dugi-Rat nabij Vrlika, die 48 m hoog zijn, dienen ter opwekking van electriciteit (Ital. kapitaal).

Cetina, G u t t i é r r e z d e, Spaansch lyrisch dichter; * 1520 te Sevilla, † 1560 te Los Angeles. Leerling van de school van Garcilaso de la Vega, doch gaat nog verder dan deze in de navolging van het Italiaansch. Geeft blijk van een meesterlijke techniek in zijn vertalingen van Petrarca, Ariosto, e.a. Zijn sonnetten en madrigalen munten uit door natuurlijken eenvoud en diep gevoel. *Borst.*

Cetinje (zie kaart Balkanschiereiland C 3), voormalige hoofdstad van Montenegro, thans hoofdstad van de banowine (= gouvernement) Zetska in Zuid-Slavië, 8 982 inw. (1931), ligt 630 m boven zeeniveau in een kleine vlakte, een polje, en is door een prachtigen bergweg over den Lovcen met Cattaro verbonden. De voornaamste bezienswaardigheden zijn twee voormalige paleizen en een oud klooster, van welk laatste gebouw de grondslagen gelegd zijn in 1484 en dat geheel in den ouden trant is hersteld. In C. zetelt een metropoliet van de Grieksch-Katholieke kerk.

G e s c h i e d e n i s. In 1484 moest Iwan de Zwarte, vorst van Montenegro, zijn hoofdstad Zhabliac (N. van het Meer van Skoetari) aan de Turken overlaten en hij stichtte toen de nieuwe hoofdstad C., die in de 17e en 18e eeuw driemaal door de Turken werd verwoest. In 1919 werd Montenegro bij Zuid-Slavië gevoegd. *Hoek.*

Cetonia, → Gouden tor.

Cetraria, een korstmos van de familie der P a r m e l i a c e a e, met min of meer opgerichten

groei. In de hooggebergten komen tusschen het mos C. cucullata en C. nivalis voor, terwijl C. islandica, het IJslandsch mos, in gebergten, op heidevelden en in het hooge Noorden voorkomt. Het wordt gebruikt als geneesmiddel (Lichen islandicus). *Bouman.*

Cette, teg. → Sète.

Cetus (sterrenbeeld), → Walvisch.

Ceuclum (of Cevelum), plaats op de kaart van → Peutinger, tegenwoordig Kuik.

Ceulen, 1° Cornelis Janssens (of Janson) van, portretschilder; * 1593 te Londen, † 1661 te Utrecht. Zijn vader, een Keulenaar, was naar Engeland gekomen. In 1643 week hij uit naar Holland (Middelburg, Amsterdam, Utrecht) en bleef hier tot zijn dood. Hij is in Londen gevormd, waarsch. onder invloed van M. Geeraerts en D. Mytens, bleef zelfstandig tegenover van Dyck; was zeer gevierd bij den Eng. adel, ook in Holland dadelijk groote opdrachten (o.a. groepsportretten). Zijn kunst gaat niet diep, maar is eerlijk en heeft iets voornaams; de stofuitdrukking is goed. Hij is geen kolorist, zijn palet is donker, vooral de achtergronden. Hij schilderde ook miniaturen.

2° Cornelis Jr. portretschilder, zoon van den vorige; * 1622 te Londen, † na 1698 te Utrecht. Werkte geheel in den trant van zijn vader, zoodat hun schilderijen wel eens moeilijk te onderkennen zijn. In het algemeen zijn de zijne wat gladder en minder fijn in behandeling der stoffen. Schilderde veel miniaturen.

Lit.: L. Cust, Proceedings of the Huguenot Soc. of Londen (VII); id., in Burl. Mag. (XXII); Collins Baker, Lely and the Stuart portrait Painters (1912). *Schretlen.*

3° Ludolph van, Ned. wiskundige van Duitschen oorsprong; * 28 Jan. 1540 te Hildesheim, † 31 Dec. 1610 te Leiden. Heette waarschijnlijk Ackermann Lat. Colonus, verbasterd tot van Ceulen. Schermmeester en docent aan de Ingenieursschool te Leiden. Beroemd om zijn berekening van π in 35 decimalen (Ludolph'sche Zahl). *Dijksterhuis.*

4° Pieter van, → Colonius (Pieter).

Ceuta, havenstad en vesting ten N. van het Spaansch gedeelte van Marokko, tegenover Gibraltar, op een Oostelijk gerichte smalle, 5 km lange landtong gelegen, met bergachtige omgeving, uitlooper van de Rifkust. Bijna 40 000 inw.; Spaansch bestuurscentrum en zetel van een Kath. bisschop. Met → Tetoean door een spoorweg verbonden, en met Spanje door een telefoonkabel. Weinig bezochte haven; sardinen- en tonijnvisscherij.

Ceuta, het oude Septa, speelde een belangrijke historische rol. De Arabieren verhieven Sebta tot een gewichtige plaats, zoowel op economisch als op intellectueel gebied. Koloniale basis voor Spanje.

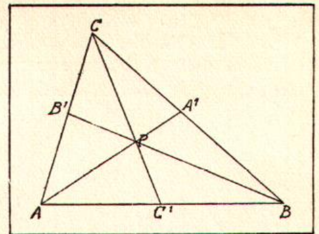
Ceútrones (ant. geogr.), 1° Keltisch Alpenvolk in het tegenwoordige Savoye.

2° Belgische stam, waarschijnlijk in de buurt van het tegenwoordige Kortrijk of Brugge. *Davids.*

Ceva, 1° Bonifatius de, → Bonifatius de Ceva.

2° Giovanni, Italiaansch wis- en waterbouwkundige; * 1648 te Milaan, † 13 Dec. 1734 te Mantua. De Stelling van C. (zie onder) komt voor in zijn werk: De lineis rectis se invicem secantibus statica constructio (Milaan 1678). Over wiskundige oeconomie handelt: De re nummaria (Mantua 1711).

Stelling van Ceva. Als de rechten, die A, B en C met P, binnen of buiten △ ABC gelegen, verbinden, de overstaande zijden resp. in A′, B′ en C′ snijden, is (C′A/C′B) × (A′B/A′C) × (B′C/B′A) = —1. Hierin is bijv. C′A/C′B negatief, als C′ op AB zelf ligt, anders positief. *Dijksterhuis.*

Stelling van Ceva.

Cevadine →, Veratrine.

Cevelum (of Ceuclum), plaats op de kaart van → Peutinger, tegenwoordig Kuik.

Cevennes (Mons Cebenna), de steile Zuid-Oostrand van het Massif-Central (Frankrijk), tot 1 500 m hoog, een Tertiaire breukrand nabij de Rhône. De woeste bergbeken met groot verval schuren diepe kloven uit. De Cevennen zijn een klimaatscheiding. Aan den voet het mooie Middellandsche-Zeeklimaat (wijn, moerbei en olijven); op 400—800 m hoogte dorpen met landbouw, tamme kastanjes en beukenbosschen; nog hooger een Alpine flora. De koude valwind, Mistral, is berucht. De Cevennen zijn in de geschiedenis der Hugenoten bekend, die als Camisards in opstand kwamen tijdens den Spaanschen Successie-oorlog.

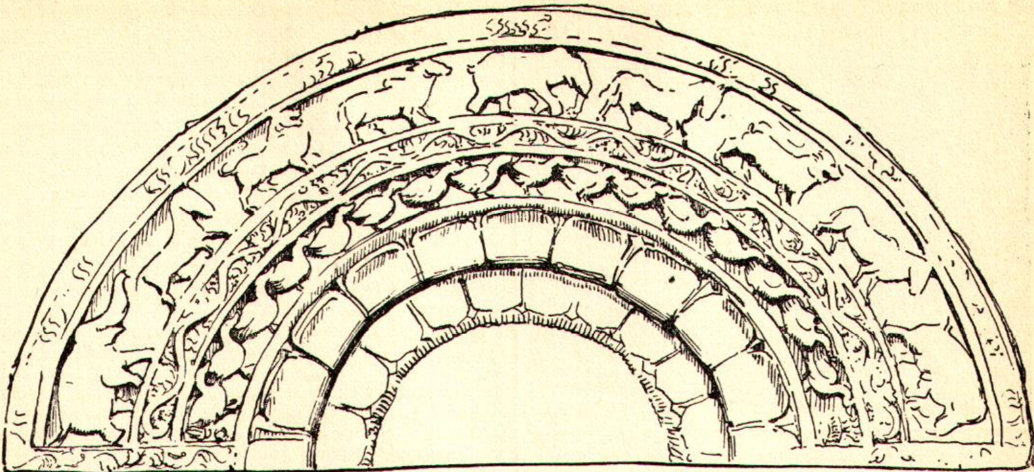
Lit.: E. A. Martel, Les Cévennes (Parijs 1905); E. de Martonne, Cévennes et Causses (photo's; Parijs 1926). *Heere.*

Cevoli, Florida, Eerbiedwaardige kloosterzuster; * 11 Nov. 1685 te Pisa, † 12 Juni 1767. Zij bracht haar kloosterleven door in Città di Castello en onderscheidde zich door strenge boetedoening in navolging van haar novicenmeesteres, de H. Veronica Giuliani. Zij was ook rijkelijk mystiek begenadigd (gestigmatiseerd). *J. v. Rooij.*

Lit.: A. Imbert-Gourbeyre, La stigmatisation, l'extase divine et les miracles de Lourdes ([2]I, 423-427).

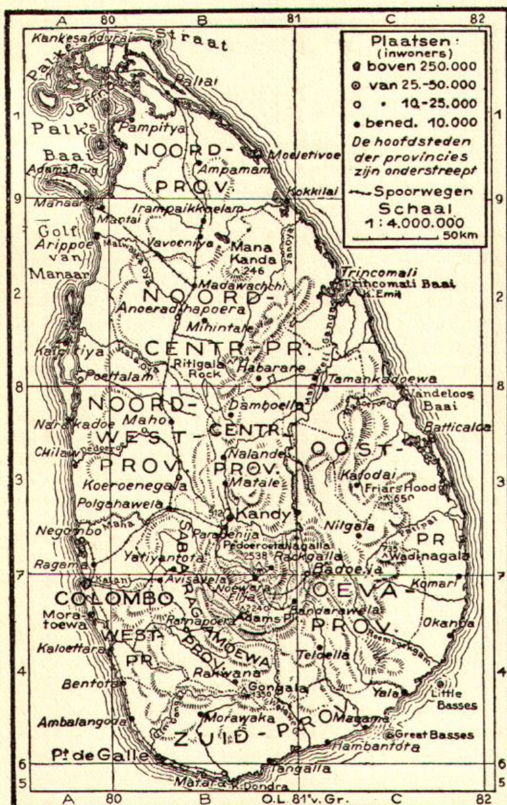
Ceylon, eiland aan de Z.O. zijde van Britsch-Indië (17° 30′ N., 81° O.), door de Golf van Manaar en de Palk's Straat er van gescheiden. Een reeks eilandjes en zandbanken tusschen Ceylon en Voor-Indië (Adam's Bridge) wijst op vroegeren samenhang. Het eiland is 430 km lang en in het midden 225 km breed. Oppervlakte bijna 2 maal Ned.; ong. 5 500 000 inw. Door zijn gunstige ligging op den weg van Arabië en Perzië en Voor-Indië naar den Maleischen Archipel en China en door zijn gunstig klimaat reeds in de oudste tijden gekend en begeerd: oude naam Taprobane; door Ptolemeus beschreven.

In de 9e eeuw veroverd door de Arabieren, in de 16e door de Portugeezen, in de 17e door de Hollanders, omstreeks 1800 door de Engelschen. Thans een Engelsche kroonkolonie met een gouverneur-generaal (governor-general) en een Uitvoerenden Raad van 9 leden (Executive Council) aan het hoofd. De bevolking heeft beperkte autonomie: uit haar midden wordt een soort volksraad gekozen (Legislative Council) van 49 leden. Hoofdstad is Colombo (250 000 inw.); daarnaast zijn belangrijke steden: Jaffna in het N., Point de Galle in het Z., beide ruim 40 000 inw.; Kandy, te midden der plantages, in het midden, 35 000 inw. Het eiland is grootendeels bergachtig, in het N. vlak en van daar geleidelijk stijgend naar het Z., in het Z. steil afhellend naar de kust. De hoogste top is de Pedro-

Ceylon. Maansteen uit Anoeradhapoera. Grootste afmeting ca. 2,30 m.

tallagalla (2 530 m), de meest bekende de Adam's Peak (2 240 m).

Ceylon.

De bodem is meestal matig vruchtbaar, soms klei, grootendeels lateriet, in het N. kalkhoudend. Door de Zuidelijke ligging en de nabijheid van het warme water van den Indischen Oceaan is de temperatuur hoog, aan de kust (Colombo) tusschen 28° en 25° C, te Kandy in het binnenland 5° lager. In onzen zomer waait de Z.W. moesson, in den winter de N.O. moesson, beide geven veel stijgingsregen; het N.W. en het Z.O. zijn het droogst. De rivieren zijn kort, snelstroomend, daardoor onbevaarbaar. De natuurlijke begroeiing is oerwoud, in de droogste streken steppen of savannah's met olifantsgras.

De Inheemschen verbouwen rijst als voedingsmiddel. Met het oog op den uitvoer en onder Europeesche leiding worden geteeld: rubber, thee, kokos- en andere palmen, kaneel, cacao, kina. De productie van edelsteen is zeer achteruitgegaan; grafiet is nu de voornaamste delfstof. De in- en uitvoerhaven is Colombo; de oude haven Point de Galle is voor groote stoomers onbereikbaar.

De bevolking is zeer gevarieerd: de oorspronkelijke bewoners, de Wedda's, leven nog in de oerwouden; in de 5e eeuw v. Chr. kwamen de Arische Singaleezen, wat later de Dravidische Tamielen, in de 9e eeuw de Arabieren (Moors genoemd), na 1500 de Portugeezen, Hollanders en Engelschen, samen de Burghers genoemd. Bovendien zijn er de halfbloeds en ong. 10 000 Europeanen.

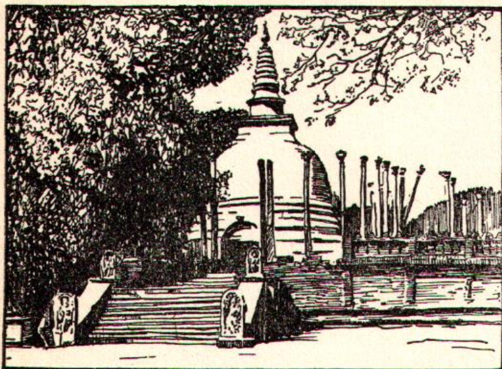
De Wedda's zijn heidenen, de Singhaleezen Boeddhist (Hinajanistisch), de Tamielen Hindoesch, de Arabieren Mohammedaansch, de Burghers Kath. (365 000), of Protestant (65 000). De Katholieken vormen 1 aartsbisdom en 4 bisdommen.

L i t. : Jules Sion, Asie des Moussons (2 dln. Parijs 1930); Herbertson en Howarth, Asia (Oxford 1914); C. M. Enriquez, Ceylon, Past and Present (Londen 1927); P. en Fr. Sarasin, Ergebnisse naturwissenschaftlicher Forschungen auf Ceylon (Wiesbaden 1887—1908).

G. de Vries.

K u n s t. Cultuur en kunst zijn vanaf den tijd, dat het Boeddhisme er gebracht werd (ca. 250 v. Chr.), Boeddhistisch gebleven, doch kwamen allengs onder Z. Indischen invloed. Door voortdurende invallen van Tamielen werd de hoofdstad telkens verlegd. De voornaamste waren Anoeradhapoera (tot 796) en Polonnaroewa (tot 1240), waar ook de belangrijkste monumenten zijn. Bij Anoeradhapoera: Roeanweli-, Abhayagiri- en Jetawanarâma-dagoba, de eerste gebouwd door koning Doetthagamani (ca. 164—100 v. Chr.), die ook

het zgn. Bronzen Paleis bouwde. De tempels, dagoba's of stoepa's, spherische klokken met kwadr. architraaf

Ceylon. Thoeparama-dagoba te Anoeradhapoera.

en conische spits, staan op 3 cirkelvormige terrassen; er om heen 2—4 cirkels van monolith. pijlers, stambha's (onderscheid met de Z. Ind.). Bij Polonnaroewa: meest ruïnes uit de 12e eeuw, bloeitijd onder koning Parâkramabâhoe (1153—1186), zooals Rankot-dagoba, Gal Wibara (groep gebeeldhouwde rotsen) en Sât Mahal Prâsâda (dat aan de „Prasats" van Cambodja doet denken). In de ruïnes van Polonnaroewa bezit men een volledige koningsstad, zooals Indië niet bezit. Karakteristiek voor de tempels zijn de half-cirkelvormige zgn. maansteenen aan den voet der terras-trappen. De grot-tempels zijn belangrijk in zoover daar dezelfde riten gevierd worden als voor 2 000 jaren. Het vrije beeldhouwwerk is beter dan het bouw-beeldhouwwerk; de schilderkunst had blijkbaar echter voorkeur (fresco's bij Roeanweli en Sigirija).

L i t.: K. Doehring, Indische kunst (Berlijn 1925); Gen. L. de Beylie, l'Architecture Hindoue (Parijs 1907). *Hendricks.*

Ceylonsch, heterochtoon Nederlandsch dialect. Ceylon was 1656 door Ned. op Portugal veroverd en kwam in 1802 definitief aan Engeland. 1° de Ned. kolonisten hadden in de 17e eeuw hun moedertaal meegebracht. In 1799 kwamen de scholen reeds onder toezicht van een Engelsch ambtenaar, in 1801 werd het Nederlandsch als rechtstaal afgeschaft. Sinds 1807 verdwijnt het Nederlandsch in de school stelselmatig van de leerprogramma's. Toch wordt er het Hollandsch nog door enkelen, oud-kolonisten, gesproken, vooral in en rond Colombo. Verdere sporen van het Hollandsch zijn plaatsnamen als Wolvendael, Korteboom, familienamen als Cuylenburg, De Vos, Drieberg, De Heer, enz. In 1899 werd „Het Hollandsch Gezelschap van Ceylon" opgericht, maar dit werd in 1907 veranderd in de „Dutch Burgher Union of Ceylon". Het Ceylonsch wordt sterk met den ondergang bedreigd en is evenals het Neger-Hollandsch bijna uitgestorven. Toch is er het Nederlandsch (ook voor 1802) nooit veel meer dan officieel in gebruik geweest. 2° Bijna ieder (ook in Hollandsche families) sprak gecreoliseerd Portugeesch, een taal, die ook nu nog door de handwerkers gebruikt wordt. Dit Portugeesch bleef er tot heden beter bestaan dan het Nederlandsch (o.a. omdat de Staatschen in 1656 de ongehuwde Portugeesche vrouwen gedwongen hadden te blijven en met de Hollanders te trouwen). In dit Ceylonsch-Portugeesch zijn veel Hollandsche woorden: berger (burger), artaple (aardappel), enz. Wijl hiertoe ook woorden als berger (burger), folmac (volmacht), grado (graad), notaris, segel enz. behooren, is het duidelijk, dat men in het Hollandsch geen kombuistongval, maar een taal van deftige burgers kan zien; de Hollanders waren dus de gezeten burgerstand in Ceylon. 3° Ook de Singhaleesche inboorlingen namen van de Hollanders woorden over, bijv. keldare, artapel, pla (= vla), popercis (poffertjes), drek (druk), hok, janavar. Het zijn wederom alle termen, die betrekking hebben op het huiselijk leven van den Europeaan, zijn gerief, zijn kleeding, zijn behoeften, zijn spel. Weer blijkt, dat Nederlanders het geestesleven en levensgeluk van den Inlander te weinig geschonken hebben.

L i t.: M. van der Meer, Hist. Gramm. der Niederl. Sprache (I 1927); W. v. Geer, De Ned. op Ceilon, Gedenkb. (301-308); J. v. Ginneken, Handb. der Ned. Taal (I [2]1928); D. C. Hesseling, Overblijfsels v. d. Ned. taal op Ceylon. Tijdschrift van de My. der Ned. Letterk. (29, 1910, 303 vlg.); S. R. Dalgado, Dialecto Indo-Portuguès de Ceylao (Lissabon 1900); E. Gaspard, Missions belges de la Comp. de Jésus (Mars 1913, 93 vlg.); The disuse of the Dutch language in Ceylon, Journal of the Dutch Burgher Union of Ceylon (I, nr. 1, blz. 29 vlg.). *Weijnen.*

Ceyx (G r. m y t h.), zoon van Hesperus. Hij leefde gelukkig met zijn echtgenoote Alcyone, maar in hun overmoed noemden zij elkaar Zeus en Hera; tot straf hiervoor werd hij in een zeemeeuw en zij in een ijsvogel veranderd. Ovidius geeft een anderen vorm der sage. → Alcyone. *Weijermans.*

Cézanne, P a u l, Fransch landschap-, stilleven- en portretschilder; * 1839, † 1906 te Aix (Provence). C. werkte omstreeks 1865 te Parijs en hoorde toen tot een groep jongeren, die zich om Manet schaarde. Het duurde niet lang of Cézanne, de meest revolutionnaire, die om zijn nieuwe werkwijze onbegrepen was, keerde naar zijn geboortestreek terug, alwaar hij als een eenzame tot aan zijn dood verbleef. Cézanne zag de natuur als een tapijt, met prachtige kleurvlakken doorweven, en keerde zich tegen het perspectivistisch oogenbedrog in het schilderij. Zijn werken zijn alle zuivere scheppingen, van harmonisch tegen elkaar afgewogen kleurvlakken, en worden daarom met recht genoemd kostbare, met kleuren doorwrochte gobelins. In C. zien de expressionisten een voorlooper. Zie plaat.

W e r k: in het Louvre, Musée du Luxembourg (Parijs). — L i t.: J. Meier-Graefe, Paul C. (München, Leipzig 1910); Elie Faure, Portraits d'hier. P. C. (Parijs 1910); A. Vollard, P. C. (Parijs 1915); G. Rivière, Le maître P. C. (H. Floury, Parijs 1923); J. Gasquet, C. (Parijs 1926); G. Rivière, C., le peintre solitaire (Parijs 1933). *Haesaert.*

C. f., als → caf, behalve dat de assurantie niet in den prijs berekend is.

Cgs-stelsel, → Absolute eenheden.

Ch., → Hyperbolische functies.

Chaadaëw, → Tsjadajew.

Chaam, gem. in Noord-Brabant ten Z.O. van Breda; ca. 2 000 inw., waarvan 1 850 Kath. en 150 Prot.; opp. 2 917 ha; veeteelt, land- en tuinbouw. Mooie oude, nu Prot. kerk met monumentalen gemeentetoren.

Chabas, F r a n ç o i s J o s e p h, Fransch Egyptoloog; * 1817, † 1882. Hoewel geleerde en schrijver van vele wetenschappelijke werken, bleef hij tevens zijn handelscarrière getrouw. Zijn voorn. werk is: Le papyrus magique Harris, traduction analytique et commentée . . . par F. Chabas (1860).

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

L i t. : Fréd. Chabas et Phil. Virey, Notice biogr., in : F. Chabas, Oeuvres diverses [I 1899 (= Bibl. égyptol. IX) Parijs]. *Simons.*

Chabasiet (< Gr. chabásios, naam van een steen), mineraal uit de groep der zeolieten. Samenstelling $CaAl_2Si_4O_{12}.6H_2O$. Vormt kleurlooze of witte rhomboëderkristallen, gelijkend op kubussen. C. komt o.a. voor op spleten en holten van basalten en phonolieten.

Chabiroe, naam van een volk, dat blijkens de Amarnabrieven in de 15e eeuw de Egypt. heerschappij in Syrië en Palest. succesvol bestreed. Voor de H. Schrift en met name voor de Bijbelsche chronologie is een der gewichtigste vraagstukken hun verhouding tot, eventueel identiteit met de Palestina veroverende „Hebreeën" van het boek Josuë. Deze identificatie wordt van taalkundig standpunt thans bijna algemeen mogelijk geacht en is chronologisch aannemelijk. De Israëlieten van den Uit- en Intocht, die slechts een deel waren van den stam der Hebreeën, kunnen echter hoogstens een gedeelte geweest zijn van de op veel breeder terrein opereerende Chabiroe. De naam C., idiographisch SA—GAZ geschreven, beteekent : „zwervers, nomaden".

L i t. : F. Böhl, Kananäer u. Hebräer, in Beitr. z. Wiss. v. A. u. N. Test. (9, 1911, 83 vlg.). *Simons.*

Chaboer, → Habor.

Chabrias, Athener, een der grootste veldheeren van zijn tijd, leerling van Plato. Verslaat Sparta in 389 v. Chr., ondersteunt Euagoras van Cyprus en Acoris van Egypte tegen de Perzen; dwingt Agesilaus van Sparta, tegen Thebe en Athene uitgetrokken, tot den aftocht; verslaat Sparta in 376 bij Naxus en vereenigt talrijke eilanden en steden uit Thracië in den tweeden Attischen zeebond; verdedigt in 368 Corinthië tegen Sparta en Thebe, doch moet wijken voor Epaminondas; sneuvelt vóór Chius in 357 v. Chr. Nepos schreef zijn biographie. *V. Pottelbergh.*

Chabrier, A l e x i s E m a n u e l, Fransch componist; * 18 Jan. 1841, † 13 Sept. 1894 te Parijs. Zijn opera's Gwendoline (1886) en vooral Le roi malgré lui (1887) behooren tot de goede specimen van de nieuwere opéra comique. Verder zijn Chabrier's pianowerken en zijn Espana-Rhapsodie voor orkest zeer bekend geworden.

L i t. : G. Servières, E.S. (Parijs 1912). *Reeser.*

Chaco, **1°** G o b e r n a c i o n d e l, territorium van Argentina in het Z. van de → Gran Chaco; opp. 140 000 km², ruim 50 000 inw. Hoofdstad is Resistencia aan de Parana. Grootendeels grasland, met kreupelhout afwisselend. Hoofdproducten zijn: quebracho, Paraguay-thee, katoenverbouw. Chaco is een apost. vic., opgericht 1919; sinds 1925 is de prefectuur Pilcomayo ervan gescheiden.

2° G r a n, vlakte in Z. Amerika, → Gran Chaco.

Chaconne (Fr.; Ital. ciacona), hofdans in de 2e helft der 16e eeuw in Frankrijk, Spanje en Italië; wordt tooneeldans als slot bij opera. Sinds 18e eeuw verdwenen. Sommigen (o.a. H. Riemann) betwijfelen, of de chaconne een eigen dansvorm had. *Terlingen-Lücker.*

De c. behoort tot de oudste instrumentale compositievormen. Bestaat uit een thema in driedeelige maatsoort, waarop een aantal variaties volgen, meestal in dezelfde toonsoort. Vele dezer variaties zijn virtuoze omspelingen van het gegeven. Evenmin als in de verwante passacaglia komen in de c. thema- b e w e r k i n g e n voor. Het karakter van het ciacona-thema is meestal verwant aan de sarabande. Het magistrale voorbeeld is de chaconne in d mineur in een der sonaten voor vioolsolo van Joh. Seb. Bach. Oudere componisten van c. zijn o.a. Diego Ortiz, Sal. Rossi, Tarq. Merula en Frescobaldi. *H. Andriessen.*

Chaco-volken, → Indianen van Zuid-Amerika.

Chad, Heilige, → Ceadda.

Chadbourne-plan. Den 9en Mei 1931 kwamen de belangrijkste suiker exporteerende landen, op voorstel van den Amerikaan Thomas K. Chadbourne, overeen om gedurende 5 jaar hun exporten voor de vrije wereldmarkt te beperken tot overeengekomen hoeveelheden. De daarboven uitgaande voorraden moesten worden achtergehouden . Tot deze overeenkomst traden toe: Cuba, Java, Duitschland, Tsjecho-Slowakije, Polen, Hongarije, België en later Peru. De overeenkomst loopt af op 1 September 1935. Bij de uitvoering bleek, dat de Europeesche exportlanden in betrekkelijk weinig jaren de bedongen exporten hadden bewerkstelligd en hun voorraden hadden geliquideerd. Ook Cuba kon voor een groot gedeelte zijn voorraden opruimen. De exportmogelijkheid van Java bleek echter zeer te zijn afgenomen, zoodat de exporten van dit productieland ver beneden het toegestane quantum bleven. De voorraden aldaar namen dan ook eerst nog toe en verminderden daarna slechts zeer langzaam, zoodat Java verplicht werd zijn productie zeer sterk in te krimpen. Bij het sluiten der overeenkomst was door Chadbourne min of meer in uitzicht gesteld, dat de Ver. Staten met aangesloten gebieden hun productie in overeenstemming zouden brengen met den geest der overeenkomst. Dit is echter niet geschied en de productie in Amerikaen de aangesloten productielanden werd nog uitgebreid. Pas in 1934 werd voor deze gebieden tot een productiebeperking besloten. Ook in verschillende niet aangesloten productielanden werd de productie uitgebreid, zoodat de productie van 1933 —1934 weder hooger is dan die van 1932—'33, terwijl de wereldvoorraad slechts weinig is afgenomen. Bijzonder op Java hebben zich groote voorraden opgestapeld. De poging om door het C.-p. de prijzen op de vrije wereldmarkt te doen stijgen, is dan ook wel als mislukt te beschouwen. Anderzijds zou bij het niet sluiten der overeenkomst wellicht een nog grootere voorraad aanwezig zijn geweest. *P. v. Ginneken.*

Chadidzja, Mohammed's eerste vrouw, als bemiddelde koopmansweduwe met hem getrouwd. Zij oefende waarschijnlijk een grooten invloed op hem uit en vóór haar dood (nog in de Mekkaansche periode) sloot hij geen tweede huwelijk.

Chadourne, L o u i s, Fransch schrijver van avonturenromans met ongemeene uitbeeldingskracht; * 1890 te Brive (Corrèze), † 1925, ten gevolge van een hersenschudding, opgeloopen gedurende den slag te Metzeral. C. behoort tot het modernistisch dichtersgeslacht van 1920, dat gaarne met exotische elementen werkt. Zijn zin voor humor en voor fantasie temperen het romantisme, dat den avonturenroman eigen is. Ook als psycholoog is hij rijk begaafd.

W e r k e n : Le Maître du Navire (1919) ; l'Inquiète Adolescence (1920) ; Terre de Chanaan ; Le Pot au Noir (1922) ; Accords (1929). *Guiette.*

Chadwick, H e c t o r M u n r o, professor in het Angelsaksisch te Cambridge.

W e r k e n : o.a. The Origin of the English Nation (1907) ; The Heroic Age (1912) ; The Growth of Literature (1933).

Chadwick, Z w a n g e r s c h a p s t e e k e n v a n, blauwe verkleuring in den voorwand der schee-

de, welke meestal optreedt in de eerste weken der zwangerschap.

Chaenomeles, een heestergeslacht van de familie der appelachtigen, hetwelk onder een verouderden naam van Cydonia en onder den naam van Japansche Kwee als bloeiheester veelvuldig in onze tuinen wordt aangeplant. De bloem is meestal rood.

Chaerea, C a s s i u s, → Cassius (2°).

Chaeremon, Stoïcijn, waarsch. opperbibliothecaris in Alexandrië in het begin der 1e eeuw; auteur van een (verloren) geïdealiseerde cultuurgeschiedenis van Egypte, waarin hij de Egyptische theologie zocht overeen te brengen met de Stoïcijnsche leer; leidde ook te Rome de opvoeding van den jeugdigen Nero. *V. Pottelbergh.*

Chaerephon, geestdriftig leerling van Socrates, die het Delphisch orakel ondervroeg, of er iemand wijzer was dan Socrates (Plato Apol. V, 21). *Davids.*

Chaeronea (teg. Kaprena), stad in Boeotië, hing oorspronkelijk af van Archomenos. Philippus overwon er 338 v. Chr. de Boeotiërs en de Atheners (een leeuwenbeeld herinnert er aan) en Sulla, in 86, het leger van Mithridates. Geboorte- en sterfplaats van Plutarchus.

Chaerophyllum, → Ribzaad.

Chaetifera, → Sterwormen.

Chaetoderma is een wormvormig weekdier, dat een lengte van 1 tot 15 cm bezit. Het leeft in symbiose met coelenteraten in de diepzee. De orde, waartoe zij behooren, heet A p l a c o p h o r a of Solenogastres de klasse wormweekdieren of Amphineura.

Chaetopoda, → Borstelwormen.

Chagall, M a r c, Russisch schilder en etser; * 1890 te Witebsk. Zoon van een Joodsch handelaar, verliet in 1910 Rusland om in Parijs zijn opvoeding te voltooien als schilder. Daar kwam hij onder invloed van Redon. In de eerste jaren van het Bolsjewistisch bewind keerde hij terug naar Rusland en vervulde er de functie van directeur aan een academie. Dit ambt kon hij niet lang waarnemen en nu vestigde hij zich opnieuw in Parijs. C. hoort tot de meest bekende Kubisten, hij beschikt over een rijke phantasie; zijn kleuren zijn nauwkeurig naast elkander afgewogen; kleur en vlakverdeeling bezitten in zijn werk een groote suggestieve kracht. C. behandelt meestal onderwerpen uit het Joodsche en uit het boerenleven. Hij illustreerde o.a. De fabels van la Fontaine, De doode zielen, van Gogol, De zeven hoofdzonden (uitg. Simon Kra, Parijs 1926).

L i t.: Theodor Däubler, (Valori Plastici, Rome); With, Marc (coll. Junge Kunst, Berlijn-Leipzig). *Haesaert.*

Chagas, F r e i A n t o n i o d a s, Portugeesch schrijver en mysticus; * 1631 te Vidigueira, † 1682. Leven vol contrasten: werd als Antonio da Fonseca Soares soldaat; week wegens duel uit naar Brazilië; kapitein in 1661; professie in Franciscanerklooster te Evora 1663. Missionaris in Portugal en Spanje. Stichtte klooster te Varatojo. In deze jaren oefende hij grooten invloed uit op geestelijk gebied, die zelfs na zijn dood voortduurde. De meeste van zijn profane gedichten verbrandde hij. Als prozaschrijver vooral door zijn Cartas Espirituaes ([2]1684, 7) neemt hij een vooraanstaande plaats in. Meer dan uit deze laatste blijkt uit zijn Sermoes genuinos (1690) en uit zijn Obras Espirituaes (1684), dat hij zich niet kon onttrekken aan contemporainen wansmaak, zich uitend in gewrongen metaphoren, antithesen en woordspelingen. *Terlingen.*

Chagasziekte (naar Carlo Chagas genaamd) is een aandoening, welke tot dusverre alleen in tropisch Zuid-Amerika gevonden werd. C. wordt veroorzaakt door het in 1908 ontdekte schizotrypanum cruzi, een organisme, nauw verwant aan den verwekker van de slaapziekte. De sexueele ontwikkeling dezer parasieten heeft plaats in een triatoma megista genaamd, een in sommige gedeelten van Amerika veelvuldig in oude huizen voorkomend insect. Des nachts steken zij den mensch bij voorkeur in het gezicht. Vandaar den naam „barbeiro” (barbier). Besmette triatomen brengen door een dergelijken steek de verwekkers der c. in het menschelijk organisme.

De c. geeft koorts, bloedarmoede, lymphklierzwellingen, oedemen, vergrooting van lever en milt, kropvorming, en verder afwijkingen van het hart en het centraal zenuwstelsel. De c. heeft dikwijls na korteren of langeren tijd den dood tot gevolg. *E. Hermans.*

Chagrainleder, ook c h a g r i j n of c h a g r a i n, is een plantaardig gelooid geitenleder met een fijn gekorrelde nerf, die kunstmatig is opgebracht. Het heeft de eigenschap bij eenige buiging een krakend geluid te geven. C. wordt gebruikt voor portemonnaies, portefeuilles, sigarenkokers, etui’s e.d. Het is zeer sterk en duurzaam. *v. d. Waerden.*

Chaignon, P i e r r e, Jezuïet, ascetisch schrijver; * 8 Oct. 1791 te St.-Pierre-la-Cour, † 20 Sept. 1883 te Angers. C. was een gezocht en uitstekend retraiteleider en in een tijdsbestek van dertig jaren leidde hij 300 priesterretraites. Van zijn hand verschenen vele ascetische werken, welke veel gelezen en druk vertaald werden, o.a.: Le prêtre à l’autel ([14]1887); Méditations sacerdotales en Méditations religieuses (in het Ned. vert. door A. Koenders O. Carm.) *J. v. Rooij.*

Chaimaatobia, → Wintervlinder.

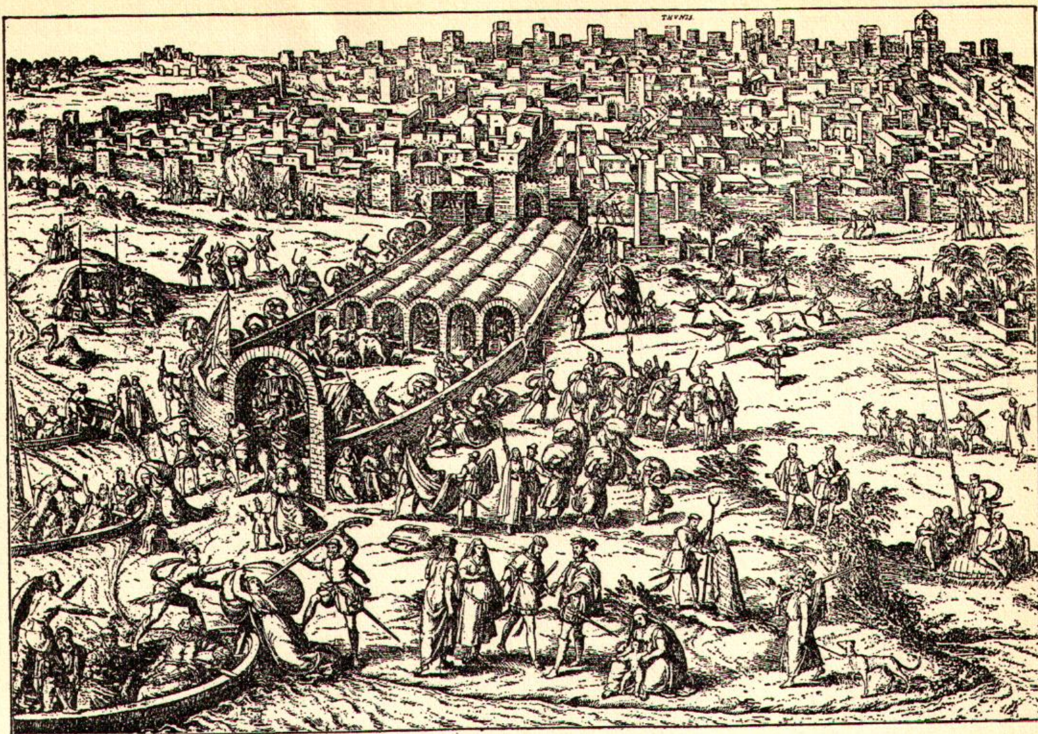
Chaîne (Fr., = ketting), danstoer bij contradansen: dansers en danseressen gaan, afwisselend de hand reikend, in tegengestelden kring rond.

Chaineux, gem. in de prov. Luik, ten Z.O. van Herve; opp. 439 ha; 1 200 inw.; gras- en cultuurland. Bezienswaardige kerk.

Chair oed Din (Arab., = bloem des geloofs), ook B a r b a r o s s a genaamd, berucht Mohammedaansch zeeroover van de Middellandsche Zee in den tijd van Karel V; geboortig van Lesbos; jongste van vier gebroeders, die als zeevaarders en zeeroovers optraden. Met zijn ouderen broeder Baba-Haroek Barbarossa trad hij op als aanvoerder der piraten en gezamenlijk veroverden zij Algiers in 1516. Na den dood van Baba-Haroek in den strijd tegen de Spanjaarden (1518) nam Chair oed Din naam en gezag van hem over als leenman van sultan Selim en veroverde ook Tunis (1533). Dit werd de aanleiding tot den beroemden tocht van keizer Karel V in 1535, waarbij hij Tunis innam (zie afb.) en vele Christenslaven vrijmaakte, maar Chair oed Din ’s macht niet kon vernietigen. Als gestadige bondgenoot van Frans I mocht C. zelfs in de Zuid-Fransche havens ankeren en daar zijn Christenslaven verkoopen. De tweede tocht van Karel V in 1541 tegen Algiers mislukte jammerlijk. Chair oed Din stierf in 1546 te Stamboel onoverwonnen.

L i t.: Lavisse et Rambaud, Hist. gen. (IV). *v. Gorkom.*

Chaise-Dieu (C a s a D e i), **1°** voormalige Benedictijner abdij in het departement Haute-Loire, gebouwd in 1046—1052 door den H. Robert van Aurillac. Onder zijn bestuur telde de abdij ongeveer 300

Chair oed Din. Belegering van Tunis door Karel V. Naar een oude voorstelling.

monniken. Later stonden veelal abten aan het hoofd, voor wie de rijke abdij een commende was, bijv. de kardinalen Mazarin, Richelieu, d'Armignac en Rohan. Chaise-Dieu was het middelpunt van een over Frankrijk en Spanje wijdvertakte kloosterorganisatie, die zich in de 17e eeuw met de Congregatie van St. Maurus vereenigde. Tijdens de Revolutie werd deze abdij opgeheven; een gedeelte van den kruisgang en de bibliotheek zijn bewaard gebleven. *J. v. Rooij.*

De kloosterkerk werd op kosten van paus Clemens VI door een zekeren Hugo Morel (1344—1352) gebouwd. De paus ligt er begraven. De ramen zijn van Matteo di Giovanetti, de koorstoelen en wandtapijten van Vlaamschen oorsprong (16e eeuw). Er bevinden zich in de kerk belangwekkende resten van een geschilderden doodendans (einde 15e eeuw).

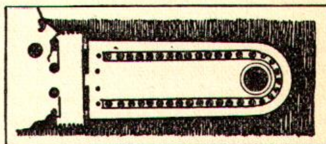
Lit.: Mâle, L'art réligieux en France à la fin du Moyen-Age ([3]1925, 371 vlg.). *Knipping.*

2° Voormalige Praemonstratenser abdij in het diocees Auch, in 1135 vanuit het klooster St. Martinus te Laon gesticht en tijdens de Fransche Revolutie opgegeven.

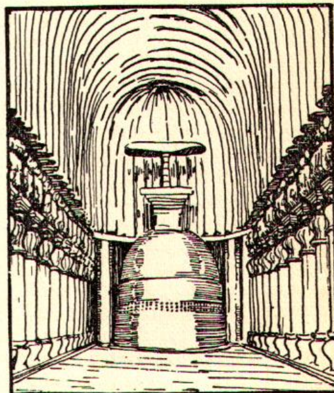
3° De oorspronkelijke naam van de voormalige Praemonstratenser abdij Vicogne (Casa Dei Viconiensis) in het bisdom Arras, eveneens vanuit St. Martinus gesticht in 1129 en gedurende de Revolutie ontvolkt.

Chaise longue (Fr., eig.: lange stoel) is, in de meubelkunst, een soort stoel, die gelegenheid biedt met uitgestrekte beenen te rusten. Men kan de c.l. een rustbed met rugleuning (en soms armleuning) noemen. Hij komt einde 17e eeuw in gebruik en is vooral gedurende de 18e eeuw in zwang. *Knipping.*

Chaitya-hallen (Ind. kunst), Boeddhistische tempels, vaak in rots uitgehouwen (o.a. te Karli, Ajanti, enz.). Groote overeenkomst met Christ. basiliek: breed middenschip, 2 zijschepen, door zuilen gescheiden, tongewelf. In absis stoepa-vormig reliquieën-monument met altaar en luifel.

Chaitya-hal te Karli. Plattegrond.

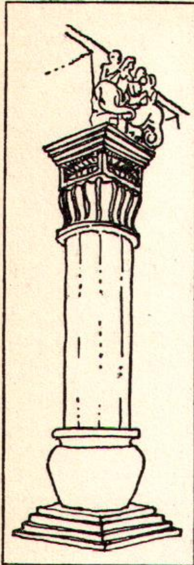

Chaitya-hal te Karli. Interieur.

Chaize (Chaise), François d'Aix de la, Fransch Jezuïet; * 25 Aug. 1624 te Aix, † 20 Jan. 1790 te Parijs. Na leeraar en rector te zijn geweest van het college te Lyon, werd hij in 1675 biechtvader van Lodewijk XIV. De beschuldigingen tegen hem (Madame de Montespan; Opheffing Edict van Nantes) worden weerlegd in Duhr,

Jesuiten-Fabeln (Freiburg i. Br. 1891, 168 vlg.). De koning schonk hem een landgoed te Parijs, dat in 1804 kerkhof werd en zijn naam kreeg (Père la chaise).

L i t. : Sommervogel, Bibl. de la Comp. de Jésus (II, 1035—1040; XI, 1643—1648); De Chantelause, le Père de la Chaize (Parijs 1859). *v. Hoeck.*

Chaitya-hal te Karli. Zuil.

Chalab, → Halab.

Chalaza (Gr.), ook v a a t m e r k genoemd, is het deel van den zaadknop, waar de integumenten of eivliezen met het nucellusweefsel vergroeid zijn (→ Bevruchting).

Chalazion (< Gr. chalaza = hagelkorrel), een knobbeltje in het onderste of bovenste ooglid, zonder ontstekingsverschijnselen, met weeken of vloeibaren inhoud. Moet gewoonlijk operatief behandeld worden. Wie één c. heeft gehad, krijgt er dikwijls een tijd lang meer.

Chalazogamie, afwijkende vorm van → bevruchting bij planten, waarbij de stuifmeelbuis niet rechtstreeks het micropyle opzoekt, maar een omweg doet langs den funiculus en de chalaza (o.a. bij den berk en den els).

Chalcaspides (< Gr.: chalkos = koper, aspis = schild), Grieksche soldaten met koperen schild; naam van afdeelingen van de Macedonische en Syrische phalanx.

Chalcedon, stad waar het 4e algemeene Concilie werd gehouden in 451. C. was prachtig tegen beboschte bergen gelegen aan de Zee van Marmora dicht bij den Bosporus op den Aziatischen oever tegenover Konstantinopel. Kerkelijk ressorteerde het eerst onder Nicomedië, maar werd kort na het Concilie metropolitaanzetel voor Bithynië I en bleef dit tot in de 11e eeuw. C. bezat vsch. kerken, waarvan de voornaamste was toegewijd aan de patrones der stad, de H. martelares Euphemia. Het was een grootsche basiliek, met een overkoepelde gedachteniskapel der heilige. De in 450—452 gebouwde Christophoruskerk is het oudste bewijs voor de vereering van dien heilige. Buiten de stad hadden zich ook kluizenaars gevestigd en ontstonden kloosters. Van al de bouwwerken zijn slechts wat kapiteelen en enkele inschriften overgebleven.

Concilie van Chalcedon. Keizer Marcianus riep daar tegen 1 Sept. 451 het Algemeen Concilie bijeen. Paus Leo de Groote, die er bezwaar tegen had, dat het c. juist toen gehouden werd, zond toch zijn gezanten, die in zijn plaats het concilie voorzaten. Hoofdzaak was de veroordeeling der leer van Euthyches, het Monophysisme, dat slechts één natuur aannam in Christus. Daartoe werd de beroemde epistola dogmatica van Leo aan patriarch Flavianus van Konstantinopel voorgelezen, waarin de paus helder en scherp de kerkelijke leer aangaande de verhouding der beide naturen in Christus uiteenzet. Met groot enthousiasme werd dit schrijven ontvangen en door allen als de ware leer aanvaard. Daar de meer dan 600 aanwezige bisschoppen bijna allen tot de kerken van het Oosten behoorden, was dit tevens een groot succes voor het primaat van Rome. Paus Leo bekrachtigde alle dogmatische en disciplinaire besluiten der 21 zittingen, die alle in de Euphemiakerk plaats hadden. Hij weigerde alleen den 28en canon te aanvaarden, die was vastgesteld in afwezigheid der pauselijke gezanten. Canon 28 van Chalcedon verhief (evenals can. 3 van Konstantinopel 381, die evenmin door Rome was erkend) Konstantinopel tot den hoogsten rang onmiddellijk na Rome. De pausen wilden niet toegeven, omdat dit in strijd was met de historische rechten der zetels van Alexandrië en Antiochië, maar ongetwijfeld ook, omdat zij te groote macht van Konstantinopel gevaarlijk achtten voor de eenheid der Kerk en voor de zuivere leer. *Franses.*

L i t. : Hefele-Leclercq, Histoire des Conciles (II, 2. 1908, 649, vlg.); Harapin O.F.M., Primatus Pontificis Romani in Conc. Chalced. et ecclesiae dissidentes (1923).

Chalcedoon (< Gr. chalkedón, een edelsteen), cryptokristallijne variëteit van kwarts, bestaande uit een fijne vezelstructuur van kristalstengels, die in meestal radiaire rangschikking bolvormige aggregaten vormen. Half- tot ondoorzichtig in velerlei kleuren voorkomend, in den regel met matten weerschijn. In sierlijke, breekbare stalactieten als vederchalcedoon van Hüttenberger Erzberg, overigens als bekleeding van gesteenteholten (agaat).

Als ondervariëteiten van c. zijn te noemen de als halfedelsteen geprezen, gele tot bloedroode carneool, vnl. uit Indië en Arabië, de eveneens uit die landen afkomstige bruine, echter rood doorschijnende saxder, verder de door nikkel groen gekleurde chrysopraas. Mokkasteen en mos-agaat zijn c. met groene of bruine dendrieten of draadvormige insluitsels van kleurende mineraalsubstantie.

Het belangrijkste is de → a g a a t.

Chalcha-Mongolen, stam der Oost-Mongolen behoorende tot de Altaïers. → China.

Chalcidice (a n t. g e o g r.), driepuntig schiereiland van Macedonië, waarvan de drie armen heetten: Pallene, Sithone en Acte (bekende Athosberg). Aanvankelijk door Thraciërs bewoond, later gekoloniseerd o.m. door Chalcis. Centra: o.a. Potidaea, Olynthus, Torone. Voor het huidige C., → Chalcidisch Schiereiland. *E. De Waele.*

Chalcididae, → Netvleugeligen.

Chalcidische ceramiek. Volgens de vele opschriften op vazen bezat Chalcis op Euboea in de 2e helft van de 6e eeuw v. Chr. een bloeiende aardewerkindustrie met uitvoer naar Zuid-Italië; in zgn. bandversiering worden mythologische gebeurtenissen op levendige wijze voorgesteld, o.a.: Zeus in gevecht met Typhon, de strijd om Achilles' lijk, de strijd van Heracles met den drielijvigen Geryones.

L i t. : H. R. W. Smith, The Origin of Chalcidian Ware. *W. Vermeulen.*

Chalcidisch Schiereiland (voor a n t. g e o g r., → Chalcidice), deel van Griekenland, zich uitstrekkend in het N. deel der Egeesche Zee (zie krt. bij → Athos-kloosters en bij → Balkanschiereiland E 4). Het wordt in het O. begrensd door de Golf van Orphani, in het W. door die van Saloniki en loopt naar het Z. uit in drie kleinere schiereilanden: Athos, Longos en Kassandra, waartusschen de golven van Hagion Oros en Kassandra. Het schiereiland bestaat vnl. uit kristallijne gesteenten, het hoogste punt is de berg Athos (1 935 m). Het klimaat is Mediterraan, de altijdgroene flora beslaat een breede strook langs alle kusten, vooral olijven komen daar veel voor, het meer massieve

N. deel bezit veel macchia en phrygana en in de hoogere regionen groeien naaldwouden. Hoewel de hoofdmiddelen van bestaan landbouw en veeteelt zijn, is de mijnbouw niet zonder beteekenis: magnesiet en chroom worden ontgonnen, verder zijn zilver, lood en antimoon aanwezig. In staatkundig opzicht bezit Athos een zekere mate van zelfstandigheid. De rest van het C.S. vormt de nomos Chalcidice, 3 281 km² met 64 799 inw. (1928); hoofdstad is Polygyros, met 3 475 inw. (1932). Grieksch-Katholieke bisschoppen zetelen te Polygyros, Kassandria en Hierissos. *Hoek.*

Chalcis, **1°** hoofdstad van den Griekschen nomos Euboea. 18 577 inw. (1932), residentie van een Orthodoxen bisschop. In de omgeving wordt magnesiet gevonden. Sinds 411 v. Chr. door een brug met het vasteland verbonden; thans een spoorwegverbinding. → Chalcidische ceramiek.

G e s c h i e d e n i s. C. is een der oudste steden van Euboea, gelegen aan den Euripus, die hier slechts enkele tientallen meters breed is.

Omtrent den oorsprong der stad heeft men nog geen zekerheid. Reeds in de 8e eeuw v. Chr. treedt zij door een levendigen handel op den voorgrond en sticht verschillende kolonies aan de Egeesche Zee, in Zuid-Italië en op Sicilië.

Na de overwinning in den strijd met Eretria om de Lelantische Velden in de 7e eeuw behaald te hebben, wordt C. tenslotte in 506 v. Chr. door Athene onderworpen en de landerijen der grootgrondbezitters (hippobotai) onder 4 000 inwoners van Attica verdeeld. Na lid van den Delisch-Attischen Bond geweest te zijn, sloot C. zich na den Peloponnesischen oorlog bij Thebe aan; na 338 bij Macedonië, dat in de volgende oorlogen van de gunstige ligging van C. voordeel had. C. bleef de eeuwen door een belangrijke stad, kwam in 1209 onder Venetiaansche heerschappij tot 1470, toen zij in Turksche handen overging. Vanaf 1822 is de stad Grieksch.

2° „C. a d B e l u m" (Plinius), Oude stad in Coelesyrië, thans ruïnes van Kinnesrin (= Arendsnest) of (Turksch) Eski Haleb (Oud-Aleppo), 18 mijl ten N.W. van Aleppo (vgl. „C. ad Belum" in: Syria (6, 1925, 340—350).

3° C. a a n d e n L i b a n o n, Oude stad in Iturea, hoofdstad van gelijknamig gewest (4°), thans waarschijnlijk Chirbet Ansjar.

4° L a n d s t r e e k in Iturea met gelijknamige hoofdstad (3°), ongeveer overeenkomend met huidige vlakte El Bika. Zij werd afwisselend bestuurd door Romeinsche legaten en dynasten uit het geslacht van Herodes. *Simons.*

Chalco, een district in den Mexicaanschen staat Mexico, met hoofdstad Chalco (19° 10′ N., 98° 50′ W.); 68 000 inw. Hier bevinden zich de bekende bergen Popocatepetl en Ixtaccihuatl, de rivieren Asuncion en Frio en het tegenwoordig drooggelegde Chalcomeer. De bodem van dit meer is in landerijen herschapen en werpt rijke vrucht af. De stad Chalco heeft 6 000 inw. Aangenaam klimaat. *p. Cyrilus.*

Chalcocondyles, D e m e t r i u s, ook : C h a l c o n d y l e s, broeder van Laonicus, verzorgde den eersten druk van de Ilias (Florence 1488) en schreef Erotèmata (Milaan 1493), een werk, dat de studie van het Grieksch en het Humanisme in het Westen bevorderde. *Davids.*

Chalcographie (< Gr. chalkon = koper, graphein = graveeren) is eigenlijk hetzelfde als kopergravure. De naam wordt echter vooral gebezigd voor instellingen, welke zich belasten met het afdrukken van gravures. Zoo is aan het Louvre een c. verbonden, waar men afdrukken kan doen vervaardigen van de gegraveerde koperen platen, in de Fransche nationale musea bewaard. Ook het Vaticaan heeft een eigen chalcographie. *Knipping.*

Chalcolitisch tijdvak, → Koperen tijdvak.

Chalcondyles, → Chalcocondyles.

Chalcos (Gr., = brons), **1°** bronzen munteenheid bij de Grieken, ter waarde van 1/8 obolos, bijna 1 cent.

2° Bronzen muur in het algemeen.

3° Eenheid van gewicht.

Chalcosien, koperglans (Cu_2S), belangrijk kopererts nl. in ertsgangen naast koperkies, bontkoper en vaalerts, minder in spaatijzer- en tinsteengangen. Het is dikwijls een cementatiemineraal. C. komt voor in Cornwallis, bij Freiburg, in Silezië, Toscane, Hongarije, Connecticut, enz. Verder veelvuldig vermengd met jong-vulkanische eruptiefgesteenten, zooals in het W. van de Ver. Staten, in Mexico, Arizona en Sonora, en ten slotte als impregnatie- en afscheidingsproduct en als verkittingsmiddel. *Roodhuyzen.*

Chalcotypie heet in de graphische kunsten een procédé, waarmee in reliëf op koperen platen kan gewerkt worden, zoodat hoogdruk ontstaat. Als uitvinder geldt de Duitscher Heims (1851).

Chalcoxylographie is een soort houtgravureprocédé, door Siegländer in 1830 toegepast. Het zou de voordeelen van houtsnede en kopergravure vereenigen, doch wordt nu niet meer aangewend.

Chaldea, Chaldeeën. De naam der Chaldeeën (Bab. - Assyr. Kaldoe), die ca. 1000 v. Chr., waarsch. uit Arabië, in Zuid-Babylonië schijnen te zijn binnengedrongen, komt het eerst voor ca. 900 v. Chr. Hun gebied, Chaldea, grenst aan de Perz. Golf. Van hieruit hebben de C. zich uitgebreid in de richting van Babylon, in een eerste periode vooral onder Merodach-Baladan II, ook bekend uit de H. Schrift (Is. 39), die van 721—710 en in 703 opnieuw zelfs koning van Babylon was. Eerst echter onder Nabopolassar (625—'05) komt een dynastie van Chaldeeën blijvend op den troon van Babylon (31e „dyn." van Bab.). Samen met de Meden vernietigen zij dan de heerschappij van Assyrië (val v. Ninive 612). Dit „nieuw-Bab." of Chaldeesche rijk komt onder Neboekadnezar II (604—562) tot hoogsten bloei, doch de macht der C. wordt in 539 door de Perzen (→ Cyrus) weer vernietigd.

Anachronistisch pleegt men (in navolging van Berossus) ook de vóór-Chald. Babyloniërs Chaldeeën te noemen, zooals ook de H. Schrift de vaderstad van Abraham Oer der C. noemt (Gen. 11. 28). In het boek Daniël en bij Grieksche en Rom. schrijvers wordt de naam C. ook gebruikt voor den stand der waarzeggers of astrologen. *Simons.*

Chaldeesche Christenen, oorspronkelijk benaming voor de Christenen van het Perzische Rijk, tegenwoordig voor de geünieerde, uit het Nestorianisme teruggekeerde Christenen van Mesopotamië, Koerdistan en Perzië. Ze staan onder den patriarch van Babylon. In 1913 waren zij over de 100 000 in getal, maar in den Wereldoorlog werden zij door de Turken zoozeer uitgemoord, dat een statistiek van 1929 er nog slechts 43 000 opgeeft.

L i t. : voor de gesch. der C. C. : Dict. Hist. Géogr. Eccl. (IV, 317-356) ; voor hun liturgie, → Oost-Syrische liturgie. *Franses.*

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Chaldeeuwsche liturgie, → Oost-Syrische liturgie.

Chalet, oorspronkelijk de Fransche naam voor een kleine Zwitsersche boerenwoning in de bergen (Duitsch: Sennhütte); meestal uit hout opgetrokken, met een of meerdere balcons en met overstekend dak bedekt. Nu worden ook de in dien geest gebouwde kleine landhuizen in de bergen aldus genoemd. → Landhuis. *Knipping.*

Chalets d'Arolla, kuuroord ten Zuiden van het Rhônedal in Zwitserland (1 900 m).

Chaliapin, Fedor Iwanowitsj, wereldberoemd Russisch zanger, bas. * 1873 te Ometewa bij Kazan. In 1892 bij de opera te Tiflis, in 1894 naar St. Petersburg en van 1899 tot 1918 aan de opera van Moskou verbonden; 1921—1925 bij de Metropolitan Opera te New York. Thans directeur der zangafdeeling van de muziekschool aldaar. Vervulde de hoofdrol in de film Don Quichote. Publiceerde Mein Werden, en Maske und Seele. Meine 40 Jahre beim Theater.

Chalicosis (< Gr. chalix = kalk, kiezel), het voorkomen van kalk- of kiezelstof in de longen van steenhouwers. Het ziektebeeld kan bedrieglijk veel op longtuberculose lijken, te meer daar beide aandoeningen vaak tezamen voorkomen.

Chaligalbat (Chanigalbat) is een andere naam voor Mitanni in Amarnabrieven en sommige Hettietische documenten.

Chalkantiet of kopervitriool, verweeringsproduct van koperkies en andere kopererts en. Chemische samenstelling $CuSO_4 5H_2O$. Vindplaatsen: Rammelsberg, Herrengrund, Moldawa, Chessey, Cornwall. Bij voldoende hoeveelheid zooals in Noord-Chili wordt er cementkoper uit vervaardigd.

Chalkidike, → Chalcidisch Schiereiland.

Chalkopyriet of koperkies, een erts van de samenstelling $CuFeS_2$. De kristallen zijn tetragonaal, klein, dikwijls vertweelingd. Hardheid $3^1/_2$—4, kleur is kopergeel. Het meest verbreide kopererts; algemeen op alle sulfidische erts voorkomend 1° op gangen (Harz, Ertsgebergte, Vereenigde Staten, Bolivia, Chili, Peru); 2° samen met pyriet in kristallijne schisten; 3° als impregnatie in koperschiefers. *Crommelin.*

Challemel-Lacour, Paul Armand, Fransch publicist en politiek redenaar, ten tijde der Derde Republiek; * 19 Mei 1827 te Avranches, † 1896 te Parijs. Sinds 1893 lid van de Académie Française.

Werken: o.a. La philosophie individualiste, étude sur Guillaume von Humboldt (1864). — Lit.: Eug. Grêlé, Un normand déraciné: P. Challemel-Lacour (Parijs 1917). *Willemyns.*

Challengerdiep of Diep van Goeam. Nabij Goeam in den Stillen Oceaan gelegen diepzeeslenk. Grootste diepte 9 636 m, op 12° 43′ N. en 145° 49′O.

Challenger-expeditie, eerste groote, wetenschappelijk opgezette, oceanographische expeditie, uitgaande van de Royal Society, aan boord van de door de Eng. regeering ter beschikking gestelde oorlogskorvet „Challenger". Sir George Nares was commandant, terwijl de wetenschappelijke leiding berustte bij sir Wyville Thomson, geassisteerd door J. Y. Buchanan, R. van Willemoës-Suhm (gedurende de reis overleden), J. Murray, en J. J. Wild. Het schip was geheel voor wetenschappelijke doeleinden ingericht en van de toentertijd beste instrumenten voorzien. Onderzoekingen werden verricht op hydrographisch, meteorologisch, magnetisch en botanisch gebied, terwijl eenige weinig bekende eilanden en kusten nader werden bepaald. Voor de eerste maal werden bij deze expeditie grondmonsters van den diepzeebodem systematisch verzameld. De expeditie vertrok 21 Dec. 1872 van Portsmouth. Na onderzoek van den Atl. Oceaan en de Z. IJszee (tot de groote ijsbarrière op ong. 66° 40′ Z.) werd Melbourne (Maart 1874) bezocht, waarna nog eenige eilandengroepen onderzocht werden en via de Torres-straat Hongkong bereikt werd. Steeds verder onderzoekende bereikte het schip Jokohama (April 1875), passeerde Jan. 1876 de Straat van Magellaan en keerde 24 Mei 1876 te Portsmouth terug.

Gedurende deze reis van $3^1/_2$ jaar, waarbij ca. 70 000 mijl werden afgelegd, werden 370 diepzeeloodingen, 255 series temperatuur-bepalingen en 240 trekken met dreg of sleepnet verricht. De resultaten waren schitterend, de hoeveelheid medegebracht materiaal enorm. De bewerking hiervan, onder redactie van Wydville Thomson en na diens dood van J. Murray geschiedde door talrijke geleerden van verschillende landen. De resultaten werden gepubliceerd in de Reports of the Challenger-Expedition (50 dln. Londen 1882—1895). De C.-e. is baanbrekend geweest voor het verdere uitgebreide onderzoek der zee. *Wissmann.*

Challengerrug (of -plateau), het ten Z. van den Equator gelegen gedeelte van den Centraal-Atlantischen rug. → Atlantische Oceaan.

Challes, badplaats bij Chambéry in Frankrijk (270 m); koude zwavelhoudende bronnen.

Chalon, Alfred Edward, Engelsch miniatuurportrettist en illustrator; * 1780 te Genève, † 1860 te Londen. Hij is vooral bekend om zijn modieuze op elpenbeen geschilderde miniatuurportretten en om zijn illustraties van het werk van Walter Scott, in 1832 verschenen.

Lit.: Williamson, The hist. of portr. miniat. (II 1904).

Châlons, Camp de, militair oefenkamp in de Champagne, groot 12 000 ha, geopend in 1859. In 1870 werd er na de nederlagen in den Elzas het „Leger van Châlons" gevormd, dat onder Mac Mahon trachtte over Sedan naar het belegerde Metz op te rukken, doch bij Sedan moest capituleeren.

Châlons-sur-Marne, hoofdstad van het Fr. dept. Marne (49° N., 4° 26′ O.); 32 307 inw. (1931), 83 m boven de zee. Textielindustrie en leerlooierijen; handel in Champagnewijn. Sinds de 3e eeuw een bisschopszetel; mooie oude kerken (St. Etienne, 13e eeuw). In de nabijheid van dit oude Catalauni werd in 451 Attila verslagen.

Lit.: De Barthélemy, Histoire de la ville de C. (²1888). *Heere.*

Chalon-sur-Saône, arr.-hoofdstad in het Fr. dept. Saône-et-Loire (46° 48′ N., 4° 55′ O.); 32 533 inw. (1931); 180 m boven zee. Middelpunt voor spooren waterwegen, handel in koren en wijn. In de 4e eeuw was C. reeds een bisdom; mooie kathedraal St. Vincent (12e eeuw). Met het graafschap Chalonnais kwam C. in 1237 aan Bourgondië, maar werd in 1477 door Frankrijk genomen. *Heere.*

Chaltin, Louis Napoléon, commissaris-generaal van Belgisch Kongo; * 27 April 1857 te Brussel, † 14 Maart 1933 aldaar. C. vertrok in 1891, als luitenant van de Kongoleesche Openbare Macht; voerde bevel over het kamp van Basoko, opgericht om den inval der Arabieren te verhinderen. In 1893 nam hij deel aan de → Arabische veldtochten, in het

Z.O. door Dhanis begonnen. Hij voerde de Lomani op en bevrijdde Stanleystad, door de Arabieren belegerd. In 1895 voerde hij bevel over het district van Oeëlle en dempte een opstand der Inheemschen alsook der Azande-stammen. In 1896 richtte hij de Nijl-expeditie in, welke eindigde met den val van Redzjaf op 17 Febr. 1897. Tot commissaris-generaal van Kongo benoemd in 1899, keerde hij in 1902 definitief naar het moederland terug. Als kolonel aan het Belgisch leger gepensionneerd in 1908, voerde hij, in Augustus 1914, bevel over het korps der koloniale vrijwilligers, dat na een heldhaftige verdediging te Namen door de Duitschers gevangen genomen werd. *Monheim.*

Chalubinski, → Tsjalubinskij.

Chalukya-stijl, → Tsjaloekja-stijl.

Chalumeau, Ned. schalmei, 1° houten blaasinstrument, voorganger der hobo; bestond in de middeleeuwen uit een ongeveer twee voet lange buis, die in een klankbeker ontplooide. In het mondstuk werd waarschijnlijk voor het aanblazen een dubbel riet aangebracht.

2° Orgelregister, dat het oude schalmei-karakter nabootst; het is een zacht 8-voets tongwerk. *H. Andriessen.*

Chalupka, → Tsjaloepka.

Chálybes (a n t. g e o g r.), volk in Pontus, beroemd door metaalbewerking; staal heet naar de C. in het Gr. en het Lat. chalyps.

Cham, een van de drie zonen van Noë, steeds op de tweede plaats genoemd (Gen. 6. 10; 9. 18; 1 Par. 1. 4). Na den zondvloed werd hij, wegens een oneerbiedigheid tegenover zijn dronken vader, door dezen in zijn zoon → Canaän vervloekt. Volgens Gen. 10. 6 stammen van Cham af: Chus (Ethiopië of volgens anderen het land Kasch ten N.O. van Babylonië), Mesraïm (Egypte), Phut (het land Punt aan weerskanten van het Zuidelijk deel der Roode Zee) en Canaän. Egypte wordt meermalen het land van C. genoemd (Ps. 77. 51; 104. 23, 27; 105. 22).

L i t. : P. Heinisch, Das Buch Genesis (1930, 184-189). *Keulers.*

Chamaecyparis, → Dwergcypres.

Chamaedorea, een plantengeslacht van de familie der p a l m e n (Palmae), met 60 soorten, kleine sierlijke vederpalmen; afkomstig uit Middel-Amerika en het Andes-gebergte. Het zijn kasplanten, waar vele soorten bloeien en vrucht dragen. De gele of roodachtige bloemen hebben een aangenamen geur en de blauwzwarte vruchten, zoo groot als een kers, verhoogen het aanzien der plant. De meeste soorten hebben mooie geveerde bladeren, doch enkele, bijv. C. Ernesti Augusti en C. tenella, hebben bladeren, die bijna tot aan het einde vergroeid zijn. *Bouman.*

Chamaedrys (Veronica), → Eereprijs.

Chamaeleon, → Kameleon.

Chamaepeuce, een distelachtige samengesteldbloemige plant met sierlijk blad. Niet winterhard.

Chamaerops, een Chineesche palm, die in ons klimaat met een houten kisting overdekt meestal buiten kan overwinteren.

Chamagrostis, → Dwerggras.

Chamaileon, Oud-Grieksch biograaf (4e eeuw v. Chr.) uit de school van Aristoteles; schreef wijsgeerige verhandelingen over het saterspel en de Oude comedie, alsook een reeks met allerlei anecdoten opgesmukte biographieën van Oud-Grieksche dichters. Zijn werken zijn verloren.

Chamaizi, dorp in het O. van Creta, welks resten van ovaalvormig huis uit het tijdperk der Minoïsche beschaving belangrijk zijn voor de geschiedenis der huisarchitectuur.

Chamard, H e n r i, Fransch philoloog; * 1867 te Honfleur (Calvados); professor in de literaire geschiedenis aan de universiteit van Parijs.

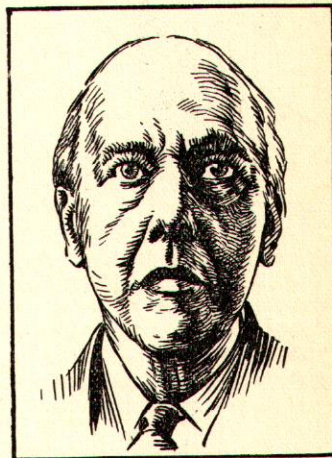
W e r k e n : o.a. La chanson de Roland (Parijs 1919); Les origines de la poésie française de la Renaissance (Parijs 1921).

Chamaven, een Germaansche stam, die zich ca. 350 na Chr. in → Taxandrië vestigde en door Julianus den Afvalligen werd getuchtigd.

Chamber, W i l l i a m, Eng. bouwmeester; * 1726 te Stockholm, † 1796 te Londen. C. studeerde in Frankrijk en Italië en bereisde China. Was sinds 1760 hofarchitect van George III. Palladiaansch-Klassicistisch geschoold, schepper van de Engelsche tuinbouwkunst. Voorn. werk is Somerset-house in Londen (1776—'86).

Chamberlain, 1° G e o r g, bisschop van Ieperen; * 1575 te Gent, † 19 Dec. 1634. Na studiereizen in Spanje en Italië werd C. secretaris van den nuntius te Brussel. Vervolgens kanunnik, aartsdiaken, deken van de kathedraal te Gent. Bisschop van Ieperen (1627), gewijd 5 Nov. 1628.

2° H o u s t o n S t e w a r t, Engelsch schrijver over Duitsche muziek en cultuur; * 9 Sept. 1855 te Portsmouth, † 9 Jan. 1927 te Bayreuth. Was gehuwd met Wagner's dochter Eva, en publiceerde belangrijke werken over Wagner's muziek en drama. C. is een van de theoretici van het Pangermanisme. Zijn werk is een streven naar verheerlijking van den Arischen geest. Als zoodanig is hij een van de geestelijke vaders van de nationaal-socialistische leerstellingen.

H. S. Chamberlain.

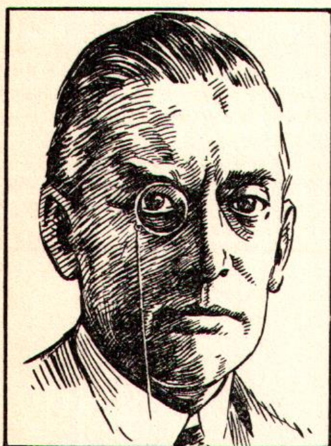
Werken: Das Drama Richard Wagners (⁵1914); Richard Wagner; Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts (2 dln. München ¹³1919). Verder werken op philosophisch gebied. *Reeser.*

3° J o s e p h (J o ë), Engelsch staatsman, de voornaamste bevorderaar van het Eng. imperialisme in de jaren om 1900, waar hij door militaire ondernemingen en door een eigen tolpolitiek op aanstuurde; * 8 Juli 1836 te Londen, † 2 Juli 1914 te Birmingham. C. begon zijn politieke loopbaan te Birmingham, waar hij 1873—1876 burgemeester was. 1876 werd hij als liberaal in het Lagerhuis verkozen, en zetelde 1880—1885 als minister van Handel in het kabinet Gladstone. Hij verliet de regeering wegens meeningsverschil over de Iersche Home Rule-politiek. Om dezelfde reden ging hij in 1886 over tot de Conservatieven. 1895—1903 werd C. als minister van Koloniën in het kabinet

Salisbury opgenomen. Misschien heeft de inval van Jameson in Transvaal (1897) op zijn ingeving plaats gehad. Zeker is het, dat hij beslist op den Boerenoorlog van 1899—1902 aanstuurde, waardoor Engelsch Z. Afrika twee rijke koloniën bijwon. Intusschen bewerkte hij de aaneensluiting tot één Dominion van de Australische koloniën (1900). Vanaf 1903 ijverde C. voor een Britsche Empire-tolpolitiek, waarbij het Britsche Rijk tot een economisch geheel zou aaneengesloten worden. De verkiezingen van 1906 leverden echter een vrijhandelsgezinde meerderheid op en C.'s gedachte werd slechts na den Wereldoorlog verwezenlijkt.

L i t.: Mackintosh, J. C., an honest biography (1906); Garvin, Life of J. C. (2 dln. 1931—1933). *V. Houtte.*

4° J o s e p h A u s t e n, Eng. staatsman; * 16 Oct. 1863 te Birmingham als oudste zoon van Joseph; sedert 1892 conservatief unionistisch lid van het Lagerhuis; in 1903 benoemd tot kanselier van de schatkist; van 1915 tot 1917 staatssecretaris voor Indië in het coalitiekabinet Asquith; in 1919 wederom kanselier van de schatkist; in 1921 geheimzegelbewaarder; in het kabinet Baldwin (Nov. 1924), als minister van Buitenl. Zaken, sluit hij met Briand en Stresemann het Locarno-pact; voor zijn vredesactie bekroond met den Nobelprijs in 1926. Sedert 1931, in het kabinet Mac Donald, First Lord of Admiralty. Overtuigd voorstander van Volkenbond en wereldvrede.

J. A. Chamberlain.

W e r k: Peace in our time (Londen 1928). *Cosemans.*

5° Sir N e v i l l e B o w l e s, Engelsch veldmaarschalk (1900); had een voornaam aandeel aan de verovering van Voor-Indië; * 10 Jan. 1820 te Rio de Janeiro, † 18 Febr. 1902 te Southampton. C. was van 1837—'81 in Eng.-Indischen legerdienst.

L i t.: Forrest, Life of Sir N. C. (1909).

Chamberland-kaars, → Chamberland-Pasteur-filter.

Chamberland-Pasteur-filters bestaan uit porcelein en dienen om micro-organismen (bacteriën enz.) uit een vloeistof af te filtreeren. Ze worden in verschillende dichtheidsgraden geleverd en meestal in den vorm van holle kaarsen gemaakt. Aangezien de vloeistof er moeilijk doorheen loopt, maakt men bij het filtreeren van overdruk of een vacuum gebruik. *Wyers.*

Chambers, 1° sir E d m u n d K e r c h e v e r, de geschiedschrijver van het Engelsche tooneel; * 1866 in Berkshire. Zoon van een Anglicaansch geestelijke; studeerde te Oxford; ambtenaar bij het Engelsch ministerie van onderwijs sedert 1892; in latere jaren grootendeels een sinecure; geridderd in 1925.

W e r k e n: The Medieval Stage (2 dln. 1903); The Elizabeth Stage (4 dln. 1923); William Shakespeare (2 dln. 1930).

2° R o b e r t, Engelsch schrijver en uitgever, van Schotsche afkomst; * 1802, † 1871. Begon als boekhandelaar in Edinburgh, en richtte later met zijn broeder William te Londen een groote uitgeverszaak op. Van al zijn werken heeft geen meer bekendheid verworven dan zijn handige Cyclopaedia of English Literature (2 dln. 1844; laatste uitg. 3 dln. 1925), en Chambers' Encyclopaedia (10 dln. 1868; laatste(?) uitg. 1901). *Pompen.*

Chambéry, hoofdstad van het Fr. dept. Savoye (45° 33′ N., 5° 56′ O.); 25 407 inw. (1931); 270 m boven zee, in een mooi dal, door toeristen veel bezocht. Textiel- en leerindustrie, gaas en fluweel. Aartsbisschopszetel, Gotische kathedraal uit de 14e eeuw. Xavier de Maistre werd hier geboren. Hoofdstad van het oude graafschap Savoye. *Heere.*

Chambiges (S a m b i c h e), **1°** M a r t i n, Fransch bouwmeester; * te Parijs, † 1532. In 1494 wordt C. naar Sens geroepen voor den bouw van het dwarspand der kathedraal; in 1500 ontwierp hij de plannen voor het dwarspand der kathedraal van Beauvais, onder zijn leiding uitgevoerd door Jean Wast; in 1502 begon hij den Westgevel der kathedraal van Troyes; in 1516 leverde hij het ontwerp voor het dwarspand der kathedraal van Senlis. Hij is een der voornaamste meesters van den laat-Gotischen, zgn. flamboyanten stijl.

L i t.: C. Enlart, Manuel d'archéol. franç. (I Parijs 1920, 749-750).

2° P i e r r e I, Fransch bouwmeester, zoon van Martin; * te Parijs (?), † 1544 aldaar, werkte onder zijn vader te Beauvais en te Troyes, leidde daarna den bouw van het dwarspand te Senlis. Hij bouwde sinds 1525 verschillende burgerlijke en militaire werken, als het groote slot te Chantilly in 1527 vlg., en in 1533 het raadhuis te Parijs. naar plannen van Domenico da Cortona; ca. 1539 werkzaam aan het slot te Fontainebleau en het kasteel van Saint-Germain.

3° P i e r r e II, Fransch bouwmeester, waarschijnlijk kleinzoon of neef van Pierre I; † ca. 1616; werkte aan de knekelhuizen te Saint-Merri, aan den Pont-Neuf en andere bouwwerken te Parijs.

L i t.: G. Macon, Les architectes de Chantilly au XVIe siècle (Senlis 1900); C. Enlart, Manuel (I, 750 en 794). *F. Vermeulen.*

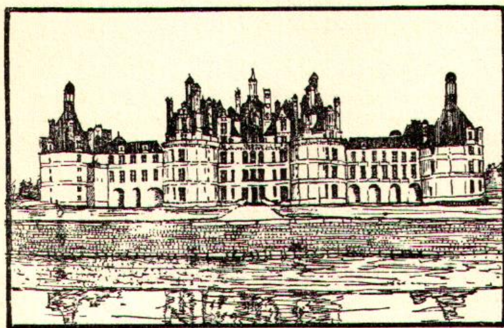
Chambon, M a r i a M a r t h a, rijk begenadigde kloosterzuster; * 27 Mei 1844 te Croix Rouge, † 21 Maart 1907 te Chambéry. Reeds als kind was zij buitengewoon begenadigd en op 18-jarigen leeftijd deed zij haar intrede bij de Visitandinnen te Chambéry. Zij had een bijzondere devotie tot de H. Wonden van Christus, en de verspreiding van den „rozenkrans der Barmhartigheid" beschouwde zij als haar levensapostolaat. In 1924 verscheen haar levensbeschrijving, door het klooster zelf uitgegeven, welke zeer verbreid is. *J. v. Rooij.*

Chambonnières, J a c q u e s C h a m p i o n, s e i g n e u r d e, beroemd clavecinist; * 1602, † 1672. C. werd ca. 1640 opvolger van zijn vader (Jacques Champion) als organist en cembalist van de Kon. Kamermuziek in Frankrijk. Daar bijna alle werken van de 16e eeuw en eerste helft 17e eeuw van Fransche clavecinisten verloren zijn gegaan, wordt C. gewoonlijk als de stichter der Fransche klavierschool beschouwd. Voor orgel is niets bewaard gebleven;

belangrijk zijn echter zijn twee boeken „Pièces de clavessin", welke in 1670 werden uitgegeven. Hij was de leeraar van alle groote clavecinisten van het einde der 17e eeuw en telde onder zijn leerlingen d'Anglebert, de drie Couperins, le Bègue, Cambert, Hardel, Nivers, enz. Ook in het buitenland was hij beroemd; zijn stijl was zeer persoonlijk en heeft zeker invloed gehad op de Duitsche cembalisten als Froberger e.a.

Uitg. van zijn werken verzorgden Brunold en Tessier (1926). — Lit.: H. Quittard, Un claveciniste français du 13e siècle : Jacques Champion de C. (Tribune de St. Gervais, 1901). *Piscaer.*

Chambord, oud lustslot der graven van Blois (gelegen in het dept. Loir-et-Cher, op den linkeroever der Loire, aan de Cosson; sinds ca. 1520 verbouwd door koning Frans I, voltooid na diens gevangenschap, in 1526—1537, onder leiding van Jacques Sourdeau en van Pierre Nepveu, gen. Trinqueau, naar plannen van den Italiaanschen bouwmeester Domenico Bernabei, genaamd da Cortona, of Boccadoro. Vier vleugels,

Kasteel Chambord.

gebouwd in een rechthoek van 140 × 105 m, omsluiten een geweldigen middenbouw, een „donjon", met vier hoektorens, in welks midden een vermaarde achtkante wenteltrap is opgetrokken, die, boven het dak als lantaarn doorgevoerd, het geheel beheerscht. Het slot is een der belangrijkste scheppingen der naar Frans I genoemde vroege Fransche Renaissance. In 1883 in het bezit der prinsen van Bourbon-Parma gekomen, werd het in den Wereldoorlog gesequestreerd, daar de eigenaar, prins Elia de Bourbon, in het Oostenrijksche leger diende.

Lit.: A. Haupt, Baukunst der Renaissance in Frankreich u. Deutschland (I Berlijn-Neubabelsberg 1923, 39-43); A. Broquelet, Nos Châteaux (Parijs 1924, 105-116); F. Gebelin, Les Châteaux de la Renaissance (Parijs 1927, 68-74). *F. Vermeulen.*

Chambord. Henri de Bourbon, hertog van Bordeaux, graaf van Chambord, Fransch troonpretendent, zoon van den hertog van Berry, de laatste afstammeling in de oudere linie van het Huis Bourbon, het type van den Ancien Régime-mensch in volle 19e eeuw; * 29 Sept. 1820 te Parijs, † 24 Aug. 1883 te Frohsdorf. Na de Juli-revolutie van 1830 week hij uit en vestigde zich in Oostenrijk. Bij den dood van zijn grootvader Karel X (1836) werd hij door sommige legitimisten reeds als koning beschouwd; na het afsterven van den hertog van Angoulême, zijn oom, erkenden allen hem als Hendrik V (1844). Na het aftreden van Napoleon III was een Restauratie zoo goed als zeker. De Fr. Kamer had een koningsgezinde meerderheid, en de kansen van C. stegen nog, toen de graaf van Parijs, hoofd der Orleanisten, hem zijn rechten afstond (1873). Maar C.'s halsstarrige reactionnaire gezindheid deed alles mislukken. Hij wilde een terugkeer tot de staatsopvatting van vóór 1789; zelfs van de driekleur wilde hij niet hooren: Frankrijk moest weer den witten standaard der absolute monarchie als nationale vlag aannemen. Zijn huwelijk met Maria Theresia van Modena (*1817, †1886) bleef kinderloos.

Lit.: Rocher, Le duc de Bordeaux (2 dln. 1923—'25); de Noailles, Le bureau du roi, 1843—1873. Le comte de C. et les Monarchistes (1932); Lucas-Dubreton, Le drapeau blanc ([5]1932); Beau de Loménie, La Restauration manquée (1932). *V. Houtte.*

Chambre, Jean de la, graveur te Haarlem; * 1600, † 1668. Gaf vsch. werken in boekvorm uit. F. Hals en de Bray schilderden zijn portret.

Lit.: v. d. Willigen, Les Artistes de Harlem (blz. 109-112).

Chambre Ardente (= brandende kamer), een volksnaam voor de door Hendrik II te Parijs in 1547 tegen de Lutheranen en Calvinisten opgerichte rechtbank, die vele beklaagden tot den vuurdood veroordeelde. Deze soort rechtbanken dateeren van 1537, in welk jaar de eerste onder Frans I op initiatief van den kardinaal van Lotharingen werd opgericht. De C. A. belastte een andere rechtbank met het onderzoek, maar sprak zelf het eindoordeel uit. Opgeheven in 1682. *Wachters.*

Chambree, verouderde benaming voor een kamer in een kazerne, bestemd tot verblijf- en slaapplaats voor korporaals en soldaten; in moderne kazernes zijn voor hen afzonderlijke eetkamers ingericht.

Chambre mi-partie of Tweeledige Kamer (Wagenaar, XI, 379) was een instelling, waarvan de stichting bij den Vrede van Munster (1648) was beraamd, om nog eenige tusschen de Republiek en Spanje hangende kwesties op te lossen. De raadsheeren zouden voor de helft Noord-Nederlanders, voor de helft Zuid-Nederlanders zijn, vandaar haar naam. Verschil van meening over haar werkzaamheden maakte, dat de Kamer eerst in Dec. 1653 werd geopend. Iets van beteekenis heeft zij niet verricht. Zonder uitdrukkelijk te zijn opgeheven, is zij tenietgegaan.

Lit.: F. J. K. van Hoogstraten, De chambre mi-partie van het Munstersche vredestractaat (1860). *Cornelissen.*

Chameleon, → Kaliumpermanganaat.

Chamfort, Sébastien Roch Nicolas, Fransch schrijver; * 6 April 1741 bij Clermont in Auvergne, † 13 April 1794 te Parijs. Eerst geestdriftig partijganger, daarna vijand der revolutie. Was bekend om zijn geestrijke conversatie en bijtenden humor en genoot ongemeenen bijval. Van hem is de uitdrukking: Guerre aux palais, paix aux chaumières!

Werken: o.a. Le marchand de Smyrne (1770; blijspel); Mustapha et Zéangir (1777; treurspel); Pensées, maximes, anecdotes, dialogues (posthuum 1803, nieuwe uitg. 1860). — Uitg. van zijn werken door Ginguené (4 dln. 1795); Anguis (5 dln. 1824—'25), A. Houssaye (1857); M. Stahl (1857); Bloemlezing door Lescure (2 dln. 1879). — Lit.: Pellisson, C. étude sur sa vie (Parijs 1895); L. Treich, L'esprit de C. (1927). *Ulrix.*

Chami, ook Hami of Kami genaamd, oasenstad in Centraal-Azië, in het N.O. van het Tarimbekken aan den verkeersweg van Dzjoengarije naar Tibet (42° 45′ N., 93° 30′ O.). Een Mohammedaansch vorst regeert er onder Chineesch gezag.

Chamietische talen, → Hamietische talen.

Chaminade, Guillaume Joseph,

Eerbiedwaardige, stichter van de Marianisten; * 8 Apr. 1761 te Périgueux, † 22 Jan. 1850 te Bordeaux. In 1785 werd hij priester gewijd en vervolgens benoemd tot professor aan het college te Mussidan. Toen C. in 1789 den eed op de constitutie weigerde af te leggen, kreeg hij zijn ontslag en oefende met levensgevaar de zielzorg uit te Bordeaux. Uit het land verbannen, verbleef hij van 1797—1800 te Saragossa, keerde terug naar Bordeaux en stichtte in 1817 het Gezelschap van Maria (ook Marianisten of Marianieten genoemd), vervolgens de Congregatie der Dochters van Maria van Agen en ten slotte twee Derde Orden van Dochters van Maria. Het proces der zaligverklaring is in 1918 begonnen.

Lit.: Un insigne apôtre de Marie, G. J. C. (Parijs 1927); Acta Apost. Sedis (1918, 246-249). *J. v. Rooij.*

Chamir (hamir), een der belangrijkste dialecten uit het centrum van Abessinië, van Hamietischen oorsprong, nauw verwant aan het chamta.

Chamisso, Adelbert von (eig. Louis Charles Adelaïde de Chamisso de Boncourt), Duitsch lyrisch dichter en novellist; * 30 Jan. 1781 op het slot Boncourt (Champagne), † 21 Aug. 1838 te Berlijn; zijn ouders, door de Revolutie uit Frankrijk verdreven, vestigden zich 1796 te Berlijn. Na in 1808 ontslag uit het Pruisische leger te hebben verkregen, wijdde hij zich uitsluitend aan literatuur en wetenschap (o.a. botanie). Uit een gevoel van nationale vervreemding (hij gevoelde zich „einen Franzosen in Deutschland und Deutschen in Frankreich") ontstonden zijn beste werken: Peter Schlemihl (1814), Salaz y Gomez (1829). Chamisso munt uit in de korte dichterlijke vertelling, meestal in terzinen (bijv. Die Kreuzschau), ook als lyricus [Frauen Liebe und Leben (1831), Lebenslieder und -Bilder (1832)]. Hij schreef verder populaire balladen (Die alte Waschfrau, Der Bettler und der Hund), politieke satiren (Nachtwächterlied) en sprookjes. Hoewel tot de romantiek behoorend, is hij een voorlooper van het komend realisme en van de na zijn dood beginnende politieke en sociale poëzie.

A. von Chamisso.

Werken: Peter Schlemihls wundersame Geschichte (1814). — Uitg.: Eduard Hitzig (1836—'39); H. Tardel (1907). — Lit.: Karl Fulda, C. und seine Zeit (1881); Julius Schapler, C.'s Peter Schlemihl (1892); L. Geiger, Aus C.'s Frühzeit (1905); E. Ehrlich, Das französische Element in der Lyrik C.'s (Berlijn 1932). *Pintelon.*

Chammoerabi (Chammoerapi), → Hammoerabi.

Chamonix, luchtkuuroord en toeristendorp in het Fr. dept. Haute-Savoie (45° 55′ N., 6° 50′ O.); 3 800 inw.; 1 034 m boven zee. Het ca. 1½ km breede en 24 km lange dal der Arve, in de kalk uitgesneden, ligt tusschen de geweldige Mont-Blanc-groep en de Brévent. Vele gletsjers, o.a. de glaciers des Bossons, d'Argentières en du Géant (Mer de Glace!) dalen er in af. Sinds 1741 is het dal door de Engelschen Wyndham en Pococke bekend geworden. 1787 eerste beklimming van den Mont-Blanc door Saussure (standbeeld te C.).

Chamorro, stam van de Marianen van → Oceanië.

Chamos (Kamos), voornaamste godheid der Moabieten (3 Reg. 11. 7, e.a.), die daarom in de H. Schrift het „volk v. C." genoemd worden (Num. 21. 29). Koning Mesa noemt zich op den Mesa-steen „zoon v. C.", terwijl andere Moabietische koningen namen dragen als Chemosjkan (of Chemosjmelek?) en Chemosjnadab. Waarom C. in Jud. 11. 24 „god der Ammonieten" wordt genoemd, is nog onverklaard. C. was, blijkens een muntafbeelding, een zonnegod. Als nationale god der Moabieten was hij hun opperste krijgsgod (vgl. Mesa-steen en 4 Reg. 3. 27). Salomon bouwde hem een altaar in Jerusalem (3 Reg. 11. 7, 33), dat tot aan de hervorming van Josias bestond (4 Reg. 23. 13). Volgens sommigen werd wegens de gelijkstelling van Ares met C. de stad Ar Moab in den Griekschen tijd Areopolis genoemd.

Lit.: D. Hackmann, Diss. philol. de Cemoscho Moabitarum Idolo. 1768 (= J. Oelrichs, Collectio Opusc. enz. I). *Simons.*

Chamosien, $H_6Fe_3Al_2Si_2O_{13}$ (?), een groenzwart ijzererts, dat voorkomt bij Chamoson in Wallis.

Chamotte of charmotte is gebrande, vuurvaste leem. Allerlei voorwerpen, zooals steenen, retorten, tegels enz., worden ervan gemaakt. Ze zijn bestand tegen zeer hooge temperaturen en zeer snelle temperatuurswisselingen. De bereiding geschiedt uit verschillende leemsoorten en kaolien. De chamottesteenen komen voornamelijk uit Engeland en Duitschland. In Nederland bevindt zich een fabriek te Geldermalsen. *Hackmann.*

De chamottesteen vindt toepassing in ovens voor het smelten van metalen, voor het bakken van porcelein enz., in vuurhaarden van ketels voor het verbranden van steenkolen en gassen. Het smeltpunt van normalen chamottesteen bevindt zich tusschen 1 600 en 1 800° C.

Chamottesteen, → Chamotte.

Champagnat, Marcellin, Eerbiedwaardige, Fransch priester, stichter van de Congregatie der Kleine Broeders van Maria of der Maristen, na die van St. Jan Bapt. de la Salle de grootste onderwijsgevende congregatie voor mannen, oorspronkelijk priesters en leeken, thans enkel leeken. * 1789 in het dept. Loire, † 1840. Zooals de Broeders der Christelijke Scholen (van De la Salle) vooral bestemd waren voor de steden, zoo de Maristen in hoofdzaak voor het platteland. In 1930 telde het genootschap meer dan 6 000 leden en 600 scholen, verspreid over alle werelddeelen. Als alle Orde-stichters had C. met ontzaglijk veel moeilijkheden te kampen. In 1920 werd hij eerbiedwaardig verklaard.

Paedag. werk: Guide des écoles à l'usage des Petits Frères de Marie, rédigé d'après les règles et les instructions du vénérable Champagnat fondateur de cet institut (laatste uitg. 1920 Lyon en Parijs). — Lit.: Laveille, Le Vén. M. C.; in het Ned.: Marc. C., Priester-Marist, stichter van de Broeders Maristen (Pitthem, W. Vlaanderen); F. D. Wagemakers, Marc. C., zijn leven, daden en ideeën (1930). *Rombouts.*

Champagne, 1° (Lat. Campania = landbouwvlakte), landschap ten Oosten van Parijs, van de Maas tot de Yonne, ca. 200 km lang en 100 km breed. Men kan vooral twee gebieden onderscheiden: in het W. de C. pouilleuse (de stoffige C.), een droog steppengebied, waar het boven-Krijt het water door-

laat en de schaarsche bevolking schapen houdt (wolindustrie); ten Oosten hiervan liggen de concentrische bogen, met de steile randen aan de Oostzijde, van de C. humide (de vochtige C.). Het leemhoudende onderste Krijt laat geen water door; hier vindt men bosch en weide en moeras. De beroemde Champagnewijnen groeien op de zonnige steile hellingen. Het graafschap C. werd in 1361 met Frankrijk vereenigd.

Lit.: E. Chantriot, La C. (Parijs 1905). *Heere.*

Krijgsgeschiedenis. Gedurende den Wereldoorlog liep het front in de C. van de omgeving van Soissons Noordelijk om Reims tot Prunay en vandaar in O. richting naar de Argonnen. In het algemeen worden echter slechts de slagen, welke ten O. van Reims werden gestreden, als „batailles de C." aangeduid.

Eerste slag in de C., van half Februari tot half Maart 1915. De Franschen drongen in de Duitsche stellingen, doch moesten deze nagenoeg geheel ontruimen.

Tweede slag in de C. Op 25 Sept. 1915 vielen de Franschen aan over een front van 25 km tusschen den spoorweg St. Menehould-Challerange en de Suippe. Zij vermeesterden de eerste Duitsche stelling, doch konden hun succes niet uitbuiten, ondanks herhaalde pogingen, die tot half November duurden.

Derde slag in de C. Aansluitend aan hun grooten aanval W. van Reims, vielen de Duitschers op 15 Juli 1918 over een breed front O. van Reims aan. Deze aanval werd door de Franschen onder Gouraud in de kiem gesmoord.

Vierde slag in de C. In dezen slag drongen de Franschen, Italianen en Amerikanen de Duitschers tusschen 26 Sept. en 15 Oct. 1918 geleidelijk terug tot den N. rand van de Argonnen. *v. Voorst.*

2° Mousseerende wijn, voor het eerst op het eind der 17e eeuw in het Fransche landschap Champagne door den Benedictijner monnik Pérignon in de abdij van Haut-Villers gefabriceerd. Men onderscheidt de natuurlijke en de artificieele champagne. De eerste wordt nog volgens de oude methode door een bijzondere gisting op dikwandige gekurkte flesschen met koolzuur verzadigd. De flesschen worden daarna, met den hals naar beneden omgekeerd om de gist langzaam boven de kurk te vergaren. Deze neerslag wordt dan, door behendig ontstoppen of na bevriezen, verwijderd. Dan wordt de ledige ruimte met „liqueur" aangevuld. Door „liqueur" verstaat men gesuikerde wijn, waaraan vroeger dikwijls nog cognac, muskaatwijn enz. werden toegevoegd. De flesschen worden opnieuw gekurkt, van ijzerdraad voorzien en om top en hals met bladtin bedekt.

De artificieele champagne wordt eenvoudig door verzadiging van wijn met koolzuur, in daartoe geschikte apparaten, bereid.

Lit.: Pacottet, Vinification (Parijs 1908); Rheinberg, Die Herstellung von Schaumwein und Obstschaumwein (Leipzig 1913). *Frateur.*

Champagney, Frederik Perrenot, heer van, broeder van Granvelle, Zned. staatsman en veldheer; * 3 April 1536 te Barcelona, † 1600 te Dôle. Eerst als krijgsman in Frankrijk en in het Groningsche werkzaam; wordt daarna belast met bestuur van Besançon en na April 1571 gouverneur van Antwerpen: voert vredesonderhandelingen in 1574 met Marnix van St. Aldegonde. Eerst aan de zijde van de Staten-Generaal in 1576, houdt hij het weldra met Don Juan, om dan weer met de Staten-Generaal te handelen. Verdacht, wordt hij door de Gentsche opstandelingen gevangen genomen en komt eerst einde 1584 vrij. In dienst van Alexander Farnese, kan hij diens vertrouwen niet winnen en moet zich in Dôle terugtrekken. C. is een zeer behendig intrigant; alhoewel in Spaanschen dienst, haat hij de Spanjaarden. Zijn vele geschriften zijn gedeeltelijk uitgegeven door A. L. P. de Robaulx de Soumoy: Memoires de Fred. Perrenot (Brussel 1860). → Chantonay. *V. Roosbroeck.*

Champaigne, Philippe de, schilder; * 1602 te Brussel, † 1674 te Parijs; op 19-jarigen leeftijd in de leer te Parijs en bleef er tot zijn dood. Werkte samen met Poussin voor decoratieve wandschilderingen, werd hofschilder, kreeg talrijke opdrachten, o.a. van Maria de Medicis voor het Luxembourg en voor kerken en kloosters. Op den duur ging hij zich meer op de portretkunst toeleggen en werd spoedig de eerste portretschilder van Parijs. Hij schilderde o.a. den koning, de koningin, Richelieu, Mazarin en vele ministers. Dit is verreweg de sterkste kant van zijn talent. Zijn portretten vertoonen invloed van de Ned. kunst; hij bereikte een realisme, dat echter met een Franschen geest vervuld is, waardoor het iets voornaams en koels krijgt (wat de diepere waarde ervan niet altijd verhoogt). Zijn koloriet is wat mat. Hij sympathiseerde zeer met het Jansenisme en stond in nauw contact met Port-Royal.

Lit.: A. Cazier, Phil. et J. B. de C., in L'Art (1893); H. Stein, Ph. de C. et ses relations avec Port-Royal (Parijs 1891); Stanislas-Meunier, Ph. de C. (1924); Weisbach, Französische Malerei des XVII Jht. (1932). *Schretlen.*

Champignon, → Paddenstoel (eetbare).

Champion, Jacques, seigneur de la Chapelle, organist en beroemd clavecinist van de Kon. Kapel te Parijs onder Hendrik IV en Lodewijk XIII; * ca. 1555, † 1640. Zijn vader was de organist en cembalist te Parijs aan de Kon. Kapel en schrijver van Chansons en een boek: Pseaumes de David (1561). *Piscaer.*

Champlain, Samuel de, Fransch ontdekkingsreiziger; * 1567 te Brouage, † 15 Dec. 1635 te Quebec. Hij werd in 1602 door Hendrik IV uitgezonden naar het St. Laurensgebied; in 1608 stichtte hij een Fransche kolonie bij het Indianendorp Quebec en ontdekte het Ontario-meer, den Niagara-waterval en het naar hem genoemde Champlain-meer. In 1621 werd hij benoemd tot gouverneur van Nieuw-Frankrijk of Canada.

Werken: Champlain. Voyages de la Nouvelle France, dite Canada (1632); Oeuvres de Champlain (1870); Flenley Champlain (1924). *de Visser.*

Champlainien, naam, gegeven aan een kleiafzetting uit den IJstijd, in den staat Vermont ten Z. van de groote meren.

Champlain-meer, een meer in de staten New York en Vermont (V. S. van Amer., 44° 40′ N., 75° 15′ W.), op de grens tusschen de V. S. en Canada. 1 982 km² groot, 180 km lang, 0,5—23 km breed. Rijk aan eilanden, vooral in het N. Prachtige ligging, Oostelijk door de Green Mountains, Westelijk door de Adirondacks omsloten, en een rijk gelede kust. Het C.-meer ontwatert langs de Richelieu en den St. Laurensstroom. Het Champlain-kanaal vormt de verbinding met de Hudson. Stoombootverkeer, toerisme. Voornaamste haven is Burlington, verder Rouses Point, Plattsburg en Port Henri. Ontdekt in 1609. Den 11en Sept. 1814 behaalde de Amer. vloot hier een overwinning op de Engelsche. *p. Cyrillus.*

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Champ levé, → Email.

Champlon, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Marche, op 14 km van Laroche en St. Hubert. Opp. 2 345 ha, ca. 900 inw. Besschen; landbouw en veeteelt.

Champollion, 1° J a c q u e s J o s e p h, Fransch archeoloog; * 1778. † 1867. In 1828 conservator aan de Kon. Bibl. te Parijs, 1848 bestuurder der bibliotheek te Fontainebleau. C. verrichtte vooral belangrijk werk voor de bronnenkennis der gesch. van Frankrijk.

2° J e a n F r a n ç o i s, genaamd le Jeune, Fransch geleerde en schrijver van talrijke werken over Egyptologische onderwerpen, vooral beroemd door de ontcijfering van het Egypt. hiëroglyphenschrift, waarin hij het grootste aandeel had (Lettre à M. Dacier enz., Parijs 1822; Précis du système hiéroglyphique des anciens Egyptiens enz., 2 dln. Parijs 1824). * 1790, † 1832. Zijn bijnaam „Le Jeune” onderscheidt hem van zijn ouderen broer Champollion (Jacques Joseph). → Rosette.

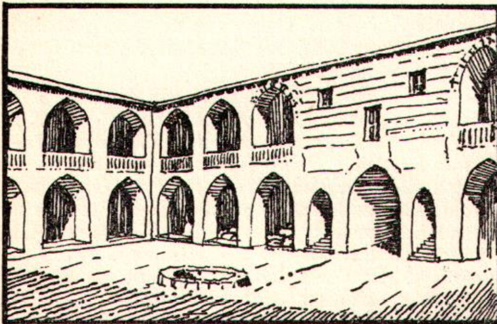

J. F. Champollion (le Jeune).

L i t. : N. Hartleben, Champollion, sein Leben u. sein Werk (2 dln. Berlijn 1906—'08); E. Naville, Champollion (Genève 1922). *Simons.*

Champoton, een stad in den Mexicaanschen staat Campêche (19° 22′ N., 90° 45′ W.); 7 000 inw. Vruchtbare kuststreek, geëigend voor rijst- en suikerrietcultuur. In de omgeving ruïne eener Toltekische stad.

Champs de Mars, Champs Elysées, → Parijs.

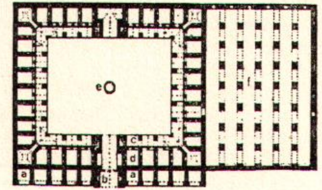
Chamsa, a l, Arab. dichteres uit den tijd onmiddellijk vóór en samenvallend met de stichting van den Islam. Haar werk, door L. Cheikho S.J. uitgegeven (Beiroet 1889) en gecommentarieerd (Beiroet 1895), bestaat voor het grootste deel uit klaagdichten.

Binnenplaats met galerijen van de Chan Delaler te Djarbekir.

Chamsin (< Egypt., = vijftig) is een hevige, droge en heete Z. wind, die in de 50 dagen na de voorjaarsnachtevening uit de woestijn over N. Egypte waait. Een heete landwind uit Z.W. over den Golf van Aden wordt ook C. genaamd.

Chamta, → Chamir.

Chan, ook K h a n gespeld (Perzisch., = huis), een Oostersche herberg, later (vooral in de steden) tevens magazijn, stapelplaats en verkoophuis. In Perzië en Irak komen de c. onder de Sefeuïden tot groote ontwikkeling. Men onderscheidt in grove lijnen twee typen: a) de eig. Perzische c., waarbij naar het binnenhof toe geopende vertrekken voor reizigers en gevolg samen een rechthoek of vierkant vormen, slechts één verdieping hoog. Meestal zijn de vertrekken overwelfd. In den zomer staan de lastdieren in het binnenhof, doch gedurende den winter verblijven zoowel reizigers als vee in met koepels bedekte kamers en stallen, welke dan door een boven-opening licht ontvangen. In het binnenhof bevindt zich dikwijls een waterbekken en een bidplaats. b) Het Osmaansche type (in Anatolië en den Balkan), eveneens op rechthoekig of vierkant grondplan, doch in twee verdiepingen opgetrokken: beneden zijn stallen en magazijnen, boven vertrekken voor de reizigers.

Plattegrond van de Chan Delaler te Djarbekir. a) winkels; b) poort; c) galerij; d) kamers; e) waterbekken; f) stallen.

L i t. : Müller, Die Karawanserei im vorderen Orient (1920). *Knipping.*

Chanaän, Chananeeën, Chananeesch, → Canaän, Cananeeën, Cananeesch.

Chanath, → Canath.

Chanca's, Indianenstam in Peru. → Indianen van Zuid-Amerika.

Chancaij, beroemde heuvel van schelpen uit den tijd van het oude Peru. → Indianen van Zuid-Amerika.

Chancellorsville, een dorp in den staat Virginië (V.S. van Amer., 38° 20′ N., 77° 35′ W.). Belangrijke veldslag uit den Burgeroorlog (Mei 1863).

Chanchan, in Peru, bij Trujillo gelegen, vroegere hoofdstad der Chimu, welke later aan de Inka's onderworpen waren, nu een ruïnencomplex, samengesteld uit massale bouwvakken, onderling door smalle steegjes gescheiden. Binnen deze bouwvakken liggen binnenhoven, waar in het midden een fontein of waterbekken. De muren van leemtichels, met plaster overstreken, loopen naar boven smal toe. → Indianen van Zuid-Amerika. *Knipping.*

L i t. : Lehmann, Kunstgesch. des alten Peru (1924).

Chandernagore, Fransch territorium en Fransche stad in Voor-Indië aan de Hoegli, 30 km boven Calcutta (22° 50′ N., 88° 28′ O.); 26 000 inw. Eenige uitvoer van katoen, fluweel en brocaat.

Chandler, 1° R i c h a r d, Engelsch archeoloog; * 1738, † 1810. C. publiceerde de platen van Arundel, werd belast met een archeol. zending in Griekenland.

W e r k e n : o.m. Travels in Asia minor (1775); id. in Greece (1776); Inscriptiones atticae in Asia minori et Graecia.

2° S e t h C a r l o, Amer. astronoom; * 1846,

† 1913. Deed vele sterrenk. onderzoekingen; vooral echter bekend door de ontdekking van de naar hem genoemde:

Periode van Chandler. De draaiingsas der aarde en de traagheidsas vallen niet samen, de aarde is immers geen homogene bol. Bij een volkomen stijve aarde zou de draaiingsas zich in 304 dagen om de traagheidsas bewegen, aangezien de aarde echter eenigszins meegeeft, bewegen beide zich om een gemiddelden stand (→ Poolschommelingen). Dit uit zich in een regelmatige verandering van de poolshoogte, dus van de geographische breedte. Deze verandering werd oorspronkelijk berekend door E u l e r en door C h a n d l e r en N e w c o m b, rekening houdend met het meegeven van de aarde, aan de waarnemingen aangepast. De eerste bepalingen werden door F. Küstner te Berlijn verricht in 1888; uit een internationaal waarnemingsnet kan thans een periode van ca. 430 dagen worden afgeleid. Ten gevolge van aan het aardoppervlak plaats vindende veranderingen (transport van luchtmassa's, plantengroei, sneeuwval, horizontale en verticale bewegingen der continenten) verandert de ligging van de traagheidsas nog onafhankelijk van deze periodische schommeling, hetgeen tot storingen aanleiding geeft, die echter door Jeffreys op bevredigende wijze uit de genoemde invloeden konden worden berekend.

L i t. : B. Gutenberg, Lehrbuch d. Geophysik (Berlijn 1929, 359); B. Wanach, Die Polhöhenschwankungen, Die Naturwissenschaften (7, 1919, 451 vlg.). *Jong.*

Chandragupta, → Tsjandragoepta.

Chanel, P i e r r e A l o y s e, Zalige, eerste missionaris en martelaar der Maristen; * 12 Juli 1803 te Potière. Na een kort apostolaat van zelfopofferende goedheid op het eiland Foetoena in West-Oceanië werd hij 28 April 1841 op bevel van den Inlandschen vorst vermoord. Leo XIII heeft in 1889 den eersten martelaar van Oceanië zaligverklaard. Feestdag 28 April.

L i t. : Hüskes, Pioniere der Südsee (Hiltrup-Salzburg 1932). *A. Mulders.*

Chaney, L o n, Amer. filmacteur, † 1931.

Changai-gebergte, bergland in Centraal-Azië, dat in N. Mongolië tot 3 500 m stijgt, maar weinig gletsjers vertoont. Het bestaat uit zeer oude gesteenten en behoort bij het oude gebied rondom het Baikalmeer, den zgn. „schedel van Azië". Het Z.O. gebied bevat trachiet, het binnenste bazalt. Het rompgebergte levert uitmuntende weideplaatsen aan de Chalcha-Mongolen en is reeds van oudsher een centrum voor Mongoolsche cultuur (in de 12e en 13e eeuw het „Rijk der Gouden Horde"). *Heere.*

Changarnier, N i c o l a s A n n e T h é o d u l e, Fransch generaal en staatsman; * 26 April 1793, † 14 Febr. 1877. Nam eerst deel aan den oorlog in Algiers als luitenant-generaal (1843) en werd in 1848 tot gouverneur aangesteld. Tijdens de revolutie van dat jaar kreeg hij het bevel over de Garde nationale, en werd lid van de Constituante. Als monarchist en Orleanist verbannen, keerde hij terug in 1859. Tijdens den Fransch-Duitschen oorlog bevond hij zich te Metz met Bazaine. Kamerlid sedert 1871, daarna onafzetbaar senator tot aan zijn dood. *Cosemans.*

Changeeren, Changement (r ij k u n s t), het in den galop verwisselen van de voorgrijpende beenen van het paard, waardoor het, op de hulp van den ruiter, zonder onderbreking van den gang, van den rechter- in den linkergalop overgaat en omgekeerd (galop changement).

Chango's, Indianenstam in het Noorden van Chili. → Indianen van Zuid-Amerika.

Chania, ook K a n e a of C a n e a (zie krt. Balkanschiereiland E F 7), havenstad in het W. deel van het eiland Creta en hoofdstad van de nomos C. De stad telt 32 239 inw. (1932); de nomos is 2 386 km² groot en heeft 111 513 inw. (1928). In de stad zetelen een R.K. en een Gr. Kath. bisschop. *Hoek.*

Chankah (uitspraak Chaankaah) is de naam voor een soort klooster in de landen van den Islam. Het heeft geen clausuur, is meestal met een begraafplaats, moskee en minder vaak met een school verbonden. Om een meestal rechthoekigen of vierkanten binnenhof zijn achter zuilengaanderijen de woonvertrekken van de „monniken" gebouwd. Bekendste voorbeelden bieden de Derwisjenkloosters in Kaïro, Aleppo en Damaskus.

L i t. : Reuther, in Wasmuth's Lex. d. Baukunst (II 1930, 32). *Knipping.*

Channel Islands, → Kanaal-eilanden.

Channing, W i l l i a m E l l e r y, Amer. publicist; * 1780 te Newport (V.S.), † 1842. Presbyteriaansch predikant, doortrokken van de ideeën der Verlichting. Zijn boek On Slavery (1835) heeft een krachtigen stoot gegeven aan de anti-slavernijbeweging. Zijn Memoirs verschenen te Londen in 1851. *Gorris.*

Chanoinesses Régulières de St. Augustin de la Congrégation de Notre Dame, gesticht 1617 door H. Petrus Fourier en Mère Alix Leclerc in Lotharingen. Doel: onderwijs. Sinds 1902 te Ubbergen.

L i t. : Katholiek Nederland (II, 200-202).

Chan Santa Cruz, een stad in den Mexicaanschen staat Yukatan (19° 20′ N., 87° 40′ W.). Bewoners van stad en omgeving zijn afstammelingen der Maja's met eigen taal en literatuur. Ze hebben een wettelijk erkende onafhankelijkheid (1913). Maïsbouw, jacht, visscherij.

Chanson, lied, vooral meerstemmig lied. Eerst voor één zangstem met instrumentenbegeleiding, uit de middeleeuwsche Trouvères- en Troubadoursliteratuur stammend, later zich zelfstandig ontwikkelend, wordt de c. na 1500, vooral met Okeghem en Josquin des Prés, louter vocaal, en door Janequin geplooid naar schilderende tekstvertolking. De 16e-eeuwsche bloeitijd der c. wordt vooral door het opeenvolgend overwicht der stemmen gekenmerkt. Eerst is de tenor hoofdzaak, later zijn alle stemmen gelijkwaardig; rond 1580 streeft de bovenstem naar volstrekt overwicht, de andere stemmen bepalen zich tot begeleiden. Meesters der c. zijn, buiten de reeds genoemden: Clemens non Papa, Willaert, Lassus, Sweelinck.

L i t. : A. Einstein, Mehrst. weltl. Musik von 1450—1600 (Adler's Hdb. der Musikgesch. 1924, 315 vlg.). Voor de Ned. c. : R. Lenaerts, Het Ned. polif. Lied in de 16e eeuw (1933). *Lenaerts.*

Chanson de geste heet het Oud-Fransche heldenepos, dat wil doorgaan als geschiedenis (gesta) en nationale motieven behandelt, meestal uit den tijd der Karolingers of zelfs der Merovingers. Ongeveer tachtig zijn er van bewaard gebleven, dikwijls in meer dan één redactie. Ze zijn gewoonlijk gesteld in tienlettergrepige verzen, één oudere in achtlettergrepige, één in Alexandrijnen; de verzen zijn verbonden tot strophen, laisses, met een onbeperkt aantal verzen,

geassonanceerd, later berijmd. De c.d.g., die we nog bezitten, zijn niet de oudste: zij staan aan het einde van een ontwikkeling, althans volgens de theorie, die tot vóór enkele jaren over het ontstaan dier dichtsoort algemeen gold. Toch waren de geleerden het niet eens over aard en werking dier ontwikkeling. Sommigen als L. Gautier en G. Paris, namen met de gebeurtenissen gelijktijdige volksliederen (cantilenen) aan, die, samen met volksoverleveringen, sprookjes, vertellingen, onder elkander verbonden, zich steeds meer zouden hebben uitgebreid; anderen (F. Meyer, Ferd. Lot) laten de eerste Romaansche dichters in de 9e eeuw onafhankelijk van de Germaansche vooral uit volksoverleveringen putten; anderen (Pio Rajna) verdedigen het bestaan van oudsher van Germaansche epische gedichten, waarbij zich later het Romaansche epos aansloot. Weer anderen nemen verschillenden oorsprong aan, doch laten vooral de volksverbeelding de geschiedenis eerst tot epische stof verwerken (C. Voretzsch) of dragen nuanceeringen der vorige verklaringen voor (Gröber, Suchier, enz.); ten slotte zou toch volgens deze theorie steeds min of meer gelden dat de c. d. g. zijn: „l'esprit germanique dans une forme romane".

Sedert een dertigtal jaren hebben nieuwe theorieën die „romantische" opvattingen willen verdringen. Volgens J. Bédier, in zijn lessen en studiën over Les légendes épiques ([2]1914—1921) zijn de c. d. g., na een bloeiperiode in de 11e eeuw, ontstaan zooals ze zijn in de 12e, als het werk van bewuste kunstenaars, die hun stof putten uit locale herinneringen (reliquieën, graven, topographische eigenaardigheden, enz.) en uit kronieken, waarbij ze geholpen werden door de monniken, de geestelijken, de clercken, langs de groote verkeers- en bedevaartwegen, waar het volk samenstroomde en waar er iets te verdienen was. Die theorie heeft grooten opgang gemaakt; vele geleerden hebben er zich bij aangesloten, vele literatuurgeschiedenissen haar aanvaard als de definitieve oplossing van een hoogst belangrijk cultuurprobleem. Toch moest ze van den beginne af treffen als onwaarschijnlijk: die reliquieën en die toponiemen waren blijkbaar meermaals epische reliquieën en herinneringen, die zelf de c. d. g. veronderstelden; in die kronieken stond dikwijls te veel, of wel te weinig, of zij waren niet eens aanwezig waar een c. d. g. zou zijn ontstaan; men zou ook bij zulken oorsprong eerder heiligenlegenden verwachten dan epische gedichten met helden nog wel uit veel oudere tijden; het bestaan van oudere epische gedichten is ook voldoende verzekerd ten laatste in de 10e eeuw; en de nog bewaarde laten een vaste traditie vermoeden. Door geleerden als Longuyon, F. Lot en anderen werden reeds belangrijke steenen uit Bédier's gebouw verwijderd; op onze dagen is zijn theorie wel onherroepelijk ondermijnd geworden, inzonderheid door Pauphelet in Romania (April 1933) en door Fawtier, in La Chanson de Roland (1933).

Naast Bédier hebben andere geleerden, in plaats van Germaansche of Romaansche liederen, eerst Latijnsche gedichten verondersteld; nog anderen willen alles verklaren door bewuste navolging van de Romeinsche heldendichters. Fawtier keert tot de oude theorie der cantilenen terug. De oorsprong ligt mogelijk in de Germaansche heldenliederen, waarvan ook zelfs die oudere Latijnsche liederen navolgingen schijnen te zijn, terwijl andere Latijnsche gedichten vertalingen of bewerkingen van gedichten in de volkstaal zijn, niet omgekeerd. Zulke heldenliederen werden tot epische gedichten uitgewerkt, niet, zooals de romantische theorie het wilde, door de volksgemeenschap, maar, en dit zal blijven in Bédier's theorie, door bewuste dichters: door uitvoeriger beschrijving en uiteenzetting, door inschakeling van nieuwe episoden, door toepassing van de procédé's der Romeinsche heldendichters. Op die wijze is ook het Angelsaksisch epos Beowulf tot stand gekomen, zooals A. Heusler heeft aangetoond. Bédier's verdienste zal toch zijn het werk van den bewusten kunstenaar beter in het licht te hebben gesteld.

De c. d. g. werden voorgedragen, met begeleiding der vielle (soort lier), door jongleurs, in de burchten, op de markten, bij de kerken, overal waar eenige feestelijke gelegenheid hun een gehoor verschafte. Steeds werden oudere c. d. g. opnieuw bewerkt, of voortgezet, of uitgebreid, of met elkander tot cyclische gedichten verbonden. In de 13e eeuw werden ze ingedeeld (door Bertrand de Bar-sur-Aube) in: geste „du roi de France" la plus seignorie, met de grondgedachte van Charlemagne als kampvechter van het geloof; de geste van Garin de Monglane (van Willem van Aquitanië), met de grondgedachte van familietrots en -trouw; de geste van Don de Mayence, van opstandige vazallen, met de grondgedachte der démesure, die moet gestraft worden, al komt deze gedachte ook meermaals voor in de andere c. d. g., zelfs in de Chanson de Roland. Toch kunnen niet alle c. d. g. bij deze indeeling ondergebracht worden. *V. Mierlo.*

Chanson de Roland, de oudst-bewaarde en terecht de beroemdste der chansons de geste, uit de geste du roi. Zooals we het nu bezitten, bestaat dit heldenepos uit drie deelen: Ganelon's zending bij den Saraceenschen koning Marsilies van Saragossa, met zijn plan van weerwraak over Roland, die hem tot dit gezantschap had aanbevolen; overval der achterhoede van het leger van Charlemagne (= Karel de Groote) in de passen van Roncevaux, met de heldendaden der Fransche baronnen en den dood van Olivier, Turpin, Roland: het beste en voornaamste deel; wraak van Charlemagne, vernieling van een nieuw Saraceensch leger onder Baligante, Ganelon's straf. Volgens J. Bédier en anderen niet ouder dan ongeveer 1120; volgens Fawtier kan het, in oudere redactie waarschijnlijk, reeds aangetoond worden in het begin der 11e eeuw. De oudst-bewaarde redactie is die van het handschrift van Oxford; hoewel de redactie van het hs. van Venetië (gekend als Roman de Roncevaux) bij de geleerden steeds in waarde stijgt. Fawtier heeft aangetoond, dat de aanleiding niet is geweest een onbeduidende overval op een achterhoede, maar wellicht de gevoeligste nederlaag, die Charlemagne ooit geleden heeft.

Of Turoldus, uit het laatste vers, slechts de afschrijver, ofwel de dichter der bewaarde Oxford-redactie is geweest (dan waarschijnlijk een Turoldus, die bisschop was te Bayeux en monnik werd te Le Bec), kan moeilijk uitgemaakt worden.

De c. d. R. mag om zijn grootschheid, om den epischen adem, die er doorheen vaart, om de heldhaftige geestdrift van Christelijken heldenmoed en vorstentrouw, om de macht der verbeelding, te recht onder de allerbeste meesterstukken van de epische kunst aller tijden gerekend worden. Ook werd het in de meeste Europeesche talen al vroeg bewerkt of vertaald: de oudste bewerking in het Duitsch door Pfaffe Konrad tusschen 1135—1133; ook in het Dietsch werd het overgezet: nog een viertal fragmenten zijn er van over; de voor de geschiedenis van de c. d. R. meest interessante

prozavertaling is een oud-Noorsche, in de Karlomagnus-saga opgenomen.

U i t g. en l i t.: De talrijke uitg. en de zeer uitvoerige lit. kunnen hier niet vermeld worden. Wel het laatste werk over het onderwerp is dat van R. Fawtier, La chanson de Roland (Parijs 1933). Schr. dezes bereidt een nieuwe uitgave voor van onze epische fragmenten, verbonden met een volksboek. Verder uitg. van Th. Gautier (Tours 1872, meerdere uitg.); Th. Müller (Göttingen 1878); E. Stengel (Leipzig 1900); J. Bédier (Parijs 1922); E. Lerch (München 1923); T. Atkinson Jenkins. *V. Mierlo.*

Chantage, → Afdreiging.

Chantal, J e a n n e F r a n ç o i s e F r e m y o t d e, Heilige, stichteres van de Zusters der Visitatie (Visitandinnen); * 28 Jan. 1572 te Dijon, † 13 Dec. 1641 te Moulins. Zij was de dochter van den eersten president van het parlement van Bourgondië, Jean François Frémyot en in 1592 huwde zij Rabutin, baron de Chantal, een hoffelijk en diep godsdienstig edelman, met wien zij acht jaren een gelukkig huwelijksleven leidde. Zij schonk hem zes kinderen, waarvan er twee op jeugdigen leeftijd stierven. Na zijn plotselingen dood in 1601 trok zij zich terug uit het openbare leven op het kasteel Monthelon en leefde voortaan voor God en voor haar kinderen. In 1604 leerde C. den H. Franciscus van Sales kennen, die vanaf dat oogenblik haar geestelijke leidsman werd en een bepaalde richting gaf aan haar vurig verlangen om zich aan een volmaakt leven te wijden. In kinderlijke gehoorzaamheid volgde zij al zijn aanwijzingen en raadgevingen op, zoodat men in haar de meest volledige en karakteristieke uitbeelding mag zien van het Salesiaansche vroomheidsideaal. Tusschen den bisschop en zijn biechtkind ontstond een merkwaardige briefwisseling, waarin zij openhartig al haar moeilijkheden mededeelt en waarop Franciscus telkens antwoordt met het geduld van een vader en de wijsheid van een heilige. Volgens zijn advies stichtte zij in 1610 de Orde der Visitatie en was voor haar medezusters een toonbeeld van hechte deugd, op harmonische wijze in zich vereenigend de mystieke contemplatie en het actieve leven. Na den dood van den Heilige in 1622 leidde zij de uitgave van zijn brieven en preeken en trad in het proces der zaligverklaring als kroongetuige op. Zij zelf werd in 1751 zalig- en in 1767 heiligverklaard. Haar lichaam rust te Annecy. Feestdag 21 Aug.

L i t.: Ste. J. Fr. de C., Sa vie et ses oeuvres (8 dln. Parijs, 1874—1879); mgr. Bougaud, Hist. de Ste. C. et des origines de la Visitation (Parijs [5]1920); C. J. Zwijsen, De H. Franciscus de Sales (1920). *J. v. Rooij.*

Chantavoine, 1° H e n r i, Fransch dichter en criticus; * 6 Aug. 1850 te Montpellier (Hérault), † 1918 te Caluire (Rhône). Typisch vertegenwoordiger van een neo-Klassicisme, dat wars van het gezochtduistere en de vorm-willekeur, aan de late symbolisten eigen, nog het zuiverste tot uiting kwam, eerst bij de dichters van „l'Ecole Romane" (1891), met Jean Moréas, Charles Maurras e.a., vervolgens bij die van „l'Ecole Française" (1910) met Charles Morice. *Willemyns.*

2° J e a n, Fransch kunstcriticus en musicoloog, zoon van Henri; vooral gespecialiseerd in de Beethoven- en Liszt-literatuur.

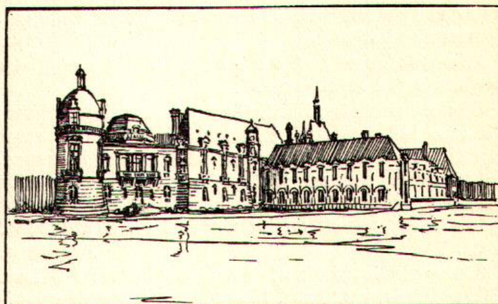
Chan-Tengri, hoogste berg, tot 7 200 m hoogte, van den Tiensjan in Centraal-Azië (42° 10′ N., 80° O.), met geweldige gletsjermassa's.

Chantepie de la Saussaye, P i e t e r D a n i e l, Ned. Protestantsch theoloog en godsdiensthistoricus; * 9 April 1848 te Leeuwarden, † 20 April 1920 te Bilthoven. C. bezette den eersten leerstoel in de godsdienstgeschiedenis aan de universiteit te Amsterdam (1876). Minder rationalistisch dan → Tiele, die terzelfdertijd te Leiden benoemd werd, huldigde hij toch een zeker relativisme ten opzichte van de vraag naar de waarheid der godsdiensten. Op het gebied der godsdienstgeschiedenis stond hij onder den invloed der → natuurmythologische school. Tegen de overdreven bewondering voor → Tylor's animisme kwam hij in verzet.

V o o r n. w e r k: Lehrbuch der Religionsgeschichte (2 dln. 1887—1889; door A. Bertholet en E. Lehmann bewerkt, [4]1925). Verder: Geschiedenis van den godsdienst der Germanen (1900). *Bellon.*

Chanterelle, Fransche benaming voor de e-snaar der violen; in het algemeen voor de hoogste snaren van strijkinstrumenten.

Chantilly, 1° stadje van 6 000 inw. ten N. van Parijs, bekend om de paardenrennen, om de zwarte kant en vooral om het **kasteel**, dat, reeds in de 10e eeuw bestaande, in de 14e eeuw verbouwd werd voor Pierre d'Orgemont als een burcht op driehoekig grondplan; andermaal in 1527—1530 verbouwd voor Anne, baron de Montmorency, onder leiding van den bouwmeester Pierre I Chambiges, vervolgens weer verbouwd in de 18e eeuw, verwoest tijdens het Consulaat, in 1875—'85 herbouwd door den architect Daumet voor den hertog d'Aumale; bergt thans het museum Condé. Aan den voet en terzijde van dit zgn. „groote slot", ligt op een eilandje het „kleine slot" van C., ca. 1560 gebouwd voor Anne de Montmorency, door den bouwmeester Jean Bulland, bestaande uit vier een rechthoekig binnenplein omsluitende vleugels met hoekpaviljoens, in welker gevelarchitectuur reeds de kolossale orde is toegepast. Dit laatste, nog vrij gaaf bewaarde kleine slot, dat in verschillende onderdeelen den invloed van Philibert Delorme verraadt, is een voorbeeld van het binnendringen van den Klassicistischen Italiaanschen geest in de Fransche Renaissance.

Kasteel Chantilly, gebouwd ter plaatse van het verwoeste oorspronkelijke bouwwerk.

L i t.: W. H. Ward, The architecture of the Renaissance in France (I Londen 1911, 64, 135-136, 147); F. Gebelin, Les chateaux de la Renaissance (Parijs 1927, 75-79). *F. Vermeulen.*

2° Een kantsoort, uit de 18e eeuw, van linnen of zwarte zijde geklost, genaamd naar het stadje Chantilly. De teekeningen bestonden meestal uit manden of vazen met bloemen in den trant van het aardewerk van Chantilly. De kenmerken van C. zijn: weelderige vaas-, mand- en bloemvormen, sterk gedraaide contouren en 6-hoekige maasvorm. → Kanten. *J. Rutten.*

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Chantonay. Thomas Perrenot, graaf van Cantecroy, heer van Chantonay, Zned. staatsman, broeder van Granvelle; * 4 Juni 1521 te Besançon, † Febr. 1571 aldaar. Gezant van Philips II te Parijs, bevordert hij de politiek der Kath. fractie en moet daarom uit het land weg (1563). Na Maart 1565 vertegenwoordigt hij den koning aan het keizerlijke hof, doch moet wegens critiek op de godsdienst-politiek van den keizer eveneens Weenen verlaten. Voorgesteld tot gouverneur van Antwerpen (1571), sterft hij bij aankomst te Besançon. → Champagney. *V. Roosbroeck.*

Chantry Chapel is een term uit de Engelsche Gotische bouwkunst (perpendicular style) en beduidt een soort open kapel in een kerk. De wanden zijn meestal doorbroken en met traceerwerk versierd.

Chanyabal, stam van de Tzentalgroep der Maja's. → Indianen van Middel-Amerika.

Chanzy, Antoine Eugène Alfred, Fransch generaal; * 18 Maart 1823 te Nouard, † 4 Jan. 1883 te Châlons s. M. C. is bekend om zijn goed geleide, doch door de onvoldoende geoefendheid van zijn troepen mislukte pogingen tot ontzet van Parijs aan het hoofd van het tweede Loire-leger (slag bij Le Mans 9—12 Jan. 1871). *v. Voorst.*

Chaonia (ant. geogr.), het land der Chaoniërs in Epirus.

Chaos (Gr. myth.), de grenzenlooze ledige ruimte als rijk der duisternis; gepersonifieerd is C. de vader van den Nacht en van Erebus, den god der duisternis.

Chapala-meer, een meer in den Mexicaanschen staat Jalisco (20° 15′ N., 103° W.), 1600 km², 180 km lang en 10 m diep. Geiserachtige verschijnselen in zijn omgeving duiden er wellicht op, dat men te doen heeft met een breukgebied (slenk). Het C.-m. ontvangt zijn water van de Rio Lerma. Ongeëvenaarde schoonheid. Toerisme, visscherij. *P. Cyrillus.*

Chapdelaine, Auguste, Zalige, een der → Chineesche martelaren.

Chapeauville, Zned. theol. en geschiedschrijver; * 5 Jan. 1551 te Luik, † 17 Mei 1617. C. was proost van Sint-Pieters te Luik en aartsdiaken van Famenne. Hij verzorgde o.a. een kostbare verzameling der oude geschiedschrijvers van het bisdom Luik, welke hij met nota's verrijkt heeft en tot zijn tijd toe vervolledigd heeft. *Valvekens.*

Chapelain, Jean, Fransch dichter; * 5 Dec. 1595 te Parijs, † 22 Febr. 1674 aldaar. Litterair woordvoerder in Frankrijk vóór Boileau. Men schrijft hem de theorie toe van de Drie Eenheden in het tooneel. Medestichter van de Académie française. Schreef in 1635 de Sentiments de l'Académie sur le Cid.

Werken: La pucelle d'Orleans (episch gedicht; 12 eerste gezangen 1656, 12 laatste 1757; volledige uitg. 1882); Lettres (uitg. door Tamisey de Lavroque, 2 dln. 1880—'83). — Lit.: A. Fabre, C. et nos deux premières académies (Parijs 1890); A. Fabre, Les ennemis de C. (Parijs 1897); Mühlan, J. C. (Leipzig 1893); Collas, C., sa biographie (1912). *Ulrix.*

Chapelier, Guy Le, een der meest actieve leden van de Constituante (wetgevende vergadering); * 1754 te Rennes, † 1794. C. was vooral werkzaam in de voorbereiding der decreten tot afschaffing van den adel en tot gelijkheid van de erfopvolging. Nam eveneens een groot aandeel in de inrichting van het Hof van Cassatie en van de Rechterlijke orde. Na de Constituante vestigde hij zich in Engeland, keerde echter naar Frankrijk terug, toen hij vernam dat een decreet de goederen der uitwijkelingen verbeurd verklaarde. Werd tijdens de Terreur gearresteerd en door het „Tribunal révolutionnaire" ter dood veroordeeld in 1794. In samenwerking met Condorcet gaf hij van 1790 tot 1792 een periodiek uit, getiteld Bibliothèque d'un homme public (28 dln. in 8°).

Lit.: dr. Hoefer, Nouvelle Biographie Générale (XXX uitg. Didot 1859, s.v. Le Chapelier); Bouillet, Dict. Universel d'Hist. et de Géogr. (1869, 21e ed. Hachette, s.v. Le Chapelier). *Rondou.*

Wet Chapelier. Onder deze naar Guy Le Chapelier genoemde wet verstaat men de wet van 16 en 17 Juni 1791 der Fransche wetgevende vergadering, welke aan de burgers verbiedt alle soorten van vereenigingen of corporaties van burgers van een stand of van een beroep eender onder welken vorm of voorwendsel.

Die wet was dus de bekrachtiging van de wet van 2 en 17 Maart 1791 van hetzelfde wetgevend lichaam, waarbij de ambachten en neringen werden opgeheven. Toen België door Frankrijk werd ingelijfd, werd deze wetgeving ook toepasselijk op deze gewesten. Ze was dus de bekrachtiging van het vrijheidsbeginsel, dat door de Fransche Revolutie als een dogma werd verkondigd, zoodanig dat men zelfs de vereeniging vreesde, waarin de leden, met zich vrijwillig te onderwerpen aan een vrijwillig opgelegd reglement, toch een deel van hun vrijheid moesten inboeten in de oogen van de nieuwe heerschers.

Er moet nochtans aan worden toegevoegd, dat de ambachten en neringen de opkomende fabrieken geweldig hebben bekampt en zich anderzijds hebben schuil gehouden in een enggeestig egoïsme, met steeds de bestaande voorrechten te willen uitbuiten, zonder zich in het minste aan te passen aan de nieuwe nooden van den tijd.

Zelfs Jozef II trachtte reeds de ambachten en neringen zooveel mogelijk te belemmeren in hun traditioneel maatschappelijk leven.

De Wet Chapelier sluit dus volledig aan bij een sedert lang bestaande strooming. Maar ze heeft door de radicale beslissing de vraag wel gesteld, maar niet opgelost. Eerst thans tracht men de oplossing te vinden. *Vertessen.*

Chapelle, Sainte, → Sainte Chapelle.

Chapelle-a-Oie, gem. in de prov. Henegouwen, ten O. van Leuze; opp. 552 ha; 400 inw.; vruchtbare leemgrond. Veldslag in 1691.

Chapelle ardente (Fr.), rouwkamer, aldus genoemd wegens haar godsdienstig karakter en de brandende kaarsen, welke het opgebaarde lijk omgeven.

Chapelle-aux-Saints, La, plaats in Fr. (dept. Corrèze), alwaar in 1908 de geestelijken J. Bouyssonie en L. Bardon een graf ontdekten uit den Moustérientijd van een 50-jarigen man (1,60 m), die in slapende houding was neergelegd. De vondst behoort tot de oudst bekende graven uit het Palaeoliticum. *E. Beekman.*

Chapelle-a-Wattines, gem. in de prov. Henegouwen, ten O. van Leuze, aan den W. Dender; opp. 816 ha; 900 inw.; gras- en cultuurland.

Chapelle-lez-Herlaimont, gem. in de prov. Henegouwen, ten N.W. van Charleroi; opp. 821 ha; 7 800 inw.; Piéton-rivier; landbouw, steenkolenmijnen; oude heerlijkheid.

Chapelle-Saint-Lambert, → Lasne.

Chapelle-Saint-Laurent, → Piétrebais.

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Chapin, Harold, Amer. schrijver van tooneelspelen; * 1884 in Amerika, † 1915 te Loos als Engelsch soldaat. C. woonde voornamelijk in Engeland; hij was acteur, later ook regisseur bij Granville Barker. Zijn tooneelspelen zijn meest eenacters, waarin hij met groot indringingsvermogen, innig medevoelen, maar niet zonder humor, het volksleven weergeeft, bijv. in The Dumb and The Blind; It 's the Poor that 'Elps the Poor; The Philosopher of Butterbiggens. In zijn grootere stukken teekent hij de betere standen en wordt zijn humor scherper. *J. Panhuijsen.*

Chaplin, Charley (Charles Spencer), Amerikaansch filmregisseur, -schrijver, -producer, en acteur; * 16 Sept. 1899 te Londen. C. behoort tot de groep United Artists. Werkt voor eigen risico. Zijn films, een mengsel van tragische en comische elementen, beelden den strijd uit van den argelooze tegen de hardheid des levens. Goedheid, hulpvaardigheid, verlangen naar geluk en de miskenning van deze eigenschappen zijn de kenmerken van Chaplin's films, die naast een milde vreugde vaak een diepe ontroering wekken.

Charley Chaplin

De voornaamste films van Chaplin zijn de oudere „gags”: A dog's life, The Vagabond, Carmen, en zijn groote films: The Kid, The Pilgrim, Pay Day, Gold Rush, Circus, City Lights. De meest spontane zijn de „gags”, die min of meer toevallig ontstonden, rond een toevallig onderwerp werden opgebouwd, terwijl de latere grootere films volgens een nauwkeurig uitgewerkt plan werden gemaakt. C. legde zijn mémoires neer in „Mes voyages”. *v. Domburg.*

Lit.: Constant van Wessem, Charlie Chaplin (1927).

Chapman, 1° George, Engelsch tooneelschrijver en eerste vertaler van Homerus; * ca. 1560, † 1634. Schreef van 1596 tot 1608 vele tooneelstukken, die grootendeels zijn verloren gegaan. Onder de 13, die bewaard zijn gebleven, zijn de meest bekende: Bussy d'Ambois, Eastward Ho ! The Revenge of Bussy d'Ambois. Vanaf 1594 schreef C. ook talrijke gedichten, diep, intens, gedrongen, maar onevenwichtig, duister en verward. Het meest bekend zijn: The Shadow of Night (1594) en de voortzetting van Marlowe's Hero and Leander (1598). Vermoedelijk is C. de Rival Poet, waarvan Shakespeare spreekt in zijn Sonnetten. Zijn vertaling van Homerus is zeer onklassiek, zeer Engelsch, zeer romantisch. De Iliad verscheen gedeeltelijk in 1598, geheel in 1611; de Odyssey in 1614; The Battaile of Frogs and Mice in 1624.

Uitg.: Works in 3 vols. (R. H. Shepherd, 1873—'75); een luxe uitgave van den Homerus (1931). *Pompen.*

2° John, Engelsch Benedictijn, bekeerling, geschiedschrijver, bijbelgeleerde; * 1865. Zoon van Anglicaansch geestelijke; Anglicaansch diaken in 1889, Katholiek geworden in 1890; Benedictijn te Maredsous in 1893; priester in 1895. Lid van de Commissie tot herziening van de Vulgaat, 1914 tot 1922; abt van Downside sedert 1929.

Werken: Bishop Gore and the Catholic Claims (1905); Notes on the Early History of the Vulgate Gospels (1908); John the Presbyter (1911); Studies in the Early Papacy (1928); St. Benedict and the Sixth Century (1929). *Pompen.*

Chapmann'sche ijsblaas, gummibuis, die in eenige afdeelingen is verdeeld, met ijs wordt gevuld en bij sommige vormen van acute ontsteking van het ruggemerg of de ruggemergsvliezen gebruikt wordt.

Chapon-Seraing, gem. in de prov. Luik, ten N. van Hoei; opp. 426 ha; 500 inw.; vruchtbaar cultuurland; oude heerlijkheid.

Chapot, Marc J.V., Fransch archeoloog; * 1873 te Grenoble. Professor aan de Ecole des Hautes Etudes te Parijs.

Werken: o.m. Manuel d'archéologie romaine (samen met Canat, 1916); Les méthodes archéologiques; Le monde romain (1827). *E. De Waele.*

Chappelle, Claude Edmond, eig. Luillier, Fransch schrijver; * 1626 te La Chappelle-Saint-Denis bij Parijs, † 1686 te Parijs. C. was een groot epicurist, een blijmoedig prozaschrijver en fijngevoelig dichter. Schreef in samenwerking met Bachaumont, Le voyage de Chapelle et Bachaumont (1656). *Ulrix.*

Chappezijde, ook genoemd floret-, afval-, vloszijde, filiflos, filosel, is garen, gesponnen op de manier van kamgaren, bestaande uit vrij lange stukjes zijdevezels. Deze worden gewonnen uit afval bij de rupsenteelt, bij het afhaspelen der cocons en bij de verdere verwerking der organzinzijde, haspelen, twernen, moulineeren en weven; verder van beschadigde of dubbele cocons, die niet afgehaspeld kunnen worden en van wilde zijde. Chappezijde is zeer gezocht als garen voor het vervaardigen van zijden kleedingstoffen, voor borduurwerk en voor effectdraden in wollen stoffen. In dit verband, → Organzinzijde; → Bouretzijde. *Handels.*

Chappuis, Maria Salesia, Eerbiedwaardige, Visitandin; * 16 Juni 1793 te Saugern (kanton Bern), † 7 Oct. 1875 te Troyes. In 1814 nam zij den sluier aan en was vele jaren overste. C. spoorde haar geestelijken leidsman L. A. Brisson aan, om over te gaan tot de stichting van de Oblaten van den H. Franciscus de Sales, terwijl zij zelf den hieraan beantwoordenden vrouwelijken tak in het leven riep. Verschillende hooggeplaatste personen kwamen haar om raad vragen; haar liefdevolle zorg en toewijding gingen vooral uit naar de arbeidende klasse. Over de zgn. heilige verlatenheid als middel tot de volmaaktheid, welke door haar sterk werd aanbevolen, bestaat veel meeningsverschil. Het proces der zaligverklaring is in 1897 aanhangig gemaakt. *J. v. Rooij.*

Chapu, Henri Michel Antoine, Fransch beeldhouwer en stempelsnijder voor medailles; * 1833 te Le Meé (Seine et Marne), † 1891 te Parijs. Zijn werk vertoont gratie en kracht. Van zijn hand is de knielende St. Jeanne d'Arc als eenvoudig boerenmeisje uit het museum du Luxembourg, de buste van Alex. Dumas in de Comédie Française, de buste van Berryer in het paleis van Justitie te Parijs. Van hem is ook het grafmonument van mgr. Dupanloup. In 1889 was C. president van de academie. *Haesaert.*

Lit.: O. Fridière, C., sa vie et son oeuvre (Parijs 1894).

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Chapuis, Gabriel, Fransch schrijver; * 1546 te Amboise, † 1611 te Parijs. Opvolger van Belleforest als historiograaf van Frankrijk. Vanaf 1596 Spaansch tolk van den koning.

Chapultepec (Aztekisch, = sprinkhanenheuvel), een kleine heuvel op eenigen afstand van Mexico-stad (19° 26′ N., 99° 20′ W.). Hierop zouden de vroegere Azteken-heerschers hun zomerverblijf gehad hebben. In 1785 begonnen met bouw van een versterkt kasteel, dat nooit geheel voltooid werd en tegenwoordig residentiepaleis van den president der republiek is en tegelijk militaire academie. Hier had een laatste ernstig samentreffen plaats gedurende den oorlog tusschen de Ver. Staten en Mexico (Sept. 1847). *p. Cyrillus.*

Chara(ceeën), → Kranswier(en).

Character, → Karakter; → Merkteeken.

Charactères, → Theophrastus.

Charade (Fr., < Provenç. charrado = gesprek), een soort raadsel, waarbij een woord moet geraden worden, samengesteld uit meerdere lettergrepen, die elk op zich een woord zijn met eigen beteekenis. Bijv. Mijn eerste is niet het begin, mijn tweede is een tusschenwerpsel, mijn derde vindt men in de hei; mijn geheel is een stad in Noord-Brabant. Oplossing: Eindhoven. *v. d. Eerenbeemt.*

Charadriidae, → Plevieren.

Charadrius of Cladrius (Kladrius) is de naam van een legendarischen vogel, die reeds in den Physiologus voorkomt en van daar in de middeleeuwsche bestiaria is overgegaan. Hij zou, bij een zieke gebracht, ofwel zijn kop afwenden en dat beteekende dood, ofwel zijn oog op hem richten en dan zijn ziekte op zich nemen, naar de zon opvliegen en daar de ziekte uitzweeten. Als beeld van Christus' hemelvaart vaak in de literatuur en kunst gebruikt (Lyon, kathedraal, venster). *Knipping.*

Charan, alleen in Act. 7. 2 en 4 i.p.v. → Haran (Harran).

Charasson, Henriette (Mme. René Johannet), Fransch dichteres; * 1891 te Fonds, bij Chateauroux (Indre); schrijft een harmonisch dichterlijk proza, vaak spiritualistisch van inspiratie, en waarvan de vorm wel eens aan P. Claudel doet denken. Heeft mede naam gemaakt in de letterkundige critiek.

Lit.: Jean Morienval, Silhouettes litt.: Mme. H. C. (1929). *Willemyns.*

Charbin of Harbin, stad in het N.O. van Azië (45° 50′ N., 126° 30′ O.), in de Mantsjoerijsche provincie Kirin, daar waar de Mantsjoerijsche spoorweg de Soengari overschrijdt; ca. 250 000 inw. Van oudsher is C. een centrum van beschaving, handel en bestuur. Vele Russen, thans vooral Wit-Russen, wonen in de betere stadsdeelen, terwijl Chineezen de voorsteden bevolken. De vruchtbare omgeving levert koren en hout; jacht, visscherij; meelfabrieken, steenbakkerijen. Zetel van de Oost-Chineesche spoorbaan. *Heere.*

Charbonneau, Jean, Franschvoelend en -denkend Canadees, een der meest representatieve figuren van de huidige Franschtalige letterkunde in Canada. Medestichter van l'Ecole Littéraire de Montreal. * 1875 te Montreal.

Charcamis (Vulg.; Karkamisj, Carchemis), Oude stad aan den Euphraat, bij Klass. schrijvers Europus en Oropus genoemd, thans Dzjerabis (Dzjerabloes). Zij wordt het eerst vermeld in den Hammoerabitijd en ca. 1480 door den pharao Thoetmes III veroverd. C. was de voorn. stad van het late, Noord-Syr. Hettietenrijk (na 1200 v. Chr.). In voortdurenden strijd met Assyrië werd zij in 717 v. Chr. door Sargon II veroverd en geplunderd en als Assyr. provincie ingelijfd De profeet Jeremias (46. 2) vermeldt C. in verband met den strijd tusschen Neboekadnezar en Necho (vgl. echter Dan. 1. 1). C. was nog in den Rom. tijd bewoond en bezit thans de Euphraatbrug van den spoorweg Damaskus—Bagdad. Haar ruïnes, nog heden indrukwekkend, werden sinds 1876 (G. Smith) onderzocht vooral door Hogarth en Woolley (1911—'14; 1920 vlg.).

Lit.: D. G. Hogarth-Woolley, Carchemisch, Report of the Excavations at Jerablus on behalf of the Brit. Mus. (I 1914; II 1921). *Simons.*

Charcot, Jean Martin, beroemd Fransch arts; * 27 Nov. 1825 te Parijs, † 18 Aug. 1893. In 1848 interne, 1853 chef de clinique en gepromoveerd op arthritis nodosa. 1866—'78 colleges aan Salpêtrière over chronische ziekten en zenuwziekten. Op dit laatste gebied ligt zijn groote vermaardheid. 1872 professor in pathol. anatomie. Verschillende ziekten zijn door C. voor het eerst beschreven; belangrijk werk over hysterie, epilepsie, sclerose en plaques, paralysis agitans, amyotrophische lateraalsclerose. In 1882 werd voor hem een nieuw professoraat in de zenuwziekten ingesteld. C. was een der groote gloriën van Frankrijk.

Bekende werken: Leçons sur les maladies du foie enz.; Leçons cliniques sur les maladies des vieillards et les maladies chroniques; Leçons sur les maladies du système nerveux; Leçons du mardi; Localisations; verder tallooze kleine mededeelingen. *Schlichting.*

Chardin, Jean Baptist Siméon, Fransch schilder; * 1698, † 1776 te Parijs. Bekend, omdat hij in Frankrijk het stilleven als afzonderlijk schilderstuk invoerde. Hij heeft een voorkeur voor koude harmonieën van blauw, wit en geel. Het fijne porselein is zijn geliefkoosde stof en dit materiaal geeft den toonladder aan van zijn werk. Om zijn tafereeltjes uit het kinderleven wordt hij genoemd de meester der kleine levensvreugden. In 1743 werd hij tot „conseiller d'académie" benoemd. *Haesaert.*

Werken in mus. v. h. Louvre (Parijs; 30 stuks); Kaiser Friedrich mus. (Berlijn); Pinakotheek te München. — Lit.: Ch. Normand, C. (Les artistes celèbres).

Chardon, Louis, Dominicaan en mystiek schrijver; * ca. 1595 te Clermont bij Beauvais, † 17 Aug. 1651. In 1618 trad hij in het hervormde klooster van de Annuntiatie en werkte daar als novicenmeester en geestelijk leidsman. Zijn hoofdwerk: La Croix de Jésus, ou les plus belles vérités de la Théologie mystique et de la grâce sanctifiante sont établies, behandelt voornamelijk de tegenwoordigheid van God in onze ziel door de heiligmakende genade, zonder in te gaan op de veelomstreden theoretische kwesties over de contemplatie, de genade, enz. Bekend is ook: Raccourci de l'art de méditer (1649). C. is voor het eerst door Brémond op zijn juiste waarde geschat als klassiek Fransch mysticus, die met A. Piny onder de voornaamste geestelijke schrijvers der 17e eeuw gerekend moet worden. Hij wordt zelfs vergeleken met den H. Joannes van het Kruis.

Lit.: H. Brémond, Hist. littéraire du sentiment religieux en France enz. (VIII 1928, 1-77). *J. v. Rooij.*

Chardonne, Jacques (pseud. Jacques Boutelleau), Fransch schrijver; * 1884 te Barbézieux. C. is een ongekunsteld, uiterst nauwkeurig en tezelfdertijd diep in het leven grijpend romanschrijver. In haarfijn uitgesponnen ontledingen, waar een diepe indruk van waarachtigheid van uitgaat, toont hij, hoe

---

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

een rustelooze en helderziende ziel langzamerhand tot bewustzijn komt.

Werken: Epithalame (1921); Le Chant du Bienheureux (1927); Les Varais (1929); Eva ou le Journal interrompu (1930); Claire (1931). *Guiette.*

Chardonnet, L. M. Hilaire Bernigaud, graaf van, grondlegger van de kunstzijde-industrie; * 1839, † 1924; gaf in 1884 de eerste beschrijving van een practisch kunstzijde-procédé. → Kollodiumzijde; → Kunstzijde.

Charente, 1° Fransche rivier van 360 km lengte, die ontspringt op het Centraal Massief (Limousin) en bij Rochefort den Atlantischen Oceaan bereikt. Over een lengte van 170 km is zij bevaarbaar.

2° Departement in West-Frankrijk; opp. 5 972 km²; 293 505 inw. (1931), 52 per km²; de hoofdstad is Angoulême. In het N.O. een heuvelland (graniet), in het Z. kalkvlakte. Overwegend landbouw (aardappels, groente, wijn, truffels). Veel kastanjes (varkensteelt). Papier-, leer-, aardewerk- en meelindustrie. *Heere.*

Charente-Inférieure, dept. in West-Frankrijk; opp. 7 232 km²; 415 249 inw. (1931), 57 per km²; de hoofdstad is La Rochelle. Laagland met kalk en leem, vruchtbaar; de kust heeft veel duinen met dennenbosschen. Veel landbouw; wijn en cognac. De veeteelt levert boter en kaas. Visscherij (oesters en mossels). Scheepsbouw. *Heere.*

Chares, kamerheer van Alexander den Grooten, schreef een verloren gegane geschiedenis van den grooten koning.

Chares van Rhodus, Grieksch beeldhouwer uit de school van Lysippus; vervaardigde ong. 290 v. Chr. een 31 m hoog beeld van den Zonnegod, één der zeven wereldwonderen. Het beeld werd in 224 door een aardbeving vernield.

Lit.: Gis. M. A. Richter, The sculpture and the sculptor of the Greeks (1930, 293).

Charette de la Contrie, François Athanase, adellijk Fr. marine-officier; * 1763 te Couffé, † 1796 te Nantes. Wegens de Revolutie emigreert C. naar Duitschland; keert in 1792 terug en wordt bij het uitbreken van den Vendée-oorlog in Le Marais (W. Vendée) tot aanvoerder gekozen. Houdt 2 jaar de guerilla vol; teekent dan (waarsch. onoprecht) den vrede van La Jaunaye, maar begint kort daarna den oorlog opnieuw; 1796 gevangen genomen en te Nantes gefusilleerd. C. was een tactvol, maar eigenzinnig aanvoerder; tegenslag maakte hem hardvochtig. *V. Claassen.*

Charge, 1° (Fr., = matelooze overdrijving) in de letterkunde, een sterk opvallende, scherp gekarakteriseerde bijrol in een drama; ook overdreven uitbeelding van een rol.

2° Een gesloten aanval van cavalerie te paard met het blanke wapen.

Chargeh of Kharga, Egyptische oasengroep tusschen Nijldal en het Z.O. gedeelte van de Libische woestijn gelegen. Door een spoorbaan met den Nijl verbonden. Vroeger gewichtig karavanen-centrum. Warme bronnen; dadelpalmen, schapenteelt.

Charicles, 1° Atheensch admiraal, die aan den Peloponnesischen oorlog actief deelnam, maar na den val van Athene (404 v. Chr.) een der aanzienlijksten was onder de 30 tyrannen.

2° Titel van een werk van den Duitschen archeoloog W. Becker (1840), een romantische beschrijving van het Oude Griekenland.

Chariclo (Gr. myth.), nimf, dochter van Apollo, moeder van den Thebaanschen waarzegger Tiresias.

Charidemus, 1° Atheensch gezant, die in 359 v. Chr., samen met den redenaar Antiphon, tevergeefs de hulp van Philippus van Macedonië inriep tot het veroveren van Amphipolis.

2° Zwervend soldatenleider uit Euboea, die, na Athene, in den dienst waarvan hij gekomen was, een paar maal te hebben verraden, vanaf 353 v. Chr. standvastig Atheensche troepen aanvoerde tegen Philippus van Macedonië. In 348 nam hij Olynthus in en hij was de eerste, die het nieuws van Philippus' dood (336) verkondigde. Door Alexander den Grooten verbannen, nam hij de wijk naar Perzië bij Darius, die hem in 333 v. Chr. liet ombrengen. *V. Pottelbergh.*

Charidzjieten, aanhangers van de oudste sekte in den Islam. Zij scheidden zich na den slag bij Siffin (657) uit protest van Ali af, omdat deze den uitslag van den strijd aan menschelijk scheidsgerecht, niet aan God, had overgelaten en ontwikkelden zich tot een fanatieke beweging, die in uiterst puritanisme en afwijkende politiek-religieuze opvattingen, vooral betreffende het kalifaat, zich van de orthodoxie onderscheidt en herhaaldelijk door godsdienstige moorden een ware terreur uitoefende. In de Ibadieten leeft deze beweging nog, verzwakt, tot heden voort, o.a. in Noord-Afrika (Mzab), Oman en Zanzibar.

Lit. Goldziher, Vorlesungen über den Islam (Heidelberg ²1925; met nadere lit. opgave). *Zoetmulder.*

Charietto, een Frankisch avonturier, die zich kort na 357 na Chr. in dienst van Julianus den Afvalligen stelde, in diens strijd tegen de Chamaven en Alamannen.

Charilaüs, ook Labotas genaamd, koning van Sparta. Lycurgus zou in den tijd, dat hij het regentschap voor C. waarnam, zijn beroemde wetgeving hebben gegeven. *Davids.*

Charisius, Flavius Sosipater, Lat. grammaticus en prof. te Konstantinopel, leefde ca. 350 n. Chr. Zijn ars grammatica, slechts gedeeltelijk bewaard, is een compilatie met o.a. veel aanhalingen uit de literatuur.

Charisma (Grieksch, = gave of genade) beteekent gewoonlijk de zgn. gratiae gratis datae, d.z. bovennatuurlijke gaven, die niet zooals de heiligmakende genade en de deugden vooral voor de heiliging van wie ze ontvangt zelf worden gegeven, maar voor den geestelijken vooruitgang van anderen. Daarom zijn ook de volmaaktere vormen van het gebed, zooals de beschouwing, geen charisma's in den gewonen zin. Zij worden door Sint Paulus, ofschoon niet systematisch en volledig, opgesomd in 1 Cor. 12: wijsheid, die boven de natuurlijke krachten gaat; inzicht in de diepste godsdienstige waarheden en hun samenhang; geloof met buitengewone kracht, het geloof, dat bergen verzet; de gave van genezingen; het doen van wonderen; de profetie, d.w.z. niet alleen het voorzeggen van de toekomst, maar ook op andere manieren spreken in Gods naam, om hartsgeheimen bekend te maken, tot boete te vermanen, enz.; het onderscheiden van geesten, nl. of een ingeving van God of den duivel komt; het spreken van talen, de zgn. glossolalie, niet alleen van die door de toehoorders worden verstaan, maar ook van onbekende, iets, waarop de Corinthiërs volgens Sint Paulus te veel gesteld waren; het vertolken van talen, een aanvulling van de vorige gave, waardoor aan de geloovigen de lofliederen enz., die de „talen-

sprekers" zongen, begrijpelijk werden gemaakt. Deze gaven werden in de eerste tijden van de Kerk zeer dikwijls door God gegeven [vgl. Act. 2. 4 (Pinksterfeest), 8. 5 (in Samaria), 10. 46 (bekeering van de eerste heidenen)], hetgeen, gezien hun waarde voor de verspreiding van het geloof, zeer goed te begrijpen is. Er waren ook zgn. charismatici, menschen, die deze gaven van God min of meer blijvend ontvingen, zooals de Joodsche profeten die van de profetie; dit was ook voorzegd door Christus (Mc. 16. 17 en 18). Ook heiligen van later tijden ontvingen ze: geloofspredikers, als H. Franciscus Xaverius en H. Ludovicus Bertrandus, werden door de inboorlingen verstaan; H. Catharina van Siena kende vele hartsgeheimen van anderen; H. Vincentius Ferrerius, H. Don Bosco e.a. deden vele wonderen; ook de bijzondere wetenschap van de kerkleeraars komt niet alleen van studie en van de gaven van den H. Geest, die ieder mensch ontvangt, maar is dikwijls een bijzonder charisma. De onfeilbaarheid van den paus valt wel onder dezelfde definitie, maar wordt toch gewoonlijk niet onder de charisma's gerekend. Ook andere bijzondere gaven, zooals bijv. de wonderbare eigenschappen van de H. Kerk, worden wel eens zoo genoemd, maar dan in breeder zin.

Het ontvangen van charisma's zegt uiteraard niets over de persoonlijke heiligheid van wie ze krijgt; toch geeft God ze alleen bij uitzondering aan onwaardigen. Welke gaven men ook mag ontvangen, men blijft onderworpen aan de hiërarchie, die ook alleen over hun goddelijken oorsprong definitief te oordeelen heeft. → Ambt (sub Kerkelijk ambt).

L i t.: Theologische behandeling bij S. Thomas van Aquino, Summa Theologica (II, II, qu. 171 vlg.), en commentaren daarop. B. Marechaux, Les charismes du Saint-Esprit (Parijs 1921). *Pauwels.*

Charitas, → Liefde; → Naastenliefde.

Charitas, C o n g r e g a t i e, gesticht 1845 te Oosterhout door Moeder Theresia, voor verpleging van zieken en andere liefdewerken. In 1853 overgeplaatst naar Steenbergen. 1905 naar Roosendaal. Sinds 1926 ook in O.-Indië. 10 huizen.

L i t.: Katholiek Nederland (II, 203-210).

Charitatieve Vereeniging (R.K.) voor Geestelijke Volksgezondheid, opgericht 10 Juli 1930 te Utrecht, heeft tot doel: steunend op Katholieke beginselen te behartigen de geestelijke volksgezondheid in het algemeen en de belangen van de onder dit opzicht hulpbehoevenden in het bijzonder. Volgens art. 5 der statuten kunnen lid zijn: Katholieke stichtingen en vereenigingen, die rechtspersoonlijkheid bezitten. De uitvoerende taak geschiedt in nauwe samenwerking met de Federatie Het Wit-Gele Kruis. Met behoud van eigen zelfstandigheid is de vereeniging sedert 1933 aangesloten bij de Nationale Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid, welke de verschillende landelijke organisaties op het gebied der geestelijke volksgezondheid omvat. *Veeger.*

Charites (G r. m y t h.), de drie Bevalligheden, de godinnen van vreugde en bevalligheid, dochters van Zeus, nl. Euphrosyne (blijmoedigheid), Aglaea (feestelijke luister) en Thalia (bloeiend geluk); de Romeinsche Gratiën. Zij waren bevriend met de Muzen en bewoonden den Olympus. Dichters en kunstenaars stonden zij bij. Veel kunstenaars hebben afbeeldingen van haar gemaakt. Ook Socrates zou zulks in zijn jonge jaren gedaan hebben. *Weijermans.*

V o o r s t. i n d e k u n s t. Een van de oudste voorstellingen is deze: de C. afwisselend met Nymphen achter elkaar geplaatst. Daarna pogingen om de drie figuren tot een eenheid samen te smelten: bijv. de drie C., elkander bij de hand vasthoudend. Uit de voorstelling: de C., dansend om een altaar van Apollo, ontstond de voorstelling van de C., dansend om een zuil; in Athene, waar een nauw cultus-verband was met Artemis-Hecate, ontwikkelde zich dit laatste type tot de voorstelling van de C., met de attributen van Artemis in de handen dansend om Artemis of om een zuil; hieruit waarsch. het type van de drievoudige Hecate. In de schilderkunst: op de zgn. → François-vaas begeleiden de C. Apollo en Artemis; meestal echter als gezellinnen of dienaressen van Aphrodite. Hieruit ontwikkelde zich de voorstelling met losgemaakten gordel en doorzichtig kleed en, in den Hellenistischen tijd, het type van elkander omarmende vrouwenfiguren, veelvuldig op reliëfs, gemmen, munten, lampen en op muurschilderingen in Pompeji. *W. Vermeulen.*

Charité-sur-Loire, L a, stadje bij Nevers (Fr.), ontstaan rondom een klooster. Van de oorspronkelijke proosdij van Cluny, genaamd „Cella Caritatis", staat hier de nog slechts gedeeltelijk behouden, grootscheeps aangelegde kerk, een karakteristiek bouwwerk in den stijl der Bourgondisch-Romaansche school, opgetrokken in 1055—1107, onder abt Hugo van Cluny, verbouwd in de 2e helft der 12e eeuw.

L i t.: Dehio en v. Bezold, Die kirchliche Baukunst des Abendlandes (I Stuttgart 1892, 390, 391); R. de Lasteyrie, L'architecture religieuse en France à l'époque romane (Parijs ²1929, passim); P. Deschamps, Dalles carolingiennes incrustées dans le clocher de La Charité-sur-Loire, in Bulletin Monumental (1920, 223-230). *F. Vermeulen.*

Chariton, van Aphrodisias in Carië, Grieksch romanschrijver, waarschijnlijk uit den tijd van Nero. Hij schreef den roman van Chaereas en Callirrhoë, die na gehuwd te zijn, door den roof van Callirrhoë gescheiden werden en na vele avonturen hereenigd. *Davids.*

Chariton, Heilige, abt en stichter van verschillende kluizenaars-nederzettingen in Palestina, leefde in het midden der 4e eeuw. Zijn legendarische levensbeschrijving verhaalt tal van bijzonderheden, maar met zekerheid is weinig van hem bekend. Zijn naam ontbreekt in het Romeinsche martyrologium, maar wordt wel vermeld in de Oostersche kalendaria. Feestdag bij de Grieken 28 Sept. *J. v. Rooij.*

Chariton en Melanippus, in de Oud-Grieksche geschiedenis, een bekend voorbeeld van trouwe vriendschap. Toen Phalaris, tyran van Agrigentum, Chariton, van samenzwering verdacht, wilde doen ter dood brengen, gaf Melanippus zich aan als den waren opstoker. De tyran, door dit blijk van gehechtheid getroffen, nam vrede met beider verbanning (6e eeuw v. Chr.). *V. Pottelbergh.*

Charivari beteekende oorspronkelijk lawaai, gefluit en getier als volksprotest tegen een maatregel, waarvan men afkeerig bleek. De naam is ook gegeven aan het in 1832 te Parijs gestichte tijdschrift, waarin scherpe critiek, verlucht met caricaturen, werd uitgeoefend op Louis Philippe en de toenmalige volksvertegenwoordiging. Thans heeten nog zoo allerlei snuisterijen, die aan horlogekettingen of halssnoeren worden bevestigd. *Knippenberg.*

Charivarius, schuilnaam van dr. G. Nolst Trenité, Ned. letterkundige, dichter van vele saty-

---

rische en Humanistische werken, waarin hij vooral optreedt tegen taalverbastering.

W e r k e n: Ruizerijmen (1914); id. 2e-5e Bundel (1916—'18); De roemruchtige bedrijven van Ridder Don Quichote de la Mancha (1925); Herscheppingen naar Ovidius (1926); Het scheepsjournaal van de Ark door Noach (1926); De Geschiedenis des vaderlands (1927); id. II (1929); Godsgesprekken naar Lucianus (1932). — L i t.: A. J. D. van Oosten, C. als dichter, in De Gemeenschap (1934).

Charkamis (Vulg.; Karkamisj, Carchemis), → Charcamis.

Charkow (Oekr. C h a r k i v), tot 1934 hoofdstad der Oekraïnsche Sovjet-Rep.; 450 000 inw.; admin. der steenkoolwerken van het „Donbas"; landbouwhoogeschool; instituut voor volksopvoeding (voorm. universiteit); meteor. observatorium; belangrijke bibliotheek; gedurende eerste Vijfjarenplan zijn te Charkow vele groote huizencomplexen gebouwd, o.a. het 13 verdiepingen hooge huis der Industrie, waarin ook de Regeering der Oekraïne gevestigd was. *v. Son.*

Charlemont, vesting op den linkeroever van de Maas, tegenover Givet, bij het verdrag van St. Truiden in 1518 door Karel V tegelijk met Marienbourg en Philippeville verkregen, ter afronding en verdediging van zijn gebied tegen Frankrijk.

Charlemont, E d o u a r d, Weensch wand- en genreschilder; * 1848, † 1906 te Weenen; munt uit door een minutieuze techniek, een speelsche vaardigheid en een groote elegantie.

V o o r n. w e r k: plafondbeschildering van den foyer van het Weensche Burgtheater.

Charleroi, stad in het O. van de prov. Henegouwen; opp. 366 ha, ruim 28 000 inw. C. is gelegen aan den samenloop van Piéton en Sambre; ontwikkelt zich trapsgewijze van Z. (ville basse) naar N. (ville haute en Faubourg). Middelpunt eener machtige industriestreek met ruim 300 000 inw.: steenkoolmijnen, ijzer- en staalfabrieken, electrische- en glasfabrieken, bierbrouwerijen. Kanaal van C. naar Brussel, bevaarbare Sambre-rivier; spoorwegcentrum; talrijke electrische tramwegen; autobusdienst voor omgeving en naar Brussel. Officieele en vrije onderwijsinrichtingen van den hoogeren middelbaren graad; provinciale universiteit van den Arbeid en Technische School van de Aalmoezeniers van den Arbeid; ambachtsscholen.

Oudheidkundig museum; bezienswaardige kerken, met schilderijen o.a. van Navez en Portaels: St. Christoffel (ville haute) en St. Anthonius (ville basse); kapel van Notre Dame du rempart.

C. heeft weinig historische monumenten, het is een jong nijverheidsmiddelpunt. In 1666 werd een vesting gebouwd op den linker oever van de Sambre, waar het dorpje Charnoy lag; door de bescherming van Karel II, koning van Spanje, nam de bevolking snel toe. Herhaaldelijk belegerde en vernielde vesting, door Vauban herbouwd. Gedurende den Wereldoorlog werden er te C. en in de omgeving bloedige gevechten geleverd. *V. Asbroeck.*

Bekken van Charleroi, industriegebied met ca. 300 000 inw., waarvan C. het centrum vormt en dat zich uitstrekt in de W.—O. gerichte steenkoolformatie, waar talrijke mijnputten voorhanden zijn, in de dalen en aan den samenloop van Sambre, Piéton en Eau d'Heure. De steenkoolgrondstof heeft hier talrijke nijverheidstakken doen ontstaan, waaronder vooral de machtige metaalindustrie. Vroeger bestonden in het bekken van C. talrijke glasblazerijen, die thans stilaan verdwijnen ten gevolge vooral van de mechanische opbrengst.

Bezienswaardigheden in den omtrek: Loverval met bosschen en villa's, Landelies en ruïne van de abdij van Aulne, Lobbes met Romaansche kerk, Thuin, kasteel van Trazegnies, park en museum van Mariemont.

L i t: Documents et rapports de la Société archéologique de Charleroi; E. Baussart en M. Cambier, Le Pays de Charleroi (Gembloux 1928); A. Lemaire, L'Invasion Allemande au Pays de Charleroi (Brussel en Leuven [4]1930). *V. Asbroeck.*

Charles d'Orléans, Fransch dichter; zoon van Louis d'Orléans en Valentine van Milaan, vader van Lodewijk XII; * 1391, † 1465. Gevangen genomen te Azincourt (1415); verlost in 1440, hield hij hof te Blois, waar hij, zelf dichter, als beschermer van kunst en poëzie optrad. Het handschrift met zijn vele kleinere gedichten, balladen, rondeaux, liederen, werd eerst in 1734 ontdekt. Daarin herleeft een laatste maal de verfijnde, conventioneele, hoofsche lyriek, met een bevallige gemaniëreerdheid en enkele malen met beheerschten, doch pakkenden weemoed.

U i t g.: P. Champion (1923); G. Raynaud, in Rondeaux et autres poésies du 15e siècle (1889). — L i t.: P. Champion, Vie de Charles d'Orléans (1911). *V. Mierlo.*

Charles-Louis-gebergte, het meest Westelijke gedeelte van het centraal-gebergte op Ned. Nieuw Guinee (tusschen 4°—4° 20′ Z. en 135°—136° O.) Hoogste top 3 060 m.

Charles River, rivier in den staat Massachusetts (V. S. van Amer., 42° 15′ N., 71° 21′ W.), ontspringt in het graafschap Norfolk, vormt enkele kleine hoofdstroomen, welke enkele kleine meeren verbinden en mondt uit in Boston Harbor.

Charleston, 1° stad in den staat Carolina (V.S. van Amer., 32° 50′ N., 80° W.), gelegen tusschen de rivieren Ashley en Cooper; ca. 62 000 inw. Belangrijke Z. Atlantische haven met veel scheepvaartlijnen en spoorwegverbindingen met het achterland. Zeer goede, gedeeltelijk kunstmatige haven. Belangrijke marinewerf. Handelscentrum (uitvoer: steenkool, katoen, tabak, petroleum), industriestad (kunstmest, hout- en ijzerwaren), bunkerstation, markt voor landbouwproducten en visch. Gesticht in 1680, heeft C. in de geschiedenis een voorname rol gespeeld. Mooie stad.

2° Hoofdstad van den staat West-Virginië (V. S. van Amer., 38° 22′ N., 81° 37′ W.) aan de samenvloeiing der bevaarbare Kanawha- en Elk-rivier; ca. 60 000 inw. Industrie-centrum (machinefabrieken, ijzergieterijen, wapenfabrieken), verscheping der rijkdommen van de Kanawha-vallei (steenkool, petroleum, zout en timmerhout). *p. Cyrillus.*

3° Amer. dans in 4/4 maat, genaamd naar de havenstad Charleston (Z.Carolina); oorspr. als negerdans opgevoerd in cabaret te New York, werd in 1925 door dansleeraars gereglementeerd, in Europa als modedans ingevoerd, is nu, na korten en hevigen bloei, verdwenen. Grondbeweging: de voeten draaien op de

teenen, met de hielen naar buiten, terwijl de onderbeenen beurtelings naar buiten uitslaan met de knieën tegen elkaar. Aesthetisch heeft de charleston geen waarde. Het meest typeerende bracht Josephine Baker in haar brutale tooneel-charlestons.
Terlingen-Lücker.

Charlestown, eertijds een zelfstandige stad in den staat Massachusetts (V. S. van Amer.), sinds 1874 ingelijfd bij Boston. Telde toen ongeveer 23 000 inwoners.

Charlesville (Djokopoenda), plaats in Belg. Kongo, op den rechteroever der Kasai-rivier; haven, spoorweg C.—Makimbi. Protestantsche missie te Djoko poenda.

Charlet, Nicolas Toussaint, schilder en teekenaar; * 1792, † 1845 te Parijs. De vader van C. heeft als dragonder gediend onder Napoleon en dit feit is op het werk van C. van overwegenden invloed geweest, zoodat hij bijna uitsluitend episoden uit het leven van Napoleon tot onderwerp gekozen heeft. Onder anderen illustreerde hij le memorial de St. Hélène.

Werk: in museum Lyon: Retraite de Russie; in het museum te Versailles: Generaal Moreau's overtocht o.d. Rijn. — Lit.: A. Dayot, C. et son oeuvre; idem, Les peintres militaires, Charlet et Raffet (Parijs 1893).
Haesaert.

Charlier, Guillaume, Belg. beeldhouwer; * 1854 te Brussel. Aanvankelijk ontving hij zijn opleiding aan de teekenschool te Molenbeek St. Jan, volgde daarna de lessen aan de academie te Brussel en voltooide zijn studie te Parijs. In 1882 verwierf hij met een reliëf „de Gezanten van den Romeinschen senaat bij Cinna" den prijs van Rome. C. stond heel sterk onder den invloed van de Fransche neo-Klassieken, maar omstreeks 1890 maakt hij zich er geheel van los om de beeldhouwer te worden van den werkenden stand; fabrieksarbeiders, visschers en bedelaars geeft hij zeer realistisch weer.

Werken: La prière (Brussel, mus.); standbeelden van minister Bara en den schilder Gallait (beide te Doornik); buste van den schilder H. de Braekeleer (Kiel, kerkhof). — Lit.: E. Hessling, La sculpt. Belge contemp. (1903); E. de Taye, Art Belge contemp. (blz. 563).
Haesaert.

Charlois, dorp, onderdeel der gemeente Rotterdam met een haven aan de Maas. In Febr. 1512 kwam hier een groot aantal menschen om het leven bij een processie op het ijs, ter gelegenheid van de inwijding der dorpskerk.

Charlotte, stad in den staat Carolina (V. S. van Amer., 35° 17′ N., 89° 39′ W.), aan de Sugar Creek; ca. 82 700 inw. Spoorwegknooppunt. Veelzijdige industrie (drukkerijen en uitgeverijen, katoenen goederen, ijzergieterijen, machinefabrieken), levendige handel (katoen, tabak). In de omgeving wordt goud gewonnen. De stad werd gesticht in 1750.
p. Cyrillus.

Charlotte, Elizabeth, bijgenaamd Liselotte, dochter van Karel Lodewijk, keurvorst van de Paltz; * 27 Mei 1652 te Heidelberg, † 8 Dec. 1722 te Saint-Cloud; huwde in 1671 met hertog Philips van Orleans, eenigen broeder van Lodewijk XIV en werd de moeder van den beruchten regent Philips van Orleans. Door haar sterk karakter en groote geestesgaven wist zij de achting af te dwingen van het hof van Versailles, dat in haar inhoudvolle brieven zoo merkwaardig wordt geschilderd. Bij den dood van haar broeder in 1685 maakte zij aanspraak op het bezit van de Paltz, hetgeen aanleiding werd tot den Paltzischen oorlog (1688—1697) en tot de verwoesting van het land door het Fransche leger. In 1702 kwam een regeling tot stand, waarbij aan haar de kunstschatten van de Paltz werden toegewezen.

Haar brieven zijn het laatst uitgegeven door Bodemann (3 dln. 1891—'95).

Lit.: A. Barine, Madame, mère du régent (1909); Strick, Liselotte u. Ludwig XIV (1912); Strick, Liselott von Kurpfalz (1925).
v. Gorkom.

Charlotte, Marie Amélie Auguste Victoire Clémentine Léopoldine, ex-keizerin van Mexico; * 7 Juni 1840 te Laken, † 19 Jan. 1927 op het kasteel van Boechoute te Meisse (bij Brussel). Eenige dochter van Léopold I van België en van prinses Louise van Orléans, huwde op 27 Juli 1857 Maximiliaan, aartshertog van Oostenrijk, en volgde hem, bij het aanvaarden van de keizerskroon in 1864, naar Mexico. Toen de toestand voor haar gemaal onhoudbaar werd, zocht zij persoonlijk bij Napoleon III en Pius IX steun voor haar man. Zij kon in haar opzet niet slagen en werd krankzinnig. Na een verblijf te Miramar bij Triëst, bracht zij haar verder leven door op het slot Tervuren bij Brussel, zonder ooit het lot van Maximiliaan te hebben gekend.

Lit.: Kurt Elwenspoek, C. von Mexiko. Der Leidensweg einer Kaiserin (Stuttgart 1927); E. C. Corti, Maximilian und Charlotte von Mexiko (Zurich [2]1927).
Uytterhoeven.

Charlotte van Bourbon, derde gemalin van Willem van Oranje; * 1546, † 5 Mei 1582. C. v. B., dochter van Lod. van Montpensier, was op 13-jarigen leeftijd abdis van Jouarre, vluchtte in 1572 naar Heidelberg en huwde 12 Juni 1575 te Den Briel met Willem van Oranje, ofschoon diens tweede (van hem gescheiden) gemalin nog leefde. Kort na den aanslag van Jean Jauregui (18 Maart 1582) overleed zij aan uitputting.

Lit.: Naber, in Gedenkboek Prins Willem van Oranje (1933).

Charlotte van Brunswijk, prinses van Wales, dochter van koning George IV van Engeland en van Carolina van Brunswijk; * 1796, † 1817 te Londen. Na haar weigering met Willem, prins van Oranje, te huwen, werd ze door haar vader opgesloten te Windsor. Ze trad in 1816 in het huwelijk met Leopold van Saksen-Coburg, toekomstig koning van België, en stierf aan de gevolgen van haar bevalling.
Cosemans.

Charlottenbrunn, kuuroord in Silezië (500 m). Behandeling van hartziekten en katarrhen der ademhalingsorganen.

Charlottenburg, vroegere stad in het regeeringsdistrict Potsdam, Westelijk van Berlijn. Sinds 1920 met deelen van de districten Heerstrasze, Plötzensee en Jungfernheide bij Berlijn ingelijfd. In 1925: 345 140 inw.

Overeenkomstig de ligging ten opzichte van Berlijn verloopen de straten in Oost-Westelijke richting. Te noemen zijn de Berlinerstrasze, de voortzetting van de Charlottenburgchaussee, waaraan de Technische Hoogeschool ligt en die van „Knie" in N.W. richting leidt naar het slot. Van de Auguste-Victoriaplatz leidt de Kurfürstendamm in Z.W. richting; met luxezaken, hotels, restaurants, theaters, het centrum van uitgaand Berlijn. Aan de Hardenbergstrasze, die zich van „Knie" in Z.W. richting afsplitst, de hoogeschool

der beeldende kunst en de hoogeschool voor muziek. Aan den W. rand van de stad ligt de renbaan Grünewald met stadion en hoogeschool voor lichamelijke oefening. Meer Zuidelijk het jaarbeursterrein met groote expositiehallen. Tusschen de monding van het Schiffahrtkanaal en de Spree ligt het hoofdindustriegebied van Berlijn.

C. ontstond uit het slot Lietzenburg, dat koningin Sophie Charlotte, gemalin van den eersten koning van Pruisen, Frederik I, hier liet bouwen. Na haar dood werd in 1721 Charlottenburg tot stad verheven. *Lips.*

Bezienswaardigheden. Het slot C. (1693—1707; Klassicistische Barok) met koepel van 48 meter. In het slotpark het Mausoleum (1810; neo-Hellenisme) met graftomben van Frederik Wilhelm III, koningin Luise, keizer Wilhelm I en keizerin Augusta. Bij het station „am Zoo" de Kaiser-Wilhelm Gedächtniskirche (1891—'95; neo-Gotiek met neo-Romaansche elementen). Verder raadhuis, technische hoogeschool, hoogeschool voor muziek en beeldende kunsten. Moderne gebouwen: behalve het genoemde stadion (Grünewald) de tentoonstellingsgebouwen met Funkturm (136 meter). *G. Jansen.*

Charlottenlund, park en slot in de nabijheid van Kopenhagen, aan den oever van de Sont. Zomerverblijf van den kroonprins.

Charlottesville, stad in den staat Virginië (V. S. van Amer., 38° N., 77° 35′ W.); 12 000 inw. Zetel van de Virginia-Universiteit. Gesticht door Thomas Jefferson, wiens graf zich in de nabijheid der stad bevindt.

Charmelaine, wollen stof in vijfbindig kettingsatijn. Het wordt gebruikt voor japonnen; zwaardere kwaliteiten ook voor mantels.

Charmeuse, tricotage-stof. Rechterzijde vertoont verticale smalle, linkerzijde iets grovere horizontale ribbetjes. Materiaal: kunstzijde. Vervaardiging: tricot, waarvan de mazendraden overkruis gelegd zijn door speciale inrichting: twee kettingboomen en twee legmachines. Het zgn. ladderen wordt daardoor voorkomen.

C. leent zich door haar rijk uiterlijk en soepele valling bijzonder voor gekleede japonnen en voor garneering. *Schroeder.*

Charmeux, → Crêpe.

Charnay, Claude Joseph Désiré, Fransch Amerikanist; * 1828 te Fleury, † 1915 te Parijs. Bereisde Mexico (1857—1860, 1880—1884), waar hij de ruïnenstad Yaxchilan ontdekte.

Werk: o.m. Cités et ruines américaines (1863).

Charneux, gem. in de prov. Luik, ten N. van Herve; opp. 1 443 ha; 1 400 inw.; golvende weilanden; boter en kaas. Kasteelen Valdieu en Beauregard; oude heerlijkheid.

Charnex, sanatorium voor longlijders, boven Clarens aan het Meer van Genève.

Charod, → Harad.

Charolais of Charollais, oud landschap in Frankrijk, in Bourgogne, bekend om de teelt van het sterk in de vleeschrichting gefokte **Charolaisrund**; wit of isabellakleur; vroeger veel gekruist met → Shorthorns.

Naar het leen Charolais noemde Karel de Stoute zich hertog van Charolais, voor hij zijn vader opvolgde.

Charon (Gr. myth.), de stokoude, haveloos gekleede veerman met ruigen baard, die de schimmen der afgestorvenen voor een penning (obool) in zijn bootje over de Styx naar het schimmenrijk bracht. (Deze penning legde men den lijken in den mond.) Over Charon bestaat een spel van sinne, waarin een dialoog van Lucianus gedramatiseerd wordt: een der vroegste voorbeelden van spel met Klassieke stof.

Charon, Hermes en een gestorvene (Grieksche vaasschildering).

Uitg.: W. De Vreese (Antwerpen 1895).

Voorstelling in de kunst gewoonlijk als een man met ruigen baard, in de kleederdracht der slaven (→ Exomis), een schippersmuts op het hoofd, staande in een bootje; veelvuldig is op Attische zalfleschjes de voorstelling van de ontmoeting van de afgestorvene met C., veelal onder geleide van Hermes. Op Etruskische voorstellingen wordt C. onder den naam Charu(n) afgebeeld met of zonder baard, met krommen neus, spitse ooren, gekleed in een → chiton, met een hamer of een slang. *W. Vermeulen.*

Charondas, Oud-Grieksch wetgever uit de 7e eeuw v. Chr., die zijn vaderstad Catana en de Chalcidische koloniën in Zuid-Italië en Sicilië een niet geheel origineele wetgeving schonk. Men vertelde, dat hij dadelijk zelfmoord pleegde, toen men hem opmerkzaam had gemaakt op een wetsovertreding, die hij bij vergissing had begaan. C. werd op één lijn gesteld met Solon, Lycurgus en Zaleucus. *V. Pottelbergh.*

Charon van Lampsacus, Oud-Grieksch logograaf, (ouder?) tijdgenoot van Herodotus (5e eeuw v. Chr.); schreef de kroniek van zijn vaderstad in vier boeken, waarvan enkele fragmenten bewaard zijn.

Charoseth (= baksteen), een zoetachtig mengsel uit appelen, noten, vijgen en wijn, waarin bij de nuttiging van het paaschlam de bittere kruiden moesten ingedoopt worden om den smaak te veraangenamen. In den vorm van een baksteen werd ze toebereid ter herinnering aan den slavenarbeid in Egypte. De schotel wordt vermeld bij Mt. 26. 23 en Mt. 14. 23 en in Misjna Pesachim X, 3 (uitg. Beer 191). → Paaschlam. *C. Smits.*

Charpentier, 1° Alexandre, Fransch beeldhouwer, medailleur en sierkunstenaar; * 1856, † 1909 te Parijs. Hij was de zoon van een arbeider en slaagde eerst in 1875 er in bij een waren leermeester, Ponscarme, als medailleur een degelijke opleiding te vinden; met een bronsreliëf „Jonge Moeder met Kind" vestigde hij in 1883 voor goed de aandacht op zich en won de vriendschap van Rodin. In 1895 legde hij zich eveneens toe op de ceramiek en de meubelkunst. Deze laatste was overdadig met beeldhouwwerk versierd en genoot daardoor niet lang de gunst van het publiek. Van 1912 af beoefende C. uitsluitend de medailleurkunst en bijna alle Fransche beroemdheden heeft hij vereeuwigd op zijn medailles, die in alle kabinetten van Europa te vinden zijn.

Lit.: E. Maise, Les méd. franç. (1897); Art et décoration (I 1897, 45). *Haesaert.*

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

2° G u s t a v e, Fransch componist; * 25 Juni 1860 te Dieuze (Lotharingen). C. is een der eerste naturalisten in de muziek, vooral door zijn „roman musical" Louise (1900), een der belangrijkste werken van den nieuweren operastijl. Verder is C. bekend geworden door de orkestsuite Impression d'Italie en het vierdeelige symphonie-drama op eigen tekst: La vie du poète (1892), voor soli, koor en orkest. *Reeser.*

3° M a r c A n t o i n e, Fr. componist; * 1643 te Parijs, † 1704 aldaar. C. was een leerling van Carissimi te Rome, ca. 1684 kapelmeester aan het Jezuïetencollege, laatst aan de Ste. Chapelle te Parijs. Wellicht was C. een gevaarlijke mededinger van Lully geworden, indien deze hem meer de gelegenheid had gelaten aan het woord te komen. Nu ligt het zwaartepunt in de kerkelijke werken.

W e r k e n: o.a. 2 opera's, missen, psalmen met orkest, Te Deums. Het best is zijn oratorium: Le reniement de St. Pierre. — L i t.: M. Brenet, Les musiciens de la Sainte Chapelle (1910). *Piscaer.*

4° T o u s s a i n t, mijnbouwkundige en entomoloog; * 22 November 1779 te Freiberg, † 4 Maart 1847 te Brieg. Naast zijn werkzaamheden in het mijnwezen hield hij zich vooral bezig met de entomologie.

W e r k e n: Horae entomologicae (Breslau 1825); Libellulinae europaeae (Leipzig 1840); Orthoptera (10 dln. Leipzig 1841—'43); een nieuwe uitgave van Espers werken; Die europäischen Schmetterlinge (6 dln. Erlangen 1829—'39); Die ausländischen Schmetterlinge (16 dln. Erlangen 1830).

Charri, naam van een waarsch. Arische bevolkingsgroep, die in het 2e duizendtal v. Chr. deel uitmaakte van het rijk van Mitanni. Hun identificatie met de Bijbelsche Chorieten, die Semieten zijn, is wel onjuist.

Charrière. I s a b e l l e A g n e s E l i s a b e t h, madame de Saint-Hyacinthe de Charrière, geboren van Tuyll van Serooskerke, schrijfster; *1746 te Zuilen a. d. Vecht, † 1805 te Colombier bij Neuchâtel (Zwitserland). Zij schreef in onberispelijk Fransch een aantal romans en novellen en voerde correspondentie met Benjamin Constant.

W e r k e n: Lettres neuchâteloises (1784; uitg. door Ph. Godet, 1908); Les trois femmes (1798). D r a m a 's: L'émigré (1793); Le Toi et le Vous, Sir Walter Finck (1807). B r i e v e n: Lettres à Constant d'Hermenches (uitg. door Phil. Godet, 1909). — U i t g.: Oeuvres (3 dln. Genève 1801). — L i t.: Ph. Godet, Madame de C. et ses amis (2 dln. 1906); idem, Documents inédits concernant Mad. de C. (1906); W. A. de Beaufort, in De Gids (1908—1909); G. Rudler, La jeunesse de Benjamin Constant et de Mad. de C. (1909). *Ulrix.*

Charron, P i e r r e, Fransch kanselredenaar en schrijver; * 1541 te Parijs, † 16 Nov. 1603 aldaar. Verwierf naam als Katholiek polemist en bekamper van het Calvinisme; werd hofprediker van Margareta van Navarre. Was vriend van Montaigne, wiens scepticisme op hem een zekeren invloed uitoefende.

W e r k e n: Traité des trois vérités (1593); Traité de la vraie sagesse (3 dln. 1601, ²1801). *Ulrix.*

Chartaal geld is geld, dat door de wet (= charta) tot w e t t e l i j k b e t a a l m i d d e l (tot ieder of tot een bepaald bedrag) verheven is. Volgens de meening van G. F. Knapp, die leert, dat het alleen de staat is, die aan het geld zijn waarde geeft, is alle geld chartaal geld. — Men gebruikt chartaal geld ook wel in tegenstelling met → giraal geld; de tegenstelling is dan: baar geld tegenover overboekingsgeld.

Betaalmiddelen tot ieder bedrag zijn in N e d. het gouden tientje en vijfje, de rijksdaalder, de gulden, de halve gulden, de biljetten der Ned. Bank en de zilverbons; wettelijk betaalmiddel tot 10 gld. zijn: het kwartje en het dubbeltje; tot 1 gld. de nikkelen stuiver; tot 25 cent de bronzen munten. Niet-wettelijk betaalmiddel is de gouden → dukaat. *Vorstman.*

Betaalmiddelen tot ieder bedrag zijn in B e l g i ë de biljetten der Nationale Bank. Gouden of zilveren munten worden sedert den oorlog niet meer aangemunt en de vooroorlogsche zijn practisch ook niet meer in omloop. De vooroorlogsche gouden muntstukken worden door de Nationale Bank tegen een vastgestelden prijs ingekocht (nagenoeg zevenmaal het nominaal bedrag). *J. Cardijn.*

Charta caritatis, → Cisterciënsers.

Charta medicamentora, → Geneeskrachtig papier.

Charte constitutionnelle de 1814 werd 4 Juni door koning Lodewijk XVIII aan Frankrijk geschonken. Hierbij werden de sociale en administratieve instellingen, bestaande sedert 1789, behouden, met afschaffing echter van de contingenten en de „droits réunis" (belastingen); een nieuw politiek regiem werd naar Engelsch voorbeeld geschapen, met een Chambre des Pairs, een Chambre des Députés, ministerieele verantwoordelijkheid, begrootingen door de Tweede Kamer aan te nemen, de wetten door beide Kamers, vrijheid van drukpers, enz. *Cosemans.*

Charte de 1830, bijgenaamd la Charte bâclée, terwille van den spoed, waarmee ze door de Kamer der Volksvertegenwoordigers werd aangenomen en door koning Louis Philippe bekrachtigd. Ze beteekende een terugkeer tot de toestanden, door de Charte van 1814 geschapen; alleen met die verandering, dat de Katholieke godsdienst er de godsdienst van de meerderheid der Franschen werd genoemd.

L i t.: Duguet et Monnier, Les Constitutions de la France depuis 1789 (Parijs 1898). *Cosemans.*

Charter, 1° → Handvest.

2° (Eng., ook charter-party; ⟨ Lat. carta partita; Ned. ook cherte-partij, verouderd) Schriftelijk stuk, waarbij een vervrachter (gewoonlijk eigenaar) een schip bemand ten gebruike geeft = vervracht aan een bevrachter. Men onderscheidt tijdcharter en reischarter, alnaar de vergoeding voor het gebruik = vracht wordt bepaald naar tijdsduur of in één som per reis (art. 453 N e d. W.v.K.). Bevrachtingen worden veel gesloten te Londen door bemiddeling van Londensche makelaars, ook tusschen niet-Engelsche partijen; dat dientengevolge veel Engelsche formulieren worden gebruikt, maakt nog niet Engelsch recht toepasselijk. Tusschen vereenigingen van vervrachters en bevrachters zijn talrijke vaste formulieren vastgesteld voor bepaalde transporten (kolen uit Engeland; graan van Noord- en Zuid-Amerika en van de Zwarte Zee, hout van de Oostzee) en ook meer algemeene formulieren, alle gewoonlijk met hun telegram-code-naam aangeduid: het algemeen formulier voor reisbevrachting heet Gencon; voor tijdbevrachting Baltime. De bevrachter beschikt over het geheele schip en de bemanning, maar deze blijft in dienst van den vervrachter, die ook tegenover derden aansprakelijk is uit aanvaring e. d. De bevrachter behoeft niet zijn eigen goederen te vervoeren, maar mag met bepaalde beperkingen ook goederen van derden vervoeren (art. 518 en 518 h).

Gewoonlijk wordt na de inlading nog een → cognos-

sement afgegeven, dat als ontvangstbewijs geldt, maar waarin ook voorwaarden van vervoer voorkomen. Als charter en cognossement afwijkende voorwaarden bevatten, geldt tusschen vervrachter en bevrachter de charter boven het cognossement, maar uitsluitend het cognossement geldt tusschen den houder-niet-bevrachter en den vervoerder. Verhouding tusschen cognossement en charter is dus dezelfde als tusschen geaccepteerden wissel en onderliggende verhouding: acceptant en vervrachter kunnen wel tegenover medecontractant beroep doen op de tusschen hen bestaande overeenkomst, maar derden-houders van cognossement of accept hebben rechten, zooals deze uit dit stuk blijken. Oorspronkelijk alleen in het zeevervoer gebruikelijk, heeft de charter ook bij de binnenvaart ingang gevonden. *Loeff.*

Belg. Recht. In België is het cognossement verplichtend zelfs indien er charter werd opgemaakt tusschen vervrachter en bevrachter; indien charter en cognossement afwijkende voorwaarden bevatten, geldt altijd het cognossement boven het charter, zelfs tusschen bevrachter en vervrachter. In de binnenscheepvaart is de c. niet gebruikelijk; zij wordt vervangen door het cognossement of door de bevrachtingsovereenkomst (arrêté d'affrètement). Dit laatste is een stuk, geteekend door bevrachter en schipper, dat de voornaamste bedingen van de bevrachtingsovereenkomst bepaalt en o.m. den naam van het schip, de natuur en de hoeveelheid te vervoeren koopwaar, de plaats van lading en van bestemming der vracht, enz. vermeldt. *Collin.*

Chartered Company (Eng., = Geoctrooieerde Compagnie). In Duitschland, Engeland, Nederland en Frankrijk kent de geschiedenis reeds eeuwen lang handelsmaatschappijen met recht van alleenhandel in zekere gebieden; later trok de overheid dier landen het politieke beleid in die gebieden aan zich. Voorbeelden zijn de Hanze, Eng. en Ned. O. en W.I. Comp. Bekend is ook de C.C. in Z. Afr.; zij ontving haar octrooi in Oct. 1889 en heesch de Britsche vlag achtereenvolgens in Masjonaland, Beetsjoeana-, Matabele- en Niassaland [zie de kaart van Afrika (staatkundig)], een gebied N. van de Karoo, W. van de Transvaal en N.waarts tot de Kongokolonie, 1 700 000 vierk. mijlen groot, met gezond klimaat en geschikt voor landbouw en veeteelt, rijk aan goudriffen; hist. belangrijk door de bouwvallen van Zimbabwe (Salomons mijnen ?) en het fabelachtige Monomotapa.

Eerste administrateur was A. R. Colquhoun, die veroveringen maakte op de Portugeezen (1891) en de stichter was van Oemtali, Victoria en Salisbury. Tweede adm. was dr. L. S. Jameson, berucht door inmenging in de binnenl. politiek der Transvaal (Strooptocht op 1 Jan. 1896) en stichter van Boelawayo en van de spoorlijn van Kimberley over Vrijburg en Mafeking naar Boel, en over Salisbury naar Beira. In 1923 werd dit gebied door de imperiale regeering aan het beheer der C.C. onttrokken, in 1924 een ander (Noordelijker) deel en deze als Zuid- en Noord-Rhodesië tot kroonkoloniën verklaard. Het was de kroon op de imperiale politiek van C. J. Rhodes, wiens omsingelende kolonisatie de insluiting der Boeren-republieken bewerkt had en daarmede hun eeuwenlangen trek naar het Noorden gestuit.

Lit.: Carton de Wiart, Les grandes comp. coloniales anglaises au 19e siècle (1899); D. Hannay, The great Chartered Companies (1926). *Besselaar.*

Chartermeester, ➢ Archief.

Charterpartij, het schriftelijk bewijs van een gesloten vervrachting en bevrachting. Ieder der partijen kan verlangen, dat van de overeenkomst een charterpartij wordt opgemaakt. De charter-partij kan op naam gesteld worden of aan order. Bij ➢ endossement van een charter-partij aan order gaan de rechten en verplichtingen van den bevrachter op den geëndosseerde over. *Witsenboer.*

Chartier, Alain, ➢ Alain-Chartier.

Chartisme (aanhangers worden Chartisten genaamd) is een organisatie van het Engelsche proletariaat met een staatkundig en een sociaal of socialistisch ideaal; het eerste doel was aan de arbeidende klassen invloed te bezorgen op de regeering, einddoel was echter de vervorming van de maatschappij.

Aanleiding tot deze beweging was de verdrukking der lagere standen; ondanks den vooruitgang in land, industrie en handel heerschte diepe ellende en groote ontevredenheid bij den arbeidersstand. Wel werd een wet uitgevaardigd, waardoor in de textielnijverheid eenige bescherming werd gegeven aan kinderen en jeugdige personen; ook de armenwet van 1834, welke de armoede wilde beteugelen door het inrichten van werkhuizen, waarin de armen zich niet gaarne zouden laten opnemen, nam de ontevredenheid niet weg, de klassenhaat werd er zelfs door aangewakkerd. Een vereeniging van werklieden te Londen, „the Working Men's association", maakte in overleg met eenige radicalen een ontwerp van een programma, dat leiden zou tot een nieuwe grondwet, het Charter van Engeland; in dit program, in 1837 tot stand gekomen en „Volkscharter" geheeten, werden de volgende zes punten opgenomen: 1° algemeen stemrecht der mannen, 2° jaarlijksche aftreding van het Lagerhuis, 3° geheime stemming, 4° afschaffing van de voorwaarde, dat men, om gekozen te kunnen worden, over een zeker vermogen of inkomen moest beschikken, 5° schadeloosstelling of honorarium aan de parlementsleden, 6° indeeling van den staat in gelijke districten. Deze punten tezamen vormden het Volks-Charter; wie zich daaraan aansloten, werden Chartisten genoemd. Bedoeling was zich meester te maken van den staat om dan de maatschappij te vervormen, waardoor de slechte sociale toestanden zouden verdwijnen en de overheersching der klasse der industrieelen, verbonden met de aristocratie, zou eindigen. Een groote propagandatocht werd geopend, vooral in de fabrieksdistricten Lancashire en Yorkshire, met de middelpunten Manchester en Liverpool; men drong door tot Chester en Northumberland, Durham, Glasgow en Edinburgh; de propagandisten stonden onder leiding van Henri Hetherington en werden gesteund door de opkomende democratische volkspers; groote arbeidersdemonstraties hadden plaats. Door de vele nieuw opkomende leiders ontbrak het echter aan eenheid in de leiding; naast de twee Ieren, Feargus O'Connor en Branterre O'Brien, stonden leiders op uit de arbeidersklasse zelf, zooals de boekdrukkersgezel Henry Vincent, de kleermakersgezel Robert Lowery, de schoenmaker Thomas Cooper, en uit de geestelijke voorgangers der gemeenten, die afgescheiden waren van de Engelsche staatskerk, „dissenters", welke de zijde kozen van het ontevreden volk, o.a. Josef Renier Stephens. Op

meetings, gesteund door de mannen der „tien-uren-beweging" dreigde men met een „heilige" algemeene staking en met revolutie. Het Chartisme werd een „vraagstuk van mes en vork, het beteekende goede huisvesting, voldoend loon en inkorting van den arbeidstijd" (Stephens). De regeering verbood de meetings en het middel van tegenweer, de fakkel-optochten.

Op de Conventie der gedelegeerden van de Chartisten te Londen, 4 Februari 1839, kwamen twee stroomingen tot uiting: de eene, welke zich wilde beperken tot zedelijke middelen van overleg, de andere, welke een beroep deed op macht en geweld. De Conventie, verlegd naar Birmingham, werd het eens over een staking van een „heilige maand", indien het volkscharter niet gunstig ontvangen zou worden door het Parlement; rollen papier met petities werden op karren naar het Parlement vervoerd; de petitie werd verworpen, een arbeidersopstand volgde, maar de Chartisten gingen de verantwoordelijkheid eener algemeene staking niet aan; de regeering vervolgde de leiders, meetings werden verhinderd, de fractie van het geweld had de actie doen mislukken. In 1840 werd de beweging hervat, echter geheel in de richting der „moreele middelen", en ze nam den naam aan van „the National Charter Association of Great Britain"; opnieuw diende men petities in, maar weer werd het volks-charter door het Parlement afgewezen. De Fransche revolutie van 1848 deed de Chartistische beweging herleven; en 3 April 1848 kwam de Conventie weer tezamen. In groote rijen zou men naar het Parlement trekken om de petitie voor het volkscharter opnieuw in te dienen. Lord Wellington kreeg echter de meest volledige volmacht, troepen en kanonnen om de veiligheid te bewaren. Hierop trokken de Chartisten zich terug. Nog eens hielden zij een Conventie, waarop hun eischen, als compromis tusschen de steeds meer uiteenloopende meeningen, in de bekende besluiten der Chartisten van April 1851 werden vastgelegd.

Het Chartisme heeft indirecten invloed gehad op de volksovertuiging ten opzichte van de bestaande sociale euvelen, op den groei der vakvereenigingen en op de sociale wetgeving (5 Aug. 1850 werd een wettelijke normaal-arbeidsdag ingevoerd voor vrouwen en jeugdige personen).

L i t.: Th. Carlyle, On Chartism (1839); R. G. Gammage, The history of the Chartist movement (1854); L. Brentano, Die Englische Chartistenbewegung (1874); H. P. G. Quack, Socialisten, personen en stelsels (III); H. Schlüter, Die Chartistenbewegung in England (1892); J. West, History of the Chartist movement (1920).
M. Verhoeven.

Chartisten, → Chartisme.

Chartoem, ook Khartoem, Chartoun of Chartum, → Khartoem.

Chartran, Theobald, Fransch portretschilder; * 1849 te Besançon, † 1907 te Neuilly-sur-Seine. C. won in 1877 den prijs van Rome. In datzelfde jaar schilderde hij in de kerk van Champigny-sur-Maine den marteldood van den H. Saturninus. Van 1881 tot 1883 vertoefde hij in Londen en na dien tijd terug gekomen in Parijs gaf hij zich uitsluitend aan de portretteerkunst. Telken jare ging hij naar New York en werd er de zeer geliefde portretschilder van de elegante wereld.

W e r k e n: portretten v. Leo XIII, président Carnot, kardinaal Gibbons, president Roosevelt. Verder werken in de musea te Caen, Besançon en Reims, Nat. Gal. te Londen en Vestibule v. d. Sorbonne te Parijs. *Haesaert.*

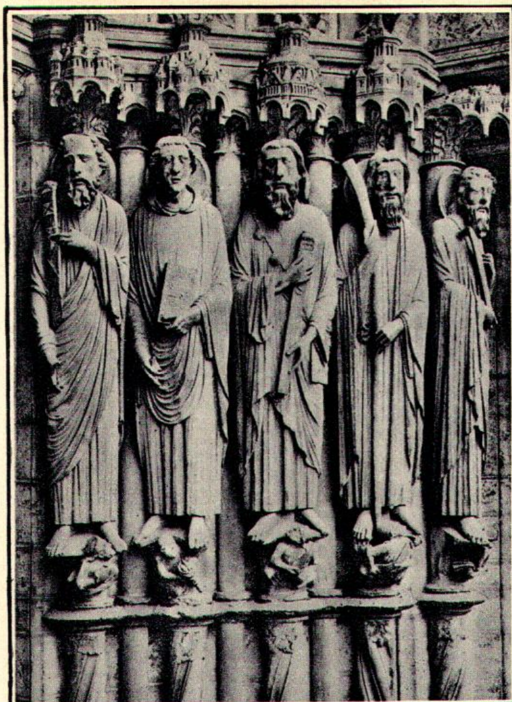
Chartres, hoofdstad van het Fransche dept. Eure-et-Loir (48° 27′ N., 1° 37′ O.), 25 357 inw. (1931); 107 m boven zee. Spoorwegknooppunt, landbouwmarkt voor Beauce (koren, vee), metaalindustrie. Bisschopszetel reeds uit de 4e eeuw (het oude C a r n u t u m). Het graafschap C. kwam in 1328 aan de Fransche kroon. De oudste zoon uit het huis Orléans voerde meestal den titel van hertog van Chartres. *Heere.*

K u n s t. Van de oude Gallo-Romeinsche stad zijn weinig meer dan fragmenten over (Musée archéologique). De middeleeuwsche ommuring met haar zeven poorten is op enkele muurstukken en de Porte Guillaume (14e eeuw) na gesloopt. Zie platen. Zie ook plaat t/o kol. 64 in dl. VI.

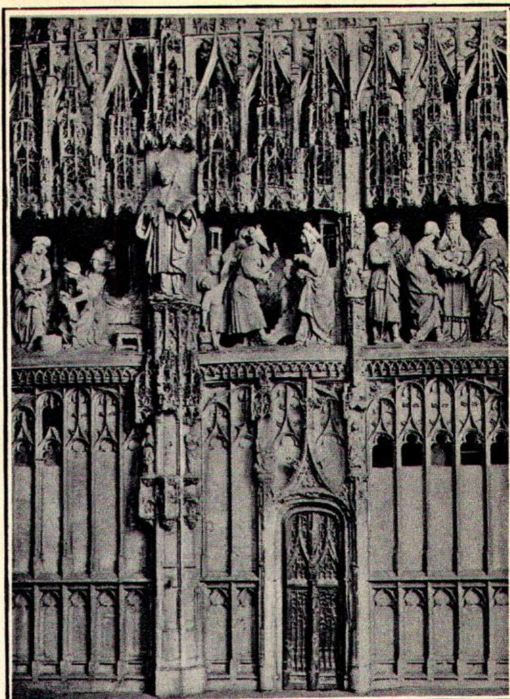
Het belangrijkste bouwwerk is wel de kathedraal Notre-Dame, op het hoogste punt der stad gelegen. Reeds in de 4e eeuw werd daar, op de plaats van een Druïden-heiligdom, een Mariakerk gebouwd, welke de Noormannen verwoest zouden hebben. Bisschop Fulbert begon in 1020 met den bouw van een kathedraal, doch deze werd in 1194 door den bliksem getroffen en verbrandde bijna geheel; enkel de crypte en twee torens bleven gespaard. De kerk, die er nu staat, is bijna onveranderd dezelfde als die, welke in 1260 geconsacreerd werd. Het schip is ruim 130 m lang en een der breedste van Frankrijk. De kerk is kruisvormig gebouwd: de zijschepen loopen door langs het koor, dat door twee omgangen omsloten wordt. Van de twee groote torens is de Z. toren de oudste (ca. 1165; Normandisch karakter), de andere („clocher neuf") werd 1507—1513 door Jean Texier van boven geheel vernieuwd en iets hooger dan de andere opgetrokken. Het prachtige drievoudige W. portaal, Portail royal geheeten, dateert uit de laatste helft der 12e eeuw en geeft als het ware den aanvang der Gotische beeldhouwkunst aan. Het bevat 119 beelden, personen uit het Oude Test. (langs de pilasters) en de verheerlijking van Christus en Maria (in de lunetten) voorstellend. Boven het roosvenster bevindt zich een galerij, waarin beelden van 16 koningen van Juda; daarachter verheft zich het fronton, op welks spits een beeld van den zegenenden Christus en op welks vlak een voorst. van Maria met twee engelen.

Van de vele bouwproblemen, die in de kathedraal van C. werden opgelost, vond die der steunbogen wel de meest gelukkige oplossing: zij gaan in twee met elkander verbonden en boven elkaar geplaatste kwartcirkels over het dak van den zijbeuk naar den breeden steunpilaar: de onderste boog is opengewerkt, de kleine zuilen loopen samen naar een denkbeeldig middelpunt. De torens op de viering en de transeptgevels zijn nooit afgemaakt. Het uitgebouwde drievoudige portaal van het Noordtransept heeft nog eenige Romaansche strengheid in zijn decoratie (1210—1220): voorst. uit het Oude Testament (ruim 700 beelden: invloed van het portaal der H. Maagd van Senlis). In de veel lossere en lichtere beelden van het Zuiderportaal (einde 13e eeuw) raadt men den invloed van de Notre-Dame van Parijs: verheerlijking van Christus, laatste oordeel, martelaren (linkervleugel), belijders (rechtervleugel), zegenende Christus. De stijlvolle figuren vertoonen nog niet het verfijnde van die der kathedraal te Reims.

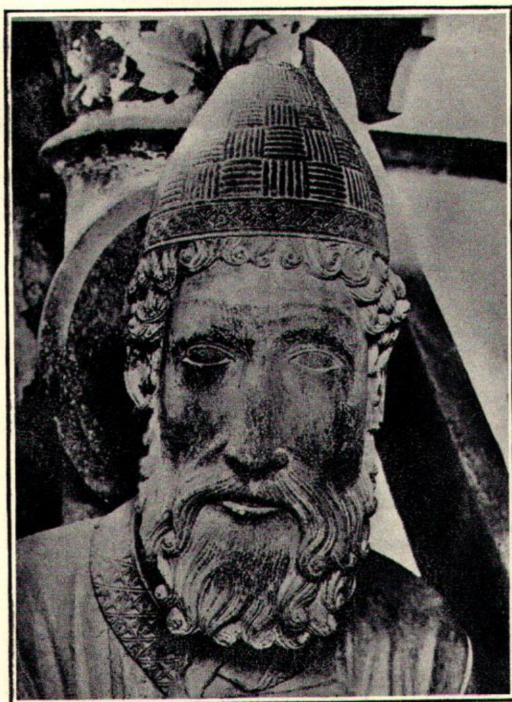
Het sober interieur werkt machtig door zijn architectonische vormen. Naast die van Bourges zijn de ramen van Chartres de volmaaktste van hun stijl en tijd:

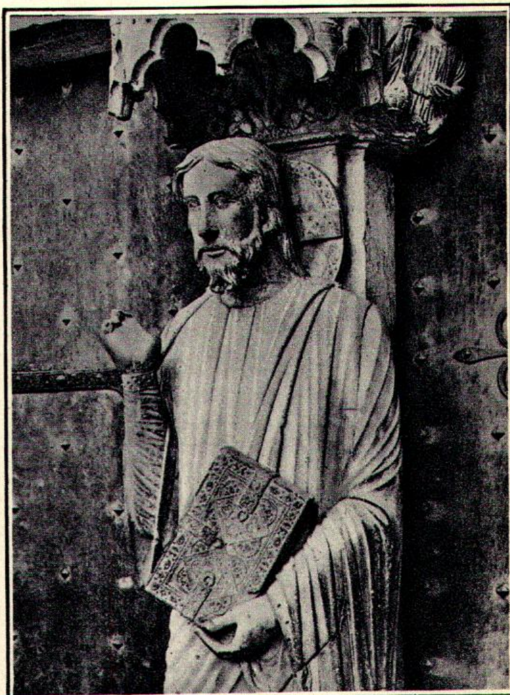
Zuidportaal, middeningang, V. l. n. r.: de HH. Paulus, Joannes, Jacobus de Meerdere en de Mindere, Bartholomaeus.

Koorafsluiting. Voorstelling van de geboorte van Maria, opdracht in den tempel, huwelijk van Maria en Joseph.

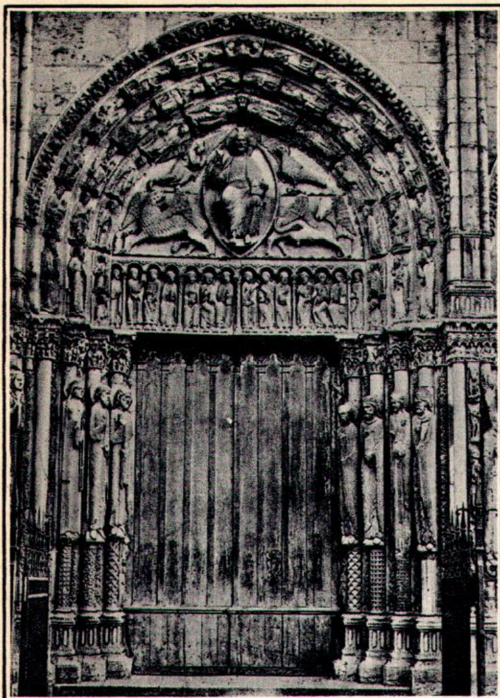

Noordportaal, middeningang. De H. Petrus.

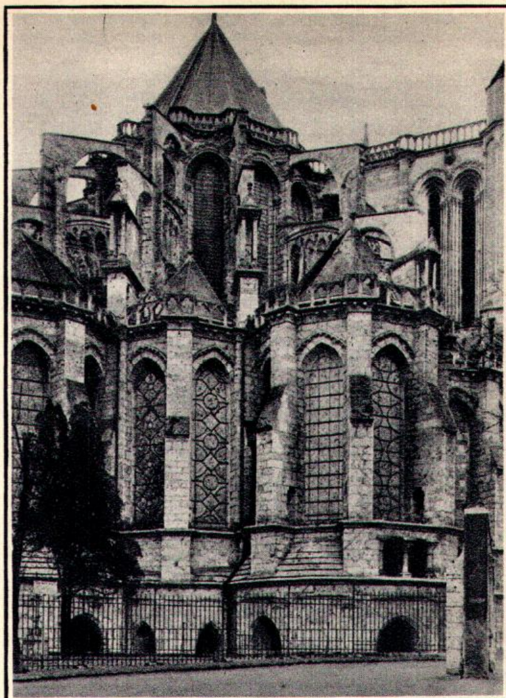

Zuidportaal, middenstijl. De onderrichtende Christus.

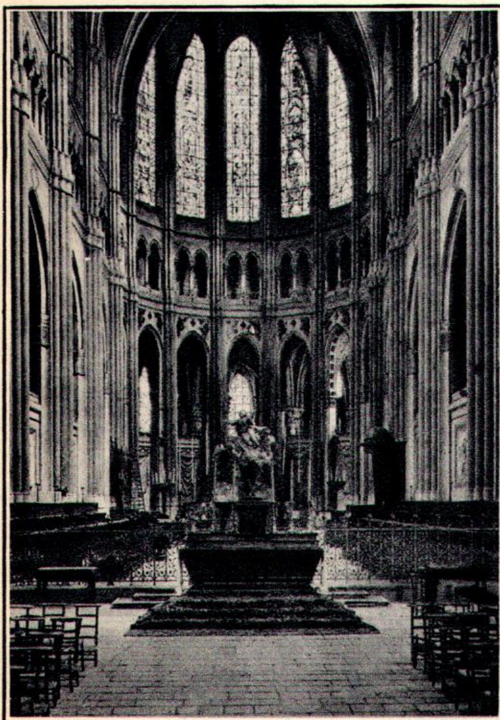
KATHEDRAAL TE CHARTRES II

„Portail royal", middeningang.

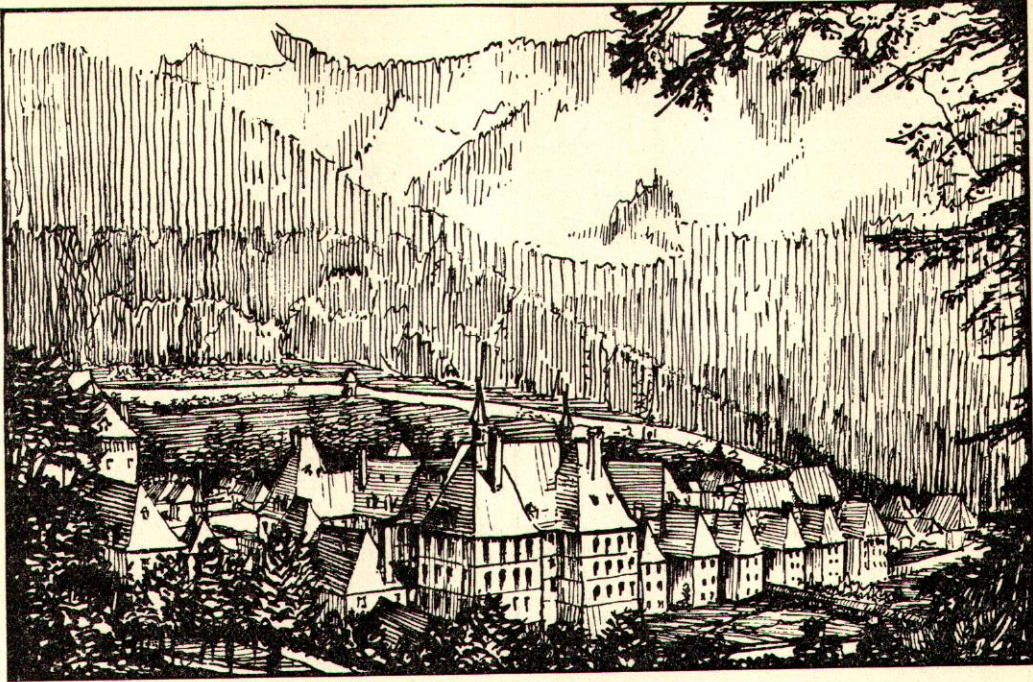
Absis.

Het koor.

Kooromgang.

La Grande Chartreuse.

die van den W. gevel (o.a. voorst. van den Jesse-boom) zijn uit het eind der 12e eeuw. Het meest bekende raam der Zuidzijde (13e eeuw) is dat der tronende Maria met Kind, overschaduwd door den H. Geest en vereerd door engelen („la belle verrière"); ook de beide roosvensters in het transept munten uit door wel overwogen compositie en brandend koloriet. Het koor wordt omgeven door een gebeeldhouwde omheining, waar in 40 groepen het Maria- en Christusleven is voorgesteld. Het werk werd door Jean Texier van Beaune (ca. 1514) begonnen, doch eerst in den aanvang der 18e eeuw voleind. In de crypte bevinden zich nog enkele resten van muurschilderingen uit de 13e eeuw; daar is ook de veel bezochte kapel van Notre-Dame sous Terre.

De S. André (geconsacreerd begin 12e eeuw) heeft in haar schip typische Normandische pijlers. De S. Pierre (deelen der zijschepen uit de 12e eeuw) is bekend om zijn vensters (13e en 14e eeuw). De S. Martin-en-Valle (12e eeuw) vertoont nog resten van een vroegere basiliek (10e eeuw); in de crypte Gallo-Romeinsche kapiteelen en enkele sarcophagen. De S. Aignan (overgang van Gotiek naar Renaissance) heeft 4 goede Renaissance-vensters.

Het oude stadhuis (vroeger Hôtel Montescot, 1614) is een voorbeeld van Fransche Renaissance. Verder zijn merkwaardig de vele huizen met houtconstructie (o.a. Maison du Saumon). Behalve het archeologisch Museum is er het Musée, waarin werken van Fransche meesters (Fragonard, Bouchot) en een tweetal van Goyen (o.a. gezicht op Dordrecht). De rijke bibliotheek bevat 1 500 hss.

L i t.: Mayeux, Monographie monumentale de l'église St. André de C. et de la chapelle St. Nicolas (1912); Jusselin, Vieilles maisons chartraines (1912); Clerval, Guide Chartrain. C. Ses monuments, sa Cathédrale ([5]1924); Houvet, La cathédrale de C. (7 dln. z. j.); Houvet en Delaporte, Les vitraux de la cath. de Ch. (z. j.). *Knipping.*

Chartres, Robert Philippe Louis Eugène Ferdinand van Orleans, hertog van, Fransch officier; * 1840 te Parijs, † 1910 te Chantilly. Hij was de tweede zoon van den hertog van Orleans en van prinses Helena; nam deel als officier aan den Secessie-oorlog in de Vereenigde Staten en aan den Fransch-Duitschen oorlog. Ten gevolge van het decreet van 23 Juni 1886 kreeg hij zijn ontslag als Fransch officier. In 1863 huwde hij met prinses Francisca Maria Amelia van Orleans, zijn nicht, dochter van den prins van Joinville.

W e r k e n: Souvenirs de Voyage (Parijs 1869); Introduction aux Campagnes de l'Armée d'Afrique (Parijs 1870); Histoire de la Guerre civile en Amérique (Parijs 1874). *Cosemans.*

Chartreuse, 1° Kartuizerklooster (La Grande Chartreuse), aldus genaamd naar het eerste klooster der Orde van den H. Bruno, gesticht in de woestenij van Chartreuse bij Grenoble. De kloostergebouwen, voornamelijk onder prior Innocentius Le Masson na een brand in 1676 in een zeer strenge zakelijke architectuur opgetrokken, beslaan een oppervlakte van 5 ha, omgeven door muren. Het complex bestaat uit twee groepen, waarvan een met de zgn. „Hôtellerie des Dames" (thans tot hotel ingericht) en een met de ca. 1300 verrezen, met kruisribgewelven overkluisde kapel; de groote kloostergang, gebouwd op trapeziumvormig grondplan, bestaat uit een hooger gelegen Zuidelijk gedeelte met kruisribgewelven (1145—1235), een middendeel, dat het kerkhof omsluit, uit 1326, gerestaureerd na den brand in 1676, en een

hieraan toegevoegd Noordelijk deel van 1595. Opmerkelijk zijn de zeer hooge en steile tentdaken, aldus gebouwd om het ophoopen van sneeuw te voorkomen, en die, met leien gedekt, gezamenlijk een oppervlak van 40 000 m² hebben. Moge La Grande Chartreuse, sinds de Kartuizers in 1903 werden verjaagd, haar ware sfeer hebben verloren, zij blijft toch altijd een belangrijk voorbeeld van een grooten Kartuizerkloosteraanleg. Sedert eenige jaren is het klooster door de Fransche regeering ingericht als rust- en vacantie-oord voor geleerden en hun gezinnen.

Lit.: A. Du Boys, La G.-C., tableau historique et descriptif de ce monastère enz. (Grenoble 1845); Jul. Taulier, Guide ... à la G.-C. (Grenoble 1860); U. Chevalier, Répertoire des sources historiques du Moyen Age, Topo-bibliographie (I Montbéliard, 1899, 665-666). *F. Vermeulen.*

2° Een boschrijk kalksteen gebergte in de W. Alpen tusschen Chambery en Grenoble. Hoogste top 2 073 m (Chamechaude). Zeer regenrijk. Genoemd naar het bekende klooster.

3° Likeur, onder leiding van Kartuizerbroeders voor den handel bereid. De Reformatie, het Josephisme en de Fransche Revolutie hadden de Kartuizerorde van haar middelen beroofd en verarmd. Op het einde der 18e eeuw bracht de procurator der voormalige chartreuse van Molsheim in den Elzas naar de Grande Chartreuse het recept mede van een elixir, dat voorheen aan de zieken van zijn convent goede diensten had bewezen. Ca. 1850 slaagde de procurator van het groote klooster bij Grenoble, Dom Louis Garnier, er in, aan de hand van het oude recept de bekende likeur te doen bereiden. Toeristen verspreidden de faam van dit product, zoodat allengs de bereiding op grooter schaal werd ondernomen. De opbrengsten stelden de Orde in staat niet alleen eenige haar ontroofde eigendommen terug te koopen, oude kloosters te herstellen en nieuwe te stichten, maar ook om tallooze kerken, kloosters, gestichten, liefdewerken en missiën regelmatig krachtig te steunen. Toen in 1903 het convent der Grande Chartreuse is verdreven en zijn bezittingen door den Franschen staat werden geroofd, heeft men de likeurbereiding voortgezet te Tarragona (Spanje). In 1934 is de stokerij weder als voorheen gevestigd te Fourvorie nabij de Grande Chartreuse.

Lit.: La Grande Chartreuse par un Chartreux (Grenoble 1930; Appendice). *Scholtens.*

Chartreusinen, → Kartuizerzusters.

Charybdis (Gr. myth.), draaikolk in de Sicilische zeeëngte. De Charybdis zwolg driemaal daags het zeewater in en braakte het ook driemaal weer uit. Toen Odysseus tusschen Charybdis en Scylla (een zich tegenover de C. bevindende rots) doorvoer, kwam hij te dicht bij Scylla, waardoor hij zes van zijn makkers verloor. *Weijermans.*

Chasaren, volksstam van Finschen oorsprong, gevestigd in het N. van den Kaukasus, bezat van 7e tot 11e eeuw een rijk tusschen Dnjepr en Kaspische Zee en beleed den Joodschen godsdienst.

Chasdai ben Isaak, Joodsch staatsman, die tijdens → Abder Rahman III de buitenlandsche aangelegenheden van diens rijk leidde.

Chasles, Michel, Fransch wiskundige; * 15 Nov. 1793 te Epernon, † 18 Dec. 1880 te Parijs. Kwam na 1837 als wiskundige op den voorgrond, werd in 1846 hoogleeraar aan de Sorbonne. C. hield zich bezig met historische onderzoekingen, met de meetkunde van het aantal en met de projectieve meetkunde. Bekend is het correspondentie-beginsel van C., dat zegt, dat een algebraïsche correspondentie (m, n) op een rechte m + n coïncidenties bezit.

Werken: Aperçu historique sur l'origine et le développement des méthodes en géometrie (Parijs 1837); Les trois livres de Porismes d'Euclide (reconstructie der Porismata van Euclides; Parijs 1860). *Dijksterhuis.*

Chasmogamie, → Bestuiving.

Chasmops, een → triboliet (pantserkreeft), uit het onder-Siluur.

Chassé, David Hendrik, baron, Ned. luitenant-generaal; * 18 Maart 1765 te Tiel, † 2 Mei 1849 te Breda. C. trad in 1775 in dienst als cadet bij het regiment „Munster”, werd 31 Mei 1781 luitenant, in 1795 luitenant-kolonel in Franschen dienst, in 1806 generaal-majoor, in 1811 baron en in 1814 luitenant-generaal. Daarna ging hij weder in Nederlandschen dienst over. Hij streed in 1799 in Noord-Holland, in 1800 tegen Oostenrijk, in 1805 bij Ulm en Austerlitz en daarna in Spanje tegen de Engelschen, waar hij den bijnaam van „général bayonette” verwierf. In 1814 streed hij in Frankrijk. In Nederlandschen dienst is hij bekend geworden door den bajonet-aanval bij Waterloo (1815), maar vooral door de rol, die hij gedurende den Belgischen opstand als commandant van Antwerpen speelde. Door zijn optreden (bombardement in 1830) bleef Antwerpen aan Nederlandsche zijde, tot na den tiendaagschen veldtocht. De citadel dier stad bleef ook na dien in Nederlandsche handen. Zij werd door Chassé van 30 Nov. tot 23 Dec. 1832 tegen de Franschen onder maarschalk Gérard verdedigd. Chassé's graf ligt te Ginneken. *v. Voorst.*

Chassepierre, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Virton, op de Fransch-Belg. grens, op 5 km van Florenville. Opp. 1 474 ha; ca. 650 inw. Gelegen aan de Semois. Zand- en rotsgrond. Bouwsteen- en kalkgroeven. Bloemmolens.

Chassériau, Théodore, Fransch schilder van den tweeden rang; * 1819 te Samana in San Domingo (Fr. kol.), † 1856 te Parijs. Naast Ingres en Delacroix bereikt zijn werk, dank zij een sterk gecultiveerden smaak en een groote technische vaardigheid, een hoogte, die in andere landen zelden overtroffen wordt. Hij schildert in hoofdzaak naaktfiguren, die uitmunten door een wonderbare weergave van de rhythmische golvingen van het lichaam en door een heel bijzondere kleurenschoonheid.

Werk: St. Merri, fresco, de H. Maria v. Egypte; St. Roch, de H. Franciscus Xaverius; verder in het Mus. du Louvre (Parijs) en mus. te Versailles. — Lit.: A. Bouvenne, Th. C., Souvenirs et indiscrétions (Parijs 1884); J. Meier Graefe, Entwicklungsgeschichte der mod. Kunst (I, 321-328). *Haesaert.*

Chasset, Louis, Fransch pomoloog, secretaris der Société pomologique de France te Villefranche bij Lyon.

Chassideeërs of Chassidim (= vromen) waren in tijd van Maccabeeën de anti-Hellenistische, strenggeloovige Joden (I Mac. 2. 42). Later werd de naam een eeretitel van Joodsche geleerden en mystici. De pharizeeën zijn voortgekomen uit hun kringen. Ten slotte was het de naam der aanhangers van een Joodsche sekte, in de 18e eeuw gesticht door Baal Sechêm Tob. Gods alomtegenwoordigheid wordt eenigszins pantheïstisch opgevat. Zij onderscheiden zich door een innig verkeer met God in gebed en door de heiliging van den arbeid. Opvolger Dob Beer († 1772). Zij bestaan nog en vormen een Joodsche sekte, die uitmunt door vroomheid. *C. Smits.*

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Chassis, → Automobiel (sub Inrichting).

Chastel, Jean, pleegde een aanslag op Hendrik IV van Fr. en werd ter dood gebracht; * ca. 1575, † 1594. Daar hij leerling der Jezuïeten was geweest, werden deze laatsten valschelijk van medeplichtigheid beschuldigd. P. Guignard werd terechtgesteld en de Orde uit Fr. verbannen (teruggekeerd 1605).

Lit.: Fouqueray, Hist. d. l. Compagnie de Jésus en France (II 1913, 379 vlg.). *Gorris.*

Chastelaine de Vergi, La, beroemde liefdesnovelle in verzen uit het einde der 13e eeuw; een drama der jaloerschheid. De hertogin van Bourgondië bemint een ridder; daar deze op haar aanzoeken niet ingaat, klaagt zij hem valschelijk bij den hertog aan; de ridder redt zich, door den hertog zijn liefde voor de chastelaine de Vergi bekend te maken. De hertogin komt achter het geheim en tergt er haar mededingster mede; deze, haar geheim verraden ziende, doodt zich; de ridder doorsteekt zich op haar lijk. Om het menschelijk gebeuren en de diepte van gevoel mag deze variant van Pyramus en Thisbe als een voorlooper beschouwd worden van den modernen roman. Het werd tot tweemaal toe in het Middelnederlandsch vrij bewerkt, door D. Potter in zijn Minnenloep (II, 430—588) opgenomen, en kwam ten slotte in een volksboek (ca. 1550) terecht.

Uitg.: van het Fr.: G. Raynaud (1910); van het Mnl.: Ph. Blommaert, Oudvlaemsche liederen (I Gent 1838); F. A. Stoett (Zutfen 1892). — Lit.: E. Lorenz, Die Kastellanin von Vergi in der Literatur (Halle 1909). *V. Mierlo.*

Chastelains de Coucy, Li, een uit de tweede helft der 13e eeuw dateerende liefdesroman van zekeren Jakemon de Sakesep, met het thema van het door den echtgenoot aan zijn vrouw als pastei opgediende hart van haar aanbidder. De dichter laat zijn verhaal spelen in den tijd van Lodewijk den Vromen en Karel den Kalen, al beschrijft hij met nauwkeurig realisme zeden, gebruiken, wapenen, enz. uit zijn eigen tijd. In het Mnl. bezitten wij een bewerking van hetzelfde thema, „van den Borchgrave van Coetchy” (3 800 vv. bewaard), die slechts van heel verre het Fransch volgt en waarin voornamelijk herinneringen uit onze gewesten voorkomen. Hetzelfde thema wordt nog behandeld door Boccaccio (Decamerone, IV, 9). Bij ons wordt een spel van den ridder van Coetchy vermeld; de romance van Brunenburch is op hetzelfde motief gebouwd, dat trouwens het eerst in een lai van Guirun wordt aangetroffen; ook bij Konrad van Wurzburg komt het voor en nog in de 19e eeuw bij Uhland, Sängerliebe.

Uitg.: van den Franschen roman door Crapelet (Parijs 1829); der fragmenten van het Mnl. door M. De Vries, in Tijdschrift voor Taal en Letterk. (Leiden 1887, 95 vlg.), en door Nap. de Pauw, Mnl. Ged. en Fragm. (Gent 1914, 446 vlg.). — Lit.: G. Paris, Romania (1872); Hauvette, Romania (1912, 184 vlg.). *V. Mierlo.*

Chastellain, Georges, Zuid-Ned. geschiedschrijver; * 1405 te Aalst, † Febr. of Maart 1475 te Valenciennes. Was historiograaf van Philips den Goeden en genoot ook de gunst van Karel den Stouten.

Werken: Chronique des ducs de Bourgogne 1419—1470 (uitg. door Buchon 1827); Récollection des merveilles advenues en mon temps (de overblijfselen van dit verloren werk werden uitg. door Molinet, 1831). — Uitg. van zijn gezamenlijke werken door Kervyn de Lettenhove (8 dln. 1863—'66).

Chastrès, gem. in de prov. Namen, ten N.O. van Walcourt, aan de Eau d'Heure; ruim 400 inw., grootendeels Kath.; opp. 678 ha; landbouw, tabak.

Chastre-Villeroux-Blanmont, gem. in Waalsch-Brabant; ca. 1 400 inw.; opp. 1 051 ha; landbouw; zand- en steengroeven; suikerfabriek. De gem. telt drie parochiale kerken: Chastre-Dame-Alerne, Villeroux en Blanmont.

Chasuarii (ant. geogr.), Germaansche stam bij den Beneden-Rijn, ten tijde van Tacitus naburen van de Angrivariërs en de Chamaven (Germ. 34). *Davids.*

Chatauqua-meer, een mooi meer in den staat Montana (V. S. van Amer., 48° N., 114° 14′ W.), 28 km lang; geregelde stoombootvaart op het meer, dat met verschillende spoorlijnen te bereiken is.

Château, Mattheus du, ook De Castro, kerkelijk schrijver; * te Rijsel, † 1579 aldaar. Hij was regulier kanunnik van Phalempin en abt aldaar, schreef een Epitome commentariorum Cornelii Jansenii in concordiam evangelii, dat drie uitgaven zag. Nog kent men van hem enkele onuitgegeven werken. *Erens.*

Chateaubriand, François René, vicomte de, Fransch schrijver en staatsman; * 7 Sept. 1768 te St. Malo, † 4 Juli 1848 te Parijs. Weinig verzorgde opvoeding en melancholische jeugd in het vaderlijk kasteel te Combourg. Verblijft, als onderluitenant, eenigen tijd te Parijs, schrijft verzen en knoopt kennis aan met letterkundigen als Lebrun-Pindare, Chamfort, La Harpe, Fontanes, enz. Na den dood van zijn vader en zoodra de Revolutie zijn regiment had ontbonden, scheept hij in voor Amerika (1791), zoogenaamd om den N.W. doorgang te vinden. Wanneer hij de aanhouding van Lodewijk XVI verneemt, haast hij zich naar Frankrijk terug (1792). Hij sluit zich aan bij het leger der Emigrés en wordt gekwetst tijdens het beleg van Thionville. Zijn genezing voltooit hij te Brussel en te Londen, waar hij vele dagen in de diepste armoede doorbrengt. In Londen verschijnt zijn eerste, onder invloed van Rousseau geschreven werk, L'Essai sur les Révolutions (1797). Van de lijst der émigrés geschrapt, is hij in 1800 terug te Parijs. De dood van zijn moeder en van zijn zuster en de overreding van Fontanes brengen hem terug tot de Kerk. Zoo ontstaat het dichterlijk apologetisch werk, dat hij te Londen had opgevat: Le Génie du Christianisme (1802); het maakt hem aanstonds beroemd. Hij wint zelfs de sympathie van Napoleon, die hem tot gezantschapssecretaris te Rome benoemt; dient echter ontslag in na de terechtstelling van den hertog van Enghien. Daarop reist hij naar het Oosten over Griekenland, naar Jerusalem, Egypte, N. Afrika en Spanje, en komt in Frankrijk terug in 1807. Hetzelfde jaar nog verschijnt René, in 1809 Les Martyrs, historisch epos in proza, en in 1811 Itinéraire de Paris à Jérusalem.

F. R. Chateaubriand.

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

C. bereikt het hoogtepunt van zijn politieke loopbaan tusschen 1815 en 1830. Als een der leiders van de koningsgezinde oppositie onder Napoleon (vgl. De Buonaparte et des Bourbons 1814) wordt hij tijdens de Restauratie tot „Pair de France”, gezant en minister benoemd. Slechts na de Juli-Omwenteling trekt hij zich uit het openbaar leven terug. Intusschen was nog verschenen Natchez (1826), een vervolg op René. Zijn twintig laatste levensjaren verdeelt hij tusschen het schrijven van zijn biographie, die hij vastlegt in de prachtige Mémoires d'outre-tombe (1848), en een schier dagelijksch bezoek aan het Salon van Madame de Récamier. Hij werd, zooals hij het gewenscht had, te St. Malo begraven, op een puntige, door de zee omspoelde rots.

Het is verkeerd tot Chateaubriand en alleen tot hem te willen terugbrengen de meeste groote thema's van het Romantisme: bijv. de geest van de Gothische kathedraal, „Le bon Sauvage” (vgl. Atala), of zelfs het „Génie” van het Christendom. Er bestonden reeds onderscheiden Atala's vóór Atala (1801); vgl. bijv. Azakia et Celario (1789). Ook J. J. Rouseau en Bernardin de Saint Pierre hadden reeds veel meer beroep gedaan op het gevoel dan op het redeneerend verstand om een basis te vinden voor het geloof.

Op Chateaubriand is evenmin „Le mal du siècle” terug te voeren, wel op Goethe's Werther, die de Franschen zóó diep had beïnvloed. Tientallen schrijvers vóór Chateaubriand hadden Grenade, de Alhambra, de grootheid en het verval der Abencéragen bezongen (vgl. Mlle. de Scudéry, Mme. De Villedieu, enz.). Hij gaf dus slechts een vasten vorm aan een bestaande mode. Het Romantisme heeft hij heel zeker niet verwekt, maar hij verleende aan een opkomende geestesstrooming het prestige van een geweldig schrijverstalent. Op zijn tijdgenooten heeft hij hoofdzakelijk ingewerkt als een symbool, gelijk Gigoux of Girodet hem hebben afgebeeld, met wild golvende haren, olympisch en satanisch tevens. De Romantiek heeft hij niet geschapen; wel de figuur van den romantischen held, en dit samen met Goethe en Byron. Maar tevens was hij een schitterend natuurschilder, de eigenlijke schepper van het dichterlijk proza, van de lyrische ontboezeming, en van den persoonlijken stijl. Zóó kon hij versleten themata jong, nieuw, frisch leven inblazen. Hij vereenigt in zich de aangeboren gevoeligheid van Rousseau met den zin voor het visueele van Bernardin de Saint Pierre. Daardoor is hij de groote leermeester geweest van V. Hugo en Michelet. Een andere, niet geringe verdienste is, dat hij aan het Romantisme een godsdienstigen inslag verleende, dien men nog navoelt, zelfs bij afvalligen gelijk G. Sand en V. Hugo.

Voorn. werken: Atala (1801); Le Génie du Christianisme (1802); René (1807); Les Martyrs (1809); Itinéraire de Paris à Jérusalem (1811); Les Natchez (1826); Aventures du dernier Abencérage (1826); Vie de Rancé (1844); Mémoires d'Outre-Tombe (1849—'50). — Uitg.: Volledige werken (Garnier, 12 dln. 1859—'61). — Lit.: Sainte-Beuve, C. et son groupe litt. sous l'Empire (1861); Victor Giraud, études litt. (1907); id., Le Christianisme de C. (2 dln.); A. Cassagne, La Vie Politique de C. (1911); G. Chinard, l'Exotisme Américain dans l'Oeuvre de C. (1918); Jules Deschamps, C. en Angleterre (1933). *Willemyns.*

Chateaubriant, Alphonse de, Fransch regionalistisch romanschrijver (Poitou); * 1877 te Rennes. Zijn bekroning in 1923 door de Fransche Academie, voor La Brière, een gezonde brok natuur, vestigde opnieuw de aandacht op zijn sober, aangrijpend Monsieur de Lourdines (Prix Goncourt), dat vóór den Wereldoorlog heel wat opgang had gemaakt. Zijn laatste roman, La réponse du Seigneur, spiritualistisch van strekking, leert den schrijver kennen als een ernstig denker.

Werken: Le Baron de Landrau, Madame De Buysse (novellen, verschenen in de Revue Bleue); Monsieur de Lourdines (1911); La Brière (1923); La Meute (novelle, 1927); La Réponse du Seigneur (1933). — Lit.: A. Thérive, Opinions litt. (1925). *Willemyns.*

Châteaudun, stad in het Fr. dept. Eure-et-Loir (48° N., 1° 20′ O.); 6 758 inw. (1926). Bekend is het kasteel van de graven Dunois met den 46 m hoogen toren uit de 12e eeuw en de mooie Renaissancetrap. In den oorlog van 1870 werd de stad verwoest door de Pruisen na verwoede gevechten met franc-tireurs. *Heere.*

Chateauneuf, Alexis de, Duitsch eclecticistisch bouwmeester; * 1799 te Hamburg, † 1853 aldaar. Vooral bekend om zijn gebouwen en herstellingswerken in Hamburg. Hij was een tijd lang leerling van Weinbrenner.

Château-Thierry, stad in het Fr. dept. Aisne (49° N., 3° 30′ O.); 8 266 inw. (1926). Geboorteplaats van Lafontaine. Industrie van leder, linnen en muziekinstrumenten.

Châtel, Ferdinand Toussaint François, stichter van de „Eglise catholique française”; * 9 Jan. 1795 te Gannat, † 13 Febr. 1857 te Parijs. Hij was eerst werkzaam als leger-aalmoezenier, werd door de Juli-revolutie van 1830 uit zijn ambt ontzet en stichtte in 1831 bovengenoemde sekte met een anti-trinitaire geloofsleer, een rationalistische kenleer en natuurlijke zedenleer; wat het uiterlijk betreft was veel van de oude Moederkerk overgenomen. C. stond als primaat aan het hoofd van deze sekte; aangaande de geldigheid van zijn wijding tot bisschop bestaat gegronde twijfel. In 1842 werd de „tempel” in de Rue du Faubourg St. Martin gesloten; C. vluchtte naar België en keerde in 1848 naar Parijs terug, waar hij in diepe armoede stierf. *J. v. Rooij.*

Chatelain, Emile Louis Marie, Fransch philoloog en palaeograaf; * 1851. Bibliothecaris aan de Sorbonne, redacteur van de Revue des Bibliothèques en Revue de Philologie.

Hoofdwerk: Palaeographie des classiques latins.

Châtelet, stad in de prov. Henegouwen, ten O. van Charleroi; opp. 1 117 ha; ruim 15 400 inw.; op den rechter oever van de Sambre; rivier van Acoz. C. ligt in het steenkoolbekken van Charleroi; landbouw, steenkoolmijnen, metaalnijverheid, aardewerk, brouwerijen. Middelbaar onderwijs, nijverheidsschool. Bezienswaardigheden: stadhuis, kerk, St. Rochuskapel, oude huizen; kasteelen. C. behoorde vroeger tot het prinsbisdom Luik; werd herhaaldelijk belegerd en vernield. *V. Asbroeck.*

Châtelet van Parijs, een gerechtelijke instantie, wier benaming ontleend is aan de plaats der zittingen te Parijs, waar de provoost (prévôt royal) van den Franschen koning in samenwerking (zulks met het oog op arbeidsverdeeling) met een reeks van functionarissen (bijzitters, assesseurs, enz.) recht sprak. Vooral sedert het midden der 14e eeuw was het c. van belang. Het rechtsgebied strekte zich territoriaal in hoofdzaak uit tot Parijs en naaste omgeving (la prévôté et vicomté de Paris). De justitiabelen uit dit gebied konden van vonnissen van het c. onmiddellijk

in hooger beroep gaan bij het → parlement van Parijs met voorbijgaan der tusscheninstanties (baljuw, bailli; seneschalk, sénéchal).

Lit.: E. Chénon, Hist. génér. du droit français publ. et privé (I 1926, 868 vlg.). *Hermesdorf.*

Châtel Guyon, badplaats in Auvergne voor ingewandsaandoeningen.

Chatelier, Henry Louis le, Fransch chemicus; * 8 Oct. 1850 te Parijs. Zijn verdiensten liggen op het gebied van het chemisch evenwicht. Verder construeerde hij verschillende meetapparaten. In 1907 werd hij lid van de Parijsche academie van wetenschappen.

Principe van le Chatelier. Dit luidt: „Iedere uitwendige actie op een systeem roept een verandering in zoodanige richting op, dat ten gevolge van die verandering de weerstand van het systeem tegenover de uitwendige actie vergroot wordt". Daar dit principe uit de 2e hoofdwet volgt, en men er niet altijd zeker van is, welke veranderlijken men moet kiezen, is het volgens Ehrenfest in het algemeen beter, de tweede hoofdwet in plaats van genoemd principe toe te passen. *J. v. Santen.*

Châtelineau, gem. in de prov. Henegouwen, ten O. van Charleroi; aan den linkeroever der Sambre; opp. 756 ha, ruim 18 000 inw.; steenkoolmijnen, ijzer- en staalbewerking, scheikundige fabrieken; oude heerlijkheid.

Châtellerault, arr.-hoofdstad in het Fr. dept. Vienne (46° 40′ N., 0° 40′ O.); 17 704 inw. (1931). Spoorwegknooppunt. Staalwaren, messen, huishoudelijke artikelen. Wapenindustrie.

Chatham, oorlogshaven aan de uitmonding van de rivier de Medway in de Theems (51° 22′ N., 0° 33′ O.); 45 000 inw. Belangrijke wapen- en machine-industrie.

Tocht naar Chatham, een der glansrijkste wapenfeiten uit de Ned. krijgsgeschiedenis. Om invloed uit te oefenen op den tragen gang der vredesbesprekingen te Breda, waar over een beëindiging van den Tweeden Eng. oorlog werd onderhandeld, vatte Johan de Witt een reeds eerder gekoesterd plan weer op en wilde den tegenstander in zijn land zelve aanvallen. Onder leiding van De Ruyter en Corn. de Witt zeilde de Holl. vloot in Juni 1667 naar de Theems en wist daar groote verwoestingen in de Medway aan te richten en schrik te verbreiden. Het Eng. admiraalsschip Royal Charles werd als tropee meegevoerd. *Cornelissen.*

Chatham-eilanden of Warekauri, eilandengroep in den Stillen Oceaan (44°—45° Z. en 175° 20′—177° W.), ten Z.O. van Nieuw Zeeland en daartoe behoorend. Opp. 970 km²; 600 inw. Goed klimaat; hierdoor kan de bevolking (Europ. en Maoris), maïs, haver, aardappelen en groenten verbouwen. Uitgangspunt voor de walvischvangst. Ontdekt 1791 door Broughton met schip Chatham. *Zwagemakers.*

Chatib (Arab.), hij, die de → Choetbah uitspreekt.

Châtillon, 1° Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Virton, op 11½ km van Aarlen. Opp. 852 ha, ca. 620 inw. Gelegen aan de Ton. Zandgrond. IJzerhoudende bronnen. Hoogovens, ijzersmelterijen.

2° (Eig.: Groot-Châtillon). Een vroegere plantage in Suriname van de familie van Aerssen van Sommelsdijk; sinds 1897 melaatschen-inrichting, waar 225 lijders van gouvernementswege verpleegd worden; aangrenzend ligt het Prot. gesticht → Bethesda.

Châtillon, → Jan van Blois, graaf van Châtillon.

Chatino, → Indianen van Middel-Amerika.

Chaton (Fr.) is in de edelsmeedkunst de naam voor de metalen holte, waarin een edelsteen gevat zit: zoo bij ringen en op boekbanden enz. Soms heet de ingevatte steen zelf chaton.

Chattabochee, rivier in de Ver. Staten van Amerika (32° 10′ N., 85° W.), ontspringt in de Blue Ridge, doorstroomt den staat Georgië, wordt grensrivier tusschen Georgië en Alabama, doorstroomt Florida onder den naam Appalachicola, en mondt uit in de Golf van Mexico.

Chattanooga, snelgroeiende stad in den staat Tennessee (V. S. van Amer., 35° 3′ N., 85° 17′ W.), aan de Chikkamauga en de bevaarbare boven-Tennessee; 119 798 inw. in 1930 (57 895 in 1920). Rivierhaven en spoorwegknooppunt. De practisch onbegrensde hydro-electrische krachtwinning op de Tennessee-rivier heeft van C. een der belangrijkste industriecentra van het Z. gemaakt. Veelzijdige industrie: hoogovens met nevenbedrijven, ijzer- en staalwerken, cement, katoen, steen- en pannenbakkerijen. Handel in graan, steenkool, ijzer, hout. In 1863 slag bij Chattanooga in den Amer. Burgeroorlog. *p. Cyrillus.*

Chattel, Ferd. J. van Rossum du, Ned. landschapschilder; * 1856 te Leiden, † 1917 op een terugreis uit Ned.-Indië. C. behoort tot schilders van den tweeden rang uit de Haagsche School en stond vooral onder invloed van Willem Maris. Hij bezat een gemakkelijken aanleg en vertoonde vooral als waterverfschilder een zeer groote vaardigheid. Zijn gul, enkelvoudig werk (een boschkant met een gracht; een zicht uit de Vecht met het spel van het zonlicht er op) viel in den smaak van het publiek. Werken in het Sted. Museum te Amsterdam en Den Haag.

Lit.: Marius, De Holl. Schilderkunst in de 19e eeuw (blz. 228); Alb. Plasschaert, 19e eeuwsche Holl. schilderkunst. *Haesaert.*

Chatten of Katten (ant. geogr.), Germaansche volksstam in het tegenwoordige Hessen. In 17 naChr. hield Germanicus een triumf naar aanleiding van de overwinning, op hen behaald. Later treden ze op als een deel der Franken. Volgens Tacitus (Germ. 29) waren de Bataven een deel der C. en, door burgeroorlog verdreven, naar het eiland der Bataven getrokken. *Davids.*

Chatterton, Thomas, Engelsch dichter; * 1752 te Bristol, † 1770 te Londen. Vreemd en vroegrijp kind, met sterke zucht naar het geheimzinnige, kwam hij door het lezen van oude handschriften ertoe, middeleeuwsche gedichten te schrijven op naam van een 15-eeuwschen monnik Thomas Rowley, o.a. Battle of Hastings. Langen tijd werd door velen die fictie voor waarheid aangenomen. Ook „eigen" gedichten gaf hij uit, o.a. Resignation, die, hoewel minder dan de „middeleeuwsche", getuigen van groot talent. In Londen schreef hij satiren voor politieke blaadjes, doch werd slecht betaald. Van ellende heeft hij zelfmoord gepleegd. Zijn levenstragedie werd door A. de Vigny 1835 dramatisch, door A. Penzoldt 1928 episch behandeld. *v. d. Eerenbeemt.*

Vigny maakte (1835) C. tot het type van den onbegrepen en miskenden dichter, die, antisociaal hoogmoedig, in opstand tegen een materialistische en conventioneele maatschappij, eindigt in dramatische zelfvernietiging.

Uitg.: Complete Poetical Works, door Southey

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

and Cottle (1903); door Bohn (1842); Rowley Poems, door Hare (1911). — Lit.: Doutrepont, Les types populaires de la littérature française (II Brussel 1928, 309 vlg.).

Chattertoncompound is, vnl. uit guttapercha bestaand, isoleermateriaal uit de electrotechniek.

Chatti, → Hettieten.

Chattien noemt men de jongste afzetting van het Oligoceen. De naam is ontleend aan den stam der Chatten.

Chattoesas, → Bogas-Keui.

Chattoesil (Chattoesilisj), koning der Hettieten (ca. 1298—1260 v. Chr.). Hij sloot een kortstondig verbond met Kadzjaman-Toergoe vanBabylon, om zich in den rug te dekken tegen het opkomende Assyrië (→ Salmanassar I) en was daardoor in staat met Egypte een vredestractaat te sluiten, waardoor zijn machtspositie in Syrië werd bevestigd (1272). Dit is het oudste internat. tractaat, waarvan de tekst ons is overgeleverd. Ramses II deed er twee kopieën van graveeren op de tempels te Thebe, terwijl de Hettietische lezing (in spijkerschrift) te Bogas-Keui gevonden werd. In 1259 ging C. persoonlijk met groote praal zijn dochter ten huwelijk geven aan den pharao. De scène staat afgebeeld en beschreven op den voorgevel van den Ramsestempel te Aboesimbel in Egypte. *Simons.*

Chattuariërs (ant. geogr.), Germaansch volk aan de Ruhr; deel der Franken.

Chaucen (ant. geogr.), Germaansche stam aan de N.W. kust van Duitschland, bij den benedenloop van Eems, Wezer en Elbe, sedert Drusus aan de Romeinen bekend (5 na Chr.), onder souvereiniteit van Rome, door Publius Gabinius Secundus onderworpen (41), die daardoor den bijnaam Chaucius kreeg; ze pleegden zeerooverij op de Gallische kust (47); breidden zich uit naar het Z. en W. en gingen later op in de Saksen. *Davids.*

Chaucer, Geoffrey, de grootste Engelsche dichter in de middeleeuwen; * tusschen 1340 en 1345, † 1400. Hij was de zoon van een rijk Londensch wijnhandelaar en staatsambtenaar, werd page aan het hof, nam deel aan een veldtocht naar Frankrijk, waarbij hij in 1360 eenige weken in gevangenschap geraakte, en trad daarna, misschien reeds in 1361, in den dienst van John of Gaunt, jongeren zoon van koning Edward III. Eenige jaren later huwde hij Philippa de Roet (uit Henegouwen), wier zuster later met John of Gaunt huwde. Op den dood van John of Gaunt's eerste gemalin, lady Blanche of Lancaster († 1369), schreef C. zijn eerste groote origineele gedicht, The Boke of the Duchesse. Van 1370 tot 1378 nam hij deel in 7 of 8 diplomatische zendingen namens het Engelsche hof. Deze brachten hem niet alleen naar Vlaanderen en Frankrijk, maar ook minstens tweemaal (in 1373 en 1378) naar Italië (Milaan, Genua, Florence). Intusschen had hij in 1374 een staatsambt met een vast inkomen gekregen bij de Engelsche douane. Tegelijk onderhield hij als schildknaap nauwe persoonlijke betrekkingen met het hof, vooral met John of Gaunt, door wiens toedoen hij meerdere gunsten ontving van groote financieele beteekenis. Hoe zijn dichterroem tot in het buitenland was doorgedrongen, blijkt uit een ballade, aan C. gericht in 1386 door den voornaamsten Franschen dichter van dien tijd, Eustache Deschamps. In hetzelfde jaar nam hij zijn ontslag als staatsambtenaar, vestigde zich op het platteland bij Greenwich, waar hij werd aangesteld tot vrederechter en waar hij voor een paar maanden werd gekozen tot lid van het parlement. Van 1389 tot 1391 nam hij echter weer een zeer gewichtig ambt waar; hij kreeg het toezicht over de koninklijke paleizen. Het is onbekend, waarom hij na minder dan twee jaar zijn ontslag nam. Men heeft gemeend, dat C. in zijn laatste levensjaren tot armoede is vervallen. Daarvoor is geen enkel bewijs. Kort voor zijn dood huurde hij nog op langen termijn een huis in den kloostertuin van Westminster; hij werd in de kloosterkerk zelf begraven in October 1400. Het is voor latere Engelsche dichters en schrijvers de grootste eer geweest, die de natie hun geven kon, als zij werden begraven zoo dicht mogelijk bij het graf van C., in de Poets' Corner van Westminster Abbey. Bij zijn dood waren vermoedelijk nog twee dochters en twee zoons in leven: Elizabeth, die was ingetreden in de adellijke abdij van Baking; Agnes, die hofdame was van koning Hendrik IV; Lewis, die 10 jaar oud was in 1391, toen zijn vader de Astrolabe voor hem beschreef, en vooral sir Thomas, die als schatrijk edelman gestorven is in 1434. Alleen omtrent Lewis bestaat echter algeheele zekerheid.

G. Chaucer.

Uit zijn levensloop blijkt, dat C. een even practisch Engelschman moet geweest zijn als Shakespeare, en nog meer dan Shakespeare een man van de wereld. Practisch inzicht en nuchtere evenwichtigheid verhinderden hem evenmin als Shakespeare een groot dichter te zijn. Twee eeuwen lang heeft zijn dichterlijk voorbeeld de geheele Engelsche en Schotsche dichtkunst beheerscht. Shakespeare zelf stond aanvankelijk nog onder zijn invloed. Zijn voornaamste werken zijn: The Boke of the Duchess, een vertaling van Boethius' De Consolatione, Troilus and Cressida (vrij bewerkt naar Boccaccio), Parlement of Foules (deels naar Dante en Boccaccio), Legende of Good Women (deels naar Boccaccio), tal van kostelijke kleinere gedichten en vooral ten slotte The Canterbury Tales. Dit is een bundel verhalen en verhandelingen in poëzie en proza, ernstig en luimig, stichtelijk en onstichtelijk, plat en verheven, vertaald en oorspronkelijk, geschreven op verschillende tijden na 1370 en pas omstreeks 1390 vereenigd tot één groote raamvertelling naar het model van Boccaccio's Decamerone. Toen schreef C. een geestigen proloog, waarin hij een zeer heterogeen gezelschap in een herberg bijeenbrengt, om samen ter bedevaart te gaan naar Canterbury; daar zijn bij den jovialen maar slimmen waard de ridder en de schildknaap, de non en de monnik, de kloosterbroeder en de aflaatprediker, de klerk en de advocaat, de koopman en de schipper, de molenaar, de kok, de hofmeester, de dorpspastoor, de boer en de parmantige vrouw van Bath, die al vijf mannen had geringeloord. Het gezelschap bestaat uit 30 personen en ieder zal op de lange reis van Londen naar Canterbury, die 3 of 4 dagen duren

zou, een verhaal vertellen om den tijd te korten. De beste verteller zal bij den terugkeer in de herberg getracteerd worden door de anderen. Zoo worden de verschillende verhalen in den mond gelegd van verschillende personen, wier karakter en levensomstandigheden min of meer bij het verhaal passen. Toen C. zijn Proloog schreef, was hij van plan nog een groot aantal nieuwe verhalen en verhandelingen te schrijven, want volgens dien Proloog zou ieder van de 30 bedevaartgangers 4 verschillende verhalen vertellen: twee tijdens de heenreis, en nog twee op den terugkeer naar Londen. Dan zou de bundel dus uit niet minder dan 120 verhandelingen en verhalen bestaan hebben. Van dit groote plan is echter niets gekomen. De Canterbury Tales bevat behalve den Proloog slechts 24 stukken, waaronder twee in zeer prozaïsch proza; te zamen toch reeds meer dan 26 000 regels.

C. is de grootmeester in de dichterlijke vertelkunst: levendig, nuchter, spontaan, onuitputtelijk, vol humor en vol ernst, die alles veredelt, wat hij aanraakt. C. is de Katholieke dichter in den meest volledigen zin van het woord.

U i t g.: De werken van C. zijn in meer dan 60 hss. uit de 15e eeuw tot ons gekomen. Het beste is het beroemde Ellesmere hs. van ca. 1420, dat eertijds behoorde aan de familie Egerton-Ellesmere in Engeland en zich nu in de bibliotheek van den heer Huntington in Californië bevindt. Gedrukte uitgaven zijn reeds bezorgd door Caxton in ca. 1478 en ca. 1484. De beste nieuwere uitg. zijn die van W. W. Skeat (7 dln. 1894—1900; 4 dln. 1929, 1 dl. 1913); en van A. W. Pollard (1898, met vele herdrukken). Troïlus and Cressida afzonderlijk in critische uitg. door R. K. Root (1926). De Canterbury Tales afzonderlijk door J. M. Manly (1928); een vertaling in vloeiende Hollandsche verzen door A. J. Barnouw (2 dln. 1930—'32). — L i t.: is zeer omvangrijk. Zie D. D. Griffith, A Bibliography of Chaucer (1926). Nieuwere monogr. vooral door E. Legouis (1913); G. L. Kittredge (1915); R. K. Root (1924); J. M. Manly (1925); A. Brusendorff (1926); T. Vallese (C. visto da un Italiano, 1930); Le Chanoine C. Looten (1931, vooral over C.'s Katholiciteit); G. K. Chesterton (1932); J. L. Lowes (1934). *Pompen.*

Chaudes-Aigues, in Frankrijk (dept. Cantal; 620 m), heeft de warmste bronnen van Frankrijk (57°—82°).

Chaudet, A n t o i n e D e n i s, Fransch beeldhouwer, schilder en teekenaar; * 1763, † 1810 te Parijs. C. was leeraar aan de Ecole des beaux arts te Parijs en was de uitverkoren kunstenaar van Napoleon I; hij is dan ook vnl. bekend om zijn talrijke beelden van den Franschen keizer, zijn beschermheer. Het werk van C. vertoont naast een strenge Klassieke vormgeving een pathetischen inslag en neigt zelfs hier en daar naar het sentimenteele.

Aanvankelijk heeft hij een voorliefde gekend voor de Rococo, maar dank zij een degelijke studie van de Klassieken en vooral van het werk van Canova (zijn ideaal gebleven) heeft hij ten slotte partij gekozen voor het neo-Klassicisme. Zijn werk is kenmerkend voor het plastisch ideaal van de officieele wereld uit den keizertijd.

W e r k e n: o.a. Le dévouement à la patrie (mus. Coutances); buste v. Napoleon (mus. Angers); Opwekking v. Oedipus (Louvre). *Haesaert.*

Chaudfontaine, gem. ten Z.O. van Luik, in de Vesdervallei; opp. 810 ha, 1 900 inw.; bergland, steengroeven; metaalnijverheid; warme en minerale bronnen; toeristisch centrum; vesting la Rochette; oude heerlijkheid.

Chaufoe of C h o e f o e, → Cheops.

Chauleur, het in de Ned. suikerindustrie gebruikelijke woord voor de mengbakken, waar de kalk met het verwarmde diffusiesap wordt gemengd (→ Suikerfabricage).

Chaulieu, G u i l l a u m e A m f r y e, a b b é d e, Fransch dichter van het Anacreontische genre, uit den kring van Ninon de Lenclos, maar die de schildering der wulpschheid verdiept met beschouwingen over de vergankelijkheid van het leven. * 1639 te Fontenay, † 27 Juni 1720 te Parijs. Zijn beste gedichten zijn: Fontenay, La Retraite, Mon portrait, La Goutte et la Mort. *Willemyns.*

L i t.: Sainte-Beuve, Causeries du Lundi (I).

Chaulmogra-boom, de eenige soort van het plantengeslacht G y n o c a r d i a, nl. odorata, behoorende tot de familie der Flacourtiaceae, is afkomstig uit Achter-Indië. De zaden, welke in de Indische bazars algemeen verkocht worden, leveren een gezocht geneesmiddel tegen melaatschheid. Op de Filippijnen schijnen de medici er bij patiënten van jeugdigen leeftijd opmerkelijke resultaten mee te hebben bereikt. De boom wordt dan ook op de Filippijnen op groote schaal aangeplant.

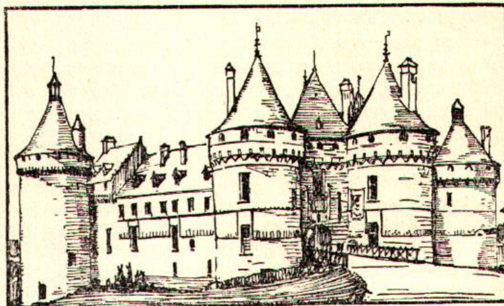
Chaulmogra-olie, lichtbruine, weeke massa, die, volgens de Ned. Pharm. Ed. V, verkregen wordt door warme persing van de zaden van Taraktogenos Kurzii. Andere pharmacopeeën beschrijven als zoodanig een olie uit verschillende Hydnocarpussoorten. In de laatste decennia ook in de officieele geneeskunde gebruikt tegen lepra, voor inwendig gebruik de olie als zoodanig, gemengd met andere, voor inspuiting o.a. de gezuiverde natronzeep en de esters van chaulmogra- en hydnocarpuszuur.

L i t.: Comm. Ned. Pharm. Ed. V (III). *Hillen.*

Chaumette, P i e r r e C a s p a r d (noemde zichzelf A n a x a g o r a s), Fransch revolutionnair; * 1763 te Nevers, † 1794. Komt na verwaarloosde jeugd (matroos; lit. en med. studies) in Parijs en verdwaalt er in de Revolutie; onverzoenlijk vijand van de Girondijnen en wreed terrorist; preekt klassenstrijd en communistische jeugd- en armenzorg. C. drijft de sluiting van de Parijsche kerken door; organiseert met Cloots den eeredienst der Rede, wat voor Robespierre aanleiding wordt hem onder de guillotine te brengen. *V. Claassen.*

Chaumont, 1° l u c h t k u u r o o r d in de Zwitsersche Jura boven Neuchâtel (1 145 m).

2° K a s t e e l in dept. Loir-et-Cher, ca. 1470 begonnen voor Pierre d'Amboise, voortgezet door Charles I d'Amboise en den kardinaal d'Amboise

Kasteel Chaumont.

(† 1510), wiens wapen den ingang siert, en aan wiens

bemoeiingen de Italiaansche Renaissance-elementen zijn toe te schrijven, waarvan dit bouwwerk een der vroegste voorbeelden in Frankrijk vertoont. Het kasteel bestaat uit drie een binnenplaats omvattende vleugels, waarvan de N.W. met den W. toren nog uit den eersten bouwtijd dagteekenen, terwijl de Z. en O. vleugels, eveneens in laat-Gotischen stijl, tot den tijd van Charles I behooren; deze invloed der Renaissance ziet men aan den gevel van den Oostvleugel op het binnenplein en aan de groote trap. In 1560 kwam C. aan Diana van Poitiers, die een merkwaardige weergang boven ingang en Oostvleugel liet aanbrengen, in middeleeuwschen trant. In 1739 liet Nicolas Bertin de Vaugien den toen bestaanden, vierden N. vleugel sloopen, om een uitzicht over het Loire-dal te krijgen. Het kasteel is ca. 1880 gerestaureerd door den architect Sanson en den beeldhouwer Margotin, en bevat aanzienlijke verzamelingen oude meubelen, wandtapijten (15e en 16e eeuw), schilderijen, beeldhouwwerken en andere kunstvoorwerpen.

L i t. : L.Bosseboeuf, Le Château de C. dans l'histoire et les arts (Tours 1903) ; F. Gebelin, Les chateaux de la Renaissance (Parijs 1927, 79-80). *F. Vermeulen.*

Chaumont, H e n r i, Eerbiedwaardige; * 11 Dec. 1838 te Parijs, † 19 Mei 1896 aldaar. Juist in dezen tijd kwam een nieuwe vorm van religieus leven op, nl. vereenigingen van personen, die een kloosterlijk leven leidden en toch geheel en al in de wereld bleven. Abbé C. stichtte de vereeniging van de Dochters van den H. Franciscus van Sales (in samenwerking met de eerbiedwaardige Caroline Carré de Malberg), het Gezelschap van de Priesters van den H. Franc. van Sales en de Sodaliteit der Zonen van den H. Franc. van Sales. Zijn geschriften, bestemd voor zijn drie stichtingen, zijn geheel en al geïnspireerd op de Salesiaansche leer. *J. v. Rooij.*

Chaumont-en-Bassigny, hoofdstad van het Fr. dept. Haute-Marne (48° 6′ N., 5° 10′ O.) ; 15 941 inw. (1931), 314 m boven zee. Spoorwegknooppunt. Handschoenen- en wolindustrie. 1 Maart 1814 besloten de Geallieërden hier, dat Frankrijk terug gebracht moest worden tot de grenzen van 1789.

Chaumont-Gistoux, gem. in Waalsch-Brabant; ca. 1 300 inw.; opp. 1 343 ha; landbouw ; witzandgroeven. Chaumont en Gistoux zijn twee afzonderlijke parochiën.

Chaussée, N i v e l l e d e l a, → Nivelle de la Chaussée.

Chaussée-Notre-Dame-Louvignies, gem. in de provincie Henegouwen, ten N. van Bergen; opp. 1 197 ha; ruim 1 000 inw.; leemachtige landbouwgrond; merkwaardige Romaansche kerk en oude vesting; oude heerlijkheid.

Chauvinisme, overdreven patriotisme, verbonden vaak met een even ziekelijke vijandige gezindheid t.o.v. andere landen. Chauvin is de hoofdpersoon, een domme recruut, uit het blijspel „La cocarde tricolore", in 1831 te Parijs opgevoerd. De auteurs waren Th. en H. Cogniard. In een nummer van de „Figaro" (1882) beweert een oud Parijzenaar het model voor dezen hoofdpersoon gekend te hebben als een veteraan van Napoleon I. Toch was volgens Tobler de naam Chauvin al vóór 1831 in gebruik voor jonge soldaten, nl. op Charlet's afbeeldingen uit het Fransche soldatenleven (Archiv. f. d. Stud. d. neueren Spr. (1891, 86). Wundt vond het een opmerkelijk voorbeeld van beteekenisverandering (Völkerpsych [2]I, 2e gedeelte, 580). *Brouwer.*

Chaux de Fonds, L a, stad in kanton Neuchâtel (Zwitserl.), in een dal van het Jura-gebergte, 995 m. Ca. 39 000 inw. (meest Prot.). Spoorwegknooppunt. School voor horlogemakers. C. is het centrum van de horloge-industrie, welke in deze onvruchtbare streek in 1705 ingevoerd werd door Jean Richard en thans nog het hoofdmiddel van bestaan vormt (ca. 300 000 horloges per jaar). Verder instrumentenfabricatie.

Chavantes, Indianenstam in Brazilië. → Indianen van Zuid-Amerika.

Chavin de Huanta, plaats in het hoogland van Peru, waar een belangrijk reliëf uit den tijd van het oude Peru gevonden is.

Chazaren, Turksche volksstam in Zuid-Rusland. Vormde in de 9e eeuw een machtig Chazarisch Rijk; hoofdstad Astrakan. Bezweek in 965 voor de Russen.

Cheb, Tsjechische naam voor → Eger.

Check, → Chèque.

Cheddar, stadje in het graafschap Somerset (Eng., 51° 15′ N., 2° 50′ W.) aan den voet van de uit Jurakalk bestaande Mendip-heuvels en er mede verbonden door de beroemde Gorge, welke door steile kalkwanden (cliffs) wordt gevormd. In de cliffs beroemde grotten. C. telt 3 000 inw. Ten Z. van Cheddar de beroemde vlakte van Somerset met belangrijke veeteelt en kaasbereiding. De Cheddar-cheese wordt tegenwoordig ook in Friesland gefabriceerd. *G. de Vries.*

Cheddarkaas, de meest bekende Engelsche harde kaassoort, cilindrisch van vorm, 23 tot 36 cm hoog, doorsnee 40 cm, weegt ca. 40 kg. Wordt, behalve in Engeland, ook veel in N. Amerika en Nieuw Zeeland gemaakt, terwijl ook verschillende Friesche kaasfabrieken gedurende een deel van het jaar of het geheele jaar ze fabriceeren. Bij verzending worden ze in kratten verpakt. Ze zijn volvet of halfvet (30+). *Verhey.*

Chedeville, J o s e f M i c h a e l, seminarie-president; * 28 Sept. 1770 te Mechelen, † 18 Nov. 1847 aldaar. In 1794 priester gewijd te Antwerpen. In de revolutieperiode met levensgevaar werkzaam in zijn geboortestreek. In 1804 hoogleeraar te Warmond, 1811—'39 president van het seminarie aldaar; sinds 1839 ambteloos. C. kwam in 1827 in aanmerking voor een bisschopszetel. Hij was een man van invloed in zijn tijd.

L i t. : J. C. v. d. Loos, Gesch. v. h. sem. Warmond tot 1853 (1932). *de Haas.*

Chef d'équipage, oudste onderofficier van het schippersvak aan boord van een oorlogsschip. Hij is hoofd van de onderofficieren, korporaals en manschappen, ongeacht zijn rang. In vele aangelegenheden staat hij rechtstreeks onder den eersten officier.

Cheffontaines (a Capite Fontium), C h r i s t o p h., Minderbroeder. Werd 1571 minister-generaal en ijverde voor de tucht. Onvermoeid bestreed hij de dwaalleeringen, maar verviel tot overdrijvingen in zijn geschriften, wat hem in groote moeilijkheden bracht.

L i t. : Holzapfel, Handb. (310, 481); Wadding-Sbaralea, Scriptores Ord. Min. (Rome 1906—'08). *v. d. Borne.*

Chefredacteur, → Hoofdredacteur.

Chefren (C h a f r e), pharao der 4e dynastie, die een pyramide en andere bouwwerken oprichtte naast de groote pyramide van Gizeh. Soms wordt hem ook de bouw der Sfinx te Gizeh toegeschreven.

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Cheiranthus, → Muurbloem.

Cheiro. . . . (< Gr. cheir = hand), zie ook → Chiro. . .

Cheirolepis (< Gr. cheir = hand, lèpis = schubbe), een uitgestorven vischsoort uit het Devoon (old red sandstone) van Schotland, Rusland en Canada.

Cheiroptera, → Handvleugeligen.

Cheirotherium (< Gr. cheir = hand, thèrion = dier), een tot de Cetacea (→ Zeekoeien) behoorend zoogdier.

Cheirotonia (Gr.), het uitsteken van de hand; wijze van stemming in de Oud-Grieksche volksvergadering.

Chekhow, → Tsjechow.

Chelan-meer, meer in den staat Washington (V. S. van Amer., 48° N., 120° 20′ W.), schilderachtig gelegen. Het wordt gevoed door de Sehekin-rivier, waarop de beroemde Regenboog-watervallen. Watert af op de Columbia-rivier. Veel buitenverblijven, geregeld stoombootverkeer.

Chelczicky, → Tsjeltsjickij.

Chelidon, → Huiszwaluw.

Chelidonia, Heilige; † 13 Oct. 1152 te Subiaco. Reeds vroeg zeide zij de wereld vaarwel, was later abdis in een klooster bij Subiaco en tenslotte kluizenares bij de grot van den H. Benedictus. Om haar deugd en de gave der profetie stond zij bij haar tijdgenooten in hoog aanzien. Haar lichaam rust in de abdijkerk van Subiaco en geniet heden ten dage nog een hooge vereering. Feestdag 13 Oct. *J. v. Rooij.*

Chelidonium, → Stinkende gouwe.

Cheliodhromia of H a l o n e s o s, een van de eilanden der N. Sporaden (Griekenland, 39° 20′ N., 23° 54′ O.), 82 km² groot, ca. 1 000 bew.; tot 457 m hoog. Plaats: Halonesos.

Chelléen, de tweede periode van het Oud-Palaeoliticum, zoo genoemd naar de vindplaats Chelles.

Chelles, plaats in Fr. (Dept. Seine-et-Marne), waarnaar het Chelléen is genoemd.

Chelm (vroeger C h o l m), Poolsche stad in provincie Lublin; 24 000 inwoners.

Chelmos, gebergte in het N. van den Peloponnesus in het O. van Achaia; vnl. kalksteen; 2 355 m hoog.

Chelmsford, hoofdstad in het graafschap Essex (Eng., 51° 45′ N., 0° 31′ O.), aan de lijn Harwich—Londen; ong. 24 000 inw. IJzer- en meelfabrieken. Zetel van een Anglicaanschen bisschop.

Chelmsfort, lord F r e d e r i c k J o h n N a p i e r T h e s i g e r, Britsch staatsman; * 12 Aug. 1868. Van 1905 tot 1909 was hij gouverneur van Queensland, van 1909 tot 1913 van Nieuw-Zuid-Wales, en van 1916 tot 1921 vice-koning van Indië. Met Montagu was hij ontwerper van belangrijke wijzigingen aan de Indische Constitutie van 1919. First Lord of Admiralty in het kabinet Mac Donald van 1924. *Cosemans.*

Chelone, → Schildpadden; → Schildpadbloem.

Chelonidae, zeeschildpadden, een familie, behoorende tot de klasse der reptielen.

Chelsea, stad in den staat Massachusetts (V. S. van Amer., 42° 26′ N., 76° 2′ W.), voorstad van Boston. Ca. 45 800 inw. Tot 1739 Winnisimmett geheeten. C. is vooral industriestad: drukkerijen, scheepsbouw, schoenen, radioartikelen, rubberproducten. Woonstad.

Cheltenham, badplaats met 50 000 inw. in het graafschap Gloucester (Eng., 51° 55′ N., 2° 5′ W.), aan het riviertje de Chelt, een zijrivier van de Severn. Alcalische en ijzerhoudende bronnen. Behandeling van leveraandoeningen en malaria. Vooral ook bezocht door lijders aan spijsverterings- en nierkwalen. Prachtig gebouwde stad in den Regent-stijl; vestigingsplaats voor vele gepensioneerde ambtenaren uit Engelsch-Indië. *G. de Vries.*

Chelura, → Vlookreeft.

Chelydidae, → Schildpadden.

Chemal, → Sjamal.

Chemehoeevi (Chimehuevi), Sjosjonenstam in Californië. → Indianen van Noord-Amerika.

Chemicaliën, ook chemische producten of chemische praeparaten, noemt men die stoffen, die door de chemische industrie of in het laboratorium langs scheikundigen weg zijn bereid. Zoo bijv. zwavelzuur, zoutzuur, loog, soda, geneesmiddelen, kleurstoffen, springstoffen, enz. Zeep, suiker, alcoholische dranken, leer, kaarsen en meel worden gewoonlijk niet onder de chemicaliën gerangschikt. *Hackmann.*

Chemie o f s c h e i k u n d e noemt men dat deel der natuurwetenschappen, dat zich bezig houdt met de studie van den bouw, de eigenschappen en de omzettingen der materie. De naam scheikunde geeft dus slechts een gedeelte weer van de problemen, waarmede de wetenschap zich bezig houdt. De herkomst van den naam chemie is onduidelijk; waarschijnlijk staat ze in verband met het Egyptische woord chemi, dat zwart beteekent. Dit woord was echter in de Oudheid gelijktijdig de beteekenis voor Egypte (zwart land). Vermoedelijk is dus bedoeld de Egyptische kunst. De Egyptenaren waren van de volkeren der Oudheid wel zeer bedreven in de kennis der natuurwetenschappen. Men verdeelt de chemie in de z u i v e r e en de t o e g e p a s t e c h e m i e. De zuivere chemie is dat gedeelte der chemie, dat zich alleen met de wetenschappelijke studie bezig houdt, zonder op technische en economische vraagstukken in te gaan. Men verdeelt de zuivere chemie in verschillende takken, als organische c., anorganische c., analytische c., theoretische of algemeene (physische) c., electrochemie, physiologische c., pharmaceutische chemie, enz. *Hackmann.*

Chemie der aarde, → Geochemie.

Chemigraphie is in de graphische kunst de naam voor alle soort graveerwerk, waar de chemie totaal of voor het grootste deel het werk van den graveur overneemt.

Chemin des Dames, s l a g b ij d e n, een slag in den Wereldoorlog. Na de bezetting der hoogten, die de vlakte domineeren, door de Franschen, trokken de Duitschers zich uit de Zuidelijke positie terug, en, ten gevolge van de hevige aanvallen van de Franschen, achter de Ailette. Tijdens het voorjaars-offensief van 1918 bezetten de Duitschers den C. des D. weer tot 11 October. → Siegfriedstellung. *Cosemans.*

Chemisch analyst, Chemisch analyst-examen, → Analyst.

Chemische binding. Een der groote problemen in de scheikunde is dat der chemische binding. Reeds door Berzelius werd in 1819 verondersteld, dat de c. b. terug te voeren was op de electrische kracht, die tegengesteld geladen deelen van een molecule op elkaar uitoefenen. Daarna is die theorie langen tijd door vele andere theorieën verdrongen, totdat een eeuw later (1916) door Kossel (en in eenigszins anderen vorm door Lewis) een op de atoomtheorie van Bohr gebaseerde theorie gegeven werd, waarin weer de c. b.

als een in wezen electrostatisch verschijnsel werd beschouwd. Deze theorie is door vele anderen vervolmaakt, o.a. door het in aanmerking nemen van de grootte der ionen en hun deformatie (polarisatie) door krachtvelden van naburige ionen. Op grond van de theorie van Kossel wordt dus aangenomen, dat bijv. in het natriumchloride-molecule zoowel natrium als chloor als (enkelvoudig geladen) ionen voorkomen. De theorie is in staat allerlei eigenschappen, als bindingsenergie, dissociatie-energie, complexvorming, kristalstructuur e.d., quantitatief te beschrijven. De theorie van Kossel levert alleen een bevredigende verklaring van de c. b., zoolang men te doen heeft met de binding tusschen ongelijke atomen, d.w.z. met de h e t e r o p o l a i r e of p o l a i r e b i n d i n g. Bij de zgn. h o m o ö p o l a i r e b i n d i n g of binding tusschen gelijknamige atomen (in bijv. N_2, J_2, H_2 e.d.) is er geen enkele reden om aan te nemen, dat in deze moleculen tegengesteld geladen ionen voorkomen. De nieuwe quantentheorie schijnt nu echter ook voor de homoöpolaire binding een goede verklaring te kunnen geven (Heitler en London 1928). De theorie van de homoöpolaire binding staat echter nog maar in den aanvang van haar ontwikkeling, in tegenstelling met de theorie der polaire binding, welke reeds vrij ver gevorderd is. De polaire verbindingen hebben over het algemeen een hoog kook- en smeltpunt en lossen in water en andere oplosmiddelen onder ionenvorming op; homoöpolaire verbindingen zijn meestal vluchtig en lossen slechts weinig in water op en vormen geen ionen in oplossing. Tot de homoöpolaire binding rekent men ook de binding, welke de metaalatomen in een metaalkristal bijeen houdt; ook de binding in het organische molecule wordt er toe gerekend. Tusschen de uitgesproken polaire en homoöpolaire verbindingen bestaan vele tusschenstadia. De nieuwe quantenmechanica schijnt ook uitzicht te geven op een verklaring van deze overgangen, waarmede dus beide soorten van chemische binding, alhoewel in wezen zeer verschillend, vanuit één gezichtspunt bezien kunnen worden. Zie verder ook het artikel → Binding (chemische).

L i t. : A. E. van Arkel en J. H. de Boer, Chemische binding als electrostatisch verschijnsel (1930 ; ook als Duitsche uitgave , iets aangevuld, 1931) ; Leipziger Vorträge : Molekülstruktur (Leipzig 1931) ; A. Eucken, Grundriss der physikalischen Chemie (Leipzig 1933).

A. Claassen.

Chemische energie is de vorm van energie, die een systeem van stoffen bezit als gevolg van het feit, dat deze stoffen met elkaar in reactie kunnen treden. Bij deze reactie gaat de c.e. in andere energievormen als warmte, geluid, licht, electrische energie e.d. over. Als voorbeeld van stoffen met een grooten inhoud aan c.e. zijn te noemen brandstoffen (steenkool) en explosiefstoffen. In engeren zin verstaat men onder c.e. de zgn. v r ij e e n e r g i e, d.i. de in uitwendigen arbeid om te zetten energie, die bij een isotherm (d.i. bij constante temperatuur) en omkeerbaar verloopende reactie vrij komt. Deze vrije energie wordt bij benadering gemeten door de bij een reactie vrijkomende warmte. *A. Claassen.*

Chemische formule is de in de chemie gebruikte korte schrijfwijze, waaruit de qualitatieve zoowel als de quantitatieve opbouw eener chemische verbinding uit de samenstellende elementen is af te lezen. De c.f. wordt verkregen door de symbolen der elementen, waaruit het molecule bestaat, achter elkaar te schrijven, terwijl elk symbool voorzien wordt van een getallen-index, die aangeeft, hoeveel atomen van dat element in het molecule voorkomen. Zoo is bijv. de c.f. voor zwavelzuur H_2SO_4, hetgeen beteekent, dat een molecule zwavelzuur is opgebouwd uit twee atomen waterstof, een atoom zwavel en vier atomen zuurstof. Met behulp van de bekende atoomgewichten van H, S en O kan nu ook berekend worden, welk gewicht aan zuurstof in een bepaald gewicht aan zwavelzuur voorkomt.

Behalve deze bruto-formule, die alleen de procentische samenstelling en het moleculair gewicht aangeeft, kent men ook de structuur-formule, die in het platte vlak en in de ruimte geteekend kan zijn. Zij geeft de bindingswijze en opeenvolging der atomen, in het laatste geval ook de plaatsverhouding.

A. Claassen/Tellegen.

Chemische industrie noemt men die industrie, waarbij men in hoofdzaak gebruik maakt van chemische, bacteriologische of fermentatieve processen. Ze is het sterkste ontwikkeld in Duitschland. De chemische industrie in Nederland en zijn koloniën is sterk ontwikkeld wat betreft artikelen als petroleum, kunstzijde, margarine en spijsvetten, gist en spiritus, suiker en electrische artikelen. Hiervoor neemt Ned. dan ook een belangrijke plaats in op de wereldmarkt. Vrijwel alle takken der chemische industrie zijn hier vertegenwoordigd. Van de zgn. zware chemicaliën ontbreken slechts weinige, o.a. sodafabrieken, waarvan in Ned. alleen raffinaderijen aanwezig zijn. De ontwikkeling der chemische industrie in een land hangt ten nauwste samen met de aanwezigheid van grondstoffen voor die industrie, zoodat een toename bemerkbaar is, indien nieuwe grondstoffen worden gewonnen of de bestaande intensiever geëxploiteerd worden (zoutindustrie te Boekelo, Stikstofbindingsbedrijf der Staatsmijnen). Een belangrijke uitzondering hierop vormt het hoogovenbedrijf te Velsen, dat de grondstoffen grootendeels uit het buitenland betrekt. Niettegenstaande de grondstoffen in Ned. aanwezig zijn, is er nog een belangrijke invoer van kleurstoffen en geneesmiddelen. Oplosmiddelen worden hier in toenemende mate, ten deele langs biologischen weg, vervaardigd. De laatste jaren is, ten gevolge van de daling der stroomprijzen, een meerdere toepassing der electrochemische processen te constateeren.

Hackmann.

Chemische oorlog, → Gasoorlog.

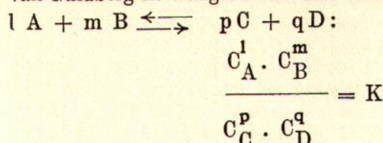
Chemische sedimenten, → Sedimenten.

Chemische strijdmiddelen, → Gasaanvallen; → Strijdgassen.

Chemische technologie is de leer van de werkwijzen en de apparatuur, waarvan men zich in de chemische industrie bedient.

Chemisch evenwicht. Wanneer tusschen twee of meer stoffen een chemische reactie plaats heeft, kan het voorkomen, dat deze reactie niet ten einde verloopt, maar zoodanig, dat uitgangsstoffen en gevormde stoffen naast elkaar in een bepaalde verhouding blijven bestaan. Deze toestand heet c. e. Dit beteekent dus, dat wanneer uit A + B A′ + B′ gevormd wordt, tegelijkertijd A′ en B′ weer reageeren onder vorming van A + B. Chemisch wordt dit geformuleerd door de evenwichtsvergelijking A + B $\rightleftarrows$ A′ + B′. De hoeveelheden, waarin de bestanddeelen in het evenwicht voorkomen, worden bepaald

door de wet van de chemische massawerking of wet van Guldberg en Waage. Deze luidt voor het evenwicht

$$l\,A + m\,B \rightleftarrows p\,C + q\,D:$$

$$\frac{C_A^l \cdot C_B^m}{C_C^p \cdot C_D^q} = K$$

Hierin beteekenen C_A, C_B enz. de concentraties van de verbindingen A, B enz. in den evenwichtstoestand. De grootheid K (evenwichtsconstante) is alléén afhankelijk van de temperatuur. De samenstelling van het mengsel in evenwicht is dus onafhankelijk van de beginconcentraties. De temperatuurinvloed is zoodanig, dat verhooging van temperatuur het evenwicht naar den kant van de endotherme reactie verschuift. Bovenstaande geldt voor zgn. h o m o g e n e evenwichten, d.w.z. evenwichten, die zich afspelen in een enkele → phase, bijv. alleen in den gastoestand. Naast deze homogene evenwichten onderscheidt men nog de h e t e r o g e n e evenwichten, waaraan meerdere phasen deelnemen. Voor elke phase afzonderlijk gelden dan de regels voor het homogene evenwicht; voor het evenwicht tusschen twee phasen geldt het evenwichtsprincipe of de verdeelingswet van Nernst. Volgens deze wet is de verhouding der concentraties van een bepaalde molecule-soort in deze twee phasen een alleen van de temperatuur afhankelijke constante. Het geheel der heterogene evenwichten wordt beheerscht door den → phasenregel van Gibbs.

L i t.: zeer uitvoerig is het standaardwerk van H. W. Bakhuis-Roozeboom, Die heterogenen Gleichgewichte (5 dln. 1901—1918); iets korter is G. Tammann, Lehrbuch der heterogenen Gleichgewichte (1924); een goed overzicht geeft A. Eucken, Lehrbuch der chemischen Physik (1930). *A. Claassen.*

Chemische verbinding heet het product van de vereeniging van twee of meer elementen tot een nieuwe stof. De c. v. heeft geheel andere eigenschappen (smeltpunt, kookpunt, dichtheid, enz.) dan de grondstoffen, waaruit zij is opgebouwd. Daar een molecule eener verbinding opgebouwd is uit atomen der samenstellende elementen, worden de verhoudingen, waarin deze elementen in de c. v. voorkomen, uitgedrukt in de atoomgewichten als eenheid, steeds gegeven door geheele, betrekkelijk kleine getallen. Zij onderscheidt zich hierin van het mengsel, waar deze verhouding juist continu variabel is. Toch bestaan er gevallen, waarin het dikwijls moeilijk is te beslissen, of men met een mengsel dan wel met een c. v. te doen heeft (bijv. adsorptieverbindingen). *A. Claassen.*

Chemische Vereeniging, N e d e r l a n d s c h e, 15 April 1903 te Den Haag opgericht, omvat verreweg het grootste gedeelte der Nederlandsche chemici, die aan universiteit of hoogeschool hun opleiding ontvingen. Gegevens over de totstandkoming en hetgeen zij heeft verricht, vindt men in het nummer van 17 Juli 1928 van het Chemisch Weekblad. Verdere bijzonderheden (statuten, huishoudelijk reglement, de secties, de chemische kringen, commissies, enz.) treft men aan in deel I van het Chemisch Jaarboekje. → Chemisch Weekblad; Recueil des travaux chimiques des Pays-Bas. *Jorissen.*

Chemische vergelijking is de voorstelling van een scheikundige reactie door → chemische formules. Zoo geeft de c. v. $H_2 + J_2 \longrightarrow 2HJ$ de vorming van joodwaterstof uit jodium en waterstof weer. De richting van de pijl geeft het verloop der reactie aan. In plaats van de pijl wordt ook dikwijls het gelijkteeken geschreven, waardoor in het midden gelaten wordt, hoe de reactie verloopt. Quantitatief leert ons bovenstaande vergelijking, dat uit een molecule waterstof en een molecule jodium twee moleculen joodwaterstof gevormd worden. Men geeft nu aan het symbool H_2 ook de beteekenis van een gewicht, nl. zooveel gram als het atoomgewicht (resp. moleculairgewicht) bedraagt. Bovenstaande vergelijking kan dus ook gelezen worden als: 2 gram waterstof + 254 gram jodium leveren 256 gram joodwaterstof.

Daar bij een chemische reactie noch atomen vernietigd, noch atomen gevormd worden, moet steeds het totale aantal atomen van een element in het linkerlid der vergelijking gelijk zijn aan het totale aantal van dat element in het rechterlid. *A. Claassen.*

Chemische verwantschap, → Affiniteit.

Chemisch Jaarboekje. De eerste uitgave van dit boekje verscheen onder den titel „Scheikundig Jaarboekje" in 1899. Het werd in 1904 tevens het Jaarboekje der Nederlandsche Chemische Vereeniging. De eerste redactie bestond uit: dr. W. P. Jorissen, B. A. van Ketel, ap., H. C. Prinsen Geerligs, dr. L. Th. Reicher en J. Rutten, scheik. ir. Het bestaat thans uit verschillende deeltjes, o.a. een met tabellen, een, dat van vele chemische tijdschriften de bibliotheken aangeeft, waar zij te raadplegen zijn, en een, dat hetzelfde van zeer vele boeken op chemisch gebied aangeeft. *Jorissen.*

Chemisch Weekblad, tijdschrift, orgaan der Nederlandsche Chemische Vereeniging en der Vereeniging van de Nederlandsche Chemische Industrie, voor het eerst uitgekomen 3 Oct. 1903. De eerste redacteuren waren dr. W. P. Jorissen en dr. L. Th. Reicher; laatstgenoemde trad einde 1910 uit de redactie. Over het tot stand komen van het Chemisch Weekblad en iets van zijn ontwikkeling zie men het nummer van 17 Juli 1928. *Jorissen.*

Chemise (Fr.) = hemd; → Ondergoed.

Chemitypie is een hoogdrukprocédé, door den Deen Carl Püb uitgevonden (1846). In een zinken plaat wordt het ontwerp diep geëtst, de groeven vult men dan aan met een metaal, dat tegen de inwerking van het zuur bestand is, daarna wordt de plaat geslepen, weer geëtst, waardoor de teekening in reliëf overblijft. *Knipping.*

Chemnitz, industrie- en handelsstad, op 2 na de grootste van Saksen, ligt in een vlak dal aan de N. helling van het Ertsgebergte aan de gelijknamige rivier, 308 m boven zeeniveau. Knooppunt van spoorwegen aan de hoofdlijnen Dresden—Hof—München en Leipzig—Chemnitz. De vlieghaven onderhoudt geregelde diensten met Brunswijk, Hannover, Bremen; Dresden, Breslau; Praag; Mariënbad; Plauen en Neurenberg.

Door het voorkomen van belangrijke steenkoollagen tusschen C. en Zwickau is C. sinds het begin der 19e eeuw sterk gegroeid als textielstad en stad voor machinebouw. Door deze snelle uitbreiding werden 16 plaatsen geannexeerd. Het totaal aantal inwoners bedraagt (1930) een 380 000, waarvan 91% Prot. en 3,6% Kath.

De industrie levert kousen, handschoenen, tricotage's, tapijten, machines voor spinnerij en weverij, auto's, fietsen; verder is er een belangrijke chemische industrie; papier- en cartonnagefabrieken.

De talrijke fabrieken beheerschen ook het stadsbeeld.

Van de oude ommuring is slechts de Rote Turm behouden gebleven. Aan het C. der M. E. herinneren nog het raadhuis (1619), de markt met nieuwbouw van 1911, de Jacobikerk (14e eeuw) en ten N. van de stad het Benedictijner klooster (1136—1539), later keurvorstelijk slot, waarvan nog kloosterhof en kruisgangen over zijn; de slotkerk dagteekent van 1136. *Lips.*

Chemnitz, 1° Bogislaw Philipp von, Duitsch geschiedschrijver; * 1605 te Stettin, † 1678. C. kreeg van Oxenstierna de opdracht, den Zweedschen oorlog in Duitschland te beschrijven. Hij schreef met kennis van vele Zweedsche staatsstukken en in anti-Habsburgschen zin. Slechts twee deelen van zijn werk verschenen in zijn eigen tijd, resp. in 1648 en 1653; de twee latere in 1855 en 1859.

Lit.: Gallatti, Der Kgl. Schwedische Krieg des B. P. v. C. und seine Quellen (1902). *v. Gorkom.*

2° Martin, met Melanchton de grootste theoloog van het Lutheranisme, * 1522 te Freuenbrietzen in Brandenburg, † 1586 te Brunswijk. Hij hield te Wittenberg voorlezingen over Melanchton's Loci en werd in 1554 predikant, in 1567 superintendent te Brunswijk. In zijn geschriften verdedigde hij de Luthersche avondmaalsleer, en bestreed de aanhangers van Osiander, de Jezuïeten en vooral het Concilie van Trente.

Werken: o.a. Examen Concilii Tridentini (4 dln. 1563—1573, nieuwe uitg. 1861), een werk, dat met zijn valsche voorstelling van de Kath. leer jarenlang richting gaf aan de Prot. polemiek, maar thans alleen nog historische waarde heeft. Als commentaar op Melanchton's Loci schreef hij zijn Loci theologici (Frankfort 1591). — Lit.: H. Hackfeld, M. C. (Leipzig 1867); Rich. Mumm, Die Polemik des C. gegen das Konzil von Trient (1905). *Wachters.*

3° Matthäus Friedrich, Duitsch advocaat en publicist, redacteur van de Hamburger Nachrichten; * 10 Juni 1815 te Barmstedt (Holstein), † 14 Maart 1870 te Altona. C. is bekend om het Heimatlied „Schlesvig-Holstein, meerumschlungen" (naar een gedicht van K. Fr. Straz; getoonzet door C. G. Bell). *Pintelon.*

Chemoluminescentie noemt men het lichtverschijnsel, dat optreedt bij sommige chemische reactie's, zonder dat het tot een ontbranding komt. Een der meest bekende voorbeelden is het lichten van den witten phosphorus in het donker. Bekend is verder de luminescentie van amarine en lophine in alkalische oplossing bij verhitting aan de lucht; die van pyrogalluszuur bij oxydatie met waterstofperoxyde onder bepaalde omstandigheden; recent en buitengewoon fraai die van 3-aminophtalylhydrazide („Luminol"). In de natuur kan men de chemoluminescentie waarnemen bij de meerendeels onopgehelderde chemische reactie's, die optreden bij het lichten der lichtkevers, de Noctula in het zeewater, de lichtbacteriën, die zich vooral op visschen kunnen ontwikkelen, de glimworm, enz. *Hackmann.*

Chemonastie noemt men het verschijnsel, dat sommige plantendeelen bewegingen uitvoeren, wanneer zij door chemische stoffen geprikkeld worden, waarbij dan echter de richting van de beweging volkomen onafhankelijk is van de richting, van waaruit de prikkel op het plantendeel inwerkt. Hierdoor onderscheidt de c. zich van de chemotropie, waarbij de richting van de beweging steeds bepaald wordt door de richting van den prikkel. Het meest bekend zijn de chemonastische bewegingen van de tentakels van het blad van Drosera, de zonnedauw; deze krommen zich naar het midden van het blad, wanneer op het knopje chemische stoffen gebracht worden in den vorm van voedingsstoffen, zooals eiwitten en phosphaten. Ook stoffen, welke niet als voedsel dienst kunnen doen, ja zelfs vergiften, zooals $HgCl_2$, kunnen tot deze beweging aanleiding geven. De tentakels van Drosera kunnen bovendien thermo-, thigmo- en traumatonastische bewegingen uitvoeren. → Nastieën. *Melsen.*

Lit.: Hooker, Bull Torrey botan. Club (1916, 43).

Chemosynthese is een vorm van koolzuurassimilatie, waarvoor de noodige energie ontleend wordt aan bepaalde chemische reacties en niet het zonlicht als energiebron wordt aangewend, zooals dat bij photosynthese het geval is (→ Assimilatie). Vele bacteriën zijn in staat om op deze wijze uit koolzuur en water organische verbindingen op te bouwen. *Melsen.*

Chemotaxis is voortbeweging van vrij levende organismen in een richting, die bepaald wordt door een ongelijkmatige verdeeling van chemische stoffen in de omgeving. Spermatozoïden van mossen worden door rietsuiker, vele bacteriën door bouillon aangelokt (positieve c.). In de natuur bewegen varenspermatozoïden zich in de richting van het door de eicel geproduceerde appelzuur. Anaërobe bacteriën daarentegen ontvluchten de zuurstof (negatieve c.). C. als gevolg van zuurstofconcentratieverschillen noemt men ook wel aërotaxis. Zeer geringe concentratieverschillen zijn dikwijls reeds voldoende voor het opwekken van c. Van eenzelfde stof kunnen sterke concentratieverschillen negatief, geringe concentratieverschillen positief chemotactisch werken op eenzelfde organisme. Voor het onderscheid tusschen topochemotaxis en phobochemotaxis, → Taxieën.

Lit.: Pfeffer, Unters. (I Tübingen 1884 363); id., Physiologie (II 1904); Jennings, Das Verhalten der niederen Organismen (1910); Benecke-Jost, Vorles. üb. Pflanzenphys. (II 1923). *Melsen.*

Chemotherapie. Hieronder verstaat men de behandeling van parasitaire ziekten door chemische middelen, teneinde zoo den specifieken verwekker der ziekte aan te tasten. Stoffen kunnen alleen dan chemotherapeutisch werkzaam zijn, wanneer zij door den parasiet worden gefixeerd; zij moeten parasotroop zijn. Om bruikbaar te zijn moeten zij tegelijkertijd zoo min mogelijk organotroop zijn, d.w.z. zij moeten de cellen van het zieke individu weinig of niet aantasten. Door stelselmatig atoomgroepen in bekende verbindingen door andere te vervangen of nieuwe in te voeren, tracht men verbindingen te verkrijgen, die aan de gestelde eischen voldoen, wat door middel van dierproeven nagegaan moet worden. Stoffen, die in vitro op bepaalde bacteriën werkzaam waren, bleken in vivo onwerkzaam, doordat zij óf in het lichaam ontleed worden óf in te geringe concentratie het micro-organisme bereiken. Als grondlegger der systematische c. geldt Ehrlich; het bekendste voorbeeld van een volgens de door hem opgestelde regels gevonden c. is het → salversan, waarvoor meer dan 600 proefreeksen noodig waren. *Hillen.*

Chemotropie is de groeibeweging van een plantendeel in een richting, die bepaald wordt door de ongelijkmatige verdeeling van opgeloste of gasvormige stoffen in de omgeving. In het laatste geval

spreekt men ook van aërotropie. Positieve c. is groei naar de zijde der sterkste concentratie van de stof; negatieve c. is groei in omgekeerde richting. Bekend zijn de chemotropische bewegingen van wortels, schimmeldraden, stuifmeelbuizen en wortelharen. Stuifmeelbuizen, die uitgroeien van stuifmeelkorrels, welke men op een vochtige gelatineplaat te kiemen gelegd heeft, groeien in de richting van de plaats, waar men een korreltje rietsuiker op de gelatine gelegd heeft. De draden van parasitische schimmels dringen waarschijnlijk door de huidmondjes der opperhuid van het blad binnen, door aanwezigheid van chemisch werkzame stoffen in het blad. Eenzelfde stof kan al naar gelang het concentratieverschil zoowel positieve als negatieve chemotropische bewegingen veroorzaken. → Tropieën.

L i t.: Miyoski, Bot. Ztg. (52, 1894); Porodko, Jahrb. wiss. Bot. (49, 1911); Seidel, Jahrb. wiss. Bot. (1924). *Melsen.*

Chenab, zijrivier van den Indus, één van de 5 rivieren in de Pendsjaab (32° N., 73° O.).

Chênedollé, C h a r l e s P i o u l t d e, Fransch dichter; * 4 Nov. 1769 te Viré (Normandië), † 2 Dec. 1833 te Burey (Eure). Week uit (1791), nam deel aan twee veldtochten in het leger der émigrés, verbleef eerst in Holland en te Hamburg, waar hij (1795) in betrekking kwam met Klopstock en Rivarol, dan in Zwitserland en keerde naar Parijs terug (1799), waar hij inspecteur werd van de Academie van Caen (1812) en inspecteur-generaal bij het Onderwijs (1830). Bleef niet vrij van den invloed van Chateaubriand en van Mad. de Staël.

W e r k e n: Génie de l'homme (1807); L'esprit de Rivarol (1808); Etudes poétiques (1820). — U i t g.: Oeuvres complètes, door Saint-Beuve (1864). — L i t.: Helland, Etude biogr. et litt. sur C. (Parijs 1857). *Ulrix.*

Chênée, gem. ten Z.O. van Luik, aan den samenloop van Vesdre en Ourthe; opp. 425 ha; ruim 10 000 inw.; bergachtige streek, metaalnijverheid en steenkoolmijnen; kerk van 1700 met bezienswaardige versiering; kasteelen les Bruyères en Mehaigne; domein van Beaufraipont; oude heerlijkheid. C. leed door den inval der Duitschers in 1914. *V. Asbroeck.*

Chenevière, J a c q u e s, Zwitsersch-Fransch schrijver van psychologisch uitgediepte romans; * 1886 te Parijs. Niet onaardig uitgewerkt is zijn regionalistisch-getint: Jouvence ou la Chimère (1922).

V e r d e r e w e r k e n: Les Beaux Jours (1909); La Chambre et le Jardin (1912). Romans en novellen: L'Ile déserte (1917); Innocences (1924); Les Menagers inutiles (1926); La jeune fille de Neige (1929); Les Aveux complets (1931).

Cheney-rapport, genoemd naar den voorzitter van de commissie, den Amerikaanschen bankier Cheney, die door de Nat. Ass. of Book Publishers werd aangezocht om een overzicht te geven van de werkzaamheid en de uitkomsten van de uitgeverij en boekhandel in de V. S. In een lijvig boekdeel, in 1932 verschenen, werden ernstige verwijten gericht aan de achterlijke en weinig commercieele organisatie in den Amerikaanschen boekhandel.

L i t.: J. Tersteeg, artikelen in de Uitgever en het Nieuwsbl. v. d. Boekh. *P. Coebergh.*

Chénier, 1° A n d r é d e, Fransch dichter; * 1762 te Konstantinopel, waar zijn vader consul was, † 25 Juli 1794 te Parijs. Opgevoed te Parijs; zijn moeder, een Gieksche, hield er een salon. Hier ontmoette hij o.a. de Grieksch-Romeinsch geïnspireerde schilders David en Cazes, den dichter Lebrun-Pindare en nog anderen, zooals Barthélemy, Florian, enz. Na een reis door Zwitserland en Italië begint hij te schrijven. Van 1787 tot 1789: gezantschapssecretaris te Londen. Bij zijn terugkomst in Frankrijk (1791) neemt hij deel aan de Revolutie, maar blijft te gematigd en sterft op de guillotine, twee dagen voor de val van Robespierre.

A. de Chénier.

A. de C. is de vertegenwoordiger van de hernieuwde belangstelling voor de Oudheid, die zich, van 1760 af, ook in Frankrijk liet gelden. Zijn dichterlijk ideaal is uitgedrukt in het vers: „Sur des pensers nouveaux, faisons des vers antiques”. De manier en de techniek der Grieksche dichters bestudeerde hij aandachtig: daarvan getuigen de bewaarde nota's en kladschriften; maar ook den geest van het antieke leven zelf wou hij achterhalen in hun werken, geest van eenvoud en van vrijheid. Hoewel gekunsteld soms, toch luidt zijn vers verwonderlijk jong en frisch, wijl niet uit een academische bewondering, maar wel uit een spontane, oprechte liefde voor de Klassieken gesproten. Het volmaaktst is hij in zijn moderne elegieën (vgl.: La jeune Captive, La jeune Tarentine enz.), waaronder meer dan een als hoogtepunt der liefdeslyriek kan worden aangezien.

Den versbouw vernieuwde hij niet: zijn alexandrijnen blijken paarsgewijs berijmd gelijk die van abbé Delille e.a. Zijn invloed wordt voelbaar tijdens den Franschen → Parnasse; in de eerste plaats op Hérédia. Maar de metrisch-volmaakte verzen van de Parnassiens zijn verstard en dood, terwijl de zijne, door het rhythme van het leven zelf gedragen, den lezer steeds nieuwe schoonheidsemoties bezorgen.

V o o r n. w e r k e n: Eglogues; Elégies; Odes; Iambes, Epîtres; Poèmes (1819). — U i t g.: Latouche (1819, onvolledig); Poésies, Oeuvres complètes, door P. Dimoff (Delagrave 1908); Prozawerken uitg. door Becq de Foucquières (1872); Miland (1879); Abel Lefranc (1910). — L i t.: L. Bertrand, La Fin du Classicisme et le Retour à l'Antique (Hachette 1898); Faguet, A. Chénier (1902); Tosi, A. Chénier, e il Classicismo (Rome 1903). *Willemyns.*

2° M a r i e J o s e p h d e, weinig oorspronkelijk Fransch schrijver en politiek redenaar uit het revolutionnaire tijdperk, de jongere en minder begaafde broeder van A. Chénier. Vooral bekend om zijn tragedies, hoewel zijn satirische redevoeringen beter zijn. Met zijn Charles X (1789), op sommige plaatsen een meeslepend declamatorisch pamflet, als nationale tragedie bedoeld, begint eigenlijk de weinig glansrijke geschiedenis van „Le Théatre révolutionnaire”. Dichtte ook volksliederen (vgl. Le Chant du Départ, Veillons

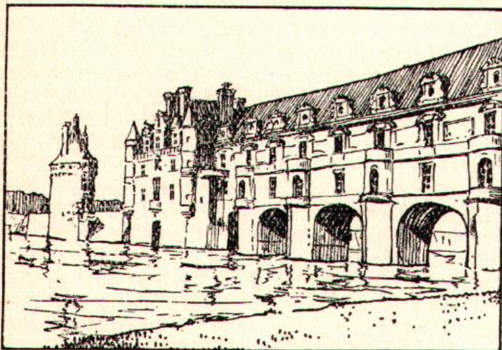
au salut de l'Empire) en hekeldichten, bijv. Epître sur la Calomnie en Le Docteur Pancrace.

Lit.: A. Liéby, Etude sur le théatre de M. J. Chénier (1902). — Uitg.: Oeuvres complètes, door Arnault (8 dln. 1824—1826). *Willemyns.*

Chenille, 1° rupsachtig (fluweelachtig) garen, met vlakken, ronden of U-vorm. Materiaal: zijde, wol of katoen. Vervaardiging: weefsel, met groepjes van 4 tot 6 kettingdraden. Door stuksnijden van den inslag in het midden van de tusschenruimte wordt het weefsel in smalle reepjes verdeeld met uitstaande inslageinden. Door draaiing en open borstelen der vezels, ontstaat de ronde chenille, voor de vervaardiging van pluche, met aan boven- en onderzijde haardek. Voor chenille- of Axminster-tapijten moet de stapel in één richting gelegd worden. De reepen worden voor dit doel gestoomd en over verwarmde, van groeven voorziene cylinders geleid, zgn. gebrand. Op passende manier opgewikkeld, dient het garen als inslag voor Axminster-tapijten. *Schroeder.*

2° → Autochenille.

Chenonceaux, kasteel, in 1513—1527 gebouwd voor den thesaurier-generaal Thomas Bohier op de grondslagen van een ouden molen in de rivier de Cher,

Kasteel Chenonceaux.

ter vervanging van een middeleeuwschen burcht, welke donjon hij in 1513 liet herstellen in Renaissance-stijl. Het geheel door de rivier omspoelde slot is een vierkant bouwwerk met ronde hangtorens op de hoeken, en aan de Zuidzijde met den tegenoverliggenden oever der Cher verbonden door de monumentale, 60 m lange brug met een galerij van twee verdiepingen, begonnen in 1556 naar plannen van Philibert Delorme voor Diana van Poitiers; deze laatste werd in 1559 van het kasteel beroofd door Cathérina de Medicis, die de brug, of zgn. „grande galerie" liet voltooien, maar niet volgens de plannen van Delorme, in een strengeren, Klassicistischen stijl. Het slot is in het laatst der 19e eeuw op ingrijpende wijze gerestaureerd. Vele kunstschatten.

Lit.: Onder de talrijke geschriften, die mgr. C. Chevalier over C. deed verschijnen, dient hier vermeld: Le Château de C., notice historique (Tours 1882); F. Gebelin, Les châteaux de la Renaissance (Parijs 1927, 81-86). *F. Vermeulen.*

Chenopodiaceeën, → Ganzevoetachtigen.

Chenopodium, → Ganzevoet.

Chenopodiumolie, lichtgele, vluchtige olie, die door destillatie verkregen wordt uit de vruchten en het kruid van variëteiten van Chenopodium ambrosoides L.; in N. Amerika vnl. uit de variëteit anthelminticum, in Ned. O. Indië uit de daar gekweekte var. suffrolicosum Willd. Bestanddeelen: ascaridol, $(CH_3)_2CHC_6H_6O_2CH_3$, en terpenen.

C. wordt gebruikt als geneesmiddel tegen darmparasieten, vnl. bij anchylostomiasis (mijnwormziekte). C. wordt ingenomen in capsules of op suiker en wordt in de tropen veel voor massakuren gebruikt, echter steeds onder geneeskundig toezicht, daar te hooge doseering ernstige vergiftigingsverschijnselen (duizeligheid, algemeene slapte, hoofdpijn en braken, soms ook bewusteloosheid, nieraandoeningen) veroorzaakt.

Lit.: Comm. Ned. Pharm. Ed. V (III); dr. H. Vervoort en prof. P. van der Wielen, Chenopodiumolie, Monogr. Rijks Inst. voor Pharmacotherap. Onderzoek (1922). *E. Hermans/Hillen.*

Chent, Horusnaam van een pharao uit de 1e dynastie. Zijn graf was het eerste koninklijke graf, dat ooit in Egypte werd ontdekt, door E. Amélineau (1897—'98), die het hield voor het zgn. graf van → Osiris (→ Abydos), met wien hij den pharao (als legendarisch persoon) vereenzelvigde.

Lit.: E. Amélineau, Le Tombeau d'Osiris (Parijs 1899); id., Les Nouvelles Fouilles d'Abydos (4 dln. Parijs 1899—1905). *Simons.*

Chenu, Charles, Fransch advocaat en talentvol redenaar. * 1855 te Parijs.

Essay: R. Allore et C. Chenu: Grands avocats du siècle (Barreau de Paris 1894). — Bloemlezing: F. Payen, Anthologie des avocats français comtemporains (B. Grasset, ²1924).

Cheops (Chaufoe, Choefoe), Egypt. pharao der 4e dynastie. Als zijn graftombe bouwde hij het meest indrukwekkende monument der wereld, de groote pyramide van → Gizeh, met omliggende bouwwerken.

Chèque (Ned. Recht) is een schriftelijke opdracht tot betaling aan een derde (d.w.z. óf aan de order van X, óf aan toonder) op korten termijn. De chèque is derhalve zgn. kort papier, dat in de Zegelwet 1917 (art. 51, 4e lid) wordt aangeduid als het papier, „hetwelk betaalbaar is gesteld, hetzij op zicht of vertoon, hetzij uiterlijk drie dagen na zicht of vertoon, of wel uiterlijk acht dagen na zijn dagteekening". Deze wet onderwerpt de chèque aan een vast recht van 10 ct.

Het gebruik van chèques is ontstaan in Engeland, waar men ook de crossed cheques (doorstreepte chèques) kent; dit zijn chèques, die door den → betrokkene alleen aan een bankier mogen worden betaald. Wil de uitgever alleen betaling aan een specialen bankier toestaan, dan schrijft hij diens naam dwars over de chèque.

Een algemeene wettelijke regeling van de chèque heeft in Nederland ontbroken tot November 1933, toen overeenkomstig het desbetreffend in 1931 te Genève tot stand gekomen verdrag een afzonderlijke regeling van de chèque in het Wetboek van Koophandel (art. 178 tot en met 229 d, bis) werd ingevoegd. Deze wet (17 Nov. 1933, Stbl. 613) behelst o.m. de navolgende bepalingen:

De benaming „chèque" moet in den tekst van het stuk voorkomen, evenals een onvoorwaardelijke opdracht tot betaling van een bepaalde som, de naam van den betrokkene, de plaatsen van uitgifte en betaling, de dagteekening van uitgifte en de handteekening van den trekker. De chèque moet worden getrokken op een bankier; zij kan niet worden geaccepteerd. Zij kan betaalbaar worden gesteld aan een bepaald persoon, aan diens order of met uitsluiting van een order, en ook aan toonder; zij kan getrokken worden voor

rekening van een derde. Endossement moet (van een chèque op naam of aan order), indien het in blanco geschiedt, op de rugzijde van de chèque of op haar verlengstuk geplaatst worden.

De endossant staat in voor de betaling tenzij het tegendeel bedongen is. Ook huldigt de nieuwe wet het principe van de onderlinge onafhankelijkheid der handteekeningen, volgens hetwelk de ongeldigheid van een of meer handteekeningen de geldigheid der andere niet aantast.

De chèque is per se betaalbaar op zicht, d.w.z. bij aanbieding. De aanbieding moet geschieden, bij chèques, die in hetzelfde land zijn uitgegeven en betaalbaar gesteld, binnen 8 dagen. Is zij blijkbaar bestemd om in een ander land of werelddeel te circuleeren of betaald te worden, dan worden langere termijnen toegestaan. De aanbieding aan een „verrekeningskamer" (het Engelsche clearing-house, bij alg. maatregel van bestuur in te stellen) geldt als aanbieding. Alleen na verloop van den termijn van aanbieding is een herroeping der chèque van kracht. Anders dan in Engeland heeft de dood van den trekker op de gevolgen van de chèque geen invloed.

In een afzonderlijke afdeeling sanctionneert de wet het bovenvermeld gebruik van gekruiste chèques, terwijl zij tevens een regeling geeft ten aanzien van de verrekeningschèque, welke alleen tot een boeking mag aanleiding geven. Bij regres van den houder op een der vorige endossanten en andere chèque-schuldenaren is hem het zgn. „springregres" toegekend, hetgeen wil zeggen, dat hij bij regresname aan een bepaalde volgorde niet gebonden is. De regresvorderingen verjaren door verloop van zes maanden nadat regres kan worden genomen.

De overige bepalingen bevatten in hoofdzaak hetgeen, hetzij op grond van de algemeene beginselen van wisselrecht, hetzij krachtens gebruik, ook met betrekking tot de vroegere als geldend werd aanvaard.

De nieuwe wet is 1 Juni 1934 in werking getreden. Afzonderlijke vermelding verdient art. 10 van het K. B. van 1 Oct. 1917, Stbl. 594; daarbij is een regeling getroffen nopens de post-chèque, waarmede houders van een postgiro-rekening over hun tegoed kunnen beschikken.

L i t : mr. R. F. van Lier, De nieuwe bepalingen omtrent Wissels, Chèques, enz. *Ariëns.*

In het B e l g. R e c h t, evenals in het Ned. Recht, is de c. een betaalmiddel op korten termijn, in tegenstelling met den wissel, die hoofdzakelijk een credietmiddel is. Vormvereischten: vermelding van de plaats, waar zij werd opgemaakt; handteekening van den trekker; opdracht om een bepaalde som te betalen en opgave van de wijze van overdracht (art. 2). Vereischten, wat den inhoud aangaat, zijn nl.: noodzakelijkheid van het voorhanden zijn van een provisie (art. 5), bepaling van de termijnen, binnen dewelke de c. ter betaling moet worden aangeboden: drie dagen, indien de titel getrokken werd uit de plaats, waar hij betaalbaar is, zes dagen, indien hij getrokken werd uit een andere plaats (art. 4). Eindelijk voorziet de wet verschillende bepalingen betreffende de „Crossed cheques" of doorstreepte chèques (art. 7 vlg.). Voor het overige verwijst de wet naar de bepalingen op den → wissel, die „mutatis mutandis" op de c. van toepassing zijn: de bepalingen aangaande de hoofdelijke waarborgen van den trekker en de endossanten van chèques; het aval; de interventie; 't verlies van den titel; het protest bij niet-betaling, enz. (art. 3).

De c., getrokken op een bankier, geeft aanleiding tot een vast zegelrecht van 0,30 fr. Wordt de c. getrokken op een anderen persoon, dan is het evenredig zegelrecht van 0,60 p. d. van toepassing.

Wet van 20 Juni 1873, gewijzigd 31 Mei 1919.

L i t. : Levy-Morelle en Simont, Le Chèque, étude de législation, de doctrine et de jurisprudence (Brussel 1923). *Rondou.*

I n t e r n. p r i v a a t R e c h t. Het Economisch Comité van den Volkenbond gelastte in 1930—1931 een commissie van deskundigen met het opmaken van drie ontwerpen van verdragen, betreffende de internationale regeling der c.: 1° een conventie tot het invoeren van een eenvormig recht op de c.; 2° een conventie voor het gedeeltelijk regelen van aanwijzing; 3° een conventie betreffende het zegelrecht ten aanzien van de c. Deze conventies werden op 19 Maart 1931 door de afgevaardigden van twintig staten onderteekend, o.w. Nederland, België, Frankrijk en Duitschland. Engeland en de staten, wier wetgeving op het Angelsaksisch recht gesteund is, verleenden niet hun toetreding.

In België werd op 5 Mei 1933 een wetsontwerp neergelegd tot ratificatie van deze conventies. *Rondou.*

Chèquekoers is (in tegenstelling met den termijnkoers) de wisselkoers, waartegen vreemde valuta's contant verhandeld worden. De c. geeft dus den prijs aan voor in den vorm van chèques, zichtwissels, overboekingen of anderszins op korten termijn te leveren tegoedsaldi in het buitenland. *Huysmans.*

Chèqueverkeer (b a n k t e c h n i s c h) is het betalingsverkeer voor zoover dit geschiedt onder gebruikmaking van → chèques. Het gebruik van chèques is bevorderlijk voor de ontwikkeling van het betalingsverkeer in zoodanige richting, dat zoo weinig mogelijk verplaatsing van contant geld behoeft plaats te hebben, voor zoover het publiek er aan gewend raakt de chèques, die het in betaling ontvangt, niet in contant geld te innen, doch deze aan zijn bankier te zenden ter bijschrijving op rekening. Het chèqueverkeer opent aldus den weg voor een uitgebreid bankgiroverkeer.

Ter bevordering van het c. stellen de banken voor haar cliënten c h è q u e b o e k j e s beschikbaar, bevattende een aantal chèqueformulieren, die, na invulling van datum, bedrag, begunstigde en handteekening, in circulatie kunnen worden gebracht. Onder bepaalde voorwaarden openen bankiers ten behoeve van hun cliënten een c h è q u e r e k e n i n g, ten laste waarvan enkel uitbetalingen per chèque worden geboekt. *Huysmans.*

Cherain, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Bastenaken, op $10^1/_2$ km van Houffalize. Opp. 2 659 ha, hoogte 423 m, ca. 940 inw. Gelegen aan de Ourthe. Klei- en rotsgrond. Landbouw. Romaansche kerk uit de 11e eeuw. Overblijfselen van Romeinsch kamp.

Cheramellaboom of P h y l l a n t h u s d i s t i c h u s (Cica disticha) behoort tot de familie der w o l f s m e l k a c h t i g e n (Euphorbiaceae). Het is een klein, maar elegant boompje, dat de tropische streken bewoont. De op kruisbessen gelijkende vruchten worden rauw of ingemaakt gegeten.

Cheraskow, M i c h a ë l, Russisch veelschrijver van de pseudo-klassieke richting; * 1733 te Perejaslawl, † 1807 te Moskou. Meer dan met zijn lyrische verzen uit de school van Sumarokow en zijn tooneelstukken en romans in den geest der → E n c y c l o -

p e d i e (tolerantisme in het godsdienstige en liberalisme in het politieke), genoot hij grooten bijval met zijn R o s s i a d e (1779), een pseudo-klassiek heldendicht vol bombast en onnatuur, dat de overweldiging van Kazan, zoogezegd door Iwan IV, verheerlijkt. De laatste dichterlijke productie van C. (o.m. Vladimir 1785) stond in het teeken der symbolistische vrijmetselaarsmystiek.

U i t g. : Verzamelde Werken (1796) ; Vert. in : Bellinghausen, Journal der ältern und neuern rusisschen Literatur (I, Reval 1802). — L i t. : Lo Gatto, Storia della Letteratura Russa (II Rome 1928, 204 vlg.). *Baur.*

Cheratte, gem. ten N. van Luik, op den rechter oever van de Maas; opp. 308 ha; 4 000 inw.; steenkoolmijnen; landbouw; wapenfabricage; kerk met belangwekkende oude versiering; kasteel; zeer oude heerlijkheid.

Chérau, G a s t o n, Fransch regionalistisch romanschrijver met realistische en anti-clericale strekking, het best, ook om zijn gespierde taal, bij Maupassant te vergelijken; * 1872 te Niort. C. munt uit in het typeeren van monumentale boerenfiguren, en de dramatische uitbeelding van kleinsteedsche toestanden en menschjes. Met zijn op het randje af melodramatischen roman Champi-Tortu (1906) maakte hij naam. Zijn meesterwerk is Valentine Pacquault (1921). Lid van de Académie Concourt (1926).

W e r k e n : Romans: Les grandes époques de M. Thébault (1902) ; Monseigneur Voyage (1903) ; Champi-Tortu (1906) ; La Part du feu (1909) ; La Prison de verre (1911) ; Le Monstre (1913) ; Le Remous (1914) ; L'Oiseau de Proie (1914) ; Valentine Pacquault (1921) ; La Maison de Patrice Perrier (1924) ; Le Flambeau des Riffault (1925) ; Le Vent du Destin (1926) ; L'Egarée sur la Route (1927) ; L'Ombre du Maître ((1928) ; La Volupté du Mal (1930) ; La Voix de Werther (1933). *Willemyns.*

Cherbourg, arr.-hoofdstad in het Fr. dept. Manche (49° 40′ N., 1° 36′ W.); 37 461 inw. (1931). Zeer sterke oorlogshaven (9 m diepgang) met een kunstmatige haven aan het einde van het schiereiland Cotentin. Vooral Napoleon I en III versterkten de stad. Ook als aanloophaven voor post en passagiers is C. van groote beteekenis. Scheepstimmerwerven, chemische industrie. Visscherij. De kerk St. Trinité dateert van de 15e eeuw.

L i t. : Hainneville, C. port transatlantique (Annales de Geogr. 1923) ; Hérubel, En suivant les Côtes (Parijs) ; R. de Félice, La basse Normandie (Parijs 1907). *Heere.*

Cherbuliez, V i c t o r, Fransch schrijver; * 19 Juli 1829 te Genève, † 30 Juni 1899 te Combs-la-Ville (Seine-et-Marne). C. maakte vooral naam als kunstcriticus en romanschrijver. Lid van de Académie française en van de redactie van de Revue des Deux Mondes, waarin hij een groot aantal zijner novellen uitgaf en, onder den deknaam van G. Valbert, politieke kronieken schreef.

W e r k e n : C r i t i e k : Un cheval de Phidias, causeries athéniennes (1860) ; Etudes de littérature et d'art (1873) ; Hommes et choses d'Allemagne (1877) ; Hommes et choses du temps présent (1883) ; L'art et la nature (1892). — R o m a n s : Le comte Kostia (1863) ; Le prince Vitale, Paule Meré (1864) ; Le roman d'une honnête femme (1867) ; L'aventure de Ladislas Bolski (1870) ; Meta Holdenis (1873) ; Miss Rovel (1875) ; La fiancée de Mlle Saint-Maur (1876) ; Samuel Brohl et Cie (1877) ; L'idée de Jean Téterol (1878) ; La bête (1887); La vocation du comte Ghislain (1888) ; Une gageure (1890) ; Le secret du préceptier (1893) ; Après fortune faite (1896) ; Jacquine Vanesse (1898). *Ulrix.*

Cherchez la femme (Fr.) = zoek naar de vrouw. In het drama van Alexandre Dumas Père „Les Mohicans de Paris” (1864) gebruikt een politiebeambte deze uitdrukking meermalen. Ofschoon veel toegeschreven aan Jos. Fouché (* 1759, † 1820), ex-Oratoriaan, oud-gezant in Den Haag (1798) en bekend politieminister van Napoleon I (1799—1810), geeft reeds Juvenalis in Sat. (6, 242 vlg.) uitdrukking aan dit „De vrouw in het spel” met de woorden: „Bijna geen proces, of een vrouw heeft dien strijd veroorzaakt”; en, behalve in Duitsche en Engelsche literatuur, waar dezelfde uitlatingen van vroeger dateeren dan de Fransche, spoort ook een novelle uit 1855 van Toergenew aan, door te dringen tot den bodem van een ongeluk, om er de vrouw als oorzaak te vinden. *Brouwer.*

Chercq, gem. in het W. van de prov. Henegouwen, ten Z. van Doornik, aan de Schelde; opp. 303 ha; ruim 1 000 inw.; bergachtige omgeving, steengroeven; cementfabrieken; kasteel; kerk uit de 18e eeuw, verwoest in 1918.

Cherentes, Indianenstam in Brazilië. → Indianen van Zuid-Amerika.

Chergui, → Sjarki.

Cheribon (over de spelling zie onder), **1° afdeeling (residentie),** provincie West-Java, omvat de regentschappen Indramajoe, Madjalengka, Cheribon en Koeningan. Is 5 626 km² groot; hiervan zijn 119 207 ha droge en 238 624 ha natte (sawah) bouwvelden der Inheemsche bevolking. De vorm van het Inlandsch grondbezit is in de regentschappen Cheribon en Koeningan voor het grootste deel communaal, in de regentschappen Indramajoe en Madjalengka zoowel erfelijk individueel als communaal. Het grootste deel van dit ressort in het Noorden en Oosten gelegen bestaat uit laagland; het Zuid-Westen bestaat uit heuvelland, in bergland overgaand, met als centrum den berg Tjareme of Tjerimai, 3 044 m hoog. De vruchtbaarheid van vlakte en heuvelland is zeer groot. De rijstcultuur is van groote beteekenis; Indramajoe-rijst is van zeer goede kwaliteit. Een 15-tal rijstpelmolens komen voor. Voor den aanplant van rijst wordt een toenemende uitgestrektheid sawahgrond, in 1931 een kleine 6 000 bouw bedragend, verhuurd, meest aan Chineezen. Deze afdeeling vormt de Westgrens van de Java-suikercultuur. Vóór de huidige crisis werkten in dit ressort 11 suikerfabrieken, die tezamen 9 000 à 10 000 bouw sawah voor den aanplant van maalriet inhuurden. In het heuvelland was tot voor enkele jaren de verbouw van plantriet van belang. In 1925 bedroeg deze aanplant nog 2 700 bouw, in 1930 slechts 1 423 bouw. De achteruitgang van deze cultuur is te wijten aan de omstandigheid, dat met nieuw gevonden rietsoorten ook in de vlakte teelt van gezond plantriet mogelijk is. Overige plantage-culturen zijn niet van groote beteekenis. Zielental bedroeg eind 1930: 3 379 Europeanen, 2 029 406 Inheemschen, 32 090 Chineezen en 4 815 andere Vreemde Oosterlingen, in totaal 2 069 690 zielen; bevolkingsdichtheid is 368 per km². De inheemsche bevolking is in het Zuiden en Zuid-Westen Soendaneesch, voor het overige Javaansch; hun voertaal is Soendaneesch en Javaansch. *Brokx.*

Geschiedenis. Cheribon is de ingeburgerde, doch onjuiste spelling van wat wel opgevat is als eigenlijk te moeten luiden Tji-rebon, garnaaltjes-rivier, doch dat in inheemsche geschriften ook vaak geschreven wordt Tjarebon, Tjerebon en Tjerbon (alle e's stom),

zoodat niet zeker is, of het eerste stuk inderdaad het Tji-, rivier, is, dat in zooveel andere Soendaneesche plaatsnamen voorkomt. De naam is uit den Hindoe-Javaanschen tijd niet bekend. De Javaansche geschiedverhalen vertellen, dat de plaats vroeger Gragé had geheeten, hetgeen inderdaad juist schijnt te zijn. Wat de waarde is van de Javaansche overlevering, dat de plaats haar ontstaan zou te danken hebben aan den ijveraar voor de verspreiding van den Islam, Soenan Goenoeng Djati, is niet te bepalen; de Javaansche officieele kronieken vermelden dezen Soenan Goenoeng Djati slechts als vorst van Cheribon ten tijde van de invoering van den Islam, niet als stichter. Als zooveel andere plaatsen op de Noord-kust van Java moet C. in elk geval wel zijn opkomst te danken hebben aan de activiteit van Mohammedaansche handelaars, die zich in de kustgebieden onafhankelijk gemaakt hebben van het Hindoe-Javaansch georiënteerde gezag in het binnenland, doch het heeft zich van de andere Mohammedaansche rijkjes onderscheiden door zich veel langer te handhaven. Volgens de berichten zou C. in de eerste helft van de 16e eeuw onderhoorig zijn geweest aan den sultan van Demak, en sinds de opkomst van → Mataram aan laatstgenoemd rijk (ong. 1600). Ten tijde van den opstand van Troenodjojo tegen Mataram [→ Java (geschiedenis)] koos C. min of meer openlijk diens partij, en daar Mataram door allerlei verdragen verbonden was aan de V.O.C., kwam C. daardoor ook vijandig te staan tegenover de Europeesche macht op Java. Dit en de vriendschappelijke relaties van C. met het de V.O.C. vijandig gezinde Banten (→ Bantam) leidden in 1680 tot de bezetting van C. door de troepen van de V.O.C., waartegen het inheemsche rijk, dat bovendien door gebrek aan eenhoofdig bestuur innerlijk zeer zwak stond, niets vermocht te doen. In 1681 werd de afhankelijkheidsverhouding geregeld door een contract, dat meteen het economische leven van C. ten bate van de V.O.C. aan banden legde. In 1705 deed Mataram formeel afstand van zijn leenheersrechten op C. ten bate van de V.O.C. Van dien dag af had de Europeesche macht in het oude sultansrijk vrij spel; de latere wijzigingen in zijn politieke bestel hebben slechts administratieve beteekenis. In naam bleven de twee sultans, de „oude" en de „jonge" (sultan sepoeh en s. anom) gehandhaafd; zij behielden elk hun kraton en genoten een jaargeld van het Indisch gouvernement (destijds 18 000 gld. plus 1 100 gld.).

De cultureele beteekenis van de Cheribon-kraton is, daar zij meer Mohammedaansch dan Hindoe-Javaansch georiënteerd was en dus niet zoo gemakkelijk zich aansloot aan de oude cultureele tradities, aanzienlijk geringer dan die van de Vorstenlanden. Een der belangrijkste litteratuurproducten is het door Hazeu in tekst en vertaling uitgegeven Tjeribonsch Wetboek (Verhand. Bat. Gen., 55 (2), 1905).

Op economisch gebied heeft C. zeer te lijden gehad van de egoïstische politiek der V.O.C. en de door haar bevoordeelde Chineezen. De vaak voorkomende hongersnood leidde er tot een chronisch bandietendom en tot herhaalde opstanden, o.a. in 1778, 1796, 1802 en ten slotte nog in 1830 (cultuurstelsel!). Na de liquidatie van het cultuurstelsel is de welvaart geleidelijk toegenomen, althans tot aan de huidige inzinking. *Berg.*

2° **Regentschap,** afdeeling Cheribon, provincie West-Java, omvat de districten Cheribon, Sindanglaoet, Tjiledoeg, Ploembon, Palimanan en Ardjawinangoen. Vrijwel geheel vlakte met een warm klimaat. De vruchtbaarheid van den bodem is groot. De bevolkingscultuur is in hoofdzaak rijst, maïs en aardnoten; suikerriet komt als ondernemingscultuur voor. De hoofdverbinding per staatsspoor van Batavia naar Soerabaja doorsnijdt dit regentschap. Aan deze lijn sluit ter hoofdplaats Cheribon aan de lijn der Semarang-Cheribon-Stoomtram (S.C.S.), waardoor de verbinding Batavia—Semarang gevormd wordt. Zielental bedroeg eind 1930: 710 201 Inheemschen, 2 397 Europeanen, 16 985 Chineezen en 2 619 andere Vreemde Oosterlingen. Oppervlakte 1 011,25 km², bevolkingsdichtheid 724 per km². De Inheemsche bevolking is voor ruim ²/₃ Javaansch, voor het overige Soendaneesch. De spreektaal is gemengd Javaansch en Soendaneesch. *Brokx.*

3° **Gemeente,** hoofdplaats van de afdeeling (residentie), het regentschap en het district C. Oude nederzetting, aan zee gelegen, zeer warm klimaat. Tot voor kort zeer ongezond. Vooral malaria kwam veelvuldig voor ten gevolge van het groot aantal poelen en den slechten afwateringstoestand. Midden door de stad loopt de Kali Batjin, de stankrivier, die tot voor enkele jaren zijn naam met eere droeg. Sedert zijn veel poelen gedempt en is de afwatering verbeterd, zoodat thans de gezondheidstoestand draaglijk is. Na Tandjoengpriok de belangrijkste afscheep van West-Java, in hoofdzaak rijst en suiker. Heeft geen haven; de schepen liggen op de reede; verbinding met den wal heeft plaats door middel van prauwen met weinig diepgang. Knooppunt van spoorwegen van en naar Batavia—Bandoeng—Semarang en Soerabaja. Groote sigarettenindustrie. Textielfabriek onder beheer van het gevangeniswezen. Heeft verschillende onderwijsinstellingen. Is sedert 1906 een gemeente, oorspronkelijk voorgezeten door den assistent-resident van C., vanaf 1920 door een burgemeester. Het aantal raadsleden bedraagt 13, nl. 8 Nederlanders, 4 Inheemschen en 1 Uitheemsche. Eind 1930 was het zielental 1 653 Europeanen, 42 667 Inheemschen, 8 191 Chineezen en 1 568 andere Vreemde Oosterlingen. Vanaf 1877 is C. een eigen Katholieke statie. In 1880 werd de Kath. kerk, geschenk van den heer Gonsalves, ingezegend. Vanaf 1927 is de geestelijke zorg van C. toevertrouwd aan de kanunniken van het H. Kruis. In 1932 werd een Kath. Europeesche lagere school geopend onder leiding van de zusters Ursulinen van Weltevreden. *Brokx.*

Chernyshevsky, → Tsjernysjewskij.

Cherokee, stam van → Indianen van Noord-Amerika, in het Zuid-Ooster gebied; linguistisch verwant met de Irokeezen; vroeger in de staten N. en Z. Carolina, Tennessee, Georgia en Alabama; nu nog in N. Carolina en, sinds 1839, in Oklahoma.

Chéron, J o a n n e s, Carmeliet; * ca. 1600 te Bordeaux, † ca. 1672. Hij was een buitengewoon kenner van het Canoniek Recht en de raadsman van verschillende bisschoppen en abten. Als provinciaal bevorderde hij de kloosterhervorming in hooge mate en in den strijd over de echtheid van het scapulier schreef hij tegen Launoy: Privilegiati Scapularis vindiciae (1640). In 1657 verscheen Examen de la théologie mystique (Etudes Carmélitaines 1911, 94). *J. v. Rooij.*

Cherscamp, → Serskamp.

Chersidae, → Schildpadden.

Chersiphron, Cretisch bouwmeester, 6e eeuw

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

v. Chr., bouwde te zamen met zijn zoon Metagenes en Theodorus den tempel van Artemis bij Ephese.

L i t. : Hogarth, Excavations at Ephesos (1918).

Cherso, een der vele, in rijen gelegen Dalmatische Eilanden (onder water gedoken krijtruggen, die tot ca. 700 m hoogte gaan). C. behoort tot de Ital. prov. Pola; opp. 410 km², 9 000 bewoners. Het Vrana-meer, zonder afvloeiing, is een typisch karstverschijnsel. Ondanks voldoenden regenval en mild zeeklimaat levert de kalkbodem niet veel (olijf, vijg, tabak, wijn). Visscherij. *Heere.*

Cherson, Oekr. stad aan Dnjepr, gesticht door Potemkin, die te Cherson begraven is; 60 000 inw. (50% Russen, 15% Oekrainers, 35% Joden).

Chersonesus (Gr., = schiereiland), in de Klassieke Oudheid: **1°** C. T a u r i c a, de Krim; voor Griekenland belangrijk als korenschuur. Behoorde tijdelijk tot het Bosporaansche Rijk.

2° C. T h r a c i a, het schiereiland aan den Hellespont, teg. dat van Gallipoli; voor Athene belangrijk als korenschuur. Van 476 tot 405 voor Chr. onder bescherming van Athene, in 405 onder Sparta, later weer Attisch of onafhankelijk, 338 onder Macedonië, 133 Romeinsch. *Weijermans.*

Chertepartij, → Charter.

Chérubin, personnage uit B e a u m a r c h a i s' Figaro (1784), geworden tot het type van den onweerstaanbaren, verliefden melkbaard, den baardeloozen Don Juan. De figuur werd van 1784 tot nu in talrijke stukken herwerkt, zoodat de naam spreekwoordelijk is geworden.

L i t. : Doutrepont, Les types populaires de la littérature française (I Brussel 1926, 456 vlg.).

Cherubini, M a r i a L u i g i Z e n o b i o C a r l o S a l v a t o r e, Ital. componist; * 1760 te Florence, † 1842 te Parijs. Zijn eerste leermeester was zijn vader; achtereenvolgens lessen bij Bart. Felici, A. Felici, Bizarri, Castrucci en Sarti. Tot 1779 alleen kerkelijke werken; met „Quinto Fabio" (1780) betrad hij voor het eerst het gebied der opera. In 1784 naar Londen ontboden, waar hij de betrekking van kon. hofcomponist kreeg. Hij ondervond ook te Parijs (1786—'87) veel waardeering. In 1788 vestigde hij zich voor goed aldaar. De strijd tusschen Gluck en Piccini, die toenmaals te Parijs heerschte, was wel geschikt voor een man met gaven als C. om er partij uit te trekken. Tot nu toe waren zijn opera's in lichten Ital. stijl geschreven, nu echter werd zijn stijl anders, en meer persoonlijk. Nooit heeft hij zich bij de richting van Gluck aangesloten: zijn werk was nieuw, zoowel ten opzichte van de eene partij als van de andere. Hij is een der grootste meesters van het obligate accompagnement, d.w.z. dat zijn compositie, hoewel homophoon, tot in de kleinste motieven is bewerkt. Geen wonder, dat Beethoven C. onder alle tijdgenooten tot de voornaamste rekende. Te Parijs werden alle werken gegeven in het Théâtre de la Foire St. Germain; C. dirigeerde zelf van 1789 tot 1792. In 1795 werd hij benoemd tot inspecteur van het Conservatorium, maar de poorten van de groote opera bleven voor hem gesloten, daar Napoleon hem niet genegen was. In 1805 werd C. gevraagd een opera voor Weenen te schrijven; nadat Lodoïska (1791) voor Weenen was geënsceneerd, volgde in Februari 1806 een werk op Duitschen tekst: Faniska. De gebeurtenissen van 1806 brachten hem te Weenen in contact met Napoleon, die hem nu als dirigent de leiding van de hofconcerten in Schönbrunn opdroeg. Niettegenstaande alles bleef C. in ongenade; ontmoedigd liet hij geruimen tijd het componeeren rusten. Bij gelegenheid echter van de inwijding van een kerk te Chimay schreef C. de prachtige mis in F-groot. Hij ontplooide hierin zijn kunde in de beheersching van den strengen stijl en betrad opnieuw den bodem, dien hij 18 jaar had verlaten. Overigens schreef hij nu en dan nog een enkele opera.

M. L. Cherubini.

In 1815 was hij geruimen tijd in Londen. Hij werd aldaar in 1816 aangesteld als professor in compositie, benevens als kon. muziekintendant. Sedert dien schreef hij slechts missen en motetten voor de kon. kapel. In 1821 werd hij directeur van het conservatorium en bracht het instituut, dat in verval was geraakt, weder spoedig tot zijn ouden roem terug. Een jaar voor zijn dood had hij zich uit alle ambten teruggetrokken. C. heeft ook een leerboek uitgegeven voor contrapunt: Cours de contrepoint, dat nog steeds tot het beste behoort op dit gebied; het verscheen opnieuw bewerkt door Jensen (1896) en Heuberger (1911).

W e r k e n : Missen; Requiems; Te Deum; vele kleinere kerkelijke werken; 1 oratorium; verder motetten; gradualiën; hymnen met orkest; antiphonen; 29 opera's, w.o. Armida, Médée, Les deux journées, Anacréon; vele aria's en duetten; groote cantates; instrumentale werken, w.o. een kwintet, klavierstukken, enz. De opera's Médée en Lo sposo di tre, marito di nessuna als Don Pistacchio werden opnieuw uitgegeven resp. in 1925 en 1926. — L i t. : biographieën : Loménie (1841); Gamucci (1869); Wittmann (1895). Verder: Hohenemser, L. C., sein Leben und seine Werke (1913); H. Kretzschmar, Über die Bedeutung von C.'s Ouvertüren und Hauptopern für die Gegenwart (1906); Schemann, C. (1925). *Piscaer.*

Cherubijn, engel; in de rangorde der engelen, door Pseudo-Dionysius opgesteld, in de eerste → hiërarchie der engelen geplaatst. In het Oude Test. komen de Cherubijnen voor als begeleiders en dienaren van God, als wachters bij heilige plaatsen (Gen. 3. 24, Ez. 10. 3).

Voor v o o r s t e l l i n g in de k u n s t, → Engelen. *Kreling.*

Chéruel, P i e r r e A d o l p h e, Fransch geschiedschrijver; * 17 Jan. 1809 te Rouaan, † 2 Mei 1891 te Parijs. Zijn lijvige „Histoire de Louvois" (4 dln. 1861—1863), alhoewel verouderd, blijft een gewichtige bijdrage tot de politieke geschiedenis van het 17e-eeuwsche Frankrijk.

V o o r n. w e r k e n : Journal d'Olivier Lefèbre d'Ormesson (2 dln. Parijs 1860—1862); Mémoires du Duc de Saint Simon (20 dln. ³1873—1874); Mémoires de Mlle. de Montpensier (4 dln. ²1866—1869); Lettres du Cardinal Mazarin pendant son Ministère (6 dln. 1872—1891); Histoire de l'Administration Monarchique en France depuis Philippe-Auguste jusqu'à la mort de Louis XIV (1865); Dictionnaire historique des institu-

tions, moeurs et coutumes de la France (2 dln. [6]1884;) Histoire de France pendant la minorité de Louis XIV (4 dln. 1878—1880) ; Histoire de France sous le ministère de Mazarin (3 dln. 1882—1883). *Willemyns.*

Cherusken (ant. geogr.), Germaansche stam tusschen Harz en Aller, Wezer en Elbe; voerden hardnekkigen strijd tegen de Romeinen onder Augustus en Tiberius; overwonnen onder Arminius in het Teutoburgerwoud (9 na Chr.); na den strijd tegen Marbod (16) innerlijk verzwakt; onderdrukt door de Chatten, verdwijnen ze onder Domitianus uit de geschiedenis. → Arminius. *Davids.*

Chesapeake-baai (Indiaansch, = groot zout water), een sterkgelede, 320 km lange bocht in den Atl. Oceaan, in de staten Virginië en Maryland (V.S. van Amer., 38° N., 76° 10′ W.). De baai heeft vele inhammen, waarvan de meeste de mondingen zijn van bevaarbare rivieren (James-rivier, Rappahannock, Potomac, Susquehanna). Vandaar meerdere uitnemende havens (Washington, Norfolk). C. is met Delaware-baai verbonden door een kanaal. Oestercultuur, watergevogelte. *p. Cyrillus.*

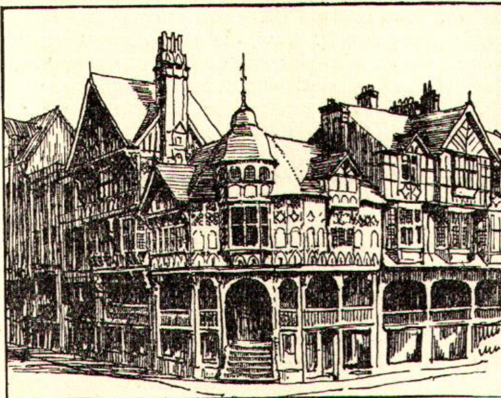
Cheshire, graafschap in midden-Engeland (53° 12° N., 2° 52′ W.); hoofdstad Chester. 2 663 km², 1 millioen inw. Het graafschap bestaat uit de vruchtbare Cheshire-vlakte, gelegen tusschen de dalen van de Dee in het Z. en van de Mersey in het N. en de Zuidelijke uitloopers van het Penninisch Bergland in het O. In den Trias-bodem rijke zoutlagen, daardoor belangrijke chemische industrie langs de rivier de Weaver en in de kustplaatsen. *G. de Vries.*

Cheshirekaas, ook Chesterkaas genoemd, een harde, volvette Engelsche kaassoort, cilindrisch van vorm, weegt ca. 40 kg, soms ca. 20 kg. Lijkt op Cheddarkaas. Ook in Friesland gemaakt.

Chesnay, 1° Francis Rawdon, Engelsch generaal en ontdekkingsreiziger; * 1789, † 1872. Zijn tochten, vooral door het Euphraatgebied, waren belangrijk voor de archeologische ontdekking van het Oosten.

2° La, → Lamennais (de).

Chester, 1° hoofdstad van het graafschap Cheshire, midden-Engeland, aan de Dee (53° 10′ N., 2° 54′ W.). Het is een van de oudste steden van Engeland, die nog geheel haar middeleeuwsch karakter heeft bewaard: beroemde wallen, middeleeuwsche winkelgalerijen („the Rows”), houten huizen, beroemde kathedraal. De haven is verzand. In den Romeinschen tijd eindpunt van de → Watling-street, nu belangrijk spoorwegstation aan de lijn Londen—Holyhead (Ierland). *G. de Vries.*

Chester (Eng.). The Cross (hoek, waar twee rows samenkomen).

2° Stad in den staat Pennsylvanië (V. S. van Amer., 39° 50′ N., 75° 23′ W.); ca. 59 000 inw. Goede haven met flinken handel. C. bezit een van de grootste scheepstimmerwerven van de Ver. Staten. IJzer- en staalindustrie, wol, katoen, zijde, papier.

Chesterfield, Philip Dormer Stanhope, graaf van, Engelsch liberaal staatsman en schrijver; * 1694 te Londen, † 1773. C. kwam door de Whig-traditie in zijn geslacht onder George I in staatsdienst, was 1728—1732 gezant in Den Haag en zeer bevriend met raadpensionaris Van Slingelandt; later onderkoning van Ierland en staatssecretaris tot 1748. Hij was gehuwd met een natuurlijke dochter van George I. Ch. Dickens heeft hem later (1840) in Barnaby Rudge gegeeseld als het type van den harteloozen, huichelachtigen liberaal.

C. als schrijver. Hij was een vriend van Voltaire. Schreef de geestige, cynische, rationalistische „Brieven aan mijn zoon” (een onwettige zoon, geboren in Den Haag, † 1768 te Avignon).

Uitg.: van de Brieven, door C. Strackey en A. Calthrop (2 dln. 1901); door B. Dobrée (6 dln. 1932). — Lit.: R. Coxon, C. and his Critics (1925); Browning, Wit and wisdom of Lord C. (1874); dr. Theodoor Jorissen, Lord C. en de Rep. der Ver. Ned. (1885); W. H. Craig, The life of Lord C. (1907).

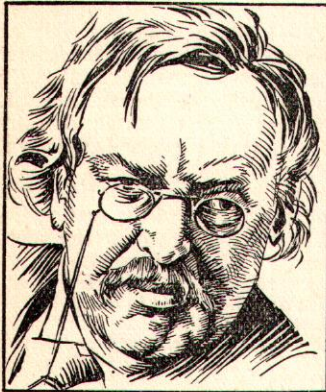
Chesterfield-eilanden, groep koraaleilanden in den Stillen Oceaan (20° Z., 158° O.), ten W. van Nieuw Caledonië; Fr. bezit sinds 1878. Opp. 1 km²; rijk aan guano. Ontdekt 1793 door de Engelschen.

Chesterkaas, → Cheshirekaas.

Chesterton, Gilbert Keith, Engelsch essayist, criticus, dichter, tooneel- en romanschrijver; * 29 Mei 1874 te Londen; ontving zijn opleiding aan de St. Pauls' School en de Slade School voor beeldende kunsten, begon als kunstcriticus, later journalist en is steeds journalistiek werkzaam gebleven (G.K.'s Weekly, Ill. London News enz.); werd in 1925 lid van de Katholieke Kerk en in 1934 door Z. H. Pius XI geridderd; woont te Beaconsfield.

C.'s werk is van verbijsterende rijkheid en veelzijdigheid, maar tevens vertoont het de eenheid eener grootsche synthese. C. ontdekte in de verwarring van zijn tijd de dwaasheid, de eenzijdige redeneering (zooals die zich vertoont in de moderne wetenschap, in de politiek en de sectarische godsdiensten met hun puriteinsche levensafgekeerdheid), de mysterieuze gecompliceerdheid van het gewone bestaan en van het gezonde verstand. Daardoor kwam C. tot de erkenning van de noodzakelijkheid van een bindend leergezag, als voorwaarde tot de menschelijke vrijheid, en werd de groote bewonderaar van wat men de herziene of de weer nieuw geziene gemeenplaats zou kunnen noemen, waarin zich de wijsheid der eeuwen, niet het minst der zgn. middeleeuwen, bewaarde. Vooral in „Orthodoxy” heeft C. de grootsche lijnen zijner synthese neergelegd, zijn overige bundels essays vormen de toepassing hiervan op de verschillende moderne toestanden op sociaal en wetenschappelijk gebied, eugenese, de erfelijkheidsleer, de evolutieleer, het huwelijkheidsvraagstuk, de geboortebeperking, de olichargische politiek van het Vereenigde Koninkrijk, de verschillende vormen van Puritanisme, als geheelonthouding, vegetariaat en dien anderen vorm van eenzijdigheid, het na-oorlogsch radicalisme. Maar steeds in zijn bestrijding en hekeling weet C. de wonder-

lijkheid van het wereldplan en van de wereldgeschiedenis, waarin God mensch werd, mede te toonen en zoo is hij de invloedrijkste apologeet van Engeland geworden. Maar niet alleen in zijn essays, ook in zijn romans is C. apologeet; de wildste avonturen van den priester-detective Father Brown, zijn meest fantastische geschiedenissen over vrijmetselaars en wereldhervormers werden op ideeën gebouwd, bestrijden en verdedigen hetzelfde als zijn essays. Hoewel grotesk en nooit realistisch in den gewonen zin, trachten zij een openbaring te geven van het evidente, dat juist om zijn evidentie gewoonlijk niet wordt opgemerkt. Hierin vindt men de eigenaardige tegenstelling in C., die hem als beeldend kunstenaar minder groot maakt; om 't eenvoudige en vanzelfsprekende te toonen gebruikt hij onwaarschijnlijke, overdreven romantische verwikkelingen, personen en toestanden; terwijl C. het miraculeuze als een simpel feit wil laten zien, toont hij het te vaak als bizar. Dit is ook het geval bij zijn tooneelspelen en bij vele zijner gedichten, die dikwijls een verrassend adaptatie-vermogen voor de vormgeving van andere dichters vertoonen, en waarvan de satirische, dus meer bepaaldelijk de ideeën-gedichten, de beste zijn. De tegenstelling tusschen vorm en inhoud in C.'s creatief werk heeft zijn grond: juist omdat het vanzelfsprekende niet opvallend is, dringt zich het buitengewone middel als vanzelf op ter verlevendiging van de aandacht; dit verklaart tevens de paradoxaliteit der essays, soms in hun aaneenschakeling van vernuftige en wel eens gezocht vernuftige invallen, haast humoristisch, maar toch steeds diep-ernstig van bedoeling. Iets minder paradoxaal zijn C.'s litterair critische studiën en biographieën, die een niet te onderscheiden deel van zijn werk uitmaken. Ook hier tracht C. steeds door een eenzijdige overlevering heen het ware beeld van een tijdvak of een persoonlijkheid naar voren te brengen en het klaarblijkelijke, dat onopgemerkt bleef of uit de aandacht verloren raakte, te openbaren, nu eens ontmaskerend, als bij Shaw (voor C. een Puritein bij uitnemendheid), dan weer bewonderend als bij Sint Franciscus, Sint Thomas van Aquino, of juister waardeerend als bij Browning, Dickens, Stevenson en Chaucer, maar steeds verhelderend en getuigend van een groot inlevingsvermogen en begrijpende menschelijkheid.

G. K. Chesterton.

W e r k e n: o.m. bundels e s s a y s: Heretics (1905); Orthodoxy (1908; Ned. vert.: Orthodoxie); All Things Considered (1908); What is Wrong with the World (1910); The Superstition of Divorce (1922; Ned. vert.: Het Bijgeloof der Echtscheiding); Eugenics and other Evils (1922); Fancies versus Fads (1923); The Everlasting Man (1925; Ned. vert.: De Eeuwige Mensch); The Outline of Sanity (1926); The Catholic Church and Conversion (1928; Ned. vert.: Christendom en Bekeering); Sidelights on New London and Newer York (1932). R o m a n s: The Napoleon of Nottinghill (1904); The Club of Queer Trades (1905; Ned. vert.: De Club der Zonderlinge Zakenlui); The Man who was Thursday (1908; Ned. vert.: Wie was Donderdag?); The Ball and the Cross (1910; Ned. vert.: Het Eeuwig Twistgesprek); Manalive (1912); The Flying Inn (1914; Ned. vert.: De Vliegende Herberg); The Return of Don Quixote (1927). S h o r t s t o r i e s: The Innocence of Father Brown (1911); The Wisdom of Father Brown (1914; Ned. bloeml. uit de twee voorg.: De Avonturen van Pater Brown); The Man who knew too much and other stories (1922); Tales of the Long Bow (1925); The Incredulity of Father Brown (1926). C r i t i s c h e s t u d. e n b i o g r.: Robert Browning (1903); Charles Dickens (1906); George Bernard Shaw (1909); The Victorian Age in literature (1913); St. Francis of Assisi (1923; Ned. vert.: Sint Franciscus van Assisië); Robert Louis Stevenson (1927); Chaucer (1932); St. Thomas Aquinas (1933). T o o n e e l s p e l e n: Magic [1913, Ned. vert.: Magie (bijl. van Groot Nederland)]; Johnson (1928). G e d i c h t e n: The Collected Poems (1927). — L i t.: Willem Nieuwenhuis, C. (Ster-serie); Gerald Bullett, The Innocence of G. K. C. (1923); Patrick Braybrooke, G. K. C. (1922); id., The Wisdom of G. K. C. (1929). *J. Panhuysen.*

Cheta („Groote Cheta"), Egypt. benaming voor den Hettietischen vorst van Chattoesas (Bogas-Keui).

Cheteeën, Chethieten, → Hettieten.

Chettle, H e n r y, Engelsch schrijver van brochures en drama's ten tijde van Shakespeare; * ca. 1560, † vóór 1607. Zijn brochures zijn van eenig historisch belang en bevatten enkele goede liederen. Zijn meest bekend tooneelwerk is Hoffman or A Revenge for a Father (ca. 1602), een bloederige wraakvertooning. *Pompen.*

Chevalier, 1° J u l e s, Fransch priester, stichter van de Congregatie der Missionarissen van het H. Hart; * 15 Maart 1824 te Richelieu, † 21 Oct. 1907 te Issoudun. Terwijl hij als kapelaan te Issoudun werkzaam was, rijpte in hem het plan om een vereeniging van wereldgeestelijken te stichten, die zich ten doel zou stellen de vereering van het H. Hart, en deze oefening van godsvrucht ingang zou doen vinden door jeugdopvoeding en missiearbeid onder geloovigen en heidenen. Ook de devotie tot Maria onder den titel „O. L. Vrouw van het H. Hart" wilde hij op die wijze bevorderen en aankweeken. Zijn plan vond bijval en 8 Dec. 1854 stichtte C. de Congregatie der Missionarissen van het H. Hart, die ook in Nederland met vrucht werkt, bijzonder in de vijf overzeesche missiegebieden. → Missionarissen van het H. Hart. *J. v. Rooij.*

2° M i c h e l, een der leiders van het Saint-Simonisme in Frankrijk, die aan dit stelsel een industrieele richting gaf. In 1841 werd C. professor aan het Collège de France. * 1806, † 1879. C. maakte een plan op voor spoorwegen, waterwegen, stoombootdiensten en lijnen van vervoer, dat hij den naam gaf van: Stelsel der Middellandsche Zee. Het Westen en het Oosten moesten elkaar de hand reiken over de Middellandsche Zee; ook in Azië en Afrika moesten volgens een vast stelsel spoorwegen en kanalen komen; banken moesten bemiddelaars zijn; er zouden vredeslegers van arbeiders worden gevormd, waarbij de legerorganisatie tevens een opvoedingsschool zou vormen; industrieele politiek, welke vanzelf sociale wordt, moet in de plaats treden van de staatkundige.

W e r k e n: Lettres sur l'Amérique du Nord (2 dln. [4]1842). *M. Verhoeven.*

3° N i c o l a s, Fransch archeoloog; * 2e helft 17e eeuw te Sédan, † ca. 1720; aanvankelijk Protestantsch dominee, na 1685 boekhandelaar in Holland.

W e r k e n: Histoire de Guillaume III, roi d'Angle-

terre, par médailles, inscriptions, arcs de triomphe etc. (1692); Relations des campagnes de l'an 1708, par médailles (1709); Recherches curieuses d'antiquités venues de l'Italie, de la Grèce, d'Egypte, et trouvées à Nimègue, à Xanten etc.

4° Ulyssus, Fransch historicus en bibliograaf; * 1841, † 1923. C. was prof. in de kerkgeschiedenis te Lyon. Bekend is vooral zijn Répertoire des Sources historiques du Moyen-âge, ook zijn Repertorium hymnologicum. Hij schreef critische studies over de Lijkwade van Turijn, het Huisje van Lorette, en gaf ook liturgische documenten uit. *Louwerse.*

Chevalier sans peur et sans reproche (Fr.) = ridder zonder vrees of blaam. Het is de bijnaam van ridder Bayard (1476—1524) in den titel van het boek: „La tresioyeuse plaisante et recreative hystoire composée par le loyal serviteur des faiz gestes triumphes et prouesses du bon chevalier sans paour et sans reprouche, le gentil seigneur de Bayart enz. (1527, Bibliothèque Nationale Parijs), of van Louis de La Trémouille (of Trémoille), † 1525, in het boek van Jean Bouchet „Panégyric de chevalier sans reproche Louis de La Tremoille" (Coll. compl. de mém. rel. à l'hist. de France publ. p. Petitot 14, Parijs 1820). *Brouwer.*

Chevalley, Abel, Fransch Anglist en diplomaat; * 1868, † 1933. Huwde een dochter van den Prot. theoloog L. A. Sabatier. Was eenige jaren Engelsch leeraar te Kairo, ging in 1905 in consulairen en daarna in diplomatischen dienst over, maar behield actieve belangstelling voor Engelsche letterkunde.

Werken: La Reine Victoria (1902); Le Roman Anglais de notre temps (1925); Thomas Deloney (1926); Concise Oxford French Dictionary (1934). *Pompen.*

Chevaulegers, oorspronkelijk de naam van een compagnie lichte ruiters van het Maison du roi der Fransche koningen (begin der 16e eeuw). De benaming werd later in eenige legers overgenomen (o.a. tot 1914 in Beieren). Zij is thans buiten gebruik.

Chevé, Emile, Fransch geneesheer, maar tevens ijverig muziekbeoefenaar. * 1804 te Douarnez, † 1864 te Parijs. C. is de eerste groote bevorderaar van het cijfersysteem in de muziek; d.w.z. de notatie met cijfers in plaats van noten. Hij verdedigde het systeem in eenige belangrijke geschriften. De methode behelst het volgende: de 7 stamtonen der gamma worden van de eerste af aangegeven door de cijfers 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7. Verandert de toonaard, dan moet de nieuwe tonica (1) opnieuw worden aangegeven. Metrisch stelt ieder cijfer een eenheid voor; een punt achter een cijfer geeft herhaling dier eenheid aan. Een dwarsstreep boven de cijfers beteekent verdeeling in twee of drie.

Op vele lagere scholen wordt het cijfersysteem met succes toegepast. *H. Andriessen.*

Chevetogne, gem. in de prov. Namen, ten Z.O. van Dinant; ruim 600 inw.; grootendeels Kath.; opp. 1 516 ha; landbouw; steengroeven; houthandel.

Cheviot, oorspronkelijk wol van Engelsche cheviotschapen, tegenwoordig ook afkomstig van Leicester-, New-Leicester- en Lincolnschapen. Een lange, grove, sterke, meestal glanzende wol, wat ruw van gevoel, gebruikt voor grovere kamgaren- en strijkgarenweefsels, voornamelijk voor kinder- en sportkleeding. *Handels.*

Cheviot Hills, grensgebergte tusschen Engeland en Schotland (55° 18' N., 2° 30' W.), gedeeltelijk uit oude leien, roode zandsteen en graniet, gedeeltelijk uit oud vulkanisch gesteente bestaande; grootendeels met heide begroeid, waarvan de beroemde Cheviotschapen leven. Deze leveren de bekende Cheviotwol. In de stadjes van ouds wol-industrie. *G. de Vries.*

Cheviotschaap, een vrij zwaar Engelsch schapenras met grof beenwerk, kalen witten ramskop, zonder horens; wol lang, soepel en glanzend, wolgewicht $3^1/_2$—4 kg; veel gekruist met Leicesterschaap, waardoor het vroegrijp wordt, maar de wolkwaliteit achteruitgaat; oorspronkelijk fokgebied in de „Cheviots", een heuvelketen op het grensgebied van Engeland en Schotland. *Verhey.*

Chevreaux is chroomgelooid geitenleder. → Lederbereiding.

Chevreux, Ambroise Auguste, Zalige, de laatste algemeene overste van de Congregatie van St. Maurus (Benedictijnen); * 13 Febr. 1728 bij Orleans, † 3 Sept. 1792 te Parijs. Zijn weigering om den eed op de constitutie af te leggen, moest hij met den dood bekoopen. C. werd samen met eenige medebroeders, o.a. zijn neef Louis Barreau de la Touche en René Julien Massey in den Parijschen Carmel gevangen gezet. Alle drie werden op denzelfden dag gedood, en door Pius XI 17 Oct. 1926 zaligverklaard.

Lit.: Fr. Rousseau, Moines bénédictins martyrs pend. la révolution (Parijs 1926). *J. v. Rooij.*

Chevrier, Antoine, Eerbiedwaardige; * 16 April 1826 te Lyon, † 2 Oct. 1879 aldaar. In 1850 priester gewijd, werkte hij als kapelaan te Lyon, stichtte daar een asyl voor verwaarloosde kinderen, genaamd La Providence du Prado, waaraan hij met een korte onderbreking tot aan zijn dood verbonden bleef. Zijn liefde en zorg gingen vooral uit naar armen en verlatenen. Met dit doel stichtte hij in 1850 de Congregatie van de Priesters du Prado en van de Franciscanessen du Prado. Het ideaal van den priester-apostel, waarvan hij zelf een levend voorbeeld was, beschreef hij in het werk: Le prêtre ou le véritable disciple du Notre-Seigneur Jesus-Christ (nieuwe uitg. door C. Chambost, Lyon 1924). Met het proces zijner zaligverklaring is 11 Mei 1913 'n aanvang gemaakt. *J v. Rooij.*

Chevrillon, André Louis, vooraanstaand Fransch reiziger en essayist, sinds 1920 lid der Fransche academie; * 1864 te Ruelle (Charente). Niet het zoetelijk romantische Oosten vindt men in zijn reisverhalen, maar sobere, precieze aanteekeningen, waaruit ook een geschoold Oriëntalist wat leert. Als essayist zet hij de traditie van Taine voort; aan het moderne Engeland van Meredith en Kipling schonk hij volle aandacht.

Werken: Reisverhalen: Dans l'Inde (1891); Terres mortes: Thébaide, Judée (1897); Sanctuaires et paysages d'Asie (1905); Un crépuscule d'Islam: Maroc (1906), Fez (1906); Marrakech dans les Palmes (1920); Enchantement breton. Essays: Sydney Smith et la renaissance des idées libérales en Angleterre au 19e siècle (1894); Etudes Anglaises (1901); La Pensée de Ruskin (1909); Nouvelles études anglaises (1910); L'Angleterre et la guerre (1916); Près des combattants (1918); Trois études de litt. anglaise: Kipling, Galsworthy, Shakespeare (1921). *Willemyns.*

Chevron, hoekvormig, met de punt naar boven gericht mouwonderscheidingsteeken bij het Nederlandsche leger voor de rangen beneden die van adjudant-onderofficier.

Chevron, gem. in het Z. van de prov. Luik, ten W. van Stablo; opp. 1 978 ha; 900 inw.; bergland; steengroeven; welbekende minerale bronnen; kasteel; oude heerlijkheid.

Chevron de front, → Frontstreep.

Chevrot, Jan, bisschop van Doornik; * te Polignac (Bourgondië), † 24 Sept. 1460 te Rijsel.

C. werd in 1437 tot bisschop benoemd door Philips den Goeden, hertog van Bourgondië, met als tegencandidaat Jan van Harcourt, opgedrongen door Frankrijk. De twist eindigde, toen deze in 1440 naar den zetel van Narbonne overging. C. bleef de trouwe verdediger van de rechten van zijn bisdom en stichtte een gasthuis te Rijsel.

Lit.: Biogr. nat. Belge. *Erens.*

Chewinggum, → Kauwgom.

Chewsoeren, Kaukasische volksstam, verwant met Georgiërs. Veeteelt en landbouw.

Cheyenne, stam van → Indianen van Noord-Amerika, in het prairie-gebied; in de huidige staten Montana en Colorado.

Cheyne, Th. Kelly, Engelsch exegeet; * 1842, † 1915; was professor der exegese aan de universiteit van Oxford. Hij heeft zeer veel gewerkt en veel geschreven vooral over Isaias. Zijn exegese is zeer willekeurig. Hij ging van vooropgezette meeningen uit, die totaal subjectief en niet bewezen zijn, bracht talrijke willekeurige veranderingen aan om zijn phantasieën in den bijbel terug te vinden.

Werken: o.a. The Book of Isaiah chronologically arranged (1870); Introduction to the Book of Isaiah (1893); Isaiah and Jeremiah (1903); Book of Psalms (1904). — Lit.: Dict. de la Bible (Suppl. I, 1243). *C. Smits.*

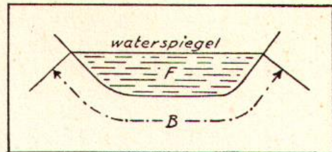
Chézal-Benoît, Congregatie van. Abt Pierre du Mas († 1492) van de in 1093 gestichte abdij Chézal-Benoît nam den strijd tegen het particulier bezit der monniken ter hand en gaf in navolging van Lud. Barbo en de Celestijnen in 1488 hervormingsstatuten uit. Zijn opvolger Martin Fumée kreeg van Alexander VI de opdracht met twee andere abten de hervorming der Fransche kloosters ter hand te nemen. In 1505 sloot Chézal-Benoît met drie anderen zich tot een congregatie aaneen. Toen na het Concordaat van 1515 deze congr. door Leo X werd bevestigd en nieuwe voorrechten verwierf, werd dit voor vele kloosters aanleiding zich bij haar aan te sluiten. De goede geest bleef gehandhaafd, tot zij zich in 1636 bij de Congr. van S. Maurus aansloot. *Lindeman.*

Lit.: U. Berlière O.S.B., La Congrégation bénédictine de Ch.-B., in Revue Béned. (XVII, 1900, passim).

Chézard de Matel, Jeanne de, mystiek begenadigde en stichteres van de Orde van het Mensch-geworden Woord; * 6 Nov. 1596, † 11 Sept. 1670; een merkwaardige figuur uit het Frankrijk van de 17e eeuw. Zij vertegenwoordigt het „mysticisme flamboyant" (de laaiende mystiek), dat zich kenmerkt door menigvuldige visioenen en leerstellige beschouwingen en sluit aan bij de middeleeuwsche contemplatieven: Gertrudis, Mechtild, Hildegard e.a. Dit is des te merkwaardiger, omdat de geest der Contra-Reformatie vrij sceptisch staat tegenover de uitzonderlijke verschijnselen, welke het mystieke leven somtijds vergezellen, maar niet tot het wezen der mystiek behooren. In tegenstelling met mystici als de H. Joannes van het Kruis e.a. spreekt zij veel meer over haar „gezichten" dan over haar innerlijke „ervaringen".

Lit.: E. Hello, Oeuvres choisis de Jeanne C. d. M. etc. (Parijs 1870) H. Brémond, Hist. Litt. du sentiment religieux en France (VI, 267-313). *J. v. Rooij.*

Chézy, Formule van, wordt gebruikt voor het berekenen van de gemiddelde stroomsnelheid in een waterloop bij eenparige beweging. De formule werd opgesteld in 1755. Zij luidt: $v_m = C\sqrt{RI}$, waarin v_m = de gemiddelde stroomsnelheid, R = de gemiddelde straal, zijnde het quotiënt van het natte profiel en den natten omtrek ($\frac{F}{B}$, zie fig.), I = het verhang, C = coëfficiënt, afhankelijk van de geaardheid van de wanden van den waterloop. Het doel van talrijke latere onderzoekers is geweest, waarden voor C vast te stellen langs proefondervindelijken weg. *Egelie.*

Formule van Chézy.

Chi, als letter in het Oud-Grieksche alphabet: de ch (X); als cijfer: 600.

Chiabrèra, Gabriello, Ital. dichter; * 8 Juni 1552 te Savona, † 14 Oct. 1638 aldaar. C. verbleef beurtelings in zijn geboortestad en aan verscheidene Italiaansche hoven, waar zijn vermaardheid als dichter hem vleiende onderscheidingen bezorgde. Alle dichterlijke genres trokken hem aan: het heldendicht, de dramatische poëzie of opera, het treurspel, de dithyrambe, de briefvorm, de herderszang; hij poogde zelfs de Grieksche poëzie in Italië over te planten. Hij slaagde niet in de groote Pindarische ode, doch bereikte gunstige resultaten in de Anacreontische canzonette; hij doet daarin, veel meer dan aan de welsprekendheid van Ronsard, denken aan de bevallige, luchtige, eenigszins gekunstelde scherts van Marot.

Uitg.: Opere (5 dln. 1757); Rime (3 dln. Rome 1718); Liriche (Turijn 1926); Bloemlezing, door Polidori (Florence 1865). — Lit.: Ferrari, G. C. e le raccolte delle sue rime (Faenza 1888); Neri, Studi bibliografici e letterari (Genua 1890). *Ulrix.*

Chiamutt, luchtkuuroord in Zwitserland (kanton Graubunder); 1 640 m.

Chian, een der machtigste Hyksuskoningen van Egypte, waarsch. dezelfde als die door Manetho Iannas genoemd wordt. Monumenten met zijn naam zijn gevonden tot op Creta (Cnossus) en in Babylonië.

Chiana-kanaal, inzinking in Italië, tusschen Arno en Tiber. In de Oudheid een prachtig landschap, in de middeleeuwen een moerassig gebied. Na 1550, maar vooral in de laatste eeuw door allerlei irrigatiewerken weer voor den landbouw geschikt.

Chianciano, badplaats in Italië (prov. Siena), met warme bronnen met kalk en zwavelhoudend water; 550 m.

Chianti, heuvelland in Italië ten N.O. van Siena, bekend om den Chianti-wijn.

Chiapanecken, Zuidelijke stam van de Otomi-Manguegroep. → Indianen van Middel-Amerika.

Chiapas, Zuidelijkste staat van de Republiek Mexico (16° 30′ N., 92° 30′ W.); opp. 74 415 km², ca. 520 000 inw. Hoofdstad is Tuxtla Guttierez. De Sierra Madre, welke evenwijdig loopt met de kust van den Grooten Oceaan, vormt de natuurlijke scheiding tusschen het lage, vochtige, boschrijke district aan de grens van den staat Tabasco en de heete en droge kuststreek van den Grooten Oceaan. In het midden een zeer vruchtbaar plateaumet mild klim aat, een der beste streken van Mexico, maar in zijn ontwikkeling tegengehouden door geïsoleerde ligging en gebrek aan vervoermogelijkheden. De aanleg van een spoorweg van de landengte van Tehuantepec naar Guatemala, welke heel C. doorkruist, komt de economische en sociale gesteldheid der bevolking zeer ten goede.

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Middelen van bestaan: landbouw(achterlijk), veeteelt, houthakkerij, fruitteelt en zoutwinning. Op de kuststrook heeft men met veel succes koffieplantages aangelegd. Goud, zilver, koper en petroleum zijn aanwezig, maar worden weinig gewonnen. Export: mahoniehout (over de Usumacinta-rivier naar de Golf van Mexico), verfhout, vee, huiden, koffie, rubber, fruit en zout. Industrie gering. De overwegende Indiaansche bevolking behoort tot den stam der Chiapaneken. C. is een bisdom met als bisschopszetel San Christobal. Eerste bisschop was Barth. de Las → Casas. Voornaamste steden : San Cristobal, Tuxtla Guttierez, Las Casas en Comitin. C. behoorde in het kolonisatietijdperk tot Guatemala, sloot zich echter uit eigen beweging bij Mexico aan in 1821. *p. Cyrillus.*

Chiappelli, A l e s s a n d r o, Ital. philosoof en schrijver van talrijke werken over kunst en literatuur; * 20 Nov. 1857 te Pistoia, professor in de geschiedenis der wijsbegeerte aan de universiteit van Napels. C. wordt thans beschouwd als een der meest gezaghebbende critici van Italië. Gloedvol verdediger van de leer van het dynamische idealisme.

W e r k e n : o.a. Kant e la psicologia contemporanea (1880). *Ulrix.*

Chiarelli, L u i g i, Ital. tooneelschrijver, * 1886; behoort, met Antonelli, Bontempelli, Cavachhioli, enz., tot de school der „grotesken”.

W e r k e n : Maschera e viso (1914); Fuochi artifiziati; La scala di Seta; Chimere.

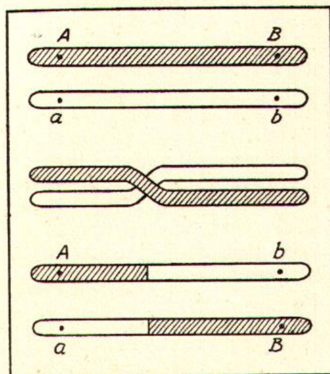
Chiari, P i e t r o, Ital. blijspeldichter en romanschrijver; * 1711 te Brescia, † 1785 aldaar. Eerst Jezuïet, werd later wereldlijk priester en leefde, zonder sacerdotale betrekking, meestal te Venetië met den titel van hofdichter van den hertog vanModena.

W e r k e n : Commedie (10 dln. 1756—'62). — L i t. : G. B. Marchesi, I romanzi dell'abate C. (Bergamo 1900); G. F. Sommi Picenardi, L'abate C. e il sue teatro comico (Milaan 1902).

Chiarini, G i u s e p p e, Ital. dichter en letterkundig criticus, vriend van Carducci, vertaler van Heine; * 17 Aug. 1833 te Arezzo, † 1908 te Rome.

W e r k e n : o.a. Poesie (Bologna 1902); Memorie della vita di G. Carducci (1907). — L i t. : A. Pellizzari, G. C. (Napels 1912).

Chiasmatypie heet de omwikkeling van homologe chromosomen in een bepaald stadium van de reductiedeeling. Dit verschijnsel werd in 1908 door den Leuvenschen professor Janssens voor het eerst beschreven en later door den Amerikaanschen geneticus Morgan als basis voor de verklaring van zijn crossing-over-theorie aangenomen. Neemt men met Morgan en zijn school aan, hoewel dit een nog steeds zeer gewaagde onderstelling is, dat bijv. twee dominante erffactoren A en B in een bepaald chromosoom op een welbepaalde plaats (locus genaamd) gerangschikt liggen, dan zouden, steeds volgens dezelfde hypothese, de beide recessieve erffactoren a en b in het homologe chromosoom van een bastaardorganisme dezelfde lineaire rangorde kennen. Tijdens de reductiedeeling zouden dan normaal alleen gameten met A B en zulke met a b gevormd worden. Volgens Janssens' chiasmatypie-hypothese kan echter de koppeling tusschen de factoren A en B, door omwikkeling der homologe chromosomen, gevolgd door een uitwisseling van de aldus gevormde chromosoomstukken, verbroken worden, zoodat men niet enkel gameten met A B en a b maar ook zulke met A b en a B bekomt. Tegen een dergelijke cytologische voorstelling van de genetisch experimenteel waargenomen feiten is in de laatste jaren niet ten onrechte ernstige critiek geopperd (→ Crossing-over). *Dumon.*

Uitwisseling van gekoppelde factoren door chiasmatypie.

Chiasme (< de Gr. letter chi, die den vorm heeft van een X), in d e s t ij l l e e r, een gekruiste woordschikking, kruisconstructie; twee paar woorden of begrippen worden herhaald in omgekeerde volgorde. Bijv. bij doop van Clovis: Aanbid nu wat gij verbrand hebt, verbrand nu wat gij aanbeden hebt. Vondel:

Men mag zich aan geen kwaad vergapen,
't Verboôn te smaken is een smet.

v. d. Eerenbeemt.

Chiastoliet (< Gr. chiastos = gekruist, naar den vorm van de Gr. letter chi) is een variëteit van het mineraal → andalusiet. C. bevat regelmatig verspreide, fijn verdeelde koolstofdeeltjes. Het treedt op in de → exomorphe contactzone. Het sedimentgesteente, waaruit het gevormd is, moet rijk aan koolstof zijn, dat gedurende den groei regelmatig verdeeld wordt. *Roodhuyzen.*

Chiavari, badplaats aan de Italiaansche Riviera.

Chiavenna, gemeente in de Ital. provincie Sondrio (46° 15′ N., 9° 20′ O.); 4 800 inw.; 330 m boven zee. Bekend spoorwegknooppunt; handel in ooft en wijn, zijde- en aardewerkindustrie. In de nabijheid het groote electrische waterwerk S. Francesco (200 000 pk).

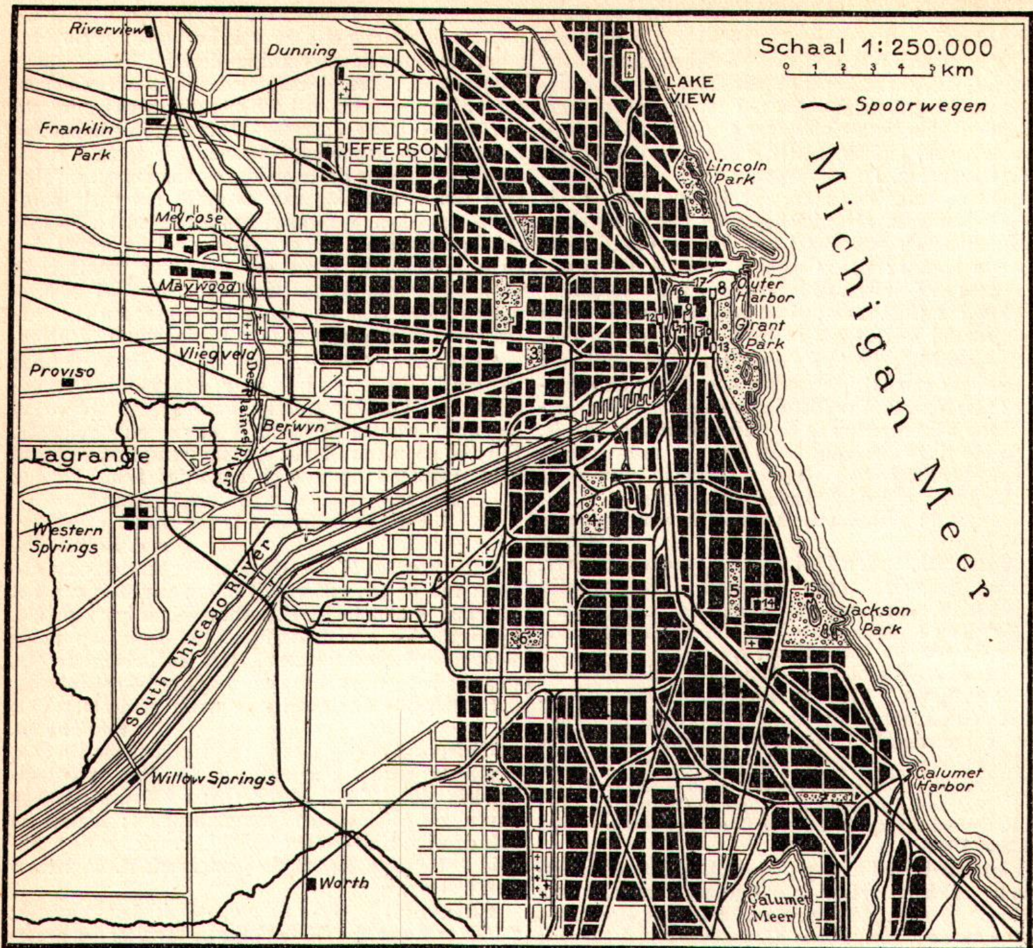
Chiaveri, G a e t a n o, Ital. bouwmeester; * 1689 te Rome, † 1770 te Foligno. Verbleef den grootsten tijd van zijn leven in het buitenland: Rusland, Polen, Dresden. Zijn voorn. werk is de Kath. Hofkirche te Dresden, toegewijd aan de H. Sophia (1738 tot 1755, door Heinrich Schwarze voltooid): een eigenaardige vereeniging van Romeinsche Barok met N. Duitsch Klassicisme. Schreef, in Rome teruggekeerd (1742), over de herstellingen, die aan den koepel van de Sint Pieter noodig bleken.

L i t. : Bruch, Die Sophienkirche zu Dresden (1912); Dehio, Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler (I 1924). *Knipping.*

Chiavette, verplaatste sleutels (Ital.: chiave trasportate), in de 16e-eeuwsche muziekpractijk gebruikt tot practischer lezen. Toonaarden met meer dan twee alteraties aan den sleutel (bijv. A dur of Es dur) werden bij het lezen naar C. dur getransponeerd, terwijl de koorleider bij de intonatie de juiste toonshoogte opgaf, de zangers echter alles in C dur aflazen. Bij de chiavette wordt echter, in tegenstelling met onze huidige transpositie-practijk, de noot op dezelfde hoogte van den notenbalk bewaard, terwijl de verscheidene [sleutel] en [sleutel] sleutels toelaten het stuk in C-dur te lezen. *Lenaerts.*

Chibcha's of M u i s c a 's, volkengroep in Columbia. → Indianen van Zuid-Amerika.

Chicago, stad in den staat Illinois (V. S. van Amer., 41° 50′ N., 87° 45′ W.), tweede stad der Ver-

Chicago. 1. Humboldt Park. 2. Garfield Park. 3. Douglas Park. 4. Union Stock Yards. 5. Washington Park 6. Marguette Park. 7. Hyde Park. 8. Randolph Station. 9. La Salle Station. 10. Dearborn Station. 11. Great Central Station. 12. Northwestern Station. 13. Central Station. 14. University of Chicago. 15. Field Columbian Museum. 16. City hall (Raadhuis). 17. Northwestern University.

eenigde Staten, aan den Z. W. oever van het Michiganmeer. (Zie plaat.) Gebouwd in een moerassig gebied aan de Chicago-rivier, met zijn Noordelijken en Zuidelijken arm. De stad heeft nu aan het meer een front van ruim 40 km. Zuidwaarts tot aan de Calumet-rivier. Aan de monding van de Chicago-rivier en de Calumet-rivier zijn de havens gebouwd. De stad breidde zich uit in Westelijke richting (ong. 10 km). Het stadplan lijkt veel op een schaakbord, enkele groote avenue's, rechthoekige straten met een aantal parken.

Oorspronkelijk was C. een Indianen-nederzetting aan de Chicago-rivier, later van beteekenis als handelspost (Jean Point de Saible of au Sable, 1777, en John Kinzie, 1803). Eerst onder de bescherming van fort Dearborn (1804), later zelfstandig, groeide C. uit tot millioenenstad. In 1830 telde C. ong. 100, in 1850 ca. 34 000 inw.; in 1871 woedde een groote brand, van weinig beteekenis; in 1900 waren er 1 698 000 inw. en in 1930 ca. 3 376 000.

De zomertemp. bedraagt 22,4°C, de wintertemp. —4,6°, de jaartemp. 9,1° C. Regen 840 mm. Zeer winderig, vandaar wordt C. Windy City genoemd.

Door zijn ligging is deze stad een groot verkeerscentrum geworden, aan het meer de havens, samenkomst van veertig spoorlijnen, verbinding door het Illinoiskanaal met het Mississippigebied (Chicago Drainagekanaal). C. heeft wereldbeteekenis als markt van de omliggende staten voor granen, vee, hout. In verband hiermede groote ontwikkeling van de agrarische industrieën.

Enorm zijn de slachthuizen; duizenden stuks vee worden per dag verwerkt. Daarnaast ijzer- en staalindustrie. De ertsen worden aangevoerd van het Bovenmeer. Haven Duluth. Tabaksindustrieën.

C. geldt als een centrum van geestelijk leven van de Ver. Staten. Bibliotheken o.a. Chicago Public Library, met ca. 700 000 deelen. Universiteiten, o.a. University of Chicago met ca. 750 professoren en ca. 12 500 studenten; Loyola University (Katholiek) met 450 prof. en ca. 5 500 studenten; De Paul University (Katholiek) met 250 prof. en ca. 3 500 studenten.

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Musea, o.a. The Field Columbian Museum (1893).
Lit.: o.a. dr. Emil Dekkers, Nord Amerika (1913); Alfred Hettner, Länderkunde (II 1926); The encyclopedia Americana; The Statesman's Yearboek (1934). *Erkelens.*

Chicago is het type van een Amerikaansche stad: de straten loopeni n N.—Z. en O.—W. richting en kruisen elkaar rechthoekig. Enkele breede diagonaalstraten loopen naar het middelpunt en verbinden de vele parken met elkander. In 1909 trachtte D. H. Burnham het nijpende verkeersprobleem, dat zich vooral in het „Loop-District” deed gelden, op te lossen door breede omloopende straten, welke de diagonaalverkeerswegen met elkander verbinden. Ook stelde hij voor, straten zoowel als bruggen en overgangen in twee verdiepingen te bouwen, om het verkeer op te vangen. Door het bouwen van hooge huizen tracht men verder aan de snelle uitbreiding der stad tegemoet te komen. De bouwgrond is er echter voor dergelijken hoogbouw uiterst slecht. De voorn. moderne bouwwerken zijn: het huis der Chicago-Tribune en de Beurs (van Adler en Sullivan).

Lit.: Gilbert, C. and its makers (1929); Behrend, Städtebau und Wohnungbau in den Vereinigten Staaten (Monographien des Bauwesens IV 1926). *Knipping.*

Chicago Heights, stad in den staat Illinois (V. S. van Amer., 41° 29′ N., 87° 39′ W.); ca. 22 000 inw. Spoorwegknooppunt en industriecentrum; locomotieven, wagons, rails, flesschen, dakpannen, textiel, enz.

Chicago River, bevaarbaar water in de stad Chicago (41° 50′ N., 87° 45′ W.), dat eerst uitmondde in het Michigan-meer, maar welks loop is omgelegd door de constructie van het Chicago-afwateringskanaal. Met veel kosten wordt C.R. bevaarbaar gehouden.

Chicha, in Zuid-Amerika gebruikelijk woord voor een benevelenden drank, die van bepaalde plantendeelen en vooral uit vruchten door gisting gewonnen wordt.

Chicharro, Eduardo, Spaansch schilder; * 1873 te Madrid. Aanvankelijk inspireerde hij zich op de Fransche naturalisten, ging later naar een grillig en fantastisch symbolisch-expressionisme over. Landschap, portret.

Chichen-Itza of Chichenitza of Chichen-iza (eig. aan de bronnen v.d. Itza) is een ruïnenstad in Mexico (Yucatan). Waarsch. door de Maja's in 580 gesticht, schijnt zij later verwoest en in de 10e eeuw weer opgebouwd te zijn, doch in de 13e eeuw moesten de Maja's een tijdlang wijken voor een andere bevolking en konden eerst in 1451 de stad heroveren. Zij is vooral bekend om haar ronde tempels. De Mexicaansche hoofdtempel ligt op een in 4 terrassen opklimmende, ruim 24 m hooge pyramide. In vele bouwwerken treft men een eigenaardige vermenging van vroeg- en laat-Mexicaansche ornamentiek met Maja-motieven: zoo in de Casa de las Mona, het zgn. Nonnenhuis en de Casa del Adivino (Priesterhuis).

Lit.: Seler, Gesammelte Abhandlungen zur Amerikanischen Sprach- und Altertumskunde (V 1915, 197-388); Willard, The city of the sacred well (1926). *Knipping.*

Chichester, oude provinciestad in het graafschap West-Sussex (Engeland, 50° 51′ N., 0° 47′ W.); 15 000 inw. De beroemde, oorspronkelijk Katholieke, nu Anglicaansche kathedraal bevat deelen uit het eind der 11e eeuw (koor), absis, straalkapellen, Lady Chapel, kooromgang en viering), uit het begin der 12e eeuw (drie lengtebeuken, in 8 vakken), uit het einde der 12e eeuw, na een brand (kruisribbengewelven, steunbeeren, emporia, Zuid- en Noord-portaal), uit de 13e eeuw (kapellenrij aan den Z. en N. kant, torens op de viering), begin 14e eeuw (verlenging van Lady Chapel, Z. gevel, drie-vleugelige kruisgang aan de Z. zijde, klokketoren). Het inwendige van de kerk heeft veel geleden van Puriteinsche beeldstormers, vooral in 1643.

Lit.: Willis, Architectorial history of Chichester Cathedral (1861). *G. de Vries/Knipping.*

Chickahomini, moerassige zijrivier van de James-rivier (Virginië, 37° 40′ N., 77° W.). Bekend uit den Amer. Burgeroorlog: veldslagen in Mei en Juli 1862.

Chickamanga, riviertje, dat bij Chattanooga samenvloeit met de Tennessee (Georgië en Tennessee). Bekend om den slag van C., een der heetst betwiste veldslagen uit den Amer. Burgeroorlog (1863). Het slagveld is Nationaal Park.

Chickasaw, stam van → Indianen van Noord-Amerika, in het Zuid-Ooster gebied; in den huidigen staat Mississippi.

Chicomoecelteken, stam van de Hoeaxteken der Maja's. → Indianen van Middel-Amerika.

Chicoopee, stad in den staat Massachusetts (V. S. van Amerika, 42° 11′ N., 73° 37′ W.), op den Oostelijken oever van de Connecticut-rivier en aan de monding van de Chicoopee; ca. 44 000 inw. De Chicoopee-rivier levert overvloedige drijfkracht voor een veelzijdige industrie: wapens, fietsen, automobielen, katoenen en gebreide goederen, breimachines, landbouwwerktuigen. *p. Cyrillus.*

Chidr, al, of al Chadir (de groene), naam door Korancommentatoren en traditie gegeven aan den legendarischen persoon, die optreedt in Koran S. 18. 59—81. Moesa (Moses) ontmoet hem op zijn reis en wil hem volgen, opdat hij hem den rechten weg wijze. De voorwaarde, dat Moses hem niet naar de verklaring zijner handelingen mag vragen, komt deze niet na en al Chidr verdwijnt weer. Deze figuur heeft verwantschap met Oetpanisjtim uit het Gilgamesj-epos en met Alexander's begeleider, den kok Andreas, uit den Alexanderroman. Vooral wordt hem de onsterfelijkheid toegeschreven. In de Indonesische literatuur treedt hij op als Nabi Kilir.

Lit.: Friedländer, Die Chadhir-legende und der Alexanderroman (Leipzig 1913). *Zoetmulder.*

Chiemsee, het grootste meer van Beieren. Het meer ligt op de Beiersche Hoogvlakte tusschen Inn en Salzach en is ontstaan als tongbekken van den diluvialen Inngletsjer. Het ligt 519 m boven zeeniveau, is 18 km lang, 11 km breed en 75,5 m diep. Het meer heeft drie eilandjes, het Herreninsel met het vroegere Benedictijner klooster, nu het „alte Schlosz”, en het nog onvoltooide slot „Herrenchiemsee” in Versailler stijl voor Ludwig II gebouwd en druk door vreemdelingen bezocht. Het Fraueninsel heeft een gerestaureerd nonnenklooster en een visschersdorp. Het Krautinsel is onbewoond. *Lips.*

Chiendent, plant, afkomstig uit Mexico en Italië. De wortels leveren materiaal voor tapijtschuiers, waschboenders, enz. Aan de lucht blootgesteld, wordt de lichtgele kleur spoedig bruin. Chiendent is vrij bros, breekt spoedig; door vochtig maken wordt dit voorkomen.

Chiers, bijrivier van de Maas; ontspringt in het groothertogdom Luxemburg, neemt verschillende rivieren op, die in de prov. Luxemburg ontstaan, nl. beek van Messancy, Vire en Ton, die samenvloeien. De

C. loopt door een belangrijk ijzererts- en metaalnijverheidsgebied. → Luxemburg (groothertogdom); → Frankrijk. *V. Asbroeck.*

Chiesa, 1° Bernardinus della, Minderbroeder; † 1721. Was bisschop in Peking tijdens den „Ritenstrijd".

Lit.: Lemmens, Gesch. Franziskanermiss. (129 vlg.).

2° Francesco, Ital. dichter uit Romaansch Zwitserland; * 5 Juli 1871 te Sagno (Ticino); professor aan de technische hoogeschool te Zürich.

Werken o.a.: Preludio (1897); La cathedrale (1903); La reggia (1904); I viali d'oro (1910); Consolazioni (1921); Vite e miracoli di santi e profani (1922); Tempo di Marzo (1925, roman); Racconti del mio orto (1929). — Lit.: G. Zoppi, La Poesia di F. C. (Milaan 1920).

Chiésa libera in líbero stato (Ital.) = een vrije kerk in een vrijen staat. In dezen vorm staat dit principe van minister graaf C.B. van → Cavour in von Treitschke („Cavour", Heidelberg 1869). Als „libera chiesa in libero stato" algemeen bekend door zijn redevoering op 27 Maart 1861 in het parlement te Turijn. Volgens zijn nicht marchesa Giuseppina Alfieri [Il conte di Cavour e la questione Romana, in: Nuova antologia (I, 815—820)] reeds in 1848 door hem gebezigd. Het zijn ook zijn laatste woorden op zijn sterfbed gericht aan pater Giacomo, 6 Juli 1861. Een phase in de Romeinsche Kwestie, 10 jaar later gevolgd door de wet van 13 Maart 1871 (nr. 214) „per le guarentigie delle prerogative del Sommo Pontefice per le relazioni dello Stato con la Chiesa" en besloten door de „patti del Laterano" van 11 Febr. 1929.

Terwijl Montalembert („Deuxième lettre à M. de Cavour", Parijs 1861) beweert, dat hij Cavour vóór is geweest met deze formuleering, tracht F. Ruffini te bewijzen, dat deze gedachte zou dateeren uit de Zwitschersche kerkelijk-politieke twisten uit de dertiger jaren. „Le origini elvetichi della formula del Conte di Cavour, Libera enz."; vgl. Beiträge zum kirchenrecht. Festschrift, Emil Friedberg zum 70. Geburtstag gewidnet (Leipzig 1908, 199 vlg.)]. *Brouwer.*

Chieti, 1° provincie in het Midden-Italiaansche gebied der Abruzzen aan de Oostelijke helling. Opp. 2 594 km²; 368 591 inw. (1931), 138 per km²; 98 gemeenten.

2° Hoofdstad van de provincie C.; 33 890 inw. (1931); 330 m boven zee. Aartsbisschopszetel. Textielindustrie; zijde; korenhandel. Oorsprong van de Orde der Theatijnen. *Heere.*

Chièvres, gem. in de prov. Henegouwen, ten Z. van Aat; opp. 2 160 ha; ruim 3 000 inw.; kanaal van Blaton naar Aat; vruchtbare landbouwstreek; belangrijke markt; aardewerk en steengroeven, uitgestrekte bosschen in de Z. omgeving. Merkwaardigheden: Romaansche kapel, kasteel der graven van Egmont, ruïnes van oude vesting en kasteel; kerk met graftomben; bedevaartplaats; zeer gewichtige oude heerlijkheid. *V. Asbroeck.*

Chièvres, → Willem van Croy.

Chiewitz, Paul, Deensch roman- en tooneelschrijver van liberale richting; * 1817, † 1854 te Kopenhagen. Zijn vlot gestileerd werk hekelt de Puriteinsche moraal en de voorgewende fatsoenlijkheid van het burgerlijk Denemarken.

Chifflet, Jan, Zned. taal- en rechtsgeleerde; * 1611 te Besançon, † 17 Nov. Nov. 1663 te Doornik; was aan de academie te Dôle verbonden; 1651 kanunnik in de kathedraal van Doornik. Schreef verschillende historische verhandelingen. o.a. Apologetica dissertatio de quatuor Iuris utriusque Architectis, Justitiano, Triboniano, Gratiano et S. Raymundo (Antwerpen 1651); Commentarius in librum Ioannis Macarii, cui titulus Abraxas seu Apistopistus, quae est antiquaria de gemmis Basilidianis disquisitio (Antwerpen 1657). *Valvekens.*

Chiffreeren of vercijferen, omzetten van berichten in cijferschrift, teneinde den inhoud voor buitenstaanders geheim te houden; dezelfde beteekenis als codeeren. De tegengestelde bewerking, het ontcijferen, heet dechiffreeren of decodeeren. Politieke berichten en ook strategische worden veelal vercijferd verzonden, speciaal wanneer de verzendingsweg voor afluisteren vatbaar is, bijv. bij radiographische overbrenging.

Chigger, → Zandvloo.

Chigi, Fabio, veelzijdig, talentvol pauselijk diplomaat, die als Alexander VII (1655—1667) de tiaar droeg; * 1599 te Siena, † 22 Mei 1667. C., sinds Aug. 1639 nuntius te Keulen, werd 11 Oct. d.a.v. om redenen van staatkundigen en kerkelijken aard ook belast met het toezicht op de Holl. Zending. Met grooten tact is hij tegenover de twisten tusschen regulieren en seculieren daar opgetreden. Zoo eveneens als pauselijk vertegenwoordiger tijdens het vredescongres van Munster. Naar Rome teruggeroepen (Sept. 1651), werd C. 7 April 1655 tot paus gekozen. De Biblioteca Chigiana, sinds 1923 in de Vaticana, en de Biblioteca Alessandrina zijn door hem gesticht.

Lit.: von Pastor (XIV); Brom, Arch. in Italië (III, 300-307). *Cornelissen.*

Chigi Palazzo, → Rome.

Chihili is de zeer heete en droge samoem, die aan het Tsaad-meer uit Z.O. en Z.W. waait.

Chihuahua, 1° staat in Mexico, begrensd in het N. door de Ver. Staten, in het O. door Coahuila, in het Z. door Durango en in het W. door Sinaloa en Sonora. Het is de grootste der Mexicaansche staten (2 × de staat New York), en telt ong. 495 000 inwoners. De toppen van de Sierra Madre Range en van de Sierra de Tarahumares bereiken een aanzienlijke hoogte. De oppervlakte wordt gevormd door een golvend tafelland van 1 000 tot 2 000 m boven den zeespiegel. De Rio Grande vormt in het N. de natuurlijke grens met de Ver. Staten. Deze rivier ontspringt in Colorado, stroomt door New Mexico en is meestal op Mexicaansch gebied droog. Voor de irrigatie in genoemde staten wordt al haar water verbruikt. Chihuahua heeft een goed en gezond klimaat. De bodem is vruchtbaar, maar eischt irrigatie. Landbouwproducten zijn: maïs, tarwe, verschillende soorten groenten en fruit. In het Torreondistrict vooral katoenaanplant. De W. deelen zijn zeer boschrijk. Er zijn rijke zilvermijnen, die in den tijd der Spaansche veroveringen door de Indianen werden bewerkt. Voorts wordt nog lood en zink gewonnen. De Mexican Central Railway doorkruist den staat van N. tot Z. De bewoners zijn Creolen en Blanken; daarnaast Indianen, die gedeeltelijk geciviliseerd zijn. De bemoeiingen der Amerikanen met den mijnbouw en de industrie hebben deze omhooggebracht en Chihuahua heeft een leidende plaats in de republiek. Ten W. van Ciudad Juarez ligt een bloeiende landbouwkolonie van Mormonen. De staat had veel te lijden van revoluties, vooral na den val van het Diaz-regime. Amerikaansche troepen herstelden in Maart 1916 de rust. De hoofdstad is Chihuahua. *Roskam.*

2° Stad in den Mexicaanschen staat Chihuahua,

aan de Chihuahua-rivier, in een prachtige vallei open naar het N. en aan alle andere zijden omsloten door de uitloopers der Sierra Madre (28° 35′ N., 106° 7′ W.); ca. 37 000 inw. Handels- en industriestad. Centrum van rijke, eertijds bloeiende zilvermijnen en van een veefokkerij- en fruitteelt-gebied. Mooie gebouwen. Bisschopsstad. *p. Cyrillus.*

Chikasawien, naam van een etage uit het Eoceen.

Chilcotin, stam van → Indianen van Noord-Amerika, in het Plateau-gebied; in het huidige Britsch-Columbië, Canada.

Child, Francis James, de bewerker van de standaard-uitgave der Engelsche balladen; * 1825, † 1896. Amerikaan, studeerde te Harvard en zes jaar in Engeland en Duitschland (vooral Berlijn en Göttingen). In 1851 professor te Harvard, en in 1853 leider van een critische uitgave van Engelsche dichters. Hij zelf bewerkte een uitgave van Spenser in 5 dln. (1855), een voorloopige uitgave van English and Scottish Ballads in 8 dln. (1857—'58) en eindelijk de definitieve uitgave van The English and Scottish Popular Ballads, in 10 afleveringen, of 5 quarto-dln. (1882—'98).

Een populaire uitgave, zonder critisch apparaat, in 1 dl. werd bezorgd door zijn leerling en opvolger G. L. Kittredge (1904), die ook een biographische schets van C. heeft geschreven. *Pompen.*

Childebert, naam van drie Merovingerkoningen. C. III was slechts een schijn-koning; het eigenlijk bestuur had Pepijn van Herstal in handen.

Childerik I, Merovingerkoning, † 482; vader van Clovis of Chlodovech.

Childerik II, Merovingerkoning; in 675 vermoord.

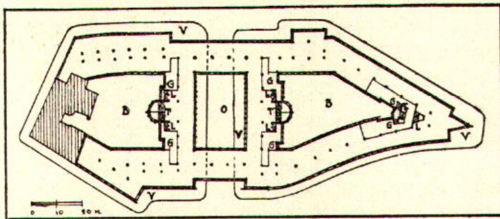
Childerik III, laatste der Merovingerkoningen; in 751 afgezet ten gunste van Pepijn.

Childerik-graf, → Doornik (Kunst te).

Chileensch(e). . . ., → Chili.

Chileensch-Peruaansch Bekken, meer dan 4 000 m diep bekken in den Stillen Oceaan bij de W. kust van Zuid-Amerika. De grootste diepte (7 635 m) bevindt zich in de → Atacama-slenk.

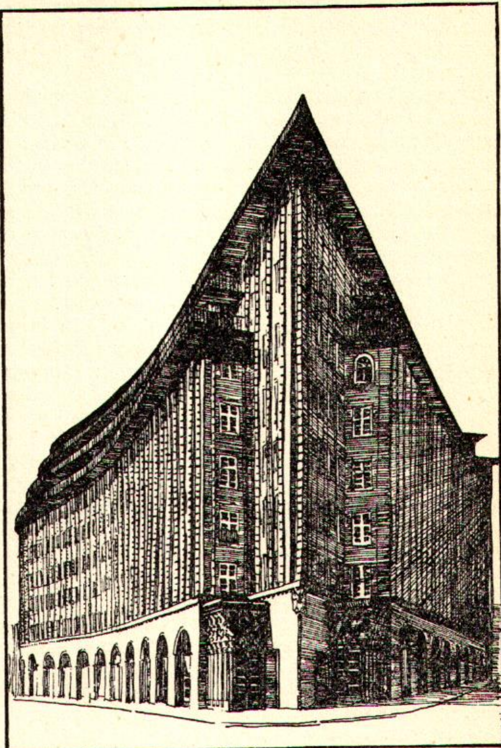
Chilehaus, kantoorgebouw te Hamburg, ontworpen door arch. F. Höger, in baksteen opgetrokken,

Chilehaus te Hamburg. Plattegrond. T = trappenhuis; L = liften; B = binnenplaats; O = overbouwde straat; V = omringend trottoir; G = toiletten en garderobes.

waarbij de architect erin slaagde op een scherphoekig terrein een grootsche werking met zijn bouwwerk te bereiken, door een gelukkige tegenstelling van horizontale lijstwerken en verticale pilasters.

Tot voor korten tijd was het Chilehaus het grootste gebouw van Duitschland. Het is op 18 000 palen gebouwd. Nuttige ruimte: 35 000 m³. In de kelders pakhuisruimte, alsook de machines voor verwarming e.d.; in de benedenverdieping winkels, restaurants, enz. De verdere verdiepingen bestaan uit één groote ruimte, die door verplaatsbare muren verdeeld kan worden in lokalen van elke gewenschte grootte. Boven de 5e verdieping bevinden zich nog 3 (op één plaats 4) trapsgewijze terugspringende etages, welke

Chilehaus te Hamburg, Oosthoek.

eveneens voor kantoorruimte bestemd zijn. De bovenste verdieping echter dient voor archiefruimte.

Lit.: Neue Baukunst (1925, nr. 7).

Chilesotti, Oscar, Ital. musicus; * 1848 te Bassano, † 1916 aldaar. C. studeerde te Padua in de rechten (geprom. 1871), heeft zich echter daarna geheel aan de muziek gewijd. In het bijzonder heeft hij ervoor geijverd om de oude luit-literatuur meer bekend te maken; hij deed dit door lezingen met voordrachten op de oude instrumenten en vooral door het overbrengen van de luit-tabulatuurwerken in modern notenschrift.

Werken: Capricci armonici sopra la Chitarra spagnuola del Conte Ludovico Roncall 1692 (1881); Biblioteca di rarità musicali (9 dln.; met werken van meesters uit de 16e-18e eeuw); Da un codice „Lautenbuch" del Cinquecento (1890); Lautenspieler des 16 Jhrs. (1891). Verder nog vele werken, zoowel op historisch als aesthetisch gebied; talrijke stud. en art. in de Rivista musicale, Sammelb. der Intern. Musik Ges., Revue d'histoire et de critique musicale, en een art.: Notes sur les tablatures de luth et de guitare, in Encycl. de la mus. *Piscaer.*

Chili (republica de Chile), republiek aan de O.kust van Z. Amerika, tusschen 18° en 56° Z.; ca. 4 200 km lang, 15—350 km breed; opp. 757 366 km², 4 271 398 inw. (volkstelling 1930). De W. grens wordt gevormd door den Grooten Oceaan, de Oostgrens verloopt over de ketens van het Andesgebergte en vormt de scheiding met Argentinië en Bolivia. Een gedeelte bij de Straat van Magellaan grenst nog aan den Atlan-

tischen Oceaan. Het Tacna-Arica-geschil werd bijgelegd in Mei 1929, waarbij de N. grens bepaald werd op 10 km ten N. van de spoorlijn Arica-La Paz. Tot Chili behooren ook nog de in den Grooten Oceaan gelegen eilanden S. Felix en de Juan-Fernandezgroep met het bekende Robinson-Crusoe-eiland. (Zie krt. t/o kol. 807 in dl. II.)

Natuurlijke gesteldheid. Chili omvat in hoofdzaak de Westelijke afhelling van de West-Cordilleren, die hier de hoofdketen van de Andes vormen. Het is een zeer gesloten gebergte, met passen, meestal boven de 4 000 m en een groot aantal jonge vulkanen. Langs de kust verheffen zich de veel lagere kust-Cordilleren (ong. 1 500 m), die steil naar zee afdalen. Tusschen de twee genoemde gebergten vindt men ten N. van den Steenbokskeerkring de Pampa de Tamarugal, ten Z. ervan de Atacama-woestijn. De laatste is een naar het W. afdalende hoogvlakte, bedekt met dikke lagen verweeringspuin; hier en daar komen zoutmeren en moerassen voor; alleen de Loa bereikt den Grooten Oceaan; het is met de Pampa de Tamarugal het salpetergebied van Chili. Verder Zuidelijk bereikt de Andes in den Aconcagua (6 970 m) zijn grootste hoogte. Hier begint opnieuw weer het lengtedal, dat van 30°—39° Z. wordt onderbroken. Het daalt langzaam naar het Z. af en daalt op 42° onder zeeniveau, vanwaaraf de kust-Cordilleren verbrokkeld zijn tot een groep eilanden, die zich voortzet tot kaap Hoorn. Terwijl in het N. de sneeuwgrens, vanwege den zeer geringen neerslag, tusschen 5 000 en 5 500 m ligt en dus maar enkele zeer hooge toppen eeuwige sneeuw hebben, daalt deze in het Z. tot ca. 900 m, zoodat hier een sterke vergletsjering plaats vindt en ten Z. van 46° de gletsjers reeds tot aan het zeeniveau reiken. Gedurende den IJstijd is de vergletsjering veel sterker geweest, waarop de groote rijkdom aan meren en fjorden wijst.

Klimaat. Het gebied ten N. van 28° Z. heeft over het algemeen een woestijn- en steppenklimaat; ten N. van 22° Z. komen tegen de Andeshelling boven de 2 000 m nog zomerregens voor. Westelijk van deze ketens valt zoo goed als geen regen. De temperatuur is aan de kust lager dan in het binnenland door den invloed van de zee. De Z. en Z.W. winden, die hier het geheele jaar door waaien, zijn droge winden; ze zijn afgeweken passaten. Het koude dieptewater, dat aan de W. kust naar boven komt, veroorzaakt in den winter zware nevels (camachancas). Tusschen 28° en 37° Z. heeft Chili een etesiën-klimaat, in den zomer de passaat, die droog is, in den winter de Westenwinden, die regen brengen. Ook hier is de temperatuur aan de kust lager dan in het binnenland. Ten Zuiden van 37° Z. heerscht het zeeklimaat met heerschende Westenwinden, zeer zachte winters, zeer koele zomers, verschil tusschen zomer- en wintertemperatuur ong. 10° C. De geheele O. afhelling van de Andes heeft ook zijn dagelijks wisselende winden, overdag de travesia, een zeewind, en des nachts de terral of puelche, de koude landwind, die in de dalen nevels veroorzaakt.

Flora. Het Noordelijk gedeelte is een woestijngebied, met hier en daar begroeiing in de oasen en langs de rivieren. Ook de nevels veroorzaken in de hoogere deelen eenigen plantengroei in den winter (cacteeën). Boven de 2 400 m tegen de Andeshelling is meer vegetatie.

Het gebied van Midden-Chili met winterregens is een steppengebied met in het Z. nog wat lichte wouden en verder struikgewas. Verder naar het Zuiden, het gebied met zeeklimaat, zijn dichtere wouden, waarvan vele altijd-groene loofboomen vanwege de geringe jaarlijksche temperatuurschommeling.

Bevolking. Ruim 20% der bevolking bevindt zich in de provincie Santiago en 10% in Aconcagua. De oorspronkelijke bevolking bestond uit Indianen, waarvan vooral de in het Zuiden wonende Araucanen hun zelfstandigheid lang bewaard hebben. Na de verovering door Pedro de Valdivia (ca. 1540) hebben er zich Spanjaarden gevestigd.

Mestiezen, een mengras van Spanjaarden en Indianen, vormen er het grootste deel der bevolking. De hoogere standen zijn meestal Spanjaarden of andere Europeanen. Het aantal immigranten bedraagt gemiddeld 4 000 per jaar.

Middelen van bestaan. De landbouw brengt voldoende op voor de bevolking. Het voornaamste landbouwgebied ligt van even ten N. van Valparaiso tot aan Valdivia. De bebouwde oppervlakte is echter nog maar een klein gedeelte van den beschikbaren grond. In vele gedeelten wordt irrigatie toegepast. De voornaamste producten zijn: tarwe, haver, gerst, maïs, peulvruchten, klaver en lucerne. De ooftbouw gaat sterk vooruit, vooral in de omgeving van Valparaiso. Versch en gedroogd fruit wordt veel uitgevoerd, vooral perziken, peren, abrikozen en meloenen. Appels komen meer uit de Zuidelijke deelen. De belangrijkste havens hebben een controledienst voor het voor uitvoer bestemde fruit. De verbouw van druiven en de daarmee samenhangende wijnfabricage gaan zeer sterk vooruit. De productie van wijn bedroeg in 1931: 2 424 816 hl, in 1932: 1 897 011 hl; de uitvoer in 1930: 57 376 hl, in 1931: 46 249 hl.

Suiker wordt hoofdzakelijk geïmporteerd uit Peru. Teneinde zelf in de toekomst in de behoefte aan suiker te voorzien, wordt in het Zuiden (Valdivia en Chiloë) de suikerbiet verbouwd, terwijl in de Noordelijke tropische deelen suikerriet wordt aangeplant.

Veeteelt. Deze is hoofdzakelijk runder- en schapenteelt, de laatste vooral in het Zuiden. Slachtvee wordt nog veel ingevoerd uit Argentinië. De runderfokkerij is echter ook nog belangrijk. De kwaliteit wordt veel verbeterd door invoer van Europeesch fokvee. In het subtropisch deel komt transhumance (een beperkt nomadisme) nog veel voor: in de droge periode trekken de herders met hun kudden naar de hooger gelegen bergweiden. In de Zuidelijke deelen, waar de neerslag grooter is, is dit echter niet meer noodig. De schapenteelt in het Zuiden levert wol, huiden en vleesch voor den export. In 1930 bedroeg het aantal runderen 2 322 633, schapen 5 855 370, geiten 750 879, paarden 411 461. De export van bevroren vleesch bedroeg in 1930: 22 087 000 pesos, in 1931: 10 121 000 pesos (1 peso = 30 cent).

Mijnbouw is het voornaamste bestaansmiddel van Chili. Het levert $^2/_3$ van de totale mijnbouwproductie van Z. Amerika. Het voornaamste mijnbouw product is salpeter en wordt gevonden in de droge woestijnachtige gebieden van de Noordelijke provincies Tarapaca en Antofagasta. Het na ca. 1880 sterk toenemende gebruik van kunstmeststoffen deed de productie van Chili aanmerkelijk toenemen. Kort voor den Wereldoorlog leverde C. ruim 75% van de totale wereldproductie van stikstofmeststoffen. Dit percentage is tot op heden teruggeloopen tot ong. 15%, hoofdzakelijk door het toenemen van de productie van de synthetische stikstofmeststoffen vooral in de Ver. Staten, Duitschland en Noorwegen. Duitschland,

dat een van de grootste afnemers was, fabriceert nu zelf nitraten te Merseburg, Oppau en Baden (I. G. Farbenindustrie).

De voornaamste uitvoerhavens zijn Pisagua, Iquique, Tocopilla, Mejillones, Antofagasta en Taltal. Sinds 1930 zijn alle belangen van salpeterproducenten ondergebracht in de Compania Salitrera de Chile (Cosach), waarvan de helft van het aandeelenkapitaal gecontroleerd werd door de Chileensche regeering, in ruil waarvoor ze de uitvoerrechten ophief. De export bedroeg in 1930: 1 785 730 ton, in 1931: 1 454 600 ton.

Als 2e belangrijke product moet jodium genoemd worden, waarvan C. 90% der wereldproductie levert. Het is een bijproduct van de salpeterwinning. Export in 1930: 19 624 000 pesos, in 1931: 8 513 000 pesos.

Koper wordt hoofdzakelijk aangetroffen in de Noordelijke gebergten van Chili. Het is de 2e koperproducent van de wereld (eerste Ver. Staten). In het kopererts worden tevens kleine hoeveelheden goud en zilver aangetroffen. De voornaamste bedrijven worden gecontroleerd door de Anaconda Copper-groep. De uitvoer geschiedt als erts en fijn koper over de havens Antofagasta en Tocopilla. De productie van zuiver koper bedroeg in 1931: 215 695 ton. De export van zuiver koper bedroeg in 1929: 324 956 ton, 1930: 209 026 ton en 1931: 219 000 ton. Kopererts wordt rechtstreeks uitgevoerd naar de Ver. Staten en Europa.

IJzererts wordt gevonden in Midden-Chili. De productie is voornamelijk in handen van de Bethlehem Steel Cie., die een speciale uitvoerhaven heeft aangelegd te Cruz-Grande. De productie in 1931 bedroeg: 712 000 ton (in 1920: 3 100 ton). Bij Valdivia worden nieuwe electrische ijzerwerken opgericht, om Chili onafhankelijk te maken van staal- en ijzerimport.

Steenkool. Ook hiervan is de productie evenals van ijzererts de laatste jaren zeer sterk toegenomen. Het voornaamste mijngebied ligt in de buurt van Concepcion. De productie in 1931 bedroeg: 1 107 744 ton, d.i. 23% meer dan in 1930.

Industrie. Deze heeft zich sterk ontwikkeld gedurende en na den Wereldoorlog, doordat gedurende den Wereldoorlog de productie in Europa sterk was afgenomen en C. zelf meer gebruik ging maken van de kracht van het stroomend water voor opwekking van electriciteit.

Alleen in de buurt van Santiago en Valparaiso werken ruim 3 000 bedrijven uitsluitend electrisch. De meeste bedrijven verwerken Chileensche grondstoffen. Een belangrijk deel der wolproductie wordt in eigen land verwerkt, de looierijen leveren voldoende leer voor eigen gebruik. De houtbewerking is van belang; explosiestoffen, gebruikt voor den mijnbouw, worden gefabriceerd te Calama.

Verder zijn bierbrouwerijen (ook export van bier), suiker-, cement-, glas-, zeep-, papier- en tabakindustrie van belang.

Handel en verkeer. Hoofduitvoerproduct was tot voor den Wereldoorlog salpeter. Door de concurrentie van luchtsalpeter en andere synthetische stikstofverbindingen is de uitvoer sterk gedaald. De voornaamste afnemers zijn de Ver. Staten (zie verder boven, sub mijnbouw). De mijnbouw wordt uitgeoefend met hoofdzakelijk buitenlandsch kapitaal.

Overzicht van den handel:

Jaar	Export (in pesos)	Import (in pesos)
1929	2.293.700.000	1.617.600.000
1930	1.328.100.000	1.400.100.000
1931	926.400.000	708.800.000

Uit bovenstaand schema blijkt, dat export en import de laatste jaren sterk zijn teruggeloopen; de handelsbalans bleef echter actief. Van de baten profiteert Chili echter niet, daar de buitenlandsche schuldenlast zeer hoog is (1931 ruim 4 milliard pesos).

De kustvaart in C. is zeer belangrijk en bij de Wet van 1911 verzekerd aan de Chileensche koopvaardijvloot. Verschillende buitenlandsche scheepvaartondernemingen doen de voornaamste havens van Chili aan. De rivieren zijn meestal niet voor de scheepvaart geschikt; van de grootste alleen maar de benedenloop. Het spoorwegnet bestaat in hoofdzaak uit een N.—Z. loopende hoofdlijn, met vele zijlijnen naar de verschillende havens. Van de Transandinische verbindingen moeten genoemd worden Antofagasta—La Quiaca Salta (Argentinië), Valparaiso—Mendoza (Argentinië) en een geprojecteerde verbinding Concepcion—Bahia Blanca (Argentinië).

Telegraaf- en telefoonnet zijn vrij uitgebreid. Ruim 16 000 km telegraaflijn zijn van den staat. Particuliere maatschappijen bezitten ruim 13 000 km. Het telefoonbedrijf is geheel in handen van particulieren. Er is draadlooze telefoonverbinding met de voornaamste Amerikaansche en Europeesche steden. Er is een groot aantal radiostations, zooals te Arica, Antofagasta, Coquimbo, Valparaiso, Talcahuano. De munt is peso, verdeeld in 100 centavos. Het metrieke stelsel is voor maten en gewichten verplicht bij de wet. Lokaal gebruikt men nog wel de Spaansche quintal (46 kilo).

Bestuur. De grondwet dateert van 1833 en werd gewijzigd in 1891, 1925 en 1932. De uitvoerende macht berust bij den president, die voor 6 jaar gekozen wordt door het volk. Hij heeft de leiding van Buitenlandsche Zaken. De wetgevende macht is in handen van de Kamer van afgevaardigden; de Senaat is een controleerend lichaam. Het aantal provincies is teruggebracht van 23 op 15. Het aantal territoriën bedraagt 2. Kerk en Staat zijn gescheiden. De Kath. godsdienst is er algemeen; er zijn 1 aartsbisdom, 11 bisdommen en 3 apostolische vicariaten.

Lit.: Estadistica comercial de la republica de Chile; C. Martin, Landeskunde von Chile (Hamburg 1923); South American Yearbook (1934); Pierre Denis, Amérique du Sud (Parijs 1927). *Zuylen.*

Weermacht. Het leger bestaat uit 13 regimenten infanterie, 6 regimenten cavalerie, 3 regimenten artillerie, 1 regiment genie, 8 vliegtuigafdeelingen (80 vliegtuigen) en hulpdiensten. Hiermede worden gevormd: 3 divisiën en een detachement (Magellaan). Tot het leger kan mede worden gerekend het korps karabiniers, sterk 852 officieren en 13 815 onderofficieren en minderen. De duur van den verplichten militairen dienst is 26 jaar (20—45), verdeeld als volgt: actieve leger 1 jaar, 1e reserve 9 jaren, 2e reserve 16 jaren. Herhalingsoefeningen: tusschen 21 en 31 jaar 2 periodes van 15 à 45 dagen; tusschen 32 en 40 jaar 1 periode van 15 à 30 dagen; tusschen 41 en 45 jaar 1 periode van maximum 15 dagen. Jaarlijksch effectief (vrijwilligers inbegrepen): ca. 14 000 man.

De vloot bestaat uit: 2 linieschepen, 3 kruisers,

11 torpedobooten, 9 onderzeebooten; met een bemanning van 720 officieren en 6 380 minderen.

L i t. : Annuaire militaire (1933). *v. Munnekrede.*

Geschiedenis. Het Spaansche koloniale gebied C. werd door Almagro ontdekt in 1536. Pedro de Valdivia, uitgezonden door Pizarro, veroverde het land in 1540—'41, stichtte Santiago, Concepcion e.a. steden, maar werd door den Araucanenkoning Caupolican verslagen en gedood (1554). Hurtado de Mendoza zette verovering en kolonisatie voort, o.a. exploitatie van goud- en kopermijnen, stichting van kerken, scholen, hospitalen, enz. Als audiencia Concepcion bleef het land onder het vice-koninkrijk Peru tot 1798, toen het een zelfstandig kapitein-generaalschap Chili werd.

Ondanks vruchtbare valleien en kostbare mineralen (goud en koper) bleef C. tot zijn onafhankelijkheid een veronachtzaamd gebied, eensdeels wegens ontoegankelijkheid en afgelegenheid, maar vooral wegens den eeuwenlangen en weinig succesvollen strijd tegen de krijgshaftige Araucanen. Zoowel militaire expedities als missioneerende kolonisatiepogingen (vooral door de Jezuïeten) mislukten.

De vrijheidsoorlog van 1810—1818 met de overwinningen van Chacabuco en Maipu stond onder leiding van José de San Martin en Bernardo O'Higgins, die na de uitroeping van de republiek dictator werd (1818—1823) en nu nog als de nationale vrijheidsheld wordt vereerd. Na jaren van heftige partij-onlusten onder vele generaals-presidenten, kwam in 1831 de eenigszins clericaal getinte conservatieve partij aan het bewind, met achtereenvolgens de drie groote presidenten: Prieto (1831—'41), Bulnes (1841—'51) en Manuel Montt (1851—'61). De echt nationale, conservatieve grondwet van 1833 luidde een tijdperk in van rustige ontwikkeling, stabiele regeering en toenemende welvaart, eenig in de geschiedenis van Z. Amerika. Vooral pres. Montt, die uitstekend zorgde voor landbouw, kolonisatie, school- en rechtswezen, geldt als de schepper van den bloei van zijn land. Sinds den Pacific-oorlog (1884) en den daardoor verkregen grooteren salpeterrijkdom met de exploitatie daarvan door Amer. kapitaal, groeide het democratisch-liberaal anticlericalisme. De revolutie van 1891 verdreef pres. Balmaceda en C. kreeg een democratisch-parlementair bestuur naar Fransch voorbeeld.

Pres. Jorge Montt (1891—'96) bracht weer rust door een goed stelsel van provinciaal en locaal bestuur. In den Wereldoorlog bleef C. neutraal. Na den oorlog kende C. telkens revolutionnaire perioden. De voorn. partijen zijn de Nationale Unie (oude conservatieven en gematigd liberalen) en de Liberale Alliantie (democraten, socialisten, enz.). Onder pres. Alessandri, die op het oogenblik (1934) weer president is, kwam in 1925 de tegenwoordige constitutie tot stand: sterke executieve, beperkte legislatieve macht, vrijheid van godsdienst, welwillende scheiding van Kerk en Staat.

Generaal Ibanez was van 1927—1931 president-dictator. De Cosach (zie boven) veroorzaakt in de laatste jaren onophoudelijk onlusten en revoluties. Presidenten en regeeringen, die zich niet onafhankelijk genoeg toonen van de Cosach, ondervinden nationalistische tegenwerking van het geheele volk.

B u i t e n l. g e s c h i e d e n i s. In 1844 erkende Spanje pas definitief C. als onafhankelijke republiek. In 1866 werd Valparaiso door een Spaansche vloot gebombardeerd, omdat C. in een Spaansch-Peruaanschen oorlog voor Peru partij had getrokken. Na den Pacific- of Salpeteroorlog 1879—1884 tegen Peru en Bolivia verwierf C. van Bolivia het Atacama-gebied (guano!) en van Peru de prov. Tarapaca, Tacna en Arica (Tacna kwam in 1929 terug aan Peru). In 1903 deed de Engelsche koning een voor C. voordeelige, arbitrale uitspraak in een Chileensch-Argentijnsch grensgeschil. Aldus heeft C. zijn gebied uitgebreid naar N.O. en Z. Als een der A.B.C.-staten heeft C. een verdrag van vriendschap en samenwerking met Argentinië en Brazilië.

C. is een homogene, sterke, zelfbewuste, werkzame en beschaafde natie, met een krachtige industrie, en een leger en vloot, beter dan van eenigen Z. Amer. Staat. Wel bestaan er nog sterke sociale splitsingen en is het land te veel afhankelijk van salpeter en Amer. kapitaal.

K a t h. K e r k. De bevolking is bijna uitsluitend Katholiek. Onder Valdivia begonnen de Mercedariërs reeds hun missies, spoedig gevolgd door Dominicanen, Franciscanen en Jezuïeten. Midden 16e eeuw was er reeds een kerkelijke hiërarchie. Sinds 1848 missioneeren de Capucijnen onder de Araucanen. Cultuurstrijd in de jaren 1824 vlg. confisqueerde kerkelijke goederen en hief de kloosters op, evenwel werden de Orden in 1840 weer toegelaten bij gelegenheid van een vernieuwde hiërarchie. Sedert 1920 heeft C. een gezantschap bij het Vaticaan en kreeg Santiago een pauselijken nuntius. De scheiding van Kerk en Staat (1925) is voor de eerste zeer welwillend.

C. vormt de kerkprovincie Santiago met 11 suffrag. bisd. en 3 apost. vicariaten. Santiago en Valparaiso hebben een Kath. universiteit. (Zie kaart Kerkelijke Indeeling, dl. II, tegenover kolom 809/810.)

L i t. : o.a. W. Spence Robertson, History of the Latin American Nations (New York en Londen 1932 ; vooral staatk. en econ. gesch.) ; J. T. Bertrand, Histoire de l'Amérique espagnolle (2 dln. Parijs 1929 ; naast staatk. gesch. vooral cultuurhistorie en biographieën ; Kath. standpunt); Lex. f. Theol. u. Kirche (II 1931). *Wübbe.*

Chileensche kunst, → Amerikaansche Oudheden; → Inka.

Chilia Noua, Roemeensche naam van de stad → Kilia.

Chiliarch (Gr. Chiliarchès of Chiliarchos), aanvoerder van duizend man; in het Nieuwe Testament en Act. 12. 24 = tribunus militum, krijgstribuun.

Chiliasme, → Duizendjarig Rijk.

Chilisalpeter, ook n a t r o n s a l p e t e r genoemd ($NaNo_3$), is een voor technisch gebruik hoogst belangrijke delfstof. C. komt in de natuur voor als korrels en als kristallijne aggregaten en wordt voornamelijk gevonden in Chili (prov. Tarapaca) in de woestijn Atacama tusschen 19° en 24° Z., nabij de grens van Peru. De salpeterlagen liggen 0,5 tot 3 m onder de oppervlakte, hebben zelf een dikte van ong. 1,50 m, een breedte van 3 km, een lengte van 600 km en liggen 1 000 m boven den zeespiegel. De bovenste laag van dit terrein bestaat uit gipshoudend zand (ChuCo). Daaronder ligt een laag (Costra) van een conglomeraat van leem, grint, veldspaat en porfiet, verbonden door kalium-, natrium-, calcium-, en magnesium-sulfaat, die in de onderste laag een geleiachtige massa vormen (Congelo). Daaronder bevindt zich de ruwe salpeter (Caliche), die op een met schitterende anhydrietkristallen vermengde leemlaag (Coba) rust. De Caliche heeft een gehalte van 30—55% $NaNo_3$ en bevat verder kaliumnitraat (KnO_3), natriumperchloraat ($NaClO_4$) en natriumjodaat ($NaIO_3$),

steenzout, glauberzout, bitterzout en soms guano. Door oplossen en omkristalliseeren verkrijgt men salpeter. De moederloog wordt op jodium bewerkt. De chilisalpeter kristalliseert in stompe rhomboëders, is doorzichtig tot doorschijnend, waterhelder tot wit, zoo hard als klipzout ($1^1/_2$—2) en gemakkelijk oplosbaar. *Roodhuyzen.*

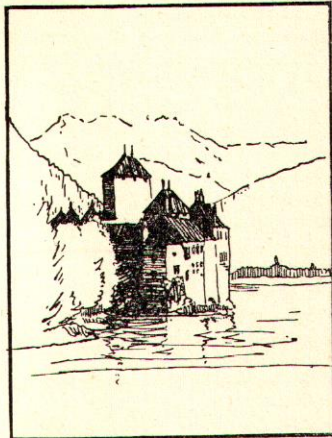
Het is een snelwerkende meststof: door de oplosbaarheid in water kan het direct door de plant worden opgenomen. Het verschuift de reactie van den grond in basische richting; wordt daarom aanbevolen op zure gronden, verergert echter op overkalkte perceelen het optreden der Veenkoloniale haverziekte. Is hygroscopisch en moet daarom droog bewaard worden. Veroorzaakt op kleigronden korstvorming. De invoer van de goedkoopere luchtstikstofmeststoffen in het bedrijf deed het verbruik sterk afnemen. → Kunstmeststoffen. Voor verdere eigenschappen en gebruik, → Stikstofmeststoffen, → Perchloraatvergiftiging. *Dewez.*

Chilkat, stam van → Indianen van Noord-Amerika, deel van den Tlinkit-stam, Noord-Westerkustgebied, in het huidige Alaska.

Chillan, hoofdstad der prov. Nuble in Chili, door spoorweg verbonden met Talca, Santiago, Valparaiso, Concepcion en Valdivia. Ruim 42 000 inw. Belangrijk landbouw-centrum. Het oude Chillan is 20 Febr. 1835 door aardbeving verwoest. De omgeving van C. is bekend door haar minerale bronnen. Het bisdom Chillan, suffr. van Santiago, is opgericht 18 Oct. 1925 en telt ruim 260 000 Kath. (1929).

Chillesfordien, etage uit het Pleistoceen van Engeland.

Chillon, middeleeuwsche burcht, gelegen op een schiereilandje aan den Oostoever van het Meer van Genève, tusschen Montreux en Villeneuve; bouw begonnen in 1224 op last van graaf Thomas I van Savoye, voltooid ca. 1300 onder Amadeus V. Het als uit het water oprijzend complex, welks grondplan den omtrek van het eiland volgt, omsluit 3 binnenplaatsen en wordt aan de landzijde geflankeerd door drie ronde torens, terwijl in het midden een groote vierkante donjon de twee grootste binnenplaatsen beheerscht; de kelderverdieping is een in de levende rots uitgehouwen ruimte, door ronde zuilen verdeeld in 2 beuken, overkluisd met kruisribgewelven. Het in 1536 door de Berners veroverde, tot 1733 als zetel der landvoogden van Bern gebezigde slot, diende later tot tuighuis en gevangenis (o.a. van den door Byron bezongen patriot François Bonivard), en werd in het eind der 19e eeuw geheel herbouwd en tot museum ingericht.

Chillon.

Lit.: C. Enlart, L'architecture gothique du XIIIe siècle, in: Michel, Histoire de l'art (II Parijs 1906, 105); Piper, Burgenkunde (München en Leipzig 1905, 502). *F. Vermeulen.*

Chiloë, 1° provincie van Chili, omvattende het eiland C. met meerdere eilanden (o.a. de Chonos-archipel) en een deel der kust; opp. 31 246 km², 215 000 inw. Hoofdstad is Puerto Montt.

2° Eiland voor de kust in bovengenoemde prov.; 8 395 km². In 1558 ontdekt door Garcia de Mendoza en voor Spanje in bezit genomen. In 1826 werden de Spanjaarden er verdreven.

Chilopoda, → Duizendpooten.

Chiloschisis (< Gr. schizein = splijten), hazenlip, d.i. een aangeboren, loodrechte, min of meer volledige splijting van de lip, meestal van de bovenlip, een- of tweezijdig.

C. Complicata, hazenlip met gelijktijdige scheuring van het harde en (of) het zachte gehemelte; → Gehemeltespleet. *v. Amelsvoort.*

Chilo van Sparta, de eerste voor ons vatbare historische persoonlijkheid van Sparta, de eerste ephoros (= staatsopzichter) (ca. 560 v. Chr.). Hij stierf van blijde aandoening bij de overwinning van zijn zoon te Olympia en werd vroeg opgenomen onder de Zeven Wijzen. Onder zijn naam was in de Oudheid een bundel spreuken in omloop. *V. Pottelbergh.*

Chilow, badplaats in Rusland (gouvernement Pleskou), met heete bronnen.

Chilperik I, Frankisch koning (561—'84); gaf door den moord op zijn gemalin aanleiding tot den beruchten strijd tusschen Brunhilde en Fredegonde. → Brunhilde (2°).

Chilperik II, koning van Neustrië, † 721.

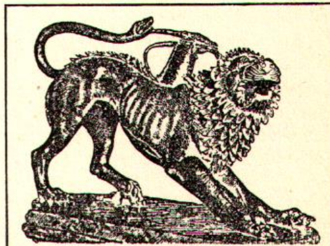
Chilston, Eng. muziektheoreticus; † ca. 1420. C. schreef een der oudste verhandelingen over de zingwijze in falso bordone. Zijn traktaat werd herdrukt door Hawkins: General Hist. of Music (II).

Chiltern Hills, heuvels in Oxford- en Buckinghamshire (Engeland; 51° 36′ N., 1° 0′ W.), uit krijt bestaande en met glaciaal puin bedekt. Prachtige beukenbosschen.

Chilula, uitgestorven stam der → Indianen van Noord-Amerika, in het Californië-gebied; in het huidige Californië.

Chimaera, 1° (Gr. myth.), een fabelachtig vuurspuwend monster, van voren een leeuw, in het midden een geit, de staart uitloopend in een slang. Het richtte in Lycië (Klein-Azië) groote verwoestingen aan en werd door Bellerophon (op het gevleugelde paard Pegasus) verslagen.

C. wordt voorgesteld alleen, of ook in strijd met Bellerophon; meermalen op reliëfs, gemmen en vazen, op de laatste gewoonlijk in vrijere compositie, eveneens op munten van Corinthe en Sicyon. Bekend zijn o.a. een Etrurisch bronzen beeld van de C. en een marmeren reliëf uit Lycië, waar de C. om wille van de ruimte onder het paard van Bellerophon is geplaatst. *W. Vermeulen.*

Chimaera. Etrurisch bronzen beeld (Museum te Florence).

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

2° (D i e r k u n d e), → Roggen.

Chimaere, een door Winkler ingevoerde, thans algemeen aangenomen term, om planten aan te duiden, wier groeipunt gedeeltelijk uit cellen van één ras, gedeeltelijk uit cellen van een ander ras of van een andere soort is samengesteld.

Een klassiek voorbeeld is de Cytisus Adami, in 1829 door Adam bekomen uit de enting van Cytisus purpureus op den gewonen goudenregen (Cytisus Laburnum). In plaats van een hoogstammige Cytisus purpureus, bekwam Adam een exemplaar, waarop, naast gele en paarse bloementrossen, ook vleeschkleurige van Cytisus Adami ontwikkelden. Het door Buder verrichte anatomisch onderzoek heeft uitgewezen, dat Cytisus Adami opgebouwd is uit twee verschillende weefsels: het inwendig gedeelte heeft goudenregennatuur, terwijl de epidermis op Cytisus purpureus gelijkt. Dergelijke chimaeren noemt men thans, naar Baur, periclinaal of omhullingschimaeren. Nu is het mogelijk, dat door een of andere oorzaak, door verwonding bijv., in het inwendig gelegen Laburnumweefsel knopvorming ontstaat, zoodat Cytisus Adami echte goudenregenbloemen tot ontwikkeling brengt; omgekeerd kan de purpureus-opperhuid door herhaalde celdeeling uitgroeien tot een meercellig weefsel, waaruit dan twijgen met roode bloemen te voorschijn kunnen treden. Deze purpureus- en Laburnum-twijgen zijn dan knopvariaties van zeer bijzonderen aard.

Op analoge wijze is de entbastaard Crataegomespilus uit de vergroeiing van mispel en hagedoorn ontstaan. Eerst in 1907 heeft Winkler, door zijn entproeven met verschillende Solanum-soorten, bewezen, dat zoowel periclinaal- als sectoriaalchimaeren door enting kunnen ontstaan.

L i t. : P. Cramer, Kritische Uebersicht der bekannten Fälle von Knospenvariation (Nat. Verh. Holl. Mij v. Wetenschap III, Verz. VI 3, 1907) ; H. Winkler, Berichte Deutsch. Bot. Gesell. (XXV en XXVIa, 1907 en 1908) ; Zeitsch. f. Bot. (I 1909). *Dumon.*

Chimakum, haast uitgestorven stam van → Indianen van Noord-Amerika, Noord-Westerkustgebied; in den huidigen staat Washington.

Chimasthenisch. Volgens de oude indeeling der temperamenten, deelde dr. Ottmar Rutz, een der ontdekkers van de leer der rompstanden, op het gebied van muziek en taalmelodie, de gemoedsbewegingen in 4 hoofdklassen in, al naar hun resp. eigenschappen: kracht en warmte. Een der vier klassen noemde hij c h i m a s t h e n i s c h, d.i. zwak en koud. *I. Meyer.*

Chimay, stadje in het Z. van de prov. Henegouwen; opp. 4 473 ha; 3 400 inw.; bergstreek, steengroeven, boschbouw, veeteelt; Eau-blanche-rivier met vijver van Virelles. Merkwaardige kerk met eigenaardige versiering; standbeeld van → Froissart; kasteel van de familie de Caraman-Chimay. C. is een zeer belangrijke oude heerlijkheid, waarvan de bezitters een Europeesche rol gespeeld hebben in de geschiedenis. Trappisten-abdij in de omgeving. *V. Asbroeck.*

Chimborazo, 1° p r o v i n c i e in W. Ecuador, opp. 7 743 km²; ca. 150 000 inw. Van veel beteekenis voor dit gebied is de spoorlijn Quito—Guayaquil. Hoofdstad Riobamba (30 000 inw.).

2° V u l k a a n in Ecuador, 6 310 m, op de hooge W. Cordilleras-keten, bestaande uit 5 met elkaar vergroeide dom-toppen. Vroegere vergletsjering bewijzen de moreenen aan den voet; de vroegere werkzaamheid van den thans uitgedoofden vulkaan wordt bewezen door de lavavelden. Op den C. vindt men 14 gletsjers. In 1880 bereikte Whymper den top.

Chimehoeevi, C h i m e h u e v i, → Chemehoeevi.

Chimenergisch, sterk en koud. → Chimasthenisch.

Chimila's, Indianen van de Chibchagroep. → Indianen van Zuid-Amerika.

Chimpansee, → Aap.

Chimu is de naam van een volk op de Noordkust van Peru. → Indianen van Zuid-Amerika. Hun hoofdstad Chanka is nu een ruïnenstad (bij het teg. Trujillo). Hun beschaving bloeide waarsch. geruimen tijd vóór de Inka-cultuur. De naam C. is overgegaan op een vaas-type uit terra-cotta: glanzend zwart of roodachtig-wit, ronde vormen, versieringen in basreliëf (mensch- en dierfiguren) en geometrisch ornament.

L i t. : Lehmann, Die Kunstgeschichte des alten Peru (1924) ; d'Harcourt, La céramique ancienne du Pérou (1924). *Knipping.*

Chin, → Koeki-chin.

China. I. Aardrijkskundig. Zie platen en kaart.

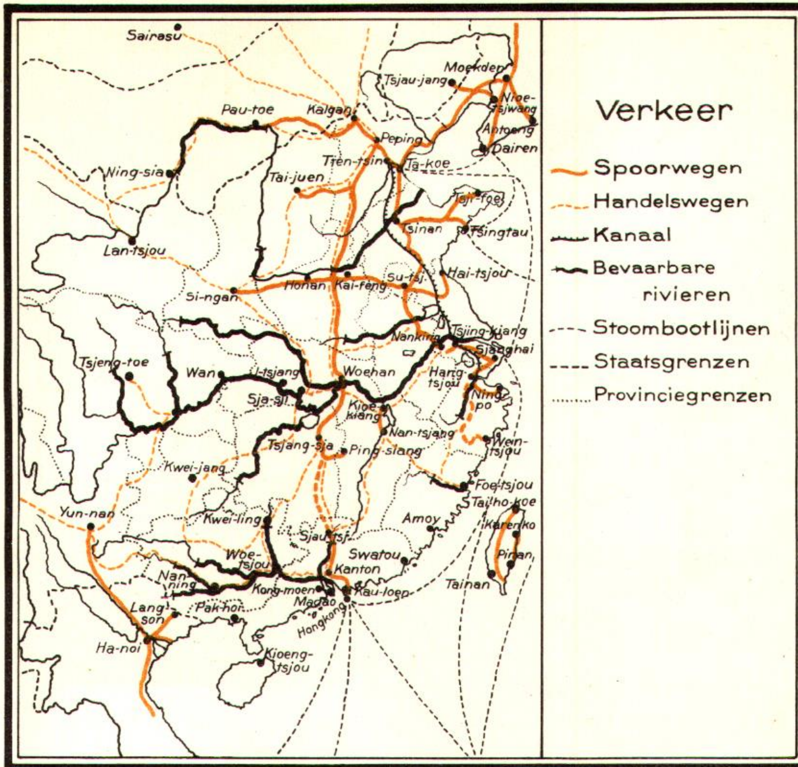
A) Naam. Het woord China (uitspraak Tsjina) is bij de Chineezen niet in gebruik. Tien-Hsia (= het land onder den Hemel) gaf bij ons aanleiding tot de uitdrukking „het Hemelsche Rijk”. Zij zelf kennen sinds 1912, naast den officieelen naam „Republiek China”, de uitdrukking Ta-tsjoeng-hoea-min-kooo (= het volksrijk van het bloeiende land van het midden) of in afkorting Tsjoeng-koeo (= het rijk van het midden).

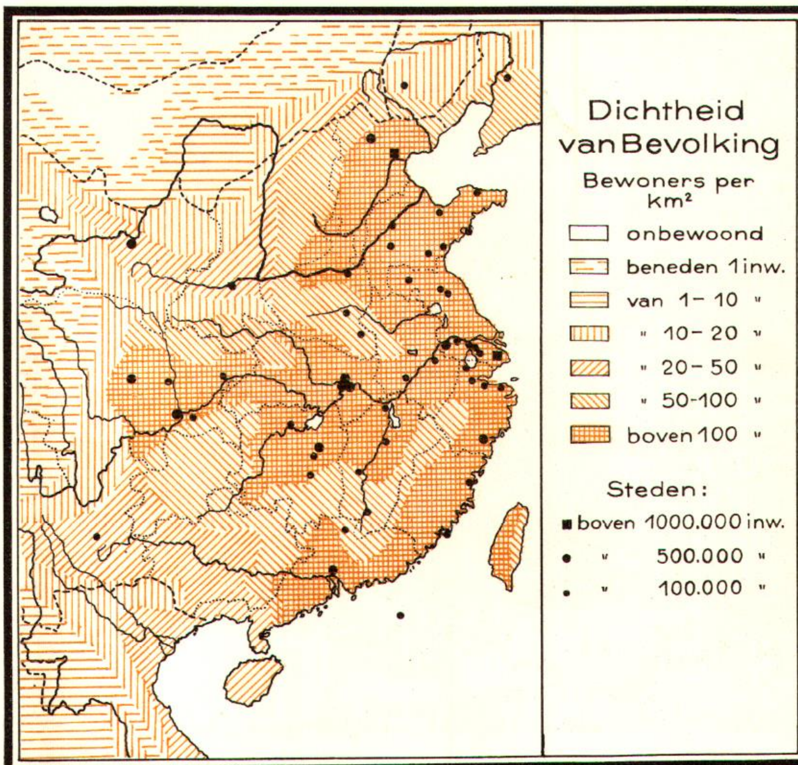
B) Grootte. Deze berust geheel op schattingen en is bovendien moeilijk aan te geven, want men onderscheidt 1° het e i g e n l i j k e C h i n a, vroeger ook genaamd het Rijk der 18 provincies (= Sji-pa-sjoeng); thans zouden daar bijkomen 3 provincies in Mantsjoerije, 4 in Binnen-Mongolië en 2 in Binnen-Azië. 2° De bijlanden T i b e t en O o s t - T o e r k e s t a n (Sinkiang). Buiten-Mongolië is thans wel geheel onafhankelijk; Mantsjoerije en deelen van Binnen-Mongolië worden door de Japanners onafhankelijk verklaard en Tibet stoort zich ook niet veel aan de Chineesche heerschappij. Het geheele gebied omvat wellicht 11,1 millioen km², waarvan het eigenlijke China 3,9 millioen km². De opgaven omtrent het aantal inwoners loopen sterk uiteen. Een bekende schatting geeft voor het geheele gebied 480 millioen bewoners, d.i. $^1/_4$ van de geheele aardbevolking! En voor het eigenlijke China ong. 420 millioen bewoners, d.i. ong. 105 per km².

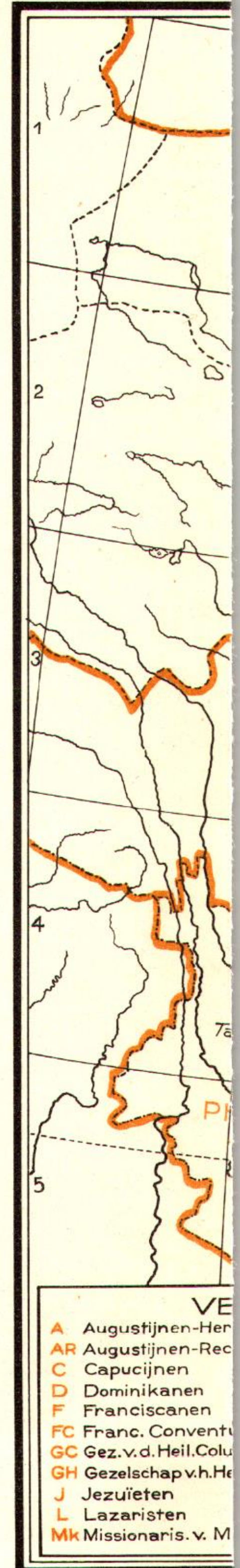
C) Ligging. Het rijk strekt zich uit van 18°—$53^1/_2$° N. en van 74°—135° O. Het eigenlijke China van 18°—44° N. en van 98°—122° O.

D) Opbouw. Het was vooral Von Richthofen, die de aardgeschiedenis van Oost-Azië zag als één groot breukgebied, waarvan de breuklijnen evenwijdig liepen met de kust. Langs deze breuklijnen zakten de smalle strooken omlaag, maar tevens daalden de Oostzijden minder dan de Westkanten, zoodat de Oostelijke randen nu in het landschap verschijnen als tamelijk steile randen tot 2 000 m hoogte, terwijl de horsten naar het Westen langzaam afhellen. Dit zeer oude rompgebergte, dat weinig geplooid zou zijn, de Sinische Schol tusschen Tibet en Korea, zou door trek uiteengevallen en naar het Oosten verschoven zijn,

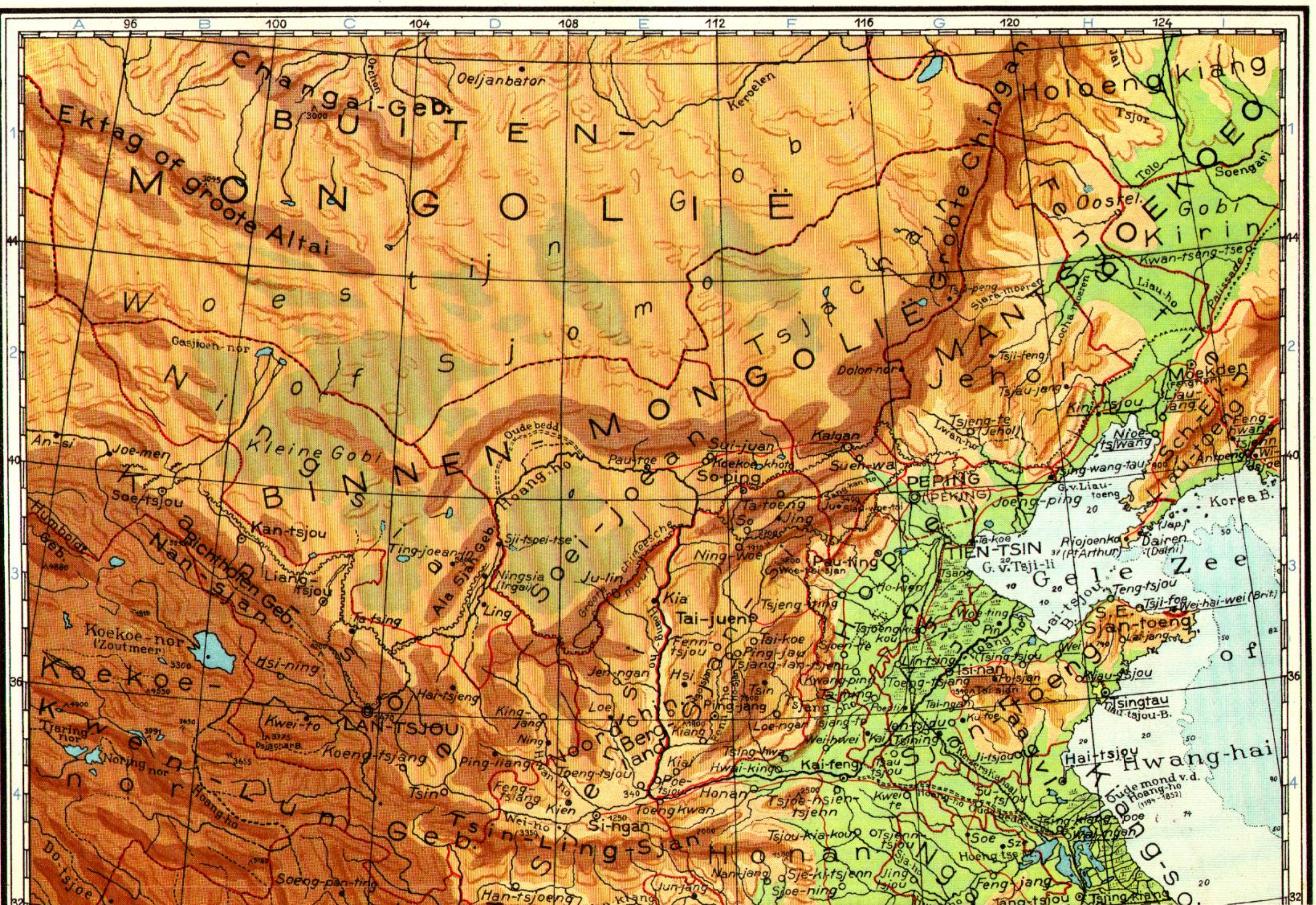
CHINA

Verkeer
Spoorwegen
Handelswegen
Kanaal
Bevaarbare rivieren
Stoombootlijnen
Staatsgrenzen
Provinciegrenzen
Sairosu
Moekden
Tsjau-jang
Pau-toe
Kalgan
Peping
Antoeng
Dairen
Tien-tsin
Ta-koe
Ning-sia
Tai-juen
Tsinan
Tsingtau
Lan-tsjou
Hai-tsjou
Si-ngan
Honan
Kai-feng
Su-tsj
Tsjing-kiang
Nanking
Sjanghai
Tsjeng-toe
Wan
Woehan
Hang-tsjou
Ning-po
Sja-sji
Nan-tsjang
Wen-tsjou
Tsjang-sja
Ping-siang
Kwei-jang
Foe-tsjou
Yun-nan
Kwei-ling
Amoy
Swatou
Kanton
Tainan
Kau-loen
Macao
Hongkong
Pak-hoi
Ha-noi
Kioeng-tsjou

Dichtheid van Bevolking
Bewoners per km²
onbewoond
beneden 1 inw.
van 1- 10 „
„ 10- 20 „
„ 20- 50 „
„ 50-100 „
boven 100 „
Steden:
boven 1000.000 inw.
„ 500.000 „
„ 100.000 „

1
2
3
4
5
A Augustijnen-Her
AR Augustijnen-Rec
C Capucijnen
D Dominikanen
F Franciscanen
FC Franc. Conventu
GC Gez. v. d. Heil. Colu
GH Gezelschap v. h. He
J Jezuïeten
L Lazaristen
Mk Missionaris. v. M

CHINA

BUITEN-MONGOLIË
BINNEN MONGOLIË
Woestijn of Gobi
Changai-Geb.
Ektag of groote Altai
Groote Chingan
Holoengkiang
Oeljanbator
Kleine Gobi
Gasjoen-nor
Koekoe-nor (Zoutmeer)
Nan-sjan
Richthofen Geb.
Kwen-Lun
Tsin-Ling-Sjan
LAN-TSJOU
PEPING (PEKING)
TIEN-TSIN
Kalgan
Jehol
Moekden
Kirin
Tai-juen
Kai-feng
Tsingtau
Gele Zee
Hwang-hai
Korea B.
Dolon-nor
Sui-juan
Ala Sjan Geb.
Hoang-ho
Honan
Humboldt Geb.
Do-tsjoe
Soeng-pan-ting
Han-tsjoeng
Si-ngan
Kan-tsjou
Soe-tsjou
Joe-men
An-si
Ningsia (Irgai)
Dairen (Dalni)
Riojoenko (Pt Arthur)
Wei-hai-wei (Brit.)
Hai-tsjou
Oude mond v.d. Hoang-ho (1194-1852)

PLAATSEN boven 1.000.000 inw.
PLAATSEN van 1mill. - 500.000 "
Plaatsen van 500.000 - 100.000 "
Plaatsen van 100.000 - 50.000 "
Plaatsen beneden 50.000 "
De namen der voor het verkeer geopende steden zijn onderstreept.
Spoorwegen
Kanaal
Muur
Palissade
Laagland 0 - 200 m
Heuvelland 200 - 500 "
Middelgebergte 500-1500 "
Hooggebergte 1500-5000 "
Bergtoppen hooger dan 5000 "
Bergtoppen
Moerassen
Schaal 1:12.500.000
100 50 0 100 200 300 400 km
Tsjwan-pien
Jun-nan
Kwei-tsjoe
Kwang-si
Kwang-toeng
Fo-kien
Tsje-kiang
Hoe-pe
Birma
Ton-kin
Annam
Laos
Zuid-chin. Zee
Golf van Ton-kin
FORMOSA (TAIWAN)
Formosa Str.
Fo-kien Str.
NAN-KING
SJANG-HAI
WOEHAN
(HANKOU)
WOETSJANG
TSJANG-SJA
KANTON
TSJAU-KING
WEN-TSJOU
TSJENG-TOE
Hongkong
(Victoria)
(Brit.)
Macao (Port.)
Kau-loen
Swatou
Amoy
Foe-tsjou
Hang-tsjou
Ning-po
Kwei-jang
Yun-nan
Nan-ning
Pak-hoi
Kwang-tsjouwan (Fr.)
Ha-noi
Hai-phong
Lang-son
Thanh-hoa
Vinh
HAI-NAN
Kioeng-tsjou
Lohwei
Wan-tsjou
Tau
Ai
Tainan
Ta-kou
Tai-hoku
Kiloeng
Heng-tsjoen
Pescadores Eil.
Tsjiamdo
Batang
Ta-tsjen-loe
Ja-tsjou
Kia-ting
Soei-tsjou
Tsjoeng-king
Wei-si
Ta-li
Se-mao
Me-Khong
Meng-ting
Song-koi
Song-bo
Sjen-tsjen
Tsjang-tsjau
Sjau-woe
Jen-ping
Kien-ning
Ning-te
Foe-ning
Lien-kiang
Nam-kwan
Sinan
Tsjang-sjoe
Heng-tsjou
Siang-tan
Jo-tsjou
Kioe-kiang
Nan-tsjang
Toeng-ting M.
Sja-sji
I-tsjang
Ngan-king
Woe-hoe
Soe-tsjou
Kia-sing
Sji-menn
Sjao-hing
Wen-tsjou
Tai-tsjou
Kin-hwa
Jau-tsjou
Kwang-sin
Kan-tsjou
Lei-jang
Ping-lo
Woe-tsjou
Joeng-ngan
Kwei-ling
Liu-tsjou
Kin-tsjang
Lien-tsjou
Lei-tsjou
Sch.-Eil. Lei-tsjou
Eil. Toeng-hai
5
6
7
8
20
24
28
100
104
108 O.L.v.Gr.
112
116
120
B
C
D
E
F
G
H

CHINA

A B C D E F
RKLARINGEN
emieten
ollecten
ualen
mbanus
eilig Hart
aryknoll
MP Missionarissen van Parijs
P Passionisten
PI Pauselijk Instituut v.Rome
S Missionarissen van Scheut
Sa Salvatorianen
SB Salesianen van Don Bosco
SP Seminarie van Parma
SS Missionarissen van Steijl
St Stimmatijnen
W Wereldgeestelijken
* Inlandsche geestelijken
Staat op 1. VIII. 1933
KERKELIJKE INDEELING
BISDOM
Apostolisch Vicariaat
Apostolische Prefectuur
Missie
Tsji-feng
Moekden
Tsining
Siwantse
Soengsjoe-tsoeitsen
Sui-juan
Sansjeng-koeng
Ning-sia
Ta-toeng
Pe-ping
Joeng-ping
So-tsjou
Tien-tsin
Pau-ting
Tai-juen
Wei-hai-wei
Tsji-foe
Lan-tsjou
Jen-ngan
Tsi-nan
Tsingtau
Ping-liang
Loe-ngan
Wei-hwei
Jen-tsjou
Toeng-tsjou
Tsin-tsjou
Si-ngan
Kai-feng
Tsjeng-tsjou
Han-tsjoeng
Nan-jang
Peng-poe
Haimen
Lau-ho-kou
Sin-jang
Nan-king
Tsjeng-toe
Wan-sien
Han-kou
Ngan-king
Woe-hoe
Hang-tsjou
Ta-tsien-loe
Ja-tsjou
I-tsjang
Ning-po
Soej-foe
Tsjoeng-king
Tsjang-te
Nan-tsjang
Tai-tsjou
Ning-joe-en
Tsjang-sja
Ju-kiang
Kwei-jang
Heng-tsjou
Ki-ngan
Foe-ning
Foe-tsjou
Yun-nan
Kan-tsjou
Taihokoe
Hingi
Sjau-tsjou
Amoy
Kanton
Swatou
Nan-ning
Hongkong
Pak-hoi
MACAO
Kioeng-tsjou

waarbij de meest Oostelijke trede thans den buitenkant van Japan zou vormen en in het Westen onder water geraakt zou zijn: de Japansche Zee. Vele killen en troggen begeleiden dien buitenkant en geven dus groote hoogteverschillen tusschen kamhoogte en diepte der troggen. De beide andere treden vormen Mantsjoerije - Oost-China en Mongolië - Chingan. De jongere onderzoekingen gaven wel plooiingen, zelfs overschuivingen te zien, zoodat er in dat geval zijdelingsche druk gewerkt moet hebben.

Wegener wil de oplossing zoeken in de verschuiving der continenten naar het Westen, gepaard aan de kracht, die Noord—Zuid werkt (de beweging van de Pool af). Deze in gebogen lijnen Z.W.—N.O. verloopende bergrichting wordt gebroken door uitloopers van de Tibetaansche gebergten, den W.—O. loopenden Tsin-ling-sjan, dat te recht Scheidingsgebergte heet, scheiding zoowel voor klimaat als plantengroei en cultuur. Door de bodemdaling ontstaan ondiepe zeeën, zooals de Gele Zee (geel door de löss, die er in komt) en vertoont de Zuidelijke kust vele ria's. De regenrijke rivieren bouwen groote vlakten op aan den voet der gebergten; hier en daar rijst uit het laagland een oude horst op, zooals het bergland van Sjantoeng.

E) Landschappen. Het Scheidingsgebergte is de grens tusschen de twee groote landschappen Noord- en Zuid-China. Noord-China is het gebied der tafellanden en van de groote vlakte, feitelijk een heuvelland, een puinkegel van de Hoang-ho. In den steppentijd vooral is dit geheele Oosten met löss overstoven, een uiterst vruchtbaar gebied, waar de heete zomers en de vlijt der boeren „China's reuzentuin" geschapen hebben. De rivieren voeren nog steeds slib aan en hoogen er de eigen bedding mee op, zoodat de Hoang-ho, door dijken omsloten, geheel boven het omringende land stroomt, een voortdurend gevaar voor de omgeving, „China's zorg", vooral om de verlegging van het mondingsgebied. Wegen en rivierdalen zijn diep in de löss uitgesneden en de bewoners boren hun woningen zijdelings in den lösswand. De ondiepe rivieren zijn niet geschikt voor de scheepvaart, zoodat het landverkeer alle vervoer in handen heeft. Alleen het Keizerskanaal, 1 400 km lang, vroeger van veel beteekenis voor het rijstvervoer, gaf een verbinding met het Zuiden. Naar het Westen eindigt de vlakte bij het N.W. Chineesche Tafelland, geheel doorsneden door breuken en erosiedalen, maar evenals het Noordelijke gebergte, overdekt met löss, zoodat de dalen opgevuld werden en scherpe bergvormen ontbreken, tenzij waar de hellingen te steil worden, zooals in de vele kleine parallelketens op de grens van Mongolië.

Zuid-China is meer een uitgesproken bergland, dat aanleunt tegen het Tibetaansche Hooggebergte en naar het Oosten in lager bergland van ca. 1 500 m hoogte overgaat. De overheerschende N.—Z.richting (de zgn. Sinische richting) der bergketens wordt gekruist door West—Oostelijke opplooiingen, zoodat afgesloten bekkens ontstaan, zooals bijv. het Roode Bekken in den middenloop van de Jangtse-kiang. De roode zandsteen gaf hier een vruchtbaren bouwgrond, al kan ze niet wedijveren met de löss in het Noorden. Door het mindere slibgehalte is de Jangtsekiang, een rivier van 5 100 km lengte, veel beter bevaarbaar dan de Hoang-ho; groote zeeschepen komen tot Hankou. De stroomversnellingen in de nauwe dwarsdalen zijn een belemmering voor het verkeer, maar toch overweegt hier het waterverkeer en waar noodig de lastdragers, terwijl het Noorden wagens en kruiwagens kent.

F) Klimaat. China bestaat uit den drogen gebergtedriehoek in het Westen, met de vruchtbare vlakte in het Oosten er tegenaan, „den gouden zoom aan den Aziatischen bedelaarsmantel", zooals lord Curzon haar noemde. Vooral dit Oosten maakt een onderdeel uit van wat men Monsoenia wilde noemen, het moessongebied van den Indus tot de Amoer. Deze „jaarlijksche getijden in de lucht" geven de groote afwisseling van de vochtige, warme zeewinden in den zomer en de koude, droge landwinden in den winter. Zoo zal de zomer dus bewolkten hemel geven en regenval, de winter daarentegen heldere lucht en droogte, voorzoover de stofwolken niet storend optreden. Maart en September zijn de kenteringsmaanden. Taifoens (draaistormen van groote kracht) teisteren vaak de Zuidelijke kusten.

Tusschen Noord- en Zuid-China zijn verschillen op te merken, wat het klimaat betreft. Noord-China, op de breedte van Italië gelegen, heeft een winter, die veel kouder is. Er valt niet veel sneeuw, maar de Siberische Noordenwinden geven aan Peiping een Januari-temp. van — 4,7° C. De rivieren zijn bevroren, landbouw is onmogelijk, dikke, gewatteerde kleeding moet de bevolking verwarmen; stofstormen verontreinigen de lucht. Het voorjaar wordt spoedig warm, in Mei vangt de Oost-moesson, dus ook de regen, aan. Juli is de regenrijkste maand en ook de tijd voor de taifoens. Een Juli-temperatuur van 26° C en een jaarlijksche regenval van 62 cm zouden geen mooien landbouw geven, als de regen niet juist in den zomer viel en irrigatie nog een handje meehielp.

Zuid-China heeft een zomertemperatuur van ong. 27° C, maar Januari heeft in Hongkong ong. 14° C. Toch brengen doorbraken van koude Noordelijke lucht nachtvorst en sneeuwval tot Kanton. De regenval is grooter dan in het Noorden, Hongkong heeft 230 cm. Alleen de bekkens, aan alle zijden door bergen omringd, hebben minder regen.

	Jan.-temp. (in ° C)	Juli-temp. (in ° C)	Regenval (in mm)
Noord-China:			
Siwan-tse (1165 m)	— 15,3	19,3	392
Peking (40 m)	— 4,7	26	633
Zuid-China:			
Sjanghai (10 m)	— 3,1	26,9	1.118
Junnan-Sen (1 908 m)	9	22,6	—
Hongkong (33 m)	14,3	27,6	2.291

G) Planten en dieren. China heeft dus aandeel aan zeer verschillende klimaten, er is verschil in vruchtbaarheid en verschil in hoogte: de verscheidenheid in flora en fauna kan dus groot zijn. China is een van de weinige landen met mogelijkheid tot autarkie (zelfgenoegzaamheid). Het natuurlandschap is in den loop der eeuwen wel geheel verdwenen: de steppen en het zomergroene bosch in het Noorden zijn ontgonnen of weggekapt als brandstof. Het sub-tropische, altijd groene bosch heeft eiken en dennen, kamferboomen, palmen en bamboe. Maar vooral het uiterste Zuiden heeft tropischen plantengroei met palmen,

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

mangrove en bamboe. Het cultuurlandschap geeft in verband met warmte en regenval verschillende gewassen. In het Noorden dringt de zorgvuldig bouwende kleingrondbezitter steeds verder de steppe in met zijn velden van sorghum, gerst, tarwe en boonen. Abrikozen en pruimen omzoomen het land. Naar het Zuiden toe komen de katoenaanplantingen, de moerbeiboomen, de rijst en tegen de berghellingen de thee. Vele vruchten (o.a. de sinaasappel), suikerriet, kamfer-, talk- en lakboom groeien in deze warme streken.

Ook de dieren zijn afhankelijk van het klimaat. Het tropische woud kent de apen en den Indischen tijger. Noordelijker komen panters voor, wilde zwijnen en herten. Hoenders, eenden en fazanten komen in groote scharen voor. De vlakte is te dicht bevolkt om dieren toe te laten, maar in het N.W. gebied vindt men antilopen en bergschapen. Trekdieren heeft het Zuiden weinig, meest den waterbuffel. Maar het Noorden heeft ezel, muildier, paard en kameel. Varkens worden veel gehouden om het vleesch, daarnaast schapen en geiten. Het merkwaardigste huisdier is wel de zijderups.

H) Bevolking. De schattingen omtrent de bevolking loopen sterk uiteen: meestal geeft men ong. 450 millioen aan, maar de Chineesche Post geeft een geringer aantal dan de Chineesche Zeetol. De bevolkingsdichtheid is zeer verschillend; sommige deelen (Honan, Sjantoeng en Kiansoe) zijn zeer dicht bevolkt (ca. 250 per km^2), vooral als men bedenkt, dat het allen kleine landbouwers zijn, zoodat de steden niet den doorslag geven. Eigenlijk China heeft ca. 110 inwoners per km^2, Mantsjoerije ca. 25, Oost-Toerkestan ca. 2, Tibet ca. 1 per km^2. De verplaatsing in het binnenland gaat nog steeds door, zoodat bijv. Mantsjoerije in enkele tientallen jaren 30 millioen Chineezen tot zich trok. Ook naar het Westen, de steppen in, en naar het Zuiden, tusschen vreemde volken, vestigden zich de Chineezen en siniseerden de oudere bewoners, zooals ze alle veroveraars siniseerden. De emigratie is groot (ca. 10 millioen) naar alle warmere streken, zooals Achter-Indië, Ned.-Indië, Formosa, West-Indië, Zuid-Afrika, enz. Sommige staten weren deze nijvere, goedkoope concurrenten, zooals Australië en Californië.

China heeft vooral dorpen en kleine steden in verband met den overheerschenden landbouw, maar toch zijn er een dozijn steden met meer dan 500 000 inw. en tientallen steden boven 100 000 inw. De opgaven der grootte zijn niet betrouwbaar.

I) Sociale en economische ontwikkeling. Enkele duizenden jaren geleden zijn de Chineezen, toenmaals veeteeltnomaden, uit Midden-Azië opgedrongen naar het Oosten en hebben geleidelijk allerlei andere volken onderworpen en gesiniseerd. Maar tevens zijn zij een volk van landbouwers geworden, eenvoudige, nijvere, hardwerkende en slimme boeren, die onder alle klimaten leven kunnen. Het groote rijk werd bijeengehouden, niet zoo zeer door eenheid van ras, als wel door eenheid van leefwijze en denkwijze, van taal en cultuur, van woning en voeding, van godsdienst, moraal en familieleven. Het verschil in klimaat moge verschil in kleeding geven, in het Noorden mogen overheerschen de gesloten houten woning met de verwarmde slaapplaats, dan wel de lösswoning of de leemen hut in Sjantoeng; in het Zuiden moge alles luchtiger en onregelmatiger zijn, grondslag blijft het ééne familie-huis, dat niet in de hoogte, maar in de breedte uitwast. De kleeding moge van katoen zijn of zijde, eenvoudig is ze, evenals het huisraad. De voeding bestaat in het Noorden uit rijst, tarwe, gerst, haver, sojaboonen en boekweit en in het Zuiden meer uit rijst en maïs, maar overal is ze eenvoudig, overal mag men gaarne kool en tomaten, augurken en zoete aardappels er bij gebruiken en thee als drank. Vogelnestjes, haaienvinnen, tripang zijn overal de lekkernijen bij feestelijkheden.

De eenling beteekent niet veel, de familie is alles. Uit de familie uittreden gaat moeilijk; zij zorgt voor alles, steunt allen, helpt armen en zieken, beslecht geschillen, is ook voor allen verantwoordelijk. De vooroudervereering dwingt tot voortplanting, tot polygamie zoo noodig, of tot het adopteeren van een zoon. Het verband met het verleden blijft zoodoende de trouw bewaard, traditie treedt dwingend op en verhindert het binnendringen van nieuwigheden, tenzij ze gesiniseerd worden. Daar de eenling niets is, zal de drang naar gilden, naar geheime vereenigingen en verbonden zeer groot zijn. Adel bestaat reeds lang niet meer, kastenvoorrechten ook niet. De beambten bereikten hoogere rangen door zware examens. Groot was dan ook het ontzag voor letteren en wijsbegeerte, voor ontwikkeling; de natuurwetenschappen waren minder in tel.

In deze wereld, die 2 000 jaar lang boven de West-Europeesche uitstak, is in de laatste halve eeuw het nieuwe Europa binnengedrongen met zijn techniek. De grootindustrie kwam en daarmee het fabrieksproletariaat, los van de vroegere familie. Eerbied voor geloof en moraal verzwakken en daarmee de vooroudervereering. De emancipatie van de vrouw vangt aan en het verlangen zelf een levensgezel te mogen kiezen. Natuurwetenschap, techniek vervangen literatuur en philosophie. Het oude staatsbestuur, de religieuze verbinding met het opperhoofd, „den zoon des hemels”, wordt vervangen door een Westersch democratische staatsopvatting. Het oude gewoonterecht der families wordt opzij geschoven, geschreven recht komt er voor in de plaats. De oude wereld wankelt, maar de nieuwe heeft zich nog geen plaats veroverd en reeds brengt de nieuwe tijd met zich mee uitbuiting van vrouwen en kinderen, hongerloonen in de fabrieken, werkloosheid, enz., dus een voedingsbodem voor het sterk binnendringende bolsjewisme (→ Chineesche burgeroorlog), dat aan kan knoopen bij de gemeenschapstradities van vroeger en den haat tegen het Westen.

J) Bronnen van bestaan. (Zie in dit artikel sub II. E.) Van oudsher is de Chinees landbouwer, die zijn kleine bedrijven zeer zorgvuldig bemest en besproeit en 2 tot 3 oogsten per jaar wint. Daarnaast bloeiden steeds de huisindustrie en het handwerk: zijde en porcelein werden reeds in de Oudheid uitgevoerd en de meesterlijke bewerking van hout, steen en zilver is bekend. Het houtarme land begon zeer vroeg met de ontginning van steenkool en anthraciet, waarvan de horizontale lagen dicht bij de oppervlakte lagen. Tallooze kleine bedrijven zijn dan ook over het land verspreid (in Sjansi, Tsjili, Sjantoeng enz.). Petroleum wordt nog niet ontgonnen, wel het aardgas in Sz-tsjwan en Junnan. Zout (zoowel zeezout als bergzout) was van oudsher een staatsmonopolie. De Europeesche invloed, de moderne grootindustrie en techniek brachten ook in China veel verandering. De spoorwegen, meest door Engelschen, Belgen en Franschen gebouwd (thans reeds ong. 15 000 km), bevorderden ontginning en vervoer. Zoodoende worden thans de groote anthra-

cietgroeven op het „anthracietterras" van Sjansi geëxploiteerd. In de nabijheid vond men reeds vroeger kleine ijzersmelterijen, maar thans zijn er groote bedrijven, zoowel in Sjantoeng als aan de midden-Jangtse. Vooral de Japanners hebben belang bij deze hoogovenbedrijven. Goud en zilver beteekenen niet veel. Daarentegen wel de kopermijnen, het tin uit Hoenan en Kwangsi, het antimoon uit Hoenan en Sz-tsjwan, het kwikzilver uit Kweitsjou. Porselein vindt zijn grondstof, de kaolien, in Midden-China vooral; bouwsteen is op vele plaatsen voorhanden.

K) Het **verkeer,** dat in de Oudheid reeds ging langs zijde-, thee- en porseleinwegen, meest langs de rivieren het binnenland in, is nu voor een groot deel over zee geleid. Sinds 1842 zijn vele havens voor het verkeer opengesteld. De scheepvaart is vooral in handen van de West-Europeesche mogendheden en Japan. Het Keizerskanaal is nog steeds van beteekenis, vooral voor Zuid-China, en het spoorwegnet wordt in vlug tempo uitgebreid. Het postwezen is door Europeanen zeer goed geregeld en het luchtverkeer sterk in opkomst.

De uitvoer bestaat vooral uit grondstoffen: sojaboonen, huiden, wol, varkenshaar uit het Noorden; katoen, thee, zijde uit het Zuiden. De invoer bestaat vooral uit katoenen stoffen, waarnaast petroleum, suiker, ijzerwaren, tabak en kleurstoffen. Japan speelt de eerste rol, daarnaast de Ver. Staten, Groot-Brittannië en Britsch-Indië. De handel in Hongkong is vooral doorvoerhandel, waarvan de statistiek niets verder meedeelt. Daarnaast zijn Sjanghai, Hankou, Kanton en Tien-tsin de grootste havens.

L i t. : F. v. Richthofen, Geomorphol. Stud. aus Ost-Asien (5 nrs., 1900—1903) ; Bailey Willis, Research in C. (3 dln. 1906—1907) ; Bull. of the Geolog. Soc. of C. (Peking, jaarlijks sinds 1920) ; Bull. of the Geolog. Survey of C. (Peking, jaarlijks sinds 1920) ; Grabau, Stratigraphy of C. (2 dln. Peking 1924—'26) ; General Geolog. Map of C. (1 : 1 000 000, Sjanghai 1924 vlg.) ; R. P. Aloys Froc, l'Atmosphère en Extrême-Orient (Parijs [2]1920) ; Köppe und Bango, The Climate of C. (Monthly Weather Review 1928) ; Bulletins v. h. observ. in Zi-ka-wei (Sjanghai) ; A. H. Smith, Chin. characteristics ([5]1900) ; Playfair, The cities and towns of C. (Sjanghai [2]1910) ; Roxby, The distribution of the population of C. (Geogr. Review, New York 1925) ; Rudd, Chin. social origins (1928) ; Schmitthenner, Die Chin. Stadt (1929) ; Granet, La civilisation chin. (1929) ; K. Wittfogel, Wirtschaft und Gesellschaft Chinas (Leipzig 1931 ; communistisch) ; W. Wagner, Die chin. Landwirtschaft (1926) ; W. H. Mallory, C. Land of famine (1927) ; Chin. Economic Journal (Peking sinds 1927) ; The C. Yearbook (1912 vlg.) ; F. v. Richthofen, C. (5 dln. + 2 atlassen, 1877—1912) ; E. Erkes, C. (1919, veel lit.) ; Schmitthenner, C. Landschaften (1925) ; J. Sion, Asie des Moussons (Parijs 1928, veel lit.) ; p. Segers, C. (1933, veel ill.) ; Latourette, The Chinese, their history and culture (2 dln. New York 1934). T ij d s c h r i f t e n : Ost-Asiat. Zschr. (1912 vlg.) ; Ost-Asiat. Rundschau (1920 vlg.) ; Sinica (1926 vlg.) ; T'oung-pao (1890 vlg.) ; Bull. de l'Ecole franç. de l'extrême Orient (Hanoi 1901 vlg.). *Heere.*

II. Volkenkundig.

A) Overzicht. China behoort tot de oudste cultuurlanden der wereld. De achttien provincies, waaruit China bestaat, bevatten naast de Chineezen ook Mongoolsche, Mantsjoe- en Turksche elementen, terwijl inboorlingen van andere afkomst in het Zuiden met hen versmolten zijn, o.a. de Poenti's, de Hakka's en de Hoklo's; de Tibetanen zijn door de Doenganen vertegenwoordigd. De Mongolen nemen een meer zelfstandige plaats in, terwijl de Mantsjoe's niettegenstaande hun ouden aard, zich uitend in Clans en Totemisme, toch sterk den Chineeschen invloed ondergaan hebben. Tot de Zuidelijke volkeren behooren de Miaotsen en de Mantsen; de eerstgenoemde omvatten ca. honderd stammen, die men in minder en in meer ontwikkelden kan indeelen. Hiertoe behooren de niet-Chineezen in Kwantoeng, Kwangsi, Hoenan en Junnan en vervolgens de Limoe's op Hainan. De Man's, waarvan de Lolo's het meest bekend zijn, wonen vooral in Sz-tsjwan en Junnan, en naast hen een geheele reeks van kleine niet-Chineesche groepen, zooals de Mosso's, de Lisoe's, de Lamo's, welke tot de Tibeto-Birmanen behooren, terwijl de Pohi's, de Tsjaoengkia's, de Minkia's, de Shan's e.a., Thai-volken zijn.

B) Anthropologie. Als ras vormen de Chineezen met de Eskimo's van Amerika en de Mongolen in Azië het xanthoderme of Mongoolsche type: kortschedelig, in het Zuiden ook langschedelig, vooruitspringende jukbeenbogen, de Mongolenplooi, die de ooghoeken bij den neus bedekt, geel pigment, spaarzame haargroei, dat stijf en zwart is. Het ras veranderde nauwelijks, hoogstens werden de verschillen wat meer genivelleerd; het zuiverst is het type in Honan bewaard. De lichaamslengte varieert van 156—179 cm, gemiddeld 167,4 cm; in Honan 174, in Sjantoeng 173 en in Zuidelijke prov. 163—157 cm. De Noord-Chineezen hebben een langer en smaller gezicht dan de Zuid-Chineezen. Meestal ronde vormen; de vrouwen hebben smalle heupen; de handen en voeten, vooral van de vrouwen, zijn klein en regelmatig; naar verhouding korte ledematen.

C) Afkomst en ontwikkeling. De zgn. verstarring van de Chineesche cultuur bestaat in haar weergaloos assimilatie-vermogen, niettegenstaande de ontwikkelde standen en het gewone volk zeer ver van elkander staan. De opvattingen over oorsprong en afkomst der 400 millioen Chineezen loopen nog zeer uiteen. Uit oude geschriften en sagen heeft men dien oorsprong willen achterhalen : een nomadenvolk in den overgang naar den landbouw, door den man beoefend, de kudde gold als de rijkdom; de vrouw was weinig in tel; offers en vooroudercultus waren gebruikelijk; men maakte vuur door wrijving, een zestal huisdieren werden gefokt, familienamen waren bekend; de ploeg werd uitgevonden; men verbouwde: tarwe, boonen, gerst, gierst en hennep; men bezigde geneeskrachtige kruiden, bezat markten en beoefende den ruilhandel. De nieuwere volkenkunde meent er het Matriarchaat, het Totemisme, zelfs mannenbonden en leeftijdsklassen te kunnen onderscheiden. Hierop volgde een periode van den oorlog tusschen de negen provincies en de Miao's, die werden teruggeslagen; daarna begon men vaste woonplaatsen te bouwen. Een nieuwe uitvinding is de boot met een boom tot mast. Onder de heerschappij van een Turkschen stam begon de klassieke literatuur. De oude wijsgeeren, de codificeering van de wet, de werken van Confucius en van Laotse zijn kenmerkend voor dezen tijd. De hervorming laat den Grooten Muur tegen de indringers bouwen en maakt de leer van Confucius tot staatsgodsdienst. Nu treden sterke Westersche invloeden op, Indisch-Iranische, Skytisch-Turksche, het Boeddhisme komt naar China. Men denkt wel aan beïnvloeding door de Sassaniden; de bronzen wapens wijzen naar oud-Siberië. Toen Noord- en Zuid-China een goede eeuw vereenigd waren, begon de Mongolenheerschappij; Mongolen en Chineezen gingen steeds meer in elkaar op, hoewel weer een eeuw later een reactie hiertegen

begon, waarbij de boeren ook weer tot hun recht kwamen. En weer ruim een eeuw later drongen de Mantsjoe's binnen, die wel zeer Chineesch-gezind waren, maar zich toch isoleerden, de militaire macht in handen hielden en zich niet met de Chineezen vermengden. Na hun hoogtepunt begint het langzame verval van China tot nu toe.

D) Verdeeling. Volkenkundig laat China zich in tweeën verdeelen: het Noorden herbergt de b o e r e n als het ouderwetsche Chineezendom, in het Zuiden overheerscht de tuinmatige landbouw en is de handel van veel beteekenis. Nog duidelijker is het verschil in de methode; het Noorden kent den ploeg met het rund als trekdier, het Zuiden heeft meestal hakbouw. Het product van het Noorden is de tarwe, van het Zuiden de rijst. Het Noorden bezit akkerland tusschen kanalen, het Zuiden terrassen met kunstmatige bevloeiing. In het Noorden heeft het verkeer met paarden en muildieren, ezels en kameelen plaats, in het Zuiden in booten te water en in draagkoetsen of draagbaren op het land. Het Noorden heeft een gezeten bevolking, die in het binnenland woont, in het Zuiden is de lust tot kolonisatie en trekken groot. Siberië en de midden-Aziatische cultuur drukken hun stempel op het Noorden, het karakter van het Zuiden is Zuid-Oost-Aziatisch. Men zou zoo de geheele cultuur langs kunnen gaan, zoowel de materieele als de geestelijke cultuur. Wat deze laatste betreft, het rationalisme is voor het Noorden, het mysticisme voor het Zuiden kenmerkend. In het Noorden heerscht het Confucianisme, in het Zuiden het Animisme, het geloof aan geesten en het Taoisme. Maar ook binnen de provincies begint de moderne volkenkunde sterker onderscheid te bemerken.

E) Hoofdbestaan. De landbouw vormt den grondslag van het economisch leven; eens per jaar werd deze door den keizer door ploegen geëerd, wat dan de Mandarijnen moesten herhalen. Geen wonder dan ook, dat de boerenstand de tweede van de vier standen in het rijk is. Deze zijn: die van de geleerden, van de boeren, van de handwerkslieden en van de kooplieden. Vroeger werd het land in een negentallig systeem verdeeld; tegenwoordig heeft men het veelal in erfpacht; meestal kleine stukken, maar onverdeelbaar en onvervreemdbaar. De landbouw is mannenwerk. Men betaalt er belasting, maar kent in de dorpen zelfbestuur, dat evenwel aan contrôle onderworpen is. Provinciale korenpakhuizen zorgen voor voorziening in tijden van nood. Tarwe, gerst, gierst, boekweit, boonen, in het Zuiden rijst en maïs, worden in regelmatigen wisselbouw, met noesten vlijt geteeld. Suikerriet in het Zuiden, en sedert het binnendringen van het Boeddhisme ook thee, worden eveneens beide in China gekweekt. De papavercultuur, die vanuit Perzië werd ingevoerd, wordt tegenwoordig sterk ingekrompen. De tuinbouw biedt nog meer verscheidenheid; Bataten, Yamswortels, spinazie, radijs, augurken, witte kool, uien, knoflook, rapen en wortels. Hennep en in het Zuiden katoen zijn de textielplanten, die de voorkeur genieten.

De landbouwgereedschappen waren vroeger van hout, vervolgens van brons en later van ijzer. De ploeg heeft twee ijzeren ploegscharen, is echter zelf van hout, nog zonder rad, en wordt door ossen getrokken; in het Zuiden gebruikt men hak en spade. De oude cultuur, die nomadiseerend was, kende zes huisdieren: paard, rund, schaap, varken, hond, kip. De Mongolen brachten het paard, den kameel, den ezel en waarschijnlijk ook het muildier mee. Het schaap, dat vroeger meer gefokt werd, is door het varken verdrongen. Dit wordt gegeten en geofferd, waarvoor ook de hond gebruikt wordt. Melk en rundvleesch zijn zoo goed als onbekend; met den buffel wordt het rund slechts als trekdier gebruikt. Plantenvoedsel, vooral meelspijzen, hebben de overhand; men maakt er zoowel brood als soep van. Het brood wordt van tarwe, gierst of sorghum gebakken; daarnaast eet men pap van boonen. Vleesch wordt slechts op feestdagen gegeten, nl. varkensvleesch, en daarnaast ook van het rund, den ezel, den hond, de kat, van kippen, eenden, beren, hazen, konijnen, raven en van eksters. Eieren worden overal, visch meer in het midden- en Zuid-China gegeten. Men gebruikt twee of drie maaltijden per dag.

F) Materieel Bezit. a) W o n i n g. De woningen liggen samengedrongen, in dorps- of stedelijke nederzettingen vanaf het kleinste familiedorp tot aan de wereldstad toe. Door gebrek aan bouwland woont men in het Noorden dikwijls in lösswoningen, die veelal een gemetselden gevel hebben. In vele provincies, zooals Sjantoeng en Sjansi, zijn de nederzettingen door muren omgeven met zorgvuldig gebouwde torens. De tempel ligt er meestal buiten. Het huis heeft een vierkanten of rechthoekigen plattegrond; de schuren zijn rond; plaatselijk schijnen ook woningen een ronden vorm te hebben; in het Zuiden komen paalwoningen voor. Het voorname huis is ingewikkelder van aanleg: men treedt door verschillende poorten en erven binnen; het hoofdgebouw is van veranda's voorzien, op groote erven staan wagenloodsen, voorraadschuren, bediendenkamers en stallen, die echter zooveel mogelijk tegen den muur, die alles omringt, aangebouwd zijn. Als bouwmateriaal dienen leem met stroo vermengd, vlechtwerk, leemen tegels, ook wel natuursteen. In vele provincies zijn de huizen meestal van hout, symmetrisch geconstrueerd, en met een schuin of plat dak gedekt. Dikwijls wordt door een dwars geplaatsten wand de inkijk in de woning verhinderd. De kamers van de mannelijke bewoners zijn van die der vrouwen gescheiden; volwassen zoons wonen in bijgebouwen. Men slaapt op verwarmde leemen banken, die overdag als zitplaatsen dienen, en waarop ook het huwelijk gesloten wordt. In plaats daarvan kent men in het Zuiden meer houten bedden. De verwarming van de bedbank wordt ook wel door afzonderlijke kachels vervangen. De tusschenmuren van de middenstandswoningen zijn meestal verschuifbaar, bij voornamere huizen maakt men de indeeling door kunstig uit snijwerk versierde wanden. De vensters hebben slechts een papieren afsluiting, de vloer bestaat uit leem of plavuizen, bij de rijkeren met matten bedekt. Het plafond ontbreekt meestal; bij vermogenden is het wel met rijk vakwerk versierd. Het eenvoudige huis heeft natuurlijk slechts één ruimte, met een haard van tegels zonder rookgang, zonder tafels en stoelen, en met slechts lage zitbankjes of matten tot zitgelegenheid. Kasten zijn door de Turkvolken geïmporteerd. Lantaarns met kaarsen, en olielampen dienen tot verlichting. De geheele pottenbakkerij is zeer rijk aan vormen, vanaf het eenvoudigste vaatwerk tot aan het fijnste glazuur toe. De gewone man bewaart zijn koren in reuzenkorven, die van binnen met leem bestreken zijn. De neksteunsels om op te slapen worden met kussens bedekt.

b) K l e e d i n g. De kleeding heeft in den loop der geschiedenis groote veranderingen ondergaan;

---

zij vormt in dit stadium van eindontwikkeling een tamelijk groote eenheid, voornamelijk door de zijdelingsche sluiting en den staart. De kleeding is meestal van eigen geweven katoenen stof gemaakt en bestaat uit een broek en een kort bovenkleed, meestal indigoblauw van kleur. In het Noorden dragen de voornamen kleederen van hennep, in het Zuiden van zijde. Men draagt eigengemaakte schoenen en katoenen kousen. In den winter zijn de kleederen met watten gevoerd. Men draagt vilten, stoffen en strooheeden. De boer hult zich bij regen in een grasmantel. De kinderen loopen wel tot hun zesde of achtste jaar naakt, alleen meisjes dragen dan een schortje. Het vervaardigen van de kleeding is vrouwenwerk. De voornamen dragen pelzen uit Siberië. De broek bestaat uit twee gescheiden beenbedekkingen. De oorwarmers en ook de geoliede parapluie zijn typisch. Rangkleeding is duidelijk voorhanden. Rood is de dracht van het geluk. De bruid draagt een sluier, die door den bruidegom afgenomen wordt, wanneer de bruid binnen treedt. Ook rouwkleeding is bekend; deze is gedurende honderd dagen wit, en vervolgens zwart. Voor den staart heeft men eigen frisuren. In het Zuiden wordt haar van den bruidegom in dat van de bruid gevlochten, terwijl het voorhoofdhaar van de bruid in dat van den bruidegom gewerkt wordt. Pas als men veertig jaar is draagt men een baard. Bij de vrouwen is de haardracht tegenwoordig, al naargelang de provincie of streek, nog zeer verschillend, vooral wat de kunstmatige versiering daarvan betreft. Zoowel mannen als vrouwen gebruiken waaiers. De voornamen dragen (tegenwoordig veel minder dan voorheen) lange nagels, die zij door zilveren étuis beschermen. Oorringen, vingerringen en armbanden van edelmetaal draagt men graag; neusringen komen hier en daar bij werklieden voor. In Zuid-China kent men de tatouage; de kreupelvoeten van de Chineesche vrouwen zijn zelfs nog heden gebruikelijk. Men poedert zich en verzorgt zijn tanden. Wasschen doet men niet graag. Zie verder in dit artikel sub: Chineesche kleederdrachten.

c) Wapens, werktuigen e.a. De samengestelde boog is oeroud, de kogelboog is eerst van 606 v. Chr. Den kruisboog kent men sedert de 12e eeuw v. Chr. en is waarschijnlijk aan de Zuidelijke Man's ontleend. De pijlen waren van beenen of steenen en later van bronzen of ijzeren punten voorzien. Men kende borstpantser, helm en schild van neushoornleer, dat later door metaal vervangen werd. Bij het handwerk vertoont de timmermansbijl nog een oude bevestiging van den steel. De drilboor met houten of hoornen boog en darmsnaar wijst naar Siberië. De draaischijf is oeroud. Het porselein werd in het begin van de 7e eeuw na Chr. uitgevonden. Het lakwerk is een bijzondere Chineesche kunst. Als buitengewone dingen zijn nog de boekdrukkunst, het kompas, het buskruit en de papierbereiding te vermelden. Vroeger had men boeken van bamboe; sedert 200 v. Chr. had men zijden papier, in 165 na Chr. ontstond het papier van den moerbeiboom, van bamboe, of van lompen. Oost-Indische inkt en penseel kent men sedert 220 v. Chr.

In het Noorden heeft men slechts het platboomde vaartuig; in het Zuiden verschillende soorten van rivierbooten. De kanalen zijn oud, het grootste is door keizer Jang-ti (605—618) voltooid. In het Noorden heeft de reiswagen assen met twee wielen en een huif. Daarnaast bestaat de vrachtwagen. Tsjili, Honan en Sjensi hebben smalle korte karren. In Midden-China heeft men den kruiwagen met het zeil, en het rad midden onder den last. Geld komt in China in veel vormen voor: kleedergeld, messengeld, dat van Siberischen oorsprong is, spade-, ring- en bijl-munten; schelpen- en leeren geld waren vroeger in gebruik. Ook tegelthee had koerswaarde.

G) Sociale indeeling. De familie is streng patriarchaal, met bijzondere voorvadervereering en een lage plaats voor de vrouw. De volgende feiten worden als moederrechtelijk verklaard: clannamen samengesteld met het woord voor de vrouw, en nakomelingen van sippenhoofden worden naar de sippe van de moeder genoemd. De exogamie geldt heden nog bij de voornamen. De voornaamste beteekenis heeft de jongen als de voortzetter van het offer voor den vooroudercultus. Ook in de huishouding speelt het kind de hoofdrol. De vaderlijke macht is onbeperkt en gaat bij den dood op de moeder over. De kinderen krijgen op verschillende tijden andere namen. Monogamie is regel, bijvrouwen komen voor. Het huwelijk wordt vroeg, maar zonder sympathie en slechts volgens bevel van de ouders gesloten; het is meestal kinderrijk. De vrouw draagt ter onderscheiding van het meisje een eigen kapsel.

De doodencultus is oud en eigenaardig. De doodengeschenken maakt men van papier. Men wenkt de ziel terug. Kinderlijkjes tot drie jaar toe legt men buiten neer. In Noord-China heeft men den aarden grafheuvel met ronden vorm, in het Zuiden het steenen graf. Men bouwde rouwhutjes dicht bij de graven. Het verbranden van de lijken was Boeddhistisch en is weer afgeschaft. Spijs- en drankoffers duren negen en veertig dagen, waarbij offergeld wordt verbrand.

De sippegemeenschap is in patriarchale clans duidelijk bewaard; ze heeft eigen voorouder-tempels, scholen en feesten. Men biedt elkaar wederkeerige bescherming en heeft eigen rechtspleging. Daarnaast had men groepeering volgens de beroepen, die bijna streng erfelijk was. Hier had men slechts collectieve verantwoordelijkheid. De erfelijke adel is reeds lang verdwenen. Slechts literatoren en staatshoogwaardigheidsbekleeders onderscheiden zich nog boven de rest. Slavernij was feitelijk afgeschaft, maar is door het koopen van kinderen voor arbeidsprestaties nog altijd mogelijk, vooral bij het tooneelspelersberoep en sommige onteerende beroepen. Geheimbonden dragen tenminste in schijn een godsdienstig cachet. De staatkundige opvatting is zoo sterk doorgevoerd, dat zelfs de godenwereld hierin belichaamd wordt. De keizer is God, zoolang hij denkt als het volk; is het tegendeel het geval, dan zet men hem af. Daarom waren ook buitenlandsche dynastieën mogelijk. Oorlog en offer zijn de hoofdfuncties van de keizerlijke macht. Het bezetten van de ambten wordt door staatsexamens geregeld, en ze kunnen slechts door geletterden ingenomen worden. Het onderwijs is privaat. De wetenschap is Chineesch-Humanistisch. Plaatselijk patriotisme richt voor gelukkige candidaten eerebogen op. De algemeene dienstplicht werd door keizer Wanti uit de Han-dynastie (179—156 v. Chr.) afgeschaft; nu kent men slechts huurlegers en legers van vrijwilligers. Gerechtelijke straffen zijn zeer wreed, en tot nu toe bewaard gebleven.

De taal is rijk, en is tot literatuurtaal in den besten zin van het woord ontwikkeld, maar is daarom van de volkstaal tot niet begrijpens toe verwijderd. Het schrift is voor de schriftkundigen het eenige communicatie-middel, dat ook buiten China verstaan wordt.

Ieder teeken stelt een lettergreep voor, en is het eindproduct van een sterke nivelleering. Het theater stond vroeger dichter bij de voorouderverеering, maar is later door het buitenland beïnvloed. Schimmen- en poppenspel zijn ook uitheemsch.

H) Godsdienst. De godsdienst van de Chineezen is geheel en al een syncretisme, omdat het oorspronkelijke geloof van het volk door voortdurende invloeden gewijzigd werd. Als hoogste God gold de hemelheer, die ook tegenwoordig nog tot zijn recht komt. De voorouderverееring is zeer in zwang; daarnaast speelt een ontelbare geestenwereld een rol, die nauwelijks te overzien is. De overgang van het nomadendom naar vaste woonplaatsen heeft evenzeer den godsdienst gewijzigd. Misschien kan men drie centra als gemeenschappelijk beschouwen, nl. van de familie uit: de voorouder- en zielencultus, van de provincies en districten uit: de beschermgeestencultus en van den kant van den keizer de cultus van den hemelgeest. Confucius (* 551 v. Chr.), wiens leer door Meng-tse (372—289 v. Chr.) gesystematiseerd werd, vat de oude staatsopvatting tezamen, terwijl het Taoisme door de gelijktijdige Laotse in het Zuiden zijn tegenhanger vormt. Het Boeddhisme (→ Boeddhisme, sub B. in China) greep in beide systemen, vooral in het laatste sterk in. Islam en Christendom, het laatste het eerst door het Nestorianisme, kwamen eveneens naar China. De meeste feesten van de Chineezen hebben een eigen godsdienstig-staatkundig karakter. Vooral bekend zijn het nieuwjaars- en lantaarnfeest; het laatste is slechts een nafeest van het eerste. Er zijn veel ongeluksdagen. Ter eere van de maan viert men het groote feest in het midden van den herfst.

I) Andere volken. De M a n t s j o e 's behooren tot de Tongoezen. Zij beschouwen de Zjoe-tje (Niu-tsje) als hun voorouders; ze wonen tegenwoordig bijna allen in China; slechts resten wonen nog in het Noorden van Azië. Hun voorouderstempel in Peking is vervallen. Uit het offerland bestrijdt ieder geslacht zijn vooroudersoffer, dat slechts uit een everzwijn bestaat.

De M o n g o l e n bewonen Noord- en Zuid-Mongolië; het Noorden is bergachtig, het Zuiden heeft steppen, zandwoestijnen en zoutmeren. Voor China komen slechts de Oostelijke of eigenlijke Mongolen in aanmerking, die weer in vijf groepen verdeeld zijn: de C h a l c h a 's, die van de Altaï tot aan de Amoer, en in het Zuiden tot aan de woestijn van Gobi wonen; ze vertoonen het onvermengde Mongolentype. Hierop volgen de E s j a c h a r e n aan den Zuidrand van de Gobi-woestijn, waar zij samen met de Chineezen vaste woonplaatsen hebben ingenomen. De O e r o t e n wonen als nomaden van den Zuidrand van het Chalcha-gebied tot aan de Hoang-ho; Zuid-Oostelijk van hen wonen de R o e m y t e n. De O r d o s wonen in het Noorden van de provincie Sjansi, en ook nog in het binnenland van Mongolië. De Mongolen zijn in de geschiedenis beroemd geworden, omdat twee van hun aanvoerders, Dzjinggis Khan (1206—1227) en Tinwer of Tamerlan (1370—1405) groote bewegingen in Azië te voorschijn riepen. Koebilai Khan veroverde in 1279 geheel China en op deze wijze begon de Mongoolsche dynastie, die eerst door den stamvader van de Ming-dynastie in 1368 omvergeworpen werd. De Mongolen zijn nomaden en fokken paarden, runderen, schapen en kameelen. Slechts aan den Noord- en Zuidrand, waar het land naar de zee afdaalt, bestaat landbouw; hier liggen ook de steden van dit volk. De adel en de Lama 's bezitten slaven, die van krijgsgevangenen van vroegeren tijd stammen en nu als herders dienst doen. De kameel wordt gebruikt als lastdier, het paard als rijdier. Men jaagt op herten, antilopen, muskusdieren en het wilde Argali-schaap. Het vee wordt door vrouwen en kinderen gehoed. Tot woning dient de verplaatsbare joerte, d.i. een tent met vilt bekleed, die des zomers en des winters verschillend is. De tent wordt links door de mannen en vreemdelingen, rechts door de vrouwen ingenomen. Het huisraad bestaat uit aarden vaatwerk, houten emmers, maalsteenen, haspels en spinnewielen, een haard met een vuur van mest, waarboven een ijzeren ketel hangt. Een kastje voor zaken van waarden dient tegelijkertijd voor huisaltaar. Men ligt op vilten kleeden of op schapenvellen. De voornamen bezitten comfortabeler joerten, hooggeplaatsten hebben zelfs vaste paleizen, en in gebieden met vaste woonplaatsen zelfs huizen met verschillende verdiepingen. Wanneer er voor de dieren gebrek aan voedsel komt, moet men opbreken. Het voornaamste ambacht is vilt- en leerbereiding. In den handel gebruikt men zilver, zilveren sieraden, tegelthee en zijden weefsels als ruilmiddel. Wat de kudde oplevert dient tot hoofdvoedsel; daarnaast gebruikt men gerstebrood, gerstepap, kruiden, uien en brandnetels. Genotmiddelen zijn tabak, gegiste paardenmelk, de zgn. Koemis en jenever uit gerst gestookt. De kleeding gelijkt in winter- en zomerdracht op die van de Chineezen. De tooi van de vrouwen is deftig; het haar met zilveren gespen en zilveren kronen, de vlechten met zilver en bloedkoraal versierd, in zijden omhulsels en lange oorhangers komen niet zelden voor.

De positie van de vrouw, niettegenstaande het vele huiswerk, is goed. Monogamie is algemeen, koophuwelijk en bruidroof zijn bekend, de kinderen behooren aan de vrouw; bij de geboorte geeft men aan meisjes de voorkeur.

Vorsten, adel, Lama 's en volk vormen de vier maatschappelijke standen, waarvan de hoogste Lama als de geïncarneerde Boeddha het opperhoofd is, die, wanneer hij sterft, vervangen wordt door een knaapje, dat in Tibet opgespoord moet worden.

De Mongoolsche godsdienst is het Tibetaansche Boeddhisme. Een animistische ondergrond is aan steenhoopen, waarin staken staan, te herkennen. De dooden worden buiten neergelegd, en bij de meren aan de visschen overgelaten. Bij de begrafenis gebruikt men trompetten van menschenbeenderen en trommels met menschenvel. Slechts de opperste Lama wordt in een steenen kist in een grot bijgezet. Men kent doodengeschenken en offers; de rouwperiode duurt veertig dagen. De joerten van hen, die plotseling sterven, worden afgebroken en verlaten. In de steppe heeft men bijzondere sterfjoerten, waarin men de lijken neerlegt. Het schrift is uit Siberië afkomstig. Oerga is de zetel van het Mongoolsch Lamaïstische opperhoofd.

De n i e t - C h i n e e s c h e Inheemschen zijn op de eerste plaats de M i a o t s e n in het Zuiden, die vroeger het geheele Jangtse-gebied bewoonden. Zij bezitten den landbouw en de bronscultuur, die even hoog staat als de Chineesche. Chineesche bronnen doen wapens zooals helmen, zwaarden, dolken, pijlpunten, kruisboogtrekkers en sloten vermoeden, die ook door vondsten bevestigd worden. Gewijde vaten en trommels laten een hoogstaande bronstechniek zien. De Miaotsen leven met bijna honderd stammen in Kwantoeng, Kwangsi, Hoenan en Junnan en in Kweitsjou in het gebergte. De K i h l a o 's, nog slechts in kleine resten, vormen naast hen een ouderen

trap. Zij verbranden hun dooden, of zetten deze in doodkisten in grotten bij; zij leven van jacht en vischvangst; als wapens dragen zij lansen, bogen en vergiftigde pijlen. De vrouwen hebben een bijzondere dracht en kennen een eigenaardig borduurwerk.

De Miaotsen worden in wilden en meer beschaafden ingedeeld. De vrouwen worden naar de kleuren van de kleederen benoemd. Zij beoefenen een armelijken landbouw en veeteelt en leven zeer primitief. Hun woningen bestaan uit met leem bestreken bamboevlechtwerk en zijn tot sippendorpen vereenigd. De vrouwen dragen zilveren sieraden, afhangende kettingen en borduursels met meetkundige motieven, vervolgens een hoofdband van donkere wol. Mannen zoowel als vrouwen dragen hun haar op gelijke wijze geknoopt. Men kent slechts de familie en den stam. Er komen huwelijksmarkten voor, het mannenkraambed is reeds sedert Marco-Polo (1271—1295) bekend. De oogstfeesten gaan met paardenrennen en buffelgevechten gepaard. Op veel plaatsen nemen de vrouwen niet aan de dansen deel, maar verkleeden zich de mannen daarbij als vrouwen.

Zij hebben tempels noch beelden, maar wel doodenceremonies en offers. Hun scheppingsverhalen vertoonen een paar scheppers. Hun schrift, waarover men, wat de herkomst betreft, in het onzekere is, moet op dat van de Lolo's gelijken.

De bewoners van het eiland Hainan, L i m o e's genoemd, rekent men dikwijls tot de M i a o 's, die op hun beurt weer overeenkomen met de L i's van het schiereiland Leitsjau. Naar de taal en de volkenkunde behooren zij tot de Tai's. Zij leven in sippendorpen onder erfelijke hoofden. Bij de voorjaarsfeesten worden de huwelijken gesloten. In het Zuiden gaat de man tot de familie van de vrouw over. Zij leven in monogamie, maar bij kinderloosheid wordt de vrouw teruggestuurd. De begrafenis heeft in uitgeholde boomstammen plaats. Bij ziekten offert men ossen. Het borduurwerk der vrouwen vertoont meetkundige figuren. Bij de getrouwde vrouwen heeft slechts tatouage plaats. De sieraden zijn van hertshoorn, de ringen van koper en messing. Het haar wordt met wollen draden doorvlochten en met haarspelden en kammen bijeengehouden. Men heeft er halsringen en glaspaarlen als bij de Miaotsen. De huizen zijn van bamboe, van binnen en van buiten met leem bestreken en met stroo gedekt. Zij worden omgeven door omrasteringen van bamboe. De wieg van wilgentakken is eigenaardig aan drie touwen opgehangen. De man is jager; de wapens zijn speer, boog en vergiftigde bamboepijlen. De pijlenkoker is van bamboe met een leeren deksel. De meer beschaafde Li's beoefenen eenigen landbouw. Als het regent laat men het vee den grond los trappen. Ieder dorp heeft korenschuren.

De L o l o's, die men ook in wilden en meer beschaafden indeelt, behooren tot de Man's. Van hen zijn inheemsche adelklassen bekend, zwart- en witknoken genoemd. Daarnaast bestaat slavernij, die van Chineeschen oorsprong schijnt te zijn. Slechts door huwelijksbepalingen zouden naar hun eigen zeggen de stammen onderscheiden zijn. Bij hen is de vrouw vrij. Hun stoffelijke cultuur gelijkt op die van de Miaotsen. Het zijn landbouwers en veetelers, jacht en vischvangst dienen slechts tot vermaak. Rijst, maïs en boekweit worden verbouwd. De grondbewerking geschiedt door den man, de vrouw moet wieden en oogsten. Het landbouwgereedschap is Chineesch. Het sorghumbier, als huisindustrie bereid, wordt evenals bij de Miaotsen, onmatig gebruikt. Men houdt runderen, paarden, ezels, in de vlakte ook buffels, verder varkens, schapen, geiten en kippen. De runderen worden niet gehoed. Melk wordt niet gebruikt. Men jaagt op muizen, ratten en wild; honden worden niet gegeten. De muren zijn van vastgestampte leem en met tegels bedekt. Binnenin staat een baksteenen haard met vuurtest en vuurtang. Het huisraad wordt gevormd door ketels, aarden potten en bamboevaten. Men slaapt op bedden van bamboe. De mannenkleeding is Chineesch. Vroeger droeg men evenals de Miaotsen horens als hoofdtooi. De kleeren zijn meestal van inheemschen hennep gemaakt. De sandalen maakt men zelf. De vrouwen zijn meer volgens de stamgewoonte gekleed. Om den hals, op den borstdoek en aan de mouwen draagt men borduursels. In den blauwgekleurden gordel bewaart men den tabakszak en den vuursteen, want de vrouwen rooken ook. Het huwelijk wordt in vrije keus gesloten, dikwijls komen kinderhuwelijken voor; bij sommige stammen keert de vrouw na de huwelijksvoltrekking terug, hetgeen op moederrecht zou kunnen wijzen. Tot voor korten tijd heerschte nog lijkverbranding; de beenderen werden in urnen verzameld en bijgezet. Zielencultus, animisme en sjamanisme zijn er in zwang. Men bezit een eigen schrift, waarvan de oorsprong onzeker is.

L i t.: Bacot, Les Mo-So (1913); Samuel R. Clarke, Among the Tribes in South-West-China (Londen 1911); Cordier, Les Lolos (1907); Alb. Forke, Die Völker China's (Berlijn 1907); de Groot, The religious system of China (6 dln. 1892—1910); M. Haberlandt, in Buschan, Völkerkunde (II Stuttgart 1923); Liétard, Au Yun-nan: Les Lo-Lo-Po (Münster i. W. 1913); F. v. Richthofen, China (5 dln. Berlijn 1877—1912); P. Georg M. Stenz, Beiträge zur Volkskunde Südschantungs (Leipzig 1907); Tiessen, China, das Reich der achtzehn Provinzen (Berlijn 1902); Vial, Les Lolos (Sjanghai 1898); H. Consten, Weideplätzen der Mongolen (2 dln. Berlijn 1919); Huc en Cabet, Wanderungen durch die Mongolei nach Thibet (Leipzig 1855). *Hestermann.*

III. Weermacht.

De chaotische toestand, die sinds jaren in China bestaat, maakt het buitengewoon moeilijk betrouwbare gegevens omtrent de weermacht van het door voortdurende binnen- en buitenlandsche moeilijkheden getroffen Chineesche volk te verkrijgen. De hieronder volgende gegevens beoogen dan ook slechts een indruk te geven van de militaire kracht, die dit millioenenvolk zal kunnen ontplooien, wanneer de nationale regeering, die nog altijd als de officieele wordt beschouwd, haar reorganisatie-plan zal kunnen uitvoeren. Volgens dit plan zal de sterkte van het nationale leger van 1 800 000 man worden teruggebracht tot 800 000 man, verdeeld over 65 divisiën infanterie, 8 brigades cavalerie, 16 regimenten artillerie, 8 regimenten genie en 40 vliegtuigafdeelingen. De militaire dienst is vrijwillig; in enkele provincies bestaat een soort dienstplicht. Eerste dienstverband: 3 jaren; daarna 3 jaren in reserve 1e linie met 1 maand oefening per jaar, vervolgens in reserve 2e linie met 1 maand oefening iedere 2 jaren. De vloot heeft niet veel te beteekenen. Zij bestond in 1933 uit 9 grootendeels zeer verouderde kruisers, 10 idem torpedobooten en 41 kleinere schepen van verschillend type. Sterkte van de bemanning: 2 604 officieren en 15 581 minderen.

v. Munnekrede.

IV. Historisch en politiek overzicht.

De navorschingen der geleerden hebben op den oorsprong der Chineezen geen licht kunnen werpen en

men weet enkel, dat de vallei van den Gelen Stroom (Wei, Fen, Lo rivieren) en een deel van de waterkom van den Blauwen Stroom (Han en opperste Hwai rivieren) door de Chineezen bezet waren, die daar ingedeeld in kleine staten, allen onder het oppergezag van een keizer, ongeveer vijf en twintig tot dertig eeuwen v. Chr. leefden. In het Oosten waren zij door andere volkeren van de zee gescheiden; ook in het Zuiden waren inboorlingen (Miao-stammen) gevestigd, die zij allengs verdrongen of onderwierpen. In het Noorden hadden zij te strijden tegen de Hunnen van Mongolië, die eeuwenlang China bedreigden. De legendarische keizers Foe-hi, Niu-wa en Sjenn-noeng zijn de zoogezegde uitvinders der eerste elementen van de beschaving. Met Hwang-ti (2486 of 2402 v. Chr.), wien ook vele uitvindingen toegeschreven worden, betreedt men reeds een minder onzeker gebied.

De historische tijden beginnen met keizer Jao (2145, abdiceert 2073, † 2046), Sjwen (2042) en Ju (2011). Deze laatste stichtte het vorstenhuis H i a (1989—1559), dat voortaan door erfrecht het keizerrijk van vader op zoon overdroeg. Het werd opgevolgd door het vorstenhuis S j a n g (1558), dat zijn naam in J i n veranderde (1315) en door den hertog van Tsjou verdelgd werd. Deze stichtte het vorstenhuis T s j o u (1050—256 v. Chr.).

Gedurende al deze eeuwen was China geen eenheidsstaat, maar bleef verdeeld in kleine staten, bestuurd door leenheeren, onder toezicht van den keizer; → Lao-tse (ca. 570—490) en → Confucius (551—479) verkondigden toen hun leeringen; op het einde van Tsjou was de keizerlijke macht zeer verzwakt en de leenheer van Ts'in (Sjen-si en Sjan-si) versloeg één voor één al de andere leenheeren en vereenigde gansch het grondgebied hunner staten onder zijn bestuur; hij nam den keizersnaam Sje-hwang-ti (Eerste Keizer) aan en stichtte het vorstenhuis T s ' i n (221), waarvan de naam C h i n a afstamt; hij herstelde en voltrok den Grooten Muur, om de Hunnen buiten zijn land te houden, en verbrandde de boeken om de kaste der geletterden te treffen, die zijn daden met de handelingen en leering der Oude wijzen tegenstrijdig vonden.

Zijn opvolger kon de dynastie niet in het leven houden en na een korte anarchie stichtte Lioe Pang het vorstenhuis H a n (203 v. Chr.—8 na Chr.), hoofdstad Tsj'ang-ngan, nu Si-ngan-foe (Sjen-si). De Hunnen werden toen een groote macht in Mongolië en vielen China dikwijls aan, totdat zij in 119 v. Chr. door de legers van den beruchten keizer Woe (140—87) verslagen werden en allengs den weg der volksverhuizing naar Europa opgejaagd. Woe-ti veroverde daarna de koninkrijken van het Tarim-bekken en opende den landweg naar West-Azië en Europa. Ook de streek ten Zuiden van den Blauwen Stroom en langs de Si-kiang werd definitief op de inheemsche stammen veroverd. Korea viel insgelijks in zijn macht. De letterkunde beleefde een ongemeenen opgang en herrees uit den brandstapel.

Na dezen bloeitijd trad echter verval in; en in het begin onzer tijdrekening was de anarchie algemeen. Een afstammeling der Han-keizers stichtte in 25 na Chr. de L a t e r e H a n - d y n a s t i e (25 na Chr.—220), hoofdstad Lo-jang. De generaal Pan Tsj'ao kon nog eenigen tijd China in het Tarimbekken doen eerbiedigen; de betrekkingen met Tarim vergemakkelijkten de verspreiding van het → Boeddhisme in China.

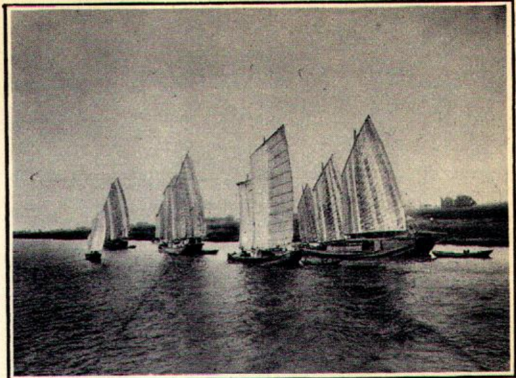
Drie onafhankelijke staten volgden de latere Han-keizers op: W e i in het Noorden (hoofdstad Lo-jang), W o e in het Zuiden (hoofdstad Nanking) en Han in Sz-tsj'wan (hoofdstad Tsj'eng-toe) [(220 (229)—265 (280)]. Het vorstenhuis T s i n (265—419) vereenigde een oogenblik gansch China onder éénen schepter, doch de Hun Lioe Juan stichtte een onafhankelijk koninkrijk H a n in het Noorden en Li Hsioeng deed hetzelfde in Sz-tjs'wan (304). Tsin bleef te Nanking het Zuiden van China besturen, doch werd daar door Lioe Ju verjaagd, die er het vorstenhuis S o e n g stichtte (420—478), hoofdstad Nanking, en het Noorden in het bezit liet van zes vorstenhuizen: de Toeng-hoe-stam richtte het rijk J e n op, de Hun Sje-lei sticht T s j a o, enz. De opkomst en ondergang van kleine staten in het Noorden en het Westen duurde tientallen jaren en de T'wo-pa-stam brengt wat eenheid in het Noorden door de stichting van zijn rijk W e i (386—556). Het Boeddhisme dringt nu krachtiger binnen onder de bescherming der Wei-keizers, die nauwe betrekkingen met het Tarimbekken, een Boeddhistisch centrum, onderhielden.

Te Nanking volgden onmachtige vorstenhuizen elkander op: T s i (479—501), L i a n g (502—556) en Tsj'enn (557—588), maar het vorstenhuis S w i (589—617) herstelde de eenheid van China en bereidde zoo de grootheid voor van het vorstenhuis T ' a n g (618—907). Ondertusschen was in Mongolië een nieuwe macht ontstaan: de Turken (T'oe-kue), eerst aan de Zjwan-zjwan of Avaren onderworpen, maakten zich onafhankelijk (552) en veroverden allengs heel Midden-Azië, van Korea tot Perzië. De tweede keizer van het vorstenhuis T'ang, genaamd T'ai-tsoeng (627—649), versloeg de Oost-Turken (630) en later werden met de hulp der Wigoeren, een oproerige Turksche stam, ook de West-Turken (659), die het rijk der Ephthalieten (Geten) vernietigd hadden en in betrekking stonden met Perzië en Byzantium, verslagen. Korea werd wederom onder China's voogdij geplaatst (668), doch viel in de macht van Silla, een der Koreesche koninkrijken (677), dat China buitensloot. De Tibetanen veroverden het brongebied van den Gelen Stroom (680), de Turken versloegen het Chineesche leger, en de Arabieren, reeds meester over Perzië (674), drongen tot Samarkand (712) en Fergana door. Een Thaikoninkrijk ontstond op de hoogvlakten van Junnan en versloeg de aanvallende Chineesche legers (750—754), terwijl in het N.O. de K'i-tan stammen van het huidig Zjö-höl- (Jehol-)gebied de macht van China zegevierend bestreden, en later zelf een keizerrijk L i a o in Noord-China oprichtten. Nog nooit waren de betrekkingen tusschen China en West-Azië zoo innig geweest: de Arabische koopvaardijvloot kwam geregeld naar Kanton, de Nestorianen, uit Perzië en Midden-Azië overgekomen, hadden kerken in de hoofdstad en verschillende andere steden; de Manicheërs voerden van uit China hun propaganda onder de Wigoeren, wier vorsten zij bekeerden, de Mohammedanen kwamen bij den keizer, en de Boeddhisten vonden ongelooflijk veel aanhangers onder het Chineesche volk. De Chineesche letterkunde beleefde ook een hoogen bloei: Taoisten streden tegen de Boeddhisten en de Confucianisten stonden hen ter zijde.

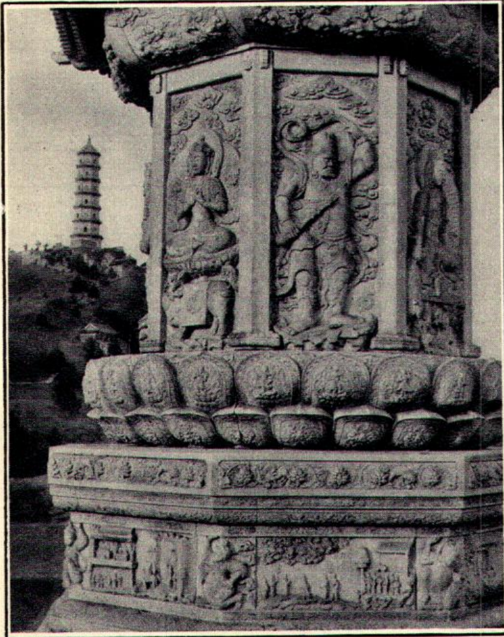
De laatste keizers van het vorstenhuis T'ang waren onbekwaam om het hoofd te bieden aan het intredende verval en onder binnenlandsche onlusten en buitenlandsche oorlogen viel China wederom ten prooi aan wanorde en verdeeldheid onder de dwingelandij van generaals en gouwvoogden, die zich onafhankelijk

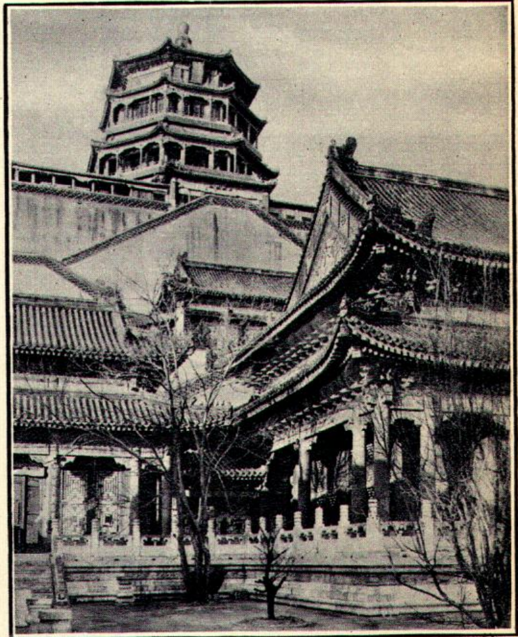
Steenen kameelen en olifanten langs den weg naar Chineesche keizersgraven.

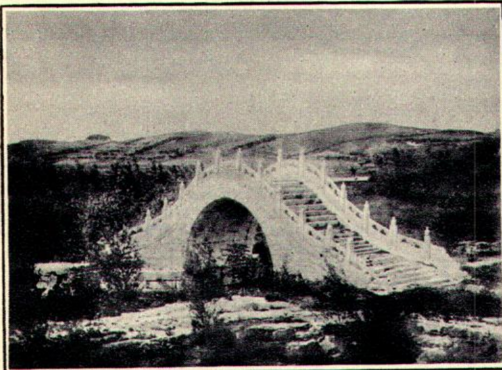
Chineesche jonken.

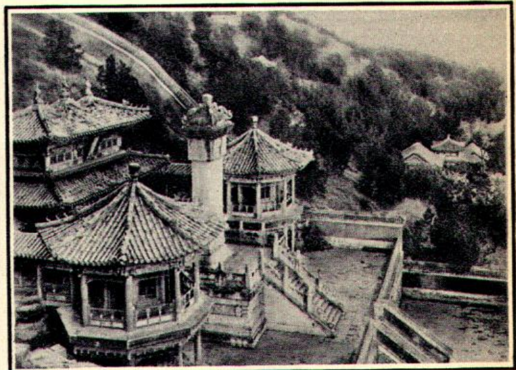
Onderdeel der zgn. Januaripagode. Op den achtergrond de edelsteenpagode.

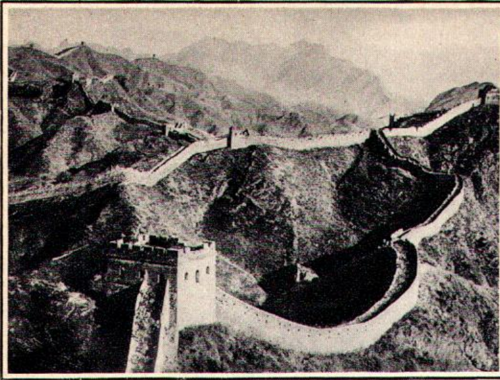
Hoofdingang van het Zenith-paleis.

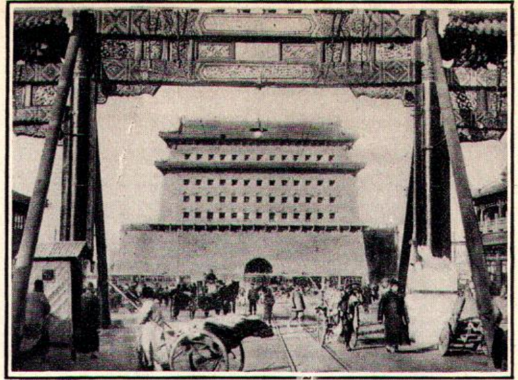
Porceleinen brug in de buurt van Peking.

Een der telkens op een mijl van elkaar gelegen pavilloens aan den overdekten weg door het park van het Zenith-paleis.

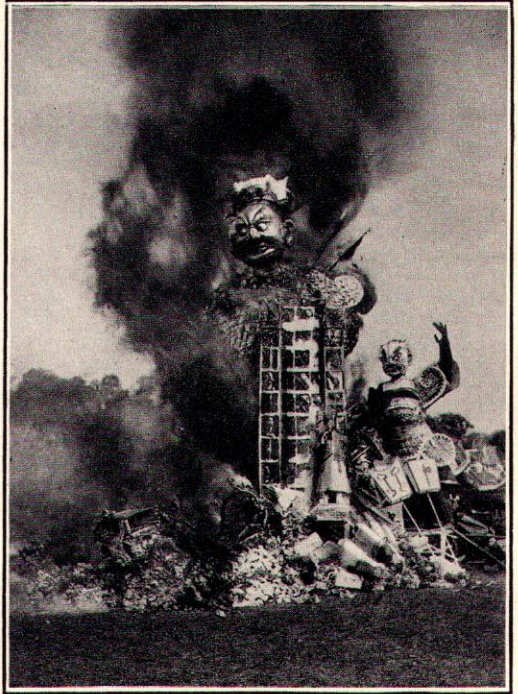
Chineesche muur.

Een der stadspoorten van Peking.

De God van het noodlot in een Chineesche tempel.

Het verbranden van poppen bij een Chineesche begrafenis.

Chineesche trouwplechtigheid.

Chineesche begrafenis.

verklaarden; de officieele geschiedenis noemt dit tijdperk de Vijf Vorstenhuizen (Woe Tai, 907—960), namelijk de Latere Liang (907) te K'ai-feng en Lo-jang, de Latere T'ang (923) te Wei-tsjou (Tsje-li gouw), de Latere Tsin (937) te Lo-jang en K'ai-feng, de Latere Han (947) te K'ai-feng (Pien-tsjou) en de Latere Tsjou (951) ook te K'ai-feng. De generaal Tsjao Kwang-jin herstelde het ééne Chineesche keizerrijk in 960 en stichtte het vorstenhuis Soeng (960—1279), doch moest het Noorden in de handen der K'i-tan laten, wier vorst A-pao-ki al de naburige stammen onderworpen had en zijn macht over Mantsjoerije, het Noorden van China en het grootste deel van Mongolië uitbreidde (hoofdstad Sjang-king, op de rivier Öldzji-moeren, N. van Zjö-höl). Zijn zoon Tö-kwang (T'ai-tsoeng) gaf zijn vorstenhuis den naam Liao (937). In 1115 werden de K'i-tan door de Zjoe-tsje (of Niu-tsje, Niu-tsjenn) van Mantsjoerije verslagen, en dezen stichtten in Noord-China het vorstenhuis Kin (1115—1234).

Ondertusschen bloeide er een Tangoetisch koninkrijk Hia in Kan-soe en Ordos. Al de volksstammen van Mongolië, Merkieten, Keraïeten, Naiman, enz., werden één voor één door den Mongool T'ömoetsjin, die later den titel van Dzjinggis Khan nam, overwonnen (1206); hij vernietigde het koninkrijk Hsia en het keizerrijk van Chwarizm (1220—1221), zond een deel zijner troepen naar Europa en viel zelf China aan.

Na zijn dood (18 Aug. 1227) zetten zijn opvolgers het veroveringswerk voort: Ogodai verdelgde het vorstenhuis Kin (1234), terwijl zijn generaal Soeboetai de Christenlegers van Hendrik, hertog van Silezië, en van de Duitsche edellieden gaat verslaan te Liegnitz (1241); gansch Rusland bleef gedurende 200 jaar onder de heerschappij der Mongolen van Sarai op de Wolga. Azië werd verdeeld onder de zonen van Dzjinggis Khan. Koebilai voltrok de verovering van China en stichtte het vorstenhuis Juan (1280—1367).

Onder de Mongolen ontstonden er vele betrekkingen tusschen China en Europa, en de Vlaming Willem van Rubroek (Fr. Vlaanderen) in 1248 door den H. Lodewijk, koning van Frankrijk, naar Mongolië afgevaardigd, liet ons een zeer merkwaardig reisverhaal achter. De Franciscaan Jan de Monte Corvino, door paus Nicolaas IV naar Khan-baliq (nu Peking) gestuurd (1289), stichtte daar de eerste Katholieke missie, werd aartsbisschop van Khan-baliq (1308) en stierf in deze stad waarschijnlijk in 1328. Maar Tsjoe Juan-tsjang, die de Mongolen uit China verdreef en het vorstenhuis Ming stichtte (1368—1642), roeide ook al de vreemde godsdiensten uit en toen p. Mattheus Ricci te Peking aankwam (1601), vond hij geen enkel spoor meer van de zoo bloeiende missie, noch van de vroegere kathedraal en kerken.

China bleef 200 jaar van de wereld afgesloten, totdat de stoutmoedige zeevaarders (Alfons van Albuquerque) de Oostkusten van China ontdekten (1514), waar Portugeezen, Spanjaarden, Engelschen, Franschen en Hollanders, onder veel hevigen strijd, weldra handel kwamen drijven. S. Franciscus Xaverius kwam in het zicht van China op het eiland San Tsj'wan sterven (1552) en pater Ricci (* 6 Oct. 1552 te Macerata) slaagde er in de Katholieke missie te Peking opnieuw op te richten (1601) en invloed te winnen bij het hof.

Kort daarop werd het vorstenhuis Ming door de Mantsjoe, afstammelingen der Zjoe-tsje, verjaagd en dezen stichtten het vorstenhuis Ts'ing (1644), dat tot de Republiek (1912) aan het bewind bleef. De groote keizer K'ang-hi (1662—1722) en zijn kleinzoon K'ien-loeng (1736—1795) breidden China's macht over Mongolië, Tibet en Mantsjoerije uit, en Korea, Annam en Birmanië erkenden de Chineesche opperheerschappij. De vreemde handelaars verkregen geen vaste handelsrechten, ondanks de menigvuldige gezantschappen, welke de mogendheden naar China stuurden, en toen de keizerlijke commissaris Lin 20 243 kisten opium verbrand had, was de lijst van de moeilijkheden, door de Chineezen berokkend, in de oogen der Engelschen zwaar genoeg beladen om den oorlog te verklaren, die met het verdrag van Nanking eindigde (1842): vijf havens werden opengesteld en Hongkong aan de Engelschen geschonken. De Amerikanen en de Franschen eischten dezelfde handelsrechten. België en Zweden-Noorwegen sloten ook een verdrag met China. Een verschrikkelijke omwenteling, door Hoeng Sioe-ts'uan geleid, werd een echt gevaar voor het vorstenhuis (1850—1864) en ondertusschen brak nog een oorlog uit tusschen China en de verbonden Engelschen en Franschen, die den moord van den Katholieken missionaris Chapdelaine (29 Febr. 1856), de in beslag neming van de Engelsche boot Arrow (8 Oct. 1856), den brand in de vreemde handelshuizen te Kanton (12 Dec. 1856), en andere moorden en aanvallen op de vreemde schepen wilden wreken. De vrede werd den 14—15 Oct. 1860 geteekend en bracht de godsdienstvrijheid voor de Christenen. In 1864 werd de omwenteling van Hoeng Sioe-ts'uan met de hulp van vreemde officieren definitief onderdrukt.

De haat tegen de vreemdelingen barstte nu en dan uit, bijv. in 1870 te T'ien-tsin, waar de Fransche consul Fontanier, diens kanselier Simon, twee Lazaristen, negen zusters van S. Vincentius, enz. wreedaardig vermoord werden. Na de bezetting van Tonkin door de Franschen brak de oorlog tusschen China en Frankrijk uit; de vrede werd 9 Juni 1885 gesloten en China zag af van alle rechten op Tonkin en Annam. De moeilijkheden in Korea leidden in 1894 tot den → Chineesch-Japanschen oorlog, die nogmaals een verpletterende nederlaag voor China beteekende. Het verdrag van Sjimonoseki (17 April 1895) schonk Formosa aan Japan. Duitschland nam wraak over den moord op twee missionarissen met Kiao-tsjou te bezetten en de andere mogendheden stelden nu ook hun eischen: Engeland vraagde Wei-hai-wei, Frankrijk Kwang-tsjou-wan en Rusland Port-Arthur, een haven, waarvan Rusland Japan tijdens de vredesonderhandelingen (1895) verplicht had afstand te doen, wat later (1904) den oorlog tegen Rusland zal uitlokken. Dit bereidde den → Boksersopstand voor.

Het gezag der dynastie was na de nederlaag der Boksers zeer laag gevallen en 10 October 1911 brak de omwenteling uit, welke de macht in de handen van Juan Sje-k'ai deed vallen. Zijn poging om keizer te worden was de oorzaak van zijn val (6 Juni 1916). Toen Li Juan-hoeng hem als voorzitter opgevolgd had, poogde generaal Tsjang Hsun den jongen keizer weerom op den troon te zetten, doch dit mislukte, het keizerschap duurde slechts twaalf dagen (12 Juli 1917). Feng Kwo-tsjang werd voorzitter; dan kwamen Su Sje-tsj'ang (1918) en Ts'ao K'wen (1923) aan het bewind, doch de omkooperij bij de verkiezing van dezen laatste bracht een nieuwen oorlog teweeg, die door het verraad van generaal Feng Ju-siang de nederlaag en gevangenschap van Ts'ao K'wen ten gevolge had. Twan K'i-zjwi werd dan voorzitter (24 Nov. 1924).

Het Zuiden had zich herhaaldelijk van Peking afgescheurd en onder leiding van Soen Jat-sen, in 1926, zette de Zuiderpartij haar veroveringstocht tegen het Noorden in; de communisten hielpen het Zuiden en wonnen veel aanhangers. Peking werd van 5—9 Juni 1928 door de Zuiderlingen bezet, enkele dagen nadat generaal Tsjang Tswo-lin, de toenmalige meester van het Noorden, met zijn trein bij Moekden in de lucht vloog; deze aanslag werd aan Japansche samenzweerders toegeschreven, die Mantsjoerije wilden bezetten, wat eerst in Sept. 1931 zou gebeuren. Tsiang K'ai-Sjek werd leider van het gouvernement, dat uit vijf bestuurshoven bestaat (8 Oct. 1928). Hij verplaatste de hoofdstad naar Nanking. Japan bezette Mantsjoerije op 19 Sept. 1931 en Zjö-höl (Jehol) in Febr. 1933.

Het is onmogelijk ook maar een schets van de geschiedenis dezer laatste jaren te geven: (voor 1922—1930 zie → Chineesche burgeroorlog) ontelbare oorlogen onder generaals, volksoproeren en rooverstochten, aanvallen tegen vreemdelingen en plunderingen hunner verblijfplaatsen, vermoorden van bisschoppen, missionarissen en leeken, onnoemelijke wreedheden en ongelooflijke omkooperij, overstroomingen en hongersnood, niets werd China bespaard. De republikeinsche leiders van het Chineesche volk dragen een zware verantwoordelijkheid.

L i t.: De Mailla, Hist. générale de la Chine (Parijs 1777—1785); Li Ung Bing, Outlines of Chin. Hist. (Sjanghai 1914); L. Wieger, La Chine à travers les âges (Hienhien 1920); R. Grousset, Hist. de l'Asie (Parijs 1922); Krause, Gesch. Ostasiens (Göttingen 1925); Kwee Kek Beng, Beknopt overzicht der Chin. gesch. (Batavia 1925); G. Maspero, La Chine (Parijs 1925); R. Grousset, Hist. de l'Extrême-Orient (Parijs 1929); L. Wieger, Textes Historiques (Hienhien [3]1929). *Mullie.*

V. Missiegeschiedenis.

Deze valt uiteen in drie groote perioden. Vooreerst de tijd der gezantschappen van Dominicanen en Franciscanen in de 13e en 14e eeuw, culmineerend in de oprichting van het aartsbisdom Peking in 1307 (→ Joannes a Monte Corvino). Door gebrek aan contact, vijandigheid der Mohammedanen en binnenlandsche troebelen kwijnt de missie langzaam weg, vooral sinds den val der Mongolen-dynastie in 1368. In de tweede periode (1550—1800) verwierven de Jezuïeten groot aanzien bij de leidende kringen door hun kennis van de exacte wetenschappen en kregen vasten voet bij het volk door hun groote aanpassing. Dit laatste echter wordt in de 17e eeuw aanleiding tot den → aanpassingsstrijd, deze weer tot scherpe vervolgingen, en andermaal gaat de missie ten gronde, mede door de Fransche Revolutie. In de 19e eeuw wordt met sterk vermeerderd missiepersoneel een nieuwe periode ingeluid. De vrijheid wordt door de Europeesche mogendheden bij verdrag afgedwongen, verschillende keeren ook is de Kerk aan hevige vervolging ten prooi (Boksersopstand, 1900).

De kerkelijke organisatie loopt parallel met den vooruitgang. Leo XIII deelt het land in 1879 in 5 provincies in. In 1922 wordt te Peking een apostolische delegatuur opgericht; in 1924 wordt te Sjanghai het eerste nationaal concilie gehouden en op basis van de burgerlijke indeeling een nieuwe splitsing in 17 provincies tot stand gebracht, die thans 114 missiedistricten omvatten.

Naast de Inlandsche geestelijkheid, onder wier leiding reeds 15 kerkelijke gebieden staan (in 1926 wijdde Pius XI zelf de eerste zes Chineesche bisschoppen), zijn in China verschillende missioneerende Orden en Congregaties werkzaam: Vreemde Missiën van Parijs, Franciscanen, Lazaristen, Scheutisten, Jezuïeten, Dominicanen, Seminarie van Milaan, Missionarissen van het Goddelijk Woord, Capucijnen, Augustijnen, Salesianen, Salvatorianen, Passionisten, Paters van de H.H. Harten, enz. Volgens de nieuwste gegevens is het aantal Katholieken, meestal behoorend tot de lagere volksklasse, de $2^1/_2$ millioen overschreden.

In de missiemethode treden vooral de charitatieve instellingen op den voorgrond; verschillende instructies van de H. Congregatie tot Voortplanting des Geloofs, van verschillende regionale synoden, van het nationaal concilie van Sjanghai hebben bovendien op de organisatie en den uitbouw van het schoolwezen en de pers aangedrongen.

De Chineesche missie, welke eeuwenlang zooveel offers vroeg, maakt tegenwoordig een vreeselijke crisis door ten gevolge van de politieke beroeringen en de maatschappelijke omwentelingen, nog geaccentueerd door het extreme nationalisme en het steeds verder vooruitdringende Bolsjewisme. Een gevaar vormt ook de intensieve Protestantsche propaganda sinds den Wereldoorlog.

L i t.: Jann O.M. Cap., Die katholischen Missionen in Indien, China und Japan (Paderborn 1925); Wieger S. J., Histoire des croyances religieuses et des opinions philosophiques en Chine (Parijs 1917); Maas O.F.M., Die Wiederöffnung der Franziskanermission in China in der Neuzeit (Münster i. W. 1926); Biermann O.P., Die Anfänge der neueren Dominikanermission in China (Münster i. W. 1927); Planchet C.M., Les missions de Chine et du Japon (Peking 1931); Beckmann, Die katholische Missionsmethode in China in neuester Zeit. 1842—1912 (Immensee 1931). *A. Mulders.*

De **Chineesche taal** is isoleerend en in den ruimeren zin van het woord eenlettergrepig. Isoleering beteekent, dat alle woorden stam-woorden zijn, welke nooit veranderen van klinker (vgl. Ned. drink, dronk), noch door middel van voor- en achtervoegsels tot nieuwe woorden kunnen worden uitgebouwd (verdrinken, drinkbaar). De stamwoorden bestaan uit één lettergreep, er zijn geen woorden gelijk Ned. immer, venster. Er zijn in de gesproken taal enkele achtervoegsels in gebruik en de samengestelde zelfst. naamwoorden enz. bestaan uit woorden, welke ook afzonderlijk gebruikt worden.

Om woorden te vormen, beschikt het Chineesch niet over talrijke koppelingen van klinkers en medeklinkers. Zoo bezit het Noord-Pekineesch slechts een voorraad van 389 klankenkoppelingen, de Zuider-dialecten hebben er wat meer; de muzikale tonen, volgens welke ieder woord op een zekere toonhoogte moet uitgesproken worden (een verschillende toonhoogte geeft het woord een verschillende beteekenis), verrijken eenigszins den woordenschat, doch niet genoeg om samengestelde woorden overbodig te maken. De oude Chineesche taal was veel rijker aan klankenkoppelingen; de huidige armoede is het gevolg van de afslijting der woorden, bijv. de verdwijning van vele ng- in het begin der woorden; die der slotklanken -p, -t, -k; de versmelting der uitgangen -i, -iei, -ie tot -i, enz.

Het Chineesch behoort tot de Indo-Sinische taalgroep, waarvan de Westgroep het Tibetaansch, het Birmaansch, het Nepaleesch enz., en de Oostgroep het Chineesch, het Siameesch en Tai-dialecten, het Lao, de Karendialecten, enz. omvat. Het Chineesch zelf heeft verschillende dialecten: de Woe-dialecten (Sjanghai, Wentsjou, Ningpo), de Min-dialecten (Foetsjou, Amoy, Swatou), de Joee-dialecten (Kanton,

Hakka), alle langs de zeekust gesproken, en eindelijk in N. en W. China de ambtelijke taal (kwan-hoa), verdeeld in Noord-, Zuid- en West-takken met verschillende onderverdeelingen. Het Pekineesch is China's „algemeen beschaafd".

Het Chineesche schrift is zeer oud, al kan men moeilijk een vasten datum van de uitvinding ervan bepalen; het moet tusschen de 25e en 30e eeuw v. Chr. ontstaan zijn. De eerste teekens, karakters genoemd, waren teekeningen van voorwerpen (twee beenen = de mensch) en concrete voorstellingen (twee handen = de vriend); zij ontwikkelden nooit tot een echt klankenschrift; de jongste karakters bevatten een klankdeel, d.i. een deel van het karakter gaf in vroegere eeuwen min of meer juist de uitspraak aan; nu wijkt de uitspraak van dit deel ten gevolge van de klankontwikkeling soms zeer veel van de uitspraak van het gansche karakter af.

De karakters behielden door de eeuwen heen hun zelfden vorm niet. De systematisatie van den keizerlijken geschiedschrijver Tsjou (ca. 800 v. Chr.), de hervorming door minister Li Se (213 v. Chr.) wijzigden vele vormen. Maar de uitvinding van het penseel door generaal Meng T'ien (220 v. Chr.) veroorzaakte de grootste en tot heden toe definitieve hervorming van de schrijfwijze der karakters.

L i t.: Karlgren, Etudes sur la Phonologie Chinoise (Leiden en Stockholm 1915); idem, Sound and Symbol in Chinese (Londen 1923); Jos. Mullie, Het Chineesch Taaleigen (3 dln. Peking 1930—1932). *Mullie.*

Chineesche kunst. Zie platen. Nog voor de bekende bronzen vaten geeft de geometrische versiering van de kleiproducten een denkbeeld van de Chin. sierkunst. Men zocht bij hooge potten vooral de bovenste helft zoo dicht en aaneengesloten mogelijk met ornament te overdekken. De ornamentiek der bronzen uit den voortijd wijst erop, dat ze eerst in een andere stof is toegepast, op beenderen, in jade of in ceramiek. De latere versiering berust bij al haar geometrischen aard toch ook op de stiliseering van het dier. Vele dezer bronzen vaten dragen verdiepte of verhoogde archaïsche inschriften, waarom ze bij latere geslachten zoo hoog in eere stonden. De voornaamste dezer producten stammen uit de Sjang- en Tsjou-periode (ca. 1400—300 v. Chr.) en men verdeelt ze gemeenlijk naar den vorm: de t i n g, een zware drievoetvaas, waarschijnlijk bestemd voor het koken en braden van offervleesch; de t s o e n, een hooge vaasvormige pot, naar boven in kelkvorm uitloopend en misschien bestemd voor den offerwijn; de I, een lage bakvormige schaal, voorzien van twee ooren en bestemd voor graanoffers; de j i e, een hooge kruik, met boogvormige ooren en van boven met een deksel gesloten, eveneens voor wijn bestemd; de t s j i o, een kleine en slanke drievoetvaas met langen uitstekenden gietloop, waarin waarschijnlijk de offerwijn op het vuur verhit werd. Soms namen deze vaten in hun geheel diervormen aan. De Chineezen zijn altijd knappe uitbeelders geweest van het dier en zoo worden reeds in de Tsjou-periode uit jade gesneden diervormen (tijger) gevonden van hooge kunstwaarde. Oorspronkelijk hadden deze een religieuze beteekenis en dienden dan wellicht als afweringsmiddel tegen booze geesten. Uit denzelfden tijd stammen de met rijk ornament versierde Tsjoeng of klokken, in zeer fijn brons. Naast geometrische figuren zijn de voornaamste ornamentvormen wolken, vogels, slangen en schildpadden, de mythische Draak (Loeng) en het Monster (Tau-tie).

Meer eenheid kwam er in het bestuur onder de revolutionnaire Tsin-dynastie: Sji-wang-ti liet den later vaak herstelden, ruim 5 000 km langen Chineeschen muur bouwen; in het algemeen werd er in die periode druk gebouwd: men vertelde van 700 paleizen, door Sji-wang-ti overal in het rijk opgericht. Het brons der vaatwerken wordt aanmerkelijk fijner en men giet nog graag in diervormen.

Geen enkele kunst ontsnapt zoozeer aan de historische contrôle als de a r c h i t e c t u u r. Dit ligt aan het materiaal, dat overwegend hout was (zelfs in latere perioden, toen steen gebruikt werd, construeerde men in houtmanier: bijv. de gebroken gewelfvormen); verder mist men alle hechte aanknoopingspunten, want de traditie is niet vertrouwbaar en wat er aan bouwresten over is gebleven, is nog te weinig stijlhistorisch bestudeerd. De groote heerscher Sji-wang-ti geldt in de overlevering (die nu eenmaal voor alles uitvinders wil) als de uitvinder der bouwkunst. Doch reeds vroeger, in de Tsjou-periode, bestonden er voorschriften betreffende den aanleg van steden, paleizen en tempels. Een historisch overzicht der Chin. architectuur is om bovenvermelde redenen dus moeilijk te geven en men doet het beste te volstaan met een algemeene karakteriseering.

Zoowel tempels als paleizen, woonhuizen en grafwoningen berusten op het principe van een éénschepigen lengtebouw, die op een hoog (in lateren tijd steenen) voetstuk is geplaatst, zoodat men met trappen aan de deuren of op het bordes moet komen. Sterke houten zuilen steunen den dakstoel. Van binnen is het dragende en steunende houtwerk bont beschilderd, het plafond bestaat uit sterke papieren of rieten matten, zelden uit hout cassettenwerk. Is er een voorhal (bij voornamere bouwwerken), dan beantwoordt daaraan in nagenoeg alle gevallen een achterhal, en zeer vaak worden door zijgangen voor- en achterhal verbonden. Het dak, waardoor dan een dergelijke samengestelde constructie overdekt wordt, krijgt den typischen vorm van een half-geveldak: om het zadeldak en daaraan verbonden ligt het plattere dak van de omgangen. Soms legt men om dezen eersten omgang nog een lageren tweeden, die dan een apart dak krijgt. De daken zijn ingebogen (voor de stortregens), de hoeken daarentegen worden versterkt en naar boven gebogen. De voorzijde van het huis enz. is de breede Zuidzijde: want het Zuiden geldt als de warmtebron, waarvan ook alle geluk afkomstig is. Ook grootere bouwcomplexen zijn in Noord—Zuidelijke richting gebouwd. Hierdoor wordt de aanblik van een Chin. stad zoo eentonig. De breede zijkant vraagt ook de hoofdversiering en die is daarom overwegend horizontaal. Dit horizontalisme kenmerkt overigens de heele Chin. architectuur; ook de torens en pagoden worden door horizontale constructies (daken, lijsten) gebroken. Over het algemeen is de bouwkunst licht, het bouwgeraamte behoudt altijd den klemtoon. Zwaar zijn alleen de vestingwerken.

De ontwikkeling van de b e e l d h o u w- en s c h i l d e r k u n s t valt betrekkelijk gemakkelijker na te gaan. In het algemeen is de uitbeelding der menschenfiguur zeldzaam: aanvankelijk heeft zij alleen godsdienstig bestaansrecht, later komen portretten voor, meer typeerende schetsen eigenlijk. Meer aandacht schenkt de Chin. kunstenaar aan het dier, de plant en het landschap. Men wil dit in verband brengen met zijn universistische wereldbeschouwing (Lao-tse). Voor de schilderkunst gelden nog de

volgende opmerkingen: 1° de Chin. schilder werkt niet of hoogst zelden met licht en schaduw, hij is overwegend een lineair kunstenaar, modelleert niet, geeft slechts het kenmerkende van een motief aan. Bij het uitbeelden der ruimte uit hij zich meer bepaald door wat hij niet, dan door wat hij wél schildert. 2° Waar hij ruimtevoorstelling wil opwekken, doet hij dit door de voorwerpen achter elkander te plaatsen, zoodat men den indruk krijgt ze van boven af te zien. 3° Zelden bezigt hij olieverf; vooral uit vroegere perioden dateert de monumentale fresco-schilderkunst. Het voortreffelijkst werkt hij met inkt of waterverf op van te voren meestal met aluin gegrondeerd papier en zijde. Aanvankelijk schildert hij op breede rollen, die al afrollend genoten werden en waar dus van eenheid in compositie geen sprake kan zijn; later, in de Tang-periode, zijn de stukken langwerpig en besteedt men meer aandacht aan de compositie van het geheel.

In het Han-tijdperk (203 v. Chr.—226 n. Chr.) maakt zich langzaam het naturalistisch ornament vrij. Groote kunstwerken zijn ons niet gebleven, maar de gesneden steenen, de reliëfs en de kleine steenen beelden zijn in staat van de kunstontwikkeling eenig denkbeeld te geven. Tooneelen vol van handeling en beweging worden voorgesteld: aan het hof, bij het offeren, op jacht, in het dagelijksch leven van den handwerksman, enz. De omtrek is het voornaamste, soms wordt de figuur binnen den omtrek uitgediept en glad gepolijst, soms liggen de figuren hoog en wordt de diepliggende rest glad gemaakt, soms is de omtrek enkel maar ingegrift. De kunstenaar werkt met een gering aantal typen; van ruimtevoorstelling is nog geen sprake, de tooneelen liggen in reepen onder elkaar. Het geheel is streng decoratief en evenwichtig opgebouwd. In den laatsten tijd komen er veel jade en leemen beeldjes aan den dag, waarschijnlijk uit deze periode: voorstellingen van dieren en (minder vaak) van den mensch. Uit de geschriften der Chineezen is niet af te leiden, hoe het in die dagen met de schilderkunst gesteld was. Geen schilderstuk is ons overgeleverd, uitgenomen een enkel fresco-fragment.

Gedurende de Boeddhistische Wei-dynastie werd de Chin. kunst met Indische elementen bevrucht (386—557). Van den tijd daaraan voorafgaand is ons weinig positiefs bekend, tenzij een groot aantal namen. Het sterkst spreekt de Indische invloed uit de beeldhouwwerken der rotstempels van Joen-kan (Sjan-si): de kunst verliest de overmacht van het lineaire en het gevoel voor plastiek treedt in de vorming van hoofd en draperie het sterkst aan den dag. Van wat later tijd (6e eeuw) zijn de sculpturen van Loeng-men en Koeng-Hsien (Honan): de lichamen worden hooger en slanker en dragen het hoofd als een tulpenstengel zijn bloemkelk. Onder de vele beeldhouwers van dit tijdvak geldt Tai Kwei als de voornaamste.

Trouwer naturalisme en intenser levensgevoel spreekt uit de kunst van het Tang-tijdperk. Naast de vrijer gecomponeerde religieuze beelden worden slanke danseressen- en hofdames-figuurtjes vervaardigd. De vormen worden organisch, men waagt zich aan het contrapost, de lichaamsvormen gaan zich onder de gewaden afteekenen. Merkwaardig zijn vooral de grafbeeldjes en de dierplastiek, waarvan het treffendste voorbeeld in de paardenreliëfs aan het graf van keizer Tai-tsoeng (627—650) in Sjen-si. Ook de schilderkunst volgde de nieuwe strooming. Tevoren moet ze overwegend strak lineair zijn geweest en lag de nadruk op de nauwgezette bewerking van het detail. Oorspronkelijk werk uit deze periode zal ons waarschijnlijk nooit bekend worden. Uit de geschriften blijkt, dat Woe-Tao-tse (begin 8e eeuw) en Wang Wei (* 699, † 759) de beroemdste schilders waren. Van den laatste heet het, dat hij de landschapschilderkunst met groote bekwaamheid beoefende; doch als eigenlijke iniator der schilderlijke ruimtevoorstelling moet wel prins Li-Sze-sjioem doorgaan (* 651, † 720), die tot de Noordelijke kunstschool behoorde, waar het licht gekleurde waterverfschilderij zijn schoonsten bloei beleefde. In de Zuidelijke school, onder Wang Wei, muntte met name de monochrome inktteekening uit. Aanvankelijk was het landschap een nuchtere vedute, later kwam er meer stemming in en groeiden figuur en omgeving organisch samen: boomen in regenlandschap, bloemen in den morgen, enz. In tegenstelling echter met de beeldhouwkunst bleef de schilderkunst nog lang in de overheersching van het lineaire.

Deze zgn. Zuidelijke, lineaire schilderkunst bereikte haar bloei in het Soeng-tijdperk (960—1280). Toch valt dan in den aanvang een streng, aan vaste formulen gebonden manierisme op te merken. En dat wel het sterkst in de beeldhouwkunst: tot de 11e eeuw blijven de zittende of staande beelden star en stokstijf, van een hoekige monumentaliteit; zoo de sculpturen aan het graf van keizer Jen-Tsoeng (1023—1063). Losser worden de beelden weer in de 12e eeuw. Van verre loopt de schilderkunst met deze ontwikkeling parallel: aanvankelijk streeft men naar scherpe vormen, eurhythmische lijnen, men ontkomt echter niet aan eenige manieristische gezochtheid. Maar sinds de 12e eeuw bloeit er een ongekend frisch leven op: men leert schilderlijk zien. Het landschap heeft den boventoon, de menschenfiguren staan klein in de ruimte. De compositie sluit zich meer aan het vlak aan: de rotsige voorgrond begint aan den ondersten rand van het beeld en leidt als vanzelf naar de ruimte. Een heele lijst van schildersnamen ontmoet men in deze bloeiperiode: Chao-Ta-nien houdt nog voor een deel aan de oude methode vast; om zijn markante voorgronden is Kwo-Sji (11e eeuw) bekend: hij gebruikte ook bij voorkeur het korte in de lengte gehouden beeldvlak, maar vertoont een gebrek, dat weinige Chineesche en Japansche schilders overwinnen zullen: hij belast dit beeldvlak eenzijdig. De ongelukkige keizer Hoei-Tsoeng (1085—1135), zelf schilder, sticht een academie voor schoone kunsten, die, gelijk elke academie, spoedig een kweekplaats voor veel middelmatigheid wordt. Van alle schilders uit den lateren Soeng-tijd zijn Ma-Joean en zijn zoon Ma-Lin, Liang Kai en Moe-Hsi wel de voornaamste. Vooral de twee laatsten muntten uit door hun zwartwitte inktteekeningen en door hun uitbeelding van zekere menschentypen: dichters, kluizenaars en wijsgeeren worden in weinige wel overwogen trekken getypeerd. Onder de Mongoolsche Joean-dynastie (1280—1368) werd de kunstbloei gestuit; men geraakte tot een vrij ziellooze monumentaliteit. Daarin bleven wel weerspiegeld alle verworvenheden van het vorige tijdvak en hield men zich vrij van de starheid, die in het begin van den Soeng-tijd over de kunst gekomen was, maar de Lohan- (kluizenaars-) beelden van Ling-Jen-tse beteekenen toch, vergeleken met de vroegere beelden, geen vooruitgang. Vrijer kunstuitingen leefden weer op in het Ming-tijdvak (1368—1643): zoo de los gecomponeerde houten beeldjes van Fan-Tao-Sjeng. Minder verheugend nog is de ontwikkeling der schilderkunst onder deze beide dynastieën: aanvankelijk keert men terug naar de

---

oude strengheid, het landschap geraakt op den achtergrond voor de architectuurschildering. Alleen de dierenschilders als Tsjao-Meng-foe (* 1254, † 1322) blijven op de vroegere hoogte, toonen zich zelfs knapper in het detail (paarden, die drinken; ruiters, jachtscènes). Zacht, vaak zwak wordt de teekening gedurende de Ming-periode; daarbij overlaadt men het landschap met huizen en paviljoenen. Als stichter der Chin. genre-schilderkunst (Tsjiè-hoea) geldt Tsjou-Jing (ca. 1500). Na dien tijd schildert men graag op niet gegrondeerde zijde, wat aan de kleur- en lijnzuiverheid geen goed doet.

Schilderkunst en beeldhouwkunst gaan nog sterker achteruit in het Ts'ing-tijdvak (1644—1912), maar dan komt de gebruikskunst tot hoogen bloei: lakwerk en ceramiek (porselein). Europeesche invloeden worden, vooral in de schilderkunst, merkbaar.

Tot op den huidigen dag duurt deze achteruitgang der groote kunsten. Doch onder de jongeren is er een streven naar vernieuwing. Van de onlangs opgerichte kunstacademie te Sjanghai verwachten velen grooten heropbloei; volgens anderen richt men zich daar weer al te zeer naar Westersche normen.

Sinds de laatste opgravingen in Honan en Kan-soe weet men het vroeg-Chin. aardewerk te waardeeren: vazen uit het Tsjou-tijdperk zijn van een poreuze doch harde witte zelfstandigheid, de ceramiek van de Han-periode is geglazuurd. Het staat nu wel vast, dat reeds onder de T'ang-dynastie porselein werd vervaardigd, bedekt met Indische en Perzische siermotieven. Uit den Soeng-tijd is het gecraqueleerde Seladon-werk het meest bekend. De vervaardiging van het porselein geraakte tot haar schoonsten bloei onder de Ming-dynastie: met verschillend gekleurd glazuur en email wordt het hard gebakken deeg bedekt. Veel van dit porselein kwam in de 17e eeuw naar Europa; later bestelde men vanuit het Westen in China porselein en het is merkwaardig hoe de Chin. vazenschilders de Westersche ontwerpen op hun manier omteekenen.

Lit.: Boerschmann, Chin. Architektur (1926); Sirén, Hist. des arts anciens de la C. (1930); Bushell, Chinese Art (2 dln. 1902—1904); Münsterberg, Chin. Kunstgeschichte (3 dln. 1910); Fischer, Die Kunst Indiens, Chinas und Japans (1930); Kümmel, Die Kunst Chinas, Japans und Koreas (1929); Arne, Painted Stone Age Pottery of Honan (Peking 1925); Boule e.a., Le Paléolithique de la Chine (1928); Tch'ou Ten-yi, Bronzes antiques de la Chine (1924); Koop, Frühe chinesische Bronzen (1924); Laufer, Chinese Pottery of the Han dynasty (1909); Hetherington, The early Ceramic Wares of C. (1932); Salmony, Chin. Plastik (1925); Sirén, Chin. Sculpture (4 dln. 1925 vlg.); Waley, An Introduction to the Study of Chinese Painting (1923); Fischer, Chin. Landschaftsmalerei (1921); Ferguson, Chin. Painting (1927); Zimmermann, Chin. Porzellan und die übrigen keramischen Erzeugnisse Chinas (2 dln. 1923); Kurth, Der Chinesische Farbendruck (1922); Bachhofer, Chin. Kunst (1925). *Knipping.*

Chineesche letterkunde. 1° Voor-Klassiek tijdvak (30e/25e — 7e eeuw v. Chr.). Er blijven letterkundige fragmenten uit dezen tijd bewaard in het Boek der Oorkonden (Sjoe-king), waarvan enkele stukken van de 25e eeuw v. Chr. dateeren, alsook in het Boek der Liederen (Sje-king); de oudste dezer liederen zijn van den tijd van het vorstenhuis Sjang (1766—1122 v. Chr.). Men rekent graag het Boek der Veranderingen (I-king), het Rituaal der Tsjou (-dynastie) (Tsjou-li), enz. tot deze periode.

2° Klassiek tijdvak (600—100 v. Chr.). Men zag onder het vorstenhuis Tsjou talrijke scholen van moraal-philosofen ontstaan, welke vele werken voortbrachten: zoo de school van Kwan-tsjoeng (7e eeuw v. Chr.), van Lao-tse, wien het Tao-tö-king toegeschreven wordt en die de stichter is van het Taoïsme, die van Confucius (551—478 v. Chr.), enz. Het Confucianisme verwekte een heele literatuur: de Lwön-ju [Gesprekken (van Confucius)], de Ta-hsiao (Groote Leer), de Tsjoeng-joeng (Leer van het Juiste Midden), beide laatste van Koeng Ki en het Boek van Meng-tse (372—289 v. Chr.). Het Taoïsme had twee schitterende verdedigers in Lie-tse († ca. 400 v. Chr.) en Tsjwang-tse († ca. 330 v. Chr.).

Als geschiedkundige werken uit dezen tijd overtreffen door omvang en diepte de Historische Gedenkschriften (Sje-ki) van Se-ma Ts'ien (992 v. Chr.) de oudere, toch belangrijke werken, gelijk de Tsjw'ön-ts'ioe (Geschiedenis van het vorstendom Loe) door Confucius, Tswo-tsjwan (Histor. commentaar door Tswo K'ioe-ming), Kwo-ju (Staatsreden), Tsjan-Kwo-tsj'ö (Plannen der Strijdende Staten), Tsjoe-sjoe-ki-nien (Annalen op Bamboes geschreven, gevonden in een graf), enz.

De bijzonderste dichter was K'iu Juan († 292 v. Chr.), die zijn elegie Li-sao schreef.

Het glossenboek Eul-ja was het eerste philologisch werk, dat de oudste boeken verklaarde, toen de taal in de 3e eeuw reeds veel veranderd was.

3° Na-Klassiek tijdvak (100 v. Chr. — 1200 na Chr.). De verbranding der boeken door keizer Sje-hwang-ti in 213 v. Chr. verwekte nadien een groote reactie: de letterkundigen herstelden heel de oude literatuur en men zag zoowel Confucianistische philosofen [bijv. Jang Hsioeng (53 v. — 18 na Chr.) en Wang Tsj'oeng (27—98 na Chr.)] als Taoïsten [gelijk Kö Hoeng († ca. 250), Wang T'oeng († ca. 600)] hun stelsels verdedigen. Vanaf het einde der 2e eeuw na Chr. begon de Boeddhistische letterkunde in China door te dringen, vooral met vertalingen uit het Sanskriet. De geschiedkundige letterkunde werd verrijkt met de Annalen van de zich opvolgende dynastieën [bijv. Ts'ien Han-sjoe, door Pan Koe († 92 na Chr.) en zijn zuster Pan Tsjao; How Han-sjoe door Fan Je (5e eeuw), enz.]. Het vorstenhuis T'ang (618—906) zag vooral de dichtkunst bloeien met Li T'ai-pwo († 712), Toe Foe († 770) en Pwo Kiu-i († 846), terwijl Han Ju (8e eeuw) het Confucianisme tegen het vreemde Boeddhisme hevig verdedigde. De philologie werd ook vlijtig beoefend: Hsu Sjen schreef zijn palaeographisch woordenboek Sjwo-wen-kiai-tse (ca. 200 n. Chr.); Lioe Hsin, Foe Sjeng, K'oeng Ngan-kwo, de gebroeders Tai, enz., behandelden de oude Klassieke literatuur.

Op het einde van dit tijdvak oefende de Indische wereldbeschouwing grooten invloed uit op het Taoïsme en het Confucianisme, zoodanig dat Tsjoe Hsi (* 1130, † 1200) een nieuwe, gansch materialistische verklaring aan de Klassieken gaf, welke ondanks een eerste afkeuring later algemeen in de scholen aangenomen werd. Als groote verzamelwerken vindt men op het einde van dit tijdvak het werk T'ai-p'ing-ju-lan (983) en het door Se-ma Kwang (11e eeuw) geschreven en door Tsjoe Hsi opnieuw bewerkt groot historisch overzicht T'oeng-kien-kang-moe.

4° Het tijdvak van 1200 tot 1900 zag nog andere groote verzamelwerken uitgeven: Wen-hsien-t'oeng-k'ao door Ma Twan-lin (* 1245, † 1322), Joeng-lwo-ta-tien in 23 000 boekdeelen (begin 15e eeuw), T'oe-sjoe-ki-tsj'eng (encyclopaedie in 5 044 deelen,

gedrukt in 1724), de groote woordenboeken K'ang-hsi-tse-tien en P'ei-wen-jun-foe, enz.

De philosoof Wang Jang-Ming (1472—1528) bestreed het stelsel van Tsjoe Hsi en had vooral in Japan grooten bijval. De dichtkunst onder de Soeng-dynastie (1280—1367) had nog een korte heropleving met Soe Toeng-P'wo, maar de voorkeur der lezers ging naar de romans en de drama's; beide genres worden nochtans niet als literatuur beschouwd en kwamen vooral onder het Mongoolsch vorstenhuis Juan (1280—1367) op. Koe Jen-woe († 1681) en Juan Juan († 1849) waren de beste philologen en oudheidkundigen van dit tijdvak.

5e Kort vóór en na den → Boksersopstand (1900) onderging de Chineesche letterkunde den invloed van het Westen. Politieke hervormers gelijk K'ang Joe-wei, Liang Ki-tsj'ao, Koe Hoeng-ming schiepen een nieuwe letterkunde met half Chineesche en half Europeesche strekkingen. Vele Europeesche werken van allen aard, meestal a-Katholieke, werden vertaald. Op philosophisch gebied is de atheïst Hoe Sje ook een hervormer, en daarbij een voorstander van het gebruik der gesproken taal in de boeken. De oudheidkundigen en historici Lwo Tsjen-ju, Wang Kwo-wei, Tsjeng Juan, enz., vestigen ook in Europa de aandacht der Sinologen.

Lit.: Grube, Geschichte der Chinesischen Litteratur (Leipzig 1902); Giles, History of Chinese Literature (Londen 1901); P. Wilhelm, Geschichte der Chinesischen Literatur (Potsdam 1925-'27). *Mullie.*

Chineesche weefkunst. Van dezen tak van kunstnijverheid is zeer weinig bewaard gebleven. Uit geschriften is ons bekend, dat in den Tsjou- en Hantijd op zijde werd geborduurd en dat bepaalde patronen het eigendom waren van families, die zich op de textielkunst toelegden. Toch werden sinds onheuglijke tijden in de W. en N. streken van China, Chineesch Toerkestan, Tibet en Kansoe, tapijten vervaardigd. De kunst van het tapijtknoopen is in Chineesch Toerkestan vanuit Centraal-Azië ingevoerd en heeft zich vandaar over Tibet naar Kansoe verbreid. Als materiaal gebruikte men, naargelang men ter beschikking had: schapenwol, geiten-, kameel- of buffelhaar. Door de toenemende vaardigheid in het knoopen ging men over tot verfijning van het materiaal en gebruikte behalve wol ook zijde voor de tapijten. De oude Chineesche zijdentapijten onderscheiden zich van de in Indië, Perzië en in Toerkestan gemaakte vnl. door de teekening, terwijl kwaliteit en materiaal vrijwel gelijk zijn. Oude Chineesche woltapijten gelijken in kwaliteit en uitvoering op de Indische, hebben gelijk deze een katoenen ketting en ongeveer 250—300 knoopen per meter; ze hebben hooge pool, zijn dikker dan de Perzische en onderscheiden zich door hun katoenen ketting van de Turksche, die een wollen ketting hebben. Toerkestan staat, wat het tapijtknoopen betreft, nog steeds aan de spits. Wol en zijde zijn er rijkelijk voorhanden. Behalve voor inlandsch gebruik wordt zeer veel voor het buitenland vervaardigd. Het knoopen is hier huisindustrie en wordt door mannen, vrouwen en kinderen beoefend. De belangrijkste tapijtmarkten van Toerkestan zijn: Jarkand, Khotan, Kasjgar en Toerfan. Voor de Noordelijke provinciën in China zijn Tsjili en Sjantoeng voor het tapijtknoopen het belangrijkste. Het knoopen wordt hier in ondernemingen op fabriekmatige wijze door mannen beoefend. Er is geen huisindustrie. In Sjantoeng burgerde het tapijtknoopen zich gemakkelijk in, omdat ook hier wol en zijde rijkelijk voorhanden zijn. Naargelang hunner verbreiding van Centraal-Azië uit, namen de tapijten hun orneering aan; die naar het Westen Perzische en Turksche, naar het Zuiden Indische en naar het Oosten Chineesche motieven. De motieven der Chineesche tapijten zijn doorgaans ouder dan het tapijtknoopen in China zelf, want zij werden aan de zijdeweverij ontleend. De motieven der zijdeweverij gaan wederom tot de alleroudste tijden terug. In aanteekeningen over den handel van China met de Romeinen worden prachtvol georneerde zijden weefsels vermeld. In den tijd der Soengdynastie (960—1279 na Chr.) waren de namen van meer dan 50 patronen bekend, waarvan heden nog verscheidene op tapijten te vinden zijn o.a. draken in water, draken opgerold tusschen bloemen, lotusbloemen, waterplanten, spelende visschen, geometrische figuren, wolken, bergen, kraanvogels, naar elkaar gekeerde phoenixen in cirkels, enz. Al deze motieven komen ook in andere voortbrengselen van Chineesche kunst voor. Echter niet alleen door de aanteekeningen in oude geschriften heeft men inzicht in den ouderdom en oorsprong der verschillende voortbrengselen gekregen, maar ook door de vele oude Chineesche bouwwerken, die gewoonlijk rijk met in steen gehouwen ornament zijn versierd. Verder hebben de frescoschilderingen en ook de stofresten, die Grünewebel tijdens zijn opgravingen bij Toerfan in Chineesch Toerkestan ontdekte, een duidelijk beeld gegeven van de patronen der toenmalige textielkunst. Vanaf het begin der 13e eeuw dateert ongeveer het gebruik van goudbrocaat. Het bladgoud wordt om smalle leeren riempjes gevouwen en hiermede gewerkt. Gedraaid gouddraad komt niet voor, zoodat dit riempjesgoud specifiek Oost-Aziatisch is. Als later goudpapier wordt verwerkt, geldt dit brocaat voor minderwaardig. In verband met de huisindustrie en de vaak weinig hygiënische begrippen van de Oosterlingen is het aanschaffen van Oostersche tapijten niet zonder gevaar, tenzij men de zekerheid heeft, dat de tapijten gedesinfecteerd zijn, hetgeen dan ook door de groote Europeesche tapijthandelaren gegarandeerd kan worden.

Lit.: G. Griffin-Lewis, The practical book of oriental rugs (1911; Haarl. bibl.); Adolf Hackmak, Der chin. Teppich (1926; Haarl. bibl.); M. H. d'Ardenne de Tizac, Les étoffes de la Chine. Tissus et broderies (Haarl. bibl.). *J. Rutten.*

Chineesche kleederdrachten. (Zie ook in dit artikel sub II, F, b.). Uit de kleeding, in principe voor alle klassen dezelfde, kan men den rang of stand van een Chinees bepalen. In de details openbaart zich het onderscheid vnl. in soort, kleur en aard van de stof, haar versiering met borduurwerk en knoopen of steenen. De door den keizer aan verdienstelijke burgers en militairen toegestane onderscheidingen en eereteekens bestaan in jas, vest of pelerine in de keizerlijke (citroengele) kleur, de xwa-lin (pauwenveeren) en de lan-lin, beide laatste voor zeer hooge beambten. Eereteeken voor den gewonen soldaat is de vossenstaart. Veer- en vossenstaart worden op de bonnet vastgehouden door een ovalen (voor officieele kleedij) of ronden (voor gewone dracht) knoop. De pou-fou (borststuk) bestaat uit een op de jas vastgehecht met dierfiguren versierd stuk stof (voor de burgerlijke mandarijnen vogels, voor de militaire viervoeters).

De Chineezen onderscheiden den grooten en kleinen kwan (= mandarijn); de groote staat boven den prefect en heeft een roode parasol, de kleine begint bij den onderprefect, 2e klasse, 5e rang. De grootte van de

parasol varieert naar rang en klasse. De wan-min-san (parasols met tienduizend, d.i. vele namen) ontvangen de magistraten van de bevolking volgens algemeen gebruik.

De gewone kleeding van den mandarijn bestaat uit bonnet met opstaanden rand, gegarneerd met rood satijn en afgemaakt met de tin-tso van blank kristal, de xwa-lin geel vest met pou-fou en lange jas, versierd met drie- of vierklauwige draken (enkel voor kwans van de drie eerste klassen), satijnen schoenen.

Het officieele costuum bestaat uit bonnet met tin-tso (rood), xwa-lin, sou-chou (koraalcollier), pou-fou en pi-kien (geel pelerine), geborduurde jas en kortere jas, zijden schoenen. De mandarijnen hebben als voornaamste kenmerk den knoop op den top van de officieele bonnet. Materiaal, kleur en grootte varieeren naar hun graad. Ook de kleur en vorm der rang-knoopen verschilt naar rang of klasse (rood, vsch. nuancen van blauw, wit en goud). Het verschil in afmeting geeft dikwijls het verschil in graad aan.

Het officieele costuum van den keizer bestaat uit: bonnet, versierd met tin-tso en xwa-lin, sou-chou, pi-kien, lange jas met geborduurde draken en scepter van jade. Het officieele kleed der prinsessen is: geborduurd satijnen bonnet, versierd met tin-tso en xwa-lin; emaille diadeem met edelsteenen; sou-chou, oorhangers, jas, geborduurd met vijfklauwige draken (privilege der keizerlijke familie), opzij gespleten overkleed van satijn-lamé en schoenen met omhoog gebogen punten.

Lit.: Racinet, Le costume historique (I 1888).

J. Rutten.

Chineesche en Japansche muziek. In verband met den hoogen ouderdom van de Chineesche cultuur is ook de Chineesche muziek ouder dan die van welk ander volk ook. Reeds omstreeks 2700 v. Chr. kenden de Chineezen een toonsysteem, waarin 4 opeenvolgende kwinten de zgn. pentatonische toonladder vormden (bijv. c, d, e, g, a, c), waarin dus geen halve tonen voorkomen; dit materiaal is tot in onzen tijd toe nog altijd vrijwel eender gebleven. Van de Chineesche instrumenten, waarbij het slagwerk een groote rol speelt, is de tamtam of gong in het Europeesche orkest overgenomen. De Japansche muziek is eveneens op de zgn. enhemitonische toonladder gebaseerd, maar daarnaast komt ook het gebruik van halve tonen voor.

Lit.: P. Smidt, Mémoires sur la musique des Chinois (1779); Maurice Courant, Essai historique sur la musique classique des Chinois avec un appendice relatif à la musique coréenne, in de Encycl. v. Lavignac (I 1923, 77-256); Richard Wilhelm, Chinesische Musik (1927).

Reeser.

Chineesch tooneel. De oorsprong van het C. t. is te zoeken in religieuze dansen, waarbij het optreden van clowns en acrobaten een afwisseling vormde. Er valt dus een zekere overeenstemming te constateeren met den oorsprong van het Europeesche tooneel. Reeds tijdens de Han-dynastie (206 v. Chr.—25 n. Chr.) zou hieruit het opvoeren van verhalen zijn ontstaan. Uit de vroege middeleeuwen (o.a. de T'ang-dynastie, 618—907) zijn tal van graffiguurtjes overgebleven, acteurs en dansers voorstellende. Hoe ver trouwens de ontwikkeling toen reeds gevorderd was, blijkt uit de stichting van den Perentuin, een hofinstituut ter opleiding voor muziek, dans en tooneel, met een aparte afdeeling voor het onderrichten van vrouwen in dezelfde kunsten. Blijkbaar bestond toen het tooneel dus al uit die combinatie van dialoog, monoloog, opera en ballet, welke de eeuwen door vrijwel onveranderd gebleven is, door het vasthouden aan de traditie, die elke beweging en elke nuance van gebaar en stembuiging bepaalde. Hetzelfde vindt men in het Japansche → No-drama. Vroeg werden dier- en demonmaskers ingevoerd, volgens de legende een uitvinding van prins Lan Ling, die zoo beeldschoon was, dat hij een „valsch gezicht" van hout noodig had om de vijanden te verschrikken. Later werden de losse maskers in de meeste gevallen vervangen door een sterke beschildering van het gezicht, eveneens volgens vaste schema's, tot vaste typeering van de karakters.

Spelers. De rollen worden nagenoeg alleen door mannen gespeeld; elke acteur is daarbij in een bepaald type gespecialiseerd en zijn heele opleiding werd daarop gericht. Een beroemdheid als speler van jonge vrouwenrollen was in het begin dezer eeuw de acteur Mei Hang Fan, een ster, die de hoogste gages verdiende, in tegenstelling met den sociaal zeer weinig in tel zijnden gemiddelden tooneelspeler. De typen, welke in het C. t. regelmatig voorkomen, zijn: 1° de jonge vrouw (tan), sprekend met een onnatuurlijk falsetgeluid en zich bewegend met ranke gratie, door het costuum geaccentueerd; 2° de jonge man (lao tan), nu eens sprekend met falsetstem, dan weer met tenorgeluid; hij is kenbaar door zwaar aangezette wenkbrauwen; 3° de oude vrouw (hsiao sjeng); 4° de oude man (lao sjeng); 5° de krijgsman (hoca lien, d.i. beschilderd gezicht) met zwaar aangezet masker, borstelige, bijna verticaal geplaatste wenkbrauwen en zware bewegingen; 6° de clown (tsjou-tsjou). Naast vaste gezelschappen kent men vooral rondreizende troepen, welke o.a. bij bijzondere gelegenheden worden afgehuurd. Ook op scholen worden opvoeringen georganiseerd, meestal van klassieke drama's.

Wijze van opvoeren. Deze lijkt op die uit Shakespeare's dagen, met dat verschil evenwel, dat de Chineesche opvoeringen altijd onder een dak plaats vinden, behalve bij de tempeltheaters. Decors ontbreken, slechts bij den keizerlijken schouwburg werden stopstukken en eenvoudige machinerieën, als valluiken e.d., gebruikt. Een knecht zorgt verder voor het aanbrengen van de noodige voorwerpen, terwijl het spel doorgaat. De muzikanten zitten op het tooneel en begeleiden de zangen met snaarinstrumenten en fluiten. De spelers hebben gestyleerde bewegingen, in overeenkomst met het karakter van hun rol, of liever van hun type. De costuums, veelal van grooten rijkdom, hebben een min of meer expressionistisch karakter (bijv. enorme breedte bij den krijgsman) en de kleuren hebben symbolische beteekenis. Ook de stemmen zijn anders en klinken geforceerd.

De opvoeringen zijn zeer lang van duur en vinden zonder onderbreking plaats. Een voorstelling van zes uur minstens is niet ongewoon. Van zeer lange drama's worden soms alleen afzonderlijke bedrijven gespeeld.

Repertoire. Hiertoe behooren vooral heldendrama's en oorlogsstukken met historischen en mythologischen inslag, daarnaast komen ook meer „huiselijke" stukken, familiedrama's, blijspelen en kluchten ter opvoering. Een goed voorbeeld van de wijze van opvoeren gaf het omstreeks 1925 door Verkade gegeven tooneelspel: De gele Mantel.

Lit.: Een goede beschrijving van een opvoering geeft H. Borel in: Wijsheid en Schoonheid uit China. Speciale werken zijn verder: A. Jacovleff, The Chinese Theatre (Londen 1922); B. F. Allen, The Chinese Theatre

---

(Sjanghai); R. F. Johnston, The Chinese Theatre (Sjanghai 1921); Zucker, Chinesisches Theater (1926).
v. Thienen.

Chineesche wijsbegeerte wordt beheerscht door de groote figuren van Lao-tse en Confucius. Beider wijsbegeerte is van practischen aard, maar terwijl Confucius er naar streeft het → Tao te doen heerschen in het gemeenschapsleven hier op aarde, maakt Lao-tse de schijnbare werkelijkheid dezer wereld tot een leeg omhulsel, waaronder het werkelijke leven, het Tao, als de eenige onkenbare realiteit verborgen ligt. Naast deze beide groote denkers hebben nog andere wijsgeeren en wijsgeerige richtingen bestaan in het China van vóór onze jaartelling. Zij worden evenwel door het tegenwoordige geslacht niet meer gekend. Hackmann vergelijkt een groep dezer wijsgeeren geheel terecht met de Grieksche Sophisten en onderscheidt bij hen twee geestesstroomingen, waarvan de eene sociaal-critisch is ingesteld en de andere zich bezig houdt met de critiek der begrippen. Beide stroomingen ontsnapten niet aan het gevaar van een ijdel woordenspel met het gevolg, dat zij geen duurzaam wetenschappelijk resultaat brachten. Nog een andere wijsgeerige richting vertegenwoordigde Jang Tsjoe, die moet geleefd hebben tusschen 450 en 350 v. Chr. en heftig bestreden werd door → Meng-tse of Menzius (372—289 v. Chr.). Hij maakte den individueelen mensch met zijn individueele behoeften en verlangens tot den oppersten maatstaf, waaruit alle zedelijke wetten moeten worden afgeleid. Zoo ondergroef hij al de traditioneele zedewetten, die eeuwenlang het Chineesche gemeenschapsleven hadden beheerscht. Deze leer was gebaseerd op zijn eigenaardige opvatting van het Tao: alles, ook de levensloop van den mensch, ligt besloten in het Tao; den mensch blijft dus niets anders over dan zijn eigen aanleg te volgen. Het is nutteloos te willen streven naar samenwerking met anderen. De mensch immers kan alleen oordeelen over zijn eigen ik en behoeften en kan dus niets anders doen dan ze volgen. Daarin alleen kan hij bevrediging en genot vinden.

L i t.: H. Hackmann, Chineesche Wijsgeeren (I, II 1930).
Bellon.

Chineesche geneeskunde is vooral gebaseerd op de overeenkomst van makro- en mikrokosmos. Er zijn vijf elementen, te weten: hout, vuur, aarde, metaal en water. Daarmee komen overeen de vijf hoofdorganen: lever, hart, milt, long, nier, en met hen de vijf uiterlijke organen: oogen, tong, lippen, neus en ooren, en de vijf afscheidingen: tranen, zweet, speeksel, slijm, urine. Daarmee correspondeeren ook de vijf hemelrichtingen: Oosten, Zuiden, midden, Westen en Noorden, en de vijf atmosferen: wind, hitte, vochtigheid, dorheid, koude. Het lichaam wordt dus beschouwd als een soort klein model van het heelal, waarmee het in de nauwste verbinding staat. Even belangrijk zijn de twee beginselen: het mannelijke, positieve beginsel van de toename (jang), en het vrouwelijke, negatieve beginsel van de afname (jin). Ook deze beginselen spelen in alle ziekten een hoofdrol. De natuur-philosophische basis dezer geneeskunde heeft nauwelijks eenige waarde.

In de diagnostiek waren zij buitengewoon subtiel; van alles werd notitie genomen, maar vooral van pols en van het uitzien van het gelaat. De polsleer is uiterst ingewikkeld; er zijn bijv. al 51 hoofdtypen van pols. Hun geneeswijze kent vele, waaronder uitstekende kruiden, en verder de acupunctuur en de moxa. De acupunctuur bestaat in het diepe of oppervlakkige steken met naalden, waardoor de organen tot werkzaamheid worden geprikkeld. Er zijn 318 punten voor de acupunctuur. De moxa is een bijzonder soort hout, dat op de huid gezet wordt en dan verbrand, waardoor zeer heilzame brandwonden ontstaan. De Chineezen kenden reeds langs de inenting, o.a. tegen pokken. Verder heerscht op geneeskundig gebied veel bijgeloof.

L i t.: Eug. Vincent, La médecine en Chine (Parijs 1915); Max. Neuburger, Geschichte der Medizin (I Stuttgart 1906).
Schlichting.

Chineesche astronomie. Over de beoefening van de astronomie door de Chineezen zijn er gegevens van meer dan 2000 jaar voor Chr. Van ouds werd daar een volledige verbinding tusschen hemelsche en aardsche verschijnselen aangenomen. De hemel wordt bestuurd door de Poolster, waarmee op aarde de keizer (zoon des hemels) overeenkwam. China is hierbij als middelpunt van de aarde gedacht.

Gebeurde aan den hemel iets ongewoons, dan moest daarvan een slecht gedrag van den keizer of van een ander regeeringspersoon de oorzaak zijn. Daarom moesten de hofsterrenkundigen, die in het keizerlijk paleis woonden en daar hun sterrenwacht hadden, nauwkeurig op den hemel letten en als ze een verduistering, groote meteoor, komeet of iets dergelijks zagen, dit den keizer berichten, die dan openlijk boete deed. Zoo zijn volgens een sage ruim 2000 jaar voor Chr. de sterrenkundigen Hi en Ho terechtgesteld, die, doordat zij van den wijn zaten te genieten, een juist plaatsvindende zonsverduistering niet opmerkten.

Eerst sinds 204 v. Chr. worden de verduisteringen berekend, maar die berekeningen waren nog vrij gebrekkig. Toch bleef het geloof aan het nauwkeurig verband tusschen deze eclipsen en het gedrag van regeeringspersonen, zoodat de keizer zelfs officieel werd gelukgewenscht, als de voorspelling niet uitkwam.

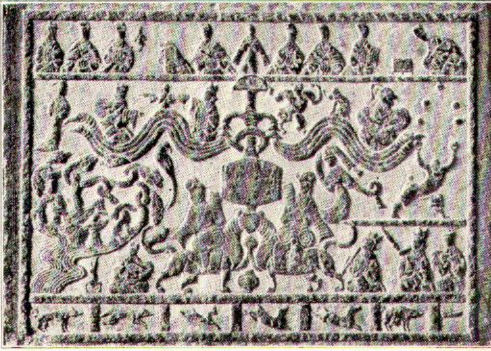
Uit den oudsten tijd zijn geen waarnemingen van verduisteringen overgebleven. De eerste worden voor Confucius meegedeeld, van 709 v. Chr. af.

Verder deed men waarnemingen aan zon en maan om de jaargetijden en de maanden te bepalen. In bepaalde maanden en op bepaalde dagen waren sommige werkzaamheden voorgeschreven, andere streng verboden. In de eerste lentemaand mocht bijv. geen oorlog ondernomen worden; die zou zeker mislukken. Op bepaalde dagen werd geen handel gedreven, enz. Zooals het jaar 12 maanden heeft, zoo wordt ook een „Jupiter-jaar” waargenomen van 12 zonnejaren, waarvan ieder jaar een bijzonderen invloed op het gewas heeft.

De almanak was hierom zeer belangrijk en die werd ruim verspreid. De jaarlijksche aanbieding van den almanak aan den keizer was een groote plechtigheid.

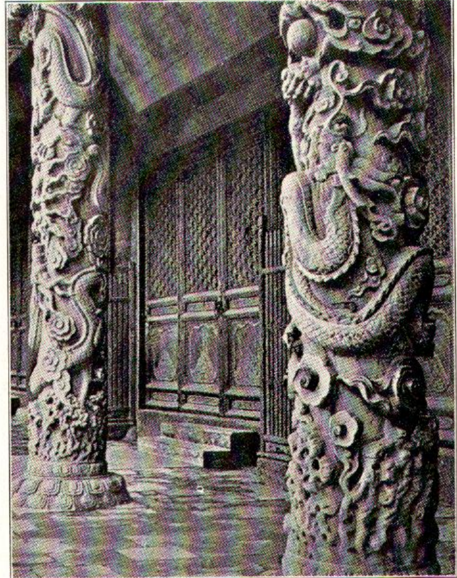
De s t e r r e n h e m e l werd meestal zeer onnauwkeurig afgebeeld en ook heldere en zwakke sterren op gelijke wijze aangegeven, wat de identificatie zeer moeilijk maakte. De Jezuïet Kögler, die zich hiermee bezig hield, kon 145 aangegeven sterren niet aan den hemel vinden.

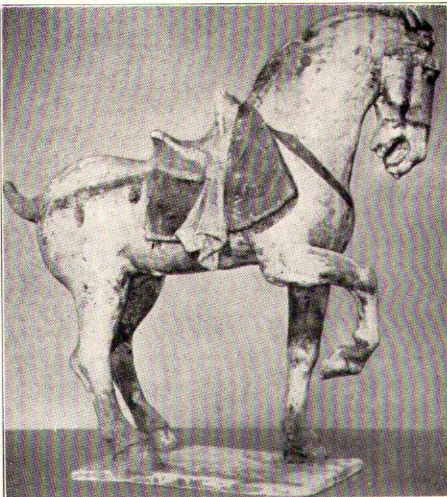
Slechts enkele van onze stergroepeeringen vindt men bij hen terug, zooals Orion, Groote Beer, Plejaden. Sinds de 3e eeuw na Chr. heeft men steeds 283 sterrenbeelden, meest met namen uit het dagelijksch leven, als visch, molen, zweep, enz. Dus niet zooals bij de Grieken sagenfiguren. Ze kenden ook, zooals in heel Azië en Griekenland, een D i e r e n r i e m, 12 sterrebeelden langs de ecliptica, met dierennamen, en wel: Rat, Stier, Tijger, Haas, Draak, Slang, Paard, Schaap,

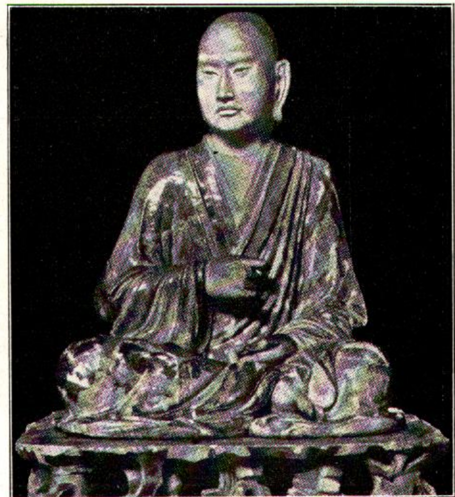

Grafsteen (steenreliëf). Han-tijdperk.

Rotstempel van Joen-kan (Sjan-si). 5e eeuw n. Christus.

Steenen Boeddha. Copie naar de reliëfs in Loengmen. Wei-tijdperk.

Hal van den Koeng-foe-tse-tempel in Koefoe (Sjantoeng). Ming-tijdperk.

Leemen paardje (grafvondst). Tang-tijdperk. Privaatbezit, Amsterdam.

Lohan (kluizenaar). Verglaasde leem. Ming-tijdperk. Museum, Philadelphia.

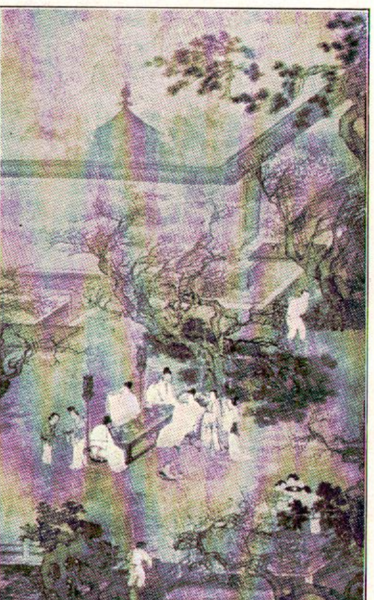
CHINA IV

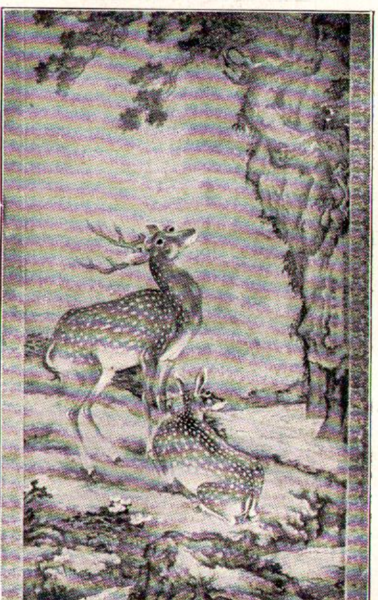
Lotussen. Zijdeschildering van Hsu-Hsi (10e eeuw). 120 cm. hoog. Kyoto

Kraanvogel. Schildering van Moe-Hsi (13e eeuw). Kyoto.

Feestmaal van Li T'ai-pwo. Schildering van Tsjou-Jing (16e eeuw). Kyoto.

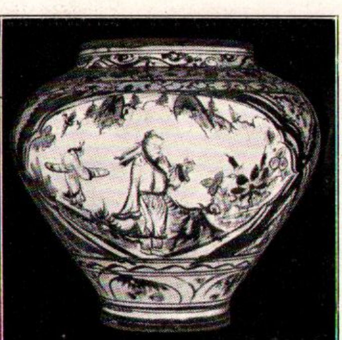
Damherten. Schildering van Tsjen-Nan-pin (18e eeuw). Tokio.

Bord („famille rose"). Ts'ing-tijdperk. Britsch Museum, Londen.

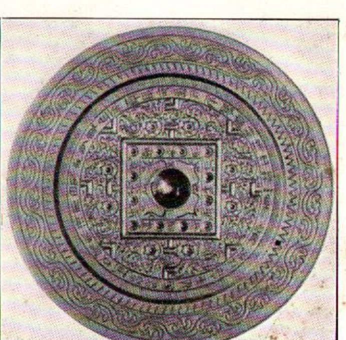
Vaas („famille verte"). Ts'ing-tijdperk.

Vaas. Soeng-tijdperk. Freer-museum, Washington.

Vaas („famille noire"). Ts'ing-tijdperk.

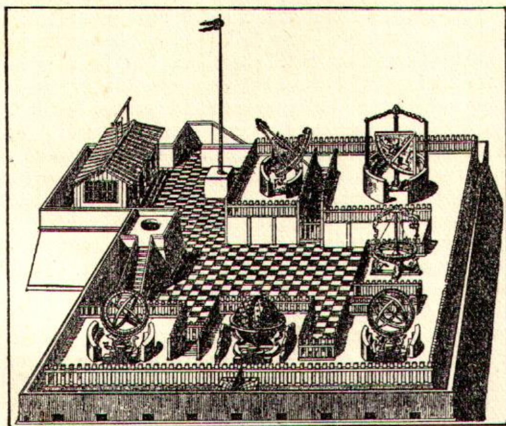

Bronzen spiegel. Han-tijdperk. Privaatbezit, Tokio.

Aap, Haan, Hond en Zwijn. Men gaf ook 28 maanhuizen aan langs de ecliptica, waarin de maan bij haar omloop telkens een dag verblijft.

Uit den tijd voor Christus is weinig van instrumenten bekend. Men heeft nog een zeer oude bamboestaaf, om de schaduwlengte te bepalen. Sinds een eeuw v. Chr. kent men de ringenspheer, sinds de 6e eeuw ook het quadrant. In de 17e eeuw voerde de Jezuïet Verbiest Westersche instrumenten in.

Op het einde van de 16e eeuw komen de Jezuïeten in China, die er al spoedig de sterrenkunde beoefenen, om zoo gemakkelijk invloed op de regeering en het volk te krijgen. Hun uitnemende waarnemingen en berekeningen brengen hen spoedig in hoog aanzien bij den keizer, zoodat ze langen tijd ongestoord kunnen missioneeren. Vooral p. Ferdinand Verbiest, een Vlaming, stond zeer in de gunst en werd zelfs mandarijn. Een korten tijd is hij in ongenade geweest en werd met andere paters gevangen gehouden, maar verder

Chineesche astronomie. De in de 13e eeuw te Peking gestichte sterrenwacht met de in de 17e eeuw door de Jezuïeten ingevoerde Westersche instrumenten. Vóór, links: dierenriem-opstelling; midden: hemelglobe; rechts: armillaspheer. Midden, rechts: azimuth-instrument. Achter, midden: sextant; rechts: quadrant.

is hij tot het eind van zijn leven hofsterrenkundige geweest, en met groote praal in tegenwoordigheid van den keizer begraven. Er worden nog oude instrumenten in Peking bewaard van den vóór-Jezuïetischen tijd. *P. Bruna.*

Lit.: E. Zinner, Gesch. der Sternkunde (1925).

Chinagras (Miscanthus sinensis) behoort tot de plantenfamilie der Gramineae, grassen, en wordt ook wel prachtgras of Japansch zijdegras (Eulalia japonica) genoemd. Het is een hoog, sierlijk gras, veel voorkomend in Zuid-China en Japan. In warme streken wordt deze soort veel gekweekt op magere gronden. Als sierplant vaak met gele dwarsbanden. *Bouman.*

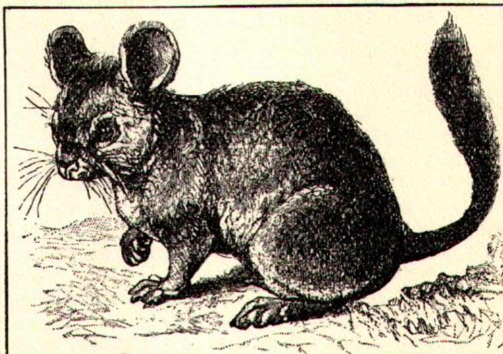
Chinandega, 1° dept. in het N.W. van Nicaragua; opp. 5 200 km², ca. 47 500 inw. Groote cacao-, katoen- en maïs-aanplantingen; verder veeteelt.

2° Hoofdstad der gelijkn. prov., met Corinto als haven; 10 500 inwoners.

Chinanteken, Noordelijke stam van de Otomi-Manguegroep. → Indianen van Middel-Amerika.

Chincha, ruïnenstad van het oude Peru. → Indianen van Zuid-Amerika.

Chinchilla, een in het gebergte de Andes, in Z. Amerika, voorkomend knaagdier, lijkend op een klein konijn; het leeft in holen in den grond. Er zijn twee

Chinchilla.

soorten: 1° het gewone c. (C. vulgaris); 2° het wolchinchilla of wolmuis (C. lanigera). Het eerste is 30—35 cm lang, het tweede slechts 24—26 cm. Om het soepele vel, bezet met fijn-lange zijdeachtige blauw-grijze haren, is er zeer veel jacht op gemaakt, zoodat ze bijna zijn uitgeroeid en de Z. Amer. regeeringen maatregelen hebben genomen, om het voor uitsterven te behoeden. Om de zeldzaamheid en de kwaliteit is het vel zeer gezocht. Het dier acclimatiseert zeer moeilijk.

In dierentuinen vindt men een naverwante soort, die wat grooter is, de zgn. Viscacha, waarvan de wol minderwaardig is. *Verhey.*

Chinchillakonijn, een omstreeks 1910 door Dybowski in Frankrijk door toevalskruising verkregen konijnsoort, later ook in andere landen, o.a. Nederland en België gefokt. Men kent twee soorten: het groote en kleine Chinchillakonijn. Het laatste schijnt een waardevoller pels te leveren dan het eerste. De benaming heeft dit konijnenras gekregen, doordat het vel en de beharing in eigenschappen lijken op het echte Chinchilla-vel. De fokkerij van deze dieren is zeer risquant. *Verhey.*

Chindwin, rivier in Birma (25° N., 95° O.), zijrivier van de Irawadi, zich ermede vereenigend bij Mandalay.

Chineesch(e). . . ., zie ook sub → China.

Chineesch brons (scheik.), → Brons.

Chineesche aster, → Aster.

Chineesche burgeroorlog, sedert 1922. (Zie ook → China, sub Historisch en politiek overzicht.) De deelneming van China aan den Wereldoorlog had aan het land een betrekkelijke rust gegund. Die toestand veranderde echter in 1922, toen zich de communistische invloed in de beter georganiseerde Zuidelijke provinciën deed gevoelen, en de oppositie tegen de gewestelijke bevelhebbers en de roovergeneraals uit het Noorden scherper werd. Die communistische propaganda werd op behendige wijze gevoerd door de gezanten der Sovjet-republiek, Joffe, en daarna Borodin, vooral op de Kwomintang of nationalistische partij onder leiding van Soen Jat-Sen; ze bewerkte een algemeene boycot van de Engelsche belangen in het Zuiden. Het door Russische officieren op nieuwe leest geschoeide leger viel de Noordelijke troepen van Tsjang

Tso-lin met succes aan en bezette Hongkong. Maar oneenigheid tusschen Borodin eenerzijds, de Kwomintang en de Nationale regeering van Sjanghai anderzijds, verwekte een hevige reactie tegen de bolsjewistische propaganda, vanwege de sterke regeering van Tsjang Kai-Sjek; daarbij verzwakte de moord op Tsjang Kai-Sjek in Juni 1928 den weerstand van de Mantsjoerijsche generaals, zoodat na korten tijd de Nationale Regeering onder Tsjang Kai-Sjek haar invloed ook tot het Noorden kon uitbreiden; de eenheid van China was dus weer hersteld, niettegenstaande den twist, die onder de generaals nogmaals uitbrak. In den schoot van de Kwomintang zelf berokkende de oppositie van linksche en rechtsche partijen Tsjang Kai-Sjek groote moeilijkheden; toen zijn onderhandelingen met de opstandige machthebbers Feng Joe-Sjang en Jen Sji-Sjang mislukten, brak de burgeroorlog weer uit, die pas een einde nam met de overwinning van Tsjang Kai-Sjek, de bezetting van Peking en het herstellen van de eenheid van China, einde 1930.

L i t.: R. Grousset, Histoire de l'Extrême-Orient (Parijs 1929). *Cosemans.*

Chineesche houtolie, sterk drogende olie door gehalte aan → elaeostearinezuur; wordt voor bereiding van vernissen en lakken gebruikt.

Chineesche klei, → Porseleinaarde.

Chineesche klokjes (F o r s y t h i a), een plantengeslacht van de familie der o l ij f a c h t i g e n (Oleaceae), inheemsch in Azië en Europa. Het zijn heesters, welke langs de éénjarige twijgen, nog voor de bladontwikkeling, hangende gele bloempjes vertoonen. De drie soorten zijn als sierheesters zeer in trek. Het recht Chineesch klokje (F. viridissima), met gele bloemen, is afkomstig uit China; het hangend Chineesch klokje (F. suspensa), ook met gele bloemen, komt uit Japan en China, terwijl F. europaea niet lang geleden in Albanië werd gevonden. *Bouman.*

Chineesche martelaren zijn degenen, die in de afgeloopen eeuw tijdens verschillende vervolgingen in China hun bloed voor Christus hebben vergoten en door de Kerk zijn zaligverklaard of wier proces nog aanhangig is. 27 Mei 1900 verklaarde Leo XIII 77 martelaren zalig, van wie er 13 in China den marteldood gestorven waren. Een tweede 13-tal werd 2 Mei 1909 door Pius X in de rij der zaligen opgenomen, tezamen met 20 Annamietische bloedgetuigen en den eersten martelaar der Chineesche kerk, Franc. Fernandez de Capillas. 10 Dec. 1926 werd een begin gemaakt met het zaligverklaringsproces van meer dan 2 000 martelaren uit de Chineesche missiën der Franciscanen, terwijl ook voor verschillende slachtoffers van den Boksersopstand het proces is ingeleid. *J. v. Rooij.*

Chineesche Muur (zie staatk. krt. Azië I 4 en 5), in het Chineesch: Wan-li-tsjang-tsjeng = muur van 10 000 Li, is een bouwwerk van 2 450 km lengte, dat door keizer Sji-hoeang-ti (ca. 220 v. Chr.) werd opgericht. Onder de Wingdynastie is de muur hersteld. Ze loopt van Soetsjou, over de Hoang-ho, in Noord-Oostelijke richting naar de Golf van Liau-toeng en is voor het grootste deel gemaakt van löss, rondom Peking uit steen. De hoogte reikt tot 16 meter, de dikte aan den bovenkant ong. 5 m. Vele sterke torens dienden als onderkomen voor de soldaten. De strategische beteekenis, afweer der Mongoolsche invallen, was groot. Zie pl. bij art. → China.

L i t.: Clapp, Along and across the Great Wall of China (Geographical Review, New York 1920). *Heere.*

Chineesche pioen (P a e o n i a c h i n e n s i s), behoorende tot de familie der r a n o n k e l a c h t i g e n (Ranunculaceae), is een sierplant, uit China en Siberië afkomstig, bloeiend met witte of roze tot purperkleurige bloemen.

Chineesche radijs (R a p h a n u s o l e i f e r u s) behoort tot de plantenfamilie der k r u i s b l o e m i g e n (Cruciferae), en wordt in China, vanwege de oliehoudende zaden, veel verbouwd, evenals in Egypte. De wetenschappelijke naam wordt ook wel aangegeven als Raphanus sativus var. oleiferus. *Bouman.*

Chineesche talk, vet uit het vleesch der vruchten van den Chineeschen talkboom; dient voor kaarsen- en zeepfabricage.

Chineesche Zaken. Hieronder verstaat men in N e d e r l a n d s c h - I n d i ë de om een oplossing vragende moeilijkheden, die zich op politiek, sociaal, economisch, juridisch en godsdienstig gebied voordoen in de betrekkingen tusschen het gouvernement van Nederlandsch-Indië of een van zijn organen en leden der Chineesche gemeenschappen op Nederlandsch-Indisch grondgebied, hetzij individueel, hetzij collectief. Het bestuur van de V.O.C. was in hoofdzaak gericht geweest op het behartigen van haar eigen handelsbelangen, niet op het verzorgen van het algemeen welzijn van alle inwoners van haar grondgebied. Moeilijkheden werden dus systematisch omzeild of op de voor de V.O.C. gemakkelijkste wijze opgelost. Ten aanzien van de Chineezen geschiedde dit door de loopende zaken in principe af te doen met een voorman, aan wien men de practische regeling kon overlaten. Dit stelsel is in hoofdzaak door het latere gouvernement van Nederlandsch-Indië overgenomen. Toen dit zich echter geleidelijk losmaakte van de mentaliteit der Compagnie, begon het ook de behoefte te gevoelen om door eigen organen een zoodanig contact met, en contrôle over de Chineesche maatschappij te hebben als met de verantwoordelijkheid van een opperbestuur overeenkomt. Het eerste symptoom van dit gewijzigde inzicht was de benoeming, in 1860, van „tolken voor de Chineesche taal” wegens gebleken onvoldoende betrouwbaarheid der tot dusver gebruikte niet-officieele tolken. In 1863 werd als instructie van deze tolken vastgesteld, dat zij a) als tolk zouden optreden ten behoeve van overheidsorganen, b) adviezen zouden geven in Chineesche aangelegenheden, c) bestuursambtenaren op inspectiereizen zouden vergezellen. Voor deze tolken werd een speciale opleiding geschapen, omvattende een theoretische voorbereiding en een practische nastudie in China. Bij de reorganisatie van dezen tak van dienst in 1895 werden de tolken „ambtenaren voor Chineesche Zaken” met standplaatsen te Batavia, Semarang, Soerabaja, Makassar, Pontianak, Tandjoeng-Pinang, Padang en eenigen tijd ook te Medan. Hun instructie werd in dien zin gewijzigd, dat voortaan het adviseurschap in de eerste plaats zou komen, terwijl het translateurschap op de tweede plaats werd gezet en beperkt werd tot belangrijke aangelegenheden. In 1913 is de dienst gecentraliseerd in het kantoor voor Chineesche Zaken onder het departement van binnenlandsch bestuur gekomen. Het bestaat sindsdien uit een adviseur voor Chineesche Zaken, hoofd van het kantoor, en uit eenige ambtenaren voor Chineesche Zaken met academische opleiding, benevens ondergeschikt personeel. Deze dienst is geregeld bij Indisch Staatsblad nr. 195 van 1925; voor de opleiding van de ambtenaren gelden de bepalingen van Indisch Staatsblad nr. 82 van 1918. *Berg.*

Chineesche Zee, in onbruik geraakte gezamenlijke naam voor Oost-Chineesche Zee en Zuid-Chineesche Zee.

Chineesch-Japansche oorlog (1894-1895). Oorzaak was de expansiezucht van Japan. De keizer van Korea had in 1894 de hulp van Japan ingeroepen ter onderdrukking van een opstand. Een infanteriebrigade werd daartoe bestemd. Na de onderdrukking van den opstand verlangde China het terugtrekken van deze troepen. Japan weigerde dit en verlangde in Korea politieke gelijkstelling met China. China bracht daarna zijnerzijds troepen naar Korea. Een der Chineesche troepentransporten werd, met de begeleidende oorlogsschepen, door de Japanners op 25 Juli bij Tsjemoelpo aangevallen en vernietigd. De oorlog werd eerst op 1 Augustus verklaard. Hoewel China over een sterkere vloot beschikte dan Japan (91 grootendeels op Duitsche werven gebouwde schepen met 610 kanonnen, tegen 55 schepen met 439 kanonnen), had Japan spoedig het meesterschap ter zee door de betere aanvoering en door den vóór de oorlogsverklaring geleverden slag bij Tsjemoelpo.

Het hoofdoperatietooneel was Korea en daarna Mantsjoerije. De Japansche maarschalk Jamagata versloeg in den slag bij Pjöng-Jang de Chineesche Mantsjoe- of Baniertroepen van Li-hoeng-tsjang, daarna den generaal Soeng aan de Jaloe (25 Oct.), waarna de weg naar Mantsjoerije open lag. Intusschen was op 17 Sept. de rest van de Chineesche vloot aan den mond van de Jaloe verslagen en viel de vesting Port Arthur op 20 Nov. in handen van de Japanners. Wei-hai-wei en de daarbij liggende resten van de vloot werden op 10 Februari genomen. De Japanners hadden nu hun rug geheel vrij en rukten Mantsjoerije binnen in de richting van Liao-Jang en de havenplaats Jinkou, die op 6 Maart werd genomen. Op 23 Maart werd de wapenstilstand en op 17 April de Vrede van Sjimonoseki gesloten. Hierbij werd bepaald, dat China een schadeloosstelling van 360 millioen gulden moest betalen en de Pescadores-eilanden en Formosa moest afstaan. De eigenlijke vruchten van de overwinning: Zuid-Mantsjoerije, Port Arthur en Wei-hai-wei ontgingen den Japanners, daar Europeesche mogendheden aanspraken deden gelden of zich verzetten. Rusland bezette Port Arthur en Engeland Wei-hai-wei. → China (sub Historisch en politiek overzicht). *v. Voorst.*

Chineesch onderwijs in Nederlandsch-Indië. Tot aan het begin van de 20e eeuw heeft het Europeesche bestuur in Nederlandsch-Indië zich aan de ontwikkeling van de Chineesche jeugd weinig laten gelegen liggen. Chineesche kinderen hadden toegang tot de inlandsche scholen, wanneer daar voldoende plaats was, en konden tot de Europeesche scholen toegelaten worden, wanneer zij het Nederlandsch machtig waren. Onder invloed van de gebeurtenissen in China in het begin van deze eeuw begonnen de Chineezen zelf particulier onderwijs in te richten in scholen van hetzelfde type als in China in zwang kwamen, ook voor meisjes. De eerste Tiong Hwa Hwee Kwan werd geopend te Batavia in 1900 en geleidelijk breidde zich het aantal uit, zoowel op Java als in de Buitenbezittingen. Dit onderwijs werd gegeven in het Mandarijnen- of Rijks-Chineesch, veelal door uit China betrokken onderwijzers. Het stond op nationaal-Confucianistischen grondslag en onderhield innige relaties met onderwijskringen in China. Veelal omvatte het onderwijs ook een cursus in het Engelsch, zelden tevens in het Nederlandsch. Dit onderwijs is zeer populair geweest en heeft duizenden leerlingen getrokken. Omstreeks 1920 waren er ongeveer 450 scholen met ongeveer 20 000 leerlingen. Sinds 1909 is subsidieering van dit onderwijs mogelijk geweest.

Eveneens onder den invloed der gebeurtenissen in China en ten gevolge van de daaruit voortvloeiende grootere zelfbewustheid der Chineesche bevolking had het gouvernement van Nederlandsch-Indië in 1908, toegevend aan van deze zijde uitgeoefenden drang, zoowel de inlandsche school onbeperkt voor Chineesche kinderen opengesteld als voor hen een schooltype georganiseerd op voet van Westersch onderwijs, de Hollandsch-Chineesche School (H.C.S.). Deze H.C.S., die dus naast de Europeesche en naast de Hollandsch-Inlandsche School staat, werd voorzien van Europeesche onderwijzers, terwijl er voor de verdere voorziening van leerkrachten een Hollandsch-Chineesche kweekschool gesticht werd; Fransch en Engelsch werden er onderwezen als facultatieve vakken. Deze school heeft een nog hooger vlucht genomen; in 1914 waren er 27 scholen met 5 203 leerlingen, in 1928 resp. 104 en 27 000. De abituriënten vinden in grooten getale den weg naar het middelbaar onderwijs en naar de hoogescholen in Indië zoowel als naar de universiteiten in Nederland. *Berg.*

Chineesch papier is zeer dun, soepel en weinig gelijmd papier, waarop in de 19e eeuw met voorliefde de houtgravures gedrukt werden. De afdrukken werden dan tusschen den tekst in het boek geplakt. Menzel bijv. werkte veel op Chineesch papier.

Chineesch restprobleem, → Restprobleem.

Chineesch rood (s c h e i k.) = Mercurisulfide.

Chineesch varken, een zeer oud cultuurras; het belangrijkste huisvarken in Zuid-China, dat verder sterk verspreid is in geheel Indië, ook in Europa geïmporteerd voor kruisingsdoeleinden, vooral in Engeland, waar bijna alle varkensrassen bloed bevatten van het Chineesche varken; zuiver vleeschtype; weinig vruchtbaar; meestal zwart van kleur; soms wit. *Verhey.*

Chineesch wit is een bijzonder dicht soort zinkwit, dat met litophon verbonden is. Het is met alle houdbare (zelfs koper-) kleuren bindbaar, doch verliest mettertijd zijn dekkend vermogen.

Chineezen, → China (volkenkundig).

Chineezen in Nederlandsch-Indië. De Chineezen vormen te zamen iets meer dan 2% van de totale bevolking van Nederlandsch-Indië; op Java en Madoera woonden er in 1912: 295 000, in 1920: 384 000 en in 1930: 583 000; in de buitengewesten in 1912: 385 000, in 1920: 425 000 en in 1930: 650 000. De toename in de buitengewesten is thans iets grooter dan op Java en Madoera. Men vindt Chineezen vrijwel overal in Ned.-Indië, doch zij concentreeren zich in de havenplaatsen en in de groote steden in het binnenland; zoo vormden de Chin. in 1930 31% van de bevolking van de zeven grootste steden van Java en Madoera en 14% van de bevolking van de steden der buitengewesten.

Van oudsher, in ieder geval sinds 414 A.D., hebben de Chineezen den Indischen Archipel bezocht, in de Oudheid vooral als handelaars, maar toch ook een enkelen keer wel als bezoekers van de middelpunten van (Boeddhistische) wetenschap, of als ambtenaren van den keizer. De Hindoe-Javaansche rijken hebben meestal, zij het in naam, de souvereiniteit van den keizer van China erkend, althans naar Chineesche opvatting. Een beleediging van den keizer heeft eens

geleid tot een Chineeschen militairen inval in Oost-Java (1292—1293), die echter geen succes heeft gehad. Chineesche rijkjes hebben er bestaan op Sumatra na 1377 en op Borneo; tegenwoordig heeft West-Borneo een zoo aanzienlijke blijvende Chin. bevolking, dat het demographische karakter van het land er door bepaald wordt.

Men onderscheidt de Chineezen in Indië in Sin Kh'eh (Chineesch, = nieuwe gasten, immigranten) en peranakan (Maleisch, = Indo-Chinees). Daar het Maleische orang Tjina, Jav. wong Tjino, voor de Chineezen denzelfden eenigszins onaangenamen klank heeft als het Nederlandsche „inlander" voor de inheemsche bevolking, duiden de Indonesische intellectueelen in kranten en dergelijke geschriften de Chin. tegenwoordig veelal aan met den Chin. naam Tiong Hwa, „de edelen uit het (rijk van het) midden"; zie ook → Babah.

Edellieden zijn het intusschen niet, die een woonplaats zoeken in den Archipel. Een enkele uitzondering daargelaten, zijn het de armsten der armen, die hun vaderland verlaten. Oorspronkelijk kwamen zij meest uit de streek rondom en uit het achterland van Kanton, tegenwoordig ook vaak uit Noordelijker gebieden. Als klontong, eigenlijk wong klontong (Jav., = man met de bel, d.i. marskramer) beginnen zij met de dessa in te trekken met een beetje koopwaar; in den Riouw-Archipel vestigen zij zich ook als mijnwerker, en in Deli ook als huisbediende. Door noeste vlijt en door groote spaarzaamheid en soberheid weten zij zich veelal op te werken tot een zekere mate van welstand, al wordt ook niet elke Chinees rijk, zooals veelal gemeend wordt. Zoodra zij eenig kapitaal verzameld hebben, trachten zij zich te vestigen als toko-houder, als schoen- of meubelmaker, als opkooper van kokosnooten, copra, varkens enz. Door het uitoefenen van al deze takken van bedrijf vormen zij den eigenlijken middenstand van Indië en als zoodanig hebben zij zich vrijwel onmisbaar weten te maken. Rijke Chineezen hebben zich ook wel op de industrie geworpen; vroeger was opium-fabricage een geliefd vak; thans moeten zij het meer in de suiker en in de batikindustrie zoeken.

De maatschappelijke stand van de immigranten is er de oorzaak van, dat hun invloed op cultureel gebied uiterst gering is gebleven; slechts enkele Chin. litteratuurproducten hebben hun weg naar de Maleische en Javaansche litteratuur gevonden, terwijl hun godsdienst geen ingang heeft gevonden bij de inheemsche bevolking. Aan den anderen kant staat, dat zich de Chineezen zelf ook zeer afzijdig hebben gehouden; slechts een enkelen keer hoort men, dat een Chinees in den Javaanschen adelstand is opgenomen geworden. Overgang tot den Islam komt een enkele maal voor, dikwijls uit winstbejag, daar pas-bekeerden recht hebben op een deel van de godsdienstige belasting (zakat, in Indië djakat; → Islam); ook overgang tot het Christendom is nog zeer ongewoon en vindt hoofdzakelijk plaats bij Westersch-gevormde intellectueelen, met uitzondering van West-Borneo. Hoewel de immigranten, te arm om eigen vrouwen mee te brengen, sinds eeuwen met inheemsche vrouwen gehuwd zijn geweest en derhalve een grooten invloed op de anthropologische gesteldheid der Indonesische volkeren moeten hebben uitgeoefend, zijn zij in godsdienst, zeden en gewoonten Chineezen gebleven; daartoe drong hen vooral de practijk der vooroudervereering (zie het artikel China, hierboven). Echter hebben zij meestal snel de moedertaal vervangen voor het pasar- of omgangs-Maleisch. De inheemsche bevolking van Java en Sumatra heeft op de Chineezen vroeger steeds neergezien. Omdat zich de Chineezen met hun aangeboren handelstalent in betrekkelijk korten tijd plegen te verrijken ten koste van de inheemsche bevolking en het met de handelsmethoden niet altijd even nauw nemen (tjina mindering, verkoopers op afbetaling, geldschieters), is er vaak spanning geweest tusschen hen en de Inheemschen, die zich soms ontladen heeft in felle opstootjes (o.a. in het Cheribonsche). Met uitzondering van den Chineezen-oorlog van 1741 zijn er echter geen groote conflicten geweest.

Thans zijn de verhoudingen aanzienlijk gewijzigd ten gevolge van de emancipatie van China. Sinds het begin van de 20e eeuw zijn de Chineezen veel zelfbewuster geworden, hetgeen met zich meebracht, dat zij zich niet langer door de inheemsche bevolking uit de hoogte lieten behandelen. De inheemsche nationalistische beweging heeft herhaaldelijk getracht met de Chin. nationalisten een gemeenschappelijk front te vormen tegenover de Europeesche machthebbers, maar zonder veel succes, daar de belangen van de Chineezen meer samengaan met die van de Europeanen dan met die van de Inheemschen. Wel steunen de Chin. echter den strijd van China zelf tegen vreemde inmenging in Chineesche zaken; groote bedragen gelds worden voor nationale doeleinden vaak naar China geremitteerd. De groei van het nationale bewustzijn, dat zich o.a. geuit heeft in het stichten van nationale clubs en in een sterke uitbreiding van de Chineesche, in het Maleisch geschreven pers in Nederlandsch-Indië, heeft den Chineezen ook een krachtiger houding gegeven tegenover het Indische gouvernement. Als gevolg daarvan is in 1910 het passenstelsel opgeheven, dat hen tot vreemdelingen stempelde, en is het gebod om in bepaalde wijken samen te wonen zeer verzacht. Echter mogen de Chineezen, die sinds 1910 ook Nederlandsche onderdanen zijn, voorzoover zij uit in Ned.-Indië wonende ouders geboren zijn geen Chineesche vlaggen uitsteken, tenzij te zamen met de Nederlandsche. In den volksraad zijn de Chin. door eenige leden vertegenwoordigd.

Het Europeesche onderwijs (→ Chineesch Onderwijs in Nederlandsch-Indië) bevordert in snel tempo het proces van assimilatie der Chineezen aan de Europeesche maatschappij. In den kring der intellectueelen wordt veelal Nederlandsch gesproken en Nederlandsche opvattingen dringen in het familieleven meer en meer door. In allerlei kleinigheden openbaart zich dat; zoo begint men den familienaam achteraan te plaatsen in plaats van vooraan: Tj. S. Tjan, in plaats van Tjan Tjoe Siem, of men neemt de combinatie van clannaam, familienaam en persoonsnaam in haar geheel als familienaam aan met een Europeeschen voornaam: Antoon Siedhianho, bijvoorbeeld! *Berg.*

Rechtspositie der Chineezen in N.I. De Chineezen in N.I. worden beschouwd als → Vreemde Oosterlingen. Zij echter, die in N.I. uit aldaar gevestigde ouders zijn geboren, zijn Ned. onderdaan en geen vreemdeling (Wet 1910). In 1917 is het Eur. privaatrecht op hen van toepassing verklaard (→ Adatrecht). In strafzaken staan de Chineezen terecht zonder achterstelling tegelijk met alle andere bevolkingsgroepen; voor overtredingen en lichte misdrijven voor den Landrechter, voor misdrijven gelijk Inheemschen en andere Vreemde Oosterl. nog voor den Landraad, rapat enz. Verder kunnen door de Chin. regeering Chin. consuls in N.I. worden aangesteld (Conventie 1911). *B. Damen.*

L i t.: v. Vollenhoven, Het Adatrecht v. N.I.

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Chingan-gebergte, gebergte in Oost-Azië. 1° De G r o o t e C h i n g a n is de 1 500 km lange hooge rand, die langzaam afhelt naar het Westen, naar de Gobi en steil naar het Oosten naar Mantsjoerije en Peking. De oude gesteenten, hier en daar met lavavelden, dragen eikenbosschen. De kam is een klimaatscheiding: het moesonklimaat in het O. bevordert den landbouw der Mantsjoes, het steppenklimaat in het W. de veeteelt der Mongolen.

2° De K l e i n e C h i n g a n, een kleiner gebergte tot 700 m hoogte, met weelderigen boschgroei, dat doorbroken wordt door de Amoer (in Mantsjoerije). Veel vulkanisch gesteente; de geologische opbouw is nog weinig bekend. *Heere.*

Chinhydron-electrode is een van de hulpmiddelen ter bepaling der waterstofionenconcentratie. Men mengt daartoe de te onderzoeken oplossing met chinhydron (een equimoleculaire verbinding van hydrochinon en chinon), plaatst daarna in de oplossing een platina electrode en bepaalt ten slotte de potentiaal dezer electrode. De c.-e. is een oxydatie-reductie-electrode (→ Oxydatie-reductiepotentiaal). Bij constante verhouding chinon tot hydrochinon is de potentiaal alleen afhankelijk van de waterstofionenconcentratie. De c.-e. heeft ten opzichte van de → waterstifelectrode het groote voordeel, dat het lastige doorleiden van waterstof vervalt. Zij is bruikbaar voor → p_H-waarden, kleiner dan ong. 8.

L i t. : I. M. Kolthoff, Die kolometrische und potentiometrische p_H-Bestimmung (Berlijn 1932). *A. Claassen.*

Chinidine, een stereo-isomeer van kinine, dat voorkomt in en gewonnen wordt uit kinabast. De meeste soorten bevatten weinig c.; de var. Cinchona Ledgeriana var. chinidifera tot 2%. Het sulfaat wordt in de geneeskunde gebruikt bij onregelmatige werking van het hart.

L i t. : Comm. Ned. Pharm. Ed. V (IV) ; J. B. Polak en L. van Itallie, Chinine en Chinidine bij hartziekten, Monogr. Rijks Inst. v. Pharmacoth. Onderzoek (1923). *Hillen.*

Chiniguy, C h. T., aanvankelijk voor matigheid ijverend Kath. priester; verliet echter de Kerk en schreef o.a. een hatelijk, onbetrouwbaar boek tegen de Biecht. † 1844.

L i t. : Het Schild (VII, 265, 330; VIII, 36, 434; X, 190).

Chinine, → Kinine.

Chinoanisme is die vorm van → pararhotacisme (r-stamelen), waarbij de r regelmatig vervangen wordt door de l. Men heeft dezen vorm zoo genoemd, omdat de Chineezen steeds een l voor een r zeggen.

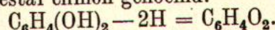
Chinoiserie heeten oorspronkelijk kunstvoorwerpen uit China afkomstig, dan ook Chineesche of Japansche siermotieven, die overal in Europa vanaf de 17e eeuw in zwang kwamen, doch vooral in het Frankrijk der 18e eeuw een geheel eigen karakter kregen. Men bootst de Chineesche houtsnede en teekening na, geeft sierlijke lichte Chineesche landschappen, waarin voorbeelden van Chineesche architectuur en menschenfiguren in Chineesche dracht. Verband hiermede houden natuurlijk de geheel in Chineeschen trant gehouden zgn. „Chineesche kamers en tuinen” (bijv. in het Huis ten Bosch).

In het spraakgebruik van het dagelijksch leven is C. Jan Klaassen, grapjasserij gaan beteekenen. *Knipping.*

Chinoline is een kleurlooze vloeistof, die in steenkolenteer en in beenderolie voorkomt, maar hieruit moeilijk in zuiveren toestand verkregen kan worden. Synthetisch bereidt men het o.a. door verwarming van aniline met glycerine, zwavelzuur en nitrobenzol. C., formule C_9H_7N, kookpunt 238°, spec. gewicht 1,1081 bij 0°, bezit koortswerende en antiseptische eigenschappen, maar kan door zijn groote giftigheid niet in de geneeskunde toegepast worden. Van de vele derivaten wordt alleen chinosol (o-oxychinoline-sulfaat, → superol), nog als desinfectiemiddel gebruikt. C. dient als uitgangsmateriaal voor de bereiding van andere geneesmiddelen en chinolinekleurstoffen. *Hoogeveen.*

Chinolinekleurstof, derivaat van chinoline, bijv. chinolinegeel.

Chinon (s c h e i k.) is een aromatische verbinding, die men afgeleid kan denken van hydroxylverbindingen door verlies van de hydroxylwaterstof-, atomen. De eenvoudigste chinon is benzochinon kortweg meestal chinon genoemd:

$$C_6H_4(OH)_2 - 2H = C_6H_4O_2.$$

C. zijn meestal geelgekleurde stoffen met eigenaardigen stekenden reuk en oxydeerende eigenschappen. Bij oxydatie van chinol (p-dihydroxybenzol) met ijzerchloride vormt zich c h i n h y d r o n, een verbinding van 1 mol. chinol en 1 mol. chinon, die buitengewoon intensief gekleurd is. *Hoogeveen.*

Chinook, 1° stam van → Indianen van Noord-Amerika, Noord-Westerkustgebied; in den huidigen staat Washington.

2° Een warme en droge W. wind over de prairiën, ten O. van het Rotsgebergte (N. Amer.), waar hij een hoofdfactor van het klimaat is. De C. is de valwind van het → Föhnverschijnsel over het Rotsgebergte.

Chinosol, orthooxychinolinesulfaat, → Superol.

Chiny, Belg. gem. in de provincie Luxemburg, arr. Virton, 6 km van Florenville, opp. 3 491 ha, ca. 760 inw., gelegen aan de Semois, midden in de bosschen (2 000 ha), rijke jacht van grof wild. Ruïnen van middeleeuwsch kasteel der graven van Chiny. Het graafschap C. bezat 57 kasteelen, 246 hoofdplaatsen en 1412 dorpen. *Striels.*

Chiochetti, E., Minderbroeder; * 1880. Bestreed de nieuw-Hegeliaansche wijsbegeerte in Italië; thans prof. aan de Kath. universiteit te Milaan.

Chiococca, → Sneeuwbes.

Chioggia, stad in de Ital. provincie Venetië (45° 14′ N., 12° 19′ O.); 35 000 inw. C. is op palen gebouwd te midden van de lagune. Visscherij, scheepsbouw. Bisschopszetel.

Chionanthus, → Sneeuwvlokkenboom.

Chione (G r. m y t h.), **1°** dochter van Daedalion, beminde van Apollo en Hermes. Zij verhoovaardigde zich zoozeer op haar schoonheid, dat zij door Artemis gedood werd.

2° Dochter van Boreas en Orithyia, moeder van Eumolpus.

Chionia, Heilige. Zij werd gemarteld te Saloniki (Thessalonika) tijdens de vervolging van Diocletianus (ca. 300) tezamen met Agape en Irene. Voor de stadsmuren van Saloniki stond een kerk, welke aan de martelaressen was toegewijd. Feestdag volgens het Romeinsch martyrologium 3 April, bij de Grieken 16 April. *J. v. Rooij.*

Chionides, een der eerste Atheensche dichters van de Oude comedie, trad op in de eerste helft der 5e eeuw v. Chr. Zijn werken zijn zeer vroeg in vergetelheid geraakt.

Chionodoxa, → Sneeuwroem.

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Chios (zie krt. Balkanschiereiland F G 5), **1°** e i l a n d en n o m o s nabij de W. kust van Klein-Azië, tot Griekenland behoorende en 827 km² (de nomos C. 918 km²) groot. C. is zeer bergachtig, vnl. in het N., waar het hoogste punt bereikt wordt in den Hagios Elias (1 260 m). Het lagere Z.O.deel is vruchtbaar en goed bevolkt. De nomos C. telt 75 680 inw. (1928), vrijwel allen Grieken en Orthodox, behalve een klein aantal Katholieken. Het klimaat is Mediterraan. De middelen van bestaan zijn landbouw (tarwe, wijn, olijven, vijgen, sinaasappelen, mandarijnen, citroenen) en veeteelt (schapen en geiten). De bodem bevat antimoon. Aan de kust worden sponsen gevischt. Een in C. bijzonder bekend product is de mastix, een harssoort, die van een heester wordt gewonnen en gebruikt wordt in de geneeskunde en ter bereiding van vernis. Reeds in de Oudheid was C. bekend om de rijke productie van wijn, vijgen en marmer.

G e s c h i e d e n i s. Gedurende het grootste deel der M.E. was C. Byzantijnsch bezit, in de latere M.E. nam de Ital. invloed er sterk toe, na 1304 werd het eiland in leen gegeven aan een Genueesche adellijke familie, vanaf 1346 kwam het geheel in Genueesch bezit, in 1566 werd het Turksch. In 1822 werd een groot deel der bevolking vermoord naar aanleiding van een beschuldiging van deelname aan den Gr. opstand. Sedert 1912 vormt C. een deel van het Gr. rijk.

2° Stad met 26 167 inw. (1932)aan de O. kust van het gelijknamige eiland, hoofdstad van de nomos C., residentie van een Orthodoxen aartsbisschop en een Kath. bisschop, tot wiens diocees de eilanden C. en Samos behooren. *Hoek.*

De Chiotische kunst bereikte haar hoogsten bloei in de zgn. school van C., vooral 1e helft 6e eeuw v. Chr.: Archermus van C. zou het eerst een gevleugelde Nikè (overwinningsgodin) in marmer hebben uitgevoerd, als eerste poging om een zwevende figuur in steen weer te geven; verderen vooruitgang brachten Archermus' zonen Bupalus en Athenis. Glaucus van C. schreef men het uitvinden van het ijzersmeden toe. *W. Vermeulen.*

Chip, een van houtspanen gevlochten mand, veel gebezigd voor de verzending van aardbeien. De meest gebruikelijke maat in Nederland bevat 2¹/₂ kg aardbeien; doch ook kleinere en grootere maten en andere vormen zijn in zwang.

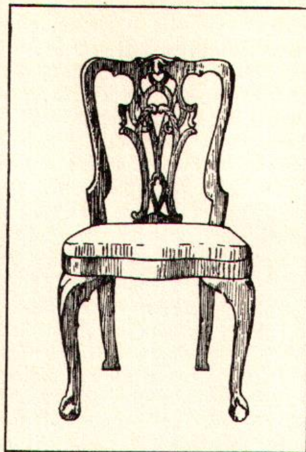
Chipenya, fort aan het meer Atabasca in den Canadeeschen staat Alberta (58° 45′N., 11° 10′ W.).

Chipiez, C h a r l e s, Fransch bouwmeester en archeoloog; * 1835 te Ecully, † 1901 te Parijs. Studeerde te Lyon aan de Ecole des Beaux Arts, daarna te Parijs, o.a. bij Viollet-le-Duc. Ontwierp vooral grafmonumenten.

W e r k e n: Histoire critique des origines et de la formation des ordres grecs (1876); Histoire de l'art dans l'antiquité (samen met G. Perrot, 7 dln. 1882—1899).

Chippendale, T h o m a s, Eng. meubelkunstenaar; * ca. 1709 te Worcestershire, † 1779 te Londen. Weinig is van zijn leven bekend. Zijn grooten invloed dankt hij aan de door hem gepubliceerde handleiding voor meubelkunst: „The Gentleman and Cabinet-maker's Director" (1754 vlg.). De C.-meubels kenmerken zich door slanke, licht gebogen vormen, vooral de stoel is bijzonder mooi uitgevoerd. De C.-meubelkunst houdt elementen in van Fransche Rococo, Engelsche Gotische vormen en Chineesche of Japansche ornamentiek.

L i t.: O. Brackett, Thomas C. (1924). *Knipping.*

Chippendale-stoel.

2° T h o m a s J r., zoon van den vorige, meubelkunstenaar en schilder; stond sterk onder de Fransche invloeden in den meubelvorm. * 1750, † 1822.

Chippewa, stam van → Indianen van Noord-Amerika, Mackenzie-gebied; in het huidige Saskatchewan, Canada.

Chippewa River, zijrivier van de Mississippi in den staat Wisconsin (V.S. van Amer., 45° 50′N., 91° 7′W.). Ontspringt aan het Boven] Meer, stroomt Zuid-Westwaarts en ontvangt het water van de Flambeau en Red Cedar. Levert hydroëlectrische drijfkracht.

Chiquito's, Indianenstam in Bolivia. → Indianen van Zuid-Amerika.

Chirbeh (C h i r b e t -), Arab. woord, veel voorkomend in plaatsnamen. Het duidt een vindplaats aan van aan de oppervlakte liggende of althans ondiepe ruïnes.

Chirbet Minjeh, ruïne in het N. van de vlakte van Genesareth, ten Z. van Ain et Tabiga (Tabga), waar volgens sommigen Bethsaida, volgens anderen Capharnaum en wederom volgens anderen een nog onbekende stad gelegen heeft.

Chiriqui, 1° p r o v. in het Z.W. van Panama; 12 186 km², 76 920 inw. Hoofdstad David.

2° L a g u n e, bocht van de Caribische Zee, rijk aan eilanden in het N.W. van Panama.

3° Uitgedoofd v u l k a a n m a s s i e f, 2 136 m hoog in het N.W. van Panama.

Chirisophus, Spartaan, door zijn stad aan het hoofd van 700 man ter hulp gezonden aan Cyrus tegen Artaxerxes (401 v. Chr.); leidde, na den slag te Cunaxa, den terugtocht tot in Calpe, waar hij stierf. Cf. Xenophon's Anabasis.

Chirographum of C h i r o g r a p h u s (Gr., = handschrift, vlg. anderen: schrift in was, kèrion), pauselijk stuk, dat van andere daardoor verschilt, dat het altijd in het Italiaansch is opgesteld met de eigenhandige Latijnsche onderteekening van den paus, en dat het geregistreerd wordt in de Apostolische → Kamer. Het heeft dus een meer intiem karakter, gaat over een zaak, die den paus persoonlijk betreft of hem erg aan het hart ligt. Voorbeelden: Acta Ap. Sed. 1930, blz. 89 vlg., 369; 1931, blz. 145, 425. *Drehmanns.*

Chirologia (< Gr. cheir = hand, logos = woord), handentaal, d.i. een methode om met beide handen woorden weer te geven. Vooral vroeger werd ze veel door doofstommen gebruikt.

Chiromantie heet de kunst om uit de hand (vorm, lijnen en plooien) de toekomst van een mensch te voorspellen. Het gebruik der c. klimt op tot in de

oudste tijden en werd bijzonder door de Babyloniërs, de Indiërs en de Arabieren beoefend. Rond het einde der middeleeuwen werd zij in het Westen als wetenschap aangeleerd. Naar de 7 planeten onderscheidde men in de hand 7 vlakken, bergen (montes) genoemd, door 7 hoofdlijnen omgrensd, waartusschen o.a. de linea vitalis, de linea capitalis en de linea hepatica, die respectievelijk werden aangezien als van beteekenis voor den levensduur, de geesteskracht en de spijsvertering. C. wordt nog heden beoefend, vooral door rondzwervende Zigeunerinnen en Parijsche waarzegsters. Of zij, die deze „kunst om de toekomst te voorspellen" beoefenen, er zelf aan gelooven, mag te recht betwijfeld worden; het is niets anders dan een uitbuiten van de lichtgeloovigheid van sommige menschen. A priori is het niet uitgesloten, het is zelfs zeer wel mogelijk, dat er een zeker verband bestaat tusschen het uitzicht der hand en den algemeenen lichamelijken toestand, zoodat uit het onderzoek der hand besluiten kunnen worden afgeleid aangaande het karakter van een mensch. Maar er bestaat niet het minste verband tusschen het uitzicht der hand en het uiterlijk verloop der dingen, zeker niet van deze, die van den vrijen wil der menschen afhankelijk zijn.

Van zedelijk standpunt uit moet c. op dezelfde wijze beoordeeld worden als de waarzeggerij in het algemeen. Zij, die haar uitoefenen, zijn gewoonlijk gelijk te stellen met gemeene bedriegers. Meenen zij het ernstig, dan begaan zij een zware zonde tegen de deugd van godsdienstigheid, tenzij zij handelen uit grove en onoverwinbare onwetendheid. Wie bij de beoefenaars der c. te rade gaat, om zijn toekomst te laten voorspellen uit het lezen in zijn hand, begaat een dwaasheid en bedrijft, op zich zelf, zware zonde, ten minste indien hij het ernstig opneemt. Dikwijls zal het slechts gebeuren uit scherts of uit nieuwsgierigheid, zonder dat men gelooft aan de kunst der c. Dat is natuurlijk geen zware zonde, tenzij de omstandigheid van ergernis of schade voor vrome personen er bij komt.

L i t.: K. Hilgenreiner, in Lex. f. Theol. u. Kirche (s.v.); O. Schilling, Lehrbuch der Moraltheologie (II, Spezielle Moraltheologie, München 1928, nr. 331, blz. 219); L. Ruland, Handbuch der praktischen Seelsorge (III, Von den Pflichten des Menschen gegen Gott und gegen sich selbst, München 1933, 215). *A. Janssen.*

Chiromys, → Vingerdier.

Chiron (G r. m y t h.), een in wijsheid, kennis der muziek, heelkunde en waarzeggerskunst uitmuntende Centaur, wonende op den berg Pelion. Hij werd door Apollo en Artemis onderwezen en was op zijn beurt de leermeester o.a. van Iason en van Achilles. Later door Zeus als boogschutter onder de sterren geplaatst. *Weijermans.*

Chironomie, ook c h e i r o n o m i e (< Gr. cheir = hand, nomos = regel), het handgebaar, waarmee bij het Gregoriaansch oorspronkelijk de melodie, tegenwoordig vooral het rhythme wordt aangegeven.

Chiropterophile bloemen worden bestoven door vleermuizen. Dit zeldzame verschijnsel komt o.a. voor bij Freycinetia (Java), die met schel gekleurde bracteeën en daaruit ontstane voedingslichamen de kalongs (vliegende honden) aanlokt (→ Bestuiving).

Chiroteten, beoefenaren der chirotesie of handoplegging. → Mesmerisme.

Chirurgie (heelkunde) is een onderdeel der algemeene geneeskunde, dat, steunend op theoretische kennis, al die handgrepen omvat, die het zieke lichaam trachten te genezen door ingrijpen onmiddellijk aan het lichaam zelf, al of niet met instrumenten. De c. behandelt wonden, ettering en infectie, verbetert abnormale mechanische verhardingen, verandert bloedcirculatie en zenuwverzorging, zelfs orgaanfunctie, verwijdert zieke deelen en bouwt verloren gegane deelen op. *Krekel.*

Chisinau, Roemeensche naam voor → Kiesjenew.

Chispisj, → Teispes.

Chiswick, Westelijke voorstad van Londen aan de Theems, graafschap Middlesex; 40 000 inwoners.

Chitare, Chitarra, → Gitaar.

Chitarrona, een der grootere luit- of gitaarsoorten; soms wel basgitaar genoemd. De C. was in de 17e en 18e eeuw zeer veel in gebruik. De stalen snaren werden met een zgn. plectrum bespeeld.

Chitimacha, haast uitgestorven stam van → Indianen van Noord-Amerika, Zuid-Ooster gebied; in den huidigen staat Louisiana.

Chitine is de substantie, waaruit bij de geleedpootigen het huidskelet is opgebouwd. Het is een uitscheidingsproduct van het huidepitheel en bezit naast lichtheid een groote mate van stevigheid, die bij vele schaaldieren nog wordt verhoogd door afzetting van kalkzouten. Het is zeer goed bestand tegen zuren en alkaliën. Bij doorgevoerde splitsing met sterke zuren levert het glucosamine (50%) en azijnzuur (25%). Blootgesteld aan de buitenlucht wordt het spoedig hard en is dan niet meer rekbaar. Bij dieren, die nog in volumen moeten toenemen, moet het chitineskelet van tijd tot tijd worden afgeworpen en door een nieuw worden vervangen. *Willems.*

Chiton (G r. O u d h e i d), onderkleed, zoowel van mannen als vrouwen; een soort hemd, bestaande uit een rechthoekig stuk stof (1 m bij 1,80 m), dat op het bloote lichaam gedragen werd. Gewoonlijk was de c. kort; toch wordt ook wel eens een langere c. vermeld.

Korte chiton.

Chiton(idae), → Keverslak(ken).

Chittagong, havenstad aan de Oostzijde van de Golf van Bengalen (22° 25′ N., 91° 58′ O.), eindpunt van den Assam-Bengalen-spoorweg; uitvoer van rijst, jute en thee; ca. 36 000 inw. Zetel van een Kath. bisschop. Bekend is het Chittagonghout, een bastaard-cederhout.

Chiusi, → Clusium.

Chiwa, vroeger een vazalstaat in Centraal-Azië; opp. ong. 68 000 km², met 800 000 inw. (meest Oezbeken). Behalve de vruchtbare oasen aan de Amoe, die, dank zij een irrigatiestelsel, katoen, rijst en tarwe leveren, omvat het gebied meest woestijnen met ruïnes van oude steden (Koenja Oergendzj). C. (het oude Grieksche Chorasmia), werd in 1505 een khanaat der Oezbeken; in 1873 werd het door de Russen bezet. Thans is het verdeeld onder de sowjet-republieken Toerkmenistan en Oezbekistan.

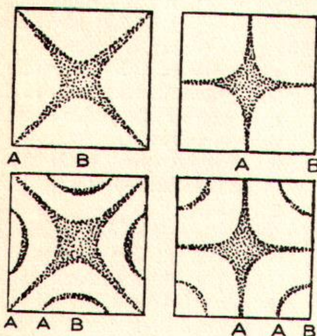
L i t.: Lerch, C., seine hist. und gegr. Verhältnisse (St. Petersburg 1873); Zugmayer, C., die bewegliche oase (in: Die Erde, Weimar 1912). *Heere.*

Chladni, E r n s t F l o r e n s F r i e d r i c h, Duitsch physicus; * 30 Nov. 1756 te Wittenberg, † 3 April 1827 te Breslau. C. studeerde op wensch van zijn vader eerst rechten, wijdde zich echter na diens

dood geheel aan de natuurkunde. Hij is de grondlegger van de experimenteele acoustiek en vooral bekend door zijn klankfiguren. Hij sprak reeds de meening uit, dat meteoren niet van aardschen oorsprong zijn.

W e r k: Beiträge zur praktischen Akustik und zur Lehre vom Instrumentenbau (1822). — L i t.: Melde, Chladnis Leben und Wirken (Marburg 1888). *J. v. Santen.*

Klankfiguren van Chladni. Men verspreidt, zoo gelijkvormig mogelijk, droog zand of kurkvijlsel over platen, die daarna aan het trillen worden gebracht. Op de plaatsen, waar de trillende beweging het grootst is (b u i k p u n t e n), verdwijnt het zand en gaat zich plaatsen volgens de lijnen, waar de beweging der trillende plaat nul is (k n o o p l ij n e n). Op deze wijze kan men een getrouw beeld verkrijgen van den transversalen trillingstoestand der platen. Deze trillingstoestand is zeer ingewikkeld en wordt bepaald door verschillende factoren, w.o. vorm der platen (kwadratisch of cirkelvormig), de wijze en het punt der vastklemming en het materiaal der platen. *V. Itterbeek.*

Klankfiguren van Chladni. Bij A is de plaat vastgeklemd, bij B worden de trillingen veroorzaakt.

Chlaina (O u d h e i d), Grieksche bovenmantel voor mannen, werd over het onderkleed, de → chiton, geworpen.

Chlamydophorus, → Gordeldier.

Chlamydosporen, cellen in een schimmeldraad met verdikte wanden en voorzien van reservevoedsel. Zij doen dienst als sporen en vormen bij niet gunstige omstandigheden weer een nieuwen schimmeldraad.

Chlamydotrix, → Draadbacteriën.

Chlamydozoën. Bij een aantal infectieziekten vindt men in sommige lichaamscellen ronde vormsels, vaak met een lichter randje er om heen. Deze vormsels noemt men chlamydozoën. Ze werden vroeger veelal aangezien voor de verwekkers van de ziekte, maar het is gebleken, dat dit niet juist is. Ziekten waarbij men deze chlamydozoën kan vinden zijn: pokken, hondsdolheid, trachoom en vele andere. *Wyers.*

Chlamys.

Chlamys (O u d h e i d), Grieksche soldatenmantel, bestaande uit een rechthoekige stof, waarvan de 2 stukken samengehaald en op den rechterschouder vastgehaakt werden, terwijl hij voor en achter in plooien neerviel.

Chlebnikow, V i k t o r W l a d i m i r o w i t s j, Russisch dichter van de hyperfuturistische school; * 1885, † 1922. Deze zonderling, op wiens grafsteen staat, dat hij „President van den aardbol", was, schrijft een welluidende lyriek, vol op de spits gedreven tegenstellingen, in een grillige mengtaal, half van Russische, half van eigengemaakte nonsenswoorden; omdat, naar zijn opvatting, poëtische taalbehandeling en rationeele verstaanbaarheid twee volkomen onafhankelijke begrippen zijn („zaúmnyj jazýk" = de taal over de verstandelijkheid heen!).

H o o f d w e r k e n: De leeraar en de leerling (1912); Scheppingen (1914). *Baur.*

Chloantiet, erts, bestaande uit een mengsel van nikkel en arsenicum met bijmengsels van kobalt en ijzer. Het komt voor op dezelfde vindplaatsen als → speiskobalt, meestal in groote hoeveelheden.

Chloasma uterinum, pigmentatie in het gelaat, welke bij zwangerschap in de eerste maanden optreedt.

Chlodoald (C l o u d), Heilige, leefde in de 6e eeuw. Hij was de derde zoon van koning Chlodomer van Orleans. Na den dood van zijn vader, die vermoord werd, nam zijn grootmoeder, de H. Chlothilde, zijn opvoeding ter hand. Gregorius van Tours verhaalt, hoe zijn koninklijke ooms den knaap vergeefs zochten te dooden. C. werd priester-kluizenaar te Nogent bij Parijs, waar de naar hem genoemde abdij St. Cloud gesticht werd. Feestdag 7 Sept. Patroon der spijker-(clou-)smeden. *J. v. Rooij.*

Chlodulf (C l o u d), Heilige, zoon van den H. Arnulf; bisschop van Metz, leefde op het eind der 7e eeuw. Zijn heilig gebeente wordt bewaard in de voormalige Benedictijner abdij Lay bij Nancy en in de Arnulfuskerk te Metz. Feestdag in het bisdom Metz 8 Juni.

L i t.: F. A. Weyland, Vies des Saints du dioc. de Metz; J. Depoin, Les origines de St. Arnoul, in Revue Mabillon (1922). *J. v. Rooij.*

Chloë (m y t h.), **1°** bijnaam van Demeter als beschermster van het opkomende koren; heiligdom van Demeter C. bij de Acropolis.

2° Meisjesnaam bij Horatius.

3° Een Christin te Corinthe, wier familieleden Paulus op de hoogte brachten van de twisten in de Corinthische gemeente (1 Cor. 1. 11).

Chloor is een chemisch element. Symbool Cl, atoomgewicht 35,467, atoomnummer 17. Chloor staat in de zevende groep van het periodieke systeem en vormt met de elementen fluorium, bromium en jodium de groep der halogenen of zoutvormers.

E i g e n s c h a p p e n. Het is bij gewone temperatuur en druk een groengeel gas met verstikkenden geur, dat in geringe goeveelheid ingeademd, hoesten en benauwdheid, in grootere hoeveelheid bloedspuwingen en den dood ten gevolge kan hebben. Vandaar het gebruik in den Wereldoorlog als strijdgas. Vloeibaar chloor kookt bij —33,95° C (760 mm druk) en stolt bij —100,5° C. Bij 20,85° C heeft het een druk van 18,6 at. Het geleidt den electrischen stroom niet. Gasvormig chloor bestaat uit moleculen Cl_2, die bij 1400° C éénatomig worden. In zijn verbindingen is het element gewoonlijk éénwaardig. Chloorgas lost op in water (→ Chloorwater), tetrachloorkoolstof, chloroform en andere chloorbevattende koolwaterstoffen. Als een der meest reactieve elementen verbindt het zich met bijna alle andere, zoo bijv. met waterstof onder explosie (→ Chloorwaterstof).

V o o r k o m e n. Wegens zijn groote reactiviteit komt het niet in vrijen toestand voor; in enorme hoe-

veelheden echter als keukenzout, kaliumchloride en magnesiumchloride.

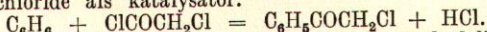
B e r e i d i n g. In het laboratorium wordt het chloor gemaakt uit zoutzuur en oxydantia, als bruinsteen, kaliumpermanganaat, chloraten, chloorkalk, enz. De technische bereiding geschiedde vroeger vooral uit zoutzuur en bruinsteen, waarop, ter regenereering van het bruinsteen, het zgn. Weldonproces aansloot. Ook de oxydatie van zoutzuur met lucht onder den invloed van katalysatoren, het zgn. Deaconproces, voerde tot het doel. De winning van het chloor door chlooralkali-electrolyse, heeft deze processen echter grootendeels verdrongen (in Nederland te Boekelo en Wormerveer). Chloor vindt toepassing als strijdgas (zie onder), voor de bereiding van chloorkalk, chloraten en bleekvloeistoffen. Verder voor de desinfecteering van drinkwater, zwembaden en afvalwater. Het is in gecomprimeerden toestand in den handel verkrijgbaar. *Hackmann.*

C. is de eerste stof, welke op groote schaal als strijdgas werd gebruikt (Duitsche gaswolkaanval van 22 April 1915 bij Ieperen). Het kan alleen toepassing vinden bij het gasblazen. Het werd spoedig door krachtiger strijdgassen verdrongen. *Fiévez.*

Chlooracetophenon, eig. ω-chlooracetophenon, is de typische vertegenwoordiger van de traanverwekkende oorlogsgassen. Personen, die aan de werking van dit traangas worden blootgesteld, krijgen onmiddellijk een brandend gevoel in de oogen, beginnen met de oogleden te knipperen, terwijl de tranen rijkelijk vloeien. Is de concentratie van de stof hoog, dan wordt de prikkelende werking zoo sterk, dat men onverbiddelijk de oogen moet sluiten. Opent men ze voor een oogenblik, dan is men het volgend moment genoodzaakt ze weer dicht te knijpen. Onder deze omstandigheden is iedereen, die geen beschermingsmiddelen (gasmaker of beschermbril) tot zijn beschikking heeft, geneigd zoo spoedig mogelijk met de c. bezwangerde atmosfeer te ontvluchten. In de zuivere lucht is in het algemeen verreweg het grootste gedeelte van de werking van het traangas, zonder eenige therapie, even spoedig verdwenen als het is opgekomen; de oogen kunnen zeer snel weer worden geopend, alleen houdt men nog korten tijd het gevoel, dat er iets met de oogen is gebeurd. In enkele gevallen is bij hooge concentraties een geringe ontsteking van het bindvlies waargenomen.

Naast de beschreven werking op de oogen geeft c. nog een prikkeling van de huid, vooral van teere gedeelten. De betroffen huid ziet rood, waarbij soms kleine blaren, die pas na eenige dagen weer verdwijnen, zich vertoonen. De longen worden door de in de practijk in aanmerking komende concentratie c. niet aangetast. De kleinste concentratie, die nog een prikkelende werking op de oogen uitoefent, is 0,3 mg/m³, terwijl 5 mg/m³ als onverdraaglijk kan worden aangenomen.

C., formule $C_6H_5COCH_2Cl$, kleurlooze vaste stof, smeltpunt 56,5°, wordt technisch bereid door inwerking van chlooracetylchloride op benzol met aluminiumchloride als katalysator:

$$C_6H_6 + ClCOCH_2Cl = C_6H_5COCH_2Cl + HCl.$$

Goed oplosbaar in benzol en alcohol, onschadelijk te maken met alcoholische loog of zwavelleveroplossing. Is vooral werkzaam, indien het door middel van handgranaten, revolverpatronen enz. in de lucht fijn verstoven wordt. Wordt in het buitenland door de politie gebruikt om samenscholingen uiteen te drijven, in Nederland beperkt het gebruik zich tot oefeningen met gasmakers in de gaskamers.

L i t. : Ulrich Müller, Die Chemische Waffe (1932); Mededeelingen Scheik. Lab. Artillerie-Inrichtingen (nr. 5, Chlooracetophenon). *Hoogeveen.*

Chlooraethaan, ➝ Aethylchloride.

Chlooraethyl, C_2H_5Cl, kleurlooze, aetherisch riekende, zeer vluchtige vloeistof, die bereid wordt door verwarming van zoutzuur en alcohol op 120°, gevolgd door destillatie en zuivering van het gevormde product. Kookpunt 12,5°; s.g. 0,92. C. wordt in de geneesk. gebruikt voor narcose en voor plaatselijke verdooving; wordt een straal op de huid gericht, dan bevriest deze en wordt gevoelloos. ➝ Narcose.

L i t. : Comm. Ned. Pharm. Ed. V (II). *Hillen.*

Chlooramine-T (Actavine, Mianine), de natriumverbinding van het p-toluolsulfonzure-chlooramied $CH_3.C_6H_4.SO_2.N.(H)(Cl)$, is een bijproduct van de saccharinefabrieken, dat oxydeerende en sterk desinfecteerende werking bezit. Omdat het minder sterk de vezels aantast, gebruikt men het in plaats van bleekpoeder voor het bleeken van verschillende plantaardige vezels. Dient ook voor het ontsmetten van drinkwater en badwater van overdekte zweminrichtingen. *Hoogeveen*

Chloorammonium, ➝ Ammoniumchloride.

Chloorbeschadiging. Een te sterke opname van chloor uit het bodemvocht uit zich bij sommige gewassen in een lichtere kleur van het loof, een opwaartsch krullen der bladeren, welke daarenboven niet zelden vroegtijdig afsterven. Een teveel aan chloor leidt bij aardappels tot verlaging van het zetmeelgehalte, verminderde kwaliteit en niet zelden lager opbrengst. De brandbaarheid van tabak neemt af. Gevoelig voor chloor zijn o.a.: aardappels, tabak, fruitboomen, bessen en tuinbouwgewassen (uitgezonderd asperge). ➝ Kalizouten. *Dewez.*

Chloorcalcium, ➝ Calciumchloride.

Chloorcyaan, een kleurlooze, stekend ruikende, vluchtige en zeer vergiftige verbinding, gedurende den Wereldoorlog korten tijd als „oorlogsgas" gebruikt. Formule ClCN, kookpunt 15,5° C, smeltpunt —6°, dichtheid in gasvorm 2,7; vloeibaar 2,13.

C. kan o.a. door inwerking van chloor op natriumcyanide verkregen worden. C. is weinig oplosbaar in water, beter in alcohol. In zuiveren toestand is het bestendig, wordt echter door water tot trichloorcyanied $(CNCl)_3$ gepolymeriseerd. *Hoogeveen.*

Chloorhydrinen (s c h e i k.) zijn verbindingen, die men verkrijgt uit meerwaardige alcoholen, door een of meer hydroxylgroepen (OH-groepen) door chloor te vervangen. De afgeleide van glycerine noemt men kortweg c.; $ClCH_2.CH(OH).CH_2OH$ = monochloorhydrine, $ClCH_2.CH(OH).CH_2Cl$ = dichloorhydrine. C. zijn technisch zeer belangrijke stoffen, die of als tusschenproduct voor andere fabrikaten, of als oplosmiddel van lak, hars, celluloid enz. gebruikt worden. Het glycolchloorhydrine, $CH_2ClCHOH$, dient als uitgangspunt bij de bereiding van mosterdgas. *Hoogeveen.*

Chloorionen. Het aantoonen van c. geschiedt door aan de oplossing, waarvan men vermoedt, dat ze chloorionen bevat, een waterige oplossing van zilvernitraat toe te voegen. Bevat de oplossing chloorionen, dan ontstaat een neerslag van ➝ chloorzilver, volgens de vergelijking: $Ag + Cl' \longrightarrow AgCl$. *Hackmann.*

Chloorjodium of j o o d m o n o c h l o r i d e, JCl, is een robijnroode, kristallijne stof, die ontstaat door inwerking van chloor op jodium. Ze kan in twee

verschillende vormen voorkomen, waarvan de een bij 14°, de andere bij 27° C smelt. De hooger smeltende is de stabiele vorm. Behalve het joodmonochloride kent men nog het joodtrichloride, JCl_3, dat bij inwerking van een overmaat chloor op jodium ontstaat. Het vormt roodgele kristallen, die onder druk bij 101° C smelten. De verbinding valt nl. gemakkelijk uiteen in joodmonochloride en chloor. Door water worden beide verbindingen ontleed in chloorwaterstofzuur, joodzuur en vrij jodium. *Hackmann.*

Chloorkali, → Kaliumchloride. Voor gebruik als meststof, → Kalizouten.

Chloorkalk of bleekpoeder is het inwerkingsproduct van chloorgas op gebluschte kalk. Over de formule is veel gediscussieerd; hoofdzakelijk bestaat het uit een tweetal verbindingen $Ca{<}^{Cl}_{OCl} . H_2O$ en $CaO . Ca{<}^{Cl}_{OCl} . H_2O$. Chloorkalk is een wit poeder, dat een typischen geur naar onderchlorigzuur bezit en dat droog bewaard moet worden, daar het door de vochtigheid en het koolzuur van de lucht langzaam ontleed wordt. Goede chloorkalk bevat 36—39% werkzaam, zgn. actief, chloor. Het wordt als bleekmiddel gebruikt in de huishouding, wasscherijen, cellulose-, papier-, en textielindustrie. Door inwerking van zuren op chloorkalk ontwikkelt zich chloor. De waterige oplossing ontwikkelt met de hoogere oxyden van de metalen nikkel en kobalt bij verwarming zuurstof. Het werk sterk desinfecteerend. *Hackmann.*

Chlooroxyden zijn de verbindingen van chloor en zuurstof. Men kent: chloormonoxyde, Cl_2O; chloordioxyde, ClO_2; chloorheptoxyde, Cl_2O_7. Alle chlooroxyden zijn sterk endotherme verbindingen en zeer explosief. Chloormonoxyde, het anhydride van onderchlorigzuur, wordt bereid uit chloor en versch geprecipiteerd kwikoxyde. Het is een geelbruin gas, dat onder gewonen druk bij 5° C tot vloeistof wordt. Chloordioxyde wordt het beste bereid uit kaliumchloraat en oxaalzuur. De waterige oplossing van dit gas (kookpunt 10° C) wordt gebruikt voor het opensluiten van houtvezels. Chloorheptoxyde, het anhydride van perchloorzuur, is een vloeistof. *Hackmann.*

Chloorpicrine (trichloornitromethaan) is een kleurlooze vloeistof, verstikkend en traanverwekkend oorlogsgas. De prikkelende damp werkt op de hoornhuid en de slijmhuid van neus en keel in en veroorzaakt reeds bij een concentratie van 0,019 mg/l een tranen van de oogen, terwijl een concentratie van 0,06 mg/l gedurende niet langen tijd kan worden ingeademd. Wordt als bestrijdingsmiddel tegen insecten en tegen aaltjes in den bodem (Nematoden) toegepast. Dient in het laboratorium als reagens op onverzadigde verbindingen, waarmede het zich geel kleurt.

Formule CCl_3NO_2, smeltpunt —69° C, kookpunt 112°, soortelijk gewicht bij 0°: 1,692, dampspanning bij 20°: 18,31 mm kwik. Wordt technisch verkregen door inwerking van chloorkalk op picrinezuur, waarna de gevormde c. met stoom wordt overgedestilleerd. C. is nagenoeg onoplosbaar in water en buitengewoon bestendig ten opzichte van de bestanddeelen van de lucht en van den aardbodem, maar wordt door een natriumsulfiet of een alkalische zwavellever-oplossing gemakkelijk onschadelijk gemaakt. *Hoogeveen.*

C. werd het eerst gebruikt door Rusland, zomer 1916. Aangewend in gasgranaten en (in combinatie met chloor) bij het gasblazen.

Lit.: Rudolf Hanslian, Der Chemische Krieg (1927); Ulrich Müller, Die Chemische Waffe (1932); Mededeelingen Scheik. Lab. Artillerie-Inrichtingen (nr. 1, Chloorpicrine).

Chloorstikstof, NCl_3, is een uiterst gemakkelijk explodeerende, olieachtige vloeistof met hevig verstikkenden reuk. In 1811 ontdekt door Dulong, waarbij de onderzoeker ernstig gewond werd. Het ontstaat bij de inwerking van chloor op ammoniumzouten. In kleine hoeveelheden kan men ze gevaarloos bereiden door electrolyse van een salmiakzoutoplossing waarboven zich een laagje terpentijn bevindt. De opstijgende druppeltjes ontploffen bij de aanraking van de terpentijnlaag. Door water wordt het langzaam ontleed. *Hackmann.*

Chloorwater is een oplossing van chloor in water. Het wordt bereid door chloorgas in water te leiden, het beste bij 9—10°, daar dan het meeste chloor in oplossing gaat. Verzadigd chloorwater bezit een groengele kleur en ruikt naar chloor. De oplossing moet in het donker bewaard worden, daar ze in het licht ontleedt in zuurstof en zoutzuur. Bij circa 0° bevriest ze onder vorming van chloorhydraat en ijs. *Hackmann.*

Chloorwaterstof of zoutzuurgas, HCl, is een kleurloos gas met scherpen, prikkelenden geur. Smeltpunt —112° C, kookpunt —83° C, critische temperatuur 52,3° C, critische druk 86 at. Het begint bij ca. 1700° C merkbaar in waterstof en chloor te dissocieeren. Aan de lucht vormt het door wateraantrekking dikke nevels. Het lost sterk in water op; 1 vol. water lost bij 1 at en 0°C 525,2 vol. chloorwaterstof op, bij 1 at en 18°C 451,2 vol.; 1 kg water absorbeert bij 0°C 825 gram HCl, bij 20°C 721 gram, bij 60° C 561 gram. De oplossingen van chloorwaterstof in water noemt men zoutzuur of geest van zout. In zuiveren toestand is ze kleurloos. Het ruwe, technische product is echter door de aanwezigheid van ijzer, chloor of organische stoffen veelal geel gekleurd. Destilleert men sterk zoutzuur, dan verliest dit gasvormig chloorwaterstof en bij 110° C gaat zoutzuur over, dat 20,24% HCl bevat. bevat. Verdund zoutzuur verliest bij de destillatie water en bij 110° C gaat weer zuur over met 20,24% HCl. Zoutzuur is een sterk zuur, dat uit vele zouten, bijv. phosphaten, boraten, silicaten, de overeenkomstige zuren vrijmaakt. De meeste metalen, behalve de edelmetalen, lossen in koud of warm zoutzuur op. Zoutzuur komt voor in de vulkanische gassen en in het maagzuur der zoogdieren.

Bereiding. Reeds Basilius Valentinus kende het zoutzuur, dat hij door destillatie van ijzervitriool met keukenzout verkreeg. Glauber gebruikte in de 17e eeuw zoutzuur, dat hij verkreeg uit keukenzout met zwavelzuur. Deze bereiding wordt ook nu nog technisch uitgevoerd. De reactie vindt plaats volgens de vergelijkingen: $NaCl + H_2SO_4 = NaHSO_4 + HCl$ en $NaHSO_4 + NaCl = Na_2SO_4 + HCl$. Eerstgen. reactie verloopt reeds bij gewone temperatuur, de tweede pas bij sterkere verhitting. Bij de werkwijze volgens Hargreaves en Robinson wordt keukenzout door inwerking van zwaveldioxyde, lucht en waterdamp omgezet: $2\ NaCl + SO_2 + O + H_2O = Na_2SO_4 + 2\ HCl$. Het zwaveldioxyde haalt men uit de roostgassen. Een derde bereidingswijze is zuiver synthetisch. Mengt men waterstof met chloor en bestraalt men dit

mengsel met sterk zonlicht of met het licht van brandend magnesium, dan vereenigen zich beide elementen onder explosie: $H_2 + Cl_2 = 2HCl$. Technisch verhindert men het optreden van een explosie, door een waterstofvlam in chloorgas te laten branden. Deze synthetische bereiding heeft sinds de toepassing der chlooralkali-electrolyse, die groote hoeveelheden chloor oplevert, een sterke vlucht genomen.

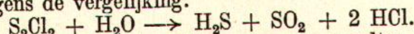
Zoutzuur vindt toepassing in de chemische industrie voor de bereiding van metaalchloriden, het etsen en zuiveren van metalen voorwerpen, in de suikerfabricage, voor de bereiding van andere zuren (koolzuur), voor de diazoteering van aromatische basen in verband met de bereiding van azokleurstoffen, de fabricage van beenderlijm, salmiakzout, anilinezout, enz. *Hackmann.*

Chloorwaterstofzuur, → Zoutzuur.

Chloorzilver of z i l v e r c h l o r i d e, AgCl, komt in de natuur als hoornerts of zilverhoornerts voor. Uit zilverzoutoplossingen wordt het door zoutzuur of oplosbare chloriden als een wit, kaasachtig neerslag geprecipiteerd. Het is onoplosbaar in water of verdunde zuren, oplosbaar in ammoniak-, cyaankalium-, en natriumthiosulfaatoplossingen. In de photographie vindt het naast broomzilver toepassing wegens zijn lichtgevoeligheid. *Hackmann.*

Chloorzuur is een sterk oxydeerend werkend zuur van de formule $HClO_3$. Het is slechts in waterige oplossing bekend en valt spoedig uiteen. De zouten heeten chloraten.

Chloorzwavel of z w a v e l m o n o c h l o r i d e, S_2Cl_2, is een donkergele, sterk lichtbrekende, aan de lucht rookende vloeistof met een onaangenamen, verstikkenden geur. Kookpunt 138° C, smeltpunt —75° C, s.g. 1,7. Met water ontleedt het langzaam volgens de vergelijking:

$$S_2Cl_2 + H_2O \longrightarrow H_2S + SO_2 + 2\ HCl.$$

Het wordt bereid door chloorgas met gesmolten zwavel in aanraking te brengen. Chloorzwavel is een uitstekend oplosmiddel voor zwavel. Het wordt gebruikt bij de vulkanisatie van rubber, en de bereiding van witte factis en tetrachloorkoolstof. *Hackmann.*

Chlora, → Bitterling.

Chloraat-springstoffen bestaan in hoofdzaak uit 70%—90% kalium- of natriumchloraat, soms gedeeltelijk (tot 20%) door perchloraat vervangen. Verder uit 10%—20% nitroverbindingen, afgeleid van toluol, naphthaline of diphenylamine, 1%—5% plantenmeel, 3%—12% vaste of vloeibare koolwaterstoffen, oliën of vetten en 2%—6% niet gegelatineerde nitroglycerine. In Duitschland hebben ze den naam chloratiet 1—3, in Frankrijk worden ze, naar de fabriek, Cheddite genoemd. Worden gebruikt bij den mijnbouw, in plaats van dynamiet en ammoniumsalpeterspringstoffen. Ze hebben hun beteekenis eerst gekregen gedurende den Wereldoorlog, toen alle stikstofhoudende springstoffen voor legerdoeleinden noodig waren. *Hoogeveen.*

Chloralhydraat, $CCl_3CH(OH)_2$, kleurlooze doorschijnende kristallen, die kenmerkend rieken, zwak bitter smaken, gemakkelijk oplosbaar in water zijn en door loog onder afscheiding van chloroform ontleed worden. In de geneesk. gebruikt inwendig als slaapmiddel, uitwendig in haarwateren; bij de microscopie voor het ophelderen van preparaten.

L i t.: Ned. Pharm. Ed. V. *Hillen.*

Chloramine, paratoluol of parabenzosulfonchlooraminenatrium, $C_6H_4CH_3SO_2NaNCl.3H_2O$ of $C_6H_5SO_2NaNCl$, wit kristallijn poeder, dat 12,5% werkzaam chloor bevat en in de geneesk. als desinfectans gebruikt wordt. *Hillen.*

Chloranthus, een plantengeslacht van de familie der C h l o r a n t h a c e a e. De 12 soorten zijn kleine, bossige heesters, die een zeer aangenamen geur verspreiden. Om deze reden is in China C. inconspicuus in cultuur genomen, waar men met de bloemen de thee geurig maakt. De Maleische soort C. officinalis levert in de wortels een middel tegen koorts. *Bouman.*

Chloras kalicus, → Kaliumchloride.

Chloraten worden de zouten van het chloorzuur genoemd. Algemeene formule $MClO_3$, waarin M een éénwaardig metaal voorstelt. Ze worden technisch bereid door electrolyse van chloride-oplossingen. De inwerking van chloorgas op warme loog, waarbij eveneens chloraten ontstaan, is tegenwoordig geen bereidingswijze meer. De bekendste chloraten zijn kalium-, natrium-, barium-, strontium- en calciumchloraat. Alle chloraten zijn sterke oxydatiemiddelen. Met brandbare stoffen ontstaan mengsels, die bij verhitting, wrijving of slag ontploffen. Vandaar hun gebruik in de vuurwerkerij en bij de fabricage van explosiva (zgn. Cheddieten). Natrium-, en calciumchloraat worden, als $1^1/_2$—2%-ige oplossingen in water, in groote hoeveelheden gebruikt voor het verdelgen van onkruid. → Chloraat-springstoffen. *Hackmann.*

Chloriden noemt men de zouten van zoutzuur (chloorwaterstofzuur). De c. ontstaan door directe verbinding van chloor met metalen, of door oplossen van metalen, oxyden, enz. in zoutzuur. Geeft een metaal meerdere verbindingen, dan onderscheidt men naar het aantal chlooratomen monochloride, dichloride, enz. De meeste c. zijn in water oplosbaar. Ook verbindingen van niet-metalen met chloor noemt men chloriden (bijv. phosphortrichloride).

Chloriet (⟨ Gr. chloros = groenachtig), groen, waterhoudend silicaat van aluminium (Al), ijzer (Fe) of magnesium (Mg), met een schubbige structuur. Tot de chlorietgroep behooren: pennin, klinochloor, ripidolith, thuringiet en chamotiet. Typisch mineraal voor de dynamometamorphose in de Epizone. *Roodhuyzen.*

Chlorietschist, metamorph, chloriethoudend, gesteente uit de Epizone.

Chloris (Gr., = de groenende), in de m y t h.: 1° de godin der bloemen; 2° gemalin van Neleus, moeder van Amphion; 3° meisjesnaam bij Horatius.

Chloritisatie is het ontstaan van chloriet uit een ander mineraal, door → metamorphose.

Chloroform, $CHCl_3$, kleurlooze, doordringend riekende, zoetachtig smakende vloeistof. S.g. 1,49; kookpunt 61,3°. Liebig gaf in 1832 als bereidingswijze de inwerking van chloorkalk op alcohol of aceton; tegenwoordig gaat men meestal uit van aceton. De warmteontwikkeling, die optreedt bij het inbrengen van aceton in de chloorkalkpap, is voldoende om de reactie te doen afloopen en de c. over te destilleeren. Om ontleding door licht en lucht onder vorming van kooloxychloride en chloor tegen te gaan, wordt c. gemengd met 0,5—1% absolute alcohol. C., bestemd voor narcose, moet aan groote zuiverheidseischen voldoen. Dit wordt bereikt door de c. na binding van eventueele ontledingsproducten opnieuw te destilleeren, of door de c. op andere wijze bijv. uit Chloral, te bereiden. In de geneesk. vindt de c. verder nog toepassing als conserveermiddel, pijnstillend middel en, gemengd met olie, als smeersel. Als oplosmiddel

wordt c. bij bereiding en onderzoek van geneesmiddelen e.a. stoffen veel gebruikt.

Lit.: Comm. Ned. Pharm. Ed. V (II). *Hillen.*

Chloroformnarcose, → Narcose.

Chloroma, ook chloroleukaemie genaamd, is een ziekte, waarbij gezwellen aan de botten optreden en waarbij het bloed leukaemische veranderingen vertoont. De gezwellen zijn veelal aan de schedelbeenderen gelocaliseerd en hebben op doorsnede een groenachtige kleur. Het is een uitermate zeldzame ziekte. *Wyers.*

Chlorophora, een plantengeslacht van de familie der moerbei-achtigen (Moraceae), met enkele soorten, die in tropisch Amerika en West-Afrika inheemsch zijn. De Amerikaansche soorten leveren geel verfhout, de Afrikaansche timmerhout. Van belang is de Amerikaansche C. tinctoria, die in vele variëteiten Zuid-Amerika, de West-Indische eilanden en Mexico bewoont en het echte geelhout voor den handel levert. Van de Afrikaansche is C. tenuifolia de leverancier van een der beste houtsoorten, ook voor bootenbouw. Van zeer veel belang is ook C. excelsa, een groote, tot 50 meter hooge boom der West-Afr. kustlanden en Oost-Afr. bergwouden. Het gele tot bruingetinte hout is zeer vast en duurzaam en één der beste soorten dezer streken voor meubel- en timmerhout. *Bouman.*

Chlorophyl (Gr. chloros = groen, phullon = blad). In de cellen van groene plantendeelen bevinden zich groene korrels, chloroplasten genaamd (→ Cel), die vier kleurstoffen bevatten, welke bijv. uit fijn gewreven bladeren geëxtraheerd kunnen worden door middel van aceton, alcohol, aether, enz. Bij het uitschudden van een alcoholisch extract met benzol blijven twee gele kleurstoffen, carotine en xanthophyl in de alcohol achter, terwijl twee groene kleurstoffen in het benzol overgaan (→ Bladkleurstoffen). De groene kleurstoffen zijn het blauwgroene chlorophyl α $[MgN_4C_{32}H_{30}O]COOCH_3COOC_{20}H_{39}$ en het geelgroene chlorophyl β $[MgN_4C_{32}H_{28}O_2]COOCH_3COOC_{20}H_{39}$, waarvan het laatste is op te vatten als oxydatieproduct van het eerste. Beide spelen een belangrijke rol bij het koolzuurassimilatieproces (→ Assimilatie).

Volgens de hypothese van Willstätter wordt daarbij eerst CO_2 gebonden aan het Mg-atoom van het c. De CO_2-chlorophyl-verbinding wordt daarna door photo-chemische inwerking van het licht ontleed, waarbij c. en formaldehyde-peroxyde ontstaan. Het laatste wordt onder invloed van een enzym gesplitst tot O_2 en formaldehyde (HCOH), dat later tot $C_6H_{12}O_6$ gepolymeriseerd wordt. Dat ook de gele kleurstoffen een rol zouden spelen bij de koolzuur-assimilatie, is niet waarschijnlijk. Chlorophyl α en c. β komen in de chloroplasten in de verhouding 3 : 1 voor. Deze verhouding blijft ook tijdens het assimilatieproces constant.

Vooral Willstätter, daarnaast ook Stoll, Fischer, Stern, Warburg en Noack, hebben bijgedragen tot de kennis der physische en chemische eigenschappen van het c. Het is oplosbaar in alcohol, aether, chloroform, benzol, enz. In vasten toestand is het een blauwzwart microkristallijn poeder met metaalachtigen weerschijn. Een moleculaire oplossing van c. is een rood fluoresceerende vloeistof, die bij doorvallend licht groen van kleur is. In colloidale oplossing fluoresceert c. niet. Daar ook de chloroplasten der levende cel fluoresceeren, is daarin het c. waarschijnlijk in moleculair opgelosten toestand aanwezig. Men veronderstelt, dat c. opgelost is in kleine druppeltjes van een lecithine-achtig oplosmiddel met groot gezamenlijk oppervlak, welke in fijn verdeelden toestand verspreid zouden liggen in een eiwitrijke hydroide phase van de chloroplast. De groene kleur van het c. is toe te schrijven aan de absorptie van bepaalde stralen van het witte licht. Het spectrum van een verdunde, alcoholische chlorophyl-oplossing vertoont een sterke absorptieband in het rood en minder sterke banden in het blauw, indigo en violet. Het spectrum van chloroplasten en van groene bladeren vertoont dezelfde banden. De kinetische energie der geabsorbeerde stralen wordt bij het assimilatieproces omgezet in chemische energie. Belangrijke onderzoekingen van Willstätter hebben uitgewezen, dat c. een tricarbonzuur is, waarvan de eerste carboxylgroep met methylalcohol (CH_3OH) en de tweede met phytol ($C_{20}H_{39}OH$, een hoogmoleculaire alcohol) veresterd is, terwijl de derde carboxylgroep als lactam aanwezig is, verbonden met de stikstof van het molecule. Het Mg-atoom is niet aanwezig als electrolytisch afsplitsbaar ion, maar complex aan de stikstof gebonden. Willstätter onderzocht meer dan 200 verschillende planten, die alle hetzelfde c. bleken te bezitten.

Inwerking van alkaliën. Door verzeeping met alkali worden de alcoholen weggesplitst en ontstaat chlorophylline. Het chlorophylline α is $[MgN_4C_{32}H_{30}O]COOHCOOH$. Hieruit kan door wegsplitsing van de carboxylgroepen het zuurstofvrije aetiophylline, $C_{31}H_{34}N_4Mg$, verkregen worden.

Inwerking van zuren. Bij de afbraak van c. door middel van zuren ontstaan Mg-vrije verbindingen. Zoo kan uit chlorophyl ontstaan het phaeophytine α, $[N_4C_{32}H_{32}O]COOCH_3COOC_{20}H_{39}$, en uit chlorophylline α het phytochlorine e, $[N_4C_{32}H_{32}O]COOHCOOH$. Uit phytochlorine e kan door inwerking van alkaliën en uit aetiophylline door inwerking van zuren, het zoogenaamde aetiophorphyrine $C_{30}H_{34}N_4$, verkregen worden. Dit laatste is nauw verwant aan de aetiophorphyrinen, die kunnen ontstaan bij de afbraak van haemoglobine, de roode bloedkleurstof. Haemoglobine en c. bevatten beide 4 pyrrolkernen. Hun verwantschap werd het eerst vastgesteld door Hoppe-Seyler, die de overeenkomst in optische eigenschappen tusschen phyllo- en haematoporphyrinen ontdekte.

Het enzym chlorophyllase, dat door Willstätter in groene plantendeelen ontdekt werd en dat ook in chlorophyllooze plantendeelen kan voorkomen, is in staat c. hydrolytisch te splitsen, waarbij phytol vrijkomt. Geschiedt dit in aethylalcoholextract, dan treedt aethylalcohol in de plaats van het phytol en ontstaat aethylchlorophyllide, dat in kristallijnen toestand verkregen kan worden.

In de plant ontstaat c. uit protochlorophyl onder invloed van het licht.

C. komt niet alleen voor in de chloroplasten der groene deelen van hoogere planten, maar ook in de chromatophoren van bruine en roode wieren en in blauwe wieren. De kleur van de chromatophoren dezer wieren is toe te schrijven aan het voorkomen van andere kleurstoffen naast c. en de carotinoiden, bij bruine wieren phycoxanthine, bij roode wieren phyco-erythrine en bij blauwe wieren phycocyaan. Bij bruine wieren ontbreekt chlorophyl β nagenoeg geheel. C. ontbreekt bij de meeste bacteriën, bij zwammen en onder de hoogere planten bij sommige parasieten (bremraap) en saprophyten (vogelnestje). Beide laatste bezitten

bruine of roodachtige chromatophoren, waarin echter soms nog sporen van c. kunnen voorkomen.

Lit.: Benecke-Jost, Pflanzenphysiologie (I 1924;) Willstätter en Stoll, Unters. üb. Chloroph. (1913); Willstätter en Stoll, Unters. üb. die Assimilation der Kohlensäure (1918); Mayer, Unters. üb. Chlorophyllase, Planta (1930). *Melsen.*

Chlorophyllase, → Chlorophyl.

Chlorophytum, een tropisch plantengeslacht van de familie der lelieachtigen (Liliaceae), dat een 70-tal soorten telt. Vele vertegenwoordigers hebben luchtwortels, bijv. de Oost-Indische C. nepalense en de Zuid-Afrikaansche C. comosum of Sternbergianum (Phalangium), die sneeuwwit bloeit en welke beide soorten zeer geschikt zijn voor hangers (moederplant). *Bouman.*

Chloroplasten, → Cel.

Chlorose, 1° (geneesk.) een bepaald soort van bloedarmoede, die vooral bij jonge vrouwen in den ontwikkelingsleeftijd voorkomt, vroeger meer dan tegenwoordig.

2° In de plantk. noemt men c. het geheel of ten deele ontbreken van chlorophyl (= groene bladkleurstof) in plantendeelen, die normaliter groen zijn, voor zoover dit het gevolg is van bodemomstandigheden of parasitaire oorzaken. Een bekende oorzaak van c. is gebrek aan ijzer; doch ook een hoog kalkgehalte van den bodem, zuurstofgebrek, koude en beschadiging van het wortelstelsel kunnen c. veroorzaken. C. als gevolg van parasitaire oorzaken vertoont zich meestal in den vorm van gele vlekken, bijv. bij mycetogene c., welke toe te schrijven is aan de aanwezigheid van schimmels in de bladeren. Van infectieuze c. spreekt men, wanneer de gele vlekken zijn toe te schrijven aan de aanwezigheid van een besmettelijke stof, virus genaamd; zoo bijv. bij bontbladerigheid van sommige Abutilonsoorten en bij de mozaïekziekte van tabak en tomaat. Indien de gele kleur is toe te schrijven aan gebrek aan licht, spreekt men niet van c., maar van etiolement. *Melsen.*

Chlothilde of Clotilde, Heilige, koningin der Franken; * ca. 474 te Lyon, † 3 Juni 545 te Tours. Na den dood van haar vader, den Bourgondischen koning Chilperik, kwam zij te Genève aan het hof van haar oom, koning Godegisel, en werd uitgehuwelijkt aan den Frankenkoning → Clovis I, op wiens bekeering zij zooveel invloed uitoefende. Na diens dood trok zij zich terug te Tours, bij het graf van den H. Martinus, waar zij uitblonk door een heldhaftige beoefening der Christelijke naastenliefde en vele kerken en kloosters stichtte. Feestdag 3 Juni. *J. v. Rooij.*

Chlysten, een mystisch-extatische sekte, die met de Skopzen de Russische groep der zgn. „geestelijke christenen” vormt. Zij heeten Chlysten (= geeselaars) naar hun extatische godsdienstige dansen, welke met geeselingen gepaard gaan. Zelf noemen zij zich „godsmenschen”. De sekte werd ca. 1645 gesticht door een boer Danila Philippow, die zich als „God de Vader” liet vereeren en zijn medehelper Iwan Suslow en diens moeder Irina Nesterowa tot zijn zoon „Christus” en „Moeder Gods” uitriep. Sedert 1750 had elke gemeente haar eigen Christus en haar eigen Moeder Gods. Niettegenstaande hevige vervolgingen nam het aantal leden sterk toe. Tegenwoordig is de sekte over geheel Rusland verspreid. Daar het een geheime sekte is, zijn geen cijfers omtrent het aantal gemeenten en leden bekend. Ofschoon de met een sterke uitwaseming der huid gepaard gaande dans door hen voor doop gehouden wordt, laten de Chlysten hun kinderen toch doopen in de Orthodoxe Kerk, om zoo het lidmaatschap geheim te houden. Hun leer is voornamelijk gebaseerd op de leer van de aanwezigheid van den geest Gods in elk der leden.

De Chlysten vormen een typische Russische sekte. Het hevige verlangen van dit volk naar verlossing en vergeving der zonden vormt den grondslag van hun dwalingen. Rusland kent nog een aantal andere sekten, voornamelijk na 1800 ontstaan, die alle in meer of minder nauw verband staan met de sekte der Chlysten.

Lit.: J. Gehring, Die Sekten der russ. Kirche (1898, 1001-1897). *J. v. Rooij.*

Chmel, Jos., Augustijner kanunnik van St. Florian, bekend Oostenrijksch geschiedvorscher; † 1858.

Chmelow, Iwan, jong-Russisch romanschrijver van het → surréalisme, wiens productie geregeld dadelijk in het Fransch wordt vertaald. Zijn rijk symbolistisch werk Onuitputtelijke Kelk (1930) maakte grooten opgang.

Hoofdwerken: Le soleil de la mort (1925); Garçon! .... (1925).

Chmielnicki, Bogdan, Kozakken-hetman; * 1593, † 1657; zoon van een Poolschen edelman, stelde zich aan het hoofd van een Kozakkenopstand in de Oekraine tegen het Poolsche gezag; zocht daarbij den steun van den Russischen tsaar Alexeï, waarvan het gevolg werd, dat Rusland in 1658 de Oekraine behield.

Lit.: Kostomarow, Bogdan Chmielnicki (1884). *v. Gorkom.*

Chmielowskij, Piotr, Poolsch geschiedschrijver van de letterkunde; * 1848 te Zawadynce, † 1904 te Lemberg, waar C. hoogleeraar was. Zijn 6-deelige Historja literatury polskiej (Warschau 1900 vlg.) is de eerste synthese in grooten stijl van de Poolsche letterkundige ontwikkeling. *Baur.*

Chnef, → Chnoem.

Chnoem (Chnoebis, Chnef), Egypt. godheid, voorgesteld als een ram of met den kop daarvan. Hij werd op vele plaatsen vereerd als „schepper van menschen en goden”, doch vooral op het eiland Elefantine, waar hij bijzonder werd beschouwd als de god van den cataract. Hij werd met vele andere goden vereenzelvigd. *Simons.*

Chnoem.

Choai, choës, kannenfeest, → Anthesteriën.

Choana, opening van het achterste gedeelte van den inwendigen neus, waardoor iedere neushelft met de neuskeelholte in verbinding staat. → Neus.

Choaspes, Grieksche naam van een rivier in Elam, waaraan de hoofdstad Soesa lag. Thans Kercha. Babyl.-Assyrisch: Oeknoe. Het water der C. was oudtijds om zijn smaak beroemd.

Chobar (Chebar), „rivier” in N.-Babylonië,

waarbij vele Joodsche ballingen woonden (Ez. 1.1 e.a.), waarschijnlijk het Euphraatkanaal, dat op een oud-Perzisch kleitafeltje de Nahr Kabari genoemd wordt. Niet te verwarren met de rivier Chaboer, Habor of Chaboras.

Chocano, José Santos, Peruaansch dichter; * 1875 te Lima; 20 jaar oud gevangen en verbannen wegens revolutionnaire ideeën (Iras santas, 1894). In de dichterlijke bewerkingen van historie en traditie wil hij, nieuw-romanticus, profeet van zijn land zijn (Alma América, 1908).

Lit.: A. González Blanco, Escritores representativos de América (1917).

Choc colloïdo-clasique (geneesk.) is door Widal en zijn medewerkers gevonden. Bij bepaalde leveraandoeningen vindt men, dat, wanneer de patiënten op de nuchtere maag 200 cm³ melk drinken, er in het bloed typische veranderingen ontstaan in de eiwitsamenstelling en in het aantal witte bloedlichaampjes; daarbij daalt de bloeddruk. Deze veranderingen zou men dus kunnen gebruiken, om er die leveraandoeningen mee te diagnosticeeren. Het is echter gebleken, dat ook wel bij andere aandoeningen deze „choc” gevonden wordt, en groote beteekenis voor het stellen van een diagnose kan er niet aan worden toegekend. *Wyers.*

Chochilaich, vorst der Denen, deed 515 een inval in de Nederlanden tot bij Kleef. In de Beowulfsage heet hij Hygelac. Hij werd verdreven door Theodorik I van Austrasië.

Chocho, Noordelijke stam van de Otomi-Manguegroep. → Indianen van Middel-Amerika.

Chocholoesjek, Prokop, Tsjechisch schrijver van Boheemsche novellen en historische romans; * 1819, † 1864. Bracht als journalist een deel van zijn leven in politieke ballingschap door.

Hoofdwerken: Het hof van Koning Waeslaw; De Tempeliers in Boheme; De Montenegrijnen; Kosowo; Jirina (1847).

Chocolade is een mengsel van → cacaomassa met suiker, cacaoboter en allerlei aromatische stoffen, bijv. vanille; voor de bereiding van melkchocolade wordt tevens volle-melkpoeder toegevoegd. Het mengen van de bestanddeelen geschiedt met de meeste zorg in een vooraf op 30° à 40° verwarmden koldermolen, daarna tusschen walsen, om ten slotte in een persmachine van de bij het mengen opgenomen lucht bevrijd te worden. De chocolade wordt nu in stukken van bepaald gewicht verdeeld en in vormen gebracht, die op schuddende tafels zijn opgesteld, waardoor de vormen geheel met chocolade gevuld worden. Om het uitkristalliseeren der cacaoboter te voorkomen, moet de c. snel afgekoeld worden, gewoonlijk met behulp van koelmachines. Het cacao- en chocoladebesluit eischt voor c. een gehalte van cacaobestanddeelen van 32%, voor melkchocolade van 25%, terwijl het gehalte aan droge melkbestanddeelen daarvan ten minste 12½% moet bedragen.

Lit.: P. Zipperer, Die Schokoladenfabrikation (⁴1924); A. W. Knapp, Cocoa and chocolate industry (²1930); Luhmann-Finck, Kakao und Schokolade (²1927). *Bosch.*

Choctaw, stam van → Indianen van Noord-Amerika, Zuid-Ooster gebied; vroeger vnl. in den staat Mississippi, sinds 1832 in den staat Oklahoma.

Choderlos de Laclos, → Laclos.

Chodorlahomor (Kedorlaomer), koning van Elam, die ten tijde van Abraham met drie vazallen een inval deed in Canaän (Gen. 14. 1—16). De naam van dezen koning is nog niet in de oude teksten gevonden, maar hij is zeker van Elamietischen oorsprong, Kedorlaomer beteekent immers „dienaar van (de Elamietische godin) Lagamar”. Hij moet een der eerste opvolgers van Koedoer-Maboeg geweest zijn, die Babylonië onderwierp en zich „heer van het Westen” noemde. Hij was een tijdgenoot van den beroemden Hammoerapi, koning van Babylon, die in het begin zijner regeering nog aan Elam onderworpen was en in het verhaal van Genesis als vazal van C. optreedt.

Lit.: P. Heinisch, Das Buch Genesis (1930, 215-220). *Keulers.*

Chodowiecki, Daniel Nicolaus, Duitsch schilder; * 1726 te Danzig, † 1801 te Berlijn; begon als versieringskunstenaar van snuifdoosjes, heeft zich weten op te werken tot een zeer geliefd illustrator van bekende Duitsche boekwerken: van Lessing's Mina van Barnheim, Goethe's Lijden van den jongen Werther, Herman en Dorothea, enz. Hij heeft een onbevangen oog voor de werkelijkheid des levens; geeft er een trouwe weerspiegeling van. Schetst op waardige wijze het burgerlijk milieu van zijn tijd; ontstijgen er aan, er bovenuit groeien doet hij niet. Zoo is zijn werk, een zeer groot aantal etsen en teekeningen, een blijvend document van historische waarde voor den begintijd der burgerlijke cultuur van de 19e eeuw. Hij was vaste medewerker van den Göttinger Taschen Kalender en stierf in 1801 als directeur van de Berlijnsche academie.

Afbeelding uit den Göttinger Taschen Kalender.

Werk: vnl etsen, een 2 075 tal voorstellingen op 978 platen. — Lit.: Engelmann, Dan. C. sämtl. Kupferst. (Leipzig 1857); Paul Landau, C. Illustrationen zu deutschen Klassiken (Berlijn 1914). *Haesaert.*

Chodzko, 1° Alexander, Poolsch balladendichter en philoloog, uit het gevolg van Mickiewitsj. Hoogleeraar in de Slavistiek te Parijs. * 1804 te Krzywitsje, † 20 Dec. 1891 te Juvisy.

Hoofdwerk: Verzamelde Gedichten (1836), benevens tallooze Fr. en Eng. werken over Slavistiek.

2° Ignacy, Poolsch prozaschrijver uit den groep der Sarmatische patriotten. Het korte, legendenachtige verhaal in den Slavischen volkstoon beoefende hij meesterlijk. * 1791, † 1861.

Hoofdwerken: Litauwsche Beelden; Litauwsche Sagen; Memoiren van een kloosterbroeder. — Lit.: Sirokokomna, I. C. (Wilna 1862). *Baur.*

Choeboer, naam van mythologische rivier, welke, volgens de leer der Babyloniërs, de gestorvene moest

oversteken, om de onderwereld binnen te gaan.

Choefoe, → Cheops.

Choëphoren (Gr., = die plengoffers brengen), de titel van een stuk van Aeschylus, waarin het plengoffer van Electra aan Agamemnon leidt tot de erkenning van Orestes en Electra en tot wraakneming op Clytaemnestra en Aegisthus.

Choerasan, → Khorasan.

Choerilus van Athene, Primitief tragicus, die de eerste maal in 524—'20 v. Chr. optrad. Pratinas en ook nog Aeschylus had hij als mededingers.

Choerilus van Iasus (Carië), episch dichter der Alexandrijnsche periode, die een (verloren) epos vol overdreven lof wijdde aan Alexander den Grooten.

Choerilus van Samos, Oud-Grieksch dichter uit de 5e eeuw v. Chr., schreef onder inspiratie van Herodotus een (verloren) epos, de Perseïs, gewijd aan de invallen der Perzen in Griekenland en, in verband daarmede, aan den lof van Athene. Stierf aan het hof van Archelaus van Macedonië. *V. Pottelbergh.*

Choetba (Arab.), Mohammedaansche preek bij het begin van den Vrijdagdienst in de moskee, door den chatib (prediker) staande vanaf de minbar (kansel) gehouden. Bestaat hoofdzakelijk uit een lofprijzing van Allah en een opwekking tot vroomheid en wordt nog, ook in niet-Arabische landen, in het Arabisch uitgesproken, al is streven naar verandering op dit punt merkbaar. *Zoetmulder.*

Choiseul, Gilbert de, bisschop van Doornik, 1671—1689. † 31 Dec. 1689.

Choisy, François Auguste, Fransch architect en ingenieur; * 1841 te Vitry-le-François. C. was werkzaam als hoofdingenieur en als professor aan de Ecole des ponts et chausées. Hij schreef vsch. belangrijke werken op architectonisch gebied, o.a. l'Art de bâtir chez les Romains; l'Art de bâtir chez les Byzantins; l'Asie mineure et les Turcs; l'Histoire de l'Architecture. *Thunnissen.*

Choisy-le-Roi, stad in het Fr. dept. Seine, ten Z. van Parijs; 27 584 inw. (1931); villastad; zeepindustrie. Ruïne van een kasteel, door Mansard gebouwd.

Chokier, gem. ten Z.W. van Luik, op den linker oever van de Maas; opp. 158 ha; 950 inw.; steengroeven, kalkovens; hoogst belangwekkende kerk met rijke versiering; kasteel van C.; oude heerlijkheid; belangrijke palaeontologische vindplaats (Quartair).

Chol, stamgroep van de Maja's, → Indianen van Middel-Amerika.

Cholangitis, ontsteking van de galgangen.

Cholecystitis, ontsteking van de galblaas.

Choledochus, Ductus, → Galgang.

Cholelithiasis, galsteen-ziekte. De galsteenen ontstaan in de galblaas of in de groote galwegen en bestaan uit wisselende hoeveelheden cholesterine, kalkzouten en bilirubine (galkleurstof). Soms vindt men één enkelen steen, die dan tot kippenei groot kan zijn; meestal echter vindt men er verschillende en soms een zeer groot aantal, tot duizenden toe. Vrouwen hebben veel vaker galsteenen dan mannen, vooral wanneer ze vaak zwanger zijn geweest.

De oorzaken van het ontstaan van galsteenen zijn niet volledig bekend. Men neemt aan, dat galstuwing, ontsteking van de galblaas en verhoogd cholesterinegehalte van het bloed daartoe aanleiding kunnen geven.

Vele menschen hebben van hun galsteenen nooit eenigen last. Vaak echter geven ze klachten, die ten deele berusten op de ontsteking, die ze in de galblaas of in de galgangen veroorzaken of onderhouden, ten deele op de verschijnselen, die ontstaan, wanneer een steen in de galgangen terecht is gekomen en deze min of meer afsluiten. Er kan dan galstuwing ontstaan met als gevolg icterus (geelzucht), terwijl de pogingen, die de galgangen doen om den steen er uit te verwijderen, de zeer pijnlijke galsteenkolieken veroorzaken. *Wyers.*

Cholera asiatica is een infectieziekte. De verschijnselen van de ernstige ziekte (de helft der aangetasten sterft) bestaan uit braken en sterke diarrhee. Ze wordt veroorzaakt door de door R. Koch ontdekte cholera-vibrio. De infectie kan plaats vinden, wanneer cholera-kiemen in het maagdarmkanaal komen. Door het maagzuur worden de cholera-vibrionen gedood. De ziekte treedt dan ook slechts op, wanneer het maagdarmkanaal niet normaal functionneert; kleine dieetfouten zijn dikwijls al voldoende om deze natuurlijke barrière te breken. Door onhygiënische behandeling van de uitwerpselen, waarin de cholera-kiemen voorkomen, kan infectie optreden. Zoo kan het drinkwater besmet worden, vooral als dit uit slooten of putten, dus kleine reservoirs, wordt gebruikt. Voortdurend heerscht de cholera in het stroomgebied van den Ganges in Voor-Indië. Vandaar breidde de ziekte zich nu en dan in groote epidemieën uit. Vooral de oorlogen hebben de cholera verspreid. Van 1826—1837 heerschte een groote epidemie in Rusland en werd ten gevolge van den Poolschen oorlog over heel Europa verspreid. In den Krimoorlog werd de cholera door Fransche troepen overgebracht; 16 000 soldaten stierven er aan. Ook Nederland kreeg verschillende malen zijn deel; in 1848 eischte de cholera ong. 20 000 slachtoffers; na 1873 zijn slechts af en toe enkele gevallen hier waargenomen. In de beschaafde landen is de cholera voor een goed deel verdwenen door de verbeterde hygiënische omstandigheden: betere drinkwatervoorziening; opsporing en afzondering van cholera-lijders. Personen, die naar landen gaan, waar cholera nog veel voorkomt (Engelsch-Indië), kunnen zich tegen de ernstige choleraziekte beschutten door zich te laten inspuiten met gedoode cholerakiemen. Deze inspuiting, die gedurende $^1/_2$—1 jaar beschut, moet na dien tijd worden herhaald. *v. Balen.*

Cholera infantum, → Zuigelingenvoeding.

Cholera nostras, naam, gegeven aan maagdarmaandoeningen van verschillende oorzaak, die door de hevigheid hunner verschijnselen op cholera gelijken. Het voortdurend braken en de diarrhee verzwakken het lichaam. Het bewerkt een ernstig verlies van vocht en voor het lichaam noodzakelijke stoffen. Het ingebrachte voedsel, voor zoover het niet weer wordt uitgebraakt, passeert den darm met groote snelheid. Daardoor en mede door de ontsteking der darmen heeft de voedselvertering onvoldoende plaats. Is de stoornis ontstaan door het gebruik van bedorven voedsel, dan zal men trachten dit zoo snel mogelijk uit maag en darmen te verwijderen, terwijl daarna den darmen rust wordt gegeven door dieet en bedrust. Eventueel worden medicamenten toegevoegd, en zoo noodig wordt het vochtverlies door rectale of onderhuidsche toediening van vocht aangevuld. *v. Balen.*

Cholera-vibrio. Het micro-organisme, dat de cholera veroorzaakt, heeft ongeveer den vorm van een komma en behoort tot de groep der vibrionen, die alle den vorm hebben van een deel van een schroefwinding. Aan een zijde heeft deze vibrio een zweepdraad, waarmee hij zich snel kan voortbewegen. Hij is betrekkelijk gemakkelijk te kweeken op allerlei voedingsbodems en heeft maar een geringe weerstands-

kracht, bijv. door een 1/2% oplossing van een phenol wordt hij in 5—10 minuten gedood. De ziekte wordt in hoofdzaak overgebracht door het drinkwater, dat op de een of andere wijze verontreinigd is met faeces van choleralijders. *Wyers.*

Cholerisch temperament, → Temperament.

Cholesteatoom, een ophooping van epitheelcellen in het middenoor bij chronische middenoorontsteking. Deze cellen zijn van de gehoorgang uit door een opening in het trommelvlies naar binnen gegroeid. → Middenoorontsteking.

Cholesterine, aromatische tertiaire alcohol van de samenstelling $C_2H_{44}O$, bestanddeel van alle dierlijke oliën en vetten (0,1—0,5%).

Choliambus (< Gr. cholos = lam, en → jambe) of h i n k j a m b e is in de Klass. metriek een versregel, bestaande uit jamben, behalve dat de laatste voet een trochee is: ◡ | — | ◡ — | ◡ — | ◡ — | ◡ — | — ◡. De c. werd het eerst toegepast door Hipponax, 6e eeuw voor Chr., in satirische gedichten. *v. d. Eerenbeemt.*

Cholmondeley, M a r y, Eng. schrijfster van sociale romans, waarin de karakters en verhoudingen, van een al te liberaal en niet steeds aanvaardbaar inzicht uit, toch wel levendig en niet zonder humor worden weergegeven.

W e r k e n: o.m. Diana Tempest (1893); Moth and Rust (1902); Prisoners (1906); The Lowest Rung (1908).

Choloepus, → Luiaard.

Cholon, stad in Fransch Achter-Indië, → Saigon.

Cholula, stad in den Mexicaanschen staat Puebla in een vruchtbare vlakte (19° 2′ N., 98° 14′ W.); 9 800 inw. In den vóór-Spaanschen tijd speelde C. een hoofdrol in Mexico als hoofdplaats van een half onafhankelijken staat; was een bloeiende industrie- en handelsplaats. Haar rol is overgenomen doorPuebla.

Van de groote, uit leemen tichels opgetrokken tempelpyramide is nog slechts een ruwe heuvel over.

L i t.: Joyce, Mexican Archeology (²1920); id., Maya and Mexican art (1927).

Chomer, Hebreeuwsch woord. De Vulgaat vertaalt het gewoonlijk door corus, de Septuaginta door koris. Het is een maat om droge waren te wegen, en wel de grootste bij de Israëlieten in gebruik.

Chomiakow, A l e x e j S t e p a n o w i t s j, Russisch theoloog en dichter, aanvoerder van de Slavofielen; * 1804 te Moskou, † 1860 aldaar. Hoofdthema van zijn lyrische en dramatische poëzie, die volop romantisch klinkt, is het nationale en het orthodox-godsdienstige. *Baur.*

H o o f d w e r k e n: Drama's: Jermak (1833); Pseudo-Dmitrij (1833); Lyrische gedichten (1844). — U i t g. door J. Samarin, Verzamelde werken (Moskou ²1880). — L i t.: Brodskij (Russisch, 1910); Berdjajew (Russisch, 1912)

Chondrieten, een soort steenmeteorieten (→ Meteorieten), gekenmerkt door het bevatten van talrijke gekristalliseerde bolletjes (chondren).

Chondrine is de lijmerige substantie, die als tusschencelstof in kraakbeen wordt aangetroffen. Door koken kan c. uit kraakbeen gewonnen worden.

Chondriosomen of m i t o c h o n d r i ë n zijn kleine korrelvormige of staafvormige lichaampjes, die zich in het protoplasma van de cel onderscheiden door hun vermogen, om sommige kleurstoffen te binden. Of hun zelfstandigheid inderdaad groot is en of zij zich werkelijk door deeling kunnen vermenigvuldigen, zooals sommigen beweren, valt zeer te betwijfelen, daar het niet uitgesloten is, dat deze lichaampjes, in plaats van bestanddeelen van het protoplasma, eenvoudig een product zouden zijn van protoplasmatische reacties. *Dumon.*

Chondrodystrophie, → Achondroplasie.

Chondrostei (< Gr. chondros = kern, osteon = been), orde, behoorend bij de onderklasse der → Ganoidei. Zie verder → Steurachtigen.

Chondrus, → Iersch mos.

Chonenias, een leviet ten tijde van David (1 Par. 15. 22, 27; 26. 29).

Chonoliet, geïnjiceerd → intrusielichaam van grilligen, onregelmatigen vorm.

Chonos, naam van een Z. Amer. Indianenstam „de Tschono".

Chonos-archipel, eilandengroep langs de kust van Z. Chili, behoorende tot de prov. Chiloë.

Chonsoe (C h e n s o e), een van de Egypt. namen voor den maangod, waaronder hij te Thebe werd vereerd. Ramses III begon den bouw van een tempel te zijner eer in Karnak, die eerst door Ramses XII werd voltooid.

Chontal, Maja-stam, → Indianen van Middel-Amerika.

Chop, M a x, Duitsch schrijver over muziek; * 17 Mei 1862, † 21 Dec. 1929 te Berlijn. Schreef biographieën van August Bungert (1916), Frederic Delius (1907), Verdi (1913) en E. N. von Reznicek (1923), bekende analysen van werken van Liszt en Wagner, een Führer durch die Operamusik (1912), en Erläuterungen en Meisterwerken der Tonkunst (Reclams Univ. Bibl.). Was sedert 1920 redacteur van de Signale für die musikalische Welt, en heeft ook als componist, o.a. van 3 pianoconcerten, orkestmuziek, pianostukken en liederen, de aandacht getrokken. *Reeser.*

Chopin, F r é d é r i c F r a n ç o i s, beroemd componist; * 1810 te Zelazowa-Wola bij Warschau uit Fransch-Poolsche ouders, † 17 Oct. 1849 te Parijs. Reeds vroeg toonde hij muzikalen aanleg, ontving klavieronderricht van Zywny en kwam in 1821 onder leiding van Joseph Elsner, bij wien hij zich vooral toelegde op compositie. In 1827 te Warschau pianist; twee jaar later eerste concert te Weenen. 1 Nov. 1830 verliet hij Polen voorgoed en ging naar Weenen,

F. F. Chopin.

waar hij minder succes had dan de eerste maal. Hij besloot zich te Parijs te vestigen en leerde hier Liszt, Berlioz, Heine, Balzac, Ernst, Meyerbeer, Bellini en Heller kennen. C. bezat niet de macht de groote massa met zijn spel te boeien; daardoor had hij over het algemeen geen groot succes. Door toedoen van prins Radziwill werd hij echter in de salons der vooraanstaande families geïntroduceerd, waar men hem bewonderde. In 1836 leerde hij door Liszt de toen reeds bekende schrijfster Aurore Dudevant (George Sand) kennen. In 1838 moest hij door voortdurende ziekte een milder klimaat opzoeken en vertrok naar Majorca, in gezelschap van George Sand. Deze verliet hem echter in de laatste jaren van zijn leven. Voorjaar 1848 trad een

lichte verbetering in zijn toestand; hij bezocht Engeland en Schotland en gaf concerten te Londen, waarmede een van zijn groote wenschen in vervulling ging. Daarna was hij echter geheel uitgeput en keerde na enkele maanden terug naar Parijs, waar hij spoedig stierf. Op zijn verzoek werd bij de uitvaart het Requiem van Mozart gezongen en de bekende, door hem zelf gecomponeerde treurmarsch gespeeld. Hij werd begraven op Père Lachaise.

Als componist is Chopin de grondlegger van een geheel nieuw genre, een nieuwen klavierstijl, waarop vooral Liszt heeft voortgebouwd. In de meeste zijner werken treft men ongewone harmonie en rhythme, geïnspireerd op Poolsche nationale wijzen. Zijn muziek heeft een zeer romantisch karakter, uiterst fijngevoelig, zonder sentimenteel te zijn, temperamentvol. Als bijzonderheid van C.'s klaviertechniek moet nog worden gewezen op de groote accoordbrekingen en sterke toepassing van chromatiek. Tot zijn navolgers behooren hoofdzakelijk Skrjabin, Rachmaninow.

W e r k e n: voor klavier en orkest: o.a. concerten, sonaten, balladen, fantasieën, polonaisen, mazurka's, préludes, nocturnen, walsen, impromptu's, scherzi, treurmarsch, concertétudes. Daarnaast Poolsche liederen. — L i t.: Fr. Liszt, Chopin ([4]1924); H. Leichtentritt, F. C. (1905); J. Schucht, Fr. C. und seine Werke; N. Janotha, Chopins gröszere Werke (1898); Henri Bidou, C. (1926); Seweryn Barbag, Ueber die Lieder von Fr. C. (1927); dr. Schallenberg, Studiën over Fr. C. (1929); Guy de Pourtalès, C. ou le poète (1932). *Piscaer.*

Choquet, F r a n c i s c u s H y a c i n t h u s, Belg. Dominicaan, theologant en historicus; * te Rijsel, † 6 Februari 1645 te Antwerpen.

W e r k e n: De origine gratiae sanctificantis (Douai 1628); Sancti Belgi Ordinis Praedicatorum (Douai 1618). — L i t.: Scriptores Ordinis (II, 542 vlg.); B. de Jonghe, Belgium Dominicanum (Brussel 1719, 230 vlg.)

Choraalzang, → Koraalzang.

Chorasan, N.O. deel van Perzië; in de 9e eeuw een onafhankelijk Mohammedaansch rijk, in 1059 door de Seldsjoeken, ca. 1190 door de Chowaresmiërs veroverd. Thans tot Perzië behoorend; hoofdstad Mesjhed.

Chorda, → Catgut.

Chordaal (w i s k.), → Machtlijn.

Chorda dorsalis of notochorda wordt tijdens het embryonale stadium bij alle gewervelde dieren aangetroffen. Het is een elastische staaf, die volgens de lengteas van het lichaam verloopt tusschen darm en ruggemerg ter plaatse, waar later de wervelzuil optreedt. Het chordaweefsel bestaat uit groote blaasvormige cellen, die door opname van vloeistof in hun vacuolen aan de c. een groote stevigheid geven, welke bovendien nog wordt versterkt, doordat de cellen binnen een stevige bindweefselscheede (chordascheede) liggen samengeperst. Bij het lancetvischje en de rondbekken blijft de c. ook tijdens het volwassen stadium geheel behouden; bij de overige gewervelde dieren wordt zij tijdens den aanleg van de wervellichamen geheel of gedeeltelijk verdrongen. Bij visschen worden rondom de c. been- of kraakbeenringen afgezet, zoodat zij ten slotte rozenkransvormig ingesnoerd wordt; bij hoogere gewervelde dieren verdwijnt de c. geheel. Ook bij de ongewervelde tunicaten komt, althans in embryonalen toestand, een c. voor. *Willems.*

Chordata zijn dieren, die óf gedurende hun geheele leven óf alleen in embryonalen toestand een zgn. chorda dorsalis of r u g g e s t r e n g bezitten, waaruit zich later bij de laatste de wervelzuil ontwikkelt. Boven de chorda wordt het ruggemerg aangelegd. Tot de eerste behooren de m a n t e l d i e r e n (→ Tunicata) en het l a n c e t v i s c h j e (Amphioxus), tot de laatste de w e r v e l d i e r e n (Vertebrata). *Keer.*

Chorda Tympani, zenuwtakje in de trommelholte, dat smaakvezels bevat. → Oor.

Chorda Vocalis, plooi in het → strottenhoofd, bestaande uit spierweefsel en bekleed met slijmvlies. Dient voor het spreken en zingen. → Stemband.

Chordoma, bepaald soort gezwel, meestal voorkomende in de buurt van het staartbeen of aan de onderzijde van den schedel.

Chordometer, Ned. snarenmeter, klein instrument, waarmee de sterkte van snaren wordt gemeten en berekend.

Chorea (rondedans, reidans) beteekent zooveel als een danslied, vooral de Allemande (Chorea germanica bij M. Reymann, 1598) of de Pavane (B. de Drusina, 1556). De benaming komt het eerst voor bij Johannes de Grocheo (circa 1300) en Robert de Handlo (1326). → Chorea-dans.

In de g e n e e s k u n d e verstaat men onder C., genaamd naar de chorea Sancti Viti of St. Vitus-dans, een psychische infectie, welke van het begin der 13e eeuw (o.a. Rattenvanger van Hameln, 1259) tot in de 16e eeuw vooral in West-Duitschland woedde. Door de lijders werd St. Vitus (Sint Veit) ter genezing aangeroepen. Later onderscheidde men de c h o r e a m a j o r, waartoe bovengenoemde hysterische danswoede wordt gerekend, en de c h o r e a m i n o r, welke door den Engelschen geneesheer Sydenham voor het eerst nauwkeurig werd beschreven, en die met de chorea major slechts den naam gemeen heeft. Bij de chorea minor treden onwillekeurige, snelle, ongecoördineerde bewegingen in verschillende spieren of spiergroepen op, welke tijdens den slaap verminderen of ophouden, doch onder invloed van een affect toenemen. De ziekte treedt vooral op bij kinderen en vrouwen, zij gaat dikwijls gepaard met lichte psychische stoornissen en somtijds met een ontsteking van het hart en de gewrichten. De verwekker is, ondanks vele onderzoekingen, niet bekend. Choreatische bewegingen kunnen optreden bij verschillende aandoeningen der hersenen, o.a. ontsteking, bloeding, degeneratie. *Koenen.*

Choreb, → Abacus.

Choregie, in het Oude Athene een bijzondere belasting of „leitourgia", die hierin bestond, dat de rijkste burgers om de beurt, als c h o r e e g (= koorleider), de kosten der uitrusting van het koor voor de dramatische, later ook voor de comische wedstrijden moesten dragen. Deze instelling bestond ook in Delos, Boeotië, Samos, enz. *V. Pottelbergh.*

Choreographie (Gr., letterlijk dansschrift), algemeene benaming voor de technische aanduiding van danspassen met teekens. Onder deze teekens zijn vele gewone letters, die boven de noten der muziek worden aangebracht. Belangrijk voor de kennis der c. is de facsimile-uitgave van de „Basses dances de Marguerite d'Autriche", in 1912 gepubliceerd door E. Closson te Brussel. *H. Andriessen*

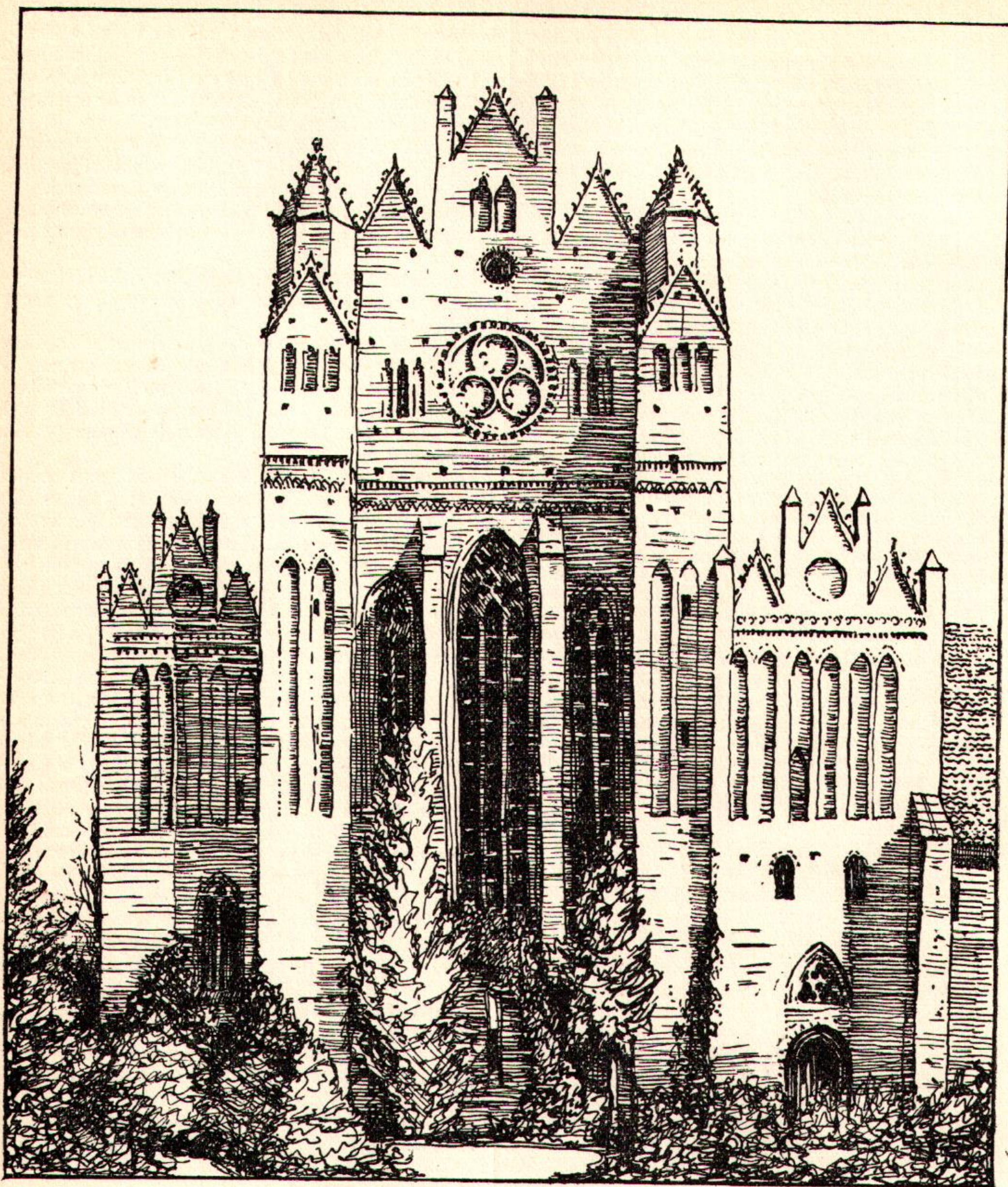
Choreomanie, → Danswoede; → Chorisantes.

Chorepiscopus, choorbisschop, → Koorbisschop.

Choreus (< Gr. choros = dans), een andere naam voor → trochee.

Choreutai, de zangers en dansers, die in de Oud-Grieksche tooneelopvoeringen het koor vormden; enkelvoud: choreutès.

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Chorin. Westgevel van de kloosterkerk.

Choriambus (choreus + jambe), een versvoet, samengesteld uit een → trochee en een → jambe: —⏑⏑—.

Choricius van Gaza, Grieksch redenaar uit het begin van de 6e eeuw, leerling van Procopius; Christen, maar in levensbeschouwing en wijze van uitdrukking een heiden. Zijn redevoeringen zijn rijk aan citaten uit de Klassieken. *Davids.*

Chorin (Brandenburg), voormalig klooster der Cisterciënsers, 1258 gesticht op een eiland in het Parsteiner meer, 1273 overgebracht naar C. De kloosterkerk, een driebeukige baksteenen kruisbasiliek, binnen 67,7 m lang, in 1334 gewijd, is „het belangrijkste en edelste werk der vroege Gotiek in het gebied van de Noord-Duitsche baksteen-architectuur" (Dehio). Vooral de Westgevel is een meesterwerk van baksteenbouw. De kerk is gedeeltelijk ruïne, evenals het klooster, waarvan alleen de Oost- en Westvleugels vrij goed bewaard bleven. Ten Z.W. van het klooster de ruïne van een granietsteenen kapel.

Lit.: G. Dehio, Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler (II, Nordostdeutschland, Berlijn 1906, 78-79); R. Hamann, Deutsche und Französische Kunst im Mittelalter (IIMarburg a. Lahn 1923, 91-96). *F. Vermeulen.*

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke onder men K of H.

Chorion, een der vruchtvliezen, dat zich ontwikkelt uit trophoblast en mesoblast. Aanvankelijk bestaat het uit een complex van chorionvlokken, waarvan een deel tot placenta (moederkoek) wordt. Het resteerende gedeelte vormt het buitenste vruchtvlies van den vruchtzak, waarin de vrucht te midden van vruchtwater zich bevindt. *A. v. Rooy.*

Chorionepithelioma, kwaadaardig gezwel, met sterk agressieve eigenschappen en snelle algemeene uitzaaiing, dat bijna altijd uitgaat van het bedekkende epitheel van chorionvlokken, dus samenhangend met zwangerschap. Een enkele maal gaat het uit van het zgn. teratomen van de testis of het ovarium, maar dat behoort tot de zeer groote uitzonderingen. In het tumorweefsel herkent men de twee vormen van epitheel, die de chorionvlokken bekleeden, nl. syncytium en Langhans'sche cellaag. Vooral na een mola-zwangerschap komt in een aantal gevallen (ongeveer 6%) een kwaadaardige degeneratie van het chorionvlokken-epitheel voor. Van alle gevallen van chorionepithelioma is ongeveer 35—40% opgetreden na een mola-zwangerschap. De rest na gewone graviditeit of na abortus. *Wyers.*

Chorionvlok, vlokvormig uitgroeisel uit de oppervlakte van een bevruchte eicel, dat ontstaat uit trophoblast en mesoblast. De kern bestaat uit losmazig bindweefsel, waarin zich bloedvaten bevinden. De buitenwand wordt gevormd door twee lagen cellen, een diepere laag gevormd door de cellen van Langhans (→ Cellaag van Langhans), de buitenste laag door syncytiumcellen. Uit een complex van chorionvlokken wordt de placenta (moederkoek) opgebouwd. De chorionvlokken brengen bij zwangerschap het contact tot stand van het zwangerschapsproduct met de moederlijke circulatie, met dien verstande, dat deze vlokken omspoeld worden door moederlijk bloed. De stofwisseling tusschen zwangerschapsproduct en moederlijk organisme vindt door middel van de chorionvlokken plaats. *A. v. Rooy.*

Choripetalen, → Archichlamideae.

Chorisantes, ook Dansatores (= dansers), een middeleeuwsche sekte, wier leden uit ziekelijke dweepzucht door langdurige en wilde dansen visioenen en een soort godsdienstige begeestering trachtten te verwekken. In het jaar 1374 traden zij op in het Neder-Rijngebied en in de Nederlanden, maar werden aanstonds streng vervolgd. Daar men de danswoede voor een soort bezetenheid hield, paste men ook het exorcisme op hen toe.

L i t. : J. F. Hecker, Die Tanzwut, eine Volkskrankheit im M.A. (Berlijn 1832) ; Die groszen Volkskrankheiten des M.A. (Berlijn 1865) ; P. Fredericq, De secten der geeselaars en der dansers (Brussel 1897). *J. v. Rooij.*

Chorizema, een plantengeslacht van de familie der p e u l g e w a s s e n (Leguminosae), behoorende tot de onderfamilie der vlinderbloemigen (Papilionoideae); het is inheemsch in Australië, heeft één vermeldenswaardige soort, C. ilicifolium. Deze plant heeft bladeren met stekelige randen en helder oranje tot rood getinte bloemen. *Bouman.*

C-horizon, → Grondprofiel.

Chorizonten (Gr., = scheiders), een Alexandrijnsche philologenschool uit de 2e eeuw v. Chr., die de toen algemeen erkende opvatting bestreed, dat Homerus, buiten de Ilias, ook de Odyssea heeft gedicht. Bekend met name zijn Xenon en Hellanicus.

Choroïdea, → Vaatvlies.

Choron, A l e x a n d r e E t i e n n e, Fransch muziektheorectius; * 21 Oct. 1772 te Caen, † 29 Jan. 1834 te Parijs. Kreeg in 1811 van de regeering opdracht, de kerkkoren te reorganiseeren, werd in 1816 directeur van de Grand Opéra en richtte in 1817 de Institution royale de musique classique et religieuse op, die onder zijn leiding weldra tot grooten bloei kwam, doch in 1830 tijdens de Juli-revolutie moest ophouden te bestaan. Zijn plan, om daarna in heel Frankrijk de koren weer in kerken en scholen te doen invoeren, mislukte.

W e r k e n : o.a. Dictionnaire historique des musiciens (2 dln. 1810—'11) ; Principes de composition des écoles d'Italie (3 dln. [2]1816) ; Méthode concertante de plain-chant et de contrepoint ecclésiastique (1819) ; vsch. muziektheor. boeken, deels vertaald, en een onvoltooid gebleven Encyclopédie Musicale (8 dln. 1816—'38). — L i t. : J. Carlez, C., sa vie et ses travaux (1882). *Reeser.*

Chorotega, Zuidelijke stam van de Otomi-Mangue-groep. → Indianen van Middel-Amerika.

Chorsabad (= Stad van Chosroës), mod. naam van Doer-Sjarroekin (Sargonsburcht), een Assyr. stad ten N. van Ninive, gesticht tegen het einde der 8e eeuw v. Chr. door Sargon II, na wiens dood de prachtige residentie weer spoedig verviel. In C. zijn de eerste systematische opgravingen verricht van de Bab.-Assyr. cultuur, door Emile Botta (1843—'44) en Victor Place (1851—'55). Hoewel talrijke kunststukken Europa nooit hebben bereikt, vullen de beeldhouwwerken, muurreliëfs en ceramiekproducten het Louvre en het Britsch Museum. Het paleis van Sargon is een der rijkste bouwwerken geweest in Oud-Mesopotamië. De opgravingen zijn thans hervat. Zie plaat I bij art. → Bouwkunst.

L i t. : E. Botta et E. Flandin, Monuments de Ninive [sic !] enz. (5 dln. Parijs 1849—'50) ; V. Place, Ninive [sic !] et l'Assyrie (3 dln. Parijs 1867) ; M. Pillet, Khorsabad. Les découvertes de V. Place en Assyrie (1918 Parijs). *Simons.*

Chortákis, G e o r g i o s, nieuw-Grieksch tooneeldichter onder Italiaanschen invloed; * 1600 (?) te Rhethymnos (Creta). Zijn drama E r o p h i l e (1637) behoort tot het genre der gruweltooneelspelen, maar is gedragen door verheven patriotisme en rijk lyrisme.

U i t g. : Sathas (1870). — L i t. : C. Bursian, Erophile (Leipzig 1870).

Chorti, Chol-stam, → Indianen van Middel-Amerika.

Chorzow, Poolsche stad in Opper-Silezië; Lauramijn. 12 000 inwoners.

Chosroës, Armeensch koning in den tijd van Ardasjir (211—'12).

Chosroës, koning der Parthen, schond omstreeks 114 de bestaande verdragen met de Romeinen. Trajanus veroverde in 116 de Parthische hoofdstad Ctesiphon en onttroonde C. Na den terugtocht van Trajanus herwon C. zijn rijk. *Davids.*

Chosroës-schaal is een kostbare platte schaal uit opengewerkt goud, welke zich bevindt in de Bibliothèque Nationale van Parijs. De cirkelvormige openingen, die rond een groot middenmedaillon loopen, bevatten in reliëf versierde stukken bergkristal of halfedelsteen. Het middenmedaillon zou een voorstelling zijn van Chosroës II (591—628) op zijn troon. *Knipping.*

Chosseeën, → Kosseeën.

Chotan, → Khotan.

Chota Nagpoer, subprovincie van Bihar and Orissa, provincie in Britsch-Indië (23° N., 85° O.).

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Opp. 2 × Nederland; $4^1/_2$ millioen inw.; grootendeels een gneiss-plateau van 600 m met bosch begroeid en bewoond door de zeer weinig ontwikkelde Moenda- en Kolvolkeren.

Chotek von Chotkowa, → Hohenberg (hertogin van).

Chotin, ook Hotin, stad in het N. van Bessarabië (Roemenië) aan den rechteroever van de Dnjestr, marktplaats van graan. C. telt 15 287 inw. (1930), Joden, Roemenen en Oekraïners.

Geschiedenis. Als grensvesting van het Turksche Rijk speelde C. in de oorlogen der 16e en 17e eeuw een belangrijke rol: in 1673 versloeg Jan Sobieski hier de Turken, in 1739 veroverden de Russen de stad, maar pas in 1812 werd C. aan Rusland afgestaan, in 1919 kwam de stad aan Roemenië. *Hoek.*

Chotsjo, plaats in O. Toerkestan met belangrijke ruïnes. Vnl. Boeddhistische kunst. De tempels zijn holle koepelruimten, in tegenstelling met Ind. massieve bouwwerken. Stijl gemengd, als overgang van de Westelijke Gandhara-kunst naar O. Aziatische. Eenig overgebleven wereldlijk gebouw is het zgn. Paleis van den Khan. *Hendricks.*

Chouans (⟨ Fr. chat-huant = katuil), omstreeks 1790 bijnaam voor smokkelaars in Bretagne, die elkaar voor onraad waarschuwden door het geschreeuw van den katuil na te bootsen. Tot hen behoorden de vier gebroeders Cottereau, uit wier afwijzing van loting en → Constitution civile du clergé de Chouannerie groeide, een religieus-royalistisch verzet tegen de revolutie, onder Cadoudal, Frotté, e.a. Eerst ca. 1800 door Brune geheel bedwongen. *V. Claassen.*

Choufoe, → Cheops.

Chou-kou-Tien, plaats in China (40 km ten Z.W. van Peking), bekend geworden door de vondsten van den Sinanthropus pekinensis. Volgens sommigen een menschentype, ouder dan de Neanderthaler, volkomen kinloos en van primitiever bouw. De meeningen zijn echter nog verdeeld, daar het nog niet zeker is, of er wel werktuigen gevonden zijn, die op menschelijken arbeid wijzen. *E. Beekman.*

Chouquet, Adolphe Gustave, Fransch muziekhistoricus; * 1819 te le Havre, † 1886 te Parijs. C. was van 1840—'60 muziekdirecteur in Amerika en leefde daarna te Parijs, waar hij zich met historischen arbeid bezig hield. In 1864 verkreeg hij den Prix Bordin voor een muziekgeschiedenis van de 14e—18e eeuw en in 1868 denzelfden prijs voor een werk over de dramatische muziek in Frankrijk, getiteld Histoire de la musique dramatique en France depuis les origines jusqu'à nos jours (1873). In 1871 werd hij conservator van de instrumentenverzameling van het conservatorium en publiceerde in 1875 een catalogus: Rapport sur les instruments de musique et les éditeurs de musique à l'Exposition de 1878. *Piscaer.*

Chowaresmië of: gebied van de Chwarizm. In 1140 stond Atsys, de emir van Chowaresmië (Chiwa aan den Beneden-Oxus, → Amoedarja), op tegen zijn opperheer Sindzjar en wist de onafhankelijkheid van C. tot stand te brengen. Hun grootste vorst was Takasj (1172—1200), die → Chorasan veroverde en aan de heerschappij der Seldzjoeken een einde maakte. De laatste vorst van C. was de heldhaftige, hooggeprezen Dzjalál oed Din. Hij vond in de Armeensche bergen den dood (1231). *Slootmans.*

Chremes, een type in de nieuwe comedie der Grieken en bij Terentius: knorrige, gierige oude heer.

Chremonideïsche oorlog, → Chremonides.

Chremónides, Atheensch staatsman, bewerkte in 267 v. Chr. een bondgenootschap tusschen Athene, Sparta en Ptolemaeus tegen Antigonus Gonatas. Gevolg: de Chremonideïsche oorlog 266—260 v. Chr. Antigonus neemt Athene in (260); C. vlucht naar Ptolemaeus en wordt als Egyptisch vlootvoogd bij Ephese door de Rhodiërs verslagen (260). *Davids.*

Chrestomathie (⟨ Gr. chrestos = nuttig, mathein = leeren), de naam voor een → bloemlezing uit de werken van dichters of schrijvers, met vooral practische doeleinden samengesteld, bijv. om een vreemde taal te helpen leeren.

Chrestus. De Romeinsche geschiedschrijver Suetonius vermeldt in zijn Vita Claudii 25, dat Claudius de Joden uit Rome verdreef, die ten gevolge van den invloed van Chrestus een voortdurende oorzaak van onrust waren; waarsch. wordt hier gezinspeeld op de oneenigheden tusschen Joden en Christenen ca. 51—52 (Hand. Ap. 18. 3). Tacitus spreekt in zijn Annales XV 44 over de chrestiani, wier naam komt van Christus, die onder keizer Tiberius door den landvoogd Pontius Pilatus ter dood was gebracht. Men bedenke, dat Chrestus te Rome een gebruikelijke slavennaam was. *W. Vermeulen.*

Chrétien de Troyes, de grootste der Oud-Fransche hoofsche romandichters. Afkomstig van Troyes, leefde hij voornamelijk aan de hoven van Hendrik van Champagne en van Philips van Vlaanderen. Zijn werkzaamheid valt tusschen de jaren 1160—1175, doch wellicht nog tot 1190. Hij bewerkte een Tristanroman, die verloren is gegaan. Doch al spoedig gaf hij de in die sage heerschende opvatting van de fataliteit van den hartstocht op, voor die van de hoofsche liefde, die hij in de stof van Arthur en de Tafelronde huldigde. „Cligès" is een soort van Antitristan. In „Erec" laat hij ridderdeugd in strijd komen met vrouwenliefde. „Lancelot" of de karridder drijft de hoofsche opvatting der liefde tot het uiterste: alle vernederingen laat Lancelot zich welgevallen voor de beminde. „Yvain" of de ridder met den leeuw moet om de verloren gunst van zijn vrouw lang en zwaar boeten. Een leven van Guillaume d'Angleterre, dat hem toegeschreven wordt, vormt dan den overgang naar den legendarischen avonturenroman. Zijn hoofdwerk, „Perceval", waarin voor het eerst de Graal vermeld wordt, is ten volle een geestelijke ridderroman. C. is terecht beroemd om zijn keurigen, bevalligen stijl, om zijn fijne psychologie en zijn hoog symbolisme.

Terecht mag hij als een van de grootste Fransche dichters gevierd worden. Zijn invloed, zoowel op de Fransche als op de buitenlandsche literatuur, is zeer diep geweest. Vele zijner romans werden in het Nederlandsch bewerkt; Hartmann von Aue volgde Erec en Yvain na, Wolfram von Eschenbach Perceval. Hem worden nog liederen toegeschreven. Een vertaling van Ovidius' Ars amatoria en Remedia Amoris, een bewerking van de sage van Procne, van Philomena, van die van Pelops, uit zijn vroegste jaren, zijn verloren gegaan. Philomena (uitg. de Boer, 1909) is waarschijnlijk niet van hem.

Uitg.: van W. Foerster (4 dln. Halle 1884—1899); kleinere uitg. in Romanische Bibliothek (I, V, XII, XX, XXI); Percival met voortzettingen; Potvin (6 dln. Bergen 1865—1870; II en III bevatten C's werk). — Lit.: De inleidingen van Foerster, samengevat in diens: Woordenboek tot C. de T. (Halle 1914); G. Paris,

in Hist. litt. de la France (XXX, 22 vlg.); Journal des savants (1902, 289 vlg.). Afzonderlijke studiën moeten we onvermeld laten. *V. Mierlo.*

Chria of Chrie (< Gr. chreia = practisch gebruik), in de stijlleer een opstel naar aanleiding van een wijze of pittige spreuk, een beroemd en leerzaam feit of bij gelegenheid van zulk een feit gesproken woord (vandaar drie soorten: woordchria, feitchria, gemengde c.), en wel volgens een door de Oude leermeesters der rhetorica vastgesteld schema. Na de vermelding van de spreuk of het feit volgt: 1° een korte lofprijzing van den persoon, die het gezegd of gedaan heeft; 2° een korte omschrijving, verklaring van inhoud of beteekenis; 3° de reden, waarom het zoo waar en belangrijk is; 4° een uitvoerige bevestiging hiervan a) door vergelijkingen, b) door tegenstellingen, c) door voorbeelden; 5° het aanhalen van overeenkomstige getuigenissen van andere gezagvolle personen; 6° meestal als besluit een aansporing of practische toepassing. Wordt deze volgorde gewijzigd of zijn onderdeelen weggelaten, dan spreekt men van een vrije chria. De c. heeft waarde als oefening in het stellen. *v. d. Eerenbeemt.*

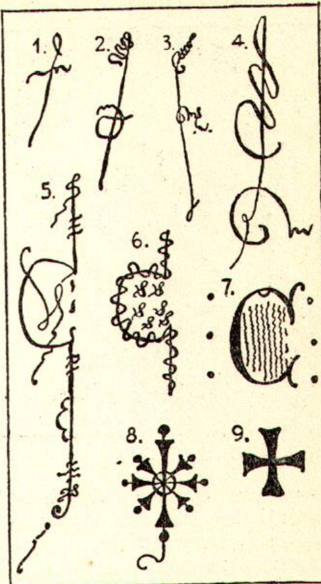
Chrischona of Christi(a)na, Heilige. Volgens de legende behoorde zij tot het gezelschap der H. Ursula, stierf gedurende den tocht naar Rome en werd begraven op een berg nabij Bazel. In 1504 werd haar gebeente overgebracht naar het Clarissenklooster Gnadental in Bazel, waar vroeger de hoofddoek der heilige veelvuldig werd vereerd. *J. v. Rooij.*

Chrisma, oorspronkelijk Grieksch woord (< chriein = besmeren), zalf, zalfolie. Liturgisch, eerst: gemeenschappelijke naam voor alle zalfolie; later, in het Westen (5e—6e eeuw) uitsluitend voor die van het H. Vormsel; in het Oosten (4e—5e eeuw) overgaand in de beteekenis van zalving in het H. Vormsel, terwijl de daarbij gebruikte zalf den naam van myron (= welriekende olie) ontving. Sinds dien werd ook bij de bereiding uit olijfolie → balsem toegevoegd, benevens (in het Oosten) meerdere andere welriekende stoffen. Oudtijds werd deze olie ook wel olie der dankzegging genoemd, wegens het plechtige dankgebed, waaronder zij gewijd werd. De wijding was steeds aan den bisschop voorbehouden (slechts de paus kan heden een priester er toe machtigen). Zij geschiedt (sinds 5e—8e eeuw) uitsluitend op Witten Donderdag. In het Oosten is zij meest voorbehouden aan de patriarchen.

Het gebruik van het C. is ook, over het algemeen, den bisschoppen voorbehouden. Buiten het Vormsel wordt het aangewend (in het Oosten en het Westen): bij wijding van kerken, altaren (antiminsion), kelk en pateen; voorts (in het W.): onmiddellijk (sinds 4e eeuw) na het Doopsel tot schedelzalving (= chrismatio), bij de wijding van bisschoppen (sinds 6e—9e eeuw), bij klokkenwijding, bij die van het Doopwater (Doopvont), en van het water, waarin de „Agnus Dei” gewijd worden. → Olie (in de liturgie); Witte Donderdag; Vormsel; enz. *Louwerse.*

Chrismale, voorheen de naam voor verschillende voorwerpen, verband houdend met het Chrisma, de H. Hostie, de Relieken, bijz. voor vaatwerk deze inhoudend, corporaal, linnen zakje. Heden voor: 1° den linnen doek of band, waarmede het hoofd der volwassen doopelingen en der vormelingen omwonden wordt na de zalving met het Chrisma; 2° den doek (gewast linnen), op een nieuw gewijd altaar gelegd, onder de gewone dwalen. *Louwerse.*

Chrismon, een in middeleeuwsche oorkonden voorkomende letterfiguur. In den oorsprong een met Tironische teekens versierd kruis; later meestal in den vorm van een C, waaruit men de beteekenis als symbolische aanroeping van Christus meent te kunnen afleiden.

1. Chrismon uit de 6e eeuw. 2. Een C. van Childebert III (697). 3. C. van Karel den Grooten (794). 4. C. van Lodewijk den Vromen (815). 5. C. van Hendrik I (923). 6. C. van Hendrik II (1002). 7. C. van Frederik I (1156). 8 en 9. C. uit de 13e, resp. 14e eeuw.

Chrispijn (C. Junior), 1° Louis acteur; * 1876, † 14 Aug. 1931; zoon van Louis C. Sr. en de actrice Marie van Westerhoven. C. bezocht de tooneelschool en debuteerde in 1894 bij de Ned. Tooneelvereeniging, waar zijn vader directeur was. Daarna speelde hij bij de Kon. Ver. Het Ned. Tooneel en de gebrs. v. Lier, vervolgens 6 jaar bij Prot aan den Frascati-schouwburg in een reeks van Fransche vaudevilles. Van 1909 tot 1911 geëngageerd aan de N.V. Het Tooneel, directie Royaards, toonde C. ook andere zijden van zijn talent, bijv. als Frank in mevr. Warrens Bedrijf van Shaw, in Het Concert van Hermann Bahr, en in Shakespeare-stukken (De vroolijke vrouwtjes en You never can tell). In 1912 begon C. met Jac. van Biene een eigen ensemble in den Frascatischouwburg, met Fransch blijspelrepertoire. Zijn grootste succesrol had hij hier in Het Cafétje van Tristan Bernard. Van 1917 tot 1924 was C. verbonden aan het Hofstadtooneel, waar hij belangrijke rollen speelde. Met zijn echtgenoote Gusta Chrispijn-Mulder herdacht hij daar in 1919 hun beider zilveren jubileum in De Blauwvos. In 1924 werd C. mededirecteur van het Odeon-theater te Den Haag en bracht daar o.m. De wrekende God van Veterman ten tooneele. Na een engagement bij Louis de Vries was C. in het jaar voor zijn dood nog verbonden aan het Nieuwe Ned. Tooneel. Hoewel zeer veelzijdig, toonde C. vooral in het Fransche blijspel de sterkste zijde van zijn groot talent. *v. Thienen.*

2° Louis Henri (C. Senior), acteur; * 1854, † 1 Nov. 1926; was tot op gevorderden leeftijd een der meest bekende jeunes premiers. Hij was van Franschen oorsprong (zijn naam was een verbastering van Crispin) en werd opgeleid tot zeeofficier. Onder het pseudoniem Henri Otten debuteerde C. op 19-jarigen leeftijd te Amsterdam bij de Vereenigde Tooneelisten o.l.v. Stumpf en Veltman, als Pierrot in Moederzegen. Vervolgens trad hij onder eigen naam op te Den Haag (bij Valois) en te Rotterdam (bij Le Gras, Van Zuylen

en Haspels, van 1881 tot 1883 bij Willem van Zuylen). Na een hevige ziekte was hij als costumier werkzaam, doch trad ca. 1890 weer op bij Le Gras en Haspels, vervolgens bij De Vos en Van Korlaar. Na een engagement als acteur en regisseur bij de gebrs. v. Lier te Amsterdam, stichtte hij met Ternooy Apel, Van der Horst en Van Kuyk in 1893 de Ned. Tooneelvereeniging, welke een ommekeer in den speelstijl, zoo goed als in de keuze van het repertoire bracht. In plaats van romantische rhetoriek brachten zij naturalistisch spel in stukken van Hauptmann, Ibsen, Emants en Heyermans; daarnaast kwamen, in een stijl, strookend met de nieuwe opvattingen, ook klassieke werken (Shakespeare, Molière) ter opvoering. In 1897 verliet C. de Tooneelvereeniging en speelde achtereenvolgens bij het Rotterdamsch Tooneel en de Kon. Ver. Het Ned. Tooneel, waar de hoofdrol in De Veroveraar van mevr. Simons-Mees een van zijn grootste successen werd. In 1908 ondernam hij onder Kimmel een tweejarig tournée door Ned.-Indië. Hierna speelde hij wederom bij de Kon. Vereeniging, en van 1916 tot 1923 bij het Rotterdamsch Tooneel, waar zijn belangrijkste rol Roemer in Ibsen's Rosmersholm was. In 1924 herdacht hij zijn 50-jarig jubileum bij de N.V. Het Tooneel, directeur dr. Willem Royaards, afwisselend als de nar in Shakespeare's Driekoningenavond en in zijn oude succesrol in De Veroveraar. *v. Thienen.*

L. H. Chrispijn Sr.

Chrispijn-Mulder, Augusta, actrice; * 13 Sept. 1876; trad reeds als kind in verschillende rolletjes op, doch haar eigenlijk debuut had in 1893 plaats in den Salon des Variétés bij Kreukniet en Poolman. In 1894 werd zij verbonden bij J. G. de Groot in het Paleis van Volksvlijt, om vervolgens werkzaam te zijn bij de Tooneelvereeniging en de gebrs. v. Lier, waar de titelrol in Sardou's Frou-Frou haar groot succes bracht. Tusschen 1901 en 1911 speelde zij een reeks rollen van toenemende belangrijkheid bij de Kon. Ver. Het Ned. Tooneel, w.o. de reien in Gijsbrecht van Amstel, Mizzi in Monar's Duivel, enz. Met haar echtgenoot, Louis Chrispijn Jr., was zij in 1911 verbonden aan de Tooneelvereeniging, waar zij o.m. de hoofdrol in Vorstenschool te spelen kreeg, in 1913 aan het Frascati-ensemble, vervolgens bij het Rotterdamsch Tooneel en van 1917 tot 1924 bij het Hofstadtooneel. In 1919 jubileerden beiden in de Blauwvos. In 1924 speelde zij in het Haagsche Odeontheater, vervolgens te Amsterdam bij het Vereenigd Tooneel en sedert 1932 bij het Centraal Tooneel. Sterke, ongecompliceerde karakters zijn haar kracht. *v. Thienen*

Christ, 1° Johann Friedrich, Duitsch Klassiek philoloog en archeoloog; * 1700, † 1756. Prof. te Leipzig. Hij was de eerste (nog voor Winckelmann), die de archeologie wetenschappelijk onderwees. Leeraar van Lessing.

2° Johann Ludwig, predikant en pomoloog te Kronberg (Taunus); * 1739, † 1813.

Voorn. werken: Handb. d. Obstbaumzucht (Frankfort a.M. 1797); Pomol. Handwörterb. (Leipzig 1802); Vollständ. Pomologie (2 dln. Frankfort 1809—'13; met 51 color. tfn, 8).

3° Lena, Duitsch romanschrijfster; * 1881 te Glonn (Oberbayern), † 1920. Zij behoort tot geen uitgesproken literaire richting, doch weet levendig en natuurlijk de menschen, zeden en gebruiken van het Beiersche landschap te schilderen.

Werken: Erinnerungen einer Überflüssigen (1932); Matthias Bichler (1914); Rumpelhanni (1917; haar beste werk). *De Tollenaere.*

4° Wilhelm von, Duitsch Klassiek philoloog; * 1831, † 1906. Prof. te Münster. Veelzijdig geleerde met talrijke publicaties, o.a. over de Klass. metriek en geographie, Gr. literatuur en klankleer, Homerus, Aristoteles.

Lit.: O. Crusius, Gedächtnisrede (München 1907).

Christadelphianen, ook Broeders van Christus of Thomasieten genoemd, een sekte, gesticht door John Thomas (1805—1871), student in de medicijnen te Londen en later een apocalyptischen dweeper. Zijn leer bestaat uit een verwaterd Chiliasme; hij droomde zich een wereldheerschappij met Jerusalem als hoofdstad. Elke gemeente is onafhankelijk. De sekte is verbreid in Amerika, Canada, Schotland en Engeland en heeft als hoofdzetel Birmingham. Zij telt ongeveer 200 à 300 leden.

Lit.: dr. Thomas, Meaning of the Christadelphian Movement (New York 1872). *J. v. Rooij.*

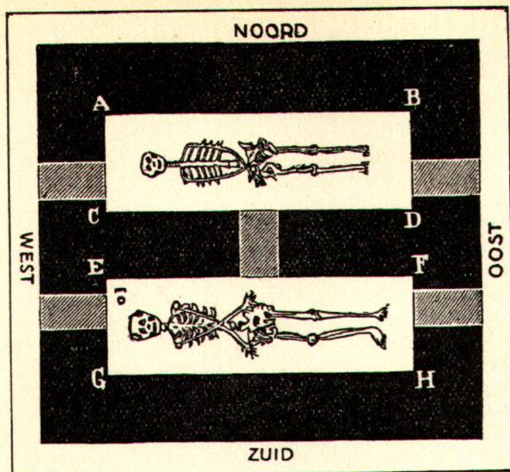
Christchurch, 1° visschersstadje in het graafschap Hampshire (Engeland, 50° 44′ N., 1° 47′ W.), bij de uitmonding van Avon en Stour in het Kanaal. Het telt ong. 7 000 inw. De eigenlijke naam is Twyncham; de tegenwoordige naam is ontleend aan de beroemde Priory Church. *G. de Vries.*

Van de priorij is een deel Romaansch (11e en 12e eeuw): crypte onder het koor, de drie lengtebeuken, de zijbeuken, welke apart door dakvensters worden verlicht; een deel Gotisch (13e en 15e eeuw): gewelven der zijschepen, Lady Chapel, koor. Het middenschip werd eerst in de 15e eeuw gewelfd. Behouden zijn nog hoogaltaar en jubé.

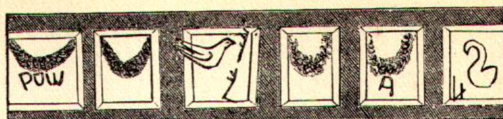
Lit.: Christchurch and Wimborne in Bell's Cathedral series. *Knipping.*

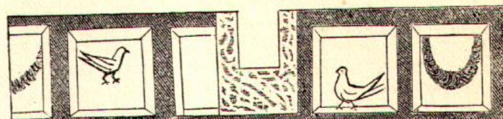
2° Hoofdstad van district Canterbury op Zuideiland van Nieuw Zeeland aan de Avon; met voorsteden 126 000 inw., in de City 88 500 inw. Handelscentrum van het beste landbouw- en veeteeltgebied van Nieuw Zeeland; spoorwegcentrum met werkplaatsen voor spoorwegmateriaal; levensmiddelenindustrie, leerfabricage en textielnijverheid (wollen dekens). C. ligt 10 km van de haven Lyttelton, waarlangs uitvoer geschiedt van wol, bevroren vleesch, boter, kaas, talg en huiden. Universiteit; zetel van een Kath. en Anglicaanschen bisschop. *Zwagemakers.*

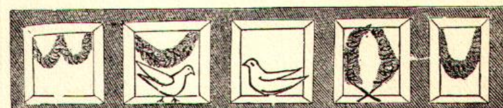
Christelijke archeologie. Vondsten in Nederland. Ofschoon reeds vóór 200 het Christendom in ons Zuiden begon door te dringen [→ Tongeren (bisdom)], zijn daarvan toch slechts schaarsche archeologische resten aan te wijzen. Te Maastricht zijn in de muren van de St. Servaaskerk drie Christelijke grafsteenen ingemetseld, afkomstig van het vroeg-Merovingische kerkhof, dat daar had gelegen. Ze zijn van → Alufeva, → Amabeles en →

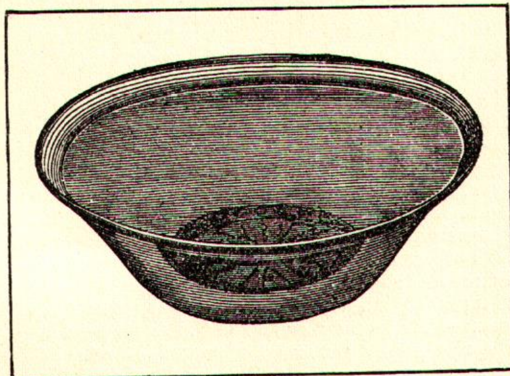

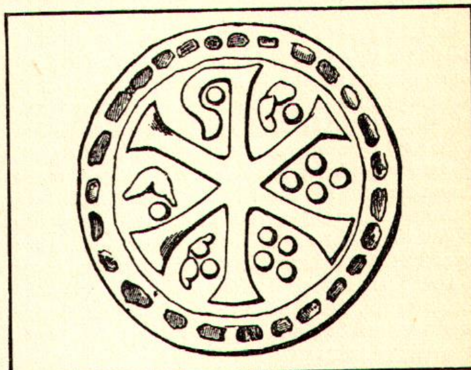
Skeletgraf in het kerkhof te Koningsheim.

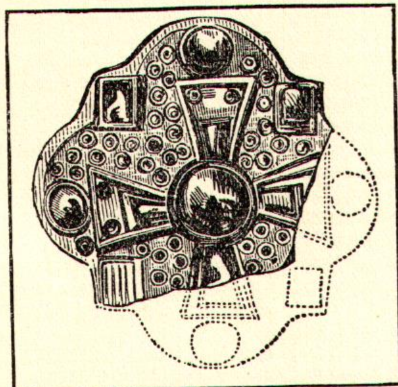

Voorstelling op den Noord-wand (A-B) van nevenstaand (rechts) graf.

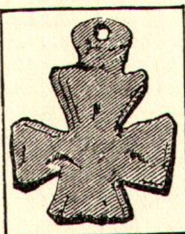

Voorstelling op den Noord-wand (E-F) van het linker graf.

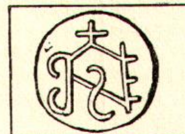

Voorstelling op den Zuid-wand (G-H) van het zelfde graf.

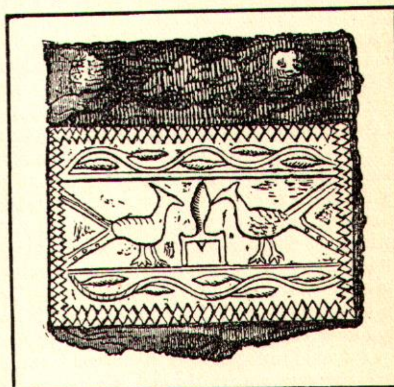

Glazen vaas, gevonden te Namen.

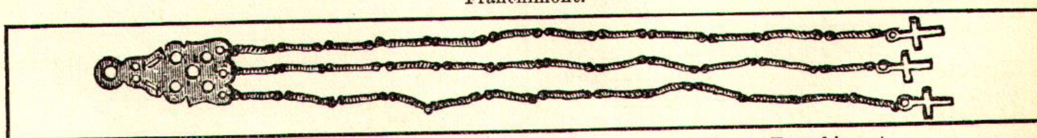

Christus-monogram o. d. bodem v. nevenstaande vaas.

Broche met kruisversiering, gevonden te Vedrin.

Boven : looden kruis. Onder : bronzen ring met Christusmonogr. Beide vondsten te Franchimont.

Zilveren plaat met reliëfversiering. Gevonden te Eprave.

Bronzen plaatje met kettinkjes. Totale lengte 70 cm. Vondst te Franchimont.

Felegaridus. Aldaar werd ook in 1787 een ring met Christelijk opschrift (Hari vivas Deo Christo) gevonden in een Frankisch graf (thans verloren). Verder moeten hier genoemd de relieken van St. Servaas.

Meer naar het Noorden zijn de resten nog schaarscher. Te Nijmegen: een ringsteen in cornalijn met Christelijke symbolen (kruis tusschen twee visschen), gevonden in 1627, een onyx, waarop anker tusschen twee visschen, en een aantal lampjes met Christogram. De twee eerstgenoemde vondsten zijn wederom verloren. Te Rijnsburg: in Frankisch graf een bronzen blokje met ingegraveerd kruis (thans te Leiden). Te Wijk bij Duurstede: een lamp met kruis (thans bewaard op het stadhuis). Op de Veluwe bij Putten: een Christelijk grafveld, gelijk blijkt uit den overgang van lijkverbranding in begraving, met oriëntatie naar het Oosten. In een der grafkuilen is een klein kruisje van koperblik gevonden.

L i t.: W. Goossens, Oud-Christelijke gedenkteekenen in Nederland, in: De Katakomben Rome-Valkenburg. Gedenkschrift (1916); idem, in: Publications d. l. Soc. hist. etc. dans le Limbourg (1933); Holwerda, Dorestad en onze vroegste Middeleeuwen (z.j., 95 vlg.). *Gorris.*

In België. Romeinsche en Frankische tijd, 1e—6e eeuw na Chr. De verspreiding van het Christendom vorderde zeer traag in deze gewesten. Het oudste Christelijk monument is een skeletgraf, gevonden in het Romeinsch kerkhof te Koningsheim bij Tongeren. De wanden waren met baksteen geschoeid en verder gepleisterd en beschilderd met motieven, waaronder, tot zes maal herhaald, het motief van de duif, met of zonder olijftak in den bek. Naar vorm en inhoud blijkt het een dubbelgraf te zijn van een echtpaar. Het dagteekent uit den tijd vóór den bouw van de O. L. Vrouwkerk te Tongeren (ong. 313) door den H. Maternus. Over de inrichting van de civitas der Tungri tot een bisdom door den H. Servatius (ong. 345) en over de bekeering tot het Christelijk geloof der andere Belgische stammen zijn de archeologische gegevens tot nog toe weinig talrijk.

Door den inval der Franken (5e eeuw) werd de pas ondernomen evangelisatie tijdelijk onderbroken. Zelfs na den doop van Clovis (496) kon de Kerk nog niet het bekeeringswerk der Franken systematisch voortzetten. Derhalve blijven de Christelijke symbolen in de Frankische graven (5e—6e eeuw) zeer zeldzaam. Te Namen vond men op den bodem van een glazen vaas het Christusmonogram; in een graf te Franchimont lag een klein looden kruisje, in andere ontdekte men bronzen ringen, waarop het kruis en het Christusmonogram gegraveerd zijn, en een bronzen plaatje, waaraan ketentjes hangen, die eindigen in een klein bronzen kruisje; te Belvaux bij Resteigne, te Védrin en te Florennes vond men voorwerpen, versierd met het kruis, en te Eprave een zilveren plaat met reliëfversiering, twee pauwen voorstellende, die in een druiventros pikken.

L i t.: Reusens, Eléments d'Archéologie Chrétienne (I [2]1885, 124 vlg.); Bulletins de la Société Scientifique et Littéraire du Limbourg; Annales de la Société Archéologique de Namur. *De Maeyer.*

Voor Christelijke archeologie in andere landen, → Archeologie (sub Christelijke archeologie).

Christelijke Boeren- en Tuindersbond, → Boer.

Christelijke feestdagen. De zgn. „algemeen erkende Christelijke feestdagen" zijn: Nieuwjaar, Goede Vrijdag, 1e en 2e Paaschdag, Hemelvaartsdag, 1e en 2e Pinksterdag, 1e en 2e Kerstdag. → Feesten (Kerkelijke); → Jaar (liturgisch).

Christelijke jaartelling of Christelijke tijdrekening, → Tijdrekening.

Christelijke Jonge Mannen Padvinders-vereenigingen in Ned., → Padvindersbeweging.

Christelijke kunst is de godsdienstige uitdrukking van het Christelijk leven in schoonen vorm. Wat algemeene doelstelling, aesthetische regels, werkwijze, technieken en materiaal betreft, is de C. k. niet verschillend van de profane kunst. Het verschil ligt in het onderwerp of liever in het motief (het formeele van het onderwerp): het Christelijk leven en al wat daarmee verband houdt. Zoo is niet alleen de Christ. heilsgeschiedenis, het Christ. dogma onderwerp der C. k., ook het natuurlijke, zelfs het zgn. „alledaagsche" (de mensch, de natuur) kan in de sfeer der C. k. betrokken worden, in zooverre het positief (bijv. de mensch als wezen, dat gericht is naar het hoogste goed) of negatief (de mensch afgewend van het bovenzinnelijk goed en oorzaak van zonde en verwarring) in verband wordt gebracht met Christ. leven en Christ. wereldbeschouwing. De innerlijke aard van het Christ. leven is bovenzinnelijk en kan dus als zoodanig niet worden uitgedrukt door de kunst, die aan zinnelijke vormen is gebonden. Dit bovenzinnelijke kan zich echter uiten in zichtbare vormen (handelingen, symbolen enz.), en door deze voor te stellen of uit te beelden, geeft de C. k. uitdrukking aan het Christ. leven, dat op deze wijze aan den schoonheid genietenden mensch wordt geopenbaard. Wil C. k. inderdaad schoone uitdrukking zijn van het Christ. leven, dan is het noodig, dat bij de kunstschepping (dus niet in het geheele godsdienstige en zedelijke leven van den scheppenden kunstenaar, want ook een onchristelijk en onzedelijk levend mensch kan C. k. scheppen krachtens zijn uit de gemeenschap puttende verbeelding) Christendom en kunstwil elkander doordringen. Uitdrukking van vormen van Christ. leven zonder kunstkarakter (bijv. de vele devotieprentjes en beelden in zgn. massaproductie) is daarom evenmin C. k. als bijv. aesthetisch aanvaardbare voorstellingen uit de Christ. heilsgeschiedenis zonder Christ. karakter (zoo: menige „wereldsche" Madonna). Omdat de C. k. er op gericht is, door zinnelijke en zichtbare vormen den geest tot het bovenzinnelijke op te voeren, daarom heeft zij een sterk didactisch karakter, meer nog in vroeger tijd, toen de geloovigen bij het leeren vooral op aanschouwelijkheid waren ingesteld,,

Niet alle Christ. kunst is → kerkelijke kunst. Deze laatste staat enkel in dienst van den luister van het kerkgebouw en verschilt dus weinig van de → liturgische kunst, welke in dienst staat van de liturgie.

L i t: Bréhier, L'art chrétien ([2]1928); Lützeler, Die christliche Kunst des Abendlandes (1932); Lützeler, Einführung in die Philosophie der Kunst, 14e deel van Die Philosophie, ihre Geschichte und ihre Systematik (1934, 57). *Knipping.*

Voor **Christelijke kunst in de Missie,** → Missie.

Christelijke pers. In het begin der 19e eeuw kende Ned. nog slechts de zgn. neutrale dagbladpers. Eerst tegen het midden dier eeuw begon met het optreden van Groen en Thorbecke de dagbladpers politieke kleur te bekennen. De tegenstelling „conservatief" en „liberaal" begon door te breken, waarnaast een enkel Kath. orgaan De Tijd stond. In 1850 voegde zich daarbij de Antirevolutionnaire richting,

waarvan De Nederlander, onder leiding van Groen, woordvoerder was. Pas na de afschaffing van het dagbladzegel (1 Juli 1869) begon de ontplooiing der dagbladpers, en daarmede ook het aantal politieke of staatkundige bladen. In de „neutrale", zgn. groote pers werd gesproken van Roomsche en van Christelijke of kerkelijke pers. De geloovige Protestantsche Christenen wilden echter onder den naam „kerkelijke pers" geen politiek orgaan genoemd zien. Zij pasten hem toe op organen, welke aan het kerkelijk leven richting geven, terwijl zij den naam „Christelijke pers" opeischen voor hun bladen en periodieken, die op politiek en staatkundig terrein de daar geldende Christelijke beginselen vertolken of beïnvloeden.

Geschiedenis. Deze vangt aan met het jaar 1829, toen mr. G. Groen van Prinsterer er toe overging een orgaan uit te geven, Nederlandsche Gedachten, waarvan Groen de uitgave in 1832 staakte wegens zijn slechte gezondheid en ook omdat het financieel tekort in hoofdzaak door hem werd gedragen, en de belangstelling van het publiek afnam. In deze periodiek werd door Groen positie gekozen tegen den heerschenden tijdgeest en het Christelijk-Historisch of Antirevol. beginsel vertolkt. Vooral in den jaargang 1831 werd de grond gelegd voor de Antirevolutionnaire richting. Deze richting bleef van 1832 tot 1850 zonder leidinggevend orgaan. Wel heeft het van 1837—1847 uitgegeven kerkelijk orgaan De Reformatie, alsmede De Noordstar, gepoogd in dit euvel te voorzien door opname van politieke opstellen van J. A. Wormser. Diens artikelen trokken Groen's aandacht, zoodat deze, toen hij in 1850 eigenaar werd van de „Conservatieve" Nederlander, hem tot medewerking bewoog. Vijf jaar heeft Groen de redactie gevoerd en voor zijn doel gestreden, maar ook commercieel ging het slecht, zoodat Groen, mevr. Zeelt en dr. Kemink jaarl. ongeveer 5 000 gld. moesten bijpassen. De laatste artikelen, waarin Groen zijn taak neerlegt, zijn later als boek uitgegeven: Narede na vijfjarigen strijd.

In deze jaren poogde de bekende Amsterdamsche predikant en volksman ds. J. de Liefde invloed op het volk uit te oefenen door zijn „De Handwijzer" en na de verdwijning hiervan door zijn: Volksmagazijn voor Burger en Boer (1852). Het Goudsche Kronykske (in 1850 opgericht), uitmuntend geredigeerd, ging in contra-revolutionnairen zin en bestreed herhaaldelijk Groen's Nederlander.

De invloed van het Nijmeegsche Schoolblad, waarvan mr. J. J. L. van der Brugghen van 1844—'52 redacteur was, was niet gering, al was bekend, dat hij op kerkelijk, staatkundig en onderwijsgebied een eigen meening had. Toch behoorde het, zoowel als de Stemmen voor waarheid en vrede en het latere Ernst en Vrede, tot de Christelijke pers.

Na de verdwijning van De Nederlander heeft Groen geen dagblad meer geleid; zelfs het oorspronkelijk plan een weekblad op te richten werd niet uitgevoerd. Wel heeft Wormser gepoogd om De Heraut, een orgaan bestemd voor de zending onder de Joden (doch meer door belijdende Christenen gelezen), voor politieke opstellen dienstbaar te maken, doch in feite is daarvan niets terecht gekomen. Van 1856—'58 bleef de Antirevol. richting (hoezeer de kerkelijke bladen De Bazuin en De Wekstem de leemte zochten aan te vullen) verstoken van een eigen orgaan. In de jaren 1856—'69 heeft Groen zich daarom met series vlugschriften Aan de kiezers enz. tot de kiezers gericht; werden in 1865—'66 door hem Parlementaire Studiën en Schetsen geschreven, die, in grooten getale verspreid, leiding bij de verkiezingen gaven; in 1869 begon hij opnieuw met de periodiek Ned. Gedachten, die met zijn dood, 19 Mei 1876, een einde nam.

In 1858 begon onder de bezielende leiding van Da Costa, dr. Schwartz van het weekblad De Heraut een meer algemeen theologisch, kerkelijk en politiek orgaan te maken. In 1869 werd dr. A. Kuyper aangezocht politieke beschouwingen hiervoor te schrijven. Op dit weekblad, in zijn toenmaligen vorm dreef de Antirevol. periodieke politieke bespreking. De afschaffing van het dagbladzegel deed de hoop op een eigen dagblad herleven, en toen, na den dood van dr. Schwartz in 1870, dr. Kuyper werd aangezocht als hoofdredacteur op te treden, achtte deze het oogenblik gekomen het weekblad in een dagblad om te zetten. Toch duurde het nog tot 1 April 1872 eer dit gelukte en het eerste nommer van De Standaard verscheen, welk orgaan sindsdien als het hoofdorgaan der Christelijke dagbladpers en der Antirevolutionnaire partij werd beschouwd.

Omstreeks dienzelfden tijd vond jhr. mr. A. F. de Savornin Lohman, destijds rechter in Den Bosch, in de opgerichte Protestantsche Noordbrabanter een orgaan ter verdediging der Antirev. beginselen; terwijl dr. A. W. Bronsveld en ds. S. Buitendijk zulks in het Wageningsche Weekblad deden. Dit laatste orgaan, evenals de omstreeks 1875 opgerichte Banier te Workum (dit orgaan vertolkte later in 1894 de Friesch Chr. Hist. richting en is nu een orgaan der C. H. Unie), nam meermalen een afwijkend standpunt in en keerde zich na 1880 dikwijls fel tegen De Standaard. In de tachtiger jaren breidde de Christelijke politieke pers zich uit, zoodat bij het zilveren jubileum van De Standaard in 1897 ongeveer 25 groote en kleinere Antirevol. organen hem ter zijde stonden in de verbreiding der beginselen voor Christelijke politiek.

Omstreeks denzelfden tijd ontstonden nog de volgende bladen: De Nederlander (1894, Vrij-Antirevol. partij); De Rotterdammer (1903, Antirevol.); Arnhemsch Dagblad (1903); De Stichtsche Crt. (1903); Onze Courant (1903); Friesch Dagblad (1909); De Bedumer, De Vrije Westfries, Het Weekblad voor Zaandam, De Alblasserwaard, e.a.

De Christelijke pers beschikt thans, voor wat de Antirevol. pers betreft, over vijf dagbladen, de Christ. Historische Unie over één dagblad, terwijl een leger van kleine weekbladen beide groepen ter zijde staan en naast deze ook gerekend mogen worden de organen der overige zich op Protestantsch Christelijk standpunt stellende politieke partijen. *J. K. v. Loon.*

Christelijke sociale beweging, → Solidarisme.

Christelijke vrijheid. Hierin bestaat het doel der zedelijke opvoeding. Middelen: de Christelijke deugden. Door de Christelijke vrijheid staat men los van de gebondenheid aan de wereld van het niet-ik en de wereld van het lagere ik.

Christelijke woorden in de primitieve talen. Het vinden van een passende benaming voor den grooten vloed van veelal totaal nieuwe begrippen, waarden en cultuurgoederen, die bij de komst van het

Christendom over de inheemsche volksgemeenschap wordt uitgestort, is geen eenvoudige zaak. Soms lost zich de moeilijkheid als vanzelf op, doordat het primitieve volk eenvoudig den Europeeschen naam in een aan eigen afwijkenden mondstand aangepasten vorm overneemt. Zoo spreekt men in den W. Soedan bijv. bij een volk, dat door Fransche missionarissen werd gemissioneerd, van krista (naar Christ), kertèn (Chrétien), labé (abbé, prêtre), sakarmang (sacrement), maar bij een naburigen van Engelsche zijde bewerkten stam weer van fa (father) enz. Maar soms ook moeten de missionarissen noodgedwongen zelf in het taalproces ingrijpen en een eigen nieuwe benaming scheppen, en dan blijkt pas goed, welk een afstand de primitieve mentaliteit van de Westersche scheidt. Zoo is een voor ons zeer gewone en direct aansprekende uitdrukking als: het Heilig Hart van Jesus, de Heilige Harten van Jesus en Maria, enz. in dergelijke omstandigheden eenvoudig onvertaalbaar, al was het alleen maar, omdat voor zoo menig natuurvolk niet het hart als de zetel van de liefde en de andere menschelijke gevoelens geldt, maar bijv. de lever of een ander inwendig orgaan. Er moet hier dus een geheel anders georiënteerde omschrijving gevonden worden. Op verschillende eilandengroepen van den Ned.-Indischen archipel heeft men het voor een bevredigenden naam voor het H. Oliesel achtereenvolgens geprobeerd met „Het Sacrament voor hen, die sterven gaan" en „voor die zwaar ziek zijn". Maar in beide gevallen zonder het gewenschte succes, want de inboorlingen meenden nu, naar den naam te oordeelen, dat het H. Sacrament hen de zware ziekte of zelfs den dood zou aandoen en weigerden het te ontvangen. Tenslotte werd een prachtige oplossing gevonden vlak bij huis „Het Sacrament van de Olie". De sterkende kracht van olie was reeds bekend uit massages, die hier op de wedstrijdspelers, krijgers enz. werden toegepast. Het sterkst klemt de moeilijkheid natuurlijk bij de directe namen voor de Godheid of de Goddelijke Personen zelf, waarvoor de primitieve talen meestal niets anders bieden dan vormen, die om de bijgedachten uit de heidensche mythologie, die ze opwekken, totaal onbruikbaar zijn. Soms wordt pas na jaren en na herhaalde proefnemingen de definitieve benaming ingevoerd, die vaak heel eenvoudig komt te luiden: de Schepper, de Allerhoogste, of voor de H. Maagd: Godsmoeder, de Heilige Moeder, enz.

Lit.: Greg. von Breda, Die Muttersprache (Missionswissenschaftl. Studiën, nr. 7, Münster—Den Bosch 1933, met verdere lit.). *Wils.*

Christelijk Gereformeerde Kerk, in 1834 onder de Cock afgescheiden van de Ned. Herv. Kerk. In 1870 erkend en in 1892 grootendeels vereenigd met de Nederduitsch Geref. Kerk tot Gereformeerde Kerken in Ned., op grondslag van gemeenschappelijke belijdenis, in de drie formulieren vervat. Deze stichtten de theol. school van Kampen. De niet-vereenigden richtten een eigen theol. school op in Den Haag (thans te Apeldoorn). *J. Sassen.*

Christelijk-Historische Kiezersbond, Christelijk-Historische Partij, → Christelijk-Historische Unie.

Christelijk-Historische Unie, staatkundige partij in Nederland. Ontstaan in 1908 door de fusie van de Friesch Christelijk-Historische Partij en de Christelijk-Historische Partij, welke laatste wederom ontstaan was uit de samensmelting van den Christelijk-Historischen Kiezersbond en de → Vrij-Antirevolutionnaire Partij. De Christelijk-Historische Kiezersbond ontstond in 1896, opgericht door dr. A. W. Bronsveld, dr. J. Th. de Visser e.a. predikanten van de Ned. Hervormde Kerk, die de toenemende beteekenis der Gereformeerde Kerken en den groeienden invloed van dr. Kuyper vreesden. Inzonderheid speelde het anti-papisme een rol. Deze bond is eenigszins een voortzetting van de kort na de → doleantie van 1886 en als reactie daarop gestichte Nationale Partij, welke niet levensvatbaar bleek. In 1897 kreeg dr. de Visser zitting in de Kamer. Weldra ontstond in den Bond een scheiding tusschen de groep-Bronsveld, die dichter bij de Liberalen stond, en de groep-De Visser, welke de Vrij-Antirevolutionnairen naderde. Het uittreden van de eerste groep (1901), welke spoedig uitstierf, leidde tot de fusie met de Vrij-Antirevolutionnairen. Aldus ontstond in April 1903 de Christelijk-Historische Partij (orgaan „De Nederlander"), waarin dus twee stroomingen samenliepen, een synodale en een anti-revolutionnaire. Intusschen was in Maart 1898 opgericht de Bond van Kiesvereenigingen op Christelijk-Historischen grondslag in de prov. Friesland, gewoonlijk de Friesch Christelijk-Historische Partij genoemd, die ook buiten Friesland aanhangers had en de vertegenwoordigers der zgn. → Hoedemakeriaansche richting omvatte. Deze partij wilde de vernietiging „der onder de werking der revolutiebeginselen in ons staatsleven ingedrongen neutraliteit", eischte de „kerstening der openbare instellingen" en „christelijk openbaar onderwijs" en noemde de Ned. natie „volgens haren oorsprong, hare historie en haar karakter eene gedoopte, Protestantsche, Hervormde natie". Zij zond in 1901 ds. Schokking naar de Kamer. In Juli 1908 smolt deze partij samen met de Christ.-Hist. Partij tot de Christelijk-Historische Unie, waarin dus drie richtingen zich vereenigden. Deze gemengde afkomst van de C.-H. U. is nog heden kenbaar, al zijn de tegenstellingen grootendeels herleid tot een andere, tot die tusschen „confessioneelen" en „ethischen". In de politieke verhoudingen hield de C.-H. U. steeds de rechterzijde (de → antithese komt ook in haar program van beginselen voor, maar in zoo voorzichtige redactie, dat van een principieele aanvaarding nauwelijks sprake schijnt) en nam deel aan de coalitie, waarin haar positie tegenover de bondgenooten vaak moeilijk was. De hoofdoorzaak daarvan is het feit, dat de C.-H. U. vooral lidmaten van de Ned. Hervormde Kerk omvat, die in overeenstemming met het program van beginselen (dat in punt 4 Nederland bestuurd wenscht als „een Christelijken staat in Protestantschen zin") beducht zijn voor den invloed der Gereformeerde Antirevolutionnairen eenerzijds en vooral der Katholieken anderzijds. Ook kent de C.-H. U. een minder strakke partijdiscipline dan andere partijen, hetgeen de positie der leiders beïnvloedt. Allerlei moeilijkheden, welke het voortbestaan der coalitie op den duur moesten bedreigen, waren daarvan een gevolg, vooral sinds de afkeer van het samengaan met de Katholieken aanleiding gaf tot de stichting van de Hervormde Staatspartij (sedert 1925 in de Kamer vertegenwoordigd), die (evenals de Staatkundig-Gereformeerden dit, mutatis mutandis, doen tegenover de Antirevolutionnairen) de C.-H. U. beschuldigt van ontrouw aan de C.-H. beginselen en van verwaarloozing der belangen van de Ned. Hervormde Kerk. Vooral de

vertegenwoordiging van Ned. bij den paus gaf herhaaldelijk aanleiding tot wrijving, tot in 1925 het aannemen van een door den Staatk. Gereformeerden afgevaardigde Kersten ingediend voorstel tot opheffing met medewerking van de C.-H. Kamerfractie het einde der coalitie veroorzaakte.

Lit.: o.a. Van Koetsveld, Ontstaan, beginselen en gesch. v. onze polit. partijen (1896); De Bruyne en Japikse, Staatk. gesch. v. Ned. in onzen tijd (VI 1887—1917); De Savornin Lohman, Bijdr. tot de gesch. der C.-H.U., verzorgd door H. van Malsen (1932). *Verberne.*

Christelijk Nationaal Vakverbond, → Jeugdwerk met sociaal doel.

Christelijk Sociale Partij, Ned. staatkundige partij, van 1918 tot 1922 in de Tweede Kamer vertegenwoordigd. Ontstaan (1912) uit afkeer bij sommige Protestanten van de coalitie, welke de Kath. te invloedrijk zou maken. Zij eischte een krachtige soc. econ. politiek (bijv. naasting door den staat van alle daartoe in aanmerking komende bedrijven) en wilde de Anti-Revolutionnaire beweging in meer Groeniaansche richting drijven dan Kuyper zulks deed. Voornaamste oprichters: mr. dr. van de Laar en E. A. Keuchenius. *Verberne.*

Christelijk studeerende Geheelonthoudersbond (C. S. G. O. B.), → Jeugdwerk Drankbestrijding.

Christen-Democraten, Ned. staatkundige partij; scheurde zich in 1905 van de Anti-Revolutionnaire Partij los, wier program grootendeels overgenomen werd, doch met scherper omschrijving van de democratische beginselen. Bij de verkiezingen van 1905 hebben de C.-D., door in verschillende districten eigen candidaten te stellen, indirect het succes van de vrijzinnige partijen bevorderd, zonder zelf resultaten te boeken. Tot ontwikkeling is de Christen-Democratische gedachte niet gekomen: in 1922 verloren zij hun eenigen zetel. *Verberne.*

De Christen-Democratie beweegt zich in B e l g i ë op het sociale en op het politieke terrein. Zij dagteekent van ca. 1890 en vond een hechten steun in de Encycliek Rerum Novarum. In verscheidene milieu's werd reeds vroeg gestreefd naar de vorming van een democratische organisatie. Te Gent stichtte Arthur Verhaegen in 1890 de „Katholieke werkliedenbond van het arrondissement", die de zedelijke en verstandelijke verheffing van den werkliedenstand beoogde, evenals de verdediging van zijn belangen. Deze organisatie behield een plaatselijk karakter. 30 Maart 1891 werd, eveneens te Gent, de Belgische Volksbond opgericht. Het manifest-programma werd opgesteld door den eersten voorzitter J. Helleputte. De bond vereenigde al de organisaties voor werklieden en voor burgers, die een democratisch programma onderschreven. Te Luik grondvestte mgr. Pottier in 1892 een „Union démocratique". Hij wilde organisatie voor de arbeiders, gegrondvest op de vakvereeniging. De scherpe oppositie der Luiksche conservatieven wist de ontluiking dezer organisatie te breken. Te Aalst ontstond onder leiding van priester Daens in 1893 een politieke partij met democratische strekking, de „Christene Volkspartij", die naar hervormingen ten bate van werklieden en boeren streefde. Ze werd in scherpen strijd gewikkeld met het kerkelijk gezag en de conservatieven in een milieu, dat niet rijp was om de democratische opvattingen te aanvaarden. Te Brussel ontstond, bijna gelijktijdig, een democratische groep in den schoot van de Conservatieve Vereeniging, met J. Renkin en H. Carton de Wiart. De Christen-Democratie kon in verscheidene arrondissementen Katholieke democraten voor de Kamer doen verkiezen. Weldra sloot Beernaert zich bij de nieuwe richting aan.

Intusschen werd meer en meer geijverd voor de sociale en economische vereeniging van de arbeiders en de landbouwers. De → Belg. Boerenbond, opgericht in 1891, groepeerde de landbouwers. De Christene Syndicaten van werklieden breidden zich meer en meer uit: in 1912 kwam het → „Algemeen Christen Vakverbond van België" tot stand. In 1919 werden de groeiende werkliedenorganisaties omgevormd en kwam het → „Algemeen Christen Werkersverbond" (A.C.W.) tot stand. Het is de politieke uitdrukking van het besturend lichaam der Christen-arbeiders, terwijl het „Algemeen Christen Vakverbond" (A.C.V.) de syndicalistische belangen vertegenwoordigt. In 1921 sloot het A.C.W. aan bij het Katholiek Verbond van België, werd een integreerende fractie van de Katholieke partij, maar bleef, krachtens de statuten, volkomen zelfstandig in het behartigen der belangen, welke het vertegenwoordigt. De politieke mandatarissen van de Christ. Arbeiders worden thans op de Katholieke lijsten verkozen, zooals, overigens, die van de georganiseerde landbouwers. *Cordemans.*

Christendom in eigenlijken zin is de leer en de godsdienst, die berusten op de door Jesus Christus aan de menschen geopenbaarde verhouding tusschen God en ons. In breederen zin worden de godsdienstige gemeenschappen en geldende ideeën, die daarvan slechts fragmenten zijn, maar ertoe teruggebracht kunnen worden, ook C. genoemd.

Het is beloofd en voorbereid door het Jodendom, maar door een bijzondere openbaring en bovennatuurlijke werking van God tot stand gebracht; en zoo geen product van → syncretisme, niet ontstaan door samengroeien van ideeën en stroomingen, die in het begin van onze jaartelling in de Joodsche en Hellenistische gevonden werden; en niet door Sint Paulus of Sint Joannes omgevormd en veranderd. Het is door Christus gesticht en later door zijn Apostelen en hun opvolgers verder verspreid.

Als rechtstreeks door God geschonken, vormt het een geheel, dat zonder voorbehoud moet worden aanvaard en waarin men niet met Harnack naar een wezen en bijkomstigheden kan zoeken. Wel kan men er eenige centrale waarheden in aanwijzen, waaromheen andere zich groepeeren, zooals die van de H. Drievuldigheid, het bovennatuurlijk kindschap Gods, waartoe de menschen geroepen zijn, de erfzonde en de Verlossing door Christus, en de Katholieke Kerk, waarin de godsdienst wordt beleefd. Christus is niet alleen de stichter ervan, maar ook het middelpunt: Hij is de Messias als vervuller van de in het Jodendom gedane beloften; Profeet en Godsgezant als verkondiger van Gods plannen om de menschen door Hem te redden; Verlosser en Middelaar, omdat Hij de mensch-geworden God is, die alleen vergiffenis en genade verdienen kan; Priester door Zijn Kruisoffer en tegelijk nog altijd Priester in zoover het offer van de H. Mis door menschen alleen in Zijn naam mag worden opgedragen; Hoofd van het Mystieke Lichaam, Zijn Kerk, en zoo Zaligmaker, die aan alle menschen de genade geeft; en Rechter zal Hij zijn aan het einde van de wereld, als Hij allen zal komen oordeelen.

Omdat het C. een geheel is, kan het geen soortnaam zijn, waaronder vele soorten van C. vallen; er is maar

één waar C., dat van de Katholieke Kerk, omdat Christus zeer precies heeft bepaald, hoe volgens Zijn leer moet worden geleefd, hoe God moet worden gediend en hoe Zijn genade moet worden verkregen. Het C. vormt dus altijd een volmaakte eenheid; en als men van herstel van eenheid onder de Christenen spreekt, is het omdat velen eigenlijk ten onrechte, zij het te goeder trouw, den naam van Christenen dragen; dezen kunnen alleen een worden door terugkeer naar het Katholieke Christendom.

Dit is uiteraard iets bovennatuurlijks; daarom zijn zijn leerstukken → dogma's, die door het geloof en niet door inzicht moeten worden aangenomen, ofschoon het verstand kan bewijzen, dat er tusschen geloof en rede geen tegenspraak kan zijn; zijn zedeleer is bovennatuurlijk, niet alleen omdat de goddelijke deugden de voornaamste zijn, maar omdat ook de zedelijke deugden een bovennatuurlijke doelstelling en bovennatuurlijke normen hebben gekregen; en het kan alleen beleefd worden door de kracht van de genade, waarop de mensch geen recht heeft.

Het is zoowel een gemeenschapsgodsdienst als een persoonlijke. Gemeenschapsgodsdienst niet alleen, omdat de Christenen tot de uiterlijke organisatie van de Kerk moeten behooren en gezamenlijk door het → leergezag worden onderwezen; ook omdat de voornaamste godsdienstoefeningen, de H. Mis en de liturgie namens de gemeenschap geschieden; en vooral door het leerstuk van de → Gemeenschap der Heiligen, waardoor levenden en dooden elkaar kunnen bijstaan. Maar ieder Christen staat in een persoonlijke verhouding tot God, is persoonlijk voorwerp van Gods liefde en Voorzienigheid; heeft een eigen godsdienstig leven, moet zich ook rechtstreeks tot God wenden, is zelf voor zijn daden verantwoordelijk en zal persoonlijk worden beloond en gestraft.

Het C. is ten slotte een op het hiernamaals gerichte godsdienst, omdat pas na dit leven al Gods beloften zullen worden vervuld en wij ten volle met God vereenigd zullen worden. Het leven op aarde is een tijd van voorbereiding, waarin wij het geluk van den hemel moeten verdienen.

Als onmiddellijk door God in Christus geopenbaard en gesticht, is het C. zoo boven alle andere godsdiensten verheven, dat geen ander ernaast nog recht van bestaan heeft, al kan men er te goeder trouw buiten blijven. Terwijl niet alle menschen verplicht waren zich tot de voorbereiding ervan, het Jodendom, te bekeeren en God konden dienen naar de leiding van het natuurlijk verstand, is het C. zonder uitzondering voor allen bestemd, die dan hetzelfde moeten gelooven, dezelfde geboden onderhouden, dezelfde godsdienstoefeningen beleven en van dezelfde organisatie, de Kerk, lid worden door het Doopsel.

Het eenige voorbehoud hierop wordt gemaakt door het feit, dat God wel veel zelf heeft geleerd en bepaald en ingesteld, maar andere punten ter regeling aan het door Hem aangewezen gezag heeft overgelaten; en hierin kan verschil bestaan voor menschen van verschillende tijden en volkeren.

Naast zijn relatieve verhevenheid boven andere godsdiensten heeft het C. een absolute, waardoor er niet zooals op het Jodendom nog iets volmaakters op zal volgen, maar het in denzelfden vorm zal blijven bestaan tot het einde van de wereld. Ofschoon het C. een alles omvattende godsdienst is, die niet binnen het kerkgebouw besloten blijft, is het geen → theocratie, waarin de godsdienst het geheele natuurlijke leven rechtstreeks regelt; maar het laat de menschen daarin vrij; zoodat de staatkundige orde, het sociale en economische leven, de profane wetenschap en de kunst aan het eigen initiatief van de Christenen overgelaten zijn. Het beschouwt de menschelijke natuur wel als door de erfzonde gevallen en verzwakt, maar toch niet als tot ieder goed werk onbekwaam.

Zijn invloed op bovengenoemde gebieden is intusschen toch nog zoowel positief als negatief. Zijn zedewetten strekken zich ook uit tot het sociale en economische leven in zijn volle uitgebreidheid, voor zoover het de beginselen, van wat geoorloofd is en wat niet, betreft; het blijft echter buiten den positieven opbouw van de technische details. Wetenschap, kunst en de verdere cultuur worden vooral negatief geleid, in zoover alles daarin te veroordeelen is, wat met geloof en zeden in strijd komt; indirect heeft het C. echter alle cultuuruitingen zoo sterk mogelijk bevorderd en is ongetwijfeld de grootste cultuurdrager geweest. Het heeft zich wel aan verschillende culturen kunnen aanpassen en zal dat ook in de toekomst kunnen; maar iedere op heidenschen grondslag gebouwde cultuur moet eerst door haar gezuiverd worden.

Aan de kunst heeft het C. de schoonste inspiraties geschonken, zonder dat men daarom nog van een uitdrukkelijk en officieel bemoeien ermee van het C. spreken kan; de wetenschap echter, die de verstandelijke verwerking van de geloofsgegevens is, de theologie, heeft om de behoeften van de menschen altijd en noodzakelijk haar plaats erin gehad, maar ondergeschikt aan het geloof. Als goddelijke instelling, die met Christus begonnen en tegelijk voltooid is, kan het C. geen eigenlijke geschiedenis hebben; dit kan alleen wat de dingen betreft, die God door het gezag heeft laten regelen; en zoo zijn er de dogmageschiedenis, die van de liturgie, enz. Daarnaast staat de geschiedenis van de beleving ervan door de menschen; en zoo heeft men tijdperken van uitbreiding en verliezen, van bloei en verval. → Kerkgeschiedenis.

Deze geschiedenis is dan tegelijk een bewijs voor het goddelijk karakter van het C. Het toont een onder de menschen bestaande instelling, die zich over de geheele aarde en onder de volkeren van meest verschillende cultuur verspreid heeft en recht tegen hun neigingen in moet gaan; die twintig eeuwen meebeleeft met alle daarin plaats grijpende veranderingen; die vervolgd en tegengewerkt werd en wordt en door de eigen volgelingen dikwijls maar slap gesteund en verdedigd; en dat alles niet alleen zonder te verdwijnen, maar met behoud van uiterlijke en innerlijke eenheid. Dat is een werk van Gods genade.

L i t.: hier moge gewezen worden op J. Huby, Christus. Manuel d'Histoire des Religions (Parijs, 17e hfst., La Religion chrétienne), waarin bibliographie. *Pauwels.*

Uitbreiding van het Christendom. Snel heeft het C. zich in de eerste eeuwen verspreid. Ter verklaring wijst men op natuurlijke factoren. Die zullen gunstig hebben gewerkt, maar konden evenzeer ongunstig werken. Zoo bijv. de eenheid van het Romeinsche wereldrijk. Die vergemakkelijkte zeker de verspreiding en het onderling contact, maar die was evenzeer in het voordeel der vervolgers. De verhevenheid van geloofs- en zedenleer. Die kon velen aantrekken, maar anderen konden zich afgestooten of teruggehouden gevoelen door het verplicht geloof aan geheimen, die het menschenverstand te boven gaan, door verplichte zedenwetten, die den strijd opdrongen tegen de hartstochten. Veel wordt verklaarbaar door den ijver der geloofs-

predikers, door het voorbeeldig leven der eerste Christenen, door den moed der martelaren. De voornaamste verklaring der snelle uitbreiding van het C. is echter te zoeken in de oneindige verdiensten van Christus' offerdood, in de kracht Zijner genaden, in den bijstand en de verlichting en versterking van den H. Geest.

In de geschiedenis der uitbreiding onderscheidt men 4 perioden: 1—4e eeuw: kerstening der Antieke wereld om de Middellandsche Zee; 4—13e eeuw: missioneering der Keltische, Germaansche, Slavische volkeren; 13—18e eeuw: bekeering van deelen van Afrika en Azië en van bijna geheel Amerika. 19e eeuw: intense missieactie over de geheele wereld. In de eerste eeuwen heeft het Christendom zich het sterkst uitgebreid in Klein-Azië, langs de Zuidkust van Thracië en de Oostkust van Griekenland. Daar vormden de Christenen bij het eind der vervolgingen minstens de helft der bevolking. Dat geldt ook wel voor Armenië, Edessa, Cyprus en voor Carthago en zijn achterland; verder naar het Westen werd het minder. Talrijk, zij het iets minder, waren de Christenen in Antiochië en omgeving, in Alexandrië en zijn achterland, in Rome en Midden- en Zuid-Italië, in de kuststeden van Spanje en Zuid-Gallië en langs de oevers van de Rhône. Weer iets minder, maar toch nog talrijk, waren zij in Palestina, Arabië, Mesopotamië, in de binnenlanden van Griekenland en den Westelijken Balkan, in Noord-Italië. Steeds minder werd het verder naar het Noorden in Gallië, België, Germanië, Engeland. Daar begint de uitbreiding op groote schaal in de tweede periode. Voor deze en de latere perioden zij echter verwezen naar → Missiegeschiedenis, en de vsch. Ordes en Congregaties, de volkeren, landen en werelddeelen.

Hier volgen alleen nog ronde cijfers voor de tegenwoordige uitbreiding. Ongeveer een derde van de wereldbevolking (2 000 000 000) is Christen (ca. 700 000 000). Daarvan is ongeveer de helft Roomsch-Katholiek (350 000 000), de andere helft is Schismatiek Protestant, Anglicaansch.

Hoe de getalverhouding was over het geheele Romeinsche Rijk ten tijde van Constantijn is niet uit te maken, de opinies gaan ver uiteen: een twintigste, een twaalfde, een vijfde, de helft. Dit laatste is zeker te hoog, maar de andere berekeningen zullen wel te laag zijn. Onder en na Constantijn ging het Christendom zeer sterk vooruit in het Rijk en dan begint ook de tweede periode.

L i t.: De Jong, Handboek der Kerkgeschiedenis (1929); Harnack, Die Mission und Ausbreitung des Christentums (2 dln. 1924); Schmidlin, Kath. Missionsgesch. (1925). *Franses.*

Christengemeenschap, → Theosophie.

Christen-Gymnasiastenbond, → Protestantsch Jeugdwerk op alg. Christelijken grondslag.

Christen-Inheemschen in N.I., r e c h t s p o s i t i e d e r. De Christen-Inheemschen (in 1930 ruim 1 000 000, van wie 233 000 Kath.) worden krachtens art. 163 der Wet op de Staatsinrichting (1925) als Inheemschen beschouwd, wier rechtstoestand door een algemeene (nog niet ontstane) verordening kan worden geregeld. Zij onderscheiden zich derhalve in adatrechtelijk opzicht van de andere Inheemschen alleen door hun huwelijk, dat veelal door bemoeienis van Missie en Zending afzonderlijk is geregeld (→ Adatrecht). De Christengemeenten kunnen als privaatrechtelijke gemeenschappen bezitsrechten uitoefenen op kerken, scholen, enz.

L i t.: mr. S. F. Duurvoort, Rechtspersonen in de Ned. Koloniën (1916); v. Vollenhoven, Het Adatrecht van N.I. *B. Damen.*

Christen Jonge Vrouwenbond (C. J. V. B.), → Protestantsch Jeugdwerk op alg. Christelijken grondslag.

Christensen, J e n s, Deensch staatsman, hoofd der liberale partij tot 1924; * 21 Nov. 1856 te Ringköbing. Van 1905—'08 minister-president.

Christenvervolgingen, → Kerkvervolgingen, → Martelaar.

Christeta, H e i l i g e. Volgens het legendarische passieverhaal (Acta SS. Oct. XII, 204—206) zou zij te Avila (Spanje) te zamen met Vincentius en Sabina gemarteld zijn onder de vervolging van Diocletianus. Feestdag 27 Oct.

Christiaan, vorst van A n h a l t - B e r n b u r g; * 1568, † 17 April 1630 te Bernburg. C. streed sedert 1591 ijverig voor de Protestantsche partij in Duitschland; werd de voornaamste aanvoerder der Protestantsche Vorstenunie van 1608. Hij streed voor den Winterkoning in den slag op den Witten Berg in 1620, werd daarna met den Rijksban geslagen, doch werd in 1624 door keizer Ferdinand II begenadigd. *v. Gorkom.*

Christiaan de Jongere, hertog van B r u n s w ij k - W o l f e n b ü t t e l; * 20 September 1599, † 10 Juni 1626 te Wolfenbüttel. C. werd in 1616 ondanks zijn jeugd en zijn ruwe leven administrator van het bisdom Halberstadt en van eenige rijke abdijen, tot ergernis van de Katholieken; verklaarde zich in het begin van den 30-jarigen oorlog voor keurvorst Frederik V. Hij voerde den strijd in N.W. Duitschland op uiterst ruwe wijze (de „dolle Christiaan”), werd in 1622 en 1623 door Tilly verslagen, verklaarde zich in 1625 voor Christiaan IV van Denemarken en beleefde nog diens eerste nederlagen.

L i t.: J. B. Weiss, Weltgeschichte (IX, uitvoerige schildering van den 30-jarigen oorlog). *v. Gorkom.*

Christiaan I, koning van D e n e m a r k e n, stichter der Oldenburgsche dynastie; * 1426, † 1481. In 1448 koning van Denemarken, 1450 van Noorwegen. In 1460 werd hij ook heerscher over Sleeswijk en Holstein, op voorwaarde dat beide landen vereenigd hun zelfstandigheid zouden behouden. *Wachters.*

Christiaan II, koning van D e n e m a r k e n, kleinzoon van C. I; * 1481, † 25 Jan. 1559; volgde in 1513 zijn vader Johan op, huwde in 1515 met Elizabeth, zuster van Karel V, door welk huwelijk hij vele betrekkingen, ook financieele, kreeg met de Nederlanden en vooral met Amsterdam. Zijn bijzit Duveke Willemsz, de dochter van een Amsterdamschen herbergier, en haar moeder Sigbrit hadden veel invloed op hem. Het verzet in Zweden tegen zijn willekeurige regeering trachtte hij voor goed te smoren door het beruchte Stockholmer bloedbad (8 Nov. 1520), hetgeen echter den opstand van Gustaaf Wasa en het zelfstandig worden van Zweden ten gevolge had. In 1523 brak ook in Denemarken een opstand uit, zoodat C. II van de kroon afstand moest doen en naar de Nederlanden vluchtte. Na vergeefsche pogingen de regeering te herwinnen, leefde hij sedert 1549 in volledige vrijheid op het slot Kalundborg, waar hij ook stierf. *v. Gorkom.*

Christiaan III, koning van D e n e m a r k e n neef van C. II; * 1503, † 1 Jan. 1559; werd in 1534 tot koning gekozen. Hij stond in voortdurende briefwisseling met Luther, Melanchton en Bugenhagen,

op wier aansporing hij in Oct. 1536 op een Rijksdag te Kopenhagen de Hervorming voor Denemarken invoerde, onder begunstiging van gelijksoortige omstandigheden als in de andere Skandinavische landen.

L i t. : Pastor, Gesch. der Päpste (IV). *v. Gorkom.*

Christiaan IV, koning van D e n e m a r k en, kleinzoon van C. III; * 1577, † 28 Febr. 1648 ; werd in 1588 koning en verwierf zich de liefde van zijn volk door zijn bekwame zorg voor de Deensche welvaart. Zijn beide oorlogen tegen Zweden (1611—'13 en 1643—'45) eindigden onvoorspoedig, evenals zijn ingrijpen in den 30-jarigen oorlog na zijn groote nederlagen tegen Tilly en Wallenstein met den vrede van Lübeck (1629), waarbij hij van alle verdere inmenging moest afzien. *v. Gorkom.*

L i t. : D. Schäfer, Gesch. v. Dänemark (V 1902).

Christiaan V, koning van D e n e m a r k e n kleinzoon van C. IV; * 1646, † 25 Aug. 1699; streed als bondgenoot van Brandenburg zonder voordeel tegen Zweden (1675—1679); hij codificeerde het landrecht voor Denemarken en voor Noorwegen en gaf in den strijd met zijn adel veel grondbezit aan Duitsche heeren. *v. Gorkom.*

Christiaan VI, koning van D e n e m a r k e n, kleinzoon van C. V; * 1699, † 6 Aug. 1746; volgeling der piëtistische richting, voerde een actieve welvaartspolitiek en verbood in 1731 aan zijn boeren tot op hun 35e jaar hun woonplaats te verlaten.

Christiaan VII, koning van D e n e m a r k e n, kleinzoon van C. VI; * 1749, † 13 Maart 1808; ontaard, met opzet slecht opgevoed en geestesziek, liet de regeering over aan gunstelingen, van wie zijn lijfarts Struensee (1770—1772) de bekendste is; diens liefdesbetrekking tot de koningin Carolina Mathilda bracht hem ten val. In 1783 ging de regeering feitelijk over op kroonprins Frederik. *v. Gorkom.*

Christiaan VIII, koning van D e n e m a r k e n, oudste zoon van Frederik VI van Denemarken; * 1786, † 1848. In 1814 tot koning van Noorwegen uitgeroepen, kon hij de afscheuring van Zweden niet beletten, door de oppositie van Engeland; hij werd gedwongen den wapenstilstand van Mosz te aanvaarden; hij vertrok toen naar Kopenhagen, waar hij in 1839 zijn vader opvolgde. Zijn al te conservatieve politiek, zijn onmacht verbetering te brengen in den financieelen toestand van zijn rijk en de hertogdommen Sleeswijk-Holstein eng aan Denemarken te verbinden, maakten hem onpopulair bij zijn onderdanen. Hij publiceerde verscheidene wetenschappelijke werken. *Cosemans.*

Christiaan IX, koning van D e n e m a r k e n, 1863—1906 ; * 8 April 1818 te Gottorp, † 29 Jan. 1906 te Kopenhagen. C. was een zoon van hertog Willem van Sleeswijk-Holstein-Sonderburg-Glücksburg († 1831), en stamde in zijdelingsche linie van het Deensche koningshuis af. Aangezien koning Frederik VII geen rechtstreeksche erfgenamen had, werd C. door de Eur. mogendheden als kroonprins aangewezen (1852). Hij beklom den troon 15 Nov. 1863. 18 Nov. schorste hij de eigen grondwet, die Frederik VII aan Sleeswijk-Holstein verleend had. Aldus werd Denemarken in een oorlog tegen den Duitschen Bond gewikkeld, env erloor het beide hertogdommen. C.'s regeering was een voortdurende strijd tusschen vrijzinnigen en conservatieven. De koning zelf was eerder behoudsgezind. *V. Houtte.*

L i t: Thorsoe, Kong C. IX (1906); Deschamps, Un souverain bien-aimé. C. IX de Danemark (1902).

Christiaan X, koning van D e n e m a r k e n, kleinzoon van Frederik VIII; * 26 Sept. 1870 te Charlottenlund; regeert sedert 1912. Huwde in 1898 met Alexandrine, prinses van Mecklenburg; twee zonen sproten uit zijn huwelijk, Christiaan (* 1899) en Kund (* 1900). Hij schonk aan zijn land de democratische grondwet van 1915; in 1918 annexeerde hij Noord-Sleeswijk, en verbond IJsland door persoonlijke unie aan Denemarken. *Cosemans.*

L i t. : Johanne v. Kohe, Kong C. X (1914).

Christiaan van Oliva, Cisterciënser missionaris en sinds 1212 eerste bisschop van Pruisen. † 1244 (of 1245). Tot verdediging en versterking zijner missie stichtte hij de Ridders van Pruisen (Dobrin) en riep hij later de Duitsche Orde te hulp.

Christiaansand (K r i s t i a n s a n d), stad aan de Z. kust van Noorwegen met ca. 19 000 inw. De stad werd in 1641 gesticht door Christiaan IV op een schiereil. aan den mond van de Topdalself en de Otterelf, de rivier van Sätersdal. Ondanks de talrijke branden heeft de stad zich ontwikkeld tot de voornaamste haven van de Z. kust, met veel personenvervoer, geregelde verbinding met Oslo en Frederikshavn. Voornaamste centrum voor vangst van makreel en zeekreeft. Scheepsbouw, aluminiumfabriek, zagerijen en papierfabrieken, die alle van waterkracht gebruik maken. Een ongunstige factor in de ontwikkeling is het ontbreken van spoorwegverbindingen met O. en W. (nu in aanbouw). *fr. Stanislaus.*

Christiaanstad (K r i s t i a n s t a d), 1° p r o v i n c i e in Z. Zweden; opp. 6 500 km², 250 000 inw. C. vormt een overgangsgebied van Skaane naar Smaaland en bevat een groote krijtvlakte, een landbouwgebied van middelmatige vruchtbaarheid. 41% der prov. is bouw- en weiland, 46% bosch en 12 000 ha is veen. De landbouw levert meer rogge, haver en aardappelen en minder tarwe en suikerbieten dan die van Z. Skaane. Er is veel varkensteelt en pluimvee in overwegend kleine en middelgroote bedrijven. Verder cementindustrie en ontginning van kaolin. *fr. Stanislaus.*

2° H o o f d s t a d der gelijknamige prov.; opp. 1 709 ha, ca. 13 900 inw. C. ontstond in 1614 als grensvesting tegen Denemarken. Het karakter van vesting behield de stad tot 1843. Sedert is het een locale marktplaats. Als havenstad had het nooit beteekenis, omdat het gelegen is aan het binnendeel der Hanöbaai buiten het groote verkeer der Oostzee. → Aahus. *fr. Stanislaus.*

Het belangrijkste gebouw der stad is de H. Drievuldigheidskerk, 1617—1627 gebouwd naar plannen van Laurens van Steenwinckel den Jongeren of zijn broeder Hans; driebeukige hallenkerk op centraliseerend kruisvormig grondplan. In de Technische school bevindt zich een cultuurhistorisch- en kunstmuseum.

L i t. : F. R. Friis, Trefoldighedskirken i Christianstad (Kopenhagen 1894); F. Vermeulen, Handboek tot de Gesch. der Ned. bouwkunst (II 1931, 495). *F. Vermeulen.*

Christiaansund (K r i s t i a n s u n d), stad aan de W. kust van Noorwegen, in het N. deel van Vestland, hoofdstad van Nordmöre met 15 200 inw. De stad is ver in zee vooruitgeschoven en gebouwd op vier eilanden. C. is het middelpunt van den vischhandel voor dit deel der kust; bereiding van klipvisch. De stad hoort tot de Kath. parochie van Molde. *fr. Stanislaus.*

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Christiaens, F r a n s, Recollet, bisschop-missionaris; * 24 Febr. 1844 te Tielt (W. Vl.), † 7 Jan. 1931 te Gent. Geprofest 1862 (als p. Benjamin); in den Fransch-Duitschen oorlog van 1870 aalmoezenier in het Fransche leger; naar de missie van Hoepé (China) in Juni 1872. Titulair bisschop van Colophon en apost. vicaris van Z.W.Hoepé in Febr. 1889. Onder zijn bestuur beleefde de missie bloedige vervolgingen. Door ziekelijkheid gedwongen, kwam hij terug in 1899 en verbleef sinds dien in het klooster te Gent.

L i t.: P. Allossery, Onze West-Vlaamsche zendelingen (I 1924). *Allossery.*

Christian, J o s e p h, Duitsch beeldhouwer; * 1706 te Riedlingen a. O., † 1777 te Wurttemberg. Beroemd is het werk van dezen meester der Rococo, vooral een twintigtal in lindenhout gesneden reliëfs met voorstellingen uit het leven van O.L.Vr. in de Benedictijner abdij te Zweifalten. Zijn werk is overrijk aan beweging en gratie, grootsch door ruimte- en dieptewerking en is in een zeer geraffineerde houtsnijtechniek uitgevoerd. Zijn werken bevinden zich in de Benedictijner abdijen te Zweifalten en Ottobeuren in Beieren.

L i t.: Kick und Pfeiffer, Barock. Rokko. Louis XVI aus Schwaben; Dehio, Handbuch d. Deutschen Kunstdenkm. de III; Bernhard, Kloster und Kirche zu Ottobeuren; Schurr, Das alte und neue Münster in Zweifalten. *Haesaert.*

Christiana, naam van meerdere Heiligen. **1°** → Chrischona.

2° (Ook N i n a of N u n i a genoemd) Een Heilige ten tijde van Constantijn den Grooten. Als krijgsgevangene bij de Iberiërs, bekeerde zij koning en volk door haar deugden en wonderen. Volgens de legende was zij de gezellin van den H. Rhipsime. Feestdag 15 Dec.

3° (Ook C h r i s t i n a v a n V l a a n d e r e n genoemd) Heilige, maagd. Van haar wordt verteld, dat zij de dochter was van een Engelschen koning. Zij verliet, na haar bekeering ,haar vaderland en vestigde zich te Dikkelvenne, in Vlaanderen, omstreeks 734. Onder de leiding van den H. Hilduardus leidde zij daar een vroom en teruggetrokken leven. Haar overblijfselen werden in 1092 naar Dendermonde overgebracht. Zij wordt als patrones dezer stad vereerd. Feest op 26 Juli in het bisdom Gent.

L i t.: F. G. Holweck, A Biographical Dictionary of he Saints (St. Louis 1924). *De Schaepdrijver.*

Christiana van Lucca, Zalige; * 1240 te S. Croce aan den Arno, † 4 Jan. 1310. Om zich aan een huwelijk te onttrekken vluchtte zij naar Lucca, bezocht als pelgrim den berg Gargano en Rome, en stichtte in 1279 te S. Croce een klooster volgens den regel van den H. Augustinus. Zij muntte uit door gebed en boete, deed voorspellingen en wrochtte vele wonderen. Tot aan 1515 bleef haar lichaam ongeschonden. Feestdag 18 Febr. *J. v. Rooij.*

Christiania, → Oslo.

Christiania-fjord, → Oslo (fjord).

Christianopel, thans een kustdorpje en havenplaats van 200 inw. in Zuid-Zweden (35 km O.N.O. van Karlskrona) aan de Baltische zee, door koning Christiaan IV van Denemarken in 1600 gesticht in de plaats van het middeleeuwsche stadje Avaskär, op een langgestrekt schiereiland, als vesting- en havenstad, opgetrokken naar de plannen van den Ned. bouwmeester Hans van Steenwinckel den Ouden volgens het Oud-Ned. vestingsstelsel onder leiding van Willem Grafen, waarschijnlijk een Nederlander, uit Grave. Van de in 1678 weer gesloopte versterkingen bestaan nog enkele bastions. De H. Drievuldigheidskerk, 1618—1624 gebouwd door Olaf Madsen, is een eenbeukig, centraliseerend gebouw, rechthoekig met twee korte dwarsarmen, en een zwaren vierkanten toren met dwarszadeldak.

L i t.: William Anderson, Kristianopel, ett Bidrag till Renässansens Byggnadshistoria, in: Tidskrift för Konstvetenskap (VIII 1923—'24, 97-114). *F. Vermeulen.*

Christian Scientisten, aanhangers van C h r i s t i a n S c i e n c e, een pantheïstische godsdienstige beweging [stichteres: Mary Eddy-Baker (* 1821, † 1910), die, ziek zijnde, haar beginselen ontleende aan den magnetiseur Quimby]. Vooral verspreid in N. Amerika, doch ook in de meeste landen van Europa. M. Baker's werk Science and Health verscheen in 1875. De Christian Science wil Christus' leer en verlossingswerk voortzetten door de ware eenheid van de wereld met God te prediken, daardoor de zonde, die in een valsch begrip van die eenheid bestaat en oorzaak is van ziekte en dood, wegnemen (gezondbidden of -denken). Zij is onchristelijk en vernietigt de eenheid met God door de genade. Genezingen berusten op autosuggestie.

L i t.: A. Roozen, Chr. Science (Schild 14e jg. 1933—'34); L. P. v. d. Goes, Chr. Sc. als sociaal verschijnsel (1933). *J. Sassen.*

Christiansen, 1° A r n e E i n a r, Deensch schrijver; * 20 Juli 1861 te Kopenhagen. Hij is in de eerste plaats dramaturg, schreef ook gedichten en romans en leverde verdienstelijke critieken over tooneel en literatuur.

W e r k e n: Letizia (1891; lyrisch drama); Cosmus 1897; 1922 voor tooneel aangepast); Ottilie (1925; een familieroman).

2° S i g u r d, Noorsch romanschrijver en dichter; * 17 Nov. 1891 te Drammen. C. debuteerde met den roman Seireren (1915). Vort eget Liv (1919) en Ved Golgota (1920) openbaarden de diepte en de kracht van zijn psychologische uitbeelding. Zwakker is Blodet (1923). Hij gaf ook een sterk doorvoeld, doch ietwat onbeholpen tooneelstuk Offerdöden (1919). *De Tollenaere.*

Christianus van Stablo, ook D r u t h m a r genoemd, monnik van Corbie, schreef in Stablo (Stavelot) een goeden commentaar op het Mattheus-evangelie, in de 2e helft der 9e eeuw. Zijn plan om ook Lucas en Joannes te verklaren heeft hij niet uitgevoerd.

U i t g.: Migne, Patrol. Lat. (CVI). — L i t.: Manitius, Gesch. d. lat. Liter. des Mittelalters (I 1911, 431-433). *Franses.*

Christi Geburt heeten fragmenten van een Middelfrankisch gedicht, dat in zeer beknopten vorm als volledig verhaal der Verlossing, met de vooraf-spiegelingen en voorspellingen, zal bedoeld zijn geweest. Ontstaan omstreeks het midden der 12e eeuw, is het weinig zelfstandig werk.

U i t g.: A. Schönbach, Zeitschr. für d. Alt. (XXXIII, 350-373); Kraus, Deutsche Ged. (3-4 en 71-77). *V. Mierlo.*

Christina, koningin van Z w e d e n, * 8 Dec. 1626 te Stockholm, † 19 April 1689 te Rome; de dochter van den zeer begaafden koning Gustaaf Adolf en van de zwakke, ook geestelijk niet normale Maria Eleonora van Brandenburg; kwam na haars vaders vroegtijdigen dood (6 Nov. 1632) onder regentschap van A. Oxen-

stierna; toonde hare geniale begaafdheid reeds vroeg in een uiterst ruime Renaissance-ontwikkeling en in haar wetenschappelijke vriendschap met de groote mannen van haar tijd als Hugo de Groot en Descartes; bracht een groote bibliotheek en allerlei merkwaardige verzamelingen bijeen. Zij besloot nooit te huwen en liet in 1649 haar neef Karel Gustaaf van Paltz-Zweibrück als opvolger erkennen. De onvoldaanheid met haar Luthersche belijdenis bracht haar door een algemeenen twijfel sinds 1650 tot het Katholicisme, in het contact met den Spaanschen gezant te Stockholm Pimentelli, met de Jezuïeten Macedo, Casati en de Malines en anderen. Op 16 Juni 1654 legde zij de kroon neder en werd op 3 Nov. 1655 plechtig en feestelijk te Innsbruck in de Kerk opgenomen. Na haar plechtige ontvangst te Rome door paus Alexander VII gaven hare eigenaardig vrije opvattingen en haar verkwisting al spoedig aanstoot, zoodat zij Rome verliet en in 1657 het Fransche hof opzocht en te Fontainebleau ging wonen. Aldaar stelde zij het opzienbarende feit, haar tevoren zoo geliefden opperstalmeester Gian Rinalso Monaldeschi, gebruikmakend van haar verondersteld souverein recht, als hoogverrader ter dood te doen brengen (10 Nov. 1657). Bij den plotselingen dood van koning Karel X Gustaaf in 1660 ging zij naar Zweden terug, werd echter opnieuw tot formeelen afstand van de kroon gedwongen en kwam ten slotte na veel onrust, vooral in haar financieelen toestand, en na nieuwe meeningsverschillen met paus Innocentius XI, te Rome tot een kalmer leven, te midden van een kring van geleerden, waarin zij zich zeer verdienstelijk bleef maken. Zij kreeg een graf in de Sint Pieter dicht bij dat van de markgravin Mathilde van Toscane.

Lit.: J. A. Taylor, Christina of Sweden (1909); L. Pastor, Gesch. der Päpste (XIV 1930; uitvoerig en zorgvuldig). *v. Gorkom.*

Christina, Gelukzalige, maagd, genaamd de Wonderbare; * 1150 te Brustem bij St. Truiden, † ca. 1224 aldaar in het St. Catharina-klooster. Van haar worden ontelbare wonderen verhaald, waarvan een aantal tot de legenden behooren. De Bollandisten zijn van meening, dat zij tot geen kloosterorde behoorde. Haar reliquieën berusten in de kerk van den Allerheiligsten Verlosser te St. Truiden. Feestdag 24 Juli in het bisdom Luik. Wordt aangeroepen tegen etterende ziekten, ziekten van het vee en als patrones van den goeden dood.

Lit.: Franz von Sales Doyé, Heilige und Selige der Römisch-Katholischen Kirche (Leipzig 1929); Acta SS. Julii (XXX, 650-660). *De Schaepdrijver.*

Uit het Latijn berijmde (niet vóór het einde der 14e eeuw) broeder Gheeraert, een Minderbroeder, haar leven (1 949 verzen), in een los rhythme, met vrij stoute oversprongen, zonder bijzondere dichterlijke verdienste.

Uitg. van het Mnl. gedicht door J. B. Bormans (Gent 1850).

Christina Maria van Napels, Eerbiedwaardige; * 14 Nov. 1812 te Cagliari op Sardinië, † 31 Jan. 1836 te Napels. Zij was de vierde dochter van koning Victor Emanuel I van Sardinië en Maria Theresia van Oostenrijk-Este. Na den dood van haar ouders leidde zij een ingetogen leven aan het hof van Turijn en Modena, huwde met koning Ferdinand van Napels en stierf bij de geboorte van den lateren koning Frans II van Napels. In 1859 werd zij eerbiedwaardig verklaard, terwijl het proces harer zaligverklaring te Rome aanhangig is. *J. v. Rooij.*

Christina van Aquila, Zalige; * 1480 te Lucoli, † 18 Jan. 1543 te Aquila. In 1505 deed zij haar intrede bij de Augustinessen te Aquila en was meermalen abdis. In de dagen der Goede Week droeg zij de bloedige wondteekenen van de doornenkroon en den kaakslag. Haar vereering werd in 1841 bevestigd. Feestdag 3 Oct. (vroeger 12 Febr.). *J. v. Rooij.*

Christina van Hamm (Zalige), mystiek begenadigde maagd uit de 15e eeuw, door W. Rolewinck in het Fasciculus temporum ten jare 1464 vermeld. Volgens betrouwbare getuigen vertoonde zij somtijds de heilige wondeteekenen aan handen, voeten en zijde. Zij geniet slechts private vereering en wordt herdacht op 22 Juni.

Lit.: M. Strunck, Westphalia sancta enz. (I ^{2}1854, 231). *J. v. Rooij.*

Christina van Spoleto, Zalige, lid van de Derde Orde van den H. Augustinus; * ca. 1435 aan het meer van Lugano, † 13 Febr. 1458 te Spoleto. Zij leidde een wereldsch leven, dat zij in haar laatste levensjaren uitboette door strenge boetpleging en vernederende werken van naastenliefde. Om zich aan alle menschelijke eerbewijzen te onttrekken, veranderde zij meermalen van woonplaats. Haar vereering werd in 1834 goedgekeurd. Feestdag 13 Febr. (in Spoleto 20, in Brescia 14 Febr.). *J. v. Rooij.*

Christina van Stommeln, ook C. de Keulsche genoemd, Zalige; * 1242 te Stommeln (tusschen Keulen en Neusz), † 6 Nov. 1312 aldaar. Zij had een vurige vereering voor het lijden van Christus. Op 11-jarigen leeftijd kreeg zij haar eerste visioen, leefde vervolgens eenige jaren als begijn te Keulen en keerde dan naar haar geboorteplaats terug. In 1267 leerde zij den Dominicaan Petrus van Dacien kennen, die haar dikwijls bezocht, een drukke briefwisseling met haar onderhield en ook haar leven schreef, waarin hij vele uitzonderlijke en buitengewone dingen verhaalt. Misschien moet, evenals bij Christina van België, veel hiervan in verband worden gebracht met een ziekelijken toestand. De getuigenissen over de wondeteekenen aan hoofd, handen en voeten zijn echter boven allen twijfel verheven. Zij werd begraven te Jülich, waar zij ook vereerd wordt. Haar vereering werd door Pius X 12 Aug. 1908 goedgekeurd. Feestdag 6 Nov., feest van de overbrenging der reliquieën 22 Juni. *J. v. Rooij.*

Christina van Tyrus, Heilige, waarschijnlijk gemarteld te Bolsena tijdens de vervolging van Diocletianus. Over den aard, den tijd en de plaats van haar marteldood is weinig met zekerheid bekend. Zoowel in het Oosten als in het Westen geniet zij een groote vereering; de Grieken vereeren haar zelfs onder den titel van groot-martelares. Feestdag 24 Juli. *J. v. Rooij.*

Voorstelling in de kunst: C., afgebeeld als voorname jonge vrouw, heeft als attributen een molensteen (zij zou door verdrinking om het leven zijn gekomen) naast of om den hals (Chron. Nüremb.), palm en boek, een of twee pijlen, ook een zwaard, dat haar in de borst is gestoken (zie afb. in kol. 481).

Christina van Vlaanderen, Heilige, → Christiana (3°).

Christine de Pisan, Fransch schrijfster en dichteres; * 1364 te Venetië, † na 1429. Weduwe geworden met drie kinderen op 25-jarigen leeftijd, trachtte zij door haar geschriften in haar onderhoud te voorzien. Haar balladen, rondeaux en dits, met schilderingen van het toenmalige elegante leven, met enkele sentimenteele vertellingen, laten nog eens de hoof-

H. CHRISTOFFEL I

St. Christoffel met links St. Maurus, rechts St. Aegidius. Middenpaneel van het zgn. Moreel-altaar door Memlinc in het stedelijk museum te Brugge.

St. Christoffel. Houtsnede uit de 15e eeuw.

sche, conventioneele opvatting der liefde in frissche, bevallige verzen opleven; doch zoo dichtte zij uit nood, meest oprecht, wanneer zij haar eigen treurig lot

H. Christina van Tyrus met een molensteen aan een ketting om den hals. „Schrotblatt" uit de 15e eeuw.

uitzingt. Zij was een warme verdedigster der vrouw tegen het anti-feminisme van Jean de Meung, en van haar tijd. Zoo in haar proza-werken: la „Cité des dames", over beroemde vrouwen, het „Livre des trois vertus", verhandeling over vrouwelijke opvoeding. Door haar „Livre des faicts et bonnes meurs du roi Charles" hoopte zij de gunst van Philips den Stouten te winnen, doch deze stierf te vroeg. Haar Dittié ter eere van Jeanne d'Arc (1429) begroet de eerste overwinningen van haar, die Frankrijk verlossen zou.

Uitg.: van haar poëtische werken door M. Roy (3 dln. 1886—1896); der Dittié, door J. Quicherat (1865); Livre des faicts door Buchon (collection des Chroniques IV). — Lit.: F. Koch, Leben u. Werke der C. d. P. (1885); Kastenberg, Die stellung der Frau in den Dichtungen der Ch. d. P. (1909); P. G. C. Campbell, l'épître d'Othéa, étude sur les sources de C. d. P. (1924). *V. Mierlo.*

Christinos, Spaansche partij der aanhangers van Maria Christina, weduwe van Ferdinand VII, en haar dochter, koningin Isabella, tegen de Carlisten.

Christ-katholische Kirche der Schweiz. Deze werd gesticht te Olten door prof. Herzog (eerste bisschop 1876) en 2 andere priesters, die zich verzetten tegen de besluiten van het Vaticaansch Concilie; gesteund door 4 Protestantsche kantons. Aanvankelijk telde zij ruim 75 000, thans 35 000 leden.

Christlik Selskip, → Kristlik Frysk Selskip.

Christmas Carols zijn Kerstgezangen van zeer ouden oorsprong, die nog betrekking hebben op den heidenschen joel-ever. Het ever-lied werd reeds in 1170 aan het hof van Hendrik I gezongen en nog in 1840 met Latijnschen tekst in het Queen's College te Oxford bij het op tafel brengen van den zwijnskop. Een verzameling C.C. werd uitgegeven in 1521 door Wynkyn de Worde, in 1823 door Gilbert, door T. Wright in de Percy Society (XVI) en in 1885 door Bullen.

Lit.: E. Duncan, The Story of the Carol (1911); W. J. Philips, Carols: their Origin, Music and Connection with Mystery Plays (1922). *Piscaer.*

Christmas-eiland (= Kerstmis-eiland), een bazalt-vulkaan van 102 km² oppervlakte, een eiland ten Z.W. van Java (10° 30′ Z., 105° 32′ O.). Het tot 350 m hooge eiland behoort aan Engeland. Ong. 800 Indische koelis houden zich bezig met phosphaatwinning.

Lit.: Andrews, A monogr. of C. Island (Londen 1900).

Christobal, → Panamakanaal-zone.

Christodorus, Grieksch dichter, schreef omstreeks 500 na Chr. een epos Isaurica ter eere van keizer Anastasius I, stichtingsgeschiedenissen van steden, o.a. van Constantinopel, epigrammen en een beschrijving van de standbeelden in het gymnasium van Zeuxippus in Constantinopel. *Davids.*

Christoffel. 1° C. uit Canaän, oorspronkelijk Reprobus geheeten. Hij bezat een buitengewoon groote lichaamsgestalte. Van nature tot het Christendom geneigd, trok hij uit Canaän weg naar een ander land, waar hij zich bekeerde. Op het gezicht van zijn staf, die begon te bloeien, nadat hij dien op het altaar had neergelegd, bekeerden zich vele aanwezigen. Door keizer Decius voor diens rechterstoel gedaagd, werd hij na vele folteringen ter dood gebracht. Vóór zijn dood bad hij God om hulp voor zijn vereerders, bijzonder tegen hagelslag en doodsgevaar. Daarom wordt hij onder het getal van de → Noodhelpers gerekend.

Latere schrijvers op het gebied van godsdiensthistorie hebben zijn legende in verband trachten te brengen met den Egyptischen Anoebisdienst, doch ten onrechte. Anoebis had den godenzoon Horus over den Nijl gedragen. Dit element in de Christoffellegende (het dragen van het Christuskind over de rivier) is in de oudste Passio Christophori totaal onbekend. Wel wordt in de oudste Christoffellegenden de heilige soms afgebeeld met het gelaat van een hond, doch dit heeft niets uit te staan met een verchristelijking van de Egyptische Anoebissage. Deze voorstelling was alleen gebaseerd op het feit, dat men in oude martyrologiën las, dat C. was de genere Canineo (canis = hond).

Christusdrager wordt C. eerst in de 12e eeuw door toedoen van een dichter uit het Donaugebied. In de 13e eeuw wordt dit gedicht omgewerkt en wordt er een theologisch element aan toegevoegd. C. treedt dan op als vazal in den zin van het oude Duitsche recht. C. wil den machtigsten gebieder dezer wereld dienen. Hij stelt zich in dienst van een koning. Doch de koning blijkt bevreesd voor den duivel en dus treedt C. in dienst van den duivel. De duivel echter vreest den Gekruiste en nu gaat C. op zoek naar Christus. Hij komt bij een kluizenaar, die hem Christus leert kennen en die hem Christus leert dienen in het overdragen van reizigers over een breede rivier. Totdat C. op een nacht gewekt wordt door het geroep van een kind, dat overgezet wil worden. Hij neemt het kind op den schouder, doch midden in den stroom wordt het kind als een geweldige, neerdrukkende last. Het kind is Christus zelf. Deze episode uit de Christoffellegende wordt in de 13e eeuw algemeen in beeld gebracht. C., groote forsche man, staande in een rivier met een kind op den

schouder. C. heeft een (bloeienden) staf in de hand, op den oever ziet men soms een kluizenaar met een lamp (primitieve manier om aan te geven, dat het nacht was). Zie platen.

De hagiographische gegevens over C. zijn in twee klassen te onderscheiden: de teksten der passiones en de latere poëtische bewerkingen. Genoemd kunnen worden het martyrologium Hiëronymianum, dat alleen den naam van den heilige overlevert; het Sanctuarium van Mombritius; de Acta S. Marinae et S. Christophori; een poëtische passiebewerking van Walther van Spiers en het reeds genoemde Duitsche gedicht, door Jacobus a Voragine verder verspreid. Een moderngeïllustreerde uitgave van de oude legende werd bezorgd door p. Reinald Rats O.F.M. (1931). Overigens zijn cyclische voorstellingen van de legende zeer zeldzaam.

L i t.: Acta SS. (Juli IV); Analecta Bollandiana (I); G. W. van Heukelum, Van sunte Cristoffels beelde (Utrecht 1865); Sinemus, Die Legende vom hl. Christoph in der Plastik und der Malerei (Hannover 1868); Kunstle, Ikonographie der Heiligen (II Freiburg 1926); Servières, La Légende de St. Christophe dans l'art (Gazette des Beaux-Arts, 1921). *Heijer.*

2° Heilige, Spaansch martelaar, → Christophorus.

Christoffelkruid (A c t a e a s p i c a t a) behoort tot de familie der r a n o n k e l a c h t i g e n (Ranunculaceae), is 30—60 cm hoog en heeft kleine, trosvormige, geelgetinte bloemen en besvruchten. Van Japan tot over Europa is dit kruidgewas bekend en wordt met andere soorten van het geslacht ook als tuinplant gekweekt. Dit gewas bezit vergiftige stoffen; het tot poeder gemalen blad verdrijft insecten. *Bouman.*

Christoffelzilver of g a l v a n i s c h n i e u w - z i l v e r, is een uiterlijk op zilver gelijkende legeering, die echter slechts 2% van dit metaal bevat. Zoo genoemd naar den Franschen industrieel Christofle (* 1805, † 1863); ook wel het zelfde als → argentaan.

Christofle, C h a r l e s, Fransch edelsmid en bronsgieter; * 1805 te Parijs. † 1863 aldaar; stichter van een groote edelsmederij en bronsgieterij te Parijs, door zijn zoon Paul (* 1838, † 1907) en zijn neef Henri Bouilhet (* 1830, † 1910) voortgezet. C. was eerst ondervoorzitter, later voorzitter van de centrale unie van decoratieve kunsten. Aanvankelijk werden er op zijn werkplaats alleen eenvoudige gebruiksvoorwerpen vervaardigd; later echter is C. ertoe overgegaan zeer kostbare bestellingen uit te voeren, waarvoor verschillende kunstenaars de ontwerpen leverden. Bekend zijn: het tafelservies uit 500 stuks voor den keizer, waarvan de voornaamste deelen bewaard zijn in het museum v. decoratieve kunsten; het tafelservies voor paus Pius IX en voor den hertog van Santonâ.

L i t.: Dussieux, Art français à l'étranger ([3]1876); Champeaux, Dict. des Fondeurs (1886); H. Bouilhet, L'orfèvrerie franç. aux 18e et 19e siècle (1908); Gazette des Beaux-arts. Table alphabétique. *Haesaert.*

Christofoli, A d r i a n o, Ital. bouwmeester; * 1717 te Verona, † 1788 aldaar. Voerde aanvankelijk militaire werken uit, doch legde zich met zijn vriend Alessandro Pompei te Rome op de burgerlijke bouwkunst toe. Werkte veel voor Noord-Ital. steden (Verona, Teatro Filarmonico; Bergamo, bissch. paleis; verder altaren). *Knipping.*

Christogram of C h r i s t u s - m o n o g r a m is een sinds het einde der 3e eeuw op inschriften veelvuldig voorkomende afkorting van den naam Christus, en wel door de Grieksche letters X (chi) en P (rho). Deze wijze van afkorten, reeds in het heidendom in gebruik op munten (voor chruson = goud) enz., werd sinds Constantijn ongeveer uitsluitend voor den naam

Christogrammen. 1. Oudste zelfstandige vorm, het zgn. Constantijnsche Christogram. 2. Eenvoudiger vorm (3e eeuw) van het onder 1) genoemde monogram. 3. Christogram in duidelijken kruisvorm. 4 en 5. Combinatie met de letters Alpha en Omega (einde 4e eeuw).

van Christus gebezigd. Bijna altijd zijn de beide letters in elkander gewerkt, soms verbonden met Gr. Alpha en Omega. Komt op sarcophagen voor en als versiering van woningen (vooral in Syrië: niet zelden in een krans gevat). Zie verder → IHS.

L i t.: Kaufmann, Handbuch der christl. Archäol. ([2]1913, 264 vlg.). *Knipping.*

Christologie (〈 Christus en logos = leer), de leer over den persoon Christus. De leer over de w e r k e n van Christus heet → Soteriologie.

De g e s c h i e d e n i s der C. in de eerste eeuwen is de geschiedenis van ketterijen en concilies. (Zie ook art. → Christus, sub II. A). Het streven, om het mysterie van den Godmensch zooveel mogelijk wetenschappelijk te verklaren, voerde velen tot dwaling. Anderen bestreden die en meestal was het gezag van een algemeen concilie noodig om de waarheid vast te stellen. De talrijke dwalingen omtrent de H. Drieëenheid waren vanzelf ook Christologische dwalingen, wijl men geen zuiver begrip kan hebben van den Godmensch, als men niet zuiver denkt over den 2en Persoon der H. Drieëenheid, als men diens Godheid ontkent of het onderscheid der personen loochent. Hier zijn echter die dwalingen bedoeld, die rechtstreeks betrekking hebben op den Godmensch. Op drie manieren kon men daaromtrent dwalen: door loochening van de waarachtige Godheid van Christus, door loochening van Zijn waarachtige Menschheid, door verkeerd begrip van de vereeniging van Godheid en Menschheid in Christus. Reeds vanaf den apostolischen tijd dwaalden de Doceten door te leeren, dat Christus slechts een schijnlichaam had gehad en dus niet in waarheid als mensch geboren was, niet geleden had, noch gestorven was.

Vooral echter de 5e en volgende eeuwen waren de tijd der Christologische dwalingen. De strijd om het dogma beheerscht voor een groot deel de geschiedenis van dien tijd en de politiek der keizers van Byzantium en der groote patriarchen van Alexandrië, Antiochië en Constantinopel speelt daarbij een groote rol. Ontkenden de Doceten en aanverwante ketterijen de waarachtige menschheid, de adoptianistische stelsels loochenden de ware Godheid van Christus. De voornaamste ketterijen zijn het → Nestorianisme, dat in Christus twee personen aannam, het monophysisme, dat in Hem slechts één natuur zag, terwijl de Katholieke leer is: één persoon in twee naturen. De eerste dwaling nam de vereeniging der beide naturen te slap (slechts een moreele unie); de tweede viel in het andere uiterste en versmolt de beide naturen tot de ééne godmenschelijke natuur. Het monotheletisme ontkende het onderscheid tusschen goddelijken en menschelijken wil in

Christus, maar erkende in Hem slechts één wil. Aanleiding tot deze dwalingen was verkeerde en tegenstrijdige aanwending der Grieksche wijsgeerige begrippen op het mysterie van den Godmensch. Indirect brachten die dwalingen voordeel aan de Kerk, doordat deze nu stelling moest nemen en steeds nauwkeuriger op haar concilies de C. ging verklaren en verdedigen.

L i t. : Weigl, Die Christologie vom Tode des Athanasius bis zum Ausgang des nestorianischen Streites (1925); leerboeken van dogmatiek, kerk- en dogmageschiedenis. *Franses.*

Christologische voorstellingen heeten a) in de v r o e g - C h r i s t. k u n s t de voorst. van het Nieuwe Testament (in tegenstelling met die van het Oude), vooral van Christus (zgn. Christusportretten, Goede Herder) en van gebeurtenissen uit Zijn Leven en Lijden. Zoo heeft men in de catacombenkunst verschillende Christologische reeksen. b) In de a l g e m e e n e C h r i s t. k u n s t zijn het voorstellingen, welke symbolisch of louter anthropomorph verhalend waarheden uitbeelden, welke direct met Christus als God-Mensch verband houden, bijv. Christus als Menschenzoon in een miniatuur uit de kroniek van Cosmas den Indiëvaarder bij het visioen van Daniël; het zgn. raadsbesluit der → Verlossing: Christus (soms met Maria), voor den troon van zijn Vader de Verlossing der menschen bepleitend; Christus in den schoot des Vaders vóór de Menschwording (Siena, Raadhuis, als illustratie van het Credo), of (meestal op de Boodschap des Engels) Christus, die vanuit den hemel als een klein kind in den schoot van Maria nederdaalt, of Christus aan het Kruis, als voorspreker of Bemiddelaar bij den Vader (→ Genadestoel); Christus met lijdensteekenen bij het laatste Oordeel. Het is zoo goed als zeker, dat deze voorstellingen direct op aanwijzing of naar geschriften van godgeleerden of ascetische schrijvers zijn gecomponeerd. Zie platen. Zie verder → Christus (Iconographie). *Knipping.*

Christophori, D e n ij s ook S t o f f e l s genaamd, bisschop van Brugge; * ca. 1570 te Antwerpen, † 6 Aug. 1629 te Doornik. Hij was secretaris van de 3e synode van Mechelen in 1607 en werd door de bisschoppen afgevaardigd naar Rome om de goedkeuring der besluiten te verkrijgen; daarna onderhandelde hij met den Raad van Brabant, die de publicatie had verboden en verkreeg intrekking van dit verbod. In 1611 werd hij aangesteld tot eersten voorzitter en tot leeraar van het seminarie van Brugge; in 1617 tot deken van het kapittel en afgevaardigde der Staten van Vlaanderen. Op 25 Mei 1623 werd hij tot bisschop van Brugge gewijd. Een deel van zijn briefwisseling is gepubliceerd in Synodicon Belgicum van De Ram.

L i t. : Biogr. nat. Belg. *Erens.*

Christophorus, 1° (uit Canaän), → Christoffel.

2° Christophorus of C r i s t o b a l, Heilige, Spaansch martelaar, leefde in de 9e eeuw. Hij was een leerling en bloedverwant van den H. Eulogius en monnik in het klooster St. Martin. Samen met Leovigild, een monnik uit het klooster Fraga, onderging hij 20 Aug. 852 te Cordova den marteldood, na zich hiervoor vrijwillig te hebben aangeboden. Beiden werden in St. Zoilus te Cordova begraven. Feestdag 20 Aug., te Cordova 23 Aug. *J. v. Rooij.*

Christopoelos, A t h a n a s i o s, nieuw-Grieksch dichter, aanvoerder van de → Anacreontiek en grootlogotheet (= minister) aan het Hospodarenhof. * 1772 te Kastoria, † 1847 te Boekarest.

H o o f d w e r k e n : Akill (drama, 1805); Liederen aan den wijn en aan de liefde (1841). — L i t. : A. Boltz, A. C. (Leipzig 1880; anthologie met inleiding).

Christow, K i r i l, Bulgaarsch dichter van lyrische gedichten, die eenerzijds aansluiten bij de nationale volkspoëzie, anderzijds bij de ziekelijk-erotische thema's van de West-Europeesche modernen. * 29 Juni 1875 te Stara-Zagora; hoogleeraar te Praag.

H o o f d w e r k e n : Zelfkeur (1903); Hymnen aan het Morgenrood (1911); Oorlogsverhalen (1914 vlg.).

Christus is de Lat. vorm van het Gr. woord Christos, dat hetzelfde beteekent als het Hebr. masjiah, Gr. vorm Messias, nl. gezalfde. Vooral de koningen werden in het O. T. gezalfd, soms ook de profeten (3 Reg. 19. 16; Ps. 104. 15) en de priesters (Ex. 29. 7; 40. 13). Gewoonlijk wordt de naam C. met God in verbinding gebracht: de gezalfde van Jahwe, zijn gezalfde, mijn gezalfde. Een enkele maal wordt Cyrus, koning der Perzen, door God „mijn gezalfde" genoemd (Is. 45. 1). De naam C. wordt ook in het O. T. gegeven aan den Koning en Verlosser, dien de Joden in de toekomst verwachtten (Ps. 2. 2; Dan. 9. 24—27). Vooral in de niet-canonieke geschriften uit de laatste eeuwen v. Chr. wordt deze benaming op den toekomstigen Verlosser toegepast: in de psalmen van Salomon (17. 32; 18. 5), in het 4e boek van Esdras (7. 28; 12. 32), in de apocalyps van Baruch (29. 3; 30. 1; 39. 7). Doordat Jesus zich C. liet noemen (Mt. 16. 16; Mc. 8. 29; Lc. 9. 20; 23. 2; Joh. 1. 41; 11. 27 enz.) en dezen naam zelfs voor zich opeischte (Mt. 23. 10; Mc. 14. 61; Lc. 24. 26; Joh. 4. 25 enz.), heeft Hij zich als den verwachten Verlosser geopenbaard. De Evangelisten gebruiken den naam C. uitsluitend als aanduiding van Jesus' waardigheid en spreken daarom van „den" Christus. In de brieven der Apostelen wordt hij meer en meer eigennaam: **Jesus Christus** of Christus Jesus. Bij de Vaders en theologen wordt C. de aanduiding van Jesus' goddelijke natuur. De mensch Jesus is met de Godheid gezalfd en daarom de Gezalfde bij uitstek. „Christus wordt Hij genoemd wegens zijn Godheid, want deze is de zalving zijner menschheid" (Gregorius van Nazianze). De Romeinsche catechismus ziet in den naam C. een aanduiding van Jesus' drievoudige waardigheid: van koning, profeet en hoogepriester.

L i t. : Ph. Friedrich, Der Christusname im Lichte der alttestamentlichen und neutestamentlichen Theologie (1904); Dict. de Théol. cath. (s.v. Jésus-Christ); H. Strack und P. Billerbeck, Kommentar zum N.T. aus Talmud und Midrasch (I, 6-11). *Keulers.*

De volgende beschouwingen over Christus worden gesplitst in een apologetisch en een dogmatisch gedeelte.

I. Apologetisch gedeelte.

In de nu volgende apologetische beschouwing worden de Evangeliën en andere geschriften van het N. T. enkel als historisch-betrouwbare bronnen voor het leven van Jesus gebruikt.

A) Historisch bestaan van Jesus. Reeds vroeger door enkelen bestreden (Dupuis, Volney), wordt dit in den laatsten tijd geloochend door B. W. Smith, A. Drews e.a. in Duitschland, Couchoud c.s. in Frankrijk. Zij trekken de laatste consequentie uit de hypercritiek van het rationalisme en liberaal-Protestantisme, berustend op het alles-beheerschend postulaat, dat het bovennatuurlijke onmogelijk is, en voeren daarmede deze critiek ad absurdum. Volgens al de regels der historische critiek is Jesus' bestaan niet te betwijfelen, en wie dit toch doet ondergraaft alle historische

zekerheid. Dit bestaan staat onomstootelijk vast op grond van de overeenstemmende getuigenissen in de brieven van den H. Paulus, in de Evangeliën, de Handelingen der Apostelen. Daarbij voegen zich de getuigenissen van rechtzinnige (Clemens Romanus, Ignatius, Polycarpus, Didache, Barnabas' brief, enz.) en kettersche schrijvers uit de eerste eeuwen van het Christendom en van niet-Christelijke auteurs, als Tacitus, Suetonius, Plinius de jongere, Flavius Josephus (de plaats waarschijnlijk echter geïnterpoleerd).

B) Jesus naar eigen getuigenis de Messias. Het Messias-bewustzijn van Jesus wordt tegenwoordig door vele rationalisten aanvaard, met de beperking echter, dat het een zuiver menschelijke ontwikkeling heeft doorloopen en eerst volkomen werd in de latere of laatste perioden van Zijn leven, terwijl ook de inhoud ervan verklaard wordt in een zin, die afwijkt van de messiaansche opvatting der profeten van het O. T. Daartegen blijkt uit de Evangeliën, dat Jesus van den aanvang af een volkomen, zich steeds gelijk blijvende opvatting had van Zijn Messiaansche taak en Zijn Messiaansch rijk. Het „rijk Gods", door Hem verkondigd, zal zich niet eerst in de toekomst verwezenlijken, maar is reeds begonnen met Zijn komst. Volgens Zijn prediking brengt het aan de menschen verlossing uit de zonde en de heerschappij van den duivel en positieve heiliging. Dit „Rijk", hiërarchisch georganiseerd en bestemd voor alle menschen van alle tijden, zal in de plaats treden van het Oude Verbond, eenmaal met Jahwe gesloten. Hiermede schrijft Jesus zich een Goddelijke zending toe, die universeel-religieuze, niet nationaal-politieke en evenmin zuiver eschatologische beteekenis heeft: de zending, die door de profeten aan den Messias werd toegekend. Ofschoon er geen ontwikkeling in Jesus' Messias-bewustzijn is aan te wijzen, moet volgens de bronnen wel een ontwikkeling in de o p e n b a r i n g van Zijn messianiteit worden aangenomen. De reden hiervan is, dat Hij rekening moest houden met de geestesgesteltenis der Joden, die zeker een onvoorbereide openbaring van het Messiasschap in materieelen, politiek-nationalen zin zouden hebben opgevat. Vandaar een zekere terughouding in het begin van Jesus' prediking. Hij laat anderen begaan, die Hem den Messias noemen, Hij eischt dan voor zich op de messiaansche voorrechten, kent zich den Messiastitel toe in het private verkeer met Zijn apostelen, waarbij Hij hun valsche opvattingen corrigeert, op het einde van Zijn leven ten slotte verkondigt Hij aan de Joden in het openbaar Zijn messianiteit.

C) Jesus naar eigen getuigenis de natuurlijke Zoon van God. Het lijdt geen twijfel, dat Jesus naar de schildering der Evangeliën als ware, volkomen mensch leefde onder menschen, die zich van de werkelijkheid van Zijn mensch-zijn voortdurend konden overtuigen. Enkele sekten slechts in de eerste tijden van het Christendom, o.a. de Doceten, later nog de Arianen e.a., hebben dit geloochend. Maar niet minder ontwijfelbaar is Jesus' getuigenis van Zijn natuurlijk Zoonschap Gods. Om voor de hand liggende redenen (star monotheïsme der Joden, diepte van het geheim, tegenstelling tusschen den Messias in de Joodsche opvatting en een Messias, die God was) moest de openbaring door Jesus van Zijn Godheid met de noodige omzichtigheid en geleidelijkheid geschieden. Algemeen wordt aangenomen, dat in het Evangelie van Joannes Jesus ondubbelzinnig van Zijn Godheid getuigt en haar, vooral in Zijn redevoeringen, met den meesten nadruk uitspreekt. Maar ook in de synoptische Evangeliën (Mt., Mc., Lc.) onthult Hij met steeds toenemende klaarheid, eerst indirect, dan rechtstreeks, Zijn bewustzijn, Gods Zoon te zijn, niet slechts in ethischen of theocratischen maar in metaphysischen zin, d.i. in volkomen wezensgelijkheid met God den Vader. Vooreerst stelt Hij zich boven ieder schepsel: Hij is meer dan Salomon, meer dan de tempel, Joannes overtreft alle uit vrouwen geborenen omdat deze Zijn Voorlooper is, Hij staat boven de engelen als hun meester, die Zijn bevelen uitvoeren. Hij interpreteert de zede- en cultuswetten van het O. T., zooals alleen de Goddelijke wetgever doen kan, Hij geeft Zijn leerlingen de macht om wonderen te verrichten in Zijnen Naam, zonder zich op een Hoogere te beroepen, Hij kent Zich de macht tot vergeving der zonden toe, zonder dat Hij de opvatting Zijner vijanden, dat Hij Zich Gods Macht toeëigent, weerspreekt, integendeel Hij aanvaardt ze door zijn handelwijze, Hij zal eenmaal over allen als rechter oordeelen, waarbij Hij zal optreden op een wijze, die God alleen toekomt, en bij het vonnis houdt Hij alleen rekening met wat men Hem gedaan of geweigerd heeft, Hij stelt eischen van overgave en aanhankelijkheid, zooals alleen God ze stellen kan, Hij belooft het eeuwige leven aan degenen, die om Hem vervolging lijden, Hij maakt Zich van het Godsrijk, dat Hij stichten komt, centrum en laatste doel. Maar ook meer directe getuigenissen ontbreken niet: nooit stelt Hij Zich met de menschen op een lijn, door te spreken van „Onze Vader", Hij spreekt altijd van „Mijn Vader". In de parabel (Mc. 12. 1 vlg.) plaatst Hij Zich als de „eeuwige", de „welbeminde" Zoon, als „de erfgenaam" tegenover de „dienstknechten" (de profeten, afgezanten Gods). Hij noemt zich zelf even ondoorgrondelijk als de Vader en verklaart, dat Hij op dezelfde wijze den Vader kent, als Hij door den Vader gekend wordt (Mt. 11. 25 vlg.). Wanneer Hij door Petrus beleden wordt als „de Zoon van den levenden God", schrijft Hij die kennis toe aan een bijzondere openbaring Gods (Mt. 16. 16 vlg.). Op de vraag van den hoogepriester of Hij de Zoon Gods is, antwoordt Hij met een sterke bevestiging en wordt daarom als Godslasteraar veroordeeld (Mt. 26. 63 vlg.). Alleen Jesus' getuigenis omtrent Zijn Godheid kan het onwankelbaar geloof verklaren der oudste Christelijke gemeente, zooals dat aan het licht treedt in de oudste Paulusbrieven en de Handelingen der Apostelen.

D) Waarachtigheid van Jesus' getuigenis. Ten bewijze daarvan wordt een beroep gedaan op Jesus' p e r s o o n l ij k h e i d, gelijk zij uit de evangelische berichten oplicht, en op de w o n d e r e n, waarmede Hij Zijn zending bekrachtigt. Zijn persoonlijkheid vertoont een allesovertreffende, in ieder opzicht boven de menschenmaat gaande g e e s t e l ij k e en z e d e l ij k e v o l m a a k t h e i d, ook door de liberale critiek met eenig voorbehoud erkend. Dit voorbehoud, dat juist de innerlijkste kern van Jesus' leven raakt, Zijn verhouding tot God, stamt uit het bovengenoemd postulaat en werd uitgangspunt van eenige radicalen (Rasmussen, de Loosten, Binet-Senglé), om, consequent, tot geestesstoornis te besluiten, waardoor de liberale critiek wederom ad absurdum werd gevoerd. Die geestelijke volkomenheid wordt in het licht gesteld door de verhevenheid, diepzinnigheid, alzijdigheid, levenswarmte Zijner leer, die als geheel alle religieuze wijsheid, bij godsdienststichters en wijsgeeren evenzeer als bij Joodsche tijdgenooten te vinden, verre overtreft;

door de zekerheid en beslistheid van Zijn weten, niet aan onderricht of studie te danken (Joh. 7. 15), waardoor Hij, nooit tastend, aarzelend of twijfelend, over de waarheid, die Hij verkondigt, als over Zijn eigendom ten volle beschikt; eindelijk door Zijn wijze van onderrichten, waarin imponeerend gezag met de omzichtigheid van den onvergelijkelijken opvoeder en menschenkenner, hartenwinnende innemendheid met overweldigende overtuigingskracht, eenvoud van voorstelling, waardoor een kind Hem verstaat, met onuitputtelijke diepte samengaan (Joh. 7. 46). Daarmede is verbonden zedelijke onbevlektheid en volstrekte heiligheid. De Farizeeën, ondanks hun spiedenden haat, konden geen zonde in Hem vinden (Joh. 8. 46), nergens blijkt van strijd of vrees voor de zonde (Mt. 4. 1 vlg.). Hoe men Jesus ook beschouwt, in Zijn eigen innerlijk karakter (volkomen eerlijkheid en waarachtigheid, nederigheid, reinheid en standvastigheid), in Zijn verkeer met de menschen (geduld, zachtmoedigheid, mededoogen, daadkrachtige liefde), in Zijn verhouding tot God (teedere, deemoedige, sterke liefde, volledige overgave aan den Wil des Vaders, onophoudelijk verkeer met Hem in het gebed), overal straalt de heiligheid in volkomen glans, terwijl bovenal moet treffen de volmaakte harmonie, waartoe zich Zijn deugden samenvoegen: in Hem niets eenzijdigs, extreems of gewrongens, geen overdrijving of overspanning, maar alles in wonderbare evenmaat, alles bovenmenschelijk universeel zonder beperking van tijd, ras, sociale omstandigheden, alles nooit te evenaren en toch niet onnavolgbaar. Deze geestelijk en zedelijk volkomen persoonlijkheid kan noch een bedrieger noch een bedrogene zijn, zij vormt den hechtst denkbaren waarborg voor de waarheid van Jesus' getuigenis over zich zelf.

De wonderverhalen vormen een wezensbestanddeel der Evangeliën, zoodat men ze niet daaruit kan wegbreken, zonder de evangelische berichten tot den grond te vernielen. (Dit erkent Harnack t.a.v. de berichten der genezingswonderen, maar het geldt ook voor de andere, voor de voorzeggingen, vooral voor het bericht der Verrijzenis.) Met het streng-geschiedkundig karakter dezer verhalen staat of valt dat der Evangeliën. Aan Jesus' wondermacht, die zich in alle perioden van zijn openbaar leven openbaarde en in de Verrijzenis haar bekroning vond, zijn onderworpen de levenlooze natuur (9 natuurwonderen), ziekten, dood (3 doodenopwekkingen), de wereld der demonen. Uit die lange reeks van feiten zijn er een groot aantal aan te wijzen, waaronder ook genezingen, welke iedere natuurlijke verklaring uit bekende of onbekende natuurkrachten tarten, ja die te hunner verklaring de onmiddellijke tusschenkomst van God vereischen. In verband met het steeds herhaalde beroep van Jesus op die wonderfeiten om Zijn zending en getuigenis te staven (Mt. 11. 5; Joh. 9. 3; 11. 42 en passim) moet erkend worden, dat God zelf de waarheid van die zending en getuigenis waarborgt. Jesus is waarlijk de Christus, de Zoon van den levenden God (Mt. 16. 16), want de werken, die de Vader Hem te volbrengen gaf, de werken juist die Hij doet, zij getuigen van Hem (Joh. 5. 36).

II. Dogmatisch gedeelte.

Hier wordt verondersteld, dat de Katholieke Kerk de ware, door Jesus Christus gestichte Kerk is, die, deelnemend o.a. aan Christus' leergezag, onfeilbaar zijn heilsopenbaring, in de door God ingegeven Schriften en in de overlevering vervat, verkondigt en verklaart. Waar in die openbaring Christus een centrale plaats inneemt, zal hare verkondiging en verklaring voor een groot deel Zijn persoon en werk betreffen. Grondslag der volgende beschouwing, eerst van Christus op zich (→ Christologie), dan van zijn werk [→ Soteriologie (leer der Verlossing)], zijn hare onfeilbare uitspraken, terwijl ook rekening werd gehouden met de leer der Kath. theologie.

A) Christologie. Uit de H. Schrift blijkt, dat Jesus Christus waarachtig God en waarachtig Mensch is, het een en ander van het begin door de Kerk beleden (vgl. geloofssymbolen) en tegen de ketterij verdedigd en vastgesteld. Van lieverlede werd nu de vraag gesteld: hoe vormen de beide naturen, de Godheid en de Menschheid, in Christus een éénheid? Dit is het uitgangspunt van twee ketterijen, eenerzijds van het Nestorianisme (van Nestorius, bisschop van Konstantinopel, † 451), anderzijds van het Monophysitisme (van Eutyches). Nestorius gaf de reëele (ontologische) eenheid van Christus prijs, en nam slechts aan een moreel verband tusschen een goddelijken en een menschelijken persoon, een moreele persoonlijkheid dus, door hem de Christus genoemd. Eutyches handhaafde tegen Nestorius de strikte eenheid van den persoon van Christus, maar leerde bovendien de eenheid van de natuur van Christus, op welke wijze dan ook uit de vereeniging der goddelijke en menschelijke natuur bij de Menschwording van het Woord tot stand gekomen. Daar tegenover moest de Kerk haar geloof t.a.v. Christus scherper en distincter formuleeren en zij deed dit op het Concilie van Chalcedon (451), waar zij in de formuleeringen van Schrift en Traditie, welke aan een en hetzelfde subject (Christus) de goddelijke en de menschelijke natuur, resp. eigenschappen, handelingen, toeschrijven (vgl. Joh. 7. 52; 1 Cor. 2. 8, enz.), terecht de strikte eenheid van het subject als zoodanig en de onderscheidenheid der naturen zag uitgesproken. Daar het subject, waaraan denken en willen, alle handelingen en eigenschappen enz. in laatste instantie worden toegeschreven, het aequivalent is van persoon, stelde het bovengenoemd concilie als geloofswaarheid vast, dat Christus één persoon is, natuurlijk een goddelijke persoon, in twee onderscheiden naturen. De goddelijke en menschelijke natuur in Christus zijn derhalve vereenigd in de eenheid des persoons, in de hypostatische vereeniging, zooals de dogmatische term luidt sinds het 2e Concilie van Konstantinopel (553). Uit het dogma van Chalcedon volgt nu ook aanstonds de verwerpelijkheid van het monotheletisme, dat op niet geheel duidelijke wijze aan Christus slechts één wil en één werkdadigheid met behoud der 2 naturen toeschrijft. De hypostatische vereeniging, die begonnen is op het oogenblik van de ontvangenis der menschelijke natuur van Christus door zijn moeder Maria en die nooit eindigen zal (Hebr. 7. 24; 13. 8), is een mysterie van de eerste orde, d.w.z. haar bestaan kan slechts gekend worden door een bovennatuurlijke openbaring en zelfs na de openbaring kan zij op natuurlijke wijze door geen enkel geschapen verstand ingezien worden. Toch heeft de Katholieke theologie getracht dieper in het dogma door te dringen en een distincter begrip ervan te verkrijgen. Zoo bestaan er min of meer bevredigende proeven van verklaring, die den naam dragen van Scotus, Tiphanus, Suarez, Cajetanus, Capreolus, terwijl Günther en Rosmini met hun verklaringen buiten de grenzen van het dogma traden.

Gevolgen der hyp. vereeniging.

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke onder men K of H.

Is krachtens deze vereeniging Christus één (goddelijke) persoon, die én een goddelijke én een menschelijke natuur bezit met de aan beide toekomende eigenschappen, dan moet dit ook in de l o g i s c h e orde tot uitdrukking komen in dezer voege, dat over den persoon, naar de eene natuur benoemd, iets, wat aan de andere natuur toekomt, wordt gezegd (bijv.: de Zoon van God is aan het kruis gestorven). Deze wijze van zeggen, die veelvuldig in de H. Schrift en de Overlevering wordt aangetroffen (bijv. Rom. 8. 32, Act. 20. 28; vgl. de symbola) is volgens het voorgaande in de objectieve werkelijkheid gegrond en dus gerechtvaardigd (communicatio idiomatum, wederzijdsch uitzeggen der eigenschappen). Vervolgens zou het verkapt Nestorianisme zijn en werd dan ook door de Kerk als ketterij veroordeeld, van d e z e n m e n s c h (Jesus, de Zoon van Maria) te zeggen, dat hij slechts de a a n g e n o m e n Zoon van God is. De theologie toont daarenboven nog aan, dat Christus als mensch op geenerlei wijze, behalve natuurlijke Zoon van God, ook nog aangenomen Zoon mag genoemd worden. Eindelijk moet aan Christus, het Menschgeworden Woord, g o d d e l ij k e e e r (absolute cultus van aanbidding) gebracht worden, en deze cultus komt ook aan Christus' menschheid en haar deelen toe, natuurlijk niet om hun zelfswil, maar om den Goddelijken Persoon, waarmede zij in zelfstandige vereeniging verbonden zijn en tot Wien de cultus als tot den principalen eindterm doorgaat.

Door hare aanneming door den Persoon des Woords op de hoogst denkbare wijze verheven, komen ook aan Christus' m e n s c h h e i d als een natuurlijk uitvloeisel a.h.w. van de hypost. vereeniging en dus van het eerste oogenblik van haar bestaan naar het thans wel overeenstemmend gevoelen der godgeleerden onvergelijkelijke volkomenheden toe van kennis, heiligheid en macht. In Christus' menschheid was noch eigenlijk gezegde onwetendheid noch a fortiori dwaling. (Voor de oplossing van enkele exegetische moeilijkheden vgl. de onder aangegeven lit.) Zij was begiftigd met de z a l i g e n d e a a n s c h o u w i n g G o d s (visio beatifica), wier secundair voorwerp zich uitstrekte tot al het verledene, tegenwoordige, toekomstige (vgl. Decr. v. d. Congreg. v. h. H. Officie 5 Juni 1918) en met een onmiddellijk door God i n g e s t o r t e k e n n i s. Bovendien bezat zij een door de natuurlijke werking van haar verstand v e r w o r v e n kennis. Ook hare h e i l i g h e i d verhief zich tot een voor schepselen onbereikbaren graad. Reeds door de vereeniging met het Woord substantieel geheiligd, was haar daarenboven de volheid der h e i l i g m a k e n d e g e n a d e, der deugden en gaven van den H. Geest geschonken. Uit die heiligheid volgt rechtstreeks haar volkomen z o n d e l o o s h e i d, vrij als zij was van de erfzonde (en de booze begeerlijkheid) en van iedere persoonlijke zonde; ja, de theologie toont aan, dat de zonde in haar volstrekt onmogelijk was. Al is Christus' menschheid niet almachtig (zij kan noch scheppen noch vernietigen), toch bezat zij, behalve het haar eigen kunnen, als vrijwillend orgaan van de Godheid de m a c h t tot bovennatuurlijke werkingen (wondermacht, genaden-mededeeling, beschikkingsmacht over het eigen leven), voor het doel der menschwording, de verlossing der menschen, bevorderlijk. Juist dit doel eischte echter ook, dat in dit aardsche leven de onvolkomenheden en zwakheden, welke de beperkte menschelijke natuur als zoodanig volgen en niet tegenstrijdig zijn met hare volmaakte kennis en heiligheid, haar eigen waren.

B) Heilswerk van Christus. Door de zonde was Adam, de stamvader van het menschelijk geslacht, en geheel zijn nakomelingschap uit den bovennatuurlijken staat van gerechtigheid tot een staat van zonde en knechtschap onder Satan vervallen. In Zijn barmhartigheid heeft God door b e m i d d e l i n g van den Godmensch (de Goddelijke persoon in zijn menschelijke natuur, 1 Tim. 2. 5) het menschdom van de zonde (erfzonde en persoonlijke zonden) en van de straffen, die de zonde na zich sleept, willen bevrijden en in den bovennatuurlijken staat van genade herstellen. Het middelaarschap van Christus kan onder verschillende aspecten beschouwd worden. Als L e e r a a r openbaart Hij met eenig, Goddelijk gezag de leer des heils, en niet alleen door Zijn prediking, maar ook door zijn levensdaden op aarde, door Zijn V o o r b e e l d, wijst Hij de menschheid den weg ten eeuwigen leven, als P r i e s t e r verzoent Hij o.m. den mensch met God, als K o n i n g sticht en bestuurt Hij zijn geestelijk rijk, de Kerk, en voert de onderdanen tot hun laatste doel. (Christus' koningschap strekt zich echter ook uit over de rijken en staten dezer wereld; vgl. daarover de Encycliek v. Pius XI „Quas primas" v. 11 Dec. 1925.) Thans wordt vooral zijn priesterlijke functie beschouwd, met name hoe Hij vooral door Zijn lijden en dood het heil der menschen heeft bewerkt, Zijn eerste en voornaamste taak op aarde (vgl. Mt. 1. 21).

Christus' heilswerk, bevrijding van de zonde en herstel in den bovennat. staat van genade, kan vnl. onder 4 opzichten gezien worden, beantwoordend aan 4 opzichten, waaronder de zonde en haar gevolgen zich vertoonen. In zoover de zonde beleediging is van de Goddelijke Majesteit, vertoont het werk van Christus het karakter van v o l d o e n i n g of eerherstel, dat Hij als het door God erkende Hoofd of Vertegenwoordiger van het menschelijk geslacht in onze plaats bracht aan de Goddelijke majesteit (Satisfactio vicaria). In zoover de zonde slavernij van Satan voor den zondigen mensch beteekende, kan Christus' bevrijdingswerk bij wijze van beeldspraak beschouwd worden als een „vrijkooping" (men denke aan de verhoudingen der Antieke wereld), waarbij men in het oog houde, dat Christus, Zijn leven gevend als „losprijs voor velen", dit niet den duivel aanbood, maar aan God, die alleen de rechtmatige Heer en Meester ook der zondige menschheid was en blijft. Waar de zonde haat en vervreemding van den kant van God medebrengt, wijst de heilsdaad van Christus, die niet gedwongen maar uit vrijen wil, wat ook uitwendig openbaar werd, zijn leven gaf ter verzoening der Goddelijke Majesteit, op het o f f e r k a r a k t e r van Zijn sterven. Eindelijk sluit de zonde in deze orde berooving in van de heiligmakende genade met al haar voorrechten. In zoover de heilsdaad van Christus de oorzaak was van het herstel der genade in de menschheid, verkrijgt zij het karakter van v e r d i e n s t e. Het heilswerk, als loskooping en offerdaad beschouwd, wordt uitdrukkelijk vermeld in het N. T. (ontwijfelbaar ook in de synoptische evangeliën, al wordt dit door de liberale Prot. theologie ontkend) en onder deze opzichten vindt het ook breede beschouwing in de Patristische theologie. De beide andere opzichten, zakelijk in de Openbaring vervat, hebben eerst in de Scholastiek systematische behandeling gevonden. Daarentegen gaf het modern Protestantisme (Ritschl, Sabatier, Harnack e.a.), den ernst der

zonde als onrecht en beleediging Gode aangedaan miskennend, het erfgoed der Openbaring prijs en herleidde geheel het verlossingswerk van Christus tot een openbaring van Gods Vaderschap aan en wekking van het zondebesef in de menschen. De heilsdaad van Christus, naar de innerlijke waarde o n e i n d i g van wege den Goddelijken Persoon, die genoegdoening gaf, is niet alleen v o l d o e n d e, meer dan voldoende om de zondeschuld der wereld weg te nemen en voor allen de genade te verdienen, zij is ook in dezen zin a l g e m e e n, dat Christus voor állen wilde sterven en God ten gunste van allen de voldoening aannam (1 Tim. 2. 3—6). Daarom biedt God aan allen om Christus' wil voldoende middelen (de genade en de sacramenten) tot hun persoonlijk heil. Ieders persoonlijk heil wordt echter eerst gerealiseerd door de persoonlijke werking van Christus, doch niet zonder de medewerking van den (tot het gebruik der rede gekomen) mensch. Hier blijkt de heilswerking van den v e r h e e r l ij k t e n Christus, welke Hij door Zijn menschheid als instrumenteele oorzaak, voortzet tot het einde der tijden om als H o o f d Zijn → mystiek lichaam op te bouwen.

L i t. (alleen Ned. lit. wordt vermeld) : J. M. Lagrange O.P., Het Evangelie van Jesus Christus (geaut. vert. d. J. Nolet; z.j., 1933); K. Adam, Jesus Christus (geaut. vert. d. P. Kasteel; 1934); G. v. Noort, De Christus, zijn Persoon, zijn Werk (1914); N. Sanders O.F.M., Jesus Christus, een bovennatuurlijke Persoonlijkheid (1928); Al. Janssens, Het Menschgeworden Woord ([2]1929); Al. Janssens, Het Mysterie der Verlossing (2 dln. 1931—'32).
Tummers.

III. Iconographie van Christus. Zie platen.

Van het uiterlijk van Christus vertellen ons de geschiedbronnen niets. In later tijd ontstonden er legendarisch overgeleverde, apocryphe, zgn. authentieke portretten van Christus. De voornaamste zijn: 1° portretten, aan bepaalde kunstenaars, tijdgenooten des Verlossers, toegeschreven (Lucas, Nicodemus); 2° het Edessenum of → Abgarbeeld, dat tot 944 in Edessa bleef, daarna in Konstantinopel kwam en in de 13e eeuw in het Westen geraakte (een copie zou het Christus-portret in S. Silvestro in Capite te Rome zijn); 3° de zgn. → Achiropoeïten (niet door menschenhanden vervaardigde voorst.), zoo de H. Lijkwaden (Sindones; vooral die van Turijn). Ook het Edessenum werd later als een achiropoeïte beschouwd en werd in het Oosten model voor het zgn. Mandylion, in het Westen voor den Veronica-doek (→ Aanschijn van Christus). Het beste bewijs, dat er omtrent Christus' uiterlijk geen historische aangiften bestaan hebben, is wel de onzekerheid, waarin de eerste kerkelijke schrijvers (steunend op St. Paulus 2 Cor. 5. 16) omtrent het uiterlijk van Christus verkeeren. De schrijvers van de 2e tot 4e eeuw oordeelen namelijk, dat Christus ontdaan is geweest van schoonheid (zoo de HH. Justinus, Irenaeus, Clemens van Alexandrië, Cyrillus van Alexandrië, Tertullianus, alsmede Origenes, die aan den heiden Celsus toegeeft, dat Christus een onbeduidend uiterlijk had, Augustinus). Deze meening steunt op de profetie van Isaias (53. 2 vlg.) en op enkele theologische gronden. Eerst latere Kerkvaders wijken ervan af (HH. Hiëronymus, Johannes Chrysostomus, Basilius, enz.), waarsch. zich aansluitend bij de godsvrucht der geloovigen (die bijv. blijkt uit de Martelaarsacten en de reeds bestaande kunstwerken), welke zich den Verlosser in jeugdige schoonheid of (minder vaak) als een eerbiedwaardigen grijsaard voorstelden. In de vroegste kunstwerken zocht men niet naar een portret. De kunst wilde de Christusvoorstelling slechts idealiseeren. Aanvankelijk bestond daarvoor geen vast type. Men stelde den Heiland voor in ongeveer dezelfde uiterlijke vormen als de personen, met wie Hij werd afgebeeld. Zoo kan men onderscheid maken tusschen 1° de jeugdige Christus-voorst. zonder baard (vaak zeer jongensachtig): zoo in de symbolische voorst.: Goede Herder, Orpheus. In de 3e eeuw wordt het hoofdhaar weelderiger, en wordt het aanvankelijk korte Grieksche kleed breeder gedrapeerd. In de 4e eeuw omgeeft (echter niet geregeld) een nimbus Zijn gelaat; de wat later opkomende kruisnimbus wordt sinds de 6e eeuw algemeen. 2° De oudere Christus met baard komt waarsch. het eerst op de sarcophagen voor (4e eeuw) en volgt de bestaande mode (waarsch. uit het Oosten overgenomen). In de schilderkunst wordt deze voorst. klassiek in de imposante Christus-buste der Catacombe van St. Petrus en Marcellinus (zie de afbeelding bij het artikel → Catacomben). Tot aan de 16e eeuw worden beide voorstellingen door elkander gebruikt. Dan behoudt in het Oosten de laatste manier van voorstellen de overhand, terwijl in het Westen beide manieren blijven bestaan (het baardelooze gelaat vnl. in Ravenna, in de Karolingische kunst en de Romaansche kunst tot in de 12e eeuw). In het Oosten ondergaat de voorst. uit St. Petrus en Marcellinus eenige verandering: de baard wordt korter (zelden veel langer, zoodat Christus het uiterlijk van een grijsaard krijgt), eindigt in 2 punten; ook de haren zijn langer en midden op het voorhoofd gescheiden en tot op de schouders afhangend. Wordt Christus alléén voorgesteld, dan heft hij de rechterhand zegenend omhoog, terwijl de linker een boek houdt. In tooneelen uit Jesus' aardsche leven wordt dit boek meestal een rotulus of boekrol.

De Byzantijnsche kunst zocht in de Christus-voorst. grootheid en majesteit, tot strengheid toe (Cefalu, Monreale). Christus is de wereldheerscher en draagt meerdere der Byzant. keizerinsignia. Meer mildheid vertoont Zijn gelaat in de voorst. der Evangelietooneelen, die in de klooster- en volkskunst (Codex van Rossano, fresco's in Cappadocië) zelfs uiterst levendig worden. De Christus als Heerscher (Pantocrator) komt waarsch. in miniaturen naar het Westen en versiert daar meestal de absis van het godshuis, soms als buste in medaillon, soms zetelend op een troon, en meestal omgeven door de 4 Evangelistensymbolen (→ Majestas Domini, 8e—13e eeuw). De Gotische kunst zoekt een Christus-type van regelmatige en ernstige schoonheid, meestal met baard (de zgn. Beau Dieu van Amiëns), zelden (zoo in Reims) baardeloos. Weinig voorkomend is Christus als ridder of krijgsman in volle wapenrusting (zoo op het Ned. Hadelinusschrijn van Visé).

Niet zonder invloed op de Gotische voorst. is de zgn. Lentulus-brief: deze Lentulus, vóór Pilatus landvoogd van Palestina, zou aan den Romeinschen senaat een brief hebben gezonden, waarin hij Christus' uiterlijk nauwkeurig zou hebben beschreven: eerbiedwaardig rimpelloos gelaat, kastanjebruin hoofdhaar in het midden gescheiden (naar het gebruik der Nazireërs), regelmatige trekken, grijsblauwe oogen, roodachtige baard. De beschrijving komt het eerst voor bij St. Anselmus (1109) en vond vooral door de Meditationes Vitae Jesu (aan St. Bonaventura toegeschreven) veel verbreiding. De schilders der Ital. vroeg-Renaissance vermengen het Gotische type met het Byzant. heerscherstype, doch streven daarbij naar grooter

natuurwaarheid (Giotto, Orcagna) en zachtheid van uitdrukking. De Siëneesche Primitieven houden zich meer aan de Byzant. voorst. Het Christus-type heeft nu vaste vormen gekregen, die in het Zuiden ietwat meer afwijken van het idealiseerende Gotische type dan in het Noorden. De kunstenaars van het N. transponeeren de bijbelsche voorst. graag in hun eigen tijd, maar Christus zelf wordt nooit als tijdgenoot voorgesteld. De uitbeelding zonder baard komt nagenoeg niet meer voor.

De Ned. Primitieven sluiten zich bij het overgeleverde Gotische type aan (langwerpig lichaam met ietwat gebogen heup en lang ovaal gelaat). Krachtig, realistisch en wellicht mede geïnspireerd op Byzantiniseerende voorbeelden geeft Hem van → Eyck (en na hem de schilders Petrus → Christus en Gerard → David). Slanker, gevoelvoller (soms treft de gelijkenis van Christus met Zijn Moeder) schildert Hem Rogier van der Weyden (nagevolgd door Bouts, Hugo van der Goes, Memlinc, Geertgen tot Sint Jans, Quinten Metsys e.a.). Daarnaast komt het zgn. Thomas-van-Kempen-type op, waarin meer geïndividualiseerd Jesus' milde menschelijkheid op den voorgrond treedt.

De latere Ital. meesters zoeken Christus wel eens in de gestalte en met de gebaren van een Griekschen of Romeinschen held (baardeloos) voor te stellen; bij weinigen (zoo Michelangelo) gaat dan de Godmenschelijke waardigheid van den Verlosser niet te loor. In het Noorden neemt men dit zgn. heldentype zeer zelden over. De leermeester van Rubens, Adam van Noort, handhaaft het milde Thomas-van-Kempen-type. Rubens zelf neemt voor den lijdenden Christus de Ital. uitdrukkingswijze over, schept echter een geheel eigen type in den verheerlijkten Christus (zoo in „De ongeloovige Thomas", zie pl. Christus IV, 2), waarin hij de Menschheid van den Heiland in al haar volmaakte schoonheid zoekt uit te drukken. Heel anders teekent Hem Rembrandt: ofschoon door het licht en niet zelden door een majesteitelijk gebaar (zoo bij de opwekking van Lazarus) verheerlijkt, is Christus meestal de eenvoudige, stille en weldoende Man, die maar weinig in gestalte en schoonheid van zijn omgeving afsteekt.

De nieuwere tijd kenmerkt zich door een overnemen van den traditioneelen Gotisch-Renaissancistischen vorm (Nazareners), of het vrij zielloos uitwerken van een vrij opgevat Klassicistisch heldentype (Thorwaldsen) en door een zoeken naar locale kleur [Christus als Oosterling in Palestijnsche omgeving: de Prae-Raffaëlieten, in Ned. Piet Gerrits e.a.). Ofwel men plaatst Hem in moderne omgeving (Christus als arbeider (→ Christus-Werkman): invloed van het sociaal conflict]. Jan Toorop geeft met voorliefde een Oostersch getinten Christus. De expressionistische kunst streeft naar een zeer simpele uitbeelding (de baardelooze Christusfiguur komt weer op: W. van Konijnenburg e.a.).

Toch blijft in de volksgodsvrucht de overgeleverde Gotisch-Renaissancistische voorstellingswijze de voorkeur behouden. Zie verder → Christologische voorstellingen.

L i t. : v. Dobschütz, Christusbilder ([2]1909) ; Weis-Liebersdorf, Christus- und Apostelbilder (1902) ; Fink, Die Christusdarstellung in der bildenden Kunst (1907) ; Kondakov, Iconographie van O. H. Jezus Chr. (met Russ. tekst ; 1905) ; Sauer, Die ältesten Christusbilder (1920) ; Preuss, Das Bild Christi im Wandel der Zeiten ([2]1921) ; Sauer, Das Aufkommen des heutigen Christustype (1923); Meille, L'image de Jesus dans l'histoire et l'art ([2]1928); Smits, Iconografie van de Ned. Primitieven (1933, 9 vlg.); Visser, Die Entwicklung des Christusbildes in der frühchrist,; und frühbyzant. Zeit (diss. 1934) ; Rothes, Christus (z.j.); Bardy en Tricot, Le Christ (1932, 879-970, alwaar uitgebreide literatuur). *Knipping.*

Sagen van den wandelenden Christus vertellen, hoe Christus allééén of in gezelschap van Petrus, ook wel van Petrus en Joannes, op aarde rondgaat, om een of ander nader te verkennen. Het drie wenschen-motief komt er soms in voor. Vooral Vlaanderen kent zulke verhalen, soms humoristisch getint.

Christus, P e t r u s, Zned. schilder; * ca. 1420 te Baerle (N. Brabant), † 1473 te Brugge. In 1444 werd C. meester te Brugge. Waarsch. was hij leerl. van Jan van Eyck, in alle geval is hij sterk door hem beïnvloed, vooral in zijn portretten. Hij was een schilder, die, zelf niet origineel, met veel talent ontleende aan de groote figuren om hem heen (v. Eyck, Rogier, Bouts). Deze invloeden maken het aantrekkelijke van zijn kunst uit en men kan zich zijn persoon niet zonder hen voorstellen. Er spreken groote ijver en toewijding uit zijn werk, vooral in het pogen om perspectivische moeilijkheden te beheerschen. Zijn figuren zijn wat hard gemodelleerd en niet sterk van expressie; stilleven en landschap is er gewoonlijk het beste deel in. Men kent eenige gesigneerde en gedateerde werken van hem, wat de bestudeering en groepeering zeer vergemakkelijkt.

L i t. : M. J. Friedlaender, Alt-Nied. Malerei (I 1924) ; Waele, Hub. and J. van Eyck (Londen 1908) ; id., Peintres Brugeois, Les Christus (Brugge 1909). *Schretlen.*

Christusdoorn (Gleditsia of Gleditschia), boomgeslacht van de familie der vlinderbloemigen, waarvan veel soorten sterk gedoornd zijn. Afkomstig uit Amerika, Midden- en Oost-Azië en tropisch Afrika. In onze parken en tuinen komen C. wel voor.

Christus-Koningfeest, ingesteld door paus Pius XI (1925) ter bijzondere en plechtige viering, op den laatsten Zondag der Octobermaand, van het → Koningschap van Christus over de geheele schepping. Tot deze viering behoort ook de plechtige Toewijding der geheele menschheid aan het Goddelijk Hart. → Feesten (kerkelijke). *Louwerse.*

Christusmaat. Vooral in de 15e eeuw openbaarde zich een groote belangstelling voor de lengte van Christus' lichaam, waarvan bijgeloovige menschen de maat bij zich droegen met bepaalde gebedsformules, om tegen ongelukken gevrijwaard te zijn. Dit overdreven godsvertrouwen stond in verband met het volksgeloof in een gebed, dat Karel den Grooten zou zijn toegezonden door den paus als beschermmiddel tegen gevaren in den oorlog; dat gebed, op een perkamentstrookje geschreven, droeg men met de Christusmaat in een zakje om den hals. Om de lengte van Christus' lichaam, ook wel van de kruiswonde zijner zijde, vast te stellen, moest men een lijn, kruis of teekening een zeker aantal keeren vergrooten.

L i t. : Dom Louis Gougaud, Dévotions et pratiques ascétiques du Moyen Age (Parijs 1925). *Knippenberg.*

Christus-mystiek, wel te onderscheiden van Christelijke mystiek (theoretische beschouwing en practische beleving van het mystieke leven op positief Christelijken grondslag), is een bepaalde vorm van geestelijk leven, waarbij de nadruk gelegd wordt op de vereeniging en het mede-leven van Christus, zooals dat reeds bij Sint Joannes en vooral bij Sint Paulus tot uiting komt. Het is een mede-leven, mede-lijden, mede-sterven en mede-verrijzen met Christus. Deze

Boodschap des Engels, van Lorenzo Veneziano, te Venetië. Christus daalt als een klein kindje in den schoot van Maria neder.

Genadestoel. Nederlandsche miniatuur door Michiel van der Borch in den Rijmbijbel van Jacob van Maerlant. Museum Meermanno-Westreenianum, Den Haag.

Genadestoel. Christus als voorspreker.

Houtsnede van Michael Wohlgemuth, Berlijn.

centrale Paulusgedachte is later uitgewerkt en toegepast op het geestelijk leven in de theorie der Christusbeleving. Men spreekt in dit verband van christocentrisme. Men dient onderscheid te maken tusschen den dogmatischen grondslag van deze theorie, nl. de leer over het Corpus Christi mysticum, en de practische toepassing van dit beginsel op het geestelijk leven, waarbij de nadruk gelegd kan worden op de ascetische zijde of de mystieke persoonseenheid met Christus. Terwijl de ascetische vorm der Christus-mystiek zich beperkt tot het handelen in vereeniging met Christus, streeft de Christus-mystiek in zijn volle beteekenis naar een eenheid van zijn, een deelhebben aan hetgeen Hij is, aan Zijn innerlijke gesteltenissen. Dit navolgen van en zich vereenigen met Christus, als bepaalden vorm van geestelijk leven, vindt men bij verschillende mystici en theologen uit de M.E. terug, het culmineert in onze streken in de practisch georiënteerde spiritualiteit der Moderne Devotie en bereikt zijn toppunt in de Evangelische Peerle. Reeds bij Sint Bernardus en de Franciscaansche school werd deze theorie meer en meer de centrale gedachte, die haar stempel drukte op die spiritualiteit, welke het schoonst opbloeide op Germaanschen bodem. Gertrudis en Mechtildis belichten meer de ascetische zijde, terwijl het leven van Lutgardis en Aleydis van Schaerbeek duidelijk den geest dezer Christusbeleving weerspiegelen. Hadewijch, Ludolphus van Saksen, Tauler, Appelmans, Ruusbroec, verschillende schrijvers der Moderne Devotie o.a. Thomas van Kempen en Gerard Serbold van Zutphen e.a., leggen allen in meer of mindere mate den nadruk op het zich aansluiten bij hetgeen Christus gedaan en gewild heeft, het handelen in vereeniging met Hem, dóór Hem en in Hem, steunend op zijn genade en zijn verdiensten, op het zoo innig mogelijk vereenigd zijn met het Menschgeworden Woord. Wellicht de meest volledige en diepste opvatting van deze theorie hebben wij te danken aan de onbekende schrijfster van de Evangelische Peerle (eerste uitgave 1535). Juist daardoor heeft dit werk zoo'n bijzondere beteekenis en diepgaanden invloed gehad. Het christocentrisch karakter van de spiritualiteit van Bérulle en de Fransche school is waarschijnlijk niet oorspronkelijk, maar te danken aan de schrijfster der Evangelische Peerle. De Christusmystiek oefent nog steeds haar invloed uit op de spiritualiteit van onze dagen.

L i t. : J. Zahn, Einführung in die Christliche Mystik (Paderborn 1922) ; art. van dr. Reypens en Dom Huyben in Ons Geestelijk Erf. *J. v. Rooij.*

Christusoogen is hier en daar in Vlaanderen de benaming voor de Lychnis coronaria (Koekoeksbloem).

Christus-Orde, 1° g e e s t e l i j k e r i d d e r o r d e, in 1318 door koning Dionysius van Portugal gesticht en tot diep in den modernen tijd machtig en bloeiend. De groote bevoegdheid, door den Paus aan den grootmeester (die altijd lid was van het koninklijk huis) verleend, en het patronaat der Orde over de Portugeesche missiën, zijn aan de Afrikaansche en Aziatische missies zeer ten goede gekomen. Maar daarin lag ook de oorsprong van het Portugeesche → patronaatsrecht, dat tot zooveel verwikkelingen met den H. Stoel, ten nadeele der geloofsprediking, heeft geleid, en ten slotte uitliep op het → Goaneesche Schisma (1838—'86).

In 1797 werd de Christus-Orde geseculariseerd; ze was nu een wereldlijke orde van verdienste, in Brazilië tot 1890, in Portugal tot 1910.

L i t. : Jann, Ursprung des kgl. Patronates i. d. Portug. Kolonien (1914).

2° Hoogste pauselijke o n d e r s c h e i d i n g voor burgerlijke en militaire verdiensten. Gesticht 1847 door Pius IX, opnieuw bevestigd door Pius X in 1905 (zie Acta Sanctae Sedis van dat jaar). De Christus-Orde heeft slechts één klasse, en wordt zelden, gewoonlijk slechts aan vorstelijke personen, verleend. Ordesteeken: rood emailkruis met wit hartkruis en een kroon erboven, gedragen aan gouden ketting. *Gorris.*

Christus patiens (Gr.: Christos Paschoon), Grieksche tragedie uit de 11e of 12e eeuw, vroeger ten onrechte aan S. Gregorius van Nazianze toegeschreven. Het eigenaardige dichtwerk, het eenigste Grieksche Christelijke drama, ontleent zijn stof aan de H. Schrift en de apocryphen, maar is voor een aanmerkelijk deel samengesteld uit verzen van Grieksche tragici, vooral Euripides. De dichter zegt eerlijk in zijn voorzang, dat hij het Lijden van Christus naar Euripides gaat bezingen, zooals men anders zegt: naar Mattheus of Joannes. Het is meer merkwaardig dan waardevol of schoon.

U i t g. : Migne, Patrol. Graeca (XXXVIII, 131-338) ; Biblioth. Teubneriana (1885). — L i t. : Krumbacher, Gesch. der Byzantinischen Liter. (1897, 746-749). *Franses.*

Christus und die Samariterin, Oud-Alemannisch, episch lied, nog in den ouden Germaanschen stijl van het heldenlied, door een Rijnfrankischen afschrijver te Lorich, misschien eerst in de 10e eeuw opgeteekend.

U i t g. : eerste : Petri Lambecii Commentarii de Bibl. Caes. Ventobonensi (II, 1669, 383) ; Hoffmann, in Fundgruben (I 1830) ; Wackernagel, Altdeutsches Lesebuch (1839).

Christus und Pilatus. Van een Thüringsch, in nog vrije, vóór-hoofsche versmaat geschreven gedicht, wellicht eerst uit het begin der 13e eeuw, zijn fragmenten, twee perkamentbladen, bewaard; het staat in enge betrekking met het in de Carmina Burana bewaarde Passiespel en is zoo een eenig voorbeeld van invloed van het drama op de verhalende poëzie.

U i t g. : Bartsch, Germ. Abh. (IV, 245) ; Kraus, Deutsche Gedichte des 12. Jhrs. (61-64, 246-249) ; Scherer, Quellen und Forschungen zur Sprach- u. Culturgesch. der germ. Völker (12, 35); v. Kraus, Zeitsch. d. Alt. (L, 333). *V. Mierlo.*

Christus vincit, Christus regnat, Christus triumphat (Lat.), devies van Karel den Grooten; = Christus overwint, Christus regeert, Christus triumpheert. Opschrift op het voetstuk van den obelisk op het St. Pietersplein te Rome.

Christus-Werkman. Bekend is de voorstelling in de kunst van Christus als werkman, terwijl Hij Sint Joseph helpt in den timmerwinkel. Dit idee, om Christus voor te stellen als werkman, vindt vooral den laatsten tijd veel aanhang, bijzonder in de jeugdorganisatie van „De Jonge Werkman". Christus, die voor allen een voorbeeld was tijdens Zijn openbare leven, voor te stellen als toonbeeld der werklieden, is zeer goed; maar men wachte zich voor overdrijving. Er bestaat zelfs een streven om een feestdag van Christus-Werkman ingesteld te krijgen, maar het voornaamste bezwaar is wel, dat hier de menschheid van Christus te eenzijdig wordt belicht. *J. v. Rooij.*

Christijn, J o h a n n e s B a p t i s t a, Belg.

rechtsgeleerde; * ca. 1637 te Brussel, † 1707 aldaar. Werd in 1697 benoemd tot raadsheer in het Hof van Brabant. Bezat een buitengewone kennis van het Belg. gewoonterecht van zijn tijd.

W e r k e n : o.a. Placcaeten, ordonnantien.... van Brabant (2 dln. Brussel 1664—1676); Brabandts recht dat is generale Costumen vanden lande ende hertoghdomme van Brabandt, midtsgaders van het hertoghdom van Limborgh, stede ende lande van Mechelen (2 dln. Antwerpen 1682); Consuetudines bruxellenses (Brussel 1689). *v. d. Kamp.*

Christijnen, P a u l de, ook P a u l u s C h r i s t i n a e u s genaamd, Belg. rechtsgeleerde; * 1553 te Mechelen, † 1631 aldaar. C. werd in Italië, waar hij verschillende universiteiten had bezocht, doctor in de rechten. In België teruggekeerd, was hij werkzaam als advocaat bij den Grooten Raad van Mechelen. Van 1585—1622 pensionaris van zijn vaderstad. Een der voornaamste beoefenaars van het Belg. gewoonterecht.

W e r k e n : o.a. Notae seu commentationes in statuta civitatis Mechliniensis (Antwerpen 1625 en later); Practicarum quaestionum rerumque in supremis Belgarum curiis actarum et observatarum decisiones (6 dln. Antwerpen 1632). *v. d. Kamp.*

Chroai, → Grieksche muziek.

Chrocheta (Lat.), kwartnoot.

Chrodogang of G o d e g r a n d, Heilige, bisschop van Séez; † waarsch. 770. Hij was een broer van de H. abdis Opportuna en werd bij zijn terugkeer van een pelgrimstocht, op aanstichten van zijn plaatsvervanger Chrodobert, vermoord te Nonant. Feestdag 3 Sept.

Chrodogang van Metz, Heilige, * 703, † 766. Feestdag 6 Maart. Hij werd opgevoed in St. Truiden en kwam aan het hof van Karel Martel, waar hij eerst diens secretaris, later kanselier en eerste minister werd. In 742 werd hij bisschop van Metz, in welke hoedanigheid hij de hervorming der geestelijkheid ter hand nam, in navolging van S. Augustinus en anderen het gemeenschappelijk leven onder den clerus herstellend. Hiertoe schreef hij zijn beroemden en invloedrijken R e g e l (Migne P. L. dl. 89, blz. 1097 vlg.), waarover zie → Kloosterregel.

L i t. : Mon. Germ. Hist. (SS. II, 267; X, 552); Bolland, Acta SS. (Maart I, 452); Heimbucher, Die Orden und Congreg. der Kath. Kirche (II 1907, 4 vlg.). *Lindeman.*

Chromaatgeel, ook c h r o o m g e e l of l o o d c h r o m a a t, $PbCrO_4$, is een chroomkleurstof, die in verschillende nuancen in den handel voorkomt en uit loodacetaat en kaliumbichromaat, al of niet onder toevoeging van zwavelzuur, gemaakt wordt. Hoe minder zwavelzuur men toevoegt, des te donkerder valt het geel uit (→ Chroom-oranje). Chromaatgeel wordt als water- en olieverf gebruikt. Het is vergiftig en wordt door zwavelwaterstof zwart gekleurd. Onder den naam loodchromaat wordt het in de organische analyse als oxydatiemiddel gebruikt. *Hackmann.*

C. komt als verfstof in zeer wisselende tinten (van licht citroen tot oranje) op de markt. Het heeft een voortreffelijke dekkracht en droogt regelmatig, doch is weinig lichtecht en zeer teer in vermenging. Hoe donkerder het c., des te vaster is de kleur. Om het soepel in de tube te houden voegt men er 2% was bij. Bij hooge temperatuur wordt het roodbruin, bij sterke koude vuil-geel. In natte kalk oxydeert het al gauw in oranje. *Knipping.*

Chromaffine weefsels. De veelhoekige, onregelmatig gevormde cellen in de celstrengen van het merg der bijnier bezitten de eigenschap reeds in verschen toestand bichromaatzouten in zich op te nemen, waardoor ze dan bruin of geel gekleurd worden: Kohn heeft deze cellen daarom chromaffine genoemd, Steeling spreekt van chromophile. De bijnier bestaat uit twee systemen: een epitheliaal systeem, dat de schors vormt en een sympathisch systeem, het merg met zijn chromaffine cellen, dat embryologisch, morphologisch en ook in zijn functie volkomen als een deel van het sympathische zenuwstelsel moet beschouwd worden. Bij de lagere dieren zijn deze beide systemen nog gescheiden in interrenaalen suprarenaal-organen. Bij de hoogere dieren zijn een groep van beide samengegroeid tot de bijnier. Op sommige plaatsen zijn er nog buiten de bijnier ophoopingen van chromaffine cellen gevonden, waarvan de carotisklier, de bijlichaampjes van Zuckerkandl en de groote chromaffine lichaampjes in de plexusganglien (= paraganglien geheeten) de voornaamste zijn. Ze hebben echter alle hun geneigdheid, om reeds in verschen toestand kleurstoffen op te nemen en een product, het adrenalin, aan het bloed af te geven. Wiesel spreekt dan van al deze organen te zamen als Chromaffine-systeem. Belangrijk is, dat de bijnieren relatief bij het foetus grooter zijn en daar dus blijkbaar een belangrijker functie hebben dan de nieren, die op lateren leeftijd de bijnier ong. 28 maal in grootte overtreffen. Vóór de puberteit zijn er nog vele verspreid liggende uit schors en merg samengestelde lichaampjes aanwezig, die daarna allengs verdwijnen. Op ouderen leeftijd, bij grijsaards, zijn de bijnieren sterk ingeschrompeld en door bindweefsel doorgroeid. → Bijnieren; → Adrenaline. *Klessens.*

Chromalca (beter: Gromalca), zgn. vlekvrij zilver; speciaal product van de Ned. Gerofabriek te Zeist. Grondstof is alpaca, bedekt met een laag chroom. Gromalca wordt niet aangetast door zuren; gebruikt voor tafel- en keukengereedschap.

Chromaten zijn de verbindingen van het chroomzuur met basen. De algemeene formule is $MCrO_4$, waarin M een tweewaardig metaal voorstelt. Het chromaation CrO_4'' is geel gekleurd en alle oplosbare chromaten bezitten daarom deze kleur.

Chromatiek (m u z i e k), opeenvolging van halve toonsafstanden.

Chromatine, verzamelnaam voor deze stoffen van de celkern, die bij voorkeur de in de cytologie aangewende kleurstoffen, nl. de basische anilines, binden.

Chromatisch accent, → Muzikaal accent.

Chromatische adaptatie noemt men het verschijnsel, dat het oog zijn onderscheidingsvermogen verliest voor gekleurd licht bij langdurige inwerking hiervan (→ Adaptatie van het oog).

Chromatische harp, → Harp.

Chromatische instrumenten noemt men die instrumenten, waarop alle tonen van de chromatische toonladder, dus alle halve toonsafstanden, kunnen gemaakt worden, in tegenstelling met die instrumenten, waarop alleen enkele natuurtonen kunnen worden gemaakt.

Chromatische toonladder bestaat uit 12 halve tonen op de basis van het getempereerde systeem. Men noteert een majeur-toonladder op normale wijze; de halve tonen tusschen de heele worden in stijgende richting door verhoogingen, in dalende richting door verlagingen verkregen. *H. Andriessen.*

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Chromatisch toonsysteem is gebaseerd op de chromatische toonladder. Voor zoover de chromatische toonladder een uitgebreider materiaal is dan de diatonische toonladder, is ook het gebied der harmonie in het c.t. veel grooter en rijker.

Lit.: Schönberg, Harmonielehre; Alois Haba, Neue Harmonielehre. *H. Andriessen.*

Chromatius, Heilige, bisschop van Aquileja, leefde op het einde van de 4e eeuw. Hij was een der geleerdste theologen van zijn tijd, bestreed met succes het Arianisme in Aquileja, trad als bemiddelaar op tusschen Rufinus en Hiëronymus en koos partij voor Chrysostomus, toen deze was afgezet. Bekend om haar schoonheid is de homilie over de acht zaligheden. *J. v. Rooij.*

Chromatophoren, → Cel.

Chromeeren vervangt in den laatsten tijd het vernikkelen van blanke metaaldeelen. Langs galvanischen weg wordt een laag chroom in plaats van een laag nikkel op de tegen roest te beschermen metalen gelegd. Aldus zijn deze beter bestand tegen de slechte weersinvloeden. Er is geen poetsmiddel meer noodig, om ze te doen blinken; het opwrijven met een flanellen doek volstaat daartoe. *Guljé.*

Chromiet, → Chroomijzererts.

Chromo-algraphie, het maken van teekeningen op aluminiumplaten, welke voor kleurendruk geschikt zijn, dus een soort kleurendruk.

Chromogeen, → Kleurstof.

Chromogene bacteriën zijn bacteriën, die bij hun groei gekleurde stoffen produceeren. Soms doen zij dat op allerlei voedingsbodems, maar vaak hebben ze daar bepaalde grondstoffen voor noodig. Een der bekendste bacteriën uit deze groep is de bacillus prodigiosus, die een helder roode kleur kan maken. Een andere is de bacillus violaceus, die met violette kleur groeit of de bacillus pyocyaneus, die een groene kleur vertoont. Deze laatste wordt nogal eens als secundaire infectie in menschelijke etter gevonden, die dan een groenblauwe kleur krijgt. Andere bacteriën weer maken rose, oranje, of gele kleuren. De staphylococcus aureus bijv. (de verwekker van de steenpuisten en vele andere etterende ziekten) maakt op de voedingsbodems een oranjegele kleur en zoo zijn er een groot aantal bacteriën, die een of andere kleur bij hun groei produceeren. → Kleurstof. *Wyers.*

Chromolithographie, → Steendruk (in kleur).

Chromomeren. Volgens Morgan en zijn school zouden de chromosomen uit verschillende deeltjes bestaan, die als schakels van een ketting aan elkaar hangen. De erffactoren zouden dan in die schakels of chromomeren gelocaliseerd zijn. Eigenschappen, wier genen in hetzelfde chromomer berusten, zijn absoluut gekoppeld en worden steeds samen overgeërfd (→ Koppeling).

Uitgaande van de door Morgan waargenomen → crossing-over-verschijnselen, nemen vele genetici deze lineaire rangschikking der erffactoren aan en meenen dan ook gerechtigd te zijn deze laatste met de morphologische eenheden van het chromosoom, de chromemeren, te vereenzelvigen. Het afdoende bewijs voor het bestaan van de chromomeren is intusschen nog steeds niet geleverd. *Dumon.*

Chromophoor, → Kleurstof.

Chromo-photographie, → Kleurenphotographie.

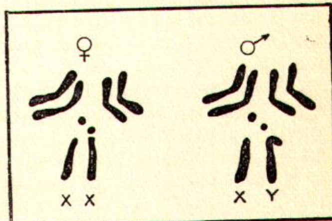
Chromoplast, → Cel.

Chromosomen zijn draadvormige lichaampjes, die in bepaalde stadia van de celdeeling duidelijk in de kern waarneembaar zijn. Thans wordt algemeen aangenomen, dat zij de dragers zijn van de mendelende erffactoren; hun aantal en vorm is voor elke plant- en diersoort, ook voor den mensch, wel bepaald. Het best zijn de chromosomen te bestudeeren tijdens de → reductiedeeling. *Dumon.*

Chromosomengarnituur, → Genom.

Chromosomenkaart, plattegrond van de chromosomen van een plant- of diersoort met aanduiding van de plaats of „locus”, die elke erffactor, volgens het voorafgaand genetisch onderzoek, in een bepaald chromosoom moet innemen. Voor de Drosophila-vlieg kon Morgan ongeveer 400 factoren in kaart brengen (→ Crossing-over). *Dumon.*

Chromosomentheorie. Het cytologisch onderzoek van de laatste drie decenniën heeft uitgemaakt, dat de celvorm van elk levend organisme een vast aantal chromosomen bezit. Zoo bevatten bijv. de gewone lichaamscellen van den mensch 48, die van de erwt 14 en van de fruitvlieg (Drosophila melanogaster) slechts 8 chromosomen. Ook de vorm van de chromosomen is wel bepaald en karakteristiek voor de soort. Elk chromosoom heeft in de kern van de somacel een partner van het zelfde type (homologe chromosomen). Kleine afwijkingen in den vorm der homologe chromosomen kan men aantreffen bij sommige → geslachtschromosomen; bij de Drosophila is dit het geval voor de geslachtschromosomen X en Y. Men kan dus zeggen, dat een soort 2 n chromosomen of n paar chromosomen bezit. Tijdens de gewone celdeeling worden, bijv. bij Drosophila, de 8 chromosomen door overlangsche splijting ontdubbeld, zoodat de twee gevormde dochtercellen elk 8 chromosomen bevatten. Tijdens de → reductiedeeling echter, die aan het ontstaan van voortplantingscellen voorafgaat, komen de homologe chromosomen van elk paar op de kernplaat bijeen om daarna naar beide polen uit te wijken, zoodat gameten gevormd worden, die van elk chromosomenpaar slechts één partner bezitten (haploïd getal): door bevruchting van de vrouwelijke gameet door den mannelijke wordt het normaal diploïd aantal chromosomen hersteld. Bij elke nieuwe generatie komen op die wijze de verschillende chromosomen met hun voor elke soort karakteristiek aantal terug te voorschijn.

Schema van het chromosoonbezit bij een vrouwelijk (♀) en een mannelijk (♂) exemplaar van Drosophila melanogaster.

Volgens de c h r o m o s o m e n t h e o r i e zouden deze morphologische eenheden van de celkern de stoffelijke dragers zijn van de erffactoren. Voor de Drosophilavlieg bijv. is reeds op afdoende wijze aangetoond, dat het wijfje alleen gameten met het geslachtschromosoom X voortbrengt, terwijl de mannetjes evenveel spermatozoën met X als met Y produceeren. Bezit nu het chromosoom Y een erffactor, die in het geslachtschromosoom X niet aanwezig is,

dan zullen, wanneer dit mannetje gekruist wordt met een wijfje, dat evenmin den bewusten factor in het X chromosoom bezit, alle mannetjes in de nakomelingschap de in Y aanwezige eigenschap vertoonen, terwijl die bij geen enkel wijfje zal optreden. Het feit, dat gelijkaardige, aan het geslacht gebonden vererVingsfeiten bij tal van dieren en zelfs bij sommige tweehuizige planten werden geconstateerd, pleit sterk ten gunste van de theorie, die de erffactoren in de chromosomen localiseert. Een ander bewijs is, dat tot hiertoe zoo goed als al de bestudeerde, mendelende eigenschappen van een soort steeds tot zoovele onafhankelijk overervende groepen te herleiden zijn als de soort chromosomenparen telt; de eigenschappen van elke groep, wier erffactoren in een bepaald chromosoom gelocaliseerd zijn, zouden dan volgens de theorie steeds gekoppeld in het individu moeten optreden. Het feit echter, dat de koppeling tusschen de eigenschappen van eenzelfde groep niet steeds absoluut is, heeft Morgan er toe gebracht de chromosomentheorie uit te breiden tot de hypothese van de l i n e a i r e r a n g s c h i k k i n g der erffactoren in het chromosoom. Volgens deze hypothese zou het procent recombinaties of Crossing-overs, dat in het genetisch experiment waargenomen wordt, den afstand aangeven, die de betreffende factoren in het chromosoom scheidt. Verder zou het verschijnsel van de → c h i a s - m a t y p i e verklaren, hoe het mogelijk is, dat de band verbroken wordt, die de erffactoren van eenzelfde chromosoom in één groep vereenigt.

Dat de m e n d e l e n d e eigenschappen, die voor het optreden van de bonte verscheidenheid van rassen en liniën onontbeerlijk zijn, in de chromosomen berusten en, volgens het spel van de chromosomenuitwisseling tijdens de reductiedeeling, in de nakomelingschap een bepaald splitsingsschema vertoonen, wordt thans algemeen aangenomen. Het is echter nog steeds de vraag, welke rol cytoplasma en chromosomen vervullen in de overerving van de n i e t - m e n d e l e n d e eigenschappen, die de grenzen tusschen soorten en geslachten afbakenen.

Wat de Morganische uitbreiding van de chromosomentheorie betreft, de lineaire rangschikking en de afstandenberekening tusschen de factoren behooren stellig nog tot het domein der hypothese, terwijl voor het aannemen van de chiasmatypie als verklaring der overkruisingsverschijnselen zoo goed als geen gronden aanwezig zijn (→ Crossing-over). *Dumon.*

Chromosoomkaart, → Chromosomenkaart.

Chromospheer, laag van de zon, welke bij een totale zonsverduistering als een 10—15″ breede purperen ring om de zon te zien is. De buitenste laag vertoont een groot aantal sterk veranderlijke draadvormige uitloopers; grootere uitsteeksels van de c. noemt men → protuberansen. Het spectrum van de c. (→ Flitsspectrum) is een emissiespectrum; het binnenste gedeelte, de → omkeerende laag, vertoont een omkeering van het gewone zonnespectrum, in de hoogere lagen overwegen de vonkenlijnen en de buitenste lagen geven alleen de lijnen van Ca+, H en He. Volgens de theorie van Milne bestaat de c. uit zeer ijle gassen, die voornamelijk gedragen worden door stralingsdruk en in een weinig stabiel evenwicht verkeeren. Over het waarnemen van de c. buiten een zonsverduistering, → Spectroheliograaf. Zie plaat bij art. → Zon. *Reesinck.*

Chromotypie, → Kleurendruk.

Chromotypographie is in de graphische kunst de algemeene naam voor kleurenhoogdruk.

Chromoxylographie is in de graphische kunst de algemeene naam voor houtsneden en houtgravures in kleuren.

Chronaxie (⟨ Gr. chronos = tijd, axia = waarde) noemt men in de g e n e e s k. de tijd, die noodig is om spiercontracties op te wekken door middel van een condensatorontlading, waarvan de spanning tweemaal zoo groot is als de rheobase: d.i. de kleinste spanning, die noodig is om een spiercontractie op te wekken.

Chrónica, → Nepos; → Kronieken.

Chronica, maandblad, later ongeregeld verschijnend tijdschrift onder redactie van dr. H. J. A. M. Schaepman, verscheen gedurende de drie laatste levensjaren van den doctor en bracht artikelen over onderwerpen van staatkundigen en letterkundigen aard, o.a. over de evenredige vertegenwoordiging, over de dichtkunst der tachtigers en over het maandblad „Van onzen Tijd”. Schaepman polemiseerde, critisch, soms scherp, tegen de jongeren en tegen de Katholieke pers. Het blad verscheen van 15 Sept. 1900 tot 11 Nov. 1902. *Asselbergs.*

Chronicon Belgicum Magnum of F l o r a r i u m T e m p o r u m, een uitgebreid compendium uit de beste kronieken, misschien van Trithemius. Gedrukt bij Pistorius, scriptores Rerum Germanicarum (III, 1—456). Deze druk is slechts een uittreksel uit het eigenlijk Florarium, dat vooral voor de tweede helft der 15e eeuw van belang is. *W. Mulder S.J.*

Chronicon Comitum Flandrensium, ook wel C h r o n i c o n f o r e s t a r i o r u m F l a n d r i a e, gecompileerd in de 15e eeuw, loopt tot 1428. Het deel, dat gaat tot 1347, is, behoudens de toevoegingen van lateren tijd, legendarisch en van de hand van broeder Bernard in het klooster Clairmarais bij St. Omaars.

U i t g.: Martène-Durand, Thesaurus Anecdotum (III; tot 1347); Corpus Chronicorum Flandriae (I, 34-257; volledig). *W. Mulder S.J.*

Chronicon Egmundanum, 1° een kroniek, loopende van 647—1205 en geschreven tusschen 1252 en 1255; uitgegeven o.a. door A. Kluit in Historia critica comitatus Hollandiae et Zelandiae (1—215). Het C. E. berust op de → Annales Xantenses, enkele Vitae en oorkonden en → Annales Egmundani. Men moet het niet verwarren met een gelijknamige van Joh. a Leydis, die tot 1524 loopt.

2° Een kroniek van Johannes a Leydis, ook wel Annales Egmundani genoemd, maar daarmee niet te verwarren, loopende van 690—1484 en voortgezet door een onbekende tot 1524, berustend op volledig bronnenmateriaal, geschreven eind 15e eeuw, in de 16e voortgezet, veel fouten.

U i t g.: A. Matthaeus, Lugd. Bat. (1692); Een fragment door A. Hulshof in Bijdr. Vad. Gesch. en Oudhk. (IV R. 10, 1912, 375-398); vert. d. K. v. Herk en G. Kempher (Alkmaar 1732). — L i t.: J. Romein, Gesch. v. h. Nned. Geschiedschrijving i.d. M.E.

Chronicon paschale, Grieksche Wereldkroniek van de schepping tot 629, kort na dit jaar samengesteld, waarschijnlijk in Constantinopel. Men gaf er den naam van Paaschkroniek aan, omdat bij elk jaar de Paasch-cyclus wordt aangegeven.

U i t g.: Migne, Patrol. Graeca (XCII, 1-1158). — L i t. voor de bronnen van dit werk: Krumbacher, Gesch. der Byzantinischen Lit. (1897, 337-339). *Franses.*

Chronicon Tielense, een wereldkroniek, ca.

1450 waarschijnlijk door Willem van Wyc geschreven. Alleen het zesde deel handelt over de geschiedenis der Nederlanden en is uitgegeven (v. Leeuwen, Utrecht 1789). De schrijver biedt weinig, wat niet van elders bekend is.

L i t. : J. Romein, Gesch. v. d. Nned. Geschiedschr. in de M.E. (1932, 126-127).

Chronique scandaleuse (Fr., = lasterpraatjes) is de titel van het dagboek van Jean de Roye (* 1425), secretaris van Jean II, hertog van Bourbon: Les chroniques du tres chrestien et tres victorieux Loys de Valoys, feu roy de France... unziesme de ce nom (Lyon ca. 1490 ?) in een herdruk van 1611 ; ten onrechte kwam c.s. toen in den titel; ten onrechte ook is het lang toegeschreven aan Denis Hesselin, hofmaarschalk van Lodewijk XI (* 1461, † 1483) of aan Jean de Troyes.

L i t. : Journal de Jean de Roye connu sous le nom de c.s. (1460-1483, uitg. Bernard de Mandrot, I Parijs 1894, Introduction) ; Aubertin, Hist. de la litt. fr. au moyen âge (II, 271). *Brouwer.*

Chronograaf (< Gr. chronos = tijd, graphein = schrijven) is een toestel, dat nauwkeurig den tijd, verloopen tusschen twee of meerdere gebeurtenissen, opteekent. In de meeste c. wordt een papierband met een regelmatige snelheid voortbewogen over een tafeltje, waarboven twee of meerdere pennetjes, elk door een electromagneet beweegbaar, op den papierband rusten. Een standaarduurwerk zendt elke seconde een signaal in een der electromagneten, waardoor het daarbij behoorend pennetje een merkteeken op den papierband achterlaat. De overige electromagneten worden gebruikt om, op dezelfde wijze, verschillende gebeurtenissen te registreeren. Uit de vergelijking der afstanden tusschen de verschillende merkteekens kan men dan het tijdsverloop tusschen de verschillende gebeurtenissen afleiden.

Met zulke toestellen kan hoogstens een nauwkeurigheid van ongeveer een honderdste seconde bereikt worden. Voor het meten van kleinere tijdsintervallen maakt men gebruik van de eigenschappen van de → oscillograaf. *D'Olieslager.*

Chronograaf van 354. Aldus wordt de samensteller genoemd van een chronologisch verzamelwerk, dat in Rome in 354 voltooid werd. Het werk omvat: 1° een astronomischen en een burgerlijken kalender van de hand van den kalligraaf Dionysius Philokalus; 2° Annalen van Caesar tot 539 (later toegevoegd); 3° lijst van Consuls van het begin van het consulaat tot 354; 4° lijst van Paaschdagen voor de jaren 312—411; 5° lijst van Romeinsche stadsprefecten 254—354; 6° lijst van feestdagen van bisschoppen en martelaren der Stad; 7° lijst der pausen van Petrus tot Liberius (→ Catalogus Liberianus); 8° Annalen van Caesar tot 403 en 455—496; 9° wereldkroniek, een Latijnsche bewerking en voortzetting der kroniek van Hippolytus van Rome; 10° kroniek der stad Rome tot 324; 11° beschrijving der stad Rome.

U i t g. : Mommsen in Chronica minora (I Monumenta Germ. hist. Auctores antiquissimi 9, 1892). — L i t. : Schanz, Gesch. d. röm. Lit. (IV 1, 1914, 62-65) ; Bardenhewer, Gesch. d. altkirchl. Lit. (III [2]1923, 558-560). *Franses.*

Chronologie, → Tijdrekening.

Chronologisch evenwicht. Hieronder verstaat men in de vers- en muziekleer het streven om de gelijkwaardige onderdeelen van een bepaald structureel rhythmisch geheel zooveel mogelijk van gelijken tijdsduur te doen zijn. → Isochronisme. Zoo dient de lengte van de versregels in het volgende vers „Priesterwijding" van Gezelle volgens de bedoeling van den dichter ongeveer dezelfde te zijn, ondanks het verschillend aantal versvoeten: het teeken des vreden / beglanze uw schreden / olijftak en kruis zij ons leuze voortaan. *Wils.*

Chronometer, 1° verplaatsbare klok voor nauwkeurige tijdsopgave, gebruikt bij het onderzoek van de aarde, plaatsbepaling op zee enz. Werd eerst mogelijk sinds Chr. Huygens de spiraalveer als drijfkracht invoerde. De eerste c. waren zeer onvolkomen, vooral erg gevoelig voor temperatuurwisseling. In 1714 loofde de Engelsche Admiraliteit een prijs van 20 000 p. st. uit voor een uurwerk, waarmee men de plaats op zee op $^1/_2$° nauwkeurig bepalen kon (dat is nog een onzekerheid van 55 km!). Die prijs werd in 1735 door H a r r i s o n gewonnen voor een c. in cardanische ophanging en met temperatuur-compensatie, dit laatste door de onrust uit verschillende metalen met verschillende uitzetting samen te stellen.

In den laatsten tijd worden weer minder hooge eischen aan de c. op zee gesteld, omdat ze bijna overal minstens 2 × per dag met een tijdsein vergeleken kunnen worden en niet meer zooals vroeger slechts aan het begin en eind van de reis. *P. Bruna.*

2° Voor de c., in de m u z i e k gebruikt, → Metronoom.

Chronos protos (Gr., = eerste tijd), ondeelbare eenheidswaarde der Grieksche rhythmiek, waarop „geen 2 tonen, geen 2 lettergrepen of 2 dansfiguren kunnen vallen" (Aristossenus van Taranto). Door Dom Mocquereau O.S.B. toegepast op de Gregoriaansche rhythmiek: de eerste tijd (temps premier of temps simple) is de grondwaarde van het Greg. rhythme; kan 2- en 3-voudige duurwaarde bekomen, volgens Mocquereau ook een lichte verbreeding; kan echter nooit onderverdeeld worden in 2 halve waarden. → Rhythme (Gregoriaansch). *Bruning.*

Chronycke van Nederland, een in de 16e eeuw geschreven kroniek, loopend tot 1506; een onbeduidende en bijna onleesbare compilatie uit Brabantsch Vlaamsche kringen.

U i t g. : Piot, in Collection des Chroniques belges inédites, onder den titel : Chroniques de Brabant et deFlandre.

Chroom, 1° (ook: c h r o m i u m) scheikundig element, symbool Cr, atoomgewicht 52,01, atoomnummer 24. De naam chroom komt van het Grieksche chrooma, wat kleur beteekent, daar de verbindingen van dit element zich door fraaie kleuren kenmerken. Het is een witglanzend metaal, dat onbegrensd lang aan de lucht houdbaar is. S.g. 6,8, smeltpunt 1580°. Chroom is twee-, drie- en zeswaardig. Met zuurstof vormt het meerdere verbindingen (→ Chroomoxyden). De onbestendige verbindingen van het tweewaardige chroom noemt men chromoverbindingen; deze zijn in oplossing blauw gekleurd. De verbindingen van het zeswaardige chroom, die veel bestendiger zijn, heeten chromiverbindingen en zijn geel tot rood gekleurd. Het belangrijkste chroomhoudende mineraal is → chroomijzersteen. Zuiver chroom kan gewonnen worden door inwerking van aluminum op chroomoxyde volgens de vergelijking: $Cr_2O_3 + Al_2 \rightarrow Al_2O_3 + Cr_2$, of door electrolyse van chromizoutoplossingen. Het wordt gebruikt in den vorm van legeeringen (chroomstaal) en voor het langs galvanischen weg verchromen van metalen, waardoor deze roestvrij worden. Vele chroomverbindingen zijn belangrijke verfstoffen. *Hackmann.*

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

2° Een aanduiding voor chroomgelooid geitenleder. In alle andere gevallen wordt de herkomst van de huid er bij aangegeven, zooals: schapenchroom, paardenchroom, enz. Dit is waarschijnlijk een gevolg van de omstandigheid, dat het aanvankelijk alleen geitenvellen waren, die volgens de chroomlooiing werden bereid. *v. d. Waerden.*

Chroomaluin, ook chromiumaluin of chroomkaliumsulfaat genaamd, formule $K_2SO_4.Cr_2(SO_4)_3.24H_2O$, vormt groote, donkerviolette tot zwartroode octaëders, die met violette kleur in water oplossen. S.g. 1,82. Bij 25° C lossen 283,9 gram in 1 liter water op. Bij verhitting verliest het zijn kristalwater; pas bij 350° C is het geheel watervrij. Van chroomaluin is ook nog een groene modificatie bekend. De oplossing van de violette chroomaluin wordt bij verhitting op ca. 70° C groen en levert dan bij indamping een glanzend groene, amorphe massa. Door inleiden van zwaveldioxyde in de gecontreerde groene chroomaluinoplossing kristalliseert de violette aluin uit. Chroomaluin kan door eenvoudig mengen van kaliumsulfaat en chromisulfaat, beide in waterige oplossing, gewonnen worden. Vroeger werd het uit kaliumbichromaat bereid door dit bij aanwezigheid van zwavelzuur met zwaveldioxyde te behandelen. Een andere bereiding is uit een chroomhoudende ijzerlegeering, het ferrochroom, door deze eerst met zwavelzuur te behandelen. Na verwijdering van het ijzersulfaat uit de oplossing wordt deze met kaliumsulfaat in het gewenschte aluin omgezet. Chroomaluin wordt evenals natrium- en ammoniumchroomaluin in de katoendrukkerij als beitsmiddel gebruikt, verder voor het onoplosbaar maken van lijm (maken van waterdichte kleeding), de bereiding van chroomleder, van chroomkleurstoffen en in de photographie. *Hackmann.*

Chroomblauw is een chroomkleurstof, die voor het kleuren van glas en porselein gebruikt wordt. Het ontstaat door gloeien van een mengsel van boorzuur, aluminiumoxyde, magnesiumcarbonaat en bariumchromaat, of door smelten van kaliumchromaat, calciumfluoride en zand.

Chroombruin is een zure azokleurstof uit naphtionzuur en α-naphtol. Ook verstaat men eronder een basisch manganochromaat, dat men uit mangaansulfaatoplossingen door precipiteeren met bichromaatoplossingen in de hitte kan krijgen.

Chroom-eiwitprocédé wordt bij de photochemigraphie toegepast en berust op het gebruik van chroomeiwit tot het verkrijgen van een lichtgevoelige huid.

Chroomgelatine, een lichtgevoelige drukhuid, welke gebezigd wordt bij lichtdruk en heliogravure.

Chroomgroen is ofwel chroomoxydgroen of minderwaardige mengsels van Parijsch blauw en chroomgeel, dat aardkleurige tonen geeft (betere naam voor dit laatste is chroom-geelgroen).

Chroomoranje of chromaatoranje is een chroomkleurstof, die o.a. te verkrijgen is door loodacetaat in de hitte met kaliumchromaat of kaliumbichromaat te precipiteeren. Giftig. → Chromaatgeel.

Chroomoxyden of chromiumoxyden, verbindingen van chroom en zuurstof, zijn er een vijftal, nl. chroomoxydule, CrO; chroomoxyde, Cr_2O_3; chroomoxyduloxyde, $CrO.Cr_2O_3$; chroomperoxyde, CrO_2 en chroomtrioxyde, CrO_3. De bekendste zijn het chroomoxyde en het chroomtrioxyde (→ Chroomzuur). Het chroomoxyde is bekend als een amorph groen poeder en als zwarte kristallen met veelal groenen glans, van s.g. 5,61. Het is dan harder dan glas. Amorph chroomoxyde, zooals men het uit chromizouten met behulp van basen precipiteert, is veel reactiever dan het kristallijne. Het lost in loog op. Een hydraat van chroomoxyde, $2Cr_2O_3.3H_2O$, is een lichtechte kleurstof, die door verhitting van kaliumbichromaat met boorzuur verkregen wordt (Guignet's groen). *Hackmann.*

Chroomoxydgroen is een waterhoudend groen chroomoxyd, een lazuurverf, die uitstekend tegen zuur bestand is en goed droogt, maar veel olie vraagt (bijna 100%). Er komen nog al eens roetdeeltjes in voor, die bij veel olietoevoeging door hun lichtheid aan de oppervlakte komen. De kleur is vurig, wordt veel gebruikt en gemengd. Door verhitting wordt ze van water ontdaan en ontstaat een dichte dekkende matte kleur (uiterlijk met Veroneesch groen overeenkomend), die even houdbaar is als de vurige, en minder (ca. 30%) olie eischt. *Knipping.*

Chroomrood, → Vermiljoen (Amerikaansch).

Chroomstaal is een staalsoort, waarvan men door toevoeging van chroom den trekweerstand en in sterke mate den weerstand tegen druk of stoot verhoogd heeft. Het is gemakkelijker en bij lager temperatuur hardbaar dan gewoon staal, hetgeen een voordeel is met het oog op inwendige spanningen. In het algemeen bevat het een gehalte tusschen $^1/_2$ en $1^1/_2$ chroom, terwijl men door het toevoegen van een grooter percentage (12 tot 16%) zgn. „roestvrij" staal verkrijgt, dat in gepolijsten toestand niet onderhevig is aan atmosferische invloeden, de inwerking van sommige zuren, basen, enz. C. is slechts betrekkelijk smeedbaar. De puntstukken van wissels (spoor- en tramwegen) worden veelal van chroomstaal gemaakt. *P. Bongaerts.*

Chroomverfstoffen noemt men een aantal van chroom afgeleide verbindingen, welke om de mooie kleur en nuances als verfstoffen worden gebruikt. Tot de c. behooren o.m. cadmiumchroomgeel, chroomgroen, chroomblauw, tinviolet en chroomzwart.

Chroomijzererts, ook chroomijzersteen of chromiet, is het belangrijkste chroomhoudende mineraal. De samenstelling is $FeO.Cr_2O_3$, waarin het ijzer dikwijls gedeeltelijk door MgO, het Cr_2O_3 eveneens gedeeltelijk door Al_2O_3 of Fe_2O_3 is vervangen. Het is bruinzwart en bezit zwakken metaalglans. Sommige variëteiten zijn sterk magnetisch. Door smelten met salpeter levert het chroomzuur kali, waaruit weer chroomgroen, chroomgeel e.a. chroomkleurstoffen bereid kunnen worden. *Hackmann.*

C. is het eenige chroomerts van beteekenis. Gemiddelde samenstelling: 52—58% Cr_2O_3, 25—40% FeO, 5—15% Al_2O_3, 5—10% MgO. C. komt over de geheele aarde voor, bijna altijd in serpentijn en in de buurt van nikkel- en aluminium-vindplaatsen.

Chroomzuur, ook chromiumzuur, chroomzuuranhydride of chroomtrioxyde, CrO_3. Het echte chroomzuur, H_2CrO_4, is in zuiveren toestand niet bekend, wel het anhydride, CrO_3, dat men gewoonlijk den naam chroomzuur geeft, wat dus feitelijk onjuist is. Het chroomzuuranhydride vormt reuklooze, scharlakenroode, de huid aantastende, sterk giftige kristallen, die bij 180—190° smelten en bij hoogere temperatuur in zuurstof en chroomoxyde uiteenvallen. De verdunde waterige oplossing is geel gekleurd, de geconcentreerde oranjerood. Het is een zeer krachtig oxydatiemiddel. Het wordt gewoonlijk langs electrolytischen weg gewonnen. Wegens zijn oxydeerende eigenschappen wordt het in de zgn. chroomzuurelementen gebruikt;

verder als beits- en kleurmiddel en als hulpmiddel bij het microscopisch onderzoek. *Hackmann.*

Chroomzwart of c h r o m i u m z w a r t, is een glanzend zwarte chroomkleurstof, die door gloeien van chroomzuurkoperoxyde onder toetreding van lucht, en behandeling met kokend zoutzuur wordt verkregen. Het is een keramische kleurstof. Ook is chroomzwart een in de textielindustrie gebezigde kleurstof, die op de vezel wordt verkregen door deze eerst met blauwhoutextraxt en dan met een oplossing van kaliumbichromaat en kopersulfaat te behandelen. *Hackmann.*

Chrotchet (Eng.), kwartnoot.

Chrotta wordt als een der oudste snaarinstrumenten van Europa beschouwd. Het is niet zeker, of men in Engeland of in Bretagne het eerst en het meest de c. heeft gebruikt. Riemann noemt het een Keltisch instrument en sommigen noemen de c. de eerste voorlooper der viool. De c. moet met 3, 5 of 6 snaren bespannen zijn geweest.
L i t.: Grillet, Les ancêtres du Violon (1901). *H. Andriessen.*

Chrotta.

Chrysander, K a r l F r a n z F r i e d r i c h, Duitsch musicoloog; * 8 Juli 1826 te Lübtheen (Mecklenburg), † 3 Sept. 1901 te Bergedorf bij Hamburg. C. is van buitengewone beteekenis door de monumentale uitgave van H ä n d e l's werken (100 dln., 1859—'94), die door hem persoonlijk zelfs op een eigen drukkerij is tot stand gebracht, aanvankelijk met medewerking van G. G. Gervinus († 1871). In 1894 begon Chrysander nog aan een verkorte practische uitgave. Bovendien schreef C. de zeer belangrijke biographie van Händel (1858—1867), die door Max Seiffert is voltooid. Hij richtte verder het Jahrbuch für Musikwissenschaft op en met Spitta en Adler het Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft. Gaf ten slotte nog de klavierwerken van Couperin uit (1888). *Reeser.*

Chrysanth(emum), → Ganzenbloem.

Chrysanthen-parasieten, die vooral in kascultures ernstige schade kunnen veroorzaken, zijn o.a. een bladaaltje en een roestzwam. De aaltjes (Aphelenchus ritzema-bosi Schw.) leven in de bladeren; er ontstaan gele tot bruine door bladnerven begrensde vlekken. De roestzwam (Puccinia Chrysanthemi Roze) vormt uitsluitend op Chrysanthemum indicum, bruine sporenhoopjes (Uredosporen). Bladeren vergelen en sterven af. *Goossens.*

Chrysanthus en Daria, Heiligen, stierven den marteldood te Rome waarschijnlijk tijdens de vervolging van keizer Diocletianus. Hun graf aan de Via Salaria werd door de eerste Christenen druk vereerd. Het verhaal, waarin het leven en lijden van beide heiligen beschreven wordt, is zuiver legendarisch zonder eenige geschiedkundige waarde. Uit den tekst van een lofdicht valt op te maken, dat beiden levend werden begraven in een zandgroeve. Feestdag 25 Oct. *J. v. Rooij.*

Chrysaor (G r. m y t h.). Toen het monster Medusa door Perseus gedood was, sprong uit het bloed de reus Chrysaor (= goudzwaard) te voorschijn.

Chrysarobine, geel, smaak- en reukloos poeder, dat verkregen wordt door goapoeder, dat voorkomt in de stamholten van Andira Araroba (een tot 30 m hoogen boom, die in Z. Amerika vnl. Brazilië aangetroffen wordt), met benzol uit te trekken en deze oplossing uit te laten kristalliseeren. C. wordt in de geneesk. gebruikt tegen huidziekten.
L i t.: Comm. Ned. Pharm. Ed. V (II). *Hillen.*

Chryseïs, in de Ilias, de door Achilleus buitgemaakte slavin van Agamemnon; deze wil haar aan haar vader, Chryses, slechts afstaan, nadat hij, door zijn aanvankelijke weigering, den toorn van Apollo en de daarmede gepaard gaande pest en den twist met Achilleus heeft veroorzaakt. → Chryses.

Chryselephant (< Gr. chrusos = goud, elephas = ivoor) noemt men in de b e e l d h o u w k u n s t een werk, uitgevoerd in of liever bekleed met ivoor (voor de vleeschkleur) en goud of andere edele metalen. De meest bekende beelden, die, volgens de overlevering, in c. waren uitgevoerd, zijn de Athene Parthenos van Athene en de Zeus van Olympia (beide door Phidias). *Knipping.*

Chryselephantine, → Chryselephant.

Chryses, in de Ilias, vader van → Chryseïs en priester van Apollo. Daar Agamemnon weigert hem Chryseïs terug te schenken, bidt hij zijn god om wraak, maar, na voldoening te hebben bekomen, smeekt hij met even goed gevolg het einde af der door Apollo den Grieken overgezonden pest.

Chrysippus, Grieksch wijsgeer uit de oude → Stoa; * 277 op Cyprus, † ca. 200 te Athene. Van zijn talrijke werken zijn een groot aantal fragmenten bewaard. Door C. heeft de Stoa in het beschavingsleven van de Hellenistische wereld een ingrijpende beteekenis verkregen.
L i t.: H. v. Arnim, Stoicorum veterum fragmenta (II Leipzig 1903); E. Bréhier, Chrysippe (Parijs 1906). *F. Sassen.*

Chrysobalanus, een plantengeslacht van de familie der r o o s a c h t i g e n (Rosaceae), dat een kleine groep altijd-groene tropische boomen omvat, die leerachtige bladeren en talrijke kleine opeengehoopte bloemen bezitten en eetbare steenvruchten leveren. De hoofdsoort, C. icaco, stamt uit Zuid-Amerika en West-Afrika, heeft kleine ronde bladeren, witte bloempjes, en levert gele tot blauwe pruimvormige steenvruchten, die hoewel zuur en wat wrang van smaak, toch rauw of ingelegd worden gegeten. De zaden leveren een eetbare olie, de schors en wortels bevatten veel looistof en uit het vruchtvleesch bereidt men een zwarte kleurstof. *Bouman.*

Chrysoberyll (BeO, Al_2O_3) wordt, evenals de alexandriet, een drielingvorm van c., veel gebruikt als edelsteen. C. is groenwit of groengeel, lichtgroen tot smaragdgroen, dikwijls pleochoitisch, waardoor de groene alexandriet „Kolombinrot” wordt.

Chrysochloris, → Goudmol.

Chrysoglyphie heet in de graphische kunsten een procédé, waardoor men een ingegrifte gravure (diepdruk) door middel van een goudbad in een opgelegde gravure (hoogdruk) omzet.

Chrysogonus, Heilige, gemarteld in Aquileja onder keizer Diocletianus. Reeds in de 4e eeuw bestond te Rome een titelkerk van Chrysogonus, maar deze naam duidde den stichter van dit godshuis aan. Al spoedig werd hij vereenzelvigd met den Oosterschen martelaar en de legende maakte C. tot Romeinsch

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

priester, leeraar en raadsman van de H. Anastasia, die door Diocletianus van Rome naar Aquileja zou zijn overgebracht en daar gemarteld. Zijn naam is in den Canon der Mis opgenomen. Feestdag 24 Nov., bij de Grieken 22 Dec. *J. v. Rooij.*

Chrysographie (Gr., = goudschrift) is in de kunst der boekverluchting het schrijven met gouden inkt of het teekenen en schilderen met goudverf. Het verluchten met gouden letters geschiedde vooral in de hss. uit de 8e tot 10e eeuw (Byzantijnsch, Karolingisch) en later in de 14e en 15e eeuw. Ook bij ornamenteering van ceramiek spreekt men van c.: de gouden verf wordt dan boven de glazuur aangebracht en in klein vuur ingebrand. *Knipping.*

Chrysoliet (< Gr. lithos = steen), een bleekgroene variëteit van → Olivijn, die als siersteen gebruikt wordt.

Chrysolius wordt genoemd als een der eerste geloofspredikers in het Z.W. van de Nederlanden. Hij zou volgens overlevering den marteldood gestorven zijn bij de groote Christenvervolging van keizer Diocletianus. Feestdag 7 Febr. Met zekerheid is niets omtrent hem bekend.

Chrysologus, Petrus, Heilige, kerkvader en kerkleeraar. * ca. 400 te Imola, † ca. 450. C. werd door Sixtus III (432—440) bisschop van Ravenna gewijd, dat toen de residentie was der keizers van het Westen. Hij was zeer bevriend met paus Leo den Grooten. Hij wees Eutyches van Constantinopel, die zich na zijn veroordeeling in 448 op hem beroepen had, op het leerprimaat van Rome, waaraan hij zich te onderwerpen had. Van zijn werken zijn alleen preeken overgebleven, 176 in getal. Zijn welsprekendheid verwierf hem den eerenaam Chrysologus.

Uitg.: Migne, Patrol. Lat. (LII). — Lit.: Bardenhewer, Gesch. d. altkirchl. Lit. (IV 1924, 606-610); over nieuw-ontdekte preeken: Dom de Bruyne, in Journal of Theol. Studies (1928—'29, 362-368); over C. als theoloog: Schiltz, in Nouv. Revue Théol. (1928, 265-276). *Franses.*

Chrysoloras, Manuel, Grieksch Humanist en wijsgeer, eerste leermeester in de Grieksche taal in Italië; * 1350 te Konstantinopel, † 15 April 1415 gedurende het Concilie van Constanz.

Werken: Erotemata (de eerste Lat. grammatica voor Italianen; Venetië 1484); Brieven; Lat. vert. v. Plato's Republiek.

Chrysomelidae, → Goudhaantjes.

Chrysomitis, → Sijsje.

Chrysopa, → Gaasvlieg.

Chrysópolis, (ant. geogr.), „goudstad", stad in Bithynië, teg. Skoetari.

Chrysopraas (< Gr. chrusos = goud), een tot de chalcedoon-reeks behoorende halfedelsteen, die door nikkel (Ni) appelgroen gekleurd is en bij Kosenitz in Silezië gevonden wordt.

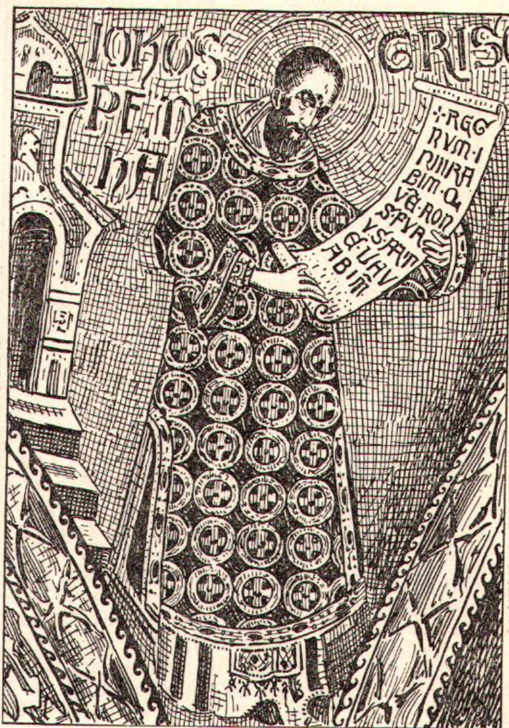
Chrysops, → Goudvlieg.

Chrysorrhoas (= Goudstroom), Grieksche naam van twee rivieren, resp. de huidige Nahr Barada (Bijbelsch: Abana: 4 Reg. 5. 12; beter: → Amana), waaraan Damascus ligt, en de Wadi at Tawahin, waarnaar Gerasa (Dzjerasj) „Antiochië aan de C." genoemd werd.

Chrysosplenium, → Goudveil.

Chrysostomus (Gr., = Goudenmond), **1°** Dio, → Dio.

2° Joannes, Heilige, kerkvader en kerkleeraar. Patriarch Joannes van Constantinopel draagt met volle recht den bijnaam: Guldenmond. Hij is de grootste redenaar der Grieksche Kerk. Hij is ook de beste bijbelverklaarder van dien tijd. Krachtig en zonder aanzien van personen heeft hij zijn kerk bestuurd en werd het slachtoffer van zijn plicht en van den nijd zijner vijanden. * waarsch. 344 te Antiochië, † 14

H. Johannes Chrysostomus, in pontificale kleedij, een boekrol ontrollend. Mozaïek in de Cappella Zeno van de San Marco te Venetië.

Sept. 407 te Comana. Joannes ontving zijn vorming vooral van den heidenschen rhetor Libanius. Hij wilde kluizenaar worden, maar de smeekbeden zijner moeder hielden hem thuis. Als men hem ca. 373 tot bisschop wenscht, vlucht hij naar de woestijn en blijft daar tot ziekte hem dwingt naar Antiochië terug te keeren. In 381 wordt hij diaken en 386 priester gewijd. Vanaf dien tijd is hij tot 397 de gevierde en wijdvermaarde redenaar van zijn vaderstad. Dan wordt hij door clerus en volk van Constantinopel tot bisschop gekozen, wel een bewijs voor zijn roem. Hij weigert, maar wordt ontvoerd en naar de keizerstad gebracht. Patriarch Theophilus van Alexandrë moet zeer tegen zijn zin C. bisschop wijden. Waarsch. uit afgunst is Theophilus steeds zijn vijand gebleven. Als bisschop heeft C. krachtig gestreden tegen misbruiken onder volk en clerus en hij ontzag ook den alvermogenden minister Eutropius niet. Als deze, in ongenade gevallen, de kerk binnenvlucht en het volk hem wil dooden, houdt C. een zijner schitterendste preeken. Eerst vernedert hij den geweldenaar, maar dan weet hij het medelijden van het volk op te wekken voor die voorbije grootheid. Zijn vrijmoedigheid ergert echter een deel van den clerus en vooral den keizer Arcadius en de keizerin Eudoxia. In 403 wordt Theophilus van Alexandrië

ter verantwoording geroepen op een synode te Constantinopel. Theophilus weet het hof voor zich te winnen en van aangeklaagde rechter te worden. C. wordt nu voorgeroepen, weigert te verschijnen, wordt op de zgn. Eikensynode bij Chalcedon afgezet en door den keizer verbannen. Uit vrees voor de opgewonden menigte roept de keizer hem spoedig terug, maar een jaar later wordt hij opnieuw verbannen naar Cucusus in Klein-Armenië. Daar wordt hij zoo goed verpleegd en ontvangt hij zooveel bezoek, dat men hem verder wegvoert naar den Oostelijken oever van de Zwarte Zee. Onderweg stierf hij van uitputting. Rome en geheel het Westen verbrak de gemeenschap met de patriarchaten van het Oosten, totdat men den naam van C. als eerherstel in de → Diptycha opnam.

Leer. C. was geen speculatief theoloog. Zijn werken trachten de menschen beter te maken, tot hooger evangelisch leven op te voeren. De theologie, die men in zijn preeken vindt, is orthodox vooral in de Christologie. Zijn eucharistieleer is van bijzondere waarde. Over Maria heeft hij enkele eigenaardige uitdrukkingen en den term theotokos (Godsmoeder) gebruikt hij niet. Zijn leer over de erfzonde is minder juist, wat Augustinus tegenover Julianus van Eclanum daardoor verklaart, dat daar toen niet over gestreden werd en men daarom zijn woorden niet zoo voorzichtig behoefde te kiezen. Over de juistheid van zijn opvatting omtrent het primaat van Rome is men het niet eens.

W e r k e n: verreweg de meeste zijn preeken. Exegetisch: 76 preeken over het boek Genesis; preeken over 58 psalmen en andere deelen van het Oude Testament; 90 homilieën over Mattheus, 88 over Joannes, 32 over den Romeinenbrief, 74 over de twee brieven aan de Corinthiërs, enz. Daarnaast een aantal moraal-ascetische preeken, feestpreeken, lofreden op verschillende heiligen en zeer belangrijke gelegenheidspreeken, waarvan die over Eutropius genoemd werden. Verder zijn er nog enkele traktaten over het monniksleven, over de maagdelijkheid, 6 boeken over het Priesterschap en een mooi handboekje over de opvoeding der kinderen. Dan nog een paar apologetische traktaten, 2 pastoraalinstructies en meer dan 200 meest korte brieven. — U i t g.: Migne Patrol. Graeca (XLVII—LXIV); vert. in Bibliothek d. Kirchenväter. — L i t.: Baur, Joannes Chrysostomus und seine Zeit (2 dln. 1929—'30); Bardenhewer, Gesch. d. altkirchl. Lit. (III^2 1923, 324-361); Dict. Théol. Cath. (VIII 660-690); Baur, S. Jean Chrysostome (1907); Naegle, Die Eucharistielehre des hl. Joannes Chr. des Doctor Eucharistiae (1900); Haidacher, Des hl. Johannes Chrys. Büchlein über Hoffart und Kindererziehung (1907); Legrand, S. Jean Chrysostome (Les moralistes chrétiens, 1924); Andres, Die Missionsidee in den Briefen des hl. Joh. Chrys., in Zeitschr. f. Missionswiss. (20, 1930, 201-213). *Franses.*

V o o r s t e l l i n g i n d e k u n s t. C. wordt in het Oosten afgebeeld met kazuifel en Omophorion, terwijl hij, met een boekrol in de hand, het liturgisch gebed spreekt; of, gezeten op een troon, zijn homilieën schrijvend. In het Westen wordt hij afgebeeld in pontificale Sakkos met boekrol. Gewoonlijk gaat zijn beeltenis van zijn naam vergezeld. *Heijer.*

Chrysostomus-liturgie, de dagelijks gebruikte Grieksche Misliturgie, aan den H. Joannes Chrysostomus toegeschreven. → Byzantijnsche liturgie.

Chrysóthemis, dochter van Agamemnon en Clytaemnestra. Zij speelt een rol in de Electra van Sophocles, waarin haar zachter karakter een contrast vormt met den onverzoenlijken haat van haar zuster Electra.

Chrysotiel, → Serpentijn.

Chrysous (Gr., = goud), Oude Grieksche munteenheid, ter waarde van 20 drachmen; woog 8,60 gram.

Chrzanow, Poolsche stad in N.W. Galicië; 14 000 inwoners.

Chthonische godheden, → Aardgoden.

Chubut, 1° G o b e r n a c i o n d e l, territorium van Argentina in Midden-Patagonië; opp. 242 000 km^2, 28 000 inw.; een tafelland met grassteppen. Schapenteelt hoofdzaak. Staatsexploitatie van petroleum te Rivadavia. Op het schiereiland Valdez zoutmijnen. Hoofdstad: Rawson.

2° R i o, rivier, die op de Andes ontspringt, over korten afstand bevaarbaar is en met de Rio Chico in den Atlantischen Oceaan mondt.

Chuen, Y u-I, een der beroemdste Chineesche artsen, die ca. 200 na Chr. leefde. Wat men van hem weet is te vinden bij Hübotter in de Mitteilungen der deutschen Ges. für Natur- u. Völkerkunde Ost-Asiens (XXI deel A; zeer interessante en dramatische geschiedenis).

Chullpa, een torenvormig, rond of vierkant steenen bouwwerk, in vele gevallen van één of meerdere deuren voorzien in de streek van de Aimara, een Amerikaanschen volksstam, verbreid over de Cordilleras van Peru en Ecuador. De c. moeten als woon- of grafhuis gediend hebben.

Chun, K a r l, Duitsch zoöloog; * 1852 te Höchst a. M., † 1914 te Leipzig. Assistent van Leuckart, later professor te Koningsbergen, Brussel en Leipzig. Zijn werk betrof vnl. lagere dieren als kwallen e.d. Leider der Duitsche diepzee-expeditie met de „Valdivia" (1898—1899). Redacteur der Bibliotheca-Zoölogica. *Wissmann.*

Chuniald en Gislar, Heiligen, leefden in de 8e eeuw te Salzburg als priester; hun afkomst is onbekend. Zij waren leerlingen van den H. Rupertus en hun reliquieën werden te zamen met die van hun leermeester door den H. Virgilius, bisschop van Salzburg, overgebracht naar de nieuwe Rupertuskerk in 774. Volgens de legende zouden zij gewerkt hebben onder de Avaren in de omstreken van Weenen. Feestdag 24 Sept. *J. v. Rooij.*

Chuquet, 1° A r t h u r, Fransch Germanist en geschiedschrijver, tot aan den grooten oorlog ruimdenkend bemiddelaar tusschen Duitsche en Fransche cultuur, leider van de R e v u e C r i t i q u e (sedert 1888). * 1853 te Rocroi, † 1925 te Villemomble.

H o o f d w e r k e n: Les guerres de la Révolution (11 dln. 1886 vlg.); La guerre de 1870—'71 (1895); La jeunesse de Napoléon (3 dln. 1897 vlg.); Etudes de littérature allemande (2 dln. 1900 vlg.); Histoire de la littérature allemande (1905); La guerre de 1812 (3 dln., 1912); Les chants patriotiques de l'Allemagne (1920); Etudes d'histoire (8 dln. 1920). *Baur.*

2° N i c o l a s, Parijsch wiskundige uit de 2e helft van de 15e eeuw. Zijn werk: Le triparty en la science des nombres (1484) is van belang geweest voor de ontwikkeling der algebra.

U i t g.: A. Marre, in Boll. di bibl. e storia delle scienze math. (XII Rome, Boncompagni, 1880—'81).

Chur (Ital. Coira, Fr. Coire, Rhaeto-Rom. Cuera), hoofdstad van het Zwitsersch kanton Graubunden aan den uitgang van de Plessur uit het Schanfiggdal en dichtbij haar monding in den Rijn, 590 m boven zeeniveau. De stad ligt aan de spoorlijn Rorschach—Chur en is het beginpunt van de Rhätische Spoorlijn (naar het Engadin) en van den weg en electrische tram naar Arosa. In 1930: 15 578 inw., waarvan $^4/_5$ Prot.

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Met zijn nauwe straten, zijn hooge gebouwen en donkere torens geeft C. het karakteristieke beeld van een oude stad. Bijzonder schilderachtig is de „Hof", bischoppelijke residentie in het hooger stadsdeel, vroeger een Romeinsche legerplaats met nog aan den ingang een Romeinschen toren (Spinöl). Dit stadsdeel bevat ook den St. Luciusdom, een machtige pijlerbasiliek met de oudste deelen uit de 4e eeuw. Naast den dom het aan den Romeinschen toren Marsöl aangebouwde bisschoppelijk paleis in 18e-eeuwschen Barokstijl. Achter den dom in het vroeger Praemonstratenserklooster het priesterseminarie St. Lucius. In de benedenstad zijn te noemen het 16e-eeuwsche stadhuis, het Rhealisch museum, de kantonale bibliotheek met archief. Belangrijke handelsplaats, omdat hier gewichtige dalen samenkomen. $1^1/_2$ km Noord-Oostelijk het Lürle-bad, 4 km Zuidelijk in de kloof van de Rabiusa het bad Passugg met beroemde koolzuur- en natronbronnen. De wereldheerschappij der bisschoppen hield in 1803 op te bestaan, in 1820 werd C. hoofdstad van Graubunden. *Lips.*

Church, Richard William, Anglicaansch ritualistisch theoloog; * 1815, † 1890. Woonde met zijn ouders tot zijn 13e jaar in Portugal en Italië. Studeerde te Oxford sedert 1833, fellow van Oriel in 1838, en vriend van Newman, Keble, Pusey en de leiders der Oxford-beweging. Toen deze door de bekeering van Newman in 1845 verliep, stichtte C. met James Mozley e.a. The Guardian. Anglicaansch diaken was hij van 1839 af; de Anglicaansche priesterwijding ontving hij in 1852; hij werd rector van een dorpsparochie en huwde; werd in 1868 aalmoezenier van den bisschop van Salisbury en in 1871 stelde minister Gladstone hem aan tot deken van de St. Paulus te Londen. Kort voor zijn dood schreef hij een zeer belangrijke History of the Oxford Movement (gedrukt 1891). Behalve preeken en theologische werken schreef hij ook litteraire studies, vooral over Dante (1850), Spenser (1879) en Bacon (1884). *Pompen.*

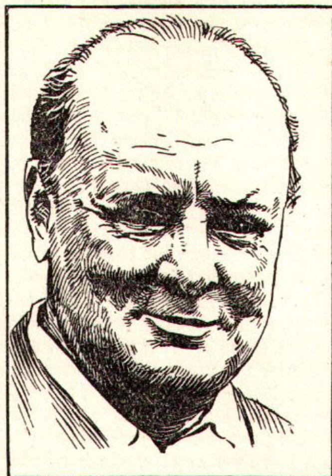
Churchill, 1° Charles, Anglicaansch geestelijke en dichter; * 1731, † 1764. Werd eenige jaren lang beroemd door een satire op het tooneel van zijn tijd, The Rosciad (1761), geschreven in navolging van J. Dryden. Toen schreef hij nog verschillende satiren en ook een paar gedichten (The Conference, 1763, Gotham in 3 boeken, 1764), die nog niet geheel vergeten zijn. *Pompen.*

2° John, hertog van Marlborough, → Marlborough.

3° Lord Randolph, Engelsch conservatief staatsman, tegenstander van de Iersche zelfstandigheid en bekwaam parlementsredenaar; vader van Winston C. * 13 Febr. 1849 op Blenheim Palace, † 24 Jan. 1895 te Londen.

Lit.: Winston Churchill, Life of Lord R. C. (2 dln. 1906).

4° Winston, Engelsch staatsman; * 30 Nov. 1874. Trad eerst in dienst van het koloniale leger, werd, in 1900, conservatief lid van het Lagerhuis, maar ging als voorstander van vrijhandel in 1904 over naar de liberale partij. In 1908 werd hij minister van Handel in het kabinet Asquith, in 1910 staatssecretaris van Binnenl. Zaken; als First Lord of Admirality sedert 1911, was hij de ontwerper van het vooroorlogsche vlootprogramma. Met Lloyd George leidde hij de politiek in democratische richting; op zijn initiatief werden verscheidene sociale wetten aangenomen. Tijdens den Wereldoorlog nam hij aanvankelijk dienst in het Britsche leger aan het Westelijk front; trad in 1917 in het kabinet Lloyd George als minister van Munitie; voorstander van de Dardanellenexpeditie. Sedert 1919 minister van Oorlog, voor interventie in Rusland tegen de Bolsjewieken. In 1921 staatssecretaris voor Koloniën, daarna weer cons. lid van het Lagerhuis. Als kanselier der schatkist van 1924 tot 1929 in het kabinet Baldwin, interesseerde hij zich voor de → Schuldenkwestie.

W. Churchill.

Werken: Biographie van zijn vader (1908); The World crisis, 1911—1927 (Londen 1927). — Lit.: Ephesian, W. C. (New York 1928). *Cosemans.*

Churriguerra, José de, Spaansch bouwmeester; * 1650 te Salamanca, † 1723 aldaar. Een der voornaamste meesters van de Spaansche laat-Barok, door zijn tijdgenooten als den „Michelangelo van Spanje" geëerd. Hij sloot zich nauw bij N. Ital. voorbeelden aan, welke hij met Zned. motieven verbond. Zijn beste bouwwerk is de Casa del Ayuntamento (Stadhuis) te Salamanca (1710 vlg.). Van zijn vele leerlingen is vooral broeder Quinones te noemen. → Churriguerrisme. Zie afb. in kol. 517/18.

Lit.: Schubert, Gesch. des Barock in Spanien (1908). *Knipping.*

Churriguerrisme (→ Churriguerra) is een aparte bouwstijl in de Spaansche laat-Barok, genoemd naar haar vertegenwoordiger José de Churriguerra. Zijn eigenaardigheid is een rijke ornamentiek op een verbinding van N. Ital. en Zned. Barok. Bekendste voorbeeld is de Sacristie der Cartuja in Granada (1717—1764).

Lit.: Schubert, Gesch. des Barock in Spanien (1908). *Knipping.*

Churwalden, luchtkuuroord in Zwitserland (Graubunden); 1 212 m.

Chusa, hofmeester van Herodes Antipas, echtgenoot van Johanna, een van de vrouwen, die Jesus met haar vermogen ten dienste stonden (Lc. 8. 3; 24. 10).

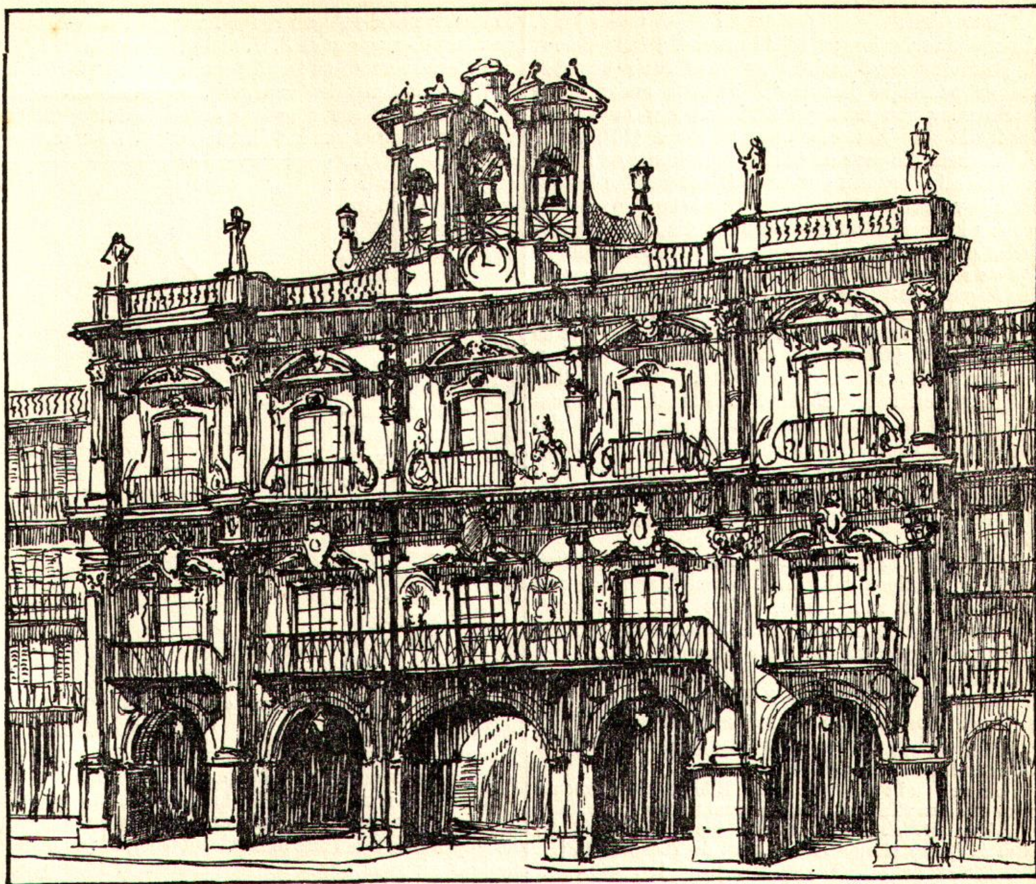
Chusai, een vriend van David, die door zijn invloed op Absalom de plannen van den verrader Achitopel verijdelde (2 Reg. 15. 32—37; 17. 15—23).

Chvostek, Symptoom van, een door den Weenschen hoogleeraar C. voor het eerst beschreven uiting van verhoogde prikkelbaarheid van het zenuwstelsel. Door bekloppen van de wang ontstaat een snelle samentrekking van meerdere aangezichtsspieren. Komt o.a. voor bij → tetanie.

Chybinskij, Adolf, Poolsch musicoloog; * 29 Maart 1880 te Krakau; studeerde te München en doceert sedert 1912 aan de universiteit te Lemberg. Hij publiceerde voornamelijk op het gebied van de

---

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H.

Stadhuis van Salamanca. Architect José de Churriguerra.

Poolsche muziek, ook van ethnographisch oogpunt uit.

Chylothorax (< Gr. chulos = voedingssap, melksap, thorax = borstkas). De inhoud der darmlymphevaten komt samen in den ductus thoracicus (borstbuis), welke in de linker sleutelbeenader uitloopt. Bij verscheuring der borstbuis kan de chyl in de borstholte terecht komen.

Chylurie is de vorming van melkachtige urine, waarbij zich aan de oppervlakte een vettige massa afscheidt. Niet zelden gaat c. samen met haematurie of bloedwateren. C. wordt vooral veroorzaakt door filariën (→ Filariasis), die in de lymphwegen leven. Er ontstaat daardoor stuwing in de lymphbanen en als in de nier- of blaasstreek dergelijke uitgezette lymphzakken springen, komt de lymphe of chylus in de urinewegen en wordt met de urine uit de blaas verwijderd. *E. Hermans.*

Chymosine, het werkzame enzyme, dat in het → stremsel voorkomt en waarschijnlijk hetzelfde is als pepsine.

Chijs, J. A. v a n d e r, Oost-Indisch ambtenaar; * 1831 te Leiden, † 1905 te Batavia; sinds 1892 landsarchivaris van Ned.-Indië, uitgever van vele belangrijke archiefstukken en beoefenaar van de geschiedenis van Ned.-Indië, speciaal van die der Vereenigde Oost-Indische Compagnie.

Chytra (Gr.), kookpot van aardewerk, met twee ooren. C h y t r a - f e e s t: 3e dag van het Anthesteriënfeest te Athene; C. is ook de naam van warme bronnen in de Thermopylae-pas.

Ciacona, → Chaconne.

Ciaconius, A l f., Dominicaan, kerkhistoricus van naam, † 1601 te Rome. Zijn Pausengeschiedenis (Vitae et res gestae SS. Pontificum Rom. et S.R.E. cardinalium) is vooral bekend. Een der baanbrekers op het gebied der catacomben-archeologie.

L i t.: Script. O.P. (II, 344); Hurter, Nomencl. lit. (3, 540-42).

Cialdini, E n r i c o, Piemonteesch generaal, hertog van Gaeta; * 10 Aug. 1811 te Castelvetro, † 8 Sept. 1892 te Livorno. Hij versloeg op 18 Sept. 1860 de pauselijke troepen onder Lamoricière bij Castelfidardo en nam daarna Gaeta.

Ciamberlani, A l o y s i u s, vice-superior van de Hollandsche zending, 1795—1828; * 25 Maart 1748 in de mark Ancona, † 29 Jan. 1828 te Munster, waar C. gewoonlijk verbleef. Zijn verslagen aan den paus geven een goeden kijk op de verwachtingen, die de Nederlandsche Katholieken van de elkaar opvolgende regeeringen koesterden en hoe zij telkens teleurgesteld uitkwamen.

L i t.: A. Hensen, in Nieuw Ned. Biogr. Wbk. (I 1911); J. Witlox, de Kath. Staatspartij (I 1919). *de Haas.*

Wat niet onder Ch te vinden is, zoeke men onder K of H, wat niet onder Ci te vinden is, onder K of Tsj.

Ciampini, Giovanni Giustino, Christelijk archeoloog; * 1633 te Rome, † 1698 aldaar. C. studeerde eerst rechten en werd later beambte aan de pauselijke kanselarij. Stichtte onder hooge bescherming van koningin Christina van Zweden de Academie van Wetenschappen te Rome (1679). Uit zijn werken, die over de Christ. bouwkunst en monumentale schilderkunst der eerste Christentijden handelen, zijn vooral de afbeeldingen van belang, omdat zij ons een kijk geven op monumenten, die nu ofwel vervallen ofwel in geheel anderen zin verbouwd zijn.

Voorn. werken: De sacris aedificiis a Constantino Magno constructis (Rome 1693); Vetera Monumenta in quibus praecipue musiva opera illustratur (2 dln. Rome 1690 en 1699). — Lit.: Dict. d'archéologie et de liturgie chrét. (III 2, kol. 1585 vlg.). *Knipping.*

Ciampoli, 1° Domenico, Ital. novellist en litterair-criticus, * 25 Aug. 1855 te Atessa (Abruzzen), † 1929 te Rome. Zijn romans en novellen zijn geïnspireerd door de volksgebruiken der Abruzzen.

2° Giovanni, Ital. dichter; * 1589 te Florence, † 1643 te Yesi. Zijn gedichten werden verzameld onder den titel Rime de monsignore Giov. Ciampoli (Rome 1848).

Cian, Vittorio, Ital. letterkundig criticus; * 1862 te San Sona del Piave (Venetië), professor aan de universiteit van Turijn, sedert 1918 bestuurder van het Giornale Storico della letteratura italiana, fascistisch afgevaardigde voor Piemont (1924).

Ciasca, Agostino, Augustijn, theoloog en Oriëntalist; * 7 Mei 1835 te Polignano, † 6 Febr. 1902 te Rome. Door den H. Stoel werden hem met gelukkig gevolg gewichtige ambten en zendingen opgedragen. Kardinaal benoemd 1899.

Voorn. uitg.: Sacrorum Bibliorum fragmenta copto-sahidica; Tatiani Evangeliorum harmoniae arabice. — Lit.: D. A. Perini, Studio Bio-Bibliografico del Card. A. Ciasca (Rome 1903); Dict. de Théol. Cath. (II, 2472-2473); Lex. f. Theol. u. Kirche (II, 962).

Ciaulina, Catharina, Derde-ordelinge van den H. Franciscus en mystiek begenadigde; * te Collesano (Sicilië), † 9 Jan. 1619 in een klooster aldaar. Vanaf haar twintigste jaar leefde zij in volledige overgave aan het lijden van Christus, dat zij op extatische wijze medeleed. Op 21 Dec. 1618 werd zij aan de smarten der doornenkroning deelachtig. *J. v. Rooij.*

Cíbalae (ant. geogr.), stad in beneden-Pannonië, teg. Vinkovci in Joego Slavië.

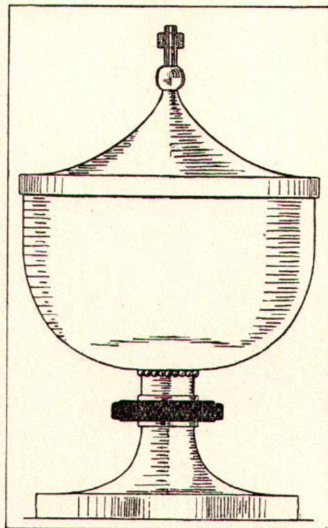
Cibaviolet, teerkleurstof, levert kleurlaksoorten, waaruit goed lakbare, olie- en lichtechte drukinkten worden vervaardigd, hoewel ze niet bijzonder helder zijn.

Cibber, Colley, Engelsch tooneelspeler en tooneelschrijver, die vooral bekend is gebleven om zijn Apology, een belangrijke geschiedbron voor de ontwikkeling van het tooneel ca. 1700; * 1671, † 1757. Zoon van een Deen, tooneelspeler op 20-jarigen leeftijd, schreef zijn eerste stuk in 1696, en tot 1745 nog 30 andere; werd directeur van den voornaamsten schouwburg in Londen, Drury Lane, in 1710. De Whigs bezorgden hem het ambt van Poet Laureate in 1730, maar de Tory Pope maakte hem tot den belachelijken held van het vierde boek van zijn Dunciad (1742). Zijn Apology for the Life of Mr. C.C., Comedian, werd begonnen in 1733 en verscheen in 1740. *Pompen.*

Cibin, rivier in Roemenië, ontstaat op de N. zijde van het Cibin-gebergte, stroomt langs Hermannstadt en mondt uit in de Aloeta ten N. van den Roode-Torenpas.

Cibin-gebergte, een uit meerdere evenwijdige ketens bestaand grootendeels kristallijn massief in de Transsylvanische Alpen ten W. van de Roode-Torenpas. Het C.-g. vormt de Z.W. afsluiting van het bekken van Hermannstadt en bereikt een hoogte van 2 251 m.

Ciborie, metalen vaatwerk, bestaande uit voet, middenstuk en een door een deksel gesloten cuppa, voor het bewaren van het H. Sacrament. De c. dateert eerst uit de 13e eeuw. Voordien was de cylindervormige doos of pyxis in gebruik, die vervaardigd was van metaal, hout of ivoor, en met een deksel werd gesloten. Ook later werden deze nog wel vervaardigd. Aan enkele werd een voet vastgehecht, die zoo tot een ciborie vervormd werden.

Moderne ciborie. Ontwerp Nico Witteman.

Men kan drie typen onderscheiden: 1° de c. met cylindervormige, 2° die met meerhoekige en 3° met schaalvormige cuppa. De eerste is de oudste; de deksel is soms scharnierend, heeft den vorm van een opwaarts gekromden trechter, met knop tot bekroning. Nodus ontbreekt of is zeer klein. De tweede komt voor in de 14e en 15e eeuw; de deksel werd doorgaans als een hoogopgaande toren met pinakels uitgebouwd; de nodus bestaat uit twee platte kogelsegmenten of twee pyramiden. Vanaf den nodus loopt de schacht dikwijls trechtervormig uit tot aan de cuppa. Dit type treft men overal aan; in Spanje met sterk versierden voet. In de meerhoekige cuppa ligt gewoonlijk een schaalvormig bekken voor het Allerheiligste. Het derde type komt op het eind der 15e eeuw en later in gebruik, terwijl de beide andere verdwijnen. Ook het deksel is schaalvormig; de voet gewoonlijk rond. Het trechtervormig tusschenstuk in de schacht is verdwenen. De Renaissance beïnvloedt sterk den vorm, hoewel nog dikwijls, tot in de 17e eeuw, Gotische vormen, vooral in den voet en de schacht, aanblijven. Ook de Barok, in de 17e en 18e eeuw, kent slechts het derde type; alleen wordt, omdat het aantal Communies toeneemt, de cuppa dieper en meer halfkogelvormig. In de schacht krijgt de nodus dikwijls den vorm van een vaas. De Rococo doet de onderdeelen in elkaar vloeien, en geeft aan den nodus fantastische vormen, soms zelfs van engelenkopjes. De Neo-Gotiek in Ned. voert de torendeksels op ronde cuppa weer in, maar houdt niet lang stand. Veel invloed op een practischen vorm had de Instructio fabricae ecclesiae van den H. Carolus Borromaeus. De versiering heeft door de eeuwen plaats gehad door middel van graveer- en drijfwerk. Edelsteenen werden zelden toegepast. In de 13e en 14e eeuw pasten de ateliers van Limoges veel email toe.

Volgens het Rom. Rituaal behoeft de c. niet van edel metaal te zijn. Decreet 3162 staat zelfs verguld koper toe. Vanaf de 17e eeuw is de cuppa bijna altijd van zilver. Alvorens de c. in gebruik te nemen, moet ze

Wat niet onder Ci te vinden is, zoeke men onder K of Tsj.

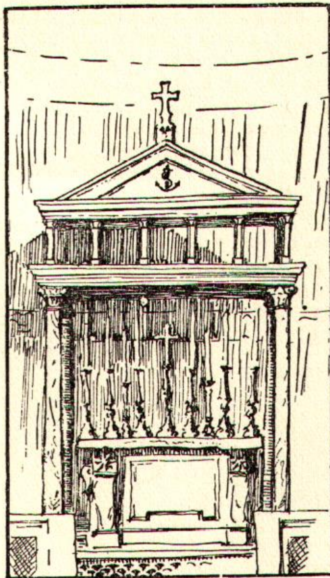
door den bisschop of een daartoe gemachtigd priester worden gezegend.

Het woord ciborie is niet afgeleid van cibus (spijs), maar het voorwerp kreeg deze benaming door overdracht van den naam c i b o r i u m, aan de overhuiving en ruimte gegeven, waar het Allerheiligste werd bewaard. *A. Beekman.*

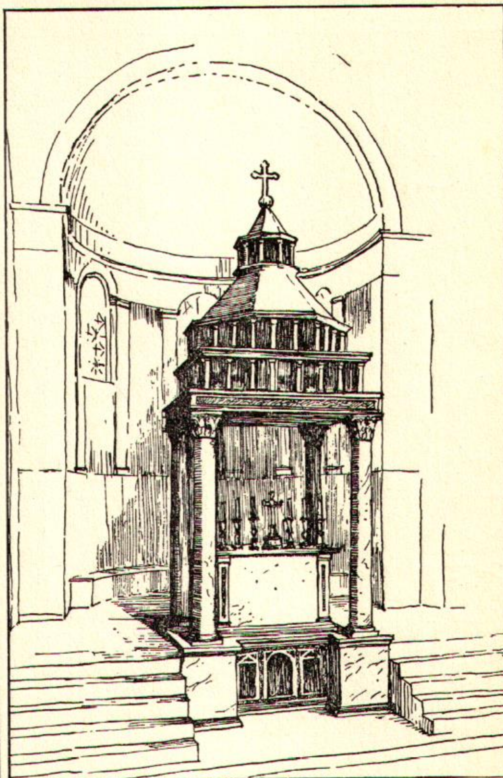
L i t. : Braun, das christl. Altargerät (München 1932).

Ciborie-velum, witte sluier, gehangen over de ciborie met het Allerheiligste, naar het voorschrift van het Rom. Rituaal. Over vorm en stof bestaan geen voorschriften. Hoewel in de M.E. geen voorschrift bestond, was de boven het altaar opgehangen pyxis toch dikwijls door een velum omgeven. Het eerste gebruik dateert uit den tijd van Karel den Grooten. Gewoonlijk wordt het velum van zijde genomen, met enkele emblemen geborduurd en gezoomd met gouden franje. Boven wordt een opening gelaten voor het dekselkruis van de ciborie en een lus aangebracht om het afnemen te vergemakkelijken. *A. Beekman.*

Ciborium, overhuiving van het Christelijk altaar, van steen, hout of metaal, en rustend op kolommen, met het doel, door een beschuttende overdekking, aan dat altaar een grootere waardigheid te geven. Gewoonlijk daarom, evenals het altaar zelf, van kostbaar materiaal, in de eerste eeuwen niet zelden van zilver. Het eerst vermelde in het Pausboek (= Liber pontificalis) bij paus Sylvester (314—335), onder de benaming van f a s t i d i u m (= spits), was van zilver. Rome is er blijkbaar de bakermat van. Elders werd het aanvankelijk weinig toegepast, zooals in Frankrijk en Spanje, waar het retabel zich inburgerde; meer in Duitschland. De constructie moet men oorspronkelijk noemen, waarbij van bestaande elementen is gebruik gemaakt.

Ciborium in de S. Clemente te Rome.

Uit de 4e eeuw zijn slechts fragmenten bewaard, waarvan de meest interessante zijn de zuilen van het voormalige c. uit de basiliek van de H.H. Nereus en Achilleus te Rome, waarop in reliëf een afbeelding van het martelaarschap van den laatste. Het oudste, volledig bewaard gebleven c., dat van Perugia (begin 9e eeuw), is geheel van steen, rust op vier kolommen waartusschen bogen, en is afgedekt door een pyramide. In de 12e eeuw komt veel voor de dakvorm in verdiepingen, uit architraven met kolommetjes bestaand (Rome: H. Laurentius buiten de muren; H. Georgius in Velabro; H. Nicolaas). In de 13e eeuw zijn zeer bekend de Italiaansch-Gotische c. van Arnulfus da Cambio (te Rome: H. Cecilia; H. Paulus buiten de m.). In de Renaissance worden de c. buitengewoon sierlijk, nemen zelfs den vorm aan van een kapel, maar passen zich gewoonlijk meer aan bij de omgevende architectuur dan bij het altaar. De Barok voerde den koepel in (Rome: H. Agnes buiten de m., 1615). Veel nagevolgd werd, zoowel in de Rococo als Empire (waarin er overigens weinig werden vervaardigd), het c. van Bernini in de St. Pieter (1631—1633), een combinatie van c. en baldakijn, gedekt door vier voluten, die eindigen in een bol. Het brons is afkomstig uit het Oud-heidensche Pantheon (S. Maria ad Martyres); de hoogte bedraagt $28^1/_2$ m. De 19e eeuw heeft er weinige opgeleverd, de 20e meer, ook in Nederland, waar ze tot dan nimmer werden aangetroffen.

Ciborium in de basiliek van den H. Georgius in Velabro te Rome (12e eeuw).

Voorschriften bestaan er niet. Decr. 1966 en 2912 zijn volgens den index zelf in onbruik geraakt. Het Caeremon. ep. (L.I, c. 12,nr. 13) schrijft een baldakijn voor, waar een c. ontbreekt. Men vermijde om practische redenen, de kolommen op het suppedaneum of de middelste trede te plaatsen.

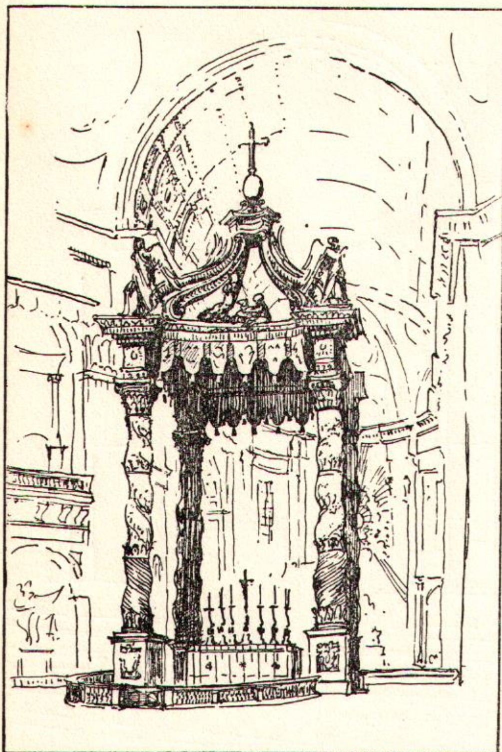
Het woord c. is niet Grieksch, maar een verbastering van t e g u r i u m (⟨ tegere = bedekken). Men treft in het Liber pont. aan: Tegurium, tigurium, ciburium, ciborium.

Ciborium noemde men in de latere M.E. ook den bovenbouw van een reliekschrijn, de muurnisse, waarin het Allerheiligste werd bewaard, den monstrans, en zelfs het kerkgewelf.

L i t. : Braun, der christl. Altar (I 1924); Beekman, het Altaar (1934). *A. Beekman.*

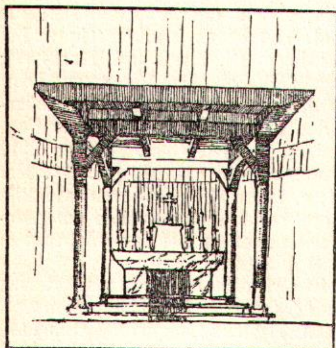
Wat niet onder Ci te vinden is, zoeke men onder K of Tsj.

Als baldakijnvormige overhuiving over een altaar of heilige plaats werd het c. reeds gebezigd in den heidenschen mysteriëncultus (over godenbeelden,

Ciborium boven het hoofdaltaar in de St. Pieterskerk te Rome. Ontwerp van Bernini; opgericht 1633.

altaren enz.). In het Oosten overhuifde het vaak den vorstenstroon, om den heerscher aldus te onderscheiden en aan het profane te onttrekken. Reeds spoedig legde men er een symboliek aan ten grondslag: het c. werd een beeld van het hemelgewelf, dat volgens de Ouden door vier zuilen werd gedragen.

Ciborium, ontwerp A. Kropholler, in de kerk van den H. Johannes den Dooper te Den Burg, Texel.

Van waar in de 4e eeuw de Christ. kunst het c. overnam is onbekend.

In lateren tijd zijn vier typen te onderscheiden: 1° het c. met dakbedekking, tympaan en architraven; 2° met pyramide- (11e eeuw) of koepelvormige (16e eeuw) overhuiving; 3° met gewelf en bogen, die met tympaan verbonden zijn (in den laat-Romaanschen en Gotischen stijl); 4° met een veelhoekigen of vierkanten lantaarnbouw. Zie plaat bij artikel → Altaar.

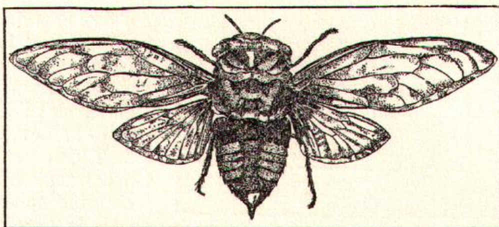
De Renaissance sluit zich in den algemeenen bouw bij de Gotiek aan (legt zich met name toe op incrustatie). De Barok vertoont meer levendigheid en beweeglijkheid (zwaar geornamenteerde spiraalzuilen) en benadert zoo het lossere en verplaatsbare baldakijn.

L i t.: Leclercq, in Dict. d'archéol. et de Liturgie chrét. (III 2, kol. 1588 vlg.). *Knipping.*

Cibotium, een varengeslacht van de familie der b o o m v a r e n s (Cyatheaceae); komt met drie soorten in Guatamala voor: drie andere soorten vindt men op de Sandwich-eilanden en één op de Pilippijnen. C. barometz bewoont het gebied tusschen Java—Himalaja—Formosa. Deze laatste soort is de grondslag voor de sage van het Scytische lam (het Tartaarsche baranetz = lammetje), omdat de met bruine stroo-schubben bedekte wortelstok met bladstelen als vierpooten en een staart op een lammetje gelijken. De stroo-schubben (barometz) worden somtijds evenals die van Alsophila als bloedstelpend middel gebruikt. *Bouman.*

Cíbyra, belangrijke Oude stad, in het Z. van Phrygië, niet ver van den Indus gelegen, hoofdstad van een tetrapolis, bekend om zijn ijzerhandel. C. werd in 84 v. Chr., na de inneming door Murena, bij de provincie Azië door de Romeinen ingelijfd.

Cicaden (C i c a d i n a) behooren tot de onderorde Homoptera der orde Snavelinsecten (Rhynchota). Zij leven van plantensappen, die ze met hun snavel uit boomschors of week groen weefsel zuigen. In grootte verschillen zij zeer. Over het algemeen hebben de kleine soorten de overhand, die men meestal de k l e i n e c i c a d e n noemt; ook groote soorten, die vaak stemorganen bezitten en dan te recht den naam zingcicaden (Cicadidae) verdienen, ontbreken niet. De Javaansche zingcicade (Tosena fasciatia F.), een prachtig dier met grasgroen voorborststuk, heeft een vlucht van meer dan 14 cm. In kleurenpracht kunnen

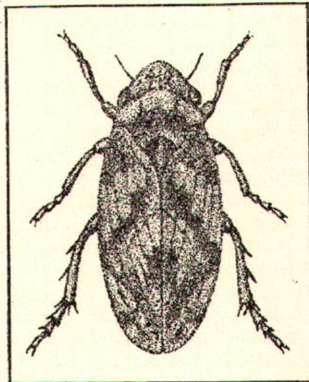
Ned. Ind., Cicade (1/2 × ware grootte).

de cidaden met de vlinders wedijveren; wat zonderlinge lichaamsvormen aangaat, overtreffen zij deze echter zeker.

De soms blaasvormig opgezwollen voorkop draagt opzij een paar groote facettenoogen, waarachter vaak nog 2 of 3 puntoogen staan. De sprieten zijn kort. De snavel bestaat uit 3 leden. De pooten zijn krachtig en het achterste, met krachtige dijen voorziene paar vormt de springpooten. Van hun vliegvermogen maken de c. over het algemeen weinig gebruik. De vier vleugels worden in rust meestal dakvormig gedragen. Zij hebben een goed ontwikkeld aderstelsel en zij zijn alle aan elkaar gelijk, glasachtig, doorzichtig of de voorste ledematen donkerder en harder dan de achterste. Soms zijn zij fraai gekleurd.

De vrouwelijke cicaden hebben aan het achterlijf een korte legbuis, waarmee zij stengels en andere plantendeelen kunnen openscheuren om daarin de eieren te leggen. Vaak leven de dieren in kolonies en komen dikwijls in groote troepen op hun voedselplanten voor. Soms zijn zij schadelijk; in Japan hebben zij in 1897 een derde der rijstvelden verwoest.

Van de inlandsche soorten is de bekendste het s c h u i m b e e s t j e (Philaenus spumarius L.), die als larve in het zgn. koekoeksspog leeft. Dit laatste, dat men op allerlei planten aantreft, bestaat uit niet anders dan de vloeibare uitwerpselen. Na de laatste vervelling verlaten zij de schuimwoning voor goed; zij zijn 5—6 mm lang en kleur en teekening zijn zeer variabel. Zeer bekend is de Surinaamsche Lantaarndrager (Laternaria phosphorea L.), waarvan de opgeblazen kop eenigszins op een lantaarn gelijkt, zoodat men vroeger meende, dat de dieren licht konden uitstralen. De lengte is ongeveer 8 cm; de kleur is groenachtiggeel en kan door wasafscheiding krijtwit worden. In het Middellandsche-Zeegebied leeft de Manna-cicade (Tettigia orni L.), die door haar steek aan den Manna-esch het zoete boomsap zoo rijkelijk doet vloeien, dat het, verhard zijnde, als manna wordt ingezameld. *Keer.*

Schuimbeestje (6 × ware grootte).

Cicadina, → Cicaden.

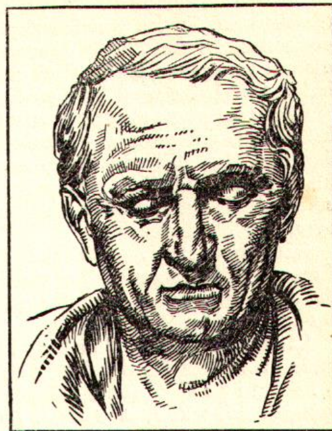
Cicendia, → Draadgentiaan.

Cicer, een plantengeslacht van de familie der p e u l g e w a s s e n (Leguminosae), behoorende tot de onderfamilie der vlinderbloemigen (Papilionoideae), afkomstig uit West-Azië, waarvan de 14 soorten kruiden en halfheesters omvatten, met onevengeveerde bladeren en getande blaadjes, soms eindigend in hechtranken. De bloemen zijn wit tot violet gekleurd. Van belang is slechts de keker (C. arietinum), uit Noord-Perzië en den Zuidelijken Kaukasus, welke ook in onze streken in het wild wordt aangetroffen. Dit gewas was reeds in overoude tijden in cultuur in Indië, Griekenland, Egypte en Italië, en thans nog in Spanje, Griekenland en Zuid-Azië. De hoekige zaden dienen voor paardenvoer en als groente voor de bewoners, soms ook als koffiesurrogaat, waarom men ze ook koffieërwten noemt. De Perzen gebruiken deze zaden ook als gewichtjes.

Cicero (boekdrukkersterm), → Augustijn.

Cicero, snelgroeiende industriestad in den staat Illinois (V. S. van Amer., 41° 50′ N., 87° 46′ W.); ca. 66 000 inw. Electrische toestellen, machinerieën, pompen, emailwerk. Gesticht rond 1850.

Cicero, 1° M a r c u s T u l l i u s, beroemdste redenaar van het oude Rome; * 3 Jan. 106 v. Chr. te Arpinum, 7 Dec. 43 v. Chr. bij Cajeta. Te Rome studeerde hij rhetorica, onder leiding van de redenaars L. [Crassus] en M. Antonius, rechten en [philosophie en bezocht tot verdere ontwikkeling verschillende leermeesters in Athene, Klein-Azië en op Rhodus. In 81 v. Chr. begon hij zijn redenaarsloopbaan met zijn redevoering: pro P. Quinctio, in 75 zijn politieke loopbaan, waarin hij in 63 opklom tot het hoogste ambt van consul, dat hij besloot met de ontdekking en succesvolle bestrijding van de Catilinarische samenzwering. In het rumoerige Rome was hij een kracht voor de ordelievende partijen. Na een korte ballingschap (58—57), waartoe hij door intrigues veroordeeld was, is zijn politieke invloed vrijwel voor goed verdwenen. In den strijd tusschen Octavianus en Antonius na den moord op Caesar in 44 trad C. onder bescherming van Octavianus nog eenmaal op met felle politieke redevoeringen tegen Antonius, waardoor hij zich echter diens haat op den hals haalde. Toen het jaar daarop Octavianus, Antonius en Lepidus een driemanschap vormden, werd C. door soldaten van Antonius vermoord.

Marcus Tullius Cicero.

Als dichter had C. weinig beteekenis, des te meer als redenaar en advocaat door den kunstigen en slimmen opbouw van zijn redevoeringen. Hij was de schepper van het klassieke, literaire Latijn; rhythmische zinbouw is een der voornaamste elementen van zijn kunstproza (→ Clausula). Als philosoof was hij geen nieuw denker, meer een eclecticus, doch verwierf zich veel verdiensten door het in zuiver Latijn overzetten van Grieksche philosophische termen. Onder de bewaarde werken nemen zijn talrijke brieven een voorname plaats in. De invloed van C. als literator is zeer groot geweest zoowel op de eerste Christeneeuwen alsook met name op de Renaissance.

U i t g.: C. Orelli (4 dln. ^{2}1845—'63); nieuwe critische uitg. in de Bibliotheca Teubneriana. — L i t.: M. Schanz, Gesch. der Röm. Literatur (I ^{4}1927, 400-550); Drumann, Gesch. Roms (VI ^{2}1929); Th. Zielinski, C. im Wandel der Jahrh. (^{4}1929).

2° Q u i n t u s T u l l i u s, jongere broer van den redenaar; * 102 v. Chr., † 43 v. Chr.; deelde de studies van zijn broeder in Athene, bekleedde verschillende hoogere politieke functies en werd eveneens als tegenstander van Antonius vogelvrij verklaard en vermoord.

B e w a a r d e w e r k e n: Commentariolum petitionis (over het dingen naar ambten), benevens een 4-tal brieven. *W. Vermeulen.*

Cicerone, 1° de benaming voor toeristengids in Italië. Onder dien naam gaf Jacob Burckhardt een gids voor de kunstwerken van Italië uit (1855), een boek, dat naast de „Kultur der Renaissance" op de waardeering van de Ital. kunst in Noord-Europa een grooten invloed had.

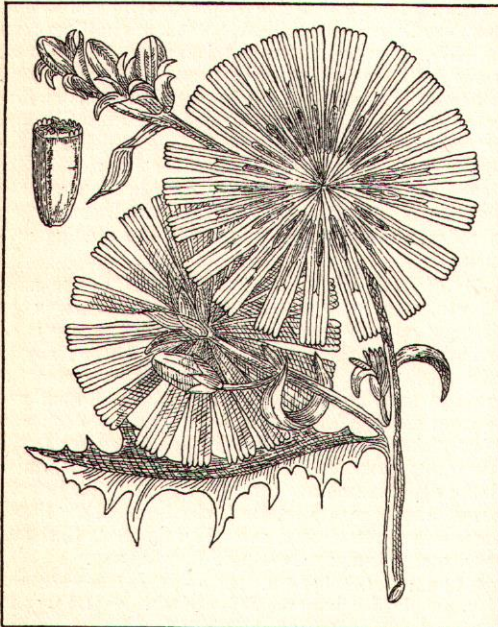
Wat niet onder Ci te vinden is, zoeke men onder K of Tsj.

2° De naam van een in 1909 opgericht halfjaarlijksch Duitsch kunsttijdschrift. In 1931 smolt het met Pantheon samen. Na den Wereldoorlog verleende het gastvrijheid aan verschillende kunstenaars en aestheten, die een verregaand proletarisch getint expressionisme huldigden. Later werd het bezadigder. *Knipping.*

Ciceroniaansche periode (< Gr. periodos = kringloop), een vorm van zinsbouw en zinsval, die den gesierden stijl van Cicero kenschetst en waarin klare logische binding, rhythmische evenwichtigheid en vloeiende welluidendheid de gedachtenontplooiing overzichtelijk maken. *Baur.*

Ciceronianus, satirische Lat. dialoog van Erasmus (1528), waarin hij er zich heftig tegen verzet, dat het begrip „goed Latijn" absoluut wordt beperkt tot „Ciceroniaansch Latijn".

Cichorei ((Lat. C i c h o r i u m), een plantengeslacht van de familie der s a m e n g e s t e l d - b l o e m i g e n (Compositae). Andere namen: suikerij, lof, witlof, of witloof. De acht soorten zijn voornamelijk inheemsch in Zuid-Europa en omgeving. De bloemen zijn blauw, zelden rose of wit. In Z. Europa

Cichorium intybus. Links: de vrucht.

en de gematigde streken van Azië komt algemeen in het wild voor de cichorei, C. intybus. De andijvie, C. endiva, is waarschijnlijk een cultuurvorm van C. divaricatum, en wordt veel verbouwd als groente. *Bouman.*

Als cultuurgewas heeft c. een vleezig verdikten wortel, die in bouw meer met knol en koolraap overeenkomt, dan met de peen, waar zij uiterlijk veel op lijkt. Deze wortel vormt de grondstof van de peekoffie.

T e e l t. C. houdt van vochtig klimaat en van kalk- en vooral vochthoudenden grond. De wortel is op zwaren grond moeilijk te rooien. De teelt is in Nederland beperkt tot enkele streken van Friesland en Zeeland en gaat steeds achteruit. In België is de teelt zeer belangrijk. C. wordt in de eerste helft van Mei op rijen gezaaid, herhaaldelijk geschoffeld en in de rij op afstanden van 10—15 cm opeengezet. Oogsttijd: tweede helft van Sept. tot Nov. Het loof smaakt bitter en wordt gedeeltelijk aan het vee vervoerd. Opbrengst per ha: gem. 30 000 kg „natte" wortel. Deze gaat óf direct naar de fabriek óf wordt eerst in stukjes gesneden en op eesten gedroogd. Bekende variëteiten zijn: Friesche, Belgische, Maagdeburger en Brunswijksche cichorei. → Witlof. *Dewez.*

Cichorius, K o n r a d, Duitsch Klassiek philoloog; * 1863, † 1932. Prof. te Leipzig, Breslau en Bonn. Zeer nauwkeurig geschiedvorscher.

W e r k e n: o.a. Rom u. Mytilene; Die Reliefs der Trajansäule; Röm. Studien.

Cicindela, een kevergeslacht, met drie vrij gewone inlandsche soorten, welke 9—17 mm lang zijn. Ze zijn slank, langwerpig, staalglanzend, vooral de onderkant, en hebben met vlekjes versierde dekschilden, grooten kop, uitpuilende oogen en sikkelvormige voorkaken, waarmee zij allerlei kleinere dieren vangen. Des nachts en bij slecht weer slapen ze in zelfgegraven holen. Vat men deze vlugge dieren aan, dan verdedigen zij zich woedend en bijten fel van zich af; tegelijk verspreiden zij een eigenaardige lucht. De larven hebben een harden, platten kop met scherpe kaken. Op den rug van het 8e segment zitten twee wratjes met haakjes, die ze gebruiken bij het op en neer gaan in de loodrechte griffelwijde schachten, welke zij 6—18 cm diep in het zand graven. Bij het graven van de gang draagt de larve het zand op den uitgeholden kop naar boven. Later sluit zij met dien platten kop het boveneind van de gang af en loert aldus op prooi (spinnen en mieren). Bij naderend gevaar laat zij zich bliksemsnel in de gang zakken. Men kan ze er uit hengelen, door een strootje in het gat te steken, waaraan ze zich vastbijt en zich mee omhoog laat trekken. *Bernink.*

Cicognani, G a e t a n o, zaakgelastigde van den paus te Den Haag in 1921.

Ciconia, → Ooievaar.

Ciconia, J o h a n n e s, Luiksch muziektheoreticus en componist, ca. 1400 kanunnik te Padua. C. schreef een traktaat, De Proportionibus, en een aantal muziekstukken, in hss. verspreid te Rome, Bologna, Oxford en Warschau. Moderne herdrukken bij Wolf: Geschichte der Mensural-Notation (II) en in Denkmäler der Tonkunst in Oesterreich (XXXI). *Lenaerts.*

Cicuta, → Waterscheerling.

Cid. 1° C r ó n i c a p a r t i c u l a r d e l C i d, kroniek (vermoedelijk uit de 14e eeuw), volgens de legende gevonden in de graftombe van den Cid, in de kerk van San Pedro de Cardena. Het bevat o.m. een gedeelte van de Crónica general de Espana, en beschrijft de heldenfeiten van den nationalen held. Gedrukt in 1512. Guillen de Castro (1618) en Corneille (1637) componeerden hun drama's naar deze gegevens. *Borst.*

2° P o e m a d e m i o C i d, ca. 1140 gedicht en bewaard in één enkel hs., nl. een copie van Pedro Abad uit het jaar 1307, geldt als het oudste bekende Spaansche literaire werk, en is het eenige overblijfsel van het klassieke Spaansche volksepos. Het werk bestaat uit drie zangen; het eerste gedeelte beschrijft de verbanning van den Cid (→ Cid Campeador), die, belast met het innen der belastingen in de leenplichtige gebieden, tijdens zijn afwezigheid bij den koning belasterd wordt. Hij neemt afscheid van Ximena, zijn vrouw, die met haar beide dochtertjes

haar toevlucht gezocht heeft in het klooster van Cardena. De Cid begeeft zich dan met enkele getrouwen op weg naar de ballingschap. Aanvankelijk vechten zij om in het leven te blijven. Steeds gelukkig in den krijg, groeit hun macht en aanzien bij elke verovering. Zij maken de geheele streek van Teruel tot Saragossa aan zich schatplichtig en verslaan zelfs den graaf van Barcelona. De tweede zang beschrijft de verovering van Valencia, den plechtigen intocht van Ximena met haar beide dochters, die getuigen worden van den grooten slag tegen Yúcef, den koning van Marokko. Mio Cid, die in vrede wenscht te leven met zijn koning, zendt hem rijke geschenken; de verzoening heeft plaats aan de oevers van den Taag en volgens den wensch des konings worden de dochters van den Cid uitgehuwelijkt aan de jonkers van Carrión, wier opzet slechts is zich te verrijken. Het derde gedeelte verhaalt de lafheid van de jonkers in den slag, dien de Cid levert met koning Búcar van Marokko, die Valencia tracht te veroveren. Om hun lafhartigheid bespot door de anderen, besluiten zij zich op den Cid te wreken, vragen hem verlof met hun echtgenooten terug te keeren naar Carrión. Onderweg bij Corpes mishandelen en onteeren zij de dochters van den Cid op de smadelijkste wijze. Aan den koning vraagt de Cid om rechtspleging. Tijdens de rechtszitting komen twee boodschappers van de prinsen van Navarra en Arragon voor dezen de hand vragen van de dochters van den Cid. De koning en de Cid stemmen hierin toe. En hierdoor wordt de Cid verwant aan het Spaansche koningshuis. De verwaten jonkers ontkomen hun straf inmiddels niet. Het geheel bevat vele historische elementen. Voor het eerst gedrukt in 1779. *Borst.*

Cidaridae (< Gr. kidaris = tulbandachtige hoofdbedekking van de Perz. koningen) is de naam van een familie van regelmatig gebouwde zeeëgels met kogelvormige dikwandige schaal, die van boven en van onderen eenigszins afgeplat is. De → interambulacraalvelden zijn breed, ze hebben groote, niet talrijke, schilden, die ieder met een doornvormig uitsteeksel voorzien zijn, de stekels zijn groot, dikwijls knotsvormig verdikt en in de lengte met rijen fijne wratjes bezet. Men kent 21 levende en meer dan 240 fossiele soorten, welke laatste voor het eerst in de schelpkalk optreden en haar hoogste trap van ontwikkeling in Jura en Krijt bereikten.

L i t.: K. A. von Zittel, Grundzüge der Paläontologie (1e gedeelte, Invertebrata, [6]1924). *Roodhuyzen.*

Cidaris, een zeer belangrijk fossiel, behoorende tot de familie der Cidaridae. Er zijn meer dan 200 soorten van bekend. C. komt voor van Trias tot Recent.

Cid Campeador, R u y (R o d r i g o) D í a z d e B i v a r, e l, half-historische, half-legendarische heldenfiguur (11e eeuw) uit den veroveringsstrijd van Spanje op de Mooren. Hij brengt zijn jeugd door aan het hof van koning Ferdinand I van Castilië. Krijgt den naam Campeador na zijn overwinning in een tweegevecht met een ridder uit Navarra. Na zijn ontmoetingen met de Mooren noemt men hem den Cid (< Arab. sajjid = sid = heer).

Na den dood van Ferdinand I ontstaat strijd tusschen diens beide zonen, Alfons VI, koning van Leon, en Sancho, koning van Castilië. Aanvankelijk werd Sancho overwonnen; echter keert de krijgskans door een list van den Cid, en bevechten zij de overwinning bij Colpejares. De Cid werd daarna Sancho's raadgever en vriend. Deze laatste viel echter bij het beleg van Zamora, waardoor beide koninkrijken onder Alfons VI vereenigd werden. Den Cid bleef niets over, dan over te gaan in den dienst van koning Alfons. Echter liet hij den koning vooraf den eed zweren onschuldig te zijn aan den dood van zijn broeder Sancho. De koning zwoer, doch koesterde daarna een geheimen wrok tegen zijn veeleischenden vazal. Kort daarop werd de Cid verbannen en diens goederen verbeurd verklaard. De Cid met een handje vol dapperen trekt uit zijn land om te gaan vechten „voor het dagelijksch brood", vandaag als bondgenoot der Christenen, morgen als die der Mooren. Na vele overwinningen verovert hij Valencia, en komt hij weer in de gunst des konings. Vóór zijn verbanning was hij reeds gehuwd met Ximena, een nicht van den koning, die zich na de verovering van Valencia met haar beide dochters weer bij haar gemaal voegt. Zijn laatste levensjaren wijdde de Cid aan de verdediging van Valencia tegen de Almoraviden, en eerst na zijn dood valt de stad in hun handen. In volle wapenrusting werd de groote krijgsman in 1099 begraven in de kerk van San Pedro de Cardena. Hoeveel van het bovenstaande historisch is, is onzeker. De held is vooral bekend door het 50 jaar later geschreven Poema de mio → Cid. *Borst.*

Cider, gegiste drank, uit appels vervaardigd en om die reden ook appelwijn genaamd. Men gebruikt hiertoe meestal ciderappels, welke om hun hoog zuurgehalte als tafelfruit onbruikbaar zijn. De afgevallen alsook de minderwaardige tafelappels worden voor deze fabricatie benut. De verschillende appelsoorten moeten vóór het persen in bepaalde verhoudingen gemengd worden, om sap met voldoenden zuurgraad, suikergehalte en soortelijk gewicht te bekomen. Het ooft wordt dan gemalen en dadelijk, of na maceratie, uitgeperst, waarna men de most op groote vaten laat klaren. Na klaring en verwijdering van den pectineneerslag wordt de most aan de hoofdgisting onderworpen. Daarna hevelt men den cider in andere vaten over, om aldaar een nagisting te ondergaan. Na eenige maanden wordt de beste cider op flesschen getrokken en de mindere kwaliteit op vaten verkocht. Men onderscheidt zure of harde en zoete cider. Mousseerende appelwijnen vinden tegenwoordig goeden afzet. Cider wordt hoofdzakelijk geproduceerd in Frankrijk (Normandië, Bretagne, Picardië), Zwitserland (kanton Thurgau), Duitschland (Frankfort a. M., Franken, Wurttemberg, Thüringen), Z. en W. Engeland en Opper-Oostenrijk. In Nederland zijn ciderfabrieken te Maastricht en Beek.

L i t.: Warcollier, Cidrerie (Parijs 1928). *Frateur.*

Ci-devant (Fr.) = voorheen, voormalig; in Frankrijk na 11 Juni 1790 een spotnaam voor leden van den adel, omdat op dien datum de adeldom door de Constituante was afgeschaft.

Ciecina, → Teschen.

Cienfuegos, zeehaven en vlootstation in het Z. van Cuba, gelegen aan de Jaguabaai; 76 000 inw. Door de suiker- en tabakscultuur uitgegroeid tot een der grootste en modernste steden van het eiland. Het bisdom C., opgericht 20 Febr. 1903, suffr. van Santiago de Cuba, telt 725 000 Katholieken.

Cienfuegos, N i c a s i o Á l v a r e z, Spaansch dichter; * 1764, † 1809. Aan de Universiteit van Salamanca vriend en studiegenoot van Meléndez Valdés, den stichter van de nieuwe Spaansche dichtersschool. Redacteur van La Gazeta en El Mercurio. Tijdens de Fransche invasie wegens zijn geschriften tegen de indringers door Jozef Bonaparte naar Frankrijk

verbannen. Sterft onderweg. C. gold als de voorlooper van het romantisme in Spanje. Zijn Obras poéticas werden in 1816 op last van den koning uitgegeven. *Borst.*

Cieplak, Jan Baptist, aartsbisschop; * 1857, † 1926. In 1908 bisschop van Mogilev en gevestigd te St. Petersburg; in 1919 apost. administrateur van Mogilev; in 1923 door Sowjet-rechtbank ter dood veroordeeld, doch na krachtig protest van den H. Vader in 1924 uit Rusland verbannen en na bezoek aan Rome naar N. Amerika vertrokken; in 1925 benoemd tot aartsbisschop van Wilno, doch stierf in Canada. *v. Son.*

Ciergnon, gem. in de prov. Namen, ten W. van Rochefort, aan de Lesse; ca. 350 inw., grootendeels Kath.; opp. 1 524 ha; landbouw. Kasteel der koninklijke familie van België.

Cif, = caf. Overzeesche goederentransacties worden veelal aangegaan op cif-conditie (c = cost, i = insurance, f = freight). Deze leveringsconditie houdt in, dat kosten van inlading, de zeevracht naar een bepaalde haven en de assurantie in den verkoopsprijs inbegrepen zijn. In verschillende branches zijn standaardcifcontracten in gebruik.

Cifar, el Caballero, een afkorting van den titel: Historia del Cavallero de Dios que avía por nombre Cifar, en waarschijnlijk het werk van een Toledaansch geestelijke, ca. 1290. Een werk van literaire en historische beteekenis, omdat het de eerste poging is om te komen tot het specifiek Spaansche genre, den „ridderroman”, dat zich naast den schelmenroman gaat onderscheiden. Mogelijk is dit werk voor Cervantes het prototype van zijn Don Quijote geweest. Het werd gedrukt in 1512. *Borst.*

Cifra, in de middeleeuwsche wiskunde Lat. woord voor nul. Ontstond uit Lat. zephirum of cephirum, vertaling van het Arab. sifr, dat zelf het Sanskrit sjoenja, de leege (nl. kolom van den → abacus) weergaf. Uit cifra ontstonden Fr. chiffre, Eng. cipher, D. Ziffer, in de algemeene beteekenis van het Ned. cijfer. *Dijksterhuis.*

Cignani, Carlo, Ital. schilder; * 1628 te Bologna, † 1719 te Forli. C. leerde bij Allori, trok in 1662 naar Rome (fresco's in S. Andrea della Valle) en kreeg opdrachten van buiten Italië. Invloeden van Correggio (op den vorm) en Guercino (op de kleur).

Cigoli, Ludovico Cardi da, Ital. schilder, beeldhouwer en bouwmeester; * 1559 te Cigoli (bij San Miniato), † 1613 te Rome. C. leerde bij Allori, zocht later het frissche koloriet van Baroccio. Zijn bouwwerken verraden invloed van Buontalenti en Palladio.

Voorn. werken: Madonna's; Ecce Homo (1607, Florence, Pitti); Amor en Psyche (1610—'12, Rome, Capitool). — Lit.: Vita di L. Cardi C. (uitg. door de gemeente San Miniato, 1913); Battelli, L. Cardi, detto Il C. (1922). *Knipping.*

Cilea, Francesco, Ital. componist en theoreticus; * 26 Juli 1866 te Palmi (Calabrië); was als leeraar in het contrapunt achtereenvolgens te Florence, Palermo en sedert 1916 te Napels werkzaam, en componeerde o.a. een aantal opera's, waarvan vooral Adriana Lecouvreur (Milaan 1902) een groot succes verwierf en ook in Nederland bekend werd. *Reeser.*

Cilg, beginletters van Centraal Instituut tot vorming van Leerkrachten in de Gymnastiek. Dit instituut werd opgericht in 1924 als vijfde afdeeling van de R. K. Leergangen te Tilburg. Er wordt opgeleid voor verschillende gymnastiekakten, o.a. voor de middelbare en lagere akte, voor vak j en het getuigschrift voor leider van lichaamsoefeningen en sportleider(ster).

Cilia, → Ciliën.

Ciliata of infusuria, → Afgietseldiertjes.

Cilice (Lat. cilicium), oorspronkelijk een uit Cilicisch geitenhaar vervaardigd kleedingstuk, dat gedragen werd ten teeken van rouw bij de Joden. Later kreeg het de beteekenis van boetekleed, zooals uit meerdere plaatsen der H. Schrift blijkt. Deze beteekenis leeft nog voort in de uitdrukking: in zak en asch zitten. Openbare zondaars waren vroeger gekleed met de cilice en mochten het eerst na bekomen vrijspraak afleggen. In middeleeuwsche teksten komt het woord cilice vrij vaak voor in de beteekenis van boetegordel. Tegenwoordig is het nog bekend als boetewerktuig, nl. een van metalen draad gevlochten band, welke om arm of been of om het lichaam gedragen wordt. *J. v. Rooij.*

Cilicië (ant. geogr.), landschap aan de Zuidkust van Klein-Azië, bestaande uit de Zuidelijke helling van het Taurusgebergte (met de Cilicische poort) en een smalle kuststrook, door eenige rivieren doorsneden, o.a. de Calycadnus, de Cydnus, waaraan Tarsus lag, de Sarus en de Pyramus. In het Zuiden de Syrische poort, die gemakkelijk door troepen kon worden afgesloten. Er waren eenige goede havens, die met de moeilijk toegankelijke dalen van het gebergte een schuilplaats boden aan zeeroovers. C. werd vroeg door Grieken gekoloniseerd; daarna Perzisch, totdat Alexander de Groote, die door de Cilicische poort binnendrong, het veroverde (333 v. Chr.). Van den tijd der Diadochen tot de Romeinsche heerschappij veranderde C. herhaaldelijk van meester. In 67 v. Chr. zuiverde Pompeius de Middellandsche Zee van zeeroovers, drong hen naar C., doodde duizenden van hen en vestigde degenen, die zich overgaven, in koloniën, o.a. in C. (Pompeiopolis). C. werd kort daarop een Rom. provincie. Cicero was er stadhouder (51—50 v. Chr.) en verkreeg door een expeditie tegen roovers in het Amanusgebergte den titel imperator.

Steden in C.: Tarsus, geboorteplaats van Sint Paulus, Seleucia, Soli (Pompeiopolis), Mopsuestia, Aegae, Issus. *Davids.*

Cilicië is thans een bekend doorgangsland naar Syrië en Armenië. De Cilicische vlakte levert tarwe, gerst, rijst, suikerriet en katoen. Het bergland is een ruw kalksteengebied. De Cilicische Taurus is een plooiingsgebergte van kalksteen, dat tot 3 500 m hoogte gaat. De Cilicische passen zijn hier van oudsher een doortocht. Thans gaat de Bagdadspoor door 44 tunnels.

Lit.: Bause, Die Türkei (Brunswijk 1920); Normand, La Cilicie (Ann. géogr. 1920). *Heere.*

Cilicische passen, → Cilicië.

Ciliën (Cilia), wimpers of trilharen, zijn zeer dunne, draadvormige protoplasma-uitloopers aan het lichaamsoppervlak bij eencellige infusoriën. Zij zorgen door hun rhythmischen roeislag voor de voortbeweging. → Beweging (III A 2°). Ook de trilharen der slijmvliezen, waarmede verschillende kanalen en buizen (o.a. de luchtpijp) zijn bekleed, worden c. genoemd. *Willems.*

Cilinder → Cylinder.

Cillaartshoek, dorp in de gem. Maasdam (Z. Holl.) aan den Keizersdijk (500 inw.).

Cilli (Duitsch; Sloveensch: Celje), stad in het N.W. van Zuid-Slavië (46° 14′ N., 15° 16′ O.) aan de Sann, een zijrivier van de Sau, en aan de spoorlijn van Marburg naar Laibach. C. telt 8 000 inw., Duitschers

en Slovenen, en bezit meel- en emailindustrie. In de nabijheid wordt zinkerts gevonden.

Geschiedenis. C. was een oude Keltische nederzetting, die onder Rom. heerschappij tot grooten bloei kwam onder den naam van Claudia Celleja. In 595 werd het door de opdringende Slaven verwoest, kreeg echter in de latere M.E. weer eenige beteekenis onder Duitschen invloed. Sedert 1341 was het een graafschap, dat in de 15e eeuw tijdens keizer Frederik III aan het Habsburgsche Huis kwam. In 1919 werd C. aan Zuid-Slavië toegewezen. *Hoek.*

Cilliers, Sarel Arnoldus, Afrikaansch Voortrekker; * 1801 te Klein Drakenstein, † 1871 op Doornkloof in het district Lindley. C. nam als volksleider onder commandant Andries Hendrik Pretorius in 1835 deel aan den Grooten Trek en vereenigde in zich de beste eigenschappen der Voortrekkers: 1° godsvrucht: hij was een typische → Dopper; legde 7 Dec. 1838 te Danskraal voor den beslissenden slag bij Bloedrivier de gelofte af, indien God de overwinning gaf, dien dag als jaarlijkschen dankdag te vieren, hetgeen de oorsprong is van → Dingaansdag, 16 Dec.; 2° dapperheid in de slagen van Vechtkop (1836), Moordspruit en Bloedrivier (beide in 1838); 3° ondernemingsgeest op verkenningstochten met zeer weinig metgezellen naar het toen nog onbekende Zoutpansberg en Natal; 4° wijsheid: toen ook door zijn raad en voorbeeld orde en wet gevestigd waren in de gestichte Boerenrepublieken, bleef hij de vraagbaak en raadsman van zijn volk op zijn boerenplaats Doornkloof in den Oranje-Vrijstaat.

Lit.: G. B. A. Gerdener, S. C. (1924). *Besselaar.*

Cimabue, Giovanni, door de biographen genoemd: Cenni di Pepo, Ital. schilder uit het eind der 13e en begin der 14e eeuw. In 1272 was hij te Rome, ca. 1277 te Assisië, 1301 te Pisa. Hij wordt door Dante (Purg. 9. 94 vlg.) zeer geprezen. Houdt zich, met meesterschap over de vormen, aan de Byzantijnsche traditie. In tegenstelling met Duccio (Siena) en Cavallini (Rome) houdt C. van een krachtige lijnvoering en drukt daarmee een markante eigenschap der Florentijnsche schilderschool uit. Vooral wat kleurgeving betreft, verzacht hij den Byzant. stijl, zonder hem wezenlijk te veranderen. Enkele hem toegeschreven werken zijn van medehelpers; invloed op tijdgenooten als Giotto en Manfredino d'Alberto (Genua).

Voorn. werken: Madonna tusschen Engelen met Sint Franciscus (Assisië, San Francesco, Onderkerk, fresco); verder zeer gehavende fresco's in de absis en het dwarsschip derzelfde kerk; Geschilderd kruisbeeld (Florence, S. Croce; Arezzo, S. Domenico); Maesta (Parijs, Louvre). — Lit.: Venturi, Storia dell' arte italiana (V 1907, 195 vlg.); Aubert, C.-Frage (1907); Van Marle, The Development of the Italian Schools of Painting (I 1923, 453 vlg.); Toesca, La pittura fiorentina del Trecento (1929). *Knipping.*

Cima da Conegliano, Ital. schilder, zoon van een wolbereider; * 1459 te Conegliano, † ca. 1518 aldaar. Volgeling van Montagna (lichte en bevallige architectuur onder stralende hemels) en later Giov. Bellini (zachter, neiging naar sfumato). In 1492 gaat hij naar Venetië, waarvan hij reeds eerder den invloed onderging. In zijn laatste werken (ca. 1513) wil men Correggio's manier ontdekken. In 1516 trok hij zich op zijn rijke bezittingen in Conegliano terug.

Voorn. werken: Madonna della pergola (1489, Vicenza, Museo Civico); Doop van Christus (1494, Venetië, San Giovanni in Bragora); Madonna onder den Oranjeboom (Venetië, Galleria); Verschijning van Christus in de Avondmaalzaal (1502, Londen, National Gallery); Ongeloovige Thomas (Venetië, Accademia); Geboorte van Christus (1509, Venetië, Carmine-kerk). — Lit.: Burckardt, C. d. C. (1915); Venturi, Storia dell'arte italiana (VII 4, 1915, 500 vlg.). *Knipping.*

Cimarosa, Domenico, Ital. operacomponist; * 1749 te Aversa (Napels), † 1801 te Venetië; leerling van den organist Padre Polcana en aan het conservatorium Santa Maria di Loreto van Manna, Sacchini, Fenaroli en Piccini. Reeds in 1772 werd zijn eerste werk (Le Stravaganze del conte) uitgevoerd, wat hem op één lijn stelde met den componist Paisiello. In 1789 vertrok hij naar St. Petersburg en werd op zijn doorreis te Florence en Weenen met roem overladen. In 1792 opnieuw te Weenen, waar hij zijn voornaamste werk schreef: „Die heimliche Ehe". In 1798 had hij te Napels aan den opstand deelgenomen en werd ter dood veroordeeld. Koning Ferdinand schonk hem echter de vrijheid en C. reisde naar Rusland; in Venetië werd hij ziek en stierf, vermoedelijk door vergif.

Werken: behalve genoemd werk (Ital.: Il matrimonio segreto): 75 opera's, vele missen, 5 oratoria, 10 dramatische cantates en 105 kleinere vocale werken; 32 klaviersonates, in 1926 uitgegeven door F. Boghen. — Lit.: P. Cambiasi, Notizie sulla vita e sulle opere di D. C. (1901); Fed. Polidoro, La vita e le opere di D. C., in Atti dell' Academia Pontaniana (XXXII 1902); A. della Corte, C. (L'opera comica ital. nel 1700, 1925). *Piscaer.*

Cimbaal, Cimbalon, → Cymbal.

Cimbren, → Kimbren.

Cimex, → Wandluis.

Cimicifuga, overblijvende plant van de familie der boterbloemachtigen. Als sierplant van eenige waarde.

Cimmerien, onderetage van het Eoceen.

Cimmeriërs, een Thracische volksstam, oorspronkelijk gevestigd ten Noorden van de Zwarte Zee. Van het midden der 8e eeuw v. Chr. af door de Scythen opgejaagd, beginnen de C. herhaaldelijk in Klein-Azië binnen te vallen en plunderen zelfs Sardes, de hoofdstad van Lydië (ca. 650 v. Chr.), waarna Alyattes van Lydië hun verderen opmarsch stuit en hen verslaat. Homerus localiseert de zgn. Kimmerioi in het uiterste Westen, bij de plaats, waar de zon ondergaat. *V. Pottelbergh.*

Cinólus (ant. geogr.), een der Cycladen, tusschen Melos en Siphnus; bekend door zijn vijgen; en door kalkaarde, die door de vollers als zeep werd gebruikt; teg. benaming behalve Kimolos ook Argentiera. *Davids.*

Cimon, 1° vader van Miltiades, uit Athene verdreven door Pisistratus, die hem echter liet terugkeeren, nadat hij bij zijn tweede overwinning te Olympia Pisistratus als overwinnaar had laten uitroepen in zijn plaats. Vermoord op aanstoken van Pisistratus' zonen (6e eeuw v. Chr.).

2° Atheensch staatsman en generaal uit de 5e eeuw v. Chr., kleinzoon van Cimon, zoon van Miltiades en een Thracische prinses, met Aristides de leider der conservatieve politiek en de stichter van den Delisch-Attischen zeebond (478 v. Chr.), na Aristides' dood en Themistocles' verbanning de invloedrijkste man in Athene. Na Salamis verdreef hij de Perzen van het kustgebied van Thracië, Lycië en Carië; in 469 versloeg hij op één dag de Perzische vloot bij den Eurymedon en het Perzische landleger. Hem dankte Athene

haar financieele overmacht: door zijn toedoen immers werd een tol geëischt van die bondgenooten, die geen schepen konden leveren voor den vermelden bond. In 460 op aanstoken van Pericles en Ephialtes verbannen, doch in 457 door Pericles teruggeroepen, stierf hij in 449 v. Chr. vóór Citium (Cyprus) tijdens de belegering der door de Perzen opnieuw bezette stad. *V. Pottelbergh.*

C. I. N. A., initialen ter aanduiding van de Commission Internationale de Navigation Aérienne, een permanente commissie, ingesteld bij de Parijsche Luchtvaartconventie van 13 Oct. 1919 en bekleed met adviseerende en regelende bevoegdheden op het gebied van het internationaal luchtverkeer. In deze commissie, die te Parijs zetelt, hebben zitting vertegenwoordigers van de meeste Europeesche, Amerikaansche en Aziatische staten. *Franquinet.*

Cinabloemen (F l o r e s c i n a e) zijn de nog niet geopende bloemhoofdjes van A r t e m i s i a c i n a, van de familie der samengesteldbloemigen, (Compositae), welke plant inheemsch is in Toerkestan. Deze zeer kleine bloemhoofdjes hebben een aromatischen reuk en bitteren smaak en bevatten Santonine en vluchtige olie. Daar ze als wormmiddel gebruikt worden, heeten ze ook wormzaad of wormkruid. Voor den handel is het Levantsche wormzaad uit Toerkestan van het meeste belang. *Bouman.*

Cinara, geliefde van Horatius.

Cinchona, → Kina.

Cinchopheen, merknaam: atophaan, phenylcinchoninezuur, $C_6H_5C_9H_5N.COOH$, wit poeder, een weinig bitter, dat in de geneesk. o.a. bij jicht gebruikt wordt.

L i t.: Ned. Pharm. Ed. V.

Cincinnati, in den staat Ohio (V.S. van Amer., 39° 7′ N., 84° 30′ W.). Handels- en industriestad, verkeersknooppunt aan de Ohio-rivier en het Miami-Eriekanaal. Ca. 451 000 inw., waarvan zeer veel Duitschers. C. is gelegen in het breede Ohio-dal en is verder uitgebouwd op de omringende heuvels. Vijf bruggen verbinden C. met de tegenoverliggende steden Covington, West-Covington, Newport en Ludlow. In het dal kruisen de straten elkaar loodrecht, op de heuvels loopen ze onregelmatig. In het dal de fabrieken en de groothandel, op de heuvels de kleinhandel en de woonhuizen. Een stadsplan-commissie werkte 1925—1928 een plan uit tot verfraaiing van de stad. De stad telt 95 parken, sommige voorsteden zijn geheele parken van ongewone schoonheid. Bekend zijn het Edenpark, het Burnott Woodspark en het Hopkinspark. Er is een uitgebreide diergaarde. Veel mooie gebouwen: het gouvernementsgebouw, het stadhuis en gerechtshoven, de Kath. St. Pieterskathedraal met als altaarstuk: Petrus' bevrijding uit de gevangenis (van Murillo), de St. Franciscus van Saleskerk, de methodistische St. Paulskerk, synagogen, de Tylor Davidsonfontein en vele moderne zaken- en clubgebouwen. Eertijds was C. bekend om haar varkensslachterijen (Porcopolis = varkensstad bijgenaamd) en whiskyfabrieken. Tegenwoordige industrie: zeep, schoenen confectieartikelen, drukkerijen en uitgeverijen, slachterijen en vleeschverpakking, motorrijwielen, verfwaren. C. is het centrum der Amer. radioindustrie. Handel: tabak, steenkool, granen, wol, katoen, ijzer en ijzererts, hout; groote binnenmarkt der Ver. Staten. Veel spoorlijnen, stoombootverkeer en luchtlijnen (2 luchtvaarthavens).

C. is zetel van een Kath. aartsbisdom en van twee Prot. bisdommen. Er zijn vele kerken, waaronder een groot percentage Katholieke. Katholiek St. Franciscus Xaverius College, met universitaire opleiding en graden. Meerdere andere Katholieke hoogere onderwijsinrichtingen. C. heeft een druk bezochte universiteit, een observatorium, kunstacademie. Bibliotheken, geleerde genootschappen, enz. *p. Cyrillus.*

Cincinnatien, naam, die in Amerika gegeven wordt aan de bovenste etage van het Ordovicium.

Cincinnatus (Lat., = met gekruld haar), cognomen van L u c i u s Q u i n c t i u s C., Romeinsch consul 460 v. Chr., van achter den ploeg weggeroepen om dictator te worden (458), ten einde de Aequi te bestrijden. Deze eenvoudige energieke figuur werd door de Rom. schrijvers met voorliefde beschreven als een man van den ouden stempel. *Davids.*

Cincius Alimentus, 1° L u c i u s, Romeisch praetor in 210 v. Chr., schrijver van een Romeinsche geschiedenis (Annales). Andere geschriften stammen waarschijnlijk van een jongeren C.A.

2° M a r c u s, Romeinsch volkstribuun in 204 v. Chr., vaardigde een wet uit, waarbij het geven van geschenken werd geregeld, met name voor de zgn. cliënten. *W. Vermeulen.*

Cinclus, → Waterspreeuw.

Cinctus, kort kleed, dat de tunica verving en door de Romeinsche soldaten en werklieden gemakshalve gedragen werd.

Cinéac, bioscooptheater in Parijs, Brussel, Antwerpen, enz., ook in oprichting in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, waarin uitsluitend korte programma's worden vertoond (ong. 50 minuten), bestaande uit actualiteiten.

Cíneas, Thessalisch redenaar en staatsman, werd door Pyrrhus van Epirus na zijn overwinning bij Asculum (279 v. Chr.) naar Rome gezonden, waar hij er niet in slaagde vrede te sluiten.

Cinematica of k i n e m a t i c a is de bewegingsleer. → Beweging.

Cinematograaf, → Filmtoestel.

Cinematographie, → Film.

Cineol, Eucalyptol.

Cineraria, → Aschkruid.

Cinerarium (Lat.), urn van aardewerk, marmer, albast, porphier, brons en zelfs goud, om de beenderresten van de lijkverbranding te bewaren; ook naam van een gewoonlijk grootere nis in een → Columbarium, bestemd voor aschurnen.

Cines, grootste filmmaatschappij in Italië, gevestigd te Rome.

Cinesias, Atheensch dichter van kunstdithyramben in den nieuwen stijl, uit de 2e helft der 5e eeuw v. Chr.; als „decadent” aangezien en derhalve, ook om zijn schraal uiterlijk, dikwijls door de comici belachelijk gemaakt.

Ciney, stad in de prov. Namen, ten N.O. van Dinant; ruim 5 500 inw., grootendeels Kath. opp. 2 894 ha; kachelfabriek, ijzergieterijen, paardenen veemarkt. Merkwaardigheid: doopvont (12e eeuw); oude wallen.

Cingel (Lat. cingulum), lang koord of band, gordel behoorend bij de → alba; mag zijn van linnen, hennep of zijde, en mag de liturgische kleur hebben van den dag. Zinnebeeld der kuischheid. Gebruik in het Oosten veelal beperkt tot bisschop en priester.

Cingétorix, Romeinschgezind Trevir ten tijde van Caesar; kreeg na den dood van zijn schoonvader en

---

Wat niet onder Ci te vinden is, zoeke men onder K of Tsj.

tegenstander Indutiomárus de heerschappij over de Trēviri (53 v. Chr.). *Davids.*

Cingria, Alexander, Zwitsersch schilder en schrijver, van Italiaanschen oorsprong; * 1879 te Genève. Als jongen was hij met zijn broer Charles Albert (eveneens schrijver) leerling van het St. Antonius-college; daarna volgde hij de lessen aan de universiteit. Zijn opleiding tot schilder heeft hij ontvangen van M. Baud, H. Bovy, P. Pignolat en H. Neumann. Achtereenvolgens vertoefde C. in Parijs, Konstantinopel en Venetië, alwaar hij tijdens een verblijf van zes jaar heel sterk onder den invloed is gekomen van de Venetiaansche koloristen en van de schilders der Barok. Het werk van C. paart een zonderlinge Oostersche geraffineerdheid aan een strenge Romaansche stijlgebondenheid; is verwant aan de moderne Fransche schilderkunst en aan het werk van den grooten Zwitser Hodler.

C., tevens schrijver, was medeoprichter en medeopsteller van „La voile Latine" (Oct. 1904—1911), orgaan van jonge mannen, die streefden naar vernieuwing van het leven op elk gebied. Hun beweging staat bekend onder den naam: Le mouvement de la voile Latine. Zij streefden naar orde, naar gebondenheid aan de traditie, naar stijl in kunst en leven. C. heeft in zijn werk „Les entretiens de la villa du Rouet", in dialoogvorm, een geschiedenis geschreven van de Zwitsersche kunst en de lijnen aangegeven voor de vernieuwing ervan.

Werken: schilderij: Giulia d'Arezzo (Genève, museum). Boek: La décadence de l'art sacré (Ed. des cahiers vaudois à Lausanne). — Lit.: I. B. Bouvier, L'apologie des jeunes (Lausanne 1915). *Haesaert.*

Cingulum, → Cingel.

Cini, Adelheid, Eerbiedwaardige; * 25 Oct. 1838 te La Valetta, † 28 Maart 1885 aldaar. Zij stichtte in haar geboorteplaats op Malta een tehuis voor gevallen, verweesde en verlaten meisjes, aan wier verzorging en verbetering zij haar geheele leven wijdde. In 1910 werd het proces harer zaligverklaring ingeleid (Acta Ap. Sedis 1910, 162—166). *J. v. Rooij.*

Cinna, Lucius Cornelius, met Gaius Octavius Romeinsch consul in 87 v. Chr., democraat, werd door zijn ambtgenoot uit Rome verdreven, vluchtte, riep Marius uit de ballingschap terug en rukte met hem op naar Rome. Na den intocht in de stad volgden gruwelijke moorden; C. werd consul met Marius 86 v. Chr., regeerde als despoot, maakte krijgstoerustingen tegen Sulla, wilde naar Griekenland oversteken, maar werd door zijn eigen troepen vermoord (84 v. Chr.). → Helvius. *Davids*

Cinnaber, grondstof voor de vervaardiging van roode verfstof (vermiljoen) en het belangrijkste erts voor de winning van kwikzilver. Formule: HgS. De kleur is oorspronkelijk „cochenillerot", echter ten gevolge van bijmenging van scharlakenrood, bruinrood, bruin, zwart tot staalkleurig. Het komt voor: 1° op zelfstandige ertsafzettingen, die ondanks veelvuldige afzettingsvormen toch op dezelfde wijze ontstaan zijn, nl. uit alkalisulfide-houdende bronnen. Als begeleidingsmineralen vindt men gedegen kwikzilver, kwarts, hoornsteen, pyriet, markasiet, koperkies, antimoniet, realgaar en, nl. bij Idria, groote hoeveelheden bitumen. Men vindt de afzettingen zoowel in sedimentgesteenten van verschillenden ouderdom, in trachyten en kwartsporfieren, als niet zelden in en bij serpentijn. De belangrijkste vindplaatsen zijn: de Almaden in Z. Spanje, in Silurische zandsteen; bij Idria in Krain, en Triastrische klei, leisteen; de Californische kustketens, meestal in serpentijn; in het Terlinguadistrict in Texas, in kalken, leisteen en zandsteenen van de Krijtformatie, zoowel als in de Tertiaire eruptiefgesteenten; in het gebied van de Monte Amiata in Toscane, in trachyten, trachyttuffen en Tertiaire kleien en kalken. Verder nog vele minder belangrijke vindplaatsen.

2° Als accessorisch erts bij andere ertsafzettingen.

3° Soms sporadisch in verweeringspuin en in beekafzettingen. De jaarlijksche kwikzilverwinning bedroeg voor den Wereldoorlog ong. 4 200 ton, waarvan $^4/_5$ uit Europa en $^1/_5$ uit Californië en Mexico; $^3/_7$ deel hiervan komt uit de Almaden. Het erts bevat 8% kwikzilver. *Roodhuyzen.*

Cinnamomum, → Kaneel.

Cinnamus, Joannes, Byzantijnsch geschiedschrijver, beschreef ca. 1180 de regeering van Joannes Comnenus en het grootste deel van die van Manuel: de jaren 1118—1176. Vermoedelijk liep het werk tot den dood van Manuel en is het laatste gedeelte verloren gegaan. C. bestrijdt heftig de Westerlingen, speciaal den paus en den Duitschen keizer. Belangrijk is zijn beschrijving van den tweeden kruistocht. *Davids.*

Cino da Pistoia (eig. Guittone Sigisbaldi), Ital. jurist en dichter, vriend van Dante; * voor 1270 te Pistoia, † 1336 aldaar. C. schreef canzonen in den „dolce stile nuovo".

Uitg. van zijn werken door E. Bindi en P. Fanfani (Pistoia 1878). Bloemlezing door Carducci (Florence 1862).

Cinq-Mars, Henri d'Effiat, markies van, een der samenzweerders tegen Richelieu; * 1620, † 12 Sept. 1642 te Lyon; werd door Richelieu aan het hof gebracht en kwam in blakende gunst bij koning Lodewijk XIII, werd opperstalhouder. Hij liet zich met zijn jongen vriend François-Auguste de Thou door hertog Gaston van Orleans verleiden tot samenzweren tegen het leven van den kardinaal; na de ontdekking werd hij met zijn vriend ter dood gebracht. Alfred de Vigny bewerkte zijn geschiedenis tot een roman (1826), Ch. Gounod tot een opera (1877).

Lit.: J. P. Basserie, La conjuration de Cinq-Mars (1896); L. d'Hautour, La conspiration de Cinq-Mars (1902); Jacques Boulenger, Le grand siècle (1912). *v. Gorkom.*

Cinquecento (Ital., = 500; een afkorting voor 1500) is de in Italië gebruikelijke en door de historici overgenomen benaming van de 16e eeuw. Zoo noemt men de kunstenaars dezer eeuw (vnl. de Ital.) Cinquecentisten.

Cinque Ports, 5 havenstadjes in het Z.O. van Engeland, welke van koning Eduard I bepaalde privileges kregen, waartegenover zij een aantal schepen moesten leveren voor de oorlogsvloot. Nog altijd hebben de 5 stadjes (Dover, Sandwich, Hythe, Romney en Hastings) een beperkte autonomie en een eigen bestuurder, den Lord Warden, die op het Walmer Castle bij Deal resideert. *G. de Vries.*

Cinto-Monte, hoogste bergtop (2 710 m) op Corsica.

Cintra, stad in de Port. prov. Estremadura (38° 48′ N., 9° 23′ W.), aan de N. helling van de Serra de Cintra, een voortzetting van het gebergte Serra da Estrella (→ Beira); 5 500 inw. Veel natuurschoon. Een ontspanningsoord van Lissabon.

Kunst. Boven de stad liggen, op de Serra de Cintra, het zgn. Moorsche kasteel, eigenlijk een ver-

sterkte legerplaats, door de Mooren ca. 1000 aangelegd en omringd door een muur met kanteelen, waarbinnen de ruïne van een Romaansch kerkje (12e eeuw); en verder, op den hoogsten bergtop, het geweldige slot der Pena, een eerst in 1840 door baron van Eschwege voor koning Fernando (prins van Coburg) gebouwd fantastisch sprookjesslot in een theatralen Manuelstijl, een „Portugeesche Wartburg", waarvan echter de kern wordt gevormd door een voormalig kloostertje der Hiëronymieten, in 1502 door koning Manuel gesticht, ter plaatse van een vroegere kluis, en in welks kerk zich een prachtig Maria-altaar van wit marmer en albast bevindt, in 1532 vervaardigd door den Franschen beeldhouwer Nicolas Chatrânez.

Belangrijker is de in de stad gelegen prachtige Paço Real, het voortreffelijk bewaard gebleven koninklijk paleis, in zijn aanleg nog uit Moorschen tijd (10e—11e eeuw) stammend, in zijn tegenwoordigen vorm dagteekenend uit de 14e, 15e en 16e eeuw, de eenige gaaf behouden koninklijke residentie van Portugal uit de middeleeuwen, een bijzonder nationaal werk, dat alle kenmerken der oude Portugeesche bouw- en sierkunst tot in de 17e eeuw vertoont. Om het paleis heen liggen oude adellijke woningen, zooals het kleine, maar karakteristieke paleis van Graaf do Paço de Lumiar in fijnen vroeg-Renaissancestijl (ca. 1530).

Even buiten de stad liggen het sierlijke buitenhuis, de Penha verde, in 1535 door Joao de Castro, onderkoning van Indië, gebouwd, met de kleine overkoepelde kapel van Nossa Senhora do Monte; voorts de landhuizen Ribafria (begin 16e eeuw); het in voornamen Klassicistischen stijl gebouwde Palacio de Setioes (eind 18e eeuw), en ten Z.O. der Serra het weidsche paleis der Quinta do Ramalhao, eind 18e eeuw voor koning Joao VI gebouwd. *F. Vermeulen.*

L i t.: Albrecht Haupt, Lissabon und Cintra (Berühmde Kunststätten, LXII Leipzig 1913, 124-147).

Cínyras, legendarische koning van Cyprus, priester van Aphrodite te Paphus. Hij kwam van Cilicië en zou een zoon van Apollo geweest zijn. Twee van zijn vele kinderen waren Myrrha en Adonis. Van hem werd verteld, dat hij Apollo uitdaagde tot een wedstrijd op de lier, maar dat hij het van Apollo verloor en zelfmoord pleegde. Op Cyprus werd C. beschouwd als de uitvinder van de kunsten, van werktuigen en de fluit. *Weijermans.*

Cipel (wellicht < Ital. cipolla of < Duitsch Zwiebel = ui), gewestelijke benaming voor ui.

Ciplet, gem. in de prov. Luik, ten N.W. van Hoei; opp. 451 ha; 880 inw.; vruchtbare landbouwstreek. Veldslag in 1194.

Ciply, gem. in de prov. Henegouwen, ten Z. van Bergen; opp. 238 ha; 800 inw.; landbouw; phosphaatfabriek, steenkoolmijnen; belangrijke geologische en historische vondsten, grot van C. of Trou des Sarrasins en Champ des Agaises; oude heerlijkheid.

Cipoletti, → Irrigatiebedrijf.

Cippus (Lat.), een lage zuil, rond of vierkant, door de Romeinen opgericht voor verschillende doeleinden van militairen aard, of als mijlpalen, grenssteenen, enz.; dienden volgens inscripties ook als grafmonumenten.

C. I. P. W.-stelsel, een quantitatief chemisch-mineralogische indeeling der stollingsgesteenten, genoemd naar de samenstellers, de vier Amerikaansche petrographen: Cross, Iddings, Pirsson en Washington (1902). Het stelsel berust op een zeer gedetailleerde berekening van den n o r m, uitgedrukt in procenten. Naar het gehalte aan de verschillende mineralen wordt het gesteente dan in een zeer uitvoerig schema ondergebracht; het schema is verdeeld in klassen, orden, families, geslachten, enz. De indeeling is zuiver rekenkundig; men stelt telkens twee groepen normatieve mineralen tegenover elkaar, bijv. de lichte en de donkere bestanddeelen (salisch en femisch) en verdeelt de gesteenten dan in vijf groepen, met grenzen bij $^1/_8$, $^3/_8$, $^5/_8$, $^7/_8$; dit wordt dan bij iedere groep herhaald voor andere groepen mineralen. Aan het geheel zit nog vast een geheel nieuwe nomenclatuur. De naam mineralogisch, dien de samenstellers het stelsel gaven, is misleidend; immers de indeeling geschiedt naar normatieve, d.i. berekende, mineralen. Al wordt de werkelijke mineralogische samenstelling (m o d e) wel vermeld, op de indeeling heeft zij geen invloed. Het stelsel is zuiver kunstmatig, en practisch wordt het alleen nog gebruikt ter vlugge rangschikking van analyses; ook in de Ver. Staten geraakt het in onbruik tegenover natuurlijke stelsels. Echter is het belangrijk, omdat Washington ruim 8 000 gesteente-analyses van voor 1904 volgens dit stelsel berekende en rangschikte.

L i t.: H. S. Washington, Chemical Analyses of Igneous Rocks, U.S. Geological Survey, Professional Paper (99, 1917, 1166 vlg.); A. Holmes, Petrographic Methods and Calculations ([2]1930, 385). *Jong.*

Circa (Lat.), rondom; ongeveer. → Circum.

Circaea, → Heksenkruid.

Circatus is de schatting, die aan een bisschop of aartsdiaken voor het houden van het → sendgerecht door de parochies betaald werd.

Circe (G r. m y t h.), toovenares op het eiland Aeaea, dochter van Helius, die de tochtgenooten van Odysseus in zwijnen veranderde, doch op Odysseus zelf geen invloed had. Hermes, de bode der goden, gaf hem namelijk kruiden tegen haar betoovering. Hij dwong haar nu, zijn makkers in de vroegere gedaante te herstellen. Vervolgens bleven Odysseus en de zijnen nog geruimen tijd bij Circe, die hun wenken gaf voor het voortzetten van den tocht. *Weijermans.*

Circeii (Circeium), voorgebergte en stad in het Latium, volgens een mythische overlevering aldus naar → Circe genoemd; bekend om zijn fijne oesters. Ver afliggend van de verkeerswegen, was het in het Rom. rijk van minder beteekenis.

Circensische spelen, spelen, welke bij de Romeinen in den circus gehouden werden; ze bestonden vooral uit wagenrennen; bekend zijn o.a. de Romeinsche spelen (Ludi Romani) in den Circus Maximus en de Plebeïsche spelen (Ludi Plebei) in den Circus Flaminius; oudtijds bestond de kampprijs uit een krans, later naar Grieksch voorbeeld uit een palm. *W. Vermeulen.*

Circesium (a n t. g e o g r.), het uiterste steunpunt der Romeinen in Mesopotamië, waar de Aborras in de Euphraat stroomde; door Diocletianus en Iustinianus versterkt. Ruïnen bij El-Bousera. *Davids.*

Circulair (m e e t k.) wordt een vlakke kromme genoemd, die door de isotrope punten gaat.

Circulaire, een rondzendbrief, welke in een aantal exemplaren wordt vermenigvuldigd, om aan verschillende personen te worden toegezonden. Men onderscheidt de circulaires in huwelijks- en rouwcirculaires, vereenigings- en handelscirculaires, enz. Gewoonlijk bestaan ze uit vier bladzijden; de bladzijden hebben de grootte van ongeveer 14 bij 24 cm (octavo-formaat) of 24 bij 28 cm (quarto-formaat). Ze worden dan res-

pectievelijk dubbel octavo of dubbel quarto genoemd. Bestaan ze uit een enkel blaadje, dan spreekt men van enkel octavo- of enkel quarto-formaat. *Ronner.*

Circulatie, **1°** van het publiek in een gebouw of park; **2°** van gassen; **3°** van water, bijv. circulatieverwarming. (→ Centrale verwarming). **4°** Voor algemeene c. van den dampkring, → Wind. **5°** Van geld, effecten enz., → Circulatiebank.

Circulatiebank is een instelling, welke bankbiljotten (→ Bankpapier) in omloop brengt, d.z. schuldbekentenissen aan toonder, in den regel inwisselbaar tegen gemunt edel metaal. Deze biljetten vormen het werkkapitaal der c., waarvoor zij alleen de aanmaakkosten behoeft te betalen, in tegenstelling met andere banken, wier werkkapitaal grootendeels gevormd wordt door deposito- of andere gelden van derden, waarover zij rente hebben te vergoeden. Daar de wijze, waarop de biljetten worden uitgegeven, van grooten invloed is op de voor het ruilverkeer zoo zeer gewenschte stabiliteit van het prijsniveau, zijn de c. nergens vrij in haar bewegingen. In sommige landen (Zweden, Rusland e.a.) zijn zij in handen van den staat, terwijl haar rechten en plichten in andere landen (o.a. Nederland) bij wettelijk octrooi zijn vastgelegd. Tot die plichten behooren o.a.: te waken voor veiligheid en korten termijn der uitzettingen, dit laatste met het oog op het feit, dat de bankbiljetten ten allen tijde ter inwisseling kunnen worden aangeboden; voorts om geen biljetten uit te geven hetzij boven een zeker totaal bedrag (Engeland), hetzij voor een bedrag, waarvoor niet een zeker percentage (in verschillende landen uiteenloopend, in Nederland 40%) in edel metaal in de kelders der c. aanwezig is. Het gedeelte der biljetten, dat door metaal gedekt is, heet gedekte circulatie, het overige ongedekte circulatie. Daar niettegenstaande deze wettelijke beperkingen nog gelegenheid genoeg is voor een te veel of te weinig aan biljetten, rust op de circulatiebank zelve de gewichtige taak de hoegrootheid der circulatie te regelen naar eigen inzicht, overeenkomstig de omstandigheden. De terzake te nemen maatregelen verschillen, naar mate zij betrekking hebben op het binnen- of buitenlandsche verkeer. T.a.v. het binnenlandsche verkeer zijn het: a) de algemeene crediet-restrictie (→ Restrictie, → Crediet-rantsoeneering), de reguleering van den → rentevoet en de zgn. → openmarkt-politiek. T.a.v. het buitenlandsche verkeer bestaan die maatregelen in hoofdzaak in het handhaven van stabiele → wisselkoersen. Hiertoe is noodig, dat de c. de beschikking heeft over een voldoende hoeveelheid edel metaal (→ Beschikbaar metaalsaldo) of buitenlandsche wissels, resp. voor uitvoer of afgifte, indien de wisselkoersen bovenmatig stijgen. Dit koopen en verkoopen van buitenlandsche wissels door de c. wordt gold-exchange-politiek (→ Goudwisselstandaard) genoemd. Zij vervult in het buitenlandsche verkeer dezelfde rol als de openmarkt-politiek in het binnenlandsche.

De winst der geoctrooieerde c. wordt in den regel in een bepaalde verhouding met den staat gedeeld. Zie de afzonderlijke bespreking der volgende circulatiebanken: Nederlandsche Bank, Nationale Bank voor België (zie onder), Banque de France, Deutsche Reichsbank, Bank of England, Federal Reserve Systeem. *Vorstman.*

B e l g i ë. De verplichting tot inwisseling der biljetten tegen goud of goudwissels is voor de Nationale Bank van België in de Wet van 25 Oct. 1926, die het nieuw muntstatuut van België afkondigde, niet opgenomen. Practisch wordt maar goud afgeleverd tegen biljetten in baren fijn goud wegende 12½ kg (waarde circa 300 000 Belgische francs). De Nationale Bank is verplicht te zorgen voor een dekking in goud en buitenlandsche goudwissels van minstens 40% der direct opeischbare verplichtingen, waarvan minstens 30% in goud (art. 5 der Wet van 25 Oct. 1926). *Cardijn.*

Circulus vitiosus, → Cirkelredeneering.

Circum (Lat.), rondom. → Circa.

Circumcellionen, woeste benden, die in de 4e eeuw in Noord-Afrika de eigendommen der Katholieken plunderden en verwoestten. Hun naam zegt, dat zij rondom de cellae zwierven. Daarmee zijn waarsch. bedoeld de grafkapellen. Zij overvielen daar de geloovigen, die er doodenmalen hielden en maakten de levensmiddelen buit. Sommigen denken, dat het oorspronkelijk reeds een godsdienstige beweging was en Seeck spreekt zelfs van een monniksorde. Veel aannemelijker is echter de meening, dat het oorspronkelijk een sociaal-economische beweging was, dat het nl. oproerige landarbeiders waren; dan waren de cellae de graanschuren, die zij wilden plunderen. De → Donatisten wierven hen aan als strijdtroepen tegen de Katholieken. Door het toetreden van de meest fanatieke elementen onder de Donatisten werd het meer en meer een religieuze beweging. De Katholieken van N. Afrika hebben veel van hen te lijden gehad. *Franses.*

Circumcisio, → Besnijdenis.

Circumflexus (p h i l o l.) of p e r i s p o m e n è is in de Grieksche klankleer een accentteeken (~), dat boven lange vocalen geplaatst wordt, en dat oorspronkelijk waarschijnlijk een acutus (hooge toon), gevolgd door een gravis (lage toon) aangaf. De c. kan slechts staan boven de laatste of voorlaatste silbe.

Circumincessio (Gr. perichoresis), theologische term, waarmee wordt aangeduid, dat de 3 personen der H. Drieëenheid, wegens de eenheid der goddelijke natuur, niet buiten elkaar maar in elkaar bestaan.

L i t. : → Drieëenheid.

Circumnutatie, → Nutatie.

Circumpolair heet een ster, of sterrenbeeld, die nooit ondergaat. De declinatie van zoo'n ster is dan grooter dan het complement van de breedte van de plaats. Aan de aardpolen zijn alle sterren circumpolair, op den aequator geen enkele. Op onze breedte is bijv. het sterrebeeld de G r o o t e B e e r circumpolair, die des nachts altijd zichtbaar is. *P. Bruna.*

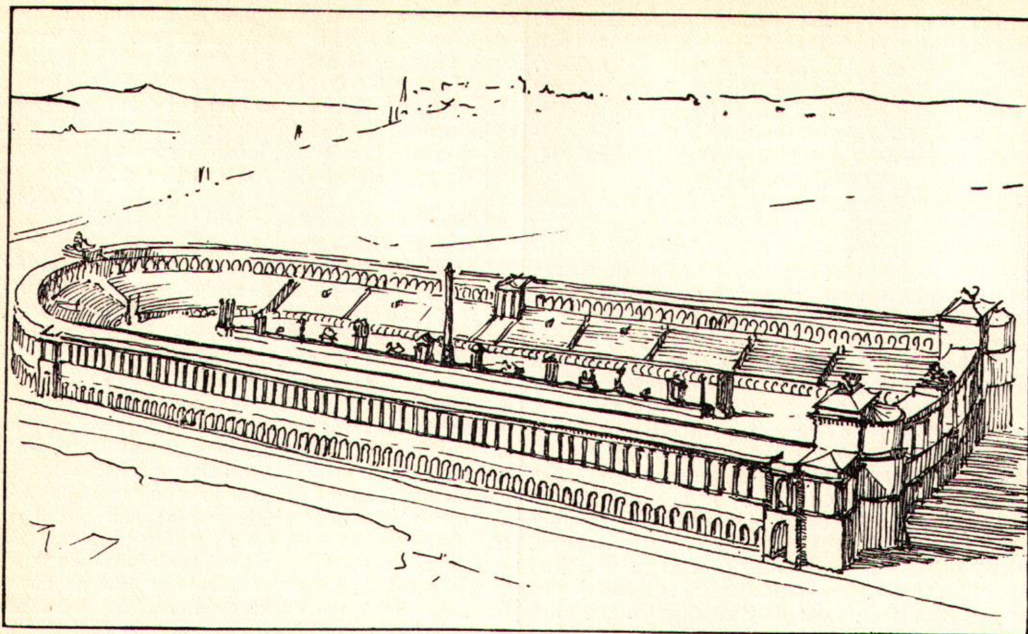
Circumpotatio (Lat., = ronde-dronk), onderlinge heildronk bij Romeinsche feestmaaltijden, waarbij men een beker wijn liet rondgaan; speciaal het drinken bij het lijkmaal.

Circumscriptie-bul, pauselijke → bul, waardoor de grenzen der kerkprovincies en diocesen worden omschreven. Beroemde circumscriptie-bul Paternae Caritatis van 1817, waarbij paus Pius VII de diocesen van Frankrijk opnieuw verdeelde en de aan Napoleon in 1801 gegeven bullen Ecclesia Christi en Apostolicum Universae introk. *Drehmanns.*

Circumvallatie-linie is de rondgaande wal om een belegerde plaats met hindernis aan de buitenzijde, welke in de Oudheid en in de 17e eeuw den belegeraars bescherming moest verleenen tegen ontzettingspogingen.

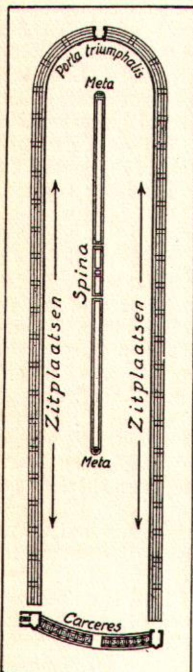
Circus, → Kuikendief.

Wat niet onder Ci te vinden is, zoeke men onder K of Tsj.

Circus Maximus te Rome. Reconstructieschets.

Circus, ronde, ovale of langwerpige ruimte voor wedstrijden; speciaal Romeinsch voor paarden- en wagenrennen en andere spelen: langwerpig, aan het eene einde rond, aan het andere recht afgesneden; rondom de renbaan loopen de zitplaatsen parallel aan de renbaan omhoog. Aan het rechthoekig afgesneden einde waren de toegangen benevens de carceres (remisen) voor de paarden en wagens. In het midden van de renbaan liep een lage dwarsmuur (spina), terwijl aan begin en einde drie conisch gevormde zuilen stonden (metae), om de „streep" aan te geven. De oudste c. te Rome was de Circus Maximus tusschen den Palatinus en den Aventinus, waar men reeds in den legendarischen koningstijd wedrennen hield. Caesar, Augustus en Nero voerden er aanzienlijke werkzaamheden aan uit; herhaaldelijk door brand geteisterd, zijn restauraties onder Claudius, Domitianus en Traianus bekend. De Circus Flaminius, gebouwd 221 v. Chr., diende voor de zgn. Ludi Taurii en Plebeii. De bekende Circus Neronis, aldus genoemd ten gevolge van Nero's spelen, was gebouwd door Caligula in de tuinen van Agrippa. Buiten de Porta Appia lag nog de Circus Maxentii.

Plattegrond van het Circus Maximus te Rome.

L i t. : W. J. Anderson en R. Th. Spiers, The Architecture of Ancient Rome ; D. S. Robertson, A Handbook of Greek and Roman Architecture. *W. Vermeulen.*

Tegenwoordig onderscheidt men twee soorten circus, het permanente c., hetwelk een groote, gewoonlijk ovale ruimte bevat voor uitvoeringen van paardendressuur en dergelijke en waaromheen de toeschouwers zijn gegroepeerd. Dit c. is gewoonlijk van ijzer en steen opgetrokken. Het verplaatsbare c. heeft in hoofdzaak dezelfde indeeling, doch bestaat uit een houtconstructie, met zeil bekleed. Verschillende nevengebouwen, stallingen en inrichtingen voor het onder water zetten e.d. van het circus zijn gewoonlijk aanwezig. Bekende c. zijn (waren) o.a. Carré te Amsterdam, Schumann te Den Haag, Renz en Busch te Berlijn, Hippodrom te Londen, Cirque d'hiver Champs Elysées te Parijs en Hyppodrom aan de Place de Clichy. In Spanje heeft men in elke stad van eenige beteekenis een c. voor het houden van stierengevechten, welke architectonisch weinig beduiden.

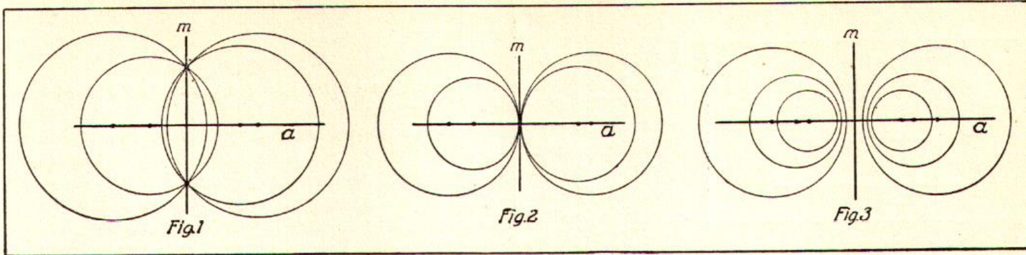
L i t. : Handbuch der Architektur (1904 dl. 4, VI, nr. 6). *Thunnissen.*

Circusdal. Bij het einde van een → trogdal sluiten zich de dalwanden halfcirkelvormig aaneen tot een c. of trogeinde.

Circuspartij, de naam van een kegelspel, waarbij eerst de voorste, dan de meest linksche, dan de achterste enz. wordt opgezet. Bij iederen nieuwen kegel, die bijgezet wordt, mag men een worp doen.

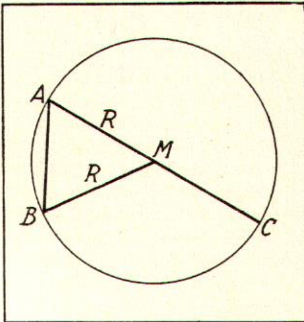
Ciris, Romeinsch gedicht, waarin het verraad wordt bezongen, dat Scylla, de dochter van Nisus, koning van Megara, aan haar vader pleegde, en hoe zij veranderd werd in een zeevogel, ciris; volgens sommigen een gedicht van Vergilius.

Cirkel heet de vlakke kromme, gevormd door alle punten, die een gegeven afstand R tot een vast punt,

Cirkelbundel.

middelpunt M, hebben. De rechte MA is een straal van den c.; de rechte AB een koorde, en de rechte AC (koorde door M) een middellijn. Een deel van den c. heet (cirkel)boog. Het 360e deel van den c. is een booggraad; één booggraad bevat 60 boogminuten en één boogminuut 60 boogseconden. Een middelpuntshoek (hoek met hoekpunt M) bevat evenveel graden als de boog waarop hij staat; een omtrekshoek (gevormd door twee koorden, die elkaar snijden op den c.) bevat de helft van het aantal graden van den boog, waarop hij staat. De fig., gevormd door de twee stralen MA en MB en den boog AB heet c i r k e l s e c t o r; de fig., gevormd door de koorde AB en den boog AB is een c i r k e l s e g m e n t. De omtrek van een c. heeft tot zijn middellijn een standvastige verhouding, die π genoemd wordt; de omtrek is dan $2\pi R$. Een bekende benadering van π is $3^1/_7$ (verhouding van Archimedes); in 5 decimalen nauwkeurig is $\pi = 3,14159$. Het oppervlak van een c. is πR^2.

Cirkel.

Op een rechthoekig coördinatenstelsel is de vergelijking van den cirkel $(x—a)^2 + (y—b)^2 = R^2$, als a en b de coörd. van M zijn. Een c. is een kegelsnede, die door de isotrope punten gaat. *v. Kol.*

L i t.: → Planimetrie; → Analytische meetkunde.

Cirkelbundel (m e e t k.) is een stel cirkels met gemeenschappelijke machtlijn m. De twee basispunten van een c. kunnen reëel zijn (fig. 1), samenvallen (fig. 2) of imaginair zijn (fig. 3). a is de centraal van den cirkelbundel. → Bundel.

Cirkelcanon, Lat. canon perpetuus, oneindige canon, waarvan het einde in het begin overgaat. De c. werd zeer dikwijls in cirkelteekening genoteerd. → Canon.

Cirkelconoïde (m e e t k.) is een conoïde, waarvan de richtkromme een cirkel is.

Cirkeldeeling. Om een cirkel in n gelijke deelen te verdeelen, moet men construeeren den hoek $2\pi/n$ of $\cos 2\pi/n$. Is ε een wortel van de vergelijking $x^n—1 = 0$, dan is $(\varepsilon + \varepsilon^{-1})/2 = \cos 2\pi/n$. De vergelijking $(x^n—1)/x—1 = x^{n-1} + x^{n-2} + \ldots + 1 = 0$, waarvan ε een wortel is, heet de vergelijking van de cirkeldeeling. Nu is een grootheid met passer en lineaal slechts dan te construeeren, als zij door middel van de 4 hoofdbewerkingen en vierkantswortels in bekende grootheden kan worden uitgedrukt. Is n in de laatstgenoemde vergelijking een ondeelbaar getal, dan kan het oplossen van deze verg. slechts dan tot het trekken van vierkantswortels worden teruggebracht, als $n = 2^{2^k} + 1$, waarbij k geheel is (niet alle getallen van deze gedaante zijn ondeelbaar, → Fermat). Is n niet ondeelbaar, dan zijn de wortels slechts in vierkantswortels uit te drukken, als $n = 2^k (2^{2^l} + 1)(2^{2^m} + 1)\ldots$, waarbij $2^{2^l} + 1, 2^{2^m} + 1, \ldots$ ondeelbaar zijn en verschillend. Hieruit volgt, dat men kan construeeren de regelmatige ingeschreven veelhoeken met 3, 4, 5, 6, 8, 10, 12, 15, 16, 17, 20, . . . zijden, maar niet die met 7, 9, 11, 13, 14, 18, 19, 21, . . . zijden.

L i t.: P. Bachmann, Die Lehre von der Kreisteilung ([2]1921); F. Schuh, Lessen over de hoogere algebra (II [9]1924). *Verriest.*

Cirkelnetkaarten noemt men kaarten, waarop het graadnet door cirkels wordt voorgesteld. Rekent men de rechte lijn als een grensgeval van den cirkel, dan omvat het begrip vrijwel alle normale projecties. Gewoonlijk beperkt men echter het begrip tot die projecties, die toelaten de geheele aarde binnen een cirkel af te beelden en rekent men de rechte lijn niet mee. Dan heeft men alleen de c. van v. d. Grinten en die van Lambert, benevens de equidistante en equivalente azimuthale projecties in poolligging. Uitsluitend in cirkels beelden nog af de stereographische projectie en de globulairprojectie, die echter geen afbeelding van de geheele aarde toelaten. *Jong.*

Cirkelpunten, → Imaginaire figuren.

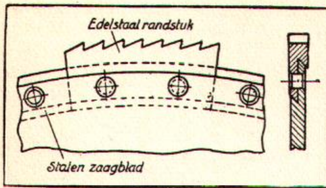
Cirkelredeneering (c i r c u l u s v i t i o s u s) heet de onjuiste redeneering of het → sophisme, waarbij de conclusie reeds verondersteld wordt in de praemissen, en de praemissen uit de conclusie, beide in dezelfde beteekenis genomen, worden bewezen. Zoo bijv. bewijst Descartes de waarachtigheid Gods uit het criterium der klaarblijkelijkheid en het criterium der klaarblijkelijkheid uit de waarachtigheid Gods.

L i t.: J. Th. Beysens, Logica ([3]1923). *F. Sassen.*

Cirkelsnijder, passervormig gereedschap om uit zacht materiaal, als leder, pakking, karton enz., cirkels uit te snijden. Het eene, staafvormige been wordt in het middelpunt geplaatst, aan het andere been is een verstelbaar mes aangebracht. Met een beitel i.p.v. een mes kunnen bijv. ronde groeven gesneden worden. *Beijnes.*

Cirkelzaag, zaag, waarvan de tanden aan den omtrek van een cirkelvlak zijn aangebracht. a) Voor

de metaalbewerking: freestandvormige edelstalen zaagtanden, met vrij breede zaagsnede, meestal aangebracht in verscheidene, afzonderlijke randstukken, die met schroeven op het zaagblad van gewoon staal worden gemonteerd. Hierdoor ontgaat men de moeilijkheid het geheele zaagblad uit snelstaal te moeten vervaardigen en behoeft bij het breken van een tand slechts het betreffend randstuk te worden uitgewisseld.

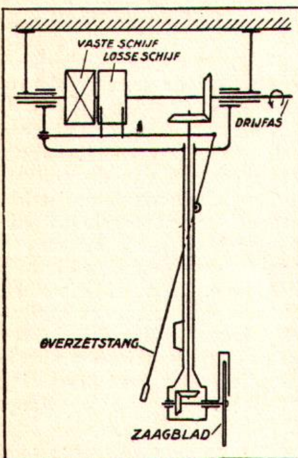

Cirkelzaag voor metaalbewerking.

De snijtand is breeder dan het zaagblad, om een vrijsnijden te verkrijgen. Gewoonlijk gedwongen aanzet, vrij geringe omtreksnelheid: voor staalmateriaal ong. 20 m per min. Meestal toegepast als dwarszaag. Afkoeling van zaagtand en blad met zeepwater, booroolie, voor hard materiaal met terpentijnolie, vereischt.

b) Voor de houtbewerking: stalen zaagblad óf met verbreeden tand en naar het midden dunner geslepen zaagblad, óf met overal even dik zaagblad en gezette of geschrankte tanden. Bij snelle zagen grootere snijhoek.

Zagen met ingezette tanden worden weinig toegepast. Bij licht werk gewoonlijk handaanzet (bijzondere beveiligingsmaatregelen: spouwwig, kappen, enz.!); bij zwaar materiaal: mechanische aanzet of aanzet op sleden of wagens. Hooge omtreksnelheid. Luchtkoeling. Veelvuldig wordt toegepast: speciale afzuig-installatie voor het zaagsel. De c. vindt, door vrij breede zaagsnede dus grooter houtverlies, weinig toepassing in de stam-, blok- of plankzagerij, daarentegen uitgebreide toepassing bij verdere bewerking: langszagen, dwars- of kortzagen, tuimelzagen voor breede groeven, sponningzagen enz. Gewoonlijk ligt het zaagblad in een vaste bank en is verstelbaar t.o.v. het tafelblad. Voor kortzagen van rondhout worden cirkelzagen in bijzonder uitzwaaibaar, hangend gestel toegepast. *Beijnes.*

Uitzwaaibare cirkelzaag voor houtbewerking (kopzaag).

Cirkvenica, → Crikvenica.

Cirquenizza, Ital. naam van → Crikvenica.

Cirrha (ant. geogr.), havenstad van Delphi.

Cirrhose (Fransch; < Gr. kirros = bleek-geel). Laennec gaf aan een bepaalde leverziekte, waarbij dit orgaan hard van consistentie en geel van kleur wordt, den naam van c. Tegenwoordig wordt deze naam ook toegepast bij andere inwendige organen, als door overmatige vorming van bindweefsel ten koste van het parenchym verharding en meer of mindere gele verkleuring optreedt. *Henneman.*

Cirripedia, → Rankpootigen.

Cirrocumulus of schaapjeswolken, tweede soort in de fam. der hooge wolken, zijn witte vlokjes of balletjes, zonder schaduwen, in cirrusachtige laag of bank. Zij zijn in groepen, in rijen of in rimpels gerangschikt. C. bestaan gedeeltelijk uit ijsdeeltjes, gedeeltelijk uit waterdrupjes, bij vriestemperaturen. De wolkenlaag is ongeveer 150 m dik. C. drijven op een gemiddelde hoogte van 5,5 km. Lager dan 5 km worden zij → altocumulus, waarop zij gelijken. Schaapjeswolken worden soms als een teeken van onvast weer aangezien. De c. ontstaan: 1° bij veraarding van cirrus en cirrostratus; 2° door dynamische afkoeling van het bovengedeelte eener turbulente luchtlaag.

Lit.: Atlas international des nuages (Parijs 1932). *V. d. Broeck.*

Cirrostratus, derde soort in de familie der hooge wolken, is een fijne, witachtige sluier, die den omtrek van de zonne- en maneschijf niet verbergt, maar → halo's om die hemellichamen vertoont. Soms is de c. wazig en verleent een bleek voorkomen aan den hemel; soms heeft hij een vezelig weefsel van verwarde draden. Hij bestaat hoofdzakelijk uit ijskristallen. Hij is meestal doorzichtig. Voor het opgaan en na het ondergaan van de zon wordt de c. geel en rood getint. De sluier heeft groote afmetingen: ong. 2 000 km lengte, 300 km breedte en 0,2 tot 2 km dikte. Zijn benedenvlak ligt op hoogten van 5 tot 7 km. Lager dan 5 km wordt de c. een → altostratus, waarop hij veelal gelijkt. De c. verschijnt in het voorste gedeelte van de → cyclonen. Hij is dikwijls de voorbode van krachtige winden, zware bewolking en aanhoudenden neerslag. De condensatie van waterdamp, welke tot de vorming van c. leidt, wordt veroorzaakt door dynamische afkoeling van vochtige luchtmassa's, die over een opglijdingsvlak in de hooge tropospheer omhoog glijden. *V. d. Broeck.*

Lit.: Atlas international des nuages (Parijs 1932).

Cirrus of vederwolken, eerste soort in de fam. der hooge wolken, zijn afzonderlijke fijne wolken van vezelig weefsel, zonder eigen schaduwen, algemeen van witte kleur, vaak met zijdeachtigen glans. Zij komen in de vormen van draden, veeren, kluwens en vlokjes voor. Zij zijn soms in strooken of poolbanden gerangschikt. C. bestaan uit ijskristalletjes. Zij zijn meestal doorzichtig. Voor het opgaan en na het ondergaan van de zon worden zij geel, helderrood en zwart-grijs getint. C. drijven in de bovenhelft van de tropospheer: in onze streken op een gemiddelde hoogte van 7 km. Valsche c., cirrus nothus genaamd, welke van het bovengedeelte van een cumulonimbus voortkomen, drijven soms in de benedentropospheer. Bij de vorming van c. wordt waterdamp rechtstreeks tot ijskristallen verdicht. De wijze van ontstaan werd nog niet verklaard.

Lit.: L. Howard, On the modifications of clouds (Londen 1803); Atlas international des nuages (Parijs 1932). *V. d. Broeck.*

Cirsium, → Vederdistel.

Cirta, teg. Constantine, in zeer oude tijden stad en burcht van de Massyliërs in Numidië, verblijfplaats van Syphax, Massinissa en opvolgers, bereikte een hoogen bloei onder het keizerrijk, werd 310 door Maxentius verwoest, en later door Constantinus, onder den naam → Constantine, herbouwd. *E. De Waele.*

In 305 kwamen te C. een aantal bisschoppen in

synode bijeen en besloten Caecilianus van Carthago, die volgens hen ongeldig gewijd was, af te zetten. Hiermee begint het → Donatisme.

Cis, toonnaam voor c-kruis, en afkorting voor de toonsoort cis groote of kleine terts.

Cis (Lat.), aan deze zijde van; bijv. G a l l i a C i s a l p i n a, Gallië aan deze zijde van de Alpen, gerekend van Rome: de Povlakte. Tegenstelling: trans.

Cis-Alpijnsche Republiek, in 1797 door Bonaparte gesticht, omvatte Lombardije, Modena, Ferrara en de Cis-Padaansche Rep. (= Bologna met de Romagna). Hoofdstad Milaan. Zij werd het steunpunt van Frankrijks macht in Italië en wekte bij de bevolking de idee van nationale eenheid. Door Oostenrijk werd de C.-A. R. tijdens den 2en coalitie-oorlog opgeheven, maar na den slag bij Marengo door Napoleon hersteld en uitgebreid, o.a. met Novara. Om het nationaal gevoel te vleien, werd ze in 1802 herdoopt tot Ital. Rep., met Napoleon als voorzitter en Melzi tot onder-voorzitter (→ Consulta van Lyon); 1805—1814 Koninkrijk Italië onder Napoleon, met Eugène de Beauharnais als onderkoning. *V. Claassen.*

Ciseleeren heet in de edelsmeedkunst het afwerken van gegoten (ijzeren, koperen of bronzen) producten, door met stiften, messen, vijlen of beitels de groeven scherper en gladder in te werken, de overtollige deelen en oneffenheden weg te werken. Het verschilt van → graveeren en → guillocheeren. *Knipping.*

Cisiojanus, een der wijzen, waarop men in de M. E. dateerde. Men maakte daarbij gebruik van een aantal (voor iedere maand 2) Latijnsche versregels (hexameters). Ieder paar regels bevatte evenveel lettergrepen, als de maand dagen telt. De verzen zijn op zich zonder beteekenis. Zij bestaan uit brokstukken van de namen der maanden, van de voornaamste heiligendagen, die daarin vielen, en enkele willekeurige woorden of lettergrepen. Voor Januari bijv. luidden deze versregels gewoonlijk: Cisio Janus Epi sibi vindicat Oc Feli Mar An/ Prisca Fab Ag Vincen Ti Pau Po nobile lumen. Den 2en Januari gaf men aan door te noemen de 2e lettergreep van dit vers: si, den 10en door: vin, terwijl bijgevoegd werd Cisio Janus om de maand zelf aan te duiden. Op 5 November dateerde men: „in hac sillabe bre, videlicet Omne Novembre” (Omne Novembre waren de aanvangswoorden van de November-hexameters). Het gebruik dankt zijn oorsprong aan het dateeren naar feesten en heiligendagen in de middeleeuwen algemeen. De Cisiojanus hielp het geheugen daarbij. De C. komt voornamelijk voor in de Duitsche landen en in Polen van de 13e tot in de 17e eeuw. Zijn naam ontleent hij aan de aanvangswoorden van de Januari-verzen: Cisio (= Circumcisio, Besnijdenis) en Janus (= Januarius). Daar niet overal dezelfde heiligenfeesten gevierd werden, bestaan er onderscheidene lezingen van den C. Ook het geheel der 12 × 2 hexameters wordt C. genoemd.

L i t.: H. Grotefend, in Anzeiger für die Kunde deutscher Vorzeit (XVII 1870, 280 en XVIII 1871, 308); P. Leendertz Jr., De Cisiojanus, Het Boek (XIX 1930, 8); id., Een Middelnederlandsche Cisiojanus (Oud-Holland 1898, 112). *v. Campen.*

Cisium, lichte Romeinsche reiswagen met twee wielen, van voren open.

Cisjordanië (→ Cis) is in het huidige spraakgebruik Palestina ten W. van den Jordaan, in de H. Schrift dikwijls aangeduid als „land van Canaän”. Josuë verdeelde C. onder $9^1/_2$ der 12 stammen van Israël (Jos. 14—17; 18—19). Met „de overzijde van den Jordaan” (Transjordanië) bedoelt de H. Schrift soms (bijv. Jos. 5.1) het in ons spraakgebruik C. genoemde land. Voor geolog., geogr., en geschiedk. bijzonderheden, → Palestina. *Simons.*

Cisneros, 1° G a r c i a d e, Benedictijner abt en neef van kard. Ximenes; * 1455 te Torrelaguna (Madrid), † 27 Nov. 1510 te Montserrat. Hij werd monnik in 1475, en werd later van Valladolid naar Montserrat gezonden om daar de hervorming in te voeren, wat hem na veel tegenstand gelukte. Hij wist Montserrat te maken tot een brandpunt van geestelijk leven, en de pas uitgevonden boekdrukkunst was hem een welkom middel ter verspreiding van geestelijke literatuur. Van zijn reis naar Frankrijk bracht hij verschillende toonaangevende ascetische werken mee en een der eerste boeken, welke van de kloosterpers verscheen, was het bekende werk van Gerard Zerbold van Zutphen: De Spiritualibus Ascensionibus. Ongeveer tegelijkertijd verscheen een eigenhandig werk van Cisneros: Exercitatorium spirituale (1500; een Latijnsche en Spaansche uitgave van een werk in twee deelen), een compilatie uit Hendrik van Palma, Seuse, Zerbold van Zutphen, Mauburnus (Rosetum), Johannes Gerson en vele anderen. Zooals hij zelf zegt, heeft hij vooral de twee werkjes van Zerbold, nl. De Spiritualibus ascensionibus en De reformatione virium animae benut, welke hij meestal citeert uit het Rosetum van Mombaer. De invloed van het Exercitatorio van Cisneros op de Exercitia van Ignatius van Loyola, die in 1522 eenigen tijd te Montserrat vertoefde, is gedurende eeuwen het onderwerp van een heftige discussie geweest. Zonder nu direct tot een literaire afhankelijkheid te besluiten, schijnt het toch volgens de laatste onderzoekingen van Watrigant wel vast te staan, dat Ignatius zijn Exercitia geschreven heeft onder, zij het dan ook indirecten, invloed van Cisneros, maar niet minder van Zerbold van Zutphen, Mombaer en den schrijver der Navolging.

L i t.: Pierre Groult, Les Mystiques des Pays-Bas et la Littérature Espagnole du seizième siècle (Leuven 1927); H. Watrigant S.J., La genèse des Exercices de saint Ignace (Amiens 1897). *J. v. Rooij.*

2° X i m e n e s, → Ximenes de Cisneros.

Cison (K i s j ô n), Bijb. naam van een winterrivier in de vlakte van Esdraelon, aan wier moerassige oevers Sisara door Barac werd verslagen (Jud. 4 en 5) en Elias de Baalpriesters deed dooden (3 Reg. 18. 40). Thans Nahr al Mukatta (naam van onzekere beteekenis).

Cissampelos, een plantengeslacht van de familie der M e n i s p e r m a c e a e, dat in Azië, Afrika en Amerika de tropische wouden bewoont, doch zich ook goed aangepast heeft op meer open gelegen groeiplaatsen. C. pareira levert de onechte pareira brava, een Zuid-Amerikaansch geneesmiddel, o.a. tegen blaasaandoeningen. *Bouman.*

Cissarz, J o h a n V i n c e n t, Duitsch schilder, etser, boekversierder; * 1873 te Danzig. C. studeerde aan de academie in Dresden onder Pohle en Freye en was de meester-leerling van Pauwels. In 1903 bevindt hij zich bij de kunstenaarskolonie te Darmstadt en wordt in 1906 door de vereeniging van Wurttembergsche kunstvrienden naar Stuttgart geroepen, alwaar hij belast wordt met het onderricht en de opleiding in de boekbind- en versieringskunst. Zijn boekversiering vertoont een buitengewone vin-

dingrijkheid en onafhankelijkheid. Aanvankelijk was deze overdadig rijk, maar later meer sober gehouden. Hij verzorgde o.a. den: Katalog des Deutschen Buchgewerbes auf der Pariser Weltausstellung, 1900.

Lit.: Haenel, in Die Kunst (1905); Zobel, in Deutsche Kunst und Dekoration (1904—'05); Feistel-Rohmeder, in Die Kunst (1910); Schulze, Villa Frank zu Köln, in Innendekoration (1907). *Haesaert.*

Cissoïde, → Diocles.

Cissus (Gr. myth.), metgezel van Dionysus. Hij werd per ongeluk gedood en veranderd in klimop.

Cissus, een plantengeslacht van de familie der wijnstokachtigen (Vitaceae), met een 300, meest met ranken klimmende soorten in de tropische en warmere streken. Vele vertegenwoordigers toonen aanpassingen voor zeer droge gebieden, bijv. door het vleezig worden van stengels of bladeren, door wortelverdikkingen of het knopvormig vergroeien van de onderste stengeldeelen. Vaak verdorren de bladeren of ontbreken geheel, in welk geval de dikke groene stengels hun werkzaamheden overnemen. Vooral in Afrika komen zulke vormen voor, bijv. C. quadrangularis en C. cactiformis, alsook in Zuid-Amerika C. gongyloides, welke laatste als kasplant zeer in trek is, evenals C. discolor, met mooi geteekende, metaalglanzende bladeren. *Bouman.*

Cista (Lat.), cylindervormige bus, vooral uit Italische, Hellenistische en Romeinsche cultuurkringen, gewoonlijk van brons, met geribden wand of met fijn drijfwerk versierd, speciaal voor het bewaren van toiletartikelen. → Ficoronische cista.

Lit.: K. Friederichs, Kleine Kunst und Industrie im Altertum (blz. 125 vlg.).

Cistellaria, of cistellaria fabula, het tooneelstuk van het kistje (Lat. cistella = kistje). → Plautus.

Cistercien. „Van den claren ende verluchten mannen der oerden van Cistercien", naam van een Middelnederlandsche vertaling van het Exordium magnum ordinis Cisterciensis (van Conradus Everbacensis ?) uit de 12e eeuw, geschreven met het doel de Cisterciënsers te verdedigen tegen de Benedictijnen, met de levensbeschrijving van beroemde mannen der Orde, met talrijke vrome exempelen.

Lit.: C. G. N. De Vooys, Mnl. Legenden en Exempelen ([2]1926, 15-23). *V. Mierlo.*

Cisterciënsers, Orde der, afgekort O. Cist.

I. A) Geschiedenis. a) Oorsprong 1098—1134. In den loop der eeuwen waren tal van verzachtingen toegestaan op den oorspronkelijken Benedictijnerregel; een steeds in plechtigheid toenemende koordienst en talrijke toegevoegde gebeden lieten den monniken bijna geen tijd meer voor handenarbeid. Velen voelden hierdoor hun geweten bezwaard: zij hadden toch hun geloften afgelegd volgens den Regel en verlangden terug naar den oorspronkelijken eenvoud en strengheid.

Wapen der Cisterciënsers.

Dit streven vond een verwerkelijking, toen de H. Robert van Molesmes op Palmzondag (21 Maart) 1098 te → Cîteaux nabij Dijon een klooster stichtte, waar de Regel zooveel mogelijk naar de letter zou worden beleefd. Na één jaar echter werd hij weder naar Molesmes teruggeroepen; zijn prior, de H. Alberic, volgde hem op en verkreeg in 1100 van Paschalis II de goedkeuring van hun levenswijze, gebaseerd op S. Benedictus' Regel en de Instituta monachorum cisterciensium de Molismo venientium. De derde abt was de Engelschman St. Stephanus Harding († 1134), die de organisatie voltooide. Aan de federatie der kloosters, reeds door Cluny ingevoerd, werd het jaarlijksch Algemeen Kapittel toegevoegd met een geregelde visitatie. De Charta caritatis regelde dit systeem in details (1119 door Callistus II goedgekeurd), terwijl het Liber Usuum de eenheid der gebruiken verzekerde. De intrede van S. Bernardus (1112) met 30 gezellen werd het begin van een wonderlijken bloei. In 1113 had de eerste stichting plaats: La Ferté; de tweede volgde in 1114: Pontigny. Het volgende jaar zelfs twee: Clairvaux en Morimond. Bij den dood van St. Stephanus telde de Orde reeds 70 kloosters. Clairvaux alleen stichtte er 68, waarvan 65 onder Bernardus' bestuur.

b) Bloei (1134—ca. 1350). De gebruiken en Regel van Cîteaux verspreidden zich snel, deels door directe stichting, deels door affiliatie van oudere kloosters of groepen, als in 1147 de Congreg. van Savigny. Zij dienden ook als model voor militaire orden als Calatrava, Alcantara en St. Mauritius. Van veel gewicht was daarbij de persoonlijke invloed van St. Bernardus op zijn vele reizen, maar ook de eenheid der Orde, gehandhaafd door de algemeene kapittels en visitatie, trok aan. De alg. kapittels werden geregeld jaarlijks gehouden tot 1411, daarna volgden onderbrekingen. St. Norbertus bewonderde deze en volgde ze voor zijn Orde na; het IVe Concilie van Lateranen stelde ze in 1215 verplichtend voor de andere Benedictijner kloosters. De besluiten der kapittels werden tot viermaal gecodificeerd. De visitatie der dochterkloosters door de stichters zorgde ervoor, dat de genomen besluiten ook overal en stipt werden opgevolgd. Het gevolg was een uitermate vruchtbare werkzaamheid der Orde, vooral op het gebied der liefdadigheid en van den landbouw, doch ook de intellectueele werkzaamheid werd niet veronachtzaamd (vgl. Ch. de Visch, Bibliotheca Scriptorum Sacri Ordinis Cisterc.). Ook deden de Cisterciënsers hun versoberenden invloed gevoelen op bouwkunst en muziek. Groot was het aantal heiligen, door de Orde voortgebracht.

c) Verval (ca. 1350—1790). Toch begint zich in het midden der 14e eeuw een langzaam verval te openbaren ten gevolge der zelfde oorzaken, die ook de oudere Orden aantastten. Ziekten en oorlogen ontvolkten de kloosters, rijkdom sleepte verslapping der tucht en leekeninmenging mede. De nieuwe bedelorden in hun eersten ijver deden het aantal novicen verminderen. Zelfs een straffe organisatie als die van Cîteaux kon het verval niet keeren. De te groote uitbreiding der Orde had ten slotte een gebrekkige visitatie ten gevolge. Afgelegen kloosters verschenen zelden of nooit op het generaal kapittel. Maar zelfs tusschen dichtbij gelegen kloosters ontstond wrijving. Er was geen eenheid meer in den uitleg der Charta caritatis; een lang bestaan bracht gehechtheid mee aan eigen gebruiken en zelfstandigheid. Toch vond men overal en ten allen tijde ijverige monniken, die hervormde congregaties in het leven wisten te roepen in Spanje, Portugal, Italië en Frankrijk (Feuillants, 1563). Ook binnen het Ordes-

verband ontstonden nieuwe groepeeringen: de Confraternitas of Colligatio Galilaeensis van Sibculo (1418) in Holland; in Noord-Duitschland een Congregatie met hoofdzetel te Fuerstenfeld (1595). Clairvaux stichtte in 1615 de Stricte Observantie, in 1663 door De Rancé in La Trappe ingevoerd. De kloosters, die sommige strengere gebruiken, als de volledige vleeschderving, niet wenschten te aanvaarden, sloten zich aaneen tot de Gewone Observantie. Een strijd ontbrandde, welke richting den boventoon zou voeren, waarbij de Stricte Observantie zich zelfs aan de jurisdictie van Cîteaux trachtte te onttrekken. De Bul In Suprema van Alex. VII stelde in 1666 beide Observanties onder Cîteaux en beval het houden van een generaal kapittel alle drie jaren. De onderlinge twisten over jurisdictie werden echter tot in de volgende eeuw voortgezet, terwijl ook de wereldlijke geest van vrijheid in denken en leven in de kloosters binnendrong.

De Reformatie had reeds vele kloosters in Duitschland, en alle in de N. Nederlanden en Skandinavië doen verdwijnen. Op 13 Febr. 1790 werden de Fransche kloosters geseculariseerd, de Belgische een weinig later. De Duitsche kloosters werden in 1803 en 1810 opgeheven, de Portugeesche en Spaansche volgden in 1834—1835. De Poolsche hadden al vroeger een gelijk lot gedeeld bij de verdeeling van dit land tusschen Rusland en Pruisen.

d) Herstel (1790—heden). De Fransche Revolutie verraste La Trappe nog in vollen ijver; de novicenmeester Dom Augustin Lestrange slaagde er in zich in 1791 te La Val-Sainte in Zwitserland te vestigen, waar hij in 1794 abt werd. Voor den opmarsch der Fransche legers was hij verplicht met zijn communiteit een zwerftocht door Spanje, België en Piemont te ondernemen, tot hij zich in 1800 weder in Frankrijk kon vestigen, vanwaar hij in 1803 een kolonie naar Amerika uitzond. De door de Trappisten langzamerhand herstelde kloosters sloten zich tot verschillende Congregaties aaneen, welke op verlangen van Leo XIII zich in 1892 aaneensloten tot de Ordo Cisterciensium Reformatorum de la Trappa, welk laatste toevoegsel, nadat in 1898 Cîteaux voor de Orde herwonnen was, werd weggelaten.

B) Tegenwoordige staat. De Orde is in twee takken verdeeld: **a) Gewone Observantie,** onderverdeeld in Congregaties: 1° Oostenrijksche Congreg., opgericht in 1852 (H. Hart van Jesus), 8 kloosters, 308 religieuzen.

2° Hoogduitsche Congreg., opgericht 1806, 8 kl., 396 rel.

3° Italiaansche Congreg., opgericht 1820 (S. Bernard), 6 kl., 62 rel.

4° Belgische Congreg., opgericht 1836, 2 kl., 63 rel.

5° Fransche Congreg. van Senanques, opgericht 1854 (Onbevl. Ontvangenis), 3 kl., 74 rel.

6° Hongaarsche Congreg., opgericht 1923, 8 kl., 187 rel.

7° Boheemsche Congreg. (Zuiver Hart van Maria), 2 kl., 100 rel.

8° Congreg. van de Aanbidding van het H. Sacrament, opgericht 1892, 4 kl., 78 rel.

9° Poolsche Congreg., opgericht 1234, hersteld 1918 (Szczyrzyc), 1 kl., 11 rel.

10° Cisterc. van Casamari, 17e eeuw, 6 kl., 78 rel. Te zamen (volgens statistiek van 1931) 49 huizen met 1 343 monniken.

b) Strenge Observantie, gemeenlijk Trappisten genoemd. Telde in 1931: 58 huizen met 3 500 religieuzen.

De Cisterciënser Moniales (zusters) bevolken 77 kloosters, waarvan 14 direct aan de oversten der Orde zijn onderworpen, de andere aan de diocesane overheid. In het geheel tellen zij 1 624 zusters. Het eerste vrouwenklooster der Orde werd in 1125 door St. Stephanus Harding zelf te Tart gesticht.

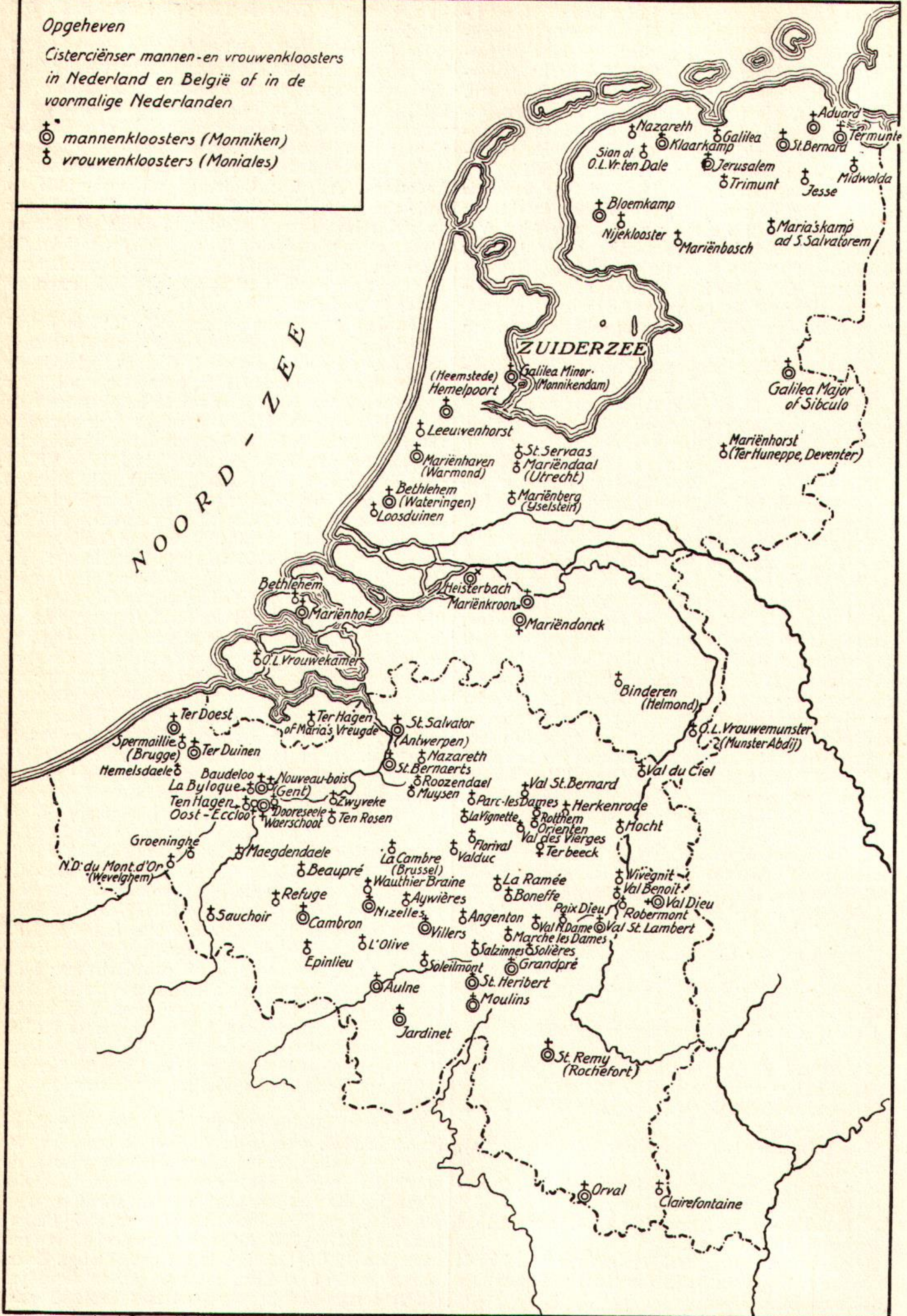
II. De geschiedenis der Orde in Noord- en Zuid-Nederland. A) Van Clairvaux uit verbreidde de Orde zich over N. en Z. Ned., waar S. Bernard haar op zijn reizen bekend maakte. Talrijke stichtingen vonden reeds plaats in de 12e eeuw, de expansiekracht bereikte haar hoogtepunt in de volgende eeuw. Daarna vindt men nog slechts 5 stichtingen in België; meerdere echter in Nederland.

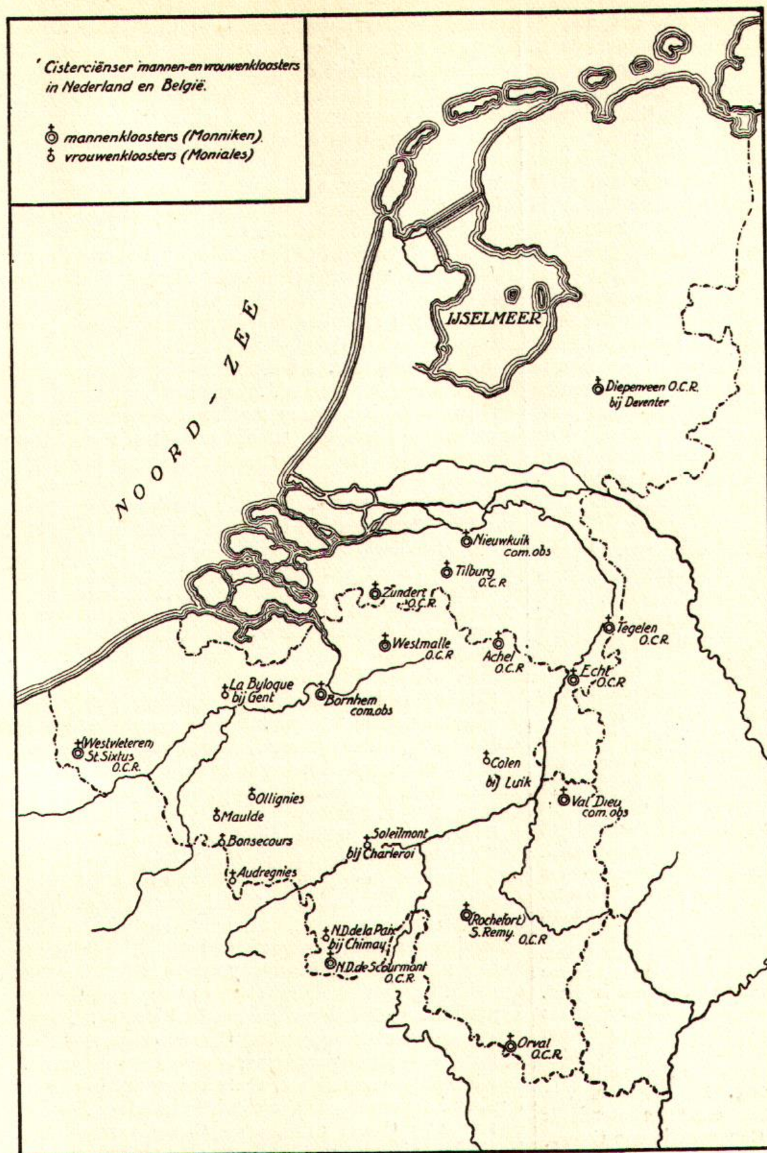
Van de 8 mannenabdijen, nog vóór 1200 in België gesticht, zijn 4 rechtstreeks dochter van Clairvaux, de andere middellijk. De eerste Cist. vestiging in de Nederlanden was Orval (1132), bevolkt van uit Trois Fontaines. Zeven jaren later volgde in Vlaanderen de affiliatie van de abdij Ter Duinen, na haar verwoesting in 1571 binnen Brugge herbouwd, thans seminarie. Brabant zag de „Grijze Monniken” in 1146 te Villers verschijnen. Het begin was moeilijk, St. Bernard zelf kwam de eerstelingen sterken. Zijn zegen bracht het klooster tot grooten bloei. Talrijk waren de heiligen, die er leefden. Na herhaaldelijk verjaagd te zijn, moesten de monniken in 1796 voorgoed hun klooster verlaten. In 1147 kwam het oude klooster Aulne, waarschijnlijk in 656 in het Luiksche gesticht, door den Cisterciënser regel tot nieuwen bloei. Ontsnapte Aulne in de 14e eeuw niet aan de algemeene verslapping, hen de hervormingsbeweging der volgende eeuw nam vat levendig deel. De 18e eeuw merkte het toppunt aan tijdelijken voorspoed en de kloostergebouwen werden in grootschen stijl hernieuwd. Helaas voor korten tijd, in 1796 werd ook Aulne's doodvonnis geteekend. De in 1148 gestichte Lieve Vrouwe-abdij van Cambron in Henegouwen was een geheel nieuwe stichting, die vooral na 1322 beroemd werd door een bedevaart van eerherstel voor de beleediging, de Lieve Vrouwe-beeltenis aangedaan door een Jood. In 1174 volgt de stichting van Ter Doest door de abdij Ter Duinen, in 1185 Val-Dieu (vanuit Eberbach), een der weinige, die na de Fransche Revolutie kon hersteld worden en Val-Saint-Lambert (1191). De Cist. zusters vonden waarschijnlijk haar eerste huis in het in 1182 opgerichte Herkenrode bij Hasselt. Ook de eerste stichting in Nederland ging uit van Clairvaux: 1165 is het geboortejaar van de abdij Klaarkamp in Friesland, die op haar beurt 15 nieuwe kloosters oprichtte: de beide Vrouwenkloosters Sion en Nazareth (1191), de mannenkloosters Bloemkamp (1191) en Aduard (1192) met hun stichtingen en in de 13e eeuw Gerkesklooster of Jerusalem met Galilea of Vrouwenklooster te Burum (Fr.).

Het groote bloeitijdperk valt in de 13e eeuw: alleen in de Z. Ned. werden in 1200—1250 reeds ca. 50 kloosters gesticht. Laten alleen de belangrijkste, de provincies rondgaande, genoemd worden, onder bijvoeging der niet zeer talrijke latere stichtingen. In Luxemburg vond men naast Orval de vr. abdij Clairefontaine (1247—1794). Beide maakten deel uit van een groep van 12 Cist. abdijen in het oude diocees Trier. Namen telde 8 abdijen, waarvan alleen Grandpré (1231) oorspronkelijk voor monniken bestemd was.

Wat niet onder Ci te vinden is, zoeke men onder K of Tsj.

Cisterciënsers

De andere waren vr. klooster , waar in verloop van tijd de tucht zoo zeer verslapte, dat het generaal kapittel van 1413 besloot de nonnen door monniken te vervangen. Henegouwen bezat 5 vr. abdijen, waarvan Soleilmont (1237) de meest bekende is. In 1797 verjaagd, kon de communiteit zich weer op een nabij gelegen kasteel vereenigen en in 1802 de abdij opnieuw betrekken. Later opende zij een pensionaat, dat echter in 1916 opgeheven werd.

Langs de Maas groepeerden zich in het Luiksche 6 vrouwenkl., hooger in Limburg nog twee. Brabant zag in de 13e eeuw 10 Cist. vr. kloosters verrijzen, waaronder La Cambre te Brussel (1201) en Aywières (1207), beroemd door S. Lutgarde. Leuven bezat 2 Cist. colleges: die van Aulne (1629) en Villers (1660). Nizelles, de eenige mannenabdij in Brabant met Villers, werd in 1441 gesticht. In kloosteraantal volgt op Brabant Oost-Vlaanderen met 11 Cist. huizen. Vele kloosters in het Land van Waes werden om de onzekere tijden binnen de wallen van Gent verplaatst, dat ten slotte 7 Cist. kloosters binnen zijn muren telde. West-Vlaanderen kon bogen op Groeninghe bij Kortrijk (1237), waar een miraculeus Lieve Vrouwebeeld werd vereerd, en Wevelghem (1214), benevens Spermaillie (1200) en Hemelsdaele (1237) binnen Brugge, alle vier vr. kloosters.

De Provincie Antwerpen telde drie oude Cisterciënser kloosters, Roozendael bij Waveren (1227), Nazareth bij Lier (1235) en het bekende mannenklooster St. Bernaerts op de Schelde (1237—1797), nu te Bornhem. De S. Salvator-abdij te Antwerpen werd in 1446 gesticht.

In Zeeland bewoonden Cisterciënser monniken de priorij Mariënhof te Zierikzee, nonnen de abdijen O.L. Vrouwekamer (Walcheren), Maria's Vreugde bij Axel, en Bethlehem (Elkerzee, Schouwen). In N. Brabant verrees in 1338 Mariënkroon, dat in 1382 overging in een mannenklooster, niet ver van daar lag een andere priorij: Mariëndonck. Nabij Helmond zag men de adellijke abdij Binderen. In Ned. Limburg bezat de Orde de Munsterabdij te Roermond (1218). In N. en Z. Holland lagen de mannenprioraten te Monnikendam, Heemstede, Warmond en Wateringen, benevens de vr. abdijen Leeuwenhorst bij Noordwijkerhout en Loosduinen. Binnen het Sticht lagen Mariënberg te IJselstein en binnen de bisschopsstad zelve de vr. abdijen Mariëndaal en St. Servaas. Met Groot-Galilea of Sibculo en Mariënhorst (Ter Huneppe, Deventer) in Overijsel zijn dit 19 kloosters, waarvan de 9 mannenkloosters afstammen van Altencamp in Rijn-Pruisen, alle gesticht na 1431. De vr. kloosters zijn van ouderen datum. In Groningen en Friesland lagen de reeds vermelde, in de 12e eeuw van Klaarkamp uitgegane kloosters, met nog eenige 13e-eeuwsche dochterhuizen.

De verdere geschiedenis der Cisterciënsers hier loopt nagenoeg parallel met die der andere landen. De ijver der 13e eeuw maakt in de volgende eeuw plaats voor een langzame verslapping, waarbij nog deze

speciale omstandigheid een rol speelt, dat met de opkomst der steden het aantal der leekebroeders daalt. Dit had een omkeer in den handenarbeid tengevolge: de landerijen werden meer en meer verpacht in plaats van eigenhandig te worden bewerkt. De Cisterciënsers beginnen nu ook de universiteiten te bezoeken, de Zned. kloosters zenden hun religieuzen vooral naar Parijs. In de 15e eeuw, waar de Nederlanden toch reeds geen slecht figuur in de Orde maken (alleen hier en in Spanje vond men nog nieuwe stichtingen), kwam ook een hervormingsbeweging op (Jardinet, Sibculo). Een gunstige omstandigheid was ook, dat bij de Cisterciënsers de → commende geen noemenswaardige toepassing vond. De godsdienstoorlogen der 17e eeuw brachten veel schade toe in Z. Ned., terwijl in het Noorden de kloosters werden uitgeroeid. De meeste Zned. kloosters herstelden zich langzaam, vele kwamen allengs weer tot grooten tijdelijken voorspoed, tot schade meest der tucht. Toch oefent langs Orval de hervorming van De Rancé ook hier haar invloed uit. De Fransche legers maakten ook in België een gewelddadig einde aan het bestaan der Orde; slechts enkele kloosters konden zich herstellen.

B) De tegenwoordige toestand der Orde. **a)** Deze is in **Nederland** als volgt: er zijn 6 mannenkloosters van de Strenge Observantie (Tilburg, Achel, Echt, Diepenveen, Tegelen en Zundert) en 2 vr. kloosters van dezelfde Observantie. Van de Gewone Observantie is slechts één klooster, nl. te Nieuwkuik.

b) In **België** telt de Orde 2 mannenkloosters van de Gewone Observantie (Bornhem, Val-Dieu), 5 van de Strenge Observantie: Westmalle, St. Sixtus te Westvleteren, Achel, Chimay, Rochefort. Bovendien een nonnenklooster van de Gewone, 2 van de Strenge Observantie, de diocesane Congreg. van de Byloque te Gent en 4 huizen van de Dames Bernardines D'Esquermes. *Lindeman.*

L i t.: L. Janauschek, Originum Cisterciensium Tomus I (Weenen 1877); U. Berlière O.S.B., L'Ordre monastique (Maredsous 1912, 227 vlg.); Heimbucher, Die Orden und Congreg. der Kath. Kirche (I, [3]1932, 330-360, met uitgebreide lit. opgave). Een goede schets van de Cist. Orde in N e d. vindt men in het anonieme werkje: De H. Bernardus en zijn Orde, vooral in Ned. (Zundert 1914); voor B e l g i ë in Dom Jos. Canivez O. Cist., L'Ordre de Cîteaux en Belgique, des Origines au XX. siècle (Forges-lez-Chimay 1926), in welke werken men ook een uitgebreidere bibliographie kan vinden.

III. Liturgie. A) Oorsprong. De stichters van Cîteaux volgden waarschijnlijk eerst grootendeels den Benedictijnschen ritus der Congregatie van Cluny, benevens den Gallo-Romeinschen Mis-ritus van Lyon. St. Bernard en zijn tijdgenooten voerden een radicale hervorming door: de ritus van Cluny was door vele toevoegsels ondragelijk lang. St. Benedictus' Regel geeft enkel voorschriften voor het Koorgebed; men trachtte tot de letter ervan terug te keeren, getuige het merkwaardige hs. 114 (82) Dijon, dat al het benoodigde: missaal, psalterium en kloostergewoonten incluis, samenvatte. Het opmerkelijkst is de verbetering van alle Bijbelteksten naar het Hebreeuwsch, door den H. Stephanus Harding met behulp van geleerde rabbijnen bewerkt!

B) Het koorgebed. Aangezien St. Benedictus ze niet voorschrijft, worden o.a. het Confiteor in Primen en Completen, en het Gloria Patri in de korte Responsoria weggelaten; om dezelfde reden zijn er nooit feesten met 3 lessen (in de Metten), doch slechts met ééne des zomers of 12 des winters. Bij Terts en Completen varieert de Hymne volgens feest of tijdeigen. In de Vespers worden door de week op feestdagen altijd (ook op Kerstmis!) de ferie-psalmen gezongen. Ieder canoniek uur heeft zijn eigen Collecte-gebed. De antiphonen worden nooit herhaald, doch slechts éénmaal gezegd ná elken psalm; in de Lauden is er slechts één antiphoon. Het Salve Regina is van oorsprong Antiphoon „ad Magnificat" en „ad Benedictus" bij de Cisterciënsen. Dagelijks wordt aan het Koorgebed het klein Officie der H. Maagd en het Doodenofficie toegevoegd. St. Bernard voerde voor den zang een nieuwe toonschaal in van slechts tien noten, volgens het woord van den psalmist „in psalterio decachordo"; volgens dit systeem werden de Gregoriaansche melodieën afgeknot.

C) De kalender. Er zijn drie klassen van groote feesten met 12 lessen, nl. „Sermones", waarop de abt een preek houdt; verder met twee (verschillende en gezongen) feestmissen, en die met ééne Mis. Lagere feesten hebben slechts een gedachtenis in Lauden en Vespers.

D) De misliturgie. De oude, merkwaardige ritus werd in 1618 door het Generaal Kapittel afgeschaft. Voor bijzonderheden, zie literatuur.

L i t.: Trilhe, art. Cîteaux (liturgie de C.), in Dict. d'Archéol. et de liturgie; Schneider, L'ancienne messe cistercienne (1929); Schneider, Bijzonderheden over de hedendaagsche Cisterciënser Liturgie, in Tijdschrift voor Liturgie (1929). *C. Coebergh.*

Cistole, → Citer.

Cistophorus (Gr., = cista-drager), oude Klein-Aziatische zilvermunt ter waarde van ong. 4 drachmen, aldus genoemd, omdat aan een zijde een → cista was afgebeeld; aan de keerzijde stond de naam van de stad, die de munt sloeg; was in gebruik vanaf kort na 200 v. Chr. *W. Vermeulen.*

L i t.: Pinder, Ueber die Cistophoren (1856).

Cistroos (C i s t u s), een plantengeslacht van de familie der z o n n e k r u i d a c h t i g e n (Cistaceae), dat met een 20-tal soorten o.a. Zuid-Europa en vooral Spanje bewoont. Het zijn 1—2 m hooge heesters, die in massa's de berghellingen bedekken en met hun rijke bloemenpracht een lust voor het oog zijn. Op de wortels leeft een woekerplant, Cytinus hypocistis, met heldere geelroode bloemen. Purper bloeiende soorten zijn o.a. Cistus crispus, Cistus villosus en Cistus purpureus, welke laatste, evenals de witte Cistus laurifolius, als tuinsierplant in cultuur is; doch in onze streken zijn zij niet winterhard. Andere soorten zijn Cistus albidus en Cistus salviaefolius. In Klein-Azië wint men nog evenals vroeger een soort hars van enkele soorten, nl. van Cistus ladaniferus, Cistus creticus en Cistus cyprius, dat gebruikt wordt voor pleisters in de heelkunde en voor reukpoeders. *Bouman.*

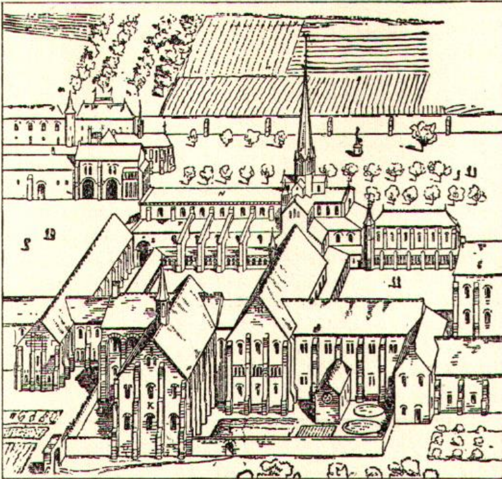
Cistus, → Cistroos.

Citaat (< Lat. citare = in beweging brengen, oproepen) beteekent, in engeren zin, het bewust aanhalen van uitspraken en uitdrukkingen van dichters, denkers, profeten, redenaars, geschiedschrijvers, mythographen, enz. → Gevleugeld woord.

Citadel, burcht in of onmiddellijk naast een vestingstad; gelegen op een punt, vanwaar men de stad en veelal mede een belangrijken toegang kon beheerschen. Reeds in de Oudheid was de c. (dikwijls de koningsburcht) het laatste verdedigingswerk bij belegeringen; bij oproeren konden van uit de c. projectielen in de stad worden geslingerd of werd op andere wijze het verzet gebroken. *H. Lohmeijer.*

Cité antique, 1 a, → Fustel de Coulanges.

Cîteaux, hoofdklooster der Cisterciënserorde, nabij Dijon gelegen (Frankrijk, dept. Côte d'Or).

Het klooster te Cîteaux, naar Viollet-le-Duc.

In 1790 werd het opgeheven, maar in 1898 door de Orde hersteld.

Orde van Cîteaux, → Cisterciënsers.

L i t.: Cath. Encyclopaedia (III 1908, 792).

C. I. T. E. J. A., Comité international technique d'experts juridiques aériens, Parijs. In 1925 opgericht; belast met het ontwerpen van internationale luchtvaartverdragen op privaatrechtelijk gebied.

Citer, met darmsnaren bespannen muziekinstrument met platte klankkast. Van de 30, soms 40 snaren zijn eenige met zilverdraad omwoeld. Op het speelblad zijn ivoren, soms houten dwarslijnen aangebracht ter oriëntatie voor de vingers. Bij het bespelen ligt de c. vóór den speler op een tafel. Het tokkelen geschiedt met een plectrum. Een middeleeuwsche vorm van de c. was de c i s t o l e, een soort hakkebord, door sommigen als de voorlooper der c. beschouwd. *H. Andriessen.*

Cithaeron (a n t. g e o g r.), grensgebergte tusschen Attica en Boeotië, aan Bacchus gewijd.

Citharephora (Gr., = citer-dragend), zilveren munt ter waarde van $^1/_2$ drachme, uitgegeven 167—43 v. Chr. door de Lycische Liga, met opdruk van een lier of citer.

Citharista (Lat.), kitharistès (Gr.), citerspeler.

Citharoedus, een bijzonder type van Oud-Grieksche dichters, die, met lange sleepende gewaden omhuld en een krans op het hoofd, hun liederen op de citer begeleidden en hun kunst terugvoerden op Orpheus en Amphion. De eerste wedstrijd voor citharoeden werd te Delphi gehouden in 558 v. Chr.; te Sparta echter werd de C. Terpander, die gold als de vader der lyriek, reeds in 676 v. Chr. bekroond. *V. Pottelbergh.*

Citium (a n t. g e o g r.), stad op Cyprus, geboorteplaats van Zeno.

Citoplate, een automatische gietmachine, welke de halfronde drukvormen voor de rotatiepersen kant en klaar levert. De citoplate heeft aan drie zijden gietketels, welke 4 500 kg metaal kunnen bevatten, met een compleet-apparaat. Aan de vierde zijde geschiedt de metaaltoevoer. In volle werking levert de citoplate drie geheel afgewerkte gegoten drukvormen per minuut. *Ronner.*

Citoyen(ne) [Fr. = burger(es)] was tijdens de Fransche Revolutie, op voorstel van de Parijsche Commune, de verplichte aanspreking in plaats van monsieur en madame. Door Napoleon afgeschaft.

Citraal is een lichtgele olieachtige vloeistof met den aangenamen reuk van citroen. Het komt in verschillende aetherische oliën voor, o.a. in sinaasappelschillenolie, citroengrasolie, citroenolie enz. en wordt daaruit ook gewonnen. C. is een onverzadigd aldehyd, formule $CH_3(CH_3)$. $C = CH.CH_2CH_2.C(CH_3) = CH.CHO$, dat gebruikt wordt bij de bereiding van essences en reukstoffen. Dient als uitgangsproduct voor de bereiding van de belangrijke reukstof jonon. *Hoogeveen.*

Citraten, zouten van citroenzuur. Verschillende worden in de geneesk. gebruikt, o.a. het zilvercitraat als wondantisepticum, het ferricitraat als tonicum, het kalium-, lithium- en magnesiumcitraat als laxans, het natriumcitraat, dat de bloedstolling tegengaat, bij bloedtransfusie.

Citrien, gele variëteit van bergkristal, dikwijls door gloeien van amethyst kunstmatig gemaakt.

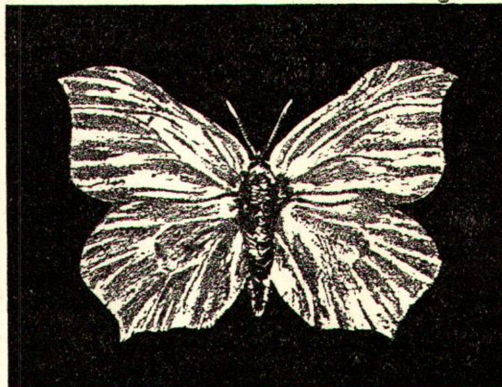
Citroen (C i t r u s l i m o n i a O.), onregelmatig gegroeide boom, bedoornd; zeer gevoelig voor koude. De bladeren zijn lichtgroen, ovaal, getand en met scherpe punt. Groote roode bloemen in de bladoksels. Vrucht is geel (→ Citrus), 5—7% citroenzuur bevattend. Cultuur stamt uit Perzië; werd in de 10e eeuw door Arabieren naar Sicilië gebracht. Geheel Europa wordt door het Middellandsche-Zeegebied van citroenen voorzien. In 1922 stonden in Italië $8^1/_2$ millioen citroenboomen die ca. 7 milliard vruchten leverden. $^1/_3$ der opbrengst wordt verwerkt tot citroenessence en calciumcitraat, $^1/_3$ wordt uitgevoerd. Ook Californië levert veel citroenen. *Menrath.*

Citroenkruid, → Citroenmelisse.

Citroenmelisse (M e l i s s a o f f i c i n a l i s), een overblijvende plant van de familie der lipbloemigen, waarvan alle deelen een sterken, aan citroenschil herinnerenden geur bezitten. Wordt in de keuken wel gebruikt en dient ter bereiding van likeur en odeur.

Citroenolie (O l e u m C i t r i), aetherische olie, door persen uit de schillen der citroenen verkregen. → Vluchtige oliën.

Citroenvlinder (R h o d o c e r a R h a m n i),

Citroenvlinder (mannetje).

Wat niet onder Ci te vinden is, zoeke men onder K of Tsj.

een dagvlinder van de grootte der koolwitjes. Het mannetje is citroengeel, het wijfje groenachtig wit, met oranje middenstip op iederen vleugel. Overwintert als vlinder in dichte bosschen, hangt o.a. aan den onderkant der bebladerde takken van de roode boschbes. De c. kan de hevigste kou verdragen, zich zelfs laten invriezen in een bak water en later weer ontdooien. Vliegt op zonnige dagen van Maart. Legt dan eitjes op de knoppen van den Vuilboom (Rhamnus). De rupsen leveren in Augustus den vlinder, die in den nazomer vliegt en daarna den winterslaap ingaat.

Komt door heel Nederland voor, waar de Vuilboom groeit; is in de duinen echter zeer zeldzaam. Het verbreidingsgebied is Europa, Noord- en Westelijk Centraal-Azië en Noord-Afrika. *Bernink.*

Citroenzuur komt voor in het sap van citroenen en alle zure bessoorten. Het wordt technisch verkregen uit citroensap, waaruit met krijt het moeilijk oplosbare calciumzout wordt neergeslagen. Door behandeling met zwavelzuur en indampen van het filtraat wordt het zuivere c. gewonnen. Men kan het ook door gisting verkrijgen (→ Citroenzuurgisting).

C. komt hoofdzakelijk van Sicilië, Napels, Messina en Jamaica en wordt gebruikt bij de bereiding van limonades, in de katoendrukkerij voor het versterken van verschillende kleuren, in de geneeskunde in → migrainine en als middel tegen scheurbuik, terwijl het ook in koortswerende medicamenten voorkomt. Het wereldverbruik bedraagt ongeveer 5 500 ton en stijgt nog steeds. Citroenzuur, formule $HOOC.CH_2.C(OH)(COOH).CH_2.COOH(+1H_2O)$, is een fraai gekristalliseerde verbinding, die gemakkelijk in water en alcohol oplost. Het verliest zijn kristalwater bij 130° en smelt bij 153° C. De zouten van citroenzuur heeten citraten. *Hoogeveen.*

Citroenzuurgisting, biologische oxydatie van suiker tot citroenzuur. De suikerhoudende cultuurvloeistof wordt in dunne lagen aan de oxydatie door schimmels, van het geslacht Penicillium en Aspergillus, onderworpen, welke de suiker na een tiental dagen in citroenzuur omzetten. De citroenzuurhoudende vloeistof wordt na verwijdering van het mycelium met krijt en kalk behandeld, met de bedoeling de onzuiverheden neer te slaan en het citroenzuur in calciumcitraat om te zetten. Na filtratie, indampen en uitkristalliseeren wordt het citraat door centrifugatie van de vloeistof gescheiden. Met zwavelzuur wordt het citroenzuur uit de oplossing van het calciumzout vrij gemaakt om verder na filtratie en concentratie langzaam te laten uitkristalliseeren.

L i t.: Bernhauer, Die Oxydativen Gärungen (Berlijn 1932). *Frateur.*

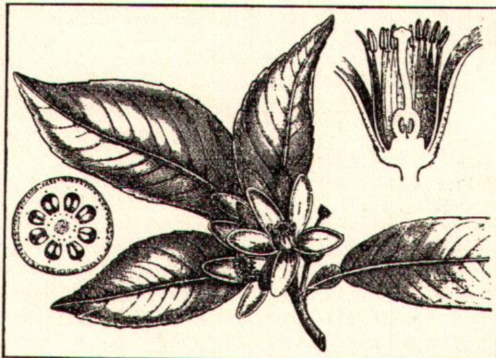
Citronelolie (O l e u m C i t r o n e l l a e), aetherische olie uit een o.a. op Java veel aangeplante grassoort (Andropogon Nardus L.), wordt gebruikt voor de bereiding van reukstoffen, ook ter verdrijving van muggen. → Vluchtige oliën.

Citrullus, een plantengeslacht van de familie der k o m k o m m e r a c h t i g e n (Cucurbitaceae), dat drie soorten telt, welke liggende, geelbloeiende kruiden zijn, met zeer diep ingesneden bladeren. Twee soorten zijn inheemsch in Z. Afrika, waarvan de voornaamste, C. naudinianus, zeer sappige, eetbare vruchten voortbrengt, zoo groot als een ganzenei en geheel bedekt met stekels. De derde soort, watermeloen (C. vulgarus), is ook uit Z. Afrika, maar is zeer waarschijnlijk ook in andere deelen van dat werelddeel thuis. De wilde, geteekende vormen zijn bitter en niet bittere vormen, die veel in de Kalahari-woestijn voorkomen, dienen den Boschjesmannen in het droge seizoen tot voedsel en drank. Van alle vormen worden de zaden geroosterd gegeten. Zonder dit voedsel zouden enorm groote gebieden aldaar slechts in den regentijd bewoonbaar zijn.

De zgn. Kaffermeloen, een afstammeling van een dezer vormen, weegt tot 25 kilo. Vroeger en ook nu worden de zoete soorten in de tropen en in Zuid-Europa en Amerika gekweekt.

In Noord-Afrika en de Aziatische woestijnen, bijv. in Zuid-Palestina aan de Doode Zee, groeit de kolokwint (C. colocynthis), met bitter vruchtvleesch. waarvan de zaden echter als voedsel gebruikt worden, De vruchten komen onder den naam Fructus colocyntidis voor de apotheek in den handel. Veel uitvoer hiervan heeft Gaza, in Palestina. *Bouman.*

Citrus, houtachtige gewassen, met aetherische oliën in de weefsels, behoorende tot de fam. der R u t a c e a e, welke 3 geslachten bevat: Poncirus, Fortunella en Citrus.

Citrus Aurantium. Bloeiende tak. Rechts: bloem in doorsnede; links: vrucht in doorsnede.

De voornaamste citrusspecies zijn: citroen (C. limonia O.); sinaasappel (C. sinensis O.); mandarijn (C. nobilis var. deliciosa S.); limmetje (C. aurantifolia S.); cedraatboom (C. medica L.); pompelmoes (C. maxima M.); grape-fruit (C. paradisi M.); bittere oranje (C. aurantium L.).

C u l t u u r. Deze is reeds zeer oud (4000 v. Chr.) en stamt uit de tropen; nu vooral in de subtropen. Gemiddelde groeitemp. bedraagt 16—20° C. Sterke regenval is niet noodig; sommige soorten (navelsinaasappel) verdragen 1 500 mm. Sterke wind is schadelijk, daarom worden vaak beschermboomen om de plantages aangebracht. Wortelstelsel eischt vruchtbaren, liefst Alluvialen grond. Citrushout is hard en geel. Bladstand $^3/_8$. De vrucht is een bes, een zgn. Hesperide. Ze bestaat, van buiten naar binnen, uit pericarp, mesocarp en endocarp. Men vermeerdert de citrusplanten door zaaien, stekken, oculatie of enting. Als onderstam kiest men sterke, tegen koude, droogte en ziekten bestendige soorten, als C. aurantium en C. trifoliata. Zaailingen brengen vaak geen goede vruchten voort. Men zaait op bedden en plant de jonge planten met flinke kluit niet te diep over op het veld. Plantwijdte bedraagt 10 tot 35 voet. Na 12—18 maanden zijn de zaailingen rijp voor veredeling. Citruscultures eischen sterke bemesting. Per vruchtdragenden boom 8—15 kg kunstmest per jaar van ongeveer de volgende samenstelling: 3 N: $5K_2O$: $1P_2O_5$.

In het 4e jaar begin der productie. De oogsttijd loopt voor de verschillende citrussoorten zeer uiteen. Men plukt de vruchten, als ze „boomrijp" zijn. Hierna laat men ze „narijpen", d.w.z. men laat de schil haar turgor verliezen, door ze 5 dagen te laten liggen. De schil is dan minder gevoelig tegen kneuzingen. Dan wikkelt men de vruchten in vloeipapier en verzendt ze in geventileerde kisten.

Ned. Oost-Indië voerde aan citrusvruchten uit:

Jaar	Java en Madoera	Buitengewesten
1931	182 ton	522 ton
1932	144 „	189 „

L i t. : ir. W. L. Utermark, De econ. beteekenis v. h. geslacht Citrus, in het bijz. voor de Ned. Overzeesche gewesten ; J. D. Oppenheim, Citrusfrüchte (beide boeken op het Kol. Inst.). *Menrath.*

Città del Vaticano, → Vaticaansche Staat.

Città Vecchia (Ital.), Slavisch: S t a r i g r a d, havenstad in Zuid-Slavië aan een diepe baai in het N.W. deel van het eiland Lesina (Hvar), ca. 5 000 inwoners.

City, centraal gelegen zakenwijk van een stad, aldus genoemd naar het prototype van deze centra: de Londensche city. In de c. vestigen zich die zaken en inrichtingen, waarvoor een centrale ligging, bij voorkeur ook in elkanders nabijheid, van belang is: banken en kantoren, de beurs, hoofdpostkantoor e.d., verder groote winkelzaken, warenhuizen enz., hotels, café's, schouwburgen, bioscooptheaters en andere openbare vermakelijkheden. De c. neemt, door haar centrale ligging, gewoonlijk de plaats in van een oude (woon)wijk, welke daardoor geheel van karakter en uiterlijk verandert (verbouwing of vervanging van woonhuizen door zakengebouwen) en dikwijls slechts gebrekkig aan de eischen van de nieuwe functie kan worden aangepast (te smalle straten voor het juist in de c. zeer intensieve verkeer). Typisch voor de c. is, dat er des daags zeer veel menschen werken, die er niet wonen; de „dagbevolking" is daardoor vaak eenige malen grooter dan de „nachtbevolking", hetgeen des ochtends en des avonds een sterk personenverkeer naar, resp. van de c. veroorzaakt. *v. Embden.*

City beduidt in den g e l d h a n d e l de Londensche geldmarkt. In het algemeen wordt c. ook gebruikt voor de oudere, vooral door handelskantoren in beslag genomen binnenstad van groote steden. → Londen; → City-vorming.

City Point, dorp in den staat Virginië (V. S. van Amer., 37° 18′ N., 77° 16′ W.). Tijdens den Burgeroorlog het hoofdkwartier van generaal Grant.

City-vorming is de kernvorming in een stad, vooral bestaande uit de gebouwen voor het zakenleven en de openbare gebouwen.

Ciuc, bekkenlandschap in het O. van Zevenburgen (Roemenië) aan den binnenrand der Karpaten en ten W. afgesloten door het Hargita-gebergte. C. wordt doorstroomd door de Aloeta en bewoond door Szekler. Het belangrijkste product is naaldhout, de voornaamste stad Mercurea Ciuc. *Hoek.*

Ciudad Bolivar, → Bolivar.

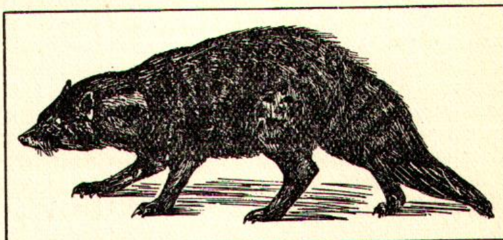
Ciudad Juarez, stad in den Mexicaanschen staat Chihuahua, aan de Rio Grande del Norte (31° 42′ N., 106° 30′ W.). Eertijds El Paso del Norte geheeten; aan de Noordgrens van Mexico. C. J. is gelegen in een vruchtbaar landbouw- en veeteeltgebied met fruitteelt en wijnbouw. Toenemende belangrijkheid voor transitohandel met de Ver. Staten. *p. Cyrillus.*

Ciudad Real, 1° Spaansche p r o v i n c i e van → Castilië; opp. 19 800 km²; ruim 500 000 inw.

2° H o o f d s t a d der gelijknamige provincie (39° 0′ N., 3° 55′ W.); ca. 19 000 inw. Markt, industrie. Van de met 130 torens bekroonde omwalling zijn nog resten over. De laat-Gotische parochiekerk (eenschepig) S. Maria del Prado, met 2 portalen dateert uit eind 15e en begin 16e eeuw. In Moorschen stijl is de poort van Toledo.

Ciudad Victoria, hoofdstad van den Mexicaanschen staat Tamaulipas (23° 41′ N., 99° 9′ W.); 17 200 inw.; centrum van suikerrietdistrict. Bisschopszetel.

Civetkatten (V i v e r r a L.) behooren tot de familie der s l u i p k a t t e n (Viverrinae). Zij hebben tamelijk hooge pooten, die een vijfteenigen

Afrikaansche civetkat.

voet met een geheel behaarde zool bezitten. Zeer kenmerkend is de sterk ontwikkelde klierzak tusschen den aars en de geslachtsdeelen. Uit deze klier komt het c i v e t, een sterk riekende geelachtige, later bruin wordende, zalfachtige stof, iets op muscus gelijkend, die vroeger als geneesmiddel, thans in de parfumerie gebruikt wordt. De c. worden vaak in kooien gehouden, om het civet af en toe te verkrijgen. De A z i a t i s c h e c i v e t k a t (V. zibetha L.) is grijs, zwartbruin gevlekt met een witte keel en haast zonder haarkuif. Zij leeft op de eilanden van Achter-Indië en voedt zich met kleine zoogdieren en vogels. De A f r i k a a n s c h e c i v e t k a t (V. civetta Schr.) onderscheidt zich van de vorige soort door een oprichtbare, over den geheelen rug loopende haarkuif en leeft in Midden-Afrika, vooral in Abessinië. De lengte van beide soorten is met den staart mee ongeveer 1 meter. De g e n e t k a t (Genetta genetta L.) komt in geheel Afrika, Spanje en Frankrijk voor. Zij heeft een lengte van 50—56 cm met een staart van 40—47 cm. In Barbarije wordt zij afgericht, als onze huiskat, om muizen en ratten te dooden. *Keer.*

Civezza, M a r c e l l i n o d a, Ital. Minderbroeder; * 1822, † 1906. Van zijn vele werken is vooral bekend zijn groote Geschiedenis der franciskaansche Missies (11 dln.). Niettegenstaande de vele fouten is het een studie van groote verdienste. Van nog meer blijvende waarde is zijn missie-bibliographisch werk: Saggio de bibliografie.... sanfrancescana (Prato 1879).

L i t. : P. Maarschalkerweerd, Marc. da C. als geschiedschr. v. d. francisc. missiën, in Collect. Franc. Neerl. (I, 377 vlg.). *v. d. Borne.*

Civic center, centrum van het publieke leven in een dorp, stad of stadswijk, gewoonlijk een plein met een of meer openbare gebouwen e.d. (kerk, raadhuis,

vereenigingsgebouw, winkels, koffiehuizen, muziektent enz.). De benaming is in gebruik gekomen door de → tuinstadbeweging: bij het ontwerpen van tuindorpen of tuinwijken bleek de wenschelijkheid deze een eigen middelpunt te geven, ten einde er een min of meer in zich zelf complete, afgeronde, organische eenheid van te maken. *v. Embden.*

Civiele lijst. 1° In N e d. de benaming voor het vaste jaarlijksche door de Grondwet aan de Koningin toegekende inkomen. Dit inkomen bedraagt sinds de grondwetsherziening van 1922: 1 200 000 gld. Daarnaast geniet de Koningin nog de inkomsten uit de → kroondomeinen, waarvan het bedrag niet openbaar is.

2° In B e l g i ë wordt de c. l. „Burgerlijke lijst" genoemd. Deze woorden hebben in het staatsrecht een dubbele beteekenis: Sensu lato wordt door „Burgerlijke lijst" verstaan het bijzonder bestuur, dat rechtspersoonlijkheid bezit en de goederen van den Koning beheert. Dit bestuur is wettelijk verantwoordelijk voor de daden van den koning als particulier; het beheert de private belangen van den Koning, zijn roerend en onroerend goed en onder meer ook de vergoeding, welke den Koning wordt toegekend uit 's Lands penningen. Deze vergoeding wordt genoemd de „Burgerlijke lijst" sensu stricto. Wanneer artikel 77 van de grondwet spreekt van de burgerlijke lijst en bepaalt, dat deze „door de wet wordt vastgesteld voor den duur van 's Konings regeering", wordt dus bedoeld de burgerlijke lijst in den engen zin. Het bedrag der burgerlijke lijst moet elk jaar in de begrooting der dotaties gebracht worden; het is een verplichtende uitgaaf, welke niet kan geschrapt worden. Buiten de burgerlijke lijst (sensu stricto) geniet de Koning ook het genot van de koninklijke paleizen, op last, voor de burgerlijke lijst (sensu lato), om deze te bemeubelen en te onderhouden. Het bedrag der civiele lijst werd bij de troonsbeklimming van Leopold III vastgesteld op 9 500 000 francs. *V. Boon.*

Civiele partij, → Beleedigde partij.

Civiel gezaghebber, → Nederlandsch-Indië (Bestuur).

Civiel-ingenieur, oorspronkelijk de benaming voor burgerlijk ingenieur in tegenstelling met militair ingenieur (officieren van de genie). Thans is in Nederland c.-i. de algemeene benaming voor waterbouwkundig ingenieur.

Civilis, → Julius Civilis.

Civilisatie, → Cultuur.

Civiltà Cattolica, veertiendaagsch tijdschrift der Italiaansche Jezuïeten, gesticht in 1850, uitgegeven te Rome door een afzonderlijken staf van redactie met eigen gebouw en drukkerij. Behandelt actueel godsdienstige kwesties volgens Katholiek beginsel en in aansluiting bij de pauselijke richtlijnen. Ook de godsdienstige wereldkroniek is belangrijk. *Gorris.*

Civinini, 1° G u e l f o, Ital. dichter van de school der Crepusculairen; * 1 Aug. 1873 te Livorno. C. doet ook aan journalisme.

W e r k e n: L'urna (1901); La ninna-nanna del piccolo Alessio (1904); I sentieri e le nuvole (1911); Viaggio iotorno alla guerra (1917); La stella confidente (1918); Odor d'erbe buone (1931); Ricordo di caravano (1932).

2° R i c c i o t t o P i e t r o, Ital. dichter en novellist; * 1864 te Pistoia.

W e r k e n: P o ë z i e: I momenti poetici (1897); La prima crisione (1899); Il riflorimento (1902). N o v e l l e n: Pente di palude (1912); Il bene perduto (1928).

Civis (Lat.), burger. Men werd Romeinsch burger door g e b o o r t e uit een huwelijk, waarin beide partijen het ius conubii bezaten (→ Conubium); óf door v e r l e e n i n g, hetzij door manumissio, vrijlating als slaaf, hetzij door civitatis donatio, naturalisatie. *Davids.*

Civis academicus (Lat.), academieburger, student aan een hoogeschool.

Civitali, M a t t e o d i G i o v a n n i, Ital. beeldhouwer en bouwmeester; * 1436 te Lucca, † 1501 aldaar. Werkte in Pisa en Genua; invloed van Donatello en zijn school (Ant. Rossellino). Geslaagde smartexpressie. Veel hem toegeschreven werken zijn van volgelingen.

V o o r n. w e r k e n: Kapel van het H. Aanschijn (Lucca, kathedraal); S. Regulus-altaar (ibid.); Maria, haar Kind voedend (Lucca, SS. Trinita); Profeet Habacuc (Genua, kathedraal); Pieta (Florence, Museo nazionale). — L i t.: Yriarte, M.C. (1886); Venturi, Storia dell'arte italiana (VI 1908, 693 vlg.; VIII 1922, 622 vlg.). *Knipping.*

Civitas, Middellatijnsche naam voor belangrijke stad.

Civitas komt in het R o m. R e c h t in meerdere beteekenissen voor: 1° staat of stad, beide opgevat als rechtspersoon; 2° ter aanduiding van de geheele rechtssfeer van het Rom. burgerrecht (→ Capitis deminutio).

Civitate (in Apulië), S l a g b ij (1053). In dezen slag werd paus Leo IX door den Noormannenkoning Humfred, met wien hij wegens Beneventum in oorlog was geraakt, overwonnen en gevangen genomen.

Cività Vecchia, in de Oudheid Centumcellae geheeten, havenstad in de Ital. provincie Rome (42° 7′ N., 11° 48′ O.). Bisschopszetel. Oorlogshaven en arsenaal. Invoerhaven voor Rome, in een ongezonde, moerassige streek. Twee pieren beschutten het bassin van ca. 90 ha oppervlakte en 6 m diepte.

C. V. is door zijn zwavelhoudende bronnen een gezochte badplaats. Drinkkuren, baden en inhalaties.

Çiwa, → Sjiwa.

Çiwaisme, → Sjiwaisme.

Cl, symbool voor het chem. element chloor.

Clabecq, → Klabbeek.

Cladel, 1° J u d i t h J e a n n e, talentvolle, doch weinig oorspronkelijke Fransche romanschrijfster, bekend om haar „Confessions d'une amante". Schreef ook voor het tooneel: o.m. „Le Volant" en „Valérie Mercier". * 1873 te Parijs.

E s s a y: La Vie de Léon Cladel (1905).

2° L é o n, Fransch romanschrijver van de naturalistische richting, met regionalistischen inslag. * 13 Maart 1835 te Montauban (Quercy), † 20 Juli 1892 te Sivry. Schildert uitstekend, maar brutaal en in hevige kleuren, het pikareske leven van zwervers uit zijn geboortestreek (vgl. Richepin), en de soms ruwe boerenlui van Le Quercy. Eigenlijk een laat-Romantieker, met socialistische neigingen. Van Baudelaire heeft hij een drang tot het uitzonderlijke geërfd. C. Lemonnier onderging zijn invloed.

W e r k e n: Romans en novellen, o.a.: Les Martyrs ridicules (1862); Le Bouscassié (1869); La fête votive de Saint Bartholomé-Porte-Glaive (1872); Les Va-Nu-Pieds (1873); L'homme de la Croix-aux-Boeufs (1878); Ompdrailles ou le Tombeau des Lutteurs (1879); Crête rouge (1880); N'a qu'un oeil (1881); Le deuxième Mystère de l'Incarnation (1883); Kerkadec, garde-barrière (1883); Urbains et Ruraux, een vervolg op Va-Nu-Pieds (1884); Gueux de Marque (1887); Juive

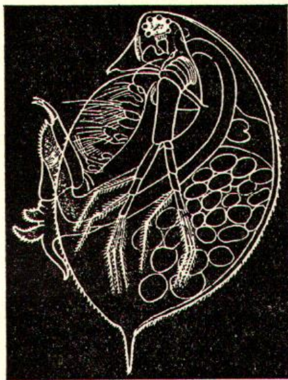
Wat niet onder Ci te vinden is, zoeke men onder K of Tsj, wat niet onder Cl te vinden is, onder K.

Errante (1897). — Lit.: J. Cladel, La Vie de Léon Cladel (1905). *Willemyns.*

Cladeus, zijrivier van den Alpheus, ten W. van de Altis van → Olympia, wier bedding zich in den loop der eeuwen eenigszins naar het O. toe verplaatst heeft.

Cladium, een plantengeslacht van de familie der Cyperaceae, cypergrassen, dat een 30-tal soorten telt, die over het grootste deel der aarde, maar vooral in Australië en in Nieuw-Zeeland inheemsch zijn. De bloemen staan in groote pluimen. Op moerassige plaatsen komt, ook in Nederland, voor C. mariscus, galigaangras, dat zeer waarschijnlijk door watervogels over de vijf werelddeelen is verspreid. *Bouman.*

Cladocera, groep van lagere kreeften. Het zijn kleine dieren, die in het zoetwater een belangrijk deel van het → plankton vormen. Zij dragen een tweekleppige schaal, waar alleen de tot roeien dienende vertakte antennen uitsteken. De oogen zijn samengesteld. De bladvormige pooten onderhouden binnen de schaal een waterstroom, waardoor de noodige zuurstof wordt toegevoerd aan de kieuwzakjes, kleine aanhangsels der pooten. De inwendige organen kan men, bijv. bij Daphnia, uitstekend onder het microscoop waarnemen, omdat het lichaam doorzichtig is. Men ziet dan het snelkloppende hart en den darm, gevuld met voedsel: kleine algen of eencellige dieren.

Daphnia pulex, door een microscoop gezien. Men lette op de inwendige organen.

De schaal laat boven den rug een holte open, waarin één voor één de eieren worden afgezet. Deze ontwikkelen zich daar tot jonge dieren, waarna zij worden vrijgelaten. Bij ongunstige omstandigheden worden „wintereieren” gevormd, die door een schaal zijn omgeven en langen tijd kunnen blijven leven ondanks droogte of koude. De bekendste soort is de watervloo of Daphnia, die veel gevangen wordt als voedsel voor aquariumdieren. De Cladocera behooren tot de lagere kreeften of Entomostraca en wel tot de orde der Branchiopoda. *M. Bruna.*

Cladonia, een korstmos van de familie der Clavoniaceeën, komt met 140 soorten over de geheele aarde voor, vooral in de toendra’s in het hooge Noorden. In onze streken komt in de zandstreken op den boschbodem → bekermos en → rendiermos voor.

Cladophora, een groenwier van de familie der Cladophoraceeën, met vertakte celreeksen. Verschillende soorten komen in zoetwater voor, o.a. C. Sauteri in klompjes van 1—30 cm doorsnede, die eerst vast zitten, maar later vrij in het water zweven. In zeewater vindt men C. rupestris, waarmede groote oppervlakken bij de waterlijn begroeid zijn, en C. lanosa, die weer kogelvormig groeit op andere wieren. *Bouman.*

Cladrastis, boomengeslacht van de familie der vlinderbloemigen. Aangeplant terwille van de bloemen.

Cladrius, → Charadrius.

Claeissens, 1° Anthuenis, Vlaamsch schilder; * 1536 te Brugge, † 1613 aldaar. Leerl. van Pieter Pourbus; vele malen deken van het Lucasgilde; maakte verdienstelijke portretten.

Lit.: Weale, in Annales de la Soc. d’Emulation enz. de la Flandre (1911); id., in Les Arts (1909).

2° Gillis, Vlaamsch schilder; † 1605 te Brugge. Werd meester te Brugge in 1566. Hofschilder van Albert en Isabella. Vnl. religieuze werken en portretten.

Lit.: Weale, in Ann. de la Soc. d’Emulation enz. de la Flandre; v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex.

3° Pieter, Vlaamsch schilder en illuminator; * 1500 te Brugge, † 1576 aldaar. Vele opdrachten van overheidswege. Talrijke werken van hem bewaard. Zijn zoon Pieter Jr., ook schilder, werd meester in 1571.

Lit.: Weale, in Ann. de la Soc. d’Emulation enz. de la Flandre; v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex.

Claerbout, Joost, dichter en tooneelschrijver uit de 17e eeuw, te Vlissingen uit Vlaamsche ouders geboren.

Claeren, Jan (ook de Clare of Clarius genoemd), Belg. theoloog en dichter; * 1547 te Tongeren, † 20 Aug. 1611 te Leuven; leeraar in het Varken te Leuven, bestuurder van het college van Standonck, later van St. Anna en later nog van den H. Geest; doctor in de theologie en kon. leeraar; de laatste, die aan de hoogeschool zijn onderwijs steunde op Petrus Lombardus. Behalve theoloog was hij ook dichter, vooral bekend door 2 Latijnsche hekeldichten op Willem van Oranje.

Lit.: Biogr. nat. Belg. *Erens.*

Claes, 1° Désiré, Vlaamsch schrijver van gedichten en bijdragen over geschiedenis en letterkunde, lid van Vlaamsche Academie; * 1836 te Neerlinter, † 1910 te Namen.

2° Ernest, Vlaamsch schrijver; * 1885 te Zichem; doctor in Germ. philologie, directeur van Beknopt Verslag in de Kamer der Volksvertegenwoordigers. Na twee bundels oorlogsvertellingen en het populair verhaal van zijn krijgsgevangenschap: Bei Uns in Deutschland, legt hij zich hoofdzakelijk toe op het uitbeelden van zijn geboortestreek (Hageland en Zuidelijke Kempen), vooral in het scheppen van volkstypen. C. is een vlot verteller en raak beschrijver, met veel geest en gemoedelijkheid; soms een vleugje goedkoop-romantisch. Niet altijd kiesch en voornaam genoeg: zijn comische zetten en humor zijn wel eens wat plat en grof. → Claes-Vetter.

Ernest Claes.

Wat niet onder Cl te vinden is, zoeke men onder K.

W e r k e n: Oorlogsnovellen (1919); Namen 1914 (1919); Bei Uns in Deutschland (1919); De Witte (1920), de dolle perten van een Zichemschen rakker (reeds gedrukt op 42 000 ex.); Sichemsche Novellen (1921); De vulgaire Geschiedenis van Charelke Dop (1924, over oorlogstoestanden en O.W.ers); De Fanfare de Sint-Jansvrienden (1924); Het Leven van Herman Coene (2 dln. 1925—'30; met mooie natuurlyriek en fijne kinderpsychologie, maar lang en overladen); Kiki (1925; de groei van een kinderziel); Wannes Raps (1926; kerstnovelle); Onze Smid (1927); De Heiligen van Sichem (1931); De Geschiedenis van Black (1932; een hondenroman); Kobeken (1933). *A. Boon.*

Claessens, 1° A d a m C a r o l u s, bisschop van Tranopolis i. p. i. en apostolisch vicaris van Batavia; * 28 Juni 1818 te Sittard, † 10 Juli 1895 te Buitenzorg. Priester gewijd in 1842, vertrok hij in 1848 met mgr. Vrancken naar Ned.-Indië en werd, na 25 jaar als pastoor van Batavia werkzaam geweest te zijn, in 1874 tot diens opvolger benoemd. Zijn bestuur kenmerkt zich door een krachtige uitbreiding van de missie, zoowel op Java als in de Buitenbezittingen (o.a. nieuwe posten te Medan, Manado, de Kei-eilanden, Timor, Borneo, enz.). In Mei 1893 werd hij op zijn verzoek eervol ontslagen. *Wessels.*

2° L a m b e r t u s A n t o o n, Vlaamsch landschapschilder en etser; * 1763 te Antwerpen. † 1834 te Rueil bij Parijs. C. is in hoofdzaak bekend om de etsen door hem gegraveerd naar beroemde meesterwerken, o.a. naar de Nachtwacht van Rembrandt (1797). Te Parijs heeft hij medegewerkt aan de groote uitgaaf van de verzameling uit het Louvre: Le musée Français; hiervoor graveerde hij o.a. etsen naar Rubens (Kruisafname), G. Dou (De Waterzuchtige vrouw). In 1830 heeft C. 15 van zijn etsen gebundeld en uitgegeven. Ook zijn bekend een groot aantal etsen naar portretten van de leden van de staten van Brabant door A. B. de Quertenmont geteekend. *Haesaert.*

L i t.: R. v. Eynden en v. d. Willigen, Gesch. d. Vaderl. schilderkunst (III 1830); Immerzeel, De levens en werken der Holl. en Vl. kunstschilders enz. (1842); R. Wiegel, Kunst Katalog (XIX, afd. 1847, a. 41, nr. 16496-16500); Portalis-Béraldi, Les graveurs du 18e siècle (1880).

3° M a r i a J o z e f D o m i n i c u s, missionaris, * 17 Febr. 1852 te Sittard, † 27 Jan. 1934 aldaar. Na zijn priesterwijding in 1876 vertrok hij als secretaris van zijn oom mgr. A. C. Claessens naar Ned.-Indië, waar hij de stichter werd van de statie van Buitenzorg en van het bekende St. Vincentiusgesticht aldaar. In 1908 naar Ned. teruggekeerd, richtte hij in samenwerking met W. H. Boogaardt in 1912 ,,de Indische Missievereeniging" op en in 1917 het tijdschrift „Onze Missiën in Oost- en West-Indië", waarin talrijke bijdragen van zijn hand verschenen. In 1926 werd hij tot protonotarius apostolicus a. i. p. verheven. *Wessels.*

4° P i e t e r, priester, baccalaureus in de godgeleerdheid, leeraar aan het seminarie te Mechelen, inspecteur van het Officieel en na 1842 van het Vrij onderwijs; * 17 Febr. 1817 te Antwerpen, † 22 Juni 1886 te Mechelen. Schreef in het Latijn, Fransch en Ned. over de meest uiteenloopende onderwerpen (oudheid, wijsb., gesch., godsd. onderwijs) en berijmde een Ned. vertaling van Racine's Esther en Athalie, waarvan fragmenten verschenen in Het Belfort (1888).

L i t.: J. Fr. Willems, in Het Belfort (Aug., Sept., Oct. en Nov. 1888); kan. J. Muyldermans, Leven en Werken der Zned. schrijvers (^{3}1907). *Godelaine.*

Claes-Vetter, S t e p h a n i e, echtgenoote van Ernest Claes, romanschrijfster; * 1885 te Zutfen. Na een bundel legenden: Vertelsels uit het Schoone Hemelrijk, en Verholen Krachten (1925), schreef zij twee sterk-gebouwde en voorname romans: Stil Leven (1926) en het vervolg daarop Miete (1932): diepe ontleding van het vrouwelijk gemoed, Katholieke levensbeschouwing in het behandelen der hedendaagsche problemen. *A. Boon.*

Claesz, 1° C o r n e l i s, uitgever van kaarten, reisverhalen e.d.; * ca. 1546 in de Z. Nederlanden, † 1609 te Amsterdam; drukte vooral reisverhalen, kaarten en werken over zeevaartkunde. O.m. gaf hij uit de groote wereldkaart van Plancius, zijn kaarten voor de vaart naar Indië en Amerika, de reisverhalen van de groote Nederlandsche zeevaarders Heemskerck en Barendsz., Houtman, Olivier van Noort e.a., die in verschillende talen verschenen; eindelijk Waghenaer's Spiegel der Zeevaerdt, door alle zeevarende volken uit dien tijd gebruikt. *v. Velthoven.*

2° J a c o b, → Jacob van Utrecht.

3° P i e t e r, stillevenschilder te Haarlem; * 1597 te Steinfurt (Westf.), † 1661. Bredius heeft hem als den maker aan het licht gebracht van de nog talrijk voorkomende met P. C. gesigneerde stillevens. Zij munten uit door eenvoud van opbouw en door voortreffelijke stofuitdrukking; zij zijn zeer verwant met die van Heda. De laatste zijn wat zilverachtiger, de zijne wat bruiner van toon. *Schretlen.*

L i t.: Bode, in Zeitschrift f. bild. Kunst (XVIII); Neue Folge (XXIII); v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex.

Claeys, 1° D é s i r é, voorlooper van het modern theater in Vlaanderen; * 31 Jan. 1876 te Brussel. Schrijver van moreelgezonde, lichtromantische thesisstukjes in beschaafde omgangstaal met provincialismen doorspekt. Plichtgebod (1912) staat boven middelmatige hoogte. Werkt sedert 1914 samen met zijn zwager H. Coopman. Hun zedencomedie Stoops fecit is een voortreffelijk speelstuk. Op gebied van taal en bouw blijkt de samenwerking gunstiger dan op zedelijk gebied.

L i t.: C. Godelaine, Modern en Modernistisch tooneel in Ned. (1926). *Godelaine.*

2° H e n d r i k, Vlaamsch redenaar en letterkundige; * 1838 te Zomergem, † 1910 als pastoor van St. Niklaas te Gent. Lid van Vlaamsche Academie. Gedichten en cantaten.

Clabornien, naam van een kalkafzetting uit het Eoceen uit de buurt van de Alabama-rivier (N. Amer.), die geologisch goed bekend is door het uitgebreide palaeontologisch onderzoek van M. Cossmann. Deze noemt 450 molluskensoorten, bijna allemaal specifiek voor dit gebied.

Claim (Eng.), het bewijs, waarmee men het recht van voorkeur (claimrecht) kan uitoefenen bij de uitgifte (emissie) van nieuwe aandeelen. Onder overlegging van één of meer claims kunnen de nieuwe aandeelen tegen een lageren koers verkregen worden dan bij vrije inschrijving. Men gebruikt hiervoor doorgaans het eerstvolgend dividendbewijs, dat dan na de uitgifte der nieuwe aandeelen waardeloos is. Wenschen houders van oude aandeelen geen gebruik te maken van hun claimrecht, dan kunnen ze dit verkoopen. Claims worden tot den dag der uitgifte tegen eensgevend geld op de beurs verhandeld. Bij de uitgifte van een obligatie-leening komt het claimrecht zelden voor. *Witsenboer.*

Claimrecht, → Claim.

Clairaut (of C l a i r a u l t), A l e x i s-C l a u d e, Fransch wiskundige en geodeet; * 7 Mei

1713 te Parijs, † 17 Mei 1765 aldaar. Schreef over verschillende wiskundige onderwerpen, over het probleem der drie lichamen en over den vorm der aarde.

Uitg.: Théorie de la figure de la Terre tirée des principes de l'Hydrostatique.

Clair-obscur, → Licht-donker.

Clair-obscur-druk heet in de graphische kunst een soort kleurendruk, waarbij men de teekening of gravure op een getinten ondergrond afdrukt. In dezen ondergrond zijn witte plaatsen opengelaten, daar waar de lichte partijen der teekening zich bevinden, om deze sterker in het oog te doen springen. Lucas Cranach zou dit procédé het eerst hebben toegepast (1507), maar als uitvinder wordt de Nederlander Joost de Negker (in Augsburg woonachtig) genoemd. De Duitscher Hans Burgkmair en de Venetiaan Ugo da Carpi zijn om hun clair-obscur-drukken vermaard. *Knipping.*

Clairon, Fransche benaming voor bugelhoorn, komt ook als orgelregister voor.

Clairvaux, dorp met ca. 700 inw. in dept. Bar-sur-Aube. (Fr.). C. is beroemd door de voormalige Cisterciënser abdij, dochterabdij van Cîteaux, in 1115 door S. Bernardus gesticht en op haar beurt moederhuis van vele kloosters in Frankrijk en andere landen. In 1790 opgeheven en sindsdien staatseigendom.

Lit.: Catholic Encyclopaedia (III 1908, 798-799).

Clais, veren Brechten sone, bewerker volgens Van Maerlant van een Willem van Oringen, waarvan een paar fragmenten, 426 vv., zijn bewaard. Een Klaes van Haarlem vergezelde in 1190 zijn graaf Willem van Holland naar het H. Land: waarschijnlijk is deze de genoemde dichter.

Clajus, Johann, ook J. Klaj, Duitsch dichter; * 1616 te Meissen, † 1656. C. werd Prot. geestelijke, leeraar te Neurenberg, later predikant te Kitzingen. Hij dichtte dramatische oratoria en kerkliederen; 1644 richtte hij samen met G. Ph. Harsdörffer te Neurenberg de Blumenhirtenorden of Pegnitzschäfer op, een genootschap voor beoefening van dichtkunst en taal.

Lit.: Fr. Albin, J. K. (1908). *De Tollenare.*

Clamatores, → Schreeuwvogels.

Clamores concomitantes (Lat., = begeleidende schreeuwen), term uit de theorie omtrent den oorsprong der taal. Een dezer theorieën is de natuurklanktheorie, die den nadruk legt op het gewild-overeenkomstige van zekere klanken met het aan te duiden voorwerp. Volgens haar is de taal ontstaan uit gevoelsklanken, die de mensch bij het zien der dingen zou hebben geuit. Deze oorspronkelijke klanken waren óf interjecties bij wijze van reflexklanken bij smart, blijdschap, verwondering, enz., óf c.c., d.w.z. schreeuwen, die bij bepaalde voorstellingen steeds aanwezig waren en daarom door het frequente gebruik vast met het bepaalde begrip en diens verwante begrippen verbonden werden. Zoo beschouwt de synergastische theorie van Noirée de oudste taalwortels als klanken, die het graven, woelen, schrabben, vlechten en binden steeds begeleidden; natuurvolkeren immers vergezellen hun arbeid steeds van rhythmische klanken.

Lit.: Jos. Schrijnen, Handleiding bij de studie der vergelijkende indogerm. taalwetenschap (²1924). *Weijnen.*

Clan, stamverband, o.a. in het oude Schotland. De C. stond daar onder een hoofdman en had bouwgrond en weiden in communaal bezit. Het hoofd van de c. had patriarchale macht over alle tot de C. behoorende families. Verder zie → Totemisme.

Clanchard, → Piano.

Clandestiene drankverkoop is de verkoop van sterke dranken zonder wettelijke vergunning. Deze geschiedt meestal in verlofzaken, waar alleen zwakalcoholische dranken mogen worden verkocht, in kleine winkeltjes en in particuliere huizen. Is zoo gevaarlijk, omdat deze verkoop buiten de contrôle der overheid valt en drinkers sterken drank kunnen koopen zonder daarvoor naar een bekendstaande inrichting te gaan. De clandestiene drankverkoop kweekt dan ook zgn. stille drinkers. Te sterke inkrimping van het aantal wettelijk toegestane vergunningen, drooglegging van centra van druk maatschappelijk verkeer en te hooge accijnzen kunnen dezen clandestienen drankverkoop in de hand werken. In nachthuizen en andere verdachte gelegenheden vindt men niet zelden clandestienen drankverkoop.

Terwisscha van Scheltinga.

Clanten, aanvoerders der → Vetkoopers.

Claparède, Eduard, professor te Genève, * 24 Maart 1873 te Genève. Stichter van het Instituut Rousseau. Uitgever van Archives de psychologie.

Werken: Psychologie de l'enfant (1909); L'Orientation professionelle (1922); Comment diagnostiguer les aptitudes (1924).

Clapeyron, Benoît Pierre Emile, Fransch natuurkundige; * 26 Jan. 1799 te Parijs, † 28 Jan. 1864 aldaar. Na in St. Petersburg overste in het corps wegenbouw te zijn geweest, werd hij in Frankrijk Ingénieur en Chef des Mines. In 1858 werd hij lid van de Parijsche academie. In zijn Mémoire sur la puissance motrice de la chaleur bracht hij de formules van Carnot in meer mathematischen vorm.

J. v. Santen.

Claque (< Fr. claquer = klappen), benaming voor een groep lieden, tegen belooning aangeworven om door applaudisseeren het schijnbare succes van een opvoering te verhoogen. De c. zou reeds tijdens het Romeinsche keizerrijk bestaan hebben en in de 18e eeuw weer tot leven zijn gewekt door de rivaliteit van de Fransche en Italiaansche opera te Parijs. In 1820 werd de c. systematisch georganiseerd door Santon in een „Assurance de succès dramatiques", welke een bepaalde hoeveelheid toejuichingen verkocht. Voor het baantje van chef de claque werd bij de Parijsche opera duizenden francs betaald. De werkzaamheden bij de c. waren verdeeld in tapageurs (lawaaimakers), bisseurs (die herhalingen moesten zien te verkrijgen), rieurs en pleureurs (die het effect op het publiek moesten verhoogen), connaisseurs (welke luide opmerkingen ten beste moesten geven), chatouilleurs (stemmingmakers) en chauffeurs (die buiten het theater, in café's enz., het publiek moesten opwarmen tot bezoek). Ook heden ten dage is vooral te Parijs de c. nog niet verdwenen. Aan de oude Fransche opera te Den Haag werd de c. vnl. uit begrafenisbedienden gerecruteerd.

v. Thienen.

Clar, lamp van, bestaat uit hollen spiegel met een electrisch lampje in het brandpunt. De werking berust op het beginsel van den evenwijdigen stralenbundel. Wordt hoofdzakelijk bij de behandeling van keel-, neus- en oorziekten gebruikt.

Clara, Heilige, * 1194 in Assisi, † 1253. (Zie plaat.) Door Franciscus van Assisi voor het ideaal van een arm leven naar Christus' voorbeeld gewonnen, legde C. in 1212 de kloostergeloften af. Eerst verbleef zij korten tijd in het Benedictinessenklooster San Paolo, daarna in het klooster Sant'Angelo in Panso, waar haar zuster Agnes zich bij haar aansloot. Zij

vond eerst volledige rust voor haar ideëel streven, toen Franciscus haar aanried te gaan wonen bij het kleine kerkje van San Damiano, dat aldus het eerste Clarissenklooster werd. Weldra kwam ook de andere zuster van C., Beatrix, en eveneens haar moeder, die intusschen weduwe was geworden. Gedurende 40 jaren leidde C. als overste daar een voorbeeldig leven van boete en van heldhaftig doorstaan lichamelijk lijden. Bij haar dood was de nieuwe Orde reeds ver buiten Italië verbreid. Haar lichaam werd eerst naar de kerk S. Giorgio, en na de heiligverklaring naar de St. Clarakerk overgebracht. Feestdag 12 Aug.

Bronnen: Vita S. Clara (uitg. door Pennacchi, Assisi 1910; de schrijver is allerwaarschijnlijkst Thomas v. Celano); de Acten v. h. Proces der Heiligverklaring [uitg. door Lazzeri, in Arch. Franc. Hist. (XIII 1920, 403 vlg.)]. — Lit.: Biographieën, o.a. van Gilliath-Smith (Londen 1914); Beaufreton (Parijs [2]1916); een Nederlandsche door Quirinus O.Cap. (1920); L. Bracaloni Storia di San Damiano in Assisi (Todi [2]1926); Callebaut, S. François et les privilèges, surtout celui de la pauvreté concédé a S. Claire par Innocent III, in Arch. Franc. Hist. (XX 1927, 182 vlg.); Gratien, Hist. de la Fondation.... de l'Ordre des Fr. Min. (Parijs 1928, 593 vlg.); O. de Pamel, in Neerl. Francisc. (IV, 205 vlg.). *v. d. Borne,*

St. Clara wordt aangeroepen bij oogziekten. Op vele plaatsen wordt zij ook als weerheilige vereerd, zoodat men haar een of andere devotie toezegt om helder weer of zonneschijn te verkrijgen; in Vlaanderen belooft men eieren om op een bepaalden dag mooi weer te bekomen. Het volk bracht den heiligennaam in verband met „klaar”, evenals de namen van de H. Lucia en de H. Catharina etymologisch in verband staan met het begrip „licht, reinheid, helderheid”.

Lit.: dr. Jos. Schrijnen, Essays en Studiën (blz. 68, 251). *Knippenberg.*

Voorstelling in de kunst: C., gekleed als Claris, heeft als attributen een ciborie; een boek, een lelie en een zwaard al of niet samen met de ciborie. Een enkele maal wordt zij afgebeeld met een abdisstaf. Ook heeft men haar uitgebeeld, knielend voor een altaar, waarop een ciborie, waarin een kindje staat. Op het titelvignet van een oude regeluitgave der Clarissen staat zij afgebeeld met den H. Franciscus, beiden met een bedelzak over den schouder. Haar leven is door de school van Giotto geschilderd in S. Chiara te Assisië.

Lit.: Ricard, Sainte Claire d'Assise (Parijs 1894). *Heijer.*

Clara. Een berijmde bewerking van het leven van St. Clara wordt toegeschreven aan Van Maerlant, doch is verloren.

Clara van het H. Sacrament of Claire d'Abra de Raconis, bekeerlinge; * 1567 te Raconis, † 17 Juni 1666 te Pointoise (bij Versailles). Aanvankelijk vurig Calviniste, bekeerde zij zich in 1599 tot het Katholicisme, trad in 1605 in bij de Ongeschoeide Carmelitessen te Pointoise en muntte daar uit door haar godsvrucht en boetedoeningen.

Clara van Montefalco, Heilige, Augustines, uitmuntend door mystieke gaven; * 1268, † 1308 te Montefalco, waar haar nog onbedorven lichaam rust. Feestdag 17 Augustus.

Clarac, Charles O. F. J. B., graaf van, Fransch archeoloog; * 1777, † 1847; leidde de opgravingen te Pompeji, conservator aan het Louvre.

Werken: o.m. Antiques du musée Royal (1820); Musée de sculpture antique et moderne (1826—'55).

Clarain, bestanddeel van steenkool, nl. sterk glanzende koollaagjes, die morphologisch onveranderde celwanden en sporen bevatten. Het aschgehalte van deze laagjes is zeer gering (1—2%).

Clare, 1° eilandje vóór de kust van het graafschap Mayo, Vrijstaat Ierland (53° 48′ N., 10° W.).

2° Graafschap in het W. van den Vrijstaat Ierland (52° 48′ N., 8° 58′ W.), gelegen tusschen den Shannon-mond en de Galway-baai. Hoofdstad Ennis aan de Clare-rivier. 3 188 km², 100 000 inwoners.

3° Een stadje aan de Clare-rivier in het graafschap Clare (Ierland, 52° 48′ N., 8° 58′ W.).

Clarenbach, Adolf, Wederdooper; * einde 15e eeuw op een hofstede bij Lennep, † 28 Sept. te Keulen. Hij trad in verschillende plaatsen op als leeraar, maar werd, toen hij in 1528 te Keulen kwam, als Wederdooper gevangen genomen en daar hij de ketterij niet wilde herroepen samen met Peter Fliesteden tot den brandstapel veroordeeld. *J. v. Rooij.*

Clarendon, koninklijk kasteel bij Salisbury (Eng.), waar de Artikelen van Clarendon werden vastgesteld. Van het kasteel is weinig meer over.

Artikelen van Clarendon. Op den rijksdag van Clarendon in 1164 vaardigde Hendrik II, die in Engeland de centralisatie der koninklijke macht, en in verband daarmede de eenheid in de rechtspraak nastreefde, 16 art. uit over de verhouding van wereldlijke en geestelijke macht. Eenzijdig werd daardoor de koninklijke macht begunstigd, terwijl aan de rechten der Kerk aanmerkelijk afbreuk werd gedaan. Thomas Becket, aartsbisschop van Canterbury, had, min of meer gedwongen, onderteekend, maar herriep, toen paus Alexander III verschillende art. verwierp. *v. d. Borne.*

Clarendon, Edward Hyde, graaf van, Engelsch staatsman en geschiedschrijver; * 1609, † 1674 te Rouaan; werd als vijand van graaf Strafford lid van het Lange Parlement, doch zwenkte naar de koningsgezinde partij en vluchtte met den lateren Karel II naar Frankrijk. Na de Restauratie werd hij, eerlijk en bekwaam, de leidende staatsman in Engeland, maar zijn kerkelijke politiek en de Engelsche nederlagen in den tweeden zeeoorlog met de Nederlandsche Republiek brachten hem ten val; hij vertrok voorgoed naar Frankrijk. Hij schreef ter verdediging van de absolutistische staatkunde de History of the rebellion and civil wars in England (3 dln. 1702—1704; nieuwe uitg. in 1888). Zijn State-papers werden uitgegeven in 1767. Zijn dochter Anna was de eerste gemalin van Jacobus II.

Lit.: Craik, Life of Edward, earl of Clarendon (2 dln. 1911). *v. Gorkom.*

Clarens, luchtkuuroord met subalpine-klimaat aan het meer van Genève (380 m), bij → Montreux.

Clarenus, → Angelus Clarenus.

Claretie, 1° Jules Arsène Arnaud, veelzijdig Fransch schrijver; * 3 Dec. 1840 te Limoges, † 1913. Vooral als memorialist en kroniekschrijver te vermelden. Zijn Vie à Paris (20 dln. 1895—1913) is een machtig fresco, waarin de meest verscheiden Parijsche kringen raak en anecdotisch worden afgebeeld. Zijn romans hebben iets van zijn rijke gaven als journalist: een oppervlakkig maar boeiend genre, dat later in den zoo gewilden → reportage-roman zal bloeien. Sinds 1880 lid van de Académie Française.

Werken: Romans, tooneel, historische werken, literaire geschriften, o.a.: Une drôlesse (1862); Piérille (1863); Les ornières de la vie (1864); Les victimes de

H. CLARA. FRESCO VAN SIMONE MARTINI. Chiesa di S. Francesco, Assisi.

Paris (1864); Les contemporains oubliés (1864); L'assassin (1866); Mademoiselle Cachemire (1867); La Vie moderne au Théâtre (1869—1875); Les Prussiens chez eux (1872); Molière (1873); Portraits contemporains (1875); Le troisième dessous (1875); L'Histoire de la Révolution de 1870—1871 (5 dln. ²1875—1876); Le train 17 (1877); Le Drapeau (1879); Monsieur le Ministre (1881); La Vie à Paris (⁷1913); Le Prince Zilah (1884); Brichanteau (1896); Brichanteau célèbre (1905); Quarante ans après 1870—1910 (1910). *Willemyns.*

2° Léon, Fransch letterkundig criticus; * 1862 te Servan, † 1924. Auteur van degelijke studies over Florian (1889) en Lesage (1894) en van een „Histoire de la Litt. Française" (6 dln.).

Werken: Lesage, Romancier (Parijs 1890); J. J. Rousseau et ses amies (1896); talrijke romans.

Claret y Clará, Antonius Maria, Zalige, stichter van de Missie-Congregatie van de Oblaten van het Onbevlekt Hart van Maria; * 24 Dec. 1807 te Sallent (prov. Barcelona), † 24 Oct. 1870 te Fontfroide (Frankrijk). Hij werd priester gewijd in 1835, werkte als missieprediker in Catalonië en op de Canarische Eilanden en stichtte in 1849 bovengenoemde Congregatie, zijn eigenlijk levenswerk. Van 1851—1857 was hij aartsbisschop van Santiago de Cuba, vervolgens biechtvader van koningin Isabella II en president van het Escorial. Na haar dood nam hij de wijk naar Frankrijk, waar hij na enkele jaren stierf. Zijn onschatbare verdiensten voor het Katholiek geloof, wetenschap en kunst in Spanje werden door de Kerk officieel erkend, toen hij 25 Febr. 1934 in de rij der zaligen werd opgenomen. Naar hem worden de leden der door C. gestichte Congregatie ook Claretijnen genoemd.

Lit.: J. Puigdesens, Espíritu del A. M. Claret Barcelona 1928). *J. v. Rooij.*

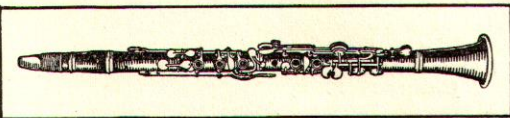
Clariet, → Enargiet.

Clarigatio (Lat.), sommatie door den → pater patratus, den opperste der Fetialen, aan een volk om genoegdoening te geven aan Romeinsche eischen op straffe van oorlogsverklaring.

Clarin, pseudoniem van Leopoldo Alas, Spaansch criticus en romanschrijver; * 1852 te Zamora, † 1901 te Oviedo. C. was professor in het Romeinsche recht aan de universiteit van Oviedo. Hij is hoofdzakelijk bekend door zijn critieken in Madrileensche bladen (1889—1892), verzameld in Solos de Clarin (1898), Folletos Literarios (1886—'99), Sermón Perdido (1885), Paliques (1893). Ook als realistisch romanschrijver is hij belangrijk. Zijn hoofdwerk La Regenta (1884) is een meedoogenlooze analyse van het valsche mysticisme, dat de hoofdpersoon van zijn werk te gronde richt.

Verdere werken: Su único hijo (1890); Cuentos morales (1896); El sombrero del Senor Cura (1901); El gallo de Socrates (1901). — Lit.: Clarin, Páginas escogidas, prólogo y comentarios de Azorin (1917). *Terlingen.*

Clarinet, houten blaasinstrument. Bij het aanblazen wordt een riet in het mondstuk gebruikt. Voorganger van de c. is de Fransche chalumeau. De Neurenberger C. Denner heeft in 1690 de eerste werkelijke c. gebouwd. Op de thans in alle orkesten voorkomende c. kunnen zeer vlugge passages worden geblazen. De omvang reikt van klein e tot c viergestreept. Om over alle chromatische tonen te kunnen beschikken, heeft de c. 18 klankgaten, waarvan er 13 kleppen hebben; sommige c. hebben 15, zelfs méér kleppen. De c. is een zgn. transponeerend instrument, d.w.z. men heeft c. in verschillende stemmingen, waarvan de Bes-clarinet en de A-clarinet in het symphonie-orkest de meest gebruikelijke zijn. In alle harmoniekapellen komt de Es-clarinet voor. De basclarinet staat in Bes en klinkt een octaaf lager dan genoteerd wordt. Minder verbreid is de alt-clarinet, die verwant is aan de bassethoorn. *H. Andriessen.*

Clarinet.

Clarino, oudere benaming voor hooge trompet, in 17e en 18e eeuw gebruikelijk De c. had een enger mondstuk dan de trompet en de omvang liep tot d drie gestreept, d.i. hooger dan de trompet De klank was scherp. De c. komt als 4-voets trompet in groote orgels voor.

Clarisse, Johannes. Ned. theoloog en taalkundige; * 1770 te Schiedam, † 1846 te Rheden. C. was 1814—1840 hoogleeraar te Leiden. Hij doceerde moraal en exegese, predikkunde en theologia naturalis, zelfs een tijdlang zoölogie en mineralogie; een polyhistor in den vollen zin des woords. Behalve een menigte godgeleerde werken gaf hij o.a. uit Maerlant's „Heimelijkheid der heimelijkheden" in 1838 (Maatschappij der Ned. letterk. Nieuwe werken IV).

Lit.: Nieuw Ned. Biogr. Wbk. (III, 227); H. de Buck, De studie van het Mnl., enz. (1930, 151 vlg.). *Offermans.*

Clarissen, de zgn. Tweede Orde, door den H. Franciscus (met de H. → Clara) gesticht. De ontwikkeling van den Orderegel, in verband met de armoedeonderhouding, is zeer ingewikkeld. Men kan onderscheiden: 1° den door Franciscus gegeven zeer korten Regel; 2° dien van Innocentius IV (1247); 3° den door Clara opgestelden Regel (1253); 4° dien van Isabella (1259—'63); 5° den Regel van Urbanus IV (1263). In de 15e eeuw werd door de H. Coleta geijverd voor den terugkeer naar de oorspronkelijke gestrengheid; sindsdien spreekt men van Clarissen-Colettienen en Clarissen-Urbanisten. In de 16e eeuw ontstonden de Clarissen-Capucinessen (in aansluiting aan de Capucijner Orde). De Orde der C. is een beschouwende Orde; hier en daar is zij ook werkzaam op het gebied van onderwijs enz. Vooral de Revolutietijd was voor de C. nadeelig; vele kloosters werden opgeheven. Thans telt de Orde ruim 12 000 leden. In Nederland hadden de C. een 20-tal kloosters; thans nog 4, nl. te Megen, Ammerzoden, Tilburg en Helmond; in België meer dan 30. Onder de heilige en zalige Clarissen zijn verschillende van koninklijke familie.

Lit.: → Clara; over de ontwikkeling v. d. Orderegel schreven Oliger e.a. (samenvatting bij Gratien); de latere geschiedenis der C. bij Holzapfel, Handb. Franziskanerorden (Freiburg 1909, 652 vlg.); speciaal voor Ned.: Sint Franciscus (XXVII 1912, 95 vlg.); D. de Kok, Bijdragen tot de Gesch. d. Ned. Klarissen en Tertiarissen vóór de Hervorming (Werken Hist. Gen., ser. 3, nr. 52, 1927). *v. d. Borne.*

Nog tijdens het leven van de H. Clara deed haar Orde in België haar intrede door Ermentrudis van Keulen, die het klooster van Brugge stichtte, dat voltooid was in 1260. Later volgden talrijke andere als Ieperen, Gent, Doornik, Brussel, Geeraardsbergen, enz. Deze volgden min of meer den regel van Urbanus IV: → Urbanisten. Na de Fransche Revolutie

Wat niet onder Cl te vinden is, zoeke men onder K.

kwamen ze niet meer op, behalve Gent, dat nog voortsukkelde tot in 1840. *Allossery.*

Clarissen-Capucinessen, → Capucinessen (1°).

Clarissen-Colettienen, Z u s t e r s, volgens de constitutiën van de H. Coleta. In Nederland een huis te Tilburg.

L i t. : Katholiek Nederland (II, 223).

In B e l g i ë stichtte de H. Coleta zelf haar eerste klooster te Gent in 1445. Daarop volgde Brugge in 1479 door een harer grootste volgelingen, Catharina de Longueville, en van beide uit kwamen er andere, o.m. te Antwerpen, Mechelen en Doornik. Na de Fransche Revolutie konden Gent en Brugge zich weder herstellen en begon een heropbloei, dank vooral aan Moeder Dominica → Berlamont. Heden zijn er Arme Claren-Colettienen te Aalst, Antwerpen, Beaumont, Boom, Brugge, Brussel, Dendermonder, Doornik, Edingen, Eekloo, Geeraardsbergen, Gent, Hasselt, Hoei, Ieperen, Kortrijk, Lambermont, Leuven, Lier, Lokeren, Malonne, Mechelen, Nieuwpoort, Oostende, Roeselare, Ronse, S. Niklaas, S. Servais (Namen), S. Truiden, Tongeren, Turnhout en Verviers. *Allossery.*

Claritus, Zalige, * te Florence, † 25 Mei 1348 aldaar. C. stamde uit het adellijk geslacht der Voglia. Hij was een apostel der Christelijke naastenliefde, stichtte een Augustinessenklooster, dat hij vooral sedert de intrede van zijn echtgenoote tot aan zijn dood met raad en daad terzijde stond (Acta SS. Mei, VI 1688, 161—166). *J. v. Rooij.*

Clark, J o h n B a t e s, Amer. economist, behoorende tot de Amerikaansch-Oostenrijksche school, bekend om zijn leer der functioneele verdeeling; * 1847. C. werd in 1877 hoogleeraar in de economie aan het Carleton College, in 1882 aan het Smith College en in 1895 aan de Columbia University. In 1911 werd hij tot directeur benoemd van de afdeeling economie en geschiedenis van de Carnegie-stichting voor internationalen vrede. In zijn leer tracht C. de fundamenteele, economische verschijnselen te ontleden, welke gelden voor alle trappen der ontwikkeling van het economisch leven ; hij gaat hierbij uit van de onderscheiding tusschen een statisch gedachte maatschappij en een dynamische maatschappij; in de eerste blijven de menschen in aantal en verspreiding gelijk, hun behoeften blijven dezelfde, de techniek verandert niet, en evenmin de organisatie der productie en de hoeveelheid van het aangewende kapitaal; het kapitaal wordt een hoeveelheid abstracte beschikkingsmacht en is belichaamd in goederen, machines, gebouwen en grond; goederen zijn hoeveelheden nuttigheden en de arbeiders hoeveelheden arbeid, welke volmaakt mobiel worden gedacht. Zulk een maatschappij bestaat echter niet, want er zijn veranderingen in haar constellatie; de statisch gevonden wetten zijn echter van kracht ook in een dynamische wereld, en daarom is deze methode van onderzoek onmisbaar en toelaatbaar. Uitgaande van het beginsel, dat alle productiefactoren hun waarde ontleenen aan de grenswaarde der eindproducten, leert C., dat de inkomens uit arbeid of bezit gelijk zullen zijn aan de waarde, welke de arbeid en het kapitaal aan het product toevoegen. Voor de ondernemers zijn kapitaal en arbeid koopwaar en daarom zijn ze aan de wetten der prijsvorming onderworpen; evenals nu de prijs van elke hoeveelheid eindgoederen bepaald wordt door den prijs der laatst beschikbare hoeveelheid, zoo wordt ook de prijs van den arbeid en het kapitaal bepaald door hun grensproductiviteit; de ondernemer zal immers met de aanwending van arbeiders en kapitaal zoover gaan, totdat aanwending van nieuwe krachten of van nieuw kapitaal geen extra winst meer geeft. Er is dus een tendenz naar gelijke belooning voor gelijken arbeid en naar gelijke rente van het kapitaal op de verschillende markten. De speciale ondernemerswinst is een overschot-inkomen, dat mogelijk is in een dynamische maatschappij, waar de ondernemer profiteert van de nog onvolmaakte doorwerking der concurrentie, maar welk overschot verdwijnt in een statische maatschappij, waar nog slechts blijft de belooning voor de leiding van den ondernemer.

W e r k e n: The philosophy of Wealth, economic principles newly formulates (1886); Capital and its earning (1887); Distributions of Wealth (1889); Essentiels of economic theory (1907). — L i t. : J. van den Tempel, Macht en economische wet (1927). *M. Verhoeven.*

Clarke, 1° H e n r i J a c q u e s G u i l l a u m e, Fransch maarschalk, hertog van Feltre; * 17 Oct. 1765 te Landrecies, † 28 Oct. 1818 te Neuville. Hij was van 1807 tot 1814 minister van Oorlog onder Napoleon. In 1816 benoemde Lodewijk XVIII hem tot maarschalk van Frankrijk.

2° I s a b e l C o n s t a n c e, Eng. schrijfster van karakterromans, wat oppervlakkig psychologisch, vaak exotisch getint. C. maakte vele reizen, o.a. op Ceylon en in Noord-Afrika.

W e r k e n: o.m. The Secret Citadel (1913); Only Anne (1914); Lamp of Destiny (1916); Lady Trent's Daughter (1920).

3° S a m u e l, Eng. wijsgeer, hofkapelaan te Londen, tegenstander van atheïsme en materialisme. * 1675, † 1729. Hij verdedigde de hoofdgedachten van den natuurlijken godsdienst als grondslagen van het Christelijk geloof.

W e r k e n: The being and attributes of God; Discourse concerning the unchangeable obligation of natural religion. — L i t. : F. Sassen, Geschiedenis der nieuwere wijsbegeerte tot Kant (1933). *F. Sassen.*

Clark-element, een element met, bij 15°, nauwkeurig bekende electromotorische kracht (I. 4328 volt), dat bij spanningsmetingen als → normaal-element dient. De — en + polen zijn resp. zink en kwik in de sulfaten van deze metalen. Het is minder in gebruik dan het Weston-element (cadmium-kwik), omdat zijn spanning afhankelijk is van de temperatuur. *De Smedt.*

Clarkia, eenjarige, voor tuinversiering veel gekweekte plant van de familie der Onagraceeën.

Clarksburg, stad in den staat W. Virginië (Ver. Staten van Amerika, 39° 16′ N., 80° 20′ W.). Ca. 29 000 inw. Gelegen in een streek, rijk aan steenkool, petroleum en brongas, en in een vruchtbaar landbouw- en weidegebied. Glasindustrie, aardewerk, schoenen, machinerieën.

Clarus (a n t. g e o g r.), plaats in Ionië, bij Colophon, met tempel en orakel van Apollo, die daarnaar ook wel Clarius werd genoemd.

Clarus, naam van twee Heiligen, **1°** van den eersten bisschop van Nantes en apostel van Bretagne, leefde in het begin der 4e eeuw. Feestdag 10 Oct. (Acta SS. Oct. V 1786, 61—66 en Oct. Auct. 233—235).

L i t. : F. M. Richard, Etude sur la légende liturg. de St. C. (Nantes 1886).

2° Van den abt van St. Marcel te Weenen; † 1 Jan. ca. 660. Zijn reliquieën gingen in den strijd tegen de Hugenoten verloren. In 1903 werd zijn vereering pauselijk goedgekeurd. Feestdag 2 Jan. C. wordt als patroon vereerd door kleermakers en naaisters.

Wat niet onder Cl te vinden is, zoeke men onder K.

Clary und Aldringen, graaf Manfred, Oostenrijksch minister-president, Oct.—Dec. 1899; * 30 Mei 1852 te Weenen, † 12 Febr. 1928 te Salzburg. C. poogde tevergeefs de Tsjechische kwestie op te lossen. Toen C. de taalordonnanties van zijn voorganger Badeni opschortte, dwong obstructie der Tsjechische afgevaardigden hem zijn ontslag te nemen. *V. Houtte.*

Clason, Isaak Gustaf, Zweedsch architect; * 1856 te Dalarne. Van 1890 tot 1904 hoogleeraar aan de technische hoogeschool van Stockholm. Bouwde o.a. in Stockholm het Noorsch Museum (1889—1907) en te Norköping het stadhuis.

Lit.: Ahlberg, Moderne schwedische Architektur (1925).

Classement (sport), tusschentijdsch opmaken van den stand van een wedstrijd (→ Puntenwedstrijd).

Classen, Johannes, rector van het gymnasium te Frankfort a. M. en Hamburg; * 1806, † 1891.

Werken: Uitg. v. Thucydides met commentaar; biographieën, o.a. van Niebuhr.

Classicum (Lat.), hoornsignaal tot het bijeenkomen van de → comitia centuriata te Rome, militair signaal voor het aantreden.

Clássicus (Lat.), **1°** Romeinsch burger, behoorende tot een der vijf vermogensklassen; **2°** Romeinsch zeesoldaat of matroos; **3°** (teg.) klassiek literator of student in de klassieke letteren.

Classicus, → Julius Classicus.

Classificatie, het onderbrengen in een klasse. Voorbeelden: **1°** C. van goederen bij het spoorwegvervoer, → Classificatie-spoorwegen.

2° Classificatie van goederen, bijv. graan, katoen. Volgens bepaalde regels worden de goederen in een kwaliteitsklasse gebracht. Dit is vanzelfsprekend alleen mogelijk, wanneer de kwaliteit tamelijk gelijkmatig is. Als voorbeeld geven wij de classificatie van graan in de Ver. St. van Amerika. Regeeringsambtenaren (graininspectors) stellen na aankomst van een partij graan bij een elevator-maatschappij, d.i. een maatschappij, welke graanpakhuizen exploiteert, de klasse of graad vast. Voor tarwe bestaan ca. 30 klassen, welke aangeduid worden met den naam van de variëteit, gevolgd door een nummer (nummer 1 geeft de beste kwaliteit aan), bijv. White Winter nr. 1, nr. 2, enz.

Partijen, door verschillende eigenaars aangebracht, worden, wanneer ze van dezelfde kwaliteit zijn, in dezelfde ruimte (bin) gestort en vermengd.

Is een aangevoerde partij van verschillende kwaliteit, dan wordt deze in den elevator eerst zoodanig vermengd, dat aan de geheele partij een der bestaande klassen (graden) toegekend kan worden. Over de opgeslagen partij wordt een certificaat afgegeven, dat het gewicht en de classificeering aangeeft. De bewaargever ontvangt een warehouse-receipt, dat recht geeft op een hoeveelheid graan, in kwantiteit en kwaliteit gelijk aan de in bewaring gegeven partij. Hierin verschilt het warehouse-receipt dus van de → ceel. *Witsenboer.*

3° C. van zeeschepen. In belang der verzekering wordt op den bouw van nieuwe schepen en op het onderhoud van bestaande toezicht gehouden door de zgn. classificatie-bureau's. In verband hiermede worden de schepen ingedeeld in klassen, al naar den bouwtrant, leeftijd en toestand van onderhoud.

Het oudste en voornaamste van deze bureau's is het Lloyd's Register of British and Foreign Shipping, te Londen, dat onder dezen naam werd opgericht in 1760, doch zijn ontstaan dankt aan een koffiehuis te Londen, genaamd Lloyd's Coffee House, waar tegen het einde van de 17e eeuw de Londensche zeeverzekeraars bijeen kwamen en waar lijsten (registers) van bestaande schepen, met de noodige aanteekeningen, werden uitgegeven. Het eenzijdige en autocratische optreden van de Londensche verzekeraars had ten gevolge, dat in 1828 door Charles Bal te Parijs het Bureau Veritas werd opgericht, dat zich op een meer internationaal standpunt stelde.

Beperkten zich deze bureau's oorspronkelijk tot het klasseeren van de schepen en het samenstellen en uitgeven van registers, in 1834 werden door Lloyd's Register de eerste voorschriften uitgegeven voor den bouw van nieuwe schepen. Behalve deze beide classificatie-bureau's werden in verschillende landen dergelijke Bureau's opgericht, waarvan de voornaamste zijn: Germanischer Lloyd te Berlijn, Norske Veritas te Oslo, Registro Italiano te Genua, Record of American and Foreign Shipping te New York. In Ned. werd in 1855 opgericht de Nederlandsche Vereeniging van Assuradeuren, welke eenzelfde doel beoogde, doch thans is opgeheven. *Bijvoet.*

Classificatie-spoorwegen, methode om een geordend en gemakkelijk hanteerbaar overzicht van het geheele wagenpark van een spoorwegmaatschappij te verkrijgen. Naar een bepaalden maatstaf brengt men groepsindeeling aan, voortgezet in onderverdeelingen, waarvan de kenmerken met bepaalde letters, cijfers resp. figuren worden aangegeven. Zoo mogelijk worden de belangrijkste van deze kenteekenen bij internationale overeenkomst vastgesteld (transitoverkeer). Resultaat is, dat door een korte letter-cijfer-figuurcombinatie ieder voertuig kan worden aangeduid naar zijn voor tractiegebruik belangrijkste hoofdkenmerken als dienstgewicht, motor- of machinevermogen, adhaesiegewicht, personencapaciteit, laadvermogen, bodemoppervlak, radstand draaistellen, lengte rijtuigtype (met of zonder doorgang, klassen, verlichting), remsysteem, enz. Hierdoor kan snel beoordeeld worden, op welke wijzen aan bepaalde eischen van het vervoer met het beschikbaar materieel op de meest economische wijze kan worden voldaan (dienstregeling, treinsamenstelling). In den eersten aanleg splitst men in het algemeen het wagenpark in twee hoofdgroepen: motorisch materieel (locomotieven, verbrandingsmotorrijtuigen, motorrijtuigen der electrische tractie) en materieel zonder eigen drijfkracht, d.i. het gesleepte materieel (motorlooze personenwagens, postrijtuigen, goederenwagens enz.). Allerlei combinaties zijn mogelijk. *Beijnes.*

Classificeeren. Bij de redactie van den systematischen catalogus eener bibliotheek of van een systematisch gerangschikte bibliographie gaat de catalogograaf of de bibliograaf uit van een „systeem”, dat hij zelf ontwerpt of al dan niet met wijzigingen overneemt. In het eerste geval zal het systeem rubrieken opleveren, welke nauw verband houden met den inhoud der bibliotheek of den aard der bibliographie. In het tweede geval is de kans groot, dat het aangenomen systeem rubrieken kent, welke niet van dienst kunnen zijn, en rubrieken mist, welke men wel zou

wenschen. Dit bezwaar wordt veelal gevoeld bij het volgen van de in Amerika zeer verspreide en ook elders veel nagevolgde „Decimal-Classification" van Melvil Dewey.

In den regel bedienen de systemen zich van letter- of cijferteekens om de rubrieken van elkander te onderscheiden. Bij systematische plaatsing van de boeken wordt de signatuur der boeken aan die rubriek-aanduidingen ontleend. Bij magazijnplaatsing is de signatuur daarvan onafhankelijk.

Classificatie van de titelbeschrijvingen der boeken vereischt kennisneming van den inhoud dier boeken en bekendheid met de wetenschappelijke sfeer van het behandelde onderwerp. Zoodat het classificeeren tot de typisch wetenschappelijke werkzaamheden van den catalogograaf of bibliograaf behoort. *Greve.*

Classifiers. Juist zooals men in het Nederlandsch vrijwel altijd spreekt van twee koppel ossen, drie stuks vee, kan ook in een groot aantal Amerikaansche, Indo-Chineesche en Austro-Aziatische talen het telwoord niet direct met het bijbehoorende zelfstandig naamwoord worden verbonden, maar dient daar tusschenin een c. te worden toegevoegd. Deze luidt telkens weer anders naar gelang den aard en vooral den uiterlijken vorm van het gestelde object, zoodat sommige geleerden hierin reeds een stuk classificatie zien van alle dingen uit de omringende wereld, die in de taal zijn uitdrukking vindt. *Wils.*

Classis (Lat.), 1° bij de Romeinen, het opgeroepen gedeelte van het volk voor den krijgsdienst: de burgers van één der vijf vermogensklassen. De cives infra classem zijn zij, wier fortuin kleiner is dan dat der vijfde klasse. Verder beteekent Classis: landmacht; meestal: vloot. *Davids.*

2° Een term, welke thans bijna uitsluitend gebruikt wordt in sommige Protestantsche kerkgenootschappen, vooral in de Nederlandsch Hervormde Kerk, ter aanduiding van een combinatie van ringen: een ring is dan weer een combinatie van gemeenten.

Uit de classis worden gevormd: a) de classicale vergadering, bestaande uit alle predikanten van de classis plus zooveel ouderlingen als er predikantsplaatsen zijn. Zij benoemen de leden van het classicaal bestuur en geven hun advies over de door de Synode toegezonden reglementswijzigingen en nieuwe bepalingen. Besturende macht hebben ze echter niet.

b) Het classicaal bestuur, een klein gesloten college, dat door de organisatie der Herv. Kerk van 1816 groote macht kreeg ten koste van de classicale vergadering. Dit bestuur heeft het toezicht over de gemeenten der classis, behandelt geschillen, tuchtzaken en kan ouderlingen en diakenen schorsen. Indirect oefent het ook invloed uit op de samenstelling van de Synode, daar de classicale besturen de Provinciale Kerkbesturen kiezen, die op hun beurt weer de Synode kiezen.

Na 1816 heeft het niet aan pogingen van orthodoxe zijde ontbroken, om aan de classicale vergaderingen haar oude macht terug te geven, en de classicale besturen, welker invloed zij geheel in strijd achten met de presbyteriale kerkorde, van hun macht te berooven. De „orthodoxen" willen, dat de classicale vergaderingen de Synode zullen kiezen. Daar van de 44 classes, waaruit de Hervormde Kerk bestaat, er 33 in meerderheid „orthodox" zijn, hopen zij door die verandering tevens een in groote meerderheid „orthodoxe" Synode te verkrijgen. Tot nu toe zijn al die pogingen gestrand op het conservatisme van de vrijzinnigen, die onder de thans vigeerende organisatie een grooten invloed uitoefenen. *Taal.*

Clastidium (teg. Casteggio of Chiateggio), oude Gallische nederzetting aan de Via Aemilia, tusschen Placentia en Dertona (Gallia Cispadana). Door Hannibal in 218 veroverd, werd het in 197 door de Romeinen teruggewonnen.

Clathrus, → Traliezwam.

Clauberg, Johann, Duitsch wijsgeer, * 1622, † 1665; studeerde te Groningen en Leiden, doceerde te Herborn en Duisburg. C. is aanhanger van Descartes en vormt een schakel in den logischen gang der ideeën tusschen hem en Spinoza. Het dualisme van geest en stof neemt hij onveranderd over. De verbinding van ziel en lichaam, die louter in hun gemeenschappelijke werkzaamheid, als van twee vrienden, bestaat, vindt geen grond in hun beider wezen, doch enkel in Gods wil. Een verschijnsel in het lichaam is voor de ziel aanleiding om een correspondeerend verschijnsel in zichzelf voort te brengen. → Occasionalisme.

Werk: Logica vetus et nova. — Lit.: H. Müller, Clauberg und seine Stellung im Cartesianismus (Jena 1891). *F. Sassen.*

Claude, Jean, Fr. Gereformeerd predikant en polemicus; * 1619 te La Sauvetat in Z. Fr., † 1687 te Den Haag. Hij was sinds 1654 te Nîmes predikant en universiteitsprofessor, maar moest naar Montauban wijken. Sedert 1666 trad hij op als predikant te Charenton bij Parijs. De opheffing van het Edict van Nantes (1685) dreef hem naar Den Haag, waar hij zijn laatste levensjaren bij zijn zoon Isaac, eveneens predikant, doorbracht. In zijn geschriften tegen de Jansenisten Nicole en Arnauld ageerde hij tegen de Mis, in een godsdienstgesprek met Bossuet (1678) viel hij het gezag der Kerk aan.

Werken: Behalve de strijdschriften tegen de drie bovengenoemde tegenstanders, schreef hij: La défense de la Réformation (4 dln. 1673); te Den Haag: Les plaintes des Protestants cruellement opprimés dans le royaume de France (Keulen 1686). — Uitg.: Oeuvres posthumes de J. C. (door zijn zoon; 5 dln. 1688). — Lit.: Abrégé de la vie de J. C. par A. B. R. D. (1687); Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme français (1886 en 1891). *Wachters.*

Claudel, Paul, Fransch dichter en tooneelschrijver; * 6 Aug. 1868 te Villeneuve-sur-Fère-en-Tardenois (Aisne). Tot het Katholicisme bekeerd in 1886. Eerst Fransch consul, daarna gezant; verbleef in China, Japan, de Vereenigde Staten, Brazilië en België. Zijn lyriek is onvergelijkelijk rijk om haar krachtige zeggingskunst, haar symbolischen invloed en haar metaphysische draagwijdte: Dantesk als ze is, gesteund op een scherpe en rauwe visie van het universum en den mensch, op een grootsche opvatting

Paul Claudel.

van het Katholieke dogma en op een vast en ruim wereldstelsel. De wereld wordt aldoor geregeld door de macht van den Schepper en is, om zoo te zeggen, doortrokken van God's aanwezigheid; in tijd en ruimte bevestigen zich de voortdurendheid en de algemeenheid van den wereldgang. Alle geslachten zijn solidair; alle handelingen en daden dragen het hunne bij tot de eindelooze harmonie.

Claudel's tooneelwerk vertoont een diepe, echter nooit abstracte symboliek: in het licht van 's schrijvers metaphysische visie zijn de verschillende personen dragers van talrijke symbolen, en blijven toch levende wezens, grooter dan in de werkelijkheid, maar menschelijk in hun hooger zijn. Daardoor zijn de drama's van Claudel van een wonderbaarlijke statigheid. Deze grootschheid vindt men zelfs in zijn komische werken terug: „de lyriek tot klucht omgefleurd". Claudel is de vinder van een nieuwen vorm: het vers, gemeten naar den menschelijken ademtocht. Zijn stijl is voortdurend in overeenstemming met zijn gedachte: intens, kleurig, rijk aan beelden en klanken. Heel zijn oeuvre is door en door godsdienstig en menschelijk.

Voorn. werken: Tête d'or (1890); La Ville (1892); La Jeune Fille Violaine (1898); Connaissance de l' Est (1900); Art Poétique (1907); Partage de Midi (1906); Cinq grandes odes (1910); L'Otage (1911); L'Annonce faite à Marie (1912); Protée (1913); Deux Poèmes d'Eté (1914); La Nuit de Noel 1914 (1915); Poèmes de Guerre (1915—1916); Chemin de la Croix (1916); Corona benignitatis anni Dei (1916); L'Ours et la Lune (1919); La Messe là-bas (1919); Le soulier de Satin (1924); Feuilles de Saints (1925); Positions et Propositions (1929); Sous le rempart d'Athènes (1929). Vertalingen uit Aeschylus, Coventry Patmore, Francis Thompson, Chesterton, enz. — Lit.: G. Duhamel, Paul Claudel (1919); J. de Tonquédec, l'Oeuvre de Paul Claudel (1917); J. Madaule, le Génie de Paul Claudel (1933). *Guiette.*

Claude Lorrain, → Lorrain.

Claudia of Clodia, dochter van Publius → Clodius, stiefdochter van Antonius, eerste gemalin van Octavianus, waarvan hij in 43 v. Chr. scheidde.

Claudia, een Christin te Rome, wier groeten door Paulus worden overgebracht aan Timotheus (2 Tim. 4. 21).

Claudia Actè, geliefde van Nero; → Acte (4°).

Claudia de Angelis, mystiek begenadigde; * 5 April 1675 te Anagni, † 29 Juni 1715 te Rome. Volgens haar levensbeschrijving had zij reeds op 4-jarigen leeftijd visioenen, werd later Derde-ordelinge van St. Dominicus naar het voorbeeld van Catharina van Siena en had gedurende 14 dagen de stigmata. De Inquisitie meende reden tot ingrijpen te hebben, maar zij werd vrijgesproken. Door de oprichting van goede scholen verwierf zij zich groote verdiensten. Het proces harer zaligverklaring is reeds ingeleid. *J. v. Rooij.*

Claudia Octavia, → Octavia.

Claudia Quinta, Romeinsche matrone. Het schip, dat in 204 v. Chr. den heiligen meteoorsteen, het symbool der Magna Mater, uit Pessinus aanvoerde en dat in den Tiber aan den grond raakte, maakte zij vlot. Zij bewees door dit godsoordeel haar kuischheid, waaraan men getwijfeld had. *Davids.*

Claudianisten, fanatieke Donatisten, stonden tegenover de meer gematigde → Rogatisten.

Claudianus, Claudius, Romeinsch dichter uit Alexandrië; * ca. 370, † ca. 404. Kwam ca. 395 na Chr. te Rome, verbleef eenigen tijd aan het keizerlijk hof te Milaan, was een gunsteling van Honorius, den eersten keizer van het West-Romeinsche rijk, en diens regent Stilicho en aldus tegenstander van Rufinus, den bestuurder van het Oosten, en diens opvolger Eutropius. Dichtte aanvankelijk in het Grieksch: Gigantomachia (Gigantenstrijd), daarna in het Latijn, o.a. over het 3e, 4e en 6e consulaat van Honorius, over het consulaat van Stilicho, bezong de overwinning van Stilicho op Alarik bij Pollentia in 402 (De bello Pollentino), vervaardigde satiren tegen Rufinus en Eutropius.

Lit.: M. Schanz, Gesch. der Röm. Litteratur (IV 2, 1920, 3-32). *W. Vermeulen.*

Claudius. Tiberius Claudius, keizer van Rome 41—54 na Chr. Zoon van Drusus en Antonia minor. * 1 Aug. 10 v. Chr. Ten gevolge van zijn beperkte krachten naar lichaam en geest was hij aanvankelijk bij de keizerlijke familie niet zeer in tel; de zonderling vond zijn troost in historisch-antiquarische studies. Ook in rechtszaken was hij ervaren. Na den dood van zijn neef Caligula, den derden keizer van Rome, werd hij tot zijn eigen groote verbazing door de praetorianen als imperator uitgeroepen. De senaat, die aan het debatteeren was over de vraag „Republiek of Monarchie", zag zich voor een fait accompli gesteld en moest hem wel als Princeps erkennen. Als regent viel Claudius nogal mee. Aan goeden wil ontbrak het hem niet. Onzelfstandig als hij was, werd hij volslagen afhankelijk van bekwame vrijgelatenen (o.a. Callistus, Narcissus en Pallas) en vrouwen. Aan de provinciën werd tijdens zijn keizerschap veel zorg besteed. Ook voor de stad Rome en Italië werd veel gedaan. *Weijermans.*

Claudius II Gothicus, Romeinsch keizer 268—270, bekwaam veldheer, verdrong den tegenkeizer → Auréolus, verjoeg de Alamannen en verdiende door zijn overwinning op de Goten bij Naissus (Nisj) den eerenaam Gothicus. * 219 of 220 in Dalmatië of Illyricum, † 270 aan de pest. *Davids.*

Claudius, Romeinsch geslacht; de andere naam: Clodius, komt veel voor in den laatsten tijd der Republiek. De bekendste Claudii zijn, behalve de elders genoemde (→ Britannicus, Clodius, Drusus, Marcellus, Nero):

1° Appius Claudius, bijgenaamd: Caecus, de blinde, wegens blindheid in zijn ouderdom, beroemd door zijn censuur in 312 v. Chr.; legde de Via → Appia aan. In 280 v. Chr. hield hij zijn veelgeprezen rede tegen Pyrrhus' vredesvoorstellen.

2° Gaius Claudius Nero, Romeinsch consul, versloeg met zijn collega Marcus Livius Salinator in 207 v. Chr. Hasdrubal, die zijn broeder Hannibal te hulp kwam, bij den Metaurus.

3° Claudius Quadrigarius, Romeinsch annalist, ca. 78 v. Chr., één van Livius' bronnen. *Davids.*

Claudius Civilis, → Julius Civilis.

Claudius Lysias, bevelhebber der Romeinsche bezetting te Jerusalem, die Paulus in den tempel deed gevangen nemen en naar Caesarea zond (Act. 21. 31—33; 23. 23—33).

Claudius, naam van twee Heiligen, **1°** van een der Vier Gekroonden (Quatuor → Coronati).

2° Van den abt van Condat (later St. Claude), † 6 Juni ca. 700. Een latere overlevering schijnt hem te vereenzelvigen met Claudius van Besançon, een bisschop, die in het begin der 6e eeuw leefde. Zijn

reliquieën werden in 1794 door revolutionnairen verbrand. Feestdag 6 Juni.

Lit.: P. Benoît, Histoire de l'abbaye de St. Claude (Montreuil 1890). *J. v. Rooij.*

Claudius van Turijn, bijbelverklaarder, bisschop van Turijn; † ca. 827. C. kwam waarsch. als leerling van → Felix van Urgel omstreeks 800 naar het Frankenrijk, stond in aanzien aan het hof van keizer Karel en van Lodewijk den Vromen wegens zijn bijbelkennis, schreef verschillende commentaren, werd door Lodewijk tot bisschop van Turijn verheven. Met goede bedoeling (vrees voor bijgeloof) ijverde hij tegen de vereering van heiligen, tegen beelden en kruisen, tegen bedevaarten naar Rome. Hij werd aangeklaagd bij het Hof in Aken en zijn geschriften werden door zijn vroegeren vriend abt Theudemir ter onderzoeking (resp. veroordeeling) opgezonden. Men liet hem echter verder ongemoeid. Bij die gelegenheid schreef hij een Apologeticum. Zijn overige werken zijn alle exegetisch. Hij steunt zeer sterk op Augustinus en wordt als de beste Augustinus-kenner van zijn tijd beschouwd.

Uitg.: Migne, Patrol. lat. (CIV; onvolledig). — Lit.: Manitius, Gesch. d. lat. Liter. des Mittelalters (I 1911, 390-396); Lex. f. Theol. u. Kirche (II 1931, 982). *Franses.*

Claudius, Matthias, Duitsch dichter van humoristische richting. * 15 Aug. 1740 te Reinfeld bij Lübeck, † 21 Jan. 1815 te Hamburg. Studeerde te Jena in de theologie en rechtswetenschappen. Redacteur van den in zijn tijd veel gelezen Wandsbecker Bote (1771—'75). De poëzie van C. is huiselijk, eenvoudig en piëtistisch-vroom, dikwijls ook vol frisschen, naïeven humor; Tollens heeft hem vertaald en nagevolgd, niet zonder huisbakkenheid.

M. Claudius.

Hoofdwerken: Asmus omnia sua secum portans od. sämtl. Werke des Wandsbecker Bothen (1775—1812). — Uitg.: Redlich ([13]1902); B. Adler (1924); H. Franck (1927). — Lit.: W. Herbst (1857); M. Schneiderreit, C., seine Weltanschauung und Lebensweisheit (1898); F Naumann, M. C. und das Volkslied (1914); W. Stammler, M. C. (1915). *Pintelon.*

Claudopus, → Schelpzwam.

Clauren, Heinrich (pseud. van Karl Heun), Duitsch schrijver van destijds veelgelezen, nochtans waardelooze ontspanningslectuur. * 1771 te Dobrilugk, † 2 Aug. 1854 te Berlijn.

Lit.: Wilhelm Hauff, Kontrovers-Predigt über H. Clauren und den Mann im Monde (1827).

Claus, Windesheimer, → Claus van Euskerken.

Claus, 1° Emile, Vlaamsch schilder; * 1849 te Vive-St. Eloy (W. Vl.), † 1924 te Astene (O. Vl). C. schilderde landschap, zeegezichten en dierenstukken. Vereenigt de kostbare eigenschappen om de dingen weder te geven zooals zij omvat zijn door den dampkring van de Nederlandsche vochtige landstreken en tevens zooals zij overgoten zijn met het licht der zon.

Werk: in het museum te Gent, te Parijs in het mus. du Luxembourg, te Brussel en te Venetië. — Lit.: Pol de Mont, Het schilderboek v. Elsevier (1901); idem, De Schilderkunst in België 1830 tot 1924. *Haesaert.*

2° Karl Friedrich Wilhelm, Duitsch zoöloog; * 2 Jan. 1835 te Kassel; † 18 Jan. 1899 te Weenen. C. studeerde in Marburg en Giessen; was van 1859—'96 achtereenvolgens hoogleeraar in Würzburg, Göttingen en Weenen. Zijn studie lag voornamelijk op het gebied der lagere dieren. Hoewel begeesterend Darwinist trad hij toch meermalen als tegenstander op van Haeckel, Nägeli en Weismann, waartegen hij voornamelijk de functioneele aanpassing verdedigde en de natuurlijke teeltkeus als regelenden factor beschouwde.

Werken: Ueber Physophora hydrostatica (Leipzig 1860); Ueber die Grenze des tierischen und pflanzlichen Lebens (Leipzig 1863); Lamarck als Begründer der Deszendenzlehre (1888); Grundzüge der Zoologie (2 dln. Marburg [4]1879—'82); Lehrbuch der Zoologie (opnieuw bewerkt door Karl Grobben, Marburg [9]1917). *Willems.*

Clausen, → Luxemburg.

Clausewitz, Karl von, Pruisisch generaal; * 1 Juni 1780 te Burg, † 16 Nov. 1831 te Breslau. Als Pruisisch officier trad hij in 1812 in Russischen dienst, ten einde niet onder Napoleon te moeten strijden. In 1815 keerde hij weder in Pruisischen dienst terug. In 1818 werd hij directeur van de Allgemeine Kriegsschule (later de Kriegsakademie, te vergelijken met de Ned. Hoogere Krijgsschool). In 1831 was hij chef van den staf van het leger, dat onder von Gneisenau in Polen stond.

Clausewitz is vooral van beteekenis als militair schrijver. Zijn bekendste boek, Vom Kriege (10 dln., uitgegeven na zijn dood), is niet geheel voleindigd, doch heeft een grooten invloed gehad op de theoretische kennis van de grondbeginselen van de kunst van oorlog voeren. In Duitschland vooral worden Clausewitz' theorieën, welke gebaseerd zijn op de Napoleontische oorlogsvoering, nog alom gehuldigd.

Verdere werken: Der Feldzug von 1796 in Italien; Der Feldzug 1815; Nachrichten über Preuszen in seiner groszen Katastrophe von 1806. — Lit.: Rothfels, Karl von Clausewitz (1920). *v. Voorst.*

Clausius, Rudolph Julius Emanuël, Duitsch natuurkundige; * 2 Jan. 1822 te Köslin (Pommeren), † 24 Aug. 1888 te Bonn. Hij was achtereenvolgens professor te Zürich, Würzburg en Bonn. Hij is de grondlegger van de mechanische warmtetheorie, welker principes hij ook op electrische verschijnselen toepaste. Door zijn werk: Ueber die Art der Bewegung, welche wir Wärme nennen, ontsloot hij ook het gebied der kinetische gastheorie.

Lit.: Riecke, R. C. (Göttingen 1889). *J. v. Santen.*

Claustrophobie (< Lat. claustrum = grendel, en Gr. phobos = vrees), een term, gebruikt in de psychiatrie, voor angst voor opsluiting. → Dwangneurose.

Claustrum, → Klooster; → Kloosterhof; → Kloostergang.

Clausula, het gewoonlijk rhythmisch gevormde slot van een zin of zindeel. Reeds in het Grieksche proza vindt men voorliefde voor rhythmischen zinbouw: Thrasymachus, Demosthenes, Isocrates, wat door de literatoren van het zgn. Asianisme zelfs aan vaste regels gebonden werd. Onder den invloed van het Hellenisme nam ook het Latijnsche proza deze c. over. In de 1e eeuw v. Chr. is de redenaar Cicero de voornaamste

vertegenwoordiger van het rhythmische proza, een richting, waartegen het zgn. Atticisme zich verzette: Brutus, Caesar, Sallustius. In de eerste eeuwen na Chr. had de overgang plaats van het rhythme volgens kwantitatief accent naar dat volgens intensiteitsaccent: voor het Grieksch Himeros (einde 4e eeuw), voor het Latijn St. Augustinus (4e—5e eeuw).
W. Vermeulen.

Clausule, 1° r e c h t s t e r m, die voor beding of stipulatie in het verbintenissenrecht gebruikt wordt.

2° In het N e d. p r o z a. J. v. Ginneken vond bij meerdere schrijvers 5 typen van „zinstaarten", elk met karakteristieken gevoelsindruk en overeenkomend met de Klassieke en laat-Lat. clausulen.

L i t. : J. v. Ginneken, De nieuwe richting in de taalwetenschap (1923). *v. d. Eerenbeemt.*

Clausuur (< Lat. clausura = slot, afsluiting). Formeel beteekent dit woord het verbod voor religieuzen om zich vrij te bewegen buiten dat gedeelte van het klooster, of vreemdelingen daarin toe te laten, dat als zoodanig moet worden aangeduid. Het p a u s e l i j k slot is voorgeschreven in alle canoniek opgerichte huizen van regulieren (d.w.z. met plechtige geloften), zoowel mannelijke als vrouwelijke; het a l g e m e e n of b i s s c h o p p e l i j k slot is verplichtend voor alle overige religieuzen. Het pauselijk slot verbiedt, behoudens uitzonderingen: het binnenlaten en binnengaan van vreemden (bij mannelijke religieuzen alleen van vrouwen, bij vrouwelijke religieuzen zoowel van mannen als vrouwen) onder straf van excommunicatie; het treden buiten het slot zonder bekomen verlof (wat voor vrouwen in gewone gevallen alleen de H. Stoel kan geven), en wel bij vrouwen onder straffe van excommunicatie. Het bisschoppelijk slot verbiedt, zonder bedreiging van straffen, het binnenlaten alleen van de andere sekse, wat de overste echter om een goede reden kan toestaan. *Beyersbergen.*

Claus van Euskerken, Windesheimer, † 1520, wiens gemeenzame, gemoedelijke en frissche collaciën, waarin de oude mystiek nog meermaals doorklinkt, tot de zusters van het Meester Geerthuis, naast die van Brinckerink mogen vermeld.

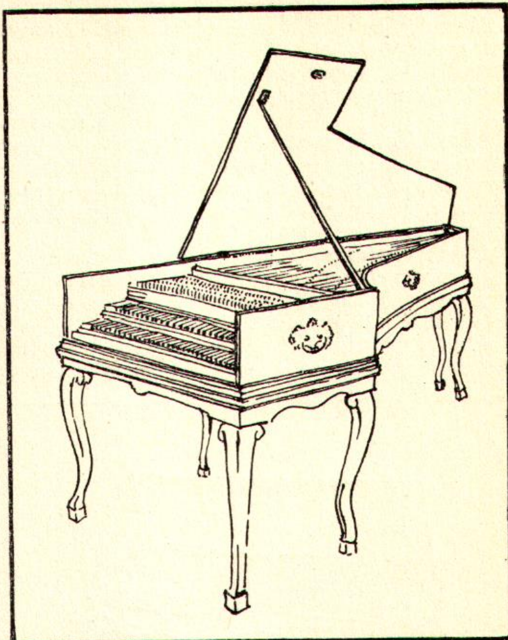
L i t. : D. A. Brinckerink in Archief voor Kerkgesch. N. S. (III 1905, blz. 225-264, 353-395).

Clavaria, → Knotszwam; → Koraalzwam.

Clavarium (Lat.), het „schoenspijkersgeld", soort van geschenk (gratificatie) aan de Romeinsche soldaten.

Clavasio, A n g e l u s a, Zalige, Minderbroeder, † 1495. → Angelica (Summa A.).

Clavecimbel, Fr. clavecin, muziekinstrument uit vroeger tijd, dat met het clavichord voorlooper was van de tegenwoordige piano. De bloeitijd van het c. lag tusschen het einde der 16e eeuw en dat der 18e eeuw, toen het door het hamerklavier langzamerhand uit de muziekpractijk werd verdrongen. Het c. was door den aard der besnaring (langere en kortere snaren) vleugelvormig en had, in tegenstelling met het clavichord, voor elken toets een snaar. Achter op de toetsen bevinden zich houten staafjes (zgn. dokken), aan welks boveneinde kleine pennetjes waren bevestigd (ravenpennen), die de snaren in trilling brachten. Een belangrijk deel der klavierliteratuur is voor het c. geschreven, o.a. de werken van Couperin, Rameau, veel van Bach, Händel en hun overige tijdgenooten. In de laatste jaren valt een hernieuwde belangstelling voor het in de 19e eeuw vrijwel vergeten instrument te constateeren. Deze belangstelling is ontstaan, eenerzijds door de vruchtdragende propaganda van figuren als Wanda Landowska e.a., anderzijds uit een sterk gevoelde behoefte oude werken uit te voeren in de uitvoeringspractijk van hun ontstaanstijd.

Clavecimbel van Joh. Heinrich Gräbner, Dresden.

W. Andriessen.

Claver, P e t r u s, Heilige, Jezuïet, Apostel der Negerslaven; * ca. 1583 te Verdu (Spanje), † 8 Sept. 1654 te Cartagena (Bolivia). Hij trad in 1602 in de Sociëteit van Jesus en werd in 1610 naar Cartagena gezonden, waar de groote slavenmarkt was van Afrikaansche negers. C. wijdde zich geheel aan hun verzorging, heeft meer dan drie honderd duizend negers gedoopt en stierf als slachtoffer bij de verpleging van besmettelijke zieken. Hij werd in 1851 door Pius IX zalig en 15 Jan. 1888 door Leo XIII heilig verklaard. *v. Hoeck.*

L i t. : G. Andreassi, Vita di S. Pietro Claver (Rome 1888); V. C., Leven van den H. Petrus Claver (1888).

Claves terminorum (Lat., = sleutels der grenzen). Om Paschen en daarmede de van Paschen afhangende veranderlijke feesten te bepalen, diende in de M. E. onder meer een rij getallen, die aangaven, hoeveel dagen de Paaschgrens (de lente-vollemaan, Luna XIV) in ieder jaar van 11 Maart verwijderd was. Deze getallen heetten claves Paschae = Paaschsleutels. De datum 11 Maart is geheel willekeurig gekozen. Vervolgens stelde men data vast, vanwaaruit men met de voor Paschen berekende claves verder tellend, de grenzen (termini) voor andere belangrijke, veranderlijke feesten vond; op den eersten Zondag na deze termini viel het bedoelde feest, evenals Paschen viel op den Zondag na de Luna XIV. Deze vaste data heetten eveneens claves, juister nog: loci of sedes clavium (= plaatsen of zetels der sleutels). De getallen, die men bij den datum moest optellen, om de grenzen van een bepaald feest te verkrijgen, werden, ter onderscheiding, claves terminorum genoemd. Uitgaande van 11 Maart als locus clavium

---

Wat niet onder Cl te vinden is, zoeke men onder K.

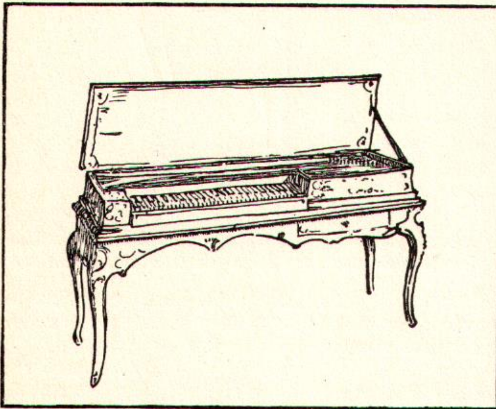
voor Paschen, was de locus bijv. voor Septuagesima 7 Januari, van Pinksteren 29 April. Men zeide: 7 Januari is de clavis Septuagesimae, enz. De claves van een jaar zijn afhankelijk van het guldengetal. In oorkonden, vooral van de 10e—12e eeuw, worden de C. t. herhaaldelijk in de dateering opgenomen.
v. Campen.

Clavi (Lat.), staande dubbele purperen streep op het oude Rom. onderkleed (tunica), breed bij de senatoren, smal bij de ridders. Later ook op de → dalmatiek bijz. als liturgisch gewaad, ten slotte eveneens op de liturgische → tunica (tunicel).

Clavicembalo, → Clavecimbel; → Piano.

Claviceps, een zakzwam van de familie der Hypocreaceae. De meest bekende soort van dit geslacht is C. purpurea, → Moederkoren.

Clavichord (Ital. clavichordio), snaarinstrument met toetsen, met het clavecimbel de voornaamste

Clavichord van Christian Gottlob Hubert, Ansbach. Stijl Louis XV.

voorlooper van onze huidige piano. Het ontstond uit het → monochord en bleef in gebruik, totdat de hamermechaniek langzamerhand den klavierbouw ging beheerschen en de oudere instrumenten, als clavecimbel en clavichord met hun verschillende nevenvormen, uit het practische muziekleven verdwenen (einde 18e eeuw). Eerst in onzen tijd heeft de behoefte aan historisch-getrouwe uitvoering van oudere muziekwerken een hernieuwde belangstelling voor deze instrumenten doen ontstaan. Het clavichord onderscheidde zich in vele opzichten van het clavecimbel. Het had, in tegenstelling daarmede, minder snaren dan toetsen. Achter op den toets bevond zich een metaalplaatje, tangent genaamd, hetwelk bij neerdrukken van den toets tegen de snaar kwam. De tangent bracht de snaar in trilling, en werkte tegelijkertijd als kam, d.w.z. verdeelde de snaar in een klinkend en een niet-klinkend gedeelte. De snaren waren alle even lang en van gelijke spanning, zij liepen evenwijdig met het toetsenbord. Het instrument was gewoonlijk zoo klein, dat het den vorm van een langwerpig kastje had, dat men voor zich op tafel plaatste. De toonomvang was verschillend, maar bedroeg hoogtens vier octaven.
W. Andriessen.

Clavicula, → Sleutelbeen.

Claviculaire ademhaling, → Ademtype.

Clavicula Salomonis is een aan koning Salomon toegeschreven „Inleiding” in de tooverkunst. Salomo(n) of Soelaiman staat nl. in de Mohammedaansche wereld bekend als iemand van groote wondermacht; hij kende vooral de taal der dieren. Het werk gaat terug op de Arabische magie en was waarschijnlijk reeds aan Rogerus Bacon (1294) bekend. Sedert 1554 staat dit boek op den Index.

Clavicytherium, → Piano.

Cláviger (Lat.), 1° de knotsdrager (< Lat. clava = knots, gero = ik draag), bijnaam van Hercules; 2° de sleuteldrager (< Lat. clavis = sleutel), bijnaam van Ianus als god der deuren. Ook op den H. Petrus van toepassing: C. aethereus (= hemelsche c.). In sommige Nederlandsche gymnasia draagt de concierge den titel cláviger.
Davids.

Clavis (Lat., = sleutel), 1° de naam, dien men oorspronkelijk aan de toetsen van het orgel gaf. Inderdaad heeft de toets overeenkomst met een sleutel: het is de sleutel, die den klank ontsluit. Uit c. ontstond het woord klavier, hetgeen dus toetseninstrument beteekent.

2° Een speciaal woordenboek (klapper) voor een Klassiek auteur of de H. Schrift, bijv. de c. Ciceroniana van J. A. Ernesti (1739).

Clavius, Christophorus (Christoph Klau), Duitsch Jezuïet, wiskundige, de „Euclides der 16e eeuw”. * 1537 te Bamberg, † 6 Febr. 1612 te Rome. Docent aan het Collegium Romanum. Heeft door zijn leerboeken (Euclides-uitg., Rome 1574, vaak herdrukt; Arithmetica, Rome 1583; Algebra, Rome 1608) grooten invloed op de beoefening der wiskunde gehad. Hij werkte mee aan de Gregoriaansche kalenderhervorming, die hij uiteenzet en verdedigt in het 5e dl. van zijn Opera Mathematica (5 dln. Mainz 1611—’12).
Dijksterhuis.

Clavus, → Clavi.

Clavus (geneesk.), → Eksteroog.

Clavus hystericus (< Lat. clavus = spijker), een term, gebruikt in de psychiatrie, voor pijn op een omschreven plek op den schedel, alsof een spijker wordt ingehamerd; komt voor bij hysterie.

Clay, → Porseleinaarde.

Clay, Henry, Amer. staatsman; * 12 April 1771 te Hannover in Virginia, † 29 Juni 1852 te Washington. Eerst advocaat, daarna, van 1804 tot 1809, vertegenwoordiger van Kentucky, en van 1806 tot 1809 ook democratisch lid van den Senaat te Washington; in 1810 lid van het Congres, waarvan hij president werd in 1813. Tijdens den Engelsch-Amer. oorlog, waarvan hij een overtuigd voorstander was geweest, werd hij naar Gent gezonden tot het sluiten van den vrede. Als candidaat voor het presidentschap in 1836 en 1844 mislukte hij telkens; hij leidde de oppositie tegen president Jackson, en verdedigde een protectionistische politiek. Zijn voorstellen tot het opnemen van den staat Missouri in de Unie, en tot het regelen van de slavernij werden verworpen; hij trok zich terug in 1850.

Werken: Correspondentie en redevoeringen, uitgegeven door Colton en Schurz (New York 1846—1857, Boston 1885—1887). — Lit.: T. H. Clay, Life of H. C. (1910).
Cosemans.

Clays, Pauwel Jan Karel, Vlaamsch schilder; * 1817 te Brugge, † 1900 te Brussel. Landschappen en zeegezichten vormen de onderwerpen van dezen schilder, die eerst in Parijs studeerde en later meestal in Nederland vertoefde. Hij werkt met een groote angstvalligheid; uiterst nauwkeurig verzorgt hij zijn kalme, rustige marines en zijn landschappen

met vijvers en grachten; puur en helder zijn de luchten en doorschijnend is het water.

W e r k : te Antwerpen: Voor onweder in de omstreken van Dordrecht. — L i t . : Pol de Mont, De Schilderkunst in België 1830 tot 1924. *Hacsaert.*

Claytonia, een plantengeslacht van de familie der P o r t u l a c a c e a e, posteleinachtigen, is afkomstig uit Azië en Amerika en omvat hoofdzakelijk kruiden; verschillende soorten vormen knollen, bijv. C. virginia, die als voedsel worden gebruikt. Deze soort, evenals C. Sibirca en C. perfoliata, komt ook in botanische tuinen voor. De laatste is hier bekend als winterpostelein, ook als Russische postelein of Amerikaansche spinazie, en wordt ook gekweekt. *Bouman.*

Clazomenae, oude stad in Klein-Azië, ten W. van Smyrna, bij het tegenw. Burla, behoorde tot de Jonische Dodecapolis, was achtereenvolgens in de macht van de Lydiërs, de Perzen, bij den Attischen Zeebond; later Ptolemaeïsch, Pergameïsch, ten slotte onder Rome. Vaderstad van Anaxagoras. In de 6e en 5e eeuw v. Chr. groote ceramiekindustrie: sarcophagen van aardewerk met ornament volgens de techniek van de vazenbeschildering.

L i t . : K. Lehmann-Hartleben, Die antiken Hafenanlagen (1923, 250); Pfuhl, Malerei und Zeichnung der Griechen (I 1923). *W. Vermeulen.*

Cleanthes, Grieksch wijsgeer uit de → Stoa. Zijn hymne aan Zeus is een kenmerkend voorbeeld van oud-Stoïcijnsche vroomheid. * ca. 330 v. Chr. te Assos in Klein-Azië, † 230 v. Chr. te Athene; oorspronkelijk vuistvechter, later 19 jaar lang leerling van Zeno van Citium, en leider der school. *F. Sassen.*

Clearchus, Spartaansch vlootcommandant tijdens den Peloponnesischen oorlog. Tot harmostes (= gouverneur) van Byzantium aangesteld, werkte hij zich onwettig op tot tyran (403 v. Chr.) en werd derhalve door Sparta verjaagd. Hij verzamelde een Grieksch leger voor Cyrus en werd vermoord kort na den slag te Cunaxa (401). *V. Pottelbergh.*

Clearwater Mountains, een zich O.—W. uitstrekkende bergketen in den staat Idaho (Ver. Staten van Amerika, 46° 0′ N., 115° 10′ W.).

Clebsch, R u d o l f F r i e d r i c h A l f r e d, Duitsch wiskundige. * 19 Jan. 1833 te Koningsbergen, † 7 Nov. 1872 te Göttingen. Hoogleeraar te Karlsruhe (1858), Giessen (1863) en Göttingen (1868). Hij beoefende eerst de math. physica, later vooral de algebraïsche meetkunde. Stichtte 1868 de Mathematische Annalen.

W e r k e n : Theorie der Abelschen Funktionen (Leipzig 1866); Theorie der binären algebraischen Formen (Leipzig 1872); Vorlesungen über Geometrie (uitg. F. Lindemann, Leipzig 1875—’76). *Dijksterhuis.*

Cledonisme (O u d h e i d), divinatie, waarbij een woord in een totaal vreemde beteekenis diende geïnterpreteerd (bijv. cauneas = vijgen, als: cave ne eas = ga toch niet).

Cleef, J a n v a n, schilder; * 1646 te Venlo, † 1717 te Gent. Leerl. en medewerker van C. de Crayer, kwam tot groot aanzien te Gent.

L i t . : v. d. Haeghen, La corporation d. peintres enz. de Gand (1906); Weale, in Burl. Mag. (XII 1907).

Cleerdin, V i n c e n t, Nederlandsch letterkundige en dagbladschrijver; * 5 Juli 1888 te Den Bosch. C. werkte mede aan De Maasbode onder rector M. A. Thompson, uit wiens artikelen hij een bloemlezing samenstelde. In eenvoudigen, helderen stijl geeft hij zijn meeningen en indrukken weer, steeds principieel Katholiek. C. is griffier der Provinciale Staten van Noord-Brabant.

W e r k e n : Omtrekken en Figuren; Dagen van Reisgenot; Paaschfantasieën; Roomsch Kruyt (opstellen van M. A. Thompson); Brabantsche Sagen; Monnikenleven; Idealisten; Richard Kralik; ’s Hertogenbosch; Vincent van Goch in Brabant; Sagen van Brabant. *Asselbergs.*

Clémanges, M a t t h. N i c o l a u s, Humanist, godgeleerde en redenaar; * 1363/’64 te Clémanges, † 1437 te Parijs. Hij ijverde voor verbetering der kerkelijke toestanden, o.a. in zijn De corrupto ecclesiae statu, en voor bijlegging van het Westersche Schisma. In 1394 rector van de universiteit te Parijs, trad hij in 1397 op als scriptor aan de kanselarij van Benedictus XIII te Avignon. In 1408 verliet hij voor goed de curie van Avignon. *Kocken.*

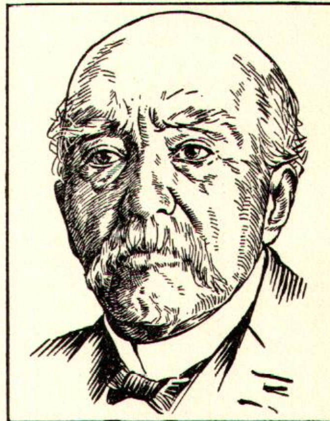
L i t . : J. Lydius, Opera omnia (2 dln. Leiden 1613); A. Simon, Studien zu Nicolaus v. Clémanges (1930).

Clematis, plantengeslacht van de familie der R a n u n c u l a c e e ë n, met 170 soorten over de geheele wereld verspreid. De heester Clematis Vitalba (heggerank) komt ook in Nederland voor en wordt door de kweekerijen veel naar het buitenland uitgevoerd. Ze heeft groote, mooie paarse, roode of witte bloemen en wordt vaak meerdere meters hoog.

Clemen, P a u l, Duitsch kunstgeleerde; * 1866 te Leipzig. Sinds 1902 professor aan de universiteit van Bonn. Bestudeerde vooral de kunstwerken der Rijnprovincie, vooral de wandschilderingen uit de Romaansche en Gotische periode.

W e r k e n : Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz (1891—1910); Die romanische Wandmalereien in den Rheinlanden (1905); Die romanische Monumentalmalerei in den Rheinlanden (1913); Die gotische Wandmalereien in den Rheinlanden (1930).

Clemenceau, G e o r g e s, Fransch staatsman; * 28 Sept. 1841 te Mouilleron-en-Pareds (Vendée), † 23 Nov. 1929 te Parijs. Hij vestigde zich als geneesheer te Parijs, en publiceerde wetenschappelijke studiën. Als lid van de Nationale vergadering te Bordeaux in 1871 stemde hij tegen het vredesverdrag met Duitschland. In 1875 president van den Parijschen gemeenteraad; het jaar daarna werd hij gekozen tot radicaal kamerlid; onmiddellijk werd hij de leider en de redenaar der oppositie, o.m. tegen Mac Mahon. Betrokken in het Panama-schandaal, werd hij een tijd niet meer herkozen en ging over tot de journalistiek; in het door hem gestichte blad „Justice” verdedigde hij met gloed de herziening van het Dreyfusproces. In 1902 werd hij senator, in 1906 trad hij in het ministerie Sarrien. Kabinetchef van Oct. 1906 tot Juli 1909. In 1913 stichtte hij zijn blad „L’homme libre”, dat tijdens den Wereldoorlog „L’homme enchaîné” werd,

G. Clemenceau.

Wat niet onder Cl te vinden is, zoeke men onder K.

ten gevolge van de censuur, waarin hij heftig Poincaré, Joffre, Caillaux, Malvy en Bolo Pacha bekampte, de drie laatsten als defaitisten.

Een tweede maal minister-president in Nov. 1917, zette hij, dien men om zijn agressieve artikelen „le Tigre" noemde, een politiek door van krachtdadig verzet tegen alle pacifisme, en van hevige Duitschvijandigheid, die de gemoederen wakker schudde, en aan zijn land de zegepraal van Nov. 1918 bracht. Hem werd dan de bijnaam van „Père de la Victoire" gegeven. Zijn hevige oppositie tegen elke toegeving tegenover Duitschland kwam nogmaals tot uiting, toen hij als president de Vredesconferentie van Versailles leidde, en er de bezetting van Rijnland, de verbrokkeling van Duitschland, en waarborgen vanwege Engeland en de Vereenigde Staten eischte. Candidaat bij de presidentsverkiezing van 17 Jan. 1920, leed hij de nederlaag: Dechanel werd gekozen; hij trok zich dan uit het actieve politieke leven terug, om zich met kunst en literatuur bezig te houden. In 1922 ondernam hij een reis naar de Ver. Staten, om er de belangen van Frankrijk in de schuldenkwestie te verdedigen; zijn propaganda bleef echter zonder resultaat. Zijn begrafenis greep plaats in allen eenvoud.

Als polemist en als redenaar was hij vol sarcasme; daarbij anticlericaal, republikeinsch en nationalist, gansch onder den indruk van momenteele gevoelsopwelling, ingrijpend, maar zonder programma noch leerstelsel; tijdens zijn eerste kabinet kon zijn minister Briand de aangenomen wetten op scheiding van Kerk en Staat doordrijven.

Werken: La Mêlée sociale (1895); Les plus forts (1898); Figures de Vendée (1904); La France devant l'Allemagne (1918); Démosthène (1924); Au soir de la Pensée (1927); Grandeurs et Misères d'une Victoire (1930). — Lit.: Geffroy-Lumet, Clemenceau (1919); J. Martet, Le Silence de C. (1931). *Cosemans.*

Clémencet, Dom Charles, Benedictijn, geschiedschrijver; * 1703, † 5 Aug. 1778; verdedigde openlijk het Jansenisme.

Voorn. werken: L'art de vérifier les dates (Parijs 1780, in 4°); Histoire générale des écrivains de Port-Royal (Parijs 1762).

Clemency (Duitsch: Küntzig), gem. in het Z.W. van het groot hertogdom Luxemburg, ten Z. van Aarlen; opp. 1 453 ha; ca. 1 200 inw.; oude heerlijkheid.

Clemens I, of Clemens Romanus, Heilige, paus tusschen 90 en 100, martelaar. Op grond van de onechte „Clementinen" heeft men beweerd, dat C. tot het Flavische keizershuis behoorde, zelfs dat hij de consul Titus Flavius Clemens was, die in 95—96 wegens zijn godsdienst ter dood werd gebracht op bevel van zijn neef keizer Domitianus. Anderen zien in hem een vrijgelatene van dien consul. Historisch is geen van beide te bewijzen, evenmin als de wijze en zelfs het feit van zijn marteldood. Als kerkelijk schrijver behoort C. tot de groep der → Apostolische Vaders. Voor zijn aanzien pleit, dat men hem verschillende werken heeft toegeschreven: 2 brieven aan de Corinthiërs, de Clementinen of Homiliae en Recognitiones, 2 brieven aan de ongehuwden, nog 5 andere brieven, een Apocalypsis Petri per Clementem, de → Apostolische Constituties, een Brief van Petrus of Canones van Clemens, een Liturgie. Van dit alles is alleen de eerste brief aan de Corinthiërs echt. Hierop steunt onze kennis van C. Hierin zien we hem én als paus én als schrijver. Daar de schrijver met gezag optreedt tegenover de kerk van Corinthe, waar ernstige moeilijkheden waren, is de brief van belang voor de oudste geschiedenis van het primaat van Rome. Men vindt er ook bewijzen voor verblijf en marteldood van Petrus in Rome en voor de reis van Paulus naar Spanje. Verder is de brief een waardevolle bron voor de kennis omtrent de kerkelijke → hiërarchie en der liturgie in dien tijd en voor de dogmageschiedenis (Triniteit en Christus). Hfst. 59—61 bevat een dankgebed, dat een vrije bewerking van den primitieven canon der H. Mis zou kunnen zijn. De meening (Schermann), dat men hier te doen zou hebben met een Rituale der kerk van Rome en met de kern der latere Kerkordening van → Hippolytus, is niet bewezen. Dat men hem later liturgische werken toeschreef, zou kunnen wijzen op een traditie, dat C. op liturgisch gebied werkzaam is geweest.

Uitg.: Funk, Patres Apostolici (I 1901); vert. Biblioth. d. Kirchenväter (Apostolische Väter, XXXV); Collection Hemmer et Lejay, Pères Apostoliques (1907). — Lit.: Bardenhewer, Gesch. d. altkirchl. Lit. (I 1913, 116-131), nieuwere in Rauschen-Altaner, Patrologie (1931, 57-61); Lebreton, Histoire du dogme de la Trinité (II 1928, 249-281). Voor de primaatskwestie, → Primaat. *Franses.*

Voorstelling in de kunst als paus, als attributen een anker naast zich of om den hals; een enkele maal draagt hij een kroon in de hand; meermalen voorgesteld met palmtak en boekrol.

Clemens V (Bertrand de Got), paus van 1305—'14; * te Villandrant (Gironde), in 1299 aartsbisschop van Bordeaux. Hij was ziekelijk van constitutie en toegefelijk van karakter. Paus gekozen, zag hij er tegen op naar het door partijtwisten verscheurde Rome te gaan en vestigde zich, na eenige omzwervingen, als eerste paus der → Babylonische Gevangenschap te Avignon. Hij is de eenige der pausen van Avignon, van wien de beschuldiging, dat zij te sterk stonden onder invloed van de Fransche regeeringspolitiek, niet zonder grond is. C. benoemde een meerderheid van Fransche kardinalen en ging zeer ver in het herroepen en verloochenen van de bullen en maatregelen, door zijn voorganger → Bonifatius VIII tegen den Franschen koning uitgevaardigd. Zelfs liet hij zich er toe pressen tegen de nagedachtenis van dezen paus op onzinnige beschuldigingen een proces in te leiden; doch hij wist dit door talmen en uitstellen zoodanig te rekken, dat het niet ten einde gebracht werd. Ook door nepotisme bracht C. aan Kerk en godsdienst schade toe en bij het schandelijke proces, door Philips den Schoonen tegen de → Tempeliers gevoerd, gedroeg hij zich veel te meegaand en offerde ten slotte de Orde aan de hebzucht des konings.

C. heeft echter groote verdiensten voor de Aziatische missies (bevordert de Oostersche studies aan de universiteiten; wijdt Joh. a Monte Corvino tot aartsbisschop van Peking). Ook liet hij een nieuwe verzameling canones aan het Corpus Iuris Canonici toevoegen, de zgn. Constitutiones Clementinae. *Gorris.*

Lit.: Mollat, Les Papes d'Avignon (Parijs [3]1920).

Clemens VI (Pierre Roger), vierde paus van de → Babylonische Gevangenschap, 1342—'52; * te Limoges. Hij bevestigde het verblijf der pausen te Avignon door aankoop van dit graafschap en het benoemen van vele Fransche kardinalen. Tijdens de vreeselijke pest van 1348 veroordeelt hij de → Flagellanten en beschermt de Joden, aan wie door de volksvoede de ramp werd toegeschreven. Hij bepaalt de viering van het algemeen jubilé op om de 50 jaar.

Lit.: Mollat, Les Papes d'Avignon (Parijs [3]1920). *Gorris.*

Wat niet onder Cl te vinden is, zoeke men onder K.

Clemens VII (Robert van Genève), tegenpaus van 1378 tot 1394. Eerzuchtig en wereldschgezind, werd hij door de ontevreden kardinalen als tegenpaus gekozen tegenover den paus te Rome Urbanus VI. Hij vestigde zich opnieuw te Avignon en hiermee begon het noodlottige → Westersche Schisma.

L i t. : Salembier, Le Grand Schisme d'Occident (Parijs [5]1921). *Gorris.*

Clemens VII (Julius de Medici), paus van 1523—'34; * 1478 te Florence. Bekwaam doch niet doortastend, trachtte hij veelal door diplomatie zijn doel te bereiken, maar stelde de godsdienstige beteekenis van het pausdom niet voldoende op den voorgrond. Onder hem breidde het Protestantisme zich nog sterk uit en had de → Sacco di Roma door Duitsche huurtroepen plaats. Door zijn weigering om de echtscheiding van Hendrik VIII van Engeland goed te keuren, zag hij het begin van den afval van Engeland.

L i t. : Pastor, Gesch. der Päpste (IV, 2). *Gorris.*

Clemens VIII (Hippolytus Aldobrandini), paus van 1592 tot 1605; * 1536 te Florence. Hij regeert met gematigdheid doch beslistheid, verzoent Hendrik IV van Fr. met de Kerk en roept de → Congregationes de Auxiliis bijeen om den strijd over de genade tusschen Thomisten en Molinisten te beslechten.

L i t. : Pastor, Gesch. der Päpste (XI). *Gorris.*

Clemens IX (Julius Rospigliosi), paus van 1667—'69; * 1600 te Pistoia. Hij aanvaardt de onderteekening door de laatste weigerachtige bisschoppen van het formulier van Alexander VII en bewerkt aldus den C l e m e n t ij n s c h e n v r e d e, die een tijd lang schijnbare rust bracht in den openlijken Jansenistenstrijd.

L i t. : Pastor, Gesch. der Päpste (XIV, 1). *Gorris.*

Clemens XI (Franciscus Albani), paus van 1700—'21; * 1649 te Urbino. C. XI had in de politiek groote moeilijkheden en tegenslagen. In den Jansenistenstrijd zet hij den van Jansenisme verdachten vicaris van Utrecht Petrus → Codde af (1704) en vaardigt hij de beroemde bulle → Unigenitus uit (1713).

L i t. : Pastor, Gesch. der Päpste (XV). *Gorris.*

Clemens XIII (Carolus Rezzonico), paus van 1758—'69; * 1693 te Venetië. IJverig en vroom man, heeft hij voortdurend te kampen gehad met de onmatige eischen en inbreuken op de rechten der Kerk door de zgn. Verlichte Vorsten; krachtig nam hij de Jezuïetenorde tegen haar aanvallers in bescherming.

L i t. : Pastor, Gesch. der Päpste (XVI, 1). *Gorris.*

Clemens XIV (Laurentius Ganganelli), paus van 1769—'74; * 1705 te S. Angelo in Vado. Zijn pontificaat wordt beheerscht door de Jezuïetenkwestie. Onder het Conclaaf, waarin hij gekozen werd, heeft hij zich waarschijnlijk wel niet van tevoren verbonden om de Jezuïeten op te heffen, doch zich zoo uitgelaten, dat de vijanden der Orde dit stellig van hem mochten verhopen. Paus geworden, heeft hij getracht door talmen aan den fanatieken drang der Bourbonsche hoven te ontkomen, maar ten slotte heeft hij gemeend te moeten toegeven (→ Jezuïeten), vreezend voor een schisma van den kant der Verlichten. Met groote hardheid heeft hij daarna de uitvoeringsmaatregelen tegen de vroegere leden der Orde laten uitvoeren. Toch was C., waar hij zich zelf kon zijn, goedhartig, daarbij vroom, geleerd en kunstzinnig (gelijk het Museo Pio-Clementino, onderdeel van het Vaticaansch Museum, bewijst); doch vreesachtig en weifelmoedig, regeerde hij geheel buiten het kardinalencollege om en stond onder invloed van obscure en baatzuchtige raadgevers.

L i t. : Pastor, Gesch. der Päpste (XVI, 2). *Gorris.*

Clemens, een medearbeider van Paulus te Philippi (Phil. 4. 3). Volgens een oude overlevering zou hij dezelfde zijn als Clemens Romanus, de opvolger van Petrus, wat echter niet waarschijnlijk is.

Clemens, een ketter ten tijde van den H. Bonifatius; een Schot van geboorte, die, samen met een zekeren Adalbert, verschillende dwalingen verspreidde in Gallië. Hij verwierp het gezag der H. Schrift, der Conciliaire besluiten en Vaders, leerde o.a. de meest meedoogenlooze praedestinatie-leer en leefde zelf als bisschop, door onbekenden gewijd, met een bijzit. Zijn dwalingen werden veroordeeld op het Concilie van Soissons in 744 en een jaar later op de synode van Lateranen. *J. v. Rooij.*

Clemens Maria Hoffbauer, Heilige; * 26 Dec. 1751 te Tasswitz (Moravië), † 15 Maart 1820 te Weenen; kluizenaar te Tivoli, 1784 Redemptorist (eerste niet-Italiaan), 1793 generaal-vicaris der Congregatie; 1808 verbannen uit Polen. IJverig bevorderaar van het zielenheil, groot verbreider zijner Congregatie, raadsman van vorsten en prelaten bij het Weener Congres. Hem dankt men terecht de herleving van den echt Katholieken geest in Oostenrijk, ook door middel der door hem gevormde leerlingen (letterkundigen, juristen, enz.). In 1909 als „Uitmuntende Apostel van Duitschland" heilig verklaard. Feestdag 15 Maart.

L i t. : A. Innerkofler, Der H. Clemens H., ein Oesterr. Reformator (Regensburg 1913) ; J. Hofer, der H. Clemens H., (Freiburg 1921 ; Ned. door J. de Bont). *Mosmans.*

Clemens non Papa, eig. J a c o b u s C l e m e n t, Ned. componist. De toevoeging non Papa doelt op het onderscheid met Jacobus Papa, een Iepersch Humanist en tijdgenoot. * ca. 1510, volgens sommigen op het eiland Walcheren, vermoedelijk echter in het Z. van W. Vlaanderen, † 1555 of 1556. C. was priester en werd in 1544 succentor ter S. Salvatorskerk te Brugge; 1550 vermeld bij de O.L. Vr. broederschap te Den Bosch; ook te Ieperen en Diksmuide werkzaam (in deze laatste stad begraven). C. is wellicht de grootste Ned. componist van de periode 1530—'55. Hij schreef missen, motetten en vrij talrijke Fr. en Ned. chansons, vnl. 4 bundels „Souterliedekens" of 3-st. psalmbewerkingen op bekende volksliederen, te Antwerpen bij T. Susato gedrukt.

L i t. : K. Ph. Bernet Kempers, J. C. n. P. und seine Motetten (1928) ; id., Die Souterliedekens des J. C. n. P., in Tijdschrift der Ver. v. Ned. Muziekgesch. (XII, XIII) ; J. Schmidt, Die Messen des J. C. n. P., in Zeitschrift f. Musikwiss. (1926) ; R. Lenaerts, Het Ned. Polyph. Lied in de 16e Eeuw (1933). *Lenaerts.*

Clemens Romanus, → Clemens I.

Clemens van Alexandrië, kerkelijk schrijver; * ca. 150 waarsch. te Athene, † vóór 215. Titus Flavius C. reisde na zijn bekeering naar Beneden-Italië, naar Syrië, Palaestina en Egypte. Overal zocht hij persoonlijk contact met Christelijke leeraren. Ca. 180 vestigt hij zich in Alexandrië, volgt de lessen van Pantaenus en wordt diens opvolger als hoofd der Catechetenschool. Hij was toen priester. Ca. 203 vluchtte hij voor de vervolging door Septimius Severus; hij bracht zijn laatste jaren in Klein-Azië door. C. kende de verschillende Grieksche wijsgeerige stelsels, trachtte tegenover de heidensche of ketterische gnosis (= kennis, tegenover geloof) de Christelijke gnosis te formuleeren en te verbreiden door wijsgeerige begronding der Christelijke geloofsleer.

W e r k e n : Hypotyposen of schetsen, nl. korte bijbel-

verklaringen; Quis dives salvetur of welke rijke zalig kan worden; de groote Trilogie nl. 1° Protrepticus (vermaning aan de heidenen, een mooie apologie van het Christendom); 2° Paedagogus (3 boeken; de groote paedagoog Christus voert de bekeerden op tot volmaakt leven; een soort handboek van moraal en ascese); 3° Stromata, tapijten (8 boeken; mengelwerk, overwegend wijsgeerig). Andere werken zijn verloren gegaan. C. is ook de oudste Grieksche Christelijke dichter. Vertaling van zijn Hymne op Christus in Bardenhewer en in Baumgartner, Gesch. d. Weltliteratur (IV 1900, 18 vlg.). C. is geneigd de beteekenis der philosophie te overschatten. Over enkele punten der Christelijke leer als erfzonde en eeuwigheid der straffen dacht hij minder zuiver. Als apologeet en leeraar der moraal en ethiek is hij van groote beteekenis. — Uitg.: Migne, Patrol. Graeca (VIII-LX); Griech. Christ. Schriftsteller (I-III 1905—1909); vert. in Biblioth. d. Kirchenväter. — Lit.: Bardenhewer, Gesch. d. altkirchl. Lit. (II ²1914, 40-95); Dict. Théol. Cath. (III, 138-199); Bardy, Clément d'Alexandrie (Les Moralistes Chrétiens, 1926). *Franses.*

Clemens van Osimo, Zalige, Augustijn; * te S. Elpidio, † 1291 te Orvieto; generaal der Orde 1270—'74 en 1284—'91. Met de hulp van den zaligen Augustinus Novellus herzag en verbeterde hij de Constituties der Orde. Feestdag 17 Augustus (Lanteri, P.S. sex Relig. Aug. I, 84—86).

Clemens, Stephen Langhorne, → Twain (Mark).

Clément, Anna Margareta, Visitandin; * 7 Mei 1593 te Cléron, † 3 Jan. 1661 te Melun, als overste van het door haar gestichte klooster. Zij was door den H. Franciscus de Sales zelf ingekleed en had een werkzaam aandeel in de uitbreiding en den bloei van de Orde der Visitatie. Zij kenmerkte zich door een allerstrengste boetvaardigheid. De indruk van den naam Jesus Christus Nazarenus, op haar hart door Christus zelf aangebracht, en de doorboring van haar hart op 5 plaatsen moeten in mystieken zin verstaan worden.

Lit.: A. Saudreau, Tendresses du Seigneur ou Vie de la Mère A.M.C. (Angers 1915). *J. v. Rooij.*

2° J., Norbertijn van Berne, schrijver van het ascetisch werk: Semita christianae perfectionis (1893); * 1823, † 1892.

3° Jacques, Dominicaan; * ca. 1564 te Sorbonne (arr. Sens). Fanatiek aanhanger der Heilige Liga. Vermoordde 1 Aug. 1589 te St. Cloud bij Parijs koning Hendrik III, werd na den aanslag zelf gedood. Om dezen moord werden de Jezuïeten en Dominicanen verdacht.

Lit.: L. v. Pastor, Geschichte der Päpste (X, 224 vlg.); P. Mortier, Histoire des maîtres Généraux (VI, 18 vlg.); B. Duhr, Jesuitenfabeln (⁴1904, 727 vlg.). *Lambermond.*

Clemente, San, → Rome.

Clémentel, Etienne, Fransch staatsman; * 29 Maart 1862 te Riom. Volksvertegenwoordiger sedert 1898, senator sedert 1918. Meermalen minister; tijdens den Wereldoorlog specialist van economische kwesties, legerbevoorrading en transport. In 1918 werd hij president van de Internationale Kamer van Koophandel; in Juli 1924 afgevaardigde ter conferentie van Londen. *Cosemans.*

Werk: Un Drame économique (Parijs 1914).

Clementi, Muzio, Ital. componist en pianist; * 1746 of 1752 te Rome, † 1832 te Evesham (Worcester). Leerling van den organist Buroni, later in contrapunt en zang van Carpini en Santorelli. Reeds in 1761 was hij waarnemend organist. Op 14-jarigen leeftijd nam PeterBeckford hem ter verdere opleiding mee naar Engeland, waar hij tot 1770 in diens huis verbleef. In 1781 eerste concertreis op het continent. In Weenen won hij als klavierspeler eervol in een wedstrijd van Mozart. Van 1784 tot 1802 hoofdzakelijk te Londen, waar hij deelgenoot werd in de pianofabriek en uitgeverij van Longman en Broderisp. (Na het faillissement van deze firma richtte C. een eigen zaak op tezamen met F. M. Collard.) Intusschen ging hij voort met compositie en les geven. Beroemdste leerlingen: J. B. Cramer en John Field (met dezen laatste maakte hij een kunstreis door Europa). C. huwde te Berlijn met Karoline Lehmann, die echter binnen een jaar reeds overleed. C. ging in 1810 naar Engeland, huwde in 1811 voor de tweede maal te Londen. In 1814 medelid van de Academie te Stockholm.

M. Clementi.

C. neemt in de geschiedenis der klaviermuziek een voorname plaats in. In tegenstelling met Mozart werd hij door Beethoven zeer geroemd. Hoewel zijn spel zeer op het uiterlijk was gericht (virtuositeit, krachtsontwikkeling), verraste hij vaak door zijn gevoelvol musiceeren. Juist als virtuoos heeft hij voor de ontwikkeling van een zuiveren pianoforte stijl historische beteekenis voor het moderne spel.

Werken: 106 klaviersonaten, 2 duo's voor twee klavieren, capricen, ouverturen, en als voornaamste werk: Gradus ad Parnassum (1817). Theoretisch werk: Méthode pour le pianoforte. Onmisbaar voor klavieronderricht zijn nog de sonatines op. 36 en op. 38. Verder meerdere symphonieën en ouverturen. — Lit.: Max. Unger, M. Clementis Leben (1913); G. C. Paribeni, M. Cl. nella vita e nell'arte (1921); G. de Saint-Foix, M. C., in the Musical Quaterly (IX 3, 1923); idem, Les symphonies de M. C., in Revue de musicologie (1924). *Piscaer.*

Clementia, gemalin van Robert II van Jerusalem en zuster van Callistus II, een Bourgondische vorstin, nam gedurende den kruistocht van Robert (1096—1100) het regentschap over Vlaanderen waar; † 1133. Zij regeerde in streng-kerkelijke richting en bracht den invloed van Cluny naar Vlaanderen over, terwijl de Vlaamsche graven tot dan toe buitenlandschen invloed hadden geweerd. Op die verandering had wellicht haar broer, aartsbisschop Guido van Vienne (later Callistus II), invloed, zeker echter Anselmus van Kantelberg, met wien zij ook in briefwisseling stond. Van het klooster Sithiu of St. Bertin ging de hervorming der Vlaamsche kloosters uit en langs dien weg kreeg ook Alvisus van Anchin invloed daarop.

Lit.: H. Sproemberg, Alvisus Abt von Anchin (Berlijn 1931). *W. Mulder S.J.*

Clementinen, verzameling der door paus Clemens V, vooral in het Concilie van Vienne (1312), uitgevaardigde Constituties. Clemens V werd door den dood verhinderd de C. uit te geven: dit geschiedde door paus Joannes XXII in 1317. De C. vormen een officieel wetboek, dat echter niet exclusief is. Zij zijn in 5 boe-

ken verdeeld, gelijk de Decretalen van Gregorius IX, en opgenomen in het → Corpus Iuris Canonici. *Drehmanns.*

Clementijnsche liturgie, Misliturgie, beschreven in de → Apostolische Constituties (vnl. Boek VIII), toegedicht aan den H. Clemens I, paus. → Antiocheensche liturgie.

Clementijnsche Vulgaat is de officieele Vulgaattekst (→ Vulgaat) der Heilige Schrift, tot nu toe in gebruik in de Katholieke Kerk. Na den dood van paus Sixtus V werd een commissie benoemd om een nieuwen tekst te geven. De uitgave van dezen Vulgaattekst verscheen in 1592 onder Clemens VIII (1592—1605). Een tweede, verbeterde uitgave verscheen in 1593, een derde in 1598. *C. Smits.*

Cleobianen, Syrische gnostieken, volgelingen van Cleobius, die een medeleerling van → Simon den Toovenaar zou geweest zijn.

Cleobis en Biton, in de Grieksche overlevering een broederpaar, dat gold als een voorbeeld van kinderlijke liefde. Uit eerbied voor hun moeder, de Hera-priesteres in Argos, trokken zij zelf eens haar wagen voort in een langdurigen optocht. Hera beloonde deze daad van piëteit door hen voor eeuwig te doen insluimeren in haar tempel. *V. Pottelbergh.*

Cleobuline, dochter van Cleobulus; haar werd als dichteres een in de Oudheid in omloop zijnde verzameling raadsels toegeschreven. Cratinus maakte haar, als een typische figuur, tot hoofdpersonage van een zijner comediestukken.

Cleobulus, tyran van Lindus (Rhodus) uit de 7e (of 6e) eeuw v. Chr., een der zgn. Zeven Wijzen van Griekenland. Hem werden o.m. toegeschreven een grafgedicht op Midas, een verzameling raadsels en verder stukken gnomische poëzie.

Cleombrotus, 1° zoon van den Spartaanschen koning Anaxandridas, stierf, als oppergeneraal van het Grieksche landleger, kort nadat hem in 480 v. Chr. de verdediging van den Isthmus tegen de aanrukkende Perzen was opgedragen.

2° Zoon van den Spartaanschen koning Pausanias, leidt in 379 en 376 v. Chr. zonder gevolg de Spartaansche legers tegen Boeotië en sneuvelt te Leuctra (371) in den slag tegen Epaminondas van Thebe.

3° Spartaan, die in 242 v. Chr. zijn schoonvader Leonidas, als koning afgezet, opvolgt. Als één jaar later Leonidas, wiens partij intusschen weer de bovenhand had behaald, hem in den tempel van Poseidon achtervolgt, ontkomt hij, ternauwernood, aan diens wraak, dank zij het smeeken van Chilonis, zijn trouwe echtgenoote, die hem in zijn ballingschap vergezelt. *V. Pottelbergh.*

Cleome, een plantengeslacht van de familie der C a p p a r i d a c e a e, dat met 70 soorten de warme streken bewoont en kruiden en halfheesters omvat. Vele zijn mooi bloeiende sierplanten, die ook als kamerplant dienen. In cultuur zijn vooral de Mexicaansche C. speciosissima, purperbloeiend, en de beide Zuid-Amerikaansche stekelige soorten C. pungens met purperen bloemen en C. spinosa met roze bloemen. Van andere Zuid-Amerikaansche soorten levert C. gigantea een roode kleurstof en C. ornithopodioides een mosterdachtige specerij. *Bouman.*

Cleomenes, 1° Spartaansch koning vanaf 520 v. Chr., zoon van Anaxandridas, energiek, met den aanleg van een despoot. Hij leidde verscheidene krijgstochten tegen Attica, verdreef de Pisistratiden en bracht Clisthenes den Alcmaeonide terug in Athene (510), doch ondersteunde later Isagoras, den leider der aristocratische reactie. Met Isagoras in den Acropolis opgesloten (508), maar weldra vrijgekomen, verscheen hij in 507 terug vóór Eleusis; Demaratus, zijn medekoning, verzette zich echter tegen het leveren van een gevecht. C. deed door omkooperij van het Delphisch orakel Demaratus verbannen. Na ontdekking van het bedrog werd hij zelf verbannen (491) en keerde terug om, als krankzinnige, zelfmoord te plegen in de gevangenis (489 v. Chr.).

2° Koning van Sparta vanaf 370 v. Chr., zoon van Cleombrotus, regeerde 60 jaar lang.

3° Koning van Sparta van 235 tot 219 v. Chr. Na met goed gevolg Aratus en diens Achaeïschen bond te hebben bestreden, zette hij de staatshervorming voort, waarmede zijn voorganger Agis begonnen was: hij versterkte het koninklijk gezag door het ephoraat af te schaffen, nam halfburgers (perioiken) op als volburgers, om het kleine aantal van dezen te vergrooten, verdeelde het in de handen van ca. 100 families geconcentreerde land onder alle burgers, vernietigde de private schulden, bracht de oude opvoedkundige methodes en den ouden eenvoud terug in eere, voerde ook de legeruitrusting in der Macedoniërs. Toen hij echter ook de Spartaansche hegemonie in den Peloponnesus wou herstellen, moest hij bukken voor den weerstand vanwege Aratus, die zich thans met den Macedoniër Antigonus Doson had verbonden (Sellasia 221). Hij pleegde zelfmoord in Egypte, waar hij tevergeefs bij Ptolemaeus hulp was gaan zoeken. Zijn dood beteekende het einde van de Spartaansche macht en van het Spartaansch prestige. Plutarchus schreef zijn biographie samen met die van Agis. *V. Pottelbergh.*

Cleomenes, 1° Atheensch beeldhouwer van het midden der 1e eeuw v. Chr., behoort tot de zgn. Nieuw-Atheensche school [→ Copie (in de Oudheid)]. Bekend is zijn „redenaar" of zgn. „Germanicus" in het Louvre te Parijs, waarvan het lichaam gecopieerd is naar een Hermes uit de 5e eeuw v. Chr. Een paar beelden van Venus dragen ten onrechte zijn naam. *W. Vermeulen.*

2° Een dwaalleeraar, leerling van Noëtus, kwam begin 2e eeuw van Klein-Azië naar Rome en stond daar met Sabellius aan het hoofd der → monarchiaansche school, die het onderscheid der Personen in de Triniteit vervaagde.

Cleon, Atheensch politicus ten tijde van den Peloponnesischen oorlog, inzonderheid na Pericles' dood (429 v. Chr.); door Thucydides en Aristophanes (Ridders, Acharniërs) geteekend als het type van den gevaarlijken demagoog. Door den tol der bondgenooten te verhoogen (425) kon hij, als niet onbaatzuchtig beheerder der staatskas, o.m. de vergoeding der rechters in de volksrechtbank opdrijven van 1 tot 3 obolen per dag. Hij zweepte immer den haat van het volk op tegen Sparta en stond aldus den vrede in den weg. In 427 werden op zijn voorstel 1 000 mannen gedood uit Lesbos, dat van Athene afvallig was geworden. Met de medehulp van Demosthenes, een ervaren generaal, dwong hij de 420 Spartanen, die op Sphacteria ingesloten zaten, tot overgave (425). Bij den slag om Amphipolis, dat hij, overmoedig geworden door het eerste, voor hem zelf onverwachte succes, uit de handen van Brasidas wou ontrukken, sneuvelde hij (422 v. Chr.). *V. Pottelbergh.*

Cleonicus, Heilige, martelaar, → Euterpius.

Cleonymus, zoon van den Spartaanschen koning Cleomenes. In 310 v. Chr. niet tot opvolger van zijn vader aangesteld, doch op krijgstocht tegen de Luca-

niërs naar Tarentum gezonden, veroverde C. Corcyra (303), werd door de Romeinen uit Zuid-Italië verdreven, verloor leger en vloot in Noord-Italië. In 273 uit Sparta verbannen, zette hij Pyrrhus aan tot oorlog tegen Sparta. Beider onderneming mislukte en C. verdween verder spoorloos. *V. Pottelbergh.*

Cleopatra, naam van een groot aantal prinsessen en koninginnen uit of verbonden met het geslacht der Egypt. Ptolemeeën. De meest bekende daarvan is C. VII, bijgenaamd Philopator, de laatste koningin uit de dynastie. Nadat zij als 17- of 18-jarig meisje in ca. 51 v. Chr. de regeering had aanvaard, was haar geheele levensloop een aaneenschakeling van intrigues en liefdesavonturen. Zij wist o.a. Caesar te verleiden, wien zij in 47 v. Chr. een zoon schonk. Daarna volgde zij hem naar Rome, doch verbleef er slechts kort. In den strijd tusschen Caesar en Marcus Antonius liep zij naar den laatste over en begon in den winter 41—40 v. Chr. met hem een leven van ongehoorde avonturen. Om harentwille scheidde Antonius zich van zijn wettige echtgenoote Octavia, hetgeen mede aanleiding werd tot den oorlog, die aan haar dollen levensloop een einde zou maken. Vergeefs trachtte zij na haar nederlaag tegen Octavianus (31 v. Chr.) ook dezen voor zich te winnen. Op eenigszins geheimzinnige wijze beroofde zij ten slotte zich zelf van het leven.

Cleopatra. Britsch Museum.

Lit.: A Brome Weigall, The life and times of C., Queen of Egypt (Londen [2]1921); O. v. Wertheimer, Kl., die genialste Frau der Weltgeschichte (Leipzig 1930); C. Ferval (pseudoniem), La vie et la mort de C. (1922 Parijs). *Simons.*

Naalden van Cleopatra is de volksbenaming van twee obelisken, door Thoetmes III in Thebe opgericht, later naar Alexandrië overgebracht en thans staande, de eene op het Victoria Embankment te Londen, de andere in het Central Park te New York (vgl. J. King, Cleopatra's Needle, a history of the London obelisk). *Simons.*

Cleophas, 1° een der leerlingen, bij wie Jesus na zijn verrijzenis zich voegde op den weg naar Emmaus (Lc. 24. 18). In het Grieksch is de naam Kleopas. Volgens sommigen is de naam een samentrekking van Kleopatros. In dat geval is het een Grieksche naam. Zijn feest wordt gevierd 25 September.

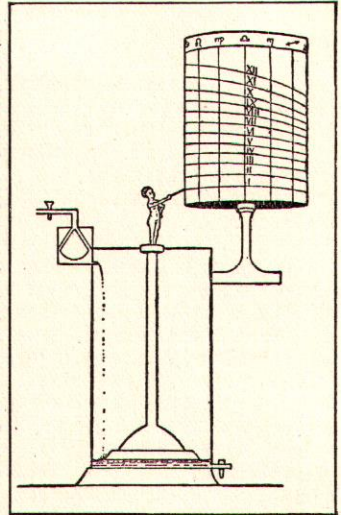
2° In Joh. 19. 25 wordt vermeld Maria Cleophas. In het Grieksch luidt hier de naam Klopas. Volgens sommige auteurs is hij de man van Maria, de moeder van Jacobus en Joseph, de broeders des Heeren. Cleophas is dan dezelfde als Alphaeus.

Lit.: Dict. de la Bible (III, 806). *C. Smits.*

Cleophon, 1° oud-Atheensch tragisch dichter uit de 5e eeuw v. Chr., vertoonde gewone karakters in weinig verheven taal.

2° Met Cleon demagogisch leider in Athene ten tijde van den Peloponnesischen oorlog, door de comici heftig aangevallen, door de oligarchen, als vijand van den vrede met Sparta, in 404 v. Chr. ter dood veroordeeld.

Clepsydra (Gr., lett. waterdief), wateruurwerk, in gebruik bij Grieken en Romeinen; bestond uit een kolf met langen hals, waaruit door één of een groot aantal openingen water wegvloeide. Diende speciaal tot tijdaangeven bij redevoeringen voor het gerecht; vandaar: aquam dare = water geven, d.w.z. tijd geven tot spreken; aquam perdere = water verliezen, d.w.z. zijn tijd verliezen. De c. werd het eerst vermeld door Empedocles (ca. 450 v. Chr.). Bekend zijn de c. van Ctesibius van Alexandrië en de c. in den → Toren der Winden te Athene.

Clepsydra van Ctesibius.

Literat.: M. Schmidt, Realistische Chrestomathie (III Leipzig 1901, 57-60, 163-181).

Clérambault, Louis Nicolas, Fransch organist, * 1676, † 1749 te Parijs; leerling van André Raison en diens opvolger als organist aan St. Jacques, later aan St. Louis te St. Cyr en aan de St. Sulpice.

Werken: stukken voor clavecimbel en orgel en eenige cantates.

Clerc. Simple clerc noemt zich de dichter van een „Spieghel der zonden": een zedenleer op rijm over de hoofdzonden, met aan het slot over kwaadsprekerij; een veertigtal exempelen moeten de leer toelichten; nog 17 000 vv. ongeveer bewaard. Hij was waarschijnlijk West-Vlaming, godgeleerde, die uit Latijnsche verhandelingen putte, Maerlant kende, en leefde in de 14e of reeds in de 15e eeuw.

Uitg.: J. Verdam (1900—1901). — Lit.: L. Willems, in Versl. en Med. kon. Vl. Acad. (1922, 779). *V. Mierlo.*

Clerc, Jean Le, of **Clericus,** Ned. theoloog en Klass. philoloog; * 1657 te Genève, † 1736 te Amsterdam, waar hij 50 jaar lang werkte aan de bevordering van de Remonstrantsche leer. Als philoloog oppervlakkig en overhaast.

Lit.: Nieuw Ned. Biogr. Wbk. (IV, 430).

Clerck, 1° Claude de, „bierkruier" en bezoldigd factor van de Iepersche kamer De Koornbloem, handig rijmer als zijn tijdgenoot en vriend J. Cats, schrijver van smakelooze esbatementen en treurspelen in verzorgde taal. * 1587, † 13 Oct. 1645 te Ieperen.

Werken: In een door De Koornbloem 1620 aangelegd handschrift worden van hem bewaard: Belgica en Spinola, 't Guesegejanck en Sedechias. *Godelaine.*

2° Hendrik de, Zned. schilder; * 1570, † 1629 te Brussel. Leerl. van Marten de Vos. Hofschilder van

Wat niet onder Cl te vinden is, zoeke men onder K.

Albertus en Isabella. Vnl. groote religieuze werken voor kerken, die weinig origineel zijn. Hij stoffeerde ook werken van anderen met figuren.

Lit.: Neeffs, Hist. de la peinture à Malines (1876); Blätter f. Gemäldekunde (I 1905); O. Holland (1904).

Clerck uten laghe landen bider zee, schrijver van een Hollandsche kroniek, die slechts enkele zelfstandige berichten geeft. De kroniek werd uitgegeven door De Geer v. Jutphaas (Werken Hist. Genootschap, Nieuwe Reeks, VII 1869).

Lit.: Romein, Geschiedenis van de Nned. geschiedschrijving in de middeleeuwen (1932, 100-102).

Clercq, 1° Jacques du, → Jacques du Clercq.

2° René de, voor den Wereldoorlog zeer populair Vlaamsch dichter. * 1877 te Deerlijk (bij Kortrijk), † 1932 te Sint Maartensdijk (bij Utrecht). Doctor in de Germaansche philologie, leeraar o.a. aan het Athenaeum te Gent; onder den oorlog leidde hij met dr. A. Jacob De Vlaamsche Stem, werd conservator van het Wiertzmuseum te Brussel. Ter dood veroordeeld week hij uit naar Nederland.

René de Clercq.

In 1907 verzamelde hij zijn vroegere bundels (De Vlasgaard 1902; Terwe 1903; Liederen voor het Volk 1903; Natuur 1903) in Gedichten onder vier rubrieken: Land, Jeugd, De Huiskring, Voor het Volk. Echte en spontane volkspoëzie met hamerend rhythme, schelle kleur en sprekend beeld (daarom werden zijn teksten zoo dikwijls op muziek gezet); uiting van levensblijheid en geluk met godsdienstigen ondergrond; idyllische beschrijvingen van het landelijk leven (Terwe, De Vlasgaard). In Toortsen (1909) gloeit zijn verontwaardiging op over de armen en verdrukten uit zijn volk: niet altijd zuivere sociale poëzie. Na den dood van zijn vrouw klaagt hij Uit de Diepte (1911) van zijn smart. De oorlog ontlokt hem eerst dreunende vaderlandsche gezangen: De Zware Kroon (1915); daarna blaast hij De Noodhoorn (1917) voor Vlaanderen: vaak geweldig en geforceerd, soms intense hartstocht in bronzen rhythme. Later schreef hij bij voorkeur lange bijbelsche of mythologische verhalen: Van Aarde en Hemel (1915); Thamar (1918); Maria Magdalena (1920). Het Boek der Liefde (1921), liefdepoëzie, daalt in sterke lijn. Hij schreef ook twee overladen en verwarde romans: Het Rootland (1912) en Harmen Riels (1913). *A. Boon.*

3° Willem de, Ned. improvisator, letterkundige en zakenman. * 15 Jan. 1795, † 4 Febr. 1844 te Amsterdam. Hij behoorde tot Da Costa's kring, zijn „Dagboek" (1810—1844) is een belangrijke bron voor de kennis van het Réveil. Sinds 1834 was hij directeur van de Ned. Handelmaatschappij.

Werken: Een in 1824 bekroonde vraag over de Invloed van de Ital., Spaansche, Fransche en Duitsche Letterk. op de Ned.; een aantal gedichten. — Lit.: I. Hobma, W. de Clercq, Da Costa (Gids 1907 II); A. Pierson, W. de C. naar zijn dagboek (1889). *Piet Visser.*

Clérеau, Pierre, leider van het knapenkoor der domkerk te Toul ca. 1550. C. schreef drie bundels polyphonische liederen op Fr. en Ital. tekst, alsmede enkele missen en motetten.

Lit.: M. Cauchie, Les chansons à 3 voix de P. C., in Rev. de Musicologie (1927).

Clerf, 1° rivier in het N. van het groothertogdom Luxemburg; ontspringt ten O. van Houffalize en werpt zich te Kautenbach in de Wiltz; ongeveer 30 km lang; zeer rijk aan insnijdingsmeanders in het bergachtige Oesling; spoorweg in de vallei.

2° (Fr.: Clervaux) Stadje in het N. van het groothertogdom Luxemburg, opp. 2 549 ha, 1 700 inw.; mooie ligging in het insnijdingsdal van de Clerf; eigenaardig oud kasteel, kerk, nieuwe abdij, sanatorium; O. L. Vrouwekapel, park, gedenkteeken Boerenkrijg; toeristisch centrum; hotels, station, autobusdienst voor de omgeving; zeer oude versterkte plaats. *V. Asbroeck.*

Clerfayt. Frans Sebastiaan Karel Jozef de Croix de Drumez, graaf van Clerfayt, veldmaarschalk in het Oostenrijksche leger, ridder van het Gulden Vlies, raadsheer; * 14 Oct. 1733 op het kasteel Bruille (Binche), † 18 Juli 1798 te Weenen. Neemt deel aan den zevenjarigen oorlog en den strijd tegen de Turken (1789). Onderscheidt zich te Jemappes, beslist de zege te Neerwinden en drijft einde 1795 de Franschen uit Paltsgebied weg (slag van Hoechst). In ongenade wegens wapenstilstand met Pichegru; verblijft verder te Weenen. *V. Roosbroeck.*

Clergetsuiker, → Suiker.

Clericalisme, theorie, die aan de geestelijkheid meer macht toekent, dan haar rechtens toekomt. Speciaal wanneer dit ten nadeele van anderen geschiedt met betrekking tot een gebied, dat niet rechtstreeks tot de geestelijke rechtsmacht behoort, bijv. het burgerlijk maatschappelijk leven of de politiek. Ook de practijk, dus het practische streven van geestelijken om zich ten nadeele van anderen meer macht aan te matigen dan hun toekomt, noemt men clericalisme. Niet-Katholieken en speciaal zij, die de Kerk en de geestelijkheid vijandig gezind zijn, spreken bij iederen invloed van de geestelijkheid op niet zuiver godsdienstig gebied van clericalisme. Dit is natuurlijk onjuist. → Anticlericalisme. *Bender.*

Clerici regulares, naam van de leden van mannelijke kloosterorden van den nieuweren tijd, die geen gemeenschappelijk koorgebed hebben evenmin als stabilitas loci (stabiliteit: de in de oudere monnikenorden aanwezige bijzondere band tusschen den monnik en zijn klooster, tengevolge waarvan hij in 't algemeen niet naar een ander klooster kan worden verplaatst). Bijzonder doel: zielzorg en werken van naastenliefde. De eerste c. r. zijn de Theatijnen (1524), verdere o.a. Barnabieten (1530), Jezuïeten (1540), Piaristen (1597). Passionisten en Redemptoristen kunnen, daar zij geen religieuze orde, doch een congregatie vormen, enkel in minder eigenlijken zin tot de c. r. gerekend worden. *Schweigman.*

Clericis laïcos, → Bonifatius VIII.

Clerici vagantes, personen, die de kruinschering ontvangen hebben en tot geen enkel diocees (in den breedsten zin van het woord) zouden behooren of

tot geen enkel religieus genootschap. Door den C.I.C. can. 111 § 1 uitgesloten: iedere clericus moet zijn aangeschreven bij een diocees of bij een religieus genootschap, zoodat clerici vagi volstrekt niet worden toegelaten. Aldus reeds in het Conc. van Chalcedon aangeduid, door het Conc. van Trente S. 23 de ref. c. 16 voorgeschreven. Wordt gevorderd door de organisatie van de Kerk. *Drehmanns.*

Clericus, Clerus (< Gr. klèros = lot, erfgoed), geestelijke, geestelijkheid (geestelijke stand). Hieronder verstaat het Kerkelijk Recht heden, allen en alleen hen, die eenige → Wijding, of minstens de → Tonsuur ontvangen hebben; in tegenstelling met de l e e k e n. Deze onderscheiding is van goddelijken oorsprong (→ Hiërarchie); eerst eind der 2e eeuw verschijnt de benaming kleros, clerus, waarschijnlijk in de beteekenis van „door God verkozen” (Clemens van Alexandrië), spoedig gevolgd door klerikos, clericus. Afwisselend naar tijd en plaats, werd sindsdien de term gebruikt vanaf den striktsten zin voor óf alleen de hoogste Orden, óf de lagere, tot in de ruimste beteekenis voor alle Orden, met inbegrip der Tonsuur, en voorts alle kloosterlingen van beider kunne, en zelfs nog andere „religieuze” personen. Tevens kende het woord clericus een profane beteekenis, nl. student, ook „schrijver” (heden nog: klerk). Alle clerici dienen heden lid te zijn, ofwel van de geestelijkheid van een bepaald bisdom, ofwel van een kloostergemeenschap (→ Incardinatie; → Professie), zoodat er geen zgn. „clerici vagantes” of „acephali” („losse”, „hoofdelooze”) meer bestaan (→ Clerici regulares; → Clerici vagantes). Deze opneming geschiedt, in het laatste geval, door de professie, in het eerste (sinds de 5e—6e eeuw) door de Tonsuur (kruinschering), eerst (althans i. d. 8e eeuw) onmiddellijk door de kleeding met een geestelijk gewaad voorafgegaan, heden (sinds de 13e eeuw) door de kleeding met het koorhemd (superplie) gevolgd. Opname in den clerus veronderstelt een zekere roeping van Godswege en haar bevestiging door de kerkelijke Overheid. Kerkrechtelijke voorschriften bepalen voorts zijn plichten, rechten en voorrechten, en de voorwaarden, aan deze verbonden. De voornaamste rechten en voorrechten zijn: toegang tot rechts- en ordemacht, tot beneficiën enz.; recht op eerbiedsbewijzing door de leeken (privilegium canonis); vervolging in rechten voor een eigen (kerkelijken) rechter, tenzij met toestemming der kerkelijke overheid (privilegium fori); vrijstelling van krijgsdienst en andere burgerlijke diensten onvereenigbaar met den clericalen staat (exemptio a muneribus civilibus). De voornaamste plichten zijn: volmaaktere levenswandel; gehoorzaamheid aan de kerkelijke Overheid (obedientia canonis); studie der gewijde wetenschappen; het bidden van het kerkelijk Officie (Brevier); het leven in maagdelijken staat (celibaat); gebruik van eigen kleeding, van die der leeken onderscheiden; zoo mogelijk, een gemeenschappelijk leven (vita canonica) voorts onthouding van wat met het gewijd karakter in strijd is, als: het dragen van wapenen, handel, jachtvermaak, enz., dingen waarin, ten deele althans, de kerkelijke overheid dispenseeren kan. Opgemerkt zij, dat het meerendeel der voorrechten zich ook over de kloosterlingen uitstrekt. Zie verder → Wijdingen (liturgie der heilige); → Hiërarchie. *Louwerse.*

Clerken heeten in de middeleeuwen gewoonlijk geschoolden, die daarom nog geen geestelijken, laat staan priesters, waren, als dikwijls verondersteld wordt. Jacob van Maerlant, Diederic van Assenede, Philip Utenbroeke, Jan van Boendale, Melis Stoke, Dirc Potter waren clerken, scepenclerken of grafelijke clerken. Daarom de Zned. literatuur een literatuur van clerken te noemen, heeft op zijn minst een dubbele beteekenis. *V. Mierlo.*

Clermont, **1°** arrondissementshoofdstad van het dept. Oise (Fr.), 28 km Oostelijk van Beauvais, op een 60 m hoogen heuvel aan den rechteroever der Brèche gelegen; 6 000 inw.; was in de middeleeuwen de hoofdstad van een machtig graafschap. Vaderstad van Philips den Schoonen en Karel den Schoonen. Van de oude vestingwerken bestaan nog slechts de ruïne van de poort van Nointel (13e eeuw) en overblijfselen van het oude slot der eerste heeren van C. Van belang is verder de kerk van den H. Samson, deels uit de 13e eeuw, deels verbouwd in de 14e, 15e en 16e eeuw, welke o.a. een fraai gebeeldhouwd H. Graf (begin 16e eeuw) bevat, benevens gebrandschilderde ramen van ca. 1520 uit de werkplaats van Leprince te Beauvais. Het raadhuis, in 1322—1328 gebouwd door toedoen van koning Karel den Schoonen, is in 1874—’87 herbouwd en vergroot in Gotischen stijl; de hallen zijn in de 15e eeuw opgetrokken in flamboyanten stijl.

L i t.: A. Michel, Histoire de l’art (Parijs III, 20; [2]IV, 638, 641, 797, 798). *F. Vermeulen.*

2° Gem. in de prov. Namen. → Clermont-lez-Walcourt.

3° Gem. in de prov. Luik, ten N.O. van Hoei; opp. 1 624 ha; ruim 800 inw.; Maas ten W.; bergachtige streek, steengroeven, kasteelen Baugnée, Roubenne, Halledet; zeer oude heerlijkheid.

4° Een gemeente aan de Berwinne, in de prov. Luik, ten N. van Verviers; opp. 1 715 ha, 1 800 inw.; Berwinne-rivier; gemengde grond, veeteelt, kaas- en boteruitvoer; kasteel Crawhez, kerk van de 17e eeuw; oude heerlijkheid. *V. Asbroeck.*

Clermont, E m i l e, Fransch romanschrijver; * 15 Aug. 1880, gesneuveld Juni 1916 in Auvergne. Zijn werk behoort tot een bij uitstek Fransch genre: den psychologischen, analytischen roman. Overeenkomstig zijn mystischen aanleg stelt hij aan zichzelf en zijn helden haast bovenmenschelijke eischen. Heel zijn oeuvre, dat hier en daar doet denken aan M. Barrès, getuigt van die angstvallige ontledingsmethode.

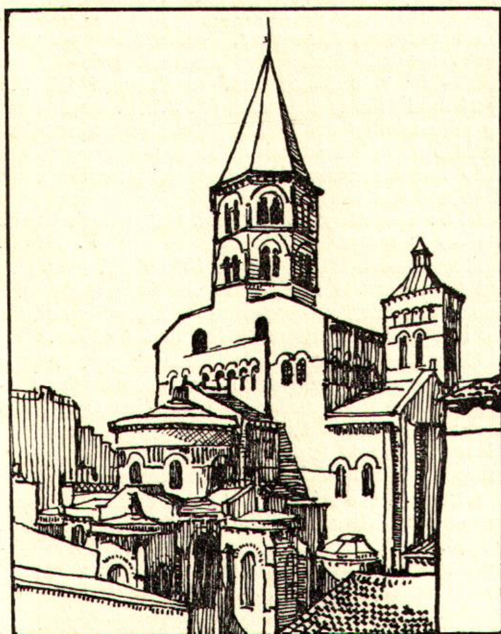
U i t g.: Amour promis (1909); Laure (1913); Histoire d’Isabelle (1917); Le Passage de l’Aisne (1921). — L i t.: Etudes et souvenirs sur E. C. (1927). *Willemyns.*

Clermont-Ferrand, hoofdstad van het Fr. dept. Puy-de-Dôme (45° 47′ N., 3° 6′ O.); 103 143 inw. (1931), 407 m boven zee, prachtig gelegen in het vruchtbare dal van de Allier (Limagne). De oude stad is uit donkere lavablokken opgebouwd. Radiostation, observatorium, spoorwegknooppunt. Industrie van levensmiddelen, rubber, auto’s. Minerale bronnen (ijzerhoudend) trekken vele badgasten. De oude hoofdstad van Auvergne is sinds de 4e eeuw een bisschopszetel.

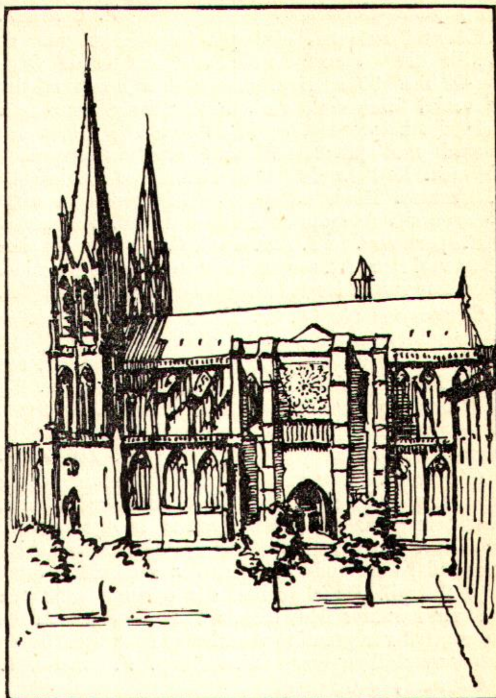
L i t.: Ph. Arbos, C.-F. (C.-F. 1930). *Heere.*

De eenige overblijfselen van het Gallo-Romeinsche Clermont-Ferrand, de oude hoofdstad Augustonemetum, bestaan uit een stuk Romeinsch muurwerk in de ommuring van het voormalig kasteel de Salles, en voorts uit Gallo-Romeinsche beeldhouwwerken en bouwfragmenten in het museum Bargoin. Uit vroeg-Christelijken tijd vindt men hier resten van een kleine kapel (4e eeuw) met een tongewelf overkluisd, een echte cella memoriae, in de gebouwen der voormalige

abdij van Saint-Alyre, die het eerste Christelijke centrum (vicus christianorum) van C.-F. was; verder een opmerkelijke wit-marmeren gebeeldhouwde sarcophaag (4e eeuw), die sinds 1816 tot altaar dient in de kerk der Ongeschoeide Carmelieten; een dgl. sarcophaag (6e eeuw), thans eveneens altaar, in de kathedraal; en twee wit-marmeren acanthus-kapiteelen (5e eeuw) in het museum. Het oudste der nog bestaande kerkgebouwen te C.-F. is de in de 11e eeuw gebouwde Notre-Dame du Port (< Keltisch por of pour = vochtige, lage plaats), ter plaatse van een door den H. Avitus, bisschop, in de 6e eeuw gesticht heiligdom; een driebeukige kruisbasiliek, met absis, kooromgang, drie absidiale kapellen en achtkanten kruistoren, tongewelven over middenbeuk (ca. 1150—1160) en dwarsarmen, kruisgewelven over zijbeuken, crypta, waarin een miraculeus beeld (14e eeuw) der H. Maagd (Vierge noire), voorwerp eener uitgebreide vereering en van pelgrimstochten in Mei, iconographisch merkwaardige kapiteelen; deze kerk is een der meest karakteristieke voorbeelden van den Auvergnatisch-Romaanschen stijl. De kathedraal (O. L. Vrouw), in de 5e eeuw gesticht door den H. Namasius, bisschop, in de 10e eeuw herbouwd, sinds 1248 geheel nieuw opgetrokken in den geest der Noord-Fransche Gotiek naar de plannen van den architect Jean des Champs, bestaat uit een koor met omgang en straalkapellen (1248—1325), naar het voorbeeld van het koor der kathedraal van Amiens; een dwarspand (1287—1340, gedeeltelijk onder leiding van Pierre des Champs) en een vijfbeukig schip met transkapellen (1340—1359, architect Pierre de Cébazat); de narthex met de twee Westtorens is een minder gelukkig toevoegsel (1864—1884) door Viollet-le-Duc; onder het koor is een crypta ontgraven, behoorende deels tot de 8e, deels tot de 10e eeuw. De St. Pieterskerk der Minderbroeders, op de Place de Jaude, is een in 1630 gebouwd werk in vroeg-Barokken stijl, met een modernen koepel. De kerk St. Eutrope is 1858—1892 in Gotischen stijl gebouwd.

Clermont-Ferrand. Absis van de Notre-Dame du Port.

Clermont-Ferrand. Kathedraal.

De stad bezit talrijke oude huizen, o.a. op het St. Pietersplein een uit de 13e eeuw, het Renaissancehuis des Architectes (16e eeuw, thans museum), het huis Savaron (1530), enz. Het voormalig hôtel de Chazerat is in fijnen Klassicistischen trant gebouwd (1773—1789). De universiteit is een gebouw door den architect Berthelin in 1854 in den stijl-Louis XIII ontworpen.

L i t.: G. Desdevises du Dézert en L. Bréhier, C.-F. Royat et le Puy de Dôme, in Les villes d'art célèbres (Parijs 1926); R. Crégut, Notre-Dame du Port (Clermont-Ferrand, 1927); H. du Ranquet, La cathédrale de C.-F. (Parijs 1928). *F. Vermeulen.*

Kerkvergadering van Clermont-Ferrand (1095). Hier deed paus Urbanus II een oproep tot den eersten kruistocht, waarvoor hij Adhémar de Monteil, bisschop van Puy, tot apostolisch legaat benoemde.

Clermont-Ganneau, C h a r l e s (1846—1923), lid van de Acad. Franç. en prof. aan het Collège de France, een der beste Palestinologen der 19e eeuw; * 1846, † 1923. Hij redde de Mesa-stele uit de handen der Arabieren en ontdekte meerdere bijbelsche plaatsen, o.a. Gezer (Gazara). Hij is echter het meest bekend door zijn ontdekking van de Moabitische vervalschingen (→ Moabitica; → Sjapirahandschrift). Hij schreef talrijke werken over Palest. en Phoenic. oudheden. *Simons.*

Clermont-lez-Walcourt, gem. in de prov. Namen, ca. 750 inw., grootendeels Kath.; opp. 1 624 ha; landbouw.

Clermont-Tonnerre, S t a n i s l a s, g r a a f v a n, Fransch staatsman; * 1747 te Pont-à-Mousson, vermoord 10 Aug. 1792 te Parijs. Hij werd door den Fr. adel afgevaardigd naar de staten-generaal van

1789; stemt er als liberaal voor de besluiten van 4—5 Aug., maar verzet zich met Mirabeau tegen verzwakking van de koninklijke macht, waardoor hij zijn populariteit verloor. *V. Claassen.*

Clerodendron, een plantengeslacht van de familie der Verbenaceae, dat in de Oude wereld met 90 soorten, meerendeels heesterachtige en veelal klimmende vertegenwoordigers, voorkomt. Vele zijn kasplanten, en in de tropische tuinen een sieraad met prachtige, vaak langtrechtervormige bloemen. De bekendste is de Chineesche welriekende C. fragrans. Mooie klimplanten met roode en witte bloemen zijn de tropisch Afrikaansche C. Thomsonae en C. speciosum. In Z. Eur. wordt C. foetidum als sierplant veel gebruikt, een halfheester met roode bloemen. De schors van C. inerme levert een volksgeneesmiddel.

Cleromancie (< Gr. klèros = lot, manteia = voorzegging) (Oudheid), divinatie, waarbij uit het loten van voorwerpen als boonen, pijlen enz. een positief of negatief antwoord werd opgemaakt. Bij de c. met boeken, onder het Rom. keizerrijk, zocht men in den passus, dien men aantrof bij het opslaan, de noodige inspiratie. *E. De Waele.*

Cleruch, de naam van de kolonisten, door Athene, vooral ten tijde van den Attischen zeebond, naar belangrijke strategische punten in den vreemde gezonden. Het gewoonlijk met geweld bezette gebied (cleruchie) werd onder de cleruchen verdeeld in loten land (klèroi). De cleruchie, die oorspronkelijk een militair karakter had, diende ook dikwijls om de moederstad van graan te voorzien en haar te ontlasten van de overtollige verarmde bevolking. *V. Pottelbergh.*

Clerus, → Clericus.

Clesse, Antoine, Belgisch volksdichter; * 30 Mei 1816 te Den Haag, † 9 Maart 1889 te Bergen. Hij verwierf een groote populariteit door zijn gedichten en liederen, waarin hij een patriottische bezieling wist te leggen.

Werken: Godefroi de Bouillon (1839); Rubens (1840); Un poète (comedie, 1841); Poésies diverses (1841); Chansons (1845—'48); Chansons nouvelles (1848); Chansons (éd. complète avec les airs notés; 1866); Nouvelles chansons et poésies (1888).

Clethra, geslacht van heesters en boomen, behoorende tot een familie, welke verwant is aan die der heideachtigen. Een enkele maal aangeplant.

Cleve, van, naam van schildersfamilie te Antwerpen. Stamvader is **Willem van Cleve,** die in 1518 meester werd in Antwerpen. Zijn oudste zoon, tevens de belangrijkste der fam. was **Joos,** bijgenaamd „de sotte Cleef" [niet te verwarren met Joost van der Beke van Cleef (→ Beke, Joost van der)], * ca. 1525. In zijn korte schilderscarrière (hij werd in 1554 krankzinnig) heeft hij prachtige portretten geschapen, die de werken van Holbein en Moro evenaren. Zijn zelfportret in Windsor-castle en dat van een jongeling in het Kaiser Friedrich Mus. te Berlijn zijn wel de schoonste. Typeerend bij al zijn beeltenissen zijn de onrustig gesticuleerende handen.

Een broer is **Hendrick,** * 1525, † 1589, die naam had als landschapschilder. Hij werkte veel samen met Frans Floris. Schilderijen zijn van hem niet bekend, wel gravures.

Een tweede broer is **Marten,** * 1527, † 1581, leerl. van Fr. Floris, maar vooral beïnvloed door Pieter Brueghel, wiens boerenschilderingen hij op grove wijze nabootste; meer dan zwakke weerklanken van Brueghel's werk zijn het dan ook niet.

Een derde broer was ten slotte **Willem Jr.,** * 1530, † 1563, die volgens v. Mander vnl. schilderijen met groote figuren gemaakt heeft; men kent thans geen werken meer van hem.

Als zoon van den genoemden Hendrick komt nog in aanmerking **Hendrick Jr.,** als schilder vermeld te Gent tusschen 1598 en 1646, en als zoon van Marten de jong gestorven **Joris,** die op het eind der 16e eeuw is na te wijzen.

Lit.: G. Hulin de Loo, Conjecture touchant le „Sotte Cleef" (Gent 1903); W. Cohen, in Zentralblatt f. Kunstwiss. Literatur (I 1909); Bastelaer en v. Loo, P. Brueghel l'ancien et son temps (Brussel 1906). *Schretlen.*

Cleveland, 1° district in North Riding (Eng.), graafschap York, tusschen de rivier de Tees en Whitby (54° 30′ N., 1° W.); bezit de rijkste ijzermijnen van Engeland; zeer belangrijke ijzerindustrie: hoogovens, scheepsbouw, machinefabrieken. Haven- en voornaamste fabrieksstad is Middlesborough. *G. de Vries.*

2° Een stad in den staat Ohio (Ver. Staten) aan den Zuidelijken oever van het Eriemeer (41° 30′ N., 81° 30′ W.); ca. 900 000 inw. (1930). Havenstad, met zeer snelle ontwikkeling in verband met het achterland Pennsylvanië met Pittsburg. Verschepen van ertsen, kolen, hout, granen. Petroleumraffinaderijen (Standard Oil Company). Ook groote metaalindustrieën, ijzer, staal, machines. *Erkelens.*

Cleveland, hertogin van, de titel, waaronder bekend is gebleven Barbara Villiers, de dochter van William Villiers, minnares van koning Karel II. Zij kwam aan het hof in den kring van koningin Catharina en werd later uit de gunst des konings verdrongen door de hertogin van Portsmouth. Na haar dood (1709) erfde haar zoon Charles Fitzroy († 1730) den titel; zijn geslacht stierf uit in 1774. *v. Gorkom.*

Cleveland, Grover, democratisch president der Vereenigde Staten van Amerika, 1885—'89 en 1893—'97; * 18 Maart 1837 te Caldwell (N. J.), † 24 Juni 1908 te Princeton (N. J.). C. stuurde aan op vrijhandel en was gekant tegen zilveraanmunting. In 1895 trad hij krachtens de Monroe-doctrine aan de zijde van Venezuela, dat in een grensconflict tegen Engeland was gewikkeld.

Lit.: Mac Elroy, G. C. (2 dln. 1923); Nevins, G. C., a study in courage (1932). *V. Houtte.*

Cleveland-Hills (Eng., 54° 30′ N., 1° 0′ W.), het N.O. gedeelte van den Jura-kalkrug, welke zich van de rivier de Tees boogvormig in Zuidelijke richting tot in Dorsetshire uitstrekt. Hoogste top 425 m.

Clevelandpaard, een Engelsch ras, vroeger meer koetspaardtype, thans meer landbouwtuigpaardtype; fokcentrum graafschap Noord- en Oost-Yorkshire; schofthoogte 1,65—1,69 m; steeds bruin van kleur met zwarte beenen; heeft bijgedragen tot vorming van het Holsteiner en Oldenburger paard.

Clias, Phokion Heinrich, grondlegger van de gymnastiek in Zwitserland; * 1782 in Amerika, † 1854. Leidde een avontuurlijk leven. De kennismaking met de werken van Guts Muths en Vieth zijn vooral oorzaak geweest, dat hij gymnastiekleeraar werd o.a. aan het instituut van den predikant Zehnder te Gottstadt in het kanton Bern. Na 1814 hield hij als artillerie-officier met zijn soldaten lichaamsoefeningen. Nu benoemde de regeering hem als gymnastiekleeraar en ritmeester aan de militaire academie. Gaf in 1816 uit: „Anfangsgründe der Gymnastik oder Turnkunst".

Wat niet onder Cl te vinden is, zoeke men onder K.

Vervolgens heeft hij in Frankrijk en Engeland nog voor de gymnastiek geijverd, om vervolgens weer naar Zwitserland terug te keeren. Zijn werken vooral in Zwitserland en Engeland zijn voor de toekomst niet zonder beteekenis gebleven. *J. H. Custers.*

Clibanarius (Lat.), bakker, die brood in een pan (clibanus) bakt; gepantserde Perzische ruiter; in Rome sinds Alexander Severus naam voor niet-Romeinsche ruiters.

Clibanion, schubbenpantser, door de Romeinen overgenomen van de Dacische ruiters; oorsprong ligt in Assyrië of Perzië; ook in de middeleeuwen nog in gebruik.

Cliché is **1°** in de g r a p h i s c h e k u n s t **a)** een bewerkte, meestal metalen plaat, waarvan een afdruk kan vervaardigd worden (→ Autotypie; → Diepdruk; → Graphische kunsten).

b) Het negatief van een fotografie.

2° In de s t ij l l e e r, een overgenomen, algemeen gebruikelijke zegswijze, versleten beeldspraak, gemeenplaats. Bijv. „Onder de vroolijke tonen der muziek trok de stoet het dorp door". „De boot is als een notedop op den oceaan".

Cliché-verre is de Fransche naam voor glas-ets. Het procédé is ca. 1853 uitgevonden door den schilder Jean Bapt. Camille Corot (1796—1875) en een drietal fotografen. Er zijn twee methoden te onderscheiden: a) een glazen plaat werd met een witte vernislaag bedekt en daarin werd dan met de naald geteekend; van deze plaat maakte men op lichtgevoelig papier contactdrukken. b) Om tinten te verkrijgen, bedekte men de plaat met dikker en dunner uitgestreken witte verf en trok daarin de lijnen met een aangepunt houtje; dan drukte men af, niet in contactdruk, maar door een tweede glasplaat heen. Beide procédé's hebben om het kunstmatige, dat hun eigen was, maar een zeer kortstondig succes gehad.

L i t.: Poortenaar, Van Prenten en Platen (z. j., 98 vlg.). *Knipping.*

Clichthove, J o d o c u s, Humanist en theoloog; * ca. 1472 te Nieuwpoort, † 1543 te Chartres. C. was een der beroemdste doctoren der Sorbonne; eerst schitterend als Humanist (leerling van Le Fèvre d'Etaples), later (na de veroordeeling van Luther) een der geduchtste tegenstanders der Hervorming. Schreef talrijke werken, zoowel op het gebied der vrije kunsten als op dat der theologie: kerkvaders, H. Schrift. Aan het eind zijner eerste periode schreef hij zijn hoogst verdienstelijk „Elucidatorium ecclesiasticum", een soort liturgische Summa. Uit zijn tweede periode dagteekenen vooral polemische geschriften tegen Luther. *Louwerse.*

Click of z u i g k l a n k is een klank, die ontstaat door na het vormen van een sluiting in het mondkanaal en het wegzuigen van de lucht daarachter, de sluiting op hoorbare wijze te verbreken; men kan op die wijze bijv. een dubbele t doen hooren om zijn bewondering, zijn ongeduld enz. te uiten. *Weerenbeck.*

Cliens (Lat.), beschermeling; halfvrije burger in het oude Rome, die een patriciër als beschermheer, p a t r o n u s, had. De cliënten waren oorspronkelijk ofwel in vrijheid gestelde slaven of vreemdelingen, die zich onder de bescherming van een patronus gesteld hadden. De c l i e n t e l a, de verhouding van patronus en cliënt, was erfelijk en heilig. De c. moest bijdragen in de kosten van den eeredienst der gens van zijn patronus; in de boeten, die dezen werden opgelegd; in den losprijs, als hij krijgsgevangene werd gemaakt; in den bruidsschat der dochter van zijn patronus. Hij moest den patronus zijn morgengroet of s a l u t a t i o brengen en in de volksvergaderingen stemmen in zijn geest. De patronus moest zijn cliënt beschermen, hem verdedigen voor het gerecht en zijn salutatio beantwoorden met s p o r t u l a e, mandjes met brood en vleesch. Cliënt en patronus mochten noch als aanklager noch als getuige tegen elkaar optreden. Onderworpen steden en provinciën stelden zich vaak in de clientela van een machtig Romeinsch burger. *Davids.*

Cliënt (N e d. en B e l g. R e c h t) heet in de hedendaagsche taal degene, die van de diensten van een advocaat of procureur gebruik maakt, zooals degene, die de hulp van een geneesheer inroept, diens patiënt genoemd wordt. Ook wordt het woord cliënt heden ten dage wel gebruikt ter aanduiding van de deftige klanten van groote handels- en bankzaken. Het afgeleide woord c l i ë n t e e l e wordt gebezigd voor de gezamenlijke klanten van iedere handelszaak. *Witteman.*

Clientéla, Clientes, → Cliens.

Cliffdwellings (Eng., = rotswoningen), voorhistorische menschen-woningen, aangelegd in rotsspleten, spelonken enz., soms in meerdere verdiepingen verdeeld, met vaak grootere ronde zaal (voor de godsdienstoefeningen?) en vierkant woonvertrek, T-vormige deuren en soms een alleen staanden ronden toren. De c. komen in Middel-Amerika, doch vooral aan de oevers van de San Juan voor.

L i t.: Kidder, An introduction to the study of Southwestern Archeology (1924). *Knipping.*

Clifford (of C h u d l e i gh), **1°** lord T h o m a s, Engelsch staatsman; * 1630, † 18 Aug. 1673; werd in 1667 minister van koning Karel II; trad in het Cabalministerie en bevorderde als Katholiek de Katholieke strevingen aan het hof; bracht in 1670 het verdrag van Dover tot stand. In 1673 verzette hij zich tegen het ontwerp-Test-act, dat alle Katholieken van de staatsambten zou uitsluiten en toen de wet tot stand kwam, trok hij zich terug op zijn landgoed, waar hij een einde aan zijn leven maakte. *v. Gorkom.*

2° W. K., geboren Lane, Eng. roman- en tooneelschrijfster. Haar romans en tooneelspelen handelen vnl. over sociale vraagstukken, bijv. de huwelijkswetgeving en de vrouwenemancipatie. Hoewel soms levendig geschreven, zijn ze meer interessant om hun inhoud dan om hun vormgeving.

W e r k e n: o.m. Very short stories and anyhow stories (1882); Mrs. Keith's Crime (1885); Aunt Anne (1893); The Modern way (1906); Love Letters of a Wordly Woman (1913); The House in Marylebone (1917). Tooneel: Hamilton's Second Marriage (1909); A Woman Alone (1915); Two's Company (1915). *Panhuysen.*

Clifford Wittingham Beers, stichter van de „mental hygiene movement" of beweging voor geestelijke volksgezondheid; * 1878. Hij werd ruim twee jaren in een Amerikaansche staatsinrichting voor krankzinnigen verpleegd. Na zijn ontslag legde hij zijn ervaringen neer in: A mind that found itself (1908). Dit werk, dat veel opzien en zeer groote belangstelling verwekte, leidde tot de oprichting in hetzelfde jaar van het Amerikaansche National Comittee for mental hygiene, waarvan Beers secretaris werd en dat in 1916 als officieel staatsinstituut erkend werd. In het beschermingscomité had o.a. kardinaal Gibbons zitting. Vanuit Amerika heeft de beweging zich snel over de geheele wereld verbreid. *Veeger.*

Clifton, stad in den staat New Jersey (Ver. Staten

van Amerika, 40° 43′ N., 74° 14′ W.); in de beïnvloedende nabijheid van New York. Industrie: staal en metaalwaren, zijden en wollen goederen, chemicaliën.

Clignett, Jacob Arnold, Ned. taalkundige; * 1756 te Leiden, † 1827 te Den Haag. C. is een der grootste bevorderaars van de studie van het Middelnederlandsch in het begin der vorige eeuw. Hij schreef een uitvoerige voorrede bij de door C. Boonzaajer uitgegeven „Teuthonista of Deutschlender van Gherard van der Schuere" (1804). O. a. gaf hij te zamen met J. Steenwinkel Maerlant's „Spieghel Historiael" uit (2 dln. 1784—'85).

Lit.: H. de Buck, De studie van het Mnl. enz. (1930, 81 vlg.). *Offermans.*

Climacium, een loofmossengeslacht van de familie der Climaciaceeën, komt met enkele soorten in het Noorden buiten de tropen voor in vochtige streken. C. dendroides, het boompjesmos, op een miniatuursparretje gelijkend, komt ook in Ned. voor en draagt maar zelden sporekapsels, die op lange stelen staan en een dubbel peristoom hebben. *Bouman.*

Climacterium psychosen, → Involutiepsychosen.

Climacus (muziek), → neum van drie of meer dalende noten; bij het Gregoriaansch in gebruik.

Climax (Gr., = trap) (philologie), een → gradatie, waar men al stijgende telkens het voorgaande herhaalt. Bijv. Demosthenes: „Toen allen zwegen, heb ik gesproken en voorstellen ingediend; en niet alleen diende ik de voorstellen in, maar ik nam ook het gezantschap op mij; ik heb niet alleen het gezantschap op mij genomen, maar ik wist ook de Thebanen te overreden. . . ." *v. d. Eerenbeemt.*

Clinching (Eng.), boksterm: wederkeerig vastgrijpen, hetgeen in een bokswedstrijd heel vaak geschiedt. De scheidsrechter roept dan „los", waarna de beide boksers „uit de clinch" moeten gaan.

Clinch River, een 320 km lange zijrivier van de Tennessee (36° 46′ N., 83° 35′ W.); ontspringt in het Cumberland-plateau (Virginië) en doorstroomt de staten Virginië en Tennessee in Zuid-Westelijke richting.

Clinodiscordantie (is discordantie), de opeenvolging van lagen, die het gevolg is van onderbroken afzetting, met erosie gedurende den tijd der onderbreking (het tijdinterval). In het tijdinterval zijn de reeds gevormde lagen ten deele door erosie weggevoerd en door crustale deformatie uit hun oorspronkelijken horizontalen stand gebracht. De afzettingsvlakken der lagen, die na de onderbreking zijn afgezet, maken een hoek met die van de lagen, welke reeds voor het interval waren gevormd.

Lit.: L. V. Pirsson en Ch. Schuchert, Introductory Geology (New York 1924). *Roodhuyzen.*

Clinton, stad in den staat Ohio (Ver. Staten van Amerika, 41° 47′ N., 90° 18′ W.), aan de Mississippirivier. Ca. 25 800 inw. Spoorwegknooppunt. Veelzijdige houtbewerking, machines, constructiewerken. Uitvoer van hout en granen.

Clinton, Henry Fynes, Eng. Klassiek philoloog; * 1781, † 1852. Zijn Fasti Hellenici en Romani zijn chronologische werken van blijvende waarde, al bleken later enkele correcties noodig.

Clio (myth.), 1° de Muze der Geschiedenis (→ Muzen); 2° een Oceanide.

Clione, → Walvischaas.

Clipeus (Lat.), rond schild bij de Romeinen, met een lichte welving, gewoonlijk uit brons; zou ontleend zijn aan de Etruskers; werd verdrongen door het beter dekkende langwerpige → scutum.

De c. werd reeds in de Grieksche tempels als exvoto opgehangen, ter herinnering aan een overwinning.

Bij de Romeinen verstond men onder c. ook een metalen of marmeren schijf, waarop voorstellingen van goden of afbeeldingen van voorouders in reliëf of als schildering aangebracht waren (imagines clipeatae). Later nemen de c. meer decoratieve en vrijere vormen aan (bijv. schelpvorm). *Knipping.*

Clisthenes, Atheensch wetgever, Alcmaeonide, die na de verdrijving der Pisistratiden, in 508 v. Chr., de democratie, na Solon, definitief organiseerde. Om den invloed van den adel te breken voerde hij een nieuwe indeeling van het grondgebied in: de meer dan 100 dèmoi (gemeenten) werden gegroepeerd in 30 trittyen; deze werden ingedeeld in 10 phulai, welke de 4 oude Ionische geslachten vervingen. Elke trittys bevatte een stads-, een kust- en een landelijk gebied, zoodat de overwegend conservatieve bevolking der landelijke gedeelten werd opgeslorpt door de overwegend democratische der beide andere. De oude aristocratische raad op den Areopagus bleef gehandhaafd, doch verloor in aanzien en bevoegdheid ten voordeele van den nieuwen Raad met 500 leden (boulè). Het archontaat werd een louter eereambt. Om de voor het nieuwe regime als gevaarlijk beschouwde burgers te verwijderen, werd het ostracisme ingesteld. *V. Pottelbergh.*

Clitarchus, oud-Grieksch historicus, schreef een fragmentarisch bewaarde, rhetorisch opgesmukte, maar niet immer betrouwbare geschiedenis (Historiai), vooral gewijd aan de daden van Alexander den Grooten, dien hij begeleid had op zijn tocht door Perzië.

Clitaucus, Heilige, leefde op het einde der 5e eeuw. Volgens een legende uit de 12e eeuw was hij koning van Ewyas (Herefordshire) en werd hij om zijn deugd uit haat tegen het Christendom vermoord. Feestdag 3 Nov., ook 19 Aug.

Lit.: S. Baring-Gould and J. Fisher, The lives of the British Saints (4 dln. Londen 1907—'13; degelijk en critisch).

Clitellum (zadel) komt voor bij de weinigborstelige ringwormen en bestaat uit een ringvormige verdikking van eenige segmenten ongeveer op een derde van het vooreinde van het lichaam en in de nabijheid van de uitvoergangen der geslachtsorganen. In het c. komen een groot aantal slijmklieren voor, die een taai slijm afzonderen, dat aan de lucht spoedig hard wordt. Hiermede hechten zich de beide copuleerende wormen aan elkander vast. Na de bevruchting vormt het afgescheiden slijm een omhulling voor de eieren. *Willems.*

Clitocybe, → Trechterzwam; → Nevelzwam.

Clitoris, → Geslachtsorganen.

Clitumnus (in de klassieke Oudheid), riviertje in Umbrië (N. van Rome), waarvan de bron als Juppiter Clitumnus vereerd werd (teg. Clitunno).

Clitus, 1° (mythologie), zoon van Manlius, om zijn schoonheid door Eos (Aurora) geschaakt.

2° Bijgenaamd de Zwarte, een der veldheeren van Alexander den Grooten; redde diens leven in den slag bij den Granicus (335 voor Chr.); werd later door Alexander in drift bij een maaltijd gedood, toen hij zich verzette tegen het invoeren van Oostersche zeden.

3° Bijgenaamd de Witte, voerde na Alexander's dood de veteranen terug. In 318 versloeg Antigonus hem. *Weijermans.*

Wat niet onder Cl te vinden is, zoeke men onder K.

Clivage, → Breuk (1°).

Clive. Lord Robert Clive, baron van Plassey, Engelsch kolonisator en krijgsman; * 29 Sept. 1725 in Shropshire, † 22 Nov. 1774; kwam in 1743 als ambtenaar der Engelsche Oost-Ind. Compagnie te Madras, maar voelde zich spoedig aangetrokken tot den militairen dienst; streed tegen de Franschen en tegen inlandsche vorsten. In 1757, na het begin van den grooten strijd om de koloniale hegemonie tusschen Frankrijk en Engeland (1756—1763), heroverde hij Calcutta op den wreeden nabob Soeradsj-oed-daula en versloeg hem beslissend op 23 Juni 1757 bij Plassey. In 1764 werd hij gouverneur-opperbevelhebber in Oost-Indië en verkreeg van den groot-mogol het beheer over geheel Bengalen. In 1767 verliet hij Indië in slechten gezondheidstoestand. In het Parlement aangeklaagd wegens ambtsmisbruiken werd hij vrijgesproken en plechtig wegens zijn buitengewone verdiensten voor de Engelsche kolonisatie geprezen. In wanhoop over zijn lichamelijke verzwakking maakte hij een einde aan zijn leven.

Lit.: Macaulay, Lord Clive (1840); sir George Forrest, Life of Lord Clive (2 dln. 1918); Dodwell, Dupleix and Clive (1920). *v. Gorkom.*

Clivia, als kamerplant veel gekweekt gewas van de familie der Amaryllideeën, afkomstig uit Afrika. Vereischt niet te vochtige lucht.

Clivicola, → Oeverzwaluw.

Clivis (< Lat. clivus = heuvel), → neum van twee dalende muzieknoten, ook flexa genoemd; bij het Gregoriaansch in gebruik.

Cloaca (Lat.), **1°** afvoerkanaal, reeds in het 4e en 3e millennium v. Chr. bekend in de Mesopotamische en Assyrische cultuur. In Athene gebruikte men het riviertje de Eridanus als c., die men later overdekte, evenals de C. Maxima te Rome. De groote Hellenistische steden, zooals Alexandrië, Priëne, Milete en Delos, hadden een uitgebreid cloaca-stelsel; eveneens in Italië, o.a. Rome, Faesulae, Volaterrae, Pompeji en in de steden van N. Africa.

Lit.: P. S. P. Handcock, Mesopot. archäology (1912); E. Ziller, Die Antiken Wasserleitungen Athens, Athen. Mitt. (1877); Chr. Hülsen, Die Cloaca Maxima, Röm. Mitt. (1902). *W. Vermeulen.*

2° De ectodermale instulping aan het achtereinde van het lichaam, waarin gezamenlijk de endeldarm, de urineleiders en de uitvoergangen der geslachtsorganen uitmonden. Een c. komt voor bij visschen, amphibiën, reptielen, vogels en onder de zoogdieren bij de vogelbekdieren; bij de overige zoogdieren wordt slechts tijdens het embryonale stadium een c. aangetroffen, welke echter door ontwikkeling van den dam tusschen anus en uitwendige geslachtsorganen spoedig verdwijnt. *Willems.*

Cloanthus (myth.), Trojaan, gezel van Aeneas.

Clochán, → Bijenkorfcel.

Clodia, oudere zuster van Publius → Clodius, gemalin van Quintus Metellus Celer, berucht om haar zedeloosheid. Zij is de Lesbia in Catullus' gedichten. *Davids.*

Clodia, Via, Romeinsche weg van Rome door Etrurië, splitste zich bij Veji van de Via → Cassia links langs het meer Lacus Sabatinus. Aangelegd of verbeterd waarsch. door C. Clodius Vestalis, die in 43 v. Chr. Triumvir Monetalis was.

Lit.: E. Martinori, Le vie maestre d'Italia, Via Cassia e sue derivazioni (1930, 171 vlg.). *W. Vermeulen.*

Clodius, 1° → Claudius; → Albinus; → Pupienus.

2° Publius Clodius Pulcher, berucht volksmenner uit den tijd van Cicero, wiens doodvijand hij was. Hij ging over tot de plebs, werd volkstribuun 59 v. Chr. en bewerkte Cicero's verbanning (58). 18 Jan. 52 v. Chr. werd C., toen hij Milo op de Via Appia bij Bovillae ontmoette, door diens handlangers gedood. *Davids.*

Cloelia, aanzienlijk Romeinsch meisje, met andere gijzelaars aan Porsenna gegeven, ontsnapte, werd teruggegeven aan Porsenna, die haar de vrijheid schonk en verlof gaf, een deel der gijzelaars mede te nemen. C. koos de meisjes en knapen, voor wie zij geweld duchtte van den kant der vijanden. Het ruiterstandbeeld, dat volgens de traditie haar ter eere werd opgericht op de Via Sacra, was vermoedelijk een beeld van Venus Equestris of van een Amazone. *Davids.*

Cloisonné, → Email.

Cloisonné-tegels, muurtegels, waarop de kleuren in vakken zijn gevat, die door een dun opstaand kleirandje gevormd worden; ook het glazuur is vak voor vak aangebracht. Misschien werden dergelijke tegels reeds in Perzië vervaardigd en later bij de Mooren in Spanje. In Ned. is men er een tiental jaren geleden weder mee begonnen. Zoo „De Porceleyne Fles" van 't Hooft-Labouchère te Delft. *Knipping.*

Clonard (Iersch: Cluain Iráird), een beroemde Iersche kloosterschool en kerk in de vroegere middeleeuwen, aan de oevers van de Boyne in Meath. Gesticht ca. 520 door den H. Finnian, kreeg de school spoedig een grooten omvang. Men zegt, dat er soms wel 3 000 studenten waren; onder hen waren de zgn. twaalf Apostelen van Ierland. Geplunderd door de Noormannen en beschadigd door oorlogen, werden kerk en school geheel verwoest in het begin der 13e eeuw. In C. werd een nog bestaand exegetisch werk, Interpretatio mystica progenitorum domini Jesu Christi, geschreven door Aileran Sapiens († 665).

Lit.: J. F. Kenney, Sources for the Early History of Ireland (I 1929, 279, 374). *O Briain.*

Clonmacnois (Iersch: Cluain-Moccu-Nóis) was na Armagh de grootste kloosterkerk in het oude Ierland en overtrof waarschijnlijk Armagh als centrum van wetenschap. Gelegen in het centrum van Ierland; gesticht door den H. Kiaran tusschen 540 en 550. Geplunderd door de Noormannen en gehavend in oorlogen, bleef het toch later nog een belangrijk centrum van cultuur, tot het geheel verwoest werd door de Engelschen in 1552. Hier werden o.a. de Annalen van Tighernach en van Clonmacnois geschreven. Tegenwoordig trekt C. vele bezoekers om zijn interessante ruïnes.

Lit.: J. F. Kenney, The Sources for the Early History of Ireland (I 1929, 376-384). *O Briain.*

Clonorchiasis, een in Japan, China en Formosa voorkomende parasitaire aandoening, veroorzaakt door een worm, die ongeveer 20 mm lang en 3 à 5 mm breed is en in de galblaas en galgangen leeft. De eieren komen met de gal in den darm en dus in de ontlasting.

Uit een zich aan de eieren bevindend dekseltje komt, als deze in water terecht komen, een myracidium te voorschijn, dat als tusschengastheeren een slak en een karpersoort gebruikt. Wordt de laatste in rauwen toestand gegeten, dan komen de cercariae in het menschelijk lichaam.

Slechts een gedeelte der wormdragers vertoont ziekteverschijnselen, bestaande uit frequente ontlasting,

Wat niet onder Cl te vinden is, zoeke men onder K.

onnatuurlijk hongergevoel en pijn in de leverstreek. De lever is soms sterk vergroot, waarbij zich in doodelijk verloopende gevallen ook ascites, miltzwelling, oedemen, soms ook icterus voegt.

Het aangewezen middel voor de behandeling is tartras emeticus of een ander antimoniumpraeparaat. *E. Hermans.*

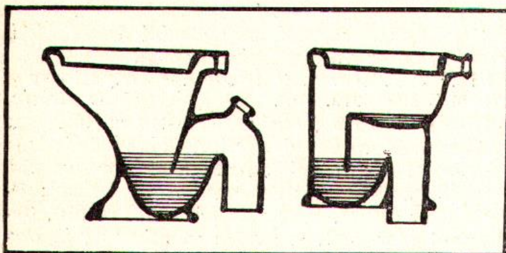
Clontarf (bij Dublin). In den slag bij C. van 1014 wisten de Ieren tegenover de Noormannen hun onafhankelijkheid te handhaven.

Cloots, 1° → Tiburtius (pater).

2° J a n B a p t i s t (genaamd Anacharsis C.), Pruisisch bankier; * 1755 te Kleef uit fam. van Hollandsche afkomst, geguillotineerd 1794 te Parijs. In Frankrijk als „verlichte" opgevoed, keerde hij in 1798 daarheen terug en werd er de propagandist van een oorlog, die de revolutie over Europa moest verbreiden. 10 Juni 1790 kwam hij, („l'ami du genre humain") met 60 „afgezanten van het menschelijk geslacht" in allerlei nationale kleeding, de Constituante dank zeggen voor haar Déclaration des droits. C. droomde zich een republikeinsche volkenverbroedering onder Fr. leiding. C. was lid van de Conventie en organiseerde met Chaumette den eeredienst der Rede, wat voor Robespierre aanleiding werd, hem onder de guillotine te brengen. *V. Claassen.*

Cloquet, J e a n B a p t i s t e A n t o i n e, Fransch teekenaar en plaatsnijder; * te Fontainebleau, † 1828 te Parijs. Was leerling van Rousseau en Lespinasse, teekende veel in Egypte (1777) en schreef in 1823 een handboek over het perspectief, dat hij met 84 platen illustreerde.

Closet bestaat uit een trechter van ijzer of aardewerk, aangesloten aan rioleering of beerput, voor afvoer van faecaliën, meestal van boven met een

Waterclosets. Links: Wash-down-closet. Rechts: Wash-out-closet.

opklapbaren ring van hout bekleed. Bij een watercloset wordt de ontsnapping van rioolgassen door een waterafsluiting belet (→ Syphon). Voor de spoeling is het c. aangesloten aan een waterreservoir met een inhoud van 5—9 liter.

Men onderscheidt wash-out-closets, waarbij de faecaliën op een schotel vallen en vandaar in de waterafsluiting gespoeld worden (meestal in ziekenhuizen gebruikt), en het wash-down-closet, waarbij de faecaliën ineens in de waterafsluiting vallen en dan met grootere kracht weggespoeld worden. *Thunnissen.*

Closson, E r n e s t, Belgisch musicoloog; * 12 Dec. 1870 te Brussel; hoofdconservator van het Museum voor Muziekinstrumenten te Brussel, leeraar in de muziekgeschiedenis aan het Brusselsch Conservatorium; muziek-recensent van het dagblad L'Indépendance Belge. Zeer verdienstelijk geleerde, bijzonder met betrekking tot de folklore en de muziekaesthetiek.

W e r k e n: Siegfried (1891); Grieg (1892); Chansons populaires des Provinces Belges (1913); Le manuscrit des Basses-danses de la Bibliothèque de Bourgogne (1912); Esthétique musicale (1921); Grétry (1919); R. de Lassus (1920); L'élément flamand dans Beethoven (1928), enz. *V. d. Borren.*

Clostridium, vrij in den grond levende anaerobe bacteriën, behoorend tot de groep der boterzuurbacteriën. Voor C. Pasteurianum werd door Winogradskij aangetoond, dat zij in staat is om vrije stikstof uit de lucht te binden. In dit opzicht echter voor den landbouw van veel minder beteekenis dan → Azotobacter. *Dewez.*

Clotet y Fabrés, J a i m e, priester, met Claret een der stichters van de Congregatie van de Oblaten van het Onbevlekt Hart van Maria (1849); * 24 Juli 1822 te Manresa, † 4 Febr. 1898 te Gracia (Barcelona) in geur van heiligheid. Als novicenmeester, algemeen consultor en superior van verschillende huizen verwierf hij zich onschatbare verdiensten voor den bloei en uitbreiding der Congregatie. Zijn groote priesterlijke ijver zette hem aan tot het schrijven van boeken, o.a. een catechismus voor doofstommen. Als kroniekschrijver der Congregatie schreef hij een biographie van den Zaligen stichter. Het proces zijner zaligverklaring is in 1924 aanhangig gemaakt. *J. v. Rooij.*

Clotho (Gr., = de Spinnende), in de m y t h. een der Moiren of Parcen.

Clotilde, Heilige, koningin, → Chlothilde.

Cloud of Unknowing (= sluier van het nietweten) is een diepzinnig Engelsch boek, handelend over den hoogsten trap van het mystieke leven, door een onbekend schrijver vervaardigd en ontstaan omstreeks 1350. Het is een merkwaardig boek door zijn critische opvatting en toepassing van de neo-Platonische gedachtenwereld. De schrijver volgt meer speciaal Dionysius den Areopagiet en zijn werk vertoont veel overeenkomst met de geschriften van Eckhart. Door zijn gedegen kennis van de Victorijnen en Bonaventura weet hij echter de gevaarlijke klippen van diens mystiek te vermijden. Zijn opvatting van het mystieke leven is zuiver Katholiek, de stijl rijk aan beelden, maar dikwijls duister.

L i t.: Dom Justin Mc Cann, The Cloud of Unknowing (Londen 1924; zeer goede uitgave met commentaar); O. Karrer, Die Grosze Glut (München 1926, 443-455). *J. v. Rooij.*

Clouet, 1° J e h a n, schilder, kwam in het begin der 16e eeuw (ong. 1516) naar Parijs, waarsch. uit Vlaanderen; † 1540. Hofschilder van Frans I, die hem zeer begunstigde. Vnl. portretschilder, hoewel hij ook religieuze werken moet gemaakt hebben. Men schrijft hem een groot aantal portretteekeningen (in Musée Condé, Chantilly en in Bibl. Nat. te Parijs) toe en in verband daarmede vele geschilderde portretten. Deze zijn meest van klein formaat en munten uit door een uiterst geacheveerde werkwijze; vooral de stofuitdrukking is meesterlijk verzorgd. De gezichten, vooral de oogen, zijn bovendien vol innerlijk leven. Zijn werk verraadt Vlaamsche invloeden (Joost van der Beke van Cleef).

2° F r a n ç o i s, schilder, zoon van Jehan; * 1521, † 1572. Eveneens hofschilder achtereenvolgens van Frans I, Hendrik II, Frans II en Karel IX. Men kent slechts twee gesigneerde werken van hem, maar schrijft hem een groot aantal portretten (schilderijen en teekeningen) toe. Hij werkte in denzelfden trant als zijn vader, maar overtrof hem. Dezelfde verzorgde

techniek, maar iets breeder, wat wijst op Ital. invloeden (Moroni). Zijn kennis van anatomie en perspectief was ook grooter; zijn portretten boeien door hun oprechten eenvoud, gepaard met aristocratische voornaamheid.

L i t. : E. Moreau-Nelaton, Les Clouets (1908); L. Dimier, Hist. de la peint. des portraits en France (1925); Bouchot, Les C. et Corn. de Lyon (1892). *Schretlen.*

Clough, A r t h u r H u g h, Engelsch dichter; * 1819 te Liverpool, † 1861 te Florence. C. was de zoon van een rijk koopman, studeerde te Rugby in Oxford; Fellow of Oriel (1842). Ontgoocheld, geschokt in zijn Anglicanisme en tegelijk in zijn geheele Christendom door het verloop der Oxford-beweging en door het Darwinisme, om den Ierschen hongersnood verbitterd tegen Engeland, nam hij zijn ontslag in 1848. Verbleef in Parijs, Rome en Venetië; twee jaren directeur van University Hall in Londen, en na een jaar reizen in Amerika kreeg hij in 1853 een betrekking in het ministerie van Onderwijs. Om gezondheidsredenen moest hij in 1861 naar het Zuiden vertrekken, waar hij bezweek aan malaria. Hij had vele vrienden, o.a. Carlyle en Arnold (Thyrsis). In zijn gedichten streeft hij naar Klassiek evenwicht, maar zijn heftige bewogenheid heeft nooit den bezonken vorm gevonden. Hij is meer dan Tennyson de dichter van de geestelijke gebrokenheid der Anglicaansche kerk in het midden der vorige eeuw. Hij heeft humor, een frisschen gezonden kijk op de natuur, en zijn persoonlijke gedichten zijn weldadig als de warme handdruk van een vriend.

U i t g. : Poems and Prose-Remains, with a Memoir (door zijn vrouw; 2 dln. 1869); Milford (1910); Whibley (1913). *Pompen.*

Clouwet, P e t r u s, graveur te Antwerpen; * 1629, † 1670. Van 1666—'69 deken van het Lucasgilde. Hij maakte vnl. gravures naar schilderijen van tijdgenooten, vooral van Rubens.

L i t. : B. Linnig, La gravure en Belgique (1911); v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex.

Clovis I (C h l o d w i g, C h l o d o v e c h), koning der Franken van 481—511. * 465 als zoon van Chilperic I. Aan het hoofd der Salische Franken vernietigt hij de laatste rest van de Romeinsche macht in Gallië door Syagrius bij Soissons in 486 te verslaan. Hij huwt in 493 een Katholieke Bourgondische prinses, de Heilige → Chlothilde. Onder haar invloed en dien van den H. Remigius, bisschop van Reims, bekeert hij zich tot het Katholicisme na zijn overwinning op de Alemannen (496), die hij toeschrijft aan zijn aanroeping van den „God van Chlothilde". Beteekenis hiervan voor de Kerk: na de ineenstorting van de Romeinsche wereldmacht is nu het Frankische Rijk het eerste, dat in het Westen weer een grooten Katholieken staat vormt (daarom Frankrijk: „Oudste dochter der Kerk"). Beteekenis voor het Frankische volk: de omliggende Katholieke Gallo-Romaansche volkeren, door Ariaansche Germanen overheerscht en verdrukt, roepen Clovis' hulp in. Hij verslaat met hun medewerking achtereenvolgens Bourgondiërs (500) en West-Goten (507) en brengt de Ripuarische Franken tot aansluiting, zoodat hij bij zijn dood heerscht van over den Rijn tot aan de Pyreneeën. Zie kaart bij art. → Karel de Groote (achterzijde, nr. 1).

L i t. : Over de details van Clovis' bekeering en persoonlijkheid (zijn politieke bedoelingen, oprechtheid, gedrag na zijn bekeering, enz.) heerscht nog veel strijd en onzekerheid. De voornaamste stellingen en literatuur vindt men bij G. Kurth, Clovis ([3]1923); D. Stracke S.J., Over bekeering en doopsel van koning Chlodovech (1931); Bruno Krusch, in Neues Archiv 40 (1915) en vele andere publicaties van dezen geleerde. *Gorris.*

Clown (Eng.), eigenlijk boerenlummel, benaming voor een naïef-dwazen komiek. Reeds vroeg kwamen dergelijke figuren op het tooneel voor, zoo veelal de duivels in middeleeuwsche stukken, terwijl ook later tragedies gekruid werden door intermezzi met komische figuren, zeer nauw aan den c. verwant (Shakespeare!). De rollen werden dan óf geheel geïmproviseerd, óf door improvisatie aangedikt. Tegenwoordig komt de c. nog voor in circus of revue. Hij kenmerkt zich door een grotesk geschminkt masker, meestal met witten ondergrond en niet zelden met een tragische uitdrukking, die door de contrastwerking met de groteske bewegingen de dwaasheid van de figuur versterkt.

Onder de clowns zijn kunstenaars van zeer groote begaafdheid, zoo Grock, de gebroeders Fratellini, en in Ned. Buzieau. In de literatuur en bij tooneel en film is het motief van den tragischen clown (De man die de klappen krijgt, Lach dan Paljas als je hart is gebroken!) een tijd lang dankbaar uitgebuit. *v. Thienen.*

Club der Vierkantsjongens, D e, → Protestantsch Jeugdwerk op alg. Christ. grondslag (Het).

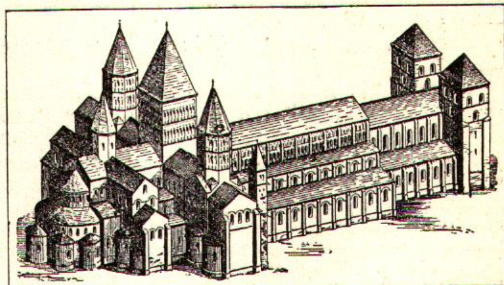
Clubhuis de Arend (instelling van het Instituut voor de rijpere jeugd te Rotterdam), tehuis voor de mannelijke jeugd van elke richting, speciaal voor de geestelijk en maatschappelijk verwaarloosde jeugd. De avondbijeenkomsten worden besteed aan ontwikkeling en ontspanning. Door sterk gevarieerd clubleven wordt getracht voor de jongens nuttig werkzaam te zijn. *B. de Groot.*

Cluentius, A. C l u e n t i u s H a b i t u s, zoon van een Romeinschen ridder uit Larinum, klaagt in 74 v. Chr. Statius Albius Oppianicus aan van poging tot vergiftiging; na diens dood in de ballingschap werd C. door den gelijknamigen zoon van Oppianicus van hetzelfde misdrijf aangeklaagd, doch met goed gevolg verdedigd door Cicero (Pro A. Cluentio Habito). *W. Vermeulen.*

Cluj (C l o e j), Roemeensche naam van → Klausenburg.

Clunien, naam, die in Europa gebruikt wordt voor een etage van het → Gothlandien.

Cluny, Benedictijner abdij, in 909 door Willem van Aquitanië gesticht als een middelpunt van reactie tegen den bedorven geest in de kloosters. De tweede abt, S. Odo, aanpassend bij de hervorming van S. Benedictus van Aniane, gaf aan Cluny zijn eigen karakter:

Cluny. Abdijkerk in de 12e eeuw. Reconstructieteekening.

het geheele leven van den monnik aan liturgie en koordienst gewijd. De **hervorming van Cluny** breidde zich uit over Frankrijk en Italië, ook onder Odo's opvolgers SS. Majolus en Odilo. Inmiddels was Cluny uitgegroeid tot een ware Congregatie. Alleen Cluny had de abbatiale waardigheid, de overige kloosters waren of werden afhankelijke prioraten, daarnaast ook enkele oudere geaffilieerde abdijen, ieder met haar invloedssfeer. De laatste der groote abten was S. Hugo, onder wiens bestuur de Orde zich ook over Duitschland en Engeland verspreidde. Onder Petrus Venerabilis (1122—1158) bereikte Cluny haar hoogtepunt. Daarna zet een langzaam verval in, ondanks de generale kapittels, in 1231 door Gregorius IX opgelegd, en verhaast door de commende. Kardinaal Richelieu bewerkte een tijdelijke vereeniging met S. Maurus, daarna bleef de Orde verdeeld in een Strenge en Gewone Observantie, de laatste in 1788 door Pius VI opgeheven, de eerste de Fransche revolutie ten offer vallend. In de Nederlanden bezat Cluny geen eigenlijke prioraten, wel werden de Consuetudines Cluniacenses in verschillende kloosters gevolgd: bijv. te Lobbes en te Hohorst (later S. Paulus te Utrecht).

L i t. : Pignot, Histoire de Cluny (3 dln. 1868); Millénaire de Cluny, Acad. de Mâcon (1910); Archives de la France monastique (IV 1906, 1 vlg.). *Lindeman.*

Gelijk op het heele kerkelijk leven, had de hervorming van C. ook invloed op de kerkelijke kunst, vooral de bouwkunst. De abdijkerk zelf is echter zoo gehavend en zoozeer in den loop der tijden omgebouwd, dat een denkbeeld van de hervormingen eerder uit andere bouwwerken kan gewonnen worden, van wie bekend is, dat zij onder invloed van C. stonden. Van de oudste abdijkerk (Cluny I) is zeer weinig bekend, de bouwtrant van Cluny II is te reconstrueeren uit de kerken van Romainmoutiers, Bernay, Keulen en vooral Hirsau. Van Cluny III (1089—1131) staan nog de Zuidarm van het groote N. dwarsschip en een van zijn torens. Ook deze kerk bleek een voorbeeld voor verschillende andere in Bourgondië, Champagne, Engeland en Duitschland; haar hoofdkenmerken zijn: twee dwarsbeuken, torens op de viering, hoektorens op de vleugels der dwarsschepen. Zie afb. in kolom 622.

Verder heeft het plaatsje C., dat zich in de 11e eeuw reeds om de abdij ontwikkelde, nog de kerk van S. Marcel in overgangsstijl van Romaansch naar Gotiek en de Notre-Dame in Bourgondische Gotiek.

L i t. : Virey, L'Abbaye de C. (1927); Conant, Mediaeval Academy Excavations at C. (in Speculum 1929 en 1930). *Knipping.*

Clupea of C l y p e a (a n t. g e o g r.), Punische handelsstad op de N. kust van Africa; ook A s p i s genoemd.

Clupea, Clupeidae (d i e r k.), → Haringachtigen.

Clusia, een plantengeslacht van de familie der G u t t i f e r a e, telt een 100-tal, meest epiphytische, soms boomwurgende soorten, die de Amerikaansche oerwouden bewonen. De bekendste is C. rosea, een boomwurger uit Venezuela, Panama en den West-Indischen Archipel, met ronde vruchten, zoo groot als een appel. Uit den bast wordt een bittere hars gewonnen, die als wondzalf en purgeermiddel in gebruik is, terwijl de Indianen er ook hun kano's mee bestrijken. Ook uit andere soorten wint men een dergelijk hars, hetwelk zelfs uit bloemen van sommige gewassen druipt. C. flava produceert het zgn. varkenshars, zoo genoemd, omdat gewonde dieren zoolang de stammen schuren, totdat de hars te voorschijn komt. *Bouman.*

Clusium (tegenw. Chiusi), een der 12 Etruskische stadsstaten, residentie van Porsenna; bleef na de Romeinsche bezetting Rome trouw, riep in 391 v. Chr. de Romeinen te hulp tegen de Galliërs.

V o n d s t e n t e C l u s i u m. Behalve resten van de Etruskische ommuring omvatten de voornaamste vondsten de Etruskische necropolen rondom C. in drie typen: oudste type de schachtgraven; jonger type, waarbij de beenderresten in een urn zijn bijgezet; jongste type sinds de 6e eeuw v. Chr. bestaat uit in de rotswanden uitgehouwen grafkamers; hierin rijke vondsten van wandschildering, Etruskische inscripties, bucchero-aardewerk, voorwerpen van albast, terra-cotta, vazen, o.a. de zgn. → Françoisvaas.

L i t. : R. Bianchi Bandinelli, Clusium, nei monumenti antichi dei Lincei (XXX 2, 1925). *W. Vermeulen.*

Clusius of C l u s i v i u s, Deursluiter, bijnaam van den god Ianus te Rome: god der deuren; in vredestijd was zijn tempel gesloten.

Clusius, C a r o l u s, eigenlijk Charles de l'Ecluse of Lescluse, Fransch plantkundige; * 18 Febr. 1526 te Arras. C. was een der grootste geleerden van zijn tijd. Hij is vooral bekend om zijn zeer nauwkeurige beschrijvingen van vele nieuwe plantensoorten, waarvoor hij het materiaal verzameld had op zijn reizen door bijna geheel W. Europa. In 1573 werd hij directeur van den keizerlijken tuin te Weenen, waar hij talrijke nieuwe planten in cultuur genomen heeft. In 1587 ging hij vandaar naar Frankfort en in 1593 naar Leiden, waar hij tot zijn dood op 4 April 1609 professor in de plantkunde was.

C. Clusius.

H o o f d w e r k e n : Rariorum aliquot stirpium Hispanias, Pannoniam, Austriam, etc., observatorum historia (Antwerpen 1576—1583); Rariorum plantarum historia (Antwerpen 1601); Exoticorum libri X (Leiden 1605). *Melsen.*

Clusterveranderlijken, → R R Lyraesterren.

Clute, → Klucht.

Clutinc (ook Cluting, Clutingh of Clutinghe), een Brabantsche ministeriale adellijke familie, die het eerst voorkomt in 1145.

L i t. : L. Ganshof, Etude sur les Ministeriales en Flandre et en Lotharingie (Brussel 1926, 113 vlg.).

Cluts, L i b e r a t u s, doopnaam J a c o b u s, Capucijn en eerste apost. prefect van Sumatra (1912—1921); * 17 Sept. 1855 te Exel (België), † 23 April 1921 aan boord bij Benkoelen. Hij was al eerder in de Capucijner missie van Ned. Borneo werkzaam.

L i t. : Analecta O.M. Cap. (XXXVII, 294).

Cluver (C l u v e r i u s), P h i l i p, Ned. geograaf; * 1580 te Danzig, † 31 Dec. 1622 te Leiden; studeerde in de rechten en daarna in de antieke geographie en historie. Reisde in Engeland, Frankrijk,

Bohemen, Hongarije en vestigde zich in 1615 te Leiden. Hij schreef o.a.: Germania antiqua (1616); Sicilia antiqua, item Sardinia et Corsica (1619); Italia antiqua (1624). Na zijn dood werd uitgegeven: Introductio in Universam geographiam (1629), dat zeer veel bijval vond. C. kan als de stichter van de historische aardrijkskunde gelden.

Lit.: J. Partsch, Philipp Clüver, der Begründer der historischen Länderkunde (Geogr. Abh. Penck 5, 1891). *v. Velthoven.*

Cluverius, → Cluver.

Cluvius Rufus, Romeinsch geschiedschrijver en staatsman, tijdgenoot van de keizers Claudius en Vespasianus, schreef Historiae, waarin de tijd van Caligula tot den dood van Vespasianus werd behandeld. Bron van Tacitus, Plinius en Flavius Josephus. *Davids.*

Cluysenaar, Jean Pierre, Belgisch architect; * 1811, † 1880. C. was werkzaam in Brussel; voornaamste bouwwerk de Galeries St. Hubert in neo-Renaissancestijl.

Cluytia, een plantengeslacht van de familie der Euphorbiaceae, wolfsmelkachtigen, dat met 48 soorten, heesters en boomen, Afrika bewoont. De bloemen staan in trossen in de bladoksels of soms in aarvorm.

Clyde of Clyde-river, rivier in Z.W. Schotland (55° N., 4° 40′W.), ontspringend op het Zuid-Schotsch Bergland, uitmondend in de Firth of Clyde. Voor groote schepen bevaarbaar gemaakt tot Glasgow. Langs de oevers zeer belangrijke ijzer-, scheepsbouw- en textielindustrie. Centrum Glasgow. De Clyde-vlakte is tevens zeer vruchtbaar; beroemde paardenteelt van Clydesdale. *G. de Vries.*

Firth of Clyde, een inham in de kust van West-Schotland (55° 30′ N., 5° W.), waarin de veelbezochte Arran-eilanden.

Clydesdale-paard, een der drie Engelsche zware koudbloed-paardenrassen (Shire, Suffolk en Clydesdale); fokcentrum Schotland, verder Engeland en Ierland; omstr. 1750 gevormd uit kruising van inlandsche merries en Friesche en Vlaamsche hengsten; later ook gekruisd met Shires. Het is een evenredig gebouwd paard met vrij veel adel en temperament, goeden gang en draf; meestal bruin of zwart van kleur met veel witte afteekeningen; opvallend is het lange zijdeachtig behang der beenen. *Verhey.*

Clymans, → Francken (Fritz).

Clymene (Gr. myth.), 1° dochter van Oceanus en Tethys, moeder van Atlas, Epimetheus en Prometheus, soms de moeder van Hellen en Deucalion.

2° Dochter van Nereus en Doris.

3° Dochter van Minyas.

4° Dienares van Helena, die zij naar Troia vergezelde.

5° Moeder van Homerus. *Weijermans.*

Clymenia (< Gr. Klumenè of Clymene = dochter van den zeegod Oceanus), de naam van een geslacht koppootige dieren uit het Devoon, behoorende tot de familie der Clymeniidae.

Clymeniidae is de naam van een fossiele, tot de ammonnieten behoorende familie. De schaal heeft een wijden navel, is vlak schijfvormig met fijne strepen, zelden dwarsribben. De sipho loopt bij deze dieren langs de concave zijde der kamers, welker scheidingswanden naar voren concave randen en op de rugzijde een zadelvormig uitsteeksel vertoonen. Sutuurlijn met eenvoudige lobben en zadels. Zij komen voor in het Devoon. *Roodhuyzen.*

Clymenus (Grieksche Oudheid), 1° bijnaam van Hades (Pluto).

2° Zoon van Cardys uit Creta, die 50 jaren na den vloed van Deucalion en Pyrrha de Olympische spelen zou hebben ingesteld en een altaar zou gebouwd hebben voor zijn voorvader Hercules.

3° Koning van Orchomenus, door een Thebaan verslagen. *Weijermans.*

Clypea, → Clupea.

Clypeaster (< Lat. clypeus = schild, en Gr. astèr = ster), naam van een platten zeeëgel, welke veelvuldig voorkomt in Mioceen, Plioceen en Recent, minder in Eoceen en Oligoceen. De thans levende soorten treft men vooral aan in sterk bewogen ondiep water.

Clysma, het inbrengen van vocht in den darm van onder uit, hetzij om de defaecatie te bevorderen door de onderste darmgedeelten te prikkelen, hetzij om vocht in het lichaam te brengen bij patiënten, die door den mond geen vocht kunnen gebruiken, bijv. bij voortdurend braken. Tot dit laatste doel wordt het vocht druppelsgewijs ingebracht (vandaar de naam druppelclysma). *v. Balen.*

Clytaemnestra, in de oud-Grieksche sage en poëzie dochter van Tyndareus en Leda, zuster van Helena, moeder van Iphigeneia, Electra, Orestes (bij Homerus, ook Iphianassa en Chrysothemis). Zij vermoordt (of doet door Aegisthus, haar verleider, vermoorden) Agamemnon, haar gemaal, en Cassandra, bij diens terugkeer van Troia te Argos, maar wordt zelf later door Orestes gedood. *V. Pottelbergh.*

Clytia, dochter van Oceanus en geliefde van Helios. Na den dood van haar mededingster Leneothea wordt ze door den zonnegod in een heliotroop veranderd. Symbool van de bloemengodin der lente.

Cneorum, het eenige plantengeslacht van de familie der Cneoraceae. C. pulverulentum is een dichtbehaarde heester van de Canarische Eilanden, C. tricoccum een kale struik met glanzend groene bladeren en kleine gele bloemen, die met tweeën of drieën aan het einde der twijgen staan. Deze laatste groeit op rotsen in Z.W. Europa en is aan de Riviera in cultuur. *Bouman.*

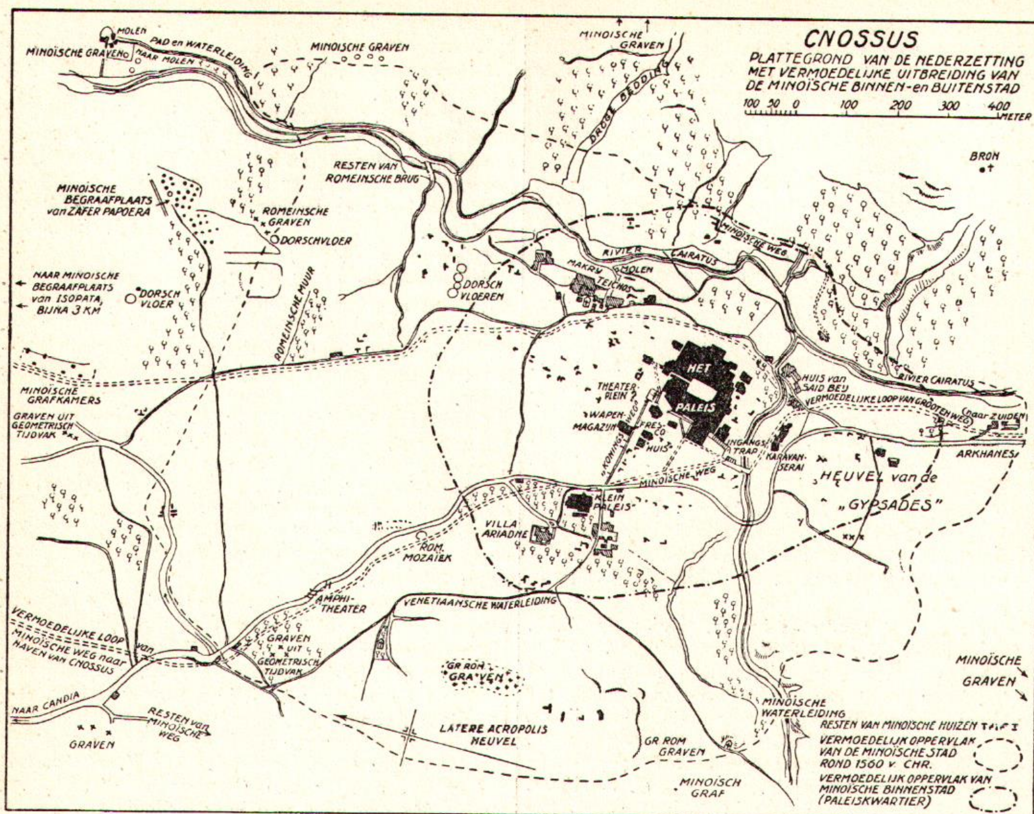
Cneudt, Richard de, Vlaamsch dichter; * 1877 te Gent, waar hij leeraar is. Schreef verschillende bundels gedichten, meest sonnetten, overwegend beschrijving en natuursymboliek, goed bewerkt maar nogal vlak en onpersoonlijk; verder een roman, novellen en tooneelwerk.

Werken: Gevoel en Phantasie (1895); Van Dichterleven (1898); Wijding (1903); Langs Lichtende Wegen (1913); De Stille Bloei (1925); Geluk (roman uit het kleinburgerlijk leven, 1905); De secretaris der Dekenij; De Primus; Het Offer (1 bedr. in verzen, 1900). *A. Boon.*

Cnicus, een plantengeslacht van de familie der Compositae, samengesteldbloemigen, dat inheemsch is in Zuid-Europa en Klein-Azië. C. benedictus, gezegende distel, met bochtige doornige bladeren en bleek-gele bloemen, komt ook in Ned. gekweekt en soms verwilderd voor. Het bittere kruid, Herba Cardui benedicti, wordt in de dierenheelkunde gebruikt, de oliehoudende zaden in de volksgeneeskunde. De Mexicaansche C. nivalis is wit bloeiend. *Bouman.*

Cnidaria, → Neteldieren.

Cnidus (Knidos), zeestad, door de Phoeniciërs in Carië op een schiereiland gesticht, behoorde tot

Overzichtskaart van Cnossus.

de Dorische Hexapolis, had in de oudheid een beroemden handel en een bloeienden eeredienst van Aphrodite.

K u n s t. Hoewel tot voor korten tijd de Turken de rijke archeologische resten van C. als steengroeve gebruikten, zijn er rijke vondsten geweest: men heeft o.a. kunnen vastleggen de markt, het theater, het odeum, een tempel van Dionysius, van de Muzen en van Aphrodite; voor dezen laatsten tempel vervaardigde Praxiteles zijn Aphrodite van C.; bekend is ook de zittende Demeter van Cnidus. Munten van C. dateeren van de 7e eeuw v. Chr. tot den Romeinschen keizertijd.

L i t. : K. Lehmann-Hartleben, Die ant. Hafenanlagen (1923, 60 vlg., 126 vlg., 260); A. v. Gerkan, Die Ausgrabung einer antiken Stadt, in Rodenwalt, Neue Deutsche Ausgrabungen (1930). *W. Vermeulen.*

Cnossus, Grieksche naam van voorn. nederzetting op Creta in het → Minoïsch tijdvak. De overblijfselen van C., gelegen op enkele kilometers ten Z.O. van Candia, tegen het einde der 19e eeuw ontdekt en sinds 1900 door sir Arthur Evans blootgelegd en gedeeltelijk hersteld, zijn niet alleen onze voorn. bron voor de kennis der Minoïsche cultuur en kunst, doch behooren ook tot het schoonste en merkwaardigste van alles, wat uit de Oudheid tot ons is gekomen. De eerste hist. vermelding van C. dateert pas uit de 5e eeuw v. Chr., doch de oudste nederzetting, gevestigd aan de boorden van de Cairatus (thans een onbeteekenend riviertje, de Katsaba), gaat volgens de schatting van Evans terug tot minstens 10 000 v. Chr. Op deze oudste, Neolitische nederzetting volgt die van het Minoïsche tijdvak, thans gewoonlijk ingedeeld in 9 tijdvakken (oud-Min. I II III; middel-Min. I II III; laat.-Min. I II III; zie ook → Aegeïsche kunst en → Minoïsche beschaving), gedurende welke C. het brandpunt was van een zeer hoogstaande cultuur en de hoofdstad van een machtige zeemogendheid, wier ontdekking een der grootste gebeurtenissen is geweest in de geschiedenis der moderne opgravingsbeweging. Op deze periode hebben betrekking de talrijke legenden der Grieken, met name van den Minotaurus en van Minos, die de stichter en koning zou geweest zijn van dit rijk. Hoewel de ontdekkingen op Creta en met name te C. hebben aangetoond, dat aan deze en dergelijke legenden een historische kern ten grondslag ligt, blijft de geschiedenis van C. voor ons een gesloten boek, mede door de omstandigheid, dat de daar gevonden schriftstukken (→ Minoïsch schrift) niet konden worden ontcijferd.

Het middelpunt van C. vormde het tot nog toe bijna alleen opgegraven paleis der heerschers of priesterkoningen, het meest ingewikkelde bouwwerk der Oudheid, en o.a. daarom niet zelden aangezien voor het legendarische → labyrint der Grieksche mythologie. Dit bouwwerk, dat zich door vsch. perioden heen ontwikkeld heeft, beginnend vanaf het Middel-Min. II, dateert, zooals het thans te zien is, in hoofdzaak uit de laatste bloeiperioden der Minoïsche beschaving. Voor een gedetailleerde beschrijving en verklaring (waarvan echter menig punt hoogst twijfelachtig is!)

raadplege men de lit. Vgl. ook → Aegeïsche kunst. De verwoesting, die een einde maakte aan den luister van C., zooals ook aan het bestaan der Minoïsche cultuur, valt rond het jaar 1400 v. Chr. (einde laat-Min. II), waarna nog slechts een gedeeltelijke herbewoning van het paleis volgt, doch in geheel veranderde politieke en cultureele omstandigheden (→ Myceensche cultuur). Vermelding verdient nog het zgn. „Kleine Paleis" ten W. van wat men het „theater" van C. noemt en daarmee verbonden door een ouden, Minoïschen weg, en de zgn. „koninklijke villa" aan den rand der Cairatusvallei.

Lit.: Talrijke publicaties van Evans, vooral: The Palace of Minos (5 dln. Londen 1921 vlg.; doch nog onvoltooid); J. Baikie, The sea-kings of Crete (Londen [2]1926); J. D. S. Pendlebury, A Handbook to the Palace of Minos at Knossos (Londen 1923). *Simons.*

Co, symbool voor het chemisch element cobalt.

Coa, landstreek waaruit koning Salomon paarden betrok (3 Reg. 10. 28), zeer waarschijnlijk het huidige Cilicië.

Coach, trainer van roeiploegen.

Coactor (Lat.), incasseerder van belastingen of gelden van verkoopingen bij de Romeinen. Vespasianus' grootvader en Horatius' vader waren coactor.

Coadjutor (Lat., = helper) in het Kerkelijk Recht: 1° de aan een pastoor toegevoegde hulppriester (zoowel vicarius adjutor als vicarius cooperator van den C.I.C. can. 475 en 476).

2° De plaatsvervanger van een kanunnik (vooral in Rome en verder in Italië, met het recht van opvolging).

3° De ambtshelper, dikwijls met het recht van opvolging, aan een bisschop (→ Bisschop-coadjutor), apostolisch vicaris, apost. prefect, abt, gegeven. *Schweigman.*

Coagulatie (→ Uitvlokken) is de overgang van de colloïdale phase in een grofdisperse phase, dus het tegengestelde van peptisatie; zij kan reversibel en irreversibel zijn en kan teweeg gebracht worden door electrolyten, dehydratatiemiddelen en soms door radioactieve stralen. *E. Noyons.*

Coagulen, lichtbruin poeder, dat de bloedstollende bestanddeelen van dierlijk bloed bevat en daarom als bloedstelpend middel gebruikt wordt.

Coahuila, staat in het N. van Mexico; opp. 160 200 km², 436 000 inw. Vlakte met in het Oosten gebergten. Klimaat zeer verscheiden door afwisselende hoogteligging. Groote temp.-verschillen en regenarm. Veel steppen. Bij irrigatie landbouw met de producten katoen, wijn, tarwe. Grootgrondbezit. Veeteelt: geiten, schapen, muildieren, runderen en paarden. Mijnbouw: lood, koper, steenkolen, zilver en goud. De hoofdstad is Saltillo (27° 30′ N., 102° 30′ W.) met 45 000 inw. Smeltovens voor goud, zilver, lood, koper en zink. Cokesovens. Katoenindustrie.

Lit.: o.a. Karl Sapper, Mexico (1928). *Erkelens.*

Coahuilteken, geïsoleerde groep stammen, → Indianen van Middel-Amerika.

Coalitie (Lat. coalitio = verbond) is in Nederland de benaming voor de politieke samenwerking, aanvankelijk van de Katholieken met de Antirevolutionnairen, later ook met de Christ. Historische Unie. De C., waarvan Schaepman en Kuyper de ontwerpers waren (naar het schijnt was Schaepman de auctor intellectualis en Kuyper de auctor de facto), was eerst gericht tegen de liberalen en hun schoolpolitiek en later ook tegen de soc. democratie. In 1888 behaalde de C. haar eerste stembusoverwinning (28 Antirev. en 26 Kath.). Toen trad het eerste Coalitiekabinet (Mackay, 1889—1891) op. Dit bracht een bescheiden subsidieering voor bijzondere scholen tot stand en diende een militie-wet (→ Bergansius) in, waarvan het hoofdbeginsel, persoonlijke dienstplicht, door de Anti-Rev. en enkele Kath. (Schaepman) gesteund werd, maar bij de meeste Kath. fel bestreden werd. Dit gemis aan overeenstemming leidde tot de nederlaag in 1891 (de Anti-Rev. verloren 8 zetels, de Kath. 1). In 1897 was tusschen Kath. en Anti-Rev. wederom een electoraal accoord getroffen; de inmiddels ontstane Christelijk-Hist. en Vrij-Anti-Rev. Partijen werkten zelfstandig. Een meerderheid werd nog niet behaald, maar wel in 1901, waarop het tweede Coalitieministerie (Kuyper, 1901—1905) optrad, dat o.m. de Lager- en de Hooger-Onderwijswet wijzigde. Bij de verkiezingen van 1905 richtte de actie der niet-Christelijke partijen zich vnl. tegen Kuyper persoonlijk. De C. werd verslagen (verloor 10 zetels, waarvan de Anti-Rev. 8 en de Christ. Hist. 2), het ministerie trad af. Het zwakke kabinet-De Meester (vrijzinnig) kwam reeds in 1908 ten val, waarop de C., ofschoon in de minderheid, toch de regeeringsverantwoordelijkheid aanvaardde: het derde Coalitieministerie (Heemskerk, 1908—1913), dat bij de verkiezingen van 1909 een sterke meerderheid kreeg. Behalve voor het onderwijs (subsidie voor bijz. middelbaar onderwijs) was het inzonderheid werkzaam op sociaal (Talma) en militair gebied (Colijn). Bij de verkiezingen van 1913 kwam de C. in de minderheid: de → vrijzinnige concentratie hanteerde de door het ministerie voorgestelde tariefsverhooging als agitatiemiddel. Bij de verkiezingen in 1918 (de eerste volgens de evenredige vertegenwoordiging), waarbij een electoraal accoord niet getroffen werd, behaalden de drie Christelijke partijen de numerieke meerderheid, evenals in 1922, 1925, 1929 en 1933. De C. hield nog stand tot 1925, toen het afstemmen van den Ned. gezantschapspost bij het Vaticaan met medewerking van de Christ. Hist. (de Anti-Rev. volgden een totaal omgekeerde gedragslijn) aan de samenwerking een einde maakte. *Verberne.*

Coalitie-oorlogen. Hieronder verstaat men gewoonlijk de zeven oorlogen van twee of meer verbonden Europeesche staten tegen Frankrijk van 1792—1815. De eerste werd 20 April 1792 op drijven van de Girondijnen door Fr. verklaard aan Oostenrijk en Pruisen, spoedig gesteund door andere Duitsche vorsten, Spanje en Sardinië. Na de bezetting van België door Fr. neemt Engeland deel en blijft de drijvende kracht. Fr.'s oorlogsdoel wordt: revolutie-propaganda; oorlogsschatting; uitbreiding tot de „natuurgrenzen" (Alpen, Rijn) en overwicht op Europa door stichting van vazalstaten. Engeland wil geen Fr. overheersching in Middellandsche Zee, Zwitserland, Nederland en België; Oostenrijk (en Rusland) geen Fr. macht in Duitschland en Italië en waar Frankrijk deze machtspositie niet wil opgeven, herleeft de coalitie na iederen vrede. Het wordt een duel tusschen Eng. en Fr.; een doorzetting van den „derden honderdjarigen oorlog" (sinds 1688), waarin Trafalgar en Waterloo de beslissing brengen ten gunste van Engeland.

Lit.: Von Sybel, Geschichte der Revolutionszeit (10 dln. Stuttgart [4]1897—1900); Ranke, Ursprung und Beginn der Revolutionskriege (Leipzig 1875); Sorel, L'Europe et la Révolution française (8 dln. Parijs [14]1919); Holland-Rose, Pitt and the great war (Londen 1911). *V. Claassen.*

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

Eerste coalitieoorlog (1792—1797). Onder Ferdinand van Brunswijk rukten de Pruisen Frankrijk binnen, methodisch en langzaam. Daardoor had Dumouriez den tijd om 50 000 man bij Valmy te verzamelen. Hoewel Brunswijk erin slaagde om met overmacht in den rug van de Franschen te komen, stelde hij zich er mede tevreden om hen met een hevig kanonvuur te bestoken (20 Sept. 1792). Daardoor was de veldtocht zonder veldslag verloren! Op 29 September trokken de Pruisen weder terug. Op 6 November versloeg Dumouriez de Oostenrijkers bij Jemappes in de Zuidelijke Nederlanden. Deze laatsten ontruimden dit gebied in Oostelijke richting.

In 1793 vermeesterde Dumouriez vanuit Antwerpen: Breda, Geertruidenberg, Klundert en Willemstad. De Oostenrijkers rukten echter de Zuidelijke Nederlanden weder binnen en versloegen de Franschen op 18 Maart bij Neerwinden, waarop Dumouriez België ontruimde.

In 1794 versloeg Pichegru de verbondenen bij Fleurus, waarop de Oostenrijkers in de richting van de Roer, de Engelschen in die van Den Bosch en de Hollanders in die van Breda terug gingen. Na den slag bij Boxtel (14 en 15 Sept.) en na het intreden van de vorst was Pichegru in staat over de bevroren rivieren Nederland binnen te rukken.

Einde 1795 was de toestand voor de Franschen, niettegenstaande aanvankelijke successen in Duitschland en aan de Alpengrens, verre van gunstig, vooral door den slechten toestand, waarin de troepen zich bevonden.

In 1796 trad Bonaparte op, wat een ommekeer in den toestand ten gevolge had. Hij maakte gebruik van de verspreide opstelling van den vijand aan het Italiaansche front om dezen te doorbreken (Montenotte 12 April), daarna de op den rechtervleugel optredende troepen (Millesemo, 13—14 April, Dego 14 April) en vervolgens de Piëmonteezen te slaan (Mondovi 23 April en wapenstilstand van Cherasco 28 April). De Oostenrijkers moesten nu overhaast over de Po terugtrekken. Bonaparte overschreed de rivier echter in hun rug (Lodi 10 Mei) en rukte op 14 Mei Milaan binnen. De Oostenrijkers weken over de Mincio naar Zuid-Tirol uit, in Mantua vasten voet houdende. Tijdens het beleg van deze stad ontspon zich een lange reeks van gevechten tusschen de Oostenrijksche ontzettingstroepen en de Franschen, die culmineerden in de slagen van Castiglione (5 Aug.), bij Mantua (waarbij het ontzettingsleger binnen de vesting werd opgesloten), bij Arcole (15—17 Nov.) en bij Rivoli (14 Jan.). Mantua capituleerde 2 Febr. 1797.

In Duitschland was aartshertog Karel er intusschen in geslaagd om de binnendringende Franschen weder tot achter den Rijn terug te werpen (slag bij Emmerdingen 19 October 1796). Daarna trachtte hij aan Bonaparte den weg naar Weenen te versperren, doch hij moest na het gevecht bij Dirnstein (2 April) tot Bruck terugwijken. Hierop volgde de wapenstilstand van Judenberg.

Tweede coalitieoorlog (1799—1802). Gedurende Bonaparte's afwezigheid in Egypte rukten 75 000 Oostenrijkers onder Kray, gevolgd door 30 000 Russen onder Soeworow naar Boven-Italië. 160 000 Oostenrijkers onder aartshertog Karel en Bellegarde werden naar Zuid-Duitschland en Zwitserland gezonden. De Franschen beschikten over 50 000 man aan den Boven-Rijn, 50 000 man onder Massena in Zwitserland, 50 000 man onder Scherer in Boven- en 40 000 man onder Mac Donald in Midden-Italië. Nadat Scherer bij Magnano was verslagen, werd hij door Moreau opgevolgd. Deze moest na den slag bij Cassano (27 April) naar de Riviera terug gaan. Hoewel Mac Donald zich ten N. van Genua met de Fransche hoofdmacht onder den nieuwen opperbevelhebber Joubert kon vereenigen, werd deze op 15 Augustus bij Novi verslagen. Soeworow marcheerde daarop naar Zwitserland, hopende daardoor Massena te kunnen vernietigen, die zich aldaar na den eersten slag bij Zürich (4 Juni) had kunnen handhaven. Hij kwam echter te laat, want reeds op 25 Sept. was de Rus Korsakow door Massena en Soult in den tweeden slag bij Zürich verslagen. Met zeer veel moeite slaagde Soeworow er toch in om den Rijn te bereiken, waarop hij met Korsakow naar Rusland terugkeerde. Op 21 April 1800 sloot de Oostenrijker Melas den opvolger van Joubert: Massena, in Genua in. Daarna rukte hij met zijn hoofdmacht op in de richting van de Riviera tot aan de Var. Intusschen had Bonaparte in Frankrijk orde en rust hersteld en bij Dijon een reserve-leger van 60 000 man verzameld. Hiermede marcheerde hij over de Alpen naar Italië en wel met de hoofdmacht over den Grooten St. Bernard en met nevencolonnes over de andere Alpenpassen. Het dapper verdedigde fort Bard langs bergpaden omtrekkend, marcheerde Bonaparte rechtstreeks op Milaan (1 Juni). Melas was daardoor gedwongen ijlings van de Riviera terug te trekken. Hoewel Genua op 4 Juni was genomen en het belegeringskorps daardoor vrij kwam, kon dit korps aan Bonaparte den overtocht over de Po niet meer betwisten; het werd op 9 Juni bij Montebello verslagen. Bonaparte had echter de helft van zijn leger ten N. van de Po gelaten en bovendien op een valsch bericht twee divisiën onder Desaix op Novi gedirigeerd. Dientengevolge werd hij in den morgen van 14 Juni door Melas bij Marengo verslagen. Het terechtertijd ingrijpen van den met spoed ontboden Desaix bracht evenwel toch de eindoverwinning!

Bonaparte had tevens de kracht van het Rijnleger zoodanig opgevoerd, dat dit in April onder Moreau den Rijn kon overgaan, de Oostenrijkers tot aan den Inn terug drijvende. Een hernieuwd offensief van de Oostenrijkers onder aartshertog Johann werd op 3 December bij Hohenlinden beslissend afgewezen.

Voor de landing van de Russen en Engelschen in Noord-Holland, → Bergen.

Derde coalitieoorlog (1805—1807). a) Veldtocht van Napoleon tegen Oostenrijk en Rusland. De verbondenen rukten met 63 000 Oostenrijkers Zuid-Duitschland binnen. 135 000 Russen onder Koetoesow volgden. Naar Italië zond men 100 000 man onder aartshertog Karel.

Napoleon had bij Boulogne een leger van 130 000 man vereenigd. Twee korpsen stonden in Holland en Hannover. In Italië stonden 67 000 man onder Massena en St. Cyr.

In 4 weken tijds bracht Napoleon zijn hoofdleger uit Holland, Hannover en West-Frankrijk naar de lijn Würzburg—Straatsburg, terwijl de cavalerie onder Murat meer Zuidelijk, aan de Oostuitgangen van het Zwarte Woud, demonstreerde. Het gelukte daardoor aan Napoleon, om de Oostenrijkers onder Mack in Ulm in te sluiten en op 17 October tot overgave te dwingen. Daarna marcheerde hij langs den Zuidelijken

---

Donauoever in de richting van Weenen, den inmiddels aangekomen Koetoesow voor zich uit drijvende. Weenen werd op 13 November bezet. Koetoesow week van hier in Noordelijke richting uit, ten einde zich met andere in aanmarsch zijnde Russische troepen te vereenigen. Bovendien was uit Italië nog het leger van aartshertog Karel in aanmarsch, dat door Massena niet was gebonden. Had men alle versterkingen afgewacht, dan had men 200 000 man kunnen vereenigen tegenover de 75 000, waarover Napoleon momenteel beschikte. Alexander drong echter tot handelen. De verbondenen vielen op 2 December bij Austerlitz aan en werden volkomen verslagen.

b) Veldtocht tegen Pruisen en Rusland (1806—1807). Napoleon rukte op 3 October 1806 van Bamberg en Bayreuth over Hof, Saalburg en Saalfeld Pruisen binnen, ten einde de Pruisen van Berlijn en van de Russen af te snijden. De Pruisen hadden hun hoofdleger onder den hertog van Brunswijk bij Gotha verzameld; een tweede leger stond onder Hohenlohe bij Magdala en Stadtilm. Bij een poging om door een snelle manoeuvre den weg naar Berlijn te versperren, werd de Pruisische voorhoede bij Saalfeld door de linker Fransche colonne verslagen (10 October). De rechter Fransche colonne, die over Hof oprukte, bereikte reeds op 12 October de Saale bij Naumburg, in den rug dus van de Pruisische hoofdmacht. Brunswijk rukte tegen deze troepen op, doch werd, ondanks overmacht op 14 October door Davoust bij Auerstedt verslagen. Napoleon zelf versloeg dienzelfden dag Hohenlohe bij Jena. Bij de vervolging moesten 40 000 man onder Hohenlohe op 28 October bij Prenzlau voor de cavalerie van Murat capituleeren. Op 25 October had Napoleon Berlijn bezet. Den veldtocht voortzettende, gelukte het aan Napoleon onder groote moeilijkheden den Weichsel tusschen Thorn en Warschau, alsmede de Narew te overschrijden (13 December). De Russen en het Pruisische korps Lestocq weken echter naar Koningsbergen uit. Min of meer toevallige omstandigheden leidden tot den bloedigen, onbeslist gebleven slag bij Eylau (8 Februari 1807). Tegen den zomer had Napoleon door de vermeestering van Danzig de handen vrij gekregen en kon hij de Russen in den slag bij Friedland aan de Alle beslissend slaan (14 Juni).

v. Voorst.

Coalitieverbod is het verbod, ontstaan als reactie op een onjuiste ontwikkeling van het gildewezen, waarbij elke vereeniging van bedrijfsgenooten (dus niet alleen de gilden), die door gemeenschappelijke samenwerking den gang der werkzaamheden zocht te beïnvloeden, werd verboden. Het c. werd in Juni 1791 in Frankrijk uitgevaardigd [→ Chapelier (Wet van)] en, zij het in zachteren vorm, overgenomen door de Ned. wetgeving, waaruit het echter in 1872 weer verdween. *Eras.*

België. Onder het Revolutionnaire tijdvak werd de vrijheid van vereeniging in de Belgische provinciën evenals in Frankrijk volkomen afgeschaft en alle coalitie verboden. Het strafwetboek van 1810, nog sterk onder invloed van de revolutionnaire gedachten, verbood eveneens alle coalitie (art. 414, 416 en 465). Langzamerhand echter ontstond een kentering ten voordeele van de vrijheid van vereeniging. Een der eerste daden van het Voorloopig Bewind in België was deze vrijheid uit te roepen (Decreet van 16 Oct. 1830). Het decreet werd bekrachtigd door art. 20 van de Grondwet: „De Belgen hebben het recht zich te vereenigen. Dit recht mag niet aan eenigen preventieven maatregel onderworpen worden”.

Niettemin bleven de bepalingen van het strafwetboek van 1810 van kracht tot in 1867. Het strafwetboek van dit jaar huldigde in zijn artikel 310 een nieuw regime, waardoor het recht van vreedzame coalitie werd erkend. Volgens den geest van dit artikel mochten de werklieden zich vereenigen, om betere arbeidsvoorwaarden en loonsverhooging te bekomen; zij mochten echter geen daden stellen, waardoor de vrijheid van arbeid van anderen werd belemmerd. Er bestond dus geen eigenlijk coalitiedelict meer, maar een nieuw delict, de aanslag tegen de vrijheid van den arbeid. Art. 310 verbood: de gewelddaden, bedreigingen, beleedigingen, aanwijzingen, boeten, ontzeggingen, samenscholingen e.d., die tot doel hebben de arbeidsvrijheid van anderen te belemmeren. De vreedzame coalitie werd door art. 310 niet meer getroffen. Onder den invloed van de werkstakingen en onlusten van 1886 werd artikel 310 door de wet van 30 Mei 1892 eenigszins verscherpt. De natuur van het delict onderging echter geen verandering. Met de wet van 24 Mei 1921 begint een nieuwe periode in de evolutie van het coalitierecht in de Belg. wetgeving. Deze wet schaft eenerzijds art. 310 af en waarborgt anderzijds de vrijheid van vereeniging door straffen te voorzien voor alle daden, die deze vrijheid krenken. Aldus wordt gestraft hij, die, om een bepaalden persoon te dwingen deel uit te maken van een vereeniging of daarvan niet deel uit te maken, zich tegenover hem schuldig maakt aan feitelijkheden, gewelddaden of bedreigingen, of hem doet vreezen, dat hij zijn betrekking zal verliezen, of dat zijn persoon, zijn gezin of zijn vermogen schade kunnen lijden (art. 3). Eveneens wordt gestraft al wie kwaadwillig, met het doel de vrijheid van vereeniging te krenken, het sluiten, het uitvoeren, of, zelfs wanneer hij de gebruikelijke opzeggingen in acht neemt, het voortzetten van een arbeids- of dienstovereenkomst afhankelijk stelt hetzij van de aansluiting, hetzij van de niet-aansluiting van een of meer personen bij een vereeniging (art. 4). De Belgische wetgeving onder den invloed van de Fransche revolutionnaire beginselen is dus uitgegaan van het volstrekt coalitieverbod. Onder het regime van het strafwetboek van 1867 werd de coalitie gedoogd. De wet van 1921 heeft ze, samen met de syndicale vrijheid, wettelijk gewaarborgd.

Lit.: H. Velge, Commentaire de la loi garantissant la liberté d'association (Brussel 1921); id., Eléments de Droit Industriel Belge (II Brussel 1927—'29, 227 vlg.); Van Parijs, Les Atteintes à la liberté du Travail et le Droit d'Association (Revue du Droit Pénal et de Criminologie 1921, 657 en 783); Nijpels en Servais, Le Code Pénal Belge interprêté (II Brussel 1897, commentaar v. art. 310). *Rondou.*

Coarse, afval bij de caoutchoucbereiding.

Coart, Godefridus, Minderbroeder; een der Martelaren van Gorcum (1572).

Coastal-plain, → Vereenigde Staten.

Coast-Ranges, → Kustgebergte (N. Amerika).

Coati, → Neusbeer; → Beerachtigen.

Coatzacoalcos, rivier in Mexico (17° N., 94° 52′ W.), ontspringt in de Sierra Madre, doorstroomt bijna de geheele landengte van Tehuantepec en mondt uit in de Golf van Mexico. Gedeeltelijk bevaarbaar.

Coaxaal (meetk.). Een stel cirkels met gemeenschappelijke machtlijn zijn coaxaal.

Cob is de naam van een paard, dat vnl. in Wales

wordt gefokt en dat in grootte staat tusschen een paard en een pony. Het is te gebruiken voor iederen arbeid, die met zijn lichaamsgrootte in overeenstemming is en heeft een groot uithoudingsvermogen. In het bijzonder moet worden genoemd de Cardigan Cob, een kruising van een bergponymerrie en Norfolkdraafhengst.

Cobaea, een plantengeslacht van de familie der Polemoniaceae, dat met negen soorten tropisch Amerika bewoont. Als sierplanten zijn ze in vele landen in cultuur, zoo ook in onze streken. De bloemkleuren varieeren van groen-getint tot later blauw-violet, terwijl ook witbloemigen gekweekt worden. Bekend is C. scandens voor het bekleeden van veranda's, boomen en traliewerk. *Bouman.*

Cobalt, chemisch element. Symbool Co, atoomgewicht 58,97, atoomnummer 27. Het is een sterk glanzend metaal met een smeltpunt van 1472°; s.g. 8,8; magnetiseerbaar. Het wordt door lucht en water niet aangetast. De voornaamste cobalthoudende mineralen zijn speiscobalt, $CoAs_2$, cobaltglans, CoAsS, en aardcobalt of cobaltmangaanerts. Door roosten wordt uit de ertsen het cobaltoxyde gevormd. Dit laat zich door waterstof in de hitte tot cobalt reduceeren. Echter bevat het aldus bereide cobalt gewoonlijk steeds nikkel, daar dit element bijna nooit in de cobaltertsen ontbreekt. Cobalt is twee- en driewaardig; de verbindingen worden resp. cobalto- en cobaltiverbindingen genoemd. De belangrijkste zijn de cobaltoverbindingen, die in vasten toestand gewoonlijk blauw, in oplossing rood gekleurd zijn. Toepassing vindt het cobalt in den vorm van zijn legeeringen. *Hackmann.*

Cobaltglas is door kaliumcobaltsilicaat blauw gekleurd glas. Het wordt o.a. in de analytische chemie gebruikt om de violette kleur, die de kaliumverbindingen aan de vlam geven, en die dikwijls door de gele natriumvlam geheel bedekt wordt, duidelijk te doen uitkomen. De gele natriumstralen worden door het glas volledig opgenomen. *Hackmann.*

Cobaltoxyden. Er zijn er drie nl. cobaltoxydule = CoO, cobaltoxyde = Co_2O_3 en cobaltoxyduloxyde = Co_3O_4. Het eerste is een groen poeder, te verkrijgen door verhitting van cobalthydroxyde, $Co(OH)_2$, het tweede een bruinzwart poeder, dat ontstaat door verhitting van cobaltnitraat, het derde wordt gevormd bij verhitting van cobaltoxydule tot roodgloeihitte. Ze worden gebruikt voor de bereiding van keramische kleurstoffen. *Hackmann.*

Coban of Verapaz, hoofdstad van een dept. in de rep. Guatemala, Middel-Amerika (15° 30′ N., 90° 22′ W.), 1 234 m boven den zeespiegel aan de rivier de Coban; ruim 26 000 inw. Centrum van koffieaanplantingen. Rivierverbinding met Livingston.

Cobarrubias y Orozco, → Covarrubias.

Cobb, Henry Ives, Amerikaansch architect van het einde der 19e eeuw. Hij was o.a. werkzaam te Chicago, bouwde aldaar o.a. het Ouring-gebouw.

Cobbenhagen, Martinus Joseph Hubertus, Ned. econoom; * 10 Sept. 1893 te Gulpen. In 1917 priester gewijd, studeerde C. de vier daaropvolgende jaren aan de Handelshoogeschool te Rotterdam en was vervolgens leeraar te Rolduc. In 1927 werd C. tot buitengewoon hoogleeraar benoemd aan de R.K. Handelshoogeschool te Tilburg en in 1929 tot hoogleeraar aldaar in de algemeene leer der economie. C. is medewerker der Kath. Encyclopaedie.

Voorn. werk: De verantwoordelijkheid in de onderneming (1927).

Cobbett, William, Engelsch journalist; * 1762, † 1835. Eenvoudige, ongeschoolde boerenzoon met heldere oogen, helderen kop en uiterst vlotte pen. Soldaat van 1783 tot 1791, leerde daarna Fransch in St. Omer en woonde 8 jaar lang in Amerika, als schoolmeester, boekhandelaar en journalist (onder pseudoniem Porcupine en Hedgehog). Terug in Engeland in 1800 gaf hij zijn Amerikaansche geschriften uit als Porcupine's Works (12 dln.). De Tories trachtten hem voor zich te winnen, maar C. begreep, dat Tories evenmin als Whigs oog hadden voor de waarachtige belangen van het volk, in het bijzonder van het platte land. Op eigen gelegenheid begon hij in 1802 een weekblad, C.'s Weekly Political Register, dat hij tot zijn dood toe heeft volgehouden, en dat nu nog een der voornaamste bronnen is voor de geschiedenis van dien tijd. C. kende de waarde der geschiedenis. Van zijn Parliamentary History verscheen het 1e deel in 1806, het 36e deel in 1820. Hij openbaarde het zondenregister der politici door een volledige verzameling van Staatsprocessen (33 dln. 1809—1826). Dit alles beschouwde hij echter als bijzaak. Zijn beroep en zijn kostwinning was en bleef het bewerken van zijn eigen boerderij. Toen hij echter in 1816 algemeen kiesrecht durfde eischen, werd hij als staatsgevaarlijk beschouwd en moest hij de vlucht nemen naar Amerika. Hier verbleef hij van 1817 tot 1819, maar bleef geregeld de artikels zenden voor zijn Political Register, en gaf in 1818 een origineel 3-deelig werk uit, A Year's Residence in America. Terug in Engeland hervatte hij zijn campagne tegen politieke corruptie en kortzichtigheid, niet slechts als journalist, maar ook met reizen en vergaderingen in alle dorpen van het Zuiden. Rural Rides, geschreven tusschen de jaren 1821 en 1825, is zijn meest populaire werk gebleven en bewees, dat er een kunstenaar stak in zijn ruw uiterlijk. Als voorstander van de emancipatie der Katholieken schreef hij een History of the Protestant Reformation (1824—'26). Hij ontleende zijn gegevens vooral aan John Lingard, dikte ze nog wat aan, zette ze in zijn eigen stijl, en wegens het pikante van het geval, dat een Protestant zoo onverbloemd de waarheid durfde zeggen, werd zijn werk vertaald in het Fransch, Nederlandsch, Duitsch enz. en C. werd beroemd over heel Europa. Toen de emancipatie verkregen was in 1829, begon hij een agitatie voor de hervorming van het verouderde kiesrecht. De hervorming, die R. Peel bracht in 1832, bracht C. zelf in het parlement, maar kon hem niet bevredigen. Hij begon een reeks felle aanvallen op de eerste groote wet van het hervormde parlement, de Armenwet van 1834, en de Malthusiaansche principen, die er aan ten grondslag lagen. Hij maakte in dit jaar een tocht door Ierland en stierf op zijn boerderij 18 Juni 1835. Vele vrienden stonden om zijn graf, o.a. Daniel O'Connell.

Werken: de meest bekende zijn boven opgenoemd. Moderne herdrukken en bewerkingen: Rural Rides (door E. Thomas 1912 vlg.; een édition-de-luxe door G. D. H. Cole, 3 dln. 1930); Engl. Grammar (door J. R. Clynes, 1923); Cottage Economy (door G. K. Chesterton, 1916 en 1926); Advice to Young Men (door Philip Snowden, 1926 en 1928); History of the Last Hundred Days of English Freedom (door J. Hammond, 1921); History of the Prot. Reformation (door Gosquet). — Lit.: G. D. H. Cole, The Life of W.C. (1927; waar vroegere literatuur vermeld en besproken wordt). *Pompen.*

Cobden, Richard, Engelsch staatsman; * 3 Juni 1804 te Heyshott, † 2 April 1865 te Londen.

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

Van nederige afkomst, werkte hij zich op tot eigenaar van een katoenspinnerij te Manchester. Rijk geworden, wierp hij zich in de politiek met een programma van democratie, vrijhandel, pacifisme en verstandhouding met Frankrijk; hij stichtte de „Anti-corn-law-league”, met het doel de rechten op den invoer van koren te bekampen; hij zegevierde in 1846. Lid van het Lagerhuis van 1841 af tot aan zijn dood, weigerde hij meermalen een portefeuille, o.m. in het kabinet Palmerston; in 1860 leidde zijn propaganda tot het verdrag met Napoleon III. Vooral man van de daad, heeft hij geen theoretisch werk nagelaten.

Uitg. van zijn redevoeringen: J. Bright, C.'s speeches and questions of public policy (Londen 1870); Political Writings (1867; uitgeg. door zijn weduwe). — Lit.: J. Morley, Life of R. C. (Londen [2]1902); A. Mongredien, History of the freetrade movement in England (Londen 1881); C. Brinckmann, R. C. und das Manchestertum („Klassiker der Politik” 1924). *Cosemans.*

Cobentzel, 1° Ludwig, Oostenrijksch diplomaat; * 1753 te Brussel, † 1809 te Weenen. C. was gezant in Kopenhagen, Berlijn en St. Petersburg; had veel invloed op Catharina II. Hij trad op als Oostenrijk's gevolmachtigde bij de vrede's van Campo Formio, Lunéville en Congres van Rastatt; tegenstander van Pruisen. In 1801 werd hij minister van Buitenl. Zaken, maar trok zich na de nederlaag van Austerlitz uit de politiek terug.

2° Philipp, neef van Ludwig; onbeteekenend diplomaat; * 1741 te Laibach, † 1810 te Weenen. Hij sluit voor Oostenrijk den vrede van Teschen met Pruisen (1779); vertrekt in 1790 naar België om er de onrust te bedwingen, maar wordt om eigenmachtig optreden teruggeroepen; van 1801—1805 is hij gezant te Parijs. Met hem stierf zijn geslacht uit. *V. Claassen.*

Cobet, Carel Gabriël, Ned. Klass. philoloog; * 1813 te Parijs, † 1889 te Leiden. Zijn met goud bekroonde Prosopographia Xenophontea (1836) vestigde de aandacht op hem. Van 1841 tot '45 werkte hij, in opdracht van het Kon. Instituut (later Acad.) van Wetenschappen, in buitenlandsche bibliotheken, in 1846 werd hij prof. te Leiden. Hij was een der voornaamste vertegenwoordigers van de → conjecturaal-critiek met al de verdiensten en gebreken daarvan en een steunpilaar van het tijdschrift Mnemosyne.

C. G. Cobet.

Lit.: Nieuw Ned. Biogr. Wbk. (III, 242); J. E. Sandys, A History of class. Scholarship (III, 282). *Zr. Agnes.*

Cobitis, → Groote modderkruiper; → Karpers.

Coblentzien, naam, gebruikt bij de onderverdeeling van het Devoon.

Coca, → Cocaïne; → Cocaïneboom; → Cocaïnisme.

Cocaïne is een alkaloïde, dat voorkomt in cocabladeren (→ Cocaïneboom), ca. $1^1/_2$% . C. is een kleurlooze, kristallijne, bittere verbinding. Formule: $C_{17}H_{21}NO_4$. Smeltpunt: 96° C; moeilijk oplosbaar in water, goed oplosbaar in alcohol en aether. De bereiding van c. geschiedt gedeeltelijk in het land van oorsprong (Z. Amerika, Ned. Indië). Het gepoederde cocablad wordt behandeld met een verdunde soda-oplossing en petroleum, waarin de alkaloïden oplossen. Uit deze oplossing wordt met zoutzuur het zoutzure zout afgescheiden. De verwerking van deze ruwe c. geschiedt in Europeesche fabrieken volgens geheimgehouden methoden. Wereldopbrengst in 1932: 3 973 kg. De moreele inzinking na den Wereldoorlog deed vooral in de groote steden het cocaïne-misbruik weer toenemen, niettegenstaande de pogingen van den Volkenbond en de diverse regeeringsmaatregelen om den handel en de bereiding aan banden te leggen en den smokkelhandel tegen te gaan (→ Opiumwet; → Opiumconventie).

Lit.: Winterstein — Trier, Die Alkaloïde ([2]1931); Offerhaus en Baert, Anaesthetica, speciaal cocaïne en novocaïne, mede in verband met den smokkelhandel (Pharm. Weekbl. 70, 506, 1933). *Bosch.*

In de geneesk. wordt vnl. het zoutzure zout gebruikt: kleur- en reuklooze, zwak bittersmakende kristallen, die in water oplosbaar zijn en op de tong een gevoel van verdooving teweeg brengen. Dit laatste wordt veroorzaakt door een verlamming van de sensibele zenuwen, om welke werking c. als oppervlakte-anaestheticum gebruikt wordt. De individueele gevoeligheid voor c. is zeer verschillend: kleine hoeveelheden kunnen, ook bij uitwendig gebruik, reeds duizeligheid, bleekheid, bewusteloosheid of psychische exaltatie teweegbrengen, ernstige vergiftigingen kenmerken zich door krampen, cyanose en dood door ademstilstand. De mate van vergiftiging hangt meer af van de concentratie dan van de absolute hoeveelheid. Voor dieptewerking is c. bijna geheel door → novocaïne verdrongen.

Lit.: Comm. Ned. Pharm. Ed. V al. III; Van Gilse, Laqueur, Steenhauer en Wolf, De c. en hare vervangmiddelen als oppervlakteanaesthetica, Monogr. Rijks Inst. v. Pharmacotherap. Onderzoek (1929). *Hillen.*

Chronisch gebruik van de bladeren der cocaplant of veelvuldige aanwending van cocaïne-injecties kan tot → cocaïnisme leiden, een ziektebeeld, dat op morphinisme gelijkende, door de verwijding der pupillen daarvan verschilt, maar dat overigens even hardnekkig en slechts door absolute onthouding te genezen is. *Droog.*

Cocaïneboom (Erythroxylon Coca) behoort tot de familie der Erythroxylaceae en is afkomstig uit Zuid-Amerika, maar thans ook op Java en Ceylon in cultuur. Het is een drie meter hooge heester met breede, spitse, van boven heldergroene bladeren, kleine bleekgele bloemen en roode éénzadige steenvruchten, die een zoetzuren smaak hebben. Er zijn drie hoofdvariëteiten, nl. de Boliviaansche var. bolivianum, die ook in cultuur is op Ceylon en Java, de Peruaansche var. spruceanum, die ook op Java is ingevoerd, en de Columbiaansche var. novo-granatense, welke laatste echter voor den handel van bijna geen beteekenis meer is. Uit de bladeren der c. wordt de cocaïne gewonnen. De cultuur op Ceylon is van geen groote beteekenis; die op Java, in Peru en Bolivia (nl. de Montana) is echter zeer beduidend. *Bouman.*

Cultuur. De c. eischt een gelijkmatige temp.

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

tusschen 15 en 20° C. Erythroxylon novogranatense verdraagt een hoogere temp. dan Erythroxylon Coca en wordt dan ook vooral op Java geplant. Sterke regen-

Cocaïneboom.

val is gewenscht (3 000 mm); in drogere streken (savannen van Urubamba) moet men bevloeiing toepassen.

Men plant meest op maagdelijken oerboschgrond na 1 à 2-jarige vóór-cultuur van maïs. Men plant stekken of zaailingen. De zaden worden in rijen op beschaduwde bedden gelegd en na 1 jaar in het veld uitgeplant (plantwijdte 1,80 m × 2,00 m). Als schaduwboomen gebruikt men koffieboomen. Na $1^1/_2$—2 jaar is de struik $1^1/_2$ m hoog en oogst men voor de eerste maal, d.w.z. men plukt de bladeren van de bruine takken, behalve de allerjongste. Men oogst 3 à 4 maal per jaar. Bemesting vindt niet plaats. De opbrengst per bouw varieert tusschen 800 en 250 kg per jaar, al naar men grofpluk of fijnpluk toepast. De bladeren worden in de zon of met heete lucht gedroogd. Twee rupssoorten (Encleodora cocae B. en Eloria noyesi) verminderen de opbrengst vaak met 50%.

L i t. : Tropenpflanzer (jg. 1931) ; Beihefte zum Tropenpflanzer (1917) ; Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch-Indië (LXXXV 1912).

Menrath.

Cocaïnisme, toestand van het verslaafd zijn aan het gebruik van cocaïne. Cocaïne werd vroeger min of meer officieel aangeraden ter genezing van morphinisme. De cocaïneroes is in staat de subjectieve abstinentie-verschijnselen van morphine op te heffen, terwijl de verslaving aan cocaïne niet zoo gevaarlijk werd geacht, ten deele, omdat cocaïne geen ernstige abstinente verschijnselen geeft. Het gevaar voor recidief is bij cocaïnisme echter nog grooter dan bij morphinisme. Terwijl het cocaïnisme gedeeltelijk door bovengenoemde oorzaken betrekkelijk het meest bij morphinisten wordt waargenomen, zijn er nog andere oorzaken, nl. dezelfde als van het morphinisme, die de verslaving in de hand werken, met name kennismaking met het gif door medische behandeling (in het bijzonder plaatselijke verdooving van het neusslijmvlies) en verleiding; beide factoren worden, evenals bij morphine en andere verdoovende middelen, gesteund door een persoonlijke praedispositie (→ Narcotomanie), welke met allerlei stemmingsanomalieën gepaard gaat.

Dat c. relatief minder voorkomt dan morphinisme vindt zijn oorzaak ook in de kostbaarheid van het middel.

In de streken (vooral Zuid-Amerika), waar de cocaïne een inheemsche plant is, wordt ze veelvuldig gebruikt; het kauwen van cocabladeren geeft een gevoel van behaaglijkheid en doet de inspanning bij de grootste ondernemingen, zonder hinder van moeheid, honger en dorst, verdragen, terwijl de prestaties ook tijdelijk grooter worden (daarom ziet men ook cocaïnegebruik bij wielrenners, enz.). Sedert de geneeskundige toepassing van de cocaïne (einde vorige eeuw) heeft het c. zich snel en sterk verspreid; tijdens en na den oorlog in het bijzonder in den vorm van cocaïne-snuiven. Een zoo sterke gewenning als bij morphine, waardoor een steeds grootere dosis noodig is om hetzelfde effect te bereiken, schijnt bij cocaïne niet voor te komen.

Na min of meer langdurig gebruik treden allerlei lichamelijke en geestelijke stoornissen op, welke laatste zich in vele gevallen tot den zgn. cocaïnewaanzin ontwikkelen. Er ontstaat een verval van krachten, de huid wordt vaal en slap, de slaap wordt slecht, er ontstaat gebrek aan eetlust, er treden bevingen op.

Psychisch ontstaat er wilszwakte, vergeetachtigheid, overprikkelbaarheid. De patiënt wordt ten slotte onmaatschappelijk door vermindering van belangstelling en prestaties in zijn arbeid en door toenemende onbetrouwbaarheid. De cocaïne-waanzin karakteriseert zich door gezichts- en gevoels-hallucinaties (in het bijzonder worden microscopisch kleine beelden waargenomen, parasieten, bacteriën, enz.), vervolgingswaan, ijverzuchtswaan. Desoriëntatie bestaat echter niet.

Bij de behandeling kan men den patiënt het gif plotseling geheel onthouden, daar er geen ernstige abstinentie-verschijnselen optreden. Er bestaat echter zeer groot gevaar voor recidief. *Hoelen.*

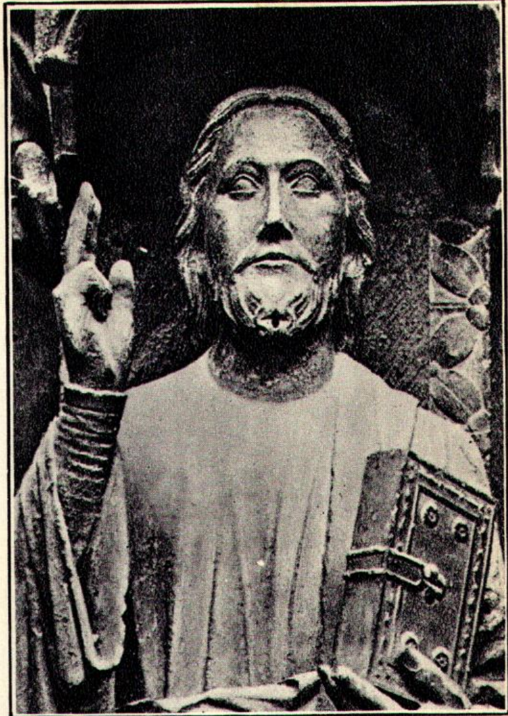
Cocceius, naam van Romeinsche familie, aanvankelijk plebeïsch, later patricisch. Bekend zijn o.a. 1 L. Cocceius Nerva, in 40 v. Chr. bemiddelaar in den burgeroorlog tusschen Octavianus en Antonius; 2° M. Cocceius Nerva, vriend van keizer Tiberius en jurist van beteekenis; 3° M. Cocceius Nerva = Imperator Nerva Caesar Augustus, kleinzoon van 2°. → Nerva. *W. Vermeulen.*

Coccejus (Koch), J o h a n n e s, Prot. exegeet en dogmaticus; * 30 Juli 1603 te Bremen, † 5 Nov. 1669 te Leiden. Studeerde 1626 aan de hoogeschool te Franeker, in 1636 aldaar hoogleeraar, 1650 prof. te Leiden. Verklaarde de H. Schrift meer in typisch allegorischen zin, was geen voorstander van de strenge Calvinistische leer der Praedestinatie. Werd in zijn

CHRISTUS I

Christus als jongeling (Goede Herder). Lateraansch Museum, Rome.

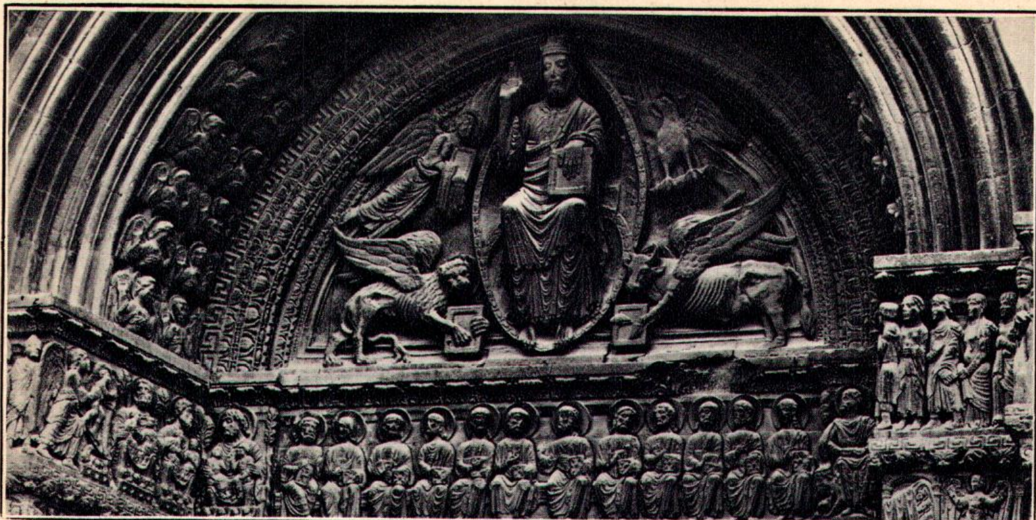

De zgn. Beau-Dieu aan de kathedraal te Amiens.

Christusvoorstelling in den dom te Monreale (Mozaïek).

CHRISTUS II

Christus met Evangelisten-symbolen. Tympanon aan de kathedraal te Arles.

Christuskop van Romaansch kruisbeeld in de St. Maartenkerk te Wijk-Maastricht.

leer over de Sabbathviering bestreden door Gisb. Voetius. Zijn volgelingen, de Coccejanen, huldigden een vrijere levensopvatting en waren in de politiek aan de zijde der Regentenpartij tegenover de Voetianen, die strenger en Oranjegezind waren.

W e r k e n: o.a. Commentarius in librum Jobi (Franeker 1644); Summa doctrinae de foedere et testamento Dei explicata (Franeker 1648). — L i t.: Biogr. Woordenboek van Prot. Godgeleerden in Nederland (II, 123 vlg.); G. Schrenk, Gottesreich und Bund im alten Protestantismus, vornehmlich bei Coccejus (1923). *Lambermond.*

Coccinea, 1° (d i e r k.), → Schildluizen.

2° (P l a n t k.) Een plantengeslacht van de familie der C u c u r b i t a c e a e, komkommerachtigen, dat met 15 soorten tropisch Azië en Afrika bewoont. Deze met ranken klimmende planten hebben klimopachtige bladeren en groote, witte of gele bloemen. De vruchten zijn klein en rond, terwijl de meeste soorten knollen vormen. Voor het bekleeden van balcons, boomen en paalwerk eigent zich C. quinqueloba (Cephalandra quinqueloba), afkomstig uit Midden- en Zuid-Afrika, benevens de Oost-Indische C. cordifolia. *Bouman.*

Coccinella, Coccinellidae, → Lievenheersbeestje.

Coccio, → Sabellicus.

Coccius, G e r a r d u s, → Gerardus Coccius.

Coccolieten zijn microscopisch kleine eencellige planten, bestaande uit een kalkplaatje met of zonder knotsvormig uitsteeksel. Ze komen reeds in de alleroudste aardlagen voor.

Coccoloba, een plantengeslacht van de familie der P o l y g o n a c e a e, veelknoopigen, dat inheemsch is in tropisch Zuid-Amerika en een aantal boomvormige soorten telt. De bloemen zijn nietig, maar de vleezige besvruchten zijn eetbaar, bijv. van C. uvifera, een 9 meter hoogen boom, waarvan de bast een kleurstof levert, die vroeger in den handel was. Andere soorten met groote bladeren zijn veel gekweekte kasplanten. *Bouman.*

Coccordantie (m u z i e k), → Stumpf (Karl).

Coccosteus (< Gr. kokkos = kern, osteon = been), naam van een pantservisch met een uit groote dekplaten bestaand kopschild. C. komt voor in het Oldredsandstone van Schotland en zeldzamer in het Devoon van den Eifel, Bohemen en N. Amerika.

Coccothraustes, → Appelvink.

Coccygodynie (< Gr. kokkux = staartbeen, odunè = pijn) heet een vorm van chronische pijn, die vooral bij het zitten in den stuit optreedt en die veroorzaakt wordt door functioneele, neuralgische of ontstekingsoorzaken. Vooral na een val treedt c. gaarne op.

Cochabamba, 1° d e p t. der Z. Amer. rep. Bolivia, omvattend een groot deel der Oostelijk gelegen Andesketens tusschen de rivieren Beni en Mamoré en de hoogvlakte tot aan den bovenloop van de Rio Grande. Opp. 65 514 km², 535 000 inw. Bevolking bestaat in hoofdzaak uit Indianen. Landbouw en veeteelt zijn van belang; aanplantingen van cacao en rubber.

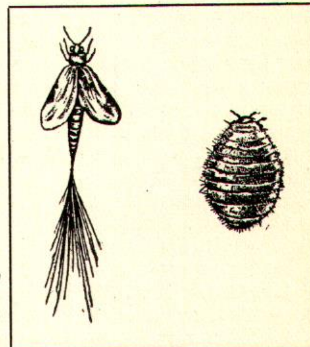
2° H o o f d s t a d van het gelijknamige dept., gelegen in een vruchtbare dalvlakte met aangenaam klimaat, 2 560 m boven de zee; 60 000 inw. De stad heeft vrij veel textielindustrie. Gesticht in 1563 onder den naam van Ciudad Oropesa.

3° B i s d o m, suffragaan van Sucre, is opgericht 25 Juni 1847. Het omvat het dept. C. en gedeeltelijk dat van Beni; het telt ruim 535 000 Kath.

Cochenille, kleurstof uit schildluizen verkregen. Geeft met tinchloruur op wol geverfd een fraai scharlakenrood.

Cochenille-inkt voor drukkersdoeleinden wordt gemaakt van roode kleurdeeltjes, welke worden gewonnen uit de coccusschildluizen. Cochenille bevat karmijnzuur, dat door oordeelkundige behandeling tot een mooi purperrood wordt verwerkt. Tegenwoordig bereidt men het purperrood uit teerkleurstoffen. Bekende cochenille-praeparaten zijn karmijn en karmijnlak. *Ronner.*

Cochenille-luis (Dactylopius coccus Costa; Coccus cacti L.) behoort tot de h a l f v l e u g e l i g e n of s n a v e l i n s e c t e n (Rhynchota). Haar voedingsplant is de oorspronkelijk in Mexico inheemsche Opuntia coccinellifera. Doordat zij zich zeer snel kunnen vermeerderen, gebeurt het niet zelden, dat de breede, vleezige Opuntiabladeren geheel met een dik, wit, wollig dons bedekt zijn, dat niets anders is dan de beschermende washuid, waaronder de luizen leven. De voornaamste bijzonderheid van de cochenilleluis is ongetwijfeld de prachtige roode kleurstof, die in haar geheel lichaamsvocht aanwezig is. Bij het platdrukken van een levende luis komt dadelijk de purperachtige stof te voorschijn; ook kan men deze gemakkelijk met alcohol uit levende of gedroogde dieren trekken. Vroeger werden ze veel gekweekt en voerde Mexico jaarlijks ongeveer 880 000 pond cochenille naar Europa uit. Tegenwoordig is deze kleurstof geheel verdrongen door de veel goedkoopere anilinekleurstoffen. *Keer.*

Cochenille-luis. Links: mannetje. Rechts: vrouwtje.

Cochin, 1° D e n i j s, Fransch philosoof en Katholiek-conservatief staatsman, bekamper van de antigodsdienstige politiek van het ministerie Combes (1902—'05), minister (1915—'17); * 1 Sept. 1851 te Parijs, † 24 Maart 1922 aldaar.

W e r k e n: L'évolution et la vie (1886); Le monde extérieur (1895); Contre les barbares (1899); L'esprit nouveau (1900); Ententes et ruptures (1905); Quatre Français: Pasteur, Chevreul, Brunetière, Vandal (1912); Descartes (1913).

2° N i c o l a s, Fransch etser en teekenaar; * 1715, † 1790 te Parijs. Hij heeft vast willen leggen de koninklijke plechtigheden aan het hof van Lodewijk XV en was illustrator van de sierlijke in marokijn gebonden boekwerkjes (o.a. les fables de La Fontaine), die in de salons van dien tijd behoorden te pronk te liggen op een tafeltje. Zoover dreef hij zijn toegeven aan den smaak zijner omgeving, dat hij zelf figuren uit oude Grieksche en Latijnsche Klassieken met een betooverende gratie wist te omkleeden. In 1752 was hij Garde des dessins du Roi en in 1776 Conseiller de l'académie. Zijn werken bevinden zich te Parijs in het Louvre. *Haesaert.*

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

Cochin-China (zie krt. Azië H 8), gebied in het Z.O. van Achter-Indië, dat sinds 1867 aan Frankrijk behoort; opp. ca. 57 000 km². Het groote laagland nabij de Me-khong is één groot rijstveld, de delta zelf is nog te veel moeras. In het Noorden is nog veel bosch. Tropisch klimaat (ca. 24° C) met zomerregens (ca. 200 cm). De 3,5 millioen Annamieten zijn landbouwer; vele Chineezen treden als handelaar op. Hoofdstad Saigon met de Chineezenvoorstad Cholon.

Lit.: Les Colonies françaises (Hachette; afbeeldingen); H. Brenier, Atlas statistique de l'Indo-Chine française; J. Sion, Asie des Moussons (IX, géogr. universelle); Cl. Madrolle, Indo-Chine du Sud (Parijs 1926). *Heere.*

Cochin-Chineezen, → Achter-Indië.

Cochinhoen, een oorspronkelijk in de Chineesche provincie Sjantoeng gefokt hoenderras; ong. 100 jaar geleden in Europa en Amerika geïmporteerd; is een tijd lang een zeer bekend sportras geweest; behoort met de Brahma's en Langshans tot de zwaarste hoenderrassen; is zeer sterk bevederd, ook de pooten; zeer hoog op de pooten; log en flegmatisch temperament; veel broedsch; leggen weinig en kleine eieren; vleeschras; meest voorkomende vederkleur goudgeel, soms zwart, soms wit. *Verhey.*

Cochiti, pueblo van de → Indianen van Noord-Amerika, Zuid-Westelijk gebied; langs den Rio Grande, Nieuw-Mexico.

Cochlea, beenig kanaal in den vorm van een slakkenhuis, waarin het vliezige labyrint; dit laatste bevat het orgaan van → Corti. → Oor.

Cochlear (Lat.), kleine lepel met ronden schep en rechten, gepunten steel; als maat = 1,4 centiliter.

Cochlearia, → Mierikswortel.

Cochleus (eigenlijk Dobeneck), Johannes, Humanist en verdediger der Kath. Kerk, vooral tegenover Luther; * 1479 te Wendelstein (cochlea = wenteltrap, vervormd tot cochleus) bij Schwabach, † 1552 te Breslau. Na studie te Neurenberg en Keulen maakte hij reeds als rector der S. Lorenzkerk te Neurenberg naam door de uitgave van practische leerboeken. In Ferrara ontving hij den doctorstitel en de priesterwijding. Als zielzorger te Frankfort a. M. kwam hij een oogenblik onder de bekoring van Luther, maar de banbulle (1521) maakte hem tot zijn beslisten tegenstander. In 1539 werd hij domheer in Breslau. Hij nam deel aan bijna alle rijksdagen en godsdienstgesprekken, werkte mee aan de Confutatie van de Augsburgsche Confessie en schreef zeer veel tot verdediging van het Katholicisme, o.a. de Commentaria de actis et scriptis M. Lutheri 1549 (niet zonder overdrijving en door partijdigheid vertroebeld). Hij vond in een bibliotheek te Bologna het beruchte traktaat van Laurentius Valla over de Donatio Constantini, dat door Hutten gretig werd gepubliceerd en door Luther toegejuicht. C. leed onder het daardoor veroorzaakte schandaal, evenals onder Luther's doodzwijgen van zijn werken.

Ter weerlegging der ketterische hervormers van zijn tijd, gaf C. nog een groep oude geschriften in druk uit, de liturgie betreffende, een voorbeeld, dat sinds dien door meerderen is gevolgd: „Speculum antiquae devotionis circa Missam et omnem alium Cultum Dei ex antiquis auctoribus".

Lit.: biographie van A. Herte, Die Lutherbiographie des J. C. (1915); P. Polman, L'Element historique dans la Controverse religieuse du XVIe siècle (1932). *Wachters.*

Cochlias (Gr., = slak), Archimedische schroef, d.i. een toestel voor oppompen van water, bestaande uit een schroefvormige buis, die om een hellende as gedraaid wordt. Beschreven door Vitruvius, De Architectura (X, 6). Dat Archimedes haar zou hebben uitgevonden, is onwaarschijnlijk.

Cock, 1° Cesar de, Vlaamsch landschapschilder; * 1823, † 1904 te Gent. Zijn werk munt uit door frischheid van indruk en van koloriet. Het bevindt zich in het Mus. du Luxembourg te Parijs, verder te Antwerpen en te Gent.

Lit.: Pol de Mont, De Schilderkunst in België.

2° Hendrik de, predikant te Ulrum; * 1801, † 1841 te Groningen. Verdediger van de „zuivere Dordtsche leer" en van de formulieren tegenover onrechtzinnige collega's; verwierp de kerkinrichting van 1816 en de kerkgezangen, „192 sirenische minneliederen, geschikt om de Hervormden al zingende van den Zaligmaker af te trekken". In 1834 (definitief 20 Jan. 1835) werd hij afgezet, met ds. Scholte, om zijn hardnekkig volhouden en later wegens het houden van ongeoorloofde godsdienstoefeningen ook gestraft.

Lit.: M. Noordtzij, H. d. C. (1911). *J. Sassen.*

3° Hiëronymus de, graveur en schilder te Antwerpen; * 1510, † 1570. Hij droeg den bijnaam Wellens en was waarsch. de zoon van Jan Wellens de Cock. Beroemd vooral als uitgever van gravures, op welk gebied hij enorme zaken deed. Hij had een aantal goede kunstenaars in zijn dienst, die schilderijen van beroemde Italianen (Raffaël, Bronzino e.a.) graveerden, waardoor hij veel bijdroeg tot het kennis maken met Italiaansche kunst; daarnaast hadden Hiër. Bosch en Lambert Lombard vooral zijn belangstelling. Een zijner bekendste uitgaven is de serie landschappen van Pieter Brueghel den Ouden, waarvan sommigen meenen, dat hij ze zelf gegraveerd zou hebben. Men kent ook etsen van zijn hand.

Lit.: v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex. *Schretlen.*

4° Jozef de, Vlaamsch prozaschrijver; * 1877 te Herdersem, professor in Duitsche taal- en letterkunde aan de universiteit te Leuven, sedert 1919 leeraar te Rozendaal. Keurig stylist en fijn humorist in zijn herinneringen aan een verblijf in Duitschland en Holland: Uit de Reistesch (2 dln. 1906—'13), en een kleurige uitbeelding van het Leuvensch studentenleven: Ons Leven (1907).

Verdere werken: Verloren Uren (1909); Bloemenhoedjes (1911); Van Drie Santen; Een Vlaming in de Oorlogsklem. *A. Boon.*

5° Xaveer de, Vlaamsch schilder; * 1816 te Gent, † 1896 te Deurle. Hij is een broeder van Cesar en staat als verdienstelijk dierenschilder bekend.

Lit.: Joz. van Hoorde, de gebr. Xaveer en Cesar de Cock (Gent 1897).

Cockerell, Charles R., Engelsch architect, die in 1811 den tempel van Aegina ontdekte en later te Phigalia de opgravingen leidde (tempel van Apollo). * 1788, † 1863. Doceerde de bouwkunde aan de Kon. Academie en toonde zijn grondige kennis van de Gotiek in: Iconography of Wells Cathedral. *E. De Waele.*

Cockney, een Engelsch woord, dat oorspronkelijk hanenei beteekende, maar reeds in de middeleeuwen als scheldnaam werd gebruikt. Omstreeks 1600 wordt het speciaal toegepast op de inwoners van Londen en nog heden is het een scheldwoord voor den onbeschaafden Londenaar, of het platte Londensche dialect (→ Cockney-uitspraak). Een ongeteekend tijdschriftartikel in Blackwood's Magazine van 1817 (misschien geschreven door J. G. Lockhart) paste den term Cockney School of Poetry toe op de verzen, in spreek-

taal en los rhythme geschreven door Leigh Hunt en W. Hazlitt; de bedoeling was om daarbij ook de verzen van hun genialen vriend J. Keats te treffen. *Pompen.*

Cockney-uitspraak (p h i l o l.) is de uitspraak van den onbeschaafden Londenaar. Enkele eigenaardigheden zijn: het weglaten van de h, en soms van de th aan het begin van woorden, bijv. tell'em voor tell them, ave voor have; de overdreven samentrekking: ain't voor are not you; het veranderen van th in f, en van ng in n: nuffin voor nothing; en de neiging om van vocalen tweeklanken te maken: now voor no. *br. Herman Jozef.*

Cockpit, in een gesloten vliegtuig: afgescheiden ruimte, bestemd voor den bestuurder; in een open vliegtuig: elke ruimte bestemd voor een of meer leden van de bemanning.

Cockpitlandschap, → Karst.

Cocksdorp, d e, dorpje met 170 inw. op het Waddeneiland Texel, in de 19e eeuw in nieuw ingepolderd gebied ontstaan; er is een Kath. parochie.

Coclers, 1° J a n B a p t i s t P i e t e r, Waalsch schilder; * 1696 te Maastricht, † 1772 te Luik. Hij is een schilder van historiestukken, die over een niet geringe begaafdheid beschikt, die zich eerst in Italië toelegde op dit genre en na zijn terugkeer in 1732 het plafond schilderde van het Maastrichtsche raadhuis. Hij was de hofschilder van den vorst-bisschop van Luik.

W e r k e n: De bisschopswijding v. St. Servaas (Luik, St. Servaaskerk); Verschillende altaarstukken (Luik, Carmelietenklooster); verder in de Universiteitsbibliotheek te Luik. — L i t. : De Villenfagne, Mélanges de litt. et d'histoire (1788, 139); J. Helbig, La peinture au pays de Liège (1903, 386—391); J. Helbig et J. Brassinne, L'art Mosan (II, 91—104); W. Hora Siccama, L. B. Coclers (1895, 9).

2° J e a n G e o r g e s C h r i s t i a a n, Waalsch bloemen- en stillevenschilder; * 1715 te Luik, † 1751. Zijn werk, dat een zekere frischheid vertoont en kleurenrijk is, kan verwant genoemd worden met het werk van de Hollandsche schilders uit de 17e eeuw. In tal van kerken,openbare gebouwen en privé-verzamelingen in zijn geboortestad zijn er werken van hem te vinden.

L i t. : De Villenfagne, Mélanges de litt. et d'histoire (1788, 139); J. Helbig, La peinture au pays de Liège (III 616).

3° P h i l i p p e, bekend onder den naam P h i l i p p e v a n W ij c k, Waalsch schilder en miniaturist, zoon van Jan. Bapt. Pieter; * 1738 te Luik, † te Marseille. C. behoort tot de degelijksten van deze kunstenaarsfamilie; hij teekent raak, beschikt over een rijk palet en is zeer natuurgetrouw in de weergave der kleuren. Na een reis in Italië vestigde hij zich voor goed te Marseille,alwaar hij achtereenvolgens lid, rector en directeur was van de Académie royale de Peinture.

W e r k e n: Catharina van Rusland (Parijs privé verz. Caze de Caumont); Zelfportret (Marseille, museum). — L i t.: W. Hora Siccama, L. B. Coclers (1895. 10); Parrocel, Histoire documentaire de l'acad. de Marseille; G. Jorissenne, J. B. P. Coclers (1908, 5). *Haesaert.*

Coclicus, A d r i e n P e t i t, Ned. componist en theoreticus, leerling van Josquin des Prés, schrijver van „Compendium musices" en van een bundel 4-st. Psalmen. In Henegouwen geboren, was C. een tijdlang te Rome. Toen hij naar de Hervorming was overgegaan, verbleef hij beurtelings te Wittenberg, Frankfort a. O., Koningsbergen, Neurenberg en Kopenhagen († ca. 1563 aldaar). *Lenaerts.*

Coco-eilanden, klein eilandengroepje in den Indischen Oceaan, ten N. van de Maskarenen-eilanden.

Cocon noemt men het spinsel, door rupsen of andere larven van insecten vervaardigd van speeksel uit mond- of achterlijfsklieren, al of niet met vreemde bestanddeelen (hout- en bladstukjes, aard- en zandkorrels, takjes, strootjes, enz.) doorwerkt.

In de cocon verandert de rups in pop en deze in volwassen insect (imago). De c. wordt soms opengebeten (bladwespen), soms losgestooten door de er uit schuivende pop. Aan de c. kan men de meeste insecten herkennen, daar iedere rups of larve ze vervaardigt naar het aan de soort behoorend model.

De voor den mensch nuttigste cocons worden door den zijdevlinder vervaardigd. C. van kokerjuffers in het water zijn van allerhande plantendeelen en zandkorrels aan elkaar gelijmd. *Bernink.*

Coconnier, T h o m a s, Dominicaan, theoloog; * 22 Aug. 1846 te Grazay, † 8 April 1908 te Toulouse. Trad in 1875 in de Orde. Was van 1890 tot 1899 hoogleeraar in de theologie aan de universiteit van Freiburg (Zwl.). Stichtte in 1893 de „Revue Thomiste".

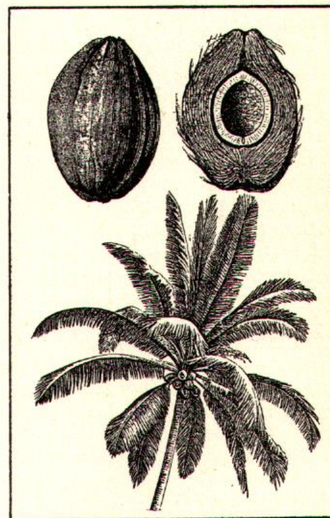
W e r k e n: L'âme humaine (1890); L'hypnotisme franc (1897). — L i t. : Revue Thomiste (1908, 127 vlg.); Revue des Sciences Philos. et Théol. (1908, 623).

Cocopa, stam van → Indianen van Noord-Amerika, Zuid-Westelijk gebied; in den huidigen staat Arizona en in beneden-Californië.

Cocoskoek (cocosmeel), bijproduct van de oliebereiding uit copra. Samenstelling: gemiddeld 21% eiwitachtige stoffen; 9% vet; zetmeelwaarde 77,00; grenscijfers Codex Voedermiddelen: 14% vocht; 8% asch in droge stof. G e b r u i k: specifiek melkveevoeder, verhoogt melkvetgehalte; max. hoeveelheid in rantsoen 4 kg per 1 000 kg levendgewicht; overschrijding geeft harde boter. C. is ook geschikt in rantsoenen voor jongvee, pluimvee en varkens. *Dols.*

Cocosnoot, → Cocospalm.

Cocospalm (k l a p p e r, Mal. k e l a p a), Cocos nucifera L., behoort tot de fam. der palmen. Afkomstig van de Braziliaansche kust en naburige eilanden. Thans in alle tropische en subtropische landen. Goede vruchtzetting echter slechts tusschen 18° N. en 18° Z. Beste groei in lage streken.Op 1 000 m hoogte komt de c. niet meer voor. De slanke, grijze, soms zeer gebogen stam wordt 20—25 m hoog en is ringvormig gemerkt door de litteekens van afgevallen bladeren. Aan den voet is hij soms balvormig verdikt (voorraadschuur). Zulke boomen zijn goede groeiers. Het hout van den stam is waardeloos. De kroon bestaat

Top van den cocospalm. Links boven: vrucht. Rechts boven: vrucht in doorsnede.

uit 20—30 bladeren, 4 à 5 m lang, bestaande uit een sterke hoofdnerf, met smalle, 50 cm lange, veersgewijze bevestigde zijblaadjes. Elk jaar vallen ca. 10 bladeren af. Het jongste, nog opgerolde en zachte blad heet palmiet. Het wortelstelsel bestaat uit gelijkwaardige, zich lateraal uitstrekkende, bijwortels. De voedende wortels gaan 80 cm diep, de waterzoekende veel dieper. De bloeikolven (éénhuizige plant), in jongen toestand door een scheede omgeven, staan in de bladoksels. Bij een volwassen palm verschijnen er 10 à 12 per jaar. Aan elken stand rijpen 5—35 noten, waarvoor zij een jaar noodig hebben. De noot, gevuld met vocht, bevat van binnen het vruchtvleesch (13—15 mm dik); hieromheen zit de harde schaal (3—4 mm) met 3 donker gekleurde kiemgaten en geheel buitenom de vezelbast (3—6 cm). Na 10 jaar geeft de palm de eerste vruchten. Het krachtigst is hij van zijn 20—40e jaar. De palm eischt een vruchtbaren, goed gedraineerden klei- of vulkanischen grond. De rijpe noten worden een maand na den pluk in rijen op kweekbedden gelegd (in droge streken kunstmatig beschaduwd), waar zij 6—8 maanden blijven. Van hier komen zij in het veld (beste plantwijdte 9 × 9 m), waar men ze liefst in ruitverband plant. Als grondbedekker neemt men kruipende groenbemesters (Crotalaria, Mimosa), maar plant soms ook maïs of katjang tusschen de jonge boomen. Voor bemesting, vooral met K- en Na-zouten, is de palm zeer dankbaar. De noten plukt men rijp en liefst om de 2 maanden. De gemiddelde opbrengst is: 60 noten per boom per jaar. De gevaarlijkste vijanden zijn: Oryctes rhinoceros (→ Klappertor), Rhyncophorus (→ Snuitkever) en de → sabelsprinkhaan. *Menrath.*

Cocosvet, gewonnen uit gedroogd cocosnotenvleesch (copra). Wit vet, bevat palmitine-, myristine-, laurine- en caprinezuur. Grondstof voor margarine, bak- en braadvet, toiletzeep.

Cocosvezel wordt gewonnen uit cocosnotenbast. Deze bestaat uit vezels, waartusschen zich een korrelige massa, de zgn. „cofferdam" bevindt. Naast cellulose bestaat de vezel voor een groot deel uit lignine; ze is ca. 30 cm lang en 0,3—1 mm dik.

Van de 10 maanden oude noten verwijdert men den bast met een mes. Op Java klopt men dan den in water geweekten bast, tot de cofferdam verwijderd is. In de Britsche koloniën wordt de bast „geroot" in zout water gedurende eenige maanden.

Van de korte vezels maakt men borstelwerk en vulstof voor matrassen, van de lange spint men touw. De grootste producenten zijn Britsch-Indië en Ceylon. N.O.I. voert geen klappervezel uit. *Menrath.*

L i t.: prof. dr. G. van Iterson Jr., Vezelstoffen.

Cocq d'Armandville, Cornelius Joannes Franciscus Le, missionaris in N.O.I. * 1844 te Delft, † 27 Mei 1896, verdronken (of misschien vermoord) bij de kust van Nieuw-Guinee. Jezuïet geworden in 1865 en in 1876 priester gewijd, kwam hij begin 1879 te Batavia aan. Tien jaar was hij werkzaam op Flores, daarna op de Watoebela-eil. (Ceram) en vervolgens op Nieuw-Guinee, waarheen hij in 1894 een onderzoekingstocht ondernomen had.

L i t.: W. v. Nieuwenhoff, Levensschets van R. P. Le C. d'A. (1900); id., P. Le C. d'A. Aus dem Holländischen übersetzt von M. S. (Regensburg 1902; vollediger uitgave). *Wessels.*

Cocquiel, een Antwerpsche koopmansfamilie ca. 1525.

Cocteau, J e a n, Fransch dichter; * 1892 te Maisons-Lafitte. C. was gedurende eenige jaren de dichter „à la mode". Zijn zeer vernuftige werken weerspiegelen de voorbijgaande voorliefden van de avant-garde. Vóór 1914 schreef hij verzen in den trant van Rostand. Sedert dien maakte hij er modernistische, dadaïstische, neo-Klassieke, Ronsard-achtige; maar door al die kenteringen heen bevestigt zich een echt dichterschap. C. is de schepper van een „poésie de théâtre" waarvoor hij de medewerking verkreeg van jongere componisten en vooruitstrevende schilders. Zijn romans ademen den na-oorlogschen geest en beantwoorden aan een zeer aesthetische opvatting van het genre. Uit zijn critieken spreken een schrandere geest en een verfijnde smaak. Zijn overgang tot het Katholicisme (1926) hulde zich in erg-letterkundig doende vormen.

V o o r n. w e r k e n: Le Cap de Bonne Espérance (1919); Poésies (1920); Vocabulaire (1922); Le grand écart (1923); Le Secret professionel (1922); Thomas l'imposteur (1923); les Mariés de la Tour Eiffel (1924); Plain Chant (1923); le Rappel à l'Ordre (1926); Lettre à Jacques Maritain (1926); Orphée (1927); Les Enfants terribles (1929); Opium (1930); Essai de Critique indirecte (1923). *Guiette.*

Cocýtus (m y t h.), de jammerstroom, rivier in de Hades of onderwereld; → Acheron.

C. o. d., cash on delivery, d.i. betaling heeft plaats bij levering der goederen.

Coda (Ital., = staart), **1°** aanhangsel of verlenging aan het einde van een muziekstuk, dat tamelijk zelfstandig is en meestal nog eenig materiaal uit de thematiek bevat.

2° In de s t ij l l e e r: aanhangsel, soms toegevoegd aan het (veertienregelig) sonnet, in dezelfde maat enz. als dit; vooral in de Ital. letterkunde.

Codax, M a r t i n, Portugeesch dichter uit beginperiode der Port. letterkunde, tijdgenoot van Alfons III (1248—1279), blijkbaar geïnspireerd door de Galicische volkspoëzie. Zeven minnedichten met begeleidende melodie zijn bewaard gebleven. Het hs. werd in Madrid door don Pedro Vindel ontdekt en in 1915 gepubliceerd. Critische tekst in Boletín de la Real Academia Gallega (1916) en Engelsche vertaling in The Modern Language Review (April 1923). *Terlingen.*

Codde, 1° (ook: C o d d a e u s) P e t r u s, apost. vicaris, * 1648 te Amsterdam, † 1710 te Utrecht. Oratoriaan, pastoor te Utrecht, in 1688 door paus Innocentius XI benoemd tot apostolisch vicaris van de Hollandsche Missie en titulair aartsbisschop van Sebaste. Reeds spoedig kwamen te Rome klachten binnen, dat hij het Jansenisme zou begunstigen; bij het ingestelde onderzoek wist hij zich echter grootendeels te rechtvaardigen. In 1697 publiceerde de Jezuïet Doucin een boekje: Mémorial abrégé, extrait d'un autre plus ample, touchant l'état et le progrès du Jansénisme en Hollande; kort daarop verscheen het in het Latijn: Breve memoriale, in 1705 in het Hollandsch: Kort memoriaal. Het is allerwaarschijnlijkst samengesteld door Adr. van Wijck, pastoor te Kethel, met behulp van de Jezuïeten Verbiest en Aerts en gaf een korte samenvatting van de klachten tegen Codde over begunstiging van het Jansenisme. Codde denuncieerde het Breve memoriale in Rome; paus Innocentius XII stelde een congregatie in van 10 kardinalen, om de aangelegenheid te onderzoeken; er verschenen talrijke verweerschriften (o.a. van Quesnel) en ook Codde zelf zond een verdediging in. 25 Sept. 1699 noodigde de congregatie Codde uit, persoonlijk naar

Rome te komen; tijdens zijn afwezigheid moest hij de Cock als zijn provicaris aanstellen. Na lang aarzelen besloot Codde te gaan; hij benoemde echter niet de Cock, doch 4 anderen tot provicarissen. 11 Dec. 1700 kwam hij te Rome aan, waar hij zeer welwillend ontvangen werd. 16 Febr. 1701 dienden 24 seculiere priesters der Hollandsche Missie een verklaring in bij de Propaganda, dat hier wel degelijk Jansenisme bestond; als antwoord zonden 303 priesters (onder wie alle leden van het Utrechtsche vicariaat en het Haarlemsche kapittel en alle aartspriesters) een suppliek ten gunste van Codde. Op zijn verzoek werden aan Codde de tegen hem ingebrachte beschuldigingen ter hand gesteld, waarop hij antwoordde in een Declaratio (2 Juni 1701) en Responsiones (15 Oct.), beide op de drukkerij der apostolische kamer gemaakt. Zijn verklaringen omtrent zijn eigen gevoelens ten opzichte van de leer van Jansenius en het begunstigen van het Jansenisme werden niet bevredigend geacht. Ten slotte werd hem gevraagd het formulier van Alexander VII zonder restrictie te onderteekenen. Hij antwoordde, dat hij de veroordeeling der 5 proposities in sensu obvio wilde onderteekenen, maar het feit (dat zij in het boek van Jansenius stonden) kon hij niet aannemen; hij kon niet gelooven, dat de paus op dit punt meer dan een eerbiedig stilzwijgen kon eischen; in geweten kon hij ook niet de pauselijke onfeilbaarheid aannemen; wel wilde hij beloven er niets tegen te zullen schrijven of te zeggen. 13 Mei 1702 werd Codde in zijn bediening geschorst; de Cock werd door paus Clemens als provicaris aangesteld. De schorsing van Codde en de benoeming van de Cock stuitte op krachtig verzet van een deel der Nederlandsche geestelijkheid, die zelfs de hulp der (Protestantsche) wereldlijke overheid inriep en was het eigenlijke begin van de Jansenistische scheuring. Codde keerde in 1703 naar ons land terug. 3 April 1704 werden zijn werken te Rome veroordeeld en hij definitief uit zijn ambt ontzet. Ofschoon hij zich verder niet meer met het kerkelijk bestuur heeft ingelaten, bleef hij, ondanks de pogingen van den nuntius te Keulen op zijn laatste ziekbed, de onderwerping aan Rome weigeren.

Lit.: C. P. Hoynk van Papendrecht, Hist. eccl. Ultraject. (Mechelen 1725, 39—67); F. Nippold, Die altkath. Kirche des Bist. Utrecht (1872, 27—41); Pastor, Gesch. d. Papste (XIV, 1021 vlg., 1138—1143). *J. de Jong.*

2° Pieter, schilder te Amsterdam; * 1599, † 1678. Vnl. portretten en genrestukken in klein formaat. Deze laatste vooral zijn niet onverdienstelijk en hebben een eigen stijl; zijn koloriet is fijn, maar koel en gedempt. Verwant met hem zijn Palamedes en Duck, wier werken onderling wel verwisseld worden, hoewel Palamedes wat levendiger kleuren heeft. Codde was in hoog aanzien, wat o.a. blijkt uit de opdracht om het schuttersstuk, dat Fr. Hals in 1637 in Amsterdam onbeëindigd had gelaten, te voltooien. Hij was zeer vruchtbaar en er is veel van hem bewaard.

Lit.: O. Holland (II, III, IV, VI, XI); Th. v. Frimmel, Kleine Galerie-studien (1891); Neue Folge (3e afl. 1896); v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex. *Schretlen.*

Code (< Lat. codex), **1°** Fransche naam voor wetboek. De bekendste c. zijn:

Code civil of Code Napoléon. Hiermede wordt gewoonlijk bedoeld het Fransche → Burgerlijk Wetboek van 1804.

Code pénal. Hiermee wordt gewoonlijk bedoeld het Fransche W. v. Str. van 12 Febr. 1810, dat tot voorbeeld heeft gediend van de continentale strafwetboeken.

2° Een verzameling van op bepaalde wijze gerangschikte woorden, uitdrukkingen en zinnen of van getallen, met behulp waarvan een schriftelijke mededeeling zoodanig veranderd kan worden, dat een aanzienlijke bekorting ontstaat, zonder dat de mededeeling voor den geadresseerde aan duidelijkheid verliest. De codes zijn ontstaan en tot ontwikkeling gekomen ongeveer gelijktijdig met de opkomst en de ontwikkeling van de kabeltelegraphie. Het doel is allereerst kostenbesparing en verder in sommige gevallen geheimhouding. In het bijzonder bij het overzeesch telegraphisch verkeer wordt veel gebruik gemaakt van codes, mede in verband met het gevaar voor overbelasting van de kabels en met de vertraging in de overbrenging als gevolg daarvan. Meer dan 80% van de overzeesche telegrammen zijn in code-taal gesteld.

Het aantal codes is zeer groot. Wat den omvang betreft, varieeren ze van een enkel blaadje met eenige tabellen tot drie of vier lijvige boekdeelen. De meeste zijn in het Engelsch gesteld, doch er zijn er ook in het Fransch, Duitsch, Nederlandsch, Spaansch en Portugeesch. Enkele zijn in twee of meer talen tegelijk bewerkt.

Men onderscheidt: 1° Particuliere of privaat-codes. Deze worden gebruikt in het telegraphisch verkeer tusschen bepaalde zaken. Uiteraard zijn deze niet in den boekhandel verkrijgbaar. 2° Algemeene codes. Deze bevatten woorden, uitdrukkingen of getallen, welke op alle in den handel voorkomende mogelijkheden berekend zijn. Bekend zijn o.a. de A.B.C.-code, de A-Z-code en de Mercuurcode. Groote handelszaken vermelden gewoonlijk in het briefhoofd de code of de codes, waarvan bij telegrammen aan haar gericht, gebruik gemaakt kan worden. 3° Branche-codes. Deze zijn vervaardigd voor bepaalde branches, bijv. voor den katoenhandel. Zoowel de algemeene codes als de branche-codes zijn publiek en in den boekhandel verkrijgbaar.

Naar den vorm kan men onderscheiden woord- en cijfercodes. De moderne algemeene en branche-codes zijn beide tegelijk, terwijl privaatcodes doorgaans cijfercodes zijn. Cijfercodes geven een grootere kostenbesparing dan woord-codes. Een bericht wordt hierbij door een getal weergegeven, waarbij uitgegaan wordt van den regel, dat de beteekenis van een cijfer wordt bepaald door de plaats, welke het in het getal inneemt. Daar in cijfertelegrammen gemakkelijker verminkingen ontstaan dan in woordtelegrammen, heeft men naar een middel gezocht om een willekeurig getal in een woord te veranderen. Dit kan geschieden met behulp van een condensor of condensatietabel.

Het gebruik van codetelegrammen is internationaal geregeld, achtereenvolgens op de Conferenties te Londen (1903), te Lissabon (1908), te Brussel (1928) en te Madrid (1932). Zie verder → Codeeren en → Code-vlag.

Lit.: dr. ir. C. B. Barto, Economie en Techniek van Codes en Code-condensors. *Witsenboer.*

De **meteorologische code** is een code voor synoptische weerberichten en luchtvaartweerberichten; zij werd internationaal te Kopenhagen in 1929 vastgesteld.

Codeeren, omzetten van berichten in geheimschrift. → Chiffreeren.

Codeïne, methylmorphine, $C_{18}H_{21}NO_3H_2O$, een alkaloïde, dat voorkomt in en bereid wordt uit opium,

of half-synthetisch uit morphine. Opl. in water en alkaliën. C. wordt in de geneesk. gebruikt om den hoestprikkel tegen te gaan en als pijnstillend middel. Praeparaten, die meer dan 0,025% c. bevatten, vallen onder de Opiumwet. *Hillen.*

Codèmo, Luisa, Italiaansche romanschrijfster; * 5 Sept. 1828 te Treviso, † 3 Aug. 1898 te Venetië. Schreef romans in Manzoniaanschen stijl.

Werken: Memorie di un contadino (1856); Miserie e splendori della povera gente (1865); La revoluzione in casa (1872); Berta, fiore di prato, fiore di serra (1875); Pagine familiari (1875); I nuovi ricchi (1876). — Volledige uitgave (1885).

Code-vlag, een vlag van bepaalden vorm en kleur, behoorende tot een serie van 27 vlaggen, elk een bepaald letterteeken voorstellende. Met deze letterteekens is een internationale code samengesteld, waarmede de schepen seinen kunnen wisselen.

Codex, oorspronkelijk de naam voor wastafeltjes; later voor de daarop of op ander materiaal (perkament, papier e.d.) geschreven oorkonden. Zoo ontstonden de volgende beteekenissen voor c.:

1° Registratieboek omtrent inkomsten en uitgaven bij de Romeinen.

2° Verzameling van wetten. Deze verzamelingen zijn in het Oude Rome ontstaan deels in opdracht van de overheid, deels ingevolge particulier initiatief (→ Codex Gregorianus; C. Hermogenianus; C. Theodosianus; Codificatie van Justinianus). Het doel dezer verzamelingen was zeer verschillend: eenvormigheid van recht, overzichtelijkheid, soms gold als bijdoel het bereiken, resp. het verzekeren van rijkspolitieke eenheid. *Hermesdorf.*

3° Bijbelhandschriften. → Codex Alexandrinus, en vlg.

Codex Alexandrinus (A, 02, δ 4), Grieksch handschrift der Heilige Schrift, dateerend uit de 5e eeuw. Het geeft het O. en N. T. Er ontbreken echter van beide eenige fragmenten. De tekst der Evangeliën komt dien van Hiëronymus nabij. In 1627 werd het van Egypte naar Engeland overgebracht en is nu eigendom van het Britsch Museum te Londen. Het is uitgegeven door C. G. Woide in 1786, photographisch door C. Maunde Thompson (1879—1883) en door Fr. G. Kenyon (1900 vlg.).

Lit.: Dict. de la Bible (I, 363). *C. Smits.*

Codex Amiatinus (A, am) is het meest beroemde handschrift der Vulgaat. Het behoort aan de Laurentijnsche bibliotheek van Florence en is van Engelschen oorsprong. Het dateert uit de 7e of 8e eeuw. Door sommigen wordt het beschouwd als het meest nabijkomend den tekst van Hiëronymus en het heeft daarom een groote rol gespeeld in de geschiedenis van den tekst. Ook is het gebruikt voor de Sixtijnsche uitgave van den Bijbel.

Het N. T. is uitgegeven door C. Tischendorf, Novum Testamentum ex codice Amiatino (Leipzig 1850—1854).

Lit.: Dict. de la Bible (I, 480); S. Berger, Histoire de la Vulgate pendant les premiers siècles du moyen-age (Parijs 1893); Chapman, Notes on the early history of the Vulgate Gospels (Oxford 1908). *C. Smits.*

Codex argenteus (Lat., = zilveren codex) is een handschrift van de Heilige Schrift in het Gotisch, dateerend uit de 5e of 6e eeuw. Het wordt aldus genoemd, ófwel omdat de band van de 17e eeuw van massief zilver is, óf omdat het met zilveren letters geschreven is. Het is het meest belangrijke van hetgeen overgebleven is van den Gotischen Bijbel en bevat de vier Evangeliën en de brieven van St. Paulus, maar in gemutileerden tekst. Het is eigendom van de universiteitsbibliotheek van Upsala.

Lit.: Dict. de la Bible (II, 948). *C. Smits.*

Codex aureus (Lat., = gouden codex), **1°** een hs., afkomstig uit het klooster S. Emmeran te Regensburg, in opdracht van Karel den Kalen ca. 870 geschreven en waarschijnlijk product van de schrijversschool van het klooster Corbie. De naam c. a. staat op den prachtband in Frankisch filigraan-goudwerk uitgevoerd. De majuskel is in goudschrift; 12 canonlijsten en groote miniaturen (w.o. belangrijke voorstelling van de aanbidding van het Lam) verluchten den tekst. Dit hs. had grooten invloed op de schrijf- en schilderschool van S. Emmeran. De c. a. bevindt zich in München (Bayrische Staatsbibliothek).

Uitg.: door Leidinger, 5 dln. 1921—1925).

2° Een hs. in minuskelschrift, uit de 10e eeuw, met fragmenten uit het Nieuwe Testament. Nu in Leningrad. *Knipping.*

Codex Bezae Cantabrigiensis (D, 05, δ 5), handschrift, dateerend uit de 6e eeuw. Het bevat de Evangeliën en Handelingen, Grieksch en Latijn, en behoort aan de universiteitsbibliotheek van Cambridge. Er ontbreken eenige kleinere gedeelten. Vroeger omvatte het ook de Katholieke brieven, nu alleen nog maar een fragment (3 Joh. 11—15). Het heeft bijzondere beteekenis voor de tekstoverlevering van het N. T., want het geeft de zgn. Westersche lezing van het N. T. Vooral voor den tekst der Handelingen is er zeer veel verschil met de Oostersche lezing. Over de waarde van den tekst zijn de meeningen nog steeds verdeeld. Het is genoemd naar den eigenaar Beza, die het ten geschenke gaf aan de universiteit van Cambridge.

Lit.: Dict. de la Bible (II, 1769); A. C. Clark, The Acts of the Apostles, a critical edition with introduction and notes on selected passages (Oxford 1933). *C. Smits.*

Codex Bobbiensis (k), een belangrijk bijbelhandschrift, dateerend uit de 5e of 6e eeuw. Het geeft een oud-Latijnschen tekst van de Evangeliën. Eenige fragmenten ontbreken. De tekst heeft veel overeenkomst met dien van Cyprianus. Het handschrift behoort aan de nationale bibliotheek van Turijn.

Lit.: W. Sanday, Portions of the Gospels according to St. Mark and S. Matthew from the Bobbio ms. k. (Oxford 1886). *C. Smits.*

Codex Boreelianus (F, 09,, ε 86), bijbelhandschrift uit de 9e eeuw, bevattend de evangeliën, waarvan sommige gedeelten ontbreken. Het was eigendom van Boreel en bevindt zich sinds 1830 in de universiteitsbibliotheek van Utrecht.

Lit.: J. Heringa, De codice boreeliano (1843).

Codex Brixianus (f) is een Latijnsch handschrift der Evangeliën uit de 6e eeuw, prachtig uitgevoerd. Het geeft een tekst, die volgens Wordsworth-White den tekst van Hiëronymus het meest nabij komt. Volgens Burkitt is het een naar de Gotische vertaling verbeterde Vulgaattekst.

Lit.: Vogels, Handbuch der nt. Textkritik (Münster 1923, 100). *C. Smits.*

Codex Claromontanus (D, 06, α 1026), bijbelhandschrift uit de 6e eeuw. Het bevat de brieven van St. Paulus, Grieksch en Latijn, en is op dezelfde manier geschreven als de → codex Bezae Cantabrigiensis. Beza heeft ze ontvangen uit het klooster van Clermont in 1582 en het representeert ook den Westerschen tekst. Daarom is het van groot belang voor de geschiedenis van den tekst.

Vóór den brief aan de Hebreeën bevindt zich de

cataloog der canonieke boeken. De tekst is uitgegeven door Tischendorf in 1852. Het is eigendom van de bibliothèque nationale te Parijs.

Lit.: Dict. de la Bible (I); P. Corssen, Epistularum paulinarum codices graece et latine scriptae Augien. Boemerian. Claromontan. examinatae, inter se comparatae ad communem originem revocatae (Kiel 1887—1889). *C. Smits.*

Codex Ephraemi rescriptus (C, 04, δ 3), palimpsest. Het bijbelhandschrift uit de 5e eeuw is in de 12e eeuw uitgewischt en opnieuw beschreven met Grieksche traktaten van Ephraem den Syriër, is nu in bezit van de Bibliothèque nationale te Parijs. Tischendorf is er in geslaagd den eersten tekst meer leesbaar te maken en heeft dezen gepubliceerd (1843, 1845). *C. Smits.*

Codex Fuldensis (F) is een handschrift van de Vulgaat, tusschen 541 en 546 in Capua geschreven. Het geeft het geheele N. T. in een soort Diatessaronvorm. De tekst komt den Amiatinus nabij. Het is eigendom van de landsbibliotheek van Fulda.

Lit.: E. Ranke, Codex Fuldensis (Leipzig 1868); H. Vogels, Handbuch der Neutestamentlichen Textkritik (Münster 1923).

Codex Gregorianus, particuliere verzameling van wetten (keizerlijke verordeningen, leges), waarvan de oudste teruggaan tot keizer Hadrianus, terwijl de jongste dateeren van 294 na Chr. De samensteller Gregorius is overigens onbekend. Vermoed wordt, dat hij hoogleeraar was in de school van Berytus (Beiroet). De C. G. is slechts fragmentarisch bekend.

Uitg.: P. Krueger, Collectio librorum iuris anteiustiniani (III, 236-242). *Hermesdorf.*

Codex Hermogenianus, particuliere verzameling van wetten (keizerlijke verordeningen, leges), welke een aanvulling vormt op den → Codex Gregorianus. De C. H. bevat verordeningen van de jaren 294—324. De schrijver is onbekend. Het werk is slechts fragmentarisch tot ons gekomen.

Uitg.: P. Krueger, Collectio librorum iuris anteiustiniani (III, 242-245).

Codex Iuris Canonici, het tegenwoordige officieele wetboek der Kath. Kerk van den Latijnschen ritus, ter vervanging van het → Corpus Iuris Canonici vervaardigd. Nadat meerdere pogingen om tot een nieuwe samenvatting van het geldend kerkelijk recht te geraken mislukt waren, werd op last van Pius X in 1904 met de herziening en nieuwe codificatie van het Kerkelijk Recht begonnen; na 13-jarigen arbeid, onder de opperste redactioneele leiding van kardinaal P. Gasparri, was de C.I.C. gereed, werd door Benedictus XV 27 Mei 1917 (Bul: Providentissima Mater Ecclesia) afgekondigd, met kracht van wet van 19 Mei 1918 af.

De C.I.C. bestaat uit 5 boeken: 1° Algemeene normen; 2° Personenrecht; 3° Zakenrecht; 4° Procesrecht; 5° Strafrecht. Zij bevatten tezamen 2 414 canones (wetsbepalingen), doorloopend genummerd, volgens welke geciteerd wordt. Een aanhangsel vormen de Documenta, t.w. 9 pauselijke constituties, waarvan 3 over de pauskeuze. De authentieke uitlegging van den C.I.C. is door Benedictus XV aan een door hem ingestelde commissie van kardinalen voorbehouden.

De C.I.C. is het eenige geldende wetboek der Kath. Kerk van den Latijnschen ritus; voor de Kerk van den Oosterschen ritus geldt hij enkel in zoover sommige zijner bepalingen reeds uiteraard of krachtens uitdrukkelijke vermelding voor de Oostersche Kerk verbindend zijn (can. 1). De C.I.C. bevat in 't algemeen genomen alleen kerkrechtelijke bepalingen en geen voorschriften van geloofs- en zedenleer, evenmin als bepalingen van liturgischen aard (can. 2). Hij heeft geen volkomen nieuw recht geschapen, doch het bestaande omvangrijke, in vele private verzamelingen verstrooide en daarom moeilijk te overzien kerkelijk recht van algemeene gelding, onder aanbrenging van de noodige wijzigingen, samengevat tot een methodisch geheel (can. 6).

Uitgaven: De officieele uitgave is in de Acta Apostolicae Sedis, 1917, verschenen. Sindsdien verdere uitgaven, met en zonder opgave der bronnen, van de Vaticaansche drukkerij. Nadruk en vertaling zonder verlof van den H. Stoel verboden. Bronnen van den C.I.C.: uitgegeven door kardinaal P. Gasparri (5 dln. Rome 1923—'30).

Lit.: A. van Hove, Prolegomena ad Codicem Iuris Canonici (Mechelen—Rome 1928); M. Falco, Introduzione allo studio del „Codex iuris canonici" (Torino 1925); A. Knecht, Das neue kirchliche Gesetzbuch (Straatsburg 1918); J. B. Sägmüller, Lehrbuch des katholischen Kirchenrechts (I Freiburg i. Br. [4]1926). *Schweigman.*

Codex Justiniani, → Codificatie van Justinianus.

Codex kunstmeststoffen bevat de algemeene en bijzondere eischen voor kwaliteit van chemische meststoffen. Algemeene eischen o.a. van uitstrooibaarheid en de afwezigheid van plantengiften; bijzondere betreffende chemische samenstelling en gehalte aan plantenvoedende stoffen. De Codex is in 1911 voor het eerst vastgesteld door het college van dir. van Rijkslandbouwproefstations in overleg met belanghebbenden en vormt een onderdeel van de in 1909 opgestelde → Algemeene handelsvoorwaarden voor den handel in kunstmeststoffen. Wanneer gekocht wordt onder deze voorwaarden, moet de kunstmest voldoen aan de eischen, in den Codex omschreven, ook zonder dat zulks uitdrukkelijk is bedongen. *G. Heijmeijer.*

Codex purpureus Petropolitanus (*Π*, 022, ε 19), een Grieksch bijbelhandschrift van purper perkament met zilveren en soms gouden letters uit de 6e eeuw. Het grootste gedeelte werd in 1896 door de keizerlijke bibliotheek van Petersburg aangekocht.

Lit.: H. S. Cronin, Codex purpureus Petropolitanus. The text of codex *Π* of the gospels edited with an introduction and an appendix. Texts and studies (V 5, Cambridge 1899).

Codex Regius is de naam van het handschrift nr. 2365 in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen. Het behelst de in 1642 door bisschop Brynjolfr op IJsland ontdekte zgn. oudere → Edda.

Uitg.: Collotyp. facsimile-uitg. d. Wimmer-Jónsson (Kopenhagen 1891). *Baur.*

Codex Sinaiticus (א, Sol, δ 2), een Grieksch handschrift, van zeer groote waarde, van den bijbel, dateerend uit de 4e eeuw. Het geeft het geheele N. T., het grootste gedeelte van Pastor Hermae. Het werd in het klooster van de H. Catharina ontdekt door Tischendorf gedeeltelijk in 1844, de rest in 1859. Tot 1933 werd het bewaard in St. Petersburg. Nu is het in het bezit van het Britsch Museum in Londen. Het N. T. is uitgegeven door Tischendorf in 1863. Een photographische reproductie werd bezorgd door Helen en Kirsopp Lake (Oxford 1911).

Lit.: Dict. de la Bible (IX, 1783). *C. Smits.*

Codex Theodosianus, officieele verzameling van keizerlijke verordeningen (leges), samengesteld

op last van keizer Theodosius, die in 435 na Chr. de opdracht verstrekte tot het schrijven van dit werk aan een commissie van 16 rechtsgeleerden onder voorzitterschap van Antiochus. De C. T. werd in 438 afgekondigd en gold voor de beide helften van het Rom. wereldrijk. De oudste leges gaan terug tot keizer Constantijn. Naast privaatrecht behelst de C. T. vooral publiek recht, terwijl in het laatste boek kerkrechtelijke voorschriften zijn opgenomen. Vooral in het Westen heeft de C. T. in de vroege middeleeuwen veel invloed gehad. De tekst, zooals wij dien kennen, vertoont hier en daar leemten.

Uitg.: Th. Mommsen (de laatste uitgave is van P. Krueger, 1923—1926, niet-voltooid). *Hermesdorf.*

Codex Vaticanus (B, 03, δ 1), Grieksch bijbelhandschrift, omvattend het O. en N. T., ofschoon eenige fragmenten ontbreken. Het dateert waarschijnlijk uit de 4e eeuw en is misschien nog ouder. Sinds 1500 bevindt het zich in de Vaticaansche bibliotheek. Volgens sommige auteurs heeft dit handschrift het zuiverst den oorspronkelijken tekst bewaard. De meeningen hierover zijn echter verdeeld. Er bestaat een photographische reproductie van het handschrift, bezorgd door J. Cozza-Luzi (1889—1904).

Lit.: Dict. de la Bible (IX, 2379). *C. Smits.*

Codex voedermiddelen zijn de eischen voor kwaliteit van veevoedermiddelen, opgemaakt door het college van directeuren der Rijkslandbouwproefstations, na overleg met vertegenwoordigers van fabrikanten en handelaren en verdere belanghebbende deskundigen. De c. v. bezit geen wettelijken grondslag, maar dient in den veevoederhandel als leidraad bij verkoop op Algemeene Handelsvoorwaarden.

Inhoud: De c. v. bevat alg. eischen voor zuiverheid en frischheid en daarnaast van verschillende voedermiddelen de omschrijving en grenscijfers voor vocht en aschbestanddeelen. In gevallen, waarin de c. v. niet voorziet, beslist het college van directeuren voornoemd. *Dols.*

Codiaeum, een plantengeslacht van de familie der Euphorbiaceae, wolfsmelkachtigen, dat grootendeels inheemsch is in den Maleischen Archipel, Australië en enkele soorten in Polynesië. De voornaamste, C. variegatum, heeft lange, smalle, leerachtige bladeren en wordt in talrijke vormen als sierheester door de inboorlingen der Zuidzee-eilanden gekweekt. Vele van deze cultuurvormen zijn door Europeesche kweekers, onder den naam Croton, in den handel gebracht en speciaal die vormen, welke rood en geel geteekende bladeren hebben. *Bouman.*

Codicarius, → Caudicarius.

Codicil, → Codicillus. Onder olographisch codicil verstaat men in het Ned. Recht het onderhandsche, geheel door den erflater eigenhandig geschreven stuk, door hem onderteekend en gedagteekend, waarbij deze zonder verdere formaliteiten, dus zonder tusschenkomst van den notaris, die bij testamenten wel vereischt is, beschikkingen na doode kan treffen, doch alleen en bij uitsluiting: ter aanstelling van executeuren, ter bestelling van begrafenis, tot het maken van legaten van kleederen, lijftoebehooren, van bepaalde sieraden en van bijzondere meubelen, welke dus elk apart moeten worden vermeld. De herroeping van een dergelijk codocil kan op dezelfde wijze onderhands geschieden. Wanneer zoodanig codicil na het overlijden van den erflater gevonden wordt, moet het worden aangeboden aan den kantonrechter, die het stuk zal openen en proces-verbaal zal opmaken van de aanbieding en van den staat, waarin het zich bevindt; daarna zal hij het aan een notaris ter hand stellen, die het onder zijn minuten zal bewaren (vgl. art. 982 en 983 B. W.). *Dunselman.*

Belg. Recht. Wat in Nederland c. wordt genoemd, is in België een eigenhandig testament: ieder kan hier over al of een deel van zijn goederen beschikken door een eigenhandig testament, d.i. een testament dat met de hand van den erflater geheel geschreven, gedagteekend en geteekend is (art. 969 en 970 B. W.). De naam c. wordt voorbehouden voor bepalingen, die een eerste testament aanvullen, en het c. is aan dezelfde vormvereischten onderworpen als het testament zelf, indien het de beschikkingen daarvan wijzigt, of nieuwe beschikkingen bevat. *V. Dievoet.*

Codicillus, uiterste wilsbeschikking, die naar Romeinsch Recht aanvankelijk vormvrij, doch in het latere Recht aan enkele vormvereischten gebonden was. De erflater kon deze beschikkingen maken, ook al vererfde de nalatenschap ab intestato (wettelijk, niet-testamentair). Was er een testament, dan kon het c. daarin bevestigd worden (c. testamento confirmatus), hetgeen echter om rechtsgeldig te zijn, niet voor alle beschikkingen vereischt was. De erflater kon zooveel codicilli maken als hij wilde, overigens met zeer gevarieerden inhoud. Erfstelling en onterving moesten in het testament staan. C. kon schriftelijk of mondeling gemaakt worden. *Hermesdorf.*

Codificatie, het bijeenbrengen van alle wettelijke bepalingen, behoorende tot een bepaalde stof, in één systematisch geordend wetboek. De bekendste codificaties zijn die van Justinianus voor het Romeinsche recht (ca. 550 na Chr.) en van Napoleon voor het Fransche recht (→ Burgerlijk Wetboek), welke laatste op het recht van vele landen van Europa van grooten invloed is geweest. Bij de Ned. grondwet (art. 151) is voor Nederland voorgeschreven de codificatie van het burgerlijk en handelsrecht, het burgerlijk en militair strafrecht, de rechtspleging en de inrichting der rechterlijke macht. Vgl. voor België, Grondwet (art. 139). *Struycken.*

Codificatie van het adatrecht. Volgens een van oudsher door de Nederlandsche machthebbers in Indië gehuldigd principe dienen bestuur en rechtspraak zooveel mogelijk in overeenstemming te zijn met de inheemsche gewoonten en instellingen. Die in de practijk geroepen waren volgens dit principe te handelen, zagen zich echter bij pogingen om vast te stellen, welke gewoonten en instellingen ter plaatse golden, veelal voor onoverkomelijke moeilijkheden gesteld. Deze ervaring leidde tot een streven om te komen tot een codificatie van het → adatrecht, waardoor bestuursambtenaren en rechters in staat gesteld zouden worden door een simpel raadplegen van een adatwetboek te handelen volgens het hierboven genoemde principe. Tegen dit streven heeft zich, in het belang van het adatrecht en van het volk, waarin dit recht gegroeid en waarmee het vergroeid is, Snouck Hurgronje verzet in zijn „Advies over codificatie van adatrecht" van 1893 (Verspreide Geschriften, IV, 1, blz. 259 vlg.), en wel op deze gronden: a) dat bij codificatie van het adatrecht voor langen tijd vastgelegd zou worden wat van nature veranderlijk is; dat daarmee het adatrecht geweld zou worden aangedaan; dat gecodificeerd recht geen adatrecht meer is; b) dat de enorme verscheidenheid van locale zeden en rechtsinstellingen in Indië met zich meebrengt, dat bij een codificatie, die uiter-

aard voor een vrij groot gebied zou moeten gelden, vele groepen haar eigen adatrecht noodzakelijkerwijze zouden moeten verliezen; c) dat een onvermijdelijk gebrek aan gedegen kennis der adat en een onbevoegdheid tot het doen van een bepaalde keuze aan den kant van hen, die met de codificatie belast zouden worden, tot onoverkomelijke moeilijkheden en vermoedelijk tot intriges en onrecht zouden leiden. In overeenstemming met deze opvattingen tracht men tegenwoordig dan ook het hierboven vermelde bezwaar van de practijk te ondervangen door een uitvoerige beschrijving van het adatrecht (van Vollenhoven, Het Adatrecht van Nederlandsch-Indië) en het resumeeren van hetgeen algemeen Indonesisch is (idem, Adatwetboekje). *Berg.*

Codificatie van Justinianus, verzameling van rechtsvoorschriften uit het begin der 6e eeuw, tot stand gekomen op initiatief van keizer Justinianus (527—565). De C. omvatte: 1° Codex Justiniani, waarin keizerlijke verordeningen zijn samengebracht door een staatscommissie, waartoe o.m. → Tribonianus behoorde. Justinianus verstrekte in 528 deze opdracht, daarbij als richtlijn o.m. aangevend, dat men de verordeningen uit vroegere codices chronologisch moest verzamelen, waarbij tegenstrijdigheden en herhalingen vermeden en verouderde leges (verordeningen) geschrapt moesten worden. In de teksten mochten, waar noodig, zelfs wijzigingen worden aangebracht. Terwijl men nog bezig was met de redactie der overige gedeelten der codificatie,„ verschenen telkens nieuwe keizerlijke verordeningen, zoodat een herziening van den Codex wenschelijk werd. Met deze herziening kwam men gereed in 534 (Codex repetitae praelectionis); ze trad in werking op 29 Dec. 534. De Codex, waarvan de oudste verordeningen teruggaan tot keizer Hadrianus (117—138), is verdeeld in 12 boeken en bevat voornamelijk privaatrecht (II—VIII), bovendien kerkelijk recht (I), strafrecht (IX) en bestuursrecht (I en X—XII).

2° Digesta (of Pandectae). In 530 gaf Justinianus aan een uit 17 leden bestaande commissie, onder leiding van Tribonianus, opdracht tot het excerpeeren van de geschriften van bepaalde groepen der Klassieke Romeinsche juristen. Ook ten aanzien der Digesta gold soortgelijke richtlijn als voor den Codex. Ongeveer 2 000 geschriften zijn aldus bij wijze van uittreksel in de Digesta verwerkt (vooral geschriften van Ulpianus en Paulus). De Digesta zijn verdeeld in 50 boeken en bevatten voornamelijk privaat- en strafrecht. Het belangrijkste handschrift is de littera Florentina (l. Pisana) uit de 6e of 7e eeuw. De commissie was, vermoedelijk dank zij een uitermate doelmatige arbeidsverdeeling (hypothese van Bluhme), reeds in 533 gereed met de compilatie van het juristenrecht (van het „ius” in tegenstelling tot de „leges” van den Codex), zoodat dit onderdeel der Codificatie kracht van wet kreeg met ingang van 30 Dec. 533. De studie van het Romeinsche Recht houdt zich de laatste decennia vooral bezig met de → interpolationes, waarbij er naar gestreefd wordt het zuiver Klassieke Recht, met terzijdelating van latere toevoegingen en wijzigingen (ook vóór-Justiniaansche), zoo goed mogelijk te reconstrueeren. De Digesta hebben voor de interpolatiewetenschap wel het meest de aandacht.

3° Institutiones. Dit is het leerboek (tevens geldend als wetboek), geschreven in opdracht van den keizer door Tribonianus en anderen. De Institutiones kregen kracht van wet met ingang van 30 Dec. 533. De Institutiones van → Gaius dienden tot model.

Doel dezer Codificatie was het scheppen van overzichtelijkheid en eenheid in het Recht. Justinianus beoogde tevens onderwijsdoeleinden; vooral de Institutiones en de Digesta moesten gebruikt worden bij het rechtsgeleerd onderwijs te Konstantinopel en Beiroet.

Justinianus heeft het plan tot uitgave der na den Codex uitgevaardigde verordeningen (Novellae) niet verwezenlijkt. De Novellae zijn ons bekend uit verschillende particuliere verzamelingen. Ze vormen met Codex, Digesta en Institutiones het Corpus iuris civilis, een benaming die te danken is aan → Gothofredus (* 1549, † 1622). In de oude uitgaven van het Corpus iuris zijn aan het slot opgenomen de → Libri feudorum.

Uitg. (moderne): Mommsen-Krueger-Kroll, Corpus iuris civilis (3 dln. Berlijn 1915—1928); Bonfante, Ferrini e.a., Digesta Iustiniani Augusti (Milaan 1931; zakformaat). — Lit.: F. Schulz, Einführung in das Studium der Digesten (1916, geeft verdere lit.); P. Collinet, L'originalité du Digeste (1931, in Pubbl. d. Università Catt. d. S. Cuore, series II, vol. 33); P. W. Kamphuisen, De codificatiegedachte in het Romeinsche rijk (1922). *Hermesdorf.*

Codinus, Georgius (Gr. Georgios Kodinos), een onbekende persoonlijkheid, uit den laatsten tijd van het Byzantijnsche Rijk, op wiens naam drie werken staan. Twee van deze, „Patria” en „De officiis”, zijn waardevol voor de topographie en de interne geschiedenis van Byzantium. Het derde, een kroniek, is een waardeloos geschriftje. Alleen de Patria kan met eenigen grond aan Codinus worden toegekend.

Uitg.: Imm. Becker, Corp. script. hist. Byz. (XII); Migne, Patrol. Graeca (CLVII). — Lit.: Krumbacher, Gesch. der Byzant. Lit. (^{2}blz. 422 vlg.). *de Brouwer.*

Codonaster, → Haarster.

Codrington, Robert Henry, Engelsch ethnoloog te Wroughton; * 1830, † 1922; van 1863 tot 1887 zendeling op de Nieuwe Hebriden en de Salomons-eilanden; werd bekend door zijn onderzoekingen van de talen en den godsdienst der Melanesiërs en door zijn mededeelingen en theorie over het → Mana. Hij noemt mana de bijzondere kracht, die in staat is iets te doen of te bereiken, wat door de gewone natuurkrachten niet mogelijk is; mana is voor den Melanesiër de kracht bij uitnemendheid (critiek op deze theorie, zie lit.).

Werken: The Melanesian Languages (1883); The Melanesians, studies in their anthropology and folklore (1891). — Lit.: critiek op C.'s theorie over het mana: W. Schmidt, Ursprung der Gottesidee (I Munster 1926, 557 vlg.); idem, Handbuch der vergleichenden Religionsgeschichte (Munster 1930, 81, 155 vlg.); Marett, art. Mana in: Encycl. of Religion and Ethics (VIII 1915, 375-380). *Andres.*

Codrus, legendarische koning van Attica, redde door zijn offerdood zijn land van den inval der Doriërs.

Coducci (of Codussi), Mauro di Martino, genaamd Moretto, Ital. bouwmeester; * ca. 1440 te Lenna (bij Bergamo), † 1504 te Venetië. Werkte vooral te Venetië.

Voorn. werken: Voltooiing der Scuola di S. Marco, van kerk en klooster San Zaccaria en begin van Palazza Vendramin-Calergi.

Coeberger, Wendel, ook Cobergher, Cambarghe of Cobargio, architect en schilder, baanbreker van den Barokstijl in de Zuidelijke Nederlanden;

* ca. 1560 te Antwerpen als zoon van Wenceslas Coeberger en Catharina Raems, † 23 Nov. 1634. Ca. 1573 als leerling bij den schilder Maerten de Vos te Antwerpen; sinds 1580 in Italië, eerst als medewerker van den schilder Corn. de Smet (Ferrarus) te Napels, daarna (1591—1601) met Jacob Frankaert werkzaam te Napels en Rome; studeert hier tevens architectuur, schrijft een werk over numismatiek (Kon. Bibl. Brussel, handschr. nr. 5575 en 2052) en een Tractatus de pictura antiqua (Mantua 1591, sinds 1770 verloren gegaan). 24 Dec. 1605 benoemd tot architect en „ingénaire" der aartshertogen Albert en Isabella te Brussel, bouwde hij in 1607—1615 het klooster der Ongeschoeide Carmelieten aldaar, in 1609—1618 de koepelkerk van O. L. Vrouw te Scherpenheuvel, in 1614 het raadhuis van Ath. Tevens werd C. de organisator en verbreider van het Ned. stelsel der banken van leening, waartoe hij in 1619 en in 1621 twee geschriften over dit onderwerp publiceerde; in 1619 benoemd tot intendant-generaal der banken van leening, bouwde hij de pandhuizen te Bergen, te Gent (1621), te Kortrijk en te Namen. Verder bouwde C. een derde en laatste kerk, de Augustijnerkerk te Antwerpen (1615). Als ingenieur ontwierp en leidde C. de droogmaking der Moeren in West-Vlaanderen (1620—1623).

L i t. : Paul Saintenoy, Wenceslas Cobergher (Antwerpen 1924) ; J. H. Plantenga, L'architecture religieuse du Brabant au 17e siècle (1925, 3-46). *F. Vermeulen.*

Coecitas verbalis (Lat., = woordblindheid), door Wernicke ook subcorticale alexie geheeten, noemt men het totale verlies van het vermogen om te lezen. In de ergste gevallen kunnen zelfs letters niet meer gelezen worden, wel vaak nog cijfers en de eigen naam. Door de letters na te teekenen gelukt het soms nog wel de letters te verstaan. Daar alleen de herinneringsbeelden voor de gezichtsprikkels der letters en woorden weggevallen zijn, kan schrijven op het gehoorde (dictaat) of spontaan schrijven nog in de zuivere gevallen goed behouden zijn; wel zal de lijder dan vaak fouten hierbij maken, daar hij zelf niet meer lezen kan, wat hij geschreven heeft, en daardoor de contrôle erop mist. Meestal gaat deze c. v. gepaard met sensorische aphasie, de woorddoofheid van Wernicke, waarbij de gehoorde woorden als zoodanig niet meer begrepen worden, doordat de woordherinneringsbeelden verloren zijn gegaan. De c. v. berust waarschijnlijk op een letsel van de linker onderste schedelkwab, de gyrus angularis.

De geleidingsbanen, die van de beide gezichtszones der hersenen uitgaan, loopen langs de linker onderste schedelkwab om de klankbeeldcentra te kunnen bereiken. Andere zijn echter van meening, dat er een specifiek centrum voor de letterteekens zou bestaan. *Klessens.*

Coecke van Aelst, P i e t e r, Vlaamsch schilder, architect, beeldhouwer en schrijver over kunst; * 1502 te Aalst, † 1550 te Brussel, werkte echter na 1527 meestentijds te Antwerpen. Van 1517 tot '21 leerl. van Barend van Orley; daarna bezocht hij Italië. Hij was een hoog ontwikkeld Romanist, vertaalde o.a. de werken van Vitruvius en Serlio uit het Ital., waardoor deze in de Ned. groote bekendheid verwierven en er de bouwkunst zeer beïnvloedden. Hij reisde naar Konstantinopel, om er de Turksche weefkunst te leeren, en kreeg er groote opdrachten van den sultan om ontwerpen voor gobelins te maken. Men schrijft hem vele schilderwerken toe, echter alle min of meer hypothetisch; van zijn architectonische beeldhouwwerken zijn enkele resten bewaard (in Antw. musea). Hij heeft ook teekeningen voor houtsneden gemaakt (o.a. bewaard in de serie van „De triumphelijcke Incomste van Philips enz.", Antwerpen 1550.) Zijn jongste dochter uit 2e huwelijk, Maria, huwde Pieter Brueghel den Ouden, die tevens zijn leerling was.

L i t. : F. Winkler, Die Alt-Nied. Malerei (1924) ; v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex. *Schretlen.*

Coecum, Lat. benaming van → blindedarm.

Coëducatie. a) B e p a l i n g : gemeenschappelijke opvoeding van jongens en meisjes uit verschillende families, het onderricht of coïnstructie inbegrepen.

b) Het p r o b l e e m is gegroeid uit het leven en de wetenschap. Financieele overwegingen en practische moeilijkheden waren in Amerika en elders aanleiding tot het stichten der sexueele eenheidsschool. Kleine steden en dorpen konden de dubbele lagere en middelbare school niet bekostigen. Later werd de practijk tot theorie. Men prees de resultaten. De theorie vond steun bij de voorstanders der volkomen gelijkstelling der seksen. Voor velen had de theorie bovendien de bekoring van het nieuwe. De differentieele psychologie en de daarop gebaseerde empirische paedagogiek hebben het probleem in een acuut stadium gebracht.

c) De o p l o s s i n g van het probleem, dat aldus is gegroeid, is bij den huidigen stand der wetenschap nog onmogelijk. Daartoe ware vereischt een uitgebreider feitenmateriaal, wetenschappelijker geconstateerd en objectiever beoordeeld. De beoordeeling der feiten wordt zeer beïnvloed door de aangenomen theorie. Zoo wegen voor Katholieken de ethische gevolgen veel zwaarder dan voor anderen. De probeersels van de pioniers der „nieuwe scholen", zooals van Geheeb en Wijneken, zijn niet voldoende om verregaande conclusies op te bouwen. De differentieele psychologie der geslachten is nog onvolledig. Wel geeft ze waardevolle details, maar ze is nog niet genoeg bestudeerd en geschreven van het standpunt der totaliteit. Overigens schijnt ze meer tegen dan vóór te pleiten. Ze wijst op zoo diepgaande verschillen, dat ze de tegenstanders van coëducatie absoluut in het gelijk schijnt te stellen. Dezen verdedigen een afzonderlijke opvoeding der meisjes naar het lichaam (sport en spel), naar het gemoed (gevoel en phantasie), naar karakter (ethisch en godsdienstig). (Vgl. Krieg-Grunwald, Lehrbuch der Pädagogik, II 1922, 112—115; J. E. Stuart, De Opv. van Kath. Meisjes.) Het diepgaand onderscheid voert vanzelf tot scheiding na den neutralen leeftijd (10 à 11 jaar). „Vom Mädchen reiszt sich stolz der Knabe!" Ons onderwijs is over het algemeen mannelijk georiënteerd. Daarom wordt er behoefte gevoeld aan speciale meisjesvorming en daaruit ontstonden afzonderlijke meisjesscholen met eigen program. De opvoeding vindt haar norm en maatstaf in het doel der opvoeding. Ze maakt klaar voor het toekomstig leven, dat voor man en vrouw zoo verschillend is en dus een heel andere voorbereiding eischt. Wijl de geslachtsverschillen zich in de puberteit het meest accentueeren, zal daar de opvoeding vooral moeten gescheiden zijn. Dan kunnen beide geslachten hun volle mannelijkheid en vrouwelijkheid ontwikkelen, om op de spanning dezer diepgaande verschillen het volle harmonische leven op te bouwen. Dat is ook het standpunt van paus Pius XI in de encycliek „Divini illius Magistri", waar hij de c. verwerpt als „valsch en verderfelijk voor de Christelijke opvoeding".

L i t. : S. Rombouts, Historische Paedagogiek (III

1928); W. Foerster, Schule und Charakter (Zürich 1920); N. H. de Graaf en J. F. Hazewinkel, Paedagogische Studiën (jrg. 1924); J. Schröteler, Lexikon der Pädag. der Gegenwart, art. Koeducation (Freiburg 1932).
p. Gervasius.

Coëfficiënt (w i s k.). De factoren, waarmee de veranderlijken (onbekenden) in een alg. veelterm (vergelijking) worden vermenigvuldigd, noemt men de c. van dien veelterm (vergelijking); → Determinant.

Coefficient sonantique (p h i l o l.). Volgens de worteltheorie van de Saussure moet men onderscheiden: wortels met diphtongen ei en eu, en wortels met sonantische liquida of nasalis, d.w.z. een liquida of nasalis, die zelf een silbe kan vormen (zooals in Overijsel bijv. loop'n). Hij noemde nu de i en de u (van de wortels met ei en eu) en de liquidae en nasales: coefficient sonantique. De functie verandert naargelang de c blijft of verdwijnt, bijv. Grieksch leipoo (verlaten); aoristus: elipon; feugoo (vluchten); aoristus: efugon. Hier worden de i en de u dus in plaats van symphtongisch (mede-klinkend) autotongisch (zelfklinkend). Zoo ook worden de liquidae of nasales in dezelfde gevallen in plaats van con-sonantisch: sonantisch, bijv. derkomai (zien); aoristus: edrkon werd edrakon; stelloo (zenden): estalèn; menos (geestkracht) naast memona (begeeren).

L i t.: Ch. Bally en L. Gautier, Recueil des Publications Scientif. de Ferd. de Saussure (Genève 1922, 9).
br. Herman Jozef.

Coëfficiënt van wederzijdsche inductie (n a t u u r k.). Een stroomkring I is omgeven door een electromagnetisch veld H_1; de vorm der krachtlijnen hangt slechts van den vorm van den stroomkring af. Een tweede stroomkring II, in de buurt geplaatst, wordt doorsneden door een krachtlijnenaantal, dat slechts bepaald wordt door zijn eigen vorm en zijn plaats t.o.v. kring I. Deze flux $ø_{12}$ neemt evenredig met de stroomsterkte in I toe: $ø_{12} = M_{12} I_1$. Als II door een stroom doorloopen wordt, wordt de flux in I op analoge wijze geschreven: $ø_{21} = M_{21} I_2$. De twee factoren M_{12} en M_{21} zijn noodzakelijk gelijk, omdat de beide flux slechts afhangen van den vorm en den onderlingen stand van beide stroomkringen. M. is de coëfficiënt van wederzijdsche inductie der twee stroomkringen; het is een zuiver meetkundige grootheid. Zijn eenheid noemt men in het cm-gr-sec-stelsel „een centimeter", de practische eenheid is de henry = 10^9 cm. *De Smedt.*

Menno van Coehoorn.

Coehoorn, Menno, baron v a n, beroemd Ned. vestingbouwkundige; * 1641 te Britsum bij Leeuwarden, † 1704 te Den Haag en begraven te Wyckel (Gaasterland). C. studeerde aan de hoogeschool te Franeker; in 1657 officier onder Hendrik Casimir, stadhouder v. Friesl., in 1695 door stadh. Willem III benoemd tot luit.-gen. der inf. en inspecteur-gen. der fortificatiën; na den vrede van Rijswijk grootmeester der artillerie.

Hij ontwierp de Nieuw-Nederlandsche versterkingswijze. In 1685 schreef hij daarover zijn belangrijkste werk „Nieuwe Vestingbouw op een natte of lage horizont" (uitg. te Leeuwarden). Hij versterkte Coevorden, Groningen, Zwolle, Nijmegen, Grave, Breda, Bergen op Zoom, Sluis, Namen, enz. Mede van grooten invloed is geweest zijn „aanvalswijze", waardoor hij na kortstondige belegeringen tallooze vestingen veroverde. Sneller dan Vauban maakte hij → parallellen en naderingsgangen. Door overmachtig artillerie-vuur verkreeg hij moreel overwicht en voerde dan tegen meerdere bressen zijn zgn. generaal-stormen uit. Hierdoor waren zijn belegeringen zeer bloedig, mede doordat hij niet terugschrok voor het bombardeeren van de steden zelf, hetgeen o.a. door Vauban als onmenschelijk werd veroordeeld. Bij het beleg van Grave gebruikte hij voor het eerst de Coehoorn-mortieren of kattekoppen. *H. Lohmeijer.*

Coehoornmortier, korte voorlader, kaliber 13 cm, uit den tijd van Menno van Coehoorn. Werd tot ong. 1915 gebruikt voor het verschieten van lichtkogels.

Coeicateken, geïsoleerde stam, → Indianen van Middel-Amerika.

Coelde, D i r c, van Munster, Franciscaan-observant, * 1435, † 1515 te Leuven in geur van heiligheid; schrijver van geestelijke boekjes en dichter van geestelijke volksliederen, o.a. van het mystieke: Och edel siele wilt mercken, met de dringende opvordering: Coemt bruyt ende cust mi nu.

L i t.: Demanet S.J., in Précis Historiques (1878); E. Dirks, Histoire des Frères Mineurs de l'Observance (Antwerpen 1885, 18 vlg.). *V. Mierlo.*

Coelenterata, → Holtedieren.

Coelestien ($SrSO_4$) komt vrij algemeen voor, maar minder dan $BaSO_4$ (zwaarspaat). C. wordt gebruikt in de vuurwerkindustrie en ter bereiding van strontiumhydraat, dat in de suikerindustrie gebruikt wordt.

Coelestinus I, Heilige, paus 422—432. C. veroordeelde op een Romeinsche synode in 430 Nestorius, gaf aan Cyrillus van Alexandrië opdracht in Constantinopel de excommunicatie over Nestorius uit te spreken als deze zich niet onderwierp, liet zich op het Concilie van Ephese in 431 door drie gezanten vertegenwoordigen. Het Pelagianisme in Brittannië liet hij bestrijden door S. Germanus van Auxerre; tegen het Semipelagianisme richtte hij zich in een brief aan de bisschoppen van Gallië, waarin hij de leer van S. Augustinus aanvaardt. In 431 zond hij S. Palladius als missionaris naar Ierland. Aangaande de zgn. Capitula Coelestini, → Prosper van Aquitanië.

L i t.: Batiffol, Le siège apostolique (1924, 350 vlg.); Hefele-Leclercq, Histoire des Conciles (II 1908, 260 vlg.).
Franses.

Coelestinus III (Hyacinth Bobo, uit het huis der Orsini), paus van 1191—'98; * 1106 te Rome, en dus als 85-jarig grijsaard tot paus verkozen. Hij toonde zich zwak tegenover den eigenmachtigen keizer Hendrik VI, maar verdedigde krachtig de heiligheid van het huwelijk tegen Alfons IX van Leon en Philips II van Frankrijk.

L i t.: Hefele - Leclercq, Hist. des Conciles (V, 2, 1163 vlg.). *Gorris.*

Wat niet onder Coe te vinden is, zoeke men onder Ce of K.

Coelestinus V (Petrus van Murrone), Heilige, paus van Juli tot Dec. 1294; * ca. 1215 te Isernia, † 1296 bij Anagni. Hij had bijna heel zijn leven op den berg Murrone als heilig kluizenaar doorgebracht en de kluizenaarsorde der → Coelestijnen gesticht, toen hij geheel onverwacht tot paus verheven werd. Spoedig besefte hij, dat hij voldoende kennis van menschen en zaken miste om in den kritieken tijd, waarin hij leefde, de Kerk te kunnen besturen. Hij legde dus zijn ambt neder en werd door zijn opvolger → Bonifatius VIII, die vreesde, dat men hem voor een schisma zou misbruiken, op het kasteel Fumone bij Anagni in bewaring gehouden. Clemens V heeft hem in 1313 heiligverklaard. Feestdag 19 Mei.

Lit.: Acta Sanctorum Maii (IV); Dict. de Théol. Cath. (II). *Gorris.*

Coelestinus van Wervik (familienaam Felix Daubresse) was viermaal provinciaal der Belgische Capucijnen. † 1896 te Antwerpen. Destijds bekend als de meest gevierde kanselredenaar van zijn land; hij ijverde vooral tegen het liberalisme. Bij zijn dood liet hij eenige schriften na.

Werk: o.a. Le Concile, Discours prononcés en l'église Notre-Dame à Anvers (1870), Nederlandsche vert. door Waltmannus van Spilbeeck: De Kerkvergadering (1870). *Hildebrand.*

Coelestius, Pelagiaan. Waar C. geboren is, weet men niet. Op het einde der 4e eeuw leefde hij als monnik in Rome. Volgens Marius Mercator was hij eerst advocaat (auditorialis scholasticus) geweest. In Rome schreef hij drie brieven over het religieuze leven en waarschijnlijk een theologisch werk Definitiones genaamd. Alles is verloren gegaan, behalve eenige fragmenten uit het laatste geschrift. In Rome schijnt hij reeds het bestaan der erfzonde bestreden te hebben. Hier kwam hij ook in connectie met Pelagius. In 410 ging hij met Pelagius naar Afrika. Openlijk verkondigde hij nu zijn dwalingen naar het schijnt op philosophische gronden en moest hij zich verantwoorden voor een synode. Naar Marius Mercator verhaalt, is op deze synode een excommunicatie tegen hem uitgesproken en beriep hij zich op Rome. Vanuit Afrika vertrok hij naar Ephese, waar hij priester gewijd werd. Op de synode van Diospolis in 415 kwamen ook zijn stellingen ter sprake en zelfs Pelagius verloochende hier Coelestius. Tegelijkertijd als Pelagius zond Coelestius een libellus fidei naar Rome, om zich te verdedigen. Eerst vrijgesproken, werd hij daarna veroordeeld door paus Zosimus en het verblijf in Italië hem verboden. Van Ephese was hij gegaan naar Konstantinopel en werd ook daar verbannen. Toch schijnt hij zich in 421 en 425 in Rome te hebben opgehouden (Ph. 45, 1750; 51, 271). Verdere berichten over C. ontbreken. → Pelagianisme; → Pelagius. *C. Smits.*

Coelestijnen, een kluizenaarsorde, welke haar naam ontleent aan den lateren paus Coelestinus V, daar deze den meesten invloed had onder de kluizenaars, welke zich op den berg Murrone in de Abruzzen hadden gevestigd, en hij hun een levensregel gaf, op dien van S. Benedictus gebaseerd. Urbanus IV erkende in 1264 de nieuwe Congregatie, welker kapittel in 1293 het klooster van den H. Geest op den Murrone tot hoofdklooster koos onder een abt; de andere bleven prioraten. De Orde was het talrijkst in Italië, in de Ned. bezat zij het klooster te Heverlé (België).

Lit.: Heimbucher, Die Orden und Congr. der Kath. Kirche (I³ 1932). *Lindeman.*

Coelesyrië (Gr., = Holle Syrië), geogr. benaming bij Grieksche en Rom. schrijvers, welks beteekenis niet steeds dezelfde en in het geheel eenigszins onzeker is. Dikwijls is vooral de vlakte tusschen Libanon en Antilibanon bedoeld, thans El Bika. In 1 Mac. 10. 69 e.a. staat C. voor het geheele gebied tusschen Seleucia en Egypte, met uitzondering van het Phoenic. kustland. *Simons.*

Coelho netto, Henrique Maximiliano, Braziliaansch schrijver; † 1864 te Caxias; eerst afgevaardigde, dan professor in de kunstgeschiedenis en literatuur. Wanneer hij zijn motieven niet ontleent aan het landschap en de ziel van zijn vaderland, zoekt hij ze, veelzijdig als hij is, in Grieksche tragedie, Arabische poëzie en de heilige Indische boeken.

Werken: romans: A capital federal; O paraiso; O rajah do Dendjab; O rei negro; Immortalidade. Novellen: Melusina; Canteiro de saudades. Theater: Artemis; Os raios X; A mulher. *Terlingen.*

Coelius, Coelius mons, → Caelius.

Coello, Claudio, Spaansch schilder en bouwmeester; * 1624 (of 1630) te Madrid, † 1693 aldaar. Leerling van Francisco Rizi en vriend van Carreno de Miranda. Werd 1684 hofschilder. Zijn werken in Madrid, Boedapest en München doen den invloed van Rubens en de Ital. Barokmeesters zien.

Voorn. werk: De wonderbare hostie (Karel II knielt voor den monstrans, Madrid, Escuriaal, Sacristie). — Lit.: Schubert, Geschichte des Barock in Spanien (1908); de Beruete y Moret, The School of Madrid (1909).

Coeloblasten zijn grootere wieren en schimmels, die inwendig niet door tusschenschotten in cellen verdeeld zijn en daarom opgevat kunnen worden als één veelkernige cel. Sachs noemde deze organismen niet-cellulaire planten. Hij voerde het begrip energide in, d.w.z. de hoeveelheid protoplasma, behoorende bij één kern; hij verdeelde de cellen in mono- en polyenergide cellen, tot welke laatste de c. gerekend kunnen worden. Eenvoudige c. zijn schimmels als Mucor mucedo (knopschimmel) en wieren als Vaucheria sessilis, waarvan de thallus uit vertakte draden bestaat. Soorten van het geslacht Caulerpa, zooals Caulerpa prolifera, een wier uit de Middellandsche Zee, doen zich uitwendig bijna geheel voor als hoogere planten met wortelstok, wortelharen en bladachtige deelen, terwijl zij inwendig niet cellulair van bouw zijn. *Melsen.*

Coeloceras, naam van een tot de onderklasse der ammonnieten behoorende diersoort, met wijden navel, gespleten ribben en knobbels. De windingen zijn zeer hoog, de sutuurlijn is vrij eenvoudig. C. komt voor in de Lias.

Coelogyge, een Aziatisch geslacht van Orchideeën, waarvan vooral de soort C. cristata wordt gekweekt. Deze leent zich voor de kamer.

Lit.: R. Schlechter, Die Orchideen (²1927).

Coeloom, → Lichaamsholte.

Coeloptychidae, een tot den stam der Coelenterata behoorende sponsenfamilie. De C. zijn schermvormig en zitten met een steel vastgehecht, de wand is met plooien bedekt.

Coeloptychium (< Gr. ptuchè = plooi), naam van een sponssoort, die in het Krijt voorkomt.

Coelostaat (< Lat. coelum = hemel, stare = vaststaan) is een kijker, die zelf onbeweeglijk staat, terwijl een spiegel, die het sterlicht in den kijker werpt, zoo bewogen wordt met de draaiing van den hemel mee, dat men in den kijker steeds hetzelfde stuk van den hemel ziet.

Een c. voor onderzoek van de zon heet **h e l i o - s t a a t.** *P. Bruna.*

Coemeterium (Gr. koimètèrion), rustplaats, kerkelijke naam voor begraafplaats. → Kerkhof.

Coemptio (R o m. R e c h t), plechtige rechtshandeling, krachtens welke onder toepassing van een schijnkoop (→ Mancipatio) het gezagsrecht der → manus gevestigd werd. Aanvankelijk was de c. een der middelen (→ Confarreatio) om een huwelijk te sluiten (matrimonii causa). Later werd de c. toegepast om de Romeinsche vrouw te doen ontkomen aan de voogdij (tutela mulierum) of ook wel om voor haar de mogelijkheid te scheppen een rechtsgeldig testament te maken. *Hermesdorf.*

Coen, J a n P i e t e r s z o o n, stichter van Batavia en een der grondleggers van de Nederlandsche macht in den Indischen Archipel; * 1587 te Hoorn, † 1629 te Batavia. Na reeds te voren Indië bezocht te hebben, vertrok C. er in 1612 voor den tweeden keer heen, thans voor een langdurig verblijf. Geschoold koopman als hij was, doorliep hij snel de verschillende rangen in dienst van de V.O.C., tot hij in 1617 gouverneur-generaal van haar bezittingen werd. Tijdens dit eerste gouverneur-generaalschap had hij den tegenstand tegen Nederlandsche vestiging op Java te overwinnen van de zijde der Engelschen, die de vorsten van Banten (Bantam) en van Mataram op hun hand wisten te krijgen. In 1619 verwoestte hij in den strijd tegen Banten de plaats Djakatra, Javaansch Djajakarta („Aloverwinnend en welvarend"), en bouwde ter plaatse Batavia; in 1618 was hier reeds een fort gesticht. In 1621 leidde hij de beruchte expeditie tegen de Bandaneezen, die specerijen hadden verkocht aan Engelsche handelaars. In 1623 naar het vaderland teruggekeerd, werd hij weliswaar eervol behandeld, maar had hij intriges van Engelsche zijde te overwinnen, voordat hij naar Indië terug kon keeren. Hij stierf tijdens het tweede, maar uiteindelijk vruchtelooze beleg, dat Batavia in 1628 en 1629 te doorstaan had van sultan Agoeng van Mataram, die hier voor het eerst het hoofd gestooten heeft tegen een sterkere macht dan de zijne.

J. P. Coen.

C. is de eigenlijke grondvester en organisator van de Nederlandsche macht in Indië. Man met een voor zijn tijd vèrstrekkenden blik, ijverig behartiger van de belangen van de Compagnie, welke hij te dienen had, maar zonder daarbij last te hebben van te groote zachtmoedigheid, is hij de pionier geworden van een imperialisme, dat eigenlijk ten onrechte met den naam „koloniaal" bestempeld wordt, omdat het niet tot kolonisatie geleid heeft, zooals Coen zelf gewild had, een imperialisme, dat tot de economische organisatie der wereld zeer zeker veel heeft bijgedragen, en dat de materieele middelen geleverd heeft voor den opbloei in Europa van kunsten en wetenschappen, maar dat aan den anderen kant vrijwel amoreel geweest is, de zaak van het Christendom onnoemelijk veel kwaad gedaan heeft en de politieke tegenstelling tusschen het blanke ras en de gekleurde rassen geschapen heeft, waarvan thans de wrange vruchten beginnen te rijpen. C. kan dus beschouwd worden als een groote figuur van een beroerd systeem. Echter kan men zeggen, dat hij, ofschoon hij een mededrager van dit systeem geweest is, er niet voor verantwoordelijk geweest is, en dat zonder hem de gang van zaken wel nauwelijks anders zou zijn geweest.

L i t.: Biographie van Colenbrander. *Berg.*

Coena Domini (Lat.) = Avondmaal des Heeren; f e r i a V i n C o e n a D o m i n i: → Witte Donderdag.

Coenegrachts, H e r m a n, Belgisch priester; * 28 Oct. 1823 te Millen (Belg. Limburg), † 6 Nov. 1865 te Morelia (Mexico). Onderpastoor te Tongeren in 1851; vertrok als aalmoezenier 19 Dec. 1864 met de Belg. troepen, die keizer Maximiliaan naar Mexico vergezelden. Hij was een ware vader voor zijn volk. Aan typhus gestorven, werd hij onder algemeenen rouw begraven.

L i t.: Précis historiques (1866). *Allossery.*

Coenen, 1° C o r n e l i u s, Ned. violist; * 1838 te Den Haag, † Maart 1913 te Arnhem. Als vioolvirtuoos ondernam hij vele buitenlandsche concertreizen. In 1859 werd hij dirigent van het Theaterorkest te Amsterdam en een jaar later volgde zijn benoeming tot kapelmeester der schutterij te Utrecht. Hij componeerde o.a. ouvertures en werken voor koor en orkest. *Hanekroot.*

2° F r a n s, Ned. violist en componist; * 26 Dec. 1826 te Rotterdam, † 24 Jan. 1904 te Leiden; reisde als vioolvirtuoos o.a. naar Amerika (1848—'54). In Amsterdam had hij daarna grooten invloed op het muziekleven, werd in 1877 directeur van de Muziekschool van Toonkunst, in '83 van het Amsterdamsch Conservatorium. Hij componeerde een aantal koorwerken en kamermuziek. *Reeser.*

3° F r a n s, Ned. letterkundige. * 23 April 1866 te Amsterdam. Studeerde te Amsterdam rechtswetenschappen; publiceerde vele artikelen in het weekblad „De Nieuwe Amsterdammer" (de Mosgroene); is redacteur van „Groot-Nederland", en was tot voor eenige jaren conservator van het museum Willet-Holthuysen te Amsterdam. Zijn werk behandelt den zelfkant der samenleving, maar van den triesten kant.

W e r k e n: Romans: Verveling (1892); Een zwakke (1896); Bleeke levens (1899); Zondagsrust (1902); Vluchtige verschijningen (1903). Studies: Studiën van de tachtiger beweging (1925); Charles Dickens en de Romantiek (1911). *Piet Visser*

4° J o h a n n e s M e i n a r d u s, Ned. dirigent en componist; * 28 Jan. 1824 te Den Haag, † 9 Jan. 1899 te Amsterdam. Was sedert 1851 dirigent aan het theater van Lier te Amsterdam, vervolgens van Felix Meritis en werd in 1865 dirigent van de onder zijn leiding beroemd geworden concerten in het Paleis voor Volksvlijt. Hij componeerde koorwerken, dramatische muziek (o.a. de opera Bertha en Siegfried), orkestwerken en kamermuziek. *Reeser.*

Coenobiet (< Gr. koinos = gemeenschappelijk, bios = leven), zij, die in tegenstelling met de kluizenaars in strengen zin, een gemeenschappelijk leven leiden. → Kloosterwezen.

Coenobium (Lat.; < Gr. koinos = gemeenschappelijk, bios = leven) is een kolonie van samen-

---

Wat niet onder Coe te vinden is, zoeke men onder Ce of K.

levende eencellige organismen. Vele eencellige wieren, bijv. Volvox, Eudorina e.a., leven in coenobium. Coenobiosporen zijn cellen, die in een moedercel gevormd worden en later in een coenobium vereenigd blijven. *Melsen.*

Coenraat of Conraad van Cleve, Duitsch bouwmeester uit het eind der 14e eeuw. Had een tijd lang (na 1375) de leiding bij den bouw van den Sint Victorsdom te Xanten en bouwde de „Stiftskirche" in Kleef.

Coens, 1° Jan, van Halle, licentiaat in de godgeleerdheid, sedert 1585 pastoor der St. Martenskerk te Kortrijk; † 1604; hij is de schrijver van een niet onverdienstelijke Confutatie ofte wederlegginghe van Marnix van St. Aldegonde's Byenkorf (Leuven 1597).

2° Petrus, kanunnik te Leuven en te Antwerpen, professor te Leuven; * te Antwerpen, † 1646.

Werk: Disquisitio historica de origine Beghinarum et Beghinagiorum in Belgio (Luik 1629).

Coenurus noemt men den blaasworm van lintwormen, wanneer uit den blaaswand meerdere koppen ontstaan.

Coërcitiefkracht. De c. van een magnetisch materiaal is de veldsterkte (in Oersted), waarbij na verzadiging de magnetisatie (dus practisch ook de magn. inductie) nul wordt (→ Magnetiseeringskromme). Materiaal, waarbij de hystereseverliezen klein moeten zijn (bijv. mat. voor transformatoren, dynamo's, enz.), moet een kleine c. hebben (bijv. 0,1 tot 2 Oersted), terwijl materiaal voor permanente magneten een groote c. moet hebben (100—500 Oersted). *Elenbaas.*

Coermotibo of Coermótibo, rechterzijrivier van de Cottica in Suriname; door de Wanekreek in verbinding met de Marowijne.

Coeroeni, rivier in Suriname, vormt met de grootere Nieuwe Rivier (New River) de Corantijn.

Lit.: W. Ahlbrinck, Vijf maanden in het oerwoud (verslag van de expeditie van 1925).

Coeruleum is een licht, zeer zuiver en dekkend kobaltblauw met een toevoeging van tinoxyde. Wordt door landschapschilders gaarne gebruikt.

Coesewijne, Noordelijkste bijrivier van de Coppename in Suriname.

Coesfeld, Hendrik van, → Monnikhuizen.

Coëtlogon, Louis de, bisschop van Doornik, (11 April 1705). † 18 April 1707. *Valvekens.*

Coeur d'Alène, stam van → Indianen van Noord-Amerika, Plateau-gebied; in den huidigen staat Idaho.

Coeurdoux, Gaston Laurent, Fransch Jezuïet en philoloog; * 1691 te Bourges, † 1779 te Pondichéry; missionaris in Maduré vanaf 1732. C. was een voorlooper der moderne vergelijkende taalwetenschap in zijn brief aan abbé Barthélémy (1767). Een halve eeuw vóór Bopp zag hij reeds in, dat de verwantschap van het Sanskrit met Grieksch en Latijn niet alleen op de gelijkenis van enkele woorden berust, maar vooral blijkt uit de overeenkomst der grammaticale vormen (vervoeging, pronomina, telwoorden).

Lit.: Sommervogel, Bibliographie, Bibliothèque de la Comp. de Jésus (II 1891, kol. 1269). *Mansion.*

Coeuroy, André, Fransch muziekcriticus en componist; * 24 Febr. 1891 te Dijon; promoveerde in 1919 aan de Parijsche universiteit en is hoofdredacteur van de door Prunières geleide Revue Musicale. Hij publiceerde belangwekkende tijdschriftartikelen, voornamelijk over muziek en literatuur, en componeerde kamermuziek. *Reeser.*

Coeus (myth.), Gr. Koios, een der Titanen, vader van Latona.

Coeverincx, Gisbertus, deken van het kapittel van St. Jan te Den Bosch (1585—1613); * ca. 1539 te Coevering, † 20 Sept. 1613. Een man van verdiensten voor het godsdienstig leven in het bisdom, zoowel als voor de geschiedenis ervan. Analecta uit zijn werk werden uitgegeven door V. d. Elsen en Hoevenaers (1907). *Cornelissen.*

Coëxisteerende phasen (natuurk.). Bestaat een systeem niet uit een enkel homogeen lichaam, maar uit meerdere, ruimtelijk aan elkaar grenzende gedeelten van verschillende physische eigenschappen, waarvan elk deel in geval van evenwicht een vast volume heeft, dan noemt men deze naast elkaar bestaande gedeelten coëxisteerende phasen. Hebben we n verschillende stoffen, dan kunnen die volgens Gibbs slechts n + 2 coëxisteerende phasen hebben. De drie phasen van één stof noemt men de drie aggregaatstoestanden. *J. v. Santen.*

Coffea, → Koffie.

Coffeïne of → caffeïne.

Cofre de Perote, een 4 281 m hooge, uitgedoofde vulkaan in den Mexicaanschen staat Vera Cruz (19° 28′ N., 97° 8′ W.). Weelderige vegetatie.

Cogels, Joseph Karel, Vlaamsch landschap- en zeeschilder; * 1785 te Brussel, † 1831 te Leitheim. Na te Aken, Dusseldorf en Parijs gestudeerd te hebben, is C. teekenleeraar geworden aan het hof van den hertog Willem van Beyeren-Birkenfeld. In 1811 kwam hij naar München, waar koning Max. en de hertog van Leuchtenberg hem met verschillende opdrachten vereerden. Na een verblijf in Gent en Antwerpen kwam hij in 1818 naar München terug en werd er lid van de Akademie. Met voorliefde schilderde hij open vlakten, met een kanaal doorsneden, waar bruggen overheen liggen, en met kasteelen en steden op den achtergrond. Zijn belichting is wonderbaarlijk en sterk zijn zijn lichteffecten. Enkele zijner werken heeft C. zelf nageëtst.

Lit.: Immerzeel, De levens en werken (1842); Kramm, De levens en werken (1857); A. v. Wurzbach, Niederl. Künstlerlex. (1906); Hippert en Linnig, Peintre grav. holl. et belge du XIXe s. (1879). *Haesaert.*

Cogito, ergo sum (Lat., = ik denk, dus ik ben), formule, waarin → Descartes den eenigen onbetwijfelbaren grondslag en het onomstootelijk uitgangspunt van alle zekerheid uitgedrukt meende te zien. Nadat welbewust en methodisch alles als onzeker is beschouwd, wat in den geest wordt aangetroffen, blijft het feit van den twijfel zelf, d.w.z. van het denken, ontwijfelbaar over en daarmee dat van het bestaan van het twijfelend en denkend subject. Uit deze wijsgeerige grondwaarheid (primum philosophicum) trekt Descartes nu conclusies omtrent den aard van het denkend subject, en hij leidt eruit af, dat het klaar en duidelijk inzicht, op grond waarvan hem die waarheid zonder twijfel en zonder bewijs zeker is, als algemeen kenmerk van waarheid en zekerheid kan gelden.

Lit.: O. Hamelin, Le système de Descartes (Parijs [2]1921); C. Serrurier, Descartes, leer en leven (1930); F. Sassen, Geschiedenis der nieuwere wijsbegeerte tot Kant (1933). *F. Sassen.*

Cognac, 1° arr.-hoofdstad in het Fr. dept. Charente (45° 40′ N., 0° 20′ W.); 17 404 inw. (1931); centrum van de cognacbranderij. In 1526, bij de Liga van C., verbonden Frans I, de paus, Venetië en Milaan

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

zich tegen Karel V. C. was een der veiligheidsplaatsen van de Hugenoten.

Het belangrijkste bouwwerk te C. is de kerk van St. Léger, bestaande uit een éénbeukig schip (12e eeuw) van twee vierkante traveeën, oorspronkelijk overkluisd met twee koepels, naar het voorbeeld der kathedraal van Angoulême, welke later (15e eeuw) door kruisribgewelven zijn vervangen; een dwarspand van twee ongelijke armen (13e eeuw), waartegen in de 13e en 14e eeuw een driebeukig rechtgesloten koor is aangebouwd; tegen de tweede travee van het schip is in de 2e helft der 12e eeuw een groote vierkante toren opgetrokken; in den Westgevel, die een gebeeldhouwd Romaansch portaal heeft, is in de 15e eeuw een groot roosvenster in flamboyanten stijl aangebracht. De St. Martinuskerk, die in haar oudste gedeelten wellicht nog tot de 11e eeuw teruggaat, is een driebeukig gebouw met rechtgesloten koor, hoofdzakelijk uit het eind der 12e eeuw. De kerk van het H. Hart is een modern gebouw, overkluisd met baksteenen kruisribgewelven. Voorts vindt men te C. nog verschillende oude huizen (16e eeuw), vooral ook opmerkelijk om de talrijke opschriften en spreuken.

L i t.: Martin-Civat, Cognac (1924); J. George en Alexis Guérin-Boutaud, Les églises romanes de l'ancien diocèse d'Angoulême (Parijs 1928); Les Eglises de France, répertoire historique et archéologique par département: Jean George, Charente (Parijs 1933, 79-83). *F. Vermeulen.*

2° Brandewijn uit wijn gedestilleerd (→ Branderij).

Cognatio, verhouding van bloedverwantschap, waarbij de afstamming beslissend is voor de onderlinge, door het recht geregelde betrekkingen der personen. C. kan bestaan in de r e c h t e l ij n (linea recta) en wel hetzij in de opgaande (linea ascendens, vandaar: ascendenten), hetzij in de nederdalende lijn (linea descendens, vandaar: descendenten): de een stamt hier direct of indirect af van den ander. C. kan ook bestaan in de z ij l ij n (linea transversa): de bloedverwanten in zijlijn stammen niet van elkaar, doch van een zelfden derde af (collateralen). De c. is van belang voor erfrecht, huwelijk, enz. → Agnatio; → Gradenberekening. *Hermesdorf.*

Cognelée, gem. in de prov. Namen, ten N. van Namen, ca. 400 inw., grootendeels Kath.; opp. 457 ha.

Cogniet, L é o n, Fransch genreschilder uit den vervaltijd; * 1794, † 1880 te Parijs. Hij doorbladerde de levensbeschrijvingen van groote schilders, ontleende er anecdoten aan, als de ontmoeting van Raffaël en Michelangelo in het Vaticaan, die hij tot onderwerpen koos voor zijn schilderstukken. De inhoud van het verhaal is bij hem hoofdzaak, de zin voor het zuiver schilderkundige is zoek.

L i t.: Ernest Vinet, Léon Cogniet (Parijs 1862); Revue nationale. *Haesaert.*

Cognómen (Lat.), bijnaam. Het cognomen, bijv. Scipio, duidt een bepaalde familie aan, die tot een gens, door het nomen aangeduid, behoort. Bijv.: Publius (praenomen) Cornelius (nomen) Scipio (cognomen). Een tweede cognomen heet → agnomen. *Davids.*

Cognossement, een stuk, waarbij een vervoerder ontvangst van lading erkent, om die over zee te vervoeren en af te leveren aan een bepaalden persoon, in het stuk aan te duiden als toonder, met name of als „order"; gewoonlijk het laatste. Het stuk wordt dan door endossement overgedragen en daar afgifte van het goed ter plaatse van aankomst alleen geschiedt aan den regelmatigen houder van het stuk, vertegenwoordigt het stuk het goed (art. 510 en 517a Ned. W. v. K.), zoodat in den goederenhandel overgave van het stuk geldt als levering van het goed. Men onderscheidt c., die vermelden, dat het goed ingeladen (Eng. shipped) is, en die, waaruit slechts blijkt, dat de vervoerder het goed ter inlading heeft ontvangen (Eng. received for shipment). De eerste hebben voor den handel meer waarde, daar de dag van aankomst dan zekerder is; vaak geven echter ook de s h i p p e d cognossementen het recht om over te laden in een ander schip, waardoor het voordeel denkbeeldig wordt. Wie met het cognossement afgifte der lading vordert, moet ook vracht betalen en wat verder verschuldigd is. C. worden gewoonlijk in meerdere exemplaren afgegeven, die alle gelijke kracht hebben met dien verstande, dat, indien uit het c. blijkt, dat er meerdere zijn en er op één is uitgeleverd, de andere waardeloos zijn (art. 507 Ned. W. v. K.). Daarnaast worden vaak niet-verhandelbare exemplaren uitgegeven, die door een stempel als zoodanig worden aangeduid. Bij vervoer van → stukgoed is het c. vaak het eenige vervoerdocument. Voor de verhouding, indien er ook een charter is, tusschen deze en cognossement, → Charter.

Deze regelen gelden in België ook voor de binnenvaart. *Loeff.*

Cogul, dorp in de Spaansche prov. Lerida (Catalonië), bekend om de in 1909 ontdekte Palaeolithische rotsschilderingen en graveeringen, waar afbeeldingen voorkomen van vrouwen, wat in het algemeen zeer zeldzaam is.

Cohabitatie (< Lat. co-habitare = samenwonen) wordt als term gebruikt voor de daad van geslachtelijke gemeenschap tusschen menschen. Voor de zedelijke waarde, → Huwelijksdaad.

Cohaerentie van lichbronnen, → Interferentie.

Cohaerer, het door Branly in 1890 geconstrueerde toestel om de aanwezigheid van electrische trillingen aan te toonen. Het bestaat uit een luchtledig glazen buisje, waarin op korten afstand van elkaar twee metalen electroden zijn aangebracht, waartusschen zich metaalvijlsel bevindt. De metaaldeeltjes bieden door hun willekeurige rangschikking aan een electrischen stroom een zeer grooten weerstand. Wordt het metaalvijlsel door electrische trillingen getroffen, dan neemt het een zoodanige rangschikking aan, dat de weerstand veel kleiner wordt en de stroom doorgaat. Houdt de bestraling van den cohaerer met electrische golven op, dan houdt het metaalvijlsel zijn rangschikking; men moet door zacht tikken tegen het glazen buisje het metaalvijlsel weer in willekeurige rangschikking brengen. De cohaerer is voor practisch gebruik geheel verdrongen door kristaldetectoren en radiolampen. *v. Stekelenburg.*

Cohaesie is de onderlinge moleculaire aantrekkingskracht tusschen de deeltjes van een vast lichaam. De vastheid, dus de weerstand, dien een lichaam tegen scheiding van deze deeltjes door uitwendige belasting, zooals trekken, buigen, wringen en afschuiven, biedt, is een uiting van de cohaesie, evenals de hardheid van het materiaal. Al naarmate deze scheiding van plotseling tot zeer geleidelijk plaats heeft, noemt men het materiaal, waaruit het lichaam bestaat, bros, rekbaar, taai. Een maat hiervoor is de zgn. rek, welke wordt opgegeven in procenten. Staal van 6 000 kg trekvastheid bij 20% rek breekt bij een belasting van 6 000 kg/cm², waarbij de lengte van de staaf met

20% is toegenomen. Gewoonlijk zijn harde lichamen bros, en weeke taai, doch uitzonderingen bestaan, zooals tantalium, dat zoo hard is als diamant, maar zich in fijne draden laat trekken. Bij de staalfabricage worden dergelijke metalen, zooals vanadium, titaan, nikkel enz., toegevoegd, waardoor grootere vastheid en hardheid wordt verkregen bij voldoenden rek. De hardheid wordt uitgedrukt in Brinell-getallen. *v. Lammeren.*

Cohaesiedruk. De moleculen van een reëel fluïdum (vloeistof of gas), dat dus niet voldoet aan de wet der volmaakte gassen ($p\,v_M = R\,T$), oefenen op elkander aantrekkingskrachten uit, waarmede men rekening moet houden bij het opstellen van de toestandsvergelijking van dat fluïdum. Daarom werd bijv. in de → toestandsvergelijking van van der Waals, bij den uitwendigen druk van het fluïdum, een correctieterm gevoegd van den vorm a/v^2, waarin a een constante is en v het soortelijk volume van de beschouwde stof. Deze correctieterm werd door van der Waals de cohaesiedruk genoemd (syn.: inwendige druk). *De Block.*

Cohausen, Karl A., archeoloog, directeur van het Museum te Wiesbaden; * 1812, † 1894. Hij leidde de opgravingen in Maas- en Rijnstreek en schreef o.m. Caesars Rheinbrücken en Das Römerkastell Saalburg.

Cohen, 1° Henri, numismaticus en archeoloog; * 1806 te Amsterdam, † 17 Mei 1880 te Buy-sur-Marne, als conservator van het muntenkabinet van de Nationale Bibliotheek van Parijs. Schreef twee standaardwerken over de numismatiek: Description générale des monnaies de la république romaine (1854); Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain (7 dln. ²1880—'92). *W. Vermeulen.*

2° Walter, Duitsch kunstgeleerde, conservator aan de Gemäldegalerie vanDusseldorf; * 1880 te Bonn.

Voorn. werken: Jahrb. des Wallraf-Richartz-Mus. (tot 1929); Rhein. Malerei in der Biedermeier Zeit (1926).

Cohen Stuart, Abraham Benjamin, een der oudste wetenschappelijk gevormde beoefenaars der Indonesische talen, letterkunden en cultuurgeschiedenis, een vruchtbaar publicist; * 1825 te Den Haag, † 1876 te Batavia. Van zijn hand verschenen een uitgave en vertaling van de Serat Baron Sakèndèr (1850—'51), een uitgave en vertaling van de Serat Brotojoedo, de Nieuw-Javaansche bewerking van het → Mahabharata, een uitgave van een aantal Kawi-oorkonden, en vele belangrijke kleinere bijdragen. *Berg.*

Cohn, 1° Adelbert, → Bela Kun.

2° Ferdinand, bekend plantkundige en bacterioloog; * 24 Jan. 1828 te Breslau, † 25 Juni 1898 aldaar. C. promoveerde in 1847 in de plantkunde, was vanaf 1859 buitengewoon hoogleeraar en vanaf 1872 gewoon hoogleeraar en directeur van het door hem in 1866 opgerichte instituut voor plantenphysiologie te Breslau. C. beschouwde de studie van de cel en van hare ontwikkeling als den grondslag van de heele plantkundige wetenschap. Eerst bewerkte hij de morphologie en de ontwikkelingsgeschiedenis van de lagere wieren en zwammen: Untersuchungen über die Entwicklungsgeschichte der microscopischen Algen und Pilze (1853), waarin voor het eerst de plantaardige natuur der bacteriën en hun verwantschap met de Schizophyceae (= splijtalgen of blauwe wieren) werd vastgesteld. In zijn Grundlegende Untersuchungen über Biologie und Systematik der Bakterien (1872) stelde hij een systeem van de bacteriën op, waarvan de hoofdlijnen thans nog tot grondslag dienen. Vanaf 1870 gaf hij uit: Beiträge zur Biologie der Pflanzen en samen met Goeppert begon hij in 1877 aan de Kryptogamenflora Schlesiens.

Lit.: Pauline Cohn (zijn echtgenoote), F. C., Blätter der Erinnerung (²1901). *Melsen.*

Cohnheim patholoog-anatoom te Breslau, * 20 Juli 1839 te Demmin in Pommeren, † 15 Aug. 1884 te Leipzig. Vooral bekend door zijn verhandelingen over het ontstaan van gezwellen, over het gedrag der witte bloedlichaampjes bij ontstekingen, over den fijneren bouw der dwars-gestreepte spieren, enz.

Cohoes, stad in den staat New York (Ver. Staten van Amerika, 42° 48′ N., 73° 42′ W.), aan de samenvloeiing van de Mohawk en de Hudson-rivier; ruim 23 000 inw. Katoenen en wollen breigoederen, breimachines, machinerieën. Gesticht door de Hollanders, welke er in 1630 kwamen, maakte C. langen tijd deel uit van de van Rensselaer-heerlijkheid. *p. Cyrillus.*

Cohors praetoria (Lat.), lijfwacht van een veldheer; jongelui van voornamen stand, die een veldheer vergezellen, ook contubernales geheeten. → Contubernalis; → Contubernium; → Cohort. *Davids.*

Cohort (< Lat. cohors = hoop, menigte), bij de Romeinen oorspr. een kleine militaire troepenafdeeling, sinds Marius (1e helft der 1e eeuw v. Chr.) technische eenheid van het Romeinsche legioen: 1 legioen = 10 cohorten; 1 cohort = 6 centuries (honderdtallen) = 600 soldaten. De lijfwacht van den veldheer, later van den keizer, heette cohors praetoriana; in den keizertijd lagen er te Rome 9, later zelfs 10 praetorianencohorten; verder 3, later 4 cohorten voor politiebewaking (cohortes urbanae = stadscohorten), en 7 brandweercohorten (cohortes vigilum). Bij de hulptroepen wisselde een c. tusschen 500 en 1 000 man; in keizertijd is c. ook de bezetting van kleine versterkingen (castella). *W. Vermeulen.*

Coiffure, → Haardracht.

Coignet, 1° (ook Congnet), Gillis, schilder te Antwerpen; * ca. 1535, † 1599 te Hamburg. In 1586 kwam hij naar Amsterdam. Zijn kunst, die sterk onder Ital. invloed stond (hij was in Italië) zegt ons weinig. Van Mander roemde hem zeer.

Lit.: Hymans - van Mander (II); v. d. Branden, Gesch. Antw. schild.; G. J. Hoogewerff, Ned. schilders in Italië (1912).

2° Jules Louis Philippe, Fransch landschapschilder, teekenaar en lithograaf; *1798, † 1860 te Parijs. Zijn schilderachtige, romantische landschappen met tempelruïnes oogstten, vooral in Duitschland, veel bijval. Zijn werken bevinden zich in musea te Compiègne (mus. Vivenel), Dijon, Duinkerken en Hamburg.

Werken; Ruïnen van den Poseidon-tempel te Paestum (München, neue Pinakothek; zijn hoofdwerk); 29 litho's, in een werk van Amédée Archard: Bade et ses environs (Parijs 1859). — Lit.; H. Béraldi, Les graveurs du 19e siècle (V 1886). *Haesaert.*

Coimbra, 1° dept. in de landstreek Beira (Port.), 3 900 km², 353 000 inw.

2° Hoofdstad van het dept. C. (40° 12′ N., 8° 26′ W.); 21 000 inw. Oude universiteitsstad (1307) en cultuurcentrum van Portugal.

De oude Romaansche kathedraal (Sé Velha) is geïnspireerd op de Zuid-Fransche architectuur (12e eeuw), heeft twee zijschepen, een dwarsbeuk, een vierkanten koepeltoren op de viering en drie absiden. De nieuwe kathedraal (Sé Nova) is een vroegere Jezuïetenkerk (1554) met een interessanten Barokgevel.

Schematische voorstelling van de productie van cokes en gas.

Lit.: Haupt, Geschichte der Renaissance in Spanien und Portugal (1924); Marques dos Santos, C. e arredores (1927); Gonçalves, C. (1929). *Knipping.*

Coincidentia oppositorum (Lat.) = de eenheid van tegenstellingen, welke wij volgens → Nicolaus van Cusa door een bovenredelijke kenfunctie (intellectus) intuïtief in God zien. Wat de rede in het eindige tegenover elkaar stelt en voor onvereenigbaar houdt, valt voor de intuïtie in het oneindige samen. Door meetkundige voorbeelden tracht Nicolaus van Cusa dit te verduidelijken. Wordt de zijde van een driehoek tot in 't oneindige verlengd, dan vallen de beide andere met haar samen; verlengt men de middellijn van een cirkel tot in 't oneindige, dan valt zij met den omtrek samen. In het oneindige is dus de rechte lijn tegelijk driehoek en cirkel. Zoo is God ook in hoogste werkelijkheid al wat in het eindige mogelijk is.

Lit.: F. Sassen, Geschiedenis van de Nieuwere Wijsbegeerte tot Kant (1933). *F. Sassen.*

Coïncidentie (meetk.) is het samenvallen van twee aan elkaar toegevoegde punten in een correspondentie of verwantschap.

Coïnstructie, → Eenheidsschool.

Coitus (⟨ Lat. co-ire = samen-komen) wordt als term gebruikt voor de daad van geslachtelijke gemeenschap zoowel van dier als van mensch (→ Cohabitatie; → Huwelijksdaad).

Cokes, in het algemeen de naam, dien men geeft aan het koolstofhoudend product, ontstaan bij de verkoling door droge destillatie van fossiele brandstoffen. Meer in het bijzonder noemt men cokes het product der droge destillatie van gaskolen en van vetkolen. Van gaskolen komt de gascokes, die als huisbrand voornamelijk toepassing vindt, naar grootte onderscheiden in grove, geklopte en parelcokes.

Gietcokes of brechcokes wordt gemaakt van goed bakkende vetkool en wel van de gewasschen fijnkool. Bij hooge temperatuur ontstaat door samenbakking een zeer harde cokessoort, die naderhand niet meer week wordt, zoodat deze ook bij hooge temperaturen groote stukken blijft vormen. Door de groote drukvastheid wordt deze cokes gebruikt voor hoogovens en is als brandstof voor centrale verwarmingen zeer geschikt. → Cokesfabricage, → Gasfabriek. *de Wilde.*

Cokesfabricage. Grondstof. Vetkolen zijn goed bakkende steenkolen. Zij zijn bij uitstek geschikt voor de bereiding van metallurgische cokes. De gedolven kolen worden door zeven en wasschen van de begeleidende steenen ontdaan en naar stukgrootte gesorteerd, waardoor stukkolen, diverse nootjeskolen en fijnkolen verkregen worden. De vetfijnkolen met afmetingen van 1—10 mm vormen de grondstof voor de fabricage van cokes.

De bereiding van cokes geschiedt op analoge wijze als de fabricage van steenkoolgas in de gasfabrieken. De kolen worden aan een proces van droge destillatie onderworpen, d.w.z. zij worden in gesloten ovenkamers tot een geëigende temperatuur (1100° C) verhit. De kolen geraken tot smelting en samenbakking, terwijl de vluchtige bestanddeelen ontwijken. Na ontgassing blijft de cokes als résidu over.

Cokesovens. De cokesovens worden uit vuurvast materiaal opgetrokken. 65 tot 75 cokesovens zijn tot één blok of batterij vereenigd. De nieuwere batterijen worden 2 × 2 opgesteld, symmetrisch ter weerszijden van een betonnen cokeskolenbunker, waarin de kolen door middel van een bandtransporteur vanaf de kolenwasscherij worden toegevoerd. De ovenkamers, lang 12 m, hoog 3,50 m en breed 0,45 m, zijn aan de voor- en achterzijde door wegneembare stopdeuren afgesloten; aan de bovenzijde zijn 5 vulopeningen, waardoor de kolen in de kamers komen; elke kamer heeft voorts één uitlaatopening voor het destillatiegas.

Door middel van een electrisch gedreven verrijdbaren trechterwagen worden de cokeskolen uit den kolenbunker afgetapt en in de ovenkamers gebracht. In de scheidingswanden van de ovenkamers zijn gasbranders en verbrandingskanalen aanwezig, waarin een deel van het geproduceerde gas, nadat de nevenproducten daaruit zijn gewonnen, wordt verbrand.

De verhitting van de ovens geschiedt volgens het regeneratiefsysteem, waarvoor onder de ovenkamers warmte-regeneratoren (ter voorwarming van de verbrandingslucht onder benutting van de warmte der afgaande verbrandingsproducten) zijn opgesteld.

De destillatieduur bedraagt ca. 24 uur. Is de cokes gaar, dan worden de ovendeuren verwijderd en wordt

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

de cokeskoek, die een temperatuur van ca. 1 000° C bezit, door middel van een uitstootmachine, die aan de voorzijde der batterijen loopt, uit den oven gestooten en opgevangen op den bluschwagen, die door een electrische locomotief langs den oven wordt bewogen. De bluschwagen heeft een hellend bodemvlak, waarop de gloeiende cokes in een gelijkmatige laag wordt uitgespreid, en is aan de onderzijde met pneumatisch beweegbare kleppen gesloten. De bluschwagen, gevuld met een lading (ca. 11 000 kg) gloeiende cokes, wordt onder den bluschtoren gebracht, alwaar de cokes met water wordt besproeid en geblascht, waarbij de bluschdampen door een schoorsteen ontwijken. Na het blusschen werpt de bluschwagen zijn inhoud op een hellenden stortvloer, vanwaar de cokes door een verlaadmachine wordt opgenomen om over een zeefinstallatie in spoorwagons te worden verladen.

Op deze wijze wordt de grove cokes ten dienste van hoogovens, ijzergieterijen en andere metallurgische bedrijven verkregen. De afgezeefde kleine cokes gaat via een verzamelbunker en een emmerladder naar de cokeszeverij. Desgewenscht wordt nog een gedeelte der grove cokes gebroken. In de cokeszeverij wordt de kleine cokes naar de korrelgrootte gesorteerd in vijf soorten gebroken cokes, die voornamelijk gebruikt worden als brandstof voor centrale verwarmingsinstallaties.

Condensatie-inrichtingen. Het uit de cokesovens ontwijkende ruwe gas komt via de klimpijpen in den gasverzamelbak van de batterij en wordt van daaruit door lange buisleidingen (diam. 1 500 mm) naar de gaskoelers gevoerd, waarin het met behulp van koelwater wordt afgekoeld. Bij de afkoeling condenseeren teer en ammoniakwater, die naar het soortelijk gewicht worden gescheiden, om in reservoirs te worden opgeslagen ter verdere verwerking.

Gaspompen. Door stoomturbines of electromotoren aangedreven turbo-gaspompen zuigen het ruwe gas vanuit den gasverzamelbak door de gaskoelers en persen het door de ammoniak- en benzolwinningsinstallaties tot in den gashouder.

Winning van ammoniumsulfaat. Het ammoniakhoudende gas (de ammoniak ontstaat als bijproduct bij de droge destillatie van de steenkool uit de stikstofverbindingen, in de kool aanwezig) wordt in saturatoren in aanraking gebracht met zwavelzuur, waarbij ammoniumsulfaat, een waardevolle kunstmeststof, wordt gevormd. Het bij de gaskoeling afgescheiden ammoniakwater wordt in kolonne-destilleerapparaten met stoom, onder toevoeging van kalkmelk, gedestilleerd, waarbij het vrijkomende ammoniakgas vóór de saturatoren aan het gas wordt toegevoegd. Het in de saturatoren gevormde ammoniaksulfaat wordt als een kristalbrij daaruit verwijderd om te worden gecentrifugeerd en daarna te worden gedroogd. Het product wordt in een magazijn opgeslagen, om van daaruit in zakken van 100 kg of wel los in wagons te worden verladen.

Winning van benzolkoolwaterstoffen. Ter winning van de in het gas aanwezige benzolkoolwaterstoffen (benzol, toluol, xylol en hoogere aromatische koolwaterstoffen) moet het gas, dat de ammoniakfabriek verlaat, eerst worden gekoeld, om daarna in een viertal scrubbers volgens het tegenstroomprincipe met benzolwascholie te worden gewasschen. De benzolhoudende wascholie wordt, na in warmteuitwisselaars te zijn voorverwarmd, indirect met stoom verhit en vervolgens in kolonne-destilleertoestellen met directen stoom afgedestilleerd. De afloopende benzolvrije wascholie passeert de warmteuitwisselaars, wordt met water afgekoeld en weer over de benzolscrubbers gepompt, zoodat de benzolwascholie een kringproces doorloopt. De van de destilleertoestellen komende dampen worden gekoeld, waarna het zgn. benzolvoorproduct van water wordt gescheiden. Dit voorproduct wordt aan een chemisch reinigingsprocédé onderworpen, om daarna door gefractionneerde destillatie te worden verwerkt tot de gewenschte producten, die in voorraadreservoirs worden opgeslagen en in tankwagens of vaten worden verzonden.

Als producten worden gewonnen: nagenoeg chemisch reine producten als benzol, toluol, xylol (grondstoffen voor de chemische en pharmaceutische industrie, voor de bereiding van kleurstoffen, ontplofbare stoffen en geneesmiddelen); gereinigde handelsproducten als 90% handelsbenzol, handelstoluol en solvent naphta (oplosmiddelen voor vetten en oliën, lakken enz.), motorbenzol, een uitstekende brandstof voor automobiel- en vliegtuigmotoren (verdraagt een hooge compressie, klopt nooit, geeft per liter een hooger rendement dan benzine).

Teerdestillatie. De gewonnen steenkoolteer wordt in een continu-werkende teerdestillatie-inrichting gedestilleerd. De verhitting geschiedt met gasbranders, terwijl door den destilleerketel gevoerde overhitte stoom de vluchtige producten meevoert naar een systeem van fractionneer-kolonne-apparaten en koelers, waarin diverse oliën, als anthraceenolie, benzolwascholie, naphtalineolie en lichte olie, worden afgescheiden. Uit de oliën wordt door afkoeling in koelbakken anthraceen resp. naphtaline afgescheiden, welke producten door filterpersen en centrifugeeren worden gedroogd. De teeroliën worden in reservoirs opgeslagen en in tankwagons afgeleverd. De benzolwascholie dient in het eigen bedrijf als absorptievloeistof voor de benzolwinning. De overige teeroliën dienen in hoofdzaak voor het conserveeren van hout (o.m. spoordwarsliggers, mijnhout). Als destillatierésidu wordt steenkoolteerpek verkregen, dat als bindmiddel bij de fabricage van briketten uit magerfijnkolen (Staatsmijn Wilhelmina en de particuliere mijnen in Nederland) toepassing vindt. → Briketeeren.

Gas. Het van de bijproducten (teer, ammoniak, benzolkoolwaterstoffen) ontdane gas wordt geleid in een gashouder en van daaruit verdeeld over de verschillende verbruiksplaatsen. Rond de helft van het geproduceerde gas is noodig voor de verhitting van de ovens zelf. Het restant (overschotgas) vindt de navolgende toepassingen: a) als brandstof onder stoomketels. Het ketelhuis van de cokesfabriek, dat voorziet in de behoefte aan stoom voor het bedrijf (ca. 800 ton per etmaal), wordt uitsluitend met cokesovengas gestookt. Ook de stoomketels van het electrisch bedrijf zijn uitgerust met gasbranders, zoodat gas in combinatie met kolen kan worden gestookt.

b) Als brandstof in gasmotoren, ter aandrijving van luchtcompressoren.

c) Als brandstof in smeed-, gloei - en hardingsovens der werkplaatsen.

d) Voor levering aan verschillende gemeentelijke gasdistributiebedrijven en grootindustrieën.

e) Als grondstof voor het nabijgelegen stikstofbindingsbedrijf der Staatsmijnen, alwaar de waterstof uit het cokesovengas wordt afgescheiden, met het oog op de synthetische bereiding van ammoniak.

Voor de sub b, c, d en e genoemde doeleinden moet

---

het cokesovengas van zwavelwaterstof en cyaanwaterstof worden bevrijd. Dit geschiedt door wassching in een tweetal scrubbers met sodaloog, gevolgd door een droge reiniging in zuiverkisten, met behulp van ijzerhoudende gasreinigingsmassa (ijzeraarde).

Het aldus toebereide cokesovengas staat in kwaliteit allerminst ten achter bij het steenkoolgas, dat in de gasfabrieken wordt gemaakt.

Gasdistributie. Ten behoeve van de levering van gas op afstand is een compressorstation met roteerende gascompressoren opgesteld, waarin het gas onder druk wordt gebracht.

Transportleidingen voor gas zijn o.m. gelegd naar Heerlen, Hoensbroek, Sittard en Maastricht en via Maasbracht, Weert, Eindhoven, Boxtel naar Den Bosch met een aftakking naar Roermond en Venlo. Zie verder → Gasdistributiebedrijf.

Capaciteit eener installatie. Voor 4 batterijen, elk van 66 cokesovens, totaal 264 ovens, die in continubedrijf (ook op Zon- en feestdagen) worden gevuld en leeggestooten. Per uur worden 11 ovens behandeld. Vulling per oven 14 500 kg natte kolen (10 tot 12% vochtgehalte), overeenkomende met 12 700 kg droge kolen. Cokesproductie per ovenvulling ca. 11 000 kg.

Geproduc. worden:	per etmaal	per jaar
Cokes	2.800 ton	1.000.000 ton
Teer	100 „	36.500 „
Ammoniumsulfaat	40 „	14.600 „
Benzolkoolwaterstoffen	30 „	11.000 „
Gas (in totaal)	1.200.000 m³	438.000.000 m³
Overschotgas	600.000 „	219.000.000 „

Bij destillatie wordt uit de teer verkregen:

	per etmaal	per jaar
Briketpek	55 ton	20.000 ton
Teeroliën	40 „	15.000 „
Ruwe anthraceen	3 „	1.000 „
Ruwe naphtaline	2 „	700 „

Behalve bij de Staatsmijnen Emma, Hendrik en Maurits in Limburg zijn er in Nederland nog cokesfabrieken in IJmuiden van de N.V. Koninklijke Nederlandsche Hoogovens en Staalfabrieken en in Sluiskil van de Association Coopérative Zélandaise de Carbonisation.

De voornaamste cokesfabrieken in België zijn: Société Carbochimique te Tertre; Ougrée-Marihays (belangrijke groep, die ook de fabrieken omvat van Athus-Grivegnée); Cockerill te Luik; Zandvoorde (Oostende); Marly (Vilvoorde); Willebroek; Frameries. Ook vele gasfabrieken zijn met cokesovens ingericht, bijv. Gent en Roeselare. *Wijffels.*

Colaber, → Colubrinae.

Cola di Rienzo (Cola = Nicolaas), demagoog en vurig republikein, vol van het idee de Oud-Romeinsche grootheid te herstellen; * ca. 1310 te Rome, † 1354 aldaar. Hij had een groot doch kortstondig succes, toen hij in 1347 onder algemeenen volksjubel op het Capitool te Rome tot tribuun werd uitgeroepen. Om zijn tiranniek optreden moest hij reeds na eenige maanden vluchten. Nadat hij in 1353 zich nogmaals een oogenblik van de macht in Rome had meester gemaakt, werd hij in een volksoploop gedood. Zijn brieven en proclamaties geven den indruk van ziekelijke overspanning en zelfoverschatting, doch als wekker en drager van de herinnering aan Oud-Rome's grootheid is hij van beteekenis voor de geschiedenis der Renaissance.

L i t. : Burdach en Piur, Briefwechsel des Cola di Rienzo (4 dln. 1912—'28, in : Vom Mittelalter zur Reformation, II). *Gorris.*

Colaeus, → Kauw.

Colajanni, N a p o l e o n e, Ital. politicus en criminoloog; * 24 April 1847 te Castrogiovanni (tegenw. Enna); † 2 Sept. 1921 aldaar. Colajanni was professor in de statistiek aan de universiteit te Palermo en later aan die te Napels. Als criminoloog is hij tot de Socialistische School te rekenen; hij bestreed Lombroso's anthropologische theorie en aanvaardde een moreel atavisme. Hij was stichter en redacteur van de Revista popolare.

W e r k e n : Le istituzioni municipali (Piazza Armerina 1883) ; Il Socialismo (Catania 1884, 1898) ; La sociologia criminale (Catania 1889) ; Gli Avvenimenti di Sicilia e le loro cause (Palermo ²1896) ; L'Italia nel 1898 : tumulti e reazione (Milaan 1898) ; Manuale di Statistica tecnica e di demografia (2 dln. Napels 1904) ; Latini e Anglo-Sassoni (Rome ²1906). *Weehuizen.*

Colatorium (⟨ Lat. colare = doorzijgen), ook c o l u m genoemd, liturgische → zeef.

Colautti, A r t u r o, Italiaansch journalist, dichter en romanschrijver; * 1851 te Zara, † 1914.

W e r k e n · Gedichten : Canti virili (1896) ; Terzo peccato (1908). Romans : Fidelia (1886) ; Nichil (1890) ; Il figlio (1894) ; Primadonna (1921).

Colban, A d o l p h i n e M a r i e, Noorsch schrijfster van goed onthaalde Fransche boeken, o.a.: Lettres d'une barbare. Vertaalde ook Noorsche wetenschappelijke werken in het Fransch. * 18 Dec. 1814, † 27 Maart 1884 te Rome.

Colbert, J e a n B a p t i s t e, markies van Seignelay, Fransch staatsman onder Lodewijk XIV en een der grootste vertegenwoordigers uit den bloeitijd van het Fransche mercantilisme, dat naar C. dikwijls Colbertisme wordt genoemd; * 29 Aug. 1619 te Reims, † 6 Sept. 1683 te Parijs; achtereenvolgens koopman, intendant van kardinaal Mazarin, algemeen controleur der financiën, superintendant der fabrieken en koninkl. bouwwerken, minister van Marine. In Frankrijk moest de industrie voorafgaan aan den handel; de ontwikkeling van de industrie was voor Frankrijk een noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling van den uitvoer en met het oog op den uitvoer werd door C. de industrie georganiseerd. In zijn mémoire van 1653 aan kardinaal Mazarin ontwikkelde C. zijn program: men moet allerlei industrieën herstellen of oprichten, zelfs voor luxe-artikelen; een stelsel van bescherming moet worden

J. B. Colbert.

ingevoerd; men moet de producenten en handelaars organiseeren in corporaties; de fiscale lasten, schadelijk voor de toename der bevolking, moeten worden verlicht; men moet het vervoer van zijn producten aan Frankrijk teruggeven, de koloniën ontwikkelen en ze door den handel aan Frankrijk binden, elken tusschenhandel tusschen Frankrijk en Indië verhinderen en de militaire marine ontwikkelen ten gunste der handelsmarine. Elders eischt C., dat de invoer van grondstoffen worde verlicht, die van afgewerkte producten bemoeilijkt en dat de uitvoerrechten van afgewerkte producten worden verlaagd. Industrieën werden „geplant" en gereglementeerd; de koninklijke industrieën, ten deele staatsbedrijven, werden uitgebreid; in 44 reglementen, welke men technische wetboeken zou kunnen noemen, werd tot in détails de productie geregeld; privileges leidden tot monopolies voor productie en afzet, aanzienlijke subsidies werden verleend, maatregelen werden genomen om de bevolking, welke was teruggeloopen in getal, te vermeerderen; buitenlandsche geschoolde arbeiders werden naar Frankrijk geroepen. In 1664 stichtte C. de „Compagnie des Indes Orientales", die bestaan heeft tot 1770; in 1681 kwam de „Ordonnance sur la marine" tot stand; C. verbeterde de financiën, versterkte de vloot, bouwde havens, schepen, kanalen en wegen. Door zijn industrieel stelsel kwam evenwel de landbouw in verdrukking, graanuitvoer bijv. werd bemoeilijkt. De al te uitgebreide reglementeering der industrie van staatswege werd een belemmering voor den vooruitgang. C. was een groot voorstander eener sterke centralisatie van het bestuur, voerde een eenvormig handelsrecht en wisselrecht in voor geheel Frankrijk en kan genoemd worden de schepper der Fransche economische eenheid.

W e r k e n: Lettres, instructions et mémoires (uitg. d. P. Clément, 8 dln. 1668—'82). — L i t.: P. Clément, biogr. (2 dln. [2]1892); G. H. Hecht, Colberts politische und volksoekonomische Grundanschauungen (1898); J. de Mazan, Les doctrines économiques de Colbert (1900); J. Morin-Comby, Mercantilisme et protectionisme, Essai sur les doctrines interventionistes en politique commerciale du XVe au XIXe siècle (1930). *M. Verhoeven.*

Colbertborduurwerk, → Kanten.

Colchen-Carré de Malberg, C a r o l i n e B a r b a r a, Eerbiedwaardige; * 8 April 1829 te Metz, † 28 Jan. 1891 te Lorry-lés-Metz. In 1849 huwde zij den legeroverste Paul Carré de Malberg en omstreeks 1870 stichtte zij onder geestelijke leiding van abbé Chaumont te Parijs de Sodaliteit der Dochters van den H. Franciscus de Sales, die zich toeleggen op zelfheiliging en vrouwenapostolaat. Tot aan haar dood stond zij aan het hoofd dezer vereeniging en was voor allen een lichtend voorbeeld. *J. v. Rooij.*

Colchester, oude provinciestad in het graafschap Essex (Eng., 51° 53′ N., 0° 53′ O.), aan den trechtervormigen mond van de Colne en de spoorlijn Harwich—Londen; 50 000 inw. Oude Keltische hoofdstad, in 38 na Chr. de eerste Romeinsche kolonie in Engeland. *G. de Vries.*

C. bezit nog veel van de oude, ten deele Romeinsche muren. Het kasteel heeft nog resten van een oude Normandische vesting. Van de priorijkerk van St. Botulph is het schip (12e eeuw) nog over, van de St. John-Abbey de ingang in twee verdiepingen (15e eeuw). Verder een aantal middeleeuwsche woonhuizen en „Inns".

L i t.: Royal Commission on Historical Monuments (III Essex 1922). *Knipping.*

Colchicine, alkaloïde uit de herfsttijloos (Colchicum autumnale L.), waarvan de zaden ca. 0,4% bevatten. C. is een amorf lichtgeel poeder, met zeer bitteren smaak. Formule: $C_{22}H_{25}NO_6$; smeltpunt: 147° C; goed oplosbaar in water, alcohol en chloroform, onoplosbaar in aether. C. is zeer giftig. In de geneeskunde wordt het in zeer kleine dosis gebruikt tegen jicht; van vele middelen tegen jicht is c. het werkzame bestanddeel. *Bosch.*

Colchicum, → Tijloos.

Colchis, het kustgebied ten Oosten van de Zwarte Zee, in de Oud-Grieksche sage beroemd door den tocht der Argonauten en de verovering van het aldaar bewaarde gulden vlies. Het eens machtige rijk van koning Aiates begon in de 7e eeuw v. Chr. te vervallen, kwam onder de invloedssfeer van Perzië, viel uiteen in verscheidene kleine staten, welke door Mithradates Eupator en een halve eeuw later (ca. 60 v. Chr.) door de Romeinen werden ingelijfd. *V. Pottelbergh.*

Coldwall, breede strook koud water tusschen de Amer. kust en den Golfstroom. De C., waarin veelal een stroom in Zuidelijke richting staat, dient om het vele door den Golfstroom medegevoerde water aan te vullen. Hij bestaat voornamelijk uit opstroomend dieptewater, in het N. aangevuld door uit de Golf van St. Laurens afkomstige stroomen. De temp. van den C. is 10° tot zelfs 20° C lager dan die van den Golfstroom en door hun groote dichtheidsverschil mengen deze twee stroomen zich niet licht met elkaar en blijft er een scherpe afscheiding tusschen hen bestaan. *Wissmann.*

Cold wave (Eng., = kougolf), een koude luchtstrooming, die uit Alaska of Midden-Canada in het O. van de Vereenigde Staten van N. Amerika invalt. Wordt meestal door hevigen N.W. wind en sneeuwval voorafgegaan. Wordt veroorzaakt door een cyclonale depressie, die uit de Golf van Mexico snel N.O.-waarts trekt. C. w. komen ook in O. China voor. De kou-invallen in W. Europa zijn niet zoo hevig, noch zoo plotseling als de cold wave van Amerika. *V. d. Broeck.*

Cole, G e o r g e D o u g l a s H o w a r d, Engelsch socialist, lector in de economie te Oxford; * 1889 te Ealing.

W e r k e n: William Cobbett (1925); Robert Owen (1925); A Short History of the British Working-class Movement (1925—'27); The Next Ten Years in British Social and Economic Policy (1929).

Colebrooke, H e n r y T h o m a s, stichter der Oud-Indische philologie; * 1765 te Londen, † 1837 aldaar. C. bekleedde tusschen 1782 en 1814 verschillende hooge bedieningen in Eng.-Indië; hij is bovendien als botanicus en rechtsgeleerde bekend. C. schreef een der eerste grammatica's van het Sanskrit en was de grondlegger der eerste drukkerij voor inheemsche talen in Calcutta. Zijn talrijke geschriften, meest beknopte artikelen in tijdschriften, hebben de Westersche wereld bekend gemaakt met de letterkunde, de godsdiensten, de philosophie en de wetenschap der Indiërs en op deze verschillende gebieden is C.'s pionierswerk tot heden van waarde gebleven.

W e r k: Miscellaneous Essays (3 dln. Londen [2]1873) — L i t.: Windisch, Geschichte der Sanskrit-Philologie [blz. 26 vlg. in Grundriss der indo-arischen Philologie (I, I B, Straatsburg 1917)]. *Mansion.*

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

Coleeren of doorzijgen noemt men in de pharmacie het scheiden van aftreksel en uitgetrokken grondstof. Het eenvoudigst geschiedt dit door het mengsel door een doek, die op een vierkant raam (tenakel) gespannen is, te gieten of door watten te filtreeren. Voor grootere hoeveelheden heeft men toestellen, waarbij tegelijk geperst kan worden. *Hillen.*

Colenbrander, 1° Herman Theodoor, Ned. geschiedschrijver; * 13 Dec. 1871 te Drachten. Sedert 1918 professor in de koloniale, sinds 1925 in de vaderl. geschiedenis aan de Universiteit van Leiden.

Voorn. werken: De Patriottentijd (3 dln. 1899) en andere monographieën over den Franschen tijd; Gedenkstukken der alg. gesch. van Ned. van 1795 tot 1840 (10 dln. van Rijks Geschiedk. Publicatiën); Koloniale Gesch. (3 dln. 1926).

2° Theodoor A. C., Nned. ceramist; * 1841 te Doesburg, † 1930 te Oosterbeek. Was eerst werkzaam op een architectenkantoor in Arnhem, later in Parijs. Stichtte daarna te Den Haag de aardewerkfabriek Rozenburg, waarvoor hijzelf in hoofdzaak ontwerpen schiep. Zijn sierkunst is een lijnenkunst; hij zoekt dier- en plantmotieven in lijnen op te lossen (in dien geest ontwierp C. ook wandtapijten). De grootste bloeiperiode der fabriek viel van 1880—1890.

Lit.: H. van Gelder, Pottenbakkerskunst (in de serie: De toegepaste Kunsten in Nederland, 1923). *Knipping.*

Colens, Lodewijk, kanunnik, leidende figuur op sociaal gebied; * 1 Dec. 1877 te Brugge. C. is doctor in wijsbegeerte en in godgeleerdheid; stichtte in 1921 het → Algemeen Christen Werkersverbond, waarvan hij eerst als secretaris, en later als geestelijk raadgever de werkelijke organisator en leider was.

Was een der eerste leeraars van de → Arbeidshoogeschool te Leuven. Stichtte de → Centrale voor Arbeidersopvoeding.

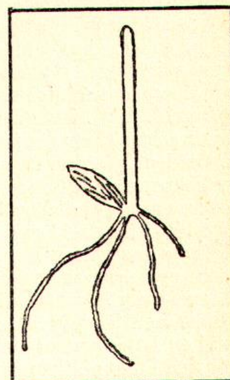
Colenso, John William, Anglicaansch bisschop van Natal; * 1814 in Cornwallis, † 1883 te Durban. C. studeerde grondig in wiskunde en theologie, werd priester in de Angl. kerk in Eng. en in 1855 bisschop van Natal. Hij leerde de Zoeloe-taal, schreef daarover een spraakkunst en woordenboek en vertaalde daarin het N. T. en andere Bijbelgedeelten. Hij verzette zich tegen het voorschrift der Kerk, dat bij overgang tot het Christendom een Kaffer slechts zijn eerste vrouw mocht behouden; hij ontkende de eeuwigheid der helsche straf en omhelsde de ketterij der zgn. hoogere critiek; over dit alles werd hij ter verantwoording geroepen en de aartsbisschop van Kaapstad verklaarde hem vervallen van staf en mijter. Een beroep op den Geheimen Raad te Londen herstelde hem in zijn ambt. Verder was hij een overdreven negrophiel, waardoor hij den tegenstand uitlokte van Boer en Brit in Z. Afrika.

Lit.: G. A. Cox, Life of Colenso (1888). *Besselaar.*

Coleoptera, orde der schildvleugelige insecten of kevers. Het zijn insecten met een volkomen gedaanteverwisseling, bijtende monddeelen, vier vleugels, waarvan de voorste hoorn- of lederachtig en haast altijd ondoorzichtig zijn en geen aderstelsel vertoonen, terwijl de achterste, welke onder de voorste opgevouwen liggen, vliezig, doorzichtig en geaderd zijn. Verder bezitten de C. een flink borststuk, een zittend achterlijf, aan de zes pooten 2- tot 5-ledige tarsen. De larven zijn 0- tot 6-pootig, leven evenals de imagines in de lucht, zeldzamer in het water. Voedsel en leefwijze zijn zeer uiteenloopend. De 3 600 Ned. soorten zijn verdeeld in 77 families.

Lit.: Oudemans, Nederlandsche Insekten. *Bernink.*

Coleoptile. Bij de kieming der zaden van grassen verschijnen eerst wortels, dan een gesloten, buisvormig deel, de coleoptile, die de jonge spruit omgeeft, en aan welker top later het eerste blad doorbreekt. Over de morphologische beteekenis van de c. loopen de meeningen uiteen; waarschijnlijk is de c. op te vatten als een deel van de zaadlob. C. zijn zeer gevoelig voor eenzijdig werkende zwaartekracht, licht, warmte e.d. en voeren als reactie daarop krommingen uit. Vele onderzoekingen op gebied van groei, geotropie en phototropie zijn uitgevoerd met havercoleoptile. Hierbij is o.a. gebleken, dat in den top groeistof gevormd wordt, die, naar beneden getransporteerd, invloed uitoefent op den groei van de c. Na decapitatie (wegsnijden van den top van de c.) staat de groei eenigen tijd stil en worden ook geen geotropische en phototropische krommingen uitgevoerd. *Melsen.*

Coleoptile. Haverkiemplant.

Colerette-dahlia, verscheidenheid van dahlia met een krans van kleine randbloemen binnen een in den regel anders gekleurden krans van grootere.

Coleridge, 1° Hartley, Engelsch dichter, oudste zoon van Samuel Taylor; * 1796, † 1849. Een fijne, overgevoelige ziel, een goedig karakter met zwakke wilskracht. Heeft enkele mooie gedichten nagelaten, vooral sonnetten (To Homer, To Shakespeare, On Prayer, enz.) en een paar goede critische opstellen.

2° Samuel Taylor, Engelsch dichter, criticus en philosoof; * 1772, † 1834. Dertiende kind van een Anglicaansch geestelijke te Ottery St. Mary in Devonshire. Deze stierf in 1781 en het volgend jaar kreeg de jongen toegang tot een rijke liefdadigheidsschool, Christ's Hospital te Londen, waar hij bleef tot 1791. Toen werd hij student te Cambridge. Maar hij hield meer van literatuur en conversatie en sociale en communistische utopieën (door de Fransche Revolutie aangewakkerd) dan van methodische studie; verliet de universiteit in 1794, en daar de uitgevers reeds veel geld aanboden voor zijn gedichten, huwde hij te Bristol in 1795. Twee jaren later werd hij bevriend met William Wordsworth, en samen gaven zij de Lyrical Ballads uit in 1798. De Engelsche literatuur-geschie-

S. T. Coleridge

denis dateert van deze publicatie het begin van de Romantische Periode. Van C. bevat het kleine bundeltje vier gedichten, o.a. The Ancyent Marinere. Omstreeks denzelfden tijd schreef hij ook het eerste deel van Christabel en het korte fragment Kubla Khan, die echter pas in 1816 werden gedrukt. Deze drie gedichten zijn C.'s meesterstukjes en behooren om hun plastische, suggestieve verbeelding van het geheimzinnige en om hun wonderbare, schijnbaar-ongezochte, onvermijdelijke rhythme- en klankexpressie tot het allerbeste, dat de Romantiek in Engeland heeft voortgebracht. Het dichterlijk scheppingsvermogen van C. heeft echter slechts enkele jaren geduurd. Zijn Ode to Dejection, geschreven in 1802, is een zijner laatste gedichten van beteekenis. Philosophische abstracties verdrongen de dichterlijke beelden. Reeds vroeger had hij zich getrokken gevoeld tot het predikambt in de kapellen van Unitarische vrijdenkers, en had hij zich een levensbeschouwing geformuleerd uit een mengsel van Neo-Platonisme, Pantheïsme en Materialisme. In 1799 ging hij naar Duitschland om Duitsche taal en letterkunde te studeeren, en in 1803 verdiepte hij zich in de philosophie van Kant. Ook zijn gezondheid werd geschokt. Reeds sedert 1796 had hij geleden aan rheumatiek en hevige hoofdpijnen en was hij begonnen opium te gebruiken. In Juli 1800 vestigde hij zich te Keswick in het Engelsche Meren-district; hij raakte aan opium verslaafd. En een reis naar Malta en Italië (1804—'06) maakte zijn toestand nog erger. Wanneer zijn krachten het toelieten, had hij echter een onweerstaanbaren drang om philosophische theorieën op te zetten. Een serie lezingen te Londen in 1808 en een poging om in zijn eigen tijdschrift The Friend (1908—'10) het Kantiaansche verschil tusschen rede en verstand in Engeland in te burgeren, hadden weinig succes. Het treurspel Remorse-Osorio (1797, 1813) en de dramatische romance Zapolya (1815) oogstten onverwachten bijval; en de nieuwe lezingen over Shakespeare en andere dichters in 1811, '12 en '13 overtuigden de beste geesten, dat hij de grootste literaire criticus was van zijn tijd. In 1816 werd hij als patiënt opgenomen in de familie van den heer Gillman te Highgate bij Londen, waar hij een zorgvuldige behandeling genoot en gebleven is tot zijn dood toe. De geniale geestvermogens van den patiënt leefden langzamerhand weer op. Hij schreef een autobiographie, tevens inleiding tot Duitsche philosophische systemen, en een model critiek op Wordsworth's theorieën (Biographia Literaria (1817), eenige philosophische werken (Aids to Reflection, 1825; Essay on Church and State, 1830), terwijl na zijn dood nog een tiental werken uit zijn literaire nalatenschap werden uitgegeven.

Als dichter heeft hij de wereldliteratuur verrijkt met enkele van haar kostbaarste juweelen; als wijsgeer heeft hij nooit een systeem geformuleerd en heeft hij weinig origineele gedachten uitgesproken, maar hij heeft den weg gebaand voor de Duitsche idealistische philosophie in Engeland, en dank zij de bewondering van T. Carlyle voor C. heeft hij het Engelsche denken in de 19e eeuw ten sterkste beïnvloed; als literair criticus eindelijk, in het zuiver aanvoelen en het onder verstandelijke bewoordingen brengen van de bedoelingen der groote dichters, met name van Shakespeare, is hij nooit overtroffen, en blijven zijn opmerkingen onschatbaar tot heden toe.

Uitg.: gedichten, volledig uitg. E. H. Coleridge (2 dln. 1912); proza, in Everyman's Library (1906 vlg.); een volledig critische uitgave bestaat nog niet, wijl C. bijna niets dan fragmenten en losse aanteekeningen heeft achtergelaten; de critische aanteekeningen op Shakespeare zijn verzameld door Th. M. Raysor (1930). — Lit.: J. Aynard, La vie d'un Poète (1907); N. Schauck, in Bonner Studien (1924); H. I. Fausset (1926); J. L. Lowes, The Road to Xanadu (1927; een diep- en scherpzinnige onderzoeking naar de dichterlijke bronnen van Kubla Khan en C.'s dichterlijke inspiratie in het algemeen); J. Charpentier-Nugent, C., The Sublime Somnambulist (1929); J. H. Muirhead, C. as Philosopher (1930); J. Nettesheim, in Jahrbuch d. Görresgesellschaft 1930). *Pompen.*

Coleridge-Taylor, Samuel, Engelsch componist; * 15 Aug. 1875 te Londen, † 1 Sept. 1912 te Thornton Heath. C., die van Afrikaansche afkomst was, heeft in meer dan 80 composities van allerlei soort een nationale kunstmuziek, die op de volksmelodiek van de negers gebaseerd is, nagestreefd.

Lit.: W. C. Berwick Sayers, S. C.-T. (Londen [2]1926). *Reeser.*

Colet, John, Engelsch Humanist uit den kring van den heiligen Thomas Morus en Erasmus; * ca. 1467, † 1519. Hij was de zoon van den lord mayor van Londen; studeerde te Oxford; reisde twee jaar in Italië en Frankrijk; werd priester in 1498. Vestigde zich te Oxford, waar hij voorlezingen hield over de brieven van den H. Paulus, waar hij doctoreerde in de theologie en waar Erasmus hem leerde kennen. In 1505 werd hij aangesteld tot deken van de St. Pauluskerk te Londen, en hier genoot hij de vriendschap en de hoogachting van den H. Thomas Morus. Uit de inkomsten van zijn vaderlijk erfgoed stichtte hij in 1509 een Latijnsche school bij de St. Pauluskerk voor 153 jongens, met den grammaticus William Lily als eersten directeur. In 1514 werd hij opnieuw bezocht door Erasmus, die zich zeer vereerd voelde met zijn vriendschap en achting en een jaarlijksche toelage van hem wist te verkrijgen. Hij deelde de Humanisgische idealen van Erasmus, Morus, Crocyn en Linacre, maar stierf, voordat ze tot rijpheid konden komen en voordat ze door de Protestantsche Hervorming werden geknakt. *Pompen.*

Coletanen, een hervorming in de Orde der Minderbroeders-Conventueelen.

Colet(t)a (Nicolette Boillet of Boellet), Heilige, hervormster van de Franciscaansche Orden, bijzonder van de Clarissen; * 13 Jan. 1381 te Corbie (Picardië), † 6 Maart 1447 te Gent. Zij was eerst begijn, liet zich vervolgens opsluiten in een zgn. recluse, maar voelde zich door God geroepen om als hervormster op te treden. In 1406 werd zij van haar clausuurgelofte ontslagen, werd zelf Claris, wist met veler medewerking verschillende kloosters der Urbanistinnen te brengen tot het onderhouden van den oorspronkelijken regel en stichtte 18 nieuwe kloosters van Colettienen, die zich vanuit Savoye spoedig over Frankrijk, Spanje en Duitschland verspreidden. Omstreeks 1412 namen ook enkele mannenkloosters in Noord-Frankrijk en België deze hervorming over. Zij werd in 1740 zalig-, en 24 Mei 1807 heiligverklaard. Feestdag 6 Maart. C. is de stadspatrones van Corbie.

Lit.: A. Germain, Ste. Colette (Parijs 1903); A. Pidoux, Ste. Colette (Parijs [2]1907); E. Sainte-Marie Perrin, La belle vie de Ste. Colette de Corbie (Parijs 1921). *J. v. Rooij.*

Colette, Sidonie-Gabrielle, Fransch romanschrijfster, * 1873 te Saint-Sauveur-en-Puisaye (Yonne). Eerst gehuwd met Willy (Henry Gauthier-

---

Villars), teekende achtereenvolgens: „Colette Willy" en „Colette". Haar romans, van een zeer vrije moraliteit, kenschetsen haar als een temperamentvol auteur, die alles, wat dierlijke natuur en primitieve gewaarwording is (vooral in de ziel van de moderne vrouw) tot uitdrukking brengt. Er is iets heidensch in die machtige uitbeelding van de tyrannie der driften. Haar stijl is sober en zinnelijk in zijn juistheid; realistisch van waarheid, en romantisch van onderwerping aan het lyrisme, vol harmonie en krachtig rhythme.

Werken: samen met Willy: Claudine à l'école (1900); Claudine en ménage (1902). Alleen: Claudine s'en va (1903); Dialogues de Bêtes (1904); La Retraite sentimentale (1907); Les Vrilles de la Vigne (1908); L'Ingénue libertine (1909); La Vagabonde (1910); L'Envers du Music-hall (1913); L'Entrave (1913); Mitsou (1919); Chéri (1920); La Maison de Claudine (1922); Le Blé en Herbe (1923); La Fin de Chéri (1926); Le Voyage égoïste (1929); La Seconde (1929); La Chatte (1933). — Bibl.: Cl. Chauvière, Colette (1932). *Guiette.*

Colettienen, → Clarissen-Colettienen.

Coleus, plantengeslacht van de familie der lipbloemigen, waarvan vooral de C. Verschaffeltii terwille van de fraai gekleurde, meestal bonte bladeren wordt gekweekt voor kamer- en tuinversiering.

Coleusbladeren worden in de geneesk. o.a. gebruikt ter bereiding van → Indische spruwkruiden.

Colga (Iersch = Colcu úa Duinechda), een monnik van Clonmacnois in Ierland; † 796; schrijver van een der beroemdste oud-Iersche gebeden, Scuap Chrábaid (Bezem van Godsvrucht). Of hij dezelfde is tot wien Alcuinus in 790 zijn brief richtte, Ad Colcu, is niet geheel zeker.

Lit.: J. F. Kenney, Sources for the Early History of Ireland (I 1929, 725 vlg.); Gebed-uitg. Ch. Plummer, Irish litanies (1925, 30-45, 111 vlg.). *Pompen.*

Colgan, John, Franciscaan, de beroemdste Iersche hagiograaf; * ca. 1592 te Inis-Eoghain in Donegal, † 1658 te Leuven. Hij behoorde tot een familie van schrijvers en historici, werd Minderbroeder en professor in de philosophie en theologie aan het Iersche college te Leuven. Hier begon hij een breed opgezette uitgave van de oudste levensberichten van alle Iersche heiligen; maar slechts twee deelen, omvattende den heiligenkalender van de drie eerste maanden van het jaar, heeft hij kunnen voltooien. Verder is C. bekend door zijn wetenschappelijke studies over de gesch. van Ierland.

Uitg.: Triadis Thaumaturgae ... Acta (1645); Acta Sanctorum Hiberniae (1647). — Lit.: L. Wadding, Scriptores Ordinis Minorum (1906); J. F. Kenney, Sources for the Early History of Ireland (I 1929, 39 vlg.).

Coligny, 1° Gaspard de, heer van Châtillon, aanvoerder der Fransche Protestanten; * 16 Febr. 1519 te Châtillon-sur-Loing, † 24 Aug. 1572 te Parijs; kreeg onder koning Hendrik II een hoog commando in het leger door den invloed van zijn neef, maarschalk de Montmorency, en onderscheidde zich in den oorlog tegen Karel V en Philips II, zoodat hij ook den admiraalstitel kreeg; werd in Aug. 1557 na den slag bij St. Quentin gevangen genomen. Na zijn vrijlating werd hij Calvinist en leider der Hugenoten in de godsdienstoorlogen. Na den godsdienstvrede van St. Germain (8 Aug. 1570) kwam hij aan het hof te Parijs en kreeg grooten invloed op koning Karel IX; trachtte hem te brengen tot een nieuwen oorlog tegen het Katholieke Spanje en tot openlijken steun aan den Nederlandschen opstand. Zijn groote invloed verdroot de koningin-moeder Catharina de Medici, waaruit voortkwam de moordaanslag op den admiraal, 22 Aug. 1572; toen de Coligny slechts zwaar gewond werd, ging Catharina over tot het plan der vermoording van alle Hugenoten te Parijs in den Bartholomaeusnacht, waarbij de Coligny werd afgemaakt door dienstlieden van Henri de Guise.

Ook zijn broeders Odet de C., kardinaal van Châtillon, en François de C., heer van Andelot, werden Calvinist en streden mee in de godsdienstoorlogen.

Lit.: Delaborde, Gaspard de C. (3 dln. 1879—1883); E. Marcks, Gaspard de C. (I 1892); Olivet, L'amiral de C. (1914). *v. Gorkom.*

2° Louise de, dochter van den admiraal Gaspard de Coligny en van Charlotte de Laval; * 23 Sept. 1555 te Châtillon-sur-Loing, † 13 Nov. 1620 te Fontainebleau; groeide op in de omgeving der Hugenootsche aanvoerders en later aan het hof van Jeanne d'Albret, koningin van Navarre; huwde in Mei 1572 met den veldoverste Charles de Féligny, die in den Bartholomaeusnacht met haar vader vermoord werd. Zij vluchtte naar Zwitserland, leefde daar in armoede en vestigde zich later in teruggetrokkenheid op de goederen van haar gemaal. Daar bereikte haar het huwelijksaanzoek van prins Willem van Oranje, met wien zij op 12 April 1583 te Antwerpen huwde. Na 's prinsen dood vestigde zij zich met haar zoon Frederik Hendrik (* 28 Febr. 1584) in de Nederlandsche Republiek, slechts met moeite van de Staten-Generaal een behoorlijk levensonderhoud verkrijgend en in sterke verdenking en opspraak vanwege haar beslist Arminiaansche overtuiging: zich verdienstelijk makend ook door de opvoeding der stiefdochters uit het huwelijk van prins Willem met Charlotte van Bourbon. Geërgerd door de godsdienstige drijverij der Preciesen en door de ruwe zeden van het hof van stadhouder Maurits, voelde zij zich geneigd, naar het beter beschaafde Frankrijk terug te keeren en ook haar zoon aan het Fransche hof een plaats te bezorgen. De verandering der Fransche toestanden in 1610 dwong haar zich wederom te Den Haag te vestigen in het huis aan het Noordeinde, waar zij al den jammer der godsdiensttwisten moest ondergaan en persoonlijk daarbij betrokken werd, in slechte verstandhouding met haar stiefzoon Maurits. Opnieuw uitwijkend naar Frankrijk (27 April 1620) werd zij aldaar door den dood van haar beproevingen bevrijd. Haar goede eigenschappen gingen in haar zoon over.

Lit.: Nw. Ned. Biogr. Wbk. (I 1911); Blok, Frederik Hendrik, in Meulenhoff's Hist. Bibl. (1927). *v. Gorkom.*

Colima, 1° een staat in het Zuiden van Mexico, langs den Stillen Oceaan. Zeer bergachtig. Grootte 5 887 km², 93 000 inw. Er heerscht een ongezond tropisch klimaat. Landbouwproducten zijn koffie, cacao, tabak, rijst en suiker. Aan de kust wordt zout gewonnen. Havenplaats is Manzanillo.

2° Hoofdstad van den gelijknamigen staat (19° 12′ N., 103° 45′ W.). 29 000 inw. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt 23,3° C. *Erkelens.*

3° Een werkende vulkaan in den Mexicaanschen staat Jalisco, 3 910 m hoog (19° 30′ N., 103° 41′ W.). Zijn geïsoleerde kegel en regelmatige vormen maken van den C. het type van een karakterstieken vulkaan. Sedert 1869 een periode van bijna onafgebroken werkzaamheid, met grootere uitbarstingen in 1869, 1885, 1903 en 1913. *p. Cyrillus.*

Colin, 1° Jean Claude Marie, Eerbiedwaardige, stichter van de Sociëteit van Maria; * 7 Aug. 1790 te Saint-Bonnet-le-Troncy, † 15 Nov. 1875 te La Neylière. In 1816 werd hij met zijn vrienden Vianney en Champagnat te Lyon priester gewijd, was negen jaar kapelaan te Cerdon, waar zijn broeder Petrus pastoor was, en eenigen tijd regent van het klein-seminarie. Toen in 1836 de Congregatie der Maristen door Rome was goedgekeurd, werd C. generaal-overste, welke hooge functie hij vervulde tot 1854. Ook stichtte hij de Congregatie der Zusters Maristen. Het proces zijner zaligverklaring is in 1908 ingeleid. → Maristen.

Lit.: Le très révérend Père C. (3 dln. Lyon 1900); Mulsant (Lyon 1926); Acta Ap. Sed. (1909, 161-164). *J. v. Rooij.*

2° Muset, Fransch lyrisch dichter, Lotharinger, van het einde der 13e eeuw; type van den jongleur, die dicht, ter wille van het lieve brood, over de hoofsche liefde, met fijnen spot, geestige ironie, amusante beuzelarijen; een voorlooper van Fr. Villon en van Marot.

Uitg.: J. Bédier, in Classiques fr. du moyen âge (1923). — Lit.: J. Bédier, De Nicolao Museto (1893, met critische uitg.). *V. Mierlo.*

Colinet, Ph., Belgisch linguist, professor te Leuven. Hij begon met zijn studie over het Aalstersch dialect een serie van Zned. dialectmonographieën, waaraan Goemans voor het Leuvensch, Grootaers voor het Tongersch, Dupont voor het dialect van Bree, Grootaers-Grauls voor het Hasseltsch en Mazereel voor het Brusselsch meededen.

Werken: o.a. Het dialect van Aalst. Een phonetisch-historische studie (Leuv. Bijdr. I 1896); De quantiteit der vocaal a in het dialect van Aalst. Proefondervindelijke studie (Leuv. Bijdr. V); Analyse d'un essai de synthèse psychologique de la science du langage (Muséon VIII Fasc. I-II); Essai sur la formation de quelques groupes de racines indo-européennes (I Les préformantes proto-aryennes 1892). *Weijnen.*

Colins, Jean Guillaume César Alexandre Hipolythe, baron van, Fransch collectivist; * 24 Dec. 1783, † 12 Nov. 1859 te Parijs. C. nam deel aan de grootste veldslagen van Napoleon, verbleef in Havana op een plantage; wijdde zich in Frankrijk geheel aan maatschappelijke hervormingen, schreef „Le pact social", waarin hij beweerde, dat al het onroerend goed aan allen moest toebehooren. C. noemt zijn stelsel het Rationeel Socialisme; er moet een dictator komen, die dit stelsel aan de menschen oplegt; om het te handhaven, moet „deze sterke man zijn kracht vervormen tot recht en de gehoorzaamheid der onderdanen stempelen tot plicht".

Werken: Qu'est ce que la science sociale? (4 dln. 1853—'54); Economie politique (3 dln. 1856—'57); Société nouvelle (2 dln. 1857); De la souverainité (2 dln. 1857—'58); Science sociale (5 dln. 1857); De la justice dans la science (3 dln. 1860—'61). *M. Verhoeven.*

Coliseum, → Colosseum.

Colitis, ontsteking aan den dikken darm.

Coll, Cornelius van, Redemptorist, missionaris, taalkundige en ethnoloog in Suriname; * 30 Jan. 1842 te Nunen (N. Br.), † 18 April 1922 te Paramaribo. In 1869 trad hij in de Congregatie van den Allerheiligsten Verlosser en vertrok in Nov. 1871 naar Suriname. Na zijn priesterwijding in Dec. van ditzelfde jaar was hij gedurende 39 jaar op verschillende posten werkzaam, totdat in 1911 uitputting en ziekte hem dwongen rust te nemen.

Werken: Zeden en gewoonten der Indianen in onze Ned. Kolonie Suriname (1886); Catechismus in de Caraïbische en Arowaksche taal (1887, Paramaribo 1892); Gegevens over land en volk van Suriname, in Bijdr. t. d. taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië 1903). *Wessels.*

Collaar (Lat. collare, collarium), wit, staand, van voren gesloten halsboord der geestelijken, met of zonder afhangend borststuk, dat zwart is bij priesters en lagere clerici, paars bij bisschoppen, rood bij kardinalen en wit bij pausen.

Collacien, der ouder Vader, vertaling in het Middelnederlandsch van de Collationes Patrum van Cassianus, opgenomen in een gedeeltelijke bewerking van de Vitae Patrum, doch ook afzonderlijk vertaald: exempelen-literatuur.

Lit.: C. G. N. de Vooys, Mnl. Legenden en exempelen ([2]1926, 6-9). *V. Mierlo.*

Collaer-Feytmans, → Demers (Dina).

Collaert, naam van kunstenaarsfam. te Antwerpen, die een zestal verdienstelijke kopergraveurs voortbracht, maar wier onderlinge verwantschap niet precies valt na te wijzen. De oudste is **Jan** of Hans, † ca. 1581, die gravures naar werken van Lambert Lombard maakte. Hij had een zoon **Jan** (* 1566, † 1628) en een kleinzoon **Jean-Baptiste,** * ca. 1590, sterfjaar onbekend. Daarnaast werkten een **Adriaen** C., * ca. 1560, † 1618, wiens gravures zeer verwant zijn met die van zijn schoonvader Ph. Galle; een **Carel** C. in het begin der 17e eeuw en een **Guillaume,** die 1627 meester werd. Al hun werk, dat gekenmerkt wordt door een verzorgde techniek, is min of meer verwant; zij zijn geen van allen origineel, graveeren bijna uitsluitend naar voorbeelden van anderen. *Schretlen.*

Lit.: B. Linnig, La gravure en Belgique (1911).

Collagua's, Indianenstam in Peru van de Aimara-groep. → Indianen van Zuid-Amerika.

Colla parte (= met de hoofdstem), aanduiding voor de begeleiding in een muziekstuk de voordracht der solo- of hoofdstem te volgen.

Collaps (geneesk.), een min of meer plotseling optredende, het leven bedreigende toestand, die het gevolg is van een stoornis in den bloedsomloop. Reeds het uiterlijk van den patiënt doet hier een ernstigen toestand vermoeden. De huid- en gelaatskleur is bleek, koud en met klam zweet bedekt. De pols is zeer snel en nauwelijks te voelen. De c. ontstaat, doordat plotseling de toevoer van bloed naar het hart onvoldoende wordt en daardoor het overigens gezonde hart niet in staat is de organen van voldoende bloed te voorzien. Zij kan optreden na operatie of ernstige verwonding, verbranding, sterk bloed- of vochtverlies. De behandeling bestaat in den toevoer van warmte, soms het inspuiten van vocht of bloed in de bloedbaan en het geven van geneesmiddelen, die de bloedvaten tot meerdere functie aanzetten. *v. Balen.*

Collapstherapie (< Lat. collapsus = ineenvalling, en Gr. therapeia = geneeskundige behandeling), heelkundige behandeling van longaandoeningen, waarbij de zieke long geheel of gedeeltelijk tot samenvallen wordt gebracht. Door deze behandelwijze worden de genezingsvoorwaarden gunstiger Een meer of mindere collabeering der long kan men o.a. verkrijgen door: thoracoplastiek, pneumothorax, phrenicus exairesis, plombage, enz. *Henneman.*

Collard, François, Belgisch paedagoog; * 1852 te Nijvel, professor in paedagogie en Klassieke philologie aan de universiteit te Leuven, † 1927 aldaar. Medebestuurder van Le Musée Belge. Door

zijn colleges en de daarmee verbonden methodologische oefeningen droeg hij veel bij tot het verbeteren van het middelbaar onderwijs in België. *A. Boon.*

Collargol, zwarte metaalachtige stukjes, die 75—80% colloïdaal zilver en eiwit bevatten en oplosbaar zijn in water. C. wordt in de geneesk. als bacteriedoodend middel gebruikt bij plaatselijke ontsteking en algemeene sepsis.

Collasse, Pascal, tijdgenoot en leerling van Lully; * 1649 te Reims, † 1709 te Versailles. Lully droeg hem de uitwerking op van de begeleidende stemmen in zijn opera's op grond van den becijferden bas. In 1696 werd C. Kon. Kamermuziekmeester; Lodewijk XIV schonk hem het privilege om opera's uit te voeren te Rijsel. Toen echter het opera-gebouw met den geheelen inventaris afbrandde, gaf de koning hem schadevergoeding en opnieuw zijn betrekking aan het hof.

Werken: 10 opera's, waarvan o.a. werden gedrukt: Achille et Polyxène (1687), Les noces de Thétis et de Pélée (1689), Enée et Lavinie (1690), Astrée et Céladon 1696; verder kerkel. en wereldlijke gezangen. *Piscaer.*

Collateralen, → Cognatio.

Collatie, → Vasten.

Collatierecht, het recht om aan iemand een geestelijke bediening op te dragen (conferre) en den aanstaanden functionaris aan den bisschop ter benoeming voor te dragen (presentatie), die dan den aangewezene institueerde. Het c. kwam veelal toe aan den stichter eener kerk, die, wanneer hij den grond voor den bouw (fundus), het gebouw zelf (aedificatio) en de middelen van bestaan voor den geestelijke (dos) ter beschikking gesteld had, als patroon optrad (patronaatsrecht). Het c. kwam ook voor bij andere dan geestelijke bedieningen. Het kerkelijk c. werd door de Burgerlijke en Staatkundige Grondregels der Staatsregeling van 1798 strikt genomen niet aangetast, daar het alleen gezagsrecht medebracht binnen de kerk. Men heeft het echter anders beschouwd, zoodat men in 1814 sprak van een herstel. De Grondwet van 1848 (additioneel art. 4) schafte af het c., voorzoover het betrekking had op openbare betrekkingen. Bij de Grondwetsherziening van 1922 (additioneel art. 4) zijn bovendien afgeschaft de heerlijke rechten betreffende voordracht of aanstelling van personen tot kerkelijke betrekkingen (afschaffing kerkelijk collatierecht). *Hermesdorf.*

Collatinus, → Tarquinius.

Collationneeren, het vergelijken van handschriften onderling en speciaal met den oudsten tekst, om de juiste of meest waarschijnlijke lezing te kunnen vaststellen. Het woord c. wordt ook gebruikt voor de contrôle op de boekingen van journaal in grootboeken e.d.

Colle, 1° Ivo, → Augustinus a St. Teresia.

2° Robert de, ook R. Decolle, Fransch bouwmeester; * 1656 te Parijs, † 1735 aldaar. Werkte als leerling van J. Hardouin-Mansart aan den Dôme des Invalides te Parijs, werd daarna hofarchitect en kreeg de leiding van de Gobelin-manufactuur. Onder hem en in zijn werk ontwikkelde zich uit de Fransche Barok en het Klassicisme de zgn. Regence-stijl. Groot was ook zijn invloed buiten Frankrijk. Voor verschillende bouwwerken in Spanje en Duitschland maakte hij ontwerpen.

Voorn. werken: Restauratie van de Notre Dame (Parijs; koor en hoogaltaar); gevel van de S. Roch te Parijs (1734). *Knipping.*

Collé, term bij biljartspel: een bal is collé, wanneer hij tegen een band ligt.

Collé, Charles, Fransch tooneelschrijver, actualiteits- en liederendichter uit de 18e eeuw, neef van Regnard. * 1709 te Parijs, † 1783 aldaar. Was met Gallet, Piron, Crébillon Jr. en Panard lid van de eerste Société du Caveau (1737). Zijn chansons zijn een soort berijmde kroniek, waarin hij de tijdgebeurtenissen met zwierige luimigheid bezingt. Journal et Mémoires is gewichtig voor de letterkundige geschiedschrijving van die periode.

Werken: Dupuis et Desronais (1763) en La Partie de Chasse de Henri IV (1774), welke werden opgevoerd in het Théâtre Français, evenals La Veuve. Chansons satiriques et grivoises (2 dln. 1807); Parades; Journal et Mémoires (1748—1772; uitg. door H. Bonhomme, 3 dln. Parijs 1868). *Willemyns.*

Collecta (< Lat. colligere = verzamelen), **1°** oude naam (ook: synaxis) voor in algemeenen zin: verschillende godsdienstige bijeenkomsten; in strikteren zin: voor de bijeenkomst ter viering van het H. Misoffer, en voor die op → Statie-dagen in de Collecta-kerk, vanwaaruit men zich in processie begaf naar de Statie-kerk.

2° Naam voor het gebed, door den priester uitgesproken in de Collecta-kerk; en later ook voor het aanvangsgebed der H. Mis, en slotgebed der kerkelijke Getijden. *Louwerse.*

Collectarium (ook: orationale, orationarium), oud liturgisch boek, in hoofdzaak inhoudend de collecta's van het Koorgebed. → Collecta (2°).

Collectief affix is een affix, dat aan het woord een collectieve beteekenis verleent. Zoo vormen bijv. in het Ned. ge+te samen één c. a. (gebergte, geboorte, gebeente, enz.).

Collectief Arbeidscontract, → Collectieve Arbeidsovereenkomst.

Collectief delict of samengesteld delict is een delict, waarbij is strafbaar gesteld het meermalen verrichten van een bepaalde handeling. Zoo is bijv. in Nederland koppelarij en in België het verschaffen van een schuilplaats of vergaderplaats aan boosdoeners, alleen dan strafbaar, wanneer de dader daarvan gewoonte maakt (art. 250 bis Ned. W. v. S.; art. 68 Belg. S. W. B.). Men spreekt ook van c.d., wanneer er is collectiviteit van handelende personen, bijv. geweldpleging met vereende krachten (art. 141 W.v.S.) → Deelneming.

In België wordt ook c. d. genoemd het voortgezet strafbaar feit, d.i. een misdrijf bestaande uit verschillende handelingen, welke elk op zich zelf een strafbaar feit uitmaken, doch die, gezien de eenheid van opzet, maar één misdrijf zijn.
Bosch van Oud-Amelisweerd/Collin.

Collectief-lens, → Microscoop.

Collectief-voorwerp is een klasse van dingen of gebeurtenissen, die een van individu tot individu verschillend, door een getal voor te stellen kenmerk bezitten, door middel waarvan zij zich laten ordenen. De theorie der collectief-voorwerpen vormt een onderdeel der → mathematische statistiek.

Lit.: Bruns, Wahrscheinlichkeitsrechnung und Kollektivmaszlehre (1906). *Ridder.*

Collectieve Arbeidsovereenkomst (sociaal-econ.). Omstreeks 1910 begint de collectieve arbeidsovereenkomst (afgekort C.A.O.) in **Nederland** een groote vlucht te nemen. Zij is practisch de overeenkomst tusschen een of meer werkgeversorgani-

saties en een of meer werknemersorganisaties, waarbij wordt vastgesteld, welke regelen door de bij de C.A.O. betrokken ondernemingen en arbeiders bij het afsluiten van individueele arbeidsovereenkomsten in acht moeten worden genomen. De C.A.O. komt ook wel voor in dezen vorm, dat één werkgever haar sluit met de arbeidersorganisaties, waartoe zijn personeel behoort.

De stap van het bedrijfsleven naar de collectieve arbeidsovereenkomst is sociaal-economisch van groote beteekenis. Die stap mag echter ook niet worden overschat, zooals dikwijls is gedaan. Die overschatting ligt dan hierin, dat men in het afsluiten der C.A.O. begroet het einde van den klassenstrijd. Dit is waarlijk een groote vergissing. De C.A.O., voorzoover zij niet is grondslag voor de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, beteekent slechts een tijdelijk opschorten van den economischen strijd tusschen werkgevers en werknemers over de verdeeling van de opbrengst der productie. Zij is juist voor een belangrijk deel der arbeidersbeweging een middel geworden in den klassenstrijd, maar die dan in grooter afmetingen wordt gevoerd. En zoo is het dan ook in het geheel niet te verwonderen, dat de socialistische arbeidersbeweging de C.A.O. gaarne heeft aanvaard. Maakt men zich nu los van die oude overschatting, dan blijft er genoeg over om de C.A.O. een belangrijke phase te achten in de sociaal-economische ontwikkeling. Zij houdt allereerst in een erkenning van de vakorganisaties der arbeiders, wat reeds een zeer grooten maatschappelijken vooruitgang beteekent. Bijna altijd wil dit immers zeggen, dat de leiders der vakvereenigingen, de „vrijgestelden", als woordvoerders voor de belangen der arbeiders worden erkend, wat tegenover het oude standpunt: „slechts met het eigen personeel spreken" een groote vooruitgang is.

Zooals begrijpelijk is, geeft een eerste C.A.O. in eenige onderneming, eenig vak of bedrijf bijna steeds eenige verbetering van de economische en rechtspositie van de arbeiders in de bij de C.A.O. betrokken ondernemingen. Men ziet immers, na korter of langer periode van strijd, den sociaal-economischen toestand bij de onderhandelingen onder het oog en ontdekt dan gemakkelijk een aantal zóó ernstige misstanden, dat eenige verbetering het noodzakelijk gevolg is. Nadat men eenigen tijd een opgaande lijn heeft gevolgd, kan dan in een periode van laag-conjunctuur de C.A.O. ook het middel zijn om, in verband met bedrijfsnood, loonen en arbeidsvoorwaarden weer naar beneden te krijgen. De crisisperiode 1929—1934 geeft daarvan talrijke voorbeelden.

De C.A.O. beteekent vervolgens voor de werkgevers een tijdvak van bedrijfsrust van een of meer jaren, wat voor de ondernemingen van groote waarde moet zijn. De ondernemer weet, waaraan hij zich met prijscalculaties enz. kan houden.

De C.A.O. heeft verder bijgedragen tot een aantal veranderingen en hervormingen, overal verschillend, maar te zamen vertoonend een zeer belangrijk complex van in het vrije maatschappelijk en bedrijfsleven nieuw gevormd arbeidsrecht. Zoo kwamen tot stand: regelingen voor de opleiding van leerlingen, verhoudingscijfers tusschen volwassen en onvolwassen arbeidskrachten, pensioenregelingen, ziekteverzekering enz. Het is duidelijk, dat men hierbij dikwijls raakte aan onderwerpen, die in het door den Staat gevormd arbeidsrecht geregeld werden; men denke aan Arbeidswet, Ziektewet, enz.

Sinds de Commissie 1911 en vooral sinds het bekende prae-advies van Commissie XII van den Hoogen Raad van Arbeid is het vraagstuk van de bindendverklaring der C. A. O. aan de orde. D.w.z., dat men een geldende C.A.O. wil uitstrekken over ondernemingen en arbeiders, die niet bij de organisaties, welke de C.A.O. afsloten, zijn betrokken. Het schijnt echter, dat de gezindheid van den wetgever om dit middel te gebruiken in den laatsten tijd niet zeer gunstig is. Er zijn niet weinig invloedrijke personen, die o.a. meenen, dat de bestaande C.A.O. te weinig soepelheid vertoonen om zoo maar haar bepalingen te laten gelden voor werkgevers en werknemers, die tot dusver afzijdig stonden of opnieuw afzijdig zijn gaan staan.

Dit vraagstuk der bindendverklaring houdt vooral verband met de ontwikkeling der C. A. O. bedrijfsgewijze. En deze ontwikkeling bedrijfsgewijze (vooral in bedrijven als typographie, mijnbedrijf, sigarenfabricage enz.) heeft geleid tot het inzicht, dat de C.A.O. in een groot aantal gevallen wegbereidster kan en moet zijn voor de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie.

Hiermee is meteen de aandacht gevestigd op de belangrijke C.A.O., die in haar bepalingen veel verder reikt dan de doorsnee-C.A.O., namelijk de zoogenaamde moderne C. A. O., die grondslag was van de Economische Bedrijfsorganisatie. In de bedrijven, waar de bedrijfspolitiek de medewerking der arbeidersorganisaties noodzakelijk maakte, is men uit den aard der zaak het verst gegaan met de sociale en economische voordeelen voor de arbeiders. Daar heeft men in de C.A.O. het belangrijke nieuwe arbeidsrecht geschapen, waardoor de arbeider gebonden werd aan de onderneming van zijn dagelijkschen arbeid. Men denke aan geldige reden bij ontslag, aan recht op arbeid door bepaling van voorafgaand ontslag van den laatstaangekomene, rechtspraakcommissies in het bedrijf, gelijkelijk uit werkgevers en werknemers samengesteld, enz. Het is deze C.A.O., die bestemd is als grondslag te dienen voor het bedrijf als publiekrechtelijk lichaam en die daarin o.a. zal brengen de decentralisatie der sociale wetgeving, de bedrijfsgewijze medezeggenschap en andere hervormingen.

Lit.: prof. L. van Aken, mr. L. G. Kortenhorst en F. J. A. M. Wierdels, De Collectieve Arbeidsovereenkomst; mr. L. G. Kortenhorst en mr. J. A. Veraart, Praeadviezen over de Collectieve Arbeidsovereenkomst; prof. dr. J. A. Veraart, Vraagstukken der Economische Bedrijfsorganisatie; id., Beginselen der Economische Bedrijfsorganisatie; Praeadvies van Commissie XII van den Hoogen Raad van Arbeid over vraagpunten betreffende bedrijfsorganisatie enz.; prof. dr. J. A. Veraart, Medezeggenschap en Bedrijfsorganisatie. *Veraart.*

In België. De C.A.O. werd tot op heden niet wettelijk geregeld. Ze dankt haar ontstaan heel zeker aan de werkstakingen of aan de gemeenschappelijke eischen, door de werklieden gesteld. Alzoo kwamen de afgevaardigden dan in betrekking met de patroons en werden de groepsbelangen behandeld. Veelal zullen dan ook het loontarief, de arbeidsduur, de rusturen, het loon voor nachtwerk, enz. het voorwerp uitmaken van een C.A.O. Tot dan toe zal ze gewoonlijk de voorwaarden van het gewone arbeidscontract aanvullen.

De C.A.O. heeft echter een afzonderlijk bestaan en bevat ook bepalingen, die het individueele arbeidscontract niet aangaan. Zoo bijv. de geldigheidsduur van de overeenkomst, op welke wijze een nieuwe over-

eenkomst kan worden gesloten, welke geschillen door een scheidsgerecht zullen worden beslecht.

Men heeft getracht de juridische basis te bepalen van deze heel bijzondere soort overeenkomst. Sommigen zien er een mandaat in; anderen een zaakwaarneming, nog anderen het overeenkomstelijk gezag der meerderheid, enz. In al die stelsels ligt een gedeelte waarheid en onwaarheid. De Fransche schrijver Planiol (Droit civil [9]II nr. 1838) ziet er een verklaring in, door den patroon afgelegd, in dewelke hij de voorwaarden om werklieden aan te werven vastlegt; een soort vredesverdrag, met als sanctie het werkstakingsrecht of het recht om de werklieden door te zenden. De basis van het Belg. recht blijft individualistisch.

De C.A.O. zal dan juridisch te verklaren zijn en in het recht haar eigen plaats innemen, wanneer de bedrijfsorganisatie zelf zal zijn opgebouwd. De C.A.O. moet worden een wettelijke vorm van de gemeenschappelijke regeling van den arbeid.

Nu blijft het lastig met zekerheid te weten, wie aan de C.A.O. onderworpen is en de middelen te bepalen om de overeenkomst van weerszijden te doen naleven. De ondernemers en de leden der vereeniging, die de C.A.O. sloten, zijn er weliswaar aan onderworpen; de groote vraag is echter óf en in hoever aan de C.A.O. onderworpen zijn de werklieden, die geen lid zijn van de vereeniging, of de bazen, die bij de overeenkomst niet zijn betrokken. In deze moeilijkheid vindt ook de leemte der bekrachtiging haar verklaring. Toch zijn de voordeelen tot hiertoe groot geweest en waar de wet te kort bleef, hebben eerlijke samenwerking en rechtvaardigheidszin veel goed gemaakt.

L i t.: De Visscher, Le Contrat collectif du Travail (Parijs 1911); Henri Velge, Eléments du Droit Industriel Belge (I, 131 vlg.). *Vertessen.*

Collectieve behoeftebevrediging. De economie, die van het begin der 19e eeuw tot diep in onzen tijd een zoo overheerschenden invloed had, was dermate individualistisch georiënteerd, dat zij slechts oog had voor individueele behoeftebevrediging. Een groot aantal nog altijd gangbare leerboeken over economie gaan bij de constructies van ruilverkeer en marktopzet slechts uit van vragende en aanbiedende en tenslotte ruilende individuen.

Maar naast die individueele is er ook een collectieve behoeftebevrediging. In den nieuweren tijd is deze juist voortdurend meer op den voorgrond getreden. Zij wordt verzorgd door grootere en kleinere, in vrijheid of door dwang gevormde gemeenschappen, ten bate van grootere of kleinere deelen der gemeenschap of de geheele gemeenschap. Een haast onoverzienbaar terrein van c. b. is ontstaan. Er valt onder zoowel de rechtsbedeeling als de voorziening met openbare veiligheid, de ziekenhuizen en scholen, de openbare verlichting en bestrating, de parken en natuurreservaten, de volksfeesten en kunst voor het volk.

Een practische strijdvraag is de vraag, hoever de behoeftebevrediging én in haar actieve én in haar passieve zijde, dus in de verstrekking en in het ontvangen der bevrediging, individueel en collectief moet zijn. Nooit zal de een de ander geheel verdringen; naar een harmonische verhouding van beide, met het in de ervaring gevonden algemeen belang als richtsnoer, moet worden gestreefd. *Veraart.*

Collectieve gasbescherming, → Gasbescherming.

Collectieve reclame of c o ö p e r a t i e v e r e c l a m e. Hieronder verstaat men reclame, die meerdere adverteerders voor wederzijdsch voordeel gezamenlijk maken. Bij een dergelijke propaganda, als voor de Klinkerwegen, voor Ned. papier, voor de bedrijfsautohouders, toen dezen hun bestaan bedreigd achtten door een wetsontwerp (de campagne „Laat den weg vrij!”), gaan dus de voornaamste firma’s in de resp. branches samen, om de belangstelling van het publiek voor hun soort product of dienst te stimuleeren. *Slewe.*

Collectio operum musicorum Batavorum saeculi XVI, een der eerste nieuwe uitgaven van muziek uit den tijd van Palestrina, tot stand gebracht door F r a n z C o m m e r, in opdracht van de Mij. tot Bevordering der Toonkunst (12 dln., 1840 vlg.).

Collectivisme beteekent in het algemeen een maatschappelijk stelsel, dat de individueele rechten overdraagt op een collectiviteit of gemeenschap. In het bijzonder wordt hierbij gedacht aan het eigendomsrecht, waarom dan ook de uitdrukking, vooral in het Fransch, veelal als gelijkluidend met socialisme of communisme gebruikt wordt. Wanneer men het dan echter meer algemeen verstaat als die opvatting der maatschappij, waarbij de collectiviteit drager is van het gansche economische en ook sociale leven, dan wordt deze collectiviteit toch meer gedacht als de onbepaalde massa der in „vrijheid, gelijkheid en broederschap” naast elkaar levende organen der maatschappij; collectiviteit als enkel som van individuen staat nl. tegenover de idee der innerlijk tot een eenheid verbonden veelheid, die wij maatschappij noemen en die alleen organisme kan zijn.

Het collectivisme is dus in den grond der zaak individualistisch; maar van den anderen kant vormt het een reactie tegenover het individualisme inzoover het de ontkenning van alle of meerdere persoonlijke rechten beteekent en als zoodanig is het de meest consequente reactie, die verder gaat dan het eigenlijke socialisme, dat slechts collectiveering der productiemiddelen eischt. Het is als zoodanig een ontkenning der natuurlijke orde, niet enkel van den eigendom en van de vrijheid der autonome persoonlijkheid, maar ook van de veelsoortige groepen en gemeenschappen, die de eenlingen bij hun verschillende strevingen omvatten en die te zamen door organische verbondenheid het geheel der tot een staat gevormde volksgemeenschap uitmaken, de vrije maatschappij derhalve. *Weve.*

Collectivum (< Lat. colligere = verzamelen) of verzamelnaam noemt men in de grammatica het zelfstandig naamwoord, dat een groep van zelfstandigheden van dezelfde soort aanduidt, bijv. kudde, regiment.

Collector(motor), → Commutator(motor).

Collector(plaat), → Condensator.

Collectorring of s l e e p r i n g, een geleiden de ring, geïsoleerd op de as van een electrische machine bevestigd, waardoor, met behulp van een stilstaanden borstel, stroom aan het roteerend deel kan worden toegevoerd of ontnomen.

Collectorrondvuur is de kortsluiting (lichtboogvorming) tusschen de borstels van gelijkstroommachines, als gevolg van overbelasting.

College, 1° korps van dignitarissen.

2° (B e l g. R e c h t) Meestal vrije inrichting voor lager en hooger middelbaar, soms voorbereidend hooger onderwijs, waaraan in vele gevallen een afdeeling voor lager onderwijs en een internaat verbonden

is. De organieke wet op het Middelbaar Onderwijs (1 Juni 1850, gewijzigd 15 Juni 1881) bepaalde (art. 5), dat, in tegenstelling met de hoogere middelbare (athenaea) en de lagere middelbare staatsscholen, de provinciale en gemeentelijke, al of niet gepatroneerde, instellingen voor middelbaar onderwijs eveneens colleges zouden heeten. → Middelbaar Onderwijs. Zie verder → Universiteit; → Gymnasium; → Hoogere Burgerschool.

3° In bestuurlijk recht: „Kiescollege", groep van kiezers, geroepen om de mandatarissen van éénzelfde kiesomschrijving te verkiezen.

Colleges van Advies en Bijstand, vaste, krachtens de Ned. grondwet (art. 78), bij de wet ingestelde commissies, om de regeering over bepaalde onderwerpen van advies te dienen. Er zijn er vele, bijv.: → Hooge Raad van Arbeid, Onderwijsraad, Postraad, Werkloosheidsraad, Zuiderzeeraad, enz.

College van Burgemeester en Schepenen (Belg. Recht), uitvoerend orgaan van de gemeente, met eigen bevoegdheid. Het C. is samengesteld uit den burgemeester, voorzitter, en uit een aantal schepenen: deze worden door den gemeenteraad, onder zijn leden, voor zes jaar gekozen; hun aantal gaat, volgens de bevolking, van 2 tot 7. Vrouwen kunnen het ambt van schepen bekleeden.

Aan het C. is het dagelijksch bestuur van de gemeente opgedragen. Het C. voert de beslissingen van den gemeenteraad uit; het bestuurt de gemeentelijke inrichtingen o.m. de inrichtingen van onderwijs; beheert de inkomsten der gemeente; stelt de uitgaven betaalbaar; oefent toezicht over de comptabiliteit der gemeente; leidt de gemeentewerken; vervolgt in rechte in naam van de gemeente, mits machtiging van den gemeenteraad; oefent toezicht uit over het gemeentelijk personeel, uitgezonderd de plaatselijke politie, die onder het uitsluitend gezag staat van den burgemeester (art. 99 Gemeentewet); heeft toezicht op de Commissie van openbaren onderstand; in zake politie der krankzinnigen, politie der ontucht en politie der vertooningen is het C. en niet de burgemeester belast met de uitvoering der reglementen van den gemeenteraad; het C. kan in buitengewone omstandigheden elke vertooning verbieden, welke de openbare rust in gevaar zou brengen.

Het C. kan ook belast worden met de uitvoering van de wetten en van de algemeene of de provinciale reglementen (art. 90, voorlaatste alinea), bijv. in zake kiezerslijsten, militie, lager onderwijs, nijverheidsinrichtingen, ouderdomspensioenen, enz.

Het C. is belast met het houden van de registers van den Burgerlijken Stand (art. 109 Grondwet en art. 92 Gemeentewet). In principe wordt het ambt van officier van den Burgerlijken Stand waargenomen door den burgemeester; indien deze belet is, of het ambt niet wenscht uit te oefenen, kan het College een anderen schepen aanduiden. → Ambtenaren van den Burg. Stand. *V. Boon.*

College van Burgemeester en Wethouders, orgaan der gemeenten in Nederland, belast met het dagelijksche bestuur der gemeente. De wethouders worden voor 4 jaren gekozen door den gemeenteraad uit zijn midden, in gemeenten van 20 000 zielen en daar beneden ten getale van twee, in die van meer dan 20 000 zielen tot 100 000 zielen ten getale van drie of vier, en in die van meer dan 100 000 zielen ten getale van vier, vijf en zes. De bediening wordt bezoldigd. Wethouders en burgemeester vormen samen het College van Burgemeester en Wethouders. De leden zijn ieder afzonderlijk en te zamen voor het bestuur van het college van den gemeenteraad verantwoordelijk. *Struycken.*

Collegia (Lat.), meervoud van → collegium.

Collegiaal-kapittel, college van geestelijken, verbonden aan voorname, niet-kathedrale kerken, met het doel om den eeredienst plechtiger te vervullen (can. 391 § 1). Heeft in tegenstelling met het kathedrale → kapittel geen deel in het bestuur van het diocees, ofschoon het den bisschop bij ontstentenis op hooge feesten mag vervangen in de plechtigheden en hem mag assisteeren. Leden van het collegiaal-kapittel zijn werkelijk kanunnik. Een c.-k. kan alléén worden opgericht, veranderd of opgeheven door den H. Stoel. Aan ieder kanonikaat moet een → beneficie verbonden zijn. Daarenboven moet er aan de aanwezige kanunniken dagelijks een som worden uitgedeeld en daarvoor een fonds aanwezig zijn, waarvoor gewoonlijk het derde deel van de opbrengst van het kapitaal genomen wordt. Het kapittel moet eigen statuten hebben, die door den bisschop moeten worden goedgekeurd. Deze statuten hebben alléén betrekking op het innerlijke bestuur van het kapittel. Het kapittel heeft het recht goederen te verkrijgen, te bezitten en te administreeren. Verplichtend is het dagelijksch publiek bidden resp. zingen van de kerkelijke Getijden en het zingen der collegiale H. Mis. Deze kapittels zijn ontstaan uit het aloude gebruik der H. Kerk, dat de priesters aan een kerk verbonden een gemeenschap vormden. *Drehmanns.*

Collegiaal stelsel, in het Prot. (Luthersch) kerkrecht, is de theorie, volgens welke de kerk een vereeniging (collegium) is, bestaande uit twee gelijke standen, leeraren en toehoorders, aan wie gezamenlijk toekomt het volledige recht tot regeling van het geheele kerkelijk vereenigingsleven, t.w. van geloof- en zedenleer, eeredienst, inrichting van de kerk e.d.; daar dit recht aan de leden gelijkelijk en gezamenlijk toekomt, kunnen zij bijgevolg er ook gezamenlijk afstand van doen en het door een uitdrukkelijk of stilzwijgend verdrag overdragen aan den landsheer, die aldus op rechtmatige wijze de leiding der kerk krijgt. Het eerst is deze theorie door den Prot. theoloog Chr. M. Pfaff († 1760), kanselier der universiteit van Tübingen, opgesteld, ter wetenschappelijke verklaring en verdediging van den feitelijken toestand, dat de landsheer aan het hoofd der Luthersche landskerk stond. *Schweigman.*

Collegia funeraticia, begrafenisvereenigingen bij de Romeinen. De leden dier vereenigingen betaalden contributie aan de bondskas en daaruit werden de onkosten der begrafenis van die leden bestreden. De hoogere standen hadden hun eigen familiebegraafplaatsen. De c. f. bestonden dan ook uit leden der lagere standen, onbemiddelden. Daarom werden ze ook c. tenuiorum genoemd (tenuiores, de zwakkeren, de kleine man). Deze c. waren wettelijk erkend en hun eigendomsrecht op kas en begraafplaats was wettelijk beschermd. Men heeft gemeend, dat de Christenen der eerste eeuwen door zich te vereenigen in dergelijke collegia hun eigendom veilig stelden. Anderen achten het terecht onwaarschijnlijk, dat dit een afdoend middel zou geweest zijn, toen Rome en bijv. Carthago reeds tienduizenden Christenen telden. Waarschijnlijker is dan ook, dat de Christenen, die als zoodanig door den Staat niet erkend werden, geen wettelijk beschermden eigendom hadden, dat hun goed evenals hun persoon buiten de perioden van vervolging ongemoeid werd gelaten, maar dat in de vervolging veelal de eigendom-

men der Christenen geconfisqueerd werden. → Begrafeniskosten (sub: Begrafenisfondsen bij de Romeinen.

Lit.: Lex. f. Theol. u. Kirche (II 1931, 1013 vlg.). *Franses.*

Collegiale kerk, kerk van een Collegium van kanunniken; aldus: → Kapittelkerk, wijl de kanunniken een kapittel vormen, en tevens → Koorkerk, wijl de eerste plicht der kanunniken is, het dagelijksch plechtig bidden van het → Koorgebed, benevens het zingen van de → Conventsmis.

Collegia tenuiorum, → Collegia funeraticia.

Collegium (Lat.), meervoud: collegia, genootschap bij de Romeinen, minstens uit drie personen bestaande. Verzameling van collega's magistraten; → Vereenigingsrecht; → Vereenigingswezen in de Oudheid; → Begrafeniskosten (sub: Begrafenisfondsen bij de Romeinen). *Davids.*

Collegium Germanicum-Hungaricum dankt zijn ontstaan aan den H. Ignatius, die het in 1552 te Rome stichtte voor de vorming van den clerus van Duitschland en het stelde onder de Jezuïeten. Eerst paus Gregorius XIII (1572—1585) heeft door het schenken van eenige abdijen de instelling voldoende gedoteerd. Tevens legde hij op het college de verplichting, dat er steeds 12 studenten uit Hongarije moesten worden opgenomen. Vandaar de naam Collegium Germanicum-Hungaricum. Het college is een convict, waarvan de bewoners de Gregoriaansche Universiteit bezoeken. Thuis worden zij dan door de Jezuïeten in de deugd geschoold en ontvangen nog eenige repetitie-colleges. De kleeding van de studenten is vuurrood. *Post.*

Collegium Musicum is te beschouwen als de oorsprong van het moderne concertleven. Het was in de 17e en 18e eeuw een vorm van gemeenschappelijk musiceeren, aanvankelijk zonder publiek. De Gewandhauskonzerten te Leipzig bijv. komen regelrecht voort uit de collegia musica, die onder leiding van Telemann, Bach e.a. stonden en grootendeels uit studenten bestonden. In onzen tijd is onder invloed van de herleving der 17e-eeuwsche muziekpractijk het collegium musicum weer ingevoerd, o.a. in de muzikale seminaria van vele universiteiten (te Utrecht onder leiding van prof. dr. A. Smijers).

Hugo Riemann was de eerste, die de benaming „Collegium Musicum" weer toepaste, en wel als titel van een uitgave van 17e- en 18e-eeuwsche kamermuziek (Breitkopf und Härtel.) *Reeser.*

Collegium Philosophicum, onderafdeeling van de Hoogeschool te Leuven, 1825—'30. Ze werd door de regeering in het leven geroepen ter vervanging van de klein-seminariën, met de bedoeling om uitsluitend aan deze staatshoogeschool de a.s. priesters voor te bereiden voor de studie in de godgeleerdheid. De bisschoppen hebben het collegium absoluut verboden. In 1829 stelde Willem I het bezoeken facultatief; in 1830 hief hij het op. Het is in het geheel door 551 studenten bezocht; het was ingericht voor 1200. Deze mislukte poging van Willem I, om de opleiding van de Katholieke geestelijkheid te beïnvloeden, heeft de verwijdering tusschen den koning en zijn Katholieke onderdanen zeer bevorderd.

Lit.: P. Albers, Geschiedenis van het Herstel der Hiërarchie in de Nederlanden (I 1903); J. Witlox, de Katholieke Staatspartij (I 1919). *de Haas.*

Collegium Romanum werd in 1551 door den H. Ignatius als gymnasium te Rome gesticht, maar na 1553 werd er ook philosophie en theologie door de Jezuïeten gedoceerd. Vooral paus Gregorius XIII (1572—1585) heeft veel aan dit college gegeven, vandaar kreeg het college ook den naam Universitas Gregoriana. Het groote gebouw, waarin het Collegium Romanum was gevestigd, verviel in 1870 aan den Italiaanschen staat tegelijk met het daarin gevestigde museum en de bibliotheek. Nadat de Jezuïeten er uit verdreven waren, zette de staat de werkzaamheden voort, zoodat in het gebouw, dat nog den naam Collegium Romanum draagt, een gymnasium, allerlei instellingen van hooger onderwijs, het praehistorische museum en de biblioteca Vittorio Emanuele gevestigd zijn. De Jezuïeten voerden de instelling van hun ordesstichter verder onder den naam van Universitas Gregoriana, thans met faculteiten voor theologie, philosophie, missiewetenschap, recht en geschiedenis. Het aantal studenten varieert tusschen 2 000 en 3 000. *Post.*

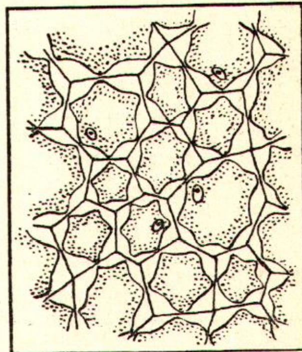
Collem, A. van, Ned. letterkundige; * 13 Oct. 1858 te Amsterdam, † 3 Nov. 1933. Lyrisch dichter, wiens werk, zeer ongelijk van letterkundige waarde, een sterk sociale strekking droeg, doch zich allengs zuiverde tot een religieus-symbolisch communisme, waarin de ziel streeft naar eenheid met het Heelal Eenige zijner liederen behooren tot de schoonste van hun tijd. Uit zijn gansche werk komt een edele en beminnenswaardige persoonlijkheid naar voren.

Werken: Russische Melodieën (1891); Van Stad en Land (1906); Liederen van Huisvlijt (1906); Liederen der Gemeenschap (3 dln. 1918, 1920, 1922); Opstandige Liederen (1918); Van God en de Natuur (1921); Van de Nieuwe Gemeenschap der Menschen (1924); Soldaten (1927); God (1930). — Lit.: Bloemlezing uit de gedichten, ingeleid door H. Roland Holst-van der Schalk (1932); Is. Querido, Letterkundig Leven (I en III); H. Marsman, Kort Geding; A. Kievits, Een Wieledenker, in Onze Taaltuin (1933); A. van Duinkerken, in Dietsche Warande en Belfort (Dec. 1933). *Asselbergs.*

Collema, een korstmossengeslacht van de familie der Collemaceeën. De gonidiën (wieren, waarmede de zwamdraden samen leven) zijn hier Nostoc-draden. De vorm van de plant is als een klein struikje, blad- of schubachtig. Zoo o.a. C. microphyllum (< Gr. mikros = klein, phullon = blad). *Bouman.*

Collembola, → Springstaarten.

Collenchym is een plantaardig weefsel, dat bestaat uit langwerpige, levende cellen, wier celwand meestal ongelijkmatig (vooral in de hoeken, waar de wanden bijeenkomen), soms ook min of meer gelijkmatig verdikt is door afzetting van cellulose. C. is een der mechanische weefsels, welke stevigheid verleenen aan de plant en is in overeenstemming met deze functie altijd op bepaalde wijze in de plant gerangschikt (→ Buigingsvastheid). T. o.v. sclerenchym

Collenchym. Doorsnede door het collenchym van Cucurbita Pepo (pompoen).

is c. nog in staat om te groeien; het komt vooral voor in jonge zich nog strekkende deelen der plant. C. is zeer rekbaar, doch weinig elastisch. *Melsen.*

Colletia, een plantengeslacht van de familie der Rhamnaceae, wegedoornachtigen, afkomstig uit Zuid-Amerika. Het zijn heesters met platte twijgen en gedoornde bladachtige takjes. Deze doornen zijn bij C. spinosa rond en bij C. cruciata zijdelings afgeplat.

Collette, 1° → Kröjer (F. S. Maxim.).

2° Joan Nicolaas, Ned. kerkschilder; * 1889 te Delft. C. heeft zijn opleiding genoten aan de Rijksacademie van beeldende kunsten te Amsterdam. Uit de eerste jaren van zijn schildersloopbaan zijn bekend enkele houtsneden en litho's, waarvan afdrukken te vinden zijn in „Opgang" en „Roeping"; een enkel bundeltje litho's heeft C. zelf uitgegeven. Sedert 1920 vestigde C. de aandacht op zich als wandschilder van Kath. kerkgebouwen en andere religieuze inrichtingen. Een tijdlang heeft hij met den architect ir. Jos. Cuypers samengewerkt.

In het laatste tiental jaren heeft C. zijn eigen weg gevonden en heeft hij zich met beslistheid afgekeerd van het individualisme in de kerkelijke kunst. Hij grijpt terug naar de oud-kerkelijke kunst, wil zich laten binden door de wetten van de liturgie en inspireert zich daarbij op de werken van de Byzantijnsche meesters, zooals die te vinden zijn in de oude basilieken zoowel van de Westersche als van de Oostersche Kerk. Tevens is C. ijverig medewerker van het Apostolaat der Hereeniging. Tijdens de studiedagen te Nijmegen Jan. 1934 was in de kapel van het Canisius-college, alwaar een H. Mis volgens den Syro-Malabaanschen ritus werd opgedragen, een ikonostase aangebracht, door C. ontworpen en geschilderd.

Werk van C.vindt men in de Kath. kerken te Dongen, Reijmerstok, Groenlo, Meijel, Oosterhout, Terheijden, Venlo, Terwinselen, Hoensbroek, Munster-Geleen, Scheveningen (O. L. Vr. v. Lourdes-kerk), Leiden (H. Hart-kerk), Bergen-op-Zoom (St. Jozefskerk), Nijmegen (H. Jozefskerk), Maastricht (kerk v. d. Broeders v. O. L. Vr. v. Lourdes), in het St. Elisabethziekenhuis te Leiden en verder te Utrecht in het museum van moderne religieuze kunst. Zie afb. van Basilius den Grooten in dl. IV, kol. 72.

Lit.: J. Collette, Iets over schilderkunst in onze kerken, in: Het Gildeboek (XIIe jrg., afl. 3-6, 1929); Beeldende Kunsten en Kunstnijverheid, „Van Bouwen en sieren" (afl. 10, 1932; verder afl. 7, 1930; afl. 11, 1930); „Opgang (1e jrg. 1921; 2e jrg. 1922; 3e jrg. 1923). *Haesaert.*

Collett Vogt, Johanne, Noorsch schrijfster; * 1833, † 1906. Zij huwde met den ingenieur Jens Vogt; is de moeder van den dichter Nils Collett → Vogt. Schreef interessante vertellingen, o.a. Da Professoren reiste, novellen en gedichten, die getuigen van een sterk voelende persoonlijkheid.

Collier, 1° (ook: Collyer) Edwaert, schilder, vooral stillevens en portretten; * te Breda, † vóór 1702. In 1673 in het gilde te Leiden, ook werkzaam te Haarlem.

Lit.: Bredius, Meisterwerke im Reichsmus. (139); v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex.

2° Jeremy, Anglicaansch geestelijke, die een indrukwekkend protest tegen de onzedelijkheid van het Restauratie-tooneel heeft geschreven; * 1650, † 1726. Magister Artium van Cambridge (1676), gewijd in 1677. Van hoog-kerkelijke neigingen en voorstander der Stuarts, wilde hij in 1688 Willem III van Oranje niet erkennen (Non-Juror), en schreef scherpe politieke brochures, verduurde gevangenis en veel opspraak, omdat hij aan twee mannen, die ter dood veroordeeld waren wegens een aanslag op Willem III, de absolutie had gegeven (1696). Was dus zeer onpopulair bij de politieke Whigs. Zijn beroemd Short View of the Immorality and Profaneness of the English Stage verscheen in Maart 1898. De indruk was geweldig. Het protest was den Puriteinen uit het hart gesneden. De Katholieke Dryden erkende het grootendeels als gerechtvaardigd. Maar overigens kwamen alle tooneelschrijvers in het geweer. C. bleef overwinnaar. Het Restauratietooneel had geen levenskracht meer. Later schreef C. nog uitvoerige historische werken. Hij werd in 1713 bisschop van de Non-Jurors gewijd en stierf te Londen.

Lit.: W. Hunt, in Dict. of Nat. Biogr. (XI 1887; met volledige bibliographie); dr. J. Ballein, J. C.'s Angriff auf die englische Bühne (1910). *Pompen.*

3° John Payne, Engelsch schrijver, bekend als geleerd maar onbetrouwbaar Shakespeare-criticus; * 1789, † 1883. C. was de zoon van een journalist, werd zelf journalist en advocaat. Gaf gedichten uit, en bezorgde een nieuwe uitgave van Dodsley's Old Plays in 1825. Zijn groote belangstelling gold het 16e-eeuwsche drama, en in 1831 verscheen zijn History of English Dramatic Poetry and Annals of the Stage (3 dln.), waardoor hij de gunst won van den hertog van Devonshire († 1858), die hem tot zijn bibliothecaris aanstelde. In deze qualiteit kreeg hij ook toegang tot de belangrijke bibliotheek van Bridgewater House. Met behulp van hier gevonden materiaal gaf hij van 1835 tot 1839 verschillende nieuwe „feiten" over Shakespeare en zijn werken in het licht. In 1838 werd hij vast medewerker van de Camden Society, in 1840 van de Percy Society en de Shakespeare Society. Een geannoteerde editie van Shakespeare in 8 dln. met twee supplementen verscheen in 1842—'44. Een lange lijst van zgn. authentieke Notes and Emendations to the Plays of Shakespeare kwam in 1852. Maar omstreeks denzelfden tijd begon bij bevoegde critici wantrouwen op te komen over de echtheid van die sensationeele ontdekkingen. C. klaagde de twijfelaars aan wegens laster en wist in een rechtsgeding in 1856 een gunstige uitspraak te verkrijgen. In 1859 en 1860 kon een beambte van het Britsch Museum de vervalsching echter met de stukken in de hand bewijzen. Een vinnig twistgeschrijf was het gevolg. C. bleef levenslang de echtheid van zijn „vondsten" volhouden, maar van dezen tijd af werd hij in zijn bibliographische uitgaven veel voorzichtiger. De belangrijkste werken waren een uitgave van Spenser (5 dln. 1862), Bibliographical and Critical Account of the Rarest Books in the English Language (1865) en een autobiographisch fragment An Old Man's Diary Forty Years ago (1872). Na zijn dood werd zijn bibliotheek verkocht, en toen werd het voor iedereen duidelijk dat hij allerlei details persoonlijk had vervalscht. Een merkwaardig pathologisch geval; een verdienstelijk scherpzinnig geleerde, die allerlei merkwaardige letterkundige vondsten heeft gedaan, maar die de bekoring niet heeft kunnen weerstaan, om het merkwaardige zijner ontdekkingen sensationeel te maken door moedwillige vervalschingen.

Lit.: E. K. Chambers, W. Shakespeare (II 1930, 384-393). *Pompen.*

Collimatie van een astronomischen kijker heet de hoek, dien de optische as van den kijker maakt met

de draaiingsas. De c. is van belang bij de tijdsbepaling en plaatsbepaling van hemellichamen met de meridiaancirkel, passage-instrument, zenithtelescoop, universaalinstrument en azimuthinstrument. De c. wordt o.a. bepaald door doorgangsbepalingen (→ Meridiaancirkel; → Passage-instrument) van een (langzaam bewegende) poolster te doen, en na enkele waarnemingen den kijker uit de tappen te lichten en na de draaiingsas 180° te hebben gedraaid weer in de tappen te leggen. Daarna worden weer waarnemingen aan d e z e l f d e ster gedaan. Verder wordt de c. bepaald door in de genoemde twee standen van den kijker instellingen te doen op meridiaanteekens, kwikbare en collimatoren. *P. Bruna.*

Collimator (in de a s t r o n o m i e) dient om de c o l l i m a t i e van een p a s s a g e - i n s t r u m e n t te bepalen. De twee c. zijn twee kleine kijkers, ten N. en ten Z. van het instrument opgesteld, waarvan de optische assen juist in elkaars verlengde liggen, d.w.z. als men het passage-instrument verwijdert en in den eenen c. ziet, ziet men den middendraad in het brandvlak samenvallen met dien van den anderen collimator. Richt men nu het ertusschen liggende passage-instrument beurtelings op den eenen en op den anderen c., dan kan men uit de hoeken, waaronder men die draden ziet, de collimatie bepalen. → Spectroscoop. *P. Bruna.*

Collin, H e i n r i c h J o s e f v o n, Duitsch-Oostenrijksch tooneelschrijver, dichter en diplomaat; * 26 Dec. 1772, † 28 Juli 1811 te Weenen. Hij is de dichter van het patriotisme en de heroïsche aanvaarding van burgerplichten, in tegenstelling tot de sentimentaliteit en het ideaal van wereldburgerschap, die de literatuur van zijn tijd beheerschten.

W e r k e n : Regulus (1801); Coriolan (1802, met Ouverture van Beethoven); Wehrmannslieder (1809); Gedichte (1812). — U i t g . : M. v. Collin (1812 vlg.). — L i t . : F. Lhaban, H. J. v. C. (1879); M. Lederer, H. J. v. C. und sein Kreis (1921). *Pintelon.*

Collina, P o r t a, stadspoort in den Severiusmuur te Rome, ten N.O. van den → Quirinalis, uitgangspunt van de Via Salaria en de Via Nomentana.

Collin d'Harleville, J e a n F r a n ç o i s, Fransch dichter; * 3 Mei 1755 te Mévoisins bij Maintenon, † 24 Febr. 1806 te Parijs. Schreef, behalve gedichten (meestal Epîtres), talrijke tooneelstukken, o.a. L'inconstant (1786); L'optimiste (1788); Les châteaux en Espagne (1789); M. de Crac en son petit castel (1791); Le vieux célibataire (1792).

U i t g . : Andrieux, Théâtre et poésies fugitives (4 dln. Parijs 1822). *Ulrix.*

Collineair (m e e t k.). Eenige punten, die op eenzelfde rechte liggen, zijn collineair.

Collineatie of h o m o g r a p h i e (m e e t k.). Deze transformatie van één plat vlak in een ander of in zichzelf of van de ruimte in zichzelf, transformeert elk punt P in een punt P', en elke rechte door P in een rechte door P'. Een c. in één vlak of in de ruimte, waarbij twee toegevoegde punten steeds op één rechte met een vast punt (centrum) liggen, heet centrale c. (of homologie). *v. Kol.*

Collins, 1° J o h n C h u r t o n, Engelsch criticus, professor in de Engelsche letterkunde te Birmingham; * 1848, † 1908. C. studeerde te Oxford, was criticus sedert 1872; conferencier, vooral voor volksuniversiteiten, van 1880 af. Onvermoeid ijveraar voor de studie der Engelsche letterkunde; in 1904 professor.

V o o r n . w e r k e n : Illustrations of Tennyson (1891); Jonathan Swift (1893); Essays and Studies (1895); Studies in Shakespeare (1905); Posthumous Essays (1912). — L i t . : L. C. Collins, Life and Memoirs (1912). *Pompen.*

2° M i c h a ë l, Iersch staatsman; * 21 Aug. 1890, † 21 Aug. 1922. In 1916 nam hij deel aan den Sinnfeinopstand te Dublin; in 1918 werd hij tot afgevaardigde in het Lagerhuis gekozen; hij sloot met Griffith en Lloyd George het verdrag, waardoor aan Ierland de status van Dominion werd toegekend; de verwerping van het verdrag door de radicalen bracht hem in conflict met De Valera. *Cosemans.*

3° W i l l i a m, Engelsch dichter, voorlooper van de Romantiek; * 1721, † 1759. C. studeerde te Oxford, waar hij Bachelor of Arts werd in 1743. Bevriend met de Wartons en met Johnson. Verloor zijn lichaams- en geesteskrachten ca. 1750. Zijn Oden en andere gedichten werden gedrukt tusschen 1742 en 1749, eenige pas na zijn dood. De voornaamste zijn: Ode to Pity, to Liberty, on the Poetical Character, to Fear, to Evening en on the Superstitions of the Scottish Highlands. *Pompen.*

4° W i l l i a m, Eng. schilder; * 1788 te Londen, † 1847. Onder invloed van George Morland schilderde hij spelende kinderen in Engelsch landschap, later visscherstooneelen. Verbleef een tijd in Italië. Zijn meest vermaarde werk is „de verkoop van het geliefde lammetje" (1813).

L i t . : W. Wilkie Collins, Memoirs of the Life of William C. (2 dln. 1848). *Knipping.*

5° W i l l i a m W i l k i e, Engelsch romanschrijver; * 1824, † 1889. Hij was de oudste zoon van William C. en broer van Charles A. C., beiden schilders. Was als jongen twee of drie jaar in Italië, dan op een handelskantoor, vervolgens student in de rechten en advocaat in 1851. Hij aarzelde tusschen den roman en de schilderkunst, tot hij in 1851 Ch. Dickens ontmoette en vriendschap met hem sloot. Toen besloot hij zijn kost te verdienen als romanschrijver. Hij werd medewerker van Dickens' weekbladen Household Words en All the Year Round, en in laatstgenoemd tijdschrift verscheen in 1860 The Woman in White. Zijn beste romans verschenen in serievorm in tijdschriften. Na 1874 werd hij menschenschuw, pessimistisch en verbitterd en raakte ten slotte verslaafd aan opium.

In zijn beste romans (bijv. The Woman in White en nog meer in The Moonstone, 1868) toont zich zijn meesterschap in berekende constructie, volgehouden sensationeele spanning en zuiverheid van taal. Hierin is hij de meerdere van zijn vriend, maar de diepte en de hoogte en de onuitputtelijke phantasie en humor van Dickens is hem vreemd. De wederzijdsche invloed der beide schrijvers heeft geen van beiden ten voordeel gestrekt. *Pompen*

Collinsia, een plantengeslacht van de familie der S c r o p h u l a r i a c e a e, leeuwenbekachtigen, dat uit Californië stamt. Het zijn éénjarige zomerbloemen met mooie, bonte, in trossen staande bloemen.

Collinson, W i l l i a m E d w a r d, Engelsch Germanist, hoogleeraar te Liverpool; gespecialiseerd in Middelnederduitsche tekstcritiek en Engelsche taalbeschrijving. * 1889.

H o o f d w e r k e n : die Mittelniederdeutsche Katharinenlegende (1915); Contemporary English (1927).

Collisieregel, ook verwijzingsregel genoemd (I n t e r n. P r i v a a t r e c h t). Indien de wetten van verschillende staten ten aanzien van een rechts-

verhouding of een rechtstoestand voor toepassing in aanmerking komen (bijv. een Belg verkoopt aan een Pool te Parijs een in Nederland gelegen huis), dan kan er een botsing (collisie) van rechtsregelen zijn. Een collisieregel is een rechtsregel, die aangeeft, welk recht zulk een verhouding of toestand beheerscht. → Internationaal Privaatrecht. *Haan.*

Collitz, H e r m a n n, Amerikaansch Germanist, gespecialiseerd in Indo-Germaansche taalproblemen; uitgever van de reeks H e s p e r i a (Schriften zur Germanischen Philologie, Göttingen 1912 vlg.) en redacteur van het American Journal of Philology; hoogleeraar aan de Johns Hopkins University. * 1855.

L i t. : Studies in honor of Herm. Collitz (1930, 1-15). *Baur.*

Collo (meerv. colli), elk afzonderlijk verpakt deel van een partij goederen.

Collocaal (m e e t k.). Twee puntenreeksen op dezelfde rechte zijn c. (of conjectief). Ook puntenvelden, stralenwaaiers e.a. kunnen c. zijn.

Collocalia, → Salanganen.

Collodi, schuilnaam van C a r l o L o r e n z i n i, Ital. journalist en uitstekend schrijver van kinderboeken; * 24 Nov. 1826 te Collodi bij Florence, † 16 Oct. 1890 aldaar.

W e r k e n : o.a. Le avventure di Pinocchio (1877); Giannettino (1883; Duitsche vert. door Julius Bierbaum : Zäpfelkerns Abenteuer). — L i t. : Vinc. Battistelli, La moderna letteratura per l'infanzia (Florence 1925).

Collodium is een stroopachtige, heldere oplossing van nitrocellulose in alcohol en aether.

C. wordt in de geneesk. gebruikt om kleine wondjes af te sluiten en om de werking van geneesmiddelen, bijv. salicylzuur, op een plaats te fixeeren, zooals o.a. voor wratten- en likdoornmiddelen noodig is. Dikwijls gemengd met wonderolie om het vlies elastisch te maken. Het c. wordt ook in de photographie gebruikt. *Hillen.*

Collodiumwol is een laag genitreerde cellulose (→ Nitrocellulose), die gebruikt wordt voor de bereiding van collodium, kunstzijde, enkele ontploffingsmiddelen, celluloid, lakken, enz.

Colloid (< Gr. kolla) = lijm. → Colloïdchemie.

Colloïdaal (s c h e i k.) = in colloïdale verdeeling. → Colloïdchemie.

Colloïdchemie beschrijft de eigenschappen, die verbindingen en elementen in den colloïdalen toestand, verdeeld in een ander medium (water, alcohol), bezitten. Principieel kan men alle stoffen in dezen toestand brengen (deeltjesgrootte 1—100 $\mu\mu$). Een colloïdale oplossing onderscheidt zich van een ware, doordat de opgeloste deeltjes niet kunnen passeeren door fijnporige membranen (perkament, collodium e.a.). Het colloïd kan zoowel vast, vloeibaar als gasvormig zijn, evenals het medium. *E. Noyons.*

Colloquia, 1° → Erasmus.

2° Een school- en zakboek voor kooplui, eerst te Antwerpen uitgegeven, bevattend een tafel- en marktgesprek, een gesprek tusschen een schuldeischer en schuldenaar, voorbeelden van handelsbrieven en een glossarium. C. stamt rechtstreeks af van het W. Vlaamsch-Fransche Vocabulare van Noël de Berlaimont (Antwerpen 1530), die zelf putte uit een W. Vlaamsch-Picardisch gesprekboek (ca. 1420), uit het Vlaamsch-Fransch Vocabulario (Antwerpen 1520) en uit het Picardisch-Brugsch gesprekboek L i v r e d e s M e s t i e r s (ca. 1349). Het oorspronkelijk tweetalig V o c a b u l a r e werd gedurende de 16e eeuw, onder de benaming dictionarium, dictionariolum, colloquia, enz., steeds uitgebreider herdrukt (met Eng., Hoogduitsche, Lat., Spaansche en Ital. woordenlijsten), vooral in Zuid-Nederland; nadien verschenen zelfs achttalige Colloquia in het bloeiende Noorden (Delft, 1598, 1613) en in vreemde handelssteden: Londen (1639), Genève (1651), Venetië (1656), Bologna (1692), Rijsel (1703): tezamen 105 drukken. Plantijn benuttigde C. voor zijn Thesaurus (1573), Kiliaan voor zijn Etymologicum (1599).

L i t. : prof. R. Verdeyen, Colloquia et dictionariolum septem linguarum (2 dln. 1925—1926). *Jacobs.*

Collot d'Herbois, J e a n M a r i e, wreed Fransch revolutionnair, die na mislukte carrière als tooneelschrijver zich in de Revolutie wierp en naam maakte door zijn „Almanach du Père Girard", waarin hij in vlotgestelde dialogen de Revolutie propageerde; * 1750 te Parijs, † 1796 te Cayenne. Hij was betrokken in de afzetting van Lodewijk XVI en de Sept.-moorden; lid van het Comité de Salut Public. Op zijn initiatief schafte de Conventie het koningschap af. Het verzet van Lyon tegen de Jacobijnen werd door hem en Fouché bestraft met gedeeltelijke verwoesting van de stad en het mitrailleeren van ca. 1 500 inw. C. werkte mee aan den val van Robespierre, maar werd later, om deelname aan hongeroproeren, naar Cayenne verbannen. *V. Claassen.*

Collutio (g e n e e s k.) = mondspoeling.

Collybia, een ondergeslacht van Agaricus, een steelzwam van de familie der A g a r i c a c e e ë n, omvat 270 soorten, 0,5 tot 12 cm groot. Zij zijn slank met een buigbaren, kraakbeenachtigen steel en weinig vleezigen hoed, waarvan de rand in jeugdigen toestand naar binnen gerold is. De meest bekende soorten zijn C. butyracea, de botercollybia, met een 4—8 cm grooten hoed in verschillende kleur: komt in verschillende bosschen op rottende bladeren voor; C. dryophila, de eikencollybia, eveneens met verschillend gekleurden hoed, 2—6 cm, maar met gladden steel, alleen of in groepjes, vooral in eikenboschjes, het geheele jaar door; C. maculata, de gevlekte c., met vuilwitten hoed met bruine vlekjes, 4—10 cm, in vochtige dennenbosschen; C. platyphylla, de breedplaat-collybia, met aschgrauwen hoed, die op ouder stadium scheurt en vlak wordt, 8—11 cm groot, met mooie witte, wijd van elkaar staande plaatjes aan de onderzijde; komt voor bij boomstronken. *Bouman.*

Collyridianen, een vrouwelijke sekte in Arabië (4e eeuw). Zij bewezen goddelijke eer aan Maria, hielden een soort Mariaprocessies op heidensche wijze. Daarbij droegen zij broodkoeken mee (Grieksch: collyris of collyra), die aan Maria waren gewijd en die na de plechtigheid genuttigd werden.

L i t. : Dölger, in Antike u. Christentum (I 1929, 107-142). *Franses.*

Collyrium (g e n e e s k.) = oogwassching.

Collythus, laat-Grieksch dichter uit de school van Nonnus; * ca. 500 te Lycopolis (Egypte). Schreef o.m. een paar verloren epopeeën (Persika, Kaludooniaka), alsook een bewaard episch verhaal (De Roof van Helena).

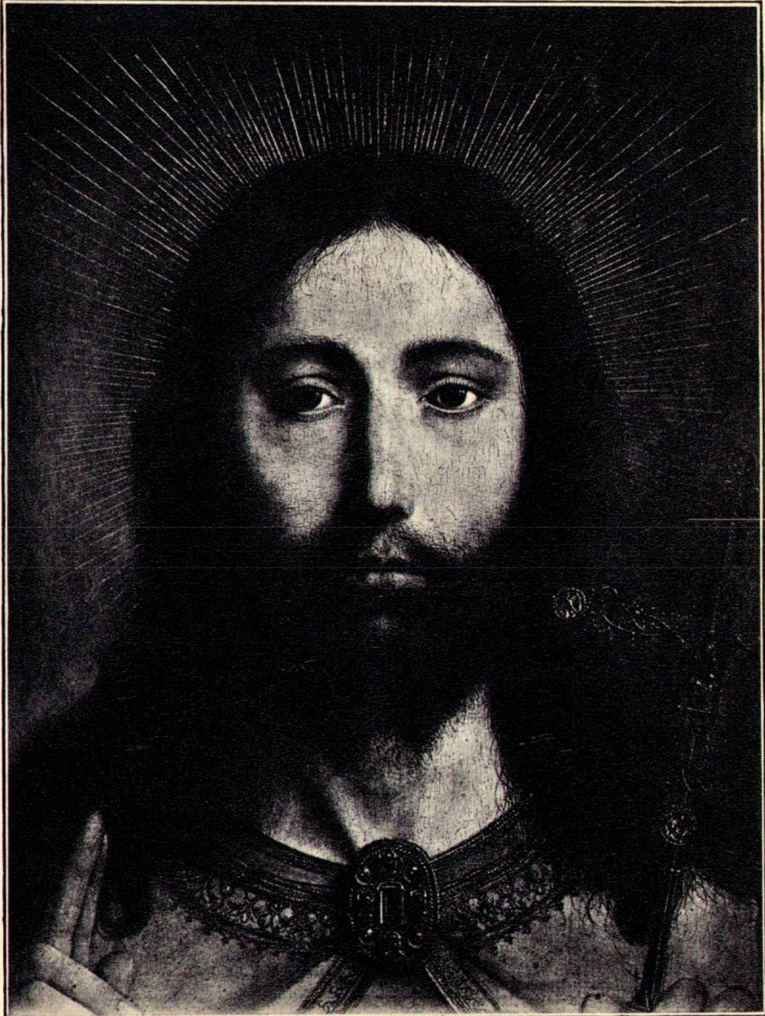
U i t g. : door Weinberger (1896).

Colman, eigenlijk G r o s C o l m a n, een verscheidenheid van blauwe druif, die zeer veel voor late teelt in de Belgische druivenserres voorkomt. Goed voor verzending.

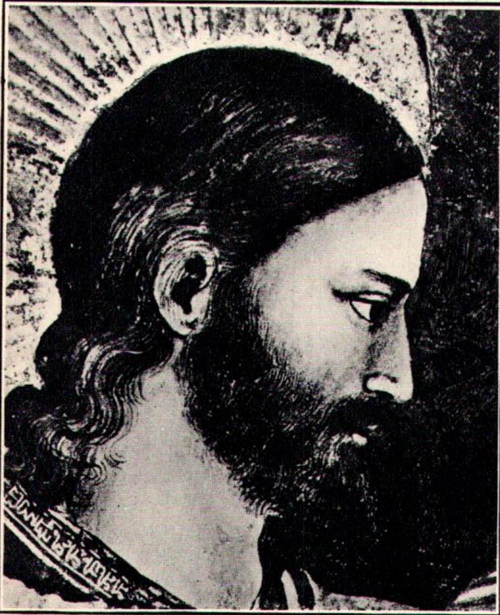
Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

CHRISTUS III

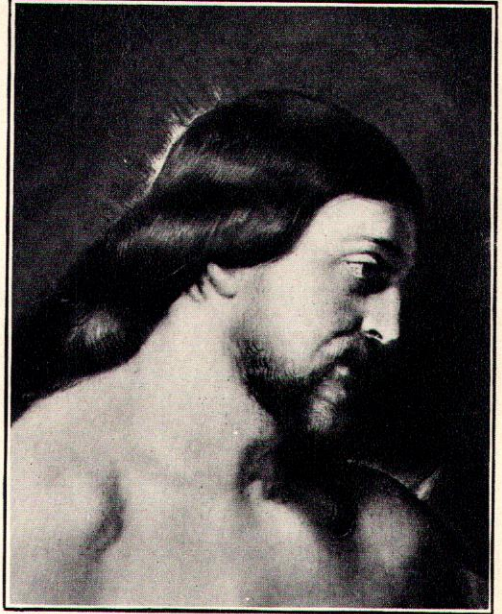

Christus' doop. Schilderij van Rogier v. d. Weyden. Kaiser Friedrich-museum, Berlijn.

Christuskop. Schilderij van Van Eyck. Museum van Schoone Kunsten, Antwerpen.

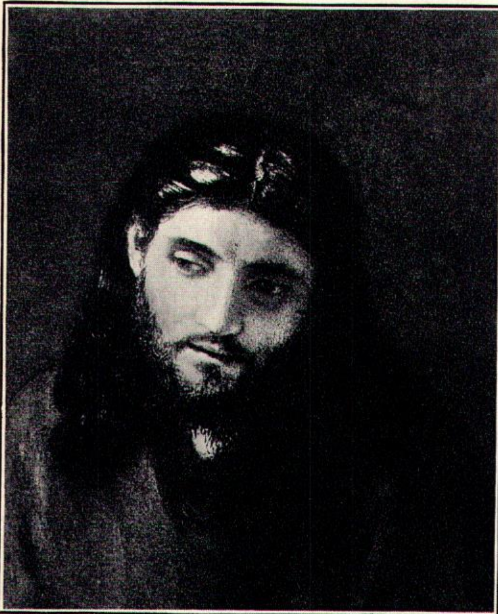
CHRISTUS IV

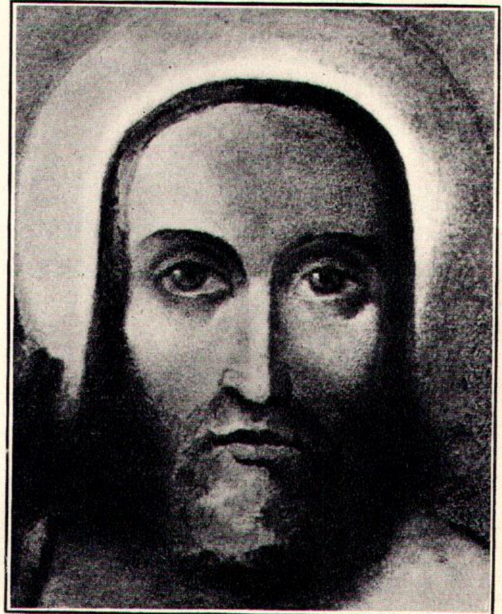
Christuskop. Detail uit het Verraad van Judas, van Giotto. Padua.

Christuskop. Detail uit De Ongeloovige Thomas, van Rubens. Museum, Antwerpen.

Christuskop, van Rembrandt. Privaatbezit, Philadelphia.

Christuskop. Detail uit het laatste Avondmaal, van Matthieu Wiegman. Sted. Museum, Amsterdam.

Colman, Heilige, → Coloman.

Colman, G e o r g e, Engelsch schouwburg-eigenaar en tooneelschrijver; * 1732, † 1794. C. was van welgestelde ouders, studeerde te Oxford; schreef of bewerkte een groot aantal geestige, levendige blijspelen naar den smaak van zijn tijd. De voornaamste zijn: The Jealous Wife (1761); The Clandestine Marriage (1766). *Pompen.*

Colmar, hoofdstad van het Fr. dept. Haut-Rhin (48° 5′ N., 7° 25′ O.); 46 518 inw. (1931), 70% Kath., 25% Prot.; 196 m boven zee, in de Bovenrijnsche laagvlakte,15 km van de rivier verwijderd. In de omgeving tabak; wijn- en groententeelt. Katoen- en wolindustrie. In 1672 namen de Franschen de stad in bezit; van 1871—1918 Duitsch. *Heere.*

K u n s t. De stiftskerk van den H. Martinus is een Gotisch gebouw, begonnen tegen 1263, voltooid in 1360, bevat de bekende „Madonna im Rosenhag" van Schongauer. Gedurende den bouwtijd der kerk komt het werk onder invloed van de Straatsburger School, zooals vooral blijkt uit het beeldhouwwerk van het St. Nicolaasportaal (met naamteekening „Maistre Humbret"). Het voormalige klooster der Dominicanen, thans Museum Unterlinden (of Schongauer-museum), is een vierkant complex, waarvan de kloostergang (13e eeuw) en de kloosterkerk in Gotischen stijl de belangwekkendste deelen zijn; laatstgenoemde kerk is thans schilderijenmuseum, rijk aan meesterwerken der drie eerste perioden van de Duitsche schilderschool, waaronder het vermaarde vleugelaltaar, ca. 1508—1511 door Matthias Grünewald (M. Neithard) voor het Antonietenklooster te Isenheim geschilderd (Isenheimer altaar); voorts werken van Martin Schongauer en van de Keulsche school. Het raadhuis is gedeeltelijk een laat-Gotisch bouwwerk (1480), in de 16e eeuw in Renaissancevormen voltooid. Ook bezit C. nog een aantal Gotische en Renaissance-woonhuizen, als het geboortehuis van den beeldhouwer Bartholdi, met opschrift uit 1358; het huis Pfister, het huis „met de hoofden", enz.

L i t.: G. Dehio, Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler (IV Berlijn 1926); Dehio, Gesch. der deutschen Kunst (III Berlijn en Leipzig 1926, 85-93); A. Michel, Hist. de l'art (II Parijs [2]1906, 760; V 1912, 24-26, 73, 105). *F. Vermeulen.*

Colmar Berg, gehucht van Berg, in het groothertogdom Luxemburg; 500 inw.; kasteel van de groot-hertogen.

Colmjon, G e r b e n, een der eersten in de Friesche Taalbeweging der 19e eeuw; * 1828, † 1884; eerst boekhandelaar, later archivaris-bibliothecaris van Friesland; tot 1870 redacteur van „Iduna", daarna van „Forjit my net"; van 1880—'84 werkte hij mee aan de uitgave van het Friesch Woordenboek. *van der Meer.*

Colnot, A r n o u t J. G., Ned. schilder; * 1887 te Amsterdam. Schilderde tot 1909 te Amsterdam (polders in de omstreken), daarna ruim 20 jaar te Bergen (stillevens, landschappen). Een (zij het onrechtstreeksche) invloed van Cézanne is merkbaar. Zijn kunst is zwaar en traag,maar heeft een sonore kleur.

Colobus, → Guereza; → Aap.

Colocasia, een plantengeslacht van de familie der A r a c e a e, aronskelkachtigen, dat een zestal tropische soorten telt, die vooral in Azië en Afrika worden aangetroffen. Belangrijk is C. antiquorum of esculenta, een knolgewas, waarvan de knollen in de tropen een gewild voedsel leveren. Het gewas heeft 1 m groote pijlvormige bladeren. De cultuur werd waarschijnlijk reeds zeer lang in Indië beoefend, doch is in den laatsten tijd in Zuid-Azië door den rijstbouw verdrongen. In tropisch Afrika en hier en daar op Java verbouwt men heden dit knolgewas nog. De jonge bladeren en bladstelen leveren een goede, op spinazie gelijkende groente. Ook als sierplant is deze soort in trek vanwege de donkergroen gevlekte bladeren. *Bouman.*

Coloma, L u i s, Spaansch Jezuïet en schrijver; * 1851 te Jérez de la Frontera, † 1915. C. studeerde te Sevilla rechten; daarna letteren onder leiding van → Fernan Caballero. Zijn vereering voor haar blijkt uit Recuerdos de F. Caballero (1910). Aanvankelijk ietwat naturalistisch georiënteerd (Lectures recreativas, 1887), leidt hij zijn verder werk in zuiver providentialistische richting. Zijn hoofdwerk, Pequeneces (1891), door C. bedoeld als een moraalpreek, is een satyre op de aristocratie van Madrid. Het bevat een tendentieuze beschrijving, vaak zeer levendig en kleurig en dramatisch getint, van het Spaansche leven in de laatste jaren vóór het herstel. Pequeneces verwekte veel opspraak; het was echter niet persoonlijk bedoeld en diende slechts om de ondeugden en misstanden te laken. Zijn verdere werken zijn van historischen inhoud. Zij zijn geen modellen van taalzuiverheid; echter is zijn taal helder, levendig, soepel en pittoresk. Zijn voorn. werken werden in het Ned. vert. *Borst.*

V o o r n. w e r k e n: Retratos de antano (1895); La reina mártir (1902); El Marqués de Mora (1903); Jeromín (1905); Boy (1910). — L i t. E. Pardo Bazán, El Padre L. C., in Obras (XXXII); C. Eguía, Literatura y Literatos (II Barcelona 1917, 71-197); Carta de Currita Albornoz al P. Coloma, J. Valera (Madrid 1890; polemiek n.a.v. Pequeneces); A. Salcedo, Fernan Caballero y el P. L. C., in El Universo de Madrid (1 Jan. 1908).

Col(o)man, Heilige, † 676; monnik van Iona. In 661 volgde hij den H. Finan op als abt en bisschop van Lindisfarne. Op de synode van Whitby in 664 verdedigde hij de Keltische gebruiken tegen Wilfrith, echter zonder succes. Hij trok zich terug en stichtte later in 671 de abdij Mayo, waar hij stierf. Feestdag 18 Febr. (in Ierland 8 Aug.). *J. v. Rooij.*

Colomb-Bechar, plaats in Fransch N. Afrika, in het Zuidelijk territorium gelegen, ten Z.O. van Marokko, op de grens van de woestijn en van het Atlasgebergte; plaats van administratieve en militaire beteekenis; dadelpalmen, spoorwegstation.

Colombe, M i c h e l, Fransch beeldhouwer; * ca. 1430 in Bretagne, † ca. 1515 te Tours; geldt als de laatste vertegenwoordiger der groote Fransche beeldhouwkunst der middeleeuwen. Zijn hoofdwerk is het praalgraf van Frans II van Bretagne (in 1507 beëindigd), thans in de kathedraal te Nantes.

L i t.: P. Vitry, Mich. Col. et la sculpture franç. de son temps (Parijs 1901). *Schretlen.*

Colombière, C l a u d i u s d e l a, Zalige, Jezuïet, predikant en ascetisch schrijver; * 2 Febr. 1641 te St. Symphorien d'Ozon, † 15 Febr. 1682 te Paray le Monial. Geestelijk leidsman van de H. Marg. → Alacoque en haar ijverig helper in de verspreiding der devotie tot het H. Hart. Van 1676 tot 1679 in Engeland als hofkapelaan der gemalin van den hertog van York. Ten onrechte betrokken in de samenzwering van Titus Oates, werd hij na harde gevangenschap verbannen. Door Pius XI zaligverklaard 16 Juni 1929.

L i t.: Sommervogel, Bibl. de la Comp. de Jésus (II, 1311-1317; XI, 1657—1658); L. Perroy, Le Père Claude de la Colombière (Parijs 1922). *v. Hoeck.*

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

Colombine (Ital. colombina = duifje), een vaste figuur in het Ital. blijspel, ook in het Fransche overgegaan: kamenier of schutterig dienstmeisje, sedert ongeveer 1700 harlekijnachtig. Ook wel: de behaagzieke, coquette vrouw.

Colombini, J o a n n e s, Zalige, → Joannes Colombini.

Colombo (< Singaleesch Kalantotta = voorde of doorwaadbare plaats in de Kalani), hoofdstad van Ceylon, gelegen aan de Z.W. kust, bij de uitmonding van de Kalani-rivier (6° 58′ N., 79° 58′ O.). 250 000 inw., waarvan 35% Christenen, 30% Boeddhisten, 22% Mohammedanen en 13% Hindoes. Zeer gemengde bevolking. Uitstekend geoutilleerde kunsthaven, aanloophaven voor de scheepvaartroutes naar Oost-Azië, Oost-Indië en Australië. Uitvoerhaven van thee, rubber en koffie. Zetel van een Katholieken aartsbisschop en een Anglicaanschen bisschop.

In 1517 werd C. door de Portugeezen, in 1656 door de Hollanders, in 1796 door de Engelschen veroverd. *G. de Vries.*

Colon (d i e r k.), → Karteldarm.

Colon, 1° havenstad in de rep. P a n a m a, gelegen in de Limon-baai aan de Noordelijke invaart van het Panamakanaal, ook wel Aspinwall genoemd. C. werd in 1852 gesticht als uitgangspunt van den in 1855 gereedgekomen spoorweg over de landengte van Panama. Het is een modern gebouwde stad, met 32 000 inw. Er is druk stoombootverkeer; doorvoerhandel. Door de Amerikanen is er binnen de kanaalzone een nieuwe stad gesticht, Cristobal, die Colon overvleugelt. Sinds 1926 is Colon een apost. vicariaat.

2° Stad in de rep. C u b a, prov. Matanzas, met ruim 8 000 inwoners. *Zuylen.*

Colonaat (Lat. colonatus), de toestand der c o l o n i bij de Romeinen. → Colonus. De coloni, pachters, waren aanvankelijk geheel vrij. In den lateren keizertijd zijn ze, hoewel vrij, met hun grond verbonden; evenzoo hun familie en nakomelingen. De eerste verordening dienaangaande is van Constantijn, 30 Oct. 332. Colonus werd men door geboorte, door vrijwillige beschikking, door 30-jarig bezit van den meester; ook bedelaars, tot arbeid in staat, werden coloni. Men werd bevrijd: aanvankelijk door dienstneming in het leger, later niet meer; door wijding tot geestelijke of door monnik te worden, met verlof evenwel van den meester; door vrijlating en als men 30 jaren tot een anderen stand had behoord zonder door den meester opgevorderd te zijn. De coloni hadden → connubium met burgers en konden eigendom, ook grondbezit, hebben. Hun toestand werd steeds meer drukkend en aan slavernij gelijk. Velen trachtten, ondanks de zware straffen, te ontvluchten. Het colonaat, dat zich in uiterlijke vormen ontwikkelde in het Romeinsche keizerrijk, vond zijn oorsprong in de Hellenistische rijken. *Davids.*

Colonia, nederzetting door den Romeinschen staat van burgers op veroverden grond, veelal met militaire of sociale bedoeling, nl. als verdedigingspunt of landbouwstichting, ook soms om aan de veteranen uit den oorlog een onroerend loon te schenken.

Colonia Agrippinensis, tegenw. Keulen, geboorteplaats van Agrippina, Nero's moeder, en op haar initiatief door Claudius in 50 n. Chr. gekoloniseerd (vandaar de naam, soms verkort tot Agrippina), was de standplaats van het leger van den Beneden-Rijn, en vanaf 90 hoofdplaats van Beneden-Germanië, voornaam centrum in de oorlogen der volgende eeuwen, vooral in den strijd met Franken en Alemannen; het bleef sedert 400 aan de Franken. *E. De Waele.*

Colonia, 1° A d a m d e, Ned. schilder; * 1634 te Rotterdam, † 1685 te Londen. Men kent eenige religieuze en hist. stukken van hem, die verdienste hebben. Zijn vader A d a m en zijn zoon H e n d r i k waren ook schilders.

L i t.: O. Holland (VIII); v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex.

2° F r a n c i s c o d e, Spaansch bouwmeester, zoon van Simon, dien hij als opperwerkmeester aan de kathedraal van Burgos opvolgde. Van hem is de Puerta del Corralejo aan de O. zijde. † ca. 1452.

3° J u a n d e (H a n s v a n K e u l e n), * ca. 1410 te Keulen, † 1481 te Burgos. Sinds 1440 in Burgos werkzaam, waar hij spoedig werkmeester werd. Bouwde voorts het Kartuizerklooster van Miraflores (bij Burgos). Misschien dat er door zijn invloed eenige overeenkomst bestaat tusschen de torens van Burgos en die, welke den dom te Keulen zouden sieren.

4° S i m o n d e, zoon van Juan, wiens werk hij in overdadige ornamentiek voltooide; † ca. 1500 te Burgos. *Knipping.*

Colonia-kop of -t o p, op 16° 56′ Z. en 150° 0′ O. in den Stillen Oceaan gelegen onderzeesche bergtop met 1 426 m minste diepte. Relatieve hoogte boven den zeebodem 4 100 m. Werd in 1902 ontdekt.

Colonies aftercare, → Nazorg.

Colonius, P i e t e r (ook P i e t e r v a n C e u l e n genoemd), Protestantsch godgeleerde; * te Gent; studeerde te Leuven en later te Parijs, waar hij in betrekking stond tot Robert Estienne. In 1559 is hij geheim predikant te Montoy bij Metz, vlucht van daar naar Heidelberg, komt terug naar Metz in 1561 en lokt veel volk naar zijn predikatie. In 1564 gaat hij opnieuw op de vlucht naar Heidelberg samen met Jan Tassin van Doornik. In 1573 had hij openbare discussies met Wederdoopers te Frankenthal.

L i t.: De Seyn, Dictionn. des écrivains belges; Biogr. Wbk. v. Prot. Godgel. in Ned. *Erens.*

Colonna, 1° een oud-Romeinsch adellijk, thans vorstelijk geslacht, opkomend ca. 1100, dat in Italië een belangrijke rol tijdens de middeleeuwen en de Renaissance speelde. De naam is ontleend aan het kasteel Colonna, een familiebezit in de Romeinsche Campagna niet ver van Tusculum. Om hun antipauselijke politiek waren zij tevens de gezworen vijanden der Welfen, vooral van de Orsini en zagen zij zich herhaaldelijk met de excommunicatie gestraft. Paus Sixtus V verleende deze familie de blijvende waardigheid van assistent-vorst bij den pauselijken troon. Nog heden staan de afstammelingen in hoog aanzien te Rome en Napels. Hun paleis, waarvan paus Martinus V den bouw begon, is een der schoonste van Rome en bezit een waardevolle kunst-galerij. *Wachters.*

a) Tot het geslacht der Colonne's behooren o.a.: B a r t o l o m e o, Zalige; † 1430 te Mantua. Hij was kanunnik van de Lateraansche basiliek, stichtte in 1396 de Congregatie van den H. Georgius (in 1668 door Clemens IX opgeheven) en vernieuwde te Lucca de Congregatie van den H. Frigdianus. *J. v. Rooij.*

b) G i a c o m o, kardinaal; † 1318 te Avignon. Om zijn betrekkingen met Philips den Schoonen en zijn streven naar machtsuitbreiding van het college der kardinalen werd hij door paus Bonifatius VIII in 1297 geëxcommuniceerd, maar door Benedictus XI van den ban ontslagen en door Clemens V in eere hersteld. *Kocken.*

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

c) Marc Antonio, krijgsman in pauselijken dienst, kreeg in 1570 van paus Pius V het opperbevel over de pauselijke hulpvloot in de groote liga tegen de Turken, wist door zijn ridderlijk karakter het gebrek aan medewerking van de Venetianen te overwinnen; had groot aandeel in den beroemden zeeslag bij Lepanto en werd door de Romeinen hoog geëerd.

Lit.: Pastor, Gesch. der Päpste (VIII 1920). *v. Gorkom.*

d) Margarete, Zalige; † 30 Dec. 1284. Zij was een zuster van kardinaal Giacomo Colonna, leefde teruggetrokken en stichtte in Palestrina (It.) een klooster met den regel van de H. Clara. Na haar dood werd haar lichaam en het klooster overgebracht naar S. Silvestro in Capite te Rome. Haar vereering werd door Pius IX goedgekeurd. Feestdag 30 Dec. *J. v. Rooij.*

e) Pietro, kardinaal, neef van Giacomo; † 1326 te Avignon. Hij onderging om dezelfde redenen hetzelfde lot als zijn oom Giacomo, doch werd ook evenals deze door Benedictus XI en Clemens V gerehabiliteerd.

f) Sciarra, broeder van Pietro C., vooral berucht om den aanslag, dien hij met Nogaret in 1303 pleegde op Bonifatius VIII te Anagni. In 1328 kroonde hij in Rome Lodewijk van Beieren tot keizer. † 1329 in ballingschap. *Kocken.*

g) Vittoria, Ital. dichteres, dochter van den beroemden kapitein Fabrizio Colonna en echtgenoote van Ferrante d'Avalos, markies van Pescara; * 1492 te Marino bij Rome, † 25 Febr. 1547 te Rome. In haar Rime bezingt zij de herinnering aan haar man, die in 1525 stierf na de overwinning bij Pavia, en roept zij in haar diepe en edele godsvrucht de Godheid aan om haar smarten te lenigen.

Uitg.: eerste uitg. Parma 1538; beste uitg. Florence 1860. — Lit.: Amy A. Bernardy, La vita e l'opera di V. C. (Florence 1927). *Ulrix.*

2° Giovanni Paolo, een der voorn. Ital. kerkcomponisten van de 17e eeuw; * 1637 te Bologna, † 1695 aldaar. Zoon van een Venetiaanschen orgelbouwer, verwant met Zarlino. Hij was leerling van Abbatini en Benevoli te Rome, werd organist aan de Appolinariskerk te Rome en 1659 kapelmeester aan de St. Petronio te Bologna. Mede-oprichter en meermalen voorzitter van de Accademia filarmonica.

Werken: 3 Missen, 3 boeken met psalmen, motetten, litanieën, completen en sequensen, vesperpsalmen (met instrumenten), 11 oratoria, 3 opera's. Veel is nog in handschrift gebleven. *Piscaer.*

Colonnade, een zuilenhal, voor tempels, langs den straatkant bij woningen, in binnenhoven en portieken. Soms worden deze laatste zelf c. genoemd. De beroemdste c. is die van Bernini voor de Sint Pieter in Rome.

Colonne, verzamelvorm van achter elkaar opgestelde afdeelingen krijgsvolk. Indien de afstand tusschen de afdeelingen gelijk is aan de frontbreedte der afdeelingen is de colonne open. Bij kleinen afstand, bijv. zes passen, heet de colonne gesloten. Naarmate de afdeelingen in front of uit de flank zijn opgesteld, spreekt men van front- of flank colonne. *A. Lohmeijer.*

Colonne, kaap in de golf van Tarente, waarbij Otto II in 982 de Grieken en Saracenen overwon. → Cotrone.

Colonne, Edouard (eigenlijk Judas), Fransch dirigent; * 23 Juli 1838 te Bordeaux, † 28 Maart 1910 te Parijs. Studeerde aan het Parijsche Conservatorium viool en compositie en stichtte in 1873 de Concert National, waaruit de Association Artistique later geheeten Concerts Colonne, in het Théatre de l'Odéon, voortvloeide. Als dirigent dezer muziekinstelling heeft hij zijn wereldnaam gevestigd. C., die in 1892 tot eersten kapelmeester der Opéra werd benoemd, vervulde vaak in het buitenland gastdirigentschappen. C. heeft zich groote verdienste verworven door zijn propaganda voor Berlioz' werken. *Hanekroot.*

Colonnebrug, lichte militaire brug, gebouwd van materialen uit de omgeving; draagvermogen juist voldoende voor infanterie-, cavalerie-, wielrijders- en lichte artillerie-colonnes. In den regel komen om de vier tot vijf meter tusschenondersteuningen in den vorm van → schragen, geheide jukken of schepen. *H. Lohmeijer.*

Colonneweg, aardebaan, voor mil. colonnes, met bermslooten, al of niet met eenvoudige verharding van knuppels, planken, rijshout of metaalgaas.

Colónus (Lat.), boer, pachter, kolonist; meerv. coloni. → Colonaat.

Colonus, een Attisch dorp ten N. van Athene. Naar een sage (door Sophocles, die zelf te C. geboren was, verwerkt in zijn tragedie Oedipus Coloneus) was de afgeleefde Oedipus hier op geheimzinnige wijze komen sterven.

Colophon (< Gr. kolophoon = hoogte), naam voor het slot van incunabelen (15e eeuw), waarin gegevens werden genoemd omtrent datum, titel en drukker van het werk; ook nog gebruikelijk bij 16e eeuwsche drukken.

Colophon (ant. geogr.), Ionische kolonie op de kust van Klein-Azië, ten N.W. van Ephese; bloeitijd 7e eeuw v. Chr.; geboorteplaats van Mimnermus; maakte er mede aanspraak op, de vaderstad van Homerus te zijn. Haven: Notium; in de nabijheid → Clarus. *Davids.*

Colophonium, vioolhars, het destillatierésidu bij de terpentijnbereiding; wordt ook als zoodanig uit Pinus-soorten gewonnen (coniferen-hars). Het zijn doorschijnende, geel- tot bruingekleurde stukken, die bij ong. 120° smelten en oplossen in de meeste organische oplosmiddelen. Amerikaansche c. bestaat vnl. uit abiëtinezuur, Fransche uit pimaarzuur. C. wordt in de techniek zeer veel gebruikt. Door koken met kali ontstaan harszeepen, die voor het lijmen van papier dienen. *Tellegen.*

Color, over het algemeen: het versieren van een melodische lijn door bijgevoegde noten. De coloratuur, vroeger niet veel meer dan een compositiemiddel, bereikt haar hoogtepunt in de 16e eeuw, door de practijk der „diminutio”, het omspelen van een thema in snelle noten, bij zangers en luit- of orgelspelers. Rond 1600 bloeide de school der coloristen van het orgelspel, terwijl ook de zangtechniek de coloratuur bewaarde, na 1600, in de vroege Ital. opera. *Lenaerts.*

Colorado, 1° een staat in het W. van de Ver. Staten, een der bergstaten, gelegen tusschen 37°—41° N. en 102°—109° W. Opp. 269 295 km², 1 035 791 inw. (1930), waarvan 961 000 Blanken, 11 828 Negers en 1 395 Indianen. Er zijn 125 757 Kath.

Opbouw. Het Westelijke gedeelte behoort tot de hoogste gedeelten van de Rocky Mountains, met o.a. de Front Range, de White Mountains en de San Juan Mountains. De kernen van deze bergketens bestaan uit schisten en gneis, soms ook wel graniet, met aan weerszijden doorgaans sedimenten van verschillenden ouderdom. San Juan Range heeft eruptieve gesteenten. Het Oostelijke deel van dezen staat

is hellingland, bestaande uit lagen van regelmatig opvolgenden ouderdom. Het gebergte is een waterscheiding. De Westelijke rivieren behooren tot het stroomgebied van de Rio Grande del Norte, maar hoofdzakelijk toch tot de Colorado. De Oostelijke rivieren, de South Platte, de Republican, en de Arkansas river, stroomen af naar de Missouri-Mississippi. De rivierdalen zijn veelal canons.

Het k l i m a a t is droog en koel, met ijle lucht, en daarom zeer geschikt voor sanatoria.

B e s t a a n s m i d d e l e n. Landbouw is er zeer goed mogelijk, vooral bij irrigatie. In 1889 besloeg hij 890 735 acres, in 1910: 2 792 032 acres en in 1930: 3 393 619 acres. Producten zijn vnl. tarwe, maïs, suikerbieten en fruit. De veeteelt is ook van belang: schapen, koeien, paarden, muildieren, enz. Product is wol. Bovendien is C. zeer woudrijk (9 715 857 acres). Door grooten rijkdom aan delfstoffen neemt ook de mijnbouw een voorname plaats in. Ontgonnen worden goud, zilver, koper en lood; in 1930 ter waarde van 46 270 545 dollars, in 1929 ter waarde van 55 331 911 dollars.

V e r k e e r. De groote stamlijnen met talrijke zijverbindingen voeren van Oost naar West, over de hooge passen.

O n d e r w i j s. Het lager onderwijs is goed verzorgd; 2,8% der bevolking is analphabeet. Hoogere onderwijsinrichtingen zijn o.a. de University of Denver (1864), met ca. 185 prof. en 2 900 studenten; het Agricultural College te Fort Collins, met ca. 130 prof., 2 200 stud.; de School of Mines te Golden, ca. 45 prof. en 600 studenten.

Hoofdstad van C. is Denver, met 300 000 inw.

L i t. : o.a. Emil Deckert, Nord Amerika (1913); The encyclopedia Americana; The Statesman's Yearbook (1934).

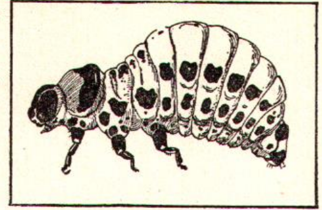
2° R i v i e r in de Ver. Staten, stroomt door de staten Utah, Arizona, is grensrivier van Nevada-Californië en Arizona en heeft haar mondingsgebied in Mexico. De C. ontstaat uit de Green river en de Grand river op ca. 38° N. en 110° W., stroomt Zuidwaarts en na de samenvloeiing met de Kleine Colorado Westwaarts door de beroemde → Grand Canon. Dan wederom in Zuidelijke richting naar de Golf van Californië, waar vanaf Yuma een delta werd opgebouwd. De lengte bedraagt ca. 1 300 km; voor een derde deel bevaarbaar. *Erkelens.*

Coloradokever (Leptinotarsa decemlineata Say; fam. Goudhaantjes, Chrysomelidae). Deze heeft geelzwart gestreepte dekschilden, de larve een zwarten kop, zwarte pooten en een opvallend dik, geelrood achterlijf. Er zijn 2 of 3 generaties per jaar. Verpopping en overwintering (als kever) geschiedt in den grond. Een enorme vruchtbaarheid en groote vraatzucht maken dit insect tot den meest gevreesden vijand van het aardappelgewas.

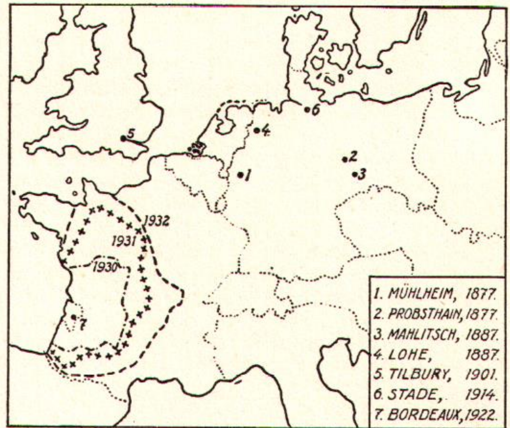

Coloradokever (4 × ware grootte).

V e r s p r e i d i n g. Oorspronkelijk leefde de C. op wilde nachtschadeachtigen in het Rocky Mountain gebergte, doch toen de aardappelcultuur zich van het O. naar het W. der Ver. Staten uitbreidde, vond de C. daarin een nieuwe en overvloedige voedselbron. Een massale verspreiding in O. richting was het gevolg. Landplaag in Colorado (1865). De Eur. staten trachtten den kever te weren door een invoerverbod van Amerikaansche aardappelen (1875). Dit verhinderde echter niet, dat de kever verschillende malen in Europa voorkwam, (ziekrt.), maar door een onmiddellijke intensieve bestrijding gelukte het aanvankelijk steeds den indringer geheel uit te roeien. In 1922 werd een nieuwe invasie (Bordeaux) eerst opgemerkt, toen 25 000 ha besmet waren. De krachtige, maar te late bestrijdingsmaatregelen der Fransche regeering hebben een verdere verspreiding niet meer kunnen verhinderen, zoodat thans met een blijvende vestiging van dezen schadelijken kever in Europa te rekenen valt.

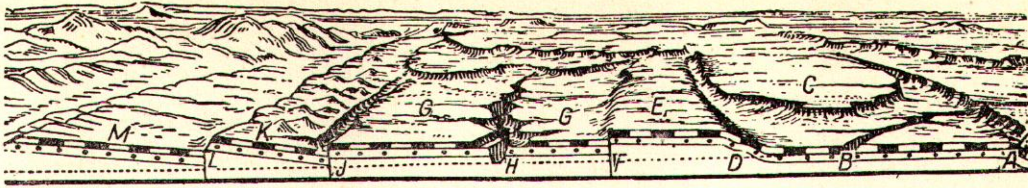
Larve van den Coloradokever (2 × ware grootte).

B e s t r i j d i n g. Om aardappelloof tegen ernstige vreterij te behoeden zijn herhaalde bespuitingen met arseenhoudende middelen voldoende. Om den kever in nieuwe nederzettingen uit te roeien zijn meer intensieve maatregelen noodzakelijk, o.a. het verzamelen en dooden der kevers en larven en het daarna behandelen van besmetten grond bijv. met zwavelkoolstof. *J. Goossens.*

L i t. : van Poeteren, De Colorado-kever. Meded. nr. 68 v d. Plantenziektenk. Dienst Wageningen (1932).

Colorado-plateau (Ver. Staten), een plateau tusschen de Kustgebergten en het Rotsgebergte in de staten Utah, Colorado, Arizona en Nieuw Mexico. Het is een tafelland met zeer regelmatige gelaagdheid, Palaeozoïsch, Mesozoïsch en Tertiair. Door enkele breuken wordt het een schollenland met steile randen. De Colorado heeft met zijn zijrivieren diepe dalen, de beroemde canons, ingesneden. De meeste deelen hebben een woestijnkarakter. Door de onbevaarbaarheid van de rivier kon de mensch er moeilijk binnen-

Doorsnede en overzicht van een gedeelte van het Colorado-plateau. Breuk bij L, J en F; buiging bij A en D; canons bij B en H; plateau's bij C, E, G en M; plateau met vulkanische kegels bij K.

dringen. Weinig mineralen. Zeer geringe bevolkingsdichtheid. Hettner zegt, dat het Colorado-plateau, geomorphologisch gesproken, een der interessantste gebieden der wereld is.

L i t.: o.a. Hettner, Länderkunde (II 1926); von Toula, Lehrbuch der Geologie (1918). *Erkelens.*

Colorado Springs, stad in den staat Colorado (Ver. Staten van Amerika, 38° 50′ N., 104° 50′ W.), gelegen in het Rotsgebergte aan den voet van de Pikes Peak. Ruim 33 000 inw. Zeer gezond klimaat, mooie ligging, waardoor woonstad en meest gezocht toeristencentrum van het Rotsgebergte. In de nabijheid de mijnen van de Cripple-Creek-Maatschappijen. Industrie. Colorado College. *p. Cyrillus.*

Coloratuur (m u z i e k), → Color.

Colorbasus, leeraar der gnostieke sekte van → Valentinus.

Colorimetrie, 1° (a s t r o n o m i e) → Astrophotometrie.

2° Onder c. in de n a t u u r k. verstaat men de methode ter bepaling van de concentratie eener oplossing door meting van de sterkte of helderheid der kleur van die oplossing (meting of karakteriseering van de kleur zelf behoort dus niet tot de c.). Het principe van de methode bestaat hierin, dat men wit licht zendt door de gegeven oplossing en door een oplossing van dezelfde stof van bekende concentratie en nu door variatie van de laagdikte of concentratie der gegeven oplossing gelijke kleursterkte in het doorgelaten licht bij beide oplossingen tracht te verkrijgen. Het gekleurd zijn der oplossing komt, doordat sommige golflengten van het witte licht doorgelaten, andere geabsorbeerd worden. In de spectroscoop ziet men in het doorgelaten licht een of meer absorptiebanden. Verandering van laagdikte heeft nu weinig invloed op de helderheid van het centrum der doorgelaten golflengtegebieden, alleen verandert hun breedte. Hieruit volgt, dat voor de c. het in het centrum doorgelaten licht waardeloos is, omdat het niet van de laagdikte afhangt. Men moet dit licht door passend gekozen filters wegnemen. Verder wordt de concentratie bepaald bij de methode der laagdiktevariatie door gebruikmaking van de Wet van → Beer. De metingen worden uitgevoerd met behulp van een colorimeter, een instrument, dat in hoofdzaak uit twee deelen bestaat: a) een inrichting om de laagdikte op bekende wijze te varieeren; b) een zgn. colorimeterkop, een optische inrichting om de gelijkheid van kleursterkte te beoordeelen. Bij concentratieverandering van de gegeven oplossing moet men nagaan, of niet door deze verandering chemische veranderingen (in ruimen zin genomen) optreden, die de absorptie-frequenties zouden kunnen beïnvloeden.

De c. levert een snelle, quantitatieve bepaling van de concentratie der opgeloste stof, ook al komt deze in zeer kleine hoeveelheden voor. De methode is ook bruikbaar voor stoffen, die niet gekleurde oplossingen geven, als deze eerst in gekleurde verbindingen worden omgezet. *Rekveld.*

Colossae (a n t. g e o g r.), stad in Phrygië, gelegen aan den grooten verkeersweg door het Lycusdal en naar Celaenae. Aan de gemeente van Colossae schreef Sint Paulus zijn Brief aan de → Colossenzen.

Colossenzen, B r i e f a a n d e, een der brieven van St. Paulus, geschreven in den tijd der gevangenschap in Rome (4—18).

De authenticiteit wordt ontkend door vele niet-Katholieken om de hooge ontwikkeling der Christologie, om de ketterijen, door Paulus hier bestreden, die zouden beantwoorden aan het gnosticisme der 2e eeuw, om verschil in taal en stijl met andere echte brieven. De traditie telt dezen brief onder de Paulijnsche. Ook de interne gegevens ontbreken niet. Men vindt in dezen brief de algemeene lijn van Paulus' theologie, dezelfde ideeën, dezelfde woorden en zinsconstructies als in andere brieven. Veel overeenkomst bestaat er met Galaten en Romeinen. Om het argument, dat Paulus tegenover dwaalleeraren moest ontwikkelen, waren vanzelf nieuwe woorden noodig. De dwaalleeraren schijnen philosophisch geschoold geweest te zijn (2. 8). Het gnosticisme van de 2e eeuw wordt in dezen brief echter nog niet bestreden.

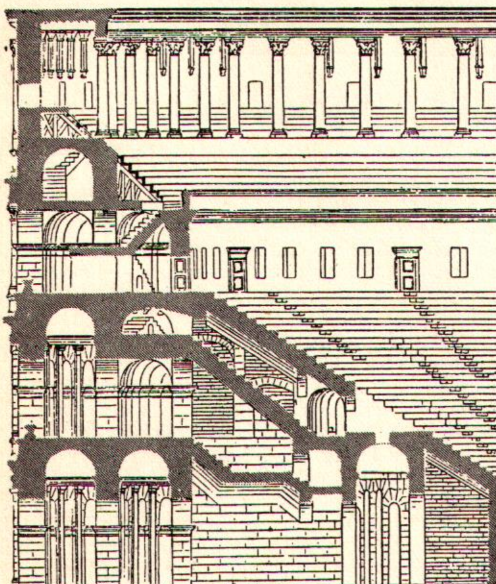
De stad Colosse lag in Phrygië, niet ver van Laodicea, een groote, rijke stad. Ofschoon Paulus op zijn tweede en derde missiereis Phrygië heeft doorreisd (Act. 16. 6; 18. 22), is hij niet in Colosse geweest (2. 1). De kerk was gesticht door een bekeerling van Paulus, Epaphra. Deze kwam Paulus in Rome op de hoogte stellen over den toestand.

Groot gevaar dreigde van valsche leeraren (2. 16), die veel gelijken op de leeraren, die de Galaten in dwaling brachten. Ze wilden den Mozaïschen ritus, Joodsche feestvieringen enz. opleggen en verdedigden een bijgeloovigen cultus der engelen (2. 18), onthouding van zekere spijzen (2. 20—23). Waarschijnlijk kwamen daar nog bij syncretistische strevingen.

Daartegenover stelt Paulus de waardigheid van Christus als Middelaar. Wat Paulus schrijft over den Christus is het gewichtigste, wat de H. Schrift ons leert. Christus is het beeld van den onzichtbaren God. In Hem werd alles geschapen, door Hem en voor Hem. Hij is vóór alles en alles bestaat in Hem. Hij is ook het hoofd van het lichaam der Kerk. In Hem heeft de volheid der godheid willen wonen en in gemeenschap met Hem zijn de geloovigen deelachtig geworden aan de godheid (2. 9). Door Zijn kruisdood heeft Hij de Joodsche wet afgeschaft, de duivelen overwonnen, de vergiffenis der zonden bewerkt. Door het Doopsel worden de geloovigen van Christus, maar dan moeten zij ook zoeken wat hierboven is en niet op het aardsche bedacht zijn (3. 1). Ten slotte geeft Paulus verschillende vermaningen aan bepaalde klassen van personen (3. 18—4. 5). Naar zijn verlangen moest de brief ook in de kerk van Laodicea worden voorgelezen.

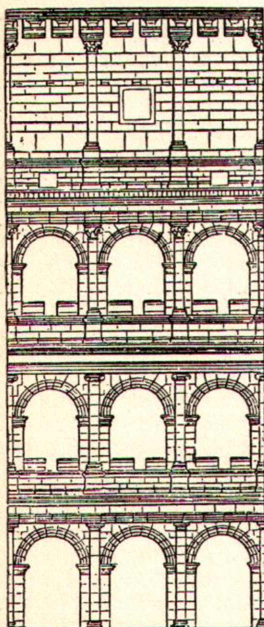
Lit.: vergelijk de handboeken, bijv. H. Höpfl, Introductionis compendium (III Rome 1931, 337).
C. Smits.

Colosseum, grootste amphitheater van Rome

Doorsnede van het Colosseum (reconstructie).

en de Oudheid, aldus genoemd naar het nog in de middeleeuwen staande reuzenbeeld (→ Colossus) van Nero, heette oorspr. Amphitheatrum Flavianum, omdat het gebouwd werd onder de Flavische keizers (einde 1e eeuw n. Chr.); de assen van de ellipsvormige arena waren 76 × 46 m, daaronder gangen en vertrekken voor dieren en allerlei benoodigdheden; om de arena de opgaande zitrijen, drie verdiepingen van steen, bovenste van hout, totaal ter hoogte van 57 m, rustte op peilers van Travertijnsche steen, waartusschen ton- en kruisgewelven; langs den buitenkant waren de verdiepingen achtereenvolgens versierd met Etruskische, Ionische en Corinthische halfzuilen; het C. bood plaats voor 45 000 à 50 000 personen. In de middeleeuwen maakten de Frangipani er een versterking in; aan de eeuwenlange plundering als steengroeve kwam een einde, toen paus Benedictus XIV in 1750 het C. wijdde aan de nagedachtenis der aldaar gevallen martelaren. In de 19e eeuw uitgegraven, 1849—'52 door Canina voor verval bewaard.

Voorbeeld van den opbouw van de buitenzijde van het Colosseum.

Lit.: P. Colagrossi, L'anfiteatro Flavio (1913); S. B. Platner-Th. Ashby, Topogr. Dict. of Ancient Rom (1929, 6 vlg.).
W. Vermeulen.

Colossus (Lat.), beelden uit de Oudheid van reusachtige afmetingen. Bekend zijn o.a.: het reusachtige beeld van den Zonnegod aan de haven van Rhodus, vervaardigd door Chares van Rhodos, eenigszins te vergelijken met het Vrijheidsstandbeeld van de haven van New York; te Rome het door Nero opgerichte reuzenbeeld van Apollo met de gelaatstrekken van Nero, waarvan de kop door latere keizers achtereenvolgens veranderd werd in dien van den Zonnegod, van Hercules en wederom van den Zonnegod; het 8 m breede en lange basement is nog over vóór het Colosseum. Ook van andere reuzenbeelden van Apollo, Jupiter en van de keizers zelf wordt melding gemaakt.
W. Vermeulen.

Colostrum, → Biest.

Colpaert noemt zich de Middelnederlandsche dichter van het mirakel „van enen ridder die God sine sonden vergaf"; de mooie conte dévôt van „le chevalier au barisel". Waarschijnlijk een Vlaming.

Uitg.: C. P. Serrure, Vaderl. Museum (I Gent 1855, 50-57).

Colson, C., Fransch economist der vrijzinnige school, hoogleeraar aan de „Ecole nationale des ponts et chaussées", bekend om zijn geschriften over het verkeerswezen, tarieven en transportkosten.

Werken: Cours d'économie politique (1907); Organisme économique et désordre social (1912).

Colt, Samuel, Amerikaansch ingenieur, uitvinder van de revolver; * 1814, † 1862. Thans vervaardigen de Amerikaansche Colt-fabrieken ook de naar de fabriek genoemde zelfladpistolen en mitrailleurs.

Colubrinae, een slangenfamilie, welke zich van de andere onderscheidt door het ontbreken van resten van het bekken en achterste ledematen. Zij bezitten tanden in beide kaken; de bovenkaak is horizontaal geplaatst en kan niet in verticale richting bewogen worden. Zij voeden zich hoofdzakelijk met kleine gewervelde dieren van alle klassen, vooral van kruipende dieren en amphibieën; enkele eten ook kleine zoogdieren en vogels en meerdere ook visschen. Eenige weinige der kleinere soorten eten slakken, wormen, insecten en hun larven. In Nederland de Ringslang (Tropidonotus natrix L.), kenbaar aan den gelen ring achter den kop. De kleur van den rug is soms meer bruinachtig, soms meer groenachtig, soms grijsblauw, geheel groen- of blauwachtig, soms zelfs haast geheel zwart, zoodat de donkere vlekken op den rug geheel verdwijnen. Zij leeft in de buurt van het water en voedt zich hoofdzakelijk met kikvorschen en visschen. De lengte kan 1,58 m bedragen, maar is bij de exemplaren in Ned. gewoonlijk een derde van deze maat korter; het mannetje is kleiner dan het wijfje. Ook komt in Ned. de Gladde slang (Coronella austriaca Laur.) voor, die op droge plaatsen leeft. De grondkleur der bovenzijde is gewoonlijk grijs (bij het wijfje) of bruin (bij het mannetje); de teekening bestaat uit een groote donkere vlek in den nek en twee rijen van donkerbruine, soms paarsgewijze, zelden over de lengte verbonden vlekken, die over den rug loopen. Van de adder, waarmee zij vaak verwisseld wordt, onderscheidt

zij zich door de geheel gladde schubben, zonder een spoor van middenkiel. Zij eet bij voorkeur hagedissen, hazelwormen en boschmuizen, zelfs slangen en slangeneieren. De lengte bedraagt hoogstens 75 cm. In Zuid-Europa leeft de Esculaapslang (Coluber longissimus Laur.; aesculapii). Aan het achterhoofd bevindt zich aan iederen kant een geelachtige, onduidelijk begrensde vlek en op den rug en aan de zijden ziet men kleine, witte stippen, die bij sommige exemplaren zeer zuiver en duidelijk zijn en den vorm van de letter X vertoonen. De lengte bedraagt gewoonlijk 1,50 m, kan bij uitzondering 2 m worden. Zie afb. bij art. ➛ Slangen. *Keer.*

Colum of c o l a t o r i u m, ➛ Zeef (liturgische).

Colum, P a d r a i c, Iersch dichter en tooneelschrijver; * 1881 te Longford in het centrum van Ierland, als zoon van een kleinen landbouwer. Schreef verzen en, voor het Abbey Theatre, eenige tooneelstukken, waarin de poëzie en de tragiek van het Iersche landleven, uiterst sober, treffend-juist, in kalm rhythme van zeer bijzondere intonatie, worden weergegeven. Stichtte The Irish Review in 1911, ging naar Amerika in 1914 en bezorgde te Boston in 1916 een uitgave van de gedichten der jonge Iersche revolutionnairen. In zijn latere werken, hoofdzakelijk meditatieve reisbeschrijvingen en kostelijke kinderboeken, is hij vooral de bewuste precieuze stylist, met den ouden klank nog in de stem, maar eenigszins onwerkelijk. Blijkbaar heeft hij in Amerika het levend contact met het land, den godsdienst en de inspiratie zijner jeugd verloren.

W e r k e n: Gedichten: Wild Earth (1907), enz.; verzamelde uitg. Poems (1932). Tooneelstukken: The Land (1905); The Fiddler's House (1907); Thomas Muskerry (1910). Proza: Castle Conquer (1923); Tales and Legends of Hawaii (2 dln. 1924—'25); The Road Round Ireland (1926); Orpheus, Myths of the World (1930); Cross Roads in Ireland (1930). *Pompen.*

Columba, geslacht duiven, waarvan twee soorten in Nederland voorkomen. C. palumbus, de woudof houtduif, en C. venas, de kleine boschduif of holenduif.

Columbanus, 1° ook: C o l u m b a, Iersch: Columcille, Iersch heilige; * 521 in Donegal, † 597 op Iona. Van het koninklijk geslacht der O'Neills, kleinzoon van Conall Gulban, vorst van Ulster. Studeerde onder den H. Finnian te Clonard, werd monnik en stichtte in Ierland meerdere kloosters, waarvan Derry en Durrow de voornaamste waren. In 563 vertrok hij naar het eiland Hii of Iona in de Hebriden en stichtte daar het beroemdste klooster der Keltische Kerk. De monniken van den H. Columba op Iona hebben het Christendom gebracht in Schotland en Noordelijk Engeland (Lindisfarne), waar zij de groote Angelsaksische missionarissen hebben gevormd. Vele Latijnsche en Iersche gedichten worden ten onrechte aan den H. Columba toegeschreven, o.a. In te Criste credentium, en Noli Pater. Alleen voor de Altus Prosator (over schepping en zondeval) pleit het gezag eener oude overlevering. Levensbeschrijving door den H. Adamnan. Feestdag 9 Juni.

L i t.: Zeitschrift für celtische Philologie (IV 1903, 292-293); J. F. Kenney, Sources for the Early History of Ireland (I 1927, 422-442). *Pompen.*

2° Heilige, met bovengenoemden H. Columba de meest invloedrijke Iersche missionaris voor de cultuur-ontwikkeling van West-Europa; * tusschen 530 en 545 in de provincie Leinster, † ca. 615 te Bobbio in N. Italië. Studeerde in het klooster van ➛ Bangor in Ulster, gesticht door den H. Comgal. Ca. 590 verliet hij Ierland met twaalf gezellen en reisde door Gallië naar Bourgondië. Om zijn vasthouden aan den traditioneelen datum voor de viering van het Paaschfeest, zijn strenge kloostertucht en zijn moedig optreden tegen de zedeloosheid van het hof (Brunehilde), werd hij door den koning van Bourgondië verdreven. Na eenigen tijd te hebben vertoefd in Neustrië en Austrasië, ging hij naar Zwitserland en verder over de Alpen naar het rijk der Longobarden. Hier ontving hij van den koning terrein in de Apennijnen voor het klooster van Bobbio. De werkzaamheid en het strenge voorbeeld van den H. Columbanus waren van diep-ingrijpenden invloed op de ontwikkeling van de religieuze exemptiegedachte, van de kloostertucht, van het boetewezen en de biechtpractijk. Bobbio heeft ook een groote rol gespeeld voor het behoud der Klassieke beschaving; in zijn bibliotheek zijn de voornaamste oude schrijvers bewaard. De talrijke brieven van den H. Columbanus bevatten zeer belangrijke historische gegevens. Op hoogen ouderdom heeft hij nog velerlei Latijnsche gedichten geschreven, die bewijzen, dat hij de voornaamste Klassieken, vooral Vergilius en Horatius, goed moet gekend hebben. Zijn kloosterregel, die gold in de abdijen van Anagray, Luxeuil, Fontaines, St. Gallen en Bobbio, is later door dien der Benedictijnen verdrongen. Wijl die regel de eenige Iersche regel is, die in het Latijn is geschreven en bewaard, worden alle Iersche monniken soms, ten onrechte, monniken van den H. Columbanus genoemd. Het Penitentiale Columbani is hoogstwaarschijnlijk echt; minder zekerheid is er over een Commentaar op de psalmen. De Vita Columbani van Jonas is een van de meest beroemde heiligenlevens uit de vroege middeleeuwen. Feestdag 23 November.

U i t g.: W. Grundlach, Mon. Germ. Hist. Epistola (III, 154-190); B. Krusch, M. G. H. Scriptores rerum Merov. (III, 620; IV, 12; IV, 201); Migne, P. L. (LXXX, 216—230). — L i t.: P. Fleming, Collectanea Sacra seu S. Columbani Acta (1667); A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands (I 1898, 251-301); J. F. Kenney, Sources for the Early History of Ireland (I 1929, 186-205); L. Gougaud, Christianity in Celtic Lands (1932). *Pompen.*

Columbanus van Leuven, familienaam C a r o l u s v a n T r o o s t e n b e r g h e, Capucijn en missionaris in de Hollandsche Missie; * 1591 te Leuven, † 18 Jan. 1659 te Den Bosch. Hij was van 1629 tot 1659 in de missiestatie der Capucijnen te Den Bosch werkzaam.

L i t.: Analecta O.M. Cap. (XI, 93).

Columbarium (Lat., = duiventil), bewaarplaats voor de aschurnen van verbrande lijken. ➛ Begrafeniskosten (sub Begrafenisfondsen bij de Romeinen). Zie afb. in kolom 719.

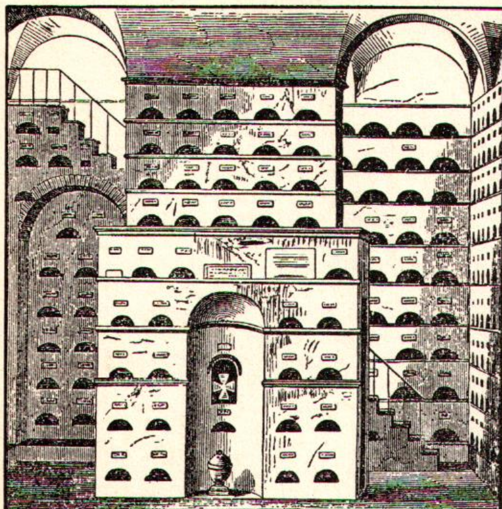
Columbawortel, ➛ Calumbawortel.

Columbia, 1° stad in den staat Zuid-Carolina (Ver. Staten van Amerika, 34° N., 81° W.); ca. 51 600 inw. Centrum van rijk landbouw- en boschbouwdistrict. Groote katoenhandel en katoenindustrie. Mooi gelegen; staatsuniversiteit en mooie openbare gebouwen. Luchtvaarthaven.

2° Bondsdistrict van de Ver. Staten (39° N., 77° W.); opp. 181 km², ca. 490 000 inw.; met de bondshoofdstad Washington vormt C. een enclave in Maryland, aan de Oostzijde van de Potomac. Bodem en klimaat zijn geschikt voor tuinbouw (bloemen, planten) en veeteelt.

3° Republiek in het Noorden van Z. Amerika, tusschen $2^1/_2$° Z. en 12° N.; opp. 1 150 000 km², 7 851 000 inw. (census 1928). Het grenst aan de Cari-

bische Zee en den Grooten Oceaan, verder aan Panama, Venezuela, Brazilië, Peru en Ecuador. Met enkele van deze staten is de grens nog niet nauwkeurig vastgesteld.

Columbarium te Rome.

Natuurlijke gesteldheid. Het Westelijk deel van C. wordt ingenomen door verschillende ketens van het Andes-gebergte, terwijl het O. deel een groot vlak gebied is, dat behoort tot het stroomgebied van Amazone en Orinoco.

Het Andes-gebied bestaat hier uit vier ketens, die zich naar het Noorden toe verbreeden, waartusschen groote laagvlakten. De W. keten is het Kustgebergte, zich uitstrekkend van Buenaventura tot de landengte van Panama, en is te beschouwen als een zeer jonge plooiing. Het Atrato-dal vormt de scheiding met de West-Cordilleren, ook een jong gebergte, dat zich tot 3 500 m verheft. De Centraal-Cordilleren zijn gedeeltelijk ouder en worden van de West-Cordilleren gescheiden door het lengtedal der Cauca. In deze keten vindt men verschillende vulkaantoppen, tot boven de sneeuwgrens reikende (5 700 m), waarvan sommige nog werkende zijn. De Oostelijke Cordilleren vormen de Oosthelling van het groote lengtedal der Magdalena en splitsen zich verder naar het N. in een tak, die Noordwaarts verloopt langs de Sierra Nevada da Santa Marta en de naar het N.O. verloopende Cordillera de Merida. Beide laatstgenoemde ketens omsluiten het bekken van Maracaïbo, terwijl Westelijk van genoemde keten zich het groote deltagebied van de Magdalena-rivier uitstrekt.

Klimaat. Het geheele gebied ligt in de tropische zone. Er is hier dus alleen maar temperatuursverschil door de meerdere of mindere hooge ligging t.o.v. den zeespiegel. De tierra caliente is het gebied tot 600 m boven den zeespiegel, het warm-vochtige gebied met een zeer weelderigen plantengroei, vrij grooten neerslag, vooral bij loodrechten zonnestand, en hooge gelijkmatige temperatuur (gemiddelde jaartemp. 26° C). De tierra templada ligt van 600—2 200 m en heeft een gemiddelde jaartemperatuur van 20° C; terwijl in de tierra fria of koude zone de temperatuur kan dalen tot onder 0° in de hoogste deelen, waar dan gletsjers voorkomen. In de eerste twee zones kunnen tropische cultuurplanten verbouwd worden, in de tierra fria tarwe en aardappelen.

Plantengroei. De natuurlijke begroeiing in de tierra caliente is het tropische oerwoud, terwijl de groote Oostelijke vlakten ingenomen worden door savannen.

Bevolking. Volgens den census van 1928 bedroeg de bevolking 7 851 000 zielen, waarvan 7% Indianen, 5% Negers, 20% Blanken en de rest Kleurlingen. De dichtheid van bevolking bedraagt dan 7 per km². De groei van de bevolking blijkt uit volgend staatje:

Jaar	Bevolking	Jaar	Bevolking
1851	2.243.000	1918	6.295.000
1905	4.533.000	1926	7.120.000
1912	5.472.000	1928	7.851.000

Het aantal immigranten is altijd zeer gering geweest. Ongeveer 30% van de bevolking leeft in steden.

Middelen van bestaan. Landbouw. Hoofdartikel is koffie. Deze wordt verbouwd in de tierra templada (600—2 000 m boven den zeespiegel). Een belangrijk voordeel van deze cultuur is, dat koffie het geheele jaar door geoogst kan worden, zoodat de vraag naar arbeidskrachten niet van het seizoen afhankelijk is en de planter een vrij regelmatig inkomen heeft. De economische toestand van C. is in hoofdzaak afhankelijk van den koffiehandel. De waarde van den koffie-uitvoer bedraagt 85% van den totalen uitvoer. Export in 1929: 2 863 171 zakken, 1930: 3 292 923 zakken en 1931: 3 034 102 zakken van 60 kilo.

Bananen worden verbouwd in de tierra caliente. De United Fruit Cie bezit hier ruim de helft van de met bananen beplante oppervlakte. 1/3 van den totalen import van Engeland is afkomstig uit C. De export over de haven Santa Marta bedroeg in 1929: 11 202 543 trossen, in 1930: 10 741 000 en 1931: 5 424 100 trossen.

De verbouw van tabak neemt toe. De uitvoer richt zich hoofdzakelijk op Frankrijk en de Ver. Staten. Voor de katoencultuur biedt C. nog groote mogelijkheden. De kwaliteit, die aangekweekt wordt, is echter zeer gemengd. De uitvoer in 1929 bedroeg 1 139 en in 1930: 1 633 ton. Suikerriet kan verbouwd worden zonder irrigatie, doch de productie is nog zeer gering. Andere landbouwproducten zijn nog cacao, rubber, balata, sisal, divi-divi (gebruikt als looistof).

Veeteelt. Deze wordt vooral uitgeoefend op de savannen in het Oosten en in de Centrale en Oostelijke Cordilleren. De uitvoer van vleesch is nog zeer onbeduidend, die van huiden echter belangrijker, nl. in 1930: 9 142 ton en 1931: 7 600 ton.

Mijnbouw. Petroleum wordt gevonden in het dal der Magdalena en geëxploiteerd door de Tropical Oil Cie. Een dubbele pijpleiding voert de olie naar Mamonal bij Cartagena. De productie bedroeg in 1926: 6 443 527 barrels, in 1927: 15 760 797, in 1928: 20 000 000, in 1930: 20 346 000 en in 1931: 18 236 000 barrels. C. is rijk aan edelsteenen. De Chivor-mijn behoort aan een Amerikaansche maatschappij. De export gaat hoofdzakelijk naar Parijs. Bovendien zijn de Centrale Cordilleren rijk aan goud, zilver en platina, meestal gebaggerd uit de verschillende rivieren. Andere mineralen zijn nog steenkool, zink, tin, zwavel, mica, mangaan. De exploitatie ervan beteekent nog niet veel.

De industrie begint zich pas te ontwikkelen. De meeste artikelen moeten worden ingevoerd. Van belang zijn nog de industrie van hoeden (uitvoer naar

Ver. Staten), chocolade, sigaren, sigaretten, katoen en leer.

H a n d e l. Deze beteekent over het algemeen niet veel, ook al door de onrustige politieke toestanden.

Jaar	Import (in pesos)	Export (in pesos)
1928	126.229.150	133.606.433
1929	126.376.990	126.871.945
1930	62.841.000	112.708.549
1931	41.647.000	98.000.428

Van den export ging 83% naar de Ver. Staten. De import kwam voor 42% van de Ver. Staten en 16% van Engeland. In 1932 bedroeg de buitenlandsche schuld 210 226 532 pesos. Een gunstig verschijnsel bij den algemeenen achteruitgang is, dat het export-saldo grooter is, ofschoon het geïnvesteerde kapitaal een aanmerkelijk groot deel buitenlandsch is.

Verkeer. Het spoorwegnet is niet uitgebreid en is in handen van den staat, de provincies of van particuliere maatschappijen. Bogota is verbonden met de Pacific-kust. De verkeerswegen worden ten behoeve van autoverkeer verbeterd. De rivierscheepvaart is nog van belang. Telegraaf en telefoonnet zijn ook niet uitgebreid. Draadlooze stations vindt men in Bogota, Cartagena, Barranquilla, Santa Marta, Medellin en Puerto Columbia. De luchtdienst wordt onderhouden door de Pan-American Airways en de Scadta. Bekende lijnen zijn: Barranquilla—Bogota (Magdalena-lijn), Barranquilla—Guapi (Pacific-lijn), Santa Marta—Cartagena (Atlantic-lijn), Barranquilla—Cartagena (Transversal-lijn).

M u n t e e n h e i d is de goud-peso = $^1/_5$ pond sterling (wet van 1907). Naast een inheemsch stelsel van maten en gewichten wordt het metrieke gebruikt.

Bestuur. Dit berust op de grondwet van 1886. De republiek bestaat uit 14 departementen (onderverdeeld in 796 gemeenten). De president wordt gekozen voor 4 jaar. De wetgevende macht berust bij een congres, bestaande uit den Senaat en de Kamer van afgevaardigden. De senatoren (1 per 120 000 inw.) worden gekozen door de departementale kiescolleges, de afgevaardigden door het volk (1 per 50 000). De uitvoerende macht berust bij den president en de door hem zelf gekozen ministers. Het congres zetelt te Bogota. De Kath. godsdienst is staatsgodsdienst: er zijn 4 aartsbisdommen, 11 bisdommen, 5 apost. vicariaten, 7 apost. prefecturen. De bevolking is grootendeels Katholiek.

L i t.: Estadistica annal de la rep. de C.; H. Jalhay, La république de Columbie (1909); South American Handbook (1934); l'Amérique du Sud (1927). *Zuylen.*

Voor **kunst**, → Amerikaansche Oudheden (sub B).

Weermacht. Het leger bestaat uit 15 bataljons infanterie, 6 eskadrons cavalerie, 3 batterijen artillerie, 1 bataljon genie, 10 vliegtuigafdeelingen, 3 bataljons spoorwegtroepen. Daarmede worden gevormd: 5 gemengde brigaden van ongelijke samenstelling. De militaire dienst is verplicht van 21—45 jaar, verdeeld als volgt: van 21—30 in het leger, van 31—40 in de nationale garde, van 41—45 in de territoriale garde. De 1e oefeningstijd duurt 1 jaar; de recruten komen in 2 ploegen op, ieder sterk 3 000 man. Weerbelasting betalen zij, die vrijgeloot zijn. Jaarlijksche vredessterkte ca. 8 500 officieren (500), onderofficieren en minderen. De vloot bestaat uit 4 rivierkanonneerbooten.

L i t.: Annuaire militaire (1933). *v. Munnekrede.*

Geschiedenis. Hojeda en Bastidas zijn de ontdekkers van de kusten van C. (1499—1525); Jimenez de Quesada veroverde het Magdalena-bekken op de Chibcha-Indianen, stichtte Santa Fé de Bogota en noemde het geheele nieuwe Spaansche koloniale gebied Nieuw Koninkrijk Granada (goud!). De uitgestrekte gebieden werden in 1564 een zelfstandig kapitein-generaalschap en in 1740 het vice-koninkrijk Nieuw-Granada met Bogota als residentie, omvattende het tegenwoordige C., Venezuela, Ecuador en Panama. Sedert het begin van de 17e eeuw ging het land vooruit, dank zij goede bestuurders, bisschoppen en missieorden, vooral de Jezuïeten. Hun beroemde college Bartolomé te Bogota, toen en ook later het intellectueele en cultureele centrum des lands, leverde geleerde leiders en aanvoerders voor de onafhankelijkheid des lands.

Bolivar werd in zijn geboorteland de groote aanvoerder van de bevrijdingsoorlogen. Ofschoon reeds in 1811 onafhankelijk verklaard als de Ver. Prov. van Nieuw-Granada (1813), werden Nieuw-Granada en Venezuela in 1816 door de troepen van den in Spanje herstelden koning Ferdinand VII weer onderworpen. In drie veldtochten bevrijdde Bolivar, vooral door de overwinningen bij Boyaca (1819) en Carabobo (1821), het gansche gebied. Een Congres te Angostura (1819) vereenigde de gebieden van het vice-koninkrijk Nieuw-Granada tot de R e p u b l i e k C o l u m b i a, meestal G r o o t - C o l u m b i a genoemd, waarvan Bolivar president en Bogota de hoofdstad werd (1821). De grondwet van 1821 verbood den slavenhandel, maakte slavenkinderen vrij en gaf inboorlingen denzelfden status als andere burgers. Santander trad op als vice-president, onderwijl Bolivar Peru ging bevrijden. Een opstand onder gen. Paez in Venezuela, tijdelijk door Bolivar bedwongen (1827), leidde in 1830 tot afscheiding en de onafhankelijkheid van de rep. Venezuela. Tegelijkertijd maakte de prov. Quito zich los van C. tot den staat Ecuador. Kort daarop stierf Bolivar „el Libertador". Santander werd toen (1832) pres. van C., dat sedert 1834 R e p u b l i e k v a n N i e u w - G r a n a d a genoemd werd. Tot 1880, toen de Kath. Conservatieve Partij aan het bewind kwam, leed C. aan wanorde, onzekerheid en chronische burgertwisten door felle partijschappen. De vele grondwetten, nu eens centralistisch, dan weer federalistisch, en de officieele naamveranderingen van het land (1861: Ver. Staten van Nieuw-Granada, en nog in hetzelfde jaar: Ver. Staten van Columbia; 1886: Republiek Columbia) geven duidelijk de instabiliteit van Columbia's geschiedenis aan. Pres. Mosquera (1861—'67) begon een regelrechten cultuurstrijd; Jezuïeten werden verdreven, bisschoppen gevangen gezet, geen uitoefening van priesterlijke functies zonder verlof van den staat op straffe van verbanning, kerkelijke goederen geconfisqueerd, kloosters en religieuze huizen gesloten, enz. De daardoor ontstane felle tegenstelling tusschen de clericaal-conservatieven en de anticlericale liberalen veroorzaakte bloedige onlusten. De gematigd liberale pres. Rafael Nunez bracht weer vrede, ook tusschen Kerk en Staat, vooral in de jaren van zijn tweede presidentschap (1884—1894). Hij werd de leider van een nieuwe partij der Nationalisten (de oude conservatieven en gematigde liberalen) tegenover de Liberalen (anti-clericalen) en zette de centralistische constitutie

van 1886 door, die een triomf voor de clericale conservatieven beteekende: Katholicisme werd staatsgodsdienst, kerkelijke gebouwen buiten belasting, openbaar onderwijs in overleg met de Kath. Kerk. Van 1886—1930 moesten meerdere, meestal conservatieve presidenten telkens liberale woelingen onderdrukken. Pres. Reyes regeerde van 1904—1909 dictatoriaal met terzijdestelling van het parlement. Zijn autocratie en het verlies van Panama brachten hem ten val. Pres. Concha handhaafde gedurende den Wereldoorlog de neutraliteit. In 1930 kreeg C. voor het eerst weer een liberalen president, Olaya Herrera, die nu nog regeert. Toch is er over het algemeen wat meer eensgezindheid in het land en heeft de Kerk nog tamelijk grooten invloed. In 1903 maakte de prov. Panama onder auspiciën van de Ver. Staten (Panama-kanaal!) zich los van C. tot de republiek Panama. Het Thompson-Urrutia-verdrag (1914) tusschen de Ver. Staten en C. regelde deze kwestie: C. erkende de onafhankelijkheid van Panama, kreeg rechten op doorvaart door het kanaal en een schadeloosstelling van 25 millioen dollar. Evenals alle Z. Amer. staten heeft ook C. arbitrale regelingen over grenskwesties en wel met Ecuador, Venezuela, Brazilië, Costa Rica en laatstelijk in 1934 met Peru over de stad Leticia, waarbij de Volkenbond met succes bemiddelend optrad. De natuurlijke gesteldheid des lands (Bogota is de meest onbereikbare hoofdstad van geheel Latijnsch Amerika), de slechte communicatiemiddelen en ook de woelige geschiedenis van C. hebben lang een groote ontwikkeling tegengehouden. De commercieele en industrieele opgang, sterk onder invloed van de Ver. Staten (petroleum!), dateert eerst van de latere jaren.

K a t h. K e r k. Van de Antillen kwamen de Dominicanen (1513) naar Panama en waren tegen 1540 al over de landen van Nieuw-Granada verspreid (las Casas). Later kwamen Franciscanen en Jezuïeten (Petrus Claver), die tweemaal verdreven zijn. Gedurende de 19e-eeuwsche liberale regeeringen geraakte de Kerk in verval, waaruit zij slechts langzaam en moeizaam kon worden opgeheven, vooral na de grondwet van pres. Nunez van 1886. Religieuze en zedelijke toestanden, o.a. ook het schoolwezen, vragen dringend verbetering. De hernieuwde hiërarchie van 1930 verdeelde het land in 4 kerkprovincies met 11 suffr. bisdommen, 5 Indianen missie-vicariaten en 7 prefecturen. Er is een apost. nuntius te Bogota en aan het Vaticaan een Columbia-gezant.

L i t. : o.a. W. Spence Robertson, History of the Latin-American Nations (New York—Londen 1932; vooral uitgebreide polit. en econ. gesch.); J. T. Bertrand, Histoire de l'Amérique espagnole (2 dln. Parijs 1929; naast staatk. gesch. vooral cultuurhistorie en biographieën. Kath. standpunt); Lex. f. Theol. u. Kirche (II 1931). *Wübbe.*

Columbia-plateau, een uitgestrekt, grootendeels woest plateau in de Ver. Staten van Amerika, zich uitstrekkend tusschen het N. Rotsgebergte en het Cascadegebergte (44° N., 116° W.). Het plateau is uit lava opgebouwd en heeft een afhelling naar het N. Het meest Oostelijke gedeelte is nog jonge lava en geheel woest, meer naar het Westen krijgt men reeds vruchtbare dal-terrassen, terwijl men in het N. W. de bekende tarwevelden van O. Washington en W. Idaho aantreft, welke ten gevolge der toegepaste „droogcultuur" slechts alle 2 jaren een oogst opleveren. *p. Cyrillus.*

Columbia-rivier, een 2 250 km lange stroom in Westelijk N. Amerika, met een stroomgebied van 615 000 km² (48° 25′ N., 118° 12′ W.). De C. ontspringt in den Canadeeschen staat Britsch Columbia, op de W. helling van het Rotsgebergte. Na een aanvankelijke N.W. richting buigt de C. om naar het Z., doorstroomt de beide Arrowmeren en op het Amer. grondgebied het Columbiaplateau, doorbreekt in een enge canon de „Dalles" en baant zich met vele watervallen een weg door het Cascade-gebergte en bereikt als een rustige breede stroom bij Astoria den Grooten Oceaan. Zijrivieren: Clark Fork, Spokane, Okanogan, Snakerivier en Wenatchee. Tot Portland bevaarbaar voor zeeschepen (176 km), hoogerop voor rivierschepen en kleine booten. De watervallen worden door zijkanalen vermeden. De monding der C. is een zeer goede haven. Waterkracht- en irrigatiewerken. Zalmvisscherij. Ontdekt in 1792. *p. Cyrillus.*

Columbidae, → Duiven.

Columbiet, een ijzerniobaat ($FeNb_2O_6$) met vrij groot gehalte aan tantalium-oxyde (Ta_2O_5).

Columbus, 1° stad in den staat G e o r g i ë (Ver. Staten van Amerika, 32° 29′ N., 84° 58′ W.), aan de bevaarbare Chattahoochee-rivier. Ca. 43 000 inw. C. is een der eerste industriesteden van het Zuiden: katoen, kousen, ijs- en koelmachines. Uitvoer van katoen, zuivelproducten, vee.

2° Stad in den staat O h i o (Ver. Staten van Amerika, 39° 57′ N., 83° 2′ W.), aan de Scioto-rivier en het Ohio-kanaal. Mooie stad met prachtige gebouwen. Handel in producten der omgeving: steenkool, ijzererts, wol, vee, granen; industrie: ijzer- en staalwerken, schoenen, sigaren, automobielen. Staatsuniversiteit. Kath. seminarie. Luchtvaarthaven. Aantal inwoners: ca. 250 000. *p. Cyrillus.*

Columbus, C h r i s t o f f e l (Ital. Cristoforo

Chr. Columbus.

Colombo, Spaansch Cristobal Colon), Italiaansch zeevaarder in Spaanschen dienst, ontdekker van Amerika. Over geboorteplaats en -jaar is veel strijd gevoerd. Naar alle waarschijnlijkheid is C. geboren

in 1451 in een voorstad van Genua, welks bestuur in 1887 een inschrift heeft laten aanbrengen in het huis, waar C. zijn eerste levensjaren heeft doorgebracht. Zijn vader Domenico was wever en vertrok ca. 1471 naar Savonna. C. blijkt daar bij de wijnverscheping werkzaam geweest te zijn en reizen gemaakt te hebben op de Middellandsche Zee. In 1477 gaat C. naar Portugal en huwt daar met een adellijke dame, Philippe Perestrello, de dochter van den stadhouder van het eiland Porto Santo bij Madeira en ook van Italiaansche afkomst. Van nu af maakt C. reizen op den Atlantischen Oceaan, van de kust van Guinee tot Engeland. Hij las ook veel uit de bibliotheek van zijn schoonvader, o.a. het aardrijkskundig werk van Pierre d'Ailly; ook kreeg hij kennis van een brief en kaart van den Florentijnschen geleerde Toscanelli, waarin een plan stond uitgewerkt om door het W. over den Atlantischen Oceaan Oost-Azië te bereiken. C. heeft met Toscanelli gecorrespondeerd en kreeg een afschrift van brief en kaart. Hij bood in 1483 zijn diensten aan koning Johan van Portugal aan; deze liet C. zijn plannen uiteenzetten aan een raad van wetenschappelijke menschen, die zich echter niet lieten overtuigen; bovendien vond men de eischen van C. te hoog. Spoedig daarna vertrekt (of vlucht) C. uit Portugal en krijgt, geholpen door eenige aanzienlijke edelen en geestelijken, in 1486 gelegenheid zijn plannen aan het Spaansche hof voor te leggen. C. wijst hier ook op de godsdienstige voordeelen (geloofsverbreiding) van de onderneming. Daar de zaak weer op de lange baan dreigde geschoven te worden, besloot C. in 1491 zijn plannen aan het Fransche hof aan te bieden. Op weg naar Palos komt C. in verbinding met den prior van het klooster Rabida, Juan Perez; deze interesseert zich voor de plannen van C. en weet van de koningin gedaan te krijgen, dat hij na den aanstaanden val van Granada zal geholpen worden. Te Palos werden drie schepen uitgerust, Santa Maria, Pinta en Nina. De kooplieden van Palos, Martin en Vincente Pinzon hadden het bevel over de Pinta en Nina. De grootte der schepen wordt geschat op resp. 280, 140 en 100 ton en de kosten der geheele onderneming op een tegenwoordige geldswaarde van ong. 18 000 gulden. C.'s eischen, die geheel ingewilligd waren, zijn: verheffing met zijn familie in den adelstand, titel van admiraal van de wereldzeeën, ambt en waardigheid van onderkoning en levenslang stadhouder der te ontdekken gebieden, $^1/_{10}$ van alle inkomsten in goud, zilver, paarlen, edelgesteenten, metalen, specerijen en handelsverdragen, het recht op ieder schip met $^1/_8$ der waarde deel te mogen nemen. 3 Aug. 1492 vertrok C. uit Palos: het geheele journaal van C. is niet behouden, maar wel een gedeeltelijk letterlijk uittreksel door Las Casas. C. vaart eerst naar de Canarische Eilanden, omdat volgens de kaart van Toscanelli Zipanga (Japan) juist ten W. daarvan lag. Door averij aan de Pinta had C. er 4 weken oponthoud en vertrekt eerst 6 Sept. van daar. De dagelijks afgelegde afstanden werden door C. steeds te klein opgegeven, om de bemanning niet af te schrikken; toch kwam herhaaldelijk ontevredenheid voor, al moet de afspraak, om als na drie dagen geen land in zicht was, terug te keeren, als een verzinsel beschouwd worden. 12 October, des morgens, zag een matroos van de Pinta, Rodrigo de Triana het eerst land; het was een der Bahama-eilanden, door de bevolking genoemd Guanahani en door C. San Salvador; of het hetzelfde is als het tegenwoordige Watling, is niet volkomen zeker. Op zoek naar Japan bereikte C. 28 Oct. Cuba en 6 Dec. Haïti. Hier leed de Santa Maria schipbreuk. C. trad over op de Nina en liet een versterking, Natividad, bouwen, waar een gedeelte der bemanning achterbleef. 4 Jan. 1493 werd de terugvaart begonnen en 4 Maart Lissabon bereikt. 15 Maart was C. weer in Palos terug; enthousiast ontvangen, maakte hij een zegetocht naar Barcelona, waar de vorsten verbleven. Het voorval met het ei, dat zich hier zou afgespeeld hebben, is een later op C. toegepaste anecdote over een Italiaanschen bouwmeester. Op voorstel van C. wordt een nieuwe vloot uitgerust van 17 schepen met vele geestelijken, kooplieden en ambachtslieden aan boord. 25 Sept. 1493 vertrokken, werd 3 Nov. een eiland van de kleine Antillen bereikt dat Domenica genoemd werd en 27 Nov. Haïti waar de bezetting van het fort was uitgemoord. C. benoemt zijn broers Bartholomeo en Diego tot bestuurders en ging verder zoeken naar het goudland; hij ontdekte Jamaica, maar berichten over tegenwerking aan het hof deden C. besluiten terug te keeren, om zich te rechtvaardigen. De 3e tocht begon 30 Mei 1498 te San Lucar; van de 6 schepen stuurde C. er 3 naar Haïti en ging met de andere naar het Z.W. en ontdekte Trinidad en de monding van de Orinoco. Teruggekeerd naar Haïti, vond hij de Spaansche nederzetting in oproer tegen zijn broers. Aan het

Landing van Columbus op Haïti (Insula hispana). Houtsnede uit dien tijd.

hof werd ook weer tegen C. gestookt en nu werd een onderzoekingsrechter, Francesco de Bobadilla, naar Haïti gezonden. Deze stelde zich aan de zijde der

muiters en C. werd nu met zijn broers gevangen genomen en in ketens naar Spanje gebracht. Wel bevalen de vorsten C. direct te bevrijden en werd hij eervol ontvangen, maar hij verloor zijn ambten en waardigheden. Daar C. meende, dat hij nog slechts eenige ten O. van Azië gelegen eilanden had bereikt, was het doel van zijn 4en tocht, begonnen 9 Mei 1502 vanuit Cadiz, het zoeken van den zeeweg naar het eigenlijke Portugeesche Indië. Hij bevoer de kust van Honduras en Panama en meende aan de Oostkust van Malaka te zijn. Zijn schepen waren in zeer slechten toestand en leden veel van langdurige stormen. Zijn laatste schip moest hij op de kust van Jamaica laten loopen en als schipbreukeling kwam hij 7 Nov. 1504 te Cadiz terug. In dezelfde maand stierf zijn beschermvrouw, koningin Isabella; C. werd vergeten en ook de vele teleurstellingen, wat betreft goudvondsten, klimaat, gezondheidstoestanden, welke de nieuwe wereld aanvankelijk bracht, hadden het enthousiasme voor zijn ontdekking sterk bekoeld. 20 Mei 1506 stierf C. te Valladolid, zijn lijk ging eerst naar het Franciscanenklooster te Valladolid, vandaar naar het klooster Santa Maria de la Cuevas bij Sevilla. In 1550 werd het naar San Domingo overgebracht en in 1796 naar den dom te Havanna, vanwaar het in 1899 weer naar Sevilla werd vervoerd, waar het in de Kartuizerkerk werd bijgezet. Er zijn veel portretten, zoowel olieverfschilderijen als houtsneden van C., welke echter vaak in het geheel niet op elkaar gelijken. Nestor Ponce de Leon heeft in een apart werk alle portretten verzameld. C. was niet bijzonder begaafd en ontwikkeld, maar zette met groote vasthoudendheid de plannen, waarin hij geloofde, door; daarbij kwam de overtuiging, geroepen te zijn tot een hoogere zending, landen en volkeren tot bekeering te brengen en het goud te vinden voor een verdere bestrijding van den Islam.

L i t.: Bronnen: Fern. Colombo, Historie del signor D. F. Colombo dell'Ammiraglio D. Chr. Colombo (laatste uitgave 1867); Racolta di Docum. e Studi publicati dalla R. Commissione Colombiana pel quarto centenario dalla scoperta dell America (1892); B. De la Casas, Historia de las Indias (LXII-LXVI 1875); Cl. R. Markham, The Yournal of C. Columbus Hakluyt Soc. (nr. 86, 1893); Jane, Select Documents illustr. the 4 voyages of C. (1930); Nestor Ponce de Leon, The Columbus Galery (1893). — B i o g r.: H. Harisse, Chr. C. (2 dln. 1884—1885); idem, C. C. devant l'histoire (1892); Cl. R. Markham, Life of Chr. C. (1892); Henri Vignaud, La Lettre et la carte de Toscanelli (1901); Etudes critiques sur la vie de la Colomb avant ses découvertes (1903); Histoire critique de la grande entreprise de Chr. C. (2 dln. 1911); S. Ruge, Kolumbus ([3]1927); E. Banse, Grosze Forschungsreisende (1933). Als roman behandeld door J. Wassermann, Chr. K., Der Don Quijote des Ozeans (1929). *de Visser.*

Het ei van Columbus, het bekende verhaal, dat C. na zijn eerste reis op een te zijner eer gegeven gastmaal bij kardinaal Mendoza in 1493, de moeilijkheden van zijn ontdekking zou hebben teruggebracht tot die, verbonden aan het rechtopzetten van een ei, gaat terug op een vertelling van Benzoni („Historia del mondo nuovo", Venetië 1565. 1. 5.). Evenals Voltaire en von Humboldt knoopt Calderon zijn comedie „La dama duende" (2e bedrijf) (1629) hier aan vast. Maar merkwaardig is, dat hij de oplossing van het probleem laat vinden door een kind; J. H. Mordtmann wijst er nl. op (in het tijdschrift „Der Islam" XII, 190 vlg.), dat er een Turksche legende is, ontstaan rondom den bouw van de Aya Sophia, en medegedeeld zonder opgaaf van bronnen door een 16e-eeuwsch Turksch geschiedschrijver Ali, die verhaalt, dat een schuwe jongen, bang voor de zoekende viziers, dat hij dit probleem niet kon oplossen, begon te bidden en van een hemelsche verschijning leerde, dat de koepel van het grootsche bouwwerk even gemakkelijk kon gebouwd worden, als dat men op een marmeren plaat een ring plaatste en daarop een ei rechtop liet staan. Merkwaardig, omdat een dergelijk verhaal weer wordt meegedeeld door Vasari (Vite de'più eccelenti archittetti enz., 1550) omtrent Filippo Brunelleschi, bouwmeester van den koepel van den Florentijnschen dom, daar deze inderdaad den vorm heeft van een ingedrukt ei. *Brouwer.*

Columella, het door het versmelten van de windingen ontstane vaste middenstuk van de gastropodenschaal. → Zuiltje.

Columella, L u c i u s I u n i u s M o d e r a t u s, uit Gades, tijdgenoot van Seneca, schreef een werk in 12 boeken over den landbouw: De re rustica, het 10e boek in hexameters over den tuinbouw; verder een verhandeling over boomcultuur: De arboribus. *Davids.*

Columna (Lat.), een zuil of kolom, alleen staande of ter ondersteuning; bij de Romeinen dienden dergelijke zuilen veelal als herinnerings- of eeremonumenten, waarbij ze soms reusachtige afmetingen aannamen; o.a. de c. rostrata op het Forum te Rome, versierd met scheepssnebben (rostra), ter herinnering aan de zeeoverwinning van C. Duilius in 260 v.Chr.; de zuil van Traianus, van Marcus Aurelius, de zgn. Herculeszuilen, e.a. *W. Vermeulen.*

Columnae Herculis (a n t. g e o g r.), de zuilen van Hercules: de twee voorgebergten Calpe en Abyle: Straat van Gibraltar.

Columnatae, l i t t e r a e, worden in de palaeographie letters genoemd, die boven elkaar geschreven zijn om ruimte te sparen, hetgeen vooral op het einde van een regel meermalen voorkomt.

Columniferen, een plantenorde, die thans meer bekend is onder den naam M a l v a l e s. Deze orde omvat acht families, ongeveer 180 geslachten en een 2 250 soorten. Meerendeels behooren de vertegenwoordigers thuis in tropische of warme streken en tellen vele geslachten zeer nuttige soorten, bijv. Corchorus (jute), Abutilon en Hibiscus (vezelplanten), Gossypium (katoen), Bombax en Ceiba (kapok), Theobroma (cacao). *Bouman.*

Colutea, → Blazenstruik.

Colvener, G e o r g i u s, kerkelijk schrijver; * 1564 te Gempen, † 29 Mei 1649 te Douai; studeerde vanaf zijn 9e jaar te Aalst, vandaar ook A l o s t a n u s genoemd; diende eerst in het leger van Parma en werd daarna priester, leeraar in de wijsbegeerte, licentiaat in de theologie en censor librorum. Hij stierf als proost van St. Pieter en kanselier der hoogeschool. Hij maakte zich verdienstelijk door uitgaven van verscheidene oude schrijvers en van middeleeuwsche kronieken.

L i t.: Biogr. nat. Belg. *Erens.*

Colveren, regeerend geslacht in Leuven, in de 13e eeuw in strijd met de Blankaerden.

Colville, stam van → Indianen van N. Amerika, Plateau-gebied; in den huidigen staat Washington.

Colyn (C o l i n), A l e x a n d e r, Vlaamsch beeldhouwer en architect; * 1527 te Mechelen, † 1612 te Innsbruck. Te Innsbruck heeft hij vaak gewerkt, o.a. een zijner hoofdwerken geschapen nl. het praalgraf van keizer Maximiliaan (in Hofkirche), dat beroemd is om de marmeren reliëfs. Hij stond in vasten

dienst van aartshertog Ferdinand. Colin was een kunstenaar van groote allure met een buitengewoon meesterschap over het materiaal.

L i t. : Neeffs, Hist. de la peint. de Malines; D. v. Schönherr, in Wiener Jahrb. (XI); L. v. Overloop, Al. Colin, Notice (Brussel 1902). *Schretlen.*

Colijn, H e n d r i k u s, Ned. militair, financier en staatsman; * 1869 te Haarlemmermeer. Militaire opleiding te Kampen. Vertrok in 1892 naar N.O.I. (2e luitenant), streed op Lombok (1894) en in Atjeh (na 1895); was een dervoornaamste medewerkers van v. Heutz bij de pacificatie van Atjeh. Verliet in 1907 den militairen dienst, werd secretaris van het gouvernement en in 1908 adviseur voor het bestuur van de Buitenbezittingen. In 1909 lid van de Tweede Kamer (Anti-Rev. Partij), en in 1911 minister van Oorlog, in welke hoedanigheid C. de reorganisatie van het Ned. leger leidde. Na zijn aftreden (1913) benoemd tot directeur van de Bataafsche Petroleummaatschappij en later tot managing-director van de Asiatic Petroleum Mij. Volgde in 1922 dr. Kuyper op als leider van de Anti-Rev. Partij en als hoofdredacteur van De Standaard. Werd in 1923 minister van Financiën (min. Ruys de Beerenbrouck), hetgeen hij bleef in het door hem in 1925 geformeerde coalitiekabinet. Als „bezuinigingsminister" werd zijn beleid fel omstreden. Bij het uiteenvallen der coalitie (1925) trad C. met zijn ministerie af. Kort daarop kreeg hij wederom zitting in de Eerste Kamer (eerder reeds van 1914—1922). Werd in Mei 1927 afgevaardigd naar de econ. wereldconferentie te Genève en kreeg in Volkenbondskringen groote bekendheid, was o.a. voorzitter van de conferentie tot afschaffing van in- en uitvoerverboden (1927), vice-voorzitter van het Raadgevend Econ. Comité van den Volkenbond (1928), trad bij de Econ. Wereldconferentie te Londen (1933) sterk op den voorgrond. In 1929 werd C. nog voorzitter van den Zuiderzeeraad, kreeg den titel van minister van Staat en werd door de Vrije Universiteit bevorderd tot dr. honoris causa. Toen na de verkiezingen van 1933 het ministerie-Ruys de Beerenbrouck aftrad, vormde C. een „crisis-kabinet", waarin hij Koloniën voor zijn rekening nam.

H. Colijn.

L i t. : Rullmann, Dr. H. Colijn (1933). *Verberne.*

Colijnsplaat, gem. in N. Beveland in Zeeland; omvat alleen het dorp C. en telt 1 900 inw., waarvan 75% Ned. Herv. en 17% Gereformeerd. Opp. 1 655 ha. Landbouw op de kleigronden is het eenige middel van bestaan. Door het gevaar voor dijkvallen is voortdurende zorg voor de Scheldedijken noodig.

v. d. Broek.

Colijn van Rijssele. Aldus wordt door den uitgever Coornhert, 1561, de dichter genoemd van een hoogst merkwaardig tooneelstuk, dat als de voortzetting der abele spelen mag beschouwd worden, de dramatiseering van een roman, die speelt in het actueele leven, nog wel van de kleinsteedsche burgerij: „Den Spieghel der Minnen begrijpende in ses Batement spelen die seer amoreuse historie van Dierich den Hollandere ende Katherina Sheermertens, eertijts ghesciet binnen Middelburch ende Rhetorijckelijck in spelen ghestelt door Colijn van Rijssele". Een echt burgerlijk drama reeds: de geschiedenis van een jongeling uit goeden huize, die tegen zijn stand zijn liefde had gezet op een naaister. Toch is de dichter met de vele abstracte personages nog een Rederijker, en bedoelde hij stichting der Ioncheyt. Hij wordt vereenzelvigd met een Colijn Keyaert, of amoureuze Colijn, die ook een Narcissus en Echo dichtte. Hij moet wel eenigen tijd vóór 1561 geleefd hebben: zijn werk werd toen uitgegeven volgens een oud versleten handschrift.

U i t g. : Marg. M. Immink (1913). — L i t. : C. G. N. De Vooys, Taalgids (1928, 130 vlg.). *V. Mierlo.*

Coma, toestand van bewusteloosheid. Deze kan optreden bij nierziekten (coma uraemicum), wanneer de nierfunctie onvoldoende is. De stoffen, die door de nieren in normale omstandigheden worden uitgescheiden in de urine, blijven nu in het bloed (niervergiftiging-uraemie). Bewusteloosheid met ademstoornis, eventueel ook krampen, treedt op meestal met doodelijken afloop. Soms gelukt het, o.a. door aderlating, den toestand gunstig te beïnvloeden.

Ook de suikerziekte kan tot coma voeren (coma diabeticum). Deze levensgevaarlijke complicatie is niet een direct gevolg van een teveel aan suiker in het bloed. Het treedt op door ophooping van zure stofwisselingsproducten (diaceetzuur, β oxyboterzuur), die bij deze zieken niet, zooals bij den normalen mensch, verder kunnen worden gesplitst in ongevaarlijke stoffen.

In het insuline bezit men thans een middel om dezen toestand te bestrijden. Terwijl vóór de ontdekking dezer stof vrijwel iedere diabeteslijder, die in coma geraakte, stierf, gelukt het thans in een groot aantal gevallen het optreden van bewusteloosheid te voorkomen of zelfs bij reeds opgetreden bewusteloosheid de patiënten nog te redden. Den diabetischen patiënt ontbreekt een in het normale lichaam aanwezige, door de alvleeschklier gevormde stof, die noodig is om de koolhydraten uit het voedsel te kunnen benutten: het insuline. Wanneer men den patiënt naast deze stof een voldoende hoeveelheid koolhydraten toevoert, is het gevaar van het coma meestal af te wenden. Te groote toevoer van insuline kan ook gevaar opleveren. Daarbij daalt de hoeveelheid in het bloed aanwezige suiker tot te laag niveau en treden verschillende verschijnselen, ten slotte bewusteloosheid op (coma hypoglycaemicum; glucose is de bloedsuiker). Toevoer van suiker kan de verschijnselen bestrijden.

Als andere vormen van coma kent men o.a. de bewusteloosheid, die optreedt bij beroerte (coma apoplecticum). *v. Balen.*

Coma, afbeeldingsfout [→ Afbeelding (in de natuurkunde)], optredend bij bundels, die niet evenwijdig aan de as van een optisch systeem invallen. De stralen convergeeren dan niet naar één punt, maar geven, evenals bij de spherische → aberratie een brandoppervlak. In tegenstelling echter met het rotatiesymmetrische brandoppervlak bij de spherische aberratie van punten, gelegen op de optische as, vindt hier een asymmetrische lichtconcentratie om het

beeldpunt plaats. Opgevangen op een scherm, vertoont de omgeving van het beeldpunt een lichtvlek, die herinnert aan een komeet met staart. Men kan de c. bij lenzen zoo goed als geheel opheffen door geschikte combinatie van meerdere lenzen (→ Aplanatische lens). *Rekveld.*

Coma Benerices (s t e r r e n b e e l d), → Hoofdhaar.

Comacini of C o m a s k e r s, een reeks van bouwmeesters en marmerbewerkers uit het oude diocees Como in Lombardije, reeds bekend in de 7e eeuw. Werkten in Bourgondië, Zwitserland, langs den Rijn en door geheel Italië. Verbreiders vooral der Lombardische Romaansche bouwkunst (kerken langs het Comomeer, S. Michele in Pavia, S. Ambrogio in Milaan, Siena, Orvieto, Assisië enz.). Onder hen Benedetto Antelami (Lugano) en Guidetto da Como. In de 14e eeuw heetten ze → Campioneezen, die vnl. in het gebied van Milaan werkzaam waren.

L i t. : Merzario, I maestri comacini (1893) ; Rivoira, La origini dell' architettural ombarda ([2]1908). *Knipping.*

Comana, naam van twee oude cultusplaatsen, waarschijnlijk van Hettietischen oorsprong, in Cappadocië: C. Pontica aan de Iris en C. Cappadociae in het Sarosdal (ruïne bij Sjahr) . In C. Capp. bestond de cultus tot in den Rom. tijd. De natuurgodin Bellona, die er met bloedige geeseling en zelfverminking werd geëerd, was oorspr. waarschijnlijk de Hettietische zonnegodin Arinna. Haar cultus werd door Sulla naar Rome overgebracht. Later verwarde men deze Aziat. godin met de Rom. krijgsgodin van denzelfden naam. *Simons.*

Comanche, stam van → Indianen van Noord-Amerika, Prairie-gebied; in het huidige Texas.

Comarum, → Wateraardbei.

Comayagua, vroeger Nieuw-Valladolid, hoofdstad van het gelijknamige dept. in de Rep. Honduras, gelegen aan de rivier de Humuya; ruim 9 000 inw. Zilver, kopermijnbouw.

Combarelles, L e s, grot in het dept. Dordogne (Fr.), bekend als Palaeolitische woonplaats; men heeft er meer dan 300 schilderingen gevonden van de meest verschillende diersoorten. Typisch is, dat de schilderingen eerst 119 m vanaf den ingang beginnen.

Combarieu, J u l e s L é o n J e a n, Fransch musicoloog; * 3 Febr. 1859 te Cahors, † 7 Juli 1916 te Parijs; was hoogleeraar in de muziekgeschiedenis aan het Collège de France en publiceerde talrijke geschriften op muziek-aesthetisch gebied, benevens een Histoire de la Musique (2 dln. 1913—'14, het 3e deel door den broeder van C. voltooid). *Reeser.*

Combatimento spiritale is de titel van een Italiaansch geestelijk werk uit de 16e eeuw, waarvan de auteur nog steeds niet bekend is. Het is verschillende keeren uitgegeven op naam van den Spaanschen Benedictijn Juan de Castagniza; anderen schrijven het toe aan den Jezuïet Achille Gagliardi. Ongetwijfeld vertoont dit boek sporen van Spaansch ascetisme en Ignatiaansche spiritualiteit, maar van den anderen kant draagt het zoo onmiskenbaar den stempel der Italiaansche school, dat de schrijver wellicht te zoeken is in de kringen der reguliere priesters, speciaal onder de Theatijnen. De meesten houden dan ook den Theatijn Laurent Scupoli voor den auteur. Misschien is het ook door meerderen samengesteld. Het C. s. is een soort cursus van geestelijke strategie; het behandelt den inwendigen strijd, welken men moet voeren tegen zijn verkeerde neigingen. De vier onmisbare wapens zijn: zichzelf mistrouwen, vertrouwen op God, een goed gebruik maken van de geestelijke en lichamelijke vermogens en de beoefening van het gebed.

L i t. : P. Pourrat, La Spiritualité chrétienne (III, 358-368). *J. v. Rooij.*

Combattant is in volkenrechtelijken zin ieder lid van de krijgsmacht, die een uniform draagt van een oorlogvoerenden staat en niet van een neutraliteitsteeken is voorzien. In militairen zin verstaat men onder combattanten de militairen, welke bestemd zijn om metterdaad aan de gevechten deel te nemen. Volkenrechtelijk noemt men non-combattanten de geen uniform of duidelijk onderscheidingsteeken dragende personen, bij een krijgsmacht ingedeeld; militair rekent men hiertoe ook het personeel, dat werkzaam is bij de administratie, verpleging enz. *Nijhoff.*

Combe, W i l l i a m, Engelsch satirisch schrijver en journalist; * 1741, † 1823. Na een obscure jeugd trachtte hij omstreeks 1774 zijn kost te verdienen met de pen. Het grootste succes had zijn satire op de romantische liefhebberijen van zijn tijd: Tour of Doctor Syntax in Search of the Picturesque (1812), met twee vervolgen in 1820 en 1821. Het succes van zijn kreupelverzen was echter grootendeels te danken aan de knappe caricatuur-teekeningen van Thomas Rowlandson (1756—1827). *Pompen.*

Comber, M e t h o d e v a n, colometrische methode, met behulp waarvan de zuurgraad van de meeste gronden geschat kan worden.

Combes, E m i l e, Fransch staatsman, dreef als minister-president de scheiding van Kerk en Staat en de breuk met het Vaticaan door (1904); * 6 Sept. 1835 te Roquecourbe, † 25 Mei 1925 te Pons; sedert 1885 radicaal senator. In 1902 vormde C. met de sociaal-democraten een ministerie met sectarisch anticlericaal program. Onder meer maatregelen verwezenlijkte hij een verbod van godsdienstonderricht in de scholen en de opheffing der kloosterorden. Hij trad af in Jan. 1905. *V. Houtte.*

Combinatie, 1° in de w ij s b e g e e r t e. H i s t o r i s c h e c o m b i n a t i e is de ordening van de vaststaande gegevens van het historisch onderzoek omtrent een bepaald onderwerp naar hun uiterlijken en innerlijken samenhang, met het doel een getrouw beeld te ontwerpen van de historische gebeurtenissen, zooals zij werkelijk hebben plaatsgehad.

L i t. : Ch. V. Langlois en Ch. Seignobos, Introduction aux études historiques (Parijs z.j.). *F. Sassen.*

2° In de n a t. h i s t. zijn c. van de modificatie duidelijk te onderscheiden vormen, die in de nakomelingschap van erfelijk onzuivere planten of dieren in bepaalde verhoudingen optreden.

3° Combinaties p aan p van n elementen (waarbij p kleiner dan of gelijk aan n is) noemt men in de w i s k u n d e alle systemen, bestaande uit p verschillende elementen van deze n, zóó, dat twee verschillende systemen minstens in één element van elkaar verschillen. Het aantal mogelijke combinaties p aan p van n elementen is $n(n-1)\ldots(n-p+1)/1\times2\times\ldots\times p$, en wordt voorgesteld door C_n^p of $\binom{n}{p}$. Herhalingscomb. zijn comb. p aan p van n elementen, waarbij hetzelfde element meer dan één keer (maar hoogstens p keer) in hetzelfde systeem mag voorkomen (p kan nu grooter dan n zijn). Het aantal herhalingscombinaties is $C_{n+p-1}^p = n(n+1)\ldots-(n+p-1)/1\times2\times\ldots\times p$,

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

en wordt aangegeven met C^p_n of $\binom{n}{p}$. (→ Permutatie; Variatie).

Lit.: F. Schuh, Leerboek der theoretische rekenkunde (I, 1919). *Verriest.*

Combinatie-meetwerktuigen, verzamelnaam voor een groot aantal, meestal Amerikaansche meetwerktuigen, vnl. in de metaalbewerking gebruikt voor het afteekenen of nameten, waarmede met eenzelfde instrument verschillende grootheden gemeten kunnen worden. Bijv. het zgn. universeel meetwerktuig combineert: zweihaak (of zwaaihaak voor het overbrengen en/of meten van hoeken), graadboog, blok-, verstek- en schrijfhaak, waterpas, schietlood, dieptemeter, driehoek, kruishout. *Beijnes.*

Combinatiepedaal, → Orgel.

Combinatietoon, ook differentie- of summatietoon (Helmholtz) genaamd. Bij twee samenklinkende tonen kan een derde meeklinkende worden geconstateerd. Deze toon, dien men als het onder-octaaf van den onderste der twee eerstgenoemde heeft leeren kennen, is de combinatietoon. In 1754 heeft Tartini de c. het eerst onderzocht. In 1857 deed von Helmholtz nadere ontdekkingen. Men vergelijke het werk „Die Lehre von den Tonempfindungen" van laatstgenoemden geleerde. *H. Andriessen.*

Combinatievermogen is de meerdere of mindere mate, waarin iemand in staat is begrippen of gedachten te verbinden. Het wordt gemeten door zgn. combinatietesten, als de invultesten van Ebbinghaus (leemten aanvullen in een tekst) of de driewoordentest van Masselon (zooveel zinnen of geschiedenisjes maken als mogelijk is met drie opgegeven woorden).

Combine, 1° een machine, die maaien en dorschen in één arbeidsgang tot stand brengt. Wordt gebruikt in zeer groote, extensief gedreven landbouwbedrijven (vooral Ver. Staten en Rusland). → Landbouwwerktuigen.

2° In de wielersport: het samenwerken van meerdere rijders om de kansen van een concurrent te breken.

Combineeren (Fr. combiner), vereenigen, samenvoegen, met elkaar in verband, in samenhang of in overeenstemming brengen. In de gymnastiek: het gelijktijdig uitvoeren van twee of meer oefeningen met ongelijknamige lichaamsdeelen.

Comblain-au-Pont, gem. in het Z. van de prov. Luik, nabij den samenloop van Amblève en Ourthe; opp. 2 145 ha, 3 800 inw.; zeer bergachtige omgeving; steengroeven, karstlandschap (chantoir); toeristisch centrum; bewogen geschiedenis.

Comblain-Fairon, gem. in het Z. van de prov. Luik, aan de Ourthe; opp. 1 031 ha, ruim 1 100 inw.; landbouw, boschbouw en steengroeven; kasteel; historisch afhankelijk van Stablo.

Combretaceeën, een plantenfamilie, die bijna geheel tropisch is en 18 geslachten met een 500-tal soorten telt. Het zijn houtgewassen, boomen of heesters, vele lianen en enkele halfheesters. De bladeren zijn meestal kortgesteeld, gaafrandig en middelgroot, de bloemen in aren, trossen of hoofdjes, de vrucht is éénzadig. Vele soorten leveren goede looistoffen, kleurstoffen of hout. Ook als sierplanten worden verschillende dezer gewassen gekweekt. *Bouman.*

Combretum, een plantengeslacht van de familie der Combretaceae, waarvan de 260 soorten bestaan uit boomen, klimplanten en enkele halfheesters. De bladeren zijn tegenoverstaand, terwijl de bloemen in aren staan. Talrijke soorten in Afrika zijn steppenboomen en leveren uitstekend hout, terwijl ook in Zuid-Azië en Amerika vele soorten voorkomen. Vanwege de prachtig roode bloemen zijn in de tropen vele soorten in cultuur. C. butyrosum, een Oost-Afrikaansche klimplant, levert wit zaadvet, dat vooral in Mozambique wordt gewonnen. *Bouman.*

Comedie (< Gr. komos = vroolijk maal, uitgelaten gezelschap; ode = gezang) of blijspel is de dramatische uitbeelding van een comisch conflict, tegenover → tragedie. De c. komt voort uit de menschelijke behoefte aan lach en ontspanning, uit het glimlachend ontdekken van menschelijke kleinheid, ijdelheid en dwaasheid in contrast met den uiterlijken schijn. Soorten: het verwikkelingsblijspel met comische verwikkeling en situatie, het karakterspel met lachwekkende overdrijving in den hoofdpersoon van een menschelijke eigenschap of ondeugd; zoo zijn vaste typen ontstaan als vrek en grootdoener. Lagere vormen der c. zijn klucht, vastenavondspel, enz. Het verloop is er meer uiterlijk en toevallig, het grappige soms plat en grof. → Comédie française; Comédie humaine, Comédie larmoyante; Commedia dell' arte.

Geschiedenis. Op de ontwikkeling der c. heeft de Oud-Grieksche en Lat. c. veel invloed gehad. Aanvankelijk was bij de Grieken de c., ontstaan uit een soort optocht ter eere van Dionysus, weinig meer dan satire-met-handeling, doch vooral Aristophanes, Antiphanes, Menander voerden ze hooger op. De Lat. c. (Plautus, Terentius) was navolging der Grieksche. In de M. E. bloeide het minder literaire soort (Rederijkers, Hans Sachs). Tijdens Humanisme en Renaissance wendde men zich weer tot de Klassieke c., die men vertaalde en navolgde (Hooft: Warenar; Bredero: Moortje). Groote blijspeldichters in lateren tijd zijn: Shakespeare, Molière, Lope de Vega, Calderon, Goldoni, Holberg, Shaw; in Ned. lett. Bredero, Langendijk, Asselijn, Bernagie, Fred. van Eeden.

Uitg.: P. Leendertz Jr., Mnl. dram. poëzie (1907); P. H. v. Moerkerken, Het Ned. kluchtspel in de 17e eeuw (2 dln. 1899). — Lit.: Holl, over theorie en gesch. v. h. blijspel (resp. 1911 en 1923). Zie verder → Dramatiek. *v. d. Eerenbeemt.*

De comedie **bij de Grieken.** In het Oude „comusgezang" (→ Comus), waarmede grove costumeering (phallus, staart, hangbuik) en het bespotten der toeschouwers of voorbijgangers gepaard gingen, ligt wel de oorsprong der c. Niet vreemd aan de c. is ook de in de Dorische gewesten van Griekenland, Zuid-Italië en Sicilië oeroude zede, om op humoristische wijze types uit en naar het leven door woord en gebaar uit te beelden. In de c., in het bijzonder de Attische, is verder de Oud-Ionische persiflagegeest terug te vinden, zooals die bijv. bij Archilochus van Paros en Hipponax tot uiting komt. Van deze onderscheidene elementen is de literaire c. de veredelde vrucht. Zeker blijkt, dat de c. het eerst den kunstvorm bereikt heeft in Sicilië, het vaderland van den in de Oudheid hoog geroemden dichter Epicharmus (ca. 550—460 v. Chr.), die de Attische c. beïnvloed heeft zoowel wat de stof als den versvorm betreft (→ Dorische comedie).

In Attica, waar de c. uit den Peloponnesus (door Susarion van Megara?) werd ingevoerd, werd in 486 v. Chr. de eerste wedstrijd tusschen comische dichters ingericht; Chionides was de bekroonde. In de Klassieke periode namen jaarlijks bij de groote Dionysusfeesten drie, en bij de Lenaiafeesten vijf dichters aan den agon deel. Onder de ons enkel bij name bekende voorloopers

der Attische c. zijn, buiten Chionides, o.m. Magnes en Ecphantides te rekenen. Doch eerst de volgende generatie, die der zgn. Oude comedie, is er toe gekomen de spotliederen van het koor met de spelende rollen tot een betrekkelijk vaste eenheid te verbinden. De grootste vertegenwoordigers der Oude c. zijn: Cratinus, Crates, Pherecrates, Eupolis en vooral Aristophanes. Ofschoon deze dichters ook zuivere lachspelen schrijven, als bijv. parodieën van mythologische gegevens, gaat hun voorkeur toch naar de satire. Zij voelen zich als de spreekbuis van de immer bedil- en spotzieke massa. Voor bepaalde politieke partijen of bepaalde opvattingen propageeren ze niet; zij staan schrap tegenover de politici, de denkers, opvoeders, kunstenaars, met één woord de leidende persoonlijkheden van den dag. De verkeerdheden, de tekorten, die ze in de handelingen, opvattingen of werken van dezen ontdekken (of meenen te ontdekken), dikken ze aan tot op het caricaturale af. De zuivere fantasiestukken (cf. Aristophanes' Vogels), zelfs de mythenparodieën zijn nooit geheel vrij van openlijke of bedekte spotternij. Het hoofdelement der Oude c. is wel de parabasis, een uitvoerig koorlied, dat de handeling bruusk onderbreekt en waarin de dichter zijn ingenomen standpunt verdedigt. De parabasis verdwijnt samen met de persoonlijke satire (einde der 5e eeuw). In den regel bevat de Oude c. ook een agon of strijdrede tusschen twee hoofdpersonages. Waarschijnlijkheid, kieschheid zijn uitgesloten; de taal benadert het gesproken Attisch.

Den overgang tot de zgn. Nieuwe c. vormt de zgn. Middelbare comedie. Na het verval van het politieke leven te Athene en de beteugeling der verregaande persoonlijke aanvallen, verdwijnt de satire en wordt de toon milder. De mythenparodie komt op het voorplan en, onder invloed van Euripides, gaat ook het gewone leven hoe langer hoe meer de stof leveren voor de vaak op een intrige berustende c. Het koor wordt voorloopig nog enkel als een overbodig geworden reminiscentie bewaard. Van de Middelbare c., die bijna niet anders gekend wordt dan door de bewerkingen der Latijnsche comici, zijn Antiphanes, Anaxandrides en Alexis de groote dichters.

Van het begin der 3e eeuw af gaat de parodie uit de mode; het tooneel wordt zuiver realistisch, de karakterteekening wordt verfijnd: hier zijn dan de dichters der zgn. Nieuwe comedie, o.w. Philemon, Diphilus, Apollodorus en vooral Menander, de beroemdste en sinds 1907 meest bekende. Het geschreven koor valt geheel weg. Vergissingen, verwikkelingen, erkenningscènes, liefdemotieven keeren gedurig weer; er is een neiging tot het sentimenteele waar te nemen (invloed van Euripides). De gegevens zijn op zich zelf niet altijd comisch, maar worden altijd in comischen trant behandeld. Haast uitsluitend wordt geput uit het alledaagsche, kleinburgerlijke leven met zijn kleine kanten en weinig edele karakters de lichtzinnige jonge man, het onschuldig, verleide meisje, de listige slaaf, de strenge maar onhandige vader, de parasiet, de opsnijdende soldaat, de deerne, de landman enz. Ofschoon nooit verheffend, is de toon heel wat fatsoenlijker en fijner dan vroeger. De Oude c. doet schaterlachen; de Nieuwe c. doet glimlachen. Door middel van de Latijnen, die het Grieksch origineel dikwijls vergroven, zijn de stukken en motieven der Nieuwe c. tot ons gekomen (Shakespeare, Molière).

Lit.: Meineke, Fragmenta Comicorum Graecorum (5 dln. Berlijn 1839—'57); Kock, Comicorum Atticorum Fragmenta (3 dln. Leipzig 1880—'88); Schroeder, Novae Comediae Fragmenta in Papyris reperta exceptis Menandreis (Bonn 1915; Kleine Texte); Denis, La Comédie Grecque (2 dln. 1886); Legrand, Daos, Tableau de la Comédie Grecque pendant la Période dite Nouvelle (1910); Cornford, The Origin of Attic Comedy ([2]1934). De lit. van 1902 tot 1931 wordt besproken door E. Wüst in Bursian-Kroll, Jahresberichte über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft (deelen 174, 195, 207 en 234). *V. Pottelbergh.*

De comedie **bij de Romeinen.** De Romeinsche geschiedschrijver Livius verhaalt, dat men in 363 v. Chr. tijdens een pestepidemie Etruskische dansers naar Rome ontbood om door het geven van ludi scenici de goden te verzoenen. Zeker kan men de zgn. fabulae Atellanae, spelen uit de Oskische stad Atella, als een voorspel van de Romeinsche c. beschouwen, die haar bloeiperiode had gedurende de derde en de tweede eeuw v. Chr. De oudste Romeinsche c. staat sterk onder invloed van de zgn. nieuwere Grieksche comedie. Ca. 240 v. Chr. trad Livius Andronicus op met verschillende spelen; tegen het einde der tweede eeuw de Campaniër Naevius, wiens comedies een contaminatie vormden van Grieksche stukken; de toespelingen op voorname personen, die men in zijn stukken ontmoet, zijn een element uit de oudere Grieksche c. De twee bekendste comediedichters waren Plautus en Terentius. Hun stukken zijn karakterblijspelen en, alhoewel zelfstandig bewerkt, vertoonen zij toch Grieksche beïnvloeding van een Menander, een Diphilus, een Philemon.

De onderwerpen van de Romeinsche c. zijn meest uit het huiselijke en burgerlijke leven, boeien door de vaak ingewikkelde wijze, waarop zij behandeld worden, terwijl de ontknooping meestal uitloopt op een herkenning of een huwelijk. De voornaamste deelen zijn: prologus, een voorwoord of inleiding, waarin de inhoud van het stuk wordt aangegeven, bevat tevens een aanbeveling aan het publiek; diverbium of samenspraak; canticum of zangerige alleenspraak onder begeleiding van een instrument; de Romeinsche c. kent geen koorzang.

Men onderscheidt de fabula palliata: imitatie van een Grieksch model, met Grieksche zeden en gewoonten; de fabula togata: de „verromeinschte" c., met Romeinsche zeden, kleeding, enz.

Uit de tweede helft van de tweede eeuw is nog bekend de dichter Accius, wiens werken hooggeschat werden door Cicero en Horatius.

Lit.: M. Schanz, Gesch. der Rom. Litteratur ([3]1907, 21 vlg. en 57 vlg.). *W. Vermeulen.*

Comédie française. Tijdens Lodewijk XIV streden te Parijs twee schouwburgen om den voorrang: het Hôtel de Bourgogne en het theater van Molière, welk laatste op tooneelgebied een vernieuwing beteekende, doordat het naturalistisch spel bracht onder nauwgezette regie, die elk detail bepaalde en niets aan de ingeving van het oogenblik overliet, zooals tot nu toe veelal was geschied. Zijn gezelschap, waartoe beroemde krachten behoorden als Baron, La Grange, Armande Béjart enz., was geruimen tijd zwervende. Het vond als Troupe du Roi eenigen tijd onderkomen in het Palais Royal, daarna in de Rue Guénégaud. In 1680, zeven jaar na Molière's dood, werden op koninklijk bevel de beide troepen alsmede die van het Théâtre du Marais samengesmolten tot het

Théâtre Français, in 1682 begiftigd met een koninklijke subsidie van 12 000 francs per jaar. Men bleef in het theater in de Rue Guénégaud en na 1689 in de Rue des Fossés St. Germain, tegenwoordig Rue de l'ancienne Comédie. Een bijzonderheid was, dat steeds de oude tradities van Molière's tijd gehandhaafd bleven. Zoo werd eerst in 1759 de maatregel uitgevaardigd, dat hooge bezoekers niet langer ter weerszijden op het tooneel mochten plaats nemen. Een beroemde medewerkster uit die dagen was Adrienne Lecouvreur. Omstreeks 1780 werd naar een nieuwen schouwburg uitgezien. Na eenige omzwervingen, waarbij ook een tijd lang in de Tuilerieën gespeeld werd, vond men een vast onderkomen in het Théâtre de l'Odéon, waar o.a. de première ging van Beaumarchais' Mariage de Figaro. De revolutie bracht tweespalt, de troep splitste zich in een deel, dat met de nieuwe toestanden sympathiseerde, en een conservatieve groep. De eerste, waartoe ook de beroemde acteur Talma behoorde, ging zich onder den naam Théâtre de la République vestigen in de Variétés amusantes, bij het Palais Royal, terwijl de conservatieven onder de grootste moeilijkheden nog een tijdlang stand hielden als Théâtre de la Nation, totdat ze op 3 Nov. 1793 gevangen werden genomen om eerst elf maanden later weer vrij te komen. Eerst in 1799 werden de beide partijen verzoend. Van nu af bespeelde men het Théâtre du Palais Royal. Een nieuwe organisatie kwam tot stand, in 1812 door Napoleon van Rusland uit bekrachtigd in het zgn. decreet van Moskou. De leiding kwam feitelijk in handen van een Comité d'administration, bestaande uit de voornaamste spelers als sociétaires met aandeel in de winst, terwijl de spelers van het tweede en derde plan als pensionaires salaris genoten. Een administrateur général kreeg eerst sedert 1850 meer uitgebreide zeggingsmacht, terwijl deze in 1901 tevens belast werd met keuze en samenstelling van het répertoire. In 1900 na een brand raakte het gezelschap weer aan het zwerven, waarbij een deel zich in het Nouveau Théâtre vestigde. Bij den herbouw vereenigden zich weer allen in het Palais Royal. De C. f., die zich gaarne la Maison de Molière noemt, heeft vooral een klassiek répertoire en stelt er een eer in de aloude tradities te handhaven, zoodat de stijl, waarin Molière zijn stukken spelen liet, nagenoeg onveranderd tot op heden is blijven voortbestaan. Verscheidene van Frankrijk's grootste spelers behoorden tot haar sociétaires, zoo o.a. in het midden der 19e eeuw de actrice Rachel, later Féraudy, Mounet Sully, Le Bargy, Coquelin. Ook Sarah Bernhardt is eenigen tijd aan de C. f. verbonden geweest. Haar afscheiding voerde in 1885 tot een geruchtmakend proces. Beroemde spelers uit het begin dezer eeuw waren o.a. De Max en Cécile Sorel. *v. Thienen.*

Comédie humaine (Fr., = De menschelijke comedie). Toen de werken van Honoré de Balzac (* 1799, † 1850) te Parijs van 1842 tot 1848 in een volledige uitgave verschenen, gaf hij ze dezen titel, omdat ze „zoowel de geschiedenis gaven en de critiek van de samenleving, als een ontleding van haar kwalen en bespreking van haar principes" (einde voorwoord). *Brouwer.*

Comédie larmoyante (Fr., = huilcomedie), een soort van drama, pathetisch, overdreven aandoenlijk, met gelukkigen afloop. Vooral beoefend in de 18e eeuw in Frankrijk (Nivelle de la Chaussée, 1692—1754).

Comedo, → Meeëter.

Comenius (Komensky), Johann Amos, paedagoog, naast Hus de beroemdste man van het Tsjechische volk, behoorde tot de Moravische Broeders, wier laatste bisschop hij was, en dankt zijn roem aan zijn paedagogische geschriften. * 1592 te Nivnitz, † 1670 te Amsterdam. Oorlogstroebelen, benevens zijn godsdienst en zijn faam, dreven hem van de eene plaats naar de andere: hij woonde of vertoefde in Moravië (zijn geboorteland), te Herborn en Heidelberg (voor zijn theol. studie), in Bohemen, Polen (Lissa, meerdere malen), Engeland, Zweden, Pruisen (Elbing), Zevenbergen, Amsterdam, waar, met ondersteuning van de familie De Geer (Lod. de Geer en Oxenstierna had C. in Zweden leeren kennen), zijn werken werden uitgegeven. Uit hoofde van zijn godsdienst was hij een vijand van de Habsburgers en van de Kath. Kerk. Als paedagoog vertegenwoordigt hij het realisme, d.w.z. brengt de moedertaal en de zaakvakken op den voorgrond, het tot dan toe alle onderwijs beheerschende Latijn op het tweede plan. Hij was in menig opzicht zijn tijd vooruit en stond o.a. een schoolorganisatie voor, zooals wij die in hoofdzaak thans nog kennen: eerste zes jaar: moederschool; 6—12 jaar: moedertaal- of algemeene volksschool; 12—18: gymnasium; 18—24: academie met reizen.

J. A. Comenius.

C. werd te Naarden begraven, waar men echter enkele jaren geleden tevergeefs naar zijn stoffelijk overschot heeft gezocht.

Werken: Janua linguarum (de poort der talen): een methode om Latijn te leeren: in 1 000 zinnen zijn 8 000 Lat. woorden verwerkt, terwijl het geheel een encyclopaedisch overzicht van al het weetbare bevat; dit boek vestigde C.'s naam; Orbis pictus (de wereld in beelden), waarin zaak- en taalkennis worden vereenigd; Didactica magna (groote onderwijsleer), die én opvoeding én onderwijs behandelt; het boek vond pas in de 19e eeuw waardeering; behalve deze nog een groot aantal kleinere werken. — Uitg.: zie Herder's Lex. d. Päd. In het Ned.: Het Labyrint der wereld en het Paradijs des harten (Utrecht); Unum Necessarium, het eenig noodige (Utrecht). — Lit.: in iedere geschiedenis der paedagogiek. *Rombouts.*

Comes, 1° (muziek), → Fuga.

2° (Ook: liber comitis of liber comicus; Lat. comes = metgezel, of: leermeester?), a) oudtijds, lijst der verschillende in de H. Mis te lezen Schriftuurteksten; b) bundel van den volledigen tekst dier lezingen, dikwijls echter zonder de Evangelielessen. → Lectionarium; → Epistolarium; → Evangeliarium. *Louwerse.*

3° (Meervoud: comites), gezel, begeleider. Comites vergezelden de Romeinsche stadhouders naar hun provinciën en den keizer op reis als raadslieden in rechts- en regeeringszaken. Op het einde van Constantijn's regeering vinden we comites in allerlei hof- en regeeringsambten. In de middeleeuwen is comes = graaf; comes Palatinus, paltsgraaf. *Davids.*

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

Comes aquaticus (Lat., = watergraaf), een bijnaam van → Robert I den Fries.

Come sopra (Ital., = als boven), in de muziek, verwijzing naar een eerder voorkomende, identieke plaats.

Comgall, Heilige, stichter en abt van het klooster Bangor in Ulster, leefde in de eerste helft der 6e eeuw. Zijn meest bekende leerling is de H. Columbanus. Feestdag 10 Mei.

Comhair, Gozewijn, Kartuizer en bisschop van IJsland; * ca. 1380, † 20 Juli 1447 in de Grande Chartreuse. Hij stamde uit een Zaltbommelsch geslacht. Zijn ouders woonden echter te Deventer. Omstreeks 1400 werd hij Kartuizer te Zeelhem bij Diest. Van 1407 tot 1415 bestuurde hij dit klooster als prior. Daarna is hij monnik van de Grande Chartreuse geworden, terwijl hij hier ook het ambt van procurator heeft bekleed. In 1435 werd hij bisschop van Skálholt (IJsland) en in 1439 tevens administrator van het bisdom Hólar (IJsland). Hij was een man van grooten ernst en uitnemende bestuursgaven. *Scholtens.*

Lit.: Archief Aartsbisd. Utrecht (LI 1925, 101-173).

Comines, Philippe de, ridder; * 1445 te Komen in Vlaanderen, † 1509; zijn familienaam was Van den Clijte. Hij was eerst kamerheer van Karel den Stouten, hertog van Bourgondië, maar in 1472 ging hij over tot den dienst van den Franschen koning Lodewijk XI, die hem tot kamerheer en tot landvoogd van Poitou benoemde; hij vertrouwde hem belangrijke diplomatieke zendingen toe. C. genoot vervolgens het vertrouwen van Karel VIII en Lodewijk XII. Hij is vnl. bekend door zijn Mémoires, die de geschiedenis bevatten van 1464 tot 1498; de eerste uitgave verscheen te Parijs in 1523. *Willaert.*

Coming events cast their shadows before (Eng.) = Toekomstige gebeurtenissen werpen hun schaduw vooruit. Dit vers van Thomas Campbell (* 1777, † 1844) uit zijn Lochiel's Warning, door ons gewoonlijk geciteerd als „groote gebeurtenissen enz.", koos Byron als motto voor „The prophecy of Dante" (1819). *Brouwer.*

Comisso, Giovanni, Ital. schrijver; * 3 Oct. 1895 te Treviso. Eerst „egotistisch" schrijver in den aard van d'Annunzio; thans schijnt hij van dit ziekelijke genre afgezien te hebben, om met frissche kleuren de verschillende aspecten van de zee en het leven ter zee weer te geven.

Werken: Al vento dell' Adriatico (1928); Gente di mare (1929); Giorni di guerra (1931). *Ulrix.*

Comité Central Industriel de Belgique (afgekort: C. C. I.), in het Nederlandsch doorgaans Het Centraal Nijverheidscomiteit van België genoemd, is de sterkste organisatie der werkgevers van België. Opgericht in 1895, heeft het C. C. I. zich steeds uitgebreid. In Juni 1932 groepeerde deze neutrale werkgeversorganisatie 145 patronale vakvereenigingen, die meer dan 3 500 ondernemingen vertegenwoordigen, o.w. de meeste groote nijverheidsondernemingen. Buiten de vakgroepeeringen, waarin de werkgevers eener zelfde nijverheid zijn aangesloten, heeft men ook gewestelijke afdeelingen.

Het C. C. I. wordt bestuurd door een beheerraad. Een groote rol wordt gespeeld door de onderscheiden studiecommissies, geleid door specialisten. Het C. C. I. geeft een wekelijksch orgaan uit „Bulletin du C. C. I.". Verder beschikt het ook over een veertiendaagsch „Sociaal Berichtenblad", het geeft aan haar aangesloten leden ook alle noodige inlichtingen. De aangesloten firma's betalen jaarlijks een bijdrage door de algemeene vergadering te bepalen, waarvan het bedrag varieert volgens het aantal gebezigde arbeiders.

Het C. C. I. is in het buitenland in 43 landen vertegenwoordigd door handelscorrespondenten.

Het houdt sterk aan zijn politieke en godsdienstige neutraliteit en aan de principes van het economisch liberalisme. Het ondersteunt, beveelt en moedigt alleen deze arbeidersorganisaties en sociale instellingen aan, die door de werkgevers gesticht worden; het is klaarblijkelijk gekant tegen de vakvereenigingen en mutualiteiten der arbeiders.

Lit.: Uitg. en versl. v. h. C.C.I.; kan. Colens, in De Gids op Maatschappelijk Gebied (Juli-Oogst 1932). *Kuypers.*

Comité de Salut Public (Fr., = C. van Algemeen Welzijn), 6 April 1793 door de Fransche Conventie ingesteld, om streng toezicht te houden op ministers e.a. leden van de uitvoerende macht. Bestond ten slotte uit 12 leden, voor 1 maand benoemd, maar het mandaat werd steeds verlengd. Dit eerste C. stond onder Danton en trachtte den vrede te bewerken met binnen- en buitenlandsche vijanden. Tegen die gematigdheid kwamen de felle Jacobijnen in verzet; als gevolg hiervan werd het C. 10 Juli 1793 vernieuwd; Danton verdrongen door Robespierre. Dit tweede, „Groote C." trok alle macht aan zich en heeft, ondanks innerlijke verdeeldheid, in gespannen activiteit straf geregeerd. Na den val van Robespierre blijft het met beperkte macht bestaan als „C. des opérations mil. et diplomatiques" tot de grondwet van 1795. *V. Claassen.*

Comité de Sûreté Générale (Fr., = C. van openbare veiligheid), 2 Oct. 1793 door de Fr. Conventie definitief georganiseerd en belast met scherp toezicht op al wat de veiligheid van de Jacobijnenrepubliek betrof. Blijft na het Schrikbewind bestaan tot 1795 als „C. de police générale". *V. Claassen.*

Comité d'Etudes du Haut Congo (C. E. H. C.) werd door Leopold II gesticht in 1878, onder voorzitterschap van kolonel Strauch. Geleid door Stanley, met opdracht Kongo te bezetten en handelsposten op te richten langs den stroom en in het binnenland. In 1881 werd door Stanley de Stanley-Pool bereikt. In 1882 vervangt de Association Internationale du Congo (A. I. C.) bovengenoemd comité. *Monheim.*

Comité révolutionnaire, → Regeeringsverandering van 1795.

Comité ter bespreking der sociale quaestie, opgericht 1870, wilde door bestudeering van maatschappelijke vraagstukken het bijna stelselmatig negeeren der soc. quaestie overwinnen. Het bestond, behalve uit enkele arbeiders, die in de toen opkomende arbeidersbeweging een rol speelden (bijv. Heldt, H. Gerhard), vooral uit „heeren" (o.a. Goeman Borgesius, Van Marken, Armand Sassen, dr. Hubrecht). Liberaal georiënteerd. Tot 1874 belegde het enkele openbare meetings, door comité-vergaderingen voorbereid, over soc. vraagstukken (bijv. kinderarbeid, arbeiderswoningen, stakingsrecht). De laatste meeting in April 1874. Comité ontbonden in Juni 1880.

Lit.: Pekelharing, Herinneringen aan een tweetal comité's. Vragen des tijds II 1895). *Verberne.*

Comitia (Lat.), volksvergadering in het Oude Rome. Oudste vorm: de comitia curiata, waarin het volk stemde in 30 curiae (→ Curia). Grooter beteekenis hadden de comitia centuriata,

waarin het volk centuriesgewijze stemde, op het Marsveld (→ Centurie). Tot 286 v. Chr. werden in deze comitia centuriata de meeste wetsontwerpen ingediend; de voornaamste magistraten werden daarin gekozen; deze comitia waren het gewone gerechtshof in halszaken. Daarnaast zien we uit de concilia plebis, de vergaderingen van de plebs, de comitia tributa zich ontwikkelen, die na 286 v. Chr. het voornaamste wetgevend lichaam in den staat werden. Eenige magistraten werden daarin gekozen. De rechtszaken, waarin een boete werd geëischt, werden in deze comitia tributa behandeld. De stemming had tribusgewijze plaats, dus naar de 35 → tribus of districten; meerderheid 18 stemmen. In den keizertijd verloren de comitia hun rechtsbevoegdheid, na Augustus ook hun wetgevende bevoegdheid; onder Tiberius ging de verkiezing van magistraten over op keizer en senaat en hadden de c. niets meer te beteekenen.
Davids.

Comitium (< Lat. coïre = samenkomen, d.i. plaats, waar Romulus en Tatius en later de comitia samenkwamen), vierhoekig plein, aan den voet van het Capitool, ten N. van het → forum, met hetwelk het later versmolt. Op het c. stond o.m. het senaatsgebouw (curia hostilia) en het spreekgestoelte (rostra).
E. De Waele.

Commagene, district der Rom. provincie Syrië, ten Z. van Cappadocië en het Taurusgebergte, tusschen den Euphraat en Cilicië, met hoofdstad Samosate. C. was afwisselend onder het bestuur van een Rom. legaat en van Antiochus IV Epiphanes.

Commandeur, 1° eigenlijk: commandeur van den breeden wimpel, vervallen rang, welke vroeger bij de Ned. zeemacht bestond. → Commodore.

2° Oude titel bij een rijkswerf voor een voorman.

3° → Commende; → Ridderorden.

Commanditaire vennoot, commanditе of commanditaris is de man, wiens naam bij een commanditaire vennootschap niet naar buiten uit gebruikt mag worden. Hij is slechts geldschieter, ook genaamd stille vennoot (sleeping partner). In tegenstelling met de andere leden der vennootschap (de beheerende, gecommanditeerde, werkende of complementaire vennooten), kan hij nooit meer verliezen dan het bedrag, met hetwelk hij in de vennootschap heeft deelgenomen (art. 19 en 20 lid 3 Ned. W. v. K.; art. 21 en 104 Belg. wet 18 Mei 1873).

In Ned. is hij tegenover derden in het geheel niet gebonden. In België hebben derden een rechtstreeksche vordering tegen den c. v. tot storting van zijn inbreng, alsook in bepaalde gevallen tot terugbetaling van de hem uitgekeerde dividenden. Niet noodzakelijk is inbreng van geld; ook inbreng van goederen is geoorloofd; arbeid echter niet, tenzij achter de schermen.

De commanditaire vennoot, die wel naar buiten gaat optreden, dus art. 20 Ned. W. v. K. of art. 23 Belg. wet 18 Mei 1873 overtreedt, wordt gestraft met algeheele (hoofdelijke) aansprakelijkheid, wegens alle de schulden en verbintenissen van de vennootschap. Deze aansprakelijkheid geldt ook voor verbintenissen, welke zijn ontstaan vóór de overtredingen.

Het Ned. Handelsregister eischt, bij oprichting eener commanditaire vennootschap, aangifte van aantal, nationaliteit, land hunner inwoning en bedrag der gelden door commanditarissen ingebracht; niet de namen. De Belg. wet op het Handelsregister legt alleen de publicatie op van den naam, de voornamen, datum van geboorte en nationaliteit van de gecommanditeerde vennooten (wet 30 Mei 1924 art. 3 gewijzigd door art. 2 wet 9 Maart 1929). De commanditaris, die zijn geheele som nog niet heeft ingebracht, moet dit alsnog doen bij faillissement der vennootschap.
Schouten/Rondou.

Commanditaire vennootschap of vennootschap bij wijze van geldschieting „wordt aangegaan tusschen eenen persoon, of tusschen meerdere hoofdelijk voor het geheel aansprakelijke vennooten en eenen of meer andere personen als geldschieters" (Ned. Wetb. v. K. art. 19; Belg. wet van 18 Mei 1873 art. 18 en 104). Commanditaire vennootschap vormt een overgang tusschen vennootschap onder firma (in België: vennootschap onder gemeenschappelijken naam en naamlooze vennootschap, in dien zin, dat een commanditair vennoot niet verder aansprakelijk is dan met zijn inbreng. De Ned. wet schrijft voor het aangaan van een commanditaire vennootschap geen vorm voor. De Belg. wet voorziet zekere vormvereischten (art. 4—9). De commanditaire vennootschap is geen rechtspersoon. Zij heeft wel een vermogen, afgescheiden van dat der vennooten. Dit vermogen is in de eerste plaats bestemd voor vennootschapsdoel. De schuldeischers der commanditaire vennootschap gaan dus vóór de privé-schuldeischers der vennooten. De Belg. wet kent aan de c. v. evenals aan andere handelsvennootschappen een afzonderlijke burgerlijke persoonlijkheid toe.

Naast de gewone commanditaire vennootschap bestaat commanditaire vennootschap op aandeelen. Hier is aandeelhouderschap vatbaar voor overdracht. Aandeelen kunnen zijn op naam of aan toonder. In de Ned. wet wordt commanditaire vennootschap op aandeelen niet genoemd. Toch wordt geldigheid algemeen erkend. In de Belg. wet van 18 Mei 1873 wordt zij speciaal behandeld onder de art. 104 t/m 114. Hare oprichting is aan speciale vormvereischten onderworpen (art. 4).
Schouten/Rondou.

Commandobrug, standplaats van den commandant en het bevelvoerend personeel van een schip. Een platform op het hoogste gedeelte van het schip en zich uitstrekkende over de volle breedte.

Commandogroep, onderdeel van een kleine eenheid krijgsvolk, bijv. een compagnie, bestemd voor de bevelvoering. Zij bestaat uit den commandant van de eenheid en verbindingspersoneel, als hoornblazers, tamboers, ordonnansen en seiners.

Commandopost, plaats, waar zich het bevelsorgaan van een afdeeling krijgsvolk bevindt, zijnde de commandogroep of de staf van dat onderdeel.

Commandovlag, vlag, waarmede de standplaats van de commandanten der groote eenheden van het leger te velde, alsook die van de regimenten, bataljons en afdeelingen wordt aangeduid; des nachts, uitgezonderd bij bataljons en bij afdeelingen, heeft de aanduiding tevens plaats door een brandende, aan de bovenzijde gedekte lantaarn.

Bij de vloot wordt de commandovlag van den bevelvoerenden officier over een scheepsmacht geheschen aan den top van een der masten van het schip, waar hij zich bevindt. → Vlaggen.
v. Leeuwen.

Commeatus (Lat.), verlof voor manschappen en officieren van het staande leger; verlof voor te Rome resideerende senatoren om Rome voor eenigen tijd te verlaten; ook: proviand, en legertros.

Commedia dell' arte, een vorm van de Italiaansche comedie, die bestaan heeft van de helft van

de 16e tot het begin van de 19e eeuw, waarin enkel de gang der handeling aangegeven was en de gesproken tekst in den loop van de vertooning geïmproviseerd werd door mannelijke en vrouwelijke beroepsspelers. Dezen stelden doorgaans typische personages voor, die in korten tijd beroemd werden onder den naam en het masker van Arlecchino, Pantalone, Pulcinella, Brighella, Colombina, Capitano, Balordo, enz. De beroemdste Italiaansche gezelschappen genoten spoedig grooten bijval in geheel Europa. In 1660 vestigden Italiaansche tooneeltroepen zich definitief te Parijs en leefden er tot in 1801.

L i t. : P. L. Duchartre, La comédie italienne ([2]1925); M. Apollonio, Storia della commedia dell'arte (Rome-Milaan 1930). *Ulrix.*

Commelina, het grootste geslacht van de plantenfamilie der C o m m e l i n a c e a e, dat met een 100-tal soorten in de warme streken over de geheele aarde verspreid is. De bloemen zijn hemelsblauw, de bladeren langwerpig lancetvormig met een scheede. In Afrika en Azië is inheemsch C. benghalensis, die behalve bovengrondsche, zich openende bloemen, ook ondergrondsche, gesloten en zich zelve bevruchtende bloemen heeft, die veel op knolletjes gelijken. Als tuinsierplanten komen vooral in aanmerking de Noord-Amerikaansche C. virginica en de beide Mexicaansche soorten, de diepblauw-bloeiende C. coelestris en C. tuberosa met eetbare knollen. *Bouman.*

Commena, A n n a, → Anna Commena.

Commenda, thans niet meer gebruikt woord voor overeenkomst, waarbij een partij aan een andere een som gelds ter hand stelt, ten einde daarmede handel te drijven. Deed zich voor in den vorm van geldleening, lastgeving, vennootschap of ongenoemd contract. Hieruit heeft zich de commanditaire vennootschap ontwikkeld. *Schouten.*

Commendatio, de rechtshandeling, waarbij iemand hetzij zichzelf hetzij een vermogensbestanddeel toevertrouwt (Lat. commendare) aan iemand anders. Zoo spreken de Romeinsche rechtsbronnen van c., wanneer iemand geld in bewaring geeft bij een bankier (depositum bij argentarius). In de rechtsgeschiedenis der middeleeuwen is het veelal de persoon, die zich toevertrouwt aan de bescherming van machtige heeren of instellingen (koning, bisschop, klooster), die dan als patroon over hun beschermelingen optreden (→ Vazalliteit; → Leenstelsel). *Hermesdorf.*

Commendatio animae (Lat., = aanbeveling der ziel), titel in het Romeinsche Rituaal van een reeks schoone gebeden, aanroepingen en lezingen, gemeenlijk genoemd: de Gebeden der Stervenden; gedeeltelijk van hoogen ouderdom (6e—7e eeuw), zelfs Joodsche verwantschap verradend; zij zijn bedoeld door den priester bij stervenden gebeden te worden. *Louwerse.*

Commende is de bewaring van een → beneficie. Reeds in de 4e eeuw had de H. Athanasius een beneficie in commende buiten de kerk van Alexandrië, die hij in titel bezat. C. staat dus tegenover titel, waardoor iemand het beneficie bezit. Doel aanvankelijk vooral: zorg voor het beneficie en vervulling der daaraan verbonden verplichtingen zonder voordeel voor den commanditair. Later ontvangst der inkomsten ter aanvulling van het eigen beneficie of ter belooning. Uiteraard is de c. tijdelijk, omdat de titularis zoo spoedig mogelijk moet worden benoemd, of een bijzondere gunst aan een persoon wordt bewezen, welke met den persoon ophoudt. De C.I.C. (can. 1412) spreekt alleen van tijdelijke c. in den laatsten zin, d.i. geen eigenlijke beneficiën; men kan dus twee beneficiën hebben, één als titel en één in commende. Vroeger is er veel misbruik gemaakt van de c.; zoo begonnen in de 8e eeuw koningen en keizers abdijen in c. te geven ook aan leeken, die de inkomsten en het beheer kregen der goederen van de abdij: dikwijls onwaardige personen. Ook aan de leden van Ridderorden werden zulke c. gegeven, vandaar de titel commandeur bij de Ridderorden. Vele pausen en concilies hebben getracht, die misbruiken af te schaffen. Tegenwoordig kan alleen de paus nog c. vergeven. Er zijn er maar weinig meer en het streven is ze alle af te schaffen. Paus Pius XI heeft de c. van de abdij van Trefontane. Soms houden kardinalen, die tot een hoogere orde overgaan, den lageren titel in c. of wordt hun een abdij in c. gegeven. *Drehmanns.*

Commentarii, aanteekeningen, dagboek, ambtelijke c. van de oude Romeinsche koningen, priesters en ambtenaren, speciaal een soort mémoires van een veldheer, bijv. de C. de bello Gallico van Caesar; ook verklarende aanteekeningen op een schrijver.

Commentarius, enkelvoudige mannelijke vorm, die naast den onzijdigen vorm commentarium voorkomt voor → commentarii.

Commer, F r a n z, Duitsch muziekhistoricus; * 23 Jan. 1813 te Keulen, † 17 Aug. 1887 te Berlijn. C. gaf een aantal belangrijke verzamelwerken van composities uit de 16e tot 18e eeuw uit: Collectio operum musicorum Batavorum saeculi XVI; Musica sacra XVI, XVII saeculorum (28 dln.); Collection de compositions pour l'orgue des 16e, 17e, 18e siècles; Cantica sacra (geestelijke gezangen, met pianobegel. bewerkt). In 1868 richtte hij met Rob. Eitner de Gesellschaft für Musikforschung op. *Reeser.*

Commewijne, rivier in S u r i n a m e, ontstaan uit de Commewijne-kreek van het Brokopondo-gebergte en de Tempati van de uitloopers van het Nassau-gebergte; stroomt naar het Noorden, na de vereeniging met de → Cottica Westelijk. Zijrivieren rechts: Peninica en Bottels- en Cras-kreek, bij hoogen waterstand verbinding met de Cottica, en de Matappica, die door een kanaal met de zee in verbinding staat; links: Cassiwinica, Commetewane en Orleana met enkele plantages. Aan de boven-Commewijne zijn bijna alle plantages verlaten; aan de beneden-Commewijne zijn nog welvarende plantages met Javanen en Britsch-Indiërs als arbeiders. Bij Nieuw-Amsterdam vloeit de C. samen met de Suriname. Aan de Cassiwinica en aan de kleine kreken Paroeroe, Peneribo en Agama wonen Arowakken; Boschnegers (Aucaners) wonen o.a. aan de Commewijne-kreek. *Vinken.*

Commiesbrood, → Brood.

Commiphora, een plantengeslacht van de familie der B u r s e r a c e a e, ook wel balsemboom genaamd, vandaar de vroegere naam Balsamodendron. Met een 80-tal soorten bewoont dit geslacht de droge streken van Afrika en bovendien Madagaskar, Arabië, Beloetsjistan en Voor-Indië. Het zijn kleine, vaak doornige boomen of heesters, meestal met drietallige of geveerde bladeren, terwijl de steenvrucht doorgaans één zaad bevat. De voornaamste soort is C. abyssinica, de echte myrrheboom. De hars zweet als halfvloeibare massa reeds van zelf uit, doch de groote hoeveelheden worden kunstmatig afgetapt. De myrrhe gaat grootendeels naar Bombay en vandaar gedeeltelijk naar China.

Naar Europa worden slechts kleine hoeveelheden verzonden. De Noord-Abessinische C. Schimperi levert ook een deel der Arabische myrrhe, maar daarentegen levert C. myrrha geen myrrhehars. Handelsartikelen zijn verder de hars van C. africana, het Afrikaansche Bdellium, en die van C. Roxburghiana (moehoel) uit Beloetsjistan, het Indische Bdellium, dat in Indië in de geneeskunde veel wordt gebruikt. Van deze laatste soort verzamelden de Phoenicische soldaten van Alexander den Grooten reeds veel hars. Ook andere soorten leveren hars voor reukwerken of geneesmiddelen, bijv. C. pedunculata uit Kordofan (Afrika), C. Playfairii uit Somaliland (Afrika) en C. erythraea van de Dahlak-eilanden in de Roode Zee, welke laatste ook reukhout levert.

Van beteekenis is verder het Mekka-hars van de Arabische C. opobalsamum, vroeger Balsamodendron gilladense geheeten, een 5—6 meter hooge heester, die in den drogen tijd bladloos is. De hars werkt wondheelend en transpireerend en wordt bovendien met succes aangewend tegen slangenbeten en schorpioensteken. Door alle tijden heen, reeds vanaf den tijd van de koningin van Saba, die aan koning Salomon als geschenk deze heesters zond, werd dit gewas in Palestina gekweekt. *Bouman.*

Commissariaat, de naam voor de functie van één commissaris of van alle commissarissen te zamen; ook het kantoor, waar dezen hun functie uitoefenen. → Commissaris.

Commissariaat voor Indische Zaken, een in het departement van Koloniën te Den Haag gevestigd bureau, dat tot taak heeft in Nederland als vertegenwoordiger van de Indische regeering die zaken te behandelen, welke de Indische regeering autonoom afhandelen kan, en verder om als verbindingsmiddel te fungeeren in het verkeer tusschen ambtelijke colleges, vereenigingen en personen in Nederland met de Indische regeering of een van haar organen. Aan het hoofd staat de Gecommitteerde voor Indische Zaken. *Berg.*

Commissaris (b e d r ij f s e c o n o m i s c h ; N e d. R e c h t). Deze functie bij de N.V. beteekent: steun verleenen aan het bestuur, door adviezen of op andere wijzen bevorderen van de bestuurstaak; goedkeuren van belangrijke bestuurs- of beheersdaden, waartoe een meer dan formeel kennisnemen noodzakelijk is; leiden en inlichten van de alg. vergadering van aandeelhouders, hetwelk voorafgaande behandeling met het bestuur van de agendapunten, o.m. jaarverslag en balans en winstrekening, veronderstelt. Bij statutaire omschrijving dient hun taak in verband met de wettelijke aansprakelijkheid nauwkeurig te zijn vastgelegd.

C. worden gekozen door aandeelhouders of derden. Zij vertegenwoordigen kapitaalverschaffers of andere geïnteresseerden: aandeelhouders, obligatiehouders, bankiers, leveranciers, afnemers, e.a.; of hun initiatief, verwantschap, kunde of relatiekring is voor de onderneming van beteekenis, of zij zijn door derden voor speciaal toezicht of contact aangewezen: de Koninklijke Commissaris bij de Nederlandsche Bank, de regeeringscommissaris bij gemengde ondernemingen (bijv. de N.V. Kon.Ned. Hoogovens en Staalfabrieken), de commissaris bij de N.V., eventueel aangewezen door obligatiehouders, door een samenwerkende organisatie, enz.

Behalve vergoeding voor kosten ontvangen commissarissen veelal een aandeel in de overwinst, → tantième. Zoowel in tijden van hoog- als van laagconjunctuur kan deze vorm van belooning onbillijkheid in zich sluiten. Vandaar een streven om ze te vervangen door een vast honorarium, eventueel plus een zeer bescheiden winstdeel. *v. Ketel.*

Instelling van commissariaat bij N.V. is facultatief (zie art. 50 vlg. W. v. K.) en kan slechts geschieden bij statuten. De c. is arbeider, voorzoover hij in dienst van de N.V. tegen loon gedurende zekeren tijd arbeid voor haar heeft te verrichten. Hij is geen lasthebber. Benoeming van c. geschiedt, voorzoover zij niet reeds bij akte van oprichting heeft plaats gehad, door de algemeene vergadering van aandeelhouders. Echter kan bij akte van oprichting worden bepaald, dat ten hoogste $^1/_3$ zal worden benoemd door andere dan de alg. vergadering, zgn. vrije commissarissen. C. kunnen te allen tijde wordengeschorst en ontslagen, als regel door de alg. vergadering; de vrije c. echter door degenen door wie zij zijn benoemd. Wanneer er meer c. zijn, zijn die over het algemeen hoofdelijk aansprakelijk, wanneer het betreft een aangelegenheid, welke behoort tot den werkkring van meerdere c. De bevoegdheden, aan commissarissen toegekend, kunnen door gedelegeerden worden uitgeoefend, mits dezen de organieke regelen daarbij in acht nemen. De zgn. gedelegeerde c. vervult meestal de taak van bestuurder.

L i t. ; mr. E. J. J. v. d. Heijden, Hand. voor de N.V. naar Ned. Recht ; mr. W. P. L. A. Molengraaff, Leidraad bij de beoef. v. h. Ned. Handelsrecht ; mr. M. Polak, Handb. voor het Ned. Handelsrecht ; Völlmar, Het Ned. Handelsrecht. *Schouten.*

B e l g. R e c h t. In België onderscheidt men: beheerders en commissarissen der N.V. De beheerders zijn belast met alle daden van beheer, de c. daarentegen hebben in hun bevoegdheid toezicht van het beheer der vennootschap. Beide zijn lasthebbers van de aandeelhouders, door wie zij in algemeene vergadering worden aangesteld en tegenover wie zij te verantwoorden hebben. Het aantal van de c. is door dezelfde algemeene vergadering bepaald. Hun mandaat is tijdelijk (maximum zes jaren) doch vernieuwbaar; daarbij is het essentieel herroepelijk en strikt persoonlijk, daar de c. benoemd worden wegens hun persoonlijke bevoegdheid of wegens het vertrouwen, dat de aandeelhouders in hen stellen. Als mandatarissen van de aandeelhouders zijn zij tegenover deze laatste verantwoordelijk voor al hetgeen hun opdracht van toezicht en contrôle aangaat. Zij zijn gehouden aan de algemeene vergadering verslag uit te brengen over hun toezicht. Om hun verantwoordelijkheid te dekken, kunnen zij zich doen bijstaan door deskundigen, welke door de vennootschap moeten aangenomen worden. Binnen de maand, volgende op hunne aanstelling, moeten de c. een borgtocht storten, bestaande uit nominatieve aandeelen der vennootschap. De algemeene vergadering van de aandeelhouders kan ten allen tijde, bij enkele meerderheid van stemmen een aanvullenden borgtocht opleggen (wet van 18 Mei 1873 op de handelsvennootschappen art. 64 t/m 69).

Veelal ontvangen de c. als vergoeding een tantième, dat geringer is dan datgene, wat aan de beheerders wordt toegekend. *Rondou.*

Commissaris der koningin, orgaan, aangesteld in elke provincie in Nederland door de koningin en belast met het toezicht op het bestuur der provinciale staten. De commissaris is bovendien voorzitter van de vergadering van de provinciale staten en die der gedeputeerde staten, heeft in het laatste

college stem en in het eerste adviseerende stem, en is voorts belast met de uitvoering van alle besluiten en beslissingen van beide colleges. *Struycken.*

Commissaris-generaal (Kongo), titel van den ambtenaar, die den provincie-gouverneur bijstaat of vervangt. Die titel is afgeschaft door het Koninklijk Besluit van 1933, houdend nieuwe administratieve inrichting der kolonie.

Commissarissen-generaal in Ned.-Indië. Het is vroeger eenige malen voorgekomen, dat de c.-g. vanuit Ned. naar Ned.-Indië werden uitgezonden, om aldaar met buitengewone macht bekleed boven de gewone autoriteiten uit te regeeren (Elout 1814, v. d. Capelle en Buyskens 1814—1819, Du Bus de Gisignies 1825—1830, v. d. Bosch 1832—1834). Het instituut der c.-g. is thans grondwettelijk niet meer mogelijk. *Damen.*

Commissaris van politie, in Ned. de hoogste ambtenaar der politie in de grootere gemeenten (in de grootste gemeenten hoofdcommissaris), onder den burgemeester, die het hoofd der gemeentelijke politie is. Hij wordt benoemd en ontslagen door de koningin.

(Belg. recht). De commissaris van politie wordt benoemd door den koning. Heeft 1° een administratieve en 2° een gerechtelijke bevoegdheid. Waakt, onder het gezag van den burgemeester, over de toepassing van de wetten en verordeningen, de openbare orde, de veiligheid en het verkeer. Is belast met het opsporen van misdaden en wanbedrijven, onder de leiding van den procureur des konings. Het Openbaar Ministerie bij de rechtbank van politie wordt waargenomen door den c. v. p. van de plaats waar deze rechtbank zitting houdt. In de gemeenten, waar meerdere commissarissen zijn, kan de burgemeester, met goedkeuring van den gouverneur der provincie, een hoofdcommissaris aanwijzen. *Boon/Collin.*

Commissie (betere naam: commissieloon), vergoeding, welke de commissionnair voor zijn bemiddeling in rekening brengt. In den goederenhandel berekent hij ze bij inkoop over het bedrag, waarvoor hij de goederen heeft gekocht, verhoogd met de door hem gemaakte kosten, en bij verkoop over het bruto-provenu, d.i. het bedrag, waarvoor hij ze heeft verkocht.

In den wissel-, geld- en effectenhandel noemt men deze vergoeding gewoonlijk → provisie. *Witsenboer.*

Commissie, Psychiatrische, → Psychiatrische Commissie.

Commissie der Vlaamsche grieven, → Vlaamsche grieven (Commissie der).

Commissiegever of committent (Ned.) is de opdrachtgever van een → commissionnair.

Commissiehandel, handel, welke op eigen naam, doch voor rekening van een ander, den lastgever of committent, gedreven wordt. Zoowel de import- als de exporthandel is voor een belangrijk deel commissiehandel. Dit is uit verschillende omstandigheden te verklaren, o.a. groote afstand tusschen het productiegebied en het afzetgebied met als gevolg onbekendheid met personen en toestanden, de financieele afhankelijkheid van een onderneming van haar credietgever, zooals bij vele cultuurondernemingen in Ned.-Indië. Naarmate de risico's, verbonden aan import en export voor eigen rekening, grooter of kleiner worden, zal de beteekenis van den commissiehandel toe- of afnemen. → Commissionnair; → Beurs (sub C). *Witsenboer.*

Commissiekaas, Edammerkaas van ca. 4 kg. De gewone Edammers wegen ca. 2 kg.

Commissie van Openbaren Onderstand, → Armenwet (in België).

Commissie van Proefneming (Ned., militair) is de commissie, belast met het nemen van proeven voor wat betreft het keuren, onderzoeken, verbeteren enz. van artillerie-materieel, draagbare wapenen en munitiën. Ze is in werking getreden op 1 Jan. 1867 (Min. Aanschr. 15 Dec. 1866 no. 64A); op 1 Aug. 1914 zijn haar werkzaamheden geschorst. Ingevolge aanschrijving van den min. v. O. van 26 Juli 1915 Y 93 werd een tijdelijke C. v. P. ingesteld. Op 15 April 1919 werd deze opgeheven en is de oorspronkelijke C. v. P. weder in werking getreden. Zij bestaat thans uit 1 hoofdofficier-voorzitter, 2 majoors of kapiteins en 4 kapiteins of luitenants, allen van het wapen der artillerie, benevens twee officieren van de infanterie. *Nijhoff.*

Commissie van Toezicht, ingesteld bij de Ned. Wet van 12 Febr. 1901 (Stbl. 64, art. 5), heeft toezicht op beheer van directeuren van tuchtscholen en rijksopvoedingsgestichten over die instellingen. Leden worden benoemd en ontslagen door den minister van Justitie. → Algemeen College van Toezicht. *B. Smeets.*

Commissionnair. De functie van den c. heeft zich ontwikkeld uit die van den → factor. Zoodra de handel met overzeesche landen zich ontwikkelde, ontstond er voor kooplieden, die geen eigen factorijen hadden, behoefte aan een tusschenpersoon, die volkomen bekend was met de verhandelde goederen, met de bevolking van het overzeesch gebied, met haar taal, gewoonten en gebruiken. In deze behoeften voorzag de commissionnair. Doordat hij, ten gevolge van het op eigen naam handelen, tegenover de bevolking als zelfstandig koopman optrad, kon zich de handel ontwikkelen. De beteekenis van den c. is tengevolge van de ontwikkeling van de techniek, in het bijzonder van de communicatiemiddelen, verminderd. Anderzijds is zijn beteekenis toegenomen ten gevolge van de ontwikkeling van den handel in industrieproducten. Naast den commissionnair heeft de handelsagent zich bij deze artikelen een plaats verworven.

Men onderscheidt den inkoopcommissionnair en den verkoopcommissionnair. Zoowel bij inkoop- als verkoopcommissie kan de committent (lastgever) een limiet bepalen, waarboven de c. niet mag inkoopen en waaronder hij niet mag verkoopen. Wenscht de committent, alvorens een definitieve opdracht te geven, ingelicht te worden over den vermoedelijken kostprijs of opbrengst, dan vraagt hij den commissionnair een → conto-finto. De verkoopcommissionnair neemt dikwijls het → delcredere op zich, d.w.z. hij staat in voor de betaling der verkochte goederen. Hiervoor geniet hij een extra-vergoeding, delcredere-provisie. Deze is vaak in de verkoopprovisie begrepen. Behalve in den goederenhandel treedt de commissionnair ook op in den wissel-, geld- en effectenhandel en bij de assurantie. *Witsenboer.*

Ned. en Belg. Recht. Degene, met wien de commissionnair een overeenkomst sluit, heeft alleen met deze en niet met diens opdrachtgever of committent te maken, in tegenstelling tot den → makelaar. Den koopprijs van aan den commissionnair verkochte goederen kan de derde alleen van deze vorderen, en heeft hijzelf van den commissionnair gekocht, dan kan alleen de commissionnair, met uitsluiting van den committent, van hem betaling vorderen.

De art. 76—85 Ned. Wetboek van Koophandel

en de art. 14 t/m 17 van de Belg. wet van 5 Mei 1872 verleenen aan den commissionnair meerdere voorrechten. Zoo heeft de commissionnair een voorrecht op de goederen, die hij van of voor den committent onder zich gekregen heeft, om daarop te verhalen al wat hij van zijn opdrachtgever als zoodanig te vorderen heeft, terwijl hij dit mag afhouden van de gelden, die hij aan den committent moet afdragen. Ten slotte heeft hij, evenals de gewone lasthebber, een recht van retentie op hetgeen hij van den committent in handen heeft, zoolang het hem toekomende hem niet is voldaan.

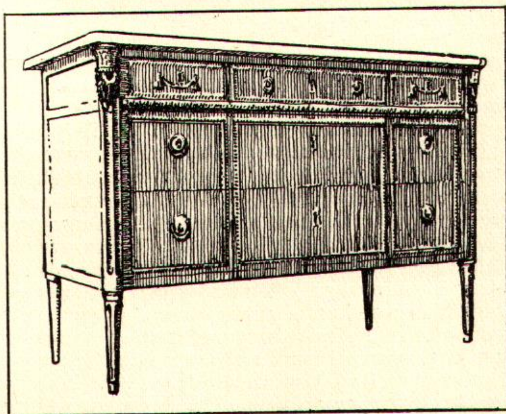
Lit.: Ned.: Molengraaf, Leiddraad (I, § 19); Belg.: Fredericq, Handelsrecht (I, nrs. 225 vlg.). *Ariëns.*

Committent, → Commissiegever.

Commius, Gallisch hoofdman, door Caesar sedert 57 v. Chr. als vorst over de Atrebaten en in 54 over de Morinen aangesteld. Ging over tot de anti-Romeinsche liga en werd door de Galliërs ter ontzetting van Alesia gestuurd. Zette nog enkelen tijd de schermutselingen voort en trok zich nadien terug in Brittannië. *E. De Waele.*

Commodatum, Romeinsch-rechtelijke overeenkomst van partijen, krachtens welke de eene partij een zaak om niet ten gebruike verstrekt aan de andere, onder gehoudenheid voor deze laatste de zaak na gebruik terug te geven. Men vergelijke hiermede art. 1777 Ned. B. W. (bruikleening) en art. 1875 Belg. B. W. *Hermesdorf.*

Commode (< Lat. commodus = gemakkelijk) is in de meubelkunst een benaming voor een

Commode, stijl Louis XVI.

soort kast met schuifladen. Men bergt er linnengoed enz. in op. Meestal is hij ong. drie kwart m hoog, één m breed en een halve m diep.

Commodianus, Christelijk Latijnsch dichter. Men is het niet eens over den tijd, waarin hij dichtte (midden 3e, begin of eind 4e, zelfs 5e eeuw), noch over het land, waar hij leefde (Syrië, Afrika, Arles). De vroege dateering is wel waarschijnlijk. Hij is dan de oudste Christelijke Latijnsche dichter. Als ijverig bekeerling wilde hij apologetisch werken door zijn verzen: Carmen apologeticum en Instructiones. Van dit laatste is het eerste boek apologetisch, het tweede bevat zedelessen. Hij is niet geheel orthodox (sabellianisme en chiliasme) en staat als dichter niet hoog. Hij richt zich meer naar woordaccent en aantal lettergrepen dan naar de quantiteit.

Uitg.: Corpus Script. Eccles. Latin. (XV 1887). — Lit.: Bardenhewer, Gesch. d. altkirchl. Lit. (II ²1914, 647-657); Rauschen-Altaner, Patrologie (1931, 156 vlg.); H. Vroom, De Commodiani metro et syntaxi annotationes (1917); Brakman, in Mnemosynè (1927). *Franses.*

Commodore, hoofdofficier van de zeemacht, bevel voerend over meerdere oorlogsschepen; meestal een tijdelijke rang. Bestaat bij de Nederlandsche Kon. Marine niet. Wel bestond vroeger de rang van commandeur (van den breeden wimpel).

Cómmodus, Marcus Aurelius, Romeinsch keizer (180—193), door zijn vader Marcus Aurelius in 176 tot mederegent en opvolger aangesteld; * 161, † 1 Jan. 193. Met Marcus Aurelius trok hij op tegen de Marcomannen en Quaden, die verslagen werden. Op 17 Maart 180 overleed Marcus Aurelius en volgde C. hem op. Hij sloot vrede met de Marcomannen en Quaden, gaf zich te Rome aan allerlei buitensporigheden over, trad op in het publiek als athleet, liet zich als Hercules Romanus met een leeuwenhuid afbeelden, wekte door zijn gedrag de algemeene verontwaardiging en werd op bevel van den praefectus praetorio Quintus Aemilius Laetus vermoord. *Davids.*

Common Prayerbook, → Book of Common Prayer.

Common sense is het gezond verstand, waarin de mensch volgens Thomas Reid (* 1710, † 1796) en de Schotsche school eenige eerste principiepen heeft meegekregen, die den grondslag vormen van al zijn kennis en die hij spontaan voor waar houdt, zonder dat ze kunnen worden afgeleid of gemotiveerd. Reid verdeelt deze principiepen in 3 groepen, naargelang ze ten grond liggen aan de kennis der noodzakelijke waarheden (axioma's der wiskunde en logica, grondregels der aesthetica, ethica en metaphysica), aan die der feitelijke of contingente waarheden (bijv. de objectiviteit van de waarneming, het bestaan en de identiteit van het Ik, de wilsvrijheid), of de richtlijnen aangeven voor het practische leven (bijv. dat de mensch alleen verantwoordelijk is voor hetgeen in zijn macht ligt).

Lit.: F. Harrison, The philosophy of common sense (Londen 1907); F. Sassen, Geschiedenis van de Nieuwere Wijsbegeerte tot Kant (1933). *F. Sassen.*

Commonwealth of Australia, → Australië (IV Geschiedenis).

Commotio cerebri (Lat., = hersenschudding). Door direct zoowel als door indirect geweld kan er storing optreden in de functie der hersenen, zonder dat zelfs microscopisch afwijkingen in de hersenen aangetoond kunnen worden. In sommige gevallen blijken er microscopisch kleine bloedingen in de hersenen aanwezig.

De verschijnselen van c. c. bestaan uit storingen in het bewustzijn, van gewoonlijk slechts korten duur, gepaard gaande met storingen in de bloedcirculatie, met name polsvertraging, sterke bleekheid van het gelaat, misselijkheid, braken en hoofdpijnen, en in de ademhaling, die eveneens te langzaam pleegt te zijn. Hoewel de verschijnselen der c. c. dus meestal geheel weer kunnen overgaan, zijn er gevallen beschreven, waar na dagenlange bewusteloosheid de dood intrad; in de hersenen kon desondanks geen enkele afwijking waargenomen worden. Men heeft gepoogd deze noodlottige verschijnselen te verklaren door aan te nemen, dat een mechanische schok op de hersenen reflectorisch veranderingen in de bloed- en hersenvocht-circulatie der hersenen te weeg bracht. *Klessens.*

Communaal grondbezit in Ned.-Indië, → Agrarische wetgeving in Ned.-Indië; → Grond in Ned.-Indië (inheemsche rechten op).

Wat niet onder Co te vonden is, zoeke men onder K.

Communaal strafrecht is het strafrecht, vervat in de gemeentelijke strafverordeningen, de zgn. politieverordeningen. In het Oude Recht was het C. s. van veel grooter belang dan thans.

Communauté linguistique, → Taalgemeenschap.

Commune Sanctorum (Lat., = Gemeenschappelijk der Heiligen), reeks van vaste formulieren voor Mis en Koorgebed bij heiligenfeesten, dat aangevuld wordt door het → Proprium Sanctorum (Eigen der Heiligen).

Commune van Parijs (1871), → Parijs (politieke gesch.).

Communicant, benaming voor alle geloovigen, die hun eerste H. Communie hebben gedaan.

Communicantes (Lat., = In gemeenschap vereend), aanvangswoord en naam, in den Lat. ritus (uitgezonderd den Mozarabischen), van een der twee gebeden, heden (sinds 5e eeuw) in den Miscanon, vroeger ervóór, tot inroeping der voorspraak van heiligen, wier namen eerst wisselden volgens de bisdommen, nu die van Rome zijn (uitzondering: Milaan). → Nobis peccatoribus. *Louwerse.*

Communicatie (Lat., = gemeenschappelijk overleg), een stijlfiguur, waardoor de redenaar zich tot zijn hoorders of tegenstanders richt, als om hen te raadplegen. Bijv. „Nu vraag ik u . . .”.

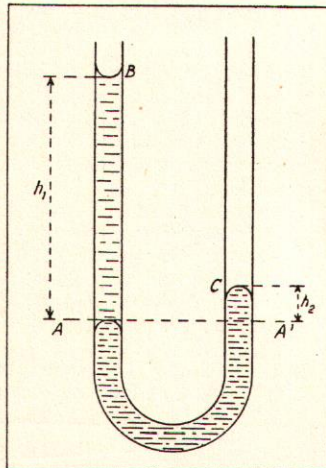
Communicatio idiomatum, theologische term, waarmee wordt aangeduid, dat de menschelijke eigenschappen en daden, die aan Christus toekomen, aan het Woord Gods, en de goddelijke eigenschappen aan den mensch Christus mogen worden toegekend. De reden hiervan is de → hypostatische vereeniging.

L i t. : Thomas v. Aquine, Summa Theol. (III 16, 4). *Kreling.*

Communicatio in sacris (c. in divinis) in den meest gebruikelijken zin is de deelname van Katholieken aan den eeredienst van niet-Katholieken. Streng verboden is iedere a c t i e v e deelname (C.I.C. can. 1258 § 1), omdat men daardoor in ieder geval den indruk wekt, dien (valschen) godsdienst als de ware te erkennen en aldus ergernis geeft, en bovendien zich aan het gevaar voor geloofsafval blootstelt; daarom wordt zoo iemand verdacht van ketterij (can. 2316). In het bijzonder is verboden het uitoefenen van een kerkelijke functie bij niet-Katholieke godsdienstoefeningen, en het ontvangen of doen ontvangen van hun Sacramenten zonder noodzakelijkheid, zooals het Doopsel (can. 2319 § 1, 3°) of daarbij als peter of meter fungeeren, en de huwelijkssluiting ten overstaan van een niet-Kath. bedienaar van den godsdienst (can. 1063). Daarentegen is de zuiver p a s s i e v e tegenwoordigheid bij niet-Kath. kerkelijke plechtigheden, bijv. bij begrafenissen en huwelijken, om goede redenen, zooals uit burgerlijke beleefdheid, geoorloofd, mits daaraan geen gevaar voor het geloof verbonden is en geen ergernis wordt gegeven (can. 1258 § 2). Met inachtneming van de noodige voorzorgen is ander, niet-godsdienstig verkeer (c. i n p r o f a n i s) met andersdenkenden geoorloofd, doch, behoudens uitzonderingen, niet met → excommunicati vitandi (can. 2267).

Omgekeerd wordt met c. i. s. ook bedoeld de deelname van andersdenkenden en geëxcommuniceerden aan Katholieke godsdienstoefeningen. Aan hen mogen de Sacramenten niet worden toegediend (can. 731 § 2 en 2260 § 1), noch de kerkelijke begrafenis worden gegeven (can. 1240 §1, 1° en 2°), doch als regel wel de Sacramentalia (can. 1149 en 2260 § 1), terwijl ook p r i v a t e H. Missen voor hen mogen worden opgedragen (can. 2262 § 2, 2°). Bovendien mogen allen tegenwoordig zijn bij preek en godsdienstonderricht; bij andere godsdienstoefeningen behoeven alleen excommunicati vitandi geweerd te worden (can. 2259). *W. Mulder.*

Communiceerende vaten. Wanneer zich in twee of meer vaten, die met elkander in verbinding staan, een homogene vloeistof in evenwicht bevindt, dan zal het vrije oppervlak van die vloeistof, in al de vaten, in één zelfde horizontaal vlak liggen. Dit is een gevolg van het principe van Stevin, volgens hetwelk bij een vloeistof (of fluïdum) in evenwicht, de druk in een horizontaal vlak overal dezelfde is (hier: de dampdruk of de atmospherische druk, die boven de vloeistof heerscht). Afwijkingen komen voor, wanneer enkele van de vaten zóó nauw zijn, dat capillaire werkingen optreden (→ Capillariteit).

Communiceerende vaten.

Zijn de communiceerende vaten gevuld met twee niet mengbare vloeistoffen van verschillend soortelijk gewicht (bijv. water en kwik), zoo zullen, overeenkomstig het principe van Stevin, toegepast op het horizontale vlak AA′, dat door het scheidingsvlak der twee vloeistoffen gaat, de hoogten der twee vloeistofkolommen boven dit niveau omgekeerd evenredig zijn met de soortelijke gewichten der vloeistoffen, of, wat hier gelijkwaardig is, met hunne dichtheden. Wanneer men geen rekening houdt met het verschil in atmospherischen druk op de menisci in B en C (dat in eerste benadering te verwaarloozen is), is de druk in de eene buis, op het vlak AA′, gelijk aan $h_1 s_1 + H$, in de andere aan $h_2 s_2 + H$; waarbij H de atmospherische druk, s_1 en s_2 de soortelijke gewichten der twee vloeistoffen zijn. Dus is : $h_1 s_1 + H = h_2 s_2 + H$, waaruit volgt: $h_1/h_2 = s_2/s_1 = d_2\,g/d_1\,g = d_2/d_1$ (g stelt de versnelling der zwaartekracht voor, d de dichtheid).

Deze formule noemt men soms de formule der communiceerende vaten. Hierop berust een relatieve methode ter bepaling van de dichtheid der vloeistoffen. *De Block.*

Communie, H e i l i g e, de sacramenteele nuttiging van de H. Eucharistie, waardoor het Lichaam en Bloed van Christus, onder de gedaanten van brood en wijn, tot voedsel der ziel worden ontvangen. Het woord beteekent oorspronkelijk het eerste uitwerksel van een waardige nuttiging, nl. de vereeniging in liefde met Christus en de daaruit volgende vereeniging in liefde der geloovigen (Lat. communio = gemeenschap).

Van de sacramenteele C. is onderscheiden de gees-

telijke C., d.i. het innig verlangen naar de nuttiging der H. Eucharistie.

De C. geeft als genaden: 1° zij vermeerdert de heiligmakende genade; 2° zij verzwakt de booze neigingen en geeft lust en kracht tot het goede; 3° zij zuivert van dagelijksche zonden en behoedt voor doodzonde; 4° zij is het onderpand der glorievolle verrijzenis en eeuwige zaligheid. Tegen de Hussieten, Lutheranen, Calvinisten en sommige Grieksche schismatieken leert de Katholieke Kerk, dat de C. onder beide gedaanten niet verplichtend is voor alle geloovigen, maar alleen voor den priester, als hij het Misoffer opdraagt. Deze leer berust op de geloofswaarheid, dat Christus geheel en al onder ieder der beide gedaanten tegenwoordig is. → Eucharistie; → Misoffer.

L i t. : → Eucharistie. *Kreling.*

Ingesteld in den vorm van een spijsoffer, sluit het Offer der H. Mis een nuttiging in, de H. Communie (H.C.), die noodzakelijk is minstensvan de zijde van den offerenden priester. Vanaf het begin, gelijk zoowel de Heilige Boeken als andere geschriften ons te verstaan geven (Didachè, S. Ignatius, S. Justinus), was dit Offermaal echter gemeenschappelijk en alle aanwezigen ontvingen, na den priester en uit diens hand, het geofferde Lichaam en Bloed des Heeren. De oudst bekende liturgische documenten bevatten dan ook deze algemeene H. Communie als een deel der Misofferplechtigheid (Apostolische Traditie van S. Hippolytus, 3e eeuw). Na het waarschuwend woord van den priester: Sancta sanctis (het Heilige voor de heiligen), naderden allen in bepaalde volgorde. Men ontving de H. C. staande, de priester legde de H. Hostie niet op de tong, maar op de uitgestrekte rechterhand (die der vrouwen bedekt met een linnen doek), door de linker ondersteund, daarbij de woorden uitsprekend: „Het Lichaam des Heeren" of „Het hemelsch Brood in Christus Jesus" (S. Hippolytus), e.d., waarop men antwoordde: „Amen". Reeds in de 4e eeuw was het gewoonte de hand of den ring van den bisschop daarbij, ten teeken van gemeenschap, te kussen, wat ook heden bij plechtige Missen nog voorschrift is (Caerem. episc. lib. II, c. 29, nr. 5). Ook kuste men de H. Hostie alvorens deze te nuttigen. Hierna ontving men het Kostbaar Bloed uit den beker (→ Communiekelk), welken de dienstdoende diaken aanbood onder de woorden: „Het Bloed van Christus, de Kelk des Levens", of een dergelijke formule, waarop het antwoord: „Amen". Men nuttigde het Bloed (sinds de 8e eeuw) met behulp van een metalen buisje (→ Calamus). De formulen ontwikkelden zich overvloedig in de M. E., uit welken tijd ook de hedendaagsche dagteekenen. Heden antwoordt men echter „Amen" slechts op de woorden van den prelaat (weinig verschillend met de gewone).

Sinds ong. de 10e eeuw wordt in het Westen de H. C. geknield ontvangen, zelfs (iets later) ook door de priesters en diakens. In het Oosten ontvangt men haar veelal nog staande. Nergens ontvangt men haar echter nog in de hand, uitgezonderd, in het Oosten, priesters en diakens aan het Offer deelnemend.

Hoewel men in het Oosten de H. C. nog onder twee gedaanten ontvangt, zijn deze daarbij niet meer gescheiden: de H. Communie wordt tevoren met het Bloed besprenkeld of erin gedrenkt, en zóó uitgereikt (sinds ong. de 6e eeuw met behulp van een lepeltje, dat heden buiten gebruik schijnt te geraken). In het Westen kwam (sinds de 13e eeuw) de H. C. onder twee gedaanten, om practische redenen, in onbruik; het Concilie van Trente maakte dit tot wet. Feitelijk was de H. C. onder één gedaante vanaf het begin reeds in gebruik. Sinds de vroegste tijden bracht men bijv. aan zieken en andere afwezigen de H. C. onder de gedaante van het Brood alleen (in Syrië in wijn gedrenkt, welken wijn men, daar en elders, door deze aanraking geheiligd, zoo niet geconsacreerd achtte). Voorts schonk men aan de kinderen onmiddellijk na hun Doop, evenals aan de volwassenen, niet slechts het H. Vormsel, maar ook de H. C., deze echter aan de kleinen onder de enkele gedaante van een druppel Bloed.

De algemeene H. C. onder de Mis werd begeleid door den zang van een psalm (meest ps. 33), voorafgegaan en besloten door een antiphoon. Dit gebruik handhaafde zich (trots de vermindering in de deelneming aan de H. C. sinds de 5e eeuw) tot in de 11e en 12e eeuw, toen de psalm verdween en de antiphoon bleef, welke heden wordt gezongen ná de H. C. (→ Communio).

De H. C. b u i t e n d e H. M i s bestond van oudsher. Het geconsacreerde Brood werd zelfs in de huizen bewaard. Het werd naar zieken, kluizenaars, gevangenen, later ook naar kloosterzusters overgebracht, zelfs wel door leeken (3e eeuw), vooral echter door acolythen, die tot aan de 8e eeuw daartoe bij hun wijding een linnen zakje ontvingen (→ Fermentum; S. Tharcisius). Heden is de uitreiking der H. C. strikt voorbehouden aan de priesters en, onder bijzondere, door het Kerkelijk Recht omschreven voorwaarden, aan de diakenen (overblijfsel van hun taak van voorheen, waarvan reeds het concilie van Nicea misbruiken moest keeren); zij mogen daarbij ook den voorgeschreven zegen geven.

De k i n d e r c o m m u n i e dagteekent uit de eerste tijden, toen men den kleinen niet alleen onmiddellijk na het Doopsel het Kostbaar Bloed te nuttigen gaf, maar hen daarna ook geregeld tot de H. C. toeliet. Geleidelijk kwam hierin verandering (9e—14e eeuw), en werden de onmondigen uitgesloten. Heden vereischt de Kerk slechts, dat de kleinen eenig begrip hebben van de voornaamste geloofswaarheden, het Lichaam des Heeren weten te onderscheiden van gewoon brood, en een zekere godsvrucht bezitten; C.I.C. can. 854 § 3.

Eindelijk is ook heden het verschil van ritus geen beletsel meer: zelfs de verplichte Paaschcommunie mag men onder vreemde riten ontvangen.

L i t. : Hedley, The Holy Eucharist (Londen 1907; Fr. vert. Parijs 1908); Fortescue, The Mass (Londen [2]1913; Fr. vert. [2]1921); Andrieu, Immixtio et consecratio (Parijs 1924); Lemonnyer O.P., Communion à la messe! (Semaine liturg. te Doornik 1928); Jugie, Theologia dogm. christ. orientalium (1926—1931, de pane azymo); Baumgärtler, Die Erstkommun. der Kinder. Gesch. d. kath. Kommunionpraxis (München z.j. 1929 ?). *de Puniet.*

Zedelijke voorschriften. 1° Wat t i j d en p l a a t s voor het toedienen der Communie betreft, geldt als regel: de C. staat in innige betrekking met de Mis; derhalve mag men communiceeren (buiten beschouwing gelaten het geval van ziekte) op dag en uur en plaats, waarop de Mis mag opgedragen worden (C.I.C. can. 846, 867, 869). Dus bijv. niet op Goeden Vrijdag, noch in den regel des nachts of in den namiddag; maar integendeel wel, in een kerk of kapel, vóór of na of buiten de Mis; het beste is te communiceeren onder de Mis tot innige vereeniging met het hoogheilig offer.

Naar de zieken moet men het Allerheiligste met openbaar eerbetoon brengen, tenzij een gewichtige reden, volgens het oordeel van den bisschop, tot geheime

overbrenging deed besluiten (can. 847); onvoldoende reden daartoe is een onredelijke wensch van den zieke om slechts in het geheim de Communie te ontvangen; voldoende echter zijn wensch om dikwijls te communiceeren, als wel te verstaan de pastoor niet zoo dikwijls de Communie openlijk brengen zal. Dan mag elk priester, seculier of regulier, het Heilig Sacrament in het geheim dragen (zelfs dagelijks) naar de zieken, die wenschen uit devotie te Communie te gaan (can. 849). Immers, alleen het in het openbaar dragen der H. Eucharistie buiten de kerk is den pastoor of zijn gevolmachtigde voorbehouden (can. 848).

2° Om de sacramenteele genade der Communie te ontvangen, is het Doopsel, doch niet het gebruik der rede, vereischt. Het Rituale Romanum (t. 4. c. 1. n. 10) laat toe in zekere gevallen, bijzonder in stervensgevaar, aan zwakzinnigen, krankzinnigen of ijlenden de Communie te geven.

3° Volgens Christus' wil (Joh. 6.54) zijn de geloovigen verplicht m e e r m a l e n in hun leven te Communie te gaan.

In dien wil ligt het gebod besloten om in s t e r v e n s n o o d te communiceeren (C.I.C. can. 864). Om welke reden ook iemands dood te vreezen is, dus niet slechts wegens uitputting of ziekte, maar ook vóór een gevaarlijke operatie, een aanstaande terechtstelling of veldslag enz., is hij verplicht te communiceeren, tenzij hij slechts eenige dagen te voren nog ter heilige Tafel genaderd was. Het past ten zeerste de heilige Teerspijze meer dan eens naar de zieken te brengen. Ook is het de bedoeling der Kerk, dat men ze gereedelijk geve aan kinderen, die hun eerste Communie nog niet gedaan hebben, mits ze minstens zoo ontwikkeld zijn als boven bepaald is.

Christus' gebod om soms in het leven te Communie te gaan, heeft de Kerk nader bepaald in het 4e Concilie van Lateranen (1215) en zij heeft de C. minstens é é n s in het j a a r verplichtend gemaakt (C.I.C. can. 859), en wel in de veertien dagen omtrent Paschen. De plaatselijke ordinaris kan toestaan, dat de Paaschcommunie geschiede van af half-Vasten of tot H. Drievuldigheidsdag. De biechtvader kan het, vooral om gewetensredenen, beamen, dat de Paaschcommunie na Beloken Paschen plaats hebbe. Wie niet omtrent Paschen communiceerde, met of zonder schuld, moet nog in den loop van dit jaar te Communie gaan. Het is den geloovigen aan te bevelen hun Paaschcommunie in hun parochie te doen.

De kinderen zijn verplicht „hun Paschen te houden" van af de „jaren van onderscheid". Op de eerste plaats de ouders, maar ook de biechtvader, meesters en pastoor, moeten er strikt voor zorgen, dat ze op tijd hun e e r s t e Communie doen (can. 860). Hoe de p l e c h t i g e Communie der kinderen dient ingericht, bepalen de schikkingen van den plaatselijken ordinaris.

Aan een gebod van te communiceeren voldoet men niet door een heiligschennende Communie (can. 861).

4° Tot de vereischte g e s t e l t e n i s s e n om te mogen communiceeren (over Doopsel en vereischte kennis, zie boven) behoort op de eerste plaats de s t a a t v a n g e n a d e. De Eucharistie is een „sacrament der levenden". Ook wegens de aanwezigheid van Christus zelf is hier meer dan elders groote eerbied verschuldigd. Bovendien mag iemand, die zich een doodzonde bewust is, zich niet vergenoegen een volmaakt berouw te verwekken, maar hij moet vóór de C. te biechten gaan, tenzij hij daartoe geen gelegenheid heeft, en de C. niet kan nalaten (C.I.C. can. 807, 856; Conc. van Trente, sess. 13. cap. 7). Als men twijfelt, maar met een goede reden voor de aanwezigheid der genade, dan mag men, strikt genomen, zich vergenoegen met een volmaakt berouw vóór de C. te verwekken.

Aan onboetvaardige groote zondaars, als dusdanig openbaar bekend, mag en moet de priester de Communie weigeren (can. 855). Aan „geheime" zondaars mag en moet het hoogwaardig Sacrament ontzegd, als ze in het geheim willen communiceeren, niet echter, indien ze in het openbaar tot de heilige Tafel naderen en niet zonder ergernis kunnen voorbijgegaan worden. Kent de priester hun onwaardigheid slechts door de biecht, dan mag hij hun in geen geval de C. weigeren (→ Biechtgeheim). Om den verschuldigden eerbied is de communicant verplicht met de grootst mogelijke reinheid en zedigheid in kleeding en houding ter heilige Tafel te naderen (can. 1262 § 2). Om alle ongeval te voorkomen, lette hij er op behoorlijk de tong te bieden en communieschaal of communiedoek zóó te houden, dat eventueel de heilige Hostie daarop vallen zou. Tenzij er een dringende reden toe is, vermijde men na de C. aanstonds ander voedsel te gebruiken. Wie braking vreest, mag niet te Communie gaan; desnoods, bijv. bij een zieke, zal men passende maatregelen treffen om de heilige Gedaanten eerbiedig te kunnen behandelen, en den geneesheer raadplegen, ook o.a. om te weten hoelang men na de C. wachten moet om de maag te spoelen.

Sedert eeuwen is het n u c h t e r -blijven vóór de C. streng door de Kerk voorgeschreven (can. 808, 858), nl. dat men sedert middernacht niets gegeten of gedronken hebbe. Men neme „middernacht" volgens het plaatselijk gebruik, ofwel ook volgens den wettelijken tijd (doorgaans met het plaatselijk gebruik overeenstemmend), ofwel volgens den wezenlijken of den gemiddelden zonnetijd (can. 33). Om volgens redelijke opvatting „gegeten of gedronken" te hebben, moet men, na middernacht, van buitenuit iets dat als spijs, drank of geneesmiddel beschouwd wordt, wezenlijk al etende of drinkende doorgezwolgen hebben. Zoo blijft men nuchter als slechts bij wijze van adem- of speekselinhaling, zonder eenig opzet, iets gerings wordt ingenomen. Is er een onoplosbare en gegronde twijfel omtrent het nuchter zijn, dan verbiedt de Kerk de C. niet.

In enkele buitengewone gevallen, bijv. als een geloovige, reeds op de communiebank knielende, zich daar herinnert, dat hij iets innam, of om onteering der heilige Gedaanten te voorkomen, is het toegelaten te communiceeren zonder nuchter te zijn. Ditzelfde geldt algemeen voor geloovigen in s t e r v e n s g e v a a r, uit welke reden dit ook voortkomt (can. 858); daartoe is niet vereischt, dat zij reeds het heilig Oliesel ontvangen hebben; ook mogen zij meermalen aldus de Teerspijze nuttigen, zoolang het stervensgevaar duurt. Aan de z i e k e n, wier toestand niet zoo ernstig is, maar die toch sedert een maand bedlegerig zijn, zonder hoop op spoedig herstel, is het toegestaan, volgens advies van den biechtvader, een- of tweemaal in de week de C. te ontvangen, na wat drank of een geneesmiddel genomen te hebben (can. 858 § 2).

Wie moedwillig te C. gaat zonder eerst zijn doodzonden te biechten, of zonder nuchter te zijn (al gold dit een kleine hoeveelheid), bedrijft een doodzonde van h e i l i g s c h e n n i s.

5° Tot de v e e l v u l d i g e of zelfs d a g e l i j k-

sche Communie zijn er eigenlijk geen volmaakter gesteltenissen vereischt dan tot een minder veelvuldige: het decreet Sacra Tridentina Synodus (20 Dec. 1905) bepaalde, dat de staat van genade en de goede meening voldoende zijn. De C. mag niet zoozeer als een huldebetuiging aan Christus of als een belooning voor verworven deugd beschouwd worden, doch veeleer als een middel tot voorkoming van zonden en tot zelfheiliging. Niemand, van onverschillig welken stand of beroep, ook niet de gehuwden, of de kinderen na hun eerste Communie, worde als dusdanig van de dagelijksche Communie uitgesloten. Zij hoort tot den normalen toestand van een Christenmensch op aarde. Maar ze geschiede met volle vrijheid, uit persoonlijke overtuiging; met de grootst mogelijke zuiverheid van geweten, met behoorlijke voorbereiding en dankzegging, eindelijk volgens den raad van den biechtvader. Alle priesters zijn verplicht de geloovigen voorzichtig tot dit zalig gebruik aan te sporen. Zoo vervult men zeker den wensch van Christus en van de heilige Kerk. Als het betrekkelijk veelvuldig communiceeren der eerste eeuwen van het Christendom in onbruik geraakt was, bepaalde de Kerk als een verplichtend strikt minimum de jaarlijksche Communie (1215); het Concilie van Trente (sess. 22. cap. 6) wenscht, dat in elke Mis de aanwezigen zouden communiceeren; de catechismus, op last van dezelfde kerkvergadering uitgegeven, zegt (De Euch. Sacr. n. 54), dat de pastoors de Christenen zelfs tot de dagelijksche Communie moeten opwekken. Later kwamen Innocentius XI en Alexander VIII tegen Jansenistische en rigoristische strevingen op; en aan de vrij heftige besprekingen dienaangaande, tegen het einde der 19e eeuw, stelde gelukkig het beslissend decreet van Pius X (1905) een einde. *Salsmans.*

Voor de **voorst. in de kunst,** → Eucharistie (Heilige).

Communiebank, balustrade, waaraan de geloovigen de H. Communie ontvangen. Ontstond uit de oude afsluiting van de altaarruimte (→ Cancellus).

Communiedwaal, een veelal gemeenschappelijke en aan de → Communiebank bevestigde witte doek, welken de geloovigen bij de H. Communie onder de kin uitspreiden. Dagteekent uit de M. E.

Communiekelk (Lat.: calix communicalis of ministerialis, ook → scyphus), kelk, waaruit eertijds het Kostbaar Bloed ter Communie werd uitgereikt, met behulp van den → calamus. → Communie.

Communieproef, → Godsoordeel.

Communie-riten, religieuze ceremonies, waarin heilige spijzen en dranken of zelfs, naar de overtuiging der geloovigen, de god zelf genuttigd wordt. Voor de Christelijke Communie, → Communie; → Eucharistie. In de heidensche godsdiensten kunnen op de eerste plaats vermeld worden godsdienstige maaltijden, vooral in verband met een offer, waaraan de god geacht wordt mee aan te zitten met de offerschenkers. Onder de heilige spijzen en dranken zijn vooral bekend het soma der Oude Indiërs en het haoma der Oude Perzen, het brood en levenswater der Babyloniërs, de nectar en de ambrosia der Grieken. In deze gevallen is echter nog geen sprake van het nuttigen van een god. Als zoodanig heeft men den totemistischen communiemaaltijd doen doorgaan (→ Totemisme), maar het is nu wel bewezen, dat men hier te doen heeft met een magische ceremonie, waarin men zich de kracht van het totemdier, dat niet als goddelijk vereerd werd, trachtte eigen te maken, omdat men de levenskracht van de groep met het totemdier verbonden achtte. In verband met verschillende oogstfeesten kan ook op het gebruik gewezen worden een dier of een mensch te offeren en te nuttigen, waarin de demon van den wasdom der planten geïncarneerd gedacht werd. Het geloof in de mogelijkheid een god te nuttigen vinden we uitgedrukt in Egyptische teksten. Zeer treffend zijn twee riten, die bij de Oud-Mexicaansche Azteken voorkwamen: krijgsgevangenen, voor een offer bestemd, kregen den naam en de eerbewijzen van den god Tezcatlipoca tot op den dag, dat ze ter dood werden gebracht en door de aanbidders van den god werden genuttigd; met de Winterzonnewende werd het feest teoqualo (= god wordt gegeten) gevierd, dan werd een beeld van den god Huitzilopochtli gemaakt uit een deeg van verschillende graansoorten en kinderbloed, terwijl het geraamte uit acaciastokjes gevormd werd; daags na het feest stak een priester, die de rol speelde van den god Quetzacoatl, met een pijl met vuursteenpunt dwars door de borst van het beeld, sneed er dan het hart uit, dat de koning nuttigde, terwijl de rest in kleine stukjes gesneden en onder geheel de bevolking verdeeld werd; zelfs de mannelijke kinderen in de wieg kregen hun deel. Om de bedoeling van deze riten duidelijk te maken, zou de beteekenis van den Mexicaanschen zonnecultus moeten uiteengezet worden, die meer bestond in een zich toeëigenen van de kracht der zon of in het versterken harer kracht door magische riten dan in een godsdienstige vereering. Daaruit blijkt, hoe de diepere beteekenis dezer riten totaal verschilt van de diepere beteekenis der H. Eucharistie.

Van een historische afhankelijkheid is hier geen sprake. Deze zou dan trouwens eer aan den kant van de Mexicaansche dan van de Christelijke rite zijn.

Met veel nadruk hebben de moderne godsdiensthistorici op de gelijkenissen tusschen de communieriten in de Hellenistisch-Oostersche mysteriën en de Christelijke Eucharistie gewezen, maar hoe nauwkeuriger deze mysteriën bestudeerd werden, hoe meer ook de gelijkenissen tot enkele oppervlakkige uiterlijkheden herleid werden, zoodat van een historische afhankelijkheid geen sprake kan zijn. Hoogstens kan men zeggen, dat in deze mysteriën enkele algemeenmenschelijke strevingen tot uiting komen, die als in een vage schaduw benaderden, wat in de H. Eucharistie werkelijkheid werd.

Het drinken van den kukeon, een mengsel van water, gerstenmeel en polei te Eleusis, was feitelijk niets anders dan een navolging der godin Demeter, die zich, na haar vasten, versterkte met dien voedzamen drank. Verbonden met de andere ceremonies, die een zalige onsterfelijkheid moesten verzekeren, kan deze rite aan hetzelfde doel meewerken, maar van een nuttigen der godheid is geen sprake. Waarin de heilige maaltijd in de mysteriën van Attis en Cybele bestond, is niet uitgemaakt. Hoogst waarschijnlijk maakte hij deel uit van de inwijdingsrite, die aan de ingewijden welvaart hier en een gelukkig bestaan in het hiernamaals waarborgde. Ook hier geen sprake van het nuttigen van den god Attis. In de mysteriën van Mithra bestond de heilige maaltijd uit brood en water. Door deelneming aan deze rite verwierf men niet alleen stoffelijke welvaart, maar ook wijsheid en kracht in den strijd tegen de booze geesten en glorierijke onsterfelijkheid. Hier is evenmin eenige grond aanwezig, om aan te nemen, dat de geloovigen van Mithra meenden de substantie van Mithra te nuttigen.

In den eeredienst van Dionysus kwam de zgn.

omophagie voor, d.w.z. het eten van rauw vleesch. Het is niet uitgesloten, dat het verslinden van het rauwe vleesch van den stier van Dionysus oorspronkelijk als een theophagie (het eten van den god) werd opgevat, omdat men dacht, dat de vruchtbaarheidsgod Dionysus in den stier geïncarneerd was, maar ten tijde van het Christendom kende men die beteekenis niet, de rite werd beschouwd als een navolging van Dionysus Omophagus (Dionysus, de rauwvleescheter) of misschien ook als een soort drama, waarin het tragisch einde van Dionysus Zagreus, onder de gedaante van een stier door de Titanen verscheurd, werd herdacht.

Zoo steken deze communie-riten in hun nuchtere werkelijkheid scherp af bij de Christelijke Communie in haar diepe godsdienstige beteekenis. Zij zijn dan ook niet de bron geweest, waaruit de H. Eucharistie is ontsproten. Deze is ontsproten uit het liefderijke hart van den God-Mensch, die zijn leven gaf aan het kruis tot zaligmaking der wereld en overvloedig vervulde, wat de menschheid in haar stoutste droomen ooit durfde verwachten.

L i t. : W. Goossens, Les origines de l'Eucharistie. Sacrement et sacrifice (1931, 252-323 ; met rijke lit.-opgave ; Katholiek) ; J. Coppens, Le mystère eucharistique et les mystères paiens. Le canon de la Sainte Messe est-il une célébration de mystère ?, in Cours et Conférences des Semaines Liturgiques (VII 1929, 123-134 ; Katholiek); J. G. Frazer, The Golden Bough ([3]1911—1915 ; rijke verzameling van feiten, maar besluit al te gauw tot analogieën en afhankelijkheid) ; B. Heigl, Antike Mysterienreligionen und Urchristentum (1932 ; goede samenvatting der laatste studiën, aan het probleem gewijd ; Katholiek). *Bellon.*

Communio, oudtijds: de zang ónder den Communiegang in de H. Mis, d.i. een antiphoon met psalm. Heden: de antiphoon alleen (behalve de C. in de Mis voor de Overledenen), ná de H. Communie gezongen (en gelezen door den priester). → Communie.

Communisme duidt in het algemeen de theorieën en bewegingen aan, die de geheele of gedeeltelijke opheffing van het privaatbezit beoogen, om in de plaats daarvan het maatschappelijk en economisch leven te stellen op den grondslag van het gemeenbezit (Lat. communis = gemeenschappelijk); het is dus een verzamelnaam, waaronder zeer verschillende stroomingen vervat zijn. Eerstens kan men onderscheiden een totaal-communisme, dat met opheffing van allen eigendom zoowel productiemiddelen als consumptiegoederen tot bezit der gemeenschap wil maken, en een partieel communisme, dat alleen voor de productiemiddelen of voor een deel daarvan den privaateigendom wil opheffen. Veelal wordt dan dit partieele communisme in tegenstelling tot het andere „socialisme” genoemd, in verband met den vorm, dien het → socialisme gedurende de laatste eeuw, dus sedert Marx, heeft aangenomen. Maar de communisten van hedentendage meenen, dat het socialisme van nu dezen naam in het geheel niet meer waardig is, speciaal niet het opportunistische revisionisme. En anderzijds heeft Marx zelf de officieele uiteenzetting van zijn leer, die hij met Fr. Engels in 1847 bewerkte, genoemd niet het Socialistisch, maar het Communistisch Manifest. Want socialisten noemde men destijds eveneens al degenen, die de maatschappelijke misstanden wilden uitroeien ook zonder aan het kapitaal te raken. Toont dit aan, dat de benamingen op verschillende wijze gebruikt worden, zooveel is toch zeker, dat men den laatsten tijd vooral tusschen de aanduiding van beide groepen strenger onderscheid is gaan maken in verband met den concreten vorm, dien het communisme in Rusland heeft aangenomen na de zege van het bolsjewisme aldaar. Communisten zijn dan zij, die de uiterste consequenties van het Marxisme aanvaarden, daarbij steunende op het program der Communistische Internationale, zooals dat op het 6e wereldcongres te Moskou in 1928 is vastgesteld. Deze beweging staat niet meer op den bodem der democratie, maar op dien van de dictatuur der proletarische klasse. Zij wil actief strijden voor de wereldrevolutie en haar maatschappelijk ideaal is de verst strekkende regeling van boven af der geheele productie door nationaliseering zoowel van alle productiegoederen als der verdeeling van het product zelf.

Op een andere manier laten zich in het communisme onderscheiden allerlei strevingen, die door haar uitgangspunten onderling verschillen, veelal totaal verschillen. Reeds Plato vergde voor de beide hoogste klassen der samenleving, nl. de wijzen of intellectueelen, die tevens de bestuurders waren, en de militairen, een volledige opheffing van alle privaatbezit, om hen op die wijze zich ongestoorder te laten wijden aan de verzorging der gemeenschapsbelangen. Op een dergelijken grond, maar dan in de bovennatuurlijke orde, berust ook het „vita communis”, dat men communisme zou kunnen noemen, in de kloosterorden, wier leden zich door een vrijwillige gelofte voor God en hun geweten van alle beschikkingsrecht op tijdelijke goederen ontdoen, om zich aldus vrijer aan de taak der zielen en van hun eigen heiliging te kunnen wijden. Weer anders waren de communistische strevingen van vele sekten in den loop der eeuwen, die op godsdienstige gronden gemeenschappelijkheid van alle bezit eischten, zooals de Katharen in de 11e, de Albigenzen en Waldenzen in de 12e en 13e eeuw („De armen van Lyon”, stichting van Walden), groepen van Wederdoopers in Duitschland en de zgn. Zwijndrechtsche Nieuwlichters in het begin der 19e eeuw in Nederland. Veelvuldig treedt het communisme als ideaal van eigendomsordening op in zgn. toekomstromans en dan ofwel enkel op sociaal-politieke ofwel tevens min of meer op religieuze gronden, o.a. in de Utopia van Thomas Morus (1516). Bleef het hier bij literatuur, dikwijls zijn onder den invloed van zulke ideeën ook communistische proefnemingen gewaagd, o.a. door Kwakers en Hernhutters. In dit verband worden vaak ook genoemd de zgn. reducties van Paraguay, d.w.z. een dertigtal nederzettingen, bevolkt door 150 000 inlanders en door ruim 100 Jezuïeten bestuurd; een experiment van maatschappijinrichting met gemeenschappelijk bezit van land en kapitaal en een verdeeling der vruchten naar behoeften, tevens een der weinige proefnemingen, die succes hebben gehad, aangezien deze reducties meer dan 150 jaren (1610—1768) hebben bestaan.

Maar dit alles heeft niets of weinig meer dan den naam gemeen met het eigenlijke „communisme”, als politiek en maatschappelijk stelsel op socialistischen grondslag. Als zoodanig berust het op het rationalisme der 18e, het materialisme der 19e eeuw. Het is tevens een kind van het individualisme, dat de collectiviteit of de eenvoudige massa stelt in plaats van de geordende samenleving (→ Collectivisme) en het is doordrenkt van de stellingen der Fransche Revolutie. Onder de oudere communisten in dezen zin zijn te noemen Baboeuf († 1797), de Saint-Simonisten, met Barbès en Blanqui (1839), Cabet met zijn „Voyage en Icarie”, schildering van een utopistischen communisten-staat

(1840) en vooral (terzelfder tijd) Proudhon met zijn bekende en scherpzinnige verhandeling „Qu'est-ce que la propriété ?", welke vraag door hem met het bekende slagwoord beantwoord werd: „La propriété c'est le vol". Bestrijding zijner stellingen bleef niet uit, pogingen tot verwerkelijking zijner ideeën werden onderdrukt en ten slotte heeft Proudhon zelf op lateren leeftijd een scherpe bestrijding geleverd van de bestaande communistische richtingen („Confessions d'un révolutionnaire"). Ondertusschen kreeg het communisme een andere basis in de klassenstrijd-theorie van Marx en in diens historisch materialisme; de meeste communistische stroomingen van de laatste decennia zijn hiervan uitgegaan, al zijn daarnaast het anarchisme, vooral in de Latijnsche landen, in Rusland het nihilisme en in alle landen bepaalde min of meer zelfstandige groepeeringen te onderscheiden. Het is vooral de Marx der veertiger jaren met zijn reeds genoemd manifest en zijn dictatuur van het proletariaat, die voor de latere ontwikkeling van het communisme maatgevend was, gevoegd dan bij de revolutionnaire methode van Bakoenin en de anarchisten. In Rusland ziet men, na den Wereldoorlog, met de zege der felle revolutionnaire richting (bolsjewisme) op het tammere, meer evolutionistische streven der socialisten (mensjewisme), een samenvloeiing van die beide stroomingen. Het communisme van onzen tijd draagt daardoor weder een ander karakter dan dat van de veertiger jaren der vorige eeuw; het is stelselmatiger, werkt dan echter ook met kapitalistische methoden en streeft naar den autoritairen staat der → sowjets als drager aller rechten. Het is overbodig te zeggen, dat communisme, geheel en al atheïstisch zijnde, daarmede ook alle ware grootheid aan den mensch ontkent en voor de werkelijke waarden van menschheid en maatschappij in het geheel geen oog heeft. Het is een stelsel van dwang en van bloed; de weg, dien het gaat door de geschiedenis, is een weg van vernieling; het zal tijdelijk een volk kunnen overheerschen, maar niet blijvend.

→ Eigendom. → Communistische opvoeding.

L i t. : R. Pöhlmann, Gesch. des antiken Kommunismus und Socialismus (1893); G. Walter, Histoire du Communisme (I 1931); W. Sombart, Der proletarische Socialismus (1924); P. Diepenhorst, Het Socialisme (1930); H. Quack, De Socialisten (I-XI). *Weve.*

Voor **communisme bij de natuurvolken,** → Economie (vormen bij de natuurvolken).

Communisme in Nederland. E c o n o m i s c h. De socialistische beweging in Nederland, ongeveer in de zeventiger jaren der 19e eeuw begonnen, is economisch aanvankelijk een zeer verwarde beweging geweest. De verwarring ontstond door den communistischen inslag, die in het economisch gedeelte van Karl Marx' wetenschappelijke werk moeilijk een vasten leidraad kon vinden. Communistische leiders van eenig postuur in het sociaal-economische heeft Nederland nooit opgeleverd; F. Domela Nieuwenhuis, de profeet van het oudste socialisme in Nederland, was bovendien meer anarchist dan communist en is er ook nooit in geslaagd, zijn Socialistenbond, hoe revolutionnair die ook langzamerhand werd, tot een eenigszins behoorlijk sociaaleconomisch program te brengen. Het Congres der Duitsche Socialisten van Erfurt (1891) geeft ook geen duidelijke richtlijnen.

Na de oprichting der S.D.A.P. (1894) verliest dit half-communisme geheel aan beteekenis. Iets daarvan herleeft bij de bekende afscheiding der S.D.A.P. na het Congres der S.D.A.P. in 1909. Maar ook dan heeft het geruimen tijd weinig te beteekenen, noch door program, noch door leiders, noch door volgelingen. Eerst als de revolutie in Rusland (1917) doorbreekt, krijgt het communisme in Nederland eenigen grond onder de voeten, maar het heeft, ook door de gemakkelijke en groote verdeeldheid onder de revolutionnaire groepen, tot dusver geen omvang van eenig aanzien kunnen krijgen. Onze volksaard schijnt bovendien geen voedingsbodem voor het Russische communisme, het eenige, dat thans nog genoemd kan worden, op te leveren.

L i t. : H. P. G. Quack, De Socialisten ; W. H. Vliegen, De Dageraad der Volksbevrijding; H. Roland Holst-van der Schalk, Kapitaal en Arbeid in Nederland. *Veraart.*

Communisme in België. I n v l o e d i n B e l g i ë. Het bestaan van het communisme in België, als een gedachtenstrooming, waarmee ook rekening dient gehouden, kwam vooral tot uiting met de Wetgevende verkiezingen van 1921. Tot dan toe werd er vooral door socialisten met minachting over gesproken. De communisten kwamen toen in twee arrondissementen op en behaalden 1% op het aantal geldige uitgebrachte stemmen, doch verwierven geen enkelen zetel in het parlement. Eerst 5 April 1925 kregen zij twee vertegenwoordigers in de Kamer. Hier volgen enkele cijfers, door de communisten bij de verkiezingen behaald:

Verkiezingen van:	Aantal behaalde stemmen	Aantal geldig uitgebrachte stemmen (in %)	Arrondissementen, waar zij campagne voerden	Aantal verkozen vertegenwoordigers
1921	3.155	1,0	2	—
1925	34.149	2,8	11	2
1929	50.501	2,9	20	1
1932	65.905	3,4	21	3

Het belang van de dubbele strekking, nl. de Trotskijisten en Stalinisten, is in België zeer gering. Het overwegend aantal communisten volgt zeer getrouw de leiding van de Internationale van Moskou. Zij maken het in vele nijverheidsgewesten den socialisten zeer lastig, maar vertegenwoordigen tot dusver (1934) geen groot gevaar voor het land; het is echter een feit, dat, met de moeilijke economische omstandigheden en in het bijzonder de diepe economische crisis, de communisten vele arbeiders medesleepen, wat zeker gevaarlijk kan worden in de toekomst.

O p v a t t i n g v a n d e c o m m u n i s t e n i n B e l g i ë. Wanneer bij de socialistische actie in België de termen „collectivisme", „omwenteling" en „vernietiging van den privaateigendom" veel meer als propagandamiddel dan wel als een overtuiging worden gebezigd, is het geheel anders gesteld bij de communisten.

In de communistische opvatting der maatschappij is er geen sprake van macht en invloed te verzekeren aan den arbeidersstand. Het komt er op aan den patroon te doen verdwijnen, want volgens hen is het onzin de huidige maatschappelijke orde te willen hervormen, het huidige regime te willen verbeteren : er is maar één weg: de radicale omwenteling door geweld.

Daarom willen de communisten de arbeiders voorbereiden, om na de verwachte omwenteling den nieuwen staat te kunnen opbouwen, zij willen van hen eerst overtuigde communisten maken, die bereid zijn alle offers te brengen om de revolutie te verwezenlijken.

Vandaar in hun organisatie de ijzeren tucht, de radicale ordewoorden, die blindelings dienen gevolgd door hun volgelingen.

De organisatie der communisten. Ingevolge de besluiten van het 5e Congres van de Internationale van Moskou, in 1929 gehouden, werden de communistische partijen en syndicaten in al de landen hervormd op de basis der „ondernemingscellen". Het is dus in het arbeidsmidden zelf, dat de communistische partij haar invloed eigenlijk doet gelden. Practisch kan men in hun groepeeringen drie graden onderscheiden: de cel, de straal en de Federatie.

Zoodra enkele communistische arbeiders van éénzelfde onderneming elkaar kennen, moeten zij één cel vormen, bestaande uit overtuigde communisten met uitsluiting van alle anderen. Ten einde het bestaan der cel geheim te houden, wordt deze door een bepaald nummer aangeduid, dat veranderd wordt, wanneer zulks noodig zou blijken. De leden der cel moeten zich beijveren de beste arbeiders te zijn en er een gewetensplicht van maken, de mentaliteit der arbeiders met communistischen geest te doordringen en bij hen den geest van opstand op te wekken. Verder wordt langs de cel, in het geheim natuurlijk, communistische propaganda gemaakt in de onderneming. Is het aantal leden der cel tamelijk uitgebreid, dan wordt er overgegaan tot de oprichting van een „Fabrieksraad" met drie afdeelingen: een afdeeling van propaganda, een voor opvoeding en een voor technickers. De tactiek der communisten bestaat daarin, de arbeiders in de onderneming stelselmatig van hun gedachten te doordringen. De leden van de cel blijven aangesloten bij een socialistische of Christelijke vakvereeniging, maar doen daarin aan sluiksche „noyautage".

De straal is tenslotte niets anders dan een verbond van verschillende fabriekscellen van een bepaald gewest. De straal moet zorgen, dat in alle ondernemingen cellen worden opgericht, hun werking nagaan, de communistische bladen en vlugschriften verspreiden en de communistische mentaliteit aanwakkeren.

De groepeering der stralen van een bepaald gebied wordt Federatie genoemd. Die Federaties staan rechtstreeks onder de leiding van het Centraal Bureel, dat op zijn beurt rechtstreeks is aangesloten bij de IIIe Internationale van Moskou.

Hoewel de communisten ook in België zooveel mogelijk hun werking geheim houden, mag men toch aannemen, te oordeelen naar wat in hun bladen soms aangegeven wordt, dat op dit oogenblik een 12-tal Federaties bestaan, waarvan de meeste in het Walenland; de sterkste is ongetwijfeld die van Charleroi, die ongeveer 125 cellen telt. Het is wel kenschetsend hoe in Charleroi en in sommige nijverheidscentra van de provincie Luik de arbeidersmassa door de communisten werd medegesleept.

De organisatie der communistische jeugd heeft denzelfden vorm als die der volwassenen.

Bijzondere vermelding verdient ook de aanzienlijke antikoloniale propaganda, door de communisten in België gevoerd en de communistische propaganda, welke in Belgisch Kongo wordt doorgezet. Antwerpen is natuurlijk de basis dezer antikoloniale propaganda; daartoe beschikt het communisme in België over drie bijzondere organismen: de Anti-Imperialistische Liga, de Coloniale Afdeeling van de Communistische partij en de Clubs der revolutionnaire zeelieden. Tot zelfs op de groote schepen zijn communistische cellen ingericht.

Publicaties: Sinds 1 Januari 1930 verschijnen de vroegere dagbladen „Le Drapeau Rouge" en de Vlaamsche tegenhanger „De Roode Vaan" nog slechts wekelijks. Verder heeft men de Fransche tijdschriften: „Le Bulletin Communiste" en „Les cahiers des Militants". Verder beschikken de meeste fabriekcellen over een eigen bladje. In Antwerpen zelf worden door de „Club der revolutionnaire zeelieden" regelmatig vlugschriften en blaadjes uitgegeven, ten getale van 15, waarvan er in het Ned., Fr., Duitsch, Eng., Ital., Deensch, Lettoonsch, Zweedsch en Noorsch worden uitgegeven. Er worden verder vlugschriften in duizenden exemplaren en in verschillende talen verspreid.

Lit.: 2-maand. bull. v. d. Société d'Etudes Polit. Econ. et Soc., waarin regelmatig inlicht. over het c. in Belg.; voor de Organisatie zie men vooral het nr. v. 15 Sept. 1932. *Kuypers.*

Communistische beweging in Nederlandsch-Indië. De communistische beweging heeft in Nederlandsch-Indië, zoo goed als in andere koloniale gebieden trouwens, een heel ander karakter gehad dan in Europa. Naar een gemeenschappelijk bezit van productiemiddelen door alle werkende leden der gemeenschap behoeft in Indië niet gestreefd te worden, omdat het van oudsher bestaat, hetzij van rechtswege, wanneer het door het geldende adatrecht formeel erkend en voorgeschreven wordt, hetzij althans in de praktijk, doordat er tusschen dorps- of stamgenooten een wederzijdsch hulpbetoon bestaat bij alle gelegenheden, waarvoor het noodzakelijk is, dus zoowel bij het afweren van gemeenschappelijk gevaar als bij het voorbereiden van privé feesten; pas in den laatsten tijd, nu het Westen op allerlei gebied een diepgaanden invloed gaat laten gelden, en met name de aard van het economische leven zich aan het wijzigen is, beginnen de traditioneele hulpvaardigheid en werkgemeenschap af te brokkelen. Voorts is er in de inheemsche maatschappij nauwelijks sprake van kapitaal en dus ook geen felle tegenstelling denkbaar tusschen „kapitaal" en „arbeid"; de volksmassa is op Java, waar ongeveer $^2/_3$ van de bevolking van geheel Nederlandsch-Indië woont, zóózeer aan slaafschheid en aan een lagen levensstandaard gewoon, dat het tegen de langdurige uitzuiging door vreemde exploitanten nauwelijks in verzet is gekomen. De moeilijkheden, die zich in de diverse bedrijven van tijd tot tijd voordoen, vinden veelal in heel andere omstandigheden haar grond dan in het bewustzijn van onrechtmatig geëxploiteerd te worden.

In Indië placht de gemiddelde Europeaan in de naoorlogsjaren alle verzet tegen de vreemde suprematie op politiek en economisch terrein met den naam „communistische beweging" aan te duiden, aangezien hij van zijn kant veelal niet voldoende begrip had van de historisch-gegroeide verhoudingen in de inheemsche maatschappij, van de cultureele stroomingen in de Oostersche wereld, en van den aard van het conflict tusschen den ongebreidelden expansiedrang van het geïndustrialiseerde Europa en de aan een zeer geleidelijke ontwikkeling behoefte hebbende inheemsche bevolking, om te kunnen onderscheiden tusschen angst- en wrevelpsychose, nationalistisch verzet tegen de koloniale verhouding, Mohammedaansche actie tegen het opdringend Christendom, blijken van natuurlijk zich ontwikkelende machtsverschuivingen in de inheemsche sociale structuur, en het werkelijke verzet van klasse-bewuste proletariërs tegen kapitalistische exploitatie; aan den anderen kant hebben de Russen

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

van de verschillende bestaande vormen van antipathie bij de inheemsche bevolking tegen de bestaande toestanden een handig gebruik weten te maken: zij wisten Mohammedaan te zijn met de Moeslims, groot-Indonesisch met de nationalisten, democraten met de bestrijders van de oude feodale verhoudingen, en dat alles in volledige overeenstemming, ja, op instructie van de tactici in Moskou, die de directieven der actie in koloniale en semi-koloniale gebieden vaststelden. De hamer- en sikkelvlag dekt dus in Indië volstrekt niet de lading eener communistische overtuiging der partijgangers. Bij het kennisnemen van de geschiedenis der P. K. I. (Partai Kommunist Indonesia) houde men veeleer in het oog, dat de innerlijke kracht der communistische beweging in Indië zeer is overschat geworden. Aan den anderen kant mag men echter niet blind zijn voor het feit, dat de werkelijke aanhangers van Moskou bezig waren in het reeds lang bestaande ongeorganiseerde verzet tegen den huidigen toestand organisatievormen aan te brengen, en dat dit bij uitblijven van ingrijpen van overheidswege had kunnen leiden tot een catastrophe, waarbij wel veel vernietigd zou zijn geworden, maar de kans op daadwerkelijke bevrediging der geprikkelde verwachtingen uiterst gering zou zijn geweest.

Nadat te voren reeds in verschillende politieke partijen in Indië zich onbewimpeld communistische neigingen geuit hadden of van communistischen invloed door cellenvorming gebleken was (Indische Sociaal-Democratische Vereeniging, Sarékat Islam, vakorganisaties), kwam op 23 Mei 1920 de P. K. I. tot stand, die weldra als een sectie van de Komintern erkend en georganiseerd werd; centrum werd in 1924 Batavia. De meest bekende voormannen van inheemschen landaard waren Semaoen, Darsono, Tan Malaka en Hadji Mohammad Misbach, waarvan de drie eerstgenoemden in Rusland zijn geweest en in nauw contact hebben gestaan met communistische leiders elders in Azië (China, Filippijnen). De werkzaamheid der P. K. I. openbaarde zich, door middel van celvorming in de eerste plaats, maar ook door middel van particuliere scholen en zelfs door gebruikmaking van godsdienstigen invloed van communistische partijgangers op de massa, in een intensieve beïnvloeding van het geheele politieke leven en in het veroorzaken van voortdurende onrust, waarvan de spoor- en tramwegstaking van Mei 1923 een der ernstigste uitingen was. Een en ander moest natuurlijk leiden tot tegenmaatregelen van de regeering. In 1922 had Tan Malaka zich reeds uit Indië moeten verwijderen; in 1923 had Semaoen hem moeten volgen. Vervolgens werd Misbach gedeporteerd naar Nieuw-Guinee, waar hij in 1926 overleed. Toen einde 1926 en begin 1927 zich allerwegen moeilijkheden voordeden, greep de overheid krachtig in. De voornaamste communisten namen de wijk; vele anderen werden gearresteerd en samengebracht in het interneeringskamp van Boven-Digoel (Nieuw-Guinee). Hiermee was de organisatie van de communisten vernietigd. De meeloopers wendden zich geleidelijk van het communisme af, zoodat zelfs geïnterneerden op groote schaal weer ontslagen konden worden. De activiteit van Moskou bleef echter bestaan, al moest zij in ondergrondsche kanalen geleid worden. Een enkelen keer gelukt het, dragers dezer actie onschadelijk te maken; men mag echter aannemen, dat anderen onopgemerkt blijven. Bij de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer in Nederland is een Indonesisch communist, Roestam Efendi, tot lid gekozen; een ander, Sardjono, die zich in het interneeringskamp in Boven-Digoel bevond, kreeg echter geen gelegenheid om zijn lidmaatschap te aanvaarden.

Lit.: J. Th. Petrus Blumberger, De communistische beweging in Nederlandsch-Indië (1928); idem, De nationalistische beweging in Nederlandsch-Indië (1932, 106 vlg., 351 vlg.). *Berg.*

Communistische Jeugd-Holland. De Jeugdorganisatie van de Communistische Partij-Holland. Orgaan: De Jonge Arbeider, blad voor de arbeiders- en boerenjeugd. Verschijnt iedere 14 dagen. De organisatie is aangesloten bij de Communistische Internationale te Moskou.

Communistische opvoeding. Opvoeden is naar comm. opvatting een maatschappelijke functie en heeft plaats door en voor de gemeenschap, met volkomen negatie der rechten van het gezin. Doel is: de overtuigde communist. De eisch der neutraliteit wordt door de communistische paedagogiek als on-marxistische inconsequentie fel bestreden. Bewust als ze zich is van den invloed van burgerlijk-gezinden, beschouwt zij het als noodzakelijk, aan de jeugd tegen de onvermijdelijke infectie van het milieu een serum toe te dienen in den vorm van een specifiek-communistische, d.i. in de eerste plaats anti-kapitalistische opvoeding.

Middelen zijn: 1° het kind te omringen met klassebewuste proletariërs; 2° het systematisch de oogen te openen voor de proletarische opvatting van het leven; 3° het zelf actief te doen deelnemen aan de bewuste levensuitingen en strijdhandelingen van het proletariaat.

Door jeugdbeweging en school moet dat alles worden bereikt. In Nov. 1919 werd te Berlijn door gedelegeerden van 14 landen de Kommunistische Jeugd-Internationale (KJI) gesticht; ze is aangesloten bij de Kommunistische Internationale (KI). In 1920 begon het organiseeren van kindergroepen, die, door middel van „celvorming”, het openbare leven, de school en het gezin moeten helpen bewerken. De communistische school is een „productieschool” en werkte aanvankelijk volgens de „complex-methode”, die men echter, als anti-kinderpsychologisch, weer heeft moeten prijsgeven, om terug te keeren naar het oude, met behoud echter van den communistischen zuurdeesem.

Lit.: dr. P. Klinkenberg, Socialistiese opvoedings- en onderwijsdenkbeelden (Amsterdam 1933, waarin uitvoerige lit.-opgave). *Rombouts.*

Communistische pers, organen en partijbladen der 3e Internationale en der nationale communistische partijen. Als zoodanig is haar taak de gansche wereld communistisch te maken en slechts propaganda te voeren over de communistische ideeën. Van een werkelijke berichtgeving, laat staan dan een neutrale, der gebeurtenissen, is in de communistische pers dan ook geen sprake; alles wordt van communistisch standpunt bezien. In Rusland bestaat sedert 1918 alleen de communistische pers; alle andere bladen zijn verboden; hoofdorgaan is de Pravda (Waarheid) te Moskou verschijnend; de anti-religieuze pers wordt door de communistische pers in Rusland en dikwijls ook elders gesubsidieerd. De communistische pers in de landen buiten Rusland wordt voortdurend door de 3e Internationale gesubsidiëerd. In Nederland is „De Tribune” orgaan der Comm. Partij Holland; in Frankrijk is het voornaamste comm. blad „l'Humanité”; in Duitschland tot voor kort „Rote Fahne”.

Lit.: Just, Die Presse der Sowjetunion (Berlijn 1933)

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

Ingoelow, Cultuur-revolutie en pers (Russisch; Moskou 1928). *v. Son.*

Communistisch Manifest, openbare bekentenis van het socialisme en communisme. Het Manifest der Communistische partij werd door Karl Marx in samenwerking met Fr. Engels in opdracht van den „Bond der Communisten" samengesteld en begin Februari 1848, eenige weken vóór het uitbreken der revolutie, openbaar gemaakt; het is een samenvatting der eischen, die de verschillende socialisten van het tijdvak tusschen 1830 en 1850 hadden gesteld; het schildert in opwindende taal den toestand en de toekomst der arbeidersklasse, uitgaande van het historisch materialisme. Het manifest behandelt vier samenhangende onderwerpen: de tegenstelling van „bourgeois" en „proletariër", de verhouding van proletariërs en communisten, een overzicht der socialistische en communistische literatuur en de positie der communisten tot de verschillende oppositiepartijen. Het bevat drie conclusies: dat het socialisme geen conceptie is van een of ander brein, maar een historische beweging, dat het zich stelt op het standpunt van den klassenstrijd, en dat het bedoelt een organisatie der proletariërs, zoowel in een nationale als in een internationale groepeering; het manifest eindigt met de woorden: „Proletariërs van alle landen, vereenigt u!"

Lit.: Quack, De Socialisten (III, hfst. XI). *M. Verhoeven.*

Commutatie, het omkeeren der richting van den stroom in een spoel der ankerwikkeling van een dynamo, als de daarbij behoorende lamellen van den commutator (collector) langs een borstel glijden.

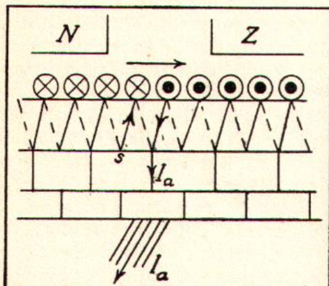

Fig. 1. N = Noordpool, Z = Zuidpool van de magneet. S = ankerspoel. Ia = totale stroom in de ankerspoel.

Als de lamel, waarmede het rechtereinde der ankerspoel s verbonden is, onder den stilstaanden borstel komt (fig. 1), zal de stroom, die in het linkerdeel der ankerwikkeling van voren naar achter loopt (aangegeven door een kruisje), met dien van het rechter deel, van achteren naar voren loopend (aangegeven door een punt) een stroom I_a opleveren, die door den borstel wordt afgevoerd. Bij verder naar rechts bewegen van het anker (fig. 2), komt het linkereinde der spoel s in verbinding met den borstel; de spoel bevindt zich dan in een gedeelte van het veld, waarin de geïnduceerde electro-motorische kracht (e.m.k.) en dus ook de stroom tegengesteld gericht is aan dien in fig. 1. In den tusschenstand (fig. 3) bevindt de spoel zich in de neutrale zone, zoodat er in de nu kortgesloten spoel geen e.m.k. geïnduceerd wordt. Gedurende den korten tijd om van den stand 1 in 2 te komen (duur der commutatie eenige duizendsten van een sec.) moet de stroomsterkte in s van $-\frac{1}{2} I_a$ geleidelijk tot nul afnemen en dan in tegengestelde richting geleidelijk tot $+\frac{1}{2} I_a$ toenemen (lineaire commutatie), waartegen zich de zelfinductie der spoel verzet. Is de commutatie niet goed, m.a.w. geschiedt het nul worden te vroeg of te laat, dan treedt door te groote stroomdichtheid bij den overgang van lamel en borstel vonkvorming en verwarming op, die schadelijk zijn voor den collector en den borstel.

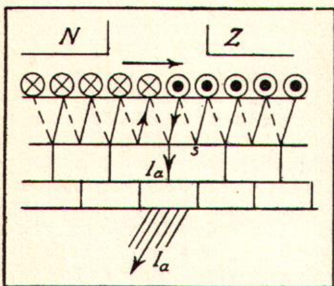

Fig. 2. Het linkereinde der ankerspoel (s) is in verbinding met een borstel.

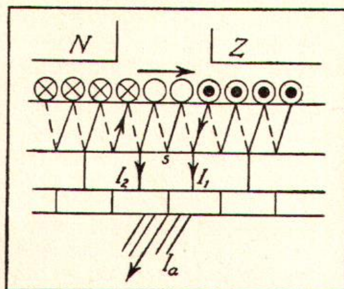

Fig. 3. De ankerspoel (s) bevindt zich in de neutrale zone.

Men kan de commutatie bevorderen: 1° door de zelfinductie der spoel laag te maken (weinig windingen dus veel collectorlamellen, open ankergroeven). 2° Door de e.m.k. van zelfinductie tegen te werken: a) door de borstels uit de neutrale zone te verschuiven (in de richting der beweging van het anker bij een generator, in tegengestelde richting bij een motor), zóó dat in de kortgesloten spoel een e.m.k. geïnduceerd wordt, die de omkeering van den stroom in de hand werkt; b) door het aanbrengen van hulp- of commutatiepolen (n, z van fig. 4) tusschen de veldmagneten (N, Z) der machine (in de neutrale zone), wier wikkelingen door den ankerstroom doorloopen worden en die een plaatselijk magnetisch veld opleveren, commutatieveld, waardoor bij geschikte veldsterkte en vorm der polen de stroom in de kortgesloten spoel is omgekeerd, als de borstel de bijbehoorende lamel verlaat.

Fig. 4. N = Noordpool. Z. = Zuidpool van de veldmagneet. Kleine N en Z stellen de hulppolen voor.

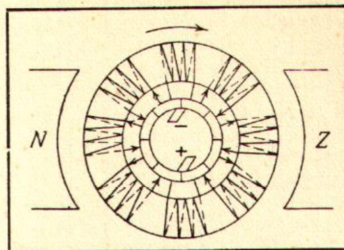
De borstels kunnen dus bij elke ankerstroomsterkte (belasting) en bij elke draaiingsrichting van het anker in denzelfden stand blijven staan zonder te vonken (→ Compensatie-wikkeling). *v. d. Well.*

Commutatief. In een stelsel grootheden heet de → bewerking o commutatief, als a o b = b o a; bijv. de optelling der reëele getallen en de vermenigvuldiging; in de axiomatische wiskunde is deze laatste bij enkele getallensystemen niet-commutatief.

Commutatieve groep, andere naam voor → Abelsche groep.

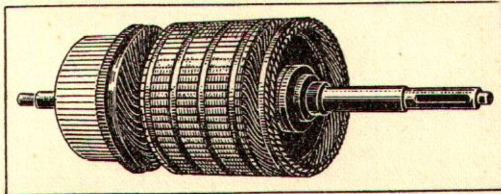
Commutator of collector, een inrichting

bij een electrische machine om den in de ankerwikkeling van een gelijkstroommachine geïnduceerden wisselstroom als gelijkstroom in de leiding buiten de machine te krijgen. De c. bestaat uit een aantal reepen van hard getrokken koper (commutatorlamellen, -segmenten, -strooken, -wiggen), door mica onderling goed geïsoleerd en ook van het lichaam (commutator-, collectorbus), waarop zij tot een hollen cylinder vereenigd zijn.

Anker met 8 ankerspoelen met 8 commutatorlamellen verbonden, die langs de borstels + en — glijden, die duidelijkheidshalve aan de binnenzijde van den commutator zijn geteekend.

Het begin en het eind van elke ankerspoel (wikkelingselement), waarin de ankerwikkeling verdeeld is, wordt met twee opeenvolgende lamellen verbonden en elke twee opeenvolgende ankerspoelen aan dezelfde lamel, zoodat er een doorloopende keten ontstaat.
De commutatorbus wordt op de ankeras bevestigd, waardoor, bij ronddraaiing dezer as, de lamellen en

Trommelanker (rechts) met commutator (links), waartusschen de verbindingen der ankerspoelen met de commutatorlamellen.

dus ook de wikkelingselementen achtereenvolgens in verbinding komen met de stilstaande borstels.
Een commutator met n lamellen heet n-deelige commutator; de spanning tusschen twee opeenvolgende lamellen: lamellenspanning; is deze te groot, dan heeft stroomovergang plaats (overslag), die zich van lamel tot lamel over den omtrek van den commutator kan voortplanten als een rond den commutator loopende vonk. *v. d. Well.*

Commutatormotor of c o l l e c t o r m o t o r, een electromotor met commutator. Een c. is meestal een gelijkstroommotor, maar kan bij geschikte inrichting ook met wisselstroom gevoed worden. Omdat nl. de bewegingsrichting van een electromotor niet verandert, als de stroom in de anker- en in de magneetwikkeling gelijktijdig omkeert (seriewikkeling), is het mogelijk een seriemotor met wisselstroom te drijven (wisselstroom-commutatormotor). Wegens de wisselende magnetisatie moet dan ook het magneetgestel (magneetkernen en juk) gelamelleerd worden. Verschillende voorstellen en uitvindingen zijn gedaan, om de optredende moeilijkheden (zelfinductie, vonken der borstels) te overwinnen.
De eenphasige commutatormotor met compensatiewikkeling, de gecompenseerde wisselstroom-commutatormotor, wordt bij tractie gebruikt.
L i t. : dr. H. S. Hallo, Leerboek der electrische tractie. *v. d. Well.*

Comnena, A n n a, → Anna Commena.

Como, 1° Ital. p r o v i n c i e in het N.W. van Lombardije, 2 066 km^2, 494 629 inw. (1931), 235 per km^2, 210 gemeenten; het gebied van het Lago di Como (→ Comomeer) tot aan de Alpen, met veel landbouw en industrie.

2° H o o f d s t a d der prov. C.; 54 138 inw. (1931) in een ketelvormig dal, 200 m boven de zee. Veel zijde-industrie, drukke handel, vreemdelingenverkeer. Bisschopszetel. C. is de geboorteplaats van Plinius, paus Innocentius XI, Clemens XIII en den natuurkundige Volta. Het Romeinsche Comum was reeds een bloeiende handelsstad. In den tijd der Hohenstaufen was het Ghibellijnsch en streed het naast Frederik Barbarossa.
L i t. : Cantu, Storia della cita e della diocesi di C. (2 dln. ^{3}1899—1900). *Heere.*

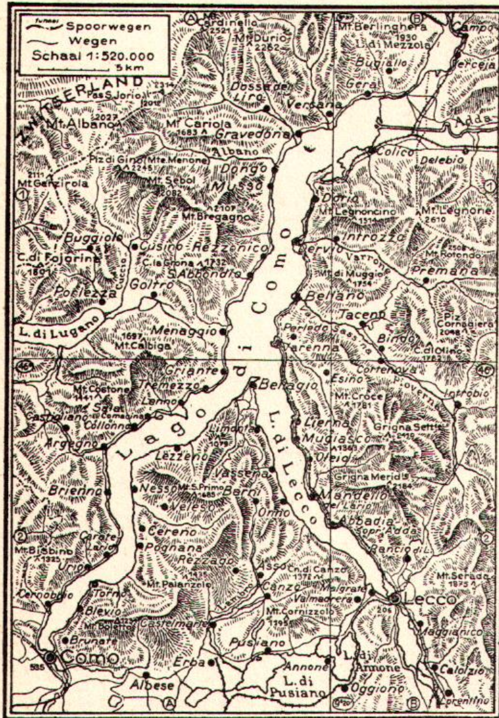
Ofschoon reeds zeer vroeg als kunstcentrum bekend (door de „magistri comacini"), bevat C. geen enkel bouwwerk meer van voor het jaar 1000. De oudste stukken zijn resten van het bisschoppelijk paleis (uit 1015), in 1931 opgegraven. De dom was oorspronkelijk een vijfschepige Romeinsche pijlerbasiliek, werd echter in 1396 in Gotischen en omtrent 1490 in Renaissance-stijl herbouwd, kreeg in 1513 een koorafsluiting in den vorm van een halven tienhoek en in 1731 een Barokkoepel (Juvara). Het inwendige is rijk aan schilderwerk, o.a. van Luini, Giovanni Ferrari, Morazzone enz.
De S. Abondio moet op het eind der 11e eeuw gebouwd zijn op de plaats, waar reeds omstreeks 600 een kerk stond. Het was toen een enkelbeukige, vlakgedekte basiliek, doch de nieuwe kerk werd vijfschepig en vertoont den invloed der Romaansche bouwschool van Cluny. De pijlers dragen kubusvormige kapiteelen. In 1587 werd het gebouw totaal gerestaureerd. De absis vertoont 14e-eeuwsche schilderingen: leven van Christus en voorst. der Apostelen.
Invloed van Cluny vertoont eveneens de S. Giacomo: in het koor bevindt zich een merkwaardige dwerggalerij. In de 17e eeuw sloopte men een groot deel der kerk; alleen het Oostelijk deel bleef staan. De tegenwoordige bouw der S. Fedele is niet ouder dan 1170, de centraalbouw gaat samen met basilikale elementen.
Gotische vormen vertoont het door de magistri Comacini reeds in 1218 uitgevoerde Broletto. Uit denzelfden tijd dateeren de ommuring en de poorten, waarvan de best bewaarde naar Oud-Romeinsch gebruik twee ingangen naar de buitenzijde en één breederen naar de stadszijde draagt.
L i t. : Barelli, Monumenti comaschi (1888) ; Rivoira, Le origini dell'architectura, lombarda (^{2}1908) ; Kingsley-Porter, Medieval architectura (I 1919) ; Frankl, Die frühmittelalterl. und romanische Baukunst (1926) ; Toesca, Storia dell'arte italiana (I 1927). *Knipping.*

Comodilla-catacombe, naam van een vroeg-Christ. Romeinsch coemeterium aan den weg naar Ostia (nu via delle sette chiese). In de C.-c. bevindt zich een door paus Johannes I (523—'26) rijk versierde, later gerestaureerde crypte van de HH. Felix en Adauctus. De wanden dragen interessante fresco's: Maria op troon in purperen gewaad, Felix, Adauctus en een zekere matrone Turtura.
L i t. : Kaufmann, Handb. d. christl. Archäol. (^{2}1913, 112). *Knipping.*

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

Comodo, muzikale voordrachtsterm: gemakkelijk, rustig.

Comomeer (Ital. L a g o d i C o m o), een der mooiste Ital. Alpenmeren, 200 m boven de zee, 146 km² groot, tot 4,5 km breed, 50 km lang; de groot-

Comomeer.

ste diepte gaat tot 410 m. De Adda doorstroomt het meer en vulde het Noordeinde op met puin. Het prachtige klimaat en de welige Zuidelijke plantengroei trekken vele toeristen, vooral de Zuid-Westelijke arm (Bellagio). Spoorweg over den Gotthard. Veel visscherij, ·ijn, ooft; ijzer, marmer en zijde-industrie. *Heere.*

Lit.: Olivieri, Il Lago di Como e le sue vallate (1927).

Comoren of K o m o r e n, **1°** eilandengroep, in het N. gedeelte van het Kanaal van Mozambique gelegen, tusschen de Afrikaansche kust en het N.W. van Madagaskar. De voornaamste eilanden zijn: Groot-Comoro of Angasija, Mohilla of Moali, Johanna of Nsoeani en het door koraalriffen omgeven Mayotta of Maote. Opp. 2 180 km²; ca. 127 000 inw. van gemengden oorsprong. De eilanden hebben hoofdzakelijk een vulkanischen oorsprong; de Kartalan, op Groot-Comoro, is nog werkzaam; vochtig klimaat, met tropische flora. Het suikerriet wordt weggedrongen door de opbrengst van cacao, vanielje en reukplanten. De bevolking, van Mohammedaanschen godsdienst, leeft meestal van landbouw en bezit ook een veestapel; uitvoer van cocosnoten. Fransche bezitting. *V. Asbroeck.*

2° Eilandenvolk der Soeaheli's, behoorende tot de Bantoe's. → Afrika (bevolking).

Comorin, Zuidpunt van Voor-Indië, het Zuidelijk eind van het Cardamon-gebergte (8° N., 77° 35′ O.). Bedevaartsplaats voor de Hindoes: Comorin = maagd, nl. de godin Doerga.

Compactaten van Praag, de vier punten omtrent het communiceeren onder beide gedaanten, de bestraffing der zonde, de prediking van Gods woord en het beheer der kerkelijke goederen, waaromtrent in 1433 te Praag een soort verdrag tot stand kwam tusschen afgezanten van het Concilie van Bazel en de → Utraquisten. In 1462 hief Pius II de Compactaten op.

Lit.: Hefele-Leclercq, Histoire des Conciles (VII 2e gedeelte, 858 vlg.). *Kocken.*

Compactoïde of c o m p a c t u m - m u t a t i e is een bij tarwe optredende erfelijke afwijking, wier gedrag in de nakomelingschap totaal van dit eener gewone mutatie afwijkt. De op het station voor Plantenveredeling te Heverlee bestudeerde Compactoïden splitsen in de nakomelingschap elk jaar weer terug. *Dumon.*

Compagni, D i n o, Ital. geschiedschrijver en staatsman; * ca. 1257 te Florence, † 1324. C. schreef eerst jeugdgedichten en een zinnebeeldig poëem L'intelligenza (uitg. door Gellrich, Breslau 1883). Tusschen 1310 en 1312 vervaardigde hij de Cronáca delle cose occorrenti ne' tempi suoi over de gebeurtenissen te Florence van 1280—1312. Langen tijd heeft men getwijfeld aan de authenticiteit van dit werk wegens allerhande onjuistheden en anachronismen, doch thans wordt algemeen aangenomen, dat het wel het werk is van D. C., met uitzondering van de veranderingen en tusschenvoegingen, die later werden aangebracht. Het belang van dit werk ligt niet enkel in de waardevolle inlichtingen, die het geeft over een tijdvak, dat even merkwaardig is als weinig bekend. Belangwekkend is ook de waarheidsliefde, waarmede de kroniekschrijver zijn personages uitbeeldt, de dramatische levendigheid van zijn verhaal, het krachtige en echte accent van zijn toespraken.

Uitg.: Isidoro J. Del Longo, D. C. e la sua cronaca (3 dln. Florence 1879—'87). *Ulrix.*

Compagnie, → Naamlooze Vennootschap; → Noordsche Compagnie; → Oost-Indische Compagnie; → West-Indische Compagnie.

Compagnie de Jéhu, ook: C. de Jésus, C. du Soleil, enz., is in 1794 in het Z.O. van Fr. (Lyon) ontstaan, om wraak te nemen op de handlangers van het pasgeëindigde Schrikbewind; in zich dus niet royalistisch; ca. 700 Jacobijnen zijn er bij gedood. Zij traden op als wrekers van de slachtoffers van de Terreur, zooals Jehu (4 Reg. 9 en 10) zich stelde als wreker Gods tegenover Jezabel; vandaar misschien de naam; door het volk vervormd tot Jésus. *V. Claassen.*

Lit.: Lenôtre, La Compagnie de Jéhu (Parijs 1931).

Compagnie du Saint Sacrement, genootschap van priesters, maar hoofdzakelijk van leeken, gesticht in 1630 door Henri de Lévis, hertog van Ventadour, om „alle mogelijke goed tot stand te brengen, en alle mogelijke kwaad te voorkomen". Spoedig telde het de élite van Frankrijk tot zijn leden en werd door geestelijke en wereldlijke autoriteiten gesteund. Het bestuur zetelde te Parijs; daar het genootschap geheim was, handelde ieder lid naar buiten in eigen naam. Niettegenstaande alle mogelijke voorzorgen werd zijn streven toch langzamerhand ruchtbaar.

Zijn arbeidsterreinen en de personen, over wie zijn zorgzaamheid zich uitstrekte, waren de hospitalen, gevangenissen, zieken, geheime armen; maar ook de magistraten, rechtbanken, maatschappelijke instellingen: „om de menschen van de zonde af te houden,

zooveel mogelijk de ondeugden te onderdrukken, en alles te beschermen wat ter eere Gods geschiedt”. Later was het parochiaal georganiseerd, had voorraadsmagazijnen, toevluchtshuizen voor vagebonden en ziekenhuizen. Arbeiders werden volgens beroepen georganiseerd. Het publieke leven stond onder voortdurende contrôle, zelfs het leven van den clerus en de kerkelijke diensten. Vooral ook trad het streng op tegen alle ketterij.

Niet steeds werd de noodige voorzichtigheid in acht genomen. Vandaar ontstond in 1660 een hevige tegenstand, sprak men van inquisitie (cabale des dévots) en nam het parlement maatregelen, die leidden tot een ontbinding der compagnie. Enkele ondernemingen en werken op charitatief en godsdienstig gebied bleven afzonderlijk voortbestaan.

L i t.: R. de Voyer-d'Argensen, Annales de la C. d. S. S. (Parijs 1900); Yv. de la Brière, Ce que fut la cabale des dévots (Parijs 1906). *J. Sassen.*

Compagnies-kar, tweeradig militair voertuig, dienende voor het vervoer van voorwerpen en goederen van allerlei aard, bij een compagnie van het leger te velde. De c. wordt geleidelijk vervangen door een vierradigen goederenwagen, zooals die ook bij de overige onderdeelen van het leger in gebruik is. → Goederentrein. *v. Leeuwen.*

Compagnie van Verre, → Naamlooze Vennootschap.

Compagnon, → Vennoot.

Comparatie (Lat. comparatio = vergelijking) noemt men, in de g r a m m a t i c a, de vorming der trappen van vergelijking. Van den positivus of stellenden trap worden de comparativus of vergrootende trap en de superlativus of overtreffende trap gevormd, door middel van achtervoegsels (er, st; bijv. hoog, hooger, hoogst) of ook door omschrijving. *v. Marrewijk.*

Comparatief (g r a m m.), → Zin.

Comparativus, → Comparatie.

Comparetti, D o m e n i c o, Ital. philoloog; * 27 Juni 1835 te Rome, † 31 Jan. 1927 te Florence. C. was achtereenvolgens hoogleeraar aan de universiteiten van Pisa, Florence en Rome, en jarenlang mederedacteur van de Rivista di filologia e d'istruzione classica en leider van het Museo italiano di antichità classica.

W e r k e n: o.a. Virgilio nel medio evo (2 dln. Livorno [2]1896); Canti e racconti del popolo italiano (in medewerking met D'Ancona, 9 dln. Turijn 1870—'91). *Ulrix.*

Compascum, → Emmen.

Compascuum-kanaal, bestaande uit Stads-, Emmer- en Barger-Compascuumkanaal, verbindt sedert 1905 door het Scholtenskanaal de verlengde Hoogeveensche vaart met het Stadskanaal, waardoor de Drentsche monden en Groningen verbonden werden met het veengebied in Z.O. Drente. De scheepvaart in dit kanaal is belangrijk (jaarlijks passeeren tusschen 6 000 en 7 000 vaartuigen). De naam Compascuum (= gemeenschappelijke weide) ontstond, doordat zoowel Drentsche als Hannoveraansche schaapherders aanspraak maakten op het weiderecht in de grenszone, waar een duidelijke afscheiding tusschen de dorpen aan weerszijden van het veengebied ontbrak. *Nijenhuis.*

Compatibiliteit, vereenigbaarheid van verschillende ambten. → Incompatibiliteit.

Compayré, G a b r i e l, Fransch paedagoog; * 1846, † 1913. C. was algemeen inspecteur der Universiteit, schrijver van talrijke en waardevolle werken over de geschiedenis der paedagogiek en opvoedkundige theorieën, schoon niet de schepper van een eigen systeem. Partijdigheid en anti-godsdienstige vooroordeelen ontsieren jammer genoeg haast al deze overigens verdienstelijke publicaties. Met één pagina maakt C. zich af van de M. E., toen „une nuit profonde couvrit l'humanité”. De volksschool zou een schepping zijn van de Hervorming; de Jezuïeten heeten: „des ennemis du progrès”, er op uit „d'immobiliser l'esprit humain”, enz. Van den anderen kant geeft de schrijver volmondig toe het bankroet van de moraal zonder God, waarmee men, sinds de verbanning van het Katholicisme uit de scholen, Frankrijk moreel op de been heeft pogen te houden.

W e r k e n: Histoire critique de l'éducation en France; Histoire de la Pédagogie; Les grands éducateurs; Manuel de pédagogie; Evolution intellectuelle et morale de l'enfant; Organisation scolaire; Education intellectuelle et morale; enz. *Rombouts.*

Compe, J a n t e n, Nederlandsch landschap- en stadsgezichtenschilder; * 1713 te Amsterdam, † 1761 aldaar. Hij is voornamelijk bekend om de stadsgezichten van Amsterdam, Haarlem, Den Haag, Delft, Utrecht en ook van tal van steden uit het buitenland. Werken van C. bevinden zich in musea te Amsterdam, Den Haag (Sted. mus.), Abbeville, Gotha, Kopenhagen en St. Petersburg.

L i t.: J. V. Gool, De Nieuwe-Schouburg der Ned. Kunstsch. (II, 364—366); V. Eynden en v. d. Willigen, Gesch. (II, 76—81); Aemstel's oudheid (V, 70); Moes, Iconographia Batava. *Haesaert.*

Compelle intrare (Lat.) = dwingt hen binnen te gaan (Lc. 14. 23), ontleend aan de parabel van het gastmaal, waarop de genoodigden niet wilden komen en waarop toen de bedelaars van straten en wegen werden gevraagd; o.a. door S. Augustinus (Ep. 93), S. Thomas van Aquino (Summa Th. II. II. 10, 8), Decretum Gratiani (c. 38, C. 23, q. 4) gebruikt als argument, dat men ongeloovigen of minstens ketters enz., die eenmaal Katholiek zijn geweest, ook met dwang in de Kerk mag brengen of houden. Moderne moralisten zijn hiervan teruggekomen, maar bespreken deze vraag bijna niet meer. Het argument is in geen geval doorslaand, want de bedoelde parabel is geen allegorie, zoodat niet ieder woord in de toepassing beteekenis behoeft te hebben. *Pauwels.*

L i t.: Lagrange O.P., Evangile selon S. Luc. (402 vlg.).

Compendium of l i g a t u u r is in de palaeographie de verbinding van twee of meer letters, waardoor ruimte gespaard wordt. De letters worden daartoe aan, in of boven elkander geschreven of zoo, dat een deel van een letter tegelijk dient als deel van de volgende (litterae contiguae), bijv. Æ. Vooral op het einde van een regel wordt gaarne een compendium gebruikt, o.a. bij inschriften.

L i t.: A. Huebner, Exempla scripturae epigraphicae latinae (Berlijn 1885, 68). *Lampen.*

Compensatie, naar R o m. R e c h t: schuldvergelijking, de verrekening van verplichtingen, voortvloeiend uit twee of meer verbintenissen, waarbij de betrokken partijen wederkeerig elkaars schuldenaren zijn. Bij c. heeft plaats „betaling met gesloten beurzen”, met als gevolg, dat de gehoudenheid van den een tenietgaat, voorzoover zijn schuld aan den ander het bedrag zijner vordering op den ander dekt. Vgl. art. 1461 vlg. Ned. B. W.; art. 1289 vlg. Belg. B. W. Als algemeen vereischte geldt bij c., dat de te vergelijken schulden voor dadelijke vereffening vatbaar en opeischbaar zijn. *Hermesdorf.*

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

Geheime compensatie (Lat. compensatio occulta) of geheime schadeloosstelling bestaat daarin, dat iemand zich datgene, wat hem op eenigen rechtstitel verschuldigd is (vergoeding voor aangedaan onrecht, achterstallige schuld, enz.), eigenmachtig en buiten weten van den schuldenaar toekent, hetzij door toeëigening van een deel van het vermogen van den schuldenaar, hetzij door achterhouden van wat hij zelf uit rechtvaardigheid aan dezen verplicht is. Aldus eigenmachtig zichzelf recht verschaffen is in den regel in strijd met de wettelijke rechtvaardigheid, daar het de rechtsorde schendt. Bij uitzondering evenwel kan het geoorloofd zijn, nl. zoo men door bijzondere omstandigheden langs wettelijken weg zijn rechtsaanspraak niet realiseeren kan of tenminste niet zonder overwegend bezwaar. Dan moeten echter noodzakelijk deze drie condities vervuld zijn: 1° dat het ga over een aanspraak op grond van strikte rechtvaardigheid, en niet slechts van liefde, billijkheid, trouw, dankbaarheid enz.; 2° dat die aanspraak onbetwistbaar vaststa; 3° dat de compensatie de rechtsaanspraak niet overschrijde. Voor zoover een dezer condities ontbreekt, is geheime c. met de ruilrechtvaardigheid in strijd en is men gehouden het aldus toegebrachte onrecht weer te herstellen. Ten slotte verplicht nog de liefde, dat men bij geheime c. mogelijke nadeelige gevolgen van geestelijken of tijdelijken aard voor den schuldenaar of derden voorkome, zoover dat zonder ernstig bezwaar kan geschieden. Gezien al deze vereischten moet bij geheime c. groote omzichtigheid worden betracht en zal zij slechts zelden wettig kunnen worden toegepast.

Lit.: St. Thomas, Summa theol. (2.2, qu. 66, a. 5 ad 3); St. Alphonsus, Theol. mor. (lib. 4, n. 521); Marres, De Justitia (2e uitg. lib. 2, n. 186); Salsmans, Rechterlijke plichtenleer (2e uitg. n. 129-130). *Buijs.*

Compensatiemethode (van Poggendorf) wordt gebruikt voor metingen van electromotorische krachten: op een primaire keten met weerstand R en electromotorische kracht E, is een nevensluiting aangebracht met spanning e, galvanometer g en verschuifbaar contact c. Indien E > e, is er tusschen A en B een punt C te vinden, waarvoor het spanningsverschil ir van A tot C gelijk is aan e (1). Daaruit volgt, dat de punten A en D, alsook F en C gelijke potentialen hebben en dus de e-tak stroomloos is, wat met g waargenomen wordt. Op gelijke wijze kan men handelen met een element met e.m.k. e′ en vindt dan 2 punten A en C′, waartusschen het spanningsverschil $e' = ir'$ (2). Uit (1) en (2) is de vergelijking $e/e' = r/r'$ af te leiden.

Compensatiemethode.

De apparaten, die deze methode gemakkelijk laten uitvoeren, worden compensatoren of potentiemeters genoemd. *De Smedt.*

Compensatieslinger is een slinger, welke zoodanig is ingericht, dat temperatuurwisselingen geen verandering van de slingerlengte en daarmede van den slingertijd ten gevolge hebben. → Slinger.

Compensatiestroom, → Zeestroomen.

Compensatiewikkeling, een hulpwikkeling van een gelijkstroommachine, om de vervorming van het bekrachtigingsveld ten gevolge van het ankerveld op te heffen (→ Ankerwikkeling). Is OA in grootte (bijv. gemeten in Ampère-windingen) het door de veldmagneten geleverd veld, dan is bij een stroomloos anker de neutrale lijn volgens aa (fig. 1). Voert het anker stroom en is bb de richting van de verbindingslijn der borstels, de nieuwe neutrale lijn of lijn van commutatie, dan heeft het ankerveld de richting AC, hiermede evenwijdig. Het magneetveld en het ankerveld leveren samen een resulteerend veld OC op, dat loodrecht op bb staat, zoodat driehoek OAC rechthoekig in C is. De meetkundige plaats van C, het uiteinde van den ankerstroomvector AC, is (bij gelijkblijvend magneetveld OA) een halve cirkel op OA als middellijn beschreven.

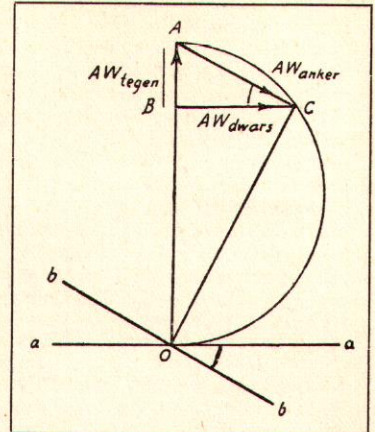

Fig. 1.

Uit het diagram volgt: 1° bij gelijkblijvend magneetveld neemt de verandering der neutrale lijn, voor- of naijling der borstels, met de belasting der machine (ankerstroom) toe. 2° Bij dezelfde belasting is deze verandering des te kleiner naarmate het magneetveld sterker is. Het ankerveld AC, de ankerreactie, kan ontbonden worden in twee componenten: AB, die het magneetveld verzwakt, het tegenveld, en BC, die het magneetveld verdraait, het dwarsveld.

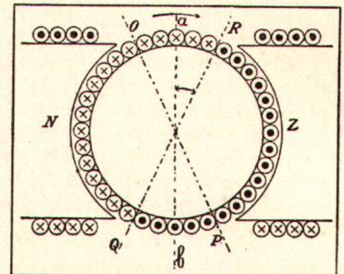

Fig. 2. N. en Z zijn Noord- en Zuidpool van de veldmagneet. QR is de neutrale lijn, O P is het spiegelbeeld van QR t.o.v. de verticale lijn a b.

Het tegenveld wordt veroorzaakt door de tegenampère windingen, de ankerdraden, die, als QR (fig. 2) de neutrale lijn is, gelegen zijn tusschen OR en PQ; het dwarsveld door de dwarsampèrewindingen, de ankerdraden tusschen QO en RP.

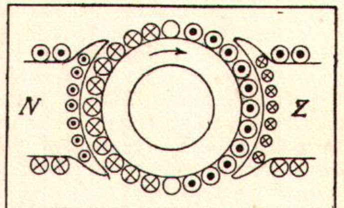

Fig 3. Links en rechts op de polen hulpwikkeling.

Om de vervorming van het veld en de hieruit volgen-

de verplaatsing der borstels bij veranderlijke belasting (ankerstroom) te voorkomen, brengt men over den binnenomtrek van het magneetgestel, meestal in de poolschoenen der veldmagneten (fig. 3), een gelijkmatig verdeelde hulpwikkeling aan, compensatiewikkeling, die door den ankerstroom doorloopen wordt en een compensatieveld geeft in de richting der oorspronkelijke neutrale lijn (lijn van symmetrie), waardoor, bij passende afmeting, het dwarsveld bij elke belasting wordt opgeheven.

Voor de toepassing van het diagram op een gelijkstroommotor moet fig. a om de lijn OA worden omgewenteld. *v. d. Well.*

Compensatio, Lat. term voor → Compensatie.

Compenseeren (van een kompas), → Luchtvaartinstrumenten.

Compenseerend invoerrecht, → Invoerrechten.

Compère, L o y s e t, componist, leerling van Joh. Okeghem; † 1518 als kanunnik der kathedraal van St. Quentin. C. schreef missen, motetten en meerstemmige liederen, ten deele slechts in hs. bewaard.

Competentes, naam der catechumenen der hoogste klasse. → Catechumenaat.

Competentie of b e v o e g d h e i d **(Recht).**

I. Algemeen is c. het vermogen, dat door de wet aan een rechter wordt toegekend, om van een zaak kennis te nemen en daarover een vonnis uit te spreken. Men onderscheidt: 1° a b s o l u t e c. (of c. r a t i o n e m a t e r i a e), die bepaald wordt door den aard van de zaak, en die dezelfde is voor alle rechtbanken van dezelfde categorie: aldus behooren de s t r a f z a k e n tot de bevoegdheid van de strafrechtbanken, en wel, volgens de zwaarte van het geval, tot de bevoegdheid van den kantonrechter of van de arrondissementsrechtbank in Nederland; van den politierechter, de correctioneele rechtbank of het Hof van Assisen in België; zoo nog behooren de b u r g e r l ij k e z a k e n tot de bevoegdheid van de burgerlijke rechtbanken: den kantonrechter, of de arrondissementsrechtbank in Nederland; den vrederechter, de rechtbank van den eersten aanleg, de rechtbank van koophandel of den werkrechtersraad in België.

2° C. in h o o g e r b e r o e p, die, naar omstandigheden, in Nederland behoort aan de arrondissementsrechtbank of aan het Gerechtshof; in België aan de rechtbank van eersten aanleg of aan het Hof van Beroep.

3° R e l a t i e v e c. (of c. r a t i o n e l o c i), die onder de rechters van eenzelfde categorie een keus oplegt, volgens sommige elementen, welke tusschen de zaak en het rechtgebied van een bepaalden rechter een zeker verband doen ontstaan, zooals bijv. de woonplaats van den verweerder of den verdachte, de ligging van de betwiste goederen, de plaats waar de verbintenis werd aangegaan of het misdrijf gepleegd, enz.

Over het algemeen behoort in burgerlijke zaken de absolute c. tot de openbare orde; de relatieve c. meestal niet, zoodat van de wettelijke regelen, wat deze laatste betreft, door partijen mag worden afgeweken. *Stoop / V. Dievoet.*

II. Nederland. A) C. van den b u r g e r l ij k e n r e c h t e r. Deze wordt algemeen omschreven in art. 154 G. W.: „Alle twistgedingen over eigendom of daaruit voortspruitende rechten, over schuldvordering en andere burgerlijke rechten behooren bij uitsluiting tot de kennisneming der rechterlijke macht.” De bevoegdheid der respectieve organen der rechterlijke macht vindt men nader geregeld in de wet op de Rechterlijke organisatie (R. O.) en in het W. v. Burg. rechtsvordering.

1° A b s o l u t e c. der verschillende rechterlijke organen. Tot de c. der kantongerechten behooren: alle rechtsvorderingen, die niet meer dan 200 gld. beloopen, als ook de 200 gld. niet te boven gaande gedeelten van grootere vorderingen, mits de rechtstitel niet wordt betwist. Verder behooren o.m. tot de c. van den kantonrechter alle rechtsvorderingen uit arbeidscontract (uitgezonderd het schepelingencontract, waarvoor een afzonderlijke regeling geldt); rechtsvorderingen tot ontruiming van woningen, pakhuizen e.d., indien de huurder geen schriftelijk huurcontract te berde brengt, en tot de ontruiming van landelijke eigendommen, mits de bedongen huur 200 gld. per jaar niet te boven gaat. Ten slotte moet nog vermeld worden, dat de kantonrechter verplicht is, kennis te nemen van alle rechtsvorderingen, indien partijen zelf de zaak bij hem wenschen aan te brengen. Van de beslissingen van den kantonrechter is in het algemeen appèl mogelijk op de rechtbank. Over rechtsvorderingen, waarvan het bedrag 50 gld. niet te boven gaat, oordeelt hij echter in hoogste ressort (vgl. art. 38—43 R. O.).

Tot de c. der arr.-rechtbanken behooren alle rechtsvorderingen, ten aanzien waarvan de wet niet een ander rechterlijk orgaan (kantonrechter, Hof of Hoogen Raad) bevoegd heeft verklaard. Van de beslissingen der rechtbank is in het algemeen appèl mogelijk op het Gerechtshof. Geen appèl staat open van de beslissingen der rechtbank a) over → jurisdictiegeschillen tusschen kantongerechten van haar rechtsgebied; b) over rechtsvorderingen, waarvan het bedrag 400 gld. niet te boven gaat; c) over alle door den kantonrechter gewezen vonnissen, waarvan bij haar geappelleerd wordt (vgl. art. 53—55 R. O.).

De Gerechtshoven oordeelen in eersten aanleg en hoogste ressort: a) over de zaken, welke de partijen, met voorbijgaan van de rechtbank, onmiddellijk bij dezelve aangebracht hebben (zgn. prorogatie); b) over jurisdictiegeschillen tusschen rechtbanken of tusschen kantongerechten in verschillende arrondissementen binnen hun rechtsgebied. Ten slotte zijn zij bevoegd, om in hooger beroep te beslissen over alle voor appèl vatbare vonnissen der rechtbanken (vgl. art. 65—69 R. O.).

De Hooge Raad beslist in eerste instantie over alle jurisdictiegeschillen, t.o. waarvan geen ander rechterlijk orgaan is bevoegd verklaard, en over geschillen in zaken van prijzen en buit, in tijden van oorlog door oorlogsschepen e.d. gemaakt. De belangrijkste bevoegdheid van den H. R. betreft echter zijn contrôle op naleving en juiste toepassing der wetten door de lagere rechterlijke instanties. Te dien einde is hij bevoegd de door deze instanties gewezen vonnissen te casseeren (→ Cassatie; vgl. art. 88—91 R. O.).

2° R e l a t i e v e c. Hiervan bevat het W. v. Burg. rechtsvordering een gedetailleerde regeling, waarvan hier slechts de hoofdlijnen kunnen vermeld worden; te weten, dat in zaken, die zuiver personeel zijn, of op roerend goed betrekking hebben, bevoegd is de rechter (kantonrechter of rechtbank), binnen wiens rechtsgebied gedaagde zijn woonplaats heeft, terwijl in zaken betreffende onroerend goed bevoegd is de rechter, binnen wiens rechtsgebied dit goed gelegen is.

B) C. van den strafrechter. 1° Absolute c. De kantonrechter is in het algemeen bevoegd, om te oordeelen over overtredingen alsook over het misdrijf van → strooperij. Van zijn vonnissen is appèl mogelijk op de arr.-rechtbank, tenzij op het bereikte delict geen andere straf dan een geldboete van ten hoogste 25 gld. gesteld is.

Tot de bevoegdheid van de rechtbank behooren alle misdrijven, benevens de overtredingen van landlooperij, bedelarij en het als souteneur voordeel trekken uit de ontucht eener vrouw, alsmede de overtredingen der belastingwetten. Van hare vonnissen is appèl mogelijk op het Gerechtshof, met uitzondering van de vonnissen, in zake overtredingen gewezen tegen personen, die den leeftijd van 18 jaar bereikt hebben.

Het Gerechtshof is in strafzaken slechts bevoegd, om in hooger beroep te oordeelen over alle door de rechtbank in eerste instantie gewezen vonnissen, die voor appèl vatbaar zijn (vgl. art. 68 R. O.).

De Hooge Raad is bevoegd om in eerste instantie te oordeelen: a) over ambtsmisdrijven en ambtsovertredingen, begaan door de leden der Staten-generaal, de hoofden der ministerieele departementen, de gouverneurs-generaal, de leden van den Raad van State en de commissarissen der koningin in de provinciën; b) over zeeroof, kaapvaart. Verder is, ook in strafzaken, de hoofdbevoegdheid van den H. R. die van cassatie van de door de lagere rechterlijke instanties gewezen vonnissen en arresten (vgl. art. 92 R. O.).

2° Relatieve competentie. Tot bestraffing van een strafbaar feit is bevoegd, zoowel het rechterlijk orgaan, binnen welks gebied a) het feit begaan is, als het orgaan, binnen welks gebied de verdachte b) woont, c) zich bevindt, of d) zijn laatste woonplaats gehad heeft. Bij vervolging van eenzelfde strafbaar feit door meerdere rechterlijke organen zal uitsluitend dat orgaan tot vervolging bevoegd zijn, dat in deze regeling het eerste genoemd is. *Stoop.*

III. België. A) C. van den burgerlijken rechter. 1° Absolute c. Krachtens de Grondwet behooren alle geschillen over burgerlijke rechten bij uitsluiting tot de kennisneming van den rechter (art. 92; zie ook 93). De bevoegdheid van de verschillende organen der rechterlijke macht wordt nader omschreven in de meermaals gewijzigde wet op de bevoegdheid in burg. zaken van 25 Maart 1876. De rechtbank van eersten aanleg is bevoegd, om kennis te nemen van alle geschillen, waarvan de wet de kennisneming niet aan andere rechters heeft opgedragen, d.i. de burgerlijke zaken, die een zeker bedrag bereiken; ook het verleenen van het → exequatur voor buitenlandsche rechterlijke beslissingen ligt in haar bevoegdheid.

De vrederechter doet uitspraak in alle burgerlijke geschillen, die een zeker, tamelijk gering bedrag niet te boven gaan (dit bedrag werd meermaals gewijzigd) en bovendien, welk het bedrag van den eisch ook zijn mag, in een reeks zaken, waarvoor de wet hem het meest bevoegd acht: huur- en pachtzaken, bezitvorderingen, vorderingen tot levensonderhoud, sommige verplichtingen van de eigenaars van naburige erven ten opzichte van elkaar, sommige wettelijke erfdienstbaarheden; de vorderingen tot vergoeding van arbeidsongevallen, tot vergoeding van schade, aangericht aan de oppervlakte door de exploitatie van de koolmijnen, tot vergoeding van de schade, aangericht aan de veldvruchten, namelijk door konijnen, enz.

De rechtbank van koophandel neemt kennis van alle geschillen betreffende daden van koophandel en enkele daarmede gelijkgestelde gevallen.

De werkrechtersraad doet uitspraak over de rechtsgeschillen, waartoe de uitvoering van een arbeidsovereenkomst aanleiding geeft, uitgenomen de vergoeding van arbeidsongevallen; de werkrechtersraad bestaat niet overal, en, waar hij ontbreekt, oordeelt over die vragen de gewone rechter.

2° Hooger beroep. De vonnissen van den vrederechter, wanneer de eisch eenig belang heeft, kunnen in hooger beroep bestreden worden voor de rechtbank van eersten aanleg; de vonnissen van de rechtbank van eersten aanleg en die van de rechtbank van koophandel, in eerste ressort gewezen, zijn vatbaar voor hooger beroep bij het Hof van Beroep. De vonnissen van den werkrechtersraad, wanneer de eisch een zekere waarde overschrijdt, voor den Hoogeren Werkrechtersraad.

3° Relatieve c. In principe is de rechter bevoegd, binnen wiens gebied de verweerder zijn woonplaats heeft. Geldt het roerende zaken, dan kan ook worden gedagvaard voor den rechter van de plaats, waar de verbintenis werd aangegaan, werd uitgevoerd, of moet worden uitgevoerd. Voor verzekeringszaken is bevoegd de rechter van den verzekerde. Zijn verder, naar omstandigheden, bevoegd de rechters van de plaats, waar de betwiste onroerende goederen gelegen zijn, waar de vennootschap haar zetel heeft, waar de erfenis is opengevallen, waar het faillissement werd uitgesproken; de rechter, die kennis neemt van den hoofdeisch, voor de incidenteele vragen en vorderingen; de rechter van de plaats, voor de tenuitvoerlegging van vonnissen, enz.

4° Het Hof van Verbreking neemt kennis van de vragen tot → cassatie; de gerechtsregeling, in geval van competentieconflicten; de vragen van verwijzing naar een anderen rechter, wanneer de openbare orde of een gegrond vermoeden van partijdigheid zulks noodig maakt; het verhaal tegen rechters; de vorderingen ingesteld tegen ministers wegens daden van hun ambt.

De regeling van de bevoegdheid in burg. zaken in het Belg. recht is ingewikkeld, en er wordt aangedrongen op vereenvoudiging. Ten deele verzet zich daartegen de Grondwet, die bijv. uitdrukkelijk het bestaan van rechtbanken van koophandel voorziet. *V. Dievoet.*

B) C. van den strafrechter. In strafzaken zijn de regelen nopens de c. altijd van openbare orde. De onbevoegdheid van de rechtbank mag dus in elken stand van het geding ingeroepen worden, zelfs voor de eerste maal in verbreking. Partijen kunnen niet verzaken aan de toepassing der regelen nopens de c.

De bevoegdheid der strafrechtbanken wordt bepaald: 1° door den aard van het misdrijf (ratione materiae). De rechtbank van politie neemt kennis van de overtredingen; de correctionneele rechtbank oordeelt in eersten aanleg over de → wanbedrijven; in tweeden en laatsten aanleg over de overtredingen; het Hof van Beroep doet uitspraak in tweeden en laatsten aanleg over de wanbedrijven; het Hof van → Assisen neemt kennis in eersten en laatsten aanleg van de misdaden, de politieke misdrijven en de persmisdrijven.

2° Door de hoedanigheid van den persoon van den misdadiger (ratione personae): Het Hof van Verbreking beoordeelt, bij uitsluiting van alle andere recht-

sprekende colleges, de misdaden en wanbedrijven door ministers gepleegd; het Hof van Beroep is alleen bevoegd om kennis te nemen van de wanbedrijven, door magistraten gepleegd; van de wanbedrijven, gepleegd door rechters bij de rechtbank van Koophandel in de uitoefening van hun ambt; van de wanbedrijven, gepleegd door de officieren van de rechterlijke politie in de uitvoering van hun ambt. De militaire rechtbanken zijn uitsluitend bevoegd, om de misdaden en wanbedrijven, door militairen gepleegd, te vonnissen. De kinderrechtbanken nemen kennis van de misdrijven, gepleegd door kinderen, die den vollen leeftijd van 16 jaren niet bereikt hebben.

3° Door de plaats, waar het misdrijf gepleegd werd (ratione loci). Voor misdaden en wanbedrijven kunnen drie rechtsprekende colleges gelijktijdig bevoegd zijn: dit van de plaats, waar het misdrijf gepleegd werd: dit van de plaats, waar de dader verblijft; dit van de plaats, waar de dader wordt aangetroffen. In zake overtredingen is alleen bevoegd de rechtbank van de plaats, waar het feit gepleegd werd. *Collin.*

IV. Competentie is in het **Kerkelijk Recht.** 1° in het algemeen: macht of bevoegdheid van een persoon of zedelijk lichaam in een te beslissen zaak. Opdat er niet tegen den wil van den wetgever gehandeld worde en geschillen vermeden worden, is het noodig te bepalen, hoever de bevoegdheid van een persoon of zedelijk lichaam zich uitstrekt, als zij beslissingen kunnen nemen onafhankelijk van den wetgever. Daarom is in den C.I.C. uitdrukkelijk omschreven, welke de c. is van iedere Romeinsche Congregatie, van de Rechtbanken en Bureelen van den H. Stoel (can. 246—264). In can. 245 wordt bepaald, dat in geval van geschil over de c. tusschen genoemde lichamen, een telken male door den paus te benoemen kardinaalscommissie het geschil zal beslechten. De c. is vooral van belang in de rechtspraak. De C.I.C. geeft (can. 1560—1568) de algemeene regels over de bevoegdheid der rechters. Algemeenste regel is: die rechter heeft c., waar de persoon of zaak zich bevindt of waar het misdrijf gepleegd is. Can. 1610—1612 zeggen, wat te doen staat in geval van geschil of gerechtelijke tegenwerping. Wie c. heeft in huwelijkszaken, wordt bepaald door can. 1960—1964. In processen voor heiligverklaring is alléén competent de H. Congregatie der Riten, uitgenomen eenige ondergeschikte competentie, welke aan den plaatselijken ordinarius wordt gegeven door can. 2039 en 2126. *Drehmanns.*

2° Als voorrecht (Lat. vakterm: privilegium competentiae = competentie-voorrecht): het den geheelen geestelijken stand toekomend voorrecht, dat bij beslaglegging, door schuldeischers, op inkomen en vermogen van een geestelijke hem zooveel behoort te worden gelaten als hij, volgens het oordeel van den kerkelijken rechter, voor levensonderhoud noodig heeft; hij blijft evenwel verplicht, zijn schuldeischers zoo spoedig mogelijk te voldoen (C.I.C. can. 122). *Schweigman.*

Competitie is, in de vrije jeugdvorming, de wedstrijd tusschen groepen van clubs of tusschen clubs c.q. vereenigingen, voor elk onderdeel van het club- c.q. vereenigingsprogram. Door deze wedstrijden, die een beperkten tijd duren, wordt de zelfwerkzaamheid der leden geprikkeld, terwijl het gemeenschapsgevoel er door wordt versterkt. Van paedagogische zijde wordt in den laatsten tijd de c. in de jeugdsport bestreden. *H. Deelen.*

Compiègne, arr.-hoofdstad in het Fr. dept. Oise (49° 20′ N., 2° 50′ O.); 17 852 inw. (1931). Het reusachtige slot, door de Merovingers gebouwd, is uitgebreid door Lodewijk XV en Napoleon I; het groote bosch van C. was een bekend jachtgebied. In 1430 werd Jeanne d'Arc hier gevangen genomen door de Bourgondiërs. In 1635 sloten Frankrijk en Nederland er een verdrag omtrent België; in 1768 verkocht Genua er Corsica aan Frankrijk. Napoleon I huwde hier Maria-Louise. Zie verder → Wereld-oorlog. *Heere.*

K u n s t. Van de middeleeuwsche vestingwerken staat nog slechts een ronde muurtoren (tour de Jeanne d'Arc) uit de 12e eeuw. De St. Jacobskerk is een deels 13e-eeuwsch, hoofdzakelijk echter in den flamboyanten stijl der 15e eeuw opgetrokken gebouw, met een toren (15e eeuw), bekroond door een Renaissance-koepel. Ook de St. Antoniuskerk is voornamelijk een schepping der flamboyante Gotiek, met Renaissancistische détails in het koor en vleugeldeuren in denzelfden stijl. Het raadhuis, gebouwd 1502—1510, is eveneens een flamboyant werk, waarin reeds symptomen der Renaissance; het heeft een beffroot met spits (42 m hoog), en twee moderne zijvleugels (in Renaissance-stijl); hierin bevindt zich het museum-Vivenel (meubelen, beeldhouwwerken, goudsmeedwerken enz. uit alle tijden en stijlen). Het belangrijkste gebouw te C. is het kasteel, in 1752—1786 gebouwd naar plannen van Jacques-Ange Gabriel, een complex in den vorm van een rechthoekigen driehoek, met langs de hypotenusa een groot terras, uitkomend op het park; het in fijnen Klassicistischen stijl opgetrokken bouwwerk (in den Wereldoorlog beschadigd, daarna gerestaureerd), bevat o.a. een onder Napoleon I gebouwde feestzaal, vele Empiremeubelen, en een belangrijke verzameling Vlaamsche wandtapijten (17e eeuw) en gobelins (18e eeuw).

L i t.: A. Michel, Histoire de l'art (III 14, 19; ²IV, 496; ²VII, 453; VIII, 25). *F. Vermeulen.*

Zestien Carmelitessen van Compiègne, martelaressen, gedood tijdens de Fransche Revolutie in 1794. In 1792 werden zij uit haar klooster verdreven, maar bleven zooveel mogelijk het kloosterlijk leven voortzetten. In haar onwetendheid hadden zij den eed op de Constitutie afgelegd, herriepen echter deze, toen zij beter ingelicht waren. Hierop werden zij gevangen genomen, naar Parijs overgebracht en ter dood veroordeeld. Met het Veni Creator op de lippen en na haar geloften vernieuwd te hebben in de handen van de priorin, Theresia van den H. Augustinus, die het laatste stierf, beklommen zij het schavot. Feestdag 24 Juli. *J. v. Rooij.*

Compitalia, Oud-Romeinsch feest kort na de Saturnaliën, meest begin Januari gevierd ter eere der Lares compitales, de godheden der kruiswegen (cómpita). Poppen en kluwens wol werden 's nachts bij de kruiswegen opgehangen, wat misschien een herinnering is aan vroegere menschenoffers; vooral een feest voor de slaven. *Davids.*

Cómpitum (Lat.), kruispunt van wegen. → Compitalia.

Complaisance-papier, handelspapier, waarvan de uitgifte niet berust op een reëele transactie, doch dat slechts ten doel heeft om een der daarbij betrokken partijen door disconteering aan geld te helpen. Bijv. X verwacht eerst over eenigen tijd de beschikking te verkrijgen over een soms gelds, die hij echter terstond noodig heeft. Y, die hem in deze behulpzaam wil zijn, accepteert een wissel, voor het bewuste bedrag door X op hem getrokken, of geeft

aan X een door hem geteekend orderbiljet af, waarvan de vervaldag is gesteld op zoodanig tijdstip, als waarop X inmiddels de verwachte gelden denkt te hebben ontvangen. X verdisconteert nu den wissel of het orderbiljet, d.w.z. draagt dit door endossement over aan een derde, die er hem het gewenschte bedrag voor voldoet. X moet nu zorg dragen, dat Y op den vervaldag het in het papier vermeld bedrag ontvangt, daar Y dan die som aan den houder moet betalen.

Dit is dus een vorm van kredietverleening door Y aan X, welke niet ongeoorloofd is. Ook al wist de derde verkrijger van het papier, dat dit complaisance-papier is, heeft deze niettemin op den vervaldag een deugdelijke vordering op den acceptant of den uitgever van het orderbiljet. Niettemin is, vooral in Frankrijk, de rechtsgeldigheid van het complaisance-papier herhaaldelijk in twijfel getrokken.

Lit.: Molengraaff, Leiddraad (I, § 30 E). *Ariëns.*

Complanatie is de bepaling der grootte van gebogen oppervlakken.

Complement (meetk.). Twee hoeken, die samen 90° zijn, zijn elkaars complement.

Complementair. Twee deelers van een getal, wier product juist gelijk is aan het getal zelf, heeten c. deelers. De c. verzameling C (A) van een verzameling A ten opzichte van een verzameling B, waarvan A een → deelverzameling is, is de verzameling der elementen van B, die niet tot A behooren. → Minor.

Complementaire goederen. Ter verkrijging van een behoeftenbevrediging door middel van consumptie of ter verkrijging van een product door middel van productie is dikwijls één goed niet voldoende. Wanneer verschillende goederen in samenwerking noodig zijn om het gewenschte resultaat voort te brengen, heeten deze goederen complementair; ze vullen elkaar aan. Bijv. papier, pen en inkt om te schrijven; menschelijke arbeid, machines en grondstoffen om een product voort te brengen. Vooral de Oostenrijksche School in de economie en met name von Böhm Bawerk heeft een leer der complementaire goederen opgesteld, welke tracht te verklaren, hoeveel van de waarden, die aan de behoeftenbevrediging of aan het product worden toegekend, moet worden toegerekend aan elk der samenwerkende, complementaire goederen (→ Toerekeningsleer). Belangrijk is deze leer, omdat ze door de genoemde economische school gezien wordt, hoewel ten onrechte, als de sleutel voor de verklaring van het ontstaan en de hoogte der inkomens. *Cobbenhagen.*

Complementaire kleuren zijn 2 kleuren, die, in een bepaalde verhouding gemengd, den indruk van wit wekken.

Complementaris, → Beheerend vennoot.

Completen (Lat. Completorium = slotgebed), laatste der Koorgebeden; het eerst, als gemeenschappelijk gebed, in de kloosters (4e eeuw), waar er een bijeenkomst met lezing aan voorafging, welke, verkort, later aan de C. zelf werd toegevoegd. → Brevier.

Complex, 1° (wisk.) ook: stralencomplex, een verzameling van oneindig veel rechten in de ruimte, waarvan elke rechte bepaald wordt door drie getallen. De rechten, die één gegeven rechte snijden, vormen een complex.

2° Complex is een veel gebruikt woord in de nieuwere → analytische psychologie voor een groep van psychische elementen, die wel een organisch geheel uitmaken, maar waarvan de deelen toch door analyse onderscheiden kunnen worden. Zoo zou de smaakwaarneming van sommige specerijen een complex zijn van reuk-, tast-, temperatuur- en smaakgewaarwordingen. Het begrip wordt vooral toegepast in de reproductie- en associatieleer en heeft aanleiding gegeven tot de benaming complextheorie (G. E. Müller, Fröbes, Lindworskij), die zich te weer stelt tegen de Gestalttheorie. Een c. is hier een groep van voorstellingen, die associatief tot een geheel verbonden zijn en wier hoofdkenmerk het is als geheel te worden gereproduceerd, wanneer een der deelen in het bewustzijn treedt.

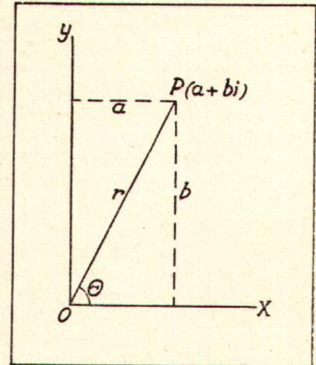
Lit.: G. E. Müller, Komplextheorie und Gestalttheorie (Göttingen 1923). *v. d. Veldt.*

Complex chloride-zuur noemt men het zuur, dat ontstaat, wanneer een zuurchloride zich met chloorwaterstof verbindt, bijv. $SnCl_2 + 2HCl \longrightarrow H_2SnCl_4$. De bekendste complexe chloride-zuren zijn: H_2PbCl_6, H_2SnCl_4, $HSnCl_3$, $HAuCl_4$, $HAuCl_2$, H_2PtCl_6.

Complexe functies zijn die → functies, wier getalwaarden in het algemeen complex zijn, terwijl ze gedefinieerd zijn op verzamelingen in het complexe vlak. Ook kan een dergelijke functie van meer dan één complex getal afhangen.

Complexe verbindingen worden in de anorganische chemie verbindingen genoemd, die uit bestanddeelen bestaan, die ook elk op zich beschouwd stabiel zijn. Bijv. brengt men ferrocyanide samen met kaliumcyanide (in een verhouding van 1 op 4) in water, dan wordt het complexe zout ferrocyaankali gevormd vlg. de vergel.: $4\ KCN + Fe\ (CN)_2 \longrightarrow K_4Fe\ (CN)_6$. In dit zout wordt het kation gevormd door K, het anion door het complexe ion $Fe\ (CN)_6$. Hierin kan men op de gewone wijze noch Fe-, noch CN-ionen aantoonen. De eigenschappen van een complex ion kunnen dus niet samengesteld worden uit de eigenschappen der afzonderlijke ionen, zooals dit bij normale zouten mogelijk is. Dit geldt echter niet voor het vaststellen der lading; deze wordt gevonden door de algebraïsche som der ladingen van alle betrokken ionen te nemen. In het bovenbedoelde geval bedraagt dus de lading van een $Fe\ (CN)_6$-ion: $+2 - 6 = -4$. Dit viervoudig negatief geladen ion kan nu op normale wijze met positieve ionen een zout vormen. Er zijn zeer vele complexe verbindingen bekend; in theoretisch opzicht zijn de → Wernersche verbindingen wel de belangrijkste. *Ausems.*

Complex getal of Getal van Gauss, getal, a + bi, samengesteld uit een bestaanbaar deel a en een imaginair deel bi, waarin b bestaanbaar is en $i = \sqrt{-1}$, een imaginaire eenheid. Onder de absolute waarde of modulus van a + bi verstaat men $\sqrt{a^2 + b^2}$. De complexe getallen a + bi en a — bi heeten toegevoegd complex. Meetkundig kan men de c. g. afbeelden op de punten van een plat vlak, het complexe vlak, door hierin een rechthoekig coördinatenstelsel aan te nemen en het punt P met de coördinaten a en b als beeldpunt van het getal a + bi te

Complex getal.

beschouwen. De X-as, waarop de reëele getallen worden afgebeeld, heet de reëele as, de Y-as, waarop de zuiver imaginaire getallen worden afgebeeld, de imaginaire as. Het spiegelbeeld van P in de X-as beeldt het toegevoegd complex getal a — bi af. Uit de meetkundige voorstelling der c. g. volgt, dat elk complex getal a + bi is te schrijven als r (cos Θ + i sin Θ), waarbij r = OP = $\sqrt{a^2 + b^2}$, en het argument Θ is bepaald (op een veelvoud van 2 π na) door cos Θ = a/r, sin Θ = b/r. Hoofd-waarde van het argument noemt men die waarde voor Θ, die voldoet aan $-\pi < \Theta \leqq +\pi$. Ook de vector OP kan men als beeld van het c. g. beschouwen. C. g. worden opgeteld en afgetrokken als vectoren. Hoogere c. g. zijn c. g. met meer dan één imaginaire eenheid, bijv. de → quaternionen.

L i t.: F. Schuh, Lessen over de hoogere algebra (I [9]1921); Stolz und Gmeiner, Theoretische Arithmetik (I [2]1911, II [2]1915). *v. d. Corput.*

Complexisomerie bestaat tusschen molecuulverbindingen, die uit dezelfde componenten bestaan, maar waar verschillende groepen oorzaak van de aanlegging zijn.

L i t.: W. Hückel, Theor. Grundlagen d. org. Chemie (Leipzig 1931).

Complex-methode, → Project-methode.

Complex vlak, → Complex getal.

Complex-vorming, → Complexe verbindingen.

Complicatieregel. Deze zegt, dat, indien men bij een kristalvorm uitgaat van eenige eenvoudige → indices, men door optellen de indices van alle aan het kristalvorm mogelijke vlakken kan berekenen. Heeft men bijv. aan een vorm de indices (010) en (111), dan kan aan dezen vorm ook een kristalvlak aanwezig zijn van (121). *Roodhuyzen.*

Complot, → Samenspanning.

Complutensen zijn de professoren in de wijswijsbegeerte van het studiehuis der ongeschoeide Carmelieten te Alcala (Complutum), die samen een bekend en waardevol wijsgeerig werk hebben uitgegeven, getiteld: Collegium Complutense philosophicum h. e. artium cursus s. disputationes in Aristotelis dialecticam et philosophiam naturalem juxta angelici doctoris d. Thomae doctrinam et ejus scholam. De eerste uitgave in 1624 werd door vele andere gevolgd. In dit werk wordt niet de persoonlijke meening van den schrijver weergegeven, maar de officieele Ordesleer. Elke kwestie werd eerst door het geheele college van leeraren bestudeerd, alvorens goedgekeurd te worden. *J. v. Rooij.*

Complutenser polyglot is een uitgave van den Bijbel in Hebreeuwschen, Griekschen en Latijnschen tekst naast elkander, gedrukt te Alcala, het oude Complutum. Zij werd vervaardigd op initiatief en op kosten van kardinaal Ximenes de Cisneros door professoren van de universiteit van Alcala. In 1517 beëindigd, werd ze goedgekeurd in 1520 door Leo X. Ze omvat vier foliobanden in 6 deelen met lexicon en grammatica. De Hebreeuwsche tekst is de eerste Katholieke uitgave van dezen tekst. Zij behoudt nog waarde. De Septuaginttekst is editio princeps, gebaseerd op verschillende handschriften. Deze tekst is door andere polyglotten overgenomen. Ook vindt men hier de editio princeps van den oorspronkelijken tekst van het N. T. De Latijnsche tekst heeft minder waarde. Hij ging aan de Clementijnsche uitgave der Vulgaat vooraf.

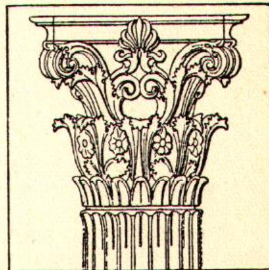
L i t.: R. Simon, Histoire critique du Vieux Testament (Amsterdam 1685, 1313, 516); F. Delitzsch, Studien zur Entstehungsgeschichte der Polyglottenbibel des Kard. Ximenes (Leipzig 1871—1886); E. Mangenot, La Polyglotte d'Alcala in Revue du clergé français (101, 1918, 102 vlg.); Dict. de la Bible (VIII, 514). *C. Smits.*

Compluvium (< Lat. con-pluere = samenstroomen), rechthoekige opening in het dak van het → atrium van de grootere Romeinsche huizen; hieruit stroomde het water van het dak langs waterspuwers in het i m p l u v i u m, een soort vergaarbak in den grond; verhouding gewoonlijk 1 : 4; grooter typen zijn: het c. ondersteund door 4 zuilen in het atrium tetrastylum en in het Corintische atrium, waar meerdere zuilen het c. steunen. Het c. kon door een zeil tegen de zon worden afgesloten. *W. Vermeulen.*

Component. Onder de c. (ken-tallen) van vectoren of tensoren verstaat men in de v e c t o r r e k e n i n g een aantal getallen, die te zamen den vector of tensor geheel bepalen. In oudere en elementaire werken worden vectoren, die te zamen geheel in de plaats van een gegeven vector gesteld kunnen worden, ook c. genoemd. Vooral in dezen zin gebruikt bij het samenstellen van krachten. → Krachten (parallelogram van). *Florin.*

Compos (Lat.), meester van iets; c o m p o s m e n t i s, goed bij zijn verstand.

Composiet-kapiteel is een kapiteel, waarin deelen der Ionische met deelen der Corinthische versiering verbonden zijn. Vooral de uit de Ionische orde stammende voluten zijn veel meer ontwikkeld dan bij het eenvoudige Corinthische kapiteel. In tegenstelling echter met de meeste Ionische kapiteelen zijn de zijden van het composiet-kapiteel alle vier aan elkander gelijk (op elken hoek loopen de voluten van twee zijden samen). *Knipping.*

Composiet-kapiteel van het Lysicratesmonument te Athene.

Compositae, → Samengesteldbloemigen.

Compositie, 1° in s c h i l d e r w e r k e n of b e e l d e n g r o e p e n, is de schikking der deelen onderling, zoodat een harmonisch geheel ontstaat. In de 16e eeuw werd daarvoor het woord ordonnantie gebezigd. Het hoofdmoment van het werk moet natuurlijk op een of andere wijze op den voorgrond treden. In archaïsche en primitieve stijlperioden deed men dit veelal door grootere verhoudingen: de hoofdpersoon of hoofdgroep werd dan op aanmerkelijk grooter schaal gegeven dan de bijzaken. Ook moderne kunstenaars passen dit vaak toe. Later bracht men het hoofdmoment in het middelpunt van het vlak, bijv. om het snijpunt der diagonalen. In de luministische schilderkunst zocht men door lichtwerking den nadruk op het wezenlijke der c. te leggen: ofwel men nam dit als uitstralingspunt, vanwaar het licht zich over heel het werk verspreidde (bijv. Correggio), ofwel men liet de wezenlijke deelen als lichtpunten uit het duister opdoemen (bijv. Caravaggio, Rembrandt). De verdere schikking der deelen geschiedt meestal volgens groote lijnen en elementaire figuren: zoo componeert de Romaansche kunst met voorkeur volgens de horizontale en den rechthoek, de Gotiek volgens de verticale

en den gelijkbeenigen driehoek, de Renaissance volgens het vierkant of den rechthoekigen driehoek (Leon. da Vinci), en later ook volgens den cirkel (Raffaël, de zgn. tondo's). In de Barok was een der diagonalen veelal de compositielijn en construeerde men graag in ovaal. Zoo heeft iedere tijd en iedere stijl zijn eigen compositie - principen. Regels daarvoor geven is bij al deze verscheidenheid niet doenlijk. In de 16e en 17e eeuw legde men zich toe op het formuleeren van ordonnantieregels en -wetten: zoo van → Mander en → Lairesse.

L i t. : Wölfflin, Die Klassische Kunst ([7]1924); Kiesling, Wesen und Technik der Malerei (Hiersemanns Handbücher II 1908, 59-72). *Knipping.*

2° B o u w k u n d i g e c. is de samenstelling van bouw-onderdeelen (bouw-elementen), als muren, daken, vensters, gewelven, tot een bouwkundig kunstwerk. Op velerlei wijze kunnen deze bouw-elementen worden gerangschikt en kunnen zij gestalte verkrijgen, doch steeds moeten de grondgedachten van een bouwkundige c. ontstaan uit het samengaan van de hier volgende drie ideeën: a) het beginsel van doelmatigheid en duurzaamheid, hetwelk eischt, dat zoowel het bouwwerk aan zijn doel beantwoordt, alsook dat uit de logische, goede constructies de volmaaktheid en duurzaamheid spreekt, waarmede zij aan hun doel beantwoorden. b) Het beginsel van waarheid en orde, hetwelk zoowel geldt voor de vereeniging van de deelen onderling tot een doelmatig organisme, als voor de karakteristieke gestalte, waardoor de beteekenis van het gebouw voor ons duidelijk wordt, als ook in de verwerking van de materialen naar hun eigen aard. c) Het beginsel van schoonheid, waardoor de Eeuwige Waarheid schittert in het menschenwerk.

Men begint bij het componeeren met het vaststellen van het program van eischen, waaraan het bouwwerk moet voldoen. Men moet rekening houden met de windrichting; de vertrekken én in onderling verband én ten opzichte van de omgeving zoo gunstig mogelijk plaatsen. Gewoonlijk gaat men, na de verschillende vertrekken tot groepen te hebben vereenigd, deze op een vlak stuk papier op een kleine schaal teekenen. Dit is echter geen ontwerpen of componeeren van ruimtelijke vormen, doch slechts een hulpmiddel voor het ordenen. Er zijn meerdere hulpmiddelen om tot grootere orde te komen, o.a. het werken met assenstelsels [axiaal stelsel; → As (4°)] of met bepaalde maatsystemen. In den bloeitijd van de Gotiek was dikwerf de gelijkzijdige driehoek maatgevend voor de bogen en de vormen van het gebouw.

De architect is in staat met ruimten een gedachte uit te drukken of een sfeer te scheppen, ofwel hoedanigheden als kracht, gratie, breedheid, massiviteit enz. in zijn bouwwerken en in de onderdeelen ervan naar voren te brengen, alsook de werking van krachten in bouwonderdeelen duidelijk te maken, bijv. den druk op een zuil door een juiste vormgeving van het kapiteel. Allerlei elementen en factoren werken in de compositie mede. Behalve de reeds genoemde, spelen de verhoudingen der bouwonderdeelen een groote rol. Alles moet geordend zijn naar maat en getal.

Primair is in een bouwkundige c. voor het exterieur het uitdrukken van een idee, door het afwegen en afstemmen der bouwmassa's, welke bouwmassa's een logische omsluiting moeten zijn van harmonische ruimtevormen. Secundair, maar toch van groote beteekenis, zijn zoowel de goed geproportionneerde wanden en vlakken, voorzien van vensters en lijstwerken, de schoonheid van het materiaal, de toegepaste constructies, en het schilder- en beeldhouwwerk.

L i t. : Jan Stuyt, Bouwk. C. (Antwerpen 1934 ; een prettig geschreven boek, dat een goed inzicht geeft) ; Handbuch der Architektur (IV, 1e Halfband, Architektonische C., Stuttgart 1904) ; Jos. A. Alberding Thym, de Heilige Linie (nog steeds van belang) ; dr. ir. F. Ostendorf, Sechs buchern vom Bauen (Berlijn 1919 ; practisch en degelijk werk). *Thunnissen.*

3° Samenstelling van een m u z i e k w e r k. Niet alleen de vervaardiging van een stuk naar de objectieve vormen, maar ook de nauwkeurige vaststelling van het eigen organisme: de bouw van groote lijnen op het evenwicht van détails, waarbij de elementen rhythme, melodie en harmonie in voortdurende samenwerking of wisselwerking zijn. *H. Andriessen.*

4° → Recht; → Zoengeld.

5° P a u s e l ij k e c. is een geheele of gedeeltelijke kwijtschelding, door of namens den paus verleend, van schulden of schadevergoedingen, aan Kerk of kerkelijke rechtpersonen verschuldigd.

6° (B i n d i n g s l e e r) → Weefsels.

7° (T e c h n.) → Locomotief.

Compositiestelsel is een stelsel, dat in de eerste M. E. gegolden heeft en waarbij de straf (meestal doodstraf) door een geldsom kon worden afgekocht. Deze geldsom kwam grootendeels ten bate van den gelaedeerde of zijn familie, ten deele ten bate van de overheid.

Compositio, → Zoengeld.

Compositum, 1° (w i s k.) → Lineair.

2° (P h i l o l o g i e) → Samenstelling.

Compost, een meststof, bestaande uit allerlei afval, vermengd met stalmest, aarde, gier, enz. De c. wordt in lagen opgestapeld en geregeld met gier overgoten, waarbij ervoor gezorgd wordt, dat het overtollige vocht kan wegvloeien. De hoop wordt eenige malen verwerkt, totdat alle plantaardige bestanddeelen voldoende verrot zijn en het geheel een homogene massa is geworden, welke ter bemesting voor allerlei gewassen kan gebruikt worden.

De c., die gemaakt wordt uit de afvalstoffen van steden, dus uit straatvuil, keukenafval, asch, den inhoud der riolen en vooral uit faecaliën, speelt een belangrijke rol bij de ontginning van dalgronden in de veenkoloniën; bekend is in dit opzicht de Groninger c., waaruit deze gemeente geruimen tijd een belangrijke bron van inkomsten heeft getrokken. Het Haagsche straatvuil wordt sedert enkele jaren des nachts met speciaal daarvoor gebouwde wagons in treinen naar Drente vervoerd om voor grondverbetering en maken van compost te worden aangewend. Het scheikundig absorptie-vermogen van den grond wordt door vermenging met c. aanzienlijk verhoogd. *P. Bongaerts.*

De waarde van c. ligt vooral in het gehalte aan kalk en de entende werking (brengt bacteriën aan en bevordert de ontwikkeling van deze). Werkt daardoor gunstig op nieuwe (ontginningen) en zure gronden, ook op grasland (→ Ontginningsziekte). Benoodigd 30—50 m³ per ha. Stadscompost brengt veel scherven enz. op het land. Uit allerlei afval, die bemestingswaarde bezit (geen onkruidzaden!), vermengd met beer en humusrijken grond, kan men op de boerderij zelf c. bereiden. *Dewez.*

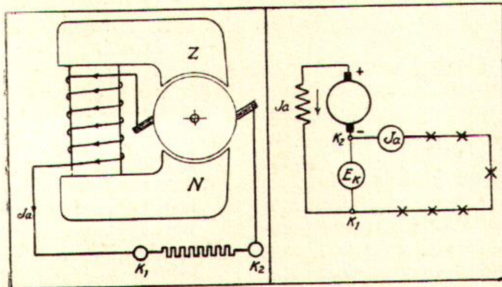
Compostella, beroemde b e d e v a a r t p l a a t s in Spanje (Gallicië) ter eere van den H. Jacobus den Meerderen, wiens graf en overblijfselen zich

aldaar zouden bevinden (→ Jacobus de Meerdere). Van het nabijgelegen Iria, dat sinds de 4e eeuw bisdom was, werd de bisschopszetel in de 9e eeuw naar C. verplaatst. In 1120 werd dit een a a r t s b i s d o m. → Santiago.

L i t.: Enciclopedie Universal Ilustrada (LIV, 327); The Catholic Enc. (IV). *Gorris.*

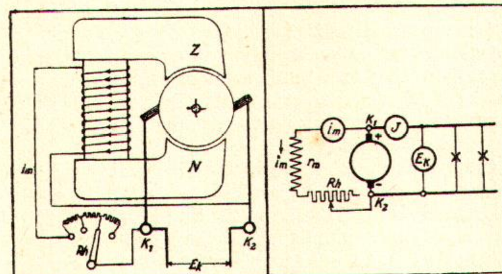
Compoundmachine, 1° s t o o m m a c h i n e met een of meer cylinders, waarin de stoom achtereenvolgens binnentreedt om zijn warmte in kracht om te zetten. Dit heeft ten doel een zuiniger stoomgebruik te verkrijgen. De c. werd vóór de uitvinding der gelijkstroom-stoommachine algemeen toegepast, maar is nu op de tweede plaats gedrongen, daar het voornaamste resultaat, zuiniger stoomverbruik, door de laatste evenzeer bereikt wordt, terwijl de aanschaffingskosten lager zijn. → Locomotief. *Beukers.*

2° Een g e l ij k s t r o o m m a c h i n e, waarvan de veldmagneten twee wikkelingen hebben: de eene in serie met de ankerwikkeling (seriewikkeling) en de andere daarmede parallel (shuntwikkeling). Door deze zgn. compoundwikkeling heeft de machine de eigenschappen van een seriemachine en die eener shuntmachine. De c o m p o u n d d y n a m o of

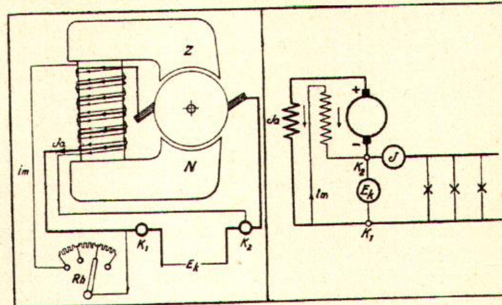
Seriedynamo (links). N = Noordpool. Z = Zuidpool. J_a = stroom. K_1 en K_2 = klemmen.
Rechts: schematische voorstelling van de seriedynamo. E_K = klemspanning. De kruisjes zijn stroomverbruikende voorwerpen, bijv. lampen.

c o m p o u n d g e n e r a t o r heeft dus de gecombineerde eigenschappen van een serie- en van een shuntdynamo. Omdat bij een seriedynamo de klem-

Shuntdynamo (links). i_m = shuntstroom. Rh = rheostaat.
Rechts: schematische voorstelling van de shuntdynamo. r_m = shuntweerstand. J = nutstroom.

spanning toeneemt bij vermeerdering der belasting (vermeerdering van den ankerstroom) en bij een shuntdynamo hierbij afneemt, is het mogelijk door een geschikte keuze der grootte van de serie- en shuntwikkeling een machine te construeeren, die de klemspanning, bij een constant aantal omwentelingen, automatisch nagenoeg constant houdt voor elke belasting. Ook is het mogelijk op deze wijze de klemspanning zóó te regelen, dat zij bij stijgende belasting toe-

Compounddynamo (links). J_a = ankerstroom door de dikke seriewikkeling loopend; i_m = shuntstroom in de dunne shuntwikkeling.
Rechts: schematische voorstelling van de compounddynamo.

neemt (overcompoundeeren). Is dit hooger bedrag gelijk aan het spanningsverlies in de verbindingsleiding tusschen de machine en een verbruiksplaats bij de hoogste belasting, dan is de spanning in bedoeld punt constant (overcompound-, hypercompound-dynamo). De shuntwikkeling kan parallel geschakeld zijn aan de ankerwikkeling alléén (korte-shuntdynamo) of aan de anker- en seriewikkeling (lange-shuntdynamo). Het verschil tusschen deze compoundwikkelingen is onbeduidend.

In de shuntwikkeling is een regelbare weerstand of rheostaat Rh ingeschakeld (shuntregelweerstand, shuntregulateur).

Bij een c o m p o u n d m o t o r beoogt men met het compoundeeren (de compoundage) het aanta. omwentelingen van den motor constant te houden. Een shuntmotor loopt langzamer bij versterking van het magneetveld en sneller bij veldverzwakking. Door dus bij een shuntmotor een serie-wikkeling aan te brengen, die zóó door den ankerstroom doorloopen wordt, dat deze het magneetveld verzwakt als de belasting toeneemt, kan men het bereiken, dat de compoundmotor bij elk belastingskoppel even snel loopt (differentiaal-compoundmotor). Omdat een shuntmotor bij elke belasting nagenoeg hetzelfde aantal omwentelingen maakt, behoeft het aantal seriewindingen slechts gering te zijn (aantal ampère-windingen enkele honderdsten van de shunt-ampère-windingen).

Voor bepaalde doeleinden (o.a. walswerktuigen) brengt men de serie-wikkeling zóó aan, dat deze het veld versterkt, zoodat het aantal omwentelingen bij toenemende belasting afneemt.

L i t.: ir. C. L. van der Bilt en ir. E. J. F. Thierens, Beknopt handboek der electrotechniek; dr. C. Feldmann, Electrotechnische Constructies; dr. H. S. Hallo, Leerboek der electrische tractie. *v. d. Well.*

Comprehensie-axioma van Zermelo. Het critisch onderzoek van de grondslagen der klassieke v e r z a m e l i n g s l e e r van Cantor toonde de noodzakelijkheid aan van het invoeren van nieuwe axioma's. Een dezer is het C.-a. van Z., dat in verscherpte formuleering aldus luidt: staat van alle elementen eener verzameling vast of een zekere eigenschap er voor geldt of niet, dan bevat de verzameling een deelverzameling, die uitsluitend die elementen,

waarvoor de eigenschap geldt, bevat. Logisch gesproken is dit de overgang van den inhoud (comprehensie) van een begrip tot het bestaan van een volkomen bepaalde verzameling, die a l l e objecten bevat, waarvoor het begrip geldt. *Drost.*

Compressie (bij v e r b r a n d i n g s m o t o r e n) is het samenpersen in den cylinder van het brandstof-luchtmengsel, alvorens de verbranding in te leiden, om een zoo hoog mogelijken verbrandingsdruk te krijgen en zoo gunstig mogelijk rendement. Soms brengt men het mengsel reeds onder verhoogden druk in den cylinder om in eenzelfde cylinderruimte meer brandstof te kunnen verbranden (compressormotoren).

Bij s t o o m m a c h i n e s is c. het samenpersen van het in den cylinder na sluiten van de uitlaatpoort aanwezige volume stoom bij den teruggaanden slag van den zuiger tot het volume van de schadelijke ruimte. *v. Stekelenburg.*

Compressiegolven noemt men, in de s e i s m o l o g i e, trillingen, die beginnen met een stoot naar boven, hetgeen met de verticaalseismograaf is vast te stellen. Is de eerste beweging naar beneden gericht (rek), dan spreekt men van d i l a t a t i e g o l v e n. Of compressiegolven dan wel dilatatiegolven optreden, hangt voor een bepaald station af van de ligging van den aardbevingshaard; voor Ukkel (bij Brussel) zijn c. waargenomen, indien de haard ligt in Japan, Centraal-Azië, Midden-Amerika, Mexico en den Atlantischen Oceaan, dilatatiegolven bij aardbevingen in China, Afrika en de Middellandsche Zee. *Jong.*

Compressoren zijn werktuigen, die dienen om gassen of lucht onder druk te brengen. Zie verder → Blaaswerktuigen.

Comprimés, → Tabletten.

Compromis. Algemeene beteekenis: een door wederzijdsch toegeven bereikte overeenstemming over eenig geschilpunt.

R e c h t. In het burgerlijk procesrecht heeft c. een andere beteekenis: overeenkomst, waarbij partijen zich verbinden om zich in een geschil, dat hen verdeeld houdt, te zullen voegen naar het oordeel van hierbij aangewezen scheidsmannen.

Het c. is geregeld in N e d. door art. 620 vgl. W. v. Burg. rechtsvordering, in B e l g i ë door art. 1003 vlg. van hetzelfde wetboek. C. is slechts toegelaten in geschillen over rechten, waarover partijen „de vrije beschikking hebben", d.w.z. rechten, die niet van openbare orde zijn. Dientengevolge kunnen bijv. echtgenooten zich niet door scheidsmannen van echt of van tafel en bed laten scheiden; evenmin zullen zij na de scheiding hun eventueele geschillen over de uitoefening der voogdij aan scheidsmannen kunnen onderwerpen; ook geschillen over → alimentatie vallen buiten hunne bevoegdheid. Voogden en curators mogen voor hun pupillen resp. curandi in Ned. alleen met rechterlijke machtiging een c. sluiten, in België is het hun geheel verboden.

Het c. moet worden aangegaan bij geschrifte, de zgn. akte van c. Deze bevat op straffe van nietigheid een omschrijving van het geschilpunt en de namen van de scheidslieden. In Ned. moeten deze in oneven getal zijn. Vrouwen en minderjarigen zijn in Ned. niet tot scheidslieden benoembaar, in België is de vraag betwist.

Partijen mogen zich ook van te voren verbinden, om de geschillen, die eventueel tusschen hen mochten ontstaan, aan de uitspraak van scheidslieden te onderwerpen. Een dergelijke overeenkomst, die vaak wordt aangegaan door partijen, die zich voor geruimen tijd contractueel aan elkaar verbinden (bijv. door een leveringscontract op langen termijn) noemt men: p a c t u m d e c o m p r o m i t t e n d o (clause compromissoire). Bij zoodanig pactum kunnen meteen de scheidslieden worden aangewezen (vaak een vast scheidsgerecht, aan wie de geschillen eventueel zullen worden voorgelegd). Is zulks niet geschied, dan zullen partijen, bij een tusschen haar rijzend geschil, het eens moeten worden over de te benoemen scheidslieden. Slagen zij hierin niet, dan zal de rechter, die bevoegd zou zijn geweest om van het geschil kennis te nemen, op verzoek van de meest gereede partij, de scheidsmannen benoemen (voor België wordt dit recht betwist). Bij het pactum de compromittendo kan zich een moeilijkheid voordoen, wanneer één der partijen ontkent, dat er eenig geschil aanwezig is en wanneer zij op grond hiervan niet alleen weigert om tot de benoeming van scheidslieden mede te werken, maar ook de bevoegdheid des rechters om dezelven te benoemen ontkent. Om deze moeilijkheid te ondervangen, wordt in Ned. in het pactum vaak bepaald, dat er sprake van een geschil zal zijn, zoodra een der partijen een geschil aanwezig acht. Verder → Arbitrage.

L i t.: Voor België: Rép. prat. Droit (s.v. Arbitrage). *Stoop/V. Dievoet.*

Compromis der Edelen, het verbond van den lageren Nederlandschen adel, dat in Dec. 1565 te Brussel, in navolging van wat in Schotland en Frankrijk was geschied, werd gesloten. De drijvende krachten waren Calvinisten, maar in den tekst van het verbond, opgesteld door Gilles Le Clercq, was alles vermeden, wat den Katholieken aanstoot geven kon, en hij liet zoo voor toetreding hunnerzijds den weg open. Men zeide alleen op te komen tegen de inquisitie. Mede onder invloed van staatkundige en economische factoren traden binnen enkele weken honderden toe. Een der voormannen was Hendrik van Brederode. Oranje, die voeling had met het verbond, wist te voorkomen, dat de radicale elementen, welke een gewelddadig optreden voorstonden, de overhand kregen. Zoo bepaalde het verbond er zich toe aan de landvoogdes op 5 April 1566 een smeekschrift aan te bieden, waarbij opheffing der inquisitie en plakkaten verzocht werd. Bij deze gelegenheid ontstond de naam Geuzen = bedelaars. *Cornelissen.*

Comptabiliteit is boekhouding. Vooral in betrekking tot de boekhouding en de administratieve verantwoording van publieke organen, spreekt men van c. In verschillende wettelijke voorschriften, comptabiliteitswetten, zijn de vorm en de inhoud dier verantwoording geregeld.

Comptabiliteitswet, wet tot regeling van het beheer en de verantwoording der rijksgelden. In **Nederland** is dit de wet van 21 Juni 1927 (Stbl. 259). Men vindt daarin o.a. de regeling van de → begrooting van het rijk, van het dienstjaar, van het beheer der → geldmiddelen van het rijk, van de Algemeene → Rekenkamer, van de rijksrekening, en de → verantwoording der rijksgelden. *Struycken.*

België. V o o r s t a a t e n p r o v i n c i ë n. Artikel 115 van de Grondwet eischt, dat ieder jaar de rekeningwet en de begrooting door de Kamers worden vastgesteld. Al de ontvangsten en al de uitgaven van het rijk moeten op de begrootingen en op de rekeningen voorkomen. De comptabiliteit van den staat wordt geregeld door de wet van 15 Mei 1846

---

en 29 Oct. 1846, gewijzigd door latere bepalingen (zie vnl. wet 13 Juli 1930).

Het financieel dienstjaar begint en eindigt met het kalenderjaar; de financieele verrichtingen van invorderingen en uitbetalingen kunnen echter tot 31 Oct. van het volgend jaar verlengd worden. De ontvangsten van elk dienstjaar gebeuren overeenkomstig de jaarlijksche en bijzondere wetten op de geldmiddelen. Het departement van Geldwezen centraliseert door inschrijving in de boeken en in de boekhouding van de algemeene thesaurie alle geldontvangsten ten bate van den staat. De jaarlijksche financiewet opent de noodige kredieten voor de beraamde uitgaven van een dienstjaar. Elke onvoorziene kredietaanvraag moet de geldmiddelen aanduiden, om in de uitgave te voorzien. Het ministerie van Geldwezen laat geen enkel betalingsbevel door, waarvoor geen krediet regelmatig door de wet beschikbaar werd gesteld. Geen enkele betaling mag gebeuren buiten het departement om en zonder het voorafgaand visum en de betaalbaarstelling van het Rekenhof, tenzij de wet een uitzondering heeft voorzien.

Ter uitvoering van de wetten van 26 Juli 1921 en van 10 Juni 1922 werd in elk ministerie een boekhouding ingericht van de uitgaven, die gedaan worden op de toegekende kredieten. Agenten, die verantwoordelijk zijn tegenover het Rekenhof, werden aangesteld, om te zorgen, dat de kredieten niet overschreden worden. Alle schuldvorderingen welke niet vereffend, uitbetaalbaar verklaard en betaald werden binnen een termijn van vijf jaar van de opening van het dienstjaar af, zijn onder voorbehoud van zekere uitzonderingen verjaard en bepaald tenietgedaan ten gunste van den staat.

In den loop van het eerste kwartaal van elk jaar deelt de minister van Geldwezen aan de Kamers en aan het Rekenhof den algemeenen rekenstaat van het verloopen dienstjaar en den voorloopigen toestand van het loopend dienstjaar mede, met bijvoeging der noodige bewijsstukken. Elke ontvanger of rekenplichtige van een openbaar bestuur geeft jaarlijks en vóór den 1en Maart rekenschap van zijn beheer aan het Rekenhof.

De instelling van het Rekenhof werd voorzien door art. 116 der Grondwet en ingericht door de organieke wet van 29 October 1846, gewijzigd door latere bepalingen. De wet van 15 Mei 1846 heeft in art. 7 de bepalingen, vastgelegd voor de begrootingen en de rekeningen van den staat, insgelijks toepasselijk gemaakt voor de provinciën.

De Nationale Bank van België , welke den vorm heeft aangenomen van een naamlooze maatschappij met aandeelen, doet kosteloos den dienst van kassier van den staat (wetten van 10 Mei 1850, 20 Mei 1872, 20 Maart 1900 en 26 Febr. 1926; K. B. van 30 Oct. 1926, 14 Jan. 1927).

Voor comptaliteit der g e m e e n t e n, → Gemeente. *V. Boon.*

In **Ned. Indië** regelt de c. de wijze van beheer en verantwoording der geldmiddelen van Ned.-Indië en vertrouwt de Algemeene Rekenkamer in Ned.-Indië het toezicht daarop toe (Wet 23 April 1864). Deze wet is herhaaldelijk gewijzigd, o.a. in 1912 (Stbl. nr. 459), toen aan Ned.-Indië rechtspersoonlijkheid alsmede bevoegdheid tot het aangaan van geldleeningen werd toegekend, waardoor een vermogensrechtelijke scheiding tusschen Ned. en Ned.-Indië tot stand werd gebracht. Vervolgens bracht de wijziging van 1917 (Stbl. nr. 521) de voorloopige vaststelling der Indische Landsbegrooting door den gouverneur-generaal in overeenstemming met den pas (1916) ingestelden Volksraad met definitieve vaststelling bij de wet. De wet op de Staatsinrichting van Ned.-Indië (K. B. 13 Juli 1925, Ned. Stbl. nr. 328, Ind. Stbl. nr. 448, laatstelijk gewijzigd Stbl. 1929 nr. 487) nam de bepalingen der c. betreffende de begrooting in hoofdstuk IV over. → Begrooting. *Damen.*

Belg. Kongo. Art. 1 der Koloniale Wet van 18 October 1908 beschikt, dat het actief en het passief van België en van zijn kolonie gescheiden blijven. De regels der Belgische comptabiliteit zijn dus op Kongo niet toepasselijk. De algemeene rekening der kolonie wordt door het Rekenhof nagezien, en desgevallens met opmerkingen aan de wetgevende Kamers ter goedkeuring overgemaakt.

In uitvoering van een decreet van 6 October 1885 is de algemeene gouverneur bevoegd om de regels der koloniale comptabiliteit vast te stellen. De bank van Belgisch Kongo is met de thesaurie der kolonie belast. *De Jonghe.*

Compton, 1° A r t h u r H o l l y, Amer. natuurkundige; * 10 Sept. 1892 te Wooster (Ohio); in 1920 hoogleeraar te St. Louis (Washington), in 1923 te Chicago. In 1923 ontdekte hij het zgn. Compton-effect. Wegens zijn groote verdiensten op het gebied van R-stralen en atoomstructuur kreeg hij in 1927 met C. T. R. Wilson den Nobelprijs voor natuurkunde. In 1929 vond hij een geniale methode voor directe golflengtemeting van R-stralen, met behulp van tralies.

W e r k: X-Rays and Electrons (Londen 1928). — L i t.: V. Junk, Die Nobelpreisträger (Leipzig 1930). *J. v. Santen.*

Compton-effect. In het algemeen worden, bij het opvallen van Röntgenstralen op materie, secundaire golven van dezelfde natuur in alle richtingen uitgezonden, maar met veel geringere intensiteit. Men noemt dit verschijnsel verstrooiing van Röntgenstralen, z o n d e r v e r a n d e r i n g van golflengte.

A. H. Compton ontdekte in 1923, dat bij bestraling van lichte atomen (bijv. kool in papier of paraffine) door Röntgenstralen de meest intense secundaire stralen m e t v e r a n d e r i n g van golflengte verstrooid worden. Deze verandering $\Delta \lambda$ is altijd een toename en varieert met den hoek φ, gevormd door den invallenden en den verstrooiden straal, volgens de experimenteele wet: $\Delta \lambda = \frac{h (1 - \cos \varphi)}{mc}$ (h = constante van Planck; m = massa van het electron; c = lichtsnelheid); h/mc is een golflengte, groot 0,0242 A. E. (Angström-eenheden). Dit verschijnsel draagt den naam van Compton-effect.

Debije en Compton hebben aangetoond, dat dit verschijnsel gemakkelijk kan worden verklaard, als men aan de Röntgenstralen naast hun welbekend golfkarakter corpusculaire eigenschappen toeschrijft, reeds in 1905 door Einstein gepostuleerd ter verklaring van het photoëlectrisch effect. Stralen met frequentie ν zijn gekenmerkt door bepaalde energiedeeltjes of quanta ter waarde van $h\nu$; daarnaast bezitten zij een hoeveelheid van beweging $h\nu/c$. Valt een straal met deze eigenschappen op een rustend electron, dan heeft een werkelijke botsing plaats, waarbij de fundamenteele wetten der mechanica gelden: behoud van de totale energie van het systeem en behoud van de totale hoeveelheid van beweging. Uit deze hypothese volgt

onmiddellijk de experimenteele Wet van Compton. Evenzoo volgt daaruit, dat het electron door den invallenden straal een stoot naar voren krijgt. Men onderstelt het electron vrij, d.w.z. men verwaarloost de energie, met welke het aan het atoom, waarvan het deel uitmaakt, is gebonden. In het geval van lichte atomen is deze onderstelling gewettigd.

Het Compton-effect wordt nader bestudeerd in alle verhandelingen over moderne physica.

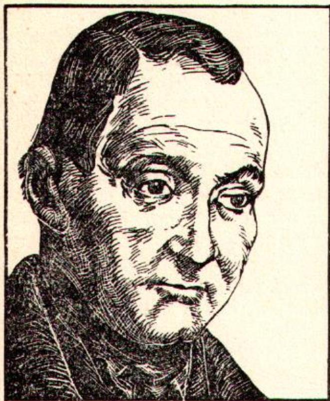
L i t. : A. H. Compton, X-Rays and electrons (New York 1926); A. Sommerfeld, Atombau und Spektrallinien (Braunschweig). *Manneback.*

2° H e n r y, bisschop van Londen, plantenliefhebber; * 1632, † 1713; kweekte in zijn tuin te Fulham vele belangrijke gewassen, welke hij verkreeg van John Bamister, missionaris in Virginië en van verzamelaars in Engeland. Hij zond vele nieuwe planten naar het vasteland, ook naar den botanischen tuin te Leiden. *Moerlands.*

Comptonia, een plantengeslacht van de familie der M y r i c a c e a e, gagelachtigen. De eenigste soort is C. asplenifolia (Myrica asplenifolia), inheemsch in Amerika. De bladeren toonen veel overeenkomst met de streepvaren (asplenium). Dit gewas heeft een aarvormige bloeiwijze en kleine steenvruchten. De bladeren en jonge knoppen hebben druppels welriekende hars, die de plant aromatisch doen geuren. *Bouman.*

Comte, 1° A d o l f l e, Hollandsch sierkunstenaar en architect; * 1850, † 1921. C. was jaren leeraar aan de Polytechnische school te Delft, bouwde in Delft het huis Lambert van Meerten in Oud-Holl. trant.

2° A u g u s t e, Fr. wijsgeer, grondlegger van het → positivisme; * 1798 te Montpellier, † 1857 te Parijs. Hij studeerde aan de Ecole Polytechnique en was van 1817—1824 secretaris van Saint-Simon; later leefde hij ambteloos. Hoofddoel van C. is: een nieuwe ordening van de samenleving; middel daartoe: de vooruitgang van den menschelijken geest sinpositieve richting, en de vorming van een wetenchap der maatschappelijke verschijnselen, de sociologie. Na de vroegere theologische en metaphysische stadia moet nl. de menschelijke geest zich in het positieve stadium enkel bezighouden met de waarneming der verschijnselen en de ontdekking van hun onveranderlijke betrekkingen of wetten, die de begrippen „wezen” en „oorzaak” in de wetenschap zullen vervangen. Alwat buiten de verschijnselen en hun wetten ligt, is louter vrucht der verbeelding.

Aug. Comte.

Met zijn stelsel van positieve wetenschap verbindt C. ook een „positieven godsdienst”, den eeredienst der menschheid, waarvan hij het ceremonieel nauwkeurig heeft omschreven.

W e r k e n : Cours de philosophie positive (6 dln. 1830—1842); Système de politique positive (1851—1854); Catéchisme positiviste (1852); Synthèse subjective ou système universel des conceptions propres à l'état normal de l'humanité (1856). — L i t. : E. Seillière, Auguste Comte (Parijs 1924); H. Gouhier, La vie d'Auguste Comte (Parijs 1931). *F. Sassen.*

Basis van alle weten is voor C. de rekenkunde; daarop moeten, naar de „hiërarchie der wetenschappen”, d.i. naar den graad van gecompliceerdheid, achtereenvolgens astronomie, physica, chemie, biologie en ten slotte sociologie, die alles tot één objectieve eenheid vereenigt, worden opgebouwd.

Comtouche, overkleed uit den tijd van Lodewijk XV, met in den rug een dubbele stolpplooi, de zgn. Watteauplooi, waarbij het corsage al of niet geserreerd kan zijn.

Comum, Romeinsche stad in Noord-Italië aan het Lacus Larius (Comomeer), met bloeiende nijverheid en handel in ijzerwaren; door Caesar gekoloniseerd. Geboortestad van Plinius major en Plinius minor. Tegenwoordig: → Como.

Comus, in Oud-Griekenland een onder invloed van den Dionysuscultus ontstane nachtelijke optocht van dronken gezellen, die zongen, dansten en op allerlei wijzen plezier maakten. → Comedie.

Conatief (< Lat. conari = streven), een vooral door Engelsche psychologen gebruikte term voor strevings- en wilsakten en in de taalkunde voor vormen, die aanduiden het trachten te doen hetgeen het grondwoord aanduidt.

Concaaf (m e e t k.). Een deel van een vlakke kromme wordt uit een punt concaaf of convex gezien, als het zijn holle resp. bolle zijde naar dat punt keert. → Bril; → Lens.

Conca d'Oro (Ital. conca = schelp), de beroemde kustvlakte van Palermo, door bergen omgeven.

Concannon, geb. Helena Walsh, Iersch letterkundige en populair schrijfster; * 1878 te Maghera; studeerde te Dublin; M. A. (Master of Arts) 1902; eeredoctor van Dublin 1929. Afgevaardigde in Dail Eireann 1933. Huwde Thomas C. in 1906.

V o o r n. w e r k e n : The Sorrow of Lycadoon (1912); Life of St. Columbanus (1915, bekroond door de Kath. Universiteit van Washington); Women of Ninety-eight (1919); The Defence of Gaelic Civilisation (1920); Daughters of Banba (1922, bekroond 1924); Defenders of the Ford (1925); The Poor Clares in Ireland (1929); At the Court of the Eucharistic King (1930); White Horsemen (1931); Irish Nuns in Penal Days (1932); St. Patrick, His life and mission (1931, bekroond 1932); The Blessed Eucharist in Irish History (1932). *Pompen.*

Concelebratie. 1° In de M i s. De c. is in het Oosten, vooral bij de Byzantijnen en Syriërs in gebruik. Zij bestaat hierin, dat priesters, en ook bisschoppen, gezamenlijk de H. Geheimen vieren, allen dezelfde woorden sprekend, Hostie en Kelk consacreerend, en communiceeren onder beide gedaanten. De c. is ook een vast gebruik in het Westen bij de Wijdingsmissen van priesters en bisschoppen; de eersten ontvangen echter de H. Communie slechts onder de gedaante van Brood (maar zonder eenige begeleidende formule), de laatsten ontvangen haar onder beide gedaanten en staande (bij de abtswijding vindt men er zekere sporen van terug, een eigenlijke c. heeft er echter niet bij plaats). Voorheen werd geregeld de plechtige pausmis met c. opgedragen. De den paus omringende priesters gebruikten dan glazen patenen, en deelden, na zelf de H. Communie ontvangen te hebben, deze

aan de geloovigen uit (Lib. pontif., uitg. Duchesne, bij Zepherinus). Het gebruik (4e—5e eeuw), een stuk der door den paus geconsacreerde Hostie (fermentum) te zenden aan de priesters, die in de parochies van Rome (tituli) het Misoffer opdroegen, was een teeken van gemeenschap ter vervanging van de concelebratie met hun bisschop, waaraan zij niet konden deelnemen. Geleidelijkweg beperkte zich deze veelvuldige c. te Rome tot de voornaamste feesten (8e—9e eeuw, Ie Rom. Ordo; Amalarius), zij hield zich het langst staande met Kerstmis en enkele andere groote feesten (12e—13e eeuw, XIe Rom. Ordo). Alsdan verspreidde zij zich over het Westen. Te Lyon bestond zij nog in de 17e eeuw, en bestaat zij nog heden in de Mis van Witten Donderdag. Aan het oude gebruik herinneren ons de woorden van den Miscanon „Unde et memores nos servi tui . . .": deze „servi" zijn de concelebranten.

De c. bij de W ij d i n g s m i s s e n wordt door St. Thomas van Aquino vermeld als „in enkele kerken gebruikelijk" (III, q. 82, a. 2). De Byzantijnen namen dit gebruik over, hun tevoren onbekend. Wel had zich bij hen in den loop der tijden het aandeel der assisteerende priesters in de bisschopsmis steeds meer uitgebreid, totdat zij ten slotte de woorden van het eucharistisch gebed mede uitspraken, inbegrepen die der consecratie. Rome staat heden toe, dat de Katholieke Byzantijnen desverlangd alle dagen concelebreeren, de Kopten, en ook de Maronieten van den Syrischen ritus, op feestdagen.

2° D e c. v a n W i t t e n D o n d e r d a g strekt zich uit tot de wijding der H. Oliën. Daar die der Ziekenolie onder den Canon plaats had, was het, volgens Amalarius (9e eeuw, de Offic. eccl. I, 12) natuurlijk, dat de concelebreerende priesters der Mis ook deze wijdingsgebeden uitspraken; en zoo volgde ook de wijding der andere Oliën, waarbij heden het Pontificale Rom. spreekt van „cooperatores" (medewerkers), dat zijn de assisteerende priesters.

3° Bij de W ij d i n g e n heeft nog steeds een medewerking van alle aanwezige priesters met den bisschop plaats: met hem leggen zij de handen op aan de priesterwijdelingen, „propter communem cleri spiritum" (wegens den gemeenschappelijken priestergeest), zooals de Apostolische Traditie (3e eeuw) reeds zegt, terwijl den diakenwijdeling alleen door den bisschop de handen worden opgelegd, daar deze „den geest van het priesterschap niet ontvangt", zegt hetzelfde document. Bij de bisschopswijding leggen alle aanwezige bisschoppen de handen op; dit geschiedde, zoowel in het Oosten als in het Westen, reeds in de 3e eeuw, en heden is nog steeds voorschrift, dat minstens twee bisschoppen met den consecrator den ritus te zamen volbrengen.

L i t.: Giorgi, De Liturgia rom. pontif. (II de antiquo concelebrat. ritu, Rome 1744); Parisot, La Concélébr. liturg. (Rijsel 1898); Dom L. Beauduin, Concélébration eucharistique, in Les quest. lit. et par. (Leuven 1922—1923); Lesage, La Ste Messe selon les Rites orient. (Avignon 1930); Dict. d'Archéol. et Lit. (s.v.). *de Puniet.*

Concentratie, 1° (e c o n.), noemt men zoowel de samenvoeging van verschillende technische bedrijven in één onderneming als die van verschillende ondernemingen in een grootere combinatie, zooals kartel, trust, concern. In de leer van Marx is de c. in den zin van opslokking van de kleinere bedrijven door de grootere een zeer gewichtig leerstuk. In den huidigen tijd komt c. veel voor onder den drang van het streven naar vergrooting der rentabiliteit, hetzij om door c. de kosten te verlagen of de onderlinge concurrentie te beperken of uit te sluiten. Het bloote streven naar vergrooting van de economische macht is ook dikwijls de drijfveer. De encycliek Quadragesimo Anno veroordeelt deze economische dictatuur zeer scherp.

De concentratie wordt een horizontale genoemd, wanneer bedrijven of ondernemingen worden samengevoegd, die hetzelfde product voortbrengen of denzelfden economischen dienst bewijzen; een verticale, wanneer de samengevoegde bedrijven of ondernemingen in de productie-orde van grondstof tot eindproduct elkaar opvolgen (kolen- en ertsmijn met een hoogovenbedrijf; katoenspinnerij met een katoenweverij; bierbrouwerij, die eigen café's exploiteert e.d.); een evenwijdige, wanneer samengaan bedrijven of ondernemingen, die verschillende producten voortbrengen of verhandelen voor dezelfde afzetmarkt (bijv. samengaan van bedrijven of ondernemingen, die in verschillende seizoenen werken, zooals een conservenfabriek; in den handel: het warenhuis). Deze concentratiesoorten komen ook gecombineerd voor. Bij de concentraties staan economische voordeelen en nadeelen naast elkaar, zoodat een algemeen oordeel niet kan gegeven worden. *Cobbenhagen.*

2° Als d i d a c t i s c h e term beteekent c. het verband brengen tusschen de onderdeelen der leerstof, in het bijzonder van verschillende vakken. Concentratie bewerkt in den geest van de leerlingen associatie en systematische kennis, en associatie en systeem bevorderen het onthouden.

Er is o p z e t t e l ij k e c., uitgevoerd naar een te voren beraamd stelsel, en t o e v a l l i g e of occasioneele, toegepast als de gelegenheid zich voordoet; de laatste is onvoorwaardelijk aan te bevelen.

De eerste kan nog in totale en partieele onderscheiden worden, naargelang álle of slechts enkele (twee) vakken met elkaar verbonden worden. Zoo worden in Duitschland lezen en schrijven tegelijk onderwezen; ook lezen en taal worden dikwijls doorloopend gecombineerd („De Moedertaal" van De Raaf en Zijlstra). Een voorbeeld van totale concentratie is de zgn. „ethische concentratie", zooals die voor de achtklassige Duitsche volksschool werd uitgewerkt door de Herbartianen Rein, Pickel en Scheller: zij plaatsten één vak in het middelpunt (geschiedenis), de zgn. „Gesinnungsstof" (want het was hun te doen om door onderwijs op te voeden, d.i. een bepaalde Gesinnung of moreele gezindheid aan te kweeken) en ontleenden aan dat centraalvak de stof voor de andere vakken, die echter hun zelfstandigheid behielden. Dit soort centraliseerende concentratie is al lang prijsgegeven (de methodische gang der verschillende vakken moest noodzakelijk in het gedrang komen), maar herleefde weer in soepeler vorm bijv. bij Jan Ligthart, die zijn zaakonderwijs opnieuw, althans voor de laagste twee klassen, tot kernvak van het heele onderwijs maakt. Ja, het moderne Gesamtunterricht, de projectmethode, de belangstellings-centra van Decroly enz. zijn niets anders dan nieuwe vormen van concentratie: een bewijs, dat de didactische ideeën van Herbart nog steeds doorwerken; alleen de meening dat het zelfstandig karakter der vakken moet gehandhaafd blijven, heeft men laten varen, en daardoor juist een natuurlijker vorm van verbinding mogelijk gemaakt.

L i t.: Verbeeten en Vincent, Opvoeding en Onderwijs; Rombouts, Kath. Pedagogiek (III). *Rombouts.*

3° In de k r ij g s k. is c. het samentrekken van

legers ter inleiding van krijgskundige handelingen (operatiën). De concentratie is meestal van doorslaggevende beteekenis voor het verloop van den veldtocht.

4° In de chemie verstaat men onder c. het gehalte van een bepaalde stof in een mengsel. Ze wordt uitgedrukt in gewichtsprocenten, in volumenprocenten of in grammoleculen per liter. Bij gassen bedoelt men met concentratie soms den partiaaldruk.

5° Voor de Vrijzinnige concentratie, welke stond tegenover de → Coalitie, → Vrijzinnige concentratie.

Concentratie-element is een bijzonder geval van een galvanisch element. Een c.-e. wordt gevormd, wanneer twee electroden van eenzelfde metaal zich bevinden in oplossingen van verschillende concentratie van een zijner zouten, waarbij deze oplossingen aan elkaar grenzen. Het metaal, dat in de geconcentreerdste oplossing staat, is steeds positief. Het potentiaal verschil is alleen afhankelijk van de verhouding der concentraties der metaal-ionen. *A. Claassen.*

Concentratiekampen, bekend uit de Z. Afr. gesch.; op 16 Juni 1900 stichtte Lord Roberts, de Britsche opperbevelhebber in den Anglo-Boerenoorlog, c. om daarin vrouwen, kinderen en verdere niet-oorlogvoerenden, op de Boerenplaatsen achtergelaten, onder te brengen, ten einde hen te beletten de Boeren te velde bij te staan met levensmiddelen en inlichtingen omtrent de Engelsche troepenbewegingen. De bewoners leden ernstige ontberingen en meer dan 20 000 vrouwen en kinderen zijn hier omgekomen, hetgeen de verontwaardiging der beschaafde wereld en zelfs in Engeland opwekte; mej. Emily Hobhouse heeft veel gedaan om dezen nood te lenigen. De boerenplaatsen, het vee en de oogsten werden inmiddels door de Eng. vernield.

Gedurende den Wereldoorlog (1914—'18) zijn eveneens in verschillende landen c. gesticht om daarin oorlogvoerenden onschadelijk te maken; zelfs onzijdige landen hebben binnen hun grenzen gevluchte oorlogvoerenden krachtens internationale verdragen in zoodanige c. moeten opnemen.

In Duitschland zijn in 1933 c. gesticht door de nationaal-socialistische regeering; onder dwangmaatregelen worden daarin personen afgezonderd, die op staatkundig, staathuishoudkundig of godsdienstig gebied meeningen voorstaan, welke afwijken van de ambtelijk voorgeschreven of toegelaten meeningen. *Besselaar.*

Ook in Rusland worden sedert jaren door de Sowjetregeering personen in c. opgesloten, waar de meest onmenschelijke toestanden heerschen.

Concentratie-potentiaal noemt men het potentiaalverschil, dat optreedt, wanneer twee zoutoplossingen van verschillende concentratie aan elkaar grenzen. Dit concentratieverschil maakt, dat zoowel kationen als anionen zich van de plaats van hooge concentratie naar de plaats van lage concentratie begeven (→ Diffusie). De diffusiesnelheden van kationen en anionen zullen in het algemeen niet gelijk zijn, zoodat op een gegeven oogenblik bijv. meer kationen dan anionen door de grenslaag gediffundeerd zijn. Het gevolg is, dat de zwakke oplossing positief geladen wordt ten opzichte van de sterkere oplossing; m.a.w. er ontstaat een potentiaalverschil. In het alg. ontstaan ook c.-p., wanneer oplossingen van verschillende zouten aan elkaar grenzen; de verklaring is dan echter niet zoo eenvoudig. De c.-p. bedragen slechts honderdste à duizendste deelen van een volt. *A. Claassen.*

Concentrisch (meetk.). Cirkels, bollen e.a. figuren met hetzelfde middelpunt zijn concentrisch.

Concentrische groeistrepen, → Groeistrepen.

Concentrische leergang, → Methodiek.

Concentus, in het begin der 16e eeuw de benaming voor die gezangen van Mis en Officie, welke geen liturgische recitatieven zijn. → Accentus (Oraties, Epistel-, Evangelie-, Praefatie-toon, enz.).

Concepcion, 1° provincie in midden-Chili; opp. 11 457 km², ruim 329 000 inw.

2° Hoofdstad van de gelijknamige prov. van Chili (36°40′Z.,72°53′W.), in een vruchtbare landstreek, aan den rechteroever der Bio-Bio; ruim 77 000 inw. C. is gesticht in 1550, werd in 1570, 1657 en 1751 door aardbevingen en in 1835 door een zeebeving verwoest. Spoorwegverbindingen met Valparaiso, Santiago en Talcahuano.

3° Bisdom., opgericht in 1563, suffr. van Santiago de Chile, telt ruim 378 000 Kath.

4° (Ook: Yaguareté Corá) Dept.-hoofdstad in de rep. Paraguay (23° 20′ Z., 57° 30′ W.), gelegen aan de rivier de Paraguay en bereikbaar door stoomschepen vanaf Asuncion in 24 uur. Ca. 12 600 inw. Groote export van vleesch, maté en hout. *Zuylen.*

Concepcion del Uruguay, dept.-hoofdstad en haven in Argentinië, prov. Entre Rios, gelegen aan de rivier de Uruguay. Ca. 23 000 inw. Conservenfabr.

Conceptie, bevruchting, d.w.z. vereeniging van eicel met zaadcel. → Bevruchting (I); → Buitenbaarmoederlijke zwangerschap; → Eileiderzwangerschap; → Eierstokzwangerschap.

Conceptie-tijdperk (Recht). Hieronder is te verstaan het tijdperk, waarbinnen een op bepaalden datum geboren kind moet zijn ontvangen. De grenzen voor dit tijdperk zijn van belang voor de vraag of een echtgenoot de wettigheid kan ontkennen van een kind, dat betrekkelijk korten tijd na de voltrekking van zijn huwelijk geboren is (zie art. 306 Ned. B. W.; art. 314 Belg. B. W.); voor de vraag, of een kind, dat zekeren tijd na de ontbinding van het huwelijk zijner moeder geboren is, nog als wettig beschouwd kan worden (zie art. 309 en 310 Ned. B. W.; art. 315 Belg. B. W.); ten slotte voor de vraag, of van iemand, die op een bepaald tijdstip met de moeder van een natuurlijk kind gemeenschap heeft gehad, aangenomen mag worden, dat hij de vader van dit kind is (zie art. 344 a Ned. B. W.; art. 340 b Belg. B. W.).

De Ned. en de Belg. wetgever nemen over het algemeen aan, dat het c.-t. gelegen is tusschen den 300en en den 180en dag voor de geboorte. Slechts de Ned. wet in art. 344 a B. W. spreekt van een periode, gelegen tusschen den 301en en 179en dag, voorafgaande aan dien, waarop het kind geboren is.

Van medische zijde, vooral door wijlen prof. Hector Treub, is deze door de wet gehuldigde opvatting van het c.-t. sterk bestreden. De geneeskunde toch heeft gevallen kunnen vaststellen, waarin tusschen de gemeenschap waaruit het kind ontvangen moet zijn en zijn geboorte meer dan 300, soms 320 tot 330 dagen waren verloopen. Het van medische zijde uitgesproken verlangen, dat de wetsvoorschriften, waarin het c.-t. een rol speelt, herzien mogen worden, schijnt dan ook niet van grond ontbloot te zijn. *Stoop.*

Conception-bank, een onderzeesche vlakke tafelberg in den Atl. Oceaan (29° 58′ N., 12° 48′ W.), 41 bij 26 km groot. Minste diepte 179 m. Relatieve hoogte boven den zeebodem 2 500 m. Werd in 1883 ontdekt.

Conceptualisme (< Lat. conceptus = begrip) is de leer, die in den strijd om de realiteit der begrippen (→ Universaliënstrijd) het midden wil houden tusschen een absoluut realisme (Plato, Willem van Champeaux) en een absoluut nominalisme (Zeno van Citium, Roscellinus): aan het algemeen begrip als zoodanig beantwoordt niet een in zich bestaande realiteit, evenmin enkel een verzamelwoord, maar een samenvattende verstandsfunctie. Het werd voorgestaan door Abélard („sermonisme") en volgens velen door Willem van Occam („terminisme"); later eveneens door Kant („transcendentalisme"). *v.d.Berg.*

Concern is een concentratievorm (→ Concentratie). Het begrip staat niet geheel vast, zoodat de benaming in het gebruik wat zwevend is. Soms duidt men met c. aan één zeer groote onderneming met veel afzonderlijke bedrijven van dezelfde soort (bijv. een winkelconcern); soms bedoelt men een op feitelijke verhoudingen of op overeenkomsten steunende belangengemeenschap tusschen verschillende, overigens zelfstandige ondernemingen van zeer verschillenden aard (bijv. een bankconcern). Het begrip ontwikkelt zich steeds meer in deze richting, dat onder c. verstaan wordt een groep van juridisch zelfstandige ondernemingen, die onder een gemeenschappelijke leiding staan en aldus in haar economisch streven een zekere eenheid vormen. De concentratie is gemengd: zoowel de horizontale, de verticale als de evenwijdige lijnen komen binnen één concern voor.

De eenheid in leiding wordt verkregen op verschillende wijzen. Veel voorkomend is de financieele relatie, steunend op deelneming in het aandeelenkapitaal der geconcentreerde ondernemingen; eveneens de benoeming tot commissarissen of directeuren der eene onderneming tot commissarissen of directeuren bij de andere, over en weer. *Cobbenhagen.*

Concert, instrumentale compositievorm, die in de 16e eeuw geleidelijk uit de ontwikkeling der instrumenten en van het orkest ontstaan is. In hoofdzaak kenmerkte in de 17e en 18e eeuw het c. zich door koorsgewijze behandeling van het orkest, waarbij de algemeene groep afwisselde met 2 of 3 solo-instrumenten. De belangrijkste c. zijn ongetwijfeld de zes Brandenburgsche Concerten van Joh. Seb. Bach. Voorloopers van deze meesterwerken zijn de prachtige lyrische c. van Vivaldi, Corelli en Torelli. Nog ouder zijn de c. van de gebroeders Gabrieli en o.a. Praetorius. De naam C o n c e r t o g r o s s o duidt op het orkest-koor. Het ensemble der solisten heette c o n c e r t i n o. Bij de oudste vormen van het c. waren nog geen eigenlijke solo-concerten. De laatste voorgangers van Bach echter schreven behalve de genoemde Concerti grossi ook reeds c. voor een solo-viool met begeleiding. In het begin was een dergelijk c. een stuk in één deel. In de 19e eeuw is het Concerto grosso geheel verdrongen door het virtuoze solo-concert in 3 uitvoerige deelen, soms 4 deelen. De beste dezer c. (Beethoven) zijn in symphonischen samenhang gecomponeerd.

De titel c. wordt sinds de tweede helft der 18e eeuw aan openbare muziekuitvoeringen gegeven. *H. Andriessen.*

Concert, E u r o p e e s c h, (V o l k e n r e c h t) de naam, gegeven aan de samenwerking der groote mogendheden van 1830 tot 1914. Is meer te zien als politiek dan als recht. Naam afkomstig uit het verdrag van Chaumont van 1 Maart 1814, gesloten tusschen Engeland, Oostenrijk, Pruisen en Rusland om „dans un parfait concert" Frankrijk te dwingen. Nadat de Heilige Alliantie omstreeks 1830 mislukt bleek, voelden de groote mogendheden (in dien tijd bestaande uit de vier genoemden en Frankrijk, waarbij ca. 1870 Italië kwam, terwijl na 1865 de Vereenigde Staten van Noord-Amerika en na 1896 ook Japan daaronder gerekend moeten worden) de noodzakelijkheid, bij dreigend gevaar bijeen te komen, om langs minnelijken weg geschillen en oorlogsgevaar uit den weg te ruimen. Hoofddoel is steeds geweest het zgn. Europeesch evenwicht, dat sinds 1648 het doel der groote volkenpolitiek geweest is, te handhaven. Voor het eerst treedt het op bij de afscheiding van België van Holland. Ca. 1840 komt de Oostersche kwestie ter sprake. In 1856 de Krimoorlog met het congres van Parijs. In 1867 de onafhankelijkheid van Luxemburg, terwijl de Fransch-Duitsche oorlog van 1870 niet kan verhinderd worden. In 1878 het congres van Berlijn met het oog op de Oostersche kwestie. Daarna nog verschillende keeren bijeen geweest in verband met de Balkanmoeilijkheden.

Nadeel was, dat alleen de groote mogendheden er toe behoorden. Ofschoon theoretisch volgens het volkenrecht alle staten gelijk zijn, komt dat in de practische politiek, terecht of ten onrechte, niet tot uiting. Bovendien had het Europeesch concert buiten de evenwichtspolitiek geen enkel leidend beginsel. Dat was de groote fout.

L i t. : Dupuis, Le principe d'équilibre et le concert européen (1909) ; Y. de la Brière, La communauté des puissances (1932). *L. Janssens.*

Concertant wordt het solistisch musiceeren van een, twee of drie instrumentalisten genoemd.

Concertato di Concerto is de naam voor het ensemble van solostemmen in meerstemmige of koorsgewijze concerten. → Concert.

Concertgebouw, belangrijkste Nederlandsche concertinstelling. In 1888 opgericht en tot 1895 onder leiding van Willem Kes als eersten dirigent, daarna onder leiding van Willem Mengelberg. Als tweede dirigent waren aan deze instelling verbonden Evert Cornelis, Cornelis Dopper en sedert 1931 Eduard van Beinum. Van 1920 tot 1926 stond het Concertgebouw-orkest gedurende eenige maanden per seizoen onder leiding van dr. Karl Muck, terwijl Mengelberg de Philharmonie te New York dirigeerde. Daarna tot 1934 was Pierre Monteux plaatsvervangend eerste dirigent. Vooral in het eerste en tweede decennium dezer eeuw was het C. het brandpunt van internationaal georiënteerd muziekleven. Een belangrijk feit in de geschiedenis van het C. was het Mahler-feest in 1920. Bijna alle vooraanstaande componisten uit de laatste halve eeuw dirigeerden in het C. hun eigen werk. Sedert 1922 werkt het orkest regelmatig mede bij de opera-opvoeringen van de Wagnervereeniging en sedert 1920 organiseert het C. ook kamermuziekconcerten. *Hanekroot.*

Concertina, → Handharmonica.

Concertmeester, aanvoerder der eerste violen in het orkest. De c. zit direct links van den dirigent; heeft dikwijls, in overleg met den dirigent, te zorgen voor technische, violistische aanteekeningen in de partijen der violen en fungeert soms als tweede dirigent.

Concerto, → Concert.

Concerts spirituels, de in de 18e eeuw te Parijs op kerkelijke feestdagen en in den Paaschtijd, als de theaters gesloten waren, gegeven concerten, waaraan de artisten der Opéra medewerkten. Zij danken hun ontstaan aan André Danican Philidor (1725)

en werden gegeven in het Palais des Tuileries gedurende de eerste jaren met uitsluiting van de Fransche en alle tooneelmuziek. Zij werden onder verschillende leiding voortgezet tot 1791, toen de Revolutie er een einde aan maakte. In 1805 werden zij wederom hervat, doch zij werden nog slechts gehouden in de Goede Week en beperkten zich tot religieuze muziek.

De C.s. hebben veel navolging gevonden, zoowel in als buiten Frankrijk. Reeds in hetzelfde jaar van hun stichting stelde Destouches geestelijke hofconcerten in; ook in belangrijke buitenlandsche muziekcentra werden C.s. ingevoerd. De Parijsche C.s. werden sedert 1770 in beteekenis terzijde gestreefd door de door Gossec gestichte Concerts des Amateurs, welke in 1780 den naam kregen Concerts de la Loge olympique. In 1784 schreef Haydn daar zes symphonieën voor. Na de Revolutie en vóór de hervatting der C.s. in 1805 leidden nog soortgelijke instellingen als de Concerts Feydeau, de Concerts de la rue de Cléry en de Concerts de la rue de Grenelle een kortstondig bestaan. Een rol, in sommige opzichten gelijkenis vertoonende met die der 18e-eeuwsche C.s., vervulden in de 19e eeuw de in 1828 gestichte Concerts du Conservatoire. *Hanekroot.*

Concertstuk, compositie voor een solo-instrument, meestal in één afgesloten geheel, waarin bijzonder de virtuositeit van den solist kan schitteren.

Concertzaal is een ruimte, welke is ingericht voor muziekuitvoeringen. Meestal zijn er neven- en dienstvertrekken aan verbonden, zooals ruime hal, garderobes, toiletten, foyer, wacht- en kleedkamers, enz. De c. is dikwijls rechthoekig, met een verhoogd podium voor de uitvoerenden. De hoogte regelt men meestal zóó, dat een mooie verhouding bestaat t.o.v. lengte en breedte. Het plafond is dikwerf licht gebogen en door een breede lijst, welke voor de acoustiek gunstig is, afgescheiden. Een goede → acoustiek is noodzakelijk en met het oog daarop moeten de wanden van podium en zaal behandeld worden. Per persoon neemt men gewoonlijk 0,55 à 0,60 m² vloeroppervlakte met inbegrip der gangen. Men heeft c. in allerlei afmetingen, waaronder zeer groote. De Festhalle in Karlsruhe kan tot 5 000 personen bevatten. Merkwaardig is ook de Concertzaal van de Maatschappij voor Schoone Kunsten te Brussel, gebouwd door arch. Horta.

L i t.: Handbuch der Architektur (IV, 4e afd. 1904). *Thunnissen.*

Concessie (Lat., = toegeving), **1°** (R e c h t), vergunning, door overheid aan particulieren verleend, om onder te voren overeengekomen voorwaarden een bepaald bedrijf uit te oefenen. In vele landen schrijft de wet voor, dat bepaalde bedrijven, die van groot openbaar belang zijn, alleen krachtens een concessie mogen worden uitgeoefend; in N e d e r l a n d bijv. het mijnbouwbedrijf, spoorweg- en tramwegvervoer, luchtvaartverkeer, autobusdiensten. *Struycken.*

In B e l g i ë worden vele concessies verleend door de gemeenten krachtens artikel 81 der gemeentewet mits goedkeuring der Bestendige Deputatie; zoo o.m. concessies tot waterbedeeling, tot gas- of electriciteitsvoorziening; voor deze laatste bestaat een afzonderlijk regime, ingesteld door de wet van 10 Maart 1925.

De concessies van tram- en autobusvervoer worden toegestaan door staat, provincie of gemeente naargelang dit vervoer een meer algemeen provinciaal of gemeentelijk belang geldt. De concessies, verleend door provincie of gemeente, moeten goedgekeurd worden door den koning.

De exploitatie der spoorwegen en der buurtspoorwegen werd aan maatschappijen toevertrouwd, waarin de openbare besturen een overwegenden invloed behouden, te weten respectievelijk de nationale maatschappij van Belgische spoorwegen (wet 23 Juli 1926) en de nationale maatschappij der buurtspoorwegen (wetten van 24 Juni 1885 en 11 Aug. 1924).

De concessies, welke de beschikking toestaan van het openbaar domein, scheppen geen zakelijke rechten ten bate van den concessionaris en sluiten evenmin vervreemding in van dit openbaar domein; zij kunnen echter wel contractueele verplichtingen doen ontstaan, waarover, in geval van betwisting, de rechtbanken te kennen hebben. *V. Boon.*

2° Een s t ij l f i g u u r, waarbij de redenaar een voor hem nadeelig feit erkent, om des te sterker aandacht en gemoed zijner hoorders te winnen voor zijn stelling of doel. Bijv. Multatuli: „Het boek is bont . . . er is geen geleidelijkheid in . . . jacht op effect . . . de stijl is slecht . . . de schrijver is onbedreven . . . geen talent . . . geen methode! Goed, goed, alles goed! Maar . . . de Javaan wordt mishandeld! *v. d. Eerenbeemt.*

Concessief, → Wijs (gramm.); → Zin.

Concessiewetgeving in **Ned.-Indië.** Concessies worden in Ned.-Indië aan Ned. onderdanen en ingezetenen van het betrekkelijke ontginningsgebied verleend door den gouverneur-generaal, door de provinciën, indien dit uitdrukkelijk is toegestaan, door de gemeenten voor zuiver locale tramwegen, door de landschappen met Lang politiek contract aan eigen onderhoorigen. Landschappen buiten Java en Madoera met → Korte Verklaring kunnen dit niet, doch daar treedt de regeering op met schadeloosstelling der zelfbestuurders voor de concessie. C. is hoofdzakelijk vervat in de Indische Mijnwet van 1899 (in werking 1 Mei 1907) en mijnbouwordonnantie (Stbl. 1930 nr. 38, 380 en Stbl. 1931 nr. 168). Voor spoor- en tramwegen geldt K. B. 1926 (Ind. Stbl. nr. 334, gewijzigd Ind. Stbl. 1927 nr. 295). Diverse regelingen voor bepaalde delfstoffen zijn te vinden in Regeeringsalmanak Ned.-Indië.

L i t.: K. H. Korff, Concessiewetgeving in Ned.-Indië (1915). *Damen.*

In **Belg. Kongo.** De richtlijnen der concessies zijn door art. 15 der wet van 18 October 1908 vastgelegd. Volgens die wet zouden de regels betreffende concessies van spoorwegen en mijnen, alsmede cessies en concessies van domaniale gronden, door een bijzondere wet bepaald worden. In afwachting van die wet, werd een voorloopig regime ingesteld: concessies van spoorwegen, mijnen, enz. mogen bij decreet vergund worden; dezelfde regel van bevoegdheid geldt voor vergunningen en afstand van domaniale gronden, die een zekere uitgestrektheid overschrijden.

Zulke decreten, houdende vergunning van spoorwegen of mijnen, of van zeer uitgestrekte domaniale gronden, moeten in ontwerp gedurende 30 dagen op het bureel der Kamers neergelegd blijven.

Voor het vergunnen van alle andere cessies en concessies is de uitvoerende macht bevoegd. *De Jonghe.*

Concessio Carolina, → Creesers; → Karel V.

Concha, 1° (d i e r k.) → Schelp.

2° Een gewelf in den vorm van een schelp of halven koepel, bijv. boven absiden en nissen. Ook heet c. een schelpvormig ornament, dat vooral in den laat-Romeinschen en vroeg-Christ. tijd gebruikt werd achter de zgn. imagines clipeatae (bijv. op sarcophagen).

Conchifera is de naam, dien Lamarck gaf aan de

Lamellibranchiata. Tegenwoordig gebruikt men den naam C. nog wel om den schaaldrager in het algemeen aan te duiden. → Mosselen.

Conchoïde, → Nicomedes.

Conchyliën, → Schelpen.

Conciliabulum (Lat.), in de Oudheid: verzamelplaats of hoofdplaats en gerechtsplaats van een kanton in Italië, door Romeinsche burgers bewoond. *Davids.*

Conciliaire theorie, nu alleen nog van historisch belang, hield, dat een oecumenisch concilie boven den paus staat, niet alleen als hij twijfelachtig, maar ook als hij zeker de ware paus is. In de Oudheid geheel onbekend, werd zij het sterkst verdedigd tijdens het → Westersche Schisma, vooral door Johannes Gerson en op de Concilies van → Constanz (1415) en → Bazel (1431); op de 5e zitting van het eerste werd een beslissing in den geest ervan genomen, maar toen was het geen rechtmatig concilie meer. De c. t. is in dezen tijd ontstaan als een wanhoopspoging, om een einde te maken aan de oneenigheid over de pauskeuze; men wilde toen ook regelmatig oecumenische concilies gaan houden. Later is de c. t. nog verdedigd door de Gallicanen en door de Febronianen; bij de laatsten zat het beginsel eronder, dat de paus niet eigenlijk het hoofd, maar eerder de dienaar van de Kerk is, door haar met het bestuur belast, zoodat de c. t. een logische consequentie was. Zij is o.a. bestreden door Johannes Dominici O.P. en veroordeeld door Martinus V en Eugenius IV, en met het Gallicanisme langzaam gestorven. Het eenige ware erin is, dat bij een eventueelen twijfel over de geldigheid van een pauskeuze, wat tegenwoordig practisch uitgesloten is, een vergadering van de bisschoppen van de geheele wereld, die echter zonder paus toch geen oecumenisch concilie vormen, een gezaghebbend en beslissend oordeel over die feiten zou kunnen uitspreken, wat een vrij theoretisch geval is.

L i t.: J. de Jong, Handb. der Kerkgesch. (II, 49 ; waar meer lit.). Voor de principieele behandeling: de gangbare apol. handb. over de Kerk, van v. Noort e.a. (sub oecum. conc.). *Pauwels.*

Concilia plebis, vergaderingen van de plebs in het oude Rome; c o n c i l i u m beteekent in het algemeen: vergadering.

Conciliatie (B e l g. R e c h t). Het Burg. procesrecht of de rechter legt in sommige gevallen den eischer de verplichting op om zijn tegenstrever ter c. op te roepen voor den rechter, die zal trachten tusschen partijen een minnelijke regeling te bewerken. De c. bestaat niet meer vóór de rechtbank van eersten aanleg, behalve ter zake van echtscheiding (art. 282 tot 287 B. W.) en scheiding van tafel en bed (art. 873 W. v. B. Rv.); een poging tot c. geschiedt telkens als een behoeftige de kostelooze rechtspleging aanvraagt (art. 22, 23 en 35 van de wet van 29 Juni 1929); zij gaat meestal aan de vorderingen voor den vrederechter vooraf (art. 13 van de wet van 25 Maart 1841), en, zonder uitzondering, aan alle vorderingen voor den werkrechtersraad (art. 50—55 van de wet van 9 Juli 1926). Zie ook, voor de rechtbank van koophandel: art. 429 W. v. B. Rv., en → Crisispachtwet. De bedoeling van de c. is de processen door tusschenkomst van den rechter in de kiem te smoren, en niet zelden bereikt de c. ook degelijk dit resultaat. *V. Dievoet.*

Concilie, kerkvergadering. Het woord concilium werd o.a. door Horatius gebruikt voor vergadering van den Senaat. Op kerkelijke bijeenkomsten werd het voor het eerst toegepast door Tertullianus ca. 200. De Grieken gebruikten het woord synodos en in het Westen werd dit overgenomen; vooral meer beperkte, provinciale en diocesane vergaderingen werden en worden daar synode genoemd. Als eerste concilie beschouwt men de bijeenkomst der Apostelen te Jerusalem ca. 51. Vanaf het midden der tweede eeuw komen ze steeds veelvuldiger voor. Het eerste als zoodanig erkende algemeen concilie is dat van Nicea 325. Voornaamste doel der c. is: vaststelling der zuivere kerkelijke leer (vooral naar aanleiding van nieuwe dwalingen), eventueel herstel der kerkelijke eenheid; regeling der kerkelijke tucht. De formuleering van het dogma geschiedt in zgn. canones, in negatieven vorm: indien iemand dit leert of dat verwerpt, hij zij anathema (uitgesloten, geëxcommuniceerd). Het contradictorisch tegenovergestelde van zoo'n veroordeelde stelling is dan dogma fidei, geloofspunt. Vooral op de latere c. werd de leer bovendien uitvoeriger verklaard en gemotiveerd in de capita. Bij de algemeene c. staat de vaststelling der leer op den voorgrond, bij de meer beperkte c. en synoden de kerkelijke tucht. Het Kerkelijk Wetboek onderscheidt: a) Concilium oecumenicum, algemeen concilie der geheele Kerk; b) Concilium plenarium van enkele of meerdere kerkprovincies; c) Concilium provinciale van één kerkprovincie.

I. Algemeen concilie. Hieromtrent bepaalt het Kerkelijk Wetboek in canon 228, 1: „Het algemeen concilie beschikt over de hoogste macht over de geheele Kerk”. Maar can. 227 verklaart: „De besluiten van het c. hebben geen definitief bindende kracht, vóór zij door den paus bevestigd en op zijn bevel gepromulgeerd zijn”. Can. 228 moet dus verstaan worden van het algemeen c. mét den paus, zooals verder blijkt uit can. 228, 2: „Van een uitspraak des pausen bestaat geen beroep op een algemeen concilie”. Dit is gericht tegen de → conciliaire theorie. Omtrent de bijeenroeping verklaart can. 222, 1: „Er kan geen algemeen c. zijn, dat niet door den paus is samengeroepen”. Wel staat het historisch vast, dat de eerste algemeene c. feitelijk door de keizers zijn bijeengeroepen, maar ze waren pas wettig en hun besluiten konden pas geldig zijn, wanneer de paus zijn toestemming gaf, (zelf of) door gezanten voorzat en de besluiten bekrachtigde. Immers can. 222, 2 zegt: „Het komt den paus toe het algemeen c. in persoon of door anderen voor te zitten, agenda en inrichting van het c. vast te stellen, het c. te verplaatsen, te onderbreken, te ontbinden, de besluiten te bevestigen”. Wat de deelneming betreft aan het algemeen c., dat zooveel mogelijk de geheele Kerk moet vertegenwoordigen, bepaalt can. 223: 1° opgeroepen worden tot het c. en beslissende stem hebben: a) de kardinalen, ook die geen bisschop zijn; b) de patriarchen, primaten, aartsbisschoppen, bisschoppen, die hun zetel bezet hebben, ook al zijn ze nog niet gewijd; c) de abten en praelati nullius; d) de abbas primas, de hoogere abten van monastieke congregaties en de hoogste bestuurders van exempte clericale orden, maar niet van andere orden, tenzij het bijeenroepingsdecreet anders luidt. 2° Ook titulair-bisschoppen, tot het c. opgeroepen, hebben beslissende stem, tenzij in het decreet uitdrukkelijk anders is beslist. 3° Theologen en canonisten hebben, wanneer zij tot het c. zijn uitgenoodigd, slechts raadgevende stem. Verder heet het nog in can. 226: Aan de door den paus voorgestelde kwesties mogen de Vaders andere toevoegen, mits deze tevoren door den voorzitter van het c. zijn goedgekeurd.

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

Voor de historische omstandigheden, het doel, het verloop en de besluiten der algemeene c. raadplege men de afzonderlijke trefwoorden als: → Nicea; Chalcedon; Trente; enz. Hier volgt alleen de lijst der Algemeene Concilies.

Nicea I 325	Lateranen III 1179
Konstantinopel I 381	Lateranen IV 1215
Ephese 431	Lyon I 1245
Chalcedon 451	Lyon II 1274
Konstantinopel II 553	Vienne 1311—1312
Konstantinopel III 680	Konstanz 1414—1418
Nicea II 787	Bazel-Florence 1431—'39
Konstantinopel IV 869-870	Lateranen V 1512—1517
Lateranen I 1123	Trente 1545—1563
Lateranen II 1139	Vaticaan 1869—1870 (is niet definitief gesloten)

N. B. Konstantinopel I en II waren, toen en zooals zij gehouden werden, feitelijk geen algemeen c. in strikten zin. Ze worden echter meegeteld, omdat hun besluiten door Rome bekrachtigd zijn en daardoor hetzelfde gezag kregen als die van algemeene concilies.

II. Concilium plenarium. Can. 281 bepaalt: „De bisschoppen van meerdere kerkprovincies kunnen in plenair c. bijeenkomen, na gevraagd verlof echter van den paus, die zijn legaat aanwijst, om het c. samen te roepen en voor te zitten". Can. 282 stelt vast, wie tot dit c. moeten of kunnen worden opgeroepen, o.a. ook mannelijke leden van seculieren en regulieren clerus, doch alleen met raadgevende stem. Als concilia plenaria der eerste eeuwen kan men beschouwen de talrijke concilies van Carthago, van Toledo, de c. van Arles 314 , Orange II 529 enz. Ze komen tegenwoordig zelden voor.

III. Concilium provinciale. Terwijl het c. plenarium alleen gehouden mág worden, is het c. provinciale verplichtend. Can. 283: „In de afzonderlijke kerkprovincies worde minstens om de twintig jaren een provinciaal c. gehouden". Can. 284: „De aartsbisschop of, als de aartsbisschoppelijke zetel vacant is, de oudste suffragaanbisschop in ambtsjaren 1° kiest de plaats, waar het c. zal gehouden worden, binnen het territorium der provincie, na al degenen gehoord te hebben, die met beslissende stem het c. moeten bijwonen; zonder wettige beletselen worde de metropolitane kerk hierbij niet gepasseerd; 2° hij roept het c. samen en zit het voor". Volgens can. 286 moeten de suffragaanbisschoppen en anderen, over wie in can. 282, 1°, deelnemen met beslissende stem; de kathedrale kapittels of de consultores diocesani van elk bisdom, welks bisschop opgeroepen moet worden, worden tot het c. uitgenoodigd en zenden twee leden van het kapittel of twee consultores, uit hun college gekozen, die echter slechts raadgevende stem hebben. De hoogere oversten van exempte clericale orden of monastieke congregaties, die in de provincie resideeren, moeten uitgenoodigd worden en moeten dan verschijnen, maar dezen hebben, evenals andere leden van seculieren of regulieren clerus, slechts raadgevende stem.

Aldus de huidige kerkelijke wetgeving. Dergelijke provinciale c., die echter gewoonlijk synoden worden genoemd, werden in de Oude Kerk veelvuldig gehouden in het Oosten en Westen en paus Leo de Groote drong er bij de Gallische bisschoppen op aan, dat iedere provincie zooveel mogelijk haar eigen aangelegenheden op eigen provinciale synoden zou behandelen.

De handelingen en besluiten der algemeene en der voornaamste particuliere concilies zijn grootendeels bewaard gebleven en opgenomen in verzamelwerken.

U i t g.: Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio (1759 vlg.); Schwartz, Acta conciliorum oecumenicorum (1915 vlg.). — L i t.: Hefele-Leclercq, Histoire des Conciles (1907 vlg.; reeds 9 dln. in 18 banden); Funk, Die Berufung der ökumenischen Synoden des Altertums [Kirchengesch. Abhandl. und Untersuchungen (I 1897, 39-86; III 1907, 143-149)]; Quentin, J. D. Mansi et les grandes collections conciliaires (1900); Franses, Petrus Crabbe en zijn conciliorum collectio (Collectanea Franciscana Neerlandica II 1931, 427-446). *Franses.*

De bestuurders van de tegenwoordige Nederlandsche kerkprovincie hebben twee maal een algemeene vergadering gehouden, resp. in 1865 te Den Bosch en in 1924 te Utrecht. Voor de diocesane vergaderingen, → Breda, Haarlem, ('s) Hertogenbosch, Roermond en Utrecht. *de Haas.*

Concina, D a n i e l, Italiaansch Dominicaan, uitstekend moraaltheoloog; * 1687, † 1756. Heftig bestrijder van het → probabilisme. Hij was geneigd tot rigorisme.

V o o r n. w e r k: Theologia Christiana dogmatico-moralis (12 dln. Venetië 1749 vlg.).

Concini, graaf della Penna, markies d'Ancre, zoon van een notaris te Florence, vergezelde in 1600 Maria de Medici bij haar huwelijk met koning Hendrik IV naar Frankrijk en trouwde daar met de kamenier der koningin, Eleonora Galigai (1602). Na den dood van Hendrik IV (1610) werd Concini de voornaamste raadsman van Maria als regentes, kreeg den titel van markies d'Ancre en van maarschalk van Frankrijk (1613), tot groote ontevredenheid van den Franschen adel, hetgeen leidde tot een samenzwering, als gevolg waarvan Concini op 24 April 1617 op de valbrug van het Louvre-paleis werd doodgeschoten door een kapitein der koninklijke lijfwacht. Eleonora Galigai werd als heks ter doodveroordeeld en onthoofd (8 Juli 1617).

L i t.: Hayem, Le maréchal d'Ancre et Léonora Galigai (1910); Franklin, La cour de France et l'assassinat du maréchal d'Ancre (1913); Boulenger, Le grand siècle (1913; een goed overzicht). *v. Gorkom.*

Concitato, term in de muziek: opgewonden.

Conclamatio (Lat., = luid geroep), eerste der Romeinsche lijkplechtigheden: na het sluiten van oogen en mond van den overledene riepen de familieleden meerdere malen diens naam, waarna als laatste vaarwel: Ave, vale, extremum vale. Vandaar: conclamatum est = het is klaar. *W. Vermeulen.*

Conclave (Lat.,), eigenlijke beteekenis: afgesloten ruimte (tegenwoordig: deel van het Vaticaansch paleis), waarin de kardinalen met hun gevolg (= conclavisten) en het noodige dienstpersoneel den tijd doorbrengen, die onmiddellijk aan de keuze van den nieuwen paus voorafgaat. Overdrachtelijk: de vergadering zelf der kardinalen en de tijdsruimte, er aan besteed. Wordt genoemd naar den paus, die gekozen wordt, bijv. conclave van Pius X. Staat onder strenge wetten, opnieuw gegeven door Pius X, opgenomen in den aanhang van den C.I.C., later aangevuld door Pius XI (Act. Ap. Sed. 1922). Gedurende het c. is de bewaking toevertrouwd aan den maarschalk van het conclave (erfelijk in de familie Chigi). *Drehmanns.*

Conclusie. Algemeene beteekenis: slotsom eener redeneering.

1° R e c h t. a) Advies, dat het Openbaar Ministerie in bepaalde gevallen aan den burgerlijken rechter over de door deze te beslissen zaken uitbrengt. Tot 1933 moest in Nederland in een aantal (in art. 324 W. v. Burg. Rechtsvordering opgesomde) gevallen

zoodanig advies gevraagd worden. Tegenwoordig is het inwinnen van dit advies, behalve in cassatie, facultatief gesteld. In België is die c., in de rechtbank van eersten aanleg, nog alleen vereischt voor de uit een enkelen rechter bestaande kamer (Tijdel. wet van 25 Oct. 1919, art. VI); voor het overige blijft art. 83 W. v. B. R. van kracht. Zooals in Nederland mag door het Hof van Verbreking geen arrest worden uitgesproken dan na c. van het Openbaar Ministerie.

b) De door partijen gewisselde schriftelijke stukken of dingtalen, waarin elk harer haar standpunt verdedigt of dat van de andere partij bestrijdt. De wet veronderstelt, dat kantongerechtszaken, zonder uitwisseling van c., mondeling voldongen worden. In Nederland worden de c. naar de volgorde, waarin zij worden uitgebracht, onderscheiden in: c. van eisch, c. van antwoord, c. van repliek, c. van dupliek (zie art. 140—142 W. v. B. R.); in België is deze terminologie in onbruik geraakt. Op eenparig verzoek van partijen kan de rechter hun toestaan hierna nog meer „nadere c." te nemen (in België audiëntie-c. genoemd). De wetgever veronderstelt, dat de c. ter rechtzitting „voorgedragen" worden (zie art. 140 en 141 W. v. B.R.). In de practijk volstaat men er mee in Nederland ten dienenden dage één exemplaar van de c. aan den griffier en één aan den procureur der tegenpartij te overhandigen. In België geldt, voor de rechtbank van eersten aanleg (niet voor de rechtbank van koophandel), nog steeds de regel, dat de c. vóór de terechtzitting aan de tegenpartij worden beteekend, en dat ze, op de terechtzitting, worden voorgelezen.
Stoop/V. Dievoet.

2° Conclusie of b e s l u i t van een redeneering is het oordeel, dat door het verstand wordt gevormd op grond van een of meer voorafgaande oordeelen.

L i t. : J. Th. Beysens, Logica ([3]1923).

3° Een t h e o l o g i s c h e conclusie wordt getrokken uit een op de Openbaring steunende en een door het natuurlijk verstand gekende premisse; bijv.: Christus is God (door Openb. gekend), welnu, God is alwetend (wijsgeerig te bewijzen), dus Christus is alwetend (theologische conclusie). De Kerk is in het beoordeelen ervan onfeilbaar. Komt er een nieuw begrip voor in de conclusie, dan heeft men er een in strikten zin; gaat het alleen om een nieuwen term e.d., dan is het een theol. conclusie in oneigenlijken zin. Zij vormen den hoofdinhoud van de speculatieve theologie. De theologen strijden tegenwoordig over de vraag, of een theologische conclusie voorwerp kan zijn van een dogmatische definitie; voor: Marin-Sola O.P.; tegen: Schultes O.P.

L i t. : De gangbare apol. handb. over de Kerk, van v. Noort, Schultes O.P., Dieckmann S.J. (sub onfeilbaarheid); Schultes O.P., Introductio in Historiam Dogmatum (passim); Marin-Sola O.P., l'Evolution homogène du Dogme Cath. (2 dln. passim). *Pauwels.*

Conclusion, slotgedeelte van een compositie. Oudere naam voor finale.

Concomitantia. Krachtens de woorden der Consecratie is in de H. Eucharistie onder de broodgedaanten alleen het lichaam en onder de gedaanten van wijn alleen het bloed van Christus tegenwoordig, maar krachtens het natuurlijk verband (concomitantia) van alles wat in den ongedeelden Christus vereenigd is, is onder ieder der beide gedaanten de geheele Christus tegenwoordig. → Eucharistie. *Kreling.*

Concone, G i u s e p p e, zangleeraar en componist; * 1810 te Torino, † 1861 aldaar.

W e r k : o.a. vocalisen, die bij de zangstudie nog veel worden gebruikt.

Concord, hoofdstad van den staat New Hampshire (Ver. Staten van Amerika; 43° 15′ N., 71° 34′ W.), aan de Merrimac-rivier; ca. 25 000 inw. Machine-, meubel-, textielindustrie; drukkerijen en uitgeverijen. In de nabijheid marmer- en granietgroeven, welker producten in C. worden verwerkt en verscheept.
p. Cyrillus.

Concordaat (< Lat. concordare = in overeenstemming zijn), **1°** bij f a i l l i s s e m e n t, is een accoord, waardoor onder toezicht van het gerecht, de schuldeischers met den gefailleerde de betaling hunner schuldvorderingen forfaitair regelen. → Faillissement.

2° Een overeenkomst tusschen Kerk en Staat, waarin de wederzijdsche verhouding, de rechten en plichten van elk, hetzij ten opzichte van alle zaken, waarbij beide partijen eenigermate betrokken zijn, hetzij slechts op enkele bepaalde punten, worden geregeld. Hoewel scheiding van Kerk en Staat, mits niet streng doorgevoerd, niet altijd ongunstig voor de Kerk behoeft te zijn (in Nederland verkeert de Kerk zeker niet in ongunstiger conditie dan in vele Concordaatslanden), is het in den regel toch zeer gewenscht, dat de wederzijdsche rechten en plichten bij c. zoo nauwkeurig mogelijk worden vastgesteld. Het feit immers, dat Kerk en Staat dezelfde onderdanen hebben, en dat zich voortdurend vragen voordoen, die óf rechtstreeks tot beider machtssfeer behooren, zij het onder verschillend opzicht (de zgn. gemengde kwesties: het huwelijk, onderwijs en opvoeding, de sociale kwestie, enz.), óf weliswaar in zich van zuiver geestelijken aard zijn, doch indirect ook tot de interessesfeer van den staat behooren (bijv. het aantal en de indeeling der bisdommen, de benoeming der bisschoppen, het beheer der kerkelijke goederen) zal anders gemakkelijk aanleiding tot conflicten en tot onderdrukking der Kerk aanleiding geven. Vooral in landen met een gemengde bevolking, waar de Katholieken geen sterke politieke partij vormen, die in staat is om de rechten der Kerk te verdedigen, of daar, waar het staatsgezag onwelwillend gezind is jegens godsdienst en Kerk, of absolutistische neigingen heeft, is een c. voor de Kerk voordeelig, tenminste als zij daardoor vrije uitoefening en bescherming van den godsdienst, vrijheid voor het godsdienstonderwijs, erkenning van haar organisaties en instellingen kan verkrijgen. Soms worden ook c. gesloten, hoewel op sommige belangrijke punten geen overeenstemming bereikt kon worden (bijv. in het Pruisisch c. van 1929 bleef de schoolkwestie onopgelost), om tenminste voor de Kerk op ander gebied vrijheid en rechtszekerheid te verwerven. Ook voor den Staat is de harmonische samenwerking met de Kerk, bij c. geregeld, verre te verkiezen boven scheiding en vooral in een nieuw gevormden staat of na wijziging van regeeringsvorm zal een c. veel bijdragen tot de rust en orde en tot bevestiging van het nieuwe staatsgezag.

Het eerste eigenlijke c. is dat van → Worms (1122), waarbij de investituurstrijd werd beëindigd. Onder de latere c. is vooral bekend het Fransche c. in 1801 tusschen Pius VII en Napoleon I gesloten, dat in 1905 door de Fr. regeering onrechtmatig werd verbroken (zie onder). Het in 1827 gesloten c., dat voor Noord- en Zuid-Nederland zou gelden, is nooit uitgevoerd en in 1852 definitief prijs gegeven (zie onder). Hoewel de c. in den Codex (can. 3) uitdrukkelijk gehandhaafd

zijn, zijn er van de 133, vóór 1918 gesloten c. feitelijk nog slechts zeer weinige van kracht. De groote staatkundige veranderingen, die Europa als gevolg van den oorlog van 1914—1918 onderging, zijn de aanleiding geworden voor verschillende nieuwe c., die in het algemeen voor de Kerk gunstiger zijn dan de oude, nl. met Letland (1922), Beieren (1924), Polen (1925), Roemenië (1927, doch eerst in 1929 in werking getreden), Litauen (1927), Italië (1929, tegelijk met het verdrag tot oplossing der Romeinsche kwestie), Pruisen (1929), Baden (1932), Oostenrijk (1933) en het Duitsche Rijk (1933).

De inhoud der c. is verschillend. In de nieuwere zijn de voornaamste punten als volgt: de Staat erkent den Kath. godsdienst als staatsgodsdienst (Italië) of waarborgt haar tenminste volle vrijheid; erkent de burgerlijke rechtspersoonlijkheid der Kerk en van haar instellingen, of biedt de mogelijkheid, dat zij rechtspersoonlijkheid, met de bekwaamheid om bezittingen te verwerven, verkrijgen op dezelfde wijze als andere vereenigingen en stichtingen; waarborgt de vrije uitoefening van de geestelijke rechtsmacht en het vrije verkeer tusschen kerkelijk gezag en geloovigen; stelt soms het godsdienstonderricht in de scholen verplichtend en verklaart de priesters, religieuzen en seminaristen vrij van den militairen dienst; kent (in Italië en Oostenrijk) aan het kerkelijk huwelijk de burgerlijke rechtsgevolgen toe en geeft financieelen steun en tractementen aan de geestelijkheid. Omgekeerd verplicht de Kerk zich om de namen der candidaten voor het bisschopsambt van te voren aan de regeering bekend te maken, opdat deze de gelegenheid krijgt tegen de benoeming politieke bezwaren in te brengen; om de grenzen der bisdommen in overeenstemming te brengen met de landsgrenzen en geen nieuwe op te richten, tenzij in overleg met de regeering; om voor het welzijn van den Staat en diens hoofd publieke gebeden te verrichten; om geen vreemdelingen voor hoogere kerkelijke ambten te benoemen, terwijl de benoemden den eed van trouw aan het vaderland moeten afleggen. Soms wordt den geestelijken iedere deelname aan de politiek verboden en moet de Kerk zich tevreden stellen met de toelating van zuiver godsdienstige, cultureele en liefdadige vereenigingen, met uitsluiting van eigen, zelfstandige sociale organisaties (Italië, Duitschland).

Het concordaat wordt in naam van Kerk en Staat gesloten door den paus en de persoon of personen, die volgens de grondwet van het betreffende land het hoogste gezag in den Staat uitoefenen. De bisschoppen zijn, naar het thans geldend Kerkelijk Recht, niet bevoegd, omdat in het c. gewoonlijk meerdere bepalingen voorkomen, die in strijd zijn met het algemeen Kerkelijk Recht, en omdat de c. vallen onder de causae maiores, die aan den paus gereserveerd zijn (can. 220); zelfs is hun toestemming of goedkeuring geen vereischte, al zal meestal hun advies worden gevraagd. De onderhandelingen worden meestal door gevolmachtigden van beide partijen gevoerd, die ook het c. onderteekenen. In de meeste landen behoeft het c., evenals andere internationale verdragen, de goedkeuring van het parlement. Eerst daarna heeft de uitwisseling plaats van de ratificatieoorkonden, waardoor het c. volle rechtskracht verkrijgt.

Door de officieele afkondiging wordt het c. tevens een kerkelijke en staatswet en bindt als zoodanig de onderdanen van het land. Doch omtrent het wezen der c. en de verplichting, die zij aan de partijen zelf, die de overeenkomst sluiten, d.i. aan Kerk en Staat als zoodanig opleggen, bestaat onder Katholieken geen eenstemmigheid. Sommigen zien in het c. een overeenkomst, die alleen aan het staatsgezag een rechtsplicht (ex justitia) oplegt tot nakoming, terwijl de paus slechts privileges geeft, die hij ten allen tijde rechtsgeldig kan herroepen, en hem alleen den zedelijken plicht opleggen, om niet zonder ernstige redenen zijn gegeven woord te herroepen (verplichting ex fidelitate: theoria privilegiorum). Meer en meer wordt tegenwoordig aanvaard de opvatting, dat het c. een wederkeerige overeenkomst is, die aan beide zijden een rechtsplicht doet ontstaan; in deze sententie zijn echter verschillende nuanceeringen (pactum bilaterale in sensu stricto, of in sensu latiori, of sui generis).

Duur van het concordaat. Hoewel gewoonlijk voor onbepaalden tijd aangegaan, kan een c., evenals internationale verdragen, toch door verschillende oorzaken ophouden, nl. 1° met wederzijdsch goedvinden; 2° als de staat, met wien het c. is gesloten, ophoudt zelfstandig te bestaan, door inlijving bij een anderen staat of door splitsing in twee of meer staten, of zóó wezenlijk verandert, dat hij niet meer als dezelfde rechtspersoon kan worden beschouwd (aldus paus Benedictus XV in een Allocutie 21 Nov. 1921). Wanneer dit laatste geval zich voordoet, is moeilijk uit te maken, doch niet zonder meer bij wisseling van regeeringsvorm (monarchie in republiek). De vrijwel algemeene opinie houdt dan ook, dat ondanks dergelijke wisselingen het c. van kracht blijft, behoudens natuurlijk een of ander privilege, aan den koning geschonken. 3° Opzegging van één van beide partijen kan alleen dan rechtens geschieden, als zulks uitdrukkelijk is overeengekomen (bijv. in het c. met Letland), of als de andere het c. wederrechtelijk heeft geschonden, of als de omstandigheden zich zóó wijzigen, dat de verdere onderhouding ernstig afbreuk zou doen aan de vitale belangen van één van beiden, bijv. aan het zielenheil, want ieder c. wordt gesloten onder de stilzwijgende clausule: rebus sic stantibus. Uit het ophouden van het c. volgt echter niet, dat alle bepalingen er van ook ongedaan worden gemaakt, o.a. blijven zakelijke, uit het c. voortvloeiende rechten behouden, en blijven voor den Staat die verplichtingen voortbestaan, die hij ook zonder c. tegenover de Kerk te vervullen heeft.

Tekstuitgaven: E. Münch, Vollständige Sammlung aller älteren und neueren Concordate (2 dln. 1830—1831); A. Mercati, Raccolta di concordati (1919). — Lit.: Ottaviani, Institutiones iurispublici ecclesiastici (I 1926, 253 vlg.); M. Bierbaum, Das Konkordat in Kultur, Politik und Recht (1928); Lange-Ronneberg, Die Konkordate, ihre Geschichte, ihre Rechtsnatur (1929). *W. Mulder.*

Concordaat van Worms (1122), → Worms.

Concordaat van 1801 werd 15 Juli gesloten tusschen Napoleon en Pius VII en 18 April (Paschen) 1802 plechtig afgekondigd in de Notre Dame van Parijs. De onderhandelingen over het C. zijn door Napoleon persoonlijk ingeleid bij kard. Martiniani, aartsbisschop van Vercelli, toen Napoleon zich door zijn overwinning bij Marengo zoo sterk voelde, dat hij zijn anti-Katholieke omgeving (Talleyrand, Fouché, Institut, leger, assermentés) durfde trotseeren. Voor de vestiging van zijn gezag in Fr. was het C. een van Napoleon's belangrijkste daden, want hij won er de Katholieken, de meerderheid, mee, wat dan ook zijn bedoeling was.

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

De inhoud van het C. werd bepaald: 1° door den vurigen wensch van Pius VII, om in Fr. het kerkelijk leven te herstellen; vandaar zijn ruime concessies, die echter nergens de levensbelangen der Kerk raakten; 2° door de politieke berekening van Napoleon, die Kerk en clerus aan zich wilde binden en door haar de bevolking. De sluiting van een C. scheen velen impliciet een erkenning van Napoleon's gezag in Fr. door de hoogste zedelijke macht: verhoogde dus zijn prestige, ook bij de Europeesche vorsten, en zou den royalisten het groote motief tot verder verzet ontnemen. Vandaar hun agitatie tegen het C. Met het oog op eigen macht en de stemming van zijn anti-Kath. omgeving hield Napoleon vast aan zeer zware eischen en trachtte hij na 1801 de toepassing van het C. volgens eigen wensch te regelen: de paus zou meewerken aan herstel van de rust in Fr., maar daarna geen beslissend gezag over de Fr. kerk uitoefenen. Hieruit zijn de moeilijkheden van later te verklaren. Om de onderhandelingen te kunnen beïnvloeden, wilde Napoleon ze in Parijs doen plaatsvinden. Zijn onderhandelaar was E. A. Bernier; de paus zond mgr. Spina met den theoloog Caselli. Spina had echter geen volmachten, maar moest alle voorstellen, na voorloopige bespreking, doorzenden naar Rome. Na dreigement van den ongeduldigen Napoleon om de onderhandelingen af te breken (wat hij echter niet gedaan zou hebben), kwam op advies van Cacault kard. Consalvi met volmachten naar Parijs en na onderhandelingen van een jaar, waarbij de Fr. regeering list en bedrog gebruikte, kwam het C. tot stand. Napoleon had onverbiddelijk aan twee eischen vastgehouden: 1° de geseculariseerde kerkelijke goederen blijven aan de tegenwoordige bezitters, want Napoleon wilde zich deze talrijke groep niet tot vijand maken; 2° heel het oude episcopaat doet afstand, want Napoleon wantrouwde het als aanhanger van Bourbon.

I n h o u d . Als inleiding op het C. erkent de Fr. regeering den Kath. godsdienst als dien „van de groote meerderheid der Fr." (deze werd dus geen staatsgodsdienst, maar wel eenigszins bevoorrecht). De Kath. godsdienst wordt vrij en openlijk uitgeoefend, behoudens door het gouvernement noodig geachte politie-voorschriften (art. 1). De grenzen der bisdommen worden door paus en gouvernement opnieuw vastgesteld (art. 2; aantal werd 60, waaronder 10 aartsbisdommen). De paus zal alle bisschoppen verzoeken afstand te doen (art. 3; noodgedwongen gaf Pius dit toe; 45 voldeden aan zijn verzoek; de overige 36 werden daarna van hun bestuur ontheven). De bisschoppen worden benoemd door den eersten consul; de paus verleent hun de jurisdictie (art. 4; uit oude episcopaat en lageren clerus koos Napoleon er 18; uit de assermentés 12; dezen zouden zich eerst met den H. Stoel verzoenen). Vóór hun ambtsaanvaarding leggen de bisschoppen in handen van den eersten consul (de pastoors in handen van daartoe aangewezen ambtenaren) den eed op de grondwet af en beloven tevens alle inlichtingen te zullen verschaffen omtrent samenzweringen tegen het gouvernement, indien zij daarvan kennis zouden krijgen (art. 6 en 7). De bisschoppen benoemen tot pastoor alleen personen, tegen wie de regeering geen bezwaar heeft (art. 10). Alle nog niet verkochte kerken, noodig voor den eeredienst, worden ter beschikking van de bisschoppen gesteld (art. 12). De paus verklaart, ook namens zijn opvolgers, de bezitters van de geseculariseerde goederen „niet te zullen lastig vallen" (art. 13). De regeering zal aan bisschoppen en pastoors een behoorlijk inkomen uitkeeren (art. 14; voor overige geestelijken en onderwijsinrichtingen werd in dit opzicht niets bepaald). De paus kent den eersten consul t.o.v. den H. Stoel dezelfde rechten toe als de vroegere Fr. koningen; mocht een van zijn opvolgers niet-Kath. zijn, dan worden bovengenoemde rechten opnieuw vastgesteld (art. 17. Het C. bepaalt niets over assermentés en kloosterorden).

Het C. beantwoordde niet aan de verwachtingen van Napoleon, noch aan die van Pius VII, gevolg van principieele tegenstellingen, maar het schiep toch een modus vivendi tusschen Kerk en revolutie-staat. Uit enkele onderdeelen en vooral uit het motief, waarom het C. tot stand kwam en de wijze, waarop het door Napoleon werd toegepast, spreekt duidelijk de staatssuprematie. Toch was het C. van hooge beteekenis: 1° Kerk en hiërarchie werden door een revolutionnairen staat erkend; 2° de band tusschen Fr. kerk en H. Stoel werd hersteld en veel hechter dan vroeger, omdat de paus in het ontslag der bisschoppen een in Fr. nog nooit gekend precedent stelde, waardoor het gallicanisme sterk verzwakte; 3° einde van het schisma der assermentés; 4° volledige scheiding van Kerk en Staat houdt op; 5° opbloei van het Katholicisme in Fr.; 6° de H. Stoel erkende impliciet de regeering, voortgekomen uit de Revolutie, scheen in dit opzicht a.h.w. afscheid te nemen van het ancien régime en het koningschap der Bourbons; hierdoor vooral is het C. van 1801 het prototype geworden van alle volgende C. met moderne staten; 7° de pauselijke jurisdictie over Fr. wordt door den Staat erkend, formeel althans, want Napoleon's ware bedoeling was anders!

De eerste jaren is (afgezien van de → organieke artikelen) het Concordaat over het algemeen genomen door Napoleon zóó toegepast, dat er een opbloei kwam van het kerkelijk leven. Vandaar de hulde, hem door „zijn" bisschoppen gebracht. Ons oordeel is ongunstiger, omdat op een afstand van $1^1/_2$ eeuw de nadeelen beter zijn te overzien. Het C. werd in 1905 door het ministerie Rouvier opgeheven, maar in Elzas-Lotharingen is het nog van kracht.

De strijd tusschen Napoleon en den Heiligen Stoel begint (afgezien van de → organieke artikelen) door de huwelijkskwestie van Jérôme Bonaparte; door Napoleon's eenheidsstreven in Italië ten nadeele van paus en Kerk en door zijn politiek in het algemeen, die alles wilde doen wijken, wat haar in den weg scheen te staan. Napoleon had het C. niet gesloten in het belang der Kerk, maar in zijn eigen belang. Hij zelf zou leider zijn van den Fr. clerus, niet de paus. Vandaar die sterke afhankelijkheid van de bisschoppen t.o.v. het gouvernement; Napoleon's poging, om het C. in zijn voordeel te buigen (o.a. door de organieke art.); vandaar ten slotte de volle strijd over de benoeming van bisschoppen geheel buiten den paus om. In 1811 verklaarde Napoleon het C. voor opgeheven.

L i t . : Mathieu, Le C. de 1801 (Parijs [2]1904) ; Boulay de la Meurthe, Histoire de la Négociation du C. de 1801 [Tours 1920 ; bewerkt naar zijn groote bronnenpublicatie: Documents sur la Négociation du C. (6 dln. Parijs 1891-1897)]; Sevestre, L'Histoire, le texte et la destinée du C. de 1801 (Parijs [2]1905) ; De la Gorce, Histoire religieuse de la Révolution française (V Parijs [3]1932). *V. Claassen.*

Het concordaat van 1801 bracht voor N e d e r l a n d de volgende veranderingen met zich: Zeeuwsch-Vlaanderen (tevoren bij Brugge) komt bij het nieuwe bisdom Gent (1802); West-Brabant wordt wegens

opheffing van het bisdom Antwerpen het zelfstandige apost. vicariaat van Breda (1803). Verschillende deelen van het tegenwoordige Limburg komen bij de nieuwe bisdommen Luik en Aken. Uit de stukken van de Bataafsche Republiek, die gehoord hebben tot de oud-bisdommen Roermond en Luik, zijn ontstaan de apost. vicariaten van Ravestein-Megen en van Grave. *de Haas.*

Concordaat van Fontainebleau. Tijdens Pius' VII gevangenschap te Fontainebleau kreeg Napoleon (25 Jan. 1813) van den door jarenlang lijden verzwakten paus de onderteekening van een stuk, dat volgens den tekst zelf voorloopig geheim moest blijven en slechts bedoeld was als grondslag voor onderhandelingen tusschen paus en keizer. Toch liet Napoleon het onmiddellijk afkondigen en als „C. v. F." voor heel zijn rijk verplichtend stellen. Hoofdbepaling was: wanneer de paus een bisschop, uiterlijk 3 maanden na zijn benoeming door Napoleon, de jurisdictie nog niet heeft verleend, zal dit kunnen geschieden door den metropolitaan of den oudsten bisschop van de kerkprovincie, uitgezonderd voor de zes Rom. sub-urbicaire bisdommen en nog 10 andere in Fr. en (of) Italië. Nap. liet nu de gevangen gezette raadgevers van Pius vrij, maar op hun advies herriep de paus door een eigenhandig schrijven aan Napoleon (24 Maart) en een breve (9 Mei), wat hem door list en geweld was afgedwongen. Toch hield Napoleon er aan vast, maar kort daarna kwam zijn nederlaag en afstand.

Lit.: Welschinger, Le Pape et L'Empereur (Parijs [2]1924). *V. Claassen.*

Concordaat van 1827, tot stand gekomen om te geraken tot een betere organisatie van de Katholieke Kerk in Nederland. Als Willem I voor zich opeischt de benoeming van de kanunniken, die o.a. een bisschop van Amsterdam en Den Bosch zouden kiezen, blijft alles bij het oude. Willem II heeft in 1841 goedgevonden, dat de apostolische vicarissen van het Zuiden als missiebisschoppen zouden optreden. Feitelijk is het concordaat nooit uitgevoerd; als ontwerp is het in 1852 ingetrokken (→ Capaccini; → Celles (de); → Hiërarchie in Nederland).

Lit.: P. Albers, Herstel der Hiërarchie in de Nederlanden (I 1903). *de Haas.*

Concordant. 1° (geologie) → Concordantie. 2° (Wiskunde) Euler (1780) noemt de vormen $x^2 + m y^2$ en $x^2 + n y^2$ concordant, als het mogelijk is geheele getallen x en y, niet beide nul, te vinden, zoodat elk der vormen een kwadraat is; anders discordant.

Concordantes. Bijbelconcordantes zijn verzamelingen van bijbelteksten, waarin hetzelfde woord of hetzelfde idee te vinden is, alphabetisch gerangschikt met aangifte van boek, hoofdstuk en vers. Ze zijn zeer gemakkelijk om een bepaald vers te vinden of alle teksten, waarin over een bepaald idee gesproken wordt.

Er wordt onderscheid gemaakt tusschen verbales en reales, d.i. woord- en zaakconcordantes. De Concordantes reales (zaakconcordantes) zijn voornamelijk gemaakt voor predikanten. De oorsprong van deze is het oudst. Antonius van Padua was de eerste door zijn Concordantiae morales SS. Bibliae (gedrukt te Rome 1621, Parijs 1641, Keulen 1647). Deze eerste werd door verschillende andere gevolgd in grootere perfectie. Ook de indices of alphabetische registers in bijbeluitgaven zoowel als de notae marginales, die tegenwoordig in bijna alle uitgaven gevonden worden, zijn concordantes reales. Een bijzonder soort geeft de bijbelteksten, die in verband staan met het Kerkelijk Recht, zooals de Concordantiae Biblorum et Canonum van Hugo v. Keulen (gedrukt in Bologna 1479 en 1486).

De woordconcordantes zijn van grooter belang en talrijker uitgegeven. De eerste, gemaakt op de Vulgaat, werden uitgegeven door de Dominicanen, door Hugo van St.-Cher en anderen. Deze waren van zelf zeer onvolmaakt. In 1555 voerde Robert Estienne eenige verbeteringen in. Na invoering van den Clementijnschen Bijbel kwam meer eenheid in het citeeren van den tekst. Er bestaan van het Oude en het Nieuwe Test. Latijnsche, Hebreeuwsche en Grieksche c. en ook c. in de moderne talen.

De voornaamste c. zijn: Datripon, Concordantiae Bibliorum sacrorum Vulgatae editionis etc. (Parijs 1838); V. Coornaert, Concordantiae librorum Veteris et Novi Testamenti juxta Vulgatam editionem ad usum Praedicatorum (Parijs 1892—1909); P. P. De Raze, de Lachaud et Flandrin S.J., Concordantiarum SS. Scripturae manuale . . . (Parijs [19]1925); Peultier, Etienne-Gaulois S.J., Concordantiarum universae Scripturae Sacrae thesaurus (Parijs 1897). Hebreeuwsch: S. Mandelkern, Concordantiae hebraicae atque chaldaicae etc. (Leipzig [2]1925). Grieksch: E. Hatch en H. A. Redpath, A concordance of the Septuagint and the other Greek versions of the O. T. (Oxford 1897—1906); A. Trommii, Concordantiae Graecae (Amsterdam 1718, nog bruikbaar).

Lit.: S. Luegs, Biblische Realkonkordanz etc. (Regensburg [9]1923); E. Kalt, Biblisches Reallex. (1931). *C. Smits.*

Concordantie is het evenwijdig loopen van lagen in afzettingsgesteenten. Elke laag moet ten slotte naar alle richtingen ergens ophouden en doet dat meestal door uitwiggen. In oceanen echter, en de meeste afzettingsgesteenten zijn in oceanen gesedimenteerd, zijn groote uitgestrektheden te vinden, waarop de sedimentatie horizontale lagen gevormd heeft, die dus oorspronkelijk evenwijdig liepen. Zulke evenwijdige lagen noemt men concordant en ze blijven dit in het algemeen ook, wanneer ze naderhand door bewegingen in de aardkorst gemeenschappelijk vormveranderingen ondergaan. *Roodhuyzen.*

Concórdat cum originâli [Lat., = (dit) stemt overeen met het oorspronkelijke], gebruikelijke woorden onder afschriften of overdrukken van rechtskundige. liturgische e.a. documenten.

Concordia, bij de Romeinen: de godin der Eendracht tusschen de burgers; in den N.W. hoek van het Forum te Rome had zij een tempel, die daar door Camillus in 367 v. Chr., na de verzoening der patriciërs en plebeiers, zou gewijd zijn. Later was deze tempel een der gewone vergaderplaatsen van den senaat. Door keizer Augustus werd de tempel met groote pracht hernieuwd. Zij wordt voorgesteld op munten uit republiek- en keizertijd. *Weijermans.*

Zij wordt gelijk de Vrede (Pax) vaak als persoon verbeeld, die een olijftak draagt (Amiens). Minder dikwijls komt zij voor als een menschenfiguur, die voor het kruis staat met gevouwen handen (Auxerre, kathedraal, roosvenster) of als twee naar elkander toegewende duiven. *Knipping.*

Concordia, Heilige, martelares, → Hippolytus.

Concordia. De coöperatieve Levensverzekering Mij. Concordia U.A., opgericht in 1907 in het aartsbisdom Utrecht, thans instelling van het R.K. Werk-

liedenverbond in Nederland, schept voor de leden van het R.K. Werkliedenverbond de gelegenheid om tegen lage premie een levensverzekering af te sluiten. Een gedeelte van de winst wordt gestort in de voorzorgkas, uit welke kas de premie wordt betaald aan die verzekeringnemers, die door ziekte of werkeloosheid niet in staat zijn deze zelf te betalen. C. heeft ook een afdeeling Eigen Huis, welke zich ten doel stelt de leden in het bezit te doen komen van eigen woning. *Eras.*

Concórdia parvae res crescunt, discórdia máximae dilabúntur (Lat.; Sallustius, Bellum Jugurthinum 10. 6) = Door eendracht wordt het zwakke sterk, door tweedracht het sterkste zwak. Bekender vertaling in het spreekwoord „Eendracht maeckt macht, tweedracht maeckt onmacht" (Campen, Gemeene Duijtsche Spreeckwoorden, 42) en in het Fr. „l'union fait la force", en Eng. „union is strength". In de volgorde „concordia res parvae enz." is het de wapenspreuk van de Republiek der Vereenigde Nederlanden. *Brouwer.*

Concordia van Wittenberg, de in 1536 gesloten overeenkomst, waarbij de Lutheranen en de Zwingliaansch-gezinde Opper-Duitsche steden zich nader vereenigden. De onderhandelingen werden onder leiding van Philips van Hessen te Wittenberg tusschen Luther, Melanchton en Butzer gevoerd. Het groote struikelblok was het Avondmaal, maar een compromis werd gevonden door een voorzichtige weergave van de Luthersche opvatting en een verzachting van die van Zwingli. *Wachters.*

Concordiënboek, → Formule.

Concordisme, bijbelsch, is in het algemeen het streven de gegevens der Heilige Schrift in overeenstemming te brengen met de gegevens der moderne wetenschap. Speciaal wordt aldus genoemd een systeem, dat de historiciteit der eerste hoofdstukken van Genesis streng opvat en de overeenstemming aanneemt tusschen de gegevens der wetenschap en de cosmogonie van den Pentateuch. Over het algemeen nam vroeger dit systeem aan, dat „dag" in den tekst van Genesis „periode" beteekende. Deze laatste meening is tegenwoordig vrijwel verlaten. Noemt men de indeeling in 6 dagen willekeurig, toch houdt men vast aan de chronologische volgorde van het scheppingsverhaal en de overeenkomst hiervan met de gegevens der cosmogonie.

Lit.: Dict. de la Bible (III, 1051). *C. Smits.*

Concreet in wijderen zin is de keninhoud, wiens samenstellende deelen niet door ontleding zijn afgezonderd, doch in hun verband tegenwoordig zijn gesteld; in engeren en eigenlijken zin is c. het eigene, individueel-bepalende en toevallig-feitelijke in een keninhoud. → Abstractie. *F. Sassen.*

Concreties noemt men ophoopingen van bepaalde stoffen in poreuze gesteenten. De oplosbare stoffen in een sediment hoopen zich dikwijls op enkele plaatsen op, in knollen van zeer verschillende gedaante, altijd afgerond, maar soms zeer vreemd vertakt. Dikwijls zijn zij lensvormig. Deze concentratie geschiedt tijdens de vastwording van het sediment, de diagenese, soms ook later (syngenetisch of epigenetisch). Het laatste schijnt het geval te zijn bij de → vuursteen-concreties in het Maastrichtsche Krijt. De aanleiding tot de vorming van een c. op een bepaalde plaats is dikwijls de aanwezigheid van de een of andere kern, een stukje fossiel, een rolsteentje, plantenrest of iets dergelijks. C. komen voor van calciet, limoniet, jaspis of opaal, pyriet en markasiet, phosphaat. Bij de uitscheiding der de c. vormende stof wordt ofwel het reeds aanwezige materiaal langs chemischen weg verdrongen (metasomatose, kalk door SiO_2 bij vuursteenvorming), of het omgevende materiaal wordt door de kristallisatie weggedrongen; men krijgt dan duidelijker kristalvormen; pyriet en markasiet vertoonen dit veelvuldig. Als de uitscheiding eerst in colloidalen toestand plaats had, bijv. bij limoniet en kiezel-concreties, kunnen door uitdroging van de colloidale massa holten in de c. ontstaan: klappersteenen, septariën. Bij klappersteenen ligt een losse limonietkern in een grootere schaal eveneens uit limoniet; bij septariën ontstaan barsten in de c., die naderhand weer worden opgevuld.

Verder zijn bekende c.: vuursteen: kiezel-concreties, meniliet, opaal-concreties, Löss-poppetjes: kalkconcreties, markasietknollen, phosphaatknollen, limoniet-concreties om plantenresten. Men moet c. niet verwarren met opvulling van bestaande holten (amandelsteenen: agaat, amethyst). Ook in stollingsgesteenten komen verschijnselen voor, die men c. zou kunnen noemen, ophoopingen van bepaalde mineralen op een punt, bijv. olivijnknollen in bazalt; gewoonlijk spreekt men hier van slierten (→ Stollingsgesteenten, → Differentiatie). Zie plaat. *Jong.*

Concretisme in de kindertaal, → Woordverstaan van kinderen.

Concretum (〈 Lat. nomen concretum) of concreet zelfstandig naamwoord noemt men in de grammatica het woord, dat een reëel bestaande zelfstandigheid aanduidt. Het c. staat tegenover het → abstractum.

Concubinaat (Lat. con-cumbere = samenliggen) is een blijvende toestand van twee personen, die niet met elkaar gehuwd zijn en toch blijvend met elkander als gehuwden samenleven. Het voornaamste kenmerk van het c. is, dat twee personen regelmatig met elkaar geslachtelijken omgang hebben, in dit opzicht handelend alsof zij bij elkaar behooren, ook al deelen zij niet hetzelfde huiselijk leven. Een enkele daad of meer daden van geslachtelijke gemeenschap, maar bij los van elkaar staande gelegenheden gesteld, zoodat geen blijvende verhouding bestaat, maken geen concubinaat (→ Openbare eerbaarheid). *Bender.*

Concurrent (meetk.) zijn rechten of platte vlakken, die door eenzelfde punt gaan.

Concurrentie (econ.). In een maatschappij, waarin de leden bij de aanwending van hun koopkracht vrij zijn te kiezen, welke behoeften zij door den koop van goederen en diensten zullen bevredigen, en waarin de producenten vrij zijn arbeid en kapitaal aan te wenden in de door hen zelf gekozen productierichtingen, ontstaat een concurrentiestrijd. Met elkaar concurreeren zoowel de koopers onderling, de verkoopers onderling en tevens de koopers en verkoopers over en weer. Deze concurrentiestrijd, waarbij het gaat om het vaststellen van den prijs, waarvoor het goed of de dienst ter beschikking komt van den kooper, voltrekt zich als regel op een markt (→ Vraag en aanbod). In dien prijs komen dus tot uiting de economische waardeeringen van koopers en verkoopers. Zonder prijs is het onmogelijk economisch beheer te voeren in de huidige maatschappij. Men moet immers offers en opbrengsten kunnen vergelijken, welke vergelijking niet mogelijk is, tenzij offers en opbrengsten in prijzen zijn uitgedrukt. Daar nu een prijs alleen tot stand komt, wanneer de verschillende economische

wenschen en mogelijkheden bij monde van vragers en aanbieders concurreeren, is een zekere concurrentie steeds noodzakelijk. Dat wil niet zeggen, dat de concurrentie een absoluut vrije, geheel ongebonden en willekeurige zou moeten zijn, noch ook dat de concurreerenden een enorm aantal individuën zouden moeten zijn. Integendeel, een dergelijke atomistische concurrentie leidt niet tot een juiste prijsvorming en nog minder tot een juiste verzorging van het economisch algemeen belang. Overschat is ook de beteekenis van de vrijheid in de concurrentie. Absoluut vrije concurrentie is er nooit geweest. De beperktheid van het menschelijk vermogen, de moeilijkheid van aanpassing aan nieuwe omstandigheden, nog vergroot door het feit, dat zoovele ondernemingen werken met bezwaarlijk voor andere richtingen te bestemmen machines, terreinen enz., het ingrijpen verder van staat, stad of organisatie, hebben in alle tijden aan de concurrentie zekere grenzen opgelegd. Voorzoover deze grenzen liggen in den vrijen wil der menschen, ligt het voor de hand, dat het meer of minder groote vertrouwen, dat in de vrije activiteit gesteld werd, invloed had op het minder of meer aan banden leggen der vrijheid in economische handelingen. Zoowel binnenslands als in de verhouding van het eene land tot het andere (→ Handelspolitiek) ziet men in de geschiedenis een voortdurende wijziging van standpunt ten opzichte van de vrijheid in de concurrentie. Noodtoestanden in de meeste landen en de economische afsluiting der landen hebben in den huidigen tijd de concurrentievrijheid sterk beknot en op sommige gebieden zoo goed als geheel opgeheven. Deels onder den indruk van den moeilijken economischen toestand, deels echter ook op grond van de volkomen juiste overtuiging, dat het vrije concurrentiebeginsel nooit uit zich zelf orde kan scheppen in het economische leven, leeft zeer sterk het streven naar opbouw van economische en sociale organisaties. Wettelijke maatregelen ter voorbereiding van dergelijke organisaties of tot steun en nadere reglementeering van uit het bedrijfsleven zelf opgekomen organisaties vindt men allerwege. Een vaste vorm is nog niet gevonden. Bij de poging om betere economische organisatievormen te vinden, stoot men steeds op de moeilijkheid om bij de organisatie recht te doen wedervaren aan de groote krachtbron, die ongetwijfeld in de vrije concurrentie gelegen is, de ontplooiingsmogelijkheid van het persoonlijke initiatief. Het gevaar dreigt, dat de groote desillusie over de economische ontreddering, die mede te wijten is aan een te groote willekeur in het economisch leven, te veel macht brengt bij den staat. De Encycliek Quadragesimo Anno noemt de vrije concurrentie, zoolang zij binnen de perken blijft, gerechtvaardigd en hoogst nuttig en waarschuwt tegen een economische dictatuur. Een leidend beginsel van orde kan echter in de vrije concurrentie niet gevonden worden. Zij is een middel, dat geleid en geordend moet worden door de beginselen van sociale rechtvaardigheid en sociale liefde. Volgens het beginsel der subsidiariteit, zooals de Encycliek dit noemt, zal de ordening en dus inperking der vrijheid in het economisch leven moeten verkregen worden door den opbouw van kleinere en grootere gemeenschappen, gelegen tusschen individu en staat.

Men moet de vrije concurrentie, in zooverre deze ten onrechte als een economisch leidend beginsel ter verwezenlijking wordt voorgesteld, niet verwarren met de vrije concurrentie-gedachten, gebruikt als werkhypothese ter verklaring van economische verschijnselen in de economische wetenschap. Hoewel bij vele schrijvers de vrije concurrentie ook als leidend beginsel wordt verdedigd, is bij anderen deze gedachte niets anders dan een hulpmiddel ter verklaring van de economische werkelijkheid. De sterke wijziging in de economische werkelijkheid, die steeds minder staat in het teeken der vrije concurrentie, maakt de veronderstelling dier vrije concurrentie als verklaringshypothese uiteraard steeds minder bruikbaar. *Cobbenhagen.*

(R e c h t) In beginsel is eenieder vrij een ander concurrentie aan te doen, d.w.z. een (geoorloofd) doel na te streven, dat ook door een ander wordt beoogd, bijv. door uitoefening van hetzelfde bedrijf of beroep een debiet of cliënteele te verkrijgen, die de andere eveneens begeert te verwerven.

Deze vrijheid is echter beperkt door de grenzen van hetgeen in het maatschappelijk verkeer betaamt, bij overschrijding waarvan men zich aan onrechtmatige daad of oneerlijke concurrentie schuldig maakt (→ Oneerlijke concurrentie). *Ariëns.*

Concurrentiebeding (Ned. Verbintenissenrecht), verbod om in handel of bedrijf op zekere wijze werkzaam te zijn, opgelegd bij overeenkomst, bijv. aan vennoot, verkooper van handelszaak, arbeider, ook wel voorkomend in → ondernemersovereenkomst (kartel) of bij wijze van → opzetcontract. Het c. kan niet steeds den toets van het dwingend recht doorstaan, en is dan nietig; naar het ongeschreven dwingend recht (openbare orde en goede zeden) geldt ongeveer hetzelfde, als art. 1637x B.W. uitdrukkelijk voor arbeidsovereenkomsten bepaalt: het c. tusschen werkgever en arbeider kan geheel of gedeeltelijk worden tenietgedaan, op grond dat, in verhouding tot het te beschermen belang des werkgevers, de arbeider onbillijk wordt benadeeld. Ook naar openbare orde en goede zeden moet het c. steeds door een belang van den bedinger zijn gerechtvaardigd (vgl. bepaaldelijk betr. arbeidsovereenkomst, § 74a Duitsch Handelswetboek, art. 356—360 Zw. Verbintenissenrecht); bij de arbeidsovereenkomst mag dit belang niet hierin worden gezocht, dat het aantal mededingers met één wordt vermeerderd; de mededinging juist van dezen arbeider moet, wegens zijn bijzondere verhouding tot het bedrijf, zijn meer dan gewone vakkennis of zijn bekendheid met geheimen, onbillijk zwaar zijn. Het belang van den bedinger, hoe gewichtig ook, kan echter niet opwegen tegen een al te ernstig nadeel van den ander, bijv. zoo deze zijn bestaansmogelijkheid vrijwel zou verliezen of genoodzaakt zou zijn in een voor hem vreemd land zijn kostwinning te zoeken; wel steeds is nietig het beding, waarbij de eenige werkzaamheid, waarin de betrokkene zijn bestaan kan vinden, hem binnen zijn normaal arbeidsgebied voor een reeks van jaren verboden wordt, tenzij, bijv. bij den verkoop eener handelszaak, de koopsom (of zijn eigen vermogen) hem in staat stelt van zijn rente te leven. De onbillijke benadeeling kan ook gelegen zijn in het beloop der voor het geval van overtreding bedongen boete of schadevergoeding, hetzij deze het belang van den bedinger te boven gaat, of den ander bovenmatig drukt ; naar art. 1637x laatste lid kan de rechter de schadevergoeding alsdan op een kleinere som bepalen (procedure in 1932: bedongen boete 40 000 gld., kantonrechter: 1 000 gld., rechtbank: 20 000 gld.); ten onrechte wordt deze regel niet overeenkomstig op alle c. toegepast; wijziging der straf ingeval van gedeeltelijke nakoming van het c. (art.

1345) voert echter wel tot dezelfde uitkomst. Ten slotte kan naar openbare orde en goede zeden in aanmerking komen het belang van derden, ook wel het openbaar belang, o.a. bij opzetcontracten, ondernemersovereenkomsten, overdracht van advocaten- of artsenpraktijk; het c. tusschen deze personen is niet zonder meer verwerpelijk zooals in Duitschland meestal geoordeeld wordt en ook betr. advocatenpraktijk door De Raad van Justitie te Medan op 22 Jan. 1926 Adv.,bl. 1926 blz. 51. Art. 1637x stelt nog andere beperkingen: het c. moet schriftelijk zijn aangegaan, met meerderjarigen arbeider; de wet beoogt kennelijk, den minderjarigen door een volstrekte nietigheid uit hoofde van onbevoegdheid te beschermen (Kg. Den Haag 30 Nov. 1932 N. J. 1933, blz. 473); anders Kg. Rotterdam 13 Febr. 1933 N. J. 1933, blz. 474, dat aan c. met schriftelijke machtiging van wettelijken vertegenwoordiger en aan bekrachtiging na meerderjarigheid gevolg toekent. *Petit.*

B e l g. R e c h t. Krachtens de wet van 3 Augustus 1922 op de arbeidsovereenkomst der bedienden zijn c. van onwaarde. De vrijheid van den gewezen bediende om met zijn patroon te concurreeren werd dus door deze wet, niettegenstaande elk afwijkend beding, erkend. Nochtans dient opgemerkt, dat de gewezen bediende zich steeds, bij toepassing van het gewone recht, van alle oneerlijke mededinging tegenover zijn vroegeren patroon onthouden moet.

Indien het bedienden geldt, die aan de wet van 1922 niet zijn onderworpen (namelijk zulke, die meer dan 24 000 fr. verdienen), of werklieden, of personen, die aan een ander hun zaak hebben verkocht, dan wordt het c. door de rechtspraak bekrachtigd, wanneer het beperkt is, wat het gebied en wat den tijd betreft, integendeel ongeldig verklaard, wanneer het in zoo algemeene termen is opgesteld, dat het met de persoonlijke vrijheid en met de rechtvaardigheid niet te vereenigen is.

L i t. : België : Rép. prat. Droit belge (s.v. Concurrence illicite, nrs. 83-101). *Kluyskens/V. Dievoet.*

Concurrentieprijs, de prijs voor goederen en diensten, welke bij → concurrentie ontstaat. Hij staat in tegenstelling tot een prijs, die door de overheid wordt vastgesteld of door een monopolie of op grond van een prijsafspraak tusschen de producten van een bepaald artikel wordt bepaald.

Concursus divinus, de medewerking van God met de werkzaamheid der schepselen. Zij wordt onderscheiden in een algemeene en een bijzondere medewerking. Met den algemeenen c. d. werkt God mee tot de natuurlijke daden van ieder schepsel, met den bijzonderen c. d. werkt God mee op bovennatuurlijk terrein (→ Genade). De c. d. wordt niet eenstemmig door de theologen verklaard. → God; → Molinisme; → Thomisme. *Kreling.*

Concursus idealis, → Samenloop (Eendaadsche).

Concursus realis, → Samenloop (Meerdaadsche).

Concyclisch (m e e t k.). Eenige punten, die op een zelfden cirkel liggen, zijn concyclisch.

Conde, J o h a n n e s D e, Zned. rechtsgeleerde, ca. 1650 lid van de verdienstelijke tooneelschrijversclub De Vrije Liefhebbers der Rijmersconste, te Brussel; auteur van een artistiek en tooneelkundig merkwaardig tooneelspel: Van den lijdenden en stervenden Christus (1651).

L i t. : dr. Th. De Ronde, Het tooneelleven in Vlaanderen (1930). *Godelaine.*

Condé, titel van een zijtak van het huis Bourbon, verkregen van het bezit van de heerlijkheid Condé-sur-l'Escaut in Fransch-Henegouwen. In 1632 erfde de groote Condé het Zuid-Nederlandsche hertogdom Enghien, waarnaar zich voortaan de erfgenamen van het huis Condé noemden.

1° L o u i s, broeder van Antoine de Bourbon, koning van Navarre, de stichter van het huis; * 1530, † 13 Maart 1569; streed met zijn oom de Coligny aan het hoofd der Hugenoten en werd na hun nederlaag bij Jarnac gedood.

2° H e n r i I, prins van Condé; * 1552, + 1588; werd in den Bartholomaeusnacht gespaard als bloedverwant van het koningshuis en trad in de volgende jaren op als een der heftigste Hugenotenleiders.

3° H e n r i II, zoon van den vorige; * 1588, † 1646; werd Katholiek opgevoed aan het hof van Hendrik IV; huwde in 1609 met de om haar schoonheid vermaarde Charlotte de Montmorency en vluchtte met haar naar de Spaansche Nederlanden, omdat zij door den koning werd belaagd. Onder het regentschap van Maria de Medici werd hij gevangen gezet als leider van het adellijk verzet en eerst vrijgelaten in 1620. Aan het bewind van Richelieu was hij trouw, ook in den strijd tegen de Hugenoten.

4° L o u i s, zoon van den vorige; * 8 Sept. 1621 te Parijs, † 11 Dec. 1686 te Fontainebleau; genoemd „le grand Condé; trad in den krijgsdienst ten tijde van koning Lodewijk XIII en behaalde o.m. de beroemde overwinning bij Rocroi (19 Mei 1643) op de Spanjaarden. In den Fronde-tijd keerde hij zich sedert 1650 tegen Mazarin en beheerschte Parijs sedert de vlucht van den kardinaal, was echter door zijn krijgsmansruwheid niet in staat een behoorlijk bestuur te voeren; werd na Mazarin's terugkeer door den veldheer Turenne verslagen in de voorstad St. Antoine (2 Juli 1652), vluchtte op zijn beurt en ging over naar de Spaansche zijde. Na den vrede der Pyreneeën (1659) verzoende hij zich met Mazarin's bewind; in den Devolutie-oorlog bezette hij de Fransche-Comté (1668); bij den inval van Lod. XIV in de Nederlandsche Republiek werd hij bij den Rijn-overgang gewond, behaalde op stadhouder Willem III de overwinning bij Seneffe (11 Aug. 1674). Kort daarna trok hij zich uit den oorlog terug en leefde voortaan op zijn kasteel Chantilly, vol letterkundige belangstelling.

5° L o u i s H e n r i, achterkleinzoon van den grooten Condé; * 18 Aug. 1692, † 27 Jan. 1740 te Chantilly; werd na den dood van den regent (1723) eerste minister, doch reeds in 1726 om zijn onbekwaamheid afgezet. Zijn achterkleinzoon was de hertog van Enghien, de laatste der Condé's, in 1804 te Vincennes volgens Napoleons wensch terdoodgebracht.

L i t. : Crétineau-Joly, Histoire des trois derniers princes de la maison de Condé (2 dln. 1866) ; le duc d'Aumale, Histoire des princes de Condé pendant les 16e et 17e siècles (7 dln. 1869—1895) ; Piépape, Histoire des princes de Condé au XVIIIe siècle (2 dln. 1911—1913); Henrard, Henri IV et la princesse de Condé (Brussel 1885) ; Hardy de Perini, Turenne et Condé (1907) ; Magne, Le grand Condé et le duc d'Enghien (1920). *v. Gorkom.*

6° L o u i s J o s e p h, zoon van Louis Henri, Fr. militair; * 1736, † 1818 te Chantilly; onder Lodewijk XV gouverneur van Bourgondië; emigreert in 1789 wegens de Revolutie en vormt in de Rijnstreek, gedeeltelijk uit emigranten, de „Armée de Condé", die in soldij van Oostenrijk, Rusl. en Eng. deelneemt aan de Coalitie-oorlogen, om Bourbon in Fr. te her-

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

stellen. Zijn poging, om ook Pichegru hiertoe over te halen, werd verhinderd. Na ontbinding van zijn leger (1800; omdat C. weigerde zich geheel onder Eng. commando te stellen, hield Eng. de soldij in) vestigde C. zich in Eng.; keerde in 1814 met Bourbon in Fr. terug en kreeg er een hoog militair ambt. *V. Claassen.*

Condedus, Heilige, kluizenaar te Fontenelle, † ca. 685. Hij was een Brit van geboorte, was eerst eenigen tijd monnik, maar trok zich als kluizenaar terug in de eenzaamheid op het eiland Belcinac, later te Fontenelle. Feestdag 21 Oct.

Condell, H e n r y, Engelsch tooneelspeler, uitgever van de werken van Shakespeare; * 1570, † 1627. Was lid van hetzelfde tooneelgezelschap als Shakespeare, misschien reeds van 1590 af; huwde ca. 1598; speelde geregeld tot omstreeks 1620; en bezorgde met zijn gezel J. Heminges de eerste folio-uitgaaf van Shakespeare in 1623. *Pompen.*

Condensaat. Hieronder verstaat men het water, dat ontstaat bij afkoeling van stoom tot den vloeibaren toestand.

Condensatie, 1° bij s t o o m m a c h i n e s, heeft ten doel den afgewerkten stoom door afkoeling tot water terug te brengen en daardoor den tegendruk te verminderen en te brengen beneden den atmosferischen druk. Daar het verschil tusschen begin- en einddruk grooten invloed uitoefent op het arbeidsvermogen, wordt door c. het nuttig effect der machine aanzienlijk verhoogd. C. geschiedt in een afzonderlijke ruimte en heeft plaats óf door directe aanraking van den stoom met het koelwater (injectie-condensatie), óf indirect door contact van den stoom met door water afgekoelde pijpen (oppervlakcondensatie). De aldus afgekoelde stoom wordt meerendeels gebruikt voor het voeden van den stoomketel, en daarom kan injectiecondensatie in dat geval slechts toegepast worden, als het koelwater zuiver is en geen bestanddeelen bevat, die schadelijk zijn voor den ketel. De besparing aan brandstof is zéér aanzienlijk. De redenen, dat desondanks condensatie niet steeds wordt toegepast, zijn van verschillenden aard: de aanschaffingskosten der machine zijn hooger; deze wordt ingewikkelder van bouw, zoodat onderhoud en toezicht duurder zijn; het komt voor, zooals in houtzagerijen, dat de afval beter en voordeeliger verbrand dan weggevoerd kan worden; in sommige fabrieken wordt de afgewerkte stoom voordeelig gebruikt voor verwarmings- of andere doeleinden *Beukers.*

2° Condensatie van waterdamp, in den d a m p k r i n g, vormt mist, wolken en neerslag. → Mist; → Wolk.

L i t.: H. Köhler, Zur Kondensation des Wasserdampfes in der Atmosphäre (2 dln. Oslo 1921-'22).

Condensatiehygrometer, toestel om den vochtigheidsgraad of hygrometrischen toestand der lucht te bepalen. De waterdamp, in onverzadigde lucht van temperatuur t° aanwezig, zal zich bij afkoeling bij een bepaalde temperatuur t_1° (dauwpunt), kleiner dan t°, als dauw neerslaan. Men weet dan, dat bij t_1° de lucht met waterdamp verzadigd is en kan in een hygrometrische tabel de massa waterdamp m_1 vinden, welke een gegeven volumen verzadigde lucht bij t_1° bevat. In dezelfde tabel kan men de massa waterdamp m vinden, welke een evengroot volumen lucht bij t° kan bevatten. De verhouding $H = \frac{m_1}{m}$ geeft dan den hygrometrischen toestand van de lucht aan.

Hoofdzakelijk bestaat het toestel uit een gepolijst bakje, waarin een kleine hoeveelheid ether wordt gebracht. Men zuigt door middel van een aspirator lucht door de vloeistof, zoodat de temperatuur langzaam daalt. Op het oogenblik, dat de dauw op den buitenwand van het gepolijst bakje neerslaat, leest men de temperatuur t_1° af op een thermometer, die in den ether gedompeld is. *D'Olieslager.*

Condensatiekernen, in den d a m p k r i n g, zijn hoofdzakelijk de stofdeeltjes, vnl. de hygroscopische, die in groot getal bijna overal in de troposfeer aanwezig zijn. Bij afwezigheid van stofjes zou de condensatie van waterdamp geschieden na min of meer groote oververzadiging, eerst om negatieve luchtionen, dan om positieve luchtionen en eindelijk om luchtmoleculen. → Aitken. *V. d. Broeck.*

Condensatiepompen, → Kwikdampstraalpompen.

Condensatietafel of c o n d e n s a t o r dient om bij codetelegrammen getallen in woorden en woorden in getallen om te zetten.

Condensatiewarmte is de hoeveelheid warmte, welke vrijkomt, wanneer één gram damp bij een bepaalde temperatuur in vloeistofvorm overgaat. → Verdampingswarmte.

Condensatiewater wordt, al of niet met het koelwater gemengd, gebruikt voor ketelvoedingswater, verwarming, fabrieksdoeleinden enz. Van het doel, waarvoor het gebruikt wordt, hangt de keuze van het condensorsysteem af.

Condensator. In de e l e c t r i c i t e i t s l e e r verstaat men onder c. een toestel, bestaande uit twee geleiders, gescheiden door een isoleerende stof. Het doel van den c. is een groote hoeveelheid electriciteit te verzamelen op één dier geleiders, de collectorplaat, zonder dat de spanning te hoog wordt. Dit vermogen noemt men de → capaciteit van den condensator. Om dit te bereiken wordt de andere geleider, de condensatorplaat, met de aarde verbonden.

De oudste vorm van den condensator is de L e i d s c h e f l e s c h, een glazen flesch, aan beide zijden gedeeltelijk met tin bekleed. De naam Leidsche flesch is te danken aan de toevallige ontdekking van de werking van zulk een instrument door Cunaeus te Leiden in 1745. Andere vormen: de p l a a t c o n d e n s a t o r of vlakke condensator, bestaande uit twee vlakke metalen platen, gescheiden door een isoleerende stof als mica, glas, paraffinepapier. Bij den b o l c o n d e n s a t o r zijn de collector- en condensatorplaat concentrische bollen. Bij den v a r i a b e l e n (l u c h t) c o n d e n s a t o r bestaan zij uit een groot aantal platen, die minder of meer tusschen elkaar kunnen worden geschoven, waardoor de capaciteit veranderd kan worden. Tot het verkrijgen van zeer groote capaciteiten moet het oppervlak der platen zeer groot worden genomen, hun onderlinge afstand zeer klein, terwijl ook de aard der isoleerende stof een rol speelt. → Blokcondensator.

In de electrotechniek vindt de condensator zeer vele toepassingen, o.a. in de radiotechniek. *Florin.*

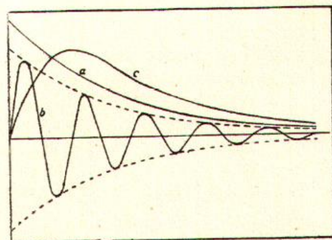
Condensatoren voor z e n d e r s berusten op het principe van iederen condensator, nl. twee geleidende lagen, gescheiden door een isoleerende laag. Indien de spanningen hoog worden, worden deze over de c. verdeeld door meerdere eenheden in serie te plaatsen. Gewoonlijk worden ze in eenheden gebouwd, welke in metalen bakken worden afgeleverd. De geleidende lagen zijn veelal tin of koperfoelie, als isoleerende laag

doet dienst glas, micapapier of een gas onder hoogen druk. De kwaliteit van den condensator wordt behalve door zijn weerstand tegen doorslag bepaald door de mate van de diëlectrische verliezen. *Dubois.*

B e d r ij f s c a p a c i t e i t. Bij de berekening van de capaciteit van een condensator moet men niet alleen rekening houden met de capaciteit van het eene bekleedsel t.o.v. het andere: deze theoretische capaciteit wordt vermeerderd door de capaciteiten van de twee bekleedsels t.o.v. den grond (of de massa van het toestel). In sommige apparaten, zooals hoogspanningschakelaars, zijn deze capaciteiten t.o.v. de massa van overwegend belang, zoodat de bedrijfs- (of practische) capaciteit van zulke toestellen de theoretische capaciteit verre overtreft. *Gillon.*

Condensatorbed, een vorm van electrotherapie met stroomen van hooge frequentie, door Apostoli in de geneeskunde ingevoerd. De patiënt ligt op een matras, terwijl een metalen plaat op buik en borst is bevestigd, welke plaat met een der polen van een hoogfrequentie-apparaat is verbonden. De andere pool daarvan staat in contact met een metalen plaat, waarop het bed met den patiënt rust. Het lichaam van den patiënt vormt dus de eene bekleeding van den condensator, terwijl de metalen plaat de andere bekleeding vormt. De matras is het isoleerende diëlectricum. De behandeling wordt weinig toegepast en wordt tegenwoordig meestal door diathermiebehandeling vervangen. *Mom.*

Condensatorontlading. De ontlading van een condensator door een zuiveren constanten weerstand geschiedt altijd op exponentieele wijze (curve a). De ontladingsstroom is maximum op het oogenblik der inschakeling, en is zooveel te heviger naarmate de weerstand kleiner is ($I_0 = \frac{E}{R}$). De duur van de ontlading is theoretisch oneindig, maar practisch zooveel te korter naarmate de weerstand kleiner is. Bevat de keten, door dewelke de condensator zich ontlaadt, ook zelf-inductie, zoo kan de ontlading drie verschillende vormen vertoonen. Is de weerstand klein ($R^2 < \frac{4L}{C}$) dan is de ontlading t r i l l e n d: de ontladingsstroom is sinusoïdaal (curve b) en zooveel te meer gedempt naarmate de weerstand grooter is. Is de weerstand integendeel groot ($R^2 > \frac{4L}{C}$), zoo is de ontlading a p e r i o d i s c h: de stroom stijgt van nul tot een maximumwaarde en gaat dan weer geleidelijk naar nul (curve c). Voor $R^2 = \frac{4L}{C}$ heeft men de c r i t i s c h e d e m p i n g: dit is het overgangsgeval tusschen de twee eerste. Een keten met condensator en spoel, waarvan de weerstand klein is, wordt een „trillingsketen" genoemd (belangrijk in de radiotechniek). *Gillon.*

Condensatorontlading.

Condensor. De stoom der stoommachine wordt in den condensor tot water neergeslagen, hetzij direct door het inspuiten van koelwater (injectiecondensor), hetzij door afgekoelde pijpen in de stoomruimte of doordat stoom in pijpen door een afgekoelde ruimte wordt gevoerd (oppervlakcondensor). In beide gevallen ontstaat in den condensor een vacuum, waardoor de tegendruk in den stoomcylinder verlaagd en het arbeidsvermogen, afhankelijk van het verschil tusschen begin- en einddruk van den stoom, aanzienlijk verhoogd wordt. In een goeden condensor kan de druk tot $^1/_8$ atmosfeer worden verminderd.

Bij injectiecondensors onderscheidt men a) het gelijkstroomtype, waar stoom- en waterinlaat zich bij elkaar bevinden en stoom en water gedurende het afkoelingsproces in dezelfde richting vloeien, en b) het tegenstroomtype, waar de stoominlaat zich aan dezelfde zijde bevindt als de wateruitlaat. Het laatste type verdient de voorkeur, daar het intensiever en voordeeliger werkt. *Beukers.*

Condensorlens of c o n d e n s o r. Als men bij een projectietoestel het diapositief alleen met behulp van de projectielens zou willen afbeelden, zou het beeld op het scherm naar de randen licht-zwakker worden, omdat de bundels, afkomstig van de randgedeelten van het diapositief, slechts gedeeltelijk of in het geheel niet door de projectielens worden opgevangen. Om dit te voorkomen plaatst men tusschen lichtbron en diapositief een convergeerende lens of lenzenstelsel, den condensor, die de lichtbron afbeeldt op de projectielens. Men krijgt dan een gelijkmatig-helder beeld, dat bovendien, ten gevolge van den grooteren openingshoek van den condensor, lichtsterker is. Ook bij de microscoop wordt een condensor gebruikt, die de lichtbron sterk verkleind op het voorwerp afbeeldt. Hierdoor gaan van de voorwerpspunten bundels met groote opening uit. De wijdte van deze bundels kan met een op een geschikte plaats aangebracht diaphragma (gewoonlijk een iris-diaphragma) geregeld worden. *Rekveld.*

Condensorpomp. Bij het neerslaan van den stoom in den condensor komt lucht vrij, vooral bij injectiecondensatie, waar het koelwater dikwijls groote hoeveelheden lucht bevat, die bij verwarming ontwijken. Deze lucht moet, evenals het water, verwijderd worden. De lucht wordt verwijderd door een luchtpomp, die natte luchtpomp genoemd wordt, als zij tevens het water verwijdert, en droge luchtpomp heet, als voor het water een aparte pomp is opgesteld. Beide pompen worden gewoonlijk door de machine zelf aangedreven. Slechts in gevallen, waarin één condensor voor meerdere machines den stoom condenseert, worden de pompen afzonderlijk aangedreven. *Beukers.*

Condenspot is een apparaat, dat automatisch, zonder stoomverlies, het condenswater verwijdert, dat zich door afkoeling in leidingen, schuif- en ventielkasten van stoomcylinders, destilleer-, kook- en droogapparaten, waterafscheiders enz. vormt. Een goedwerkende condenspot is van groote waarde, daar droge stoom aanmerkelijk meer arbeidsvermogen inhoudt dan natte. Veelal wordt te weinig aandacht hieraan geschonken. In het algemeen bestaat een condenspot uit een in het laagste punt van het te ontwateren apparaat aangebrachten pot, die door een ventiel met de afwateringsleiding is verbonden. Dit ventiel wordt automatisch geopend als de waterstand een bepaalde hoogte heeft bereikt. De aandrijving van het ventiel wordt verkregen door een vlotter of door een ten gevolge van temperatuurwisseling in lengte veranderend metalen stuk. *Beukers.*

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

Condenswaterafvoertoestel, → Condenspot.

Conder, Claude Renier, Engelsch officier; * 1848, † 1910. C. nam aan vsch. oorlogen deel, maar is het meest bekend geworden door zijn exploraties van Palestina, vooral ten behoeve van de „Survey of Western and Eastern Palestine" (1871—'81). Hij schreef talrijke geogr. en hist. werken over Palestina en omliggende landen. *Simons.*

Condillac, Etienne Bonnot de, wijsgeer van de Fr. Verlichting; * 1715 te Grenoble, † 1780 te Flux bij Beaugency. C. houdt zich vooral bezig met de analyse der psychische verrichtingen, de idéologie. Hij vat die sensualistisch op: alle bewustzijnsinhouden zijn opgebouwd uit enkelvoudige gewaarwordingen (sensations); als subject van deze laatste moet echter een onstoffelijke ziel worden aangenomen.

Werken: Essai sur l'origine de la connaissance humaine ; Traité des sensations ; e.a. — Lit. : J. Didier, Condillac (Parijs 1911). *F. Sassen.*

Conditie, 1° (Recht) → Voorwaarde.

2° In de veeteelt: de oogenblikkelijke toestand, waarin een dier gebracht is voor het leveren van een bepaalde prestatie. Men spreekt bijv. van dekconditie, tentoonstellingsconditie, melk-, mest-, ren-, arbeidsconditie. Eisch van een goed dier is, dat het gemakkelijk in een bepaalde c. is te brengen en te houden. *Verhey.*

Conditioneel, → Zin.

Conditionneering van lucht (Eng. Airconditioning), het zuiveren, bevochtigen of drogen, verwarmen of verkoelen van lucht, welke moet dienen om in bewoonde vertrekken te worden gevoerd. → Ventilatie.

Conditio sina qua non is de noodzakelijke voorwaarde, van wier vervulling het voorkomen van een bepaald feit of het stellen van een bepaalde handeling afhangt.

Conditorium (< Lat. condere = wegbergen), eertijds kerkelijk gebruikelijke naam voor: 1° graf(stede); 2° bewaarplaats voor de H. Eucharistie in de sacristie. → Pastophorium.

Condominium, → Dominium.

Condor, → Gieren.

Condorcet, Marie Jean Nicolas Caritat, markies van, Fr. wiskundige, philosoof en schrijver; * 1743 te Ribemont, † 1794. Zijn: Essai sur le calcul intégral, en: Mémoire sur le problème des trois corps (1767) brachten hem in de Académie des Sciences. Hij was medewerker aan de Encyclopédie van d'Alembert; bezorgde een uitg. van Pascal's Pensées, maar bestreed haar Christelijk karakter. In dwepende vereering voor de humaniteit ijverde C. voor vrijmaking van slaven en vrouwen-emancipatie. Als socioloog staat hij onder physiocratischen invloed. C. keert zich in zijn Assemblée provinciale (1788) tegen de bevoorrechte standen en tracht door zijn veelverspreide Feuille villageoise het platteland voor de politiek te interesseeren. In Législative en Conventie was C. republikein en bewonderaar van Danton. C. was de theoreticus van het constitutioneel beginsel, maar zijn ontwerp van grondwet werd door de Conventie afgewezen. Evenmin slaagde zijn Rapport sur l'Instruction publique, dat coëducatie en kosteloos onderwijs bepleit, godsdienstonderricht een aanslag op gewetensvrijheid, en rede-cultus de hoofdvoorwaarde voor moraal en karakter noemt. Tijdens het Schrikbewind moest C. zich, als Girondijn, schuil houden en schreef toen zijn hoofdwerk: Tableau historique des progrès de l'esprit humain; eigenlijk geen terugblik (want traditie heeft bij C. weinig waarde), maar een fantastisch toekomstbeeld. C. ontwikkelt hier de stelling, dat het menschdom zich door de Rede onbeperkt kan volmaken. Die perfectionneering zal tot stand komen door een algemeene geestelijke omwenteling, ingeleid door de Fr. Revolutie; een universeele, socialistisch getinte democratie zal gevestigd worden, waarin de Rede het menschdom tot lichamelijke en geestelijke volmaaktheid brengen zal.

M. J. N. C. Condorcet.

Werken: Oeuvres complètes (12 dln. Parijs 1847—1849). — Lit. : Cahen, C. et la Révolution française (Parijs 1904 ; te gunstig) ; Delsaux, C. journaliste (Parijs 1931) ; Henry, Correspondance inédite de C. et de Turgot (Parijs 1882). *V. Claassen.*

Condottiere (Ital.), aanvoerder van een bende Italiaansche huursoldaten, die zich aan den meestbiedende verhuurden en de veeten van het politiek verscheurde Italië uitvochten. Dikwijls spaarden ze echter elkander in den strijd en leefden van plundering en roof op de burgers, vriend en vijand. Ze komen voor sinds de 2e helft der 14e eeuw tot het einde der 15e. Sommigen kwamen tot macht en aanzien. Bekend zijn o.a. Braccio de Montone, en de Sforza's, die zich tot hertogen van Milaan opwerkten.

Lit.: Block, Die Condottieri (1913). *Gorris.*

Condroz, natuurlijke streek, in Z. België gelegen; in wijderen zin strekt zij zich uit van de Fransche grens tot de Duitsche, ten Z. van het Sambre-Maasdal; zij wordt onderverdeeld in: Condroz stricto sensu, Tusschen-Sambre-en-Maas en Famenne en beslaat het grootste gedeelte van de zoogenaamde kalkstreek (zie de kaarten van België). De grenzen van eigenlijk Condroz zijn ongeveer de volgende: ten W. en ten N.: de Maas tot Luik, ten O.: de Beneden-Vesdre tot Fraipont, ten Z.: de Ardennen en de Famenne.

Deze streek bestaat hoofdzakelijk uit zandsteen, psammieten en kalksteen, die zich in regelmatig op elkander volgende plooiingen ontsluiten, en die zich in Z.W.—N.O. gerichte lagen uitbreiden. De anticlinalen bestaan uit psammieten, de synclinalen uit kalksteen. Deze geplooide gesteenten werden door de erosie hevig aangetast en op de vereffende schiervlakte vindt men hier en daar nog zavel en grint, als getuigen van het overdekken door de Tertiaire zeewateren. De morphologische kenmerken van dit gewest leveren het bewijs, dat hier de hercynische plooiing nagewerkt heeft tot heden toe.

Het reliëf van dit gedeelte van hoog-België, dat zich tusschen 200 m en ruim 300 m verheft, is gemakkelijk te verklaren door zijn aardkundige samenstelling: de hoogteruggen, die hier den naam van

„tiges” dragen, vallen samen met de harde psammieten-anticlinalen, de dalen integendeel met de lichter verweerbare kalksteen-synclinalen. De heele schiervlakte werd daarenboven doorkorven door diepe rivierdalen, die doorgaans rechthoekig liggen op de geplooide aardlagen, nl. de Maas stroomopwaarts van Namen, de Hoyoux en de Beneden-Ourthe.

Behalve de canon-achtige waterloopen, die hun dal steil in de Primaire schiervlakte hebben ingesneden, onderscheidt men eenige rivieren, waarvan de loop de geologische vormingen nagenoeg evenwijdig volgt, nl. de Bock. Vaak verdwijnen de beken in de oplosbare kalksteen en dan ontstaan er dikwijls eigenaardige karstverschijnselen, die aan de oppervlakte natuurlijke putten en droogdalen vormen, „chavées” genoemd, zooals dit nl. het geval is voor de Sècheval, waarvan de onderaardsche Rubicon-rivier de belangwekkende grotten van → Remouchamps heeft uitgespoeld.

Als voortbrengselen dienen vooreerst die der steengroeven vermeld, waarvan de localisatie duidelijk wordt, als men de geologische samenstelling der streek in acht neemt. Hardsteen, „petit granit” genoemd, uit de kalksteenformatie, treft men aan in het Hoyoux-dal en in het gebied der Beneden-Ourthe, nl. te Ouffet, Comblain-au-Pont, Rouvreux, Sprimont. Kalksteen wordt vooral in de dalen gedolven. Straatkeien, uit het Devoon, worden ontgonnen in de dalen van de Hoyoux, Ourthe en Amblève. IJzererts, dat vroeger veel getrokken werd uit de C., is er nog wel voorhanden, maar heeft bijna geen economische waarde meer. Eertijds echter had de aanwezigheid van ijzererts en houtskool (talrijke bosschen) in deze streek een ijzerindustrie doen ontstaan, waarvan de herinnering nog voortleeft in den naam van vele plaatsen (ferrière, fraire, forge).

Talrijke bronnen worden opgevangen, om sommige steden met drinkwater te voorzien; het bronwater wordt ook in flesschen verkocht.

De nijverheid is weinig ontwikkeld, behalve in het grensgebied van de Condroz. De landbouwcultuur is er nog van belang, maar was het vroeger veel meer in deze streek, waar talrijke kasteelhoeven bestaan. Thans treft men er nog groote hoeven aan, die 100 en vaak 200 ha bebouwen. De cultuur wordt nochtans meer en meer verdrongen door de veeteelt, waarvoor steeds meer kunstmatige weiden worden aangelegd. Ciney, ten Z.O. van Namen, is de voornaamste landbouwmarkt der heele streek.

De dorpen van C. liggen doorgaans gevestigd op de helling van de „tiges”, vaak beschermd tegen de gure Noorderwinden door de bosschen, die zich op de zandsteenheuvelen uitstrekken. De bewoners leven vooral van landbouw en veeteelt, van het ontginnen der steengroeven en ook van toerisme.

De wegen zijn talrijk; weinige spoorwegen doorkruisen de streek en als bevaarbare rivieren mogen enkel vermeld worden de gekanaliseerde Maas en Beneden-Ourthe.

Lit.: Ministerie van landbouw, monographie van de Condroz ; R. Ulens, Le Condroz, sa population agricole au XIX siècle (Brussel 1920); G. Roland, Les pagi de Lemme et du Condroz et leurs divisions (Namen 1920). *V. Asbroeck.*

Condrusium, → Condroz.

Conducten, → Orgel.

Conductie, → Warmte-overdracht.

Conductiemotor, een motor, waarin ankerveldwikkeling beide stroom ontvangen, in tegenstelling met een inductie-motor.

Conductometrische titratie, ook wel geleidingsvermogentitratie genaamd, is een titratie, waarbij gedurende het verloop er van het geleidingsvermogen bepaald wordt; het einde der titratie kenmerkt zich door een min of meer uitgesproken discontinuiteit in het geleidingsvermogen. De c. t. levert dikwijls resultaten, die langs anderen weg zeer moeilijk te verkrijgen zijn.

Lit.: I. M. Kolthoff, Konduktometrische Titrationen (Dresden 1923) ; idem, Die kolorimetrische und potentiometrische p_H-Bestimmung (Berlijn 1932). *A. Claassen.*

Conductor of (electrische) geleider is een stof, waardoor gemakkelijk electriciteit kan stroomen.

Conductus is, in de 12e en 13e eeuw, de naam voor meerstemmige gezangen, waarvan de melodie niet is ontleend aan het Gregoriaansch, doch expres hiervoor is gemaakt. De andere stemmen worden met hetzelfde rhythme en denzelfden tekst gezongen als de tenor, zooals in het oude organum. Soms zijn de rhythmische hoofdwaarden in de bovenstemmen opgelost in kleinere melismen, dus meer versierd. Componisten zijn zeer weinig bekend gebleven; enkele zijn Perotinus, Phil. de Grève.

Lit.: J. Handschin, Notizen über die Notre-Dame-Conductus (Leipziger Kongreszbericht 1925). *Piscaer.*

Conductusstijl, → Conductus.

Condurangobast, harde, brosse, grijsbruine, pijp- of gootvormige stukken bast van een variëteit van Marsdenia Condurango, een in Z. Amerika voorkomende slingerheester. Bestanddeelen: een glucoside: condurangine, vluchtige olie, hars en calciumoxalaat. C. wordt in de geneeskunde als bittermiddel gebruikt. *Hillen.*

Condylartha, onderorde van de → Ungulata. Het zijn kleine primitieve hoefdieren met vijfteenige ledematen en volledig gebit. De C. vereenigen in zich de kenmerken van de een- en tweehoevigen. Ze lijken meer op roof- dan op hoefdieren. De grootste vormen bereiken de grootte van een wolf. Ze komen voor in het oudste Tertiair van Europa en Amerika. *Roodhuyzen.*

Condyloma acuminatum is een wrat- of kegelvormig gezwel, dat bloemkoolachtig aan de huidoppervlakte groeit en een rose-roode kleur vertoont. Op plekken, waar wrijving bestaat, wordt de oppervlakte geërodeerd, komt vloeistof voor den dag en kan het geheel worden tot een grauwe, vieze, onaangenaam riekende massa. C. a. ontstaat soms onder invloed van gonorrhoe, doch niet, zooals men vroeger dacht, uitsluitend door deze ziekte. Overal daar, waar de oppervlakte der huid geruimen tijd verweekt wordt en vochtig blijft, kunnen zich condylomata acuminata ontwikkelen. Men vindt ze vooral aan de uitwendige genitaliën en aan den anus. *E. Hermans.*

Conejera, eilandje van de Balearen (Spanje, 39° 10′ N., 2° 58′ O.), ten N. van Cabrera. Opp. 2 km².

Coney Island, eiland in den staat New York, ten Z.W. van Long Island (40° 45′ N., 74° 0′ W.). Een zeer gezochte badplaats van de stad New York. Het was een van de eerste landingsplaatsen der Nederlanders.

Confabuleeren (< Lat. confabulari = verdichtsels vertellen), term, gebruikt in de psychiatrie. Het doen van verhalen van allerlei, wat in werkelijkheid niet, of anders beleefd is. Het is een stoornis in het herinneringsvermogen. Een confabulatie wordt door Bleuler ook „Gedächtnishalluzination” genoemd.

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.

Volgens Kraepelin is c.: das Schildern frei erfundener Erlebnisse". *Hoelen.*

Confalonieri, graaf Federico, Ital. vrijheidsheld, leider van den opstand van Piemont tegen Oostenrijk in 1821; * 1776 te Milaan, † 1 Dec. 1846 te Hospenthal (Ver. St.). C. bleef tot in 1836 op den Spielberg bij Brünn gevangen.

Werken: Memoires (2 dln. nieuwe uitg. 1890). — Lit.: Ric. Huch, Leben des Grafen F. C. (1925).

Confarreatio (Rom. Recht), plechtige tevens sacrale rechtshandeling tot sluiting van een patricisch huwelijk. Er werd een speltkoek (panis farreus) geofferd aan Juppiter Farreus in tegenwoordigheid van 10 getuigen, den pontifex maximus en den flamen dialis, en onder het uitspreken van bepaalde plechtige woorden (verba certa et sollemnia), die ons overigens niet bekend zijn. In het latere Klassieke Romeinsche Recht bleef deze vorm van huwelijkssluiting behouden en van bijzondere beteekenis voor de flamines maiores en voor den rex sacrorum. Ook door de c. werd het gezagsrecht der → manus in het leven geroepen (→ Coemptio). *Hermesdorf.*

Confectie, in voorraad en volgens vaststaande maten, fabriekmatig vervaardigde kleedingstukken.

Confédération Française des Travailleurs Chrétiens (afgekort: C.F.T.C.) werd in Nov. 1919 opgericht, om de Katholieke arbeiderssyndicaten tot hoogere eenheid te brengen. Ze heeft haar zetel te Parijs, 5 rue Cadet. Haar beginselen en actie berusten op de pauselijke encyclieken; ze ziet in den mensch een wezenlijk element der productie; de arbeidsvoorwaarden moeten het dus den mensch mogelijk maken, zijn menschelijke persoonlijkheid te ontwikkelen door een gepaste voorziening in de stoffelijke, intellectueele en zedelijke behoeften, zoowel wat zijn persoon als zijn gezin en de maatschappelijke groepeeringen betreft; zij constateert, dat de tegenwoordige toestanden dit ideaal niet voldoende verwerkelijken en daarom acht zij hervormingen noodig voor een betere organisatie der productie en der verdeeling; zij tracht dit te bereiken niet door klassenstrijd, maar door opvoeding en betere samenwerking tusschen de producenten, die verbonden moeten zijn, in verschillende gemengde organen; de economische ordening van thans is, evenals elke menschelijke instelling, vatbaar voor hervorming; kapitaal- en grondbezit zijn wettige bronnen van inkomen, maar worden pas een element der productie, wanneer ze vruchtbaar worden gemaakt door de drievoudige menschelijke productieve activiteit: uitvinding, leiding en uitvoering; daarom moeten alle elementen der productie vereenigd zijn en naar billijkheid deelen in het resultaat der productie.

Lit.: L. Paul, Le syndicalisme français (Parijs 1924); idem, Histoire de la classe ouvrière en France de la révolution à nos jours (Parijs 1927); P. Paraf, Le syndicalisme pendant et après la guerre (Parijs 1923); E. Martin Saint Léon, Les deux C. G. T. (Parijs 1923); G. J. Weill, Histoire du mouvement social en France (Parijs 1924); La Confédération Générale du Travail et le mouvement syndical (Parijs 1925; Officieele publicatie der C. G. T.); Etudes (5, 20 Mei en 3 Juli 1919). *M. Verhoeven.*

Confédération Générale du Travail (afgekort: C.G.T.), een der oudste federaties der Fransche arbeidersvakvereenigingen of arbeiderssyndicaten. In 1886 werd op het eerste congres der nationale vakvereenigingen te Lyon de Nationale Federatie der Syndicaten opgericht; ze werd bestuurd door een Algemeenen Raad en omvatte de syndicaten der verschillende vakken. In 1887 neemt ze in haar program op de socialiseering en de idee der algemeene staking. In denzelfden tijd werd opgericht de Arbeidsbeurs, die eveneens de economische hervorming der maatschappij in haar program schreef; in 1892 vereenigen zich de verschillende Arbeidsbeurzen tot de Fédération des Bourses, welker invloed dien van de Federatie der Syndicaten ging overtreffen. Deze laatste breekt in 1894 op het congres te Nantes, onder den invloed van Pelloutier en Briand, met de partij van Guesde en wordt hervormd in de Confédération Générale du Travail, ze leidt dan echter een kwijnend bestaan wegens haar leiding, die zich niet weet los te maken van de idees van Guesde. In 1902 neemt de C.G.T. de Federatie der Beurzen in zich op. Ze is zonder voorzitter, maar heeft twee secretarissen: Griffuelhes voor de syndicaten en Yvetot voor de leden der arbeidsbeurzen. In de volgende jaren wordt een hevige strijd gevoerd tusschen de revolutionnaire en reformistische syndicalisten. De meest militante revolutionnairen kregen de leiding en wisten deze te handhaven. Van 1906 tot 1912 zijn de revolutionnaire elementen in staat hun richting aan de C.G.T. op te dringen en de congressen van Marseille (1908) en Toulouse (1910) keuren de directe actie, boycot en staking goed. Stakingen met bloedige resultaten volgen elkaar op. Na het congres te Le Havre (1912) krijgen de gematigde en opportunistische elementen de overhand en hun macht wordt versterkt tijdens den oorlog. Het getal aanhangers stijgt tot ongeveer 2 000 000. Zij noemen zich syndicalisten.

De C.G.T. omvat vier trappen: 1° het plaatselijk syndicaat of de vakvereeniging van arbeiders, die eenzelfde vak uitoefenen; 2° de departementale unie, waartoe alle regionale vakvereenigingen van de verschillende vakgroepen behooren; 3° de nationale federatie, welke de vakvereenigingen van eenzelfde vak over heel het land groepeert; 4° de algemeene federatie, welke zoowel al de verschillende departementale vakgroepen als al de landelijke vakvereenigingen omvat. Haar organen zijn het dagblad „Le Peuple" en het maandschrift „l'Atelier". Terwijl het eerste revolutionnaire en anticlericalistische propaganda maakt, streeft het laatste naar meer gematigdheid: in plaats van klassenstrijd wenscht dit orgaan samenwerking; in plaats van dictatuur van het proletariaat de economische democratie; in plaats van stakingen verzoeking, en in plaats van het destructieve Marxisme reëelen opbouw.

Naar de officieele uitingen van het congres te Lyon (1919) houdt de C.G.T. de emancipatie van den arbeid alleen mogelijk door het middel der onteigening van het kapitaal, en in de algemeene staking ziet zij het middel van actie; ze leert, dat het syndicaat, dat nu nog alleen een middel is van weerstand, in de toekomst de groep der productie en der verdeeling moet uitmaken, de basis zal worden eener nieuwe maatschappelijke en economische ordening en dat de syndicale beweging alleen revolutionnair kan zijn.

In 1922 scheidden de revolutionnaire minderheden, bestaande vooral uit anarchisten en communisten, zich van de C.G.T. af en vormden de Confédération du Travail Unitaire (C.G.T.U.). In 1926 vormden de anarchistische vakvereenigingen een afzonderlijke organisatie onder den naam: Confédération Générale du Travail Syndicaliste Revolutionnaire (C.G.T.S.R.).

Lit.: → Confédération Française des Travailleurs Chrétiens. *M. Verhoeven.*

Wat niet onder Co te vinden is, zoeke men onder K.